

DATE LABEL

THE ASIATIC SOCIETY

1, Park Street, Calcutta-16

The Book is to be returned on

the date last stamped :

17. 3. 57

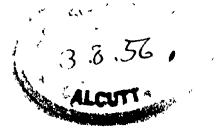

श्रीगणेशाय नमः
अष्टांगसंग्रहः

श्रीमद्वाग्भटाचार्यनिर्मितः॥

षड्विः सूत्रादिभिः स्थानैरायुर्वेदप्रकाशकः ॥

भिषग्वर्यशिरोरत्नबालशास्त्रिपदांबुजे ॥
मिलिंदायितचित्तेन जनस्थाननिवासिना ॥
तर्देइत्युपनाम्ना च भिषक्पदभृता गुरोः ॥
सखारामतनूजेन गणेशेन प्रयत्नतः ॥
देवधरकुलोत्पन्नभिषजः कृष्णशास्त्रिणः ॥
साद्येनायं यथाबुद्धि शोधितश्च प्रकाशितः ॥

मुंबापुरस्थगणपतकृष्णाजीमुद्रणालयेऽशेन ॥
कान्होबातनुजात्मारामेण स्वीयमुद्रणायंत्रे ॥
आकाशचंद्रवसुभूमित १८१० शकसंवत्सरे शुचौ मासे॥
पक्षेऽसिते तृतीयातिथौ गुरोर्वासरेऽकितश्चापि ॥

हा ग्रंथ १८६७ चा आक्ट २५ प्रमाणे रजिस्टरकरून याजवर प्रकाशित करणारानें
आपला हक्क ठेविला आहे.

शीशं बंदे

उपोद्घातः

अस्तीदं वसुमतीमंडलैकदेशवार्ति भरतखंडं नाम ॥ अत्र वेदवेदांगपारमार्शैकालिक-
ज्ञानिनो महर्षयः संबभूवुः ॥ तैल्लोकानुपहृकांक्षयाऽनेकानि शाखाणि रचितानि ॥ पूर्व-
भिर्मागीनुयायिनोऽत्रत्याः पंडितवर्यास्तत्तच्छास्त्रेषु विस्तीर्णान् ग्रंथान् रचयामासुः ॥

तथावैद्यकेऽप्यायुर्वेदानुसारं नान्येयधन्वंतरिमभृतयो महर्षयोऽभिवेशसुभृतममुखास्त-
च्छिष्याश्च त्वनामप्रसिद्धान्यनेकानि तंत्राणि तेनिरे ॥ तानि सर्वाण्यालोच्य वैद्यवर्षशिरो-
मुकुटालंकारहीरकः श्रीमद्वाग्भटाचार्योऽपिवैद्यशास्त्रे सर्वलोकोपयोगायाष्टांगसंग्रहाष्टांगकृद्-
यरसरत्नसमुच्चयादीनतिमगरुभग्रंथान् रचयामास ॥

अयं ग्रंथकारस्तु सिंधुदेशेऽजनि तत्पितृनाम सिंहगुप्त इति तत्पितामहनाम वाग्भट-
वासीत ॥ एतच्चानेन तंत्रकृताऽस्मिन्नेवाष्टांगसंग्रहे प्रकटीकृतम् ॥ तद्यथा ॥ भिषग्वरोवाग्भट
इत्यभून्मे पितामहो नामधरोऽस्मि यस्य ॥ सुतोऽभवत्तस्य च सिंहगुप्तस्तस्याप्यहं सिंधुषु
लब्धजन्मेति ॥

बुद्ध्या तस्मै नमः इत्याद्युक्तत्वाद्वाग्भटो बौद्धमतानुयाय्यासीदिति केषां चिन्मतस्य
तत्तु न सम्यक् यतः अर्चयेद्देवगोविप्रबुद्धवैद्यनृपालिथीना ॥ अथर्वविहिता शान्तिः प्रतिकूलमहा-
र्चनम् ॥ मातरं पितरं देवान् वैद्यान्विमान् हरं हरिं ॥ पूजयेच्छीलयेद्दानदमसत्यदया-
र्जवान् ॥ इत्यादिवाग्भटवचनानुरोधात् बुद्धशब्दस्य ज्ञानवानित्यर्थपरत्वाच्च वाग्भटो
वैदिकधर्मानुयायी ब्राह्मणआसीन्नबौद्धमतानुयायीत्यधिगम्यते ॥

वाग्भटः कस्मिन्काले समजनीति सम्यक् ज्ञायते ॥ तथाप्यस्य प्राचीनत्वं सर्वैर-
प्युरीकृतं

आयुर्वेदस्याष्टावंगानि कायबालग्रहोर्ध्वांगशल्यविषरसायनवाजीकरणानीति ॥
तानि सूत्रशारीरनिदानचिकित्साकल्पोत्तरस्थानेषु षट्सु व्याख्यातानि ग्रंथकारेण ॥ तत्र
बहुधा पंचस्थानव्यापि कायांगमुत्तरस्थानं चेतरांगसंपाहकं ॥ अष्टांगानां कल्पना शरी-
रावस्थाविशेषनिबंधनाऽस्ति ॥ कायशब्देनात्र सर्वावस्थं सर्वावयवं च शरीरं गृह्यते ॥
बालशब्देन माथमिकवयस्थं शरीरं । ग्रहशब्देन भूतादिभिरार्त्तशरीरं । ऊर्ध्वांगशब्देन शिरः
शल्यशब्देन व्रणार्त्तत्वं । शेषं स्पष्टं ॥

१ तत्र प्रथमं सूत्रस्थानं चत्वारिंशदध्यायात्मकं ग्रंथकर्तुराचार्यस्यातीव शास्त्ररचना-
चालुर्धै प्रकटीकरोति ॥ अस्मिन् स्थाने सर्वतंत्रस्यापि नो निखिलशास्त्रार्थाः सूचिताः ॥
आरोग्यरक्षणोपायास्तत्तत्तुजनितादोषवैषम्यविमर्शस्यार्थं प्रत्यर्त्ताचरणं देवरोषविषकृ-
द्यानित्यापयोगिनामन्त्रपात्रादिद्रव्याणां गुणा विधयश्च द्रव्याणां गणा गुणश्च शोषपात-
मलानां विकृताविकृतानां लक्षणानि विकृतानां शमोपशान् रोमणो सामान्यवर्त्तमान-
दाः प्रतिषेधाश्च स्नेहस्वदेवजनविरोधनयस्तिनस्य भूतनां कृपायाश्चोतनादिविधयश्च शास्त्रेणैव

निरूपिताः ॥ तथाच यंत्राणां शस्त्राणां च निरूपणं सांगोपांगं कृतं ॥ किंच सिराणां व्यधः कथं कर्तव्यः शल्यानामाहरणं कथं कार्यं शस्त्रक्षाराग्निकर्माणि कथं विधेयानि तदहोरोगाः के इत्येतत्सर्वं सविस्तरं कथितम् ॥

२ द्वितीयं शारीरस्थानं द्वादशाध्यायात्मकं ॥ अत्र शुद्धाशुद्धयोः शुक्रार्त्तवयोर्लक्षणानि तद्दोषास्तत्प्रतीकाराश्च तत्संयोगाद्भौतपत्तिः गर्भिणीलक्षणानि सा पुत्रं कन्यां तृतीयप्रकृतिं वा जनयिष्यतीति सूचकान्यव्यभिचारीणि लक्षणानि मासिमासि गर्भः कथं जायते गर्भसंगे जाते सति किं कर्त्तव्यं गर्भस्य व्यापदः कास्तस्य निष्क्रामणे काव्यपत्तयः संभवति मूढगर्भादीनां निष्क्रामणं कथं कार्यं तेषु शस्त्रावचारणं कथं विधेयमित्येतत्सकलं सूतिकाशास्त्रं विवर्णितम् ॥ अपिच अंगप्रत्यंगविभागः अस्थिसिराधमनीस्रोतसां वर्णनं स्थाननिर्देशश्च मर्मणां स्थानानि नामानि प्रमाणानि च तद्विधातजानि लक्षणानि तेषां सद्यःप्राणहरत्वं कालान्तरप्राणहरत्वं विरुताङ्गकारकत्वं चेत्यादि यद्यच्चिकित्सोपयोगि शारीरवर्णनमावश्यकं तत्सर्वं कात्स्न्येन निदर्शितं मरणख्यापकानि रिष्टानि च कथितानि ॥

३ तृतीयं निदानस्थानं षोडशाध्यायात्मकं ॥ अत्र ज्वरादीनां हेतवः पूर्वरूपाणि लिङ्गानि उपशयः संप्रामिष्येति रोगज्ञानोपायाः कथिताः ॥

४ चतुर्थं चिकित्सास्थानं चतुर्विंशत्यध्यायात्मकं ॥ अत्र पूर्वोक्तज्वरादिव्याधिषु दोषावस्थानुरोधेनौषधप्रयोगाः कथिताः प्रतिरोगं विशिष्टान्यनपानानि सूचितानि शस्त्रावचारणार्हेषु व्याधिषु पक्षशोफोदराशौश्मरीप्रभृतिषु शस्त्रक्रिया साकल्येन प्रदर्शिता क्षाराग्निसाध्येषु क्षाराग्निकर्म च ॥

५ पंचमं कल्पस्थानमष्टाध्यायात्मकं ॥ अत्र वमनविरेचनबस्तीनां कल्पा वमनादीनां व्यापत्तयस्तत्प्रतीकाराश्च ॥ ओषधीनां कथादिकल्पना मानं च कथितं ॥

६ षष्ठमुत्तरस्थानं पंचाशदध्यायात्मकं ॥ अत्र षड्विंशत्यध्यायैर्बालचिकित्सितं द्वितीयमङ्गं व्याख्यातं ॥ चतुर्भिर्भूतविद्यानाम तृतीयमङ्गं ॥ अष्टादशभिः शालाक्यापरपर्यायमूर्ध्वगङ्गनाम चतुर्थमङ्गं कथितं ॥ यत्र नेत्रकर्णनासामुखमूर्ध्ना रोगास्तल्लक्षणानि चिकित्साच निरवशेषं व्याख्याता ॥ एकादशभिः शल्यतंत्रं पंचममङ्गं कथितं ॥ अस्मिन् व्रणभेदा अस्थिभंगलक्षणानि भग्नदरादिलक्षणानि योनिमैदूरोगास्तच्चिकित्सा चानवभिर्विषतंत्रं नाम षष्ठमङ्गं ॥ यत्र स्थावरजंगमभेदेन द्विविधं विषं सविस्तरं निरूपितं ॥ एकेनाध्यायेन समभं रसायनमङ्गं ॥ यत्रोक्तप्रयोगैर्जरावलीपलितनाशो भवति बलाधानं स्मृत्युद्देशश्च भवति ॥ पंचाशत्तमेनातिधेनाध्यायेन वाजीकरणमष्टममङ्गं व्याख्यातं यदीयौषधप्रयोगाः शुकवृद्धिं स्त्रीरूपेण च शक्तिं ददति ॥ एवं षड्विंशः स्थानैः पंचाशदधिकशताध्यायात्मकमष्टाङ्गसंग्रहं नाम तंत्रं समुल्लसति ॥

ग्रंथस्यास्य संशोधनार्थं वेदशास्त्रसंपन्नानां मोटे इत्युपाह्वानां बालशास्त्रिणां समग्रमेकं संग्रहपुस्तकं पुण्यपत्तनादानीतम् ॥ तथा परलोकनिवासिनां निरंतरोपाह्वानां

उपोद्घातः

गोविंदशास्त्रिणां समग्रं पुस्तकं जनस्थानादानीतम् तयोर्बहूपयोगीजातः तथाच सर्वांगसुंदराख्यासहितस्याष्टांगद्वयस्य तथा हेमाद्रिव्याख्यायास्तथा चरकसुश्रुतयोश्चोपयोगीजातः ॥ पुस्तकसंशोधनसमये देवधरकुलोत्पन्नस्य भिषजः कृष्णशास्त्रिणस्तथा देवोपनाम्नो विदुषो मनोहरशर्मणोऽपि सम्यक्साहाय्यं जातं ॥ राजदत्तरावबहादुरपदवीनामधारिणां फ० छा० स० जज्जइत्यधिकारवतां उमयाशंकरतनुजानां लालशंकरशर्मणां । तथा राजदत्तरावसाहेब इति पदव्या सी. एस. आयूइति पदव्या च विराजमानानां मंडलिकोपाह्वानां नारायणसूनुविश्वनाथशर्मणां महताऽऽश्रयेण कृपया चैतद्व्यमुद्घरणं समाप्तिमगमत् ॥ पुस्तकग्राहकाणामपि महत्साहाय्यं जातं तेषां नामावलिरपि लिखिताऽस्त्यग्रे ॥

अस्मिन् ग्रंथेऽन्यपुस्तकदृष्टपाठांतराणि तत्तत्पत्राधो लिखितानि ॥ क्वचित्क्वचित्स्थले ऽरुणदत्तहेमाद्रिव्याख्यानुरोधेनामरमेदिनीकारकोशाद्यनुरोधेन च संक्षिप्तदृष्ट्यपिलिखिताऽस्ति तथा यत्र क्वचित्स्थले ग्रंथसंगतिः समीचीना न दृष्टा तत्रैव* चिन्हं कृतमस्ति ॥ अमममादादिनायद्यशुद्धादिकं क्वचित्स्यात्तत्सुधियः क्षंतुमर्हति ॥ संति हि सर्वसहाः सूरयइत्यलं विस्तरेणेति शम् ॥

गणेशशर्मा

श्री

अष्टांगसंग्रहपूर्वभागस्यानुक्रमणिका

अ० क्रमांकाः	अ० नामानि	पृष्ठांकाः	अ० क्रमांकाः	अ० नामानि	पृष्ठांकाः
१ सूत्रस्थाने					
१	आयुष्कामीयाध्यायः	१	२५	लेहविष्यध्यायः	१२८
२	शिष्योपननीयाध्यायः	५	२६	त्वेदविष्यध्यायः	१३२
३	दिनचर्याध्यायः	७	२७	वमनविरेचनविष्यध्यायः	१३६
४	ऋतुचर्याध्यायः	१४	२८	बस्तिविष्यध्यायः	१४४
५	रोगानुत्पादनीयाध्यायः	१८	२९	नस्यविष्यध्यायः	१५३
६	ब्रवद्ब्रह्मविज्ञानीयाध्यायः	२०	३०	भूमपानविष्यध्यायः	१५८
७	अन्नस्वरूपविज्ञानीयाध्यायः	२९	३१	गंडूषादिविष्यध्यायः	१६०
८	अन्नरक्षाविष्यध्यायः	३४	३२	आश्वीतनांजनविष्यध्यायः	१६३
९	विरुद्धान्विज्ञानीयाध्यायः	५५	३३	तर्पणपुटपाकविष्यध्यायः	१६५
१०	अन्नपानविष्यध्यायः	६४	३४	यंत्रशस्त्रविष्यध्यायः	१६७
११	मात्राशितोयाध्यायः	६९	३५	जलौकोविष्यध्यायः	१७३
१२	विविधौषधविज्ञानीयाध्यायः	७४	३६	सिराव्यवविष्यध्यायः	१७५
१३	अध्यसंग्रहाध्यायः	८०	३७	शल्याहरणविष्यध्यायः	१८०
१४	शोषनादिगणसंग्रहाध्यायः	८३	३८	शस्त्रकर्मविष्यध्यायः	१८४
१५	महाकषायसंग्रहाध्यायः	८६	३९	क्षारकर्मविष्यध्यायः	१८९
१६	विविधगणसंग्रहाध्यायः	८९	४०	अग्निर्कर्मविष्यध्यायः	१९३
१७	द्रव्यादिविज्ञानीयाध्यायः	९३	२ शारीरस्थाने		
१८	रसभेदीयाध्यायः	९६	१	पुत्रकामीयशारीराध्यायः	१९५
१९	दोषादिविज्ञानीयाध्यायः	१००	२	गर्भावक्रांतिशारीराध्यायः	२०१
२०	दोषभेदीयाध्यायः	१०५	३	गर्भोपचरणीयशारीराध्यायः	२०७
२१	दोषोपक्रमणीयाध्यायः	११०	४	गर्भव्यापच्छासौरोध्यायः	२१३
२२	रोगभेदीयाध्यायः	११४	५	अंगविभागशारीराध्यायः	२१९
२३	वैषजावचारणीयाध्यायः	११९	६	सिराविभागशारीराध्यायः	२२७
२४	विविधोपक्रमणीयाध्यायः	१२४			

अ० क्रमांकाः	अ० नामानि	पृष्ठांकाः
७	मर्मविभागशारीराध्यायः	२३३
८	प्रकृतिभेदीयशारीराध्यायः	२३७
९	विकृतांगविज्ञानीयशारीराध्यायः	२४२
१०	विकृतेहाविज्ञानीयशारीराध्यायः	२४५
११	{ विकृतव्याधिविज्ञानीयशारीरा- ध्यायः	२४७
१२	दूतादिविज्ञानीयशारीराध्यायः	२५०

३ निदानस्थाने

१	सर्वरोगनिदानाध्यायः	२५६
२	ज्वरनिदानाध्यायः	२६०
३	रक्तपित्तकासनिदानाध्यायः	२६६
४	श्वासहिष्मानिदानाध्यायः	२६९
५	राजयक्ष्मादिनिदानाध्यायः	२७०
६	मदात्ययादिनिदानाध्यायः	२७४
७	अर्शोनिदानाध्यायः	२७६
८	{ अतीसारग्रहणीरोगनिदाना- ध्यायः	२८९
९	मूत्राघातनिदानाध्यायः	२८१
१०	प्रमेहनिदानाध्यायः	२८३
११	विद्रधिबृद्धिगुल्मनिदानाध्यायः	२८६
१२	उदरनिदानाध्यायः	२९०
१३	{ पांडुरोगकामलाशोफविसर्पनिदाना- ध्यायः	२९३
१४	कुष्ठरुमिनिदानाध्यायः	२९६
१५	वातव्याधिनिदानाध्यायः	२९९
१६	वातशोणितनिदानाध्यायः	३०३

अष्टांगसंग्रहोत्तरभागस्या

नुक्रमणिका

४ चिकित्सास्थाने

ज्वरचिकित्साध्यायः	१
--------------------	---

अ० क्रमांकाः	अ० नामानि	पृष्ठांकाः
२	जीर्णज्वरचिकित्साध्यायः	७
३	रक्तपित्तचिकित्साध्यायः	१५
४	कासचिकित्साध्यायः	१९
५	क्षतक्षयकासचिकित्साध्यायः	२४
६	श्वासहिष्माचिकित्साध्यायः	३२
७	राजयक्ष्मचिकित्साध्यायः	३६
८	{ छर्दिद्वेदोग्नृष्णाचिकित्सा- ध्यायः	४३
९	मदात्ययादिचिकित्साध्यायः	४८
१०	अर्शोसांचिकित्साध्यायः	५६
११	अतिसारचिकित्साध्यायः	६६
१२	ग्रहणीदोषचिकित्साध्यायः	७२
१३	मूत्राघातचिकित्साध्यायः	७७
१४	प्रमेहचिकित्साध्यायः	८२
१५	विद्रधिबृद्धिचिकित्साध्यायः	८६
१६	गुल्मचिकित्साध्यायः	८९
१७	उदरचिकित्साध्यायः	९५
१८	पांडुरोगचिकित्साध्यायः	१०१
१९	श्वयथुचिकित्साध्यायः	१०६
२०	विसर्पचिकित्साध्यायः	१०८
२१	कुष्ठचिकित्साध्यायः	११०
२२	श्वित्ररुमिचिकित्साध्यायः	१२१
२३	वातव्याधिचिकित्साध्यायः	१२४
२४	वातशोणितचिकित्साध्यायः	१३२

५ कल्पस्थाने

१	वमनकल्पाध्यायः	१३७
२	विरेचनकल्पाध्यायः	१४१
३	वमनविरेचनव्यापत्तिस्थध्यायः	१४६
४	बस्तिकल्पाध्यायः	१५०
५	सिद्धबस्तिकल्पाध्यायः	१५४

अ० क्रमांकाः	अ० नामानि	पृष्ठांकाः	अ० क्रमांकाः	अ० नामानि	पृष्ठांकाः
६	वस्तिव्यापत्तिद्विकल्पाध्यायः	१५८	२३	नासारोगविज्ञानाध्यायः	२६३
७	सेहव्यापदिकासित्थ्यध्यायः	१६३	२४	नासारोगप्रतिषेधाध्यायः	२६४
८	भेषजकल्पाध्यायः	१६६	२५	मुखरोगविज्ञानाध्यायः	२६८
६ उत्तरस्थाने			२६	मुखरोगप्रतिषेधाध्यायः	२७२
१	बालोपचारीयाध्यायः	१७०	२७	शिरोरोगविज्ञानाध्यायः	२७९
२	बालामयप्रतिषेधाध्यायः	१७७	२८	शिरोरोगप्रतिषेधाध्यायः	२८१
३	बालग्रहविज्ञानाध्यायः	१८७	२९	व्रणविभक्तिविज्ञानीयाध्यायः	२८७
४	बालग्रहप्रतिषेधाध्यायः	१८९	३०	व्रणप्रतिषेधाध्यायः	२९१
५	रूपनविध्यध्यायः	१९४	३१	सद्योव्रणविज्ञानप्रतिषेधाध्यायः	२९६
६	प्रत्येकग्रहप्रतिषेधाध्यायः	१९७	३२	भंगविज्ञानप्रतिषेधाध्यायः	३००
७	भूतविज्ञानाध्यायः	२०३	३३	भगंदरविज्ञानप्रतिषेधाध्यायः	३०५
८	भूतप्रतिषेधाध्यायः	२०८	३४	ग्रंथ्यर्बुदश्लीपदापचीनादीवि०	३०८
९	उन्मादप्रतिषेधाध्यायः	२१२	३५	ग्रंथ्यादिप्रतिषेधाध्यायः	३१०
१०	अपस्मारप्रतिषेधाध्यायः	२१६	३६	क्षुद्ररोगविज्ञानाध्यायः	३१४
११	वर्त्मरोगविज्ञानाध्यायः	२२०	३७	क्षुद्ररोगप्रतिषेधाध्यायः	३१७
१२	वर्त्मरोगप्रतिषेधाध्यायः	२२२	३८	गुह्यरोगविज्ञानाध्यायः	३१९
१३	संधिसितासितरोगविज्ञानाध्यायः	२२५	३९	गुह्यरोगप्रतिषेधाध्यायः	३२२
१४	{ संधिसितासितरोगप्रतिषेधाध्या- यः	२२७	४०	विषप्रतिषेधाध्यायः	३२९
१५	दृष्टिरोगविज्ञानाध्यायः	२३२	४१	सर्पविषविज्ञानाध्यायः	३४१
१६	तिमिरप्रतिषेधाध्यायः	२३४	४२	सर्पविषप्रतिषेधाध्यायः	३४६
१७	लिंगनाशप्रतिषेधाध्यायः	२४०	४३	कीटविषविज्ञानप्रतिषेधाध्यायः	३५२
१८	सर्वगतक्षिररोगविज्ञानाध्यायः	२४३	४४	लूताविषविज्ञानप्रतिषेधाध्यायः	३५८
१९	अभिष्यंदप्रतिषेधाध्यायः	२४५	४५	प्रत्येकलूताविषप्रतिषेधाध्यायः	३६२
२०	अक्षिपाकपित्तप्रतिषेधाध्यायः	२५१	४६	{ मूषिकालर्कविषविज्ञानप्रतिषेधा- ध्यायः	३६६
२१	कर्णरोगविज्ञानाध्यायः	२५४	४७	विषोपद्रवप्रतिषेधाध्यायः	३७०
२२	कर्णरोगप्रतिषेधाध्यायः	२५५	४८	विषोपयोगीयाध्यायः	३७५
			४९	रसायनाध्यायः	३७९
			५०	वाजीकरणाध्यायः	४०९

श्री ॥ अष्टांगसंग्रहे

—❁—
सूत्रस्थानम् १

श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीधन्वंतरये नमः ॥ श्रीसीतारामचंद्राय नमः ॥ श्रीशं वंदे ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ तृष्णादीर्घमसद्विकल्पशिरसं प्रहे-
पचंचत्फणं कामक्रोधविषं वितर्कदशनं रामप्रचंडेक्षणं ॥ मोहास्यं
स्वशरीरकोटरशयं चित्तोरगं दारुणं प्रज्ञामंत्रबलेन यः शमितवान्बु-
द्धाय तस्मै नमः ॥ रागादिरोगाः सहजाः समूला येनाशु सर्वे जगतोऽ-
प्यपास्ताः ॥ तमेकवैद्यं शिरसा नमामि वैद्यागमज्ञांश्च पितामहादीन्
॥ अथात आयुष्कामीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ इति ह स्माद्गुरात्रे
यादयो महर्षयः ॥ आयुःकामयमानेन धर्मार्थमुखसाधनं ॥ आयुर्वे-
दोपदेशेषु विधेयः परमादरः ॥ आयुर्वेदामृतं सार्थं ब्रह्मा बुद्ध्वा सना-
तनं ॥ ददौ दक्षाय' सोऽश्विभ्यां' तौ शतक्रतवे' ततः ॥ धर्मार्थकाममो-
क्षाणां विघ्नकारिभिरामयैः ॥ नरेषु पीड्यमानेषु पुरस्कृत्य पुनर्वसुं ॥
धन्वंतरिभिरद्वाजनिमिकाशयपकश्यपाः ॥ महर्षयो महात्मानस्तथाऽ-
लंबायनादयः ॥ शतक्रतुमुपाजग्मुः शरण्यममरेश्वरं' ॥ तान्दृष्ट्वैष
सहस्राक्षो निजगाद यथागमं ॥ आयुषः पालकं वेदमुपवेदमथर्वणः ॥
कापबालमहोर्ध्वीगशल्यदंष्ट्राजराहृषैः ॥ गतमष्टांगतां' पुण्यं बुबुधे
यं पितामहः' ॥ गृहीत्वा ते तमाज्ञायं प्रकाश्य च परस्परं ॥ आयु-
र्मानुषं लोकं मुदिताः परमर्षयः' ॥ स्थित्यर्थमायुर्वेदस्य ते ऽथ तंत्रा-
णि चकिरे' ॥ कृत्वा ऽभिवेशद्वारीतमेढर्माहव्यसुश्रुताम् ॥ करालार्क-

१ आश्विन २ ३ शल्यदंष्ट्राश्विनौ प्रणविषमाश्विनौपलक्षणी ४ स्त्रीपक्षे गित्वा

भ्र सच्छिष्यान् ग्राहयामासुरादताः । ॥ स्वंस्वं तंत्रं ततस्तेऽपि चक्रुस्ता-
 नि कृतानि च ॥ गुरुन् संश्रावयामासुः सर्पिसंघान्सुमेधसः ॥ तैः प्रश-
 त्तानि तान्येषां प्रतिष्ठां भुवि लेभिरे । ॥ तेषामेकैकमव्यापि समस्तव्या-
 धिसाधने ॥ प्रतितंत्राभियोगे तु पुरुषायुषसंक्षयः ॥ भवत्यध्ययनेनैव
 यस्मात्प्रोक्तः पुनःपुनः ॥ तंत्रकारैः स एवार्थः क्वचित्कश्चिद्विशेषतः
 ॥ तेऽर्थप्रत्यायनपरा वचने यच्चनादताः । ॥ सर्वतंत्राण्यतः प्राधः सं-
 हृत्याष्टांगसंग्रहः ॥ अस्थानविस्तराक्षेपपुनरुक्तादिर्वर्जितः ॥ हे-
 तुलिङ्गौषधस्क्रंधत्रयमात्रनिबंधनः ॥ विनिगूढार्थतत्त्वानां प्रदेशानां प्र-
 काशकः ॥ स्वान्यतंत्रविरोधानां भूयिष्ठं विनिवर्तकः ॥ युगानुरूप-
 संदर्भो विभागेन करिष्यते । ॥ नित्योपयोगेऽदुर्बोधं सर्वांगव्यापि भा-
 वतः ॥ संगृहीतं विशेषेण यत्र कायचिकित्सितं ॥ न मात्रामात्र
 मप्यत्र किञ्चिदागमवर्जितं ॥ तेषां स ग्रंथबंधश्च संक्षेपाय
 क्रमोऽन्यथा । ॥ वायुः पित्तं कफश्चेति त्रयोदोषाः समासतः ॥ प्रत्येकं
 ते त्रिधा वृद्धिक्षयसाम्यविभेदतः ॥ उत्कृष्टमध्याऽल्पतया त्रिधा वृ-
 द्धिक्षयावपि ॥ विकृताविकृता देहं ग्रंथि ते वर्द्धयन्ति च ॥ ते व्यापिनो-
 ऽपि हृन्नाभ्योरधोमध्योर्ध्वसंश्रयाः ॥ वयोऽहोरात्रिभुक्तानां तेषाम-
 ध्यादिगाः क्रमात् ॥ तैर्भवेद्विषमस्तीक्ष्णोर्मदश्चाग्निः समैः समः ॥
 कोष्ठः क्रूरो मृदुर्मध्यो मध्यः स्यात्तैः समैरपि ॥ शुक्रार्तवस्थै र्जन्मादौ
 विषेणेव विषक्रमेः ॥ तैश्च तिस्रः प्रकृतयो हीनमध्योत्तमाः पृथक् ॥
 समधातुः समस्तासु श्रेष्ठा निंदा द्विदोषजाः । ॥ तत्र रुक्षो लघुः शी-
 तः खरः सूक्ष्मश्चलोऽनिलः ॥ पित्तं संलेहतीक्ष्णोष्णं लघु विश्वं सरं
 द्रवं ॥ स्निग्धः शीतो गुरुर्मदः श्लक्ष्णो मृत्स्नः स्थिरः कफः ॥ संसर्गः
 सन्निपातश्च तद्विनिक्षयकोपतः ॥ तौ षोढा दशधा चोक्ताभुक्कर्षा-
 दिविकल्पनात् ॥ रसासृग्धांसमेदोस्थिमज्जाशुक्राणि धातवः ॥ सप्त

दूष्णा^१ मला मूत्रशकृत्स्वेदादयोऽपि च ॥ रसादिस्थेषु दोषेषु व्याप-
 यः संभवन्ति ये ॥ तज्जानित्युपचारेण तानाहुर्धृतदाहवत्^२ ॥ प्रीणनं जी-
 वनं लेपः स्नेहो धारणपूरणे ॥ गर्भोत्पादश्च कर्माणि धातूनां क्रमशो
 विदुः ॥ शरीरं धारयंत्येते धात्वाहाराश्च सर्वदा ॥ वृद्धिः समानैः
 सर्वेषां विपरीतैर्विपर्ययः ॥ रसाः स्वाद्वम्ललवणतिक्तोषणकषाय-
 काः ॥ षट् द्रव्यमाश्रितास्ते च यथापूर्वं बलावहाः ॥ तत्राद्या मारुतं
 घ्नन्ति त्रयस्तिक्तादयः कफं ॥ कषायतिक्तमधुराः पित्तमन्ये तु कुर्ब-
 ते ॥ शमनं कोपनं स्वस्थहितं द्रव्यमिति त्रिधा ॥ उष्णशीतगुणो-
 त्कर्षात्तत्र वीर्यं द्विधा स्मृतं ॥ त्रिधा विपाको द्रव्यस्य स्वाद्वम्लक-
 दुकात्मकः ॥ गुरुमंदहिमस्निग्धश्लक्ष्णसांद्रमृदुस्थिराः ॥ गुणाः
 तसूक्ष्मविशदा विंशतिः सविपर्ययाः ॥ इंद्रियार्था व्यव्यापी च विका-
 षी चापरे गुणाः ॥ व्यव्यापी देहमखिलं व्याप्य पाकाय कल्पते ॥
 विकाषी विकषन्नेव संभिवंधान्विमुंचति ॥ सस्तीक्ष्णप्रकर्षौ तु कैश्चि-
 त्तौ परिकल्पितौ ॥ सत्त्वं रजस्तमश्चेति त्रयः प्रोक्ता महागुणाः ॥
 कालार्थकर्मणां योगो ह्यीनमिध्यातिमात्रकः ॥ सम्यग्योगश्च विज्ञे-
 यो रोगारोग्यैककारणं ॥ रोगस्तु दोषवैषम्यं दोषसाम्यमरोगता ॥
 निजामंतुविभागेन रोगाश्च द्विविधा मताः ॥ तेषां कायमनोभेदादधि-
 ह्वानमपि द्विधा ॥ रजस्तमश्च मनसो द्वौ च दोषावुदाहृतौ ॥ द-
 र्शनस्पर्शनप्रश्नैः परीक्षेत च रोगिणं ॥ रोगं निदानप्राप्त्युपलक्ष-
 णोपशयासिद्धिः ॥ भूमिदेहप्रभेदेन देशमादुरिह द्विधा ॥ जांगलं वा-
 तभूयिष्ठमनूपं तु कफोल्बणं ॥ साधारणं सममलं त्रिधा भूदेशमा-
 दिशेनू ॥ क्षणादिर्व्याध्यमस्था च कालो सैवज्ययोगकृत् ॥ शोध-
 नं शमनं चेति समासादौषधं द्विधा ॥ शरीरजानां दोषाणां क्रमेण

१ तिक्तः किराततिक्तादिः (कटुइति भाषायाः) २ उष्णः मरीचिकः (तिस्रः १० मूल)
 ३ लघुतीक्ष्णोष्णरूक्षस्वरद्रवकठिनसरस्थूलप्रजिह्वल इति दण्डं क्रमद्विपरीताः

परमौषधं ॥ वस्तिर्विरेको वमनं तथा तैलं घृतं मधु ॥ धीर्धैर्यात्मादि-
 विज्ञानं मनोदोषौषधं परं ॥ तंत्रस्यास्य परं चातो वक्ष्यते ऽध्यायसं-
 ग्रहः ॥ आयुष्कामीयशिष्यार्थदिनर्तुव्याध्यसंभवाः ॥ द्रवाज्ज्ञान
 संरक्षाविरुद्धाज्ज्ञानपानिकाः ॥ मात्राशितौषधज्ञानश्रेष्ठशुध्यादिसं-
 ग्रहाः ॥ महाकषायविविधद्रव्यादिरसभेदकाः ॥ दोषादिज्ञानत-
 द्भेदतत्कियारोगभेषजं ॥ चिकित्सास्नेहनस्वेदशुध्यास्थापनभावनं
 ॥ धूमगंधूषट्कसेकतृसियंत्रजलौकसः ॥ सिराविधिः शल्यविधिः
 शस्त्रक्षारान्निकर्मकाः ॥ चत्वारिंशदिमेऽध्यायाः सूत्रं शारीरमुच्यते ॥
 पुत्रार्थगर्भावक्रान्तिर्कुर्यान्वापच्छरीरजाः ॥ सिरामर्मप्रकृत्याख्यावि-
 कृतांगेहितामयाः ॥ सद्रूता द्वादशाध्याया निदानं सार्वरोगिकं ॥
 ज्वरामृक्श्वासयक्ष्मादिमदाद्यशोऽतिसारिणां ॥ मूत्राघातप्रमेहाणां
 विद्रध्याद्युदरस्य च ॥ पांडुकुष्ठानिलार्त्तानां वातास्रस्य च षोडशं ॥
 चिकित्सा च ज्वरस्यास्रकासयोः श्वासयक्ष्मणोः ॥ वमौ मदात्ययेऽर्शः
 सुविशि द्वौ द्वौ च मूत्रिते ॥ विद्रधौ गुल्मजठरपांडुशोफविसर्पिषु ॥
 कुष्ठश्वित्रानिलव्याधिवातास्रेषु चिकित्सितं ॥ चतुर्विंशतिरध्यायाः
 कल्पसिद्धिरतःपरं ॥ कल्पो वमोर्विरेकस्य तत्सिद्धिर्बस्तिकल्पना ॥
 कल्पसिद्धिश्च वस्तीनां सिद्धिर्बस्त्यनुवासयोः ॥ द्रव्यकल्पो ऽष्टमः स्था
 नमतउत्तरमुत्तरं ॥ बालोपचरणे व्याधिग्रहज्ञाननिषेधने ॥ स्नाने पृथ-
 ग्ग्रहे भूते हावुन्मादे स्मृतिक्षये ॥ वर्त्मसंधिगतौ द्वौ द्वौ दृक्तमोर्लि-
 गनाशिषु ॥ सर्वदृक्स्पंददृक्पाके कर्णनासासुरवेषु च ॥ मूर्ध्नि व्रणे
 तथा द्वौ द्वौ सद्योभंगे भगंदरे ॥ ग्रंथ्यादौ क्षुद्ररोगेषु गुह्यरोगे पृथ-
 क्द्वयं ॥ विषे द्वौ भुजगे कीटे द्वौ च लूतासु मूषके ॥ विषे विषोष
 योगे च तथा ऽध्यायो रसायने ॥ बाजीकरणमुद्दिश्य पंचाशोऽष्टा-
 गपूरणः ॥ पञ्चाशदध्यायशतं षड्विः स्थानैः समीरितं ॥ इत्यायुष्का-
 मीयो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

॥ अथातः शिष्योपनयनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ गुरुम-
 क्तो ऽभियुक्तो ऽतिपुक्तो धीस्मृतिपाटवैः ॥ ऋज्वास्यनासानयनस्त-
 नुस्निग्धनखच्छविः ॥ ब्रह्मचारी जितद्वंद्वी धीरः सुचरितः स्थिरः ॥
 षण्मासानुषितः शक्तो लज्जाशौचकलान्वितः ॥ शिष्योऽध्याप्यो ग-
 तो यावदंतं तंत्रार्थकर्मणां ॥ नाकालविद्युस्तनिते भूकंपे राहुदर्श-
 ने ॥ पंचदश्यामचंद्रायां परोक्षे वा गुरोः पठेत् ॥ नाविच्छिन्नपदं
 नातिमंदं नात्युच्चनीचकैः ॥ हितान्यतममाचार्यं पर्युपासीत राजव-
 त् ॥ शयीत सुप्तएवास्मिन्नुत्तिष्ठेतास्य पूर्वतः ॥ न ब्रूयात्केवलं ना-
 म न साध्वपि विनोदयेत् ॥ अभेद्योऽनुद्धतः स्तब्धः सूरतः प्रियदर्-
 शनः ॥ बहुश्रुतः कालवेदी ज्ञातग्रंथो ऽर्थशास्त्रवित् ॥ अनाथान्
 रोगिणो यश्च पुत्रवत्समुपाचरेत् ॥ गुरुणा समनुज्ञातः स शिष्यकृश-
 ब्दमश्रुते ॥ यस्तु केवलशास्त्रज्ञः कर्मस्वपरिनिष्ठितः ॥ स मुह्यत्यानु-
 रं प्राप्य प्राप्य भीरुरिवाह्वं ॥ यः पुनः कुरुते कर्म धाष्ट्याच्छास्त्र-
 विवर्जितः ॥ स सत्सु गैर्हामामोति वधं चर्च्छति राजतः ॥ हेतौ लिं
 गे प्रशमने रोगाणामपुनर्भवे ॥ ज्ञानं चतुर्विधं यस्य स राजाहो मि-
 षक्तमः ॥ शस्त्रं शास्त्राणि सलिलं गुणदोषप्रवृत्तये ॥ पात्रास्ते
 क्षीण्यतः प्रज्ञां बाहुश्रुत्येन बृंहयेत् ॥ प्रदीपभूतं शास्त्रं हि दर्शनं वि-
 पुला मतिः ॥ ताभ्यामतः सुयुक्ताभ्यां चिकित्सन्नापराध्यति ॥ आ-
 हूतएव यो याति सुवेषः सुनिमित्ततः ॥ गत्वा ऽऽतुरार्थादन्यत्र न नि-
 षक्ते मनः कचिन् ॥ व्याधीन्परीक्षते सम्यक्प्रदानादिविशेषतः ॥
 श्रेयणीयां च तद्दार्ता न प्रकाशयते बहिः ॥ सहसा न च तस्याऽ
 मि किमाकालमहापयन् ॥ जानाति बोधवरितुं स वैद्यः सिद्धिब-
 भुते ॥ नाददीतामित्रं क्षीभ्यस्तदध्यक्षे पराङ्मुखे ॥ तातिश्च रह-

१ कपालः सूरतः समदत्यमरः २ पुत्रं ३ निदा ४ न कच्छति ५ वक्त्रम् ६ गोपनीया
 मितिपाठः ७ आमित्रं बोध्यवस्तुनीति कोकः

सि स्थानं परिहासं च वर्जयेत् ॥ आर्तं च नृपसद्वैद्यैर्हिष्ठं तद्देवि-
 णं द्विषं ॥ चण्डं शोकातुरं भीरुं कृतघ्नं वैद्यमानिनं ॥ हीनोपकरणं व्य-
 ग्रमविधेयं गतायुषं ॥ जिजीविषुर्व्याधितोऽपि पूर्वोक्तगुणवर्जितान् ॥
 क्रियाविक्रयिणो वैद्यान्मृत्योरग्रेसरा हि ते ॥ भिषक् द्रव्याण्युपस्था-
 ता रोगी पादचतुष्टयं ॥ चिकित्सितस्य निर्दिष्टं प्रत्येकं तच्चतुर्गुणं ॥
 दक्षस्तीर्थात्तिशास्त्रार्थो दृष्टकर्मा शुचिर्भिषक् ॥ बहुकल्पं बहुगुणं संप-
 न्नं योग्यमौषधं ॥ अनुरक्तः शुचिर्दक्षो बुद्धिमान्परिचारकः ॥ आ-
 कृष्यो रोगी भिषग्वश्यो ज्ञापकः सत्त्ववानपि ॥ यद्वैद्ये विगुणे पादा गु-
 णवन्तोऽप्यनर्थकाः ॥ सपादहीनानप्यार्तान् गुणवान् यच्च यापयेत् ॥
 चिकित्सायास्तमेवातः प्रधानं कारणं विदुः ॥ साध्योऽसाध्यइति
 व्याधिर्हिधा तौ तु पुनर्हिधा ॥ सुसाध्यः कृच्छ्रसाध्यश्च याप्यो यश्चा-
 नुपक्रमः ॥ सर्वौषधक्षमे देहे यूनः पुंसो जितात्मनः ॥ असर्मगोऽ-
 ल्पहेत्वग्रूपरूपोऽनुपद्रवः ॥ अनुल्यदूष्यदेशानुप्रकृतिः पादसंपदि ॥
 ग्रहेष्वनुगुणेष्वेकदोषमार्गो नवः सुखः ॥ सुखसाध्यः सुखोपायः का-
 लेनाल्पेन साध्यते ॥ कृच्छ्रैरुपायैः कृच्छ्रस्तु महद्भिश्च चिरेण च ॥
 असाध्यलिङ्गसंकीर्णस्तथा शस्त्रादिसाधनः ॥ शेषत्वादायुषः पथ्यैर्या-
 प्यः प्रायो विपर्यये ॥ दत्त्वाऽल्यं सुखमल्पेन हेतुना स प्रतन्यते ॥ या-
 ति नाशेषतां रोगः कर्मजो नियतायुषः ॥ प्रपतन्निव विष्कंभैर्धार्यतेऽ-
 त्रातुरो हितैः ॥ परोऽसाध्यः क्रियाः सर्वाः प्रत्याख्येयोऽतिवर्तते ॥
 तस्मादुपेक्ष्यलबासौ स्थितोऽत्यंतविपर्यये ॥ भ्रममोहारतिकरो दृष्ट-
 रिष्टोऽक्षनाशनः ॥ व्याधिं पुरा परीक्ष्यैवमारभेत ततः क्रियां ॥
 स्वार्थविधायशोहानिमन्यथा ध्रुवमामुयात् ॥ साध्ययोरपि संपोगो
 ऽबलिनो यात्यसाध्यतां ॥ विद्यादसाध्यमेवातः साध्यासाध्यसमाग-
 मं ॥ नासाध्यः साध्यतां याति साध्यो याति त्वसाध्यतां ॥ पादाप-

चाराद्वैवाच्च यात्यवस्थांतरं गदाः ॥ वरमाशीविषविषं द्वीक्षमभिम-
योऽपि वा ॥ उपयुंजीत न त्वार्तादामिषं कृपणाज्जनात् ॥ परो-
भूतदंयाधर्म इत्यार्त्तेषु भिषग्वरः ॥ वर्त्तते यस्तु सिद्ध्यर्थः स सर्वम-
तिवर्त्तते ॥ इति शिष्योपनयनीयो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथातो दिनचर्याध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ ब्रौह्मे मुहूर्त्तउत्तिष्ठेज्जी-
र्णाज्जीर्णे निरूपयन् ॥ रक्षार्थमायुषः स्वस्थो जातवेगः समुत्सृजे-
त् ॥ उदङ्मुखो मूत्रशकृद्वक्षिणाभिमुखो निशि ॥ वाचं नियम्य
प्रणतः संवीतांगोऽवगुंठितः ॥ प्रवर्त्तयेत्प्रचलितं नतु यत्तादुदीरये-
त् ॥ नामेध्यमार्गमृद्धस्मगोस्थानाकीर्णगोमये ॥ पुरांतिकादिब-
स्मीकरम्योत्कृष्टचितिद्रुमे ॥ न नारीपूज्यगोकैन्दुवाय्वन्नाभिजलं प्र-
ति ॥ न चातिरस्कृत्य महीं मयाशक्त्योस्तु कामतः ॥ न वेगितोऽ-
न्यकार्यः स्यान्नाजित्वा साध्यमामयं ॥ निःशल्यादुष्टमृत्पिंडीपरिमृ-
ष्टमलायनः ॥ अभ्युत्थृताभिः शुचिभिरद्भिर्मृद्भिश्च योजयेत् ॥
लेपगंधापहं शौचमनुत्पतितविंदुभिः ॥ स्पृष्ट्वा धातून्मलानश्रु दृ-
शं केशनखांश्रुतान् ॥ स्नात्वा भोक्तुमना भुक्त्वा सुप्त्वा क्षुत्वा सु-
रार्चने ॥ रथ्यामाक्रम्य चाचामेदुपविष्टुदङ्मुखः ॥ प्राङ्मुखो वा
विविक्तस्थो न बहिर्जानु नान्यदृक् ॥ अजल्पन्नुत्तरासंगी स्वच्छैरं-
गुष्ठमूलगैः ॥ नोद्धृतैर्नानतो नोर्ध्वं नाभिपक्वैर्नपूतिभिः ॥ न फेनबु-
द्बुदक्षारैर्नैकहस्तार्पितैर्जलैः ॥ नार्द्रैकपाणिर्नामेध्यहस्तपादो न शब्द-
वत् ॥ वटासनाकंखदिरकरंजकरवीरजं ॥ सर्जारिमेदापामार्गमा-
लतीककुम्भोद्भवं ॥ कषायतिक्तकदुकं मूलमन्यदपीदृशं ॥ विज्ञा-
तदृक्षं क्षुण्णाग्रमृज्वग्रंथि सुभूमिजं ॥ कनीन्यग्रसमस्थौल्यं मुक्-
चं द्वादशांगुलं ॥ प्रातर्भुक्त्वा च यतवाग्भक्षयेदंतधावनं ॥ व्यौ-
प्यन्निषर्गात्रितयक्षौद्राक्षेन च वर्षयेत् ॥ शनैस्तेन ततो दंतान्

१ सर्पविषं २ दीनात् ३ रात्रेरुपान्योपुहृतौ ब्राह्मस्तस्मिन् ४ नचापरिष्कृत्येतिपाठः

५ व्याप्यं कुष्ठं त्रिवर्गवितथं त्रिकदुत्रिफलत्रिजातकानि

दंतमांसान्यबाधयन् ॥ लिखेदनुमुखं जिह्वां जिह्वानिलेखनेन
 च ॥ तथाऽस्य मलवैरस्यजिह्वागंधाऽऽस्यदंतजाः ॥ रुचिवैश-
 चलयुता न भवन्ति भवन्ति च ॥ नाद्यादजीर्णवमथुश्वासकासज्वरा-
 र्दिती ॥ तृष्णाऽऽस्यपाकहन्नेत्रशिरःकर्णामयी च तत् ॥ नैवश्लेष्मा-
 तकारिष्टविभीतधवधन्वजान् ॥ विल्ववभ्भुलनिर्गुडीशिथुनिल्वक-
 तिंदुकान् ॥ कोविदारशमीपीलुपिप्पलेंगुदगुगुलून् ॥ पारिभद्रक-
 मल्लीकामोचकयौ शाल्मली शणं ॥ स्वादुम्ललवणं शुष्कं सुषिरं
 पूतिपिच्छिलं ॥ पालाशमासनं दंतधावनं पादुके त्यजेत् ॥ दंतान्पूर्व-
 मधो घर्पेत्प्रातः सिंचेच्च लोचने ॥ तोयपूर्णमुखो ग्रीष्मशरदोः शीत-
 वारिणा ॥ प्रणम्य देवानृद्धांश्च मंगलाष्टशतं शुभं ॥ शृण्वन्कां
 घनविन्यस्तं सर्पिः पश्येदनंतरं ॥ सौवीरमंजनं नित्यं हितमक्ष्णोस्त-
 न्नो भजेत् ॥ लोचने तेन भवतो मनोज्ञे सूक्ष्मदर्शने ॥ व्यक्तत्रिवर्णे
 विमले सुस्निग्धघनपक्ष्मणी ॥ चक्षुस्तेजोमयं तस्य विशेषात्श्लेष्मतो
 भयं ॥ योजयेत्समरात्रेऽस्मात्स्नावणार्थं रसांजनं ॥ अणुतैलं ततो
 नस्यं ततो गंडूषधारणं ॥ घनोन्नतप्रसन्नत्वक्स्कंधग्रीवाऽऽस्यवक्षसः ॥
 सुगंधिवदनाः स्निग्धनिःस्वना विमलेंद्रियाः ॥ निर्वलीपलितव्यंगा भ-
 वयुर्नस्यशीलिनः ॥ ओष्ठस्फुटनपारुष्यमुखशोषद्विजामयाः ॥ न
 स्युः स्वरूपघाताश्च स्नेहगंडूषधारणात् ॥ खदिरक्षीरिदक्षारिमदांबुक-
 वलग्रहः ॥ अरोचकास्यवैरस्यमलपूतिप्रसेकजित् ॥ सुखोष्णोद-
 कगंडूषैर्जायते वक्त्रलाघवं ॥ प्रायोगिकं ततो धूमं गंधमाल्यादि चा-
 चरेत् ॥ धूमादस्योर्ध्वजत्रूत्था न स्युर्वातकफामयाः ॥ अंजनोत्कृ-
 शितं नस्यैः कवलैर्नारिरेतं ॥ धूमेन कवलोत्कृष्टं क्रमाद्वातकफं जये-
 त् गंधमाल्यादिकं दृष्यमलक्ष्मीघ्नं प्रसाधनं ॥ वासो न धारयेज्जीर्णं

१ मलवैरस्यादयो न भवन्ति रुच्यादयो भवन्ति चेति संबंधः २ दूतादिविज्ञानीयशारीरोक्तं
 दधिमधुघृतादि

मलिनं रक्तमुल्बणं ॥ मौल्यं न लंबं न बहिर्न रक्तं जलजादृते ॥ नैव
 चान्येन विधृतं वस्त्रं पुष्पमुपानहौ ॥ रुचिवैशद्यसौगंध्यमिच्छन्वक्त्रेण
 धारयेत् ॥ जातीलवंगकर्पूरकंकोलकदुकैः सह ॥ तांबूलीनां किसलयं हृ-
 द्यं पूगफलान्वितं ॥ रक्तपित्तक्षतक्षीणरुक्षोत्कुपितचक्षुषां ॥ विषमूर्च्छा-
 मदातृर्नामपथ्यं शोषिणां च तत् ॥ पथ्यं सुसोत्थिते भुक्ते स्नाते वांते
 च मानवे ॥ द्विपत्रमेकं पूगं च सचूर्णखदिरं च तत् ॥ उत्तिष्ठेत ततोऽस्यर्थं
 मर्थैर्ष्वर्थानुबंधिषु ॥ निर्दिष्टं दीर्घमप्यापुरसन्निहितसाधनं ॥ कृषिं व-
 णिज्यां गोरक्षामुपायैर्गुणिनं नृपं ॥ लोकद्वयाविरुद्धां च धनार्थी संश्रये-
 त्कियां ॥ मुक्तवेगश्च गमनस्वमाहारसमास्त्रियः ॥ पाणिनाऽऽलम्य नि-
 ष्कामेद्रत्नपूज्याज्यमंगलं ॥ सातपत्रपदत्राणो विचरेद्युगमात्रदृक् ॥
 निशि चात्ययिके कार्ये दंडी मौली सहायवान् ॥ प्रावृत्य पर्यटेद्रा-
 त्रौ न प्रावृत्य शिरोऽहनि ॥ चैत्यपूज्यध्वजाशस्तच्छायाभस्मनुषा-
 शुचीन् ॥ नाकमेच्छर्करालोष्टबलिस्नानभुवो न च ॥ मध्याह्ने सं-
 ध्ययोरात्रावर्द्धरात्रे चतुष्पथं ॥ न सेवेत न शर्वय्या वृक्षचैत्यान् च-
 त्वरं ॥ सैनादवीशून्यगृहश्मशानानि दिवाऽपि न ॥ न हुंकुर्याच्छिवं
 पूज्यं प्रशस्तान्मंगलानि च ॥ नापसव्यं परिक्रामेत्तेतराण्यनुदक्षिणं ॥
 चतुष्पथं नमस्कुर्यात्प्रज्ञातांश्च वनस्पतीन् ॥ न व्यालव्याधिताशस्तैर्ना-
 दांतक्षुत्पिपासितैः ॥ न छिन्नपुच्छैर्नैकाक्षैर्गोपृष्ठेन च न ब्रजेत् ॥ ना-
 तिप्रगेऽनिसायं वा न नभोमध्यगे रवौ ॥ नासन्निहितपानीयो नातितू-
 र्णं न संततं ॥ न शत्रुणा नाविदितैर्नैको नाधार्मिकैः सह ॥ दद्याद्दत्ताऽऽ-
 तृदृद्धस्त्रीभारिचैक्रिद्विजन्मने ॥ स्नानभोजनपानानि वाशेभ्यो नाच-
 रेतपुरः ॥ नदीं तरेन्नबाहुभ्यां नाभिस्कंधमभिब्रजेत् ॥ नारोहेद्विषमं

१ मौल्यं कुसुमतत्त्वजोरिति मेदिनी ॥ २ अर्थो विषयार्थनयोर्धनकारणवस्तुष्विति
 मेदिनी ॥ ३ प्राणिवधस्थानं ४ प्रभातकाले ५ रथी

शीलं नावं संशयितां तहं ॥ निपातयेन्नलोष्टेन न फलेन फलं द्रुमा-
 त् ॥ न वार्यमाणः प्रविशेन्नाद्वारेण न चासने ॥ स्वयं तिष्ठेत्परगृहे यु-
 क्तनिद्रं न बोधयेत् ॥ नाचरेत्पाणिवाक्पाददृङ्मोदोदरचापलं ॥ त्रिः
 पक्षस्य कचस्मश्रुनखरोमाणि वर्द्धयेत् ॥ न स्वहस्तेन दतैर्वा' स्नानं
 चानुसमाचरेत् ॥ अथ जातान्नपानेच्छो मारुतघ्नैः सुगंधिभिः ॥ यथ-
 तुंसंस्पर्शमुखैस्तैलैरभ्यंगमाचरेत् ॥ अभ्यंगो वातहा पुष्टिस्वप्नदाढ्य-
 दृढत्वकृत् ॥ दग्धभक्षतरुजाक्लृमश्रमजरापहः ॥ रथाक्षचर्मघटव-
 द्भवंत्यभ्यंगतो गुणाः ॥ स्पर्शने ऽभ्यधिको वायुः स्पर्शनं च त्वगा-
 श्रयं ॥ त्वच्यश्च परमभ्यंगो यस्मात्तं शीलयेदतः ॥ शिरःश्रवणपादे-
 षु तं विशेषेण शीलयेत् ॥ स केश्यः शीलितो मूर्ध्नि कपालेन्द्रियतर्पणः ॥
 हनुमन्याशिरःकर्णशूलघ्नं कर्णपूरणं ॥ पादाभ्यंगस्तु तत्स्वैर्यनिद्रादृ-
 ष्टिप्रसादकत् ॥ पादमुत्तिश्रमस्त्वंसंकोचस्फुटनप्रणुत् ॥ व्रज्योऽ-
 भ्यंगः कफप्रस्तकृतसंशुद्ध्यजीर्णिभिः ॥ शरीरायासजननं कर्म व्या-
 यामउच्यते ॥ लाघवं कर्मसामर्थ्यं दीप्तो ऽग्निर्मेदसः क्षयः ॥ वि-
 भक्तघनगात्रत्वं व्यायासादुपजायते ॥ वातपित्तामयी बालो दृढोऽ-
 जीर्णी च तं त्यजेत् ॥ अर्द्धशक्त्या निषेव्यस्तु बलिभिः स्निग्धभो-
 जिभिः ॥ शीतकाले वसंते च मंदमेव ततोऽन्यदा ॥ तं कृत्वाऽनुसु-
 खं देहंमर्दयेच्च समंततः ॥ तृष्णा क्षयः प्रतमको रक्तपित्तं श्रमः क्लमः ॥
 अतिव्यायामवः कासो ज्वरश्छर्दिश्च जायते ॥ व्यायामजागरा-
 ध्वस्त्रीहास्यभाष्यादिसाहसं ॥ गज सिंहइवाकर्षन् भजन्नति विनश्य-
 ति ॥ उद्वर्त्तनं कफहरं मेदसः प्रविलायनं ॥ स्थिरीकरणमंगानां त्वक्प्र-
 सादकरं परं ॥ दीपनं दृष्यमायुष्यं स्नानमोजोबलप्रदं ॥ कंदूमलश्रम-
 स्वेदतद्रातृदृदाहपाप्मजित् ॥ उष्णांबुनाऽधःकायस्य परिषेको बला-
 वहः ॥ तेनैव चोत्तमांगस्य बलदृढकेशचक्षुषां ॥ नानाशुत्य शिरः

स्नायान्नजले ऽल्पे न शीतले ॥ स्नानोदकावतरणस्वप्नान्नग्नो न चाच-
 रेत् ॥ पंच पिंडाननुधृत्य न स्नायात्परवारिणि ॥ नात्मानमीक्षेत जले न-
 तटस्थो जलाशयं ॥ न प्रतिस्फालयेदंबु पाणिना चरणेन वा ॥ स्नात्वा
 न मृज्याद्वात्राणि धुनुयान्न शिरोरुहान् ॥ न वसीतार्द्रएवाशु सोष्णीषे
 धौतवाससी ॥ न त्वंबरं पूर्वधृतं न च तैलवसे स्पृशेत् ॥ वासोऽन्य
 दन्यच्छयने निर्गमे देवतार्चने ॥ स्नानमर्दितनेत्रास्यकर्णरोगातिसा-
 रिषु ॥ आध्मानपीनसाजीर्णभुक्तवत्सु च गर्हितं ॥ अन्नपानविधा-
 नेन भुंजीतान्नं विनात्ययात् ॥ अभिनंद्य प्रसन्नात्मा हुत्वा दत्त्वा च
 शक्तितः ॥ पाकं सजलमेकांते यथासुखमविब्रुवन् ॥ प्रयच्छेत्सर्व-
 मुद्दिश्य पाचयेन्नान्नमात्मने ॥ नान्नमद्यान्मुमूर्षूणां मृतानां दुःख-
 जीविनां ॥ स्त्रीजितक्लीबपतितक्रूरदुष्कृतकारिणां ॥ गणारिगणिका-
 सन्नधूर्तानां पाणिकं च न ॥ नोत्संगे भक्षयेद्भक्ष्यान्जलं नांजलिना
 पिबेत् ॥ सर्वं च तिलसंबद्धं नाद्यादस्तमिते रवौ ॥ न भुक्तमात्रआ-
 यस्येन्ननिषिद्धं भजेत्सुखं ॥ धर्मोत्तराभिरर्ध्याभिः कथाभिस्त्रिगु-
 णात्मभिः ॥ मध्यं दिनस्य गमयेदिष्टशिष्टसहायवान् ॥ न लोकभू-
 पविद्विष्टैर्न संगच्छेत नास्तिकैः ॥ कलिवैररुचिर्नस्याद्धीरः संपदि-
 पत्तिषु ॥ श्रुतादन्यत्र संतुष्टस्तत्रैव च कुतूहली ॥ क्षांतिमान् द-
 क्षिणो दक्षः सुसमीक्षितकार्यकृत् ॥ ऋमान् धीमान्महोत्साहः संवि-
 भागी प्रियातिथिः ॥ अक्षुद्रवृत्तिर्गभीरः साधुराश्रितवत्सलः ॥ दाता
 पितृभ्यः पिंडस्य यष्टा होता रुपात्मकः ॥ अनुज्ञाता सुवार्तानां
 दीनानामनुकंपकः ॥ आश्वासकारी भीतानां क्रुद्धानामनुनायकः ॥
 पूर्वाभिभाषी सुमुखः सुशीलः पूज्यपूजकः ॥ वित्तबंधुवयोविद्या-
 वृत्तैः पूज्या यथोत्तरं ॥ आत्मद्रुहममर्यादं मूढमुद्दिक्षतसत्यर्थं ॥ सुत-
 रामभ्युपेक्षेत नरकार्षिष्मर्दिधनं ॥ धर्म्यमर्थ्यं प्रियं तथ्यं मितं पथ्यं
 वदेद्द्वयः ॥ नात्मानमवजानीयान्न स्तूयान्न च पीडयेत् ॥ न हीना

नवमन्येत वृत्त्यर्थांगबलश्रुतैः ॥ नारुतुदःस्यान्न कूरो न तीक्ष्णो नोप-
 तापवान् ॥ हेतावीर्षेन्न तु फले पापं पापेऽपि नाचरेत् ॥ परस्य दंढं
 नोद्यच्छेत्कुद्धानैनं निपातयेत् ॥ अन्यत्र पुत्राच्छिष्याद्वाशासना-
 र्हाद्विताय सः ॥ नृत्यवादित्रगीतादिनोल्बणां नाचरेत्क्रियां ॥
 प्रसिद्धकेशवाग्वेषशमसांत्वपरायणः ॥ ऊर्ध्वं नाभेः शरीरस्य स्पृशे-
 न्नाधरवाससा ॥ न कुर्यान्मिथुनीभूय शौचंप्रति विलंबनं ॥ नासंवृत-
 मुखो हास्यक्षवोद्गारविजृम्भणं ॥ पाणिद्वयेन युगपत्कंदूयेन्नात्मनः
 शिरः ॥ बहेन्न भारं शिरसा युगपच्चाग्निवारिणी ॥ नासिकां न विकु-
 ष्णीयाद्दशनाच्च विषदृयेत् ॥ कुर्याद्विलेखनच्छेदभेदास्फोटनमर्दनं ॥
 नाकार्यं न च कार्येऽपि मुखान्गनखवादनं ॥ पादं पादेन नाक्रामेन्न कंदू-
 येन्न शौचयेत् ॥ न कांस्यभाजने तौ च नोपविष्टः प्रसारयेत् ॥ अ-
 भीक्ष्णं निर्मलान् दध्यान्नखपादमलाशयान् ॥ नासमिद्धमुपासीत
 द्रुताशं नैव चाशुचिः ॥ नानुवातं न विवृतो न क्लृप्तो नान्यमानसः ॥
 धमेन्नास्येन न स्कंदेन्नाधःकुर्यान्न पादतः ॥ सततं न निरीक्षेत चल-
 सूक्ष्माप्रियाणि च ॥ नाप्रशस्तं न विष्णूत्रं न दर्पणममार्जितं ॥ उ-
 द्यंतमस्तमायांतं तपंतं प्रतिमागतं ॥ उपरक्तं च भास्वंतं वाससा वा
 तिरोहितं ॥ नान्यदप्यतितेजस्वि न क्रुद्धस्य गुरोर्मुखं ॥ स्त्रियं स्त्र-
 वंतीं नोद्वेक्यां न नम्रां नान्यसंगतां ॥ न पानभोजनस्वप्नक्षुतजृम्भासु-
 खासने ॥ शयीत नैकशयने न चाश्रीयात्तया सह ॥ तामनीर्ष्यश्च
 गोपायेत्स्त्रैरिणी नाशयेद्द्रुहं ॥ नोच्छिष्टस्तारकाराहुनुहिनांशुदिवा-
 करान् ॥ पश्येन्न यायान्न पठेन्न स्वप्यान्न स्पृशेच्छिरः ॥ पाय-
 यंतीं चरंतीं वा नान्यस्मै गां निवेदयेत् ॥ अर्केन्दुपरिवेपोल्काशतक्र-
 तुधनूंषि च ॥ नान्यद्देवार्चने कर्म कुर्याद्भावेन्न वर्षति ॥ तिथिं प-

१ पातकिनि २ गीतादिना उल्बणामितिपदच्छेदः ३ नविकिरेत् ४ चेतिपाठः
 ५ अथरजःखला ॥ स्त्रीधर्मिष्णुविरात्रेयीमलीनी पुष्पवत्यपि ॥ ऋतुमन्यप्युदक्यापीत्यमरः

क्षस्य न ब्रूयान्नक्षत्राणि न निर्दिशेत् ॥ नात्मनो जन्मलभर्क्ष-
 धनसारं गृहे मलं ॥ प्रकाशयेन्नावमानं न च निःश्रेयसां प्रभोः ॥ पु-
 रोवातातपरजस्तुषारपरुषानिलान् ॥ अनृजुः क्षवधूद्वारकासस्वमात्रमै-
 थुनं ॥ सशब्दमनिलं हस्तभूनेत्रोत्क्षेपवादितां ॥ कूलच्छायां सुरापानं
 व्यालदंष्ट्रिविषाणिनः ॥ हीनानार्यातिनिपुणसेवां विग्रहमुत्तमैः ॥ सं-
 ध्यास्वभ्यवहारस्त्रीस्वमाध्ययनचिंतनं ॥ आरोग्यजीवितैश्वर्यविद्यासु-
 स्थितिमानितां ॥ तोयाभिपूज्यमध्येन यानं धूमं शवाश्रयं ॥ मद्या-
 तिसक्तिं विस्मंभस्वातंत्र्ये स्त्रीषु च त्यजेत् ॥ नैकाहमप्यधिवसेद्वास्तु
 तच्छास्त्रगर्हितं ॥ न देशं व्याधिबहुलं नवैद्यं नाप्यनायकं ॥ नार्थमि-
 जनभूयिष्ठं नोपसृष्टं न पर्वतं ॥ वसेत्प्राज्यांबुभैषज्यसमित्पुष्पतृणै-
 धने ॥ सुभिक्षक्षेमरम्यान्ते पंडितैर्मंडिते पुरे ॥ नसमसाणां सिद्धिनां शा-
 स्त्राणां चाजिगुप्तकः ॥ आराधकस्त्रिवर्गस्य यथायोग्यं जनस्य च ॥
 द्रश धर्मपथान् रक्षन् जयेन्नाभ्यंतरानरीन् ॥ हिंसांस्तेयान्यथाकामं पै-
 शून्यं परुषानृतं ॥ संभिन्नालापं व्यापादमभिध्यां दृग्विपर्ययं ॥ पापं
 कर्मेति दशधा कायवाङ्मानसैस्त्यजेत् ॥ परोपघातक्रियया बर्जयेदर्जनं
 श्रियः ॥ अर्थानां बह्वनर्थानामदाताऽपि ह्यसंभवात् ॥ स्वर्गापवर्गविभ-
 वानयत्नेनाधितिष्ठति ॥ सायं भुक्त्वा लघु हितं समाहितमनाः शुचिः ॥
 शास्तारमनुसंस्मृत्य स्वशय्यां चाथ संविशेत् ॥ देशे शुचावनाकीर्णे
 द्वित्रासपरिचारकः ॥ युक्तोपधानं स्वास्तीर्णं विस्तीर्णाविषमं सुखं ॥
 जानुतुल्यं मृदु शुभं सेवेत शयनासनं ॥ प्राग्दक्षिणशिराः पादावकु-
 र्वाणा गुरुन् प्रति ॥ पूर्वापरनिशाभागे धर्ममेवानुचिंतयेत् ॥ आददीत
 सदा देहादित्थं सारमसारतः ॥ बिभ्यत्प्रतिक्षणं मृत्योरयथातथचेष्टि-
 तात् ॥ आरोग्यविभवप्रज्ञावयोधर्मक्रियावतः ॥ सुखमायुर्हितं चोक्तं

१ कूलरोधस्तच्छायां २ कलहमितियावत् ३ प्राणिवधः । चौर्यं । अगम्यागमनं । प-
 रस्याप्रत्यक्षं तद्दोषकीर्तनं । परस्यप्रत्यक्षतद्दोषकीर्तनं । असत्यं । असत्यलपः । परानिष्टार्थ-
 तनं । परत्वापहारेच्छा । आमवाक्येष्वप्रमाणबुद्धिरिति हिंसाहीनां क्रमात्पर्यायाः ॥

विपरीतं विपर्यये ॥ सर्वतेजोनिधानं हि नृपइत्युच्यते भुवि ॥ अदू-
षयन्मनस्तस्माद्भक्तिमांस्तमुपाचरेत् ॥ पर्यस्तिकोपाश्रयकोपहास-
विवादनिष्ठीवनजृम्भणानि ॥ सर्वाः प्रकृत्यभ्यधिकाश्च चेष्टास्तत्संज्ञि-
धाने परिवर्जयेत्तु ॥ सर्वाह्यवस्था विविधाश्च तास्ताः सम्यक् स-
मीक्ष्यात्महितं विदध्यात् ॥ अन्योऽपि यः कश्चिदिहास्ति मार्गो
हितोपदेशेषु भजेत तं च ॥ इति चरितमुपेतः सर्वजीवोपजी-
व्यः प्रथितपृथुगुणौघो रक्षितो देवताभिः ॥ समधिकशतजीवी नि-
र्वृतः पुण्यकर्मा व्रजति सुगतिनिम्नो देहभेदेऽपि तुष्टिं ॥ इति दि-
नचर्यानाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथात ऋतुचर्याध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ कालो हि नाम भगवा-
ननादिनिधनो यथोपचितकर्मानुसारी यदनुरोधादादित्यादयः खादय
श्च महाभूतविशेषास्तथातथा विपरिणमन्तो जन्मवतां जन्ममरणस्यर्तु-
रसवीर्यदोषदेहबलव्यापत्संपदां च कारणत्वं प्रत्ययतां प्रतिपद्यन्ते ॥
स मात्राकाष्ठाकलानाडिकामुहूर्तयामाहोरात्रपक्षमासत्र्वयनवर्षभेदे-
न द्वादशधा विभज्यते ॥ तत्राक्षिनिमेषो मात्रा ॥ ताः पञ्चदश का-
ष्ठा ॥ तार्क्षिशत्कला ॥ ताः सदशभागा विंशतिर्नाडिका ॥ नाडिका-
द्वयं मुहूर्तश्च ॥ ते तुल्यरात्रिदिवे राशिभागे चत्वारः पादोना यामः ॥
तैश्चतुर्भिरहो रात्रिश्च ॥ पञ्चदशाहोरात्राः पक्षः ॥ पक्षद्वयं मासः ॥
स शुक्लान्तः ॥ तैर्मार्गशीर्षादिभिर्द्विसंख्यैः क्रमाद्धेमन्तशिशिरवसन्तग्री-
ष्मवर्षाशरदाख्याः षड्रूतवो भवति ॥ तेषु शिशिरादयस्त्रयो स्वेरुद-
गयनमादानं च शेषा दक्षिणायनं विसर्गश्च ॥ तावादानविसर्गौ वर्ष ॥
तयोरादानमाग्रेयं ॥ तस्मिन् खलु कालस्वभावमार्गपरिगृहीतोऽत्यर्थो-
ष्णगमस्तिजालमंडलोऽर्कस्तत्संपर्काद्वायवश्च तीव्ररूक्षाः सोमजं गु-
णमुपशोषयन्तो जगतः स्नेहमाददाना ऋतुक्रेमणोपजनितरौक्ष्याद्-

क्षान् रसांस्तित्तकपायकटुकानभिप्रबलयंतो नृणां दौर्बल्यमावहंति
 ॥ विसर्गस्तु सौम्यः ॥ तस्मिन्नपि कालमार्गमेघवातवर्षाभिहतप्रभा-
 वे दक्षिणायनगेऽर्के शशिनि चाव्याहतबले शिशिरामिर्भाभिः शश्वदा-
 प्यायमानेमाहेंद्रसलिलप्रशांतसंतापे जगत्यरूक्षा रसाः प्रवर्द्धतेऽम्ल-
 लवणमधुरा यथाक्रमं बलं चोपचीयते नृणामिति ॥ भवति चात्र ॥ हे-
 मन्ते शिशिरे चाप्यं विसर्गादानयोर्बलं ॥ शरद्वसंतयोर्मध्यं हीनं वर्षा निदा-
 घयोः ॥ धूमधूम्ना रजोमंदास्तुषाराविलमंडलाः ॥ दिगादित्या मरुच्छै-
 त्यादुत्तरो रोमहर्षणः ॥ रोधप्रियंगुपुन्नागलवल्यः कुसुमोज्ज्वलाः ॥ दृ-
 ष्ठा गजाजमहिषवाजिवायससूकराः ॥ हिमानीपटलच्छन्ना लीनमनि-
 विहंगमाः ॥ नद्यः सबाष्पाः सोष्माणः कूपापश्च हिमगमे ॥ देहोष्मा-
 णो विशंतोऽतः शीते शीतानिलाहताः ॥ जठरे पिंडितोष्माणं प्रबलं कुर्वते
 ऽनलं ॥ विसर्गे बलिनां प्रायः स्वभावादिगुरु क्षमं ॥ बृंहणान्यन्नपा-
 नानि योजयेत्तस्य युक्तये ॥ अनिधनोऽन्यथा सीदेदत्युदीर्णतयाऽ
 थवा ॥ धातूनापि पचेदस्य ततस्तेषां क्षयान्मरुत् ॥ तेजःसहचरः कु-
 प्येच्छीतः शीते विशेषतः ॥ अतो हिमे भजेत्स्निग्धान्त्वादम्ललव-
 णान् रसान् ॥ विलेशयौदकानूपप्रसहानां भृतानि च ॥ मांसानि गुडपि-
 ष्ठोत्थमद्यान्यभिनवानि च ॥ माषेषुक्षीरविकृतिवसातैलनवौदनान् ॥
 व्यायामोद्धर्तनाभ्यंगस्वेदधूमांजनातपान् ॥ सुखोदकं शौचविधौ भू-
 मिगर्भगृहाणि च ॥ सांगारयानां शय्यां च कुथकंबलसंस्कृतां ॥ कुं-
 कुमेनानुदिग्धांगोऽगुरुणा गुरुणाऽपि वा ॥ लघूष्णैः प्रावृतः स्वप्यात्का-
 लेधूपाधिवासितः ॥ पीनांगनांगसंसर्गनिवारितहिमानिलः ॥ शिशिरे
 शीतमधिकं मेघमारुतवर्षजं ॥ रौक्ष्यं चादानजं तस्मात्कार्यः पूर्वोऽधिकं
 विधिः ॥ वसन्ते दक्षिणो वायुराताम्रकिरणो रविः ॥ नवप्रवालस्वक्व-
 चाः पादपाः कर्कुभोऽमलाः ॥ किंशुकाशोकचूतादिवनराजिविराजि-

ताः॥ कोकिलालिकुलालापकलकोलाहलाकुलाः॥ शिशिरे संचितः श्ले-
ष्मा दिनकृद्भाभिरीरितः ॥ तदा प्रबाधमानोऽग्निं रोगान्प्रकुरुते बहून् ॥
अतोऽस्मिंस्तीक्ष्णवमनधूमगंदूषणावनं ॥ व्यायामोद्वर्तनक्षौद्रयवगो-
धूमजांगलान् ॥ सेवेत सुहृदुद्यानयुवतीश्च मनोरमाः ॥ स्नातः स्वलं-
कृतः स्रग्वी चंदनागुरुकूपितः ॥ विचित्रामत्रविन्यस्तान् सहकारो-
त्पलांकितान् ॥ निर्गदांश्चासवारिष्ठसीधुमार्दीकमाधवान् ॥ कथितंमु-
स्तशुंढ्यंबु सारांभः क्षौद्रवारि वा ॥ गुरुशीतदिवास्वप्नस्निग्धामुमधुरां-
स्त्यजेत् ॥ ग्रीष्मे ऽतसीपुष्पनिभस्तीक्ष्णांशुर्दार्दीपिताः ॥ दिशो
ज्वलन्ति भूमिश्च मारुतो नैर्ऋतः सुखः ॥ पवनात्तपसंस्वेदैर्जतवो ज्वरि-
ताइव ॥ तापार्ततुंगमातंगमहिषैः कलुषीकृताः ॥ दिवाकरकरांगारानि-
करक्षपितांभसः ॥ प्रवृद्धरोधंसो नद्यश्छायाहीना महीरुहाः ॥ विशी-
र्णजीर्णपर्णाश्च शुष्कवल्कलतांकिताः॥ आदत्ते जगतः स्नेहांस्तदादि-
त्यो भृशं यतः ॥ व्यायामात्पकट्मल्लवणोष्णं त्यजेदतः ॥ मद्यं न
सेव्यं स्वल्पं वा सेव्यं सुबबहुवारि वा ॥ अन्यथा शोषशैथिल्यदाहमोहा
न्करोति तत् ॥ नवमृद्भाजनस्थानि तृद्यानि सुरभीणि च ॥ पानका-
नि समंथानि सिताढ्यानि हिमानि च ॥ स्वादुशीतं द्रवं चान्नं जां-
गलान्मृगपक्षिणः ॥ शालिक्षीरघृतद्राक्षानारिकेरांबुशर्कराः ॥ तालहं-
तानिलान् हारान् स्रजः सकमलोत्पलाः ॥ तन्वीर्मृणालवलयाः कां-
ताश्चंदनरूपिताः ॥ सरांसि वापीः सरितः काननानि हिमानि च ॥ सु-
रभीणि निषेवेत वासांसि सुलघूनि च ॥ निष्यतद्यंत्रसलिले स्वप्या
द्भारागृहे दिवा ॥ रात्रौ चाकाशतलके सुगंधिकुसुमास्तृते ॥ कर्पूरचं-
दनार्द्रांगो विरलानंगसंगमः ॥ वर्षासु वारुणो वायुः सर्वसस्यसमुद्गमः ॥
भिन्नेंद्रनीलनीलाभ्रद्वंदमंदाविलं नभः ॥ दीर्घिका नववार्यौधमभसो-
पानपंक्तयः ॥ वारिधाराभृशापातविकाशितसरोरुहाः ॥ सरितः सा-

गराकारा भूरव्यक्तजलस्थला ॥ मंद्रस्नानितजीमूतशिखिर्दुर्नादिता ॥
 इंद्रगोपधनुःखंडविद्युदुद्योतदीपिता ॥ परितः श्यामलनृणा शिल्पिभ्रकु
 टजोज्ज्वला ॥ तदाऽऽदानाबले देहे मंदेऽग्नौ बाधिते पुनः ॥ वृष्टिभूवा-
 ष्पतोयाम्लपाकदुष्टैश्चलादिभिः ॥ बस्तिकर्म निषेवेत कृतसंशोधनक्रमः ॥
 पुराणशालिगोधूमयवान् यूषरसैः कृतैः ॥ निर्गदं मदिरारिष्टमार्द्धिकं
 स्वल्पमंबु वा ॥ दिव्यं कथितकूपोत्थं चौड्यं सारसमेववा ॥ वृष्टि-
 वाताकुले त्वन्हि भोजनं क्लेदवातजित् ॥ परिशुष्कं लघु श्लिग्धमुष्णा-
 म्ललवणं भजेत् ॥ प्रायोन्नयानं सक्षौद्रं संस्कृतं च घनोदये ॥ असरी-
 सृषभूवाष्पशीतमारुतशीकरं ॥ साधियानं च भवनं निर्दशमशकोंदुरं ॥
 प्रघर्षोद्धर्तनस्नानधूमगंधागुरुप्रियः ॥ यायात्करेणुमुख्याभिश्चित्रस्त्र-
 ग्वस्त्रभूषितः ॥ नदीजलोदमंथाहःस्वप्नातिद्रवमैथुनं ॥ तुषारपादचरण-
 व्यायामार्ककरांस्त्यजेत् ॥ शरदि व्योम शुभ्राभ्रं किंचित्पंकांकिता
 मंही ॥ प्रकाशकाशसप्ताहकुमुदा शालिशालिनी ॥ विक्षिप्त-
 तीक्ष्णकिरणो मेघौघविगमाद्रविः ॥ बभ्रुवर्णोऽतिविमलाः क्रौंचमा-
 लाकुला दिशः ॥ कमलांतरसल्लीनमीनहंसांसघट्टनैः ॥ तरंगभंगतुंगा-
 नि सरांसि विमलानि च ॥ वर्षाशीतोचितांगानां सहसैवार्करश्मि-
 भिः ॥ तप्तानां संचितं पूर्वं तदा पित्तं प्रकुप्यति ॥ शस्तं तिक्तहविः-
 पानं विरेकोऽस्त्रमुतिः सदा ॥ शीतं लघ्वन्नपानं च कषायस्वादुतिक्त-
 कं ॥ शालिषष्ठिकगोधूमयवमुद्गसितामधु ॥ पटोलामलकं द्राक्षा जां-
 गलं शुद्धतां मृशं ॥ दिवा दिवाकरकरैर्निशाकरकरैर्निशि ॥ संतप्तं लहा-
 दितं तोयमगस्तेनाविषीकृतं ॥ निर्मलं शुचि कालेन पक्वं पात्रेऽभूतोपमं
 ॥ हंसैष्यपक्षविक्षेपभ्रमद्भ्रमरपंक्तिषु ॥ सुसरोरुहसेव्यासु सरसीषु प्लवेत
 च ॥ लघुशुद्धांबरसम्बन्धी शीतोशीरविलेपनः ॥ सेवेन चंद्रकिरणान्यदोषे

सौधमाश्रितः ॥ तृप्तिदध्यातपक्षारवसातैलपुरोनिलान् ॥ तीक्ष्णमद्यदि-
वास्वमनुषारांश्च विवर्जयेत् ॥ नित्यं सर्वरसाभ्यासः स्वस्वाधिक्यमृ-
ताहतौ ॥ ऋत्वोरंत्यादिसप्ताहादनुसंधिरिति स्मृतः ॥ तत्र पूर्वं विधि-
स्त्याज्यः सेवनीयोऽपरः क्रमान् ॥ असात्स्यजा हि रोगाः स्युः सह-
सा त्यागशीलान् ॥ ऋतुष्वेवंविधेष्वेव विधिः स्वास्थ्ये च देहिनां ॥
निर्दिश्यतेऽन्यरूपेषु विरुद्धज्ञानिको विधिः ॥ मासराशिस्वरूपारथ्यमृ-
तोर्यल्लक्षणत्रयं ॥ यथोत्तरं भजेच्चर्या तत्र तस्य बलादिति ॥ इति ऋतु-
चर्यानाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथातो रोगानुत्पादनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ वेगाच्च धारयेद्वा-
तविण्मूत्रक्षवतृक्षुधां ॥ निद्राकासश्रमश्वासजृम्भाश्रुच्छर्दिरेतसां ॥ अ-
धोवातस्य रोधेन गुल्मोदावर्तरुक्लृमाः ॥ वातमूत्रशरुत्संगदृष्टयप्रिवध-
द्वद्वाः ॥ स्नेहस्वेदविधिस्तत्र वर्तयो भोजनानि च ॥ पानानि ब्रह्मयश्चै-
व शस्तं वातानुलोमनं ॥ शक्तः पिंडिकोद्वेष्टप्रतिशयाय शिरोरुजः ॥ ऊर्ध्व-
वायुः पैरीकर्तो हृदयस्योपरोधनं ॥ मुखेन विट्प्रवृत्तिश्च पूर्वोक्ताश्चा-
मयाः स्मृताः ॥ अंगभंगाश्मरीवस्तिमेंद्वंक्षणेदनाः ॥ स्युर्मूत्ररो-
धात्पूर्वं च प्रायो रोगास्तदौषधं ॥ वर्त्यभ्यंगावगाहाश्च स्वेदनं बस्तिकर्म
च ॥ अन्नपानं च विट्तेदि विट्रोधोत्थेषु यक्ष्मसु ॥ मूत्रजेषु तु पा-
ने च प्राग्भक्ताच्छस्यते घृतं ॥ जीर्णांतिकं चोत्तमया मात्रया यो-
जनाद्वयं ॥ अवपीडकमेतच्च संज्ञितं धारणात्पुनः ॥ उद्गारस्यारुचिः कं-
पो विबंधो हृदयोरसोः ॥ आध्मानकासहिध्माश्च हिध्मावत्तत्र शेषजं ॥
शिरोतीन्द्रियदौर्बल्यमन्यास्तंभार्दितं क्षुतेः ॥ तीक्ष्णधूमांजनाघ्राणनाव-
नार्कविलोकनैः ॥ प्रवर्तयेत्क्षुतिं सक्तां स्वेदाभ्यंगौ च शीलयेत् ॥ यो-
ज्यं वातघ्नमन्नं च घृतं चोत्तरभक्तकं ॥ शोषांगसादबाधिर्यसंमोहभ्र-

१ जंघायाः पार्श्वमे भागे पिंडिकार्कति मांसं पिंडिका तस्या उद्वेष्ट्यमानाया इव दुःखं

२ गुदे परिकर्तव्यत्वादेः

महद्गदाः ॥ तृष्णाया निग्रहात्तत्र शीतः सर्वो विधिर्हितः ॥ अंगभंगा-
रुचिग्लानिकार्ष्यशूलभ्रमाः क्षुधः ॥ तत्र योज्यं लघु स्निग्धमुष्णमल्पं
च भोजनं ॥ निद्राया मोहमूर्द्धाक्षिगौस्वालस्यजृम्भिकाः ॥ अंगमर्दश्च
तत्रेष्टः स्वप्नः संवाहनानि च ॥ कासस्य रोधात्तद्वृद्धिः श्वासारुचिहृदा-
मयाः ॥ शोषो हिष्मा च कार्योऽत्र कसहा सुतरां विधिः ॥ गुल्महृद्रोग-
संमोहाः श्रमश्वासाद्विधारितान् ॥ हितं विश्रमणं तत्र वातघ्नश्च क्रि-
याक्रमः ॥ जृम्भायाः क्षववद्गोः सर्वश्चानिलजिह्विधिः ॥ पीनसाक्षि-
शिरोहृद्रुज्ज्वल्यास्तंभारुचिभ्रमाः ॥ सगुल्माबाष्पतस्तत्र स्वप्नो मद्यं प्रि-
याः कथाः ॥ विसर्पकोठकुष्टाक्षिकंठूपांद्वाभयज्वराः ॥ सकासश्वासह-
लासव्यंगश्वयथवो वमेः ॥ गंडूषधूमावाहारं रुक्षं भुक्त्वा तदुद्वमः ॥
व्यायामः स्त्रुतिरस्त्रस्य शस्त्रं चात्र विरेचनं ॥ सक्षारलवणं तैलमभ्यंगार्थं
च शस्यते ॥ शुक्रात्तत्त्ववणं गुह्यवेदनाश्वयथुज्वराः ॥ हृद्वथामूत्रसं-
गांगमंगवृत्त्यश्मपंढताः ॥ ताम्रचूडसुराशालिवस्त्यभ्यंगावगाहनं ॥ बस्ति
शुद्धिकरैः सिद्धं भजेत्क्षीरं प्रियाः स्त्रियः^१ ॥ तृट्शूलार्त्तं त्यजेत्क्षीणं
विद्वमं वेगरोधिनं ॥ रोगाः सर्वेऽपि जायन्ते वेगोदीरणधारणैः ॥ नि-
र्दिष्टं साधनं तत्र भूयिष्ठं ये तु तान्प्रति ॥ तैतश्चानेकधा प्रायः पवनो
यत्पकुप्यति ॥ अन्नपानौषधं तस्य युंजीतानोऽनुलोमनं ॥ तेषु तेषु
विकारेषु यथास्वं च चिकित्सितं ॥ क्रमादपंकेऽपि मणौ पंकोऽ-
वश्यं भवेद्यतः ॥ उत्तिष्ठेत यथाकालं मलानां शोधनं प्रति ॥ च-
यकाष्ठामुपारुह्य कुर्वते ते ह्युपेक्षिताः ॥ प्रायशः सुचिरेणापि भेष-
जद्वेषिणो गदान् ॥ अतिस्थौल्याभिसदनकुष्ठमेहहृत्तौजसः ॥ स्त्रो-
त्तरोधाक्षविभ्रंशश्वासश्वयथुपांडुताः ॥ आमोरुस्तंभजठरकच्छालस-
कदंडकान् ॥ तृप्तिप्रमीलकालस्यग्रहण्यशोभगंदरान् ॥ स्त्रीह-
विद्रधिबीसर्पमदसंन्यासपीनसान् ॥ छर्दिगंडकमिग्रंभितंद्रादुःस्वम-

दर्शनं ॥ कंठामयान्मूर्द्धरुजं प्रणाशं बुद्धिनिद्रयोः ॥ तेजोवर्ण-
बलानां च तृप्यतो बृंहणैरपि ॥ उचितैरपि चाहारैर्यस्मादस्य व-
हन्ति न ॥ दोषोपलिसवदना रसं रसवहाः शिराः ॥ वमनार्दानतो
युंज्यात्स्वस्थस्यैव यथाविधि ॥ दोषाः कदाचित्कुप्यन्ति जिता
लंघनपाचनैः ॥ ये तु संशोधनैः शुद्धा न तेषां पुनरुद्भवः ॥ य-
थाक्रमं यथायोगमत ऊर्ध्वं प्रयोजयेत् ॥ रसायनानि सिद्धानि दृष्य-
योगांश्च कालवित् ॥ भेषजक्षपिते पथ्यमाहारैर्बृंहणं कमात् ॥ शालि-
षष्टिकगोधूममुद्गमांसघृतादिभिः ॥ दृद्यदीपनभेषज्यसंयोगाद्बुचिप-
क्तिदैः ॥ साभ्यंगोद्वर्तनस्नाननिरुहस्नेहवस्तिभिः ॥ तथा स लभ-
ते शर्म सर्वपावकपाटवं ॥ धीवर्णोद्भयवैमल्यं वृषतां दैर्घ्यमायुषः ॥
ये भूतविषवाय्वग्निक्षतभंगादिसंभवाः ॥ कामक्रोधभयाद्याश्च ते
स्युरागंतवो गदाः ॥ त्यागः प्रज्ञापराधानामिन्द्रियोपशमः स्मृतिः ॥
देशकालात्मविज्ञानं सदृत्तस्यानुवर्त्तनं ॥ अथर्वविहिता शांतिः प्र-
तिकूलग्रहार्चनं ॥ भूताद्यस्पर्शनोपायो निर्दिष्टश्च पृथक्पृथक् ॥
अनुत्पत्त्यै समासेन विधिरेषः प्रदर्शितः ॥ निजागंतुविकाराणामुत्पन्ना-
नां च शांतये ॥ शीतोद्भवं दोषचयं वसंते विशोधयन् ग्रीष्मजम-
भ्रकाले ॥ घनात्यये वार्षिकमाशु सम्यक् प्राप्नोति रोगानृतुजान्
जातु ॥ नित्यं हिताहारविहारसेवी समीक्ष्यकारी विषयेष्वसक्तः ॥ दाता
समः सत्यपरः क्षमावानासोपसेवी च भवत्यरोगः ॥ अर्थेष्वलभ्येष्व
कृतप्रयत्नं कृतादरं नित्यमुपायवत्सु ॥ जितेन्द्रियं नानुतपन्ति रोगास्तत्का-
लयुक्तं यदि नास्ति दैवं ॥ कालोऽनुकूलो विषया मनोज्ञा धर्म्याः क्रियाः
कर्म सुखानुबन्धि ॥ सत्त्वं विधेयं विशदा च बुद्धिर्भवन्ति धीरस्य सदा
सुखाय ॥ इति रोगानुत्पादनीयो नाम पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथातो द्रवद्रव्यविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ जीवनं तर्ष-

णं हृद्यं लहादि बुद्धिप्रबोधनं ॥ तन्वव्यक्तरसं मृष्टं शीतं लघ्वमृतोष
मं ॥ सूर्योद्भूतप्रमुक्तत्वाल्लघु वातकफापहं ॥ शैत्यजीवनसौम्यत्वैः पि-
त्तरक्तविषात्तिजित् ॥ गंगांबु नभसो भ्रष्टं स्पृष्टं त्वर्कैर्दुमारुतैः ॥ हिता-
हितत्वे तद्भूयो देशकालावपेक्षते ॥ येनाभिवृष्टममलं शाल्यन्नं राज-
तस्थितं ॥ अक्लिन्नमविवर्णं वा तत्तोयं गांगमन्यथा ॥ सामुद्रं तन्न
पातव्यं मासादाश्वयुजादिना ॥ खातधौतशिलापृष्ठवस्त्रादिभ्यः स्तुतं
जलं ॥ हेममृन्मयपात्रस्थमविपन्नं सदा पिबेत् ॥ तदभावे च भू-
मिष्ठमांतरिक्षानुकारि यत् ॥ श्वेते कषायं तत्त्वादु कृष्णे तिक्तं च
पांडुरो ॥ नीले कषायमधुरं देशे लवणमूषरो ॥ सक्षारं कपिले मिश्रं मिश्रे-
ऽथांबुगुणाधिके ॥ मधुरं लवणाम्लं तु भवेद्भूमिगुणाधिके ॥ तेजोधि-
के तिक्तकटु कषायं पवनाधिके ॥ दिव्यानुकारित्वव्यक्तरसत्वा-
स्त्वगुणाधिके ॥ शुचिपृथ्वसितश्वेते देशे चाकर्णितलाहतं ॥
कौपसारसताडागचौड्यप्रास्त्रवणौद्भिदं ॥ वापीनदीतोयमिति
तत् पुनः स्मृतमष्टधा ॥ सक्षारं पित्तकृत्कौपं दीपनं नातिवा-
तलं ॥ सारसं स्वादु लघु च ताडागं गुरु वातलं ॥ चौड्यं तु
पित्तलं दोषहरं प्रस्त्रवणोदकं ॥ औद्भिदं स्वादु पित्तघ्नं स्वादु
वापीजलं लघु ॥ नादेयं वातलं रूक्षं कटुकं च तथाऽऽदिशेत् ॥
धन्वानूपमहीध्राणां सामिप्याद्गुरुलाघवं ॥ पश्चिमोदधिगाः शीघ्रवहा
याश्चामलोदकाः ॥ पथ्याः समासात्ता नद्यो विपरीतास्ततोऽन्यथा ॥
उपलास्फालनाक्षेपविच्छेदैः खेदितोदकाः ॥ हिमवन्मलयोद्भूताः प-
थ्यास्ताण्व च स्थिराः ॥ कृमिश्लीपददृढकंठशिरोरोगान्प्रकुर्वते ॥ प्रा-
च्याष्टत्यपरांतोत्था दुर्नामानि महेंद्रजाः ॥ उदरश्लीपदातंकान् सख-
विध्यभवाः पुनः ॥ कुष्ठपांडुशिरोरोगान् दोषघ्न्यः पारियात्रजाः ॥ बल-
पौरुषकारिण्यः ॥ सागरांबु त्रिदोषहृत् ॥ कीटाहिमूत्रविट्कोयतृणजा-

लोत्कराविलं ॥ पंकपंकजशैवालहतपर्णादिसंस्तृतं ॥ सूर्यदुपवनादृष्टं
 जुष्टं च क्षुद्रजंतुभिः ॥ अभिवृष्टं विवर्णं च कलुषं स्थूलफेनिलं ॥ विरसं
 गंधवत्तप्तं दंतग्राह्यतिशैत्यतः ॥ अनार्त्तवं च यद्विव्यमार्त्तवं प्रथमं च
 यत् ॥ लूतादितं तु विण्मूत्रविषसंश्लेषदूषितं ॥ तत्कुर्यात्स्नानपानाभ्यां तृ-
 णाऽऽध्मानोदरज्वरान् ॥ कासाग्निसादाभिष्यंदकंदूगंडादिकानतः ॥
 तद्द्वर्जयेदभावे वा तोयस्यान्यस्य शस्यते ॥ घनवस्त्रपरिस्त्रावैः क्षुद्रजंतव-
 भिरक्षणं ॥ व्यापन्नस्यास्य तपनमग्न्यर्कायसर्पिडकैः ॥ पर्णीमूलवि-
 सग्रंथिमुक्ताकतकशैवलैः ॥ वज्रगोमेदकाभ्यां वा कारयेत्तत्प्रसादनं ॥
 पाटलाकरवीरादिकुसुमैर्गंधनाशनं ॥ पानीयं न तु पानीयं पानीयेऽन्य-
 प्रदेशे ॥ अजीर्णे कथितं चामे पके जीर्णेऽपि नेतरत् ॥ शीते विधिरथं
 तप्ते त्वजीर्णे शिशिरं त्यजेत् ॥ पानीयं प्राणिनां प्राणा दिश्वमेव
 च तन्मयं ॥ अतोऽत्यंतनिषेधेऽपि न कचिद्द्वारि वार्यते ॥ तरय
 शोषांगसादाद्या मृत्युर्वा स्यादलाभतः ॥ न हि तोयाद्दिना वृत्तिः
 स्वस्थस्य व्याधितस्य च ॥ केवलं सौषधं पक्वमाममुष्णं हितं
 च तत् ॥ समीक्ष्य मात्रया युक्तममृतं विषमन्यथा ॥ अतियोगेन
 सलिलं तृष्यतोऽपि प्रयोजितं ॥ प्रयाति पित्तश्लेष्मत्वं ज्वरित-
 स्य विशेषतः ॥ वर्द्धयत्यामृतृणिद्रातंद्राऽऽध्मानांगगौरवं ॥ कासा-
 ग्निसादह्लासप्रसेकश्वासपीनसान् ॥ पाके स्वादु हिमं वीर्यं तदु-
 ष्णमपि योजितं ॥ तस्मादयोगपानेन लाघवान्न वियोजयेत् ॥ आ-
 मविष्टब्धयोः कोष्णं निष्पिपासोप्यपः पिबेत् ॥ यावत्तयः क्लेदयं-
 त्यन्नमतिक्लेदोऽग्निनाशनः ॥ विबद्धः कफवाताभ्यां मुक्तामाशय-
 बंधनः ॥ पच्यते क्षिप्रमाहारः कोष्णतोयद्रवीकृतः ॥ अनवृत्ति-
 तदोषाग्नेर्व्याधिक्षीणबलस्य च ॥ नाल्पमप्याममुदकं हितं त-
 द्वि त्रिदोषकृत् ॥ तेजसः प्रतिपक्षत्वान्मंदाग्निर्वर्जयेज्जलं ॥ सर्व-

मेव तथा स्यंदग्रीहविद्रधिगुल्मिनः ॥ पांडूदरातिसाराशोग्रहणीशोष-
 शोफिनः ॥ काममल्पमशक्तौ तु पेयमौषधसंस्कृतं ॥ ऋते शर-
 त्रिदांघाभ्यां पिबेत्स्वस्थोऽपि चाल्पशः ॥ भक्तस्यादौ जलं पीतम-
 ग्निसादं कृशांगतां ॥ अंते करोति स्थूलत्वमूर्ध्वं चामाशयात्क-
 फं ॥ मध्ये मध्यांगतां साम्यं धातूनां जरणं सुखं ॥ शीतं मदा-
 त्यग्लानिमृच्छाच्छादिश्रमभ्रमान् ॥ तृष्णोष्मदाहपित्तास्रविषाण्यं-
 बु निहंति तत् ॥ क्षीणपादत्रिभागार्द्धं देशर्तुगुरुलाघवात् ॥ कथि-
 तं फेनरहितमवेगममलं हितं ॥ हिध्माऽऽध्मानानिलश्लेष्मतृट्कास-
 श्वासपीनसे ॥ पार्श्वशूलाममेदःसु सद्यःशुद्धौ नवज्वरे ॥ दीपनं पा-
 चनं कंठ्यं लघु बस्तिविशोधनं ॥ पाषाणरूप्यमृद्धेमजनुतापार्कता-
 पितं ॥ पानीयमुष्णं शीतं वा त्रिदोषघ्नं तृड्ढतिजित् ॥ लघ्वरुक्षं क्ल-
 मघ्नं च तोयं कथितशीतलं ॥ संसर्गे पित्तकफयोः सन्निपाते च श-
 स्यते ॥ तोयं बन्धिगुणभ्रष्टं पाकेऽम्लं सर्वदोषकृत् ॥ भवेत्पर्युषितं
 तद्वत्तोयं तु करकोद्धवं ॥ अतिशैत्यगुरुस्थैर्यसंघातैः कफवातकृत् ॥
 चंद्रकांतमवं रक्षोविषपित्तज्वरापहं ॥ दृष्टिमेधावपुःस्थैर्यकरं स्वादु
 हिमं लघु ॥ नारिकेलोदकं स्निग्धं स्वादु दृष्यं हिमं लघु ॥ तृष्णापि-
 त्तानिलहरं दीपनं बस्तिशोधनं ॥ वर्षासु दिव्यनादेये परं तोये वरावरे ॥
 इति तोयवर्गः ॥ गव्यं माहिषमाजं च कारभं स्त्रैणमाविकं ॥ ऐभमैकशफं
 चेति क्षीरमष्टविधं स्मृतं ॥ स्वादुपाकरसं स्निग्धमोजस्यं धातुवर्द्धनं ॥
 वातपित्तहरं दृष्यं श्लेष्मलं गुरु शीतलं ॥ प्रायः पयोऽन्नगव्यं तु जी-
 वनीयं रसायनं ॥ क्षतक्षीणहितं मेध्यं वणर्थं स्तन्यकरं सरं ॥ श्रमभ्रम-
 मदालक्ष्मीश्वासकासाधितृक्षुधः ॥ जीर्णज्वरं मूत्रकृच्छ्रं रक्तपित्तं च
 नाशयेत् ॥ हितमत्यग्न्यनिद्रेभ्यो गरीयो माहिषं हिमं ॥ अल्पांबुपा-
 नव्यायामकदुत्तिकाशनैर्लघु ॥ आजं शोषज्वरश्वासरक्तपित्तातिसार-
 जित् ॥ ईषद्रूक्षोष्णलवणमौष्ट्रकं दीपनं लघु ॥ शस्तं वातकफानाहकमि-

शोफोदराशसां ॥ मानुषं वातपित्तासृगभिघाताक्षिरोगजित् ॥ तर्पणाश्वो-
 तनैर्नस्यैरदृद्यं तूष्णमाविकं ॥ वातव्याधिहरं हिध्माश्वासपित्तकफप्र-
 दं ॥ हस्तिन्याः स्थैर्यकृद्वाढमुष्णं त्वैकशफं लघु ॥ शाखावातहरं सांम्ल-
 लवणं जडताकरं ॥ पयोऽभिष्यंदि गुर्वामं युक्त्या शृतमतोऽन्यथा ॥
 विना तु वनितास्तन्यमाममेव तु तद्वितं ॥ भवेद्गरीयोऽतिशृतं धारो-
 ष्णममृतोपमं ॥ पिण्याकाम्लाशिनीनां तु गुर्वाभिष्यंदि तद्भृशं ॥ अ-
 चेष्टया च प्रादोषाद्गरीयः स्मृतमौषसं ॥ व्याख्यानस्तेन लघिमा चे-
 ष्टावत्प्रकृतिष्वपि ॥ ऋस्वेषु चातिदेहेभ्यो मांसेष्वप्येवमादिशेत् ॥
 अम्लपाकरसं ग्राहि गुरुष्णं दधि वातजित् ॥ मेदःशुक्रबलश्ले-
 ष्मरक्तपित्ताग्निशोफकृत् ॥ रोचिष्णु शस्तमरुचौ शीतके विषमज्व-
 रे ॥ पीनसे मूत्ररुच्छे च रुक्षं तु ग्रहणीगदे ॥ नैवाद्यान्निशि नैवोष्णं
 वसंतोष्णशरत्सु न ॥ नामुद्रसूपं नाक्षौद्रं तन्नाघृतसितोपलं ॥ न
 चानामलकं नापि 'मंदं नो नित्यमन्यथा ॥ ज्वरासृक्पित्तवीसर्पकुष्ठपां-
 दुभ्रमप्रदं ॥ तक्रं लघु कषायाम्लं दीपनं कफवातजित् ॥ शोफो-
 दराशोग्रहणीदोषमूत्रग्रहारुचीः ॥ गुल्मह्रीहृषृतव्यापद्गरपांङ्गमयान्
 जयेत् ॥ तद्वन्मस्तु सरं स्रोतःशोधि विष्टंभजिल्लघु ॥ शीतं स्वादु क-
 षायाम्लं नवनीतं नवोद्धृतं ॥ यक्ष्माऽशोर्दितपित्तासृग्वातजिद्वाहि दी-
 पनं ॥ क्षीरोद्धवं तु संग्राहि रक्तपित्ताक्षिरोगजित् ॥ शस्तं धीस्मृतिमे-
 धाग्निबलायुःशुक्रचक्षुषां ॥ बालवृद्धप्रजाकांति सौकुमार्यस्वार्थिनां ॥
 क्षतक्षीणपरीसर्पशस्त्राग्निग्लपितात्मनां ॥ वातपित्तविषोन्मादशोषाल-
 क्ष्मीज्वरापहं ॥ स्नेहानामुत्तमं शीतं वयसः स्थापनं परं ॥ सहस्रवीर्य-
 विधिभिर्घृतं कर्मसहस्रकृत् ॥ मदापस्मारमूर्च्छायशिरःकर्णाक्षियोनि-
 जान् ॥ पुराणं जयति व्याधीन्व्रणशोधनरोपणं ॥ पूर्वोक्तांश्चाधिका-

१ सम्यगनिष्पन्नं (आदमुरं इति भाषायां) २ नैव तक्रं क्षते दद्यान्नोष्णकाले न
 दुर्बले ॥ न मूर्च्छाभ्रमदाहेषु न रोगे रक्तपैतिकइति हेमाद्रावधिकः श्लोकः ३ दशवर्षस्थितं

न्कुर्याद्गुणांस्तदमृतोपमं ॥ तद्वच्च घृतमंडोऽपि रूक्षस्तीक्ष्णस्तनुश्च
 सः ॥ बल्याः किंलाटकूचीकातर्कपिंडकमोरणाः ॥ सक्षीरशाकर्षायूषा
 रोचना बन्धिसादनाः ॥ शुक्रनिद्राकफकरा विष्टंभिगुरुदोषलाः ॥
 विद्याद्विधिवृतादीनां गुणदोषान्यथापयः ॥ गव्ये क्षीरघृते श्रेष्ठे
 निंदिते चाविसंभवे ॥ इति क्षीरवर्गः ॥ इक्षोरसो गुरुः स्निग्धो बृंहणः
 कफमूत्रकृत् ॥ वृष्यः शीतः पवनजिह्मुक्ते वातप्रकोपनः ॥ रक्त
 पित्तप्रशमनः स्वादुपाकरसः सरः ॥ सोऽग्रे सलवणो दंतपीडितः
 शर्करासमः ॥ मूलाग्रजंतुजुष्टादिपीडनान्मलसंकरात् ॥ किंचित्क्वा-
 लविधृत्या च विकृतिं याति यांत्रिकः ॥ विदाही गुरुविष्टंभी ते-
 नासौ तत्र पौंड्रकः ॥ शैत्यप्रसादमाधुर्यैर्वरस्तमनु वांशिकः ॥ शतप
 र्वककांतारनैपालाद्यास्ततः क्रमात् ॥ सक्षाराः सकषायाश्च सोष्णाः
 किंचिद्विदाहिनः ॥ फाणितं गुर्वभिष्यंदि चयकन्मूत्रशोधनं ॥ ना-
 तिश्लेष्मकरो धौतः सृष्टमूत्रशकृद्गुडः ॥ प्रभूतकमिमज्जासृङ्गोदोमां-
 सकफोऽपरः ॥ दृढः पुराणः पथ्यश्च नवः श्लेष्माग्निसादकृत् ॥ वृष्याः
 क्षीणक्षतहिता रक्तपित्तानिलापहाः ॥ मत्स्यंडिकाखंडसिताः क्रमेण
 गुणवत्तमाः ॥ तद्गुणा तित्तमधुरा सैकषाया हिमालघुः ॥ त्रिदोष
 घ्नी सिता काशेषुदर्भच्छदसंभवा ॥ दाहृदृच्छर्दिमूर्च्छासृक्पित्तद्वयः
 सर्वशर्कराः ॥ शर्करेक्षुविकाराणां फाणितं च वरावरे ॥ इतीक्षुवर्गः ॥
 चक्षुष्यं छेदि तृद्श्लेष्मविषहिध्माऽसृपित्तनुत् ॥ कुष्ठमेहकमिच्छ-
 र्दिश्वासकासातिसारजित् ॥ व्रणशोधनसंधानरोपणं वातलं मधु ॥

१ दध्ना तक्रेण वा सहपाकात्पृथक्भूतघनद्रवभागं क्षीरं कूचीका ॥ सै-
 ष पाकसद्भिना क्षीरशाकः ॥ तयोर्घनभागः पृथगुद्धतः किलाटः ॥ द्रवभागोमोरणः ॥
 प्रसूतिदिनादारभ्ययावन्मलिनं घनं क्षीरं तावत्पीयूषः ॥ घनवत्खवडं त्वयं स्नुतद्रव-
 भागं पिंडीभूतं तक्रं तर्कपिंडकइतिहेमाद्रिः २ अधौतगुडः ३ कषाया यासशर्करेति-
 पाठः । यासो दुस्पर्शः (धमासा)

मधुरं कटुकं पाके तत्तुल्या मधुशर्करा ॥ उष्णमुष्णार्तमुष्णे च युक्तं
 चोष्णैर्निहन्ति तत् ॥ विषान्वयत्वेन विषपुष्पेभ्योऽपि यतो मधु ॥ कु-
 र्वन्ते ते स्वयं यच्च सविषा भ्रमरादयः ॥ प्रच्छर्दने निरुहे च मधूष्णं
 न निवार्यते ॥ अलब्धपाकमाश्वेव तयोर्यस्मान्निवर्तते ॥ गुरुरुक्षक-
 पायत्वाच्छैत्याच्चालपं हितं मधु ॥ न हि कष्टतमं किञ्चित्तदजीर्णा-
 द्यतो नरं ॥ उपक्रमविरोधित्वात्सद्यो हन्याद्यथा विषं ॥ नाना-
 द्रव्यात्मकत्वाच्च योगवाहि परं मधु ॥ रुष्ययोगैस्तोयुक्तं रुषतामनु-
 वर्तते ॥ आमरं पौत्तिकं क्षौद्रं माक्षिकं च यथोत्तरं ॥^१ वरं जीर्णं च
 तेष्वन्त्ये द्वे एव स्युपयोजयेत् ॥ इति मधुवर्गः ॥ तैलं स्वयोनिवत्तत्र
 मुख्यं तीक्ष्णं व्यवयि च ॥ त्वग्दोषरुदचक्षुष्यं सूक्ष्मोष्णं कफरुचं
 च ॥ रुशानां बृंहणायालं स्थूलानां कर्शनाय च ॥ बद्धविट्कं रुमिघ्नं
 च संस्कारात्सर्वरोगजित् ॥ तैलप्रयोगादजरा निर्विकारा जितश्रमाः ॥
 आसन्नतिबला युद्धे दैत्याधिपतयः पुरा ॥ सत्तिकोषणमैरंडं तैलं स्वादु
 सरं गुरु ॥ वर्ध्मगुल्मानिलकफानुदरं विषमज्वरं ॥ रुक्षशोफौ च कटी
 गुह्यकोष्ठपृष्ठाश्रयौ जयेत् ॥ तीक्ष्णोष्णं पिच्छिलं विस्मरत्कैरंडोद्भवं भृ-
 शं ॥ कटूष्णं सार्षपं तीक्ष्णं कफशुक्रानिलापहं ॥^२ उमाकुसुंभजं सोष्णं
 त्वग्दोषकफपित्तकृत् ॥ दंतीमूलकरक्षोग्नकरंजारिघृशिगुजं ॥ सुव
 र्चलेंगुदीपीलुशंखिनीनीपसंभवं ॥ सरलागुरुदेवान्दृशिगुपासारजन्म
 च ॥ तुवरारुष्करोत्थं च तीक्ष्णं कटुस्त्रपित्तकृत् ॥ अशःकुष्ठरुमि-
 श्लेष्मशुक्रमेदोनिलापहं ॥ करंजनिंबजे तिक्ते नात्युष्णे तत्र निर्दि-
 शेत् ॥ कषायतिक्तकटुकं सारलं व्रणशोधनं ॥ भृशोष्णतीक्ष्णकटुनी

१ सविषपुष्पेभ्य इति पाठः २ वरं स्याद्भ्रमरं शुक्लं घृतवर्णं तु पौत्तिकं ॥ क्षौद्रं
 तु कपिलं श्लेष्मं तैलाभं माक्षिकं स्पृष्टं ॥ विशेषादूर्ध्वभिष्यंदि आमरं त्वादु त-
 र्पणं ॥ क्षौद्रं सत्तिकमधुरं लघु रुक्षं विशोधनं ॥ पौत्तिकं बृंहणं रुक्षं कफव्रणहितं
 लघ्वति हेमाद्रावधिकः पाठः ३ मंडः पुराणो विशदस्तीक्ष्णो रुक्षो लघुस्तनुरिति च
 ४ लघु पित्तासृक्कोष्ठकुशशोत्रणजंतुजिदित्यष्टांगहृदयेऽधिकः पाठः

तौवैरारुष्करोद्भवे ॥ विशेषात्कमिकुष्ठे तथोर्ध्वाधो विरेचने ॥ अ-
 क्षातिमुक्तकाक्षोडनालिकेरमधूकजं ॥ त्रपुसैर्वारुक्ष्मांडश्लेष्मातक-
 पियालजं ॥ वातपित्तहरं केश्यं श्लेष्मलं गुरु शीतलं ॥ पित्तश्लेष्म-
 प्रशमनं श्रीपर्णीकिंशुकोद्भवं ॥ तिलतैलं वरं तेषु कौसुंभमवरं परं ॥
 वसा मज्जा च वातघ्नौ बलपित्तकफप्रदौ ॥ मांसानुगस्वरूपौ च वि-
 द्यान्मेदोऽपि ताविव ॥ औलूकी शौकरी पाकहंसजा कुकुटोद्भवा ॥
 वसा श्रेष्ठा स्ववर्गेषु कुंभीरमहिषोद्भवा ॥ काकमद्गुवसा तद्वत्कारंडोत्था
 च निर्दिता ॥ शाखादमेदसां छागं हास्तिनं च वरावरे ॥ इति तैल-
 वर्गः ॥ दीपनं रोचनं मद्यं तीक्ष्णोष्णं तुष्टिपुष्टिदं ॥ सखादु तित्तकटुक-
 मम्लपाकरसं सरं ॥ सकषायं स्वरोग्यप्रतिभावर्यकृद्गु ॥ नष्टनिद्रा-
 तिनिद्रेभ्यो हितं पित्तास्रदूषणं ॥ कृशस्थूलहितं रुक्षं सूक्ष्मं स्रोतो-
 विशोधनं ॥ वातश्लेष्महरं युक्त्या पीतं विषवदन्यथा ॥ गुरु तद्दोषज-
 ननं नवं जीर्णमतोऽन्यथा ॥ पेयं नोष्णोपचारेण न विरिक्तक्षुधातुरैः ॥
 नातितीक्ष्णमृदुस्वच्छघनं व्यापन्नमेव वा ॥ गुल्मोदराशौग्रहणीशोषह-
 त्स्नेहनी गुरुः ॥ सुराऽनिलघ्नी मेदोसूक्स्तन्यमूत्रकफावहा ॥ तद्गुणा-
 बौरुणी तृद्या लघुस्तीक्ष्णा निहन्ति च ॥ शूलकासवमिश्वासविबंधा-
 ध्मानपीनसान् ॥ शूलप्रवाहिकाशोफतृष्णाऽऽटोपार्शसां हितः ॥ जैगलः
 पाचनो ग्राही रुक्षस्तद्वच्च मेदकः ॥ बैकसो तृप्तसारत्वाद्विष्टंभी दो-
 षकोपनः ॥ नातितीव्रमदा लघ्वी पथ्या बैभीतकी सुरा ॥ व्रणे-
 पांड्वामये कुष्ठे न चात्यर्थं विरुध्यते ॥ विष्टंभिनी यवसुरा गुर्वी
 रुक्षा त्रिदोषला ॥ कौहली वृंहणी गुर्वी श्लेष्मलस्तु मधूलकः ॥
 यथाद्रव्यगुणोऽरिष्टैः सर्वमद्यगुणाधिकः ॥ ग्रहणीपांडुकुष्ठार्शःशोष-

१ शालिपिष्टकृतं मद्यं २ श्वेतसुरा सा च श्वेतपुनर्नवादिमूलयुक्तं शालिपिष्टेन
 क्रियते ३ मद्याधःस्थितद्रवभागः ४ मद्याधःस्थितघनभागः ५ (बाकुसुदिति भाष्यम्)
 ६ कथितौषधैः कृतं मद्यं

शोफोदरज्वरान् ॥ हन्ति गुल्मकमिह्नीहः कषायकदुवातलः ॥
 मार्दीकं लेखनं दृढं नात्युष्णं मधुरं सरं ॥ अल्पपित्तानिलं पांडुमे-
 हार्शः कृमिनाशनं ॥ अस्मादल्पांतरगुणं खार्जूरं वातलं गुरु ॥ शा-
 र्करः सुरभिः स्वादुर्दृढो नातिमदो लघुः ॥ सृष्टमूत्रशकृद्वातो गौ-
 ङस्तर्पणदीपनः ॥ वातपित्तकरः शीघ्रः स्नेहश्लेष्मविकारहा ॥ मेदः
 शोफोदराशोघ्नस्तत्र पक्वसो वरः ॥ छेदी मध्वासवस्तीक्ष्णो ॥ मे-
 हपीनसकासजित् ॥ सुरासवस्तीक्ष्णमदः स्वादुस्तीक्ष्णोऽनिलाप-
 हः ॥ मैरेयो मधुरो दृष्यः सरः संतर्पणो गुरुः ॥ धातक्यभिषुतो जी-
 र्णो रूक्षो रोचनदीपनः ॥ द्राक्षासवो मधुसमः परमं स तु दीपनः ॥
 मार्दीकसदृशः प्रोक्तो मृद्दीकेक्षुरसासवः ॥ समासादासवो दृढो वा-
 तलः स्त्रौषधानुगः ॥ द्राक्षेक्षुर्माक्षिकं शालिरुत्तमा ब्रीहिपंचमाः ॥
 मद्याकरा यदेभ्योऽन्यत्तन्मद्यप्रतिरूपकं ॥ गुणैर्यथोल्बणैर्विद्यान्म-
 द्यमाकरसंकरात् ॥ रक्तपित्तकफोत्क्लेदि शूक्तं वातानुलोमनं ॥ विदा-
 हि भृशतीक्ष्णोष्णं दृढं रुचिकरं सरं ॥ दीपनं शिशिरस्पर्शं पांडुदृक्क-
 मिनाशनं ॥ गुडेक्षुमद्यमार्दीकशुक्तं लघु यथोत्तरं ॥ कंदमूलफलाद्यं
 च तद्विद्यात्तदासुतं ॥ शांडाकी चासुतं चान्यैकालाम्लं रोचनं
 लघु ॥ धान्याम्लं भेदि तीक्ष्णोष्णं पित्तकृत्स्पर्शशीतलं ॥ श्रमक्लमहरं
 रुच्यं दीपनं बस्तिशूलजित् ॥ शस्तमास्थापने दृढं लघु वातकफा-
 पहं ॥ एभिरेव गुणैर्युक्ते सौवीरकतुषोदके ॥ कृमिहृद्रोगगुल्मार्शः पां-
 दुरोगनिवर्हणे ॥ ते क्रमादितुषैर्विद्यात्सतुषैश्च यवैः कृते ॥ इति मद्यवर्गः ॥
 मूत्रं गोऽजाविमहिषीगजाश्वोष्ट्रखरोद्भवं ॥ पित्तलं रूक्षतीक्ष्णो-
 ष्णं लवणानुरसं कटु ॥ कृमिशोफोदरानाहशूलपांडुकफानिलान् ॥

१ अकथितौषधैः कृतं मद्यं २ उत्तमा मद्याकरा इति योजना ३ कंदमूलफलादीनि
 सस्नेहलवणानि च ॥ यत्र द्रवेऽभिषूयते तच्छुक्तमभिधीयत इति ४ शाकमुद्रादिवटकसंधा-
 नं शांडाकी ५ शुक्तशांडाकोऽप्यामित्ररत्नञ्च पिण्याकादिकृतं

गुल्मारुचिविषश्वित्रकुष्ठाशींसि जयेल्लघु ॥ विरेकास्थापनालेपस्वेदा-
दिषु च पूजितं ॥ दीपनं पाचनं भेदि तेषु गोमूत्रमुत्तमं ॥ श्वासका-
सहरं छागं पूरणात्कर्णशूलजित् ॥ दद्यात्क्षारे किलासे च गजवा-
जिसमुद्भवं ॥ हंत्युन्मादमपस्मारं कृमीन्मेहं च रासभं ॥ कषाय-
तिक्तमेतेषां हिध्माश्वासहरं शकृत् ॥ मार्गमोजःक्षयहरं वैष्किरं वा-
तरोगनुत् ॥ प्रसहानामपस्मारमुन्मादं च नियच्छति ॥ महामृगसमुद्भूतं
कुष्ठद्वज्जलचारिणां ॥ नेत्ररोगहरं पित्तं प्रवृद्धं च नियच्छति ॥ पित्तं
तिक्तं कृमिहरं रोचनं कफवातजित् ॥ तिक्तं पामाहरं मूत्रं मानुषं तु
विषापहं ॥ इति मूत्रवर्गः ॥ तोयक्षीरेक्षुतैलानां वर्गेर्मध्यस्य च क्रमात् ॥
इति द्रवैकदेशोऽयं यथास्थूलमुदाहृतः ॥ इति द्रवद्रव्यविज्ञानीयो
नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अथातोऽन्नस्वरूपविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ रक्तोमहान्
सकलमस्तूर्णकः शकुनाहृतः ॥ सारामुखो दीर्घशूको रोध्रशूकः सुगंध-
कः ॥ पुंड्रः पांडुः पुंडरीकः प्रमोदो गौरशारिवौ ॥ कांचनो महिषः शूको
दूषकः कुसुमांडकः ॥ लांगला लोहवालाख्याः कर्दमाः शीतभीरुकाः ॥
पतंगास्तपनीयाश्च ये चान्ये शालयः शुभाः ॥ स्वादुपाकरसाः स्नि-
ग्धा वृष्या बद्धाल्पवर्चसः ॥ कषायानुरसाः पथ्या लघवो मूत्रला
हिमाः ॥ शूकजेषु वरस्तत्र रक्तस्तृष्णात्रिदोषहा ॥ महांस्तस्यानु-
कलमस्तं चाप्यनु ततः परे ॥ तस्मादल्पांतरगुणाः क्रमशः शालयो
ऽवराः ॥ यवका हायनाः पांशुबाष्पनैषधकादयः ॥ स्वादूष्णा गु-
रवः स्निग्धाः पाकेऽम्लाः श्लेष्मपित्तलाः ॥ सृष्टमूत्रपुरीषाश्च पूर्वं
पूर्वं च निर्दिताः ॥ स्निग्धो ग्राही लघुः स्वादुस्त्रिदोषघ्नः स्थिरो हिमः ॥
षष्टिको ब्रीहिषु श्रेष्ठो गौरश्चासितगौरतः ॥ ततः क्रमान्महाब्रीहिरुष्ण-

१ दद्यात्क्षये इतिसर्वांगसुंदरायां पाठः २ कंडनेन पिना शुक्ला हैमंताः शालयः
सृष्टा इति भावप्रकाशे ३ वार्षिकाः कंडिताः शुक्ला ब्रीहयभिरपाकिन इति च ॥ सर्वांग-
सुंदरायां तु । क्षुण्णः सितः सृष्टः शाकीरक्तौ ब्रीहिरुदाहृत इति

ब्रीहिजतूमुखाः ॥ कुक्कुटांडकलावारव्यपारावनकसूकराः ॥ वर-
 कोडालकोज्वालचीनशारददर्दुराः ॥ गंधनाः कुरुविंदाश्च ॥ गुणैर-
 ल्यांतराः स्मृताः ॥ स्वादुरम्लविपाकोन्यो ब्रीहिः पित्तकरो गुरुः ॥
 बहुमूत्रपुरीषोष्मा त्रिदोषस्त्वेव पाटलः ॥ कंगुकोद्रवजूर्णाव्हगर्मू-
 टीचूर्णपादिकाः ॥ श्यामाकतोयश्यामाकहस्तिश्यामाकशिविराः ॥
 शिविरो दारुनीवारवल्कूबरकोत्कटाः ॥ मधूली शांतनुः संडिवैणु-
 पर्णी प्रशांतिका ॥ गवेधुकण्डलौहित्यतोदपर्णीमुकुंदकाः ॥ कफपि-
 त्तहरा रूक्षाः कषायमधुरा हिमाः ॥ वातला बद्धविण्मूत्रा लघवो ले-
 खनात्मकाः ॥ भग्नसंधानरुतत्र प्रियंगुर्बृहणी गुरुः ॥ कोरदूषः परं ग्राही
 स्पर्शशीतो विपापहः ॥ उद्दालकस्तु वीर्योष्णो नीवारः श्लेष्मवर्द्धनः
 ॥ शीतवीर्या विशेषेण स्निग्धा वृष्या मधूलिका ॥ रूक्षः शीतो
 गुरुः स्वादुः सरो विद्वातरुच्यवः ॥ वृष्यः स्थैर्यकरो मूत्रमेदःपित्त-
 कफान् जयेत् ॥ पीनसश्वासकासोरुस्तंभकंठत्वगामयान् ॥ गु-
 णैर्न्यूनतरा ज्ञेया यवादेव यवाव्हयाः ॥ उष्णाः सरा वेणुयवाः क-
 पाया वातपित्तलाः ॥ वृष्यः शीतो गुरुः स्निग्धो जीवनो वातपित्त-
 हा ॥ संधानकारी मधुरो गोधूमः स्थैर्यकृत्सरः ॥ पथ्या नंदीमुखी शी-
 ता कषाया मधुरा लघुः ॥ इति शूकधान्यवर्गः ॥ शिबिजा मुद्गमंग-
 ल्यवनमुद्गमकुष्ठकाः ॥ मसूरचवलाढक्यश्रणकाश्च पृथग्विधाः ॥ कषा-
 यस्वादुलघवो विबंधाध्मानकारिणः ॥ रूक्षा बद्धमलाः शीता विपाके
 कटुका हिताः ॥ पित्तासृक्कफमेदस्सु सूपालेपादियोजनात् ॥ सूप्या-
 नामुत्तमा मुद्गा लघीयांसोऽल्पमारुताः ॥ हरितास्तेष्वपि वरा मकुष्ठाः
 कृमिकारिणः ॥ वर्ण्याः परं प्रलेपाद्यैर्मसूरा ग्राहिणो भृशं ॥ राजमाषो
 गुरुर्भूरिशकूद्रूक्षोऽतिवातलः ॥ कषायस्वादुरुक्षोष्णाः कुलत्था रक्त-
 पित्तलाः ॥ पीनसश्वासकासाशोहिध्माऽऽनाहकफानिलान् ॥ ग्रंति

शुक्राश्मरीं शुक्रं दृष्टिं शोफं तथोदरं ॥ ग्राहिणो लघवस्तीक्ष्णा
 विपाकेऽम्ला विदाहिनः ॥ निष्पावस्तु सरो रूक्षः कषायमधुरो
 गुरुः ॥ पाकेऽम्लो वातविष्टंभी स्तन्यमूत्रास्रपित्तकृत् ॥ उष्णो
 विदाही दृक्शुक्रकफशोफविपापहः ॥ माषः स्निग्धो बलश्ले
 ष्ममलपित्तकरः सरः ॥ गुरुष्णोऽनिलहा स्वादुः शुक्रवृद्धिविरककृत् ॥
 फलानि माषवर्द्धिद्यात्कांकांडोलात्मगुप्तयोः ॥ कुशाग्रशिंबी मधुरा
 वातपित्तहरा हिमा ॥ मधुराः शीतला गुर्व्यो बलघ्न्यो रूक्षणात्मि
 काः ॥ स्नेहाढ्या बलिभिर्भोज्या विविधाः शिंबिजातयः ॥ स्निग्धो-
 ण्तित्तकटुकः कषायमधुरस्तिलः ॥ मेध्यः केश्यो गुरुर्वर्ण्यः स्पर्श-
 शीतोऽनिलापहः ॥ अल्पमूत्रः कटुः पाके मेधाऽग्निकरुपित्तकृत् ॥
 कृष्णः प्रशस्तस्तमनु शुक्लस्तमनु चारुणः ॥ स्निग्धोर्मा स्वादुति-
 क्तोष्णा कफपित्तकरी गुरुः ॥ दृक्शुक्रदृत्कटुः पाके तद्वद्बीजं कुसुं-
 भजं ॥ माषोऽत्र सर्वेष्ववरो यवकः शूकजेषु च ॥ नवं धान्यमभिष्यं
 दि सेक्यं केदारजं च यत् ॥ लघु वर्षोषितं दग्धभूमिजं स्थलसं-
 भवं ॥ शीघ्रजन्म तथा सूप्यं निस्तुषं युक्तिर्भर्जितं ॥ इति शिंबी
 धान्यवर्गः ॥ मंडपेयाविलेपीनामोदनस्य च लाघवं ॥ यथापूर्वं शि-
 वस्तत्र मंडो वातानुलोमनः ॥ तृङ्गलानिदोषशेषघ्नः पाचनो धातु-
 साम्यकृत् ॥ स्रोतोमार्द्दवक्रत्वेदी संधुक्षयति चानलं ॥ क्षुत्तृ-
 ण्णाग्लानिदौर्बल्यकुक्षिरोगज्वरापहा ॥ मलानुलोमनी पथ्या पेया
 दीपनपाचनी ॥ विलेपी ग्राहिणी दृद्या तृष्णाघ्नी दीपनी हिता ॥
 घ्राणाक्षिरोगसंशुद्धदुर्बलस्नेहपायिनां ॥ सुधौतः प्रसृतः स्विन्नो-
 ऽत्यक्तोष्मा चौदनोलघुः ॥ यश्चाग्नेयौषधकायसाधितो भृष्टतंदुलः ॥
 विपरीतो गुरुः क्षीरमांसाद्यैर्यश्च साधितः ॥ इतिसंयोगसंस्कारै-

१ निःशुका कपिकच्छुः २ सशुका कपिकच्छुः (कवचबीज) ३ उमा अतसी
 ४ सिक्थ्यैर्विरहितो मंत्रः पेया सिक्थ्यसमन्विता ॥ घनसिक्थ्या विलेपी स्यादिति

रन्नान्यन्यानि चादिशेत् ॥ शुष्यतां व्याधियुक्तानां शुद्धानां शुद्धि-
कांक्षिणां ॥ कृशाक्षामक्षनोरस्कक्षीणधात्विन्द्रियौजसां ॥ दृष्टिश्रव-
णवन्ध्यायुर्वलवर्णस्वरार्थिनां ॥ भग्नविश्लिष्टसंधीनां व्रणिनां वातरो-
गिणां ॥ हृद्यः पथ्यः परं वृष्यो बृंहणः प्रीणनो रसः ॥ मौद्गस्तु पथ्यः
संशुद्धव्रणकंठाक्षिरोगिणां ॥ वातानुलोमी कौलत्थोगुल्मतूनीप्रतूनि-
जित् ॥ प्रभूताभ्यंतरमलो माषयूषः परं स्मृतः ॥ खलकांबलिकौ
हृद्यौ छेदिनौ स्त्रीषधानुगौ ॥ पिशितेन रसस्तत्र यूषो धान्यैः खलः
फलैः ॥ मूलैश्च तिलकल्काम्लप्रायः कांबलिकः स्मृतः ॥ ज्ञेया कृता
कृतास्ते तु स्नेहादियुतवर्जिताः ॥ अल्पमांसादयः स्वच्छा दकलाव-
णिकाः स्मृताः ॥ विद्याद्यूपे रसे सूपे शाके चैवोत्तरोत्तरं ॥ गौरवं तनु-
सांद्राम्लस्वादुष्वेषु पृथक् तथा ॥ तिलपिण्याकविकृतिः शुष्कशाकं
विरूढकं ॥ शांडाकीवटकं दृघ्नं दोषलं ग्लपनं गुरु ॥ पर्पटा लघवो-
रुच्या लघीयान् क्षारपर्पटः ॥ हृद्या वृष्या रुचिकरा गुरवो रागैर्खा-
डवाः ॥ प्रीणना भ्रमतृट्छर्दिमदमूर्च्छाश्रमच्छिदः ॥ तृट्छर्दिश्रमनुन्म-
र्थः शीतः सद्यो बलप्रदः ॥ प्रमेहक्षयकुष्ठानि न च स्युर्मथपायिनः ॥
रसाला बृंहणी वृष्या स्निग्धा बल्या रुचिप्रदा ॥ श्रमक्षुत्तृट्क्लमहरं
पानकं प्रीणनं गुरु ॥ विष्टंभि मूत्रलं हृद्यं यथाद्रव्यगुणं च तत् ॥
लाजास्तृट्छर्द्यतीसारमेहमेदःकफच्छिदः ॥ कासपित्तोपशमना दीप-
ना लघवो हिमाः ॥ पृथुका गुरवो बल्याः कफविष्टंभकारिणः ॥
धानौ विष्टंभिनी रूक्षा तर्पणी लेखनी गुरुः ॥ कंठनेत्रामयक्षुत्तृट्श्रम-
च्छर्दिव्रणापहा ॥ सक्तवो लघवः पानात्सद्यएव बलप्रदाः ॥ निचया-
त्काटेना गुर्वी प्रोक्ता पिंडी मृदुर्लघुः ॥ सक्तूनां द्रवतायोगाल्लघीय-

१ अंकुरितधान्यं २ सितामध्वादिमधुरा रागास्तत्राच्छकांतयः ॥ ते साम्लाः खांडवा
लेह्याः पेयाश्चांशुकगालिताइतितंत्रांतरे ३ द्रवालोडिताः ससर्पिष्काः सक्तवो मथः ४ शिख-
रिणी ५ भृष्टयवादिधान्यं ६ भृष्टानां निस्तृषाणां यवानां चूर्णः

स्यबलेहिका ॥ शङ्कुलीमोदकादीनां व्याख्यातैव च कल्पना ॥ नो-
दकांतरिताच्च द्विर्न निशायां न केवलान् ॥ न भुवत्वा न द्विजैश्चि-
त्त्वा संतूनद्यान्न वा बहून् ॥ कर्कधुवदरादीनां श्रमतृष्णाक्लमच्छि-
दः ॥ सक्तवोऽम्लरसा हृद्या यथाद्रव्यगुणाश्च ते ॥ पिण्याको ग्लपनो
रुक्षो विष्टंभी दृष्टिदूषणः ॥ वेसंवारो गुरुः स्निग्धो बलोपचयवर्द्धनः ॥
मुद्गादिजास्तु गुरवो यथाद्रव्यगुणानुगाः ॥ कुंकूलखर्परभ्राष्ट्रकटुंगार-
विपाचितान् ॥ एकयोनीलघून्विद्यादपूपानुत्तरोत्तरं ॥ घारीकैडरि-
काद्याश्च गुरवश्च यथोत्तरं ॥ इति कृतान्नवर्गः ॥ हरिणैणकुसुंगर्श्य-
गोकर्णमृगमातृकाः ॥ कालपुच्छकचारुष्कवरपोतशशोरणाः ॥ श्वदंष्ट्र-
रामशरभकोहकारकशंभराः ॥ करालकृतमालौ च पृपतश्च मृगाः स्मृ-
ताः ॥ लाववर्तीकवार्तीररक्तवर्त्मकककुभाः ॥ कर्पिजलोपचक्रा
स्थचकोरुक्रुवाहवः ॥ वर्तको वर्तिका चैव तित्तिरः क्रकरः शिखी ॥
ताम्रचूडास्थवरकगोनर्दगिरिवर्तिकाः ॥ तथा सारपदेन्द्राभवरटाश्चेति
विष्किराः ॥ शतपत्रो भृंगराजः कोयष्टिर्जीवजीवकः ॥ खंजरी-
टकहारीतदुर्नामारिक्शा गृहाः ॥ लट्वा लट्ठपो वटहा गोक्ष्वेडो डिं-
हिमाणवः ॥ जटी दुंदुभिपार्कारलोहपृष्ठकुलिंगकाः ॥ सारिकाशुक-
शाङ्गारव्यचिरीटीककुयष्टिकाः ॥ मंजूलीयकदात्यूहगोपापुत्रप्रियात्म-
जाः ॥ कलविंकः परभूतः कपोतोऽंगारचूडकः ॥ पारावतः पाण-
विक इत्युक्ताः प्रतुंदा द्विजाः ॥ श्वेतः श्यामश्चित्रपृष्ठः कालकः
काकुली मृगः ॥ मेकचिल्लटकूचीकागोधाशल्लकशंडकाः ॥ वृषाहिकद-
लीश्वाविन्नकुलाद्या बिलेशयाः ॥ गोखराश्वतरोष्ट्राऽश्वहीपिसिंह-

१ नागरधान्यकाजाजिहिगुघृतादि संस्कृतं कृद्धितं मांसं २ श्वभ्राकारमुत्तानं घृन्म-
यपात्रं कुकूलं ॥ तदेव न्युब्जं खर्परं ॥ तदेव सच्छिद्रं भ्राष्ट्रं ॥ लोहमयं न्युब्जं कटुं ॥ अंगार-
शब्देन अंगारपूर्णं पात्रं हसंत्यादि ३ विकीर्यभक्षयति ते विष्किराः ४ प्रतुष भक्षयति ते
प्रतुदाः ५ बिले शेरते वसति ते बिलेशयाः

क्षैवाक्षराः ॥ मार्जारमूषकव्यामृकबभ्रुतरक्षवः ॥ लोपाकजंबुक-
 श्येनचापोलूकश्ववायसाः ॥ शशघ्नीभासकुरगृध्रवेश्यकुलिंगकाः ॥
 धूमिका मधुहा चेति प्रसहा मृगपक्षिणः ॥ महिषन्यंकुरोहीतधराह-
 रुत्वारणाः ॥ सृमरश्चमरः खड्गो गवयश्च महामृगाः ॥ हंससारस-
 कादंबवककारंडवप्लवाः ॥ मृणालकंठचक्राव्हबलाकारक्तशीर्षकाः ॥
 उक्रोशपुंडरीकाक्षशरारीमणितुंडिकाः ॥ काकतुंडघनारावमद्गुक्रौंचां-
 बुकुक्रुटाः ॥ नंद्यास्यमल्लिकाद्याश्च पक्षिणो जलचारिणः ॥ मत्स्या
 रोहितपाठीनकूर्मकुंभीरकर्कटाः ॥ शुक्तिशंखोद्रशंबूकशफरीवर्मि-
 चंद्रिकाः ॥ चुल्लकीनक्रमकरशिशुमारतिमिंगिलाः ॥ राजीचिलिचि-
 माद्याश्च मांसमित्यादुरष्टधा ॥ योनिष्वजावी व्यामिश्रगोचरत्वाद-
 निश्चिन्ते ॥ आद्यांत्या जांगलानूपा मध्यौ साधारणौ स्मृतौ ॥ विकी-
 र्यादिक्रियायोगैर्भक्षणाद्विष्टिरादयः ॥ तत्र बद्धमला रुच्या मांसा-
 नामुत्तमा हिमाः ॥ कषायस्वादुविशदा लघवो जांगला हिताः ॥
 पित्तोत्तरे वातमध्ये सन्निपाते कफानुगे ॥ ताम्रोऽत्र हरिणः कृष्ण-
 स्त्वेणो दृद्यस्त्रिदोषजित् ॥ लघीयान् पट्टसश्वासौ ग्राही रुक्षो हि-
 मः शशः ॥ कटुपाकोऽग्निकृत्पथ्यः सन्निपातेऽनिलावरे ॥ तद्व-
 ह्नावोऽप्यरुक्षस्तु किंचिद्रूक्षः कपिजलः ॥ पारावताः कपोता-
 श्च तद्वहन्वाः सुपूजिताः ॥ ईषदुष्णगुरुस्त्रिग्धा बृंहणा वर्त्तकाद-
 यः ॥ तित्तिरिस्तेष्वपि वरो मेधाऽग्निबलशुक्रकृत् ॥ ग्राही वण्यो
 ऽनिलोद्रिक्तसन्निपातहरः परं ॥ धन्वानूपविचारित्वास्त्रिग्धोष्णगुरुबृं-
 हणः ॥ नातिपथ्यः शिखी पथ्यः श्रोत्रस्वरवयोदृशां ॥ तद्वच्च
 कुक्रुटो वृण्यो ग्राम्यस्तु श्लेष्मलो गुरुः ॥ मेधानलकरा तृद्याः
 क्रकराः सोपचक्रकाः ॥ गुरुः सलवणः काणकपोतः सर्वदोषकृत् ॥
 गुरुष्णस्त्रिग्धमधुरा वर्गाश्चातो यथोत्तरं ॥ मूत्रशुक्रकृतो बल्या वा-

तघ्नाः कफपित्तलाः^१ ॥ शीता मद्भामृगास्तेषु^२ कम्पादाः प्रसहाः पुनः ॥
 चक्षुष्याः सृष्टविण्मूत्रा मांसलाः कटुपाकिनः ॥ जीर्णाशीघ्रह-
 णीदोषशोषार्त्तानां परं हिताः ॥ गोधा नियच्छति विषं मूषकः शु-
 कवर्द्धनः ॥ शुष्ककासश्रमात्यग्निविषमज्वरपीनसान् ॥ काश्यं
 केवलवातांश्च गोमांसं सन्नियच्छति ॥ चटकाः श्लेष्मलाः स्नि-
 ग्धा वातघ्नाः शुक्रलाः परं ॥ गुरुष्णो महिषः स्निग्धः स्वमदा-
 दर्थबृहत्त्वक् ॥ तद्वद्वराहः श्रमहा रुचिशुक्रबलप्रदः ॥ हंसः स्वरकरः
 पित्तरक्तजिह्वधुरो हिमः ॥ कफपित्तकरा मत्स्याः परं पवननाशनाः ॥
 प्रतिस्रोतोविचारित्वादाकाशप्लवनेन च ॥ रोहितः प्रवरस्तेषां परं चि-
 लिचिमोऽवरः ॥ अगोचरविचारित्वात्सर्वदोषकरो हि सः ॥ कुलीरः
 परमं वृष्यो बृंहणः प्रीणनो गुरुः ॥ नातिशीतगुरुस्निग्धं मांसमा
 जमदोषलं ॥ शरीरधानुसामान्यादनभिष्यंदि बृंहणं ॥ विपरीतमतो
 ज्ञेयमाविकं बृंहणं तु तत् ॥ अतिमेघं त्यजेन्मांसं हतं व्याधिविषो-
 दकैः ॥ स्वयं मृतं धूमपूर्णमगोचरमृतं कृशं ॥ सद्योहतं वयस्थं च
 शुद्धं सुरभिः शस्यते ॥ एणः कुरंगो हरिणः शशो लावः कपिजलः ॥
 तित्तिरिः ककरो गोधा श्वाविद्वधो मृगाधिपः ॥ बर्हिणः सारिका-
 न्यंकुर्हंसो रोहितकच्छपौ ॥ वर्मा चाप्यः स्वर्गेषु^३ प्रवरास्तेष्वपि
 स्मृताः ॥ लावैणगोधाः सिंहश्च^४ निंदितो गौः सददुरः ॥ कृष्यः काण-
 कपोतश्च^५ शेषमुक्तं यथायथं ॥ गुरुण्येढानि^६ बालानां कषायलवणं
 पलं ॥ वृद्धानां स्नायुभूयिष्ठमबल्यं गुरु दोषलं ॥ पुंस्त्रियोः पूर्वपश्चा-
 द्भेदं गुरुणी^७ गर्भिणी गुरुः ॥ लघुर्योषिचतुष्पात्सु विहंगेषु पुनः पुमान् ॥
 शिरःस्कंधोरुपृष्ठस्य कट्याः सक्त्रोश्च गौरवं ॥ तथाऽऽमपकाशय-
 योर्यथापूर्वं विनिर्दिशेत् ॥ शोणितप्रभृतीनां तु धातूनामुत्तरोत्तरं ॥
 मांसाद्वरीयो वृषणमेद्वृकयकृदुदं ॥ इति मांसवर्गः ॥ शाकं पाठा-

शठी सूषा मुनिषण्णसतीनजं ॥ त्रिदोषघ्नं लघु ग्राहि सराज-
 क्षववास्तुकं ॥ मुनिषण्णो ऽग्निरुद्वृष्यस्तेषु' राजक्षवः परं ॥ ग्रह-
 ण्यशो'विकारघ्नो' वर्चोभेदि तु वास्तुकं' ॥ हंति दोषत्रयं 'कुष्ठं
 वृष्या सोष्णा रसायनी ॥ काकमाची सरा स्वर्ग्यो' चांगैर्यम्ला ऽ
 ग्निदीपनी ॥ ग्रहण्यशो'ऽनिलः' लेष्महितोष्णा ग्राहिणी लघुः ॥
 पटोलसप्तलारिष्टशार्ङ्गघ्ना' वल्गुजा' ऽमृताः ॥ वेत्राग्रहतीवासाकुंतली-
 तिलपर्णिका ॥ मंडूकपर्णी' कर्कोटकारवेहकपर्पटाः ॥ नाडीकलाय-
 गोजिह्वावार्ताकं वनतिक्तकं ॥ करीरं कुलकं नंदी कुक्षैला शकु-
 लादनी ॥ कटिलं केंबुकं शीतं सकोशातककर्कशं ॥ तिक्तं पाके
 कटु ग्राहि वातलं कफपित्तजित् ॥ हृद्यं पटोलं कृमिनुत्स्वादुपाकं
 रुचिप्रदं ॥ पित्तलं दीपनं भेदि वातघ्नं बृहतीद्वयं ॥ वृषं तु वमि-
 कासघ्नं रक्तपित्तहरं परं ॥ कारवेहं सकटुकं दीपनं कफजित्परं ॥
 वार्ताकं कटुतिक्तोष्णं मधुरं कफवार्ताजित् ॥ सक्षारमग्निजननं
 हृद्यं रुच्यमपित्तलं ॥ करीरमाध्मानकरं कषायं स्वादु तिक्तकं ॥
 कोशातकावल्गुजकौ भेदनावग्निदीपनौ' ॥ श्यामाशालमलिकाश्मर्यफं-
 जीकर्णकयूथिकाः ॥ वृक्षादनीक्षीरिवृक्षाविंबीतनिकवृक्षकाः ॥ लोधः
 शणः कर्बुदारः ससेलुर्विषमुष्टिका ॥ भल्लातकः कोविदारः कमलो-
 त्पलाकिंशुकं ॥ पटोलादिगुणं स्वादु कषायं पित्तजित्परं ॥ बद्धमूत्रं
 सरा फंजी करीरं स्यादभीरुजं ॥ सतिक्तं लघु चक्षुष्यं वृष्यं दोष-
 त्रयप्रणुत् ॥ तंडुलीयो हिमो रुक्षः स्वादुपाकरसो लघुः ॥ मदपित्त
 विषासृघ्नो मुंजातं वातपित्तजित् ॥ स्निग्धं शीतं गुरु स्वादु बृंहणं-
 शुक्ररूपरं ॥ पालंवया पिच्छिला गुर्वी श्लेष्मला भेदिनी हिमा ॥
 मदध्युपोदका चंचुर्ग्राही तौ पूर्ववत्तथा ॥ विदारी वातपित्तघ्नी मू-
 त्रला स्वादुशीतला ॥ जीवनी बृंहणी कंठ्या गुर्वी वृष्या रसायनी ॥

चक्षुष्या सर्वदोषघ्नी जीवन्ती मधुरा हिमा ॥ शाकानां प्रदरा न्यूना
 द्वितीया किञ्चिदेव तु ॥ वातपित्तहरा भंडी पर्वणी पर्वपुष्पिका ॥ कू-
 ष्मांडतुंबकालिंगकर्कर्वैर्वाहतिडिशं ॥ तथा त्रपुसचिनाकचिर्भटं
 कफवातरुत् ॥ भेदि विष्टंभ्यभिष्यंदि स्वादुपाकरसं गुरु ॥ व-
 ल्लीफलानां प्रवरं कूष्मांडं वातपित्तजित् ॥ बस्तिशुद्धिकरं वृष्यं च
 पुसं त्वितिमूत्रलं ॥ तुंबं रुक्षतरं ग्राहि कालिगैर्वाहचिर्भटं ॥ बालं
 पित्तहरं शीतं विद्यात्पक्वमतोऽन्यथा ॥ शीर्णवृत्तं तु सक्षारं पि-
 त्तलं कफवातजित् ॥ रोचनं दीपनं तृद्यमघ्नीलाऽऽनाहनुल्लघु ॥ मू-
 णालबिसशालूकशृंगाटककसेरुकाः ॥ नंदीमाषककेलूटकौघादन
 कलोड्यकं ॥ सतरुढं कदंबं च रुक्षं ग्राहि हिमं गुरु ॥ कलंबनाटिका
 मार्पकुटिंजरकुतुंबकं ॥ चिल्लीनिष्पावलट्टाककुरुढकगवेधुकाः ॥ जा-
 तुका सालकल्याणी त्रिपर्णी पीलुपर्णिका ॥ कुमारजीवलोणीका-
 यवशाकं सुवर्चला ॥ कुकुडनलिनीमुष्टवृकधूमकलक्ष्मणं ॥ आलु
 कानि च सर्वाणि तथा सूप्यानि रालकः ॥ जीवन्तकश्चुपर्णी प्रपु-
 त्राटकठेरकं ॥ स्वादु रुक्षं सलवणं वातश्लेष्मकरं गुरु ॥ शीतलं सू-
 ष्टविष्णमूत्रं प्रायो विष्टंभ्य जीर्यति ॥ स्विन्नं निष्पीडितरसं स्नेहाढ्यं
 नातिदोषलं ॥ लघुपत्रा तु या चिल्ली सा वास्तुकसमा मता ॥ तर्का-
 रीवरुणं स्वादु सतिक्तं कफवातजित् ॥ वर्षाभवौ कालशाकं च स-
 क्षारं कटुतिक्तकं ॥ दीपनं भेदनं हंति गरशोफकफानिलान् ॥ दी-
 पनाः कफवातघ्नाश्चिरबिल्वांकुराः सराः । लघुरुष्णा सरा तिक्ता सो-
 रुबूका च लांगली ॥ वातलौ कटुतिक्ताम्लौ भेदिनौ तिलवेतसौ ॥
 तद्वर्षाङ्गुलो वंशकरीरास्तु विदाहिनः ॥ वातपित्तकरा रुक्षाः कटु-
 पाकाः कफापहाः ॥ बिल्वरास्त्राबलाशाकं वातघ्नमतिसारजित् ॥
 बायुं बत्सादनी हन्यात्कफं कंजीरचित्रकौ ॥ पत्तूरो दीपनस्तिक्तः
 शीहार्शः कफवातजित् ॥ कृमिकासकफोत्केदङ्कासमर्दो जयेत्सरः ॥

रूक्षोष्णमम्लं कौमुभं गुरु पित्तकरं सरं ॥ सक्षारमधुरं स्निग्धमुष्णं
 गुरु च सार्षपं ॥ शाकानामवरं बद्धविष्मूत्रं सर्वदोषकृत् ॥ यद्वालम-
 व्यक्तरसं किंचित्क्षारं सतिक्तकं ॥ तन्मूलकं दोषहरं लघु सोष्णं
 नियच्छति ॥ गुल्मकासक्षयश्वासव्रणनेत्रगलामयान् ॥ खराग्रिसा-
 दोदावर्तपीनसांश्च ॥ महत्पुनः ॥ रूक्षोष्णं कटुकं स्वादु विपाके सर्व-
 दोषकृत् ॥ गुर्वभिष्यंदि च स्निग्धसिद्धं तदपि वातजित् ॥ वानंश्ले-
 ष्महरं शुष्कं सर्वमामं तु दोषलं ॥ कटूष्णो वातकफहा पिंडालुः पि-
 त्तवर्द्धनः ॥ कुठेरशिग्रुसुरससुमुखाऽऽसुरिभूस्तृणाः ॥ धान्यतुंबरुशैलेय
 यवानीशृंगबेरिकाः ॥ पर्णाशो गृजनोऽजाजी कंडीरो जलपिप्पली ॥
 फणिज्जार्जकजंबीरखराश्वाकालमालिकाः ॥ दीप्यकक्षवकहीपिब-
 स्तगंधादि बद्धविट् ॥ रसे पाके च कटुकं दोषोत्क्लेशकरं लघु ॥ विदाहि
 रूक्षं तीक्ष्णोष्णं दृक्शुक्रमिनाशनं ॥ वर्गो हरितकाख्योऽयमुप-
 दंशेषु युज्यते ॥ वासनो व्यंजनानां च तृद्यो दीपनरोचनः ॥ ह्रिध्मा-
 कासविषश्वासपार्श्वरूपूतिगंधहा ॥ सुरसः सुमुखः शोफगरहा धा-
 नका पुनः ॥ कषायतिक्तमधुरा मूत्रला न च पित्तकृत् ॥ खराश्वा
 बस्तिशूलघ्नी चित्रको दीपनः परः ॥ पत्रे सक्षारमधुरो मध्ये म-
 धुरपिच्छिलः ॥ तीक्ष्णोष्णो लशुनः कंदे कटुपाकरसः सरः ॥ ह-
 द्यः केश्यो गुरुर्हृष्यः स्निग्धो दीपनपाचनः ॥ भग्नसंधानरूढल्यो
 रक्तपित्तप्रदूषणः ॥ किलासकुष्ठगुल्मार्शोमेहरूमिकफानिलान् ॥ सहि-
 ध्मापीनसश्वासकासान्हंति रसायनं ॥ पलांडुस्तद्रुणैर्न्यूनो विपाके म-
 धुरस्तु सः ॥ कफं करोति नो पित्तं केवलानिलनाशनः ॥ दीपनः सूर-
 णो रुच्यः कफघ्नो विशदो लघुः ॥ विशेषादर्शां पथ्यो भूकंदस्त्वति-
 दोषलः ॥ पुष्पे पत्रे फले नाले कंदे च गुरुता क्रमात् ॥ धरा शाकेषु
 जीवन्ती सार्षपं त्वरं परं ॥ इति शाकवर्गः ॥ द्राक्षा फलोत्तमा

वृष्या चक्षुष्या सृष्टमूत्रविद् ॥ स्वादुपाकरसा स्निग्धा सकषायां
 हिमा गुरुः ॥ निहंत्यनिलपित्तास्रतित्तास्यत्वमदात्ययान् ॥ तृष्णा-
 कासज्वरश्वासस्वरभेदक्षतक्षयान् ॥ उद्रिक्तपित्तान् जयति त्रीन् दो-
 षान्स्वादु दाडिमं ॥ पित्ताविरोधि नात्युष्णमम्लं वातकफापहं ॥ स-
 र्वं हृद्यं लघु स्निग्धं ग्राहि रोचनदीपनं ॥ मोचखर्जूरपनसनारिकेल
 परूषकं ॥ आम्नाततालकाश्मर्यराजादनमधूकजं ॥ सौवीरबदरां-
 कोल्लफलश्लेष्मातकोद्भवं ॥ वातामाभिषुकाक्षोडमुकूलकनिकोच-
 कं ॥ उरुमाणं पियालं च बृंहणं गुरु शीतलं ॥ दाहक्षतक्षयहरं र-
 क्तपित्तप्रसादनं ॥ स्वादुपाकरसं स्निग्धं विष्टंभि कफशुकृत् ॥ ना-
 रिकेलं गुरु स्निग्धं पित्तघ्नं स्वादु शीतलं ॥ बटमांसकरं हृद्यं बृंह-
 णं वस्तिशोधनं ॥ मोचं स्वादुरसं प्रोक्तं कषायं नातिशीतलं ॥ र-
 क्तपित्तहरं वृष्यं रुच्यं श्लेष्मकरं गुरु ॥ स्निग्धं स्वादु कषायं च राजा-
 दनफलं गुरु ॥ फलं तु पित्तलं तालं सरं काश्मर्यजं हिमं ॥ शकृन्मू-
 त्रविबंधघ्नं केश्यं मेध्यं रसायनं ॥ मधूकजमहृद्यं तु बदरं सरणात्म-
 कं ॥ वातामाद्युष्णवीर्यं तु कफपित्तकरं सरं ॥ परं वातहरं स्निग्धमनु-
 ष्णं तु पियालजं ॥ पियालमज्जा मधुरो वृष्यः पित्तानिलापहः ॥ कोल-
 मज्जा गुणैस्तद्वच्छर्दिनृत्कासजिच्च सः ॥ तिंदुकाश्मंतकासीनफलिनी-
 बिंबतोदनं ॥ टंकाश्वकर्णबकुलगागेरुधवधन्वनं ॥ श्वेतपाकं कपित्था-
 नि सिंचतीभव्यजांबवं ॥ क्षीरिवृक्षफलं बीजं पौष्करं कफपित्तजि-
 त् ॥ कषायमधुरं रुक्षं शीतलं गुरु लेखनं ॥ विबंधाध्मानजननं स्तं-
 भनं वातकोपनं ॥ कपित्थमामं कंठघ्नं कषायाम्लं त्रिदोषकृत् ॥ प-
 क्वं रुच्यं कषायाम्लं स्वादु हिध्मावमिप्रणुत् ॥ दोषघ्नं खांडवारिष्ट-
 रागयुक्तिषु पूजितं ॥ विषघ्नमुभयं ग्राहि कपित्थाद्येषमादिशेत् ॥ बृं-
 हणं वातपित्तघ्नं स्निग्धं सिंचितिकाफलं ॥ भव्यं विशदमम्लं च जां-

बवं त्वतिवातलं ॥ विष्टंभरुदकंठ्यं च साम्लं तु क्षीरिवृक्षजं ॥ पि-
 त्तश्लेष्मघ्नमम्लं च वातलं चाक्षकीफलं ॥ बालं कषायकटुम्लं रू-
 क्षं वातासपित्तकृत् ॥ संपूर्णमाग्नमम्लं तु रक्तपित्तकफप्रदं ॥ स्वादु
 साम्लं गुरु स्निग्धं मारुतघ्नमपित्तलं ॥ हृद्यं पर्यागतं श्लेष्ममांसशु-
 क्तवलप्रदं ॥ सहकाररसो हृद्यः सुरभिः स्निग्धरोचनः ॥ दीपनः पित्त-
 वातघ्नः शुक्रशोणितशुद्धिकृत् ॥ कषायं रोचनं हृद्यं वातलं लवलीफलं ॥
 गुर्वग्निसादकद्विल्वं दोषलं पूतिमारुतं ॥ पक्वं बालं पुनस्तीक्ष्णं पि-
 त्तलं लघु दीपनं ॥ वातश्लेष्मघ्नमुष्णं च स्निग्धं ग्राह्यभयं प-
 रं ॥ वृक्षाम्लं ग्राहि रूक्षोष्णं लघु रोचनदीपनं ॥ वातश्लेष्महरं
 किंचिदूनं कोशाग्नजं ततः ॥ फलं करंजं विष्टंभि पित्तश्लेष्मा
 विरोधि च ॥ गुरूष्णमधुरं रूक्षं केशघ्नं च शमीफलं ॥ कटुपा
 करसं पीलु तीक्ष्णोष्णं भेदि पित्तलं ॥ कृमिगुल्मोदरगरुहीहार्शः
 कफवातजित् ॥ सतिक्तं स्वादु यत्पीलु नात्युष्णं तन्निदोषजित् ॥
 नीपं शताक्षिकं प्राचीनामलं तृणशूल्यकं ॥ अस्मादल्पांतरगुण-
 मैंगुदं सविकंकनं ॥ त्वक् तिक्ता कटुका स्निग्धा मातुलुंगस्य वा-
 तजित् ॥ बृहणं मधुरं मांसं वातपित्तहरं गुरु ॥ लघु तत्केसरं का-
 सश्वासहिष्मामदात्ययान् ॥ आस्यशोषानिलश्लेष्मविबिधच्छर्द्य-
 रोचकान् ॥ गुल्मोदरार्शःशूलानि मंदाग्नित्वं च नाशयेत् ॥ भल्ला-
 तकस्य त्वङ्मांसं बृहणं स्वादु शीतलं ॥ तदस्थ्यग्निसमं मेध्यं कफवात-
 हरं परं ॥ स्वादुम्लं शीतमुष्णं च द्विधा पालेवतं गुरु ॥ रुच्यमत्य-
 ग्निशमनं रुच्यं मधुरमारुकं ॥ पक्वमाशु जरां याति नात्युष्णं गुरु दो-
 षलं ॥ द्राक्षापरुषकं चार्द्रमम्लं पित्तकफप्रदं ॥ गुरूष्णवीथी वातघ्नं
 सरं सकरमर्दकं ॥ तथाऽम्लं कोलकर्कशुलिकुचाघ्रातकारुकं ॥ ऐरा-
 वतं दंतशर्दं सतूदं मृगलिङ्गिकं ॥ नाति पित्तकरं पक्वं शुष्कं च करम-

र्दकं ॥ दीपनं भेदनं शुष्कमम्लिकाकोलयोः फलं ॥ तृष्णाश्रम
 क्लमच्छेदि लघ्विष्टं कफवातयोः ॥ फलानामवरं तत्र लिङ्गं सर्व-
 दोषकृत् ॥ हिमानलोष्णदुर्वान्याललालादिदूषितं ॥ जंतुजुष्टं
 जले मग्नमभूमिजमनार्तवं ॥ अन्यधान्ययुतं हीनवीर्यं जीर्णतयाऽपि
 च ॥ धान्यं त्यजेत्तथा शाकं रूक्षसिद्धमकोमलं ॥ असंजातरसं
 तद्वच्छुष्कं चान्यत्र मूलकात् ॥ प्रायेण फलमप्येवं तथाऽऽमं बि-
 ल्ववर्जितं ॥ इति फलवर्गः ॥ शूकशिबिजपक्वान्नामांसशाकफ-
 लाश्रयैः ॥ वगैरनैकदेशोऽयं भूयिष्ठमुपयोगवान् ॥ निर्दिष्टो रसवी-
 र्याद्यैर्यथास्वं कर्मसाधने ॥ न शक्यं विस्तरेणापि वक्तुं सर्वं तु सर्वथा ॥
 हिताहितत्वेऽप्येकांतनियमोऽस्मादनिश्चितः ॥ मात्रायोगक्रियादे-
 शकालावस्थादिभेदतः ॥ ततस्ततो यतो दृष्टास्ते ते भावास्तथा
 तथा ॥ मात्रया सेवितं मद्यं हंति रोगांस्तदुद्भवान् ॥ निषेव्यमाणं
 तिलशो विषमप्यमृतायते ॥ हीनातिमात्रमशनं मरुन्निचयको-
 पनं ॥ भजतो विषरूपत्वं तुल्यांशे मधुसर्पिणी ॥ क्षारोऽम्लरससंयो-
 गे मधुरी भवति क्षणात् ॥ उत्तुङ्क्वास्तिदुकेन तिक्तता मधुरायते ॥
 हिंगुगैरिकसिंधूत्थं गंधवर्णरसाधिकं ॥ पूगतांबूलशंखेभ्यो वर्णगंधरसो-
 द्भवः ॥ कोद्रवो हंत्यमृक्पित्तं करोत्येव विदाहिभिः ॥ कुष्ठं तत्कार्यपि
 तिलो हंति भल्लातकैः सह ॥ गुडः कर्ताऽग्निसादस्य स हिनस्त्यभया-
 दिभिः ॥ तृष्यत्यग्नौ सैमदनं सर्पिरप्युपदिश्यते ॥ जीवनीयमपि क्षीरं
 विषलेशेन मृत्यवे ॥ तुल्ये अपि हतोऽन्योन्यं विषे स्थावरजंगमे ॥ स-
 क्तवो वातला रूक्षाः पीतास्ते तर्पयन्ति तु ॥ विनाऽपि चोपयोगेन म-
 णिमंत्रादि कार्यकृत् ॥ आर्द्रकाज्जायते शुंठी संस्कारेण लघीयसी ॥

१ सर्पादिसविषपाणी व्यालः

२ तिलस्य कुष्ठकारित्वमभ्यवहारविषये

३ ससिक्थक

लघुभ्योऽपि हि सक्तुभ्यो गुरवः सिद्धपिंडिकाः ॥ भृष्टः क्षुण्णोऽपि
 पृथुको रक्तशालेर्लघोर्गुरुः ॥ शालिः पिष्टो गरीयस्त्वं गोधूमादपि
 गच्छति ॥ लघुपित्तहरा लाजा ग्रीहितो गुरुपित्तलात् ॥ संग्रा-
 हिणो लघोर्मुद्गात्कुल्माषो भेदनो गुरुः ॥ आमं ग्राहितरं तक्रं तत्त्व-
 लीकृतमन्यथा ॥ गुडात्तोयाच्च सुतरां मूत्रलं गुरु पानकं ॥ गरीयो
 गुडदध्युक्तं रसाला चातिशुक्रला ॥ दंडाभिमथनाद्भो गुरुणश्चा-
 तिशोफदात् ॥ अनुद्धृतस्नेहमपि तक्रं शोफहरं लघु ॥ सर्पिः स्नि-
 ग्धतरं हंति नार्दितं नवनीतवत् ॥ चक्षुष्योऽपि हि गोधूमस्तैलप-
 कस्तु दृष्टिहा ॥ मूलकं दोषजननं स्निग्धसिद्धं त्वदोषलं ॥ उष्णं वि-
 षीभवत्येव विषघ्नमपि माक्षिकं ॥ दुर्भाजनस्था द्राक्षाऽम्ला दोषला-
 च प्रजायते ॥ श्लक्ष्णशुष्कघनोलेपश्चंदनस्यापि दाहकत् ॥ त्वग्ग-
 तस्योष्मणो रोधाच्छीतकृत्वन्यथाऽगुरोः ॥ मेध्यस्तिलः स्पर्शशीतो
 ऽमेध्यं तैलं खलोऽहिमः ॥ तस्यैव श्लेष्मकारित्वं न तैलस्य खल-
 स्यवा ॥ दध्नः श्वयथुकारित्वं न तक्रनवनीतयोः ॥ भूमिसात्म्यं द-
 धिक्षीरकरीरं मरुवासिषु ॥ क्षारः प्राच्येषु मत्स्यास्तु सैधवेष्वश्मके-
 षु तु ॥ तैलाम्लं कंदमूलादि मलये कोंकणे पुनः ॥ पेया मंथउदी-
 च्येषु गोधूमोऽवन्तिभूमिषु ॥ बालहीका बालहवाश्चीना शूलीका य-
 वनाः शकाः ॥ मांसगोधूममार्दीकशस्त्रवैश्वानरोचिताः ॥ देहसात्म्यं
 घृतं क्षीरं मद्यं मांसं च कस्यचित् ॥ पेया यूषो रसोऽन्यस्य गोधू-
 मोऽन्यस्य शालयः ॥ अहितैरपि तेषां च तैरबोपहितं हितं ॥ अ-
 न्नपानौषधं दोषमात्राकालाद्यपेक्षया ॥ सात्म्यं साशु बलं धत्ते
 नातिदोषं च बद्धपि ॥ संसनं सत् पयो गव्यं भवति ग्राहि कस्य-
 चित् ॥ मंदोऽभिर्भवति प्रायः कफवातोत्तरे हिमे ॥ विषघ्नेनापि प-
 यसा देहेऽर्ह्वर्द्धते विषं ॥ स्थूलस्थविरबालादौ वमनादि निषिध्यते ॥

१ अर्द्धस्निग्धं मुद्गादिधान्यं कुल्माषः २ सिद्धं तु तददोषलमिति पाठः

तक्रमामं कफं कोष्ठे हन्ति कंठे करोति तु ॥ वातहृत्वेऽपि मृद्दीका-
 खर्जूरं कोष्ठवातकृत् ॥ नातिपथ्यः शिखी पथ्यः श्रोत्रस्वरवयोदृशां ॥
 दृष्टेः स्पर्शहिमं द्रव्यं श्रोत्रस्योष्णं तु पूजितं ॥ पयः स्वादु सरं
 शीतं विपरीतं ततो दधि ॥ कालेन जायते तस्मात्क्षीरवच्च पुनर्यु-
 तं ॥ पयो दधि च वातघ्नमजातं वातलं तु तत् ॥ तक्रं ग्राहि कषा-
 याम्लमम्लमेव तु भेदनं ॥ धातकीगुडतोयानि कारणं मद्यसुक्त-
 योः ॥ शीते न तु तदाद्यन्ते स्निग्धाम्ललवणा हिताः ॥ उदमंथदिवा-
 स्वमौ ग्रीष्मादन्यत्र गर्हितौ ॥ समयोगेऽपि घर्माद्या वातादिचयहे-
 तवः ॥ कतुष्वन्यो रसेष्वन्यो रूक्षस्नेहबलक्रमः ॥ रसायनी-
 काकमाची सद्यः पर्युषिता विषं ॥ मूलकं दोषजिह्वालं विपरीतं तु
 कंदवत् ॥ ज्वरे पेयाः कषायाश्च सर्पिः क्षीरं विरेचनं ॥ षडहं षडहं
 पुंज्याद्दीक्ष्य रोगबलाबलं ॥ छर्दिहृद्रोगगुल्मार्ते वमनं च चिकित्सि-
 तं ॥ निषिद्धमपि निर्दिष्टं ॥ बस्तिरर्शसकुष्ठिनोः ॥ ज्वरे तुल्यर्तु-
 दोषत्वं प्रमेहे तुल्यदूष्यता ॥ रक्तगुल्मे पुराणत्वं सुखसाध्यत्वहेत-
 वः ॥ आश्वेतनमभिष्यंदे पुंजीतोर्ध्वं दिनत्रयात् ॥ अंजनं पक्वदो-
 षस्य प्रतिश्याये च नावनं ॥ नातिप्रवृद्धे तिमिरे सिरामोक्षो वि-
 धीयते ॥ दुष्टास्रसंभवेऽपीष्टो नास्रपित्ते सिराव्यधः ॥ अपथ्यं
 पथ्यमप्यन्नं निशायां नेत्ररोगिणां ॥ अहिताः सक्तवः शुष्का
 हिता स्ते तु प्रमेहिणः ॥ गुल्मिनः क्षीरदध्यादि हपुषाद्यैर्युतं हि-
 तं ॥ वातलं वातकोपेऽपि वर्षासु मधु शस्यते ॥ तदेव मद्यं मद्यस्य
 विषस्य तु विषांतरं ॥ घृतमानूपदेशोत्थं हेमन्ते च बलाधिकं ॥ आ-
 लस्यगौरवे रूपं वातजेऽपि ज्वरे पुरः ॥ स्वेदैर्याति शमं दाहः प्रायो-
 लशुनपाकजः ॥ दिवास्वमाज्जरां याति भुक्तमन्येधुरद्य न ॥ को-
 ष्ठे रुद्धोऽभिरुद्धायुर्मदसाऽर्शोभिरभिरुद्धत् ॥ दुष्पानं कुर्जरं सर्पिर्दी-

पनं च पयोऽन्यथा ॥ सर्पादिशवकोथेभ्यो वृश्चिकानां समुद्भवः ॥ ते तैरेव पुनर्दृष्टाः सद्यो मुंचन्ति जीवितं ॥ स्वयमेवविषं तीव्रं तान्पुनर्नातिबाधते ॥ सर्वांगव्यापि तेषां च शुक्रवत्संसृतं विषं ॥ तन्मांसमुपयोगाय मांसवर्गे च पठ्यते ॥ छर्दिघ्नी मक्षिकाविद् च मक्षिकैव तु वामयेत् ॥ कफे लंघनसाध्येऽपि कर्तारि ज्वरगुल्मयोः ॥ तुल्येऽपि देशकालादौ लंघनं न समंजसं ॥ सर्वथा दोषजित्क्रं ग्रहण्यां दोषरुद्रणे ॥ पीनसश्वासकासादौ सिद्धमेव प्रशस्यते ॥ इत्येतेऽन्ये च बहवः सूक्ष्मा दुर्लभहेतुकाः ॥ कर्म वैचित्र्यभावेण किञ्चित्तेषां निदर्शितं ॥ दिशाऽनया शेषमपि स्वयमूहेत बुद्धिमान् ॥ न शास्त्रमात्रशरणो न चानालोचितागमः ॥ इति मात्रादिप्रकरणं ॥ इत्यन्नस्वरूपविज्ञानीयो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अथानोऽन्नरक्षाविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ ईश्वराणां वसुमतां विशेषेण तु भूभुजां प्रायेण मित्रेभ्योऽप्यमित्रा भूयांसो भवन्ति ॥ ततस्तत्प्रयुक्ताः समासन्नवर्तिनोऽन्नपानादिषु विषं प्रयच्छन्ति ॥ स्त्रियश्च तत्प्रैणिधिप्रयुक्ताः सौभाग्यलोभेन ॥ तस्माद्राजा कुलीनं स्त्रियमासमास्तिकमार्यमार्यपरिग्रहं दक्षं दक्षिणं निभृतं शुचिमनुद्धतमनलसमव्यसनिनमनहंकृतमकोपनमसाहसिकं वाक्यार्थावबोधकुशलं निष्णातमष्टांगे यथाऽऽन्नायमायुर्वेदे सुविहितयोगक्षेमं सन्निहितागदादियोगं सात्म्यज्ञं च प्राणाचार्यं परिगृहीत ॥ तमर्थमानाभ्यां यथाकालं गुरुमिव शिष्यः पितरमिव पुत्रः पूजयेत् ॥ प्रतिकूलमपि तद्वचः सांप्रतं मतमिति प्रति मन्येत ॥ न हि भद्रोऽपि गजपतिर्निरंकुशः श्लाघनीयो जनस्य ॥ तस्मात्तदायत्तमाहारविहारं प्रति चात्मानं कुर्यात् ॥ उपात्तमपि खलु जीवितमुपायबलेन स्वसमयमधितिष्ठति ॥ अपिच ॥ बहुपरिग्रहा नरपतयः सन्ति चाशुकारिणः शूलसंन्यासादयः प्र-

१ धर्माविचित्रभागेष्विति पाठः २ (गुप्तहेर) ३ परिग्रहः परिजने पत्न्यामिति मेदिनी

तिक्षणं प्रत्यवेक्षणीयावस्थाश्च रोगिणो विशेषेण राजानः ॥ ते हि
 प्रमादपरिगता दुःखासहिष्णवश्च स्वयमप्यपथ्यरुचयः सन्निहिता
 हितप्रियवचनप्रायपरिवाराश्च ॥ तस्माद्विषजो राजा राजगृहासन्ने
 निवेशनं कारयेत् ॥ तथाहि ॥ सर्वोपकरणेषु नृपतिशरीरोपयोगि-
 ष्वपरोक्षवृत्तिर्भवति ॥ स सम्यक्संपन्नमन्नं सुपरीक्षितं विशुद्धम-
 ग्न्यादिषु प्रागुपनीतं शिखिना दृष्टमभिप्रोक्षितं प्रोक्षणैः पुरस्थितो
 राजानं हस्तबद्धौषधिरत्नं भोजयेत् ॥ भुञ्जानस्यास्य दुन्दुभीनगदप्रलि-
 सान्वादयेत् ॥ तत्र सविषमन्नं स्नाव्यमानमविस्त्राव्यं भवति चिरेणप-
 च्यते पक्वं च सद्यः पर्युषितमिव निरुष्मस्तब्धं च जायते यथास्वव-
 र्णगंधरसैर्व्यापद्यते प्रक्लिद्यते चंद्रिकायितं च भवति ॥ व्यञ्जनानामा-
 शु शुष्कत्वं भवति काथस्य ध्यामता हीनातिरिक्तविकृतानां चात्र
 छायाणां दर्शनमदर्शनमेव वा फेनपटलसीमंतकोर्ध्वविविधराजितंतु-
 बुद्बुदप्रादुर्भावः ॥ विशेषेण लवणोल्बणे फेनमाला ॥ रसस्य मध्ये
 नीला राजी ॥ पयसस्ताम्रा ॥ मद्यतोययोः काली ॥ दध्नः श्यावा ॥
 तक्रस्याऽऽनीलपीता ॥ मस्तुनः कपोताभा ॥ धान्याम्लस्य कृष्णा ॥
 द्रवौषधस्य कपिला ॥ घृतस्य सलिलाभा ॥ क्षौद्रस्य हरिता ॥ तैल-
 स्यारुणा वसागंधश्च ॥ फलानामामानां पाकः ॥ पक्वानां प्रकोथः ॥
 द्रव्याणामाद्राणां सहसा म्लानत्वमन्यत्वभावः ॥ शुष्काणां श्यावता
 वैवर्ण्यच ॥ कठिनानां अदिमा ॥ मृदूनां कठिनत्वं ॥ माल्यस्य म्लान-
 ता गंधनाशः स्फुटिताग्रत्वं ॥ आस्तरणप्रावरणानां ध्याममंडलता
 तंतुरोमपक्ष्मसदनं च ॥ लोहमणिमयानां पंकमलोपदेहः स्नेहरागौ-
 रवप्रभावर्णस्पर्शनाशश्च ॥ विषदस्तु स्वदोषशंकया चस्तो भीतः
 स्वेदव्रेषधुमान् शुष्कश्याववक्त्रः समंतात्सोद्देगं विलक्षोऽभिधीक्षते ॥
 यत्र चानेन विषं प्रयुक्तं तद्विशेषेण ॥ तथा सस्तोत्तरीयः स्तंभकुड्या-

दिभिरात्मानमन्तर्धत्ते सखलितगतिर्दीनो लज्जावानस्थानगामी पृष्ठोऽ-
 संबद्धमुत्तरं ददाति नैव वा विषक्षुर्मुख्यतंगुलीः स्फोटयति ग्रीवामा-
 लभते शिरःकंदूयत्योष्ठौ परिलेदि जृम्भते भुवं लिखति क्रियासु त्वरते-
 विपरीतमाचरति स्वभूमौ च नावतिष्ठते॥नृपाज्ञया त्वरयाऽपि केचिद-
 पराधांतराद्वाऽनवस्थितसत्त्वाः समाचरन्त्येवं ॥ तस्मादध्यादिष्वपि
 परीक्षेत ॥ बन्धिस्तु सविषमन्नं प्राप्यैकावर्तो रूक्षमंदार्चिर्द्रा-
 युधबदनेकवर्णज्वालो भृशं चटचटायते ॥ कुणपगंधी धूमश्चास्य
 मूर्च्छाप्रसेकरोमहर्षशिरोवेदनापीनसदृष्ट्याकुलताः जनयति ॥ तत्र
 नलदकुष्ठलामज्जकैः क्षौद्रद्रुतैर्नस्यमंजनं च कुर्यात् ॥ धूममेव वा
 ऽपामार्गविडंगबलाद्वयचित्रकमेषशृंगीपुष्पसुमनःक्षारकद्राक्षाघृतगुड-
 कृतं पिबेत् ॥ स्नेहलवणयोगादपि चाग्निरित्थं स्यात् ॥ अतो बयोभिः
 परीक्षेत ॥ तत्र विषजुष्टाहाराभ्यवहारात्काकाः क्षामस्त्ररा भवन्ति ॥
 मक्षिकाः सविषान्ने न निलीयन्ते ॥ निलीना वा विपद्यन्ते ॥ दृष्टएव
 चास्मिंश्चकोरस्याक्षिणीविरज्येते ॥ कोकिलस्य स्त्रो विरुतिमेति ॥
 हंसस्य गतिः स्खलति ॥ कूजति भृंगराजः ॥ माद्यति क्रीचः ॥
 विरौति रुक्वाकुः ॥ विक्रोशाति शुकः ॥ सारिका च छर्दयति ॥
 चामीकरोऽन्यतो याति ॥ कारंडवो म्रियते ॥ जीवंजीवको ग्लायति ॥ ह-
 ष्टरोमा भवति नकुलः ॥ शक्रद्विसृजति वानरो रोदिति पृषलो दृष्यति
 मयूरो दर्शनादेव चास्य विषं मंदतामुपैति ॥ विषदूषितस्य पुनरा-
 हारस्योष्मा मयूरकंठाभोऽभ्युदेति ॥ तद्वाष्पेण धूमवन्मूर्च्छा-
 दयः ॥ तेषां तद्देव साधनं ॥ हस्तेन स्पृष्टमन्नं विषवदाहशो-
 फखापनखशातान्करोति ॥ तत्र श्यामेद्रगोपसोमोत्पलैर्लेपः ॥ अ-
 भ्यवह्नियमाणं त्वोष्ठचिमिचिमांतर्वक्त्रदाहजिह्वामूलगौरवहनुस्तं-

१ सविषान्वयुक्तवन्हेः २ सुमना मालती जातिरित्यमरः ३ क्षारको जालकं स्त्री-
 वे कलिका कोरकः पुमानिति च ४ पक्षिभिः ५ शूलैति पाठः

भदंतहर्षलालाः करोति रसापरिज्ञानं च ॥ तत्र धूमोक्तं दंतकाष्ठो-
क्तं च कर्म ॥ आमाशयगतं स्वेदमदमूर्च्छाच्छर्दिवैवर्ण्याध्मानरोम-
हर्षदाहारुचिदृष्टिद्वयोपरोधान् बिंदुभिश्चाचयमंगानां करोति ॥
तत्र मदनफलालाबुबिंबीकोशातकीफलैर्दधिमधुयुक्तमाशु वमनं
दद्यान्निष्पावांबुभिर्वा ॥ ततः स्निग्धशरीरं विरेचयेत् ॥ त्रिफला-
त्रिकटुनागपुष्पमधुकर्बहिणपर्णीरुहतीक्ष्णचूर्णं सिंहव्याघ्रकतरक्ष-
क्षद्दीपिमार्जारशृगालमृगगोधानामन्यतमपित्तयुक्तं सक्षौद्रं पानमेष
जीवनो नामाऽगदः परं सर्वविषौषधं ॥ तस्मिन् जीर्णे व्योषानिबि-
षासिद्धां पयसा घृतेन चोपस्तंभितां यवागूं पाययेत् ॥ परिणतायां
च तस्यां त्रिकटुकसिद्धेन मुद्गयूषेण किंचिल्लवणेन ससर्पिष्केण मृ-
दुमोदनं भोजयेत् ॥ मधुकशिरिषचंदनैश्चैनमालिपेत् ॥ पक्वाश-
यगतं तृड्दाहमदमूर्च्छातीसाराटोपतंद्रैर्द्रियविकृतिबलभ्रंशकार्श्यपां-
दुत्वोदराणि जनयति ॥ तत्र नीलिनीफलयुक्तेन सर्पिषा विरेचनं ॥
समाक्षिकं च दूषीविपारिं दध्ना पाययेत् ॥ दंतकाष्ठप्रयुक्ते तु बिषे
कूर्चकविशरणमौषधगंधो रूक्षता जिह्वादंतौष्ठमांसशोफश्च ॥ तत्र
प्रच्छाय धातकीपुष्पजांबवास्थिहरीतकीचूर्णैः सक्षौद्रैः सप्तच्छदक-
ल्केन वा प्रतिसारणं कुर्यात् ॥ दाडिमकरमर्दभव्याघ्राघ्रातककोलब-
दररसं क्षौद्रयुतं गंडूषं ॥ अनेन जिह्वानिलैरुखनकवलंगंडूषा व्या-
ख्याताः ॥ अंजनप्रयुक्तेऽश्रुदूषिकोपदेहदाहरागवेदनादृष्टिविभ्रमा
भवत्यांध्यं च ॥ तत्र सर्पिःपानं योज्यं ॥ शृतेन पयसा सप्तर्क्षः
पिप्पलीर्भावयेत् ॥ ततस्तत्कल्केन सर्पिर्विपक्वं नेत्रनर्पणं ॥ कपि-
स्थमेषशृंगीमल्लतकानां पुष्पैर्वरणनिर्यासेन चांजनं ॥ रुहतीशिरिष-
बीजप्रपौंडरीकनागबलाचूर्णं सप्तर्क्षो मधुना भावयेत् ॥ तच्च स्तो-
तोऽंजनसुवर्णचूर्णयुक्तमंजनं ॥ नस्यधूमप्रयुक्ते शिरोरुक्कफास्त्रावः स्वे-

१ बिदाकारैः स्फोटैः २ मच्छानं कृत्वा (फासण्याटाकूमे) ३ दूषिका नेत्रमलः

भ्योऋधिरागमनमिन्द्रियवैकृतं च ॥ तत्रातिषिषाश्वेताकाकमाचीमदयं-
 तिकाकल्कक्षीरसिद्धं सर्पिर्नस्ये पाने च विदध्यात् ॥ अभ्यंगप्रयुक्ते
 त्वग्दाहस्वेदपाकस्फोटावदरणानि ॥ तत्र शीतांबुपरिषिक्तस्य चंदनत-
 गरोशीरकुष्ठवेणुपत्रिकाऽमृतासोमवल्लीश्वेतापद्मकालेयकैरनुलेपनं ॥
 एतान्येव च सकपित्थरसगोमूत्राणि पानं ॥ गिरिकर्णिकाश्वेतमूलप्रियं-
 गुसारिवामधुकसर्पसुगंधामृगैर्वारुमूलानि शेलुकाथपिष्टानि प्रलेपः ॥ अ-
 नेनोद्धर्तनोद्धर्षणपरिषेकानुलेपनभूषणयानशय्याऽऽस्तरणवस्त्रकवचर-
 थपादुकोपानत्पादपीठा व्याख्याताः ॥ विशेषतस्त्वाभरणकृते विकारे
 ऽश्वगंधाऽपामार्गकिणिहीखदिरशिरीषकल्कैर्गोपित्तप्रयुक्तैः प्रदेहः ॥
 पादपीठकृते श्लेष्मातकसर्पसुगंधाकल्को मधुयुक्तः ॥ छत्रप्रयुक्ते स्फो-
 टानां क्षिप्रपाकानां पक्वजांबवप्रकाशानां प्रादुर्भावः ॥ तत्र मधुकपाट-
 लाकसेरुकरोधांजनकुष्ठसर्पसुगंधाखदिरशिरीषकल्कैः सर्वगात्रप्रदेहः ॥
 अनेन चामरव्यजने व्याख्याते ॥ शिरोभ्यंगप्रयुक्ते वेदनां ग्रंथिज-
 न्म केशच्यवनं च ॥ तत्र श्यामापालिंदीतंदुलीयकचूर्णघृतक्षीपितैः
 सुभावितरुष्णामृत्प्रलेपः ॥ गोमयमालतीमूषिककर्ण्यन्यतमकल्को र-
 सो वाऽगारधूमो वा ॥ श्लेष्मातकत्वक्पाटलाशिरीषमधुकहरिद्राद्वयै-
 रजाक्षीरालोडितैः परिषेकः ॥ अनेन शिरःस्नानस्नपनोदककंकृतकस्त्र
 गुष्णीपा व्याख्याताः ॥ कर्णपूरणप्रयुक्ते शोफशूलपाकाः श्रोत्रवै-
 गुण्यं च ॥ तत्र बहुपत्रास्त्ररसो घृतक्षौद्रयुक्तः प्रतिपूरणं सोमव-
 ल्करसो वा सुशीतः ॥ मुखालेपप्रयुक्ते मुखस्य श्यावता पद्मकंट-
 काश्च भवंत्यभ्यंगजाश्च विकाराः ॥ तत्र मधुकपयस्यांबुधुजीवक-
 फंजीपुनर्नवाचंदनैः सघृतैर्लेपः सर्पिषः पानं च ॥ सविषपुष्पाघ्राणा
 च्छिरोव्यथा साश्रुनेत्रत्वं गंधाज्ञानं च ॥ तत्रानंतरोक्तो विधिर्बाष्पो-
 दितश्चेति ॥ भवति चात्र ॥ फलमूलच्छदादीनां दद्यात्पक्षालनोद-

१ कंकतकं तु मसाधनमित्यमरमाला (फणो कंगवा) २ मधुसर्पिषोः पानंचेति पाठः

कं ॥ भाजनव्यंजनानां च तथा कुर्यादतंद्रितः ॥ त्रेयाणि प्रापयि-
त्वा तु स्पृश्यान्संस्पृश्य तानपि ॥ प्रतिवापं ततो दत्वा प्रतीक्ष्यैवै-
कनादिकां ॥ ततो विज्ञाय शुद्धिं च भाजनस्योदकस्य च ॥ आ-
हारमुपयुंजीत यथावद्वसुधाधिपः ॥ मंदं तीक्ष्णविषाभ्याशाद्विषमु-
त्क्षीयते भृशं ॥ तस्मात्तीक्ष्णविषं हस्ते बध्नीयात्कुशलो भिषक् ॥
विषसंधारणं धन्यं रक्षोघ्नं प्रीतिवर्द्धनं ॥ अपिच ॥ सापधानघटी-
मूषाफलकस्थापितौषधं ॥ प्रागुदिच्योर्दिशोर्गुप्तं सैष ज्यागारमिष्यते ॥
उच्चैः प्रशस्तदिग्देशं बहुवातायनं महत् ॥ महानसं सुसंमृष्टं विश्वा-
स्यजनसेवितं ॥ सद्वाःस्थाधिष्ठितद्वारं कैक्ष्यावत्सवितानकं ॥ सुधौ-
तदृढकुंभादिपरिशुद्धजलेधनं ॥ स्वकर्मकुशला दक्षाः सूदास्तत्राप्रमा-
दिनः ॥ कृत्तकेशनखाः पित्र्या राज्ञः कृत्यैरसंगताः ॥ तेषामधिपति-
र्विप्रः कुलजः सुपरीक्षितः ॥ संविभक्तश्च भक्तश्च शुचिर्वैद्यवशानुगः ॥
सर्वेऽपि भूभृदासन्नाः शस्ताः संततमीदृशाः ॥ मिथोविग्रहसंघातरहि-
ता भूभृते हिताः ॥ तान्वैद्यो गुणवानेको मनसा प्रतिजागृयात् ॥ भूभृद्वे-
होपकरणसंरक्षणसमुद्यतः ॥ अथौभ्यमिज्यं ब्रजतो जगीषोर्वैद्यः
सुसज्जौषधशस्त्रयंत्रः ॥ तुंगध्वजारव्यातनिवासभूमिर्धुद्वागतं योधजनं
चिकित्सेत् ॥ पंथानमुदकं छायां भक्तं यवसमिधनं ॥ दूषयंत्यरयो य-
स्मात्तद्विद्याच्छोधयेत च ॥ प्रस्थानं वा निवेशं वा नाविज्ञाय प्रयोजये-
त् ॥ भूवारितृणकाष्ठाश्ममार्गान्मार्गवनस्पतीन् ॥ विषेणोपहृता भूमिः
कचिद्गृध्रेण लक्ष्यते ॥ प्रम्लानतृणगुल्मादिमृतकीटसरीसृपा ॥ विशी-
र्यन्ते खुरनखा दाहकंबूरुजान्विताः ॥ छर्दिर्मूर्च्छा ज्वरो मोहः शिरो-
दुःखं च जायते ॥ तत्र शोभाजनान्मूलं सोमबल्लीमुशीरकं ॥ मानुः

१ सामिभ्यात् २ कक्ष्यागृहप्रकीर्षस्यादिति कोशः ३ यो गच्छत्यलविद्विषतः इति ॥
हीऽभ्यमिज्य इत्यमरः

लुंगरसं हिंगु पाययेद्दधि मात्रया ॥ मूत्राण्यजाविहस्तिभ्यो मांसानि-
 रुधिराणि च ॥ सर्वगंधैः समायोज्य पचेत्पके च निक्षिपेत् ॥ सोमरा-
 जीं सुनंदाख्यां सरलां गंधनाकुलीं ॥ चारटीं त्रायमाणां च प्रोक्षयेत्तेन
 तांभुवं ॥ सविषं विरसं तोयं कवोष्णं राजिभिश्चितं ॥ फेनिलं गुरु वि-
 च्छिन्नं खगैरनाभिनंदिवं ॥ मृत्तकुलितमत्स्यं च स्पर्शाद्रुक्शोष्णकं
 दुरुत् ॥ ओदणः साधितस्तेन भुक्तमात्रो विदह्यते ॥ विदग्धः पच्य-
 ते कृच्छ्रात्पको मूर्च्छाज्वरप्रदः ॥ दर्शयेत्सर्वतो नीलपीतलोहितकर्बुरं
 ॥ तत्र शिग्वादिमगदं भूमिदोषोदितं पिबेत् ॥ अजशृंगीं विशा-
 लाख्यां विषघ्नीमुत्तमारणीं ॥ फणिज्जकं प्रतिविषां दग्ध्वा तद्भस्म
 गालयेत् ॥ बहुशो गालितं तच्च पाचयेत्तत्र च क्षिपेत् ॥ कल्कायि
 त्वा प्रतीवापं सरलां रजनीद्वयं ॥ एलामुदीच्यं मंजिष्ठां सुनंदां बाकु-
 चीमपि ॥ पात्यंते बिंदवस्तस्माद्यत्र तन्निर्विषी भवेत् ॥ पाटलापा-
 रिमद्राश्वकर्णशम्याकशिगुकान् ॥ कलशांतर्गतान् दग्ध्वा प्रक्षिपेत्स-
 विषेऽभसि ॥ शीते घर्मे हिमश्रोष्णे मारुतो विषसंयुतः ॥ भ्रममू-
 र्च्छादिकारी च शिग्वादस्तत्र चेध्यते ॥ देवदारुनतानंतामधुकांजन-
 गैरिकं ॥ वज्रकंदं लतां लोधं विकिरेत् श्लक्ष्णचूर्णितं ॥ वृक्षाग्रेषु
 पताकासु दूष्येषु सुमहत्सु च ॥ सर्वतश्चूर्णसंपर्कात्त्रिविषो जायते
 ऽनिलः ॥ विरुता भवति छाया पादपे विषदूषिते ॥ निर्गंधमतिगंधं
 वा तत्पुष्पं हृच्छिरोरुजं ॥ कुर्यात् फलपलाशादि कंडूपाकातिसार-
 कृत् ॥ भूमीमुद्दिश्य यत्प्रोक्तं तत्सर्वं तत्र शस्यते ॥ न च कन्यामवि-
 दितां संस्पृशेदपरीक्षितां ॥ विविधान्कुर्वते योगान्कुशलाः खलु-
 मानवाः ॥ आजन्मविषसंयोगात्कन्या विषमयी कृता ॥ स्पर्शोच्छ्वा-
 सादिभिर्हीति तस्यास्त्वेतत्परीक्षणं ॥ तन्मस्तकस्य संस्पर्शान्मुषेते पु-
 ष्यपल्लवौ ॥ शय्यायां मत्कुणैर्वस्त्रे यूकाभिः स्नानवारिणा ॥ जंतुभि-

ध्रियते ज्ञात्वा तामेवं दूरतं स्तुजेत् ॥ नाप्रोक्षितं नाविदितं भिष-
 जा नानवेक्षितं ॥ नाप्राशितं च सूदाद्यैः किञ्चिदाहास्येन्नृपं ॥ ध-
 न्यं सर्वार्थसिद्धाख्यं पापरक्षोविषापहं ॥ परं चक्षुष्यमायुष्यं शत्रुघ्नं व-
 क्ष्यतेऽजनं ॥ अथ शुक्लपक्षे पुण्येऽहनि पुष्यपुनर्वसुहस्तचित्रामृगशि-
 रःश्रवणरेवतीशतभिषक्प्राजापत्योत्तराणामन्यतमेन नक्षत्रेण योगमु-
 पगते भगवत्पौषधिपतौ प्रशस्ते मुहूर्ते सिंधुस्रोतः समुत्थं स्निग्धं सप्रभं
 गंधवर्णच्छेदैर्नीलोत्पलाभमंजनमाहरेत् ॥ तस्याद्यौ भागाः कनकरज-
 तोदुंबराणामेकैको भागस्तत्सर्वं मूषायां प्रक्षिप्य बलिमंगलपूर्वकमग्नि-
 मुपसमाधाय त्वदिरकदस्त्वस्यंदनान्यतमदारुभिर्गोमयैर्वा प्रज्वाल-
 येत् ॥ ततश्चार्यावलोकितेश्वरमार्यताराब्रह्मदक्षाश्विरुद्रेन्द्रादित्यसो-
 मवरुणवैश्वानरस्वायुर्विष्णुजनकभरद्वाजधन्वंतरिसुश्रुतभव्यसुकन्या-
 स्कंदचवनवैनतेयानन्यांश्च यथाविध्युक्तदेवताः सुमनोऽक्षतलाजस्व-
 स्तिकसंयावनिस्तुषयवसंस्कृतगुहघृतमिश्रपायसैरर्चयित्वा दृढवैद्य-
 ब्राह्मणांश्च शुक्लवाससो महतीभिर्दक्षिणाभिः पूजयित्वा तस्मि-
 न्नग्नौ तदंजनं ध्मातं ध्मातमावर्त्य पृथक् पृथक्पिषेचयेद्गोशङ्ख-
 समूत्रघृतदधिक्षौद्रवसामज्जतैलमद्यसर्वगंधांबुशर्करोदकेक्षुरसेषु तथा
 हरीतक्यामलकविभीतककाश्मर्यमृद्धीकाशृंगाटककसेरुकोत्पलनलि-
 नसौगंधिकमृणालिकाकाथेषु तथा लावकर्पिजलैणशशहरिणकुलीर-
 रसेषु तथा मधुकचंदनकालानुसार्यनलदपद्मकोशीरमंजिष्ठाऽनंतागै-
 रिककुंकुमोदकेषु ॥ ततः शुक्लवाससि बध्वा द्वादशसत्रमांतरि-
 क्षेऽभसि वासयेत् ॥ ततश्छायायां विशोष्य स्फटिकमुक्तायवा-
 लकालानुसार्यप्रतिष्ठापं पुनरपि बलिमंगलपूर्वकं महद्वाससा कम्प्या
 दृषदिपेषयित्वा सुवर्णरजतताम्रशंखशैलहिरदरदनगर्वलवैदूर्यस्फटि-
 कमेवशृंगासनसारान्यतमपटितायार्भजतिकायां निधापयेत् ॥ अथ

पुनरपि पूर्ववत्कृतस्वस्त्ययनं सावित्रेण कर्मणा सर्वविद्विजन्मा
विधिवत्तदभितंस्क्रुर्यात् ॥ ततो गजस्कंधमारोप्य पांडुरच्छत्रचा-
मरवालव्यजनैरनुगतं तथा शंखदुंदुभिस्वनैर्द्विजातिवरप्रयुक्तैश्च वेद-
वादमिश्रैः पुण्याहघोषैः कृतपुष्पोपहारं वैद्यगृहान्नायकगृहमनुप्रवेश-
येत् ॥ अनंतरं च तेन विदेहाधिपोपदिष्टेन सर्वार्थेषु सिद्धेनांजनेन न्य-
थोक्तानामेवांजनभाजनद्रव्याणामन्यतमया शलाकया गोब्राह्मणपूजा
पूर्वकं शुचिः सनियमो भूत्वा धारणीमिमां विद्यामधीयानः पूतः पूर्व-
मक्षि दक्षिणमंजयेत् ॥ नमश्चक्षुःपरिशोधनराजाय तथागतायार्हते स-
म्यक्संबुद्धाय ॥ तद्यथा ॥ ॐ चक्षुःप्रज्ञाचक्षुर्ज्ञानचक्षुर्विज्ञानचक्षुर्वि-
शोधय स्वाहा ॥ ततः परं तामेव धारणीमनुसंस्मरन् सायं प्रातः
प्रत्यहं ॥ एतत्परमं पवित्रमारोग्यकरमूर्जस्करं सर्वविघ्नहरमंजनम-
श्विभ्यामिंद्रस्य वृत्रवधाभ्युदितस्य प्राक् प्रकल्पितं ॥ तस्मादेत-
द्राज्ञां राजमहामात्राणां च महीं विजिगीषमाणानां ब्राह्मणानां च
वेदाध्ययनमन्यद्वा महच्छास्त्रमवगाहमानानां प्रसन्नमना भिषक्
प्रकल्पयेदिति ॥ भवंति चात्र ॥ अथ योगाः प्रवक्ष्यंते बृहस्पति-
कृताः शिवाः ॥ यान्सेवमानो नृपतिः शत्रुभ्यो नैति वंचनां ॥ बि-
ल्वाढकीयवक्षारपाटलीबाल्हिकोषणाः ॥ श्रीपर्णीशाल्मलीयुक्ता-
निःकाथः प्रोक्षणं परं ॥ सविषं प्रोक्षयेत्तेन सद्यो भवति निर्विषं ॥
यवसंधनपानीयवस्त्रशय्यासनौदनं ॥ कवचाभरणच्छत्रवालव्यजनवे-
श्मच॥सेलुपाटल्यतिविषाशिपुगोपीपुनर्नवं ॥ समंगाविषमूलत्वक्कपि-
त्यवृषशोणितं ॥ सहृदंतशठं तद्वत्प्रोक्षणं विषनाशनं ॥ लाक्षा-
प्रियंगुमंजिष्ठासमंगाऽलहरेणुकाः ॥ सयष्ट्याह्वामधुयुता बभ्रुपित्तेन
कल्किताः ॥ निखनेद्रोविषाणस्थाः सप्तरात्रं महीतले ॥ ततः
कृत्वा गर्णि हेम्ना बद्धं हस्तेन धारयेत् ॥ संस्पृष्टं सविषं तेन

सद्यो भवति निर्विषं ॥ मनोव्हाऽलशमीपुष्पत्वङ्निशाश्वेतसर्षपाः ॥
 कपित्थकुष्ठमंजिष्ठाः पित्तेन श्लक्ष्णकल्किताः ॥ शुनो गोः क-
 पिलायाश्च सौम्याख्योऽयं वरोऽगदः ॥ विषजित्परमं कार्यो मणि-
 रत्र च पूर्ववत् ॥ मूषकाजरुहा वाऽपि हस्ते बद्धा विषापहा ॥
 हस्तेषु मांसीमंजिष्ठारजनीमधुकं मधु ॥ अक्षत्वक् सुरसं लाक्षा श्व-
 पित्तं पूर्ववन्मणिः ॥ वादित्राणि पताकाश्च पिष्टैरेभिश्च लेपिताः ॥
 श्रुत्वा दृष्ट्वा समाधाय सद्यो भवति निर्विषः ॥ व्यूषणं पंचलवणं मं-
 जिष्ठां रजनीद्वयं ॥ सूक्ष्मैलां त्रिवृतां पत्रं विडंगानींद्रवारुणी ॥
 मधुकं चेति सक्षौद्रं गोविषाणे निधापयेत् ॥ तस्मादुष्णांबुना मात्रां
 प्राग्भक्तं योजयेत्तथा ॥ विषं भुक्तं जरां याति निर्विषेऽपि
 न दोषकृत् ॥ जनुसर्जरसोशीरसर्षपापत्रवालकैः ॥ संवेष्टारुष्कर-
 पुरैः कुसुमैर्जुनस्य च ॥ धूपो वासगृहे हंति विषं स्थावरजंगमं ॥ न
 कीटाः सविषास्तत्र नोदुरा न सरीसृपाः ॥ न कृत्याः कर्मणाद्याश्च
 धूपोऽयं यत्र दह्यते ॥ शिखिपिच्छं बलाकास्थि सर्षपाश्वंदनं घृतं
 धूपो विषघ्नः शयनवसनासनगेहगः ॥ विशालाव्योषमंजिष्ठायष्टीलवण-
 पंचकं ॥ द्विनिशापत्रवेष्टैलात्रिदृचूर्णं समाक्षिकं ॥ पूर्वोक्तं व्यूष-
 णादिं च स्नानीयेऽभसि योजयेत् ॥ काथोऽथवाऽर्ककुसुमश्वे-
 तापामार्गसर्षपैः ॥ सदध्याज्यः कृतो युक्तैः समाचीनाकुलीयकैः ॥
 कल्को वा चंदनक्षीरिपलाशद्रुमवल्कलैः ॥ मूर्खैलवालुसुरसनाकुली-
 तंदुलीयकैः ॥ काथः सर्वोदकार्येषु काकमाचीयुतैर्हितः ॥ रोच-
 नापत्रनेपांलीकुंकुमैस्तिलकान्वहून् ॥ विषैर्न बाध्यते स्याच्च नारी-
 वरनृपप्रियः ॥ चूर्णेर्हिरिद्रामंजिष्ठाकिणिहीकणनिंबजैः ॥ दिग्धं नि-
 र्मिषतामेवि ग्रात्रमित्याह गौतमः ॥ नस्पपानां जनालेपैर्युज्यात्
 संजीवनमदिकान् ॥ अगद्वान्निभजपस्य लीक्ष्णानि वमनानि च ॥

पिप्पलीमधुकक्षौद्रशर्करेशुरसैः सह ॥ द्विनिशापत्रवेल्लैलात्रिष्ट
चूर्णं समाक्षिकं ॥ विरेचनं सिरामोक्षं प्राप्तं विस्त्रावणं यदि ॥
हृदयावरणं कार्यं प्रागेव हितमिच्छता ॥ पिबेद्वृतमजेयाख्यम-
मृतं चाप्यभुक्तवान् ॥ सर्पिः क्षौद्रं दधि क्षीरमंनतः शीतलं
जलं ॥ सितामधुकपालिंदीकल्कवन्मांसमिष्यते ॥ गोधाद्वरि-
णबभ्रूणां सकणाशुंठि पार्षतं ॥ सनागरं सातिविषं शिखिनः स-
सितोपलं ॥ सुशीताः सघृताश्चैषां यथास्वं कल्पिता रसाः ॥ विषपी-
ताय दद्याच्च शुद्धायोर्ध्वमथस्तथा ॥ सूक्ष्मं ताम्ररजः काले सक्षौ-
द्रं हृदिशोधनं ॥ शुद्धे हृदि ततः शाणं हेमचूर्णस्य दापयेत् ॥ न
सज्जते हेमपांशे पद्मपत्रेणुवद्विषं ॥ जायते विपुलं चायुर्गरेप्येष
विधिः स्मृतः ॥ इत्थं विषगरादिभ्यो रक्षेद्द्वैद्यो नरेश्वरं ॥ स्यात्तदु-
च्छेदउच्छेदः प्रजानां सर्वकर्मणां ॥ आज्ञाधैर्यक्षमात्यागा मानु-
षत्वेऽप्यमानुषाः ॥ यद्राज्ञः कर्मभिस्तस्मादाराध्योऽसावतीन्द्रियैः ॥
यत्र साक्षान्नृपस्तत्र विज्ञातः प्रविशेद्विषक् ॥ न संमतोऽप्यनुचितं
यानस्थानासनं भजेत् ॥ उचितं पुरतो राज्ञस्तिष्ठेद्वाक्यं न चाक्षि-
पेत् ॥ अहीनकालं राजार्थं स्वार्थं प्रियहितैः सह ॥ देशे काले प-
रार्थं च वदेद्धर्मार्थसंहितं ॥ नानुशिष्यादपृच्छंतं महदेतद्वि सा-
हसं ॥ नाचरेदहितेनैनं मूलच्छेदकरं हितम् ॥ अनुकूलं हितं वाच्यमहि-
ताद्वारयेन्मिथः ॥ उदारैः सांत्वयन्वाक्यैर्दोषश्चेत्तदुपेक्षया ॥ तूष्णीं वा प्र-
तिवाक्ये स्याद्वर्जयेत् द्वेषसंकथां ॥ विपश्चिदप्यचित्तज्ञो बालिशोऽपि
तु भाववित् ॥ अतिप्रियोऽपि द्वेष्योऽपि यात्याशु विपरीततां ॥ निवेद्य
राज्ञे कुर्वीत कार्याणि सुलघून्यपि ॥ न यायान्नचिरं तिष्ठेत्कोशस्या-
नाबरोधयोः ॥ स्वल्पेऽपि दर्शयेत्तुष्टिं लाभेऽनुद्धतमानसः ॥ मिथः कथ-
नमन्येन कौलीनं हृदवादितां ॥ वस्त्रादि राज्ञः सदृशं राजलीलां

१ यद्राजा कर्मभिस्तस्मादाराध्योऽसावतीन्द्रियैरिति पाठः २ लोकापवादं कुकर्म वा

च वर्जयेत् ॥ दत्तं यत्तु नृपेणैव तद्धार्यं तुष्टिरुद्धये ॥ हसितव्ये स्मितं
 कुर्यात्प्रभोरेवानुवृत्तितः ॥ उच्यमानेऽवलंबे परमर्मणि मूकतां ॥
 स्वमर्मणि तु बाधिर्यधैर्यमाधुर्यसौष्टवं ॥ अत्यायासेन नात्मानं
 कुर्यादतिसमुच्छ्रितं ॥ पातो यथा हि दुःखाय नोच्छ्रायः सुखकृत्त-
 था ॥ आसन्नसेवा नृपतेः क्रीडा शस्त्राहिपावकैः ॥ कौशले-
 नातिमहता विनीतैः सा निरुह्यते ॥ प्राप्य दुष्प्रापमैश्वर्यं बहु-
 मानं च भूपतेः ॥ यथोपभुंजीत चिरं तथा स्यादप्रमादवान् ॥
 विदध्यात्परितः शय्यां रक्षामंत्राभिमंत्रितान् ॥ रात्रौ सिद्धार्थकान्
 भूतिमक्षतैरन्वितां शुचिं ॥ रक्षाशक्तिं तथोच्छीर्षे सयवां-
 कुरयावकां ॥ सदूर्वं पूर्णकलशं सपुष्पफलपल्लवं ॥ उपहारं च सं-
 ध्यायां भुक्त्वाचांते निशासु च ॥ एतत्स्वस्त्ययनं कर्म कर्तव्यं शु-
 चिनाऽऽशु च ॥ आयुष्यं पौष्टिकं भूतविषकर्मणपाप्मजित् ॥ सं-
 क्षेप एष विषपालनसाधनाय प्रोक्तस्तु विस्तरविधिः पुनरुत्तरेषु ॥
 आलोक्य सम्यगखिलं मतिपूर्वकारी युंजीत तं परिकलय्य वि-
 कारचिन्हं ॥ इति विषगररक्षोरक्षणायोपदेशं भजति नरपतिर्यो नि-
 त्यमेवाप्रमत्तः ॥ निजपुररिपुष्ट्दैरप्रवृष्यो महात्मा जनयति स ज-
 नानां क्षेमयोगौ चिराय ॥ इत्यन्तरक्षा० नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अथातो विरुद्धान्नविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ ग्रा-
 म्यान्पौदकपिशितानिमधुगुडतिलपयोमाषमूलकबिसैर्विरुद्धधान्यैश्च
 नैकध्यमद्यात् ॥ विशेषतः पयसा मत्स्यान् ॥ उभयं श्वेतन्मधुर-
 रसविपाकत्वादत्यभिष्यंदि शीतोष्णवीर्यत्वात्परस्परं विरुद्धं ॥ ते-
 ष्वपि विशेषेण चिलिचिमः ॥ स पुनः शकली लोहितनयनः सर्वतो
 लोहितराजिः प्रायो भूमौ विचरति ॥ सोऽत्यभिष्यंदिमत्वात्सुतरा-
 न्नाधीनुपजनयत्यामविषं च ॥ सर्वं चाम्लं द्रवमद्रवं पयसैकध्यं विरु-

द्वं तत उत्तरं वा विरुद्धं फलं च ॥ कंगुवरकमकुष्ठकुलत्थमाषनिष्पावा
 श्व ॥ न मूलकादि हरितकं मक्षयित्वा पयः सेव्यं कुष्टाबाधमयात् ॥
 पौष्करं रोहिणीकं जातुकं वा शाकं सह मधुपयोभ्यां नाभ्यवहरेत् ॥
 ताभ्यां च सह कपोतान् सर्षपतैलभृष्टान् ॥ तथा सर्षपतैलभृष्टा-
 नां मत्स्यवराहाणां मांसानि ॥ बदराणि श्वाविद्वराहमांसानि चै-
 कध्यं ॥ पित्तेनाममांसानि ॥ दध्ना कुक्कुटं पृषतं च ॥ कुसुंमशाके-
 नौरभ्रं ॥ सौबीरकेण तिलशङ्कुलीः ॥ क्षीरेण लवणं ॥ मूलकेन माष-
 सूपं ॥ नवनीतेन मूलशाकं ॥ उपोदकां मैरेयमार्द्धीकाभ्यां ॥ पीलूनि
 करीरैः ॥ बिसैर्विरुद्धकानि ॥ दध्ना माषसूपेन गुडेन मधुना घृतेन वा
 लकुचफलं ॥ दध्ना तक्त्रेण तालफलेन वा कदलीफलं ॥ पिप्पलीम-
 रिचाभ्यां मधुना गुडेन वा काकमार्ची ॥ तामेव मत्स्यपत्रने शृंगबे-
 रपत्रने वा भाजने सिद्धामन्यत्र नाभ्यवहरेत् ॥ ताभ्यां वा सिद्धां
 रात्रिमुषितां ॥ कांस्यभाजने दशरात्रोषितं सर्पिः ॥ मद्यदधिमधुभञ्जा
 तकेषु चोष्णं ॥ तक्रसिद्धः कांपिल्लको विरुद्धः ॥ अंगारशूल्यो भासः
 ॥ मुराक्षशरापायसाश्चैकध्यं विरुद्धाः ॥ मधुसर्पिर्वसातैलोदकानि स-
 मघृतानि द्विशस्त्रिशः समस्तानि वा ॥ मधुघृते वादिव्योदकानुपाने-
 ॥ मधुपुष्करबीजं ॥ पद्मोत्तरिकाशाकं शार्करो मैरेयो मधु च सहो-
 पयुक्तं सर्वं विरुद्धं वातं चातिकोपयति ॥ हारिद्रकः सर्षपतैलभृष्टो-
 विरुद्धः पित्तं चातिकोपयति ॥ पायसो मथानुपानो विरुद्धः श्लेष्मा-
 णं चातिकोपयति ॥ उपोदका तिलकल्कसिद्धा हेतुरतिसारस्य ॥ ब-
 लाका वारुण्या कुल्माषैश्च विरुद्धा ॥ सैव वराहवसापरिभृष्टा स-
 षो व्यापादयति ॥ गोधालावतित्तिरिमयूरकर्पिजलाश्चैरुदार्वाभिसि-
 द्धा ऐरुदतैलसंमूर्च्छिताः ॥ हारीतमांसं हारिद्रशूलकावसक्तं हरिद्रा-
 त्रिपुष्टं च ॥ तदेव मस्मपांशुपरिध्वस्तं सक्षौद्रं च ॥ तथा मत्स्यवि

१ नवनीतेन शाकमिति कचित्पाठः

२ रंजनद्रव्यविशेषः

स्नलनसिद्धाः पिप्पलयः ॥ शीतोष्णं नवपुराणमामपक्वं च नैकध्य-
मद्यात् ॥ सलिलाऽभ्यवगाहः सहस्रोष्णाभितप्तस्य त्वग्दृष्टयोरुप-
घाताय तृष्णाऽभिदृष्टये च ॥ तथैव च पयःपानं रक्तपित्ताय ॥ श-
रीरेणायस्तस्य सहसाऽभ्यवहारश्छर्दिषे गुल्माय वा ॥ वाचा त्वाय-
स्तस्य स्वरसादाय ॥ इत्यन्नपानद्रव्यविरोधैकदेशो बाहुल्येनोपयो-
गी कथितः ॥ भेषजद्रव्याणां तु यथोपदेशमेव प्रयोगो न्याय्यतरः ॥
तद्विरोधः पुनरतिप्रसंगभयान्नोक्तः ॥ न च तद्विज्ञानमेकांतभद्रकं ॥
अपिच ॥ उत्क्लेश्य दोषान्नहरेद्रव्यं यत्तत्समासतः ॥ विरुद्धं तद्वि-
धातूनां प्रत्यनीकतया स्थितं ॥ बलिनां मिथोगुणानां विषमतया स-
मतयाऽप्युभयथाऽपि ॥ संस्कारादिवशादपि भवति निसर्गादपि
विरोधः ॥ क्षीरं कुलत्थैः पनसेन मत्स्यैस्तप्तं दधि क्षौद्रघृते समांशे ॥
वार्यूखरे रात्रिषु सक्तवश्च तोयांतरास्ते यवकास्तथैव ॥ कुशाग्रीय-
धियामेतदुदाहरणमात्रकं ॥ उपनीतबलं विद्वान्सर्वत्र क्रमते यतः ॥
विस्फोटशोफमदविद्रधिगुल्मयक्ष्मतेजोबलस्मृतिमतीन्द्रियचित्तनाशा-
न् ॥ कुर्याद्विरुद्धमशनं ज्वरमस्रपित्तभण्डौ गदांश्च महतो विषवच्च मृत्युं ॥
तेष्वाशु कुर्यात्संशुद्धिं शमं वा तद्विरोधिभिः ॥ द्रव्यैस्तैरेव वा पूर्वं शरी-
रस्याभिसंस्कृतिं ॥ व्यायामस्निग्धदीप्ताग्निवयस्थबलशालिनां ॥ विरो-
ध्यपि न पिडायै सात्म्यमल्पं च भोजनं ॥ दोषादिवैपरीत्येन हरंती रो-
गिणो रुजं ॥ ऐकध्यं दधिदुग्धादियोजना न विरुध्यते ॥ योगादिभे-
दाद्यद्यद्वा पथ्यानामप्यपथ्यता ॥ तद्भेदांतरतस्तद्विरोधोऽपि नि-
वर्तते ॥ पादांशेन त्यजेत्सात्म्यमहितं हितमाचरेत् ॥ एकांतरं त-
तश्चोर्ध्वं द्वांतरं त्र्यंतरं तथा ॥ क्रमेणानेन संत्यक्ता दोषाः सर्वविद्रि-

१ वातव्याध्यश्मरीकुष्ठमेहोदरभगदराः ॥ अर्शासि ग्रहणीत्यष्टौ महारोगाः प्रको-
र्त्तिता इति

ता गुणाः ॥ प्रभवंति न पीढायै प्रामुबंति स्थिरात्मतां ॥ त्रितयं
 चेदमुपष्टंभनमाहारः स्वमोऽब्रह्मचर्यं च ॥ एभिर्युक्तियुक्तैरुपष्टंभमुप-
 स्तंभैः शरीरं बलवर्णोपचयोपचितमनुवर्तते यावदायुषः संस्कारः ॥
 तत्राहार उक्तो वक्ष्यते च ॥ कालादिसर्गप्रभवा तमोमूला तमोम-
 यी ॥ बाहुल्यात्तमसो रात्रौ निद्रा प्रायेण जायते ॥ श्लेष्माङ्गेषु
 स्रोतःसु श्रमादुपरतेषु च ॥ इन्द्रियेषु स्वकर्मभ्यो निद्राऽऽविशति
 देहिनं ॥ सर्वेन्द्रियव्युपरतौ मनोऽनुपरतं यदा ॥ विषयेभ्यस्तदा
 स्वप्नं नानारूपं प्रपश्यति ॥ निद्रायत्तं सुखं दुःखं पुष्टिः काश्यं ब-
 लाबलं ॥ वृषता क्लीबता ज्ञानमज्ञानं जीवितं न च ॥ अकालेऽ-
 तिप्रसंगाच्च न च निद्रा निषेविता ॥ सुखायुषी पराकुर्यात्कालरात्रि-
 रिवापरा ॥ सैव युक्ता पुनर्युक्ते निद्रा देहं सुखायुषा ॥ योगाभियोगि-
 नां बुद्धिर्निर्मला तपसा यथा ॥ रात्रौ जागरणं रूक्षं श्लिग्धं प्रस्व-
 पनं दिवा ॥ अरूक्षमनभिष्यंदित्वासीनप्रचलायितं ॥ ग्रीष्मे वायु-
 चयादानरौक्ष्यरात्र्यल्पभावतः ॥ दिवास्वमो हिनोऽन्यस्मिन्कफपित्त
 करो हि सः ॥ मुक्त्वा तु माष्ययानाध्वमद्यस्त्रीभारकर्मभिः ॥ क्रोधशो-
 कभयैः क्लान्तान् श्वासहिष्माऽतिसारिणः ॥ दृढबालाबलक्षीणक्षु-
 त्तृदृशूलप्रपीडितान् ॥ अजीर्ण्यभिहतोन्मत्तान्दिवास्वमोचितानपि ॥
 धानुसाम्यं तथा स्त्रेषां श्लेष्मा चांगानि पुण्यति ॥ बहुमेदःकफाः
 स्वप्युः स्नेहनित्याश्च नाहनि ॥ विषार्तः कंठरोगी च नैव जातु निशा-
 स्वपि ॥ हृल्लोमकशिरोजाड्यस्तैमित्यगुरुगात्रताः ॥ ज्वरभ्रममति-
 भ्रंशस्रोतरोधाग्रिमंदताः ॥ शोफारोचकदृह्लासपीनसाद्वाविभेदकाः ॥
 कंदूरुक्कोठपिटकाकासतंद्रागलामयाः ॥ विषवेगप्रवृत्तिश्च भवेदहितनि-
 द्रया ॥ अपच्यमानो बाहुल्यात्स्रोतांस्यावृणुते कफः ॥ ततः स्रोतःसु
 रुद्धेषु जायते गात्रगौरवं ॥ गुरुगात्रस्य चालस्यमालस्यादतिनिद्रता ॥

विरेकः कायाशिरसोर्वमनं रक्तमोक्षणं ॥ धूमक्षुत्तृद्व्यथाहर्षशोक-
 मैथुनभीकुधः ॥ चितोत्कंठाऽसुखा शय्या सत्वौदार्यं तमोजयः ॥
 रुक्षान्नं चाहितां निद्रां वास्यंति प्रसंगिणी ॥ एत एव च विज्ञेया
 निद्रानाशस्य हेतवः ॥ कालशीलक्षयो व्याधिर्वृद्धिश्चानिलपित्तयोः ॥
 निद्रानाशादंगमर्दशिरोगौरवजृम्भिकाः ॥ जाड्यग्लानिभ्रमापक्तितंद्रा-
 रोगाश्च वातजाः ॥ कफोऽल्पो वायुनोद्धूतो धमनीः संनिरुध्य तु ॥
 कुर्यात्संज्ञापहां तंद्रां दारुणां मोहकारिणीं ॥ उन्मीलितविनिर्भुमे
 परिवर्तिततारके ॥ भवतस्तत्र नयने सुते लुलितपक्ष्मणी ॥ अर्द्धत्रि-
 रात्रात्सा साध्या न सा साध्या ततः परं ॥ यथाकालमतो निद्रां सत्रौ-
 सेवेत सात्म्यतः ॥ असात्म्याज्जागरादर्द्धं प्रातः स्वप्यादभुक्तवान् ॥
 शीलयेन्मंदनिद्रस्तु क्षीरमिक्षुरसं स्सं ॥ आनूपौदकमांसानां भक्ष्यान्
 गौडिकपैष्टिकान् ॥ शालीन्मद्यानि माषांश्च किलाटान्माहिषं दधि ॥
 अभ्यंगोद्वर्तनस्नानमूर्द्धश्रवणपूरणं ॥ चक्षुषस्तर्पणं लेपं शिरसो वदन-
 स्य च ॥ प्रवाते सुस्मौ देशे सुखां शय्यां यथोचिते ॥ संवाहनं स्पर्श-
 सुखं चित्तज्ञैरनुजीविभिः ॥ सर्पिः क्षीरानुपात्रं च जीवनीयैः शृतं पिबेत् ॥
 कांताबाहुलताऽऽश्लेषो निर्दृष्टिः कृतकृत्यता ॥ मनोनुकूला विषयाः
 कामं निद्रासुखप्रदाः ॥ ब्रह्मचर्यस्तेर्ग्राम्यसुखनिस्पृहचेतसः ॥ निद्रा
 संतोषतृप्तस्य स्वकालं नातिवर्तते ॥ एतान्येव च भूयिष्ठं निद्रालुः प-
 रिर्वर्जयेत् ॥ कालस्वभावाऽऽमयचित्तदेहखेदैः कफागंतुतमोभवा
 च ॥ निद्रा बिभर्ति प्रथमा शरीरं पापात्मिका व्याधिनिमित्तमन्या ॥
 ग्राम्यधर्मप्रवृत्तौ तु रजस्वलामनिष्टाचारामशस्तामतिस्थूलामतिकृशां
 गर्भिणीं सूतिकामनुत्तानां विरुतांगीं गणिकामप्रजसं दुष्टयोनि-
 मन्ययोनिमन्यस्त्रियं विशेषाच्च वयोवर्णवृद्धां सगोत्रां गुरुमित्रबंधुभु-
 त्पत्नीं वर्णिनीं तथा चैत्यचत्वरचतुष्पथोपवनश्मशानायतनसालिलौ-
 षधिर्दिजगुरुमुरमृपालयेष्वहनि गोसर्गे मध्यंदिनेऽर्द्धरात्रे पर्वदिने-

ध्वनगे पिपासुरप्रणीतसंकल्पो वा न गच्छेत् ॥ विशेषेण चातिव्य-
 वायितां गर्भिणीं नवप्रसूतामृतुमतीं संवृतयोनिं च न विपरीतव्य-
 वाये योजयेत् ॥ मूर्द्धादिघातं च परिहरेत् ॥ न च निषेकाभिमु-
 खं शुक्रं धारयेत् ॥ मनःशरीरस्थितिमात्रमेव सेवेद्यवायं न च त-
 त्परः स्यादिति ॥ भवति चात्र ॥ विश्रब्धदृष्टो रहसि तत्कामस्तृणः
 पुमान् ॥ समस्थितांगः सुरभिर्मुक्तमूत्रादिरव्यथः ॥ नानाशितो नात्य-
 शितो वृष्याणां तर्पितस्त्र्यहात् ॥ नारीं नारीगुणैर्युक्तां सहपूर्वगुणां व्रजेत्
 द्यहाद्वसंतशरदोः पक्षादृष्टिनिदाघयोः ॥ सेवेत कामतः कामं हेमंते
 शिशिरे बली ॥ स्नानांगरागव्यजनेंदुपादमांसासवक्षीररसान् रसालां ॥
 भक्ष्यान्सिताढयान्सलिलं सुशीतं सेवेत निद्रां च रतांततांतः ॥ स्त्रीसं-
 संसर्गाद्धि सद्यः स्यात्क्लीबता बलिनामपि ॥ एवं त्वाप्याध्यते शीघ्रं
 तेषां शुक्रं च धाम च ॥ दृष्ट्वाऽयुरोजःशुक्राणां क्षयं मेंढ्राश्रया-
 न्गदान् ॥ वायोः कोपमधर्मं च मूढः प्राप्नोत्यतोऽन्यथा ॥ उत्तानो
 वेगरोधी वा वृद्धिमेहाश्मशर्कराः ॥ तिमिरादिगदोत्पत्तिं मूर्द्धाद्या-
 हननात्पुंवं ॥ भ्रमक्लमोरुदौर्बल्यबलधात्विन्द्रियक्षयाः ॥ अपर्वमरणं
 च स्याद्विशेषेणातिमैथुनात् ॥ न चर्तषोडशाद्वर्षात्सप्ततेः परतो न
 च ॥ आयुष्कामो नरः स्त्रीभिः संयोगं कर्तुमर्हति ॥ अतिबालो
 ह्यसंपूर्णसर्वधातुः स्त्रियं व्रजन् ॥ उपतप्येत सहसा तडागमिव का-
 जलं ॥ शुक्रं रूक्षं यथा काष्ठं जंतुजग्धं विजर्जरं ॥ स्पृष्टमाशु
 विशीर्येत तथा वृद्धः स्त्रियं व्रजन् ॥ कायस्य तेजः परमं हि शुक्र-
 माहारसारादपि सारभूतं ॥ जितात्मना तत्परिरक्षणीयं ततो वपुः
 संततिरप्युदारा ॥ अप्रमत्तो भजेद्भावांस्तदात्वसुखसंज्ञकान् ॥ सु-
 खोदकेषु सज्जेत देहस्यैतदलं हितं ॥ प्रज्ञापराधोऽसात्म्यार्थसंयोगः
 कालवैकृतं ॥ हितेऽपि रतमाहारे योजयंत्यामयैर्नरं ॥ नापथ्यसेविनं

सद्यः प्रवाधन्ते तदा मलाः ॥ प्रकोपं प्रतिबध्मन्ति भिन्नैर्दूष्यादिभि-
 र्यदा ॥ न च सर्वोपचारोऽपि सर्वदा सर्वदोषहृत् ॥ न हि सर्वा-
 ण्यपथ्यानि तुल्यदोषाणि नैव च ॥ सर्वे तुल्यबला दोषा न सर्वाणि
 बभूवुः च ॥ व्याधिक्षमत्वे शक्तानि यतोऽपथ्यं तदेव तु ॥ गच्छत्यप-
 थ्यत्समतां तुल्यदूष्यादिर्वर्द्धितं ॥ त एव च पुनर्दोषा हेतुभिर्बहुभि-
 श्रिताः ॥ मिथो विरुद्धा बलिनो दीर्घकालानुबन्धिनः ॥ सर्वे समं
 प्रकुप्यन्ति प्राप्याल्पमपि कारणं ॥ प्राणायतनमाश्रित्य गंभीराः स-
 र्वमार्गगाः ॥ देहे हितोचिते ते स्युश्चिरादप्याशुकारिणः ॥ अहि-
 तान्यपि चान्येषामभ्यासादुपशेते ॥ दोषाश्चैषां क्षयं यांति कर्म
 वातातपादिभिः ॥ भिन्नाहारवयःसात्म्यप्रकृतीनां समं भवेत् ॥
 एको विकृतवाय्वादियुगपत्सेवनाद्बदः ॥ वातादीनां तु विकृति-
 र्विकृताद्बह्वारतः ॥ भौमांतरिक्षदिव्येभ्य उत्पातेभ्यश्च जायते ॥
 संभवः पुनरेतेषां कर्मणः सामुदायिकात् ॥ दुष्टो वायुरभिध्यंदी
 स्तिमितोऽत्युष्णशीतलः ॥ कुंडली भैरवरवः परुषोऽनार्तवो बली ॥
 अन्योन्यव्याहतगतिः पांसुबाष्पविषान्वितः ॥ रसवर्णादिविकृतम-
 पक्रांतविहंगमं ॥ निंदितप्रभवं तोयमुपक्षीणजलाशयं ॥ मक्षिका-
 मूषिकाव्यालबहूत्पातप्रदूषितः ॥ देशोऽपथ्यान्नबहुलो नष्टधर्म-
 महौषधिः ॥ कालश्च विपरीतोऽतिहीनलिंगो यथायथं ॥ एते दुष्परि-
 हारत्वादहितायोत्तरोत्तरं ॥ येषामनियतं कर्म तस्मिन्काले सुदारुणे ॥
 कर्म पंचविधं तेषां योज्यं तद्द्रसायनं ॥ शस्यते देहवृत्तिश्च भेषजैः
 पूर्वमुद्धृतैः ॥ ब्रह्मचर्यं दया दानं सदाचाररतिः शमः ॥ सद्धर्मः सत्क-
 था पूजा देवर्षीणां जितात्मनां ॥ देशानामविपन्नानां साधूनां च निषे-
 वणं ॥ देवव्यपाश्रयं चेष्टं कर्म जीवितरक्षणं ॥ हेमंतादिषु कुर्वीत स्वं
 स्वं चाकालिकेष्वपि ॥ विधिं तच्छीलनं यस्माच्छीतादिद्वंद्वकारितं ॥

ऋतुचर्या हि शीतोष्णवृष्टिदोषप्रतिक्रिया ॥ अतएवर्तुचर्यायां हेमन्त-
 शिशिरौसमौ ॥ सर्वप्राणमृतां नित्यमायुर्युक्तिमपेक्षते ॥ दैवे पुरुष-
 कारे च स्थितं ह्यस्य बलाबलं ॥ अन्यजन्मकृतं कर्म दैवं पौरुष-
 मैहिकं ॥ विद्यात्ते कर्मणी त्रेधा श्रेष्ठमध्यावस्त्वतः ॥ तयोरुदारयो-
 र्युक्तिर्दीर्घस्य सुसुखस्य च ॥ नियतस्यायुषो हेतुर्विपरीतस्य चाप-
 रा ॥ मध्या मध्यस्य मिश्रस्य संकीर्णा शृणु चापरं ॥ दैवं पुरुषका-
 रेण दुर्बलं सुपहन्यते ॥ तथा दैवेन बलिना पौरुषं कर्म दुर्बलं ॥
 दृष्ट्वा तदेके मन्यन्तेऽनियतं मानमायुषः ॥ कर्म किंचित्क्वचित्काले विपा-
 के नियतं महत् ॥ किंचिच्च कालनियतं प्रत्ययैः प्रतिबोध्यते ॥
 एवं च द्विविधो मृत्युः कालाकालविभेदतः ॥ उपदिष्टस्ततश्चैष हि-
 ताहितविधिक्रमः ॥ एकोत्तरं मृत्युशतं ब्रुवते वेदवादिनः ॥ तत्रैकः
 कालसंयुक्तः शेषास्त्वांगतवः स्मृताः ॥ श्येनाजिरादियागेन भ्रातृ-
 व्यस्य तथाच तैः ॥ दैर्घ्यश्रवससांमाद्यैर्विहितः स्वात्मनो वधः ॥ आयु-
 ष्कामस्य तत्प्राप्तिस्तथेष्टया मित्रविंदया ॥ सर्वस्मादेवचात्मानं गोपाये-
 दीदृशी स्मृतिः ॥ तथा मरणमुद्दिष्टं सौगतानां चतुर्विधं ॥ विषमाप-
 रिहारेण जायते नियतायुषां ॥ ध्रुवं रोगित्वमन्येषां मृत्युरेव त्वपर्वणि ॥
 अकांडशस्त्रघाताद्यैः प्रत्यक्षो मृत्युरन्यथा ॥ उद्धांतचंडमातंगतु-
 रंगादिसमागमं ॥ अरातिदुष्टवाय्वादिसाहसाहितभोजनं ॥ वर्जयेदिति
 न ब्रूयुर्मुनयो दिव्यचक्षुषः ॥ दैवव्यपाश्रयादींश्च रसायनविधिं
 न वा तेऽपि यथाकाममायुषः स्थितिमामुयुः ॥ अहिसिंह-
 गजादिभ्यो विदुषां न भयं भवेत् ॥ मिथ्या प्राकारदुर्गाणि मिथ्या
 मारणरक्षणं ॥ आयुष्कामस्य मिथ्यैव परदारादिवर्जनं ॥ मंत्रदे-

१ अथाकालमृत्युमाह २ किंचित्नेतिपाठः ३ भ्रातृव्यस्य शत्रोः भ्रातृभ्यो भ्रातृजि-
 वावित्यमरः ॥ ४ सोमाद्यैर्विहितस्त्वात्मनोवधइतिपाठः ५ भुतिरितिपाठः ६ विने-
 तिपाठः

वतयाऽऽहूता नाचक्षीरन्महाहयः ॥ विषसुप्तप्रबुद्धस्याभावभावौ
 तदायुषः ॥ संन्यासरोहिणीकादिग्रस्तस्य सहसा भवेत् ॥ उपे
 क्षया न मरणं जीवितं वा चिकित्सया ॥ प्रत्यहं नृसहस्रस्य युद्धेऽ-
 न्योन्यमभिघ्नतः ॥ साधुवृत्तस्य चातुल्या न भवेदायुषः स्थितिः ॥
 नाशुभैर्द्विषमिन्द्राद्या नौषधैरार्तमश्विनौ ॥ उपक्रमेरन्न भवेदकालमरणं
 यदि ॥ घटानामामपक्वानां पालनापरिपालनैः ॥ चिराशुकालव
 र्तिवत् चित्रस्थानां च दृश्यते ॥ इत्यत्यंतप्रसिद्धेऽपि सिद्धे सर्वा
 गमैरपि ॥ दृष्टेऽप्यकालमरणे विचिकित्सेत्कथं बुधः ॥ गुणवद्भि
 षगादीनां संभवे संभवेत्तु यः ॥ मृत्युस्तं कालजं प्राहुरितरं तद्विपर्य
 ये ॥ यथा रथो बाध्यमानो न्यायेन क्रमशः क्षयं ॥ यायादात्मवता-
 मायुस्तथाऽन्येषां विपर्ययः ॥ शुचितैलदशो दीपः कीटवाताद्यपीडितः ॥
 दीप्तिमान्वर्त्तते सम्यक् यथैवास्त्रेहसंक्षयात् ॥ स एवातो यथा च स्या-
 द्विपरीतो विपर्यये ॥ हिताहितोपचारेण तथैव पुरुषो ध्रुवं ॥ सर्व-
 मन्यत्परित्यज्य शरीरं पालयेदतः ॥ तदभावे हि भावानां सर्वाभा-
 वः शरीरेणां ॥ नगरी नगरस्येव रथस्येव रथी सदा ॥ स्वशरीरस्य
 मेधावी कृत्येष्ववहितो भवेत् ॥ आहारकल्पनाहेतून्स्वभावादीन्वि-
 शेषतः ॥ समीक्ष्य हितमश्रीयाद्देहो व्याहारसंभवः ॥ मीलज्जायं-
 त्रणालोमहर्षशोकवशंगतः ॥ न जातु धारयेद्देगांस्तद्वि सर्वापदां प-
 दं ॥ हितमभ्यस्यतः पुंसो नाकाले कालदंष्ट्रया ॥ संजायते पराम-
 र्शो बलोत्साहेन्द्रियायुषां ॥ अहितानि च संत्यज्य दोषमप्यामुया-
 द्यदि ॥ तथाप्यान्वृण्यमायाति साधूनामात्मवानिति ॥ यच्च रोगसमु-
 स्थानं न शक्यमिह केन चित् ॥ परिहर्तुं न तत्प्राप्य शोचितव्यं मनी-
 पिणा ॥ हिताहारविहाराणां सदाचारनिषेविणां ॥ लोकद्वयव्यपेक्षाणां
 जीवितं समृत्तायते ॥ मृधुर्ग्राम्यसुखे वश्यः क्लेशानां हतसत्पथः ॥ मूढो

जीवत्यनर्थाय दुर्गतिं परिहृयन् ॥ विदुषांऽतःशरीरस्थान्नित्यं सन्नि-
हितानरीन् ॥ जित्वा वज्र्यानि वज्र्यानि चिरं जीवितुमिच्छता ॥ तदात्वे
चानुबन्धे वा तस्मात्कर्माशुभोदयं ॥ स्मरन्नात्रेयवचसो न धीमान्कर्तु-
मर्हति ॥ ॥ इति विरुद्धान्नविज्ञानीयो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

अथातोऽन्नपानविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ विधिविहितमन्न-
पानमिष्टेन्द्रियार्थमायतनमायुषो ब्रुवते ॥ यत्तदायत्तानि ह्योजस्तेजोधा-
त्विन्द्रियबलनुष्टिपुष्टिप्रतिभारोग्यादीनि ॥ तदिधना चांतरग्रेःस्थितिः ॥
अग्निमूलं च देहधारणमिति ॥ अथात्मवान् स्वभावसंयोगसंस्कार-
मात्रादेशकालोपयोगव्यवस्थाः सप्ताहारकल्पनाविशेषाणां स्वास्थ्या-
स्वास्थ्यफलानां हेतुभूताः समीक्ष्य हितमेवानुरुध्येत ॥ तत्र स्वभाव-
तो दिव्योदकरक्तशालिषष्टिकमुद्वैणलावादयो लघवः ॥ क्षीरेक्षुमीहि-
माषानूपामिषादयो गुरुव इति ॥ ते खल्वपि संयोगादिविशेषैरन्यथात्वं
प्रतिपद्यन्ते ॥ तत्र संयोगो नाम द्वयोर्बहूनां वा संहतीभावः ॥ स वि-
शेषमारभते यन्नैकशो नैकदोषाणि द्रव्याणि ॥ संस्कारस्तु तोयाग्नि-
सन्निकर्षशौचमथनदेशकालभावनाभाजनादिभिरुपजन्यते ॥ मात्रा
पुनः पिंडपरिमाणतः समुदायेन प्रतिद्रव्यापेक्षया चाहारराशिः ॥ देशो
द्रव्यस्योपयोक्तुश्चोत्पत्त्यवस्थाने ॥ तत्र पुनरुपयोक्ता स्वस्थानुरत्नतः
प्रकृतिभेदतश्च परीक्ष्यः ॥ कालस्तु ऋतुव्याध्यपेक्षो जीर्णाजीर्णलक्षण-
श्च ॥ अजीर्णं हि पूर्वस्याहारस्यापरिणतो रस उत्तरेण संसृज्यमानः सर्वा
न्दोषान्प्रकोपयत्याशु ॥ जीर्णे तु स्वस्थानस्थेषु दोषेषु वातानुलो-
म्यात्सृष्टेषु मूत्रपुरीषवेगेषु विशुद्धेषूद्गारद्वयस्रोतोमुखेषु विशद-
करणे लघुनि शरीरेऽग्रावुदीर्णे जातायां बुभुक्षायामभ्यवहृतम-
न्नमप्रदूष्यदोषानापुर्बलवर्णानभिवर्द्धयति ॥ केवलमयमेव का-
लो भोजनस्य ॥ अतीतकालं पुनस्तद्वातविष्टब्धं कृच्छ्राद्विपच्य-

ते कर्शयत्यन्नरुचिं च पुनरुपहंति ॥ उपयोगव्यवस्था तु नास्मा-
तो न दिग्वासा नैकवस्त्रधृक् न मलिनवसनो नाद्भुत्वा नाजपित्वा
नानिरूप्य देवताभ्यो न पितृभ्यो नादत्वाग्रमग्रये न गुरुभ्यो
नातिथये नाभ्यागतेभ्यो न श्ववयःश्वपचेभ्यः प्रत्यवेक्ष्य चाश्रि-
ताःपि तिरश्चः परिगृहीतान् प्रशस्तदेशकालोपकरणयुक्तः स्वर्ग-
विभूषितः सुगंधिरार्द्रपाणिपादः सुविशुद्धवदनोऽभिमतसहायः केश-
मक्षिकाद्यजुष्टमनिंद्यमनिंदन्न निंदितं पुनर्नोष्णीकृतं नात्युष्णमनुप-
दग्धं सुसिद्धमलोलो नासात्म्यं नाविदितं नाविदितागमं नातिसायं
नातिप्रगे नाकाशे नातपे नांधकारे नाधो वृक्षस्य न शय्यास्थो नोन्न-
म्य प्रदेशिनीं न पात्रे भिन्ने नासंयते न मलिने भावदूषिते वा न चा-
सनस्थितेन हस्तेन प्राड्भुजः सुमनाः शुचिभक्ताक्षुधितानुकूलजनो-
पहितं हितमन्नमश्रीयात् ॥ न पर्युषितमन्यत्र मांसोपदंशभक्ष्ये-
भ्यः ॥ नाशेषमन्यत्र दधिमधुघृतसलिलसक्तुशुक्तपायसेभ्यः ॥ अ-
पिच ॥ स्निग्धं लघूष्णमविलंबितमनतिद्रुतमजल्पन्नहसंस्तन्मनाः
समीक्ष्य सम्यगात्मानं ॥ स्निग्धलघूष्णानि हि बन्धिर्मौढर्यमुदी-
रयन्ति कोष्ठं परिशोधयन्ति धातून् विकुर्वन्ते क्षिप्रं जीर्यत्यनिलम-
नुलोमयन्ति ॥ तथा स्निग्धं दृढीकरोतीन्द्रियाण्युपचिनोति शरी-
रमपचिनोति जरसं बलमभिवर्द्धयति वर्णप्रसादमभिनिर्वर्त्तय-
ति ॥ लघु च पुनः स्वभावादिभिरन्नमप्रतिपीडयद्दोषानव्यथमानं
परिणाममेति ॥ विपन्नमपि चाल्पदोषं भवति ॥ उष्णं पुनर्जनय-
ति रुचिमुपशोषयति श्लेष्माणं ॥ विलंबितं तु भुंजानो न तृप्तिम-
धिगच्छति बहु च भुंक्ते शीती भवति चान्नजातं विषमपाकं च भव-
ति ॥ अतिद्रुतं तु भुंजानस्य जल्पतो हसतोऽन्यमनसो वा भवे-
द्बुद्धेर्ह्यनमवसादनं भोजनस्याप्रतिष्ठानं गुणदोषाविभावनं च ॥ समीक्ष्य

सम्यग्गात्मानमिति ॥ ममेदं सात्म्यमिदमसात्म्यमिति च नित्यमप्रमत्तः
 प्रत्यवेक्षेत ॥ तत्र सात्म्यं नाम सहात्मना भवत्यतस्तदौचित्यादुपशेत
 इत्येके ॥ सात्म्यविपरीतमनुपशयादसात्म्यं ॥ अन्ये पुनः प्रकृतिवयो-
 देशर्तुदोषव्याधिवशेन सात्म्यं बहुविधमिच्छन्ति ॥ ते ह्युपशय-
 मात्रमङ्गीकृत्य विपरीतगुणमप्युपचारेण सात्म्यमाचक्षते ॥ तुल्यगुणं
 चानुपशयादसात्म्यं ॥ सात्म्यं तु प्रवरावरमध्यविभागेन त्रिविधं ॥
 तत्र सर्वरसं प्रवरमेकरसमवरं मध्यं तु मध्यममेव ॥ तेषु प्रवरं समदो-
 षस्योपदिशन्तीति ॥ तेषामपि क्रमेण सात्म्यमपि चाहितं पादेन
 पादांशेन वा विवर्जयेदित्युक्तं प्राक् ॥ तत्र यदाहारजातं समान्धातू-
 ननुवर्त्ततेति विषमांश्च समीकरोति तत्समासतो हितं ॥ विपरीतग-
 हितं ॥ तत्पुनर्वाशयोपादिवैचित्र्यादनियतमपि यथोपदेशं यथाभू-
 यिष्ठं च शीलिधेत्परिहरेच्च ॥ तथा विशेषतः समशनमध्यशनममात्रा-
 शनं विषमाशनं च वर्जयेत् ॥ तत्र पथ्यापथ्यमेकत्र भुक्तं समशनं ॥
 भुक्तस्योपरि भुक्तमध्यशनं ॥ अमात्राशनं पुनः पृथगेवोपदेक्ष्यते ॥
 अप्रासानीयकालं तु भुक्तं विषमाशनमिति ॥ भुञ्जानस्तु पेयायूषरसा-
 न्व्यञ्जनानि राजनेषु पात्रेषु निदध्यात् ॥ परिशुष्कप्रदिग्धानत्युष्णं च
 पयः सौवर्ण्येषु ॥ खलकैर्दुरकैर्बलिकान्कांस्येषु ॥ रागखाण्डवसंस्कान्
 वज्रवैडूर्यविचित्रेषु ॥ घृतमायसे ॥ पयः सुशीतं ताश्रमये ॥ पानीय-
 पानकानि च मृद्धेमस्फाटिकमयेषु ॥ ओदनं च विस्तीर्णं मनोरमे स्था-
 ने ॥ अन्यथा हिवर्णगंधरसान्यत्वादहितं स्यात् ॥ अपिच ॥ दक्षिणपार्श्वे
 भक्ष्यं स्थापयेत् ॥ सव्ये पेयं मुखोद्धर्षणपिंडीं च ॥ मध्ये भोज्यमिति ॥
 यथाऽग्निसात्म्यं तु प्राक् द्रवमुपशुष्कं वाऽश्नीयात् ॥ प्रागेव तु गुरु स्वादु
 स्निग्धं च ॥ मध्येऽम्ललवणं ॥ अन्ते रुक्षं द्रवमितररसयुक्तं च ॥ तत्र

१ दधिसंतानिका २ त्रिकटुजीरकदाडिमशर्करायुक्तं मथितं दधि सदृकः ३ द्रव्य
 मितिपाठः

मंदाग्नेर्द्रवोष्णेन समुत्तेजितोष्मणोऽन्यदुपयुक्तं सम्यक्पाकमेति ॥
 अनुपानं तु सलिलमेव श्रेष्ठं सर्वसर्पोनित्वात्सर्वभूतसात्म्यत्वाज्जीव-
 नादिगुणयोगाच्च ॥ तच्छीतं दधिमधुगोधूममद्यविशेषेषु सर्वेषु च विदा-
 हिषु शरद्वीष्मयोश्च ॥ उष्णं पिष्टमयेष्वन्येषु च दुजरेषु हेमन्ते च
 ॥ द्रवद्रव्यविज्ञानीयं चेक्षेत ॥ क्षीरं शालिपिष्टिकयोस्तथोपवासा-
 ध्वभाष्यस्त्रीव्यायामक्लान्तबालवृद्धेषु ॥ मांसरसः शोषादिषु ॥ वाते
 त्वम्लानि च ॥ पित्ते शर्करोदके ॥ त्रिफलोदकं तु ससौद्रं श्लेष्मणि
 प्रायशश्चाक्षिगलरोगेषु ॥ मस्त्वेव वा दधनि कृष्णिकाकिलाटयोश्च ॥
 धान्याम्लं मस्तु तक्रं वा शाकावरान्नेषु ॥ मद्यं मांसेषु फलाम्ल-
 मंबुवाऽऽसवांश्च विविधान् विभज्य प्रयोजयेत् ॥ विशेषतस्तु
 मध्वासवान् ग्राम्येषु ॥ तीक्ष्णान् फलासवान्व्येषु ॥ न्यग्रोधा-
 दिफलासवान्विष्टिकरेषु ॥ अर्कसेलुशिरीषकपित्थासबाबिलेशयेषु
 दिग्धह्तेषु च ॥ अम्लफलासवान्प्रसहेषु ॥ काशेक्षुपद्मबीजशृं-
 गाटककसेरुकमृद्वीकामदिरासवान् क्षौद्रयुक्तं वा शीतमुदकमुदश्वि-
 हा महामृगेष्वौदकेषु च ॥ सुरां प्रतुदेषु तथा श्रमार्तेषु रुशेषु च ॥
 मधूदकं स्थूलेषु ॥ मद्यं मद्यमांससात्म्याल्पाग्निषु ॥ अपिच ॥ स-
 मासेनान्नविपरीतमविरोधि च ॥ अनुपानं खलु तर्पयति प्रीणय-
 त्यूर्जयति बृंहयति देहस्य पर्याप्तिमभिवर्द्धयति भुक्तमवसादय-
 त्यन्नसंघातं भिनत्ति मार्दवमापादति क्लेदयति सुखपरिणामिनामा-
 शुष्यवायितां चाहारमुपनयति ॥ वर्ज्यं तूर्ध्वजन्तुगदश्वासकासप्रसेक-
 हिध्मास्त्रभेदोरक्षतिभिर्गीतभाष्यप्रसक्तैश्च ॥ तेषां हि प्रदूष्यामा-
 शयमुरःकंठस्थितमाहारजं स्नेहमासाद्य तदभिष्यंदाग्निसादच्छर्द्यादी-
 नामयान्विदध्यात् ॥ पीत्वा च भाष्यगेयाध्वस्वप्नान्न शीलयेत् ॥
 पानं तु प्रक्लिन्नदेहमेहकंठाक्षिरोगव्रणिनहति ॥ ततः पाणिगतमन्न-

१ तक्रं ह्युदग्निमयितं पादाब्जद्वीबु निर्जलमित्यमरः २ तिषिद्भानुपानानां

मन्येनापनीय दंतांतरस्थं च शनैः शोधनेन विशोध्य विधाय लेपगंध-
 स्नेहापनोदमाचांतोऽगुल्यग्रगलितांबुपरिपिक्तनेत्रस्तांबूलादिकृतवदन-
 वैशद्यो धूमपानादिहृतोर्ध्वकफवेगः पदशतमात्रं गत्वा वामपार्श्वेन
 संविशेत् ॥ द्रवोत्तरभोजनस्तु शय्यां नातिसेवेत् ॥ यानप्लवनवाहना-
 ध्यातपांश्च भुक्तवान्वर्जयेत् ॥ आहारपरिणामकराः पुनरूष्मा वायुः
 क्लेदः स्नेहः कालः समयोगश्च ॥ तत्रोष्मा पाचयति वायुरपकर्षति
 क्लेदः शैथिल्यमापादयति स्नेहो मार्दवं जनयति कालः सर्ववपुर्व्या-
 सिमभिनिर्वर्तयति ॥ समयोगस्त्वेषां परिणामधातुसाम्यकरः संप-
 ष्यते ॥ समयोगस्य पुनः कारणान्युचितो हितश्च देहसंस्कारोऽभ्य-
 वहारश्चेष्टा शयनं सौमनस्यं च ॥ परिणामतस्त्वाहारगुणाः शरीरज-
 गुणभावमापद्यन्ते यथास्वमविरुद्धाः ॥ विरुद्धास्तु विहिताश्च विरो-
 धिभिर्विहन्युः शरीरमिति ॥ भवंति चात्र ॥ कुकूलभृष्टपृथुका-
 न्सुपिष्टकृततंदुलान् ॥ न जातु भुक्तवानद्यान्मात्रयाऽद्यात्सुकां
 क्षितः ॥ शाकावरात्रकद्वुम्लकषायलवणोत्कटं ॥ त्यजेदेकरसासात्म्यं
 गुरु शुष्कं च भोजनं ॥ वक्ष्यते यन्निदानादौ सर्वरोगप्रकोप
 नं ॥ अत्यभिष्यंदि विष्टंभि विदाहि हिमरुक्षणं ॥ किलाटदधि-
 कूचीकामत्स्यशुष्काममूलकं ॥ क्षारपिष्टविरुद्धाद्यं तत्समस्तं न शी-
 लयेत् ॥ शीलयेच्छालिगोधूमयवषष्ठिकजांगलं ॥ सुनिषण्णकजी-
 वंतीबालमूलकवास्तुकं ॥ पथ्याऽऽमलकमृद्दीकापटोलीमुद्गरशर्कराः ॥
 घृतदिव्योदकक्षीरक्षौद्रदाढिमसैधवं ॥ त्रिफलां मधुसर्पिर्भ्यां निशि नेत्र-
 बलाय च ॥ स्वास्थ्यानुवृत्तिरुद्यच्च रोगोच्छेदकरं च यत् ॥ स्व-
 भावमात्रायोगादिपरस्परविपर्ययैः ॥ भोजनानि विरुध्यन्ते तानि विद्वा-
 न् विवर्जयेत् ॥ त्यागाद्विषमहेतूनां समानां चोपसेवनात् ॥ विषमा
 नानुबध्नन्ति जायन्ते धातवः समाः ॥ अन्नेन कुक्षेर्द्वाविंशौ पानेनैकं

प्रपूरयेत् ॥ आश्रयं पबनादीनां चतुर्थमवशेषयेत् ॥ मंदानलबला-
 रोग्यनृपेश्वरसुखात्मसु ॥ योज्यः क्रमोऽयं सततं नावश्यमिदरेषु
 च ॥ करोति रूक्षं बलवर्णनाशं त्वग्रूक्षतां वातशकृन्निरोधं ॥ स्नि-
 ग्धं त्वतिश्लेष्मचयप्रसेकद्वैरवालस्यरुचिप्रणाशान् ॥ अत्युष्णम-
 न्नं मददाहृतृष्णाबलप्रणाशभ्रमरक्तपित्तं ॥ शीतं तु सादारुचिव-
 न्हिनाशं दृढासविष्टंभनरोमहर्षान् ॥ अतिस्थिरं मूत्रशकृद्विबंधम-
 तृप्तिमव्याप्तिमशीघ्रपक्तिं ॥ अतिद्रवं पीनसमेहकासस्यंदान्करोत्य-
 भिवलं च हंति ॥ अतिमधुरमनलशमनं भुक्तमसात्म्यं न पुष्ट-
 ये वपुषः ॥ अतिलवणमचक्षुष्यं तीक्ष्णात्यम्लं जरा साक्षात् ॥
 इति विधिमवलंब्य योऽन्नपानं बलमिव विग्रहवत्सदोपधुंके ॥ त-
 नुमपि तनुजां रुजं त्वनाप्य व्रजति नरः स समाशतस्य पारं ॥
 इत्यन्नपानविधिर्नाम दशमोऽध्यायः ॥ ३० ॥

अथातो मात्राशित्तीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ मात्राशी स्या-
 त् ॥ मात्रा पुनरभिवलाहारद्रव्यापेक्षिणी ॥ कुक्षेरप्रतिपीडनमाहा-
 रेण हृदयस्यासंरोधः पार्श्वयोरविपाटनमनतिगौरवमुदरस्य प्री-
 णनमिंद्रियाणां क्षुत्पिपासोपरतिः स्वस्थानासनशयनगमनोच्छ्वा-
 सप्रश्वासहास्यसंकथासु सुखानुवृत्तिः सायं प्रातश्च सुखेन प-
 रिणमनं बलवर्णोपचयकरत्वं चेति मात्राया लक्षणं ॥ त्रिभा-
 गसौहित्यमर्द्धसौहित्यं वा गुरूणां समुपदिश्यते ॥ लघूनाम-
 पि च नातिसौहित्यं ॥ अनिलानलगुणबहुलानि हि लघूनि तुल्यगु-
 णत्वादभिसंधूक्षणान्यविधिना चाल्मदोषाणि ॥ इतराणि तु पृथिवी-
 सलिलगुणबहुलान्यसामान्याद्विपरीतान्यन्यत्र व्यायामाभिवलात् ॥
 अमात्रा पुनरशनस्य हीनता ऽऽधिक्यं च ॥ तत्र हीनमात्रमशनं
 बलवर्णोपचयमनोबुद्धीन्द्रियोपघातकरं विबंधरुदृष्ट्यमनायुष्यमनौ-

जस्यं सारविध्मापनमलक्ष्मीजननमशीतेश्च वातविकाराणामायतनं ॥
 अतिमात्रं पुनः सर्वदोषप्रकोपनमाहुः ॥ तेन हि प्रपीड्यमाना वा-
 तादयो युगपत्प्रकुपिताः कुक्ष्यैकदेशस्थास्तदेवापरिपक्माविश्य वि-
 ष्टंभयतोऽलसकृन्निनिर्वर्तयन्ति सहसा वाऽधरोत्तराभ्यां मार्गाभ्यां
 प्रच्यावयन्तो विसूचीकां ॥ अपिच ॥ प्रयाति नोर्ध्वं नाधस्तादाह्रा-
 रो न च पच्यते ॥ आमाशयेऽलसीभूतस्तेन सोऽलसकः स्मृतः ॥
 विविधैर्वेदनोद्भेदैर्वाय्वादिभृशकोपतः ॥ सूचीभिरिव गात्राणि विध्य-
 तीति विसूचिका ॥ तत्र वातः शूलानाह्वांगमर्दमुखशोषप्रलापकंप-
 मूर्च्छाभ्रमजृम्भोद्वेष्टनाऽक्षिवेशशिरोहृदयातिरुक्शिराकुंचनस्तंभना
 नि करोति ॥ पित्तं पुनर्ज्वरातिसारांतर्दाहवैषण्यतृष्णामदभ्रमप्र-
 लपनानि ॥ श्लेष्मा तु छर्द्यरोचकप्रसेकांगसादाविपाकशीतज्व-
 रगात्रगौरवाणि ॥ विशेषतस्तु दुर्बलस्याल्पाग्नेर्वद्भुश्लेष्मणो वात-
 मूत्रपुरीषवेगविधारिणोऽन्नपानमनिलप्रपीडितं श्लेष्मणा विवद्वमा-
 गमलसत्वादबहिर्मुखी भवेत् ॥ छर्द्यतीसारवर्जानिययोक्तानि शु-
 लादीन्युपजनयत्यतिमात्राणि ॥ अतिमात्रदुष्टास्तु दोषा प्रदुष्टा-
 मवद्वमार्गास्तिर्यग्गच्छन्तः कदाचिदस्य शरीरं दंडवत्स्तंभयन्ति
 ततस्तमलसकमसाध्यं ब्रुवते ॥ विरुद्धाध्यजीर्णाशनशीलिनः
 पुनरामदोषनामविषमामनन्ति विषसदृशलिंगत्वात्तत्परमसाध्यमाशुका-
 रितना विरुद्धोपक्रमत्वाच्च ॥ न च केवलं मात्रायैव कृत्स्नमाहारफलम-
 वाप्तुं शक्यं स्वभावादीनां भिन्नफलत्वात् ॥ तथाहि ॥ गुरुरूक्षशुष्कशी-
 तद्विष्टविष्टंभिविदाह्यशुचिविरुद्धात्यंबुपानद्रवमकाले वा कामक्रोध-
 लोभेष्वाग्नीशीकोद्देगभयक्षुद्रुपतप्तेन वा यदन्नपानमुषयुज्यते तदप्या-
 ममेव प्रदूषयति ॥ तत्र साध्यमामं दुष्टमलसीभूतमुल्लिखेत्पाययित्वा
 सलवणपुष्पं वारि ॥ तथा त्वच्छर्दयंतमतिलीनदोषं कृष्णानागदंतीक-

१ विरुद्धाध्यशनाजीर्णशीलनद्विपाठः

लक्युक्तं पाययेत् ॥ मदनफलकपायं वा पिप्पलीसिद्धार्थककल्कयु-
 क्तं ॥ दंतीमागधिकाऽवचूर्णितं वा कोशातकीरसं ॥ अवस्थापेक्षी वा
 वमनकल्पोक्तानि तीक्ष्णवमनानि ॥ ततः स्वेदनवर्तिप्रणिधानाभ्या-
 मुपाचरेत् ॥ अपिच ॥ सद्यः सम्यग्विशुद्धस्य शाम्भ्यंति तदुपद्रवाः ॥
 शूले निरञ्जकोष्ठेऽद्भिः कोष्णाभिश्चूर्णिताः पिबेत् ॥ हिंगुप्रतिविषा
 व्योषसौवर्चलवचाभयाः ॥ अथवा पिप्पलीमूलत्रिवृतादारुसैधवं ॥
 शृंठीसुकुक्षीरलवणपिप्पलीमरिचानि च ॥ पाठाम्लवेतसक्षारयवा-
 नीपौष्कराणि च ॥ द्विरुत्तरं हिंगुवचाऽद्विकुष्ठरुचिकाक्षारविडाज-
 मोदं ॥ शूलोदरानाहविसूचिकाशौहृद्रोगगुल्मोर्ध्वसमीरणघ्नं ॥ मुस्ता-
 जमोदपृतीकवचाशृंठयन्निधान्यैः ॥ सवालकसठीबिल्वैः काथं तृद-
 शूलान् पिबेत् ॥ पिबेद्विपकं ह्यमृताकषयं कदम्बानिबार्जुनवृक्षकाणां ॥
 काथं सुखोष्णं लवणप्रगाढं विसूचिकाऽजीर्णविषादमर्दिनं ॥ राम्नाक-
 टफलपङ्गुथाहृतीद्वयजोगैः ॥ गुग्गुल्वतिविपाकृष्टपत्रव्याघ्रनखां-
 बुदैः ॥ कुर्याच्छुष्कैः समूत्रैर्वा लेपोद्वर्तनधूपनं ॥ सरुक् चानद्धमुदरम-
 म्लपिष्टैः प्रलेपयेत् ॥ दारुहैमवतीकुष्ठशताव्हाद्विरुसैधवैः ॥ यदचूर्ण-
 श्च सक्षारतक्रः कोष्ठार्तिजित्परं ॥ योजयेत् सैधवांतैश्च तत्र विष्मूत्र-
 संग्रहे ॥ नाम्यमानानि चांगानि भृशं स्विन्नानि वेष्टयेत् ॥ विसूच्या-
 मतिदृद्धायां पाण्योर्दाहः प्रशस्यते ॥ द्विक्षारजीर्णपिण्याककुष्ठारु-
 ण्करपत्रकैः ॥ सशुक्तसैधवैस्तैलं पक्वमभ्यंजने हितं ॥ सुच्छर्दितविरि-
 त्तस्य गात्रायामेतिदारुणे ॥ भल्लातकमधूच्छिष्टजीर्णपिण्याकनाग-
 रैः ॥ घृततैलं पचेत्साम्लैस्तच्च खलीघ्नमुत्तमं ॥ त्वक्पत्रराम्नाऽगुरुशि-
 गुकुष्ठैरम्लप्रपिष्टैः सवचाशताब्दैः ॥ उद्वर्तनं खल्विविसूचिकाघ्नं तैलं
 विपकं च तदर्थकारि ॥ तदहश्चोपवास्येनं विरित्तं वरुपाचरेत् ॥ सामा-
 न्येनेति सिद्धोक्ता विसूच्यलसकक्रिया ॥ आमदोषेषु त्वन्नकाले जी-

र्णाहारं दोषोपल्लिङ्गमाशयस्तिमितगुरुकोष्ठमनन्नाभिल्लाषमभिसमी-
क्ष्य पाययेत् ॥ दोषशेषपाचनार्थमौषधं बन्धिसंधुक्षणहेतोश्च ॥ अजीर्णा-
हारं पुनर्न पाययेत् ॥ यत आमसन्न आमदोषमौषधमाहारजातं चा-
शक्तः पक्तुमग्निः ॥ इत्येषां विश्रमोऽतिबलत्वादुपरतानलमसद्वलमातुरं
सहसा निपातयेत् ॥ आमदोषजानां पुनर्विकाराणामपतर्पणेनैवोप-
शमो भवति ॥ तत्तु त्रिविधं ॥ लंघनं लंघनपाचनमवसेचनं च ॥ तत्र
लंघनमल्पदोषाणां ॥ तेन ह्यनिलानलवृद्ध्या वातातपपरीत इवाल्प-
सलिलाशयोऽल्पो दोषः शोषमापद्यते ॥ लंघनपाचनाभ्यां मध्यम-
लो वातातपाभ्यां पांसुभस्मावकिरणैरिव चानतिमहान्सलिलाशयः ॥
बहुदोषाणां पुनर्दोषावसेचनमेव कार्यं ॥ न ह्यस्त्राविते पल्वलोदकौघे
शाल्यादिपुष्टिर्भवति ॥ तस्मात्संतर्पणनिमित्तानां नांतरेणापतर्पणम-
स्ति शान्तिः ॥ अपतर्पणनिमित्तानां नांतरेण संतर्पणमिति ॥ एवम-
न्येषामपि व्याधीनां यथास्वं निदानविपरीतमौषधमवचारयेत् ॥ सति
त्वनुबन्धे निदानविपरीतमपास्य व्याधिविपरीतमेव तदर्थकारि वा ॥
विमुक्तमदोषस्य पुनः परिपक्वमदोषशेषस्य दिसे चाप्रावभ्यंगास्था-
पनानुवासनं विधिवत्लेहपानं च युक्त्या प्रयोज्यं प्रसमीक्ष्य दोषौ-
षधादीन्यनंतराणीति ॥ भवति चात्र ॥ यः श्वावदंतोष्ठनखोऽल्प-
संज्ञो वम्यर्दितोऽभ्यंतरयातनेत्रः ॥ क्षामस्वरः सर्वविमुक्तसंधिर्याया-
न्नरोऽसौ पुनरागमाय ॥ व्योषं करंजस्य फलं हरिद्रे मूलं समावा-
प्य च मातुलुंग्याः ॥ छायाविशुष्का गुटिकाः कृतास्ता हन्युर्विशु-
चीं नयनांजनेन ॥ शिरीषनक्ताव्हफणिज्जबीजत्रायंत्यपामार्गफलानि
वर्तिः ॥ वस्तस्य मूत्रेण विसृचिकाग्री प्रलेपधूपांजननस्ययोगैः ॥
अजीर्णं च कफादामं विष्टब्धमनिलाद्भवेत् ॥ विदग्धं पित्तदोषेण
त्रिप्रकारमिति स्मृतं ॥ तत्रामे गुरुतोत्लेदः शोफो गंडाक्षिकूटयोः ॥
उद्गारश्च यथाभुक्तमंविदग्धः प्रवर्तते ॥ विष्टब्धे शूलमाध्मानं विवि-

धा वातवेदनाः ॥ मलजाताग्रवृत्तिश्च स्तंसो मोहोऽगपीडनं ॥ वि-
दग्धे भ्रमतृणमूर्च्छाः पित्ताच्च विविधा रुजः ॥ उद्गारश्च सधूमा-
म्लः स्वेदो दाहश्च जायते ॥ लघनं कार्यमामे तु विष्टब्धे स्वेदनं
भृशं ॥ विदग्धे वमनं यद्वा यथावस्थं हितं भवेत् ॥ गरी-
यसो भवेल्लीनादामादेव विलंबिका ॥ कफवातानुविद्धामलि-
गा तत्समसाधना ॥ रसशेषेऽन्नविद्वेषो हृदयाशुद्धिगौरवे ॥ त-
त्राभुक्त्वा दिवास्वप्यात्क्षुद्धानद्यान्मितं लघु ॥ यामैश्चतुर्भिर्द्वाभ्यां
च भोज्यभैषज्ययोः समे ॥ पाकोऽग्नौ युक्तयोर्द्राक्च तीक्ष्णे मंदे
पुनश्चिरात् ॥ सभक्तमौषधं तस्मान्मंदाग्रेरवचारयेत् ॥ पूर्वाण्डे भो
जनं सात्त्वं लघुदौपनबृंहणं ॥ प्रातराशे त्वजीर्णेऽपि सायमाशो
न दुष्यति ॥ अजीर्णे सायमाशे तु प्रातराशो हि दुष्यति ॥
दिवा प्रबोध्यतेऽर्केण हृदयं पुंडरीकवत् ॥ तस्मिन्विबुद्धे स्तो-
तांसि स्फुटत्वं यांति सर्वशः ॥ व्यायामाच्च विचाराच्च विक्षिप्तत्वाच्च चे-
तसः ॥ न क्लेदमुपगच्छंति दिवा तेनास्य धातवः ॥ अक्लिन्ने
ष्वन्नमासक्तमन्यत्तेषु न दुष्यति ॥ अविदग्धेष्विव पयःस्वन्यत्संमि-
श्रितं पयः ॥ रात्रौ तु हृदये म्लाने संवृतेष्वयनेषु च ॥ यांति कोष्ठे
परिक्लेदं संवृते सर्वधातवः ॥ क्लिन्नेष्वन्यदपकेषु तेष्व्वासक्तं प्रदुष्य-
ति ॥ विदग्धेषु पयःस्वन्यत्पयस्तप्तेष्विवार्पितं ॥ नैशे तस्मादजीर्णे-
ऽन्ने नान्यद्भुंजीत भोजनं ॥ उद्गारशुद्धिरुत्साहो वेगोत्सर्गो यथोचितः ॥
लघुता क्षुत्पिपासा च जीर्णाहारस्य लक्षणं ॥ प्रायः प्रज्ञापराधेन
रोगग्रामः प्रजायते ॥ नृणामशनलुब्धानां विशेषेण विसूचिका ॥
दोषोपनद्धं यदि लीनमन्नं पित्तोल्बणस्यावृणुयान्न वान्हि ॥ जायेत
दुष्टा तु ततो बुभुक्षा या मंदबुद्धीन्विषवन्निहंति ॥ इति मात्राशि-
तीयो नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

अथातो विविधौषधविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः॥द्विविधमौषधमूर्जस्करं रोगघ्नं च ॥ उभयमपि चोभयात्मकं ॥ बाहुल्येन तु निर्देशः ॥ तत्रोर्जस्करं द्विविधं रसायनं वाजीकरणं च ॥ रोगघ्नमपि द्विविधं ॥ रोगस्य प्रशमनमपुनर्भवकरं च ॥ पुनश्च द्विविधं ॥ द्रव्यमद्रव्यं च ॥ तत्र द्रव्यं त्रिविधं ॥ भौमभौद्धिदं जंगममिति ॥ तेषु वक्ष्यमाणहेमादिलवणांतं प्रायेण भौमं ॥ औद्धिदं तु पुनर्वनस्पतिवानस्पत्यवीरुदौषधिभेदेन चतुर्विधं भवति ॥ तत्र फलिनो वनस्पतिः ॥ पुष्पफलवान् वनस्पत्यः ॥ बल्लीगुल्मं वीरुत् फलपाकांतात्वौषधिरिति ॥ जंगमोद्भवं तु मधुघृतादि जंगमं द्रव्यमाहुः ॥ अद्रव्यं पुनरुपवासानिलातपच्छाया मंत्रसांत्वदानभयोत्रासक्षोभणहर्षणभर्त्सनस्वप्नजागरणसंवाहनादि ॥ तथा त्रिविधमौषधं दैवव्यपाश्रयं युक्तिव्यपाश्रयं सत्वावजयश्च ॥ तत्र दैवव्यपाश्रयं मंत्रौषधिमणिमंगलबल्युपहारहोमनियमप्रायश्चित्तोपवासस्वस्त्ययनप्रणिपातगमनादि ॥ युक्तिव्यपाश्रयमाहारौषधयोजनादि ॥ सत्वावजयः पुनरहिताग्निमनोनिग्रहः ॥ पुनरपि च त्रिविधं ॥ अपकर्षणं प्रकृतिविधानं निदानत्यागश्च ॥ ते पुनरपकर्षणादयो द्विविधाः बाह्याभ्यंतरभेदेन ॥ तत्र बाह्यमपकर्षणं ग्रंथ्यवृद्धोपपक्ष्मकृमिशल्यादिषु शस्त्रहस्तयंत्रादिभिः ॥ अभ्यंतरं पुनर्वमनविरेचनादिभिः ॥ प्रकृतिविधानं संशमनं ॥ तद्बाह्यमभ्यंगस्वेदप्रदेहपरिषेकोन्मर्दनाद्यं ॥ अभ्यंतरं यदंतरमनुप्रविश्याविक्षोभयद्दोषान् शमयति ॥ निदानत्यागो यथादोषं शीतोष्णासन्व्यायामादीनां वर्जनं स्निग्धरूक्षाद्यनभ्यवहारश्च ॥ तत्र शस्त्रादिसाध्ये भेषजमनुक्रमते न तु भेषजसाध्ये शस्त्रादि ॥ पुनरपि त्रिविधं हेतुविपरीतं व्याधिविपरीतमुभयार्थकारि च तत्र हेतुविपरीतं गुरुस्निग्धशीतादिजे व्याधौ लघुरुक्षोष्णादि तथेतरस्मिन्नंतरत् ॥ व्याधिविपरीतं द्वौ मूलोपक्रमौ तौ च स्नेहस्वेदौ लघनबृहणे पंचकर्माणि वमनादी-

नि सधूपधूमांजनादीनि च॥ तथा विम्लापनोपनाहनपाटनादीनि॥ यच्च
 दोषशमनत्वे सत्यपि ज्वरे विशेषतोऽभिहितं मुस्तापर्पटकं यवाग्वश्च
 प्रमेहे रजनी यवान्नं चेत्यादि॥ रक्तपित्ते चोर्ध्वगे विरेचनमधोगे वमनं॥
 उभयार्थकारि पुनर्देवव्यपाश्रयमौषधं ॥ तथा छर्द्या छर्दनमतिसारेऽ-
 नुलोमनं मदात्यये मद्यपानं तुच्छदग्धेऽग्निप्रतपनं पित्तंऽतर्गूढे विमार्ग-
 गे वा स्वेदः कटुम्ललवणतीक्ष्णोष्णाभ्यवहारश्च बहिःप्रवर्तनाय स्वमा-
 र्गपादनाय च ॥ श्लेष्मणि चांतर्निगूढे स्तब्धे बहिः शीतोपचारस्त-
 त्पीडितस्योष्मणोऽतःप्रवेशेन कफविलयनायेति॥ एवंविधं ह्यविपरीत-
 मेव सद्भेषजं हेतुव्याधिविपरीतमर्थं करोति ॥ अनौषधं पुनर्द्विविधमे-
 व ॥ बाधनमनुवायनं च ॥ तत्र सद्यःप्राणहरं बाधनं ॥ कालान्तरेणानु-
 बाधनमिति ॥ परं चातो रसवीर्यादिभेदेन यथास्थूलमौषधैकदेश उप-
 दिश्यते॥ सुवर्णं वृंहणं स्निग्धं मधुरं रसपाकयोः ॥ विषदोषहरं शीतं-
 सकषायं रसायनं॥ रूष्यं स्निग्धं कषायाम्लं विपाके मधुरं सरं ॥ वय-
 सःस्थापनं शीतं लेखनं घातपित्तजित् ॥ ताश्रं सतिक्तमधुरं कषायं
 लेखनं लघु ॥ कटुपाकसं शीतं रोपणं कफपित्तजित् ॥ कांस्थं
 कषायानुरसं विशदं लेखनं लघु ॥ दृष्टिप्रसादनं रूक्षं तिक्तं पित्तक-
 फापहं ॥ सतिक्तलवणं भेदि पाण्डुत्वकृमिघातनुत् ॥ लेखनं पित्तलं
 किंचित्रेषु सीसं च तद्रुणं ॥ चक्षुष्यं रुष्णलोहं च कषायं स्वादुति-
 क्तकं ॥ लेखनं वातलं शीतं कृमिकुष्ठकफप्रणुत् ॥ गात्रशैथिल्यपा-
 लित्यपाण्डुघ्नं शोषशोफजित् ॥ तद्वृत्तीक्षणं विशेषेण तद्विकाषि सुदु-
 र्जरं ॥ पद्मरागमहानीलपुष्परागविदूरकाः ॥ मुक्ताविद्रुमवज्रैर्द्रवैर्दूर्ध-
 स्फटिकादिकं ॥ मणिरत्नं सरं शीतं कषायं स्वादु लेखनं ॥ चक्षुष्य-
 धारणात्तत्तु पापालक्ष्मीविषापहं ॥ धन्यमायुष्यमोजस्यं हर्षोत्साह-
 करं शिवं ॥ सक्षार उष्णवीर्यश्च काचो दृष्टिकृदंजनात् ॥ शंखोदधि-

मलौ शीतौ कषायावतिलेखनौ ॥ तुत्यकं कटु सक्षारं कषायं विशदं-
लघु ॥ लेखनं भेदि चक्षुष्यं कंदूकमिविषापहं ॥ विशदो गैरिकः स्निग्धः
कषायमधुरो हिमः ॥ कफघ्नी तिक्तकटुका मनोव्हा लेखनी सरा ॥
स्निग्धं कषायकटुकं हरितालं विषप्रणुत् ॥ कषायं मधुरं शीतं लेख-
नं स्निग्धमंजनं ॥ रक्तपित्तविषछर्दिहिध्माघ्नं दृक्प्रसादनं ॥ स्रोतो-
जनं वरं तत्र ततः सैविरकांजनं ॥ कफघ्नं तिक्तकटुकं छेदि सोष्णं रसां
जनं ॥ स्वादु हिध्माप्रशमनं कासमेहक्षयापहं ॥ कफघ्नमुष्णं कटुकं
शिलाजतु रसायनं ॥ तिक्तं च च्छेदनं योगवाहित्वात्सर्वरोगजित् ॥
विशेषात्कृच्छ्रमेहार्शः पांडुशोफकफापहं ॥ कषाया मधुरा रूक्षा कासघ्नी
वंशरोचना ॥ तवक्षीरी क्षयश्वासकासघ्नी मधुरा हिमा ॥ विष्यंदि ल-
घणं सर्वं सूक्ष्मं सृष्टमलं मृदु ॥ वातघ्नं पाकि तीक्ष्णोष्णं रोचनं कफ-
पित्तहृत् ॥ सैधवं तत्र सस्वादु दृष्यं हृद्यं त्रिदोषनुत् ॥ लघ्वनुष्णं
दृशः पथ्यमविदाह्यमिदीपनं ॥ लघु सौवर्चलं हृद्यं सुगंध्युद्गारशो-
धनं ॥ कटुपाकं विबंघघ्नं दीपनीयं रुचिप्रदं ॥ ऊर्ध्वाधः कफघातानु-
लोमनं दीपनं बिडं ॥ विबंघानाहविष्टं शूलगौरवनाशनं ॥ विपाके
स्वादु सामुद्रं गुरु श्लेष्मविवर्द्धनं ॥ सतिक्तकटुकं क्षारं तीक्ष्णमुच्छेदि
चौद्भिदं ॥ कृष्णे सौवर्चलगुणा लवणे गंधवर्जिताः ॥ रोमकं लघु पां-
सूत्थं सक्षारं श्लेष्मलं गुरु ॥ लवणानां प्रयोगे तु सैधवादि प्रयोजयेत् ॥
गुल्महृद्गहणीपांडुप्लीहानाहगलामयान् ॥ श्वासारः कफकासांश्च शम-
येद्यवशूकजः ॥ स्त्रिजिका तद्गुणान्धूना क्षारेण तु ततोऽधिका ॥
क्षारः सर्वश्च परमं तीक्ष्णोष्णः कृमिजिह्वुः ॥ पित्तासृग्दूषणः पा-
की छेद्यो हृद्यो विदारणः ॥ अपथ्यः कटुलावण्याच्छुक्रौजः केशच-
क्षुषां ॥ पथ्या कषायभूयिष्ठा स्वादुः पाके रसात्यये ॥ रसैः पंचभि-
रायुक्ता रूक्षा विलवणा लघुः ॥ दीपनी पाचनी मेध्या वयसः स्था-
पनी परं ॥ उष्णवीर्या सराऽऽयुष्या बुद्धिद्रियबलप्रदा ॥ कुष्ठवैवर्ण्यवै-

स्वयं पुराणविषमज्वरान् ॥ शिरोक्षिपांडुहृद्रोगकामलाग्रहणीगदान् ॥
 सशोषशोफातीसारमेहमोहवमिक्रमीन् ॥ श्वासकासप्रसेकार्शःप्लीहाना-
 ह्नगरोदरं ॥ विबंधं स्रोतसां गुल्ममूरुस्तंभमरोचकं ॥ हरीतकी जये-
 द्यार्धस्तांस्तांश्च कफवातजान् ॥ तद्वदामलकं शीतं माधुर्यापित्त-
 जिप्सरं ॥ कफं कटुविपाकित्वादम्लत्वान्मारुतं जयेत् ॥ परं च कंठ्यं
 चक्षुष्यं दृढ्यं दाहज्वरापहं ॥ आक्षं तु तद्गुणन्यूनं कषायमधुरं
 हिमं ॥ कासश्वासगलश्लेष्मपित्तशुक्रहरं लघु ॥ परं केश्यस्तु
 तन्मज्जा शुक्रघ्नं च ततोऽजनं ॥ इयं रसायनवरा त्रिफलाऽक्षयामघा-
 पहा ॥ रोपणी त्वग्गदक्लेदमेहमेहकफास्त्रजित् ॥ पत्रकं कफवातघ्नं
 त्रिसुगंधि त्रिजातकं ॥ केसरं रक्तगुदजविषपित्तकफापहं ॥ तद्युक्तं
 तच्चतुर्जातं नातिशीतोष्णमुच्यते ॥ पित्तप्रकोपि तीक्ष्णोष्णं रुक्षं
 रोचनदीपनं ॥ रसे पाके च कटुकं कफघ्नं मरिचं लघु ॥ श्ले-
 ष्मला स्वादुशीताऽऽर्द्रा गुर्वी स्निग्धा च पिप्पली ॥ सा शुष्का विप-
 रीताऽतः स्निग्धा दृष्या रसे कटुः ॥ स्वादुपाकाऽनिलश्लेष्मकास-
 श्वासापहा सरा ॥ न तामत्युपयुंजीत रसायनविधिं विना ॥ नागरं
 दीपनं दृष्यं ग्राहि दृढ्यं विबंधनुत् ॥ रुच्यं लघु स्वादुपाकं स्निग्धोष्णं
 कफवातजित् ॥ तद्वदार्द्रकमेतच्च त्रयं त्रिकटुकं जयेत् ॥ स्थौल्या-
 ग्निसदनश्वासकासश्लीपदपीनसान् ॥ चविकापिप्पलीमूलं मरिचा-
 ल्पांतरं गुणैः ॥ चित्रकोऽग्निसमःपाके शोफार्शःक्रमिकुष्ठहा ॥ पंच-
 कोलकमेतच्च मरिचेन विना स्मृतं ॥ गुल्मप्लीहोदरानाहशूलघ्नं दी-
 पनं परं ॥ बिल्वकाश्मर्यतर्कारीपाटलाटिंदुकैर्महत् ॥ जयेत्कषायं
 तिक्तोष्णं पंचमूलं कफानिलौ ॥ ह्रस्वं बृहत्पंशुमतीद्वयगोक्षुरकैः
 स्मृतं ॥ स्वादुपाकरसं नातिशीतोष्णं सर्वदोषजित् ॥ बलापुनर्न-
 वैरंढैः शूर्पपर्णीद्वयेन च ॥ मध्यमं कफवातघ्नं नातिपित्तकरं लघु ॥
 अभीरुव्रीराजीवंतीजीवकर्षभकैः स्मृतं ॥ जीबनारुख्यं तु चक्षुष्यं

वृष्यं पित्तानिलापहं ॥ तृणाख्यं शरदर्भक्षुशालिकाशैस्तु पित्तजि-
 त् ॥ अजशृंगी हरिद्रा च विदारी सारिवाऽमृता ॥ बल्याख्यं कं-
 टकारव्यं तु श्वदंष्ट्राऽभीरुसैर्यकैः ॥ सहिंस्त्राकरमदीकैः सर्वदोषह-
 रे च ते ॥ कारवीकुंचिकाऽजाजीकवरीधान्बतुंबरु ॥ अन्नगंधहरं
 रुच्यं दीपनं कफवातजित् ॥ बाष्पिका कटुतिक्तोष्णा कृमिश्ले-
 ष्महरा परं ॥ तद्वच्च राजिका विघ्नसादनी दीपनी परं ॥ शूलाटो-
 पहरा रुच्या दीप्यकः कोष्ठशूलजित् ॥ अतृद्याः सर्पपाः स्निग्धा-
 बाष्पिकावच्चकीर्तिताः ॥ हिंशु वातकफानाहशूलघ्नं पित्तकोपनं ॥
 कटुपाकसं रुच्यं दीपनं पाचनं लघु ॥ पित्तास्रकोपि तच्चैव श्रे-
 ष्ठं बोष्काणदेशजं ॥ ततो न्यूनगुणं त्वन्यद्व्यव्यंजनधूपनं ॥ शता-
 व्हाकुटतगरमुसदारुहरेणवः ॥ एलेलालुसरलत्वग्ग्याघनखचोरकाः ॥
 लघूष्णाः कटुकाः पाके कफवातनिवर्हणाः ॥ सैर्यकस्तित्तमधुरः
 स्निग्धोष्णः कफवातजित् ॥ बस्तिमृत्रविबंधघ्नो वृष्यो गोक्षुरको
 हिमः ॥ पाचनं कफपित्तघ्नं तिक्तं शीतं विषाद्वैयं ॥ कफघ्नं तिक्तक-
 टुकं मुस्तं संग्राहि पाचकं ॥ तिक्ताऽमृता त्रिदोषघ्नी ग्राहिण्युष्णा
 रसायनी ॥ दीपनी ज्वरतृड्दाहकामलावातरक्तनुत् ॥ तिक्तशीतौ
 ज्वरहरौ लघू भूनिबर्पदौ ॥ निबस्तिक्तो हिमः कुष्ठकृमिपित्त-
 कफापहः ॥ महानिबः परं ग्राही कषायो रूक्षशीतलः ॥ गुग्गुलुः
 पिच्छिलस्पर्शो विशदोऽभ्यवहारतः ॥ सखादुः सकटुस्तित्तः स-
 कषायो रसायनं ॥ वण्यः स्वर्यः कटुः पाके रूक्षः सूक्ष्मोऽग्निदीपनः ॥
 क्लेदमेदोऽनिलश्लेष्मगंडमेहापचीकृमीन् ॥ पिटकाग्रंथिशोफांश्च हंत्यु-
 ष्णः खंसनो लघुः ॥ शंखपुष्पी सरा तिक्ता मेध्या कृमिविषाप-
 हा ॥ कटुतिक्तोष्णमगुरु स्निग्धं वातकफापहं ॥ पित्तास्रविष-
 तृड्दाहकृमघ्नं गुरु रूक्षणं ॥ सर्वं सतिक्तमधुरं चंदनं शिशिरं प-

रं ॥ लघु रक्तं तथोशीरं बालकं पाचनं च तत् ॥ ज्वरातिसा-
 र्वमथुरक्तपित्तक्षतापहं ॥ मधुकं रक्तपित्तघ्नं व्रणशोधनरोपणं ॥
 गुरु स्वादु हिमं दृष्यं चक्षुष्यं स्वरवर्णकृत् ॥ कटुतिक्ते निशे मेहकुष्ठ-
 पित्तफापहे ॥ प्रलेपाज्जयतः कंडूं शोफं दुष्टव्रणं विषं ॥ प्रपौं-
 डरीकं चक्षुष्यं शिशिरं व्रणरोपणं ॥ कपायतिक्तमधुरं रक्तपित्तप्र-
 सादनं ॥ बलात्रयं स्वादु दृष्यं स्निग्धं शीतं बलप्रदं ॥ तत्र ना-
 गबला बल्या क्षतक्षीणहिता गुरुः ॥ तांबूलं कटु सक्षारं रुच्यमु-
 ष्णं कफप्रणुत् ॥ भेदि संमोहकृत्पूगं कषायं स्वादु रोचकं ॥ जा-
 तिपत्री कटुफलं कंकोलकलवंगकं ॥ लघु तृष्णापहं दृढं वक्रदौ-
 र्गध्यनाशनं ॥ सस्वादुतिक्तस्तृष्णाघ्नः कर्पूरश्छेदनो हिमः ॥ लताक-
 स्तूरिका तद्वन्मुखशोषहरा परं ॥ कपायमधुरं शीतं पद्मं पित्तक-
 फास्रजित् ॥ तद्वद्वकुलपुत्रागकुमुदोत्पलपाटलं ॥ सचंपकं ततो न्यू-
 नं गुणैः कोरंटीकिंशुकं ॥ मालतीमल्लिकादुष्पं तिक्तं जयति मारुतं ॥
 विषपित्तकफान्नागं सिंधुवारं च तद्गुणं ॥ कफघ्नं कैतकं तिक्तं शैरी-
 षं विषहारि च ॥ वातलं पुष्पमागस्त्यं कषायं कफपित्तजित् ॥ चा-
 तुर्थिकज्वरहरं नावनेनोपयोजितं ॥ बंधूकं श्लेष्मलं ग्राहि तद्वदेव-
 च घृथिका ॥ कफघ्नमुष्णवीर्यं च कुंकुमं व्रणशोधनं ॥ अवल्गुजैडगज-
 जं बीजं वातकफप्रणुत् ॥ आस्या वर्णश्लेष्ममेदःसौकुमार्यकदन्यथा ॥
 अतोऽध्वाऽग्निबलायुंषि कुर्याच्चक्रमणं सुखं ॥ मारुतस्यानुलोम्यं च
 खुडस्तंभश्रमापहं ॥ अन्वर्थसंज्ञं पादत्रं बलदृक्शुक्ररक्षणं ॥ वण्थं
 नेत्रहितं छत्रं वातवर्षातपापहं ॥ प्रवातो रौक्ष्यवैवर्ण्यस्तंभकद्वाहतृद्-
 श्रमान् ॥ श्रमाग्निमूच्छाश्च जयेदप्रवातस्ततोऽन्यथा ॥ प्राग्वायु-
 रुष्णोऽभिष्यंदी त्वग्दोषाशौविषकमीन् ॥ सन्निपातज्वरश्वासमाम-
 वायुं च कोपयेत् ॥ पश्चिमः शिशिरो हंति मूच्छां दाहं तृषं विषं ॥

दक्षिणो मारुतः श्रेष्ठो नेत्र्योऽगबलवर्द्धनः ॥ रक्तपित्तप्रशमनो न
च वातप्रकोपनः ॥ उत्तरो मारुतः स्निग्धो मृदुर्मधुर एव च ॥ कषा-
यानुरसः शीतो दोषाणामप्रकोपनः ॥ आतपो भ्रमनृदस्वेददाहमूर्च्छा-
विवर्णताः ॥ कुर्यात् पित्तास्रवन्हींश्च छायात्वेतानपोहति ॥ तमः
कषायकटुकं ज्योत्स्ना मधुरशीतला ॥ भवति चात्र ॥ रसादिभेदै-
रिति भेषजानां दिङ्मात्रमुक्तं नयतोऽस्ति किञ्चित् ॥ अनौषधं द्र-
व्यमिहावबोधो रूपस्य तेषां वनगोचरेभ्यः ॥ इति विविधौषध-
विज्ञानीयो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

अथातोऽग्न्यसंग्रहमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ श्रेष्ठमुदकमाश्वा-
सनस्तंसनक्लेदनानां ॥ स्नानं सुरा च श्रमहराणां ॥ क्षीरं जीवनीयानां ॥
मांसं बृंहणीयानां ॥ रसः प्रीणनानां ॥ लवणमन्नद्रव्यरुचिकराणां ॥
तिदुकमनन्नद्रव्यरुचिकराणां ॥ अम्लं हृद्यानां ॥ कुकुटो बल्यानां ॥ तैलं
वातश्लेष्मप्रशमनानां ॥ सर्पिर्वातपित्तप्रशमनानां ॥ मधु श्ले-
ष्मपित्तप्रशमनानां ॥ स्वेदो मार्दवकराणां ॥ व्यामामः स्थैर्य-
कराणां ॥ क्षारः पुंस्त्वोपधातिनां ॥ आमं कपित्थमकंठघ्नानां ॥
आविकं सर्पिरहृद्यानां ॥ महिषीक्षीरं स्वप्नजननानां ॥ मंद
कं दध्यभिष्यंदकराणां ॥ इक्षुर्मूत्रजननानां ॥ यवाः पुरीषजननानां ॥
जांबवं वातजननानां ॥ कुलत्था अम्लपित्तजननानां ॥ माषाः शङ्कु-
ल्योऽविक्षीरं च पित्तश्लेष्मजननानां ॥ दुरालभा पित्तश्लेष्मोपशो-
षणानां ॥ उपवासो ज्वरहराणां ॥ वृषो रक्तपित्तप्रशमनानां ॥ कंटका-
रिका कासघ्नानां ॥ लाक्षा सद्यःक्षतघ्नानां ॥ नागबलाभ्यासः
क्षयक्षतघ्नानां ॥ पुष्करमूलं हिध्माश्वासकासपार्श्वशूलहराणां ॥
अजापयः शोषघ्नस्तन्यकररक्तसंग्रहणप्रशमनानां ॥ मृदृष्टलो-
ष्टप्रसादश्छिद्रितृष्णातियोगप्रशमनानां ॥ अरुष्करश्चित्रकमूलं च
शुष्कार्शः प्रशमनानां ॥ कुटजो रक्तार्शः प्रशमनानां ॥ लाजा-

२छर्दिघ्नानां ॥ यावशूकः संसनीयपाचनीयाशौघ्नानां ॥ तक्राभ्या-
 सोऽर्शःश्वयथुग्रहणीदोषघृतव्यापप्रशमनानां ॥ कव्यान्मांसाभ्या-
 सोऽर्शःशोषग्रहणीदोषघ्नानां ॥ मुत्तं संग्रहणीयदीपनीयपाचनीया-
 नां ॥ अतिविषा संग्रहणीयपाचनीयसर्वदोषहराणां ॥ बिल्वं सं-
 ग्रहणीयदीपनीयवातकफप्रशमनानां ॥ उदीच्यं निर्वीपणदी-
 पनीयछर्द्यतीसारहराणां ॥ कटुंगं संग्रहणीयदीपनीयानां ॥ कुट
 जत्वक् श्लेष्मपित्तरक्तसंग्रहणीयोपशोषणानां ॥ उत्पलकुमुदकिंज-
 ल्कोऽनंता च संग्रहणीयरक्तपित्तप्रशमनानां ॥ काश्मर्यफलं रक्तसं-
 ग्रहणीयरक्तपित्तप्रशमनानां ॥ गंधप्रियंगुः शोणितपित्तातिवेगप्रश-
 मनानां ॥ पृश्निपर्णी रक्तसंग्रहणीयदीपनीयपाचनीयवातहर-
 दृष्याणां ॥ शालिपर्णी वृष्यसर्वदोषहराणां ॥ बला संग्रहणी-
 यबल्यवातहराणां ॥ पिप्पलीमूलं पाचनीयदीपनीयानाहहराणां ॥
 चित्रकमूलं दीपनीयपाचनीयगुदशोफशूलहराणां ॥ गोक्षुरको मूत्र-
 कच्छानिलहराणां ॥ हरिद्रा प्रमेहहराणां ॥ रक्तावसेको विद्रधिर्विस-
 र्पपिटिकागंडमालापहराणां ॥ एरंडतैलाभ्यासो बर्ध्मगुल्मानिलशूलह-
 राणां ॥ लशुनो गुल्मानिलहराणां ॥ हिंगुनिर्यासश्छेदनीयदीपनीया-
 नुलोमिकवातकफप्रशमनानां ॥ अम्लवेतसो भेदनीयदीपनीयानुलो-
 मिकवातश्लेष्महराणां ॥ उष्ट्रीक्षीरमुदरश्वयथुघ्नानां ॥ अयोरजः पां-
 दुरोगघ्नानां ॥ खदीरः कुष्ठघ्नानां ॥ विडंगं कृमिघ्नानां ॥ राम्ना वात-
 हराणां ॥ एरंडमूलं वृष्यवातहराणां ॥ गुग्गुलुर्मेदोऽनिलहराणां ॥
 अमृता संग्रहणीयदीपनीयवातश्लेष्मशोणितविबंधप्रशमनानां ॥ म-
 दनफलं वमनास्थापनानुवासनोपयोगिनां ॥ त्रिवृत्सुखविरेचनानां ॥
 चतुरंगुलो मृदुविरेचनानां ॥ श्लुक्पयस्तीक्ष्णविरेचनानां ॥ प्रत्यक्पु-
 ष्पी शिरोविरेचनानां ॥ त्रिफला तिमिरघ्नानां ॥ त्रिफलागुग्गुलु ब्र-

प्यानां ॥ शिरीषो विषघ्नानां ॥ आमलकं वयःस्थापनानां ॥ हरीतकी
 पथ्यानां ॥ क्षीरघृताभ्यासो रसायनानां ॥ समघृतसक्तुप्राशाभ्यासो
 वृष्योदावर्तहराणां ॥ संकल्पो नक्तरेतश्च वृष्याणां ॥ दौर्मनस्यमवृ-
 ष्याणां ॥ तैलगंडूषाभ्यासो दंतबलरुचिकराणां ॥ चंदनोदुंबरं निर्वा-
 पणालेपनानां ॥ रास्नाऽगुरुणी शीतापनयनप्रलेपनानां ॥ लामज्जको-
 शीरे दाहत्वग्दोषस्वेदापनयनप्रलेपनानां ॥ कुष्ठं वातहराभ्यंगोपनाहो-
 पयोगिनां ॥ मधुकं चक्षुष्यवृष्यकेश्यकंठघवर्ण्यविरंजनीयरोपणीया-
 नां ॥ अजीर्णाशनं ग्रहणीदूषणानां ॥ विरुद्धवीर्याशनं निंदितव्या-
 धिकराणां ॥ गुरुभोजनं दुर्विपाकानां ॥ अतिमात्राशनमामदोष-
 हेतूनां ॥ यथाग्न्यभ्यवहारोऽग्निसंधुक्षणानां ॥ यथासात्म्यमाहार-
 विहारो सेव्यानां ॥ एकासनशयनभोजनं सुखपरिणामकराणां ॥
 विषमाशनमग्निवैषम्यकराणां ॥ काले भोजनमारोग्यकराणां ॥ सुद-
 र्शनमन्नं श्रद्धाजननानां ॥ वेगधारणमनारोग्यकराणां ॥ तृप्तिराहारगुणा-
 नां ॥ अनशनमायुषो न्हासकराणां ॥ प्रमिताशनं गवेधुकात्रं च क-
 र्शनीयानां उद्दालकात्रं रूक्षणीयानां ॥ मद्यं सौमनस्यजननानां ॥
 मद्याक्षेपो धीधृतिस्मृतिहराणां ॥ स्त्रीष्वतिप्रसंगः शोषद्वाराणां ॥ शुक्र-
 वेगनिग्रहः षांढ्यकराणां ॥ पादाभ्यामुद्वर्तनमन्नश्रद्धाजननानां ॥
 सूनादर्शनमन्नाश्रद्धाजननानां ॥ मिथ्यायोगो व्याधिमुखानां ॥ रज-
 स्वलागमनमलक्ष्मीमुखानां ॥ ब्रह्मचर्यमायुष्याणां ॥ परदारगमनम-
 नायुष्याणां ॥ अयथाप्राणमारंभः प्राणोपरोधिनां ॥ विषादो रोगवर्द्ध-
 नानां ॥ हर्षः प्रीणनानां ॥ शोकः शोषणानां ॥ निर्वृतिः पुष्टि-
 काराणां ॥ आश्वासो बलकराणां ॥ पुष्टिः स्वप्नकराणां ॥ स्वप्नस्तं-
 द्राकराणां ॥ सर्वरसाभ्यासो बलकराणां ॥ एकरसाभ्यासो दौ-
 र्बल्यारोचकान्यतमदोषप्रकोपकराणां ॥ अग्निरामस्तंभशीतशूलो-
 द्वेष्टकप्रशमनानां ॥ गर्भशल्यमाहार्याणां ॥ अजीर्णमुद्धार्याणां ॥

बालो मृदुभेषजार्हाणां ॥ वृद्धो याप्यानां ॥ गर्भिणी तीक्ष्णौषध-
व्यवायव्यायामवर्जनीयानां ॥ सौमनस्यं गर्भधारणानां ॥ सन्निपा-
तो दुश्चिकित्स्यानां ॥ आमविषमचिकित्स्यानां ॥ ज्वरः शीघ्ररोगा-
णां ॥ कुष्ठं दीर्घरोगाणां ॥ राजयक्ष्मा रोगसमूहानां ॥ प्रमेहोऽनुष-
ग्णिणां ॥ जलौकसोऽनुशस्त्राणां ॥ बस्तिर्धन्वाणां ॥ हिमवानौषधिभू-
मीनां ॥ सोम ओषधीनां ॥ मरुभूमिरारोग्यदेशानां ॥ आनूपभूमिर-
हितदेशानां ॥ निर्देशकारित्वमातुरगुणानां ॥ अनिर्देशकारित्वं रिष्टा-
नां ॥ भिषक् चिकित्सांगानां ॥ सिद्धिर्वैद्यगुणानां ॥ नास्तिको व-
ज्यानां ॥ लौल्यं क्लेशकराणां ॥ आत्मवत्तोपकारिणां ॥ शास्त्रसहित-
स्तर्कः साधकानां ॥ दृष्टकर्मता निःसंशयकराणां ॥ असमर्थता
भयकराणां ॥ तद्दिद्यसंभाषा बुद्धिवर्द्धनानां ॥ आचार्यः शास्त्रा-
धिगमहेतूनां ॥ सद्द्वैद्यद्वेषः प्राणत्यागहेतूनां ॥ आयुर्वेदोऽमृतानां ॥
सद्वचनमनुष्ठेयानां ॥ वायुः प्राणसंज्ञाप्रदानहेतूनां ॥ सर्वसंन्यासः
सुखानामिति ॥ तत्रोदकाभिमृद्ध्युष्टोष्टप्रसादतकाभ्यासरक्तावसेकै-
रंडतैलाभ्यासोष्ठीक्षीरमदनफलमद्याक्षेपैकरसाभ्यासगर्भिणीनामेकैक-
स्मात्समुदायाच्च निर्धारणं ॥ पुष्करमूलादीनां तु समुदायादेवेति ॥
अध्याणां शतमुद्दिष्टं पंचपंचाशदुत्तरं ॥ अल्पमेतद्विजानीयाद्विता-
हितविनिश्चये ॥ इत्यग्न्यसंग्रहो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

अथातः शोधनादिगणसंग्रहमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ मदनजी-
मूतकेक्ष्वाकुकोशातकीद्वयफलपुष्पपत्राणि ॥ कुटजकरंजत्रपुससर्षप-
पिप्पिलीविडंगैलाप्रत्यक्पुष्पाहरेणुपृथ्वीकाकुस्तुंबुरुप्रपुत्रादानां फ-
लानि शारदानि च ॥ हस्तिपर्णीकोविदारकर्बुदारारिष्टाश्वगंधानीपविदु-
लर्षिवीबंधुजीवकश्वेताशणपुष्पीसदापुष्पीवचाचित्राचित्रकमृगेंद्रवा-

१ अग्निमन्त्रध्याये पञ्चपञ्चाशदधिकंशतमध्याणामुक्तं गणनायां कृतायामेको-
नवत्यधिकशतमायाति तर्हित्यं ॥

रुणीसुखवीचतुरंगुलस्वादुकंटकपाठापाटलीशार्ङ्गामधुकमूर्वाससपर्ण-
 सोमबल्कहीपिशिग्रुमुनःसौमनस्यायवानीरुश्रीवपुनर्नवामहासहाक्षु
 द्रसहेक्षुकांडकालवृंतपिप्पलीमूलचविकानलदोशीरन्हीबेरमूलानि ॥
 शाल्मलीशाल्मलुकाभद्रपण्यैरावण्युपोदकोदालकधन्वरसांजनराजाद-
 नोपचित्रागोपशृंगाटिकापिच्छाः॥प्रियंगुपुष्पं॥तालीसपत्रं॥हरिद्राशृंग-
 बेरकंदौ॥मधूकदारुहरिद्रासारौ ॥ तगरगुडूचीमधुफाणितक्षीरक्षारलव-
 णानि चेति वमनोपयोगीनि ॥ त्रिवृत्श्यामादंतीद्रवंतीशंखिनीसहला-
 ऽजगंधाऽजशृंगीवचागवाक्षीछगलांत्रीसुवर्णक्षीरीचित्रककिणिहीह-
 स्वपंचमूलवृश्चीवपुनर्नवावास्तुकशाकसालमूलानि ॥ तिल्वकरम्यक-
 कांपिहकपाटलीत्वचः ॥ त्रिफलापीलुपियालकुवल्बदरकर्कंधुकाश्म-
 र्यपरूषकदाक्षानीलिनीक्लीतनिकोदकीर्याविडंगपूगपंचांगुलफलानि ॥
 चतुरंगुलफलपत्राणि॥पूतिकत्वक्फलपत्राणि ॥ महावृक्षससपर्णज्यो-
 तिष्मतीक्षीराणि ॥ क्षीरमस्तुमद्यधान्याम्लमूत्राणिचेति विरेचनो-
 पयोगीनि ॥ कोशातकीदेवदालीससलाकारवेहिकास्वरसा अर्क-
 क्षीरमुष्णोदकं चेत्युभयात्मकानि ॥ बस्तिपु तु तेषु तेष्ववस्थां-
 तरेषु यान्युपयुज्यन्ते द्रव्याणि तान्येवासंख्येयत्वाच्चोपदिश्यन्ते ॥
 रसस्कंधेभ्य एव यथादोषं यथावस्थं च विभजेत् ॥ सर्वेषु तु प्रायो
 मदनकुटजजीमूतकेक्ष्वाकुकोशातकीद्वयत्रपुससिद्धार्थकशताब्दाफ-
 लानि॥बलादशमूलैरंडत्रिवृद्वायष्ट्याह्वकुष्ठरास्नापुनर्नवकतृणमूला-
 नि ॥ सरलदेवदारुहपुषाहिगुरसांजनव्योषपत्रैलाऽमृतायवकोलकुल-
 त्थगुडलवणमस्तुधान्याम्लमूत्रस्नेहक्षौद्रक्षीराणिचेति निरूहोपयोगी-
 नि ॥ अपामार्गविडंगमरिचपिप्पलीशिरीषबिल्वज्जाज्यजमोदवार्ता-
 कपृथ्वीकैलाहरेणुफलानि ॥ तालीसतमालतकारीहरितकवर्गपत्राणि॥
 सर्पपफलपत्राणि ॥ शिग्रुफलपत्रत्वचः॥ हरिद्रामूलकलशुननागरकंद-
 पत्राणि॥अतिविषाकंदाः॥ कुष्ठवचाभार्ङ्गीश्वेताकिणिहीनागदंतीज्यो-

तिष्मनीगवाक्षीवयस्थाष्टश्रिकालीर्बिबीकरंजमूलानि ॥ अर्कालकपु-
 ष्पमूलानि ॥ रोध्रमदनसप्तपर्णनिंबपीलुबीजानि ॥ मुरंगीमातुलुंगील-
 वंगपुष्पाणि ॥ अगुरुसुरदारुसरलसलकीर्जिगिण्यसनरसांजनहिङ्गुला-
 क्षानिर्यासः ॥ तमालशालतालमधूकदार्यीसाराः ॥ तेजस्विनीमेष-
 श्रृंमीवरांगेगुदीबृहतीद्वयत्वचः ॥ राजादनमज्जसौद्रलवणानि मद्यानि
 गवादिशकृद्रसमूत्रपित्तान्येवंविधानि चैन्द्रियोपशमनान्यन्यान्यपि तथा
 स्नेहाः क्षीरं रक्तं मांसरसो धान्यरसस्तोयमिति शिरोविरेचनोपयोगी-
 नि ॥ मधुकपद्रकमंजिष्ठासारिवामुस्तापुन्नागकेसरैलवालुकमुषणत्व-
 कृतमालपृथ्वीकाहरेणुलाक्षाशतपुष्पासलकीशर्करामदनकमरुबकन्य-
 ग्रोधोदुंबराश्वत्थप्लक्षलोध्रत्वक्पद्मोत्पलानि सर्वगंधद्रव्याणि च कुष्ठत-
 गरवज्र्यानि प्रायोगिकधूमोपयोगीनि ॥ अगुरुगुग्गुलुसलकीशैलेयक-
 नलदन्दीबेरहरेणूशीरमुस्ताध्यामकवरांगश्रीविष्टकस्थौणेयकपरिपेलवै-
 लवालुककुंदुरुकसर्जरसयष्ट्यावृहफलसारस्नेहमधूच्छिष्टाबल्वफलम-
 ज्जयवतिलमाषकुंकुमानि भेदोमज्जवसासर्पीषि च स्नेहिकधूमोपयो-
 गीनि॥शिरोविरेकद्रव्याणि गंधद्रव्याणि च तीक्ष्णानि मनोव्हाहरिता-
 लं चेति तीक्ष्णधूमोपयोगीनि॥भद्रदारुकृष्टतगरवरुणबलातिबलार्तग-
 लकच्छुराष्टकीकुबराक्षीवत्सादन्यर्कालर्ककतकभाङ्गीकार्पासीष्टश्रिका-
 लीपत्तूरप्रभृतीनि विदार्यादिगणो वीरतरादिस्तृणारूयवज्र्यानि षट्पंच-
 मूलानि चेति वातशमनानि॥दूर्वाऽनंतामोचरसमंजिष्ठापरिपेलवकाला-
 कालीयकदलीकंदलीपयस्याऽऽत्मगुसानालिकेरखर्जूरद्राक्षाविदारीब-
 दरीबलानागबलानागपुष्पाशतावरीशीतपाकयोदनपाकीतृणशूल्यांशु-
 मतीद्वयारिष्टकारिष्ठाटरूपकेत्कटप्रियंगुधातकीधवधन्वनस्यंदनखदि-
 रकदरपियालतालशालसर्जतिनिशाश्वकर्णगुंदावानोरपद्मापद्मकपद्म-
 बीजमृणालकुमुदनलिनसौगंधिकपुंदरीकशतपत्रसेवालकल्हारोत्पल-
 काकोल्युत्पलिकाशालूकशृंगाटककसेरुकक्रौंचादनप्रभृतीनि शीतवी

र्याणि सारिवादिः पद्मकादिः पटोलादिर्न्यग्रोधादिर्दाहहरो महाकषाय-
 स्तृणपंचमूलं चेति पित्तशमनानि॥शीतशिवशतपुष्पासरलसुरदारु-
 र्लेगुदीसातलामुमनःकाकादनीलांगलीहस्तिकर्णमुंजातलामज्जकप्रभृ-
 तीन्यारग्वधादिरसनादिरर्कादिः सुरसादिर्मुष्ककादिर्वत्सकादिर्मुस्ता-
 दिः शीतघ्नश्च महाकषायो बलीकंटकपंचमूले च श्लेष्मशमनानीति ॥
 भवति चात्र ॥ समीक्ष्य दोषदृष्यादीनमी वर्गाः सुयोजिताः ॥ सर्वामय-
 जयायालं जायंते नियतात्मनां ॥ ॥ इति शोधनादिगणसंग्रहो नाम
 चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

अथातो महाकषायसंग्रहमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ आनंत्यादौष-
 धानामामयानां चानंता एव कषायाः॥ये तु सुतरामुपयोगवन्तः प्रकर्ष-
 वर्तिनो वा ते जीवनीयादिसंज्ञाः प्रत्येकं दशकषायसंयोगात्पंचचत्वारिं-
 शन्महाकषाया वक्ष्यंते॥र्यत्प्रतिबोधार्थमेव मंदबुद्धीनां बुद्धिमतामुदा-
 हरणमात्रदर्शनार्थं॥शक्यं हि बुद्धिमद्भिः स्वादुशीतस्निग्धादीन् जी-
 वंत्यादिषु साधारणान् गुणानालोच्य क्षीरेक्षुद्राक्षाऽक्षोढविदारीकंदा-
 दिष्वपि तद्गुणेषु जीवनीयादित्वमवधारयितुं॥यथोक्तानुसरणमेव तु श्रे-
 यो मंदबुद्धेरिति ॥ व्यस्ताश्च ते चत्वारिंशदानि पंचाशदधिकानि तद-
 भिधानान्येव॥यद्यपि तानि तान्येव द्रव्याणीति द्रव्यसंकरः कषायेषु
 तथापि न संज्ञाविरोधः ॥ एकस्यापि बहुकार्यनिर्वर्तनात् ॥ तत्र लव-
 णवर्जा रसाः कल्पनायां कषाया इत्युच्यंते ॥ तद्योनित्वात् ॥ लवणे
 तु निर्यासादिकल्पनानामसंभवः ॥ पृथगुपयोगोपकाररहितत्वाच्च नैर-
 र्थक्यमिति ॥ भवंति चात्र ॥ जीवंतिकाकोल्यौ द्वे मेदे मुद्गमाषप-
 र्ण्यौ च ॥ कृपभकजीवकमधुकं चेति गणो जीवनीयाख्यः ॥ बाट्या
 बला पयस्या काकोल्याविक्षुवाजिगंधे च ॥ क्षीरिणिराजक्षबके सार-
 द्वाजी च बृंहणीयो ऽयं ॥ हैमवती चिरबिल्वं मुस्ता कुष्ठं वचा

हरिद्रे च ॥ चित्रककटुकाऽतिविषा वर्गोऽयं लेखनीयाख्यः ॥ अ-
 कैरंडौ चित्राचित्रकचिरबिल्वशंखिनीसरलाः ॥ हेमक्षीरी कटुका बन्धि-
 मुखी भेदनीयानि ॥ मधुमधुकपृश्निपर्णीकटुफललोध्रप्रियंगुधातव्यः ॥
 अंबष्टकीसमंगा मोचरसश्चेति संधानः ॥ हिंगुमरिचाम्लवेतसदीप्यक-
 मल्लातकास्थिसंयोगात् ॥ वर्गः सपंचकोलो निर्दिष्टो दीपनीयोऽयं ॥
 ऐंद्र्यतिरसापयस्या ऋष्यप्रोक्तास्थिराबलाऽतिबलाः ॥ इति बल्यो
 दशकोऽयं हयगंधा रोहिणी ऋषभः ॥ चंदनतुंगपयस्यासितालताम-
 धुकपद्मकोशीरं ॥ वर्ण्यो गणोऽयमुदितो मंजिष्ठासारिवासहितः ॥ हं-
 सपदीवृहतीद्वयमृद्धीकासारिवेक्षुमूलानि ॥ कैटव्यमधुकण्ठाः सवि-
 दार्यः कंठजननानि ॥ वृक्षाम्लबदरदाडिमकुवलाभ्राभ्रातलिकुच-
 करमर्दं ॥ हृद्यं समातुलुंगाम्लवेतसं विद्धि वर्गमिमं ॥ नागरच-
 विकाचित्रकविडंगमूर्वाऽमृतावचामुस्ताः ॥ सहपिप्पलीपटोलास्तृ-
 सिघ्नोऽयं गणः प्रथितः ॥ कुटजफलबिल्वचित्रकमहौषधप्रतिविषा-
 वचाचविकाः ॥ धन्वयवासं पथ्या दारुहरिद्रा गणोऽशौघ्नः ॥ खदि-
 रामलकारुष्करनिशाऽभयासप्तपर्णकरवीराः ॥ कुष्ठघ्राश्वतुरंगुलविडंग-
 जातिप्रवालाश्च ॥ नलदकृतमालचंदनसर्षपघननिंबकुटजमधुकानि ॥
 कंडूं दारुहरिद्रा सनक्तमालानि निघ्नंति ॥ अक्षीवमरिचकैंबुकविडंग-
 कांडीरकिणिहिनिर्गुड्यः ॥ घ्नंति कृमीन् श्वदंष्ट्राविषाखुपण्यस्तथा न
 चिरात् ॥ मंजिष्ठाश्लेष्मातकरजनीसुवहाशिरीषपालिंघः ॥ सैलाचं-
 दनकतकाः ससिंदुवारा विषं घ्नंति ॥ शालिकुशकाशपष्टिकवीरण-
 दर्भेक्षुबालिकेक्षूणां ॥ तद्दुद्रुद्रोत्कटयोर्मूलमलं स्तन्यजननाय ॥ पाठा
 नागरसुरतरुधनाऽमृतासारिवेद्रयवमूर्वाः ॥ कटुकाकिरातितक्तं वर्गोऽयं
 स्तन्यशुद्धिकरः ॥ मेदाकाकोलीद्वयवृक्षरुहाजीवकर्षभकुलिंगाः ॥
 शुक्रजननो गणोऽयं सहजटिलाशूर्पपर्णीभिः ॥ कुष्ठैलवालुककटुफलकां
 ठेक्षिवक्ष्वन्धिफेनकोशीरैः ॥ वसुकेक्षुरकैः शुक्रं शुत्थ्येत्सकदंबनिर्या-

सैः ॥ द्राक्षाकाकोलीद्वयमधुपर्णीमधुकजीवकविदार्यः ॥ स्नेहोपगाः स-
मेदाजीवंतीशालिपर्णीकाः ॥ सौभाजनकपुनर्नवदृश्वीवकुलत्थमाषव-
दराणि ॥ स्नेहोपगानि विद्यात्सयवतिलाकोरुबूकानि ॥ लाजाम्रबद-
रदाडिमयवषष्टिकमातुलुंगसेव्यानि ॥ जंब्वाग्रपल्लवानि वमनिग्रह-
णानि मृत्प्रा च ॥ नागरधन्ववासकवालकपर्पटकचंदनगुडूच्यः ॥ भू-
निंबघनपटोलीकुसुंबं र्यसुतं घ्नन्ति ॥ बृहतीद्वयदृक्षरुहापुष्करमूलाभ-
याकणाशृंग्यः ॥ हिध्मां निघ्नन्ति शठी दुरालभा बदरबीजं च ॥ श्यामा-
ऽनंता पद्मा कटुंगः पद्मकेसरं लोधं ॥ धातुकिकुसुमसमंगामोचरसा-
म्रास्थि विट्ग्रहणं ॥ जंबूसल्लकिमधुकं नीलोत्पलकच्छुरातिलश्र्याहं ॥
भृष्टा च मृत्पयस्या सशालमली विड्विरजनानि ॥ जंब्वाग्रोदुंबरवट-
कपीतनप्लक्षपिप्पलाशमंतं ॥ भल्लातसोमबल्कं मूत्रग्रहणाय निर्दिष्टं ॥
कमलनलिनकुमुदमधुकसौगंधिकधातकीलताकुसुमं ॥ मूत्रं नयति
विरागं सोत्पलशतपत्रपुंडरीकं च ॥ वृक्षादनीश्वदंष्ट्रादर्भैर्त्कटवसुकवशि-
रकुशकाशाः ॥ मूत्रं विरेचयेयुर्गुद्रा पाषाणभेदश्च ॥ द्राक्षाऽऽमलकपु-
नर्नवदृश्वीवदुरालभाऽभयाकृष्णाः ॥ कासं घ्नन्ति सशृंगी तामलकी
कंठकारी च ॥ चंडाऽम्लवेतसशठीतामलकीमुरसाहिंगुजीवंत्यः ॥ पुष्क-
रमूलैलाऽगुरु वर्गोऽयं श्वासशमनाय ॥ द्राक्षापीलुपरूषकमंजिष्ठासारि-
वाऽमृतापाठाः ॥ त्रिफला चेति गणोऽयं ज्वरस्य शमनाय निर्दिष्टः ॥
दाडिमफल्गुपरूषकपियालयवषष्टिकेक्षुबदराणि ॥ श्रमनाशनानि वि-
द्याद्द्राक्षाखर्जूरसहितानि ॥ पद्मकलाजोशीरं मधुकोत्पलसारिवासि-
तोदीच्यं ॥ काश्मर्यफलं चंदनमेष गणो दाहहा प्रोक्तः ॥ नतनागरा-
गुरुवचाधान्यकभूतीकपिप्पलीव्याड्यः ॥ शीतं शमयंत्यचिरात्स्योनाकः
साग्निमंथश्च ॥ तिंदुकपियालबीजकसप्तच्छदवदिरकदरबदराणि ॥
अरिमेदवाजिकर्णौ कंकुभश्चोददशमनानि ॥ काकोल्येलासेव्यं नि-

दिग्धिके शालिपृश्निपण्यौ च ॥ ग्रन्थंगमर्दमचिराच्चंदनमधुकोरुबूकं
 च ॥ दीप्यकमरिचाजाजीगंडीरं साजगंधमथ शूलं ॥ शमयति
 सपंचकोलं शोफं दशमूलमाढ्यं च ॥ मधुमधुकलाजगैरिकफलि-
 नीमोचरसमृत्कपालानि ॥ संस्थापयन्ति रुधिरं रुधिरं च सशर्करं
 रोधं ॥ शैलैलवालुकट्फलमोचरसाशोकपद्मकशिरीषं ॥ स्थापयति
 वेदनामथ सहतुंगकदंबविदुलं च ॥ कैडर्यहिंगुचोरकपलंकषाऽशो-
 करोहिणिवयस्थाः ॥ पूत्यरिमेदो जटिलागोलोमिवचाश्च संज्ञा-
 दाः ॥ ऐंद्री दूर्वाऽमोघा विष्वक्सेनाऽव्यथा शिवा ऽरिष्टा ॥ ब्रा-
 ह्मी सवाद्यपुष्पी शतवीर्या स्थापयेद्गर्भं ॥ अमृता पथ्या धात्री
 जीवन्ती श्रेयसी स्थिरा युक्ता ॥ मंडूकपण्यतिरसा स्थापयति पुन-
 र्नवा च वयः ॥ इति नानाविधव्याधिविघातार्थमुदाहृताः ॥ योगा
 रोगानुरवशात्कल्पयेत्तान्यथायथं ॥ ॥ इति महाकषायसंग्रहो नाम
 पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

अथातो विविधगणसंग्रहमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ विदारिपंचां-
 गुलवृश्चिकालीवृक्षीवदेवाह्वयशूर्पपण्यः ॥ द्वे पंचमूले लघुजीवनाख्ये
 कंदूकरी गोपसूता त्रिपादी ॥ विदार्यादिरयं हृद्यो बृंहणो वातपित्त-
 हा ॥ शोषगुल्मांगमर्दोर्ध्वश्वासकासहरो गणः ॥ सारिवोशीरकाश्म-
 र्यमधूकशिशिरह्वयं ॥ यष्टीपरूषकं हन्ति दाहपित्तास्रतृद्गदान् ॥ प-
 द्यकपुंड्रौ वृद्धितुगर्ह्यः शृंग्यमृता दश जीवनसंज्ञाः ॥ स्तन्यकरा ग्रन्ती-
 रैणपित्तं प्रीणनबृंहणजीवनवृध्याः ॥ परूषकं वरा द्राक्षा कट्फलं क-
 तकात्फलं ॥ राजवह्ं दाढिमं शाकं तृणमूत्रामयवातजित् ॥ अंजनं फलि
 नीमांसीपद्मोत्पलरसांजनं ॥ सैलामधुकनागावह्ं विषांतर्दाहपित्तनु-
 त् ॥ पटोलकटुरोहिणीचंदनं मधुस्रवगुडूचिपाठान्वितं ॥ निहन्ति कफ-

पित्तकुष्ठज्वरान्विषं वमिमरोचकं कामलां ॥ गुदूचीपद्मकारिष्ठधा-
न्यकारक्तचंदनं ॥ पित्तश्लेष्मज्वरच्छर्दिदाहतृष्णाघ्नमग्निरुन् ॥ आर-
ग्वर्धेद्रयपाटलिकाकतित्तानिबामृतामधुरसामुवृक्षपाठाः ॥ भूर्नि-
बसैर्यकपटोलकरंजयुग्मसप्तच्छदाग्निसुषवीफलबाणघोंटाः ॥ आर-
ग्वधादिर्जयति छर्दिकुष्ठविषज्वरान् ॥ कफं कंडूं प्रमेहं च दुष्टव्रणवि-
शोधनः ॥ असनतिनिशभूर्जश्वेतवाहप्रकीर्याः खदिरकदरभंडीशिशि-
प्रामेषशृंग्यः ॥ त्रिहिमसलपलाशा जोंगकः शाकशालौ धवकमुकक-
लिंगच्छागकर्णाश्वकर्णाः ॥ असनादिर्विजयते श्वित्रकुष्ठकफरुमीन् ॥
पांडुरोगं प्रमेहं च मेदोदोषनिवर्हणः ॥ वरणसैर्यकयुग्मशतावरीदहन-
मोरटबिल्वविषाणिकाः ॥ द्विवृहतीद्विकरंजयाद्वयं बहलपल्लवदर्भ-
रुजाकराः ॥ वरणादिः कफं मेदो मंदोभित्वं नियच्छति ॥ आढ्यवातं
शिरःशूलं गुल्मं चांतः सविद्रधिं ॥ ऊपकस्तुत्थकं हिंगु कासीसद्वयसै-
धवं ॥ सशिलाजतु कृच्छ्राश्मगुल्ममेदःकफापहं ॥ वीरतरोऽरणि-
को न-
लगुंठौ मोरटटुंठुकसैर्यकयुग्मं ॥ मुस्तकमंजरिकर्कशपार्था मूत्रविरेककरो
दशकश्च ॥ वर्गो वीरतराद्योऽयं हंति वातकृतान्गदान् ॥ अश्मरीशर्क-
रामूत्रकृच्छ्राघातरुजाहरः ॥ रोध्रशावरकरोध्रपलाशा जिगिणीसरल-
कट्फलयुक्ताः ॥ कुत्सितांबकदलीगतशोकाः सैलवालुपरिपेलवमो-
चाः ॥ एष रोध्रादिको नाम मेदःकफहरो गणः ॥ योनिदोषहरः स्तं-
भी वण्यो विषविनाशनः ॥ अर्कालकौ नागदंती विशल्या भाईर्नी रा-
स्त्रा वृश्चिकाली प्रकीर्या ॥ प्रत्यक्पुष्पी पीततैलोदकीर्या श्वेतायुग्मं
तापसानां च वृक्षः ॥ अयमर्कादिको वर्गः कफमेदोविषापहः ॥ रुमि-
कुष्ठप्रशमनो विशेषाद्व्रणशोधनः ॥ सुरसयुगफणिज्जं कालमाला विडंगं
खरबुकवृषकर्णीकट्फलं कासमर्दः ॥ क्षवकसरसिभाईर्नीकार्मुकाः
काकमाची कुलहलविषमुष्टी भूस्तृणो भूतकेरी ॥ सुरसादिर्गणः श्ले-

ष्ममेदःकमिनिषूदनः ॥ प्रतिश्यायारुचिश्वासकासघ्नो व्रणशोधनः
 ॥ मुष्ककलुग्वराद्दीपिपलाशधवर्शिशिषाः ॥ गुल्ममेहाश्मरीपांडुमे-
 दोर्शःकफशुक्रजित् ॥ वत्सको मधुरसा त्रुटिर्वचा दीर्घवृंतफलवे-
 ल्लसर्षपाः ॥ रोहिणी स्थपनिर्हिगुभाङ्गयः शूलघाति दशकं घुणप्रिया ॥
 वत्सकाद्योऽनिलःश्लेष्ममेदोऽरोचकपीनसान् ॥ शूलशोर्ज्वरगुल्मांश्च
 हन्ति दीपनपाचनः ॥ वचाजलददेवाव्हनागरातिविषाऽभयाः ॥ हरि-
 द्राह्वयपृष्ठाव्हकलशीकुटजोद्भवाः ॥ वचाहरिद्रादिगणावामाती-
 सारपाचनौ ॥ मेदःकफाढ्यपवनस्तन्यदोषनिबर्हणौ ॥ प्रियंगुपु-
 ष्पांजनयुग्मपद्माः पद्माद्रजो योजनबल्यनन्ता ॥ मानद्रुमो मोचरसः
 समंगा पुन्नागशीतं मदनीयहेतुः ॥ अंबष्ठा मधुकं नमस्करी नन्दी-
 वृक्षपलाशकच्छुराः ॥ रोधं धातुकिबिल्वपेशिके कटुंगः कमलोद्भ-
 वं रजः ॥ गणौ प्रियंग्वंबष्ठादी पक्वातीसारनाशनौ ॥ संधानीयौ
 हिनौ पित्ते व्रणानामपि रोपणौ ॥ मुस्तावचाग्निदिनिशादितिका
 भल्लातपाठात्रिफलाविषाख्याः ॥ कुष्ठं त्रुटी हैमवती च योनिस्त-
 न्यामयघ्ना मलपाचनाश्च ॥ न्यग्रोधपिप्पलसदाफलरोधयुग्मजंबू-
 हयार्जुनकपीतनसोमबल्काः ॥ प्लक्षाम्रवंजुलपियालपलाशनन्दीको-
 ल्त्रीकदंबविरलामधुकं मधुकं ॥ न्यग्रोधादिर्गणो व्रण्यः संग्राही भग्न-
 साधनः ॥ मेदःपित्तास्रतृड्दाहयोनिरोगनिबर्हणः ॥ एलायुग्मतुरुष्ककु-
 ष्टफलिनीमांसीजलध्यामकस्पृक्काचोरकचोचपत्रतगरस्थौणेयजातीर-
 साः ॥ शुक्तिर्व्याघ्रनखो ऽमराव्हमगुरुः श्रीवासकः कुंकुमं चण्डा
 गुग्गुलुदेवधूपरवपुराः पुन्नागनागाव्हयौ ॥ एलादिको वातकफौ विषं
 च विनियच्छति ॥ वर्णप्रसादनः कंदूपिटिकाकोठनाशनः ॥ श्यामा-
 दन्तीद्रवंतीऋमुककुठरणाशंखिनीचर्मसाव्हास्वर्णक्षीरीगवाक्षीशिखरिर-
 जनकच्छिन्नरोहाकरंजाः ॥ वस्तांत्री व्याधिघातो बहलबहुरस-

स्तीक्ष्णवृक्षात्फलानि श्यामाद्यो हन्ति कुष्ठं विषमरुचिकफौ तृड्जं
मूत्रकृच्छ्रं ॥ पिप्पलीपिप्पलीमूलचर्वाचित्रकशृंगबेरमरिचहस्तिपि-
प्पलीहरेणुकैलाऽजमोदेंद्रयवपाठाजीरकसर्षपमहानिबफलगुहिगुभाङ्गी
बचामुस्तामधुरसाऽतिविषाविडंगानि कटुरोहिणीचेति ॥ पिप्पल्यादिः
कफहरः प्रतिश्यायानितारुचीः ॥ निहन्याद्दीपनो गुल्मशूलघ्नश्चा-
मपाचनः ॥ पंचविंशतिरित्युक्ता वर्गास्तेषु त्वलाभतः ॥ युञ्ज्यात्त-
द्विधमन्यच्च द्रव्यं जस्यादयौगिकं ॥ एते वर्गा दोषदृष्याद्यपेक्ष्य क-
ल्ककाथस्नेहलेहादियुक्ताः ॥ पाने नस्येऽन्वासनेऽतर्बहिर्वा लेपाभ्यं-
गैर्घ्नति रोगान्मुकच्छ्रान् ॥ इति विविधगणसंग्रहो नाम षोडशो-
ऽध्यायः ॥ १६ ॥

अथातो द्रव्यादिविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ इह हि द्रव्यं
पंचमहाभूतात्मकं ॥ तस्याधिष्ठानं पृथिवी योनिरुदकं खानिलानल-
समवायान्निर्वृत्तिविशेषौ ॥ उत्कर्षेण तु व्यपदेशः ॥ तस्माद्भूतसम-
वायसंभवान्नैकरसं द्रव्यं ॥ ततश्च नैकदोषा व्याधयः ॥ तत्र
व्यक्तो रसः ॥ अनुरसस्तु रसेनाभिभूतत्वादव्यक्तो व्यक्तो वा किं-
चिदन्ते ॥ रसस्य तु छेदनोपशमने द्वे कर्मणी हिताहितौ प्र-
भावौ ॥ तदाश्रयेषु च द्रव्यसंज्ञकेषु पृथिव्यादिषु गुणाः
प्रकृतिविकृतिविचारदेशकालवशाद्गुणादयो रसेषूपचर्यन्ते ॥ तत्र द्रव्यं
गुरुकठिनविशदमंदसांद्रस्थूलस्थिरगंधगुणबहुलं पार्थिवमुपचयगौरव-
संघातस्थैर्यकरं ॥ द्रवस्निग्धशीतगुरुमंदसांद्रसरमृदुपिच्छिलरसगुणब-
हुलमौदकमुपप्लेदस्नेहबंधविष्यंदमार्दवप्रल्हादकरं ॥ तीक्ष्णोष्णरूक्ष-
सूक्ष्मलघुविशदरूपगुणबहुलमाग्नेयं दाहपाकप्रकाशप्रभाषर्णकरं ॥
रूक्षसूक्ष्मलघुविशदविकाषिव्यवायिशीतखरस्पर्शगुणबहुलं वायव्यं
रौक्ष्यलाघववैशद्यग्लानिविचारकरं ॥ मृदुसूक्ष्मलघुविशदः क्षणव्यवा-

१ गुल्ममिति पाठोऽष्टांगतदये २ आचार्येणास्मिन् अध्याये पंचविंशतिर्गणसंख्याक-
थिता गणनायां कृतायां षड्विंशतिर्गणा आयांति तच्चित्यं ॥ मम तु पिप्पल्यादिगणोऽधिक्ये भाति-

यिविपक्तिशब्दगुणबहुलमाकाशात्मकं मार्दवसौषिर्यलाघवकरं ॥ इत्थं
 च नानौषधभूतं जगति किञ्चिद्द्रव्यमस्ति विविधार्थप्रयोगवशात् ॥
 वन्नाग्निमारुतात्मकं प्रायेणोर्ध्वभागं ॥ तयोर्हि लाघवादूर्ध्वगतित्वाच्चा-
 ग्रेः प्लवनत्वाच्च मारुतस्य ॥ भूम्यौदकात्मकं तु प्रायेणाधोभागं तयोर्हि
 मौरवान्निम्नगत्वाच्च तोयस्य ॥ व्यामिश्रात्मकमुभयतो भागं ॥ शमनं
 तु दोषविपरीतगुणमुक्तं प्राक् ॥ तत्संकरे च यतो बाहुल्येन व्यपदे-
 शः ॥ तथाऽनिलात्मकं ग्राहि ॥ अनलात्मकं दीपनपाचनं ॥ उभया-
 त्मकं लेखनं ॥ भूम्युदकात्मकं बृंहणं ॥ तत्र कटुम्ललवणा वीर्येण
 यथोत्तरमुष्णाः ॥ तिक्तकषायमधुराः शीताः ॥ तिक्तकटुकषाया रुक्षा
 बद्धविण्मूत्रमारुताः ॥ लवणाम्लमधुराः स्निग्धाः सृष्टविण्मूत्रमारु-
 ताः ॥ लवणकषायमधुरा गुरवः ॥ तद्वदम्लकटुतिक्ता लघवः ॥ अ-
 न्ये पुनर्गुरुलघुस्निग्धरूक्षसाधारणं लवणमिच्छन्ति ॥ वीर्यं तु केचि-
 द्गुरुलघुस्निग्धरूक्षक्षतीक्ष्णमंशुतोष्णभेदेनाष्टविधमाहुः ॥ अपरे पुनः
 पठन्ति ॥ वीर्यं द्रव्यस्य तज्ज्ञेयं यद्योगात्क्रियते क्रिया ॥ नावीर्यं क्रि-
 यते किञ्चित्सर्वा वीर्यकृता हि सा ॥ यैरष्टविधं तैरपि चैवमतिप्रकृष्ट-
 शक्तियुक्तानामशेषौषधगुणसारभूतानामष्टानामेव गुर्वादीनां वीर्यसं-
 ज्ञा विशिष्टाऽऽम्नायविहितापि लौकिकीति समुद्भाष्यते ॥ तथाहि
 रसविषाकगुणांतरविजयिन्या भूयांसश्च वरिष्ठाश्च गुणाः संगृहीताः ॥
 विशेषवृत्त्या च तत्र तत्र द्रव्यस्वरूपकथने व्यवहारः प्रवर्तितो भवति ॥
 अतएव च सर्वातिशायी द्रव्यस्वभावः प्रभाव इत्याम्नातः ॥ सत्यपि
 च क्रियानिर्वर्तनसाम्ये विपरीता रसादयो वीर्यास्त्यया प्रभावसंज्ञया
 वा न परिमृश्यन्ते ॥ अन्ये तु गुर्वादीनामश्रीषोभात्मकवादादानवि-
 सर्गविभागेन कालस्योष्णशीतात्मकं द्विविधमेवास्मन्ति ॥ एवं चा-
 हुः ॥ नानात्मकमपि द्रव्यमश्रीषोभौ महाबलौ ॥ व्यक्ताव्यक्तं जग-

दिव नातिक्रामति जातुचित् ॥ तत्रोष्णं दहनपचनस्वेदनविलयनाबि-
 लकफशमनानि करोति ॥ शीतं ल्हादनस्तंभनजीवनरक्तपित्तप्रसाद-
 नादीनि ॥ विपाकस्तु प्रायः स्वादुः स्वादुलवणयोः स्म्लोऽस्म्लस्य कटु-
 रतिरेषां ॥ रसैरसौ तुल्यफलः ॥ द्रव्यगुणविशेषेण चास्याल्पमध्य-
 भूयस्त्वमुपलक्षयेत् ॥ पराशरस्तु पठति ॥ पाकास्त्रयो रसानामस्म्लोऽ-
 स्म्लं पच्यते कटुः कटुकं ॥ चत्वारोऽन्ये मधुरं संसृष्टरसास्तु संसृष्टं ॥
 कटुतिक्तकषायाणां कटुको येषां विपाक इति पक्ष स्तेषां पित्तविघाते
 तिक्तषायौ कथं भवतः ॥ तत्र यन्मधुरं रसविपाकयोः शीतवीर्यं च
 द्रव्यं यच्चास्म्लं तयोरुष्णवीर्यं च यद्वा कटुकं तेषां यथास्वं रसादि-
 भ्यः प्रायो गुणान् दोषकोपशमनत्वं च विद्यात् ॥ तद्यथा ॥ क्षीरमदिरा-
 मरिचादीनां रसादिसंकरेण त्वन्यथात्वं ॥ यथा मधु मधुरं श्लेष्माणं शम-
 यति कटुपाकतया सकषायत्वादौक्ष्याच्च वातं जनयति शीतवीर्यत्वाच्च ॥
 तथा यवोऽपि ॥ आनूपौदकपिशितं शीतमपि पित्तं करोत्युष्णवीर्यत्वा-
 त्तथा तैलं कटुविपाकतया च विपाकतएव बद्धविण्मूत्रं ॥ अस्म्लं
 कांजिकं कफं जयति रुक्षोष्णत्वात् ॥ कपित्थं तु रौक्ष्यात् पित्तं च
 शीतवीर्यत्वात् ॥ आमलकं पित्तं शीतवीर्यत्वात् स्वादुपाकतया च
 कफं रौक्ष्याल्लाघवाच्च शैत्यरौक्ष्यलाघवैस्तु न वातं ॥ लवणं सैधवं स्वादु-
 पाकतया पित्तं जयति लाघवात्कफं जयति ॥ कटुकाऽपि शुंठी स्नेहौ-
 ण्यस्वादुपाकैर्वातं क्षपयति पिप्पली च ॥ लशुनोऽपि स्नेहौण्य-
 गौरवैः ॥ पलांदुश्च ॥ स तु स्नेहगौरवाभ्यां जनयति श्लेष्माणं वृद्धं च
 मूलकं स्वादुपाकतया ॥ तिक्तानि व्याघ्रीविशल्याऽर्कागुरूण्युष्णवी-
 र्यत्वात् पित्तं जनयन्ति ॥ कषायतिक्तं महत्पंचमूलं वातं जयति
 न तु पित्तमुष्णवीर्यत्वात् ॥ कषायश्च कुलत्थोऽस्म्लपाकतया च ॥
 इत्येतन्निदर्शनमात्रमुक्तं ॥ तस्मात् ॥ किञ्चिद्व्रसेन कुरुते कर्म
 वीर्येण चापरं ॥ द्रव्यं गुणेन पाकेन प्रभावेणैव किञ्चन ॥ यद्यद्रव्ये

रसादीनां बलवत्त्वेन वर्तते ॥ अभिभूयेतरांस्तत्तत्कारणत्वं प्रपद्यते ॥
 विरुद्धगुणसंयोगे भूयसाऽल्पं हि जीयते ॥ रसं विपाकस्तौ वीर्यं
 प्रभावस्तान्यपोहति ॥ बलसाम्ये रसादीनामिति नैसर्गिकं बलं ॥
 विरुद्धा अपि चान्योन्यं रसाद्याः कार्यसाधने ॥ नावश्यं स्युर्वि-
 धाताय गुणदोषा मिथो यथा ॥ रसवीर्यप्रभृतयो भूतोत्कर्षापकर्षतः ॥
 एकरूपा विरूपा वा द्रव्यं समधिशेते ॥ माधुर्यशैत्यपैच्छिल्यस्ने-
 हगौरवमंदताः ॥ सहृदया स्थिताः क्षीरे नत्वानूपौदकामिषे ॥ गुणा
 द्रव्येषु ये चोक्तास्तएव तनुदोषयोः ॥ स्थितिरुद्दिक्षयास्तस्मात्तेषां
 हि द्रव्यहेतुकाः ॥ रसं विद्यान्निपातेन तेनाधिवसनेन च ॥ वीर्यं वि-
 पाकं द्रव्याणां कर्मणः परिनिष्ठया ॥ मधुरस्कंदनिर्दिष्टघृततैलगुडा-
 दिषु ॥ गुणाः स्वादादिभेदेन रसषट्कं न युज्यते ॥ अस्तु भेदादसं-
 ख्यत्वमैक्यं वा स्वादुलक्षणात् ॥ भूतोत्कर्षापकर्षेण भेदो यो ऽ-
 ल्पेन कल्प्यते ॥ संकीर्णत्वात्फले चासौ तुल्यत्वान्न विवक्ष्यते ॥
 गुर्वादीनां विशेषेऽपि स्वजातेरनतिक्रमात् ॥ संख्याभेदो यथा नास्ति
 रसानामपि स क्रमः ॥ दृष्टं मुखोपलेपादि यत्सर्वेषु घृतादिषु ॥ न
 च तद्वाडिमाद्येषु षडेवातो रसाः स्मृताः ॥ आनंत्यैकत्वयोश्च स्यान्न
 विचित्रार्थतंत्रणं ॥ गुर्वाद्या वीर्यमुच्यंते शक्तिमंतो ऽन्यथा गुणाः ॥
 परसामर्थ्यहीनत्वाद्गुणा एवेतरे गुणाः ॥ यथारसं जगुःपाकाः षट्केचि-
 त्तदसांप्रतं ॥ यत्त्वादुर्वाहिरम्लत्वं न चाम्लमपि दाडिमं ॥ याति तैलं
 च कटुतां कटुकाऽपि न पिप्पली ॥ यथारसत्वे पाकानां न स्यादेवं
 विपर्ययः ॥ यस्माद्दृष्टो यवः स्वादुर्गुरुष्वनिलप्रदः ॥ दीपनं शी-
 तमप्याज्यं वसोष्णाप्यग्निसादिनी ॥ कटुपाकोपि पित्तघ्नोऽमुद्रो मा-
 षस्तु पित्तलः ॥ स्वादुपाकोऽपि चलकृत्स्निगधोष्णं गुरु फणितं ॥ रसः
 स्वादुर्यथा चैतत्तथाऽन्येष्वपि दृश्यते ॥ वातलं कफपित्तघ्नमम्लमप्या-
 क्षकीफलं ॥ कुरुते दधि गुर्वेष बन्धिं घालेवत् तु ना ॥ कपित्थं दाडिमं चा-

म्लं ग्राहि नामलकीफलं ॥ कषाया ग्राहिणी शीता धातुकी न
हरीतकी ॥ अप्रधानाः पृथक् तस्माद्रसाद्याः संसृतास्तु ते ॥
प्रभावस्तु यतो द्रव्ये द्रव्यं श्रेष्ठमतो मतं ॥ रसादिसाम्ये यत्क
र्म विशिष्टं तत्प्रभावजं ॥ दंती रसाद्यैस्तुल्याऽपि चित्रकस्य विरे-
चनी ॥ मधुकस्य च मृद्दीका घृतं क्षीरस्य दीपनं ॥ कटुपाकरसस्त्रि-
ग्धगुरुत्वैः कफवातजित् ॥ लशुनो वातकफकृन्तु तैरेव यद्गुणैः ॥
मिथोविरुद्धान्वातादीन्लोहिताद्या जयन्ति यत् ॥ कुर्वति यवकाद्याश्च
तत्प्रभावविजृम्भितं ॥ शिरीषादि विषादिघ्नं स्वमाद्यं तद्विद्वद्भ्ये ॥ म-
णिमंत्रौषधीनां च यत्कर्म विविधात्मकं ॥ शल्याकर्षणपुंजन्मरक्षा-
युर्ध्वीवशादिकं ॥ दर्शनाद्यैरपि विषं यन्नियच्छति चागदः ॥ विरेचय-
ति यदृष्यमाशु शुक्रं करोति वा ॥ ऊर्ध्वाधोभागिकं यच्च द्रव्यं यद्वम-
नादिकं ॥ मात्रादि प्राप्य तत्तच्च यत्प्रपंचेन वर्णितं ॥ तच्च प्रभावजं-
सर्वमतोऽर्चित्यः स उच्यते ॥ रसेन वीर्येण गुणैश्च कर्म द्रव्यं विपाकेन
च यद्विदध्यात् ॥ सद्योऽन्यथा तत्कुरुते प्रभावाद्धेतोरतस्तत्र न गोच-
रोऽस्ति ॥ इति द्रव्यादिविज्ञानीयो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अथातो रसभेदीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ रसः खल्वाप्यः प्रा-
गव्यक्तश्च ॥ स षट्पदकत्वात्कालस्य महाभूतगुणानामूनातिरेकविशेषेण
संसृष्टो विषमं विदग्धः षोढा पृथग्विपरिणमते मधुरादिभेदेन ॥ तत्र
भूजलयोर्बाहुल्यान्मधुरो रसः ॥ शूतेजसोरम्लः ॥ जलतेजसोर्लवणः ॥
वाय्वाकाशयोस्तिक्तः ॥ वायुतेजसोः कटुकः ॥ वायूव्योः कषायः ॥
तेषां स्वादुरास्वाद्यमानो मुखमुपलिपतीन्द्रियाणि प्रसादयति देहं प्र-
ल्हादयति षट्पदपिपीलिकानामिष्टतमः ॥ अम्लस्तु जिह्वामुद्दे-
जयत्युरःकंठं विदहति मुखं स्वापयत्यक्षिभ्रुवं संकोचयति दर्शनाद्धर्ष-
यति रोमाणि च ॥ लवणो मुखं विष्यंदयति कंठकपोलं विदहत्यञ्जं

प्ररोचयति ॥ तिक्तो विशदयति वदनं विशोधयति कंठं प्रतिहन्ति रस-
नं ॥ कटुको भृशमुद्वेजयति जिह्वाग्रं चिमिचिमायति कंठकपोलं
स्त्रावयति मुखाक्षिनासिकं विदहति देहं ॥ कषायस्तु जडयति जिह्वां
बध्नाति कंठं पीडयति हृदयं ॥ तत्र मधुरो रसो जन्मप्रभृति सात्म्या-
त्सर्वधातुविवर्द्धन आयुष्यो बालवृद्धक्षतक्षीणबलवर्णद्रियत्वक्केशकंठ-
हितः प्रीणनो बृंहणो जीवनस्तर्पणः स्थैर्यसंधानस्तन्यकरो वातपित्त-
विषदाहमूच्छातृष्णाप्रशमनः स्निग्धः शीतो मृदुर्गुरुश्च ॥ एवंगुणोऽपि
स सदाऽत्युपयुज्यमानः स्थौल्याभिसादगुरुताऽलसकानिनिद्राः ॥ श्वा-
सप्रमेहगलरोगविसंज्ञताऽऽस्यमाधुर्यलोचनगदार्बुदगंडमालाः ॥ छर्द्यु-
दर्वमूर्द्धरुक्कासपीनसकृमीन् ॥ श्लेष्मिपदज्वरोदरघ्नीवनानि चावहेत् ॥ अ-
म्लोऽनिलनिबर्हणोऽनुलोमनः कोष्ठविदाही रक्तपित्तकृदुष्णवीर्यः शी-
तस्पर्शो बोधयतीन्द्रियाणि रोचनः पाचनो दीपनो बृंहणस्तर्पणः प्रीणनः
क्लेदनो व्यवायी लघुः स्निग्धो हृद्यश्च ॥ जनयति शिथिलः खं सेवितः
सोऽति देहे कफविलयनकंडूपांडुतारुग्विघातान् ॥ क्षतविहितविसर्प-
रक्तपित्तं पिपासां श्वयथुमपि कृशानां तैजसत्वाद्भ्रमं च ॥ लवणः
स्तम्भबंधसंघातविध्मापनः सर्वरसप्रत्यनीको दीपनो रोचनः पाचनः
क्लेदनः शोषणः स्नेहनः स्वेदनो भेदनश्छेदनः सरो व्यवायी विका-
पी हरति पवनं विष्यंदयति कफं विशोधयति स्रोतांसि नातिगु-
रुः स्निग्धतीक्ष्णोष्णश्च ॥ खलतिपलिततृष्णातापमूच्छाविसर्पश्वयथु-
किटिभकोठाऽऽक्षेपरोधास्रपित्तं ॥ क्षतविषमदण्डिं वातरक्तं क-
रोति क्षपयति बलमोजः सोऽति वा सेवनेन ॥ तिक्तः स्वयमरोचिष्णुर-
रुचिविषकृमिमूच्छोत्क्लेदज्वरदाहतृदकुष्ठकंडूहरः क्लेदमेदोवसामज्जवि-
ष्मूत्रपित्तश्लेष्मोपशोषणो दीपनः पाचनो लेखनः स्तन्यकंठशोधनो
मेध्यो नातिरूक्षः शीतो लघुश्च ॥ धातुबलक्षयमूच्छाग्लानिभ्रमवा-

त्ररोगपरुषत्वं ॥ खरविशदरौक्ष्यभावैः सोऽतिसमासेवितः कुर्यात् ॥ कटु-
कोऽलसकश्वयथूदरदस्थौल्याभिष्यंदकमिवक्त्ररोगविषकुष्ठकंदूप्रशमनो
व्रणावसादनः स्नेहक्लेदशोषणो रोचनः पाचनो दीपनो लेखनः शोध-
नः शोषयत्यन्नं स्फुटयतीन्द्रियाणि भिनत्ति शोणितसंघातं छिनत्ति
बंधान् विवृणोति स्रोतांसि क्षपयति श्लेष्माणं लघुरुक्षतीक्ष्णोष्ण-
श्च ॥ कुरुतेऽतिनिपेवितः स तृष्णामदमूर्च्छादवमोहदेहसादान् ॥ बल-
शुक्रगलोपशोषकंपभ्रमतापग्लपनातिकर्शनानि ॥ करचरणपार्श्वपृष्ठ-
प्रभृतिष्वनिलस्य कोपमति तीव्रं ॥ संकोचतोदभेदैर्वाय्वग्निगुणाधिक-
त्वेन ॥ कषायो बलासं सपित्तं सरक्तं निहंत्याशु वध्नाति वर्चोऽतिरूक्षः ॥
गुरुस्त्वक्सवर्णत्वक्तु क्लेदशोषी हिमः प्रीणनो रोपणो लेखनश्च ॥ अ-
त्यभ्यासात्सोऽपि शुक्रोपरोधं तृष्णाऽऽध्मानस्तंभविष्टंभकार्श्यं ॥ स्रोतो-
बंधं वातविण्मूत्रसंगं पक्षाघाताक्षेपकार्दींश्च कुर्यात् ॥ अथ मधुरद्रव्य-
स्कंधो घृतमधुतैलक्षीरमेदोमज्जेक्षुविकृतिद्राक्षाऽक्षोदरवर्जूरमोचचोच-
पनसंसिंचितिकापियालराजादनखर्जूरीतालमस्तककाश्मर्यमधूकपरुष
कतामलकीवीराविदारीशतावरीतवक्षीरीक्षीरर्पभीक्षीरशुक्लामधूलिका-
ऽऽत्मगुसाबलाऽतिबलाविश्वेदेवासहदेवीशालिपर्णीपृश्निपर्णीमहासहा
क्षुद्रसर्हिद्विद्विश्वावणीमहाश्रावणीछत्राऽतिछत्रर्ष्यप्रोक्तर्ष्यगंधाश्वऽ-
गंधाश्वंदष्टामृणालिकापुष्करबीजशृंगाटककसेरुकतककनकविंबीप्रपौं
डरीकप्रभृतीनि जीवनीयोगणस्तृणपंचमूलं च ॥ अम्लद्रव्यस्कंधो दा-
डिमामलकाग्राघ्रातककोशाग्रमातुलुंगवृक्षाम्लालीकाम्लवेतसकुल-
लकुचपालेवतभव्यकरमर्दधन्वधन्वनकोलवदरैरावतकपित्थदंतशठप्रा-
चीनामलकतिलकंटकरूप्यदधिमस्तुतक्रधान्याम्लमद्यशुक्तप्रभृतीनि
॥ लवणद्रव्यस्कंधः सैधवादीनि क्षारांतानि त्रपुसीसकप्रभृतीनि च ॥
तिक्तद्रव्यस्कंधोऽगुरुतगरोशीरवालकचंदननलदकृतमालनक्तमालापा
मार्गहरिद्राद्वयमुस्तमूर्वामदनफलाजशृंगीत्रायमाणाकटुकाकिरातति-

क्तककरवीरविशालामुपव्यतिविषायवासकज्योतिष्मतीपाठाविकंक-
 तार्ककाकमाचीवचावरणवत्सकवैजयंतीवेतससपर्णसोमवल्कसुमनः
 कांस्यलोहप्रभृतीनि पटोलादिश्च शाकवर्गः॥कटुकद्रव्यस्कंधो मरिच-
 हिंगुतेजोवतीहस्तिपिप्पलीविडंगभल्लातकास्थिमूलकसर्पपलशुनपलां-
 दुकरंजमनःशिलाऽलदेवदारुकुष्ठैलासुरसुरसचोरकहरेणुकामूत्रपित्तप्र-
 भृतीनि कुठेरादिश्च हरितवर्गः पंचकोलं च ॥ कषायद्रव्यस्कंधो ह-
 रीतकीप्रियंग्वनंताक्षौद्रलोधकटुंगकटुफलधवधन्वनधात्रीफलधातुकी-
 पुष्पपद्मापद्मकपद्मपुष्पनागकेसरकुमुदोत्पलतुंगतिंदुककदंबोदुंबरजं-
 ब्याम्रप्लक्षवटविभीतकविकंकतजंब्याम्रास्थ्यामकपित्थाश्वत्थमोचरस-
 समंगासोमवल्कससपर्णस्यंदनासनसलकीशालनालपियालैलवालुक-
 परिपेलवर्जिगिणीवदरीखदिरकदरारिमेदकाशकसेरुकवंशाश्वंतकाशो-
 कशिरीषशिशपापलाशशमीशणशंखनाभिमेषशृंगीवरुणखर्जूरस्फूर्ज-
 कसर्जभूर्जार्जुनाजकर्णवरुणप्रवालमुक्तांजनगैरिकविसमृणालप्रभृती-
 नि ॥ तत्रप्रायो मधुरं श्लेष्मलमन्यत्र पुराणशालियवगोधूम-
 मुद्गमधुशर्कराजंगलमांसात् ॥ प्रायोऽम्लं पित्तलमन्यत्र दाडिमा-
 मलकान् ॥ प्रायो लवणमचक्षुष्यमन्यत्र सैंधवान् ॥ प्रायस्ति-
 क्तकटुकं वातलमवृष्यं चान्यत्रामृतापटोलनागरपिप्पलीलशुनात् ॥
 प्रायः कषायं शीतं स्तंभनं चान्यत्र हरीतक्याः ॥ इति यथास्थू-
 लं नित्योपयोगिनां प्रधानतमानां चोपसंग्रहः ॥ घृतामलकसिंधू-
 त्थपटोलीमगधाऽभ्याः ॥ श्रेष्ठा यथास्वं स्कंधेषु रसदेशस्तु क-
 थ्यते ॥ अथ यः शिशिरपवनधरणीधरविविधवनगहननदीतडागपल्ब-
 लोदपानकमलकुमदकुवलयानीर्णो रम्योऽतिस्थिरस्निग्धभूमिर्भूरिह-
 रिततृणोऽतिदूरविस्तृतप्रतानप्रवालोपसंच्छन्नपादपः सैस्यसरीसृप-
 खगबहुलः श्लेष्मपित्तप्रायो गुर्वौषधिसलिलः श्लीपदगलरोगाप-

चीज्वराद्यामयोपद्रुतजनपदः सोऽनूपो मधुररसयोनिः ॥ यस्तु विष-
मविपुलसिकतास्थलबहुलोऽतिदूरावगाढविरससलिलः कठिनः क्ले-
शसहारोगशरीरदीर्घायुः प्रायजनपदोऽनूपविपरीतश्च स जांगलः क-
टुकरसयोनिः ॥ अत एव चानूपसाधारणो जांगलसाधारणश्चेति वि-
कल्पः ॥ तयोराद्यो लवणाम्लयोर्योनिरितरश्चेतरयोः ॥ संयोगास्ने-
षां सप्तपंचाशद्भवंतीति ॥ भवंति चात्र ॥ स्वादुर्द्विकेषु पंचाम्लश्चतुरो
लवणस्त्रयं ॥ द्वौ तिक्तः कटुकश्चैकं याति पंचदशेति ते ॥ त्रिकेषु
मधुरः साम्लश्चतुरो लवणान्वितः ॥ त्रीन्युक्तस्तिक्तकेन द्वौ कटुनैकं
निषेवते ॥ स्वादुर्दशैवमम्लः षट् व्यादिसंख्यातु पूर्ववत् ॥ लवण-
स्त्रीन्मजत्येकं तिक्त एषोऽत्र विंशतिः ॥ स्वादुः साम्लश्चतुष्केषु षट्
त्रयं लवणानुगः ॥ एकं तिक्तयुतो याति दशैव मधुरो रसः ॥ चतु-
रोऽम्लः षटुश्चैकं भेदाः पंचदशेति च ॥ एकैकस्य परित्यागे विद्या-
त्पंचरसाश्च षट् ॥ एकं च षट्सं षट् च पृथगेवं त्रिषष्टिधा ॥ ते रसानुर-
सतो रसभेदास्तारतम्यपरिकल्पनया च ॥ संभवन्ति गणनां सम-
तीता दोषभेषजवशादुपयोज्याः ॥ ॥ इति रसभेदीयो नामाष्टाद-
शोऽध्यायः ॥ १८ ॥

अथातो दोषादिविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ दोषधा-
तुमलमूलो हि देहः ॥ तमुच्छ्वासनिश्वासोत्साहप्रस्पंदेन्द्रियपाटववे-
गप्रवर्तनाभिर्वायुरनुगृह्णाति ॥ पक्त्यूष्माभिलाषक्षुत्पिपासाप्रभाप्रसा-
ददर्शनमेधाशौर्यमार्दवादिभिः पित्तं ॥ स्थैर्यस्नेहसंधिब्रंधवृषताक्षमा-
धीबलालौल्यादिभिः श्लेष्मा ॥ तुष्टिप्रीणनरक्तपुष्टिभिस्तु रसः ॥
जीवनवर्णप्रसादनमांसपोषणैरसृक् ॥ देहलेपमलमेदः पुष्टिभिर्मसं ॥
नेत्रगात्रस्निग्धतास्नेहदाढ्यास्थिपुष्टिभिर्मेदः ॥ देहोर्ध्वताधारणम-
ज्जपोषणाभ्यामस्थि ॥ स्नेहबलास्थिपूरणशुक्रपुष्टिभिर्मज्जा ॥
हृष्यबलार्भोत्पादनैः शुक्रं ॥ अबष्टमानिलानलधारणैः शक्रत् ॥

अन्नक्लेदनिर्वाहणेन मूत्रं ॥ क्लेदत्वक्स्नेहरोमधारणैः स्वेद इति ॥
 कार्श्यकाण्ण्यगात्रकंपस्फुरणोष्णकामितासंज्ञानिद्रानाशबलेंद्रियोप-
 घातास्थिशूलमज्जाशोषमलसंगाध्मानाटोपमोहदैन्यभयशोकप्रलापा-
 दिभिर्दृढो वायुः पीडयति ॥ पीतत्वग्लानींद्रियदौर्बल्यौजोवित्संसशी-
 ताभिलाषदाहतिक्तास्यतातृष्णमूर्च्छाऽल्पनिद्रताक्रोधादिभिः पित्तं ॥
 श्वेत्यशैत्यस्थौल्यालस्यगौरवांगसादस्रोतःपिधानमूर्च्छानिद्रातंद्राश्वा-
 सकासप्रसेकदृह्लासाग्निसादसंधिविश्लेषादिभिः श्लेष्मा ॥ प्रसेकारो-
 चकास्यवैरस्यदृह्लासस्रोतरोधस्वादुद्देपांगमर्दादिभिरन्यैश्च श्लेष्मवि-
 कारप्रायैरसः ॥ कुष्ठविसर्पपिटिकासृग्दराक्षिमुखमेंदूगुदपाकलीहगुल्म-
 विद्रधिर्व्यंगकामलाऽग्निनाशतमःप्रवेशरक्तगंगनेत्रतावातरक्तैरेभिरन्यैश्च
 पित्तविकारप्रायैरसृक् ॥ गलगंडगंडमालाऽर्बुदग्रंथितालुजिह्वाकंठरोग-
 स्फिगंडौष्ठबाहूदरोरुजंघागौरवदृद्धिभिः श्लेष्मरक्तविकारप्रायैश्च मां-
 सं ॥ प्रमेहपूर्वरूपैः स्थौल्योपद्रवैश्चान्यैरपि श्लेष्मरक्तमांसविकारप्रा-
 यैर्मैदः ॥ अध्यस्थिभिरधिदंतैश्चास्थि ॥ नेत्रांगरक्तगौरवैः पर्वसु च
 स्थूलमूलार्भिर्मज्जा ॥ अतिस्त्रीकामताशुकाश्मरीसंभवाभ्यां शुक्रं ॥
 आधिक्यकुक्षिशूलटोपगौरवैः शक्रत् ॥ आधिक्यवस्तितोदाध्मानै-
 र्मूत्रं ॥ आधिक्यकंदूदौर्गन्ध्यैः स्वेदः ॥ अन्येऽपि च दूषिकादिमला बा-
 ह्वल्यद्रवताकंदूगौरवैः ॥ प्रसेकारुचिदृह्लाससंज्ञामोहाल्पवाक्चेष्टताप्र-
 हर्षांगसादाग्निवैषम्यादिभिः क्षीणो वायुः पीडयति ॥ स्तंभशैत्यानि-
 यततोददाहारोचकाविपाकांगपारुष्यकंपगौरवनखनयनशौक्यादिभिः
 पित्तं ॥ भ्रमोद्देष्टनानिद्रांगमर्दपरिशोषतोददबदाहस्फोटनवेपनधूमाय-
 नसंधिशैथिल्यदृढदयद्रवश्लेष्माशयशून्यतादिभिः श्लेष्मा ॥ शब्दासहत्व-
 दृढदयद्रवकंपशोषशूलशून्यतास्पंदनघट्टनैरल्पयाऽपि च चेष्टया श्रमत-
 र्भाभ्यां रसः ॥ त्वग्रौक्ष्याम्लशीताभिलाषशिराशैथिल्यैरसृक् ॥ स्फिगं-
 डादिशुष्कनातोदरोक्ष्याक्षग्लानिसंधिस्फोटनधमनीशैथिल्यैर्मीसं ॥ छी-

हृद्विद्विकटीस्त्रापसंधिशून्यतांऽगरूक्षताकाश्र्यश्रमशोषमेदुरमांसाभि-
लाषैर्मांसक्षयोक्तैश्च मेदः ॥ दंतनखरोमकेशशतनरौक्ष्यपारुष्यसंधिशै-
थिल्यास्थितोदास्थिबद्धमांसाभिलाषैरस्थि ॥ अस्थिसौषिर्घनिस्तो-
ददौर्बल्यश्रमतमोदर्शनैर्मज्जा ॥ श्रमदौर्बल्यास्यशोषातिमिरदर्शनांगपां-
दुतासदनक्लेश्यमुष्कतोदमेदूधूमायनैश्चिराच्च निषेकेण सरक्तनिषेकेण
वा शुक्रं ॥ सशब्दस्य वायोः कुक्षौ तिर्यगूर्ध्वं च श्रमणेनांत्रवेष्टनेन पा-
र्श्वहृदयपीडनेनाल्पतया च शक्नुते ॥ वस्तिनिस्तोदमुखशोषरुच्छ्रा-
ल्पविषर्णमूत्रतादिभिः स्रुथिरमूत्रतया वा मूत्रं ॥ स्तब्धरोमतारोमच्य-
वनत्वक्परिपाटनस्त्रापपारुष्यस्वेदनाशैः स्वेदः ॥ अन्येऽपि च मला य-
थायथं मलायनदोषतोदशोषशून्यत्वलाघवैः ॥ विपरीतगुणक्षयवृद्धि-
भ्यां च वृद्धिक्षयावुपलक्षयेत् ॥ मलानां त्वतिसंगोत्सर्गाभ्यां च तद्वृ-
द्धिक्षयौ ॥ वृद्धेस्तु मलानां क्षयः पीडयति सुतरामनौचित्यात् ॥ तत्रा-
स्थि स्थितो वायुरसृक्स्वेदयोः पित्तं शोषेषु तु श्लेष्मा ॥ तस्मादेकवृद्धि-
क्षयसाधनत्वमेषां न त्वेवमस्थिवाय्वोः ॥ सर्वैव हि वृद्धिः प्रायोऽतिसंतर्प-
णनिमित्तत्वाच्छ्लेष्मणाऽनुगता ॥ तद्विपर्ययाच्च क्षयो वायुना ॥ त-
स्माच्छंघनबृंहणाभ्यां वृद्धिक्षयजान्विकारानुपाचरेत् ॥ पवने तु बृंहण
लघनाभ्यां ॥ सर्वत्र च द्रव्यगुणकर्मविपर्ययतुल्यभावेनाविरुद्धे-
न ॥ धातवः खलु शारीराः समानगुणैः समानगुणभूयिष्ठैर्वाऽऽहार-
विहारैरभ्यस्यमानैर्वृद्धिमाप्नुवन्ति ॥ ज्हासं तु विपरीतैर्विपरीतगु-
णभूयिष्ठैर्वा ॥ तथाहि देहे धातवो ये गुस्वस्तेगुरुभिरैव्यकारि-
तयोपचीयन्ते ॥ लघवस्तु लघुभिः ॥ तद्विपरीतैस्तु पृथक्त्वका-
रिभिरपचीयन्ते ॥ तस्मादन्येभ्यो द्रव्येभ्योऽपि सुतरां रक्तमाप्या-
ध्यते रक्तेन मांसं मांसेन मेदो मेदसा मज्जा मज्जा शुक्रं शुक्रेणामगर्भं
ण गर्भः ॥ यत्र त्वेवं लक्षणेन सामान्येन सामान्यवतामाहारविहासणा-
मसान्निध्यं स्यात् सन्निहितानां चाभ्यवहरणमशक्यं विरुद्धत्वात् ॥

णित्वादरुचिरन्यरमाद्वा कारणांतरात् ॥ तत्र समानगुणभूयिष्ठानाम-
 न्यप्रकृतीनामाहारविहाराणामभ्यवहारः श्रेयान् ॥ तद्यथा ॥ शुक्र-
 क्षये क्षीरसर्पिषोरुपयोगो मधुरस्निग्धशीतानामपरेषां च द्रव्याणां ॥
 कर्मापि यद्यस्य धातोः समानक्रियतया वृद्धिकरं तस्यतस्य वृद्धिम-
 भिलषता तत्तदासेव्यं ॥ तथैव चातुल्यक्रियतया न्हासकरं भेदार्थेनेति ॥
 अपिच ॥ विशेषतो रक्तवृद्धिजान् रक्तनिबर्हणप्रसादनकायविरेचनैः ॥
 मांसवृद्धिजान् संशोधनशस्त्रक्षाराग्निकर्मभिः ॥ मेदोजान्स्थौल्य-
 कार्श्याक्रियाक्रमेण ॥ रसक्षयजान्मांसरसमद्यक्षरैः ॥ अस्थिक्षय-
 जान् वस्तिभिस्तिक्तोपहितैश्च क्षीरसर्पिभिः ॥ शकृद्वृद्धिजानती-
 सारसाधनेन ॥ शकृदक्षयजान् यवमाषकुल्माषाजमेषमद्यादिभिः ॥ मू-
 त्रवृद्धिक्षयजान् मेहकृच्छ्रचिकित्सया ॥ स्वेदक्षयजान्भ्यंगव्याया-
 ममद्यस्वप्ननिवातशरणस्वेदैरिति ॥ भवति चात्र ॥ ये पाचकांशा धा-
 तुस्थास्तेषां मांद्यातितैक्ष्ण्यतः ॥ वृद्धिः क्षयश्च धातूनां जायते शृणु-
 चापरं ॥ पांस्पयेऽपि दावाग्नेस्तत्तत्प्राप्येधनं शिखा ॥ वृद्धिक्षयौ
 यथा याति तथा धातुपरंपरा ॥ द्रव्यं तुल्यं विशिष्टं हि स्वं स्वं वृ-
 त्त्यै क्षयाय च ॥ प्रत्यात्मबीजनैर्धस्माद्भृशमाशु च जायते ॥ पूर्वं
 धातुः परं कुर्याद्वृद्धः क्षीणश्च तद्विधं ॥ दोषा दुष्टा रसैर्धातून् दूषयं-
 त्युभये मलान् ॥ अधो द्वे सप्त शिरसि खानि स्वेदवहानि च ॥
 मला मलायनानि स्युर्यथास्वं तेष्वतो गदाः ॥ वक्ष्यते वातजास्तत्र
 निदाने वातरोगिके ॥ पित्तं त्वचि स्थितं कुर्याद्विस्फोटकमसू-
 रिकाः ॥ रक्ते विसर्पं दाहं च मांसे मांसावकोथनं ॥ सदाहान्मेदसि
 ग्रंथीन् स्वेदतृट्मनं भृशं ॥ अस्त्रि दाहं भृशं मज्जि हारिद्रनखने-
 त्रतां ॥ पूति पीतावभासं च शुक्रं श्रुक्तसमाश्रितं ॥ शिरागतं क्रो-
 धेतापप्रलापं स्नायुगं तृषं ॥ कोष्ठगं मदतृड्दाहान् व्यापिनोऽन्यांश्च

यक्ष्मणः ॥ श्लेष्मा त्वचि स्थितः कुर्यात्स्नंभं श्वेतावभासतां ॥ पां-
 दुरामयं शोणितगो मांससंस्थोऽर्बुदापचीः ॥ आर्द्रचर्माविनद्धाभगा-
 त्रतां चातिगौरवं ॥ मेदोगः स्थूलतां मेहमस्त्रां स्तब्धत्वमस्थिगः ॥
 मज्जगः शुक्लनेत्रत्वं शुक्लस्थः शुक्लसंचयं ॥ विबन्धं गौरवं चाति शिरस्थः
 स्तब्धगात्रतां ॥ स्नायुगः संधिशून्यत्वं कोष्ठगो जठरोन्नतिं ॥ अरोचका-
 धिपाकौ च तांस्तांश्च कफजान् गदान् ॥ विण्मूत्रयोः साश्रययोस्तत्र
 तत्रोपदेक्ष्यते ॥ उपतापोपघातौ तु स्वाश्रयेन्द्रियैर्मलैः ॥ व्यायामादूष्म-
 णस्तैक्ष्ण्यादहिताचरणादपि ॥ कोष्ठाच्छाखास्थिमर्माणि द्रुतत्वान्मा-
 रुतस्य च ॥ दोषा यांति तथा तेभ्यः स्रोतोमुखविशोधनात् ॥ वृद्ध्याभि-
 प्यंदनात्कात्कोष्ठं वायोश्च निग्रहात् ॥ तत्रस्थाश्च विलंबेन भूयो हेतु-
 प्रतीक्षिणः ॥ ते कालादिवलं लब्ध्वा कुप्यंत्यन्याश्रयेष्वपि ॥ तत्रान्य-
 स्थानसंस्थेषु तदीयामबलेषु तु ॥ कुर्याच्चिकित्सां स्वामेव बलेनान्या-
 भिभाविषु ॥ आगतुं शमयेदोषं स्थानिनं प्रतिकृत्य वा ॥ तेजो यत्सर्व-
 धातूनामोजस्तत्समुच्यते ॥ मृदु सोमात्मकं शुद्धं रक्तमीषत्सपीतकं ॥
 यत्सार आदौ गर्भस्य यत्तद्गर्भरसाद्रसः ॥ संवर्तमानं हृदयं समाश्रय-
 ति यत्पुरा ॥ यच्छरीररसस्नेहः प्राणा यत्र प्रतिष्ठिताः ॥ यस्यानाशा-
 न्न नाशोऽस्ति प्रीणिता येन देहिनः ॥ हृदयस्थमपि व्यापि तत्परं
 जीवितास्पदं ॥ ओजः क्षीयेत कोपक्षुत्थानशोकश्रमादिभिः ॥ वि-
 भेति दुर्बलोऽभीक्ष्णं ध्यायति व्यथितेन्द्रियः ॥ दुश्छायो दुर्मना
 रूक्षो भवत्क्षामश्च तत्क्षये ॥ जीवनीयौषधक्षीररसाद्यास्तत्र भेषजं ॥
 ओजोवृद्धौ हि देहस्य तुष्टिपुष्टिबलोदयाः ॥ यदन्नं द्वेष्टि यदपि प्रार्थ-
 येताविरोधि तु ॥ तत्तत्त्यजन् समश्रंश्च तौ तौ वृद्धिक्षयौ जयेत् ॥
 कुर्वते हि रुचिं दोषा विपरीतसमानयोः ॥ वृद्धाः क्षीणाश्च भूयिष्ठं ल-
 क्षयंत्यबुधास्तु न ॥ यथाबलं यथास्वं च दोषा वृद्धा वितन्वते ॥ रू-

पाणि हीनाः प्रोङ्गंति समाः स्वं कर्म कुर्वते ॥ यएव देहस्य समा
विवृत्त्यै त एव दोषा विषमा वधाय ॥ यस्मादतस्ते हितचर्ययैव क्ष-
याद्विद्वद्देशिव रक्षणीयाः ॥ ॥ इति दोषादिविज्ञानीयो नामैकोनविं-
शोऽध्यायः ॥ १९ ॥

अथातो दोषभेदीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ वाय्वाकाशधा-
तुभ्यांवायुः ॥ आग्नेयं पित्तं ॥ अंभःपृथिवीभ्यां श्लेष्मा ॥ तत्र प-
क्काशयः कटिः सक्थिनी पादावस्थि श्रोत्रं स्पर्शनं च वातस्थाना-
नि ॥ अत्र पक्काशयो विशेषेण ॥ नाभिरामाशयः स्वेदो लसीका
रसो रुधिरं चक्षुः स्पर्शनं च पित्तस्थानानि ॥ अत्र नाभिर्विशेषेण ॥ उरः
कंठः शिरः क्लोम पर्वाण्यामाशयो रसो मेदो घ्राणं रसनं च श्लेष्म-
स्थानानि ॥ अत्राप्युरो विशेषेण ॥ इत्थमधोमध्योर्ध्वसन्निवेशिना
दोषत्रयेण शरीरमागारमिव स्थूणात्रितयेन स्थिरीकृतं ॥ अतश्च दोषा
देहं स्थेमानमानयन्तः स्थूणा इत्युच्यन्ते ॥ धारणाद्धातवः ॥ मलिनी-
करणादाहारमलत्वान्मलाः ॥ दूषणस्वभावाद्दोषा इति ॥ त एते प्र-
त्येकं पञ्चधा भिद्यन्ते ॥ तद्यथा ॥ प्राणोदानव्यानसमानापानभेदैर्वा-
युः ॥ तत्र प्राणो मूर्द्धन्यवस्थितः कंठोरश्चरो बुद्धिन्द्रियहृदयमनोध-
नीधारणष्ठीवनक्षवधूद्धारश्वासोच्छ्वासाच्चप्रवेशादिक्रियः ॥ उदान-
रस्यवस्थितः कंठनासिकानाभिचरो वाक्प्रवृत्तिप्रयत्नोर्जाबलवर्ण-
स्त्रोतःप्रीणनधीधृतिस्मृतिमनोविवोधनादिक्रियः ॥ व्यानो हृद्यव-
स्थितः कृत्स्नदेहचरः ॥ शीघ्रतरगतिर्गतिप्रसारणकुंचनोत्क्षेपावक्षेपनि-
मिषोन्मेषणजृम्भणान्नत्वादनस्त्रोतोविशोधनस्वेदासृक्सावणादिक्रियो
ग्रोनौ च शुक्रप्रतिपादनो विभज्य चान्नस्य किंदात्सारं तेन क्रमशो-
धानंस्तर्पयति ॥ समानोऽतरग्रिसमीपस्थितस्तत्संधुक्षणः पक्काश-
शयदोषमलशुक्रार्तवांबुबहुत्वातोविचारी तदवलंबनाप्रधारणपाचन-

विवेचनकिट्टाधोनयनक्रियः ॥ अपानोऽपानेऽवस्थितो बस्तिश्रो-
णिमेंद्वृषणवंक्षणोरुचरो विष्मूत्रशुक्रार्तवगर्भनिष्क्रमणादिक्रियः ॥
पाचकरंजकसाधकालोचकभ्राजकत्वभेदैः पित्तं ॥ तत्र यदाम-
पकाशयमध्यस्थं पंचमहाभूतात्मकत्वेऽपि तेजोगुणोत्कर्षात्क्षपित-
सोमगुणं ततश्च त्यक्तद्रवस्वभावं सहकारिकारणैर्वायुक्लेदादिभिर्-
नुग्रहाद्दहनपाचनादिक्रियया लब्धाग्निशब्दं पित्तमन्नं पचति सार-
किट्टौ विभजति शेषाणि च पित्तस्थानानि तत्रस्थमेवानुगृह्णाति त-
त्पाचकमित्युच्यते ॥ आमाशयस्थं तु रसस्य रंजनाद्रंजकं ॥ हृदय-
स्थं बुद्धिमेधाभिमानोत्साहैरभिप्रेतार्थसाधनात्साधकं दृष्टिस्थं रूपा-
लोचनाच्चालोचकं ॥ त्वक्स्थं त्वचो भ्राजनाद्भ्राजकं ॥ तदभ्यंगपरि-
षेकालेपादीन्याचयति छायाश्च प्रकाशयति ॥ अवलंबकक्लेदकबोध-
कतर्पकश्लेषकत्वभेदैः श्लेष्मा ॥ सनूरस्थः स्ववीर्येण त्रिकस्यान्न-
वीर्येण च सह हृदयस्य च शेषाणां च श्लेष्मस्थानानां तत्रस्थ एवो-
दककर्मणाऽवलंबनादवलंबक इत्युच्यते ॥ आमाशयस्थितोऽन्नसंघा-
तस्य क्लेदनात्क्लेदकः ॥ रसनस्थः सम्यग्रसबोधनाद्बोधकः ॥ शिरस्थ-
श्चक्षुस्तादिन्द्रियतर्पणात्तर्पकः ॥ पर्वस्थोऽस्थिसंधिश्लेषात् श्लेषक इति ॥
एवममीषु स्थानेषु भूयिष्ठमविकृताः सकलशरीरव्यापिनोऽपि वातपि-
त्तश्लेष्माणो वर्तते ॥ तेषां वृद्धिहेतुर्वक्ष्यते निदानेषु ॥ समासतश्च
वृद्धिक्षयलक्षणमुक्तं पूर्वाध्याये ॥ वृद्धिर्हि द्वेधा चयकोपभेदेन ॥ त-
त्रोष्णगुणोपहिता रूक्षादयो वायोः संचयमापादयंति शीतगुणोपहि-
ताः प्रकोपमुष्णगुणोपहिताः स्निग्धादयः प्रशमं ॥ शीतगुणोपहिता-
स्तीक्ष्णादयः पित्तस्य चयमुष्णगुणोपहिताः कोपं शीतगुणोपहिता-
मैदादयः प्रशमं ॥ शीतगुणोपहिताः स्निग्धादयः कफस्य चयमुष्ण-
गुणोपहिताः कोपं तथा तु रूक्षादयः प्रशमं ॥ तत्राचयो वृद्धिः स्व-
धाम्न्येव प्रद्वेषो वृद्धिहेतुषु ॥ विपरीतगुणेच्छा च कोपस्तून्मार्गगा-

मिता ॥ लिंगानां दर्शनं स्वेषामस्वास्थ्यं रोगसंभवः ॥ स्वस्थानस्थस्य
 समता विकारासंभवः शमः ॥ देहे कुट्टोऽनिलवशात्कृत्त्रोऽर्द्धोऽवयवेऽपि
 वा ॥ दोषो विकारं कुरुते स्वे वर्षमिव तोयदः ॥ अथ प्रकुपिता
 बातादयो नानाविधैर्विकारैः शरीरमुपतापयन्ति ॥ आविष्कृततमास्तु
 क्षयोरशीतिर्विकाराश्चत्वारिंशत्पित्तस्य विंशतिः श्लेष्मणः ॥ तत्र
 बातविकाराः ॥ तद्यथा ॥ नखभेदो विपादिका पादशूलं पादभ्रंशः
 सुप्तपादता बातखुडता गुल्फग्रहः पिंडिकोद्वेष्टनं गृध्रसी जानुभेदो
 जानुविश्लेषऊरुसादऊरुस्तंभः पंगुत्वं गुदभ्रंशो गुदार्तिर्दृषणाक्षेपो
 मेंद्रस्तंभो वंक्षणानाहः श्रोणिभेदो विद्धेदउदावर्तः खंजत्वं कुब्जत्वं
 वामनत्वं त्रिकग्रहः पृष्ठग्रहः पार्श्ववर्मदुदरावेष्टो हृन्मोहो हृद्बबो
 वक्षोद्वर्षस्तथा वक्षोपरोधो वक्षस्तोदो बाहुशोषस्तथा ग्रीवास्तंभो
 मन्यास्तंभः कंठध्वंसो हनुस्तंभस्ताल्बोष्ठभेदो दंतभेदो दंतशैथिल्यं
 मूकत्वं वाक्संगः प्रलापः कषायास्यता मुखशोषो रसाज्ञत्वं घ्राणनाशः
 कर्णशूलमशब्दश्रुतिरुच्चैःश्रुतिर्बाधिर्यं वर्त्मस्तंभो वर्त्मसंकोचस्तिमिर-
 मक्षिशूलमक्षिव्युदासो भ्रूव्युदासः शंखभेदो ललाटभेदः शिरोरुक्केश-
 भूमिस्फुटनमर्दितमेकांगरोगः सर्वांगरोग आक्षेपको दंडकः श्रमो भ्रमो
 वेपथुर्जृम्भाग्लानिर्विषादो रौक्ष्यं पारुष्यं श्यावारुणावभासत्वमस्वभो-
 ऽनवस्थितचित्तता च ॥ पित्तविकाराः पुनः ॥ ओषः श्लोषो दवो दवथु-
 र्विदाहोऽतर्दाहस्त्वग्दाहोऽसदाहो धूमकोऽम्लकऊष्माधिक्यमतिस्वे-
 दोगंगंधोऽवयवसदनं शोणितक्लेदो मांसक्लेदस्त्वङ्मांसदरणं चर्मदर-
 णं रक्तकोठो रक्तविस्फोटो रक्तमंडलानि रक्तपित्तं हरितत्वं हारिद्रत्वं
 नीलिका कक्ष्या कामला तिक्तास्यता लोहितगंधास्यता पूतिमुखत्वं
 तृष्णाधिक्यमतृप्तिरास्यपाको गलपाको ऽक्षिपाकः पायुपाको मेंद्रपाको
 जीवादानं तमः प्रवेशो हरितहारिद्रनेत्रमूत्रशकृत्वं च ॥ श्लेष्मविकारा-

स्तु ॥ तृप्तिस्तंद्रा निद्राऽऽधिक्यं स्तैमित्यं गुरुगात्रताऽऽलस्यं मुखमा-
 धुर्यं प्रसेकः श्लेष्मोद्विगणं मलाधिक्यं बलासो हृदयोपलेपः कंठोप-
 लेपो धमनीप्रतिचयो गलगंडोऽतिस्थौल्यं शीताघित्वमुदरदः श्वेताव-
 भासता श्वेतनेत्रमूत्रशकृत्वं च ॥ तत्र सर्वांगीणस्तीव्रो दाहः स्वेदार-
 तिमानोषः ॥ प्रादेशिकः स्वेदरहितोऽग्न्यर्चिषेव दाहः श्लोषः ॥ मुखो-
 ष्टतालुषु दाहो दवः ॥ चक्षुरादीन्द्रियेषु दाहो दवथुः ॥ पाणिपादांसमू-
 लेषु विविधः संतापो विदाहः ॥ कोष्ठे दाहोऽतर्दाहः ॥ शिरोग्रीवाकंठ-
 तालुषु धूमायनं धूमकः ॥ सांतर्दाहहृदयशूलोद्गारोऽम्लकः ॥ शोणि-
 तस्य कृष्णतादौर्गध्यतनुत्वानि क्लेदः ॥ मांसस्यतु कृष्णतादौर्गध्यं च ॥
 बाह्यत्वक्संहतिश्चर्म ॥ कोष्ठगौरवादाहारास्पृहा तृप्तिः ॥ अन्ये पुनराहुः ॥
 अन्नानभिनंदना तृप्तिरिव तृप्तिरोचकः ॥ निद्रार्तस्येव विषयाग्रहणं
 तंद्रा ॥ स्तैमित्यं तु प्रमीलक इत्यन्यैः पठितं ॥ उपलेप इवोपलेपः ॥
 तदतिशयः प्रतिचयोऽतिपूरणं ॥ अग्रेरतिमंदता शैत्यं ॥ उरोऽभिष्यंद-
 उदरदः ॥ केषांचिच्छीतवेपथुरुदरदः ॥ अन्ये पुनराहुः ॥ शीतपानीय-
 संस्पर्शाच्छीतकाले विशेषतः ॥ सरागकंडूः शोफः स्यादुदरदः स कफो
 ऋव इति ॥ महाविकारास्तु यथास्वमेवोपदेक्ष्यंते ॥ क्षुद्रविकाराः पु-
 नर्यदेवांगमाविशंति तदुपपदमेव नाम लभंते ॥ यथा ॥ नखशंखल-
 लाटभेदाः सांतर्दाहकंठहृदयोपलेपादयः ॥ तेषां हि तथैव स्वरूपमुप-
 दिष्टं भवति ॥ सर्वेषु तेषु तेष्वनुक्तेषु चान्येष्वसंख्येयत्वाद्विकारेष्वि-
 मान्येव दोषाणामात्मलिङ्गानि सकलशरीरव्यापीन्यव्यभिचारीणि च ॥
 तथा तत्कर्माण्युपक्रमश्च ॥ तत्रात्मलिङ्गान्यायुष्कामीये निर्दिष्टानि ॥
 कर्माणि तु वायोः संस्रव्याससंगसादभेदतोदहर्षतर्षवर्तमर्दकंठव्यधवे-
 ष्टभंगशूलशोषस्वापपारुष्यसौषिर्यसंकोचस्पंदनानि कषायंरसत्वं श्या-
 वारुणवर्णता च ॥ पित्तस्य दाहोष्मपाकस्वेदक्लेदकोथस्त्रावरागाः कटु-
 म्लारसत्वं शुक्लारुणवर्ज्यवर्णता च ॥ श्लेष्मणः कंडूस्थैर्यगौरवोपदेहस्ये

हृशैत्यबंधचिरकारित्वानि मधुरलवणरसत्वं श्वेतवर्णता चेति ॥ कपि-
लस्त्वेषां स्वलक्षणानि रसतो निर्दिदेशः ॥ कटुम्ललवणं पित्तं स्वादुम्ल-
लवणः कफः ॥ कषायतिक्तकटुको वायुर्दृष्टोऽनुमानतः ॥ सुश्रुतः पुनः
पठति ॥ पित्तं विदग्धमम्लतामुपैति ॥ श्लेष्मा लवणतां ॥ तदेवमेता-
नि बाष्वादिरूपकर्माण्यवहितः सम्यगुपलक्षयेदागमप्रत्यक्षानुमानैः ॥
अनंतरं च देशकालमात्रादीन्प्रमाणीकृत्याश्वेवोपक्रमेतेति ॥ भवंति
चात्र ॥ वक्ष्यंतेऽतः परं दोषा वृद्धिक्षयविभेदतः ॥ पृथक् त्रीन्विद्धि
संसर्गस्त्रिधा तत्र तु तान्नव ॥ त्रीनेवसमया वृद्ध्या षडेकस्यातिशाय-
ने ॥ त्रयोदश सस्तेषु षड्भ्योकातिशयेन तु ॥ एकं तुल्याधिकैः षट्
च तारतम्यविकल्पनात् ॥ पंचविंशतिरित्येवं वृद्धैः क्षीणैश्च तावतः ॥
एकैकवृद्धिसमताक्षयैः षट् ते पुनश्च षट् ॥ एकक्षयद्वंद्ववृद्ध्या सविप-
र्यययाऽपि ते ॥ भेदा द्विषष्टिर्निर्दिष्टास्त्रिषष्टः स्वास्थ्यकारणं ॥ रोगाव-
स्थानां युगपद्वृद्धिसाम्यक्षयानुगं ॥ षट्कं हि दुर्बोधतरं विकारैरिति दर्शय-
ते ॥ प्रकृतिस्थं यदापित्तं वृद्धो वायुः कफक्षये ॥ स्थानादादाय गात्रेषु
यत्र यत्र विसर्पति ॥ तदा भेदश्च दाहश्च तत्रतत्रानवस्थितौ ॥ गात्रो
द्देशे तथा स्यातां बलहानिपरिश्रमौ ॥ प्रकृतिस्थं कफं क्षीणे पित्ते वा-
युर्यदा बली ॥ कर्षेत्कुर्यात्तदा शूलं सशैत्यस्तंभगौरवं ॥ प्रकृतिस्थं
यदा वातं पित्तं वृद्धं कफक्षये ॥ संरुणद्धि तदा दाहः शूलं चास्यो-
पजायते ॥ प्रकृतिस्थं कफं वृद्धं पित्तं वायुक्षये यदा ॥ सन्निरुध्या-
त्तदा कुर्यात्सतंद्रागौरवं ज्वरं ॥ प्रकृतिस्थं यदा वायुं वृद्धः पित्तक्षये
कफः ॥ सन्निरुध्यात्तदा कुर्याच्छीतकं गौरवं रुजं ॥ प्रकृतिस्थं य-
दा पित्तं वृद्धः श्लेष्माऽनिलक्षये ॥ सन्निरुध्यात्तदा कुर्यान्मंदाग्नित्वं
शिरोऽपहं ॥ निद्रातंद्रोपलेपांश्च हृद्रोगं गात्रगौरवं ॥ स्त्रीवनं पित्तकफ-
योर्नखादीनां च पीततां ॥ ये दोषवृद्धिक्षययोर्विकाराः कीर्तिताः षट्-
भक् ॥ शेषेष्वपि तु तानेव कल्पयेत्तद्यथायथं ॥ संसर्गाद्रसरुधिरादि-

मिस्तथैषां दोषांस्तु क्षयसमताविष्टद्विभैदैः ॥ आनंत्यं तरतमयोगत-
श्च यातान् जानीयादवहितमानसो यथास्वं ॥ इति दोषभेदीयो नाम
विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

अथातो दोषोपक्रमणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ वातस्योपक्र-
मः स्नेहः स्वेदो मृदूनि स्निग्धोष्णमधुराम्ललवणानि संशोधनान्यभ्य-
वहार्याणि चाभ्यंगपूर्वमुपनाहनोपवेष्टनोन्मर्दनपरिषेकावगाहसंवाहन-
पीडनानि वित्रासनविस्मापनविस्मरणानि सुरासवविधानं स्नेहाश्वाने-
क्योनयो दीपनीयपाचनीयवातहरविरेचनीयद्रव्योपहितास्तथा शत
पाकसहस्रपाकाः सर्वशः प्रयोगार्था बस्तयो बस्तिनियमो विशेषतस्तैलं
मांसरसोऽनुवासनानि सुखशीलता स्त्रीसंपर्कवर्जनश्च हैमंतो विधिः ॥
पित्तस्य सर्पिःपानं सर्पिषा स्नेहनमधोदोषहरणं मधुरतिक्तकषायाणा-
मौषधाभ्यवहार्याणामुपयोगो मृदुसुरभिशीतद्व्यानां गंधानामुपसेवा
परमशिशिरसुरभिसलिलमज्जनं मनोनुकूलसंस्पर्शसुखानां मुक्तामणि-
वैदूर्याश्मगर्भशंखशिलापद्मरागचंद्रकांतकांततरतरेलावलीनां चामरत्रा-
सितसहस्रपत्रोत्पलकदलीदलनवमालिक्यकुंदमल्लिकादिविविधवर्णप्र-
सूनविरचितानां स्रजां च धारणमुरसा ॥ क्षणे क्षणे चाग्न्यचंदनप्रियंगु-
कालीयकमृणालकर्पूरसुगंधिशीतस्वच्छगंधवारिभिः सकमलकुमुदकुव-
लयैर्भूमितलकवाटवातायनहर्म्यभिस्तीनामभिप्रोक्षणं ॥ श्रुतिसुखद-
मृदुमधुरमनोनुगानां गीतवादित्राणामभ्युदयानां च श्रवणं ॥ अयं त्र-
णैः समानवेषचरितैरुत्सवोत्तरान्योन्यदर्शनैः सुहृद्भिः सहासनं ॥ अमृ-
तवचनविहारस्वभावसुरभितरवदनकुड्मलानां नातिस्पृष्टाभिधायिना-
मनुपचारमधुरकोमलोद्भापानां प्रियाणामपत्यकानां सद्यमाश्लेषः ॥ नि-
र्दयं च तनुमृदुसुरभिनिवसनाभिर्मल्लिकामुकुलानुकारिमुक्ताफलप्राय-

१ अशमगर्भोमरकतमणिः (पाचइतिलोके) गार्ह्यतंमरकतमशमगर्भोहरिन्मणिरित्यमरः

२ तरलोद्धारमध्यगइत्यमरः ३ अमरत्रासितेतिपाद्येभाति

विभूषणाभिः सहचरीनिनादसंकल्पोपजनिनौत्सुक्यकलहं सानुनादि-
तनूपुरशनाकलापसिंजितानुगमसंमुखमुग्धमृदुवचनाभिर्निजजघननि-
विडकुचयुगुलालंकारभारोद्गहनश्रमश्वसनकंप्रमध्यमुकुलितलोचनो-
त्पलाभिः किंचिद्विगलितनवयौवनाभिः प्रियांगसंगमात्रातिमात्रसुखा
स्वादविस्त्रंस्यमानांशुकैककालोपजातव्रीडावैलक्ष्यप्रगल्भतावैक्लव्य-
हर्षविषादविस्मयस्मितकोपप्रसादसाध्वसस्त्रस्तस्विन्नसर्वांगद्रवीकृत-
हिमांगरागाभिः समस्तदेहहृदयप्रल्हादकारिणीभिर्विलासवतीभिश्च-
तुरंगमिवानंगबलमंगैस्तनुभिरपि समुद्गृह्णीभिर्गङ्गाभिः ॥ सकलरजनी-
करकरनिकरावकीरणशिशिरतराणि भवनतलसलिलपुलिनानि ॥ सित
सिकतनोयसूततलमनेककाययंत्रप्रवृत्तविमलसलिलधारं धारागृहं ॥
सागरानुकारितोयाशयोपतीरमुनिविष्टकुसुमितबहुविटपपृथुतुंगविवि-
धतरतरुनिवहबहलच्छायोपसंच्छन्नं धवलरक्तनीलनीरजरजोव्यासस-
मस्तजलविपुलसिकतिलोपकल्पितं दोलायमानगलदुदककलशशर-
णकरकलवदुदकप्रवाहाहितमृत्सौरभभूतलैकदेशं प्रलंबमानाग्रजंबू-
कदंबविदुलनिचुलादिकिसलयमंजरीफलस्तबकप्रत्युसपटालिकं मु-
हुर्मुहुः पुरुषप्रयत्नप्रेरितघटमुखोद्गीर्णोशीरचंदनानुविद्धावलप्रपतित-
शेषमुक्ताफलायमानजललवमुच्छ्रायविस्तारवदनिषिद्धदूरविस्तृतशी-
तवातप्रवेशमत्यर्थसततांबुशीतशीकराभिषेकप्रतिहतसंतापदाहमोह-
श्रमक्लमपिपासमतिशयप्रासरामणीयकं हिमाचलस्पर्दिशैत्यमंबुधर-
काललीलाविडंबि कायमानं ॥ प्रफुल्लपद्मोत्पलपुंडरीकसौगंधिकको-
कनदशतपत्रपरागरागानुरंजितजलचरविहंगगणकलनिनदरम्या दी-
र्घिकाः ॥ मधुपानलोभनिलीयमानालिकुलचलितलताप्रताननिपति-
तविविधकुसुमनिचयशायनरचनासव्यापारमृदुपवनान्युपवनानि ॥ वि-
शेषतस्तु घृतं पयो विरेचनानि सौम्याः सर्वे भावा दिवास्वप्नवर्ज्य-

१ अंगनाभिर्निर्दयमाश्लेषइतिपूर्वेणसंबंधः २ वेष्वादिनिर्मितगृहविशेषः (मांडवद० भा०)

श्व ग्रैष्मो विधिः ॥ श्लेष्मणः पुनर्विधिविहितानि तीक्ष्णानि संशो-
 धनानि विरूक्षप्रायाण्यभ्यवहार्याणि कटुतिक्तकषायोपहितानि ती-
 क्ष्णानि दीर्घकालस्थितानि हृद्यानि मद्यानि ॥ धावनलंपनप्लवन-
 जागरणनियुद्धसंव्यवायव्यायामरूक्षोन्मर्दनस्थानोच्छादनानि ॥ वि-
 शेषतः क्षौद्रं यूषो वमनानि सर्वशश्चोपवासः सधूमगंडूषः सुखद-
 तिषेधः सुखार्थं वासंतो विधिरिति ॥ भवति चात्र ॥ उपक्रमः पृ-
 थग्दोषान् योऽयमुद्दिश्य कल्पितः ॥ संसर्गसन्निपातेषु तं यथास्वं
 विकल्पयेत् ॥ ग्रैष्मः प्रायो मरुपित्ते वासंतः कफमारुते ॥ मरुतो
 पोगवाहित्वात्कफपित्ते तु शारदः ॥ योज्याः पटुम्लमधुरा वायौ कुद्धे र-
 साः क्रमात् ॥ पित्ते तिक्तस्ततः स्वादुः कषायश्च रसो हितः ॥ कटुकः प्राक्
 ततस्तिक्तः कषायोऽते कफामये ॥ चयप्रकोपप्रशमा वायोर्ग्रीष्मादि-
 षु त्रिषु ॥ वर्षादिषु तु पित्तस्य श्लेष्मणः शिशिरादिषु ॥ चीयते ल-
 घुरुक्षाभिरोषधीभिः समीरणः ॥ तद्विधस्तद्विधे देहे कालस्यौष्ण्याञ्च
 कुप्यति ॥ अद्भिस्त्वविपाकाभिरोषधीभिश्च तादृशं ॥ पित्तं याति
 चयं कोपं न तु कालस्य शैत्यतः ॥ चीयते क्षिग्धशीताभिरु-
 दकौषधिभिः कफः ॥ तुल्येऽपि काले देहे च स्कन्धत्वा
 ञ्च प्रकुप्यति ॥ इति कालस्वभावोऽयमाहारादिवशात्पुनः ॥ चया-
 दीन् यांति सद्योऽपि दोषाः कालेऽपि वा न तु ॥ व्याप्नोति सहसा
 देहमापादतलमस्तकं ॥ निवर्तते तु कुपितो मलोऽल्पाल्पं जलौघवत् ॥
 चयएव जयेद्दोषं कुपितं त्वविरोधयन् ॥ सर्वकोपे बलीयांसं शेषदो-
 षाविरोधतः ॥ क्रमान्मरुत्पित्तकफान् सर्वत्र सदृशे बले ॥ वातादीनां
 यथापूर्वं यतः स्वाभाविकं बलं ॥ ऊचे पराशरोप्यर्थममुमेव प्रमा-
 णयन् ॥ यथोपन्यासतः प्राप्तमादौ दोषमिषग्नितं ॥ नेतृभंगेन
 दृष्टो हि समं सैन्यपराजयः ॥ स्थानतः केचिदिच्छंति प्राक् ता-
 वत् श्लेष्मणो बधं ॥ शिरस्युरसि कंठे च प्रलिप्तेऽन्नरुचिः कु-

तः ॥ तदभावे कथं भोज्यपानद्रव्यावचारणं ॥ असत्यभ्यवहारे
 च कुतो दोषविनिग्रहः ॥ तस्मादादौ कफो घात्यः कायद्वारा-
 र्गलेव सः ॥ मध्यस्थायि यतः पित्तमाशुकारि च चिंत्यते ॥ अतो
 वातसखस्यास्य कुर्यात्तदनुनिग्रहं ॥ अतएव च पित्तादिः कफांतो-
 ऽन्यैः क्रमः स्मृतः ॥ सुश्रुतश्च न सर्वत्र मतमेतद्वतीति तु ॥ ज-
 येज्ज्वरेऽतिसारे च क्रमात्पित्तकफानिलान् ॥ प्रायेण तापात्मतया
 ज्वरे तेजो विशिष्यते ॥ विशश्च सरता पित्तात्तथा च मृदुकोष्ठता ॥
 तस्य चानुबलः श्लेष्मा गौरवापत्तिजाड्यकृत् ॥ वायुश्च वर्द्धतेऽ-
 वश्यं यस्त्वहःसु तयोः क्षये ॥ ज्वरातिसारयोस्तस्मादेषदोषजये
 क्रमः ॥ कफपित्तानिलानन्ये क्रमादाहुस्तयोरपि ॥ यस्मादामा-
 शयोत्क्लेशाद्भूयिष्ठं तत्समुद्भवः ॥ क्रमेणाद्येन तत्रापि प्रवृद्धान् स्वा-
 शये स्थितान् ॥ स्वाशये तु प्रदुष्टानां स्थितैवं ह्याशुकारिता ॥
 विज्ञाय कर्मभिः स्वैस्वैर्दोषोद्रेकं यथाबलं ॥ भेषजं योजयेत्तत्र तंत्री-
 कुर्यान्नतु क्रमं ॥ प्रयोगः शमयेद्वाधिं ॥ योऽन्यमन्यमुदीरयेत् ॥
 नासौ विशुद्धः शुद्धस्तु शमयेद्यो न कोपयेत् ॥ कुट्टं मलमलं
 जेतुं नाल्पभावादुभावपि ॥ दोषा दोषात्मकत्वाच्च न साम्येऽपि
 परस्परं ॥ शीतद्रवाम्ललवणकट्वादिगुणतुल्यता ॥ दृष्टा मिथश्च दो-
 षेषु नातोऽन्योन्यं जयंति ते ॥ आरंभकं विरोधेऽपि मिथो यद्बहु-
 णत्रयं ॥ विश्वस्य दृष्टं युगपद्वाधेर्दोषत्रयं तथा ॥ वायुरामान्वयः
 सार्तिराध्मानकदसंचरः ॥ दुर्गंधमसितं पित्तं कटुकं बहलं गुरु ॥
 आविलस्तंतुमांस्त्यानः प्रलेपी पिच्छिलः कफः ॥ विपर्यये तु पक्त्वं
 तथा ताम्रं समेचकं ॥ पीतं च पित्तमच्छं च श्लेष्माऽच्छः पिंडितो-
 ऽथवा ॥ विशदश्च सफेनश्च धवलो मधुरो रसे ॥ उष्मणोऽल्पबल-

१ तंत्रं प्रधानेनिद्धांतइत्यमरः ॥ सर्वांगसुंदरायांतु भेषजं योजयेत्तत्तु स्वीकुर्यान् क्र-
 मं भिषगिति पाठः सन्निपातज्वरचिकित्साप्रकरणे

त्वेन धातुमाद्यमपाचितं ॥ दुष्टमामाशयगतं रसमामं प्रचक्षते ॥
 अन्ये दोषेभ्य एवातिदुष्टेभ्योऽन्योन्यमूर्च्छनात् ॥ कोद्रवेभ्यो वि-
 पस्येव वदंत्यामस्य संभवं ॥ सर्वदेहप्रविसृतान् सामान्दोषान्न नि-
 हरेत् ॥ लीनान्धातुष्वनुत्क्लिष्टान् फलादामाद्रसानिव ॥ आश्रयस्य
 हि नाशाय ते स्युर्दुर्निर्हरत्वतः ॥ पाचनैर्दिपनैः स्नेहैस्तान्स्वेदैश्च प-
 रिष्कृतान् ॥ शोधयेच्छोधनैः काले यथासन्नं यथाबलं ॥ हंत्वाशु
 युक्तं वक्त्रेण द्रव्यमामाशयान्मलान् ॥ घ्राणेन चोर्ध्वजत्रूथान् प-
 क्वाधानाद्गुदेन च ॥ उत्क्लिष्टानध ऊर्ध्वं वा न चामान्वहतः स्वयं ॥
 धारयेदौषधैर्दोषान्विधृतास्तेऽपि कुर्वते ॥ रोगानुत्पादनिर्दिष्टानति-
 स्थौल्यादिकान् गदान् ॥ प्रवृत्तान्प्रागतो दोषानुपेक्षेत हिताशिनः ॥
 विविधान् पाचनैस्तैस्तैः पाचयन्निहरेत् वा ॥ इति दोषोपक्रमणी-
 यो नामैकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

अथातो रोगभेदीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ सप्तविधाः खलु रोगा
 भवंति सहगर्भजातपीडाकालप्रभावस्वभावजाः ॥ ते तु पृथक् द्विवि-
 धाः ॥ तत्र सहजाः शुक्रार्तवदोषान्वयाः कृष्णार्शोमेहादयः पितृजा मा-
 तृजाश्च ॥ गर्भजा जनन्यपचारात्कौञ्ज्यपांगुल्यपैंगल्यकिलासादयोन्न-
 रसजा दौहदविमानजाश्च ॥ जातजाः स्वापचारात्संतर्पणजा अपतर्प-
 णजाश्च ॥ पीडाकृताः क्षतभंगप्रहारक्रोधशोकभयादयः शारीरा मान-
 साश्च ॥ कालजाः शीतादिकृता ज्वरादयो व्यापन्नजा असंरक्षणजा-
 श्च ॥ प्रभावजा देवगुरूलंघनशापाथर्वणादिकृता ज्वरादयः पिशा-
 चादयश्च ॥ स्वभावजाः क्षुत्पिपासाजरादयः कालजा अकालजा-
 श्च ॥ तत्र कालजा रक्षणकृताः अरक्षणजा अकालजाः ॥ तस्मै
 समासतः पुनर्द्विविधा भवंति प्रत्युत्पन्नकर्मजाः पूर्वकर्मजाश्च ॥ तत्र
 रोगोत्पत्तिं प्रत्युत्पन्नं कर्म यदनेनैव शरीरेण दृष्टमदृष्टं चोद्दिश्यामोप-
 दिष्टानां विहितानां प्रतिषिद्धानामननुष्ठानमनुष्ठानं वा ॥ जन्मांतरा-

तीतेन तु पूर्वं ॥ तत्तु पुनर्देवाख्यमुक्तं च नियतानियतभेदेन प्राक् ॥
 तस्मात् दृष्टहेतवः प्रत्युत्पन्नकर्मजाः ॥ विपरीता देवजन्मानः ॥
 अल्पनिदाना महारुजश्चोभयात्मकाः ॥ तत्र यथास्वं प्रतिपक्षशील-
 नात् पूर्वेषां रोगाणामुपशमः ॥ सत्येव विपक्षशीलने निर्दिष्टकर्मक्षया-
 द्वैकिकानां ॥ दोषकर्मक्षयादन्येषां ॥ अन्ये पुनः प्रत्युत्पन्नं कर्म परकृ-
 तमपि वर्णयन्ति ॥ तच्च पराभिसंस्कारमाचक्षते ॥ एवं चाहुः ॥ यदि
 स्वयं कृतादेव कर्मणः कार्यनिर्वृत्तिः स्यात् न दृष्टं पुरुषांतरकृता-
 त्किमिति विद्वानपि पराचरितयोरुपकारापकारयोः सुखदुःखानुरोधा-
 त्तोषरोषौ प्रतिकर्तव्यचिंतां वा प्रतिपद्यते ॥ एवमेते व्याधयो द्वि-
 विधाः संतस्त्रिविधा जायन्ते ॥ ततश्च दोषविशेषतो भूयः सप्तविधाः ॥
 सकलोऽपि चायं रोगसमूहः प्रतीकारवानायुर्वेदविहितमुपदेशमपेक्षते ॥
 यस्मान्नियतहेतुकोऽप्यामयः सम्यग्भिषगादेशानुष्ठानादुपात्तायुःसं-
 स्कारापरिक्षये सद्यवेदनतां प्रतिपद्यते ॥ अनुपक्रम्यमाणस्तु सर्व-
 एव प्रायशो भनक्त्यकांठे ॥ स्वयमपि च देवान्निदानाल्पतया वा नि-
 वर्तमानः षोडशगुणसमुदितक्रियोपलंभादाशुतरमपरिक्षिप्तस्य चाप-
 गच्छति ॥ अनियतफलदायिनि तु दैवे हिताभ्यासरतस्यावकाशमेव
 न लभते व्याधिः ॥ तस्मान्न कस्यांचिदवस्थायामात्मवान् हिताहि-
 तयोस्तुल्यदर्शी स्यात् ॥ त्रिविधाश्च पुनर्व्याधयो मृदुमध्याधिमात्र-
 भेदेन ॥ तत्राल्पलक्षणा मृदवो मध्यलक्षणा मध्याः संपूर्णलक्षणा-
 स्त्वधिमात्राः ॥ ते पुनः सुखसाध्यादिबिशेषेण चतुर्विधाः प्रागुपदि-
 ष्टाः ॥ सुबहुशोऽपि च भिद्यमाना व्याधयो निजागंतुतां न व्यभिचरं-
 ति ॥ तत्र निजास्तु दोषोत्थाः ॥ तेषु पूर्व वातादयो वैषम्यमापद्यन्ते ततो
 व्यथाऽभिनिर्वर्तते ॥ बाह्यहेतुजास्त्वागंतवः ॥ तेषु व्यथा पूर्वमुपजा-
 यते ततो दोषवैषम्यं ॥ दोषवैषम्येणैव च बहुरूपा रुगनुबध्यन्ते प्रव-

र्द्धते च ॥ एवंच कृत्वा न दोषव्यतिरेकेण रोगानुबन्धः ॥ केवलं पौर्वापर्ये विशेषः ॥ तस्मादेकाकाराएव रोगास्तथा रुक्सामान्या-
दसंख्यभेदा वा प्रत्येकं समुत्थानस्थानसंस्थानधर्मनामवेदनाप्रभावो-
पक्रमविशेषात्ते यथास्थूलं यथास्वमेवोपदेक्ष्यंते ॥ असंख्येयत्वाच्च
दोषलिङ्गैरेवरोगानुक्रमं च विभजेत् ॥ दोषा एव हि सर्वरोगैककारणं ॥
यथैव शकुनिः सर्वतः परिपतन् दिवसं स्वां छायां नातिवर्तते ॥ यथा
वा कृत्स्नं विकारजातं वैश्वरूप्येण व्यवस्थितं गुणत्रयमव्यतिरिच्य
वर्तते ॥ तथैवेदमपि कृत्स्नं विकारजातं दोषत्रयमिति ॥ यथा च
विद्युद्वर्षादयो नभसि भवंति न त्ववश्यं निमित्ततत्त्ववश्यमपि ॥
तरंगबुद्बुदादयश्चांभसः ॥ तथा दोषेषु रोगाः ॥ त्रिविधं तु निमित्तमे-
षामसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगः प्रज्ञापराधः परिणामश्च ॥ ते पुनः प्रत्ये-
कमनियोगायोगमिथ्यायोगभेदात्रिविधा भिद्यंते ॥ तत्र यथास्वं
चक्षुरादीन्द्रियाणां रूपादिभिरर्थैरतिसंसर्गोऽतियोगः ॥ अल्पशो नैव
वा संसर्गस्त्वयोगः ॥ सूक्ष्मातिदूरांतिकस्थानिभास्वद्भैरवाप्रियविकृ-
तादिदर्शनं द्विष्टात्युच्चपरुषभीषणादिश्रवणं पूत्यमेध्यातितीक्ष्णोष्ण-
प्रतिकूलाद्याघ्राणं स्वभावादिभिराहारकल्पनाविशेषायतनैरपथ्यानां
रसानामभ्यवहारस्तथा स्नानादीनां शीतोष्णादीनां च स्पृश्याना-
मयथावदुपसेवनमशुचिभूताभिघातविषवातादिसंस्पर्शश्च मिथ्यायोगः
॥ कायवाङ्मनोभेदेन तु त्रिविधमप्यहितं कर्म प्रज्ञापराधः ॥ तत्र का-
यादिकर्मणोऽतिप्रवृत्तिरतियोगः ॥ अल्पशो नैव वा प्रवृत्तिरयोगः ॥
वेगोदीरणधारणविषमांगचेष्टनस्खलनकंदूयनप्रहारप्राणायामादि तथा
क्षुत्पिपासाऽर्द्धभुक्तभाषणादि भयशोकेर्ष्यामात्सर्यादि दशविधं चाकु-
शलं कर्म यथास्वं मिथ्यायोगः ॥ परिणामः पुनः कालउच्यते ॥ सो-
ऽपि शीतोष्णवर्षभेदात्रिविधा तत्रातिमात्रस्खलक्षणः कालोऽतियोगः ॥

हीनस्त्वलक्षणस्त्वयोगः ॥ विपरीतो मिथ्यायोगः ॥ त एतेऽतियोगा-
दयः सामान्यतोऽनुपशयलक्षणाः ॥ सर्वो वा प्रज्ञापराधएवायं यदे-
षामविवर्जनं ॥ अर्थकर्मकालाः पुनः सम्यग्योगेनोपशयान्दूयिष्ठं स्वा-
स्थ्यहेतवः ॥ तत्रापि रसवर्जा विषया यथायथमिन्द्रियं बाधते ऽनु-
गृह्णन्ति च शेषा रसकर्मकालास्तु सर्वं देहं ॥ अपिच ॥ सर्वभावानां
भावाभावौ नांतरेण योगातियोगादीन् व्यवस्येत् ॥ सर्वेषां पुनर्विकारा-
णां निदानदोषदूष्यविशेषेभ्यो भावाभावविशेषा भवन्ति ॥ यदा ह्ये-
ते त्रयोनिदानादिविशेषात्रान्योन्यमनुब्रंशन्तीषद्वाऽनुब्रंशत्यबला वा न
तदाऽभिनिवर्तते व्याधयश्चिराद्वा ऽभिनिवर्तते तनवो वा भवंत्यसंपूर्ण-
लिङ्गा वा ॥ विपर्यये तु विपरीताः ॥ त्रयश्च रोगाणां मार्गा बाह्यम-
ध्याभ्यन्तराः ॥ तत्र बाह्यो रक्तादिधातवस्त्वक् स पुनः शाखाख्यः ॥
तदाश्रया गंडपिटिकालज्यपचीचर्मकीलाबुदाधिमांसमपव्यंगादयो ब-
हिर्भागाश्च शोथाशोर्गुल्मविसर्पविद्रध्यादयः ॥ मध्यो मूर्द्धहृदयवस्त्या
दीनि मर्माण्यस्थिसंधयः ॥ तत्रोपनिबद्धाश्च स्नायुशिराकंठरादयः ॥
तदाश्रयाः पक्षधग्रहापतानकार्दितराजयक्ष्मास्थिसंधिशूलगुदभ्रंशा-
दयो मूर्द्धादिरोगाश्च ॥ आभ्यन्तरो महास्रोतः शरीरमध्यं महानिम्नमाम-
पकाशयाश्रयः कोष्ठोऽतरिति पर्यायाः ॥ तदाश्रया ज्वरातिसारच्छर्द्य-
लसकविमूचिकाश्वासकासहिष्माऽऽनाहोदरप्लीहादयोऽतर्भागाश्च शो-
फाशोविद्रधिगुल्मादयः ॥ ते च रोगाः स्वप्रधाना भवंत्यन्यपरिवारा वा
क्रमादननुबंधानुबंधाख्याः ॥ तत्राद्याः स्वतंत्राः स्पष्टाकृतयो यथास्वं
समुत्थानोपशयाश्च ॥ इतरे तु तद्विपरीताः ॥ तद्वच्च दोषा अपि ॥ तत्रा-
न्यपरिवारा व्याधयो द्विविधाः पुरोगामिनो ऽनुगामिनश्च ॥ तेष्वद्याः
पूर्वरूपसंज्ञाउपद्रवास्त्वितरे ॥ तान् यथायथमेव वक्ष्यमाणानुपलक्ष-
येत् ॥ प्रधानप्रशमे प्रशमो भवति तेषां ॥ अनुपशाम्यतो वा पश्चात्ता-
नुपक्रमेत् त्वरितं वा बलवंतमुपद्रवं प्रधानाविरोधेन ॥ स हि पीडाक-

रतरो भवति ॥ व्याधिपरिक्लिष्टदेहत्वात्प्रमेहपीडकादिवत् ॥ तथाऽन्यः प्रधानमेवरोगोऽन्यस्य हेतुर्भवति ॥ यथा ज्वरो रक्तपित्तस्य रक्तपित्तं वा ज्वरस्य ॥ तौ श्वासस्य ॥ ष्ठीहा जठरस्य ॥ तच्छ्रुयथोः ॥ अशीसि गुल्मोदरातिसारग्रहणीनां ॥ प्रतिश्यायः कासज्वरयोः ॥ तौ क्षयस्य ॥ क्षयः शोषस्य ॥ एकश्चापचारो निमित्तमेकस्य व्याधेः ॥ बहूनां च तथा बहवः ॥ तद्देहकं लिङ्गं ॥ एवमेव प्रशमेऽभ्युपायः ॥ तथा स एवान्यस्य प्रकोपे ॥ तस्मात्तानवहितः सम्यगागमादिभिः परीक्षेत ॥ तत्रागमतो रोगमेवमेवंप्रकोपनमेवंयोनिमेवमात्मानमेवमधिष्ठानमेवंवेदनमेवंरूपशब्दगंधरसस्पर्शमेवंपूर्वरूपमेवमुपद्रवमेवंवृद्धिस्थानक्षयान्वितमेवमुदर्कमेवंनामानं ॥ तस्मिन्नियं प्रतीकारस्य प्रवृत्तिरन्यथा निवृत्तिः ॥ प्रत्यक्षतस्त्वातुरस्य यथास्वमिन्द्रियैर्वर्णसंस्थानप्रमाणोपचयच्छायाविण्मूत्रछर्दिताधिक्यमंत्रकूजनमंगुल्यादिसंधिस्फुटनं देहशकटवृणादिगंधं सुप्तशीतोष्णस्नानसंस्पंदशलक्षणखरस्पर्शं च ॥ प्रकृतिविकृतिमुक्तमास्यरसं तु प्रश्नेन तथा सुच्छर्ददुश्च्छर्दत्वं मृदुकूरकोष्ठतां स्वप्नदर्शनमभिप्रायं जन्मामयप्रवृत्तिनक्षत्रदिष्टेष्टसुखदुःखानि च ॥ तथा वयः प्रत्यक्षेण च ॥ अनुमानतस्तु यूकापसर्पणेन शरीरस्य वैरस्यं ॥ मक्षिकोपसर्पणेन माधुर्यं ॥ तथाऽग्निं जरणशक्त्या बलं व्यायामशक्त्या गूढलिङ्गं व्याधियुपशयानुपशयतो दोषप्रमाणमुपचारविशेषेणायुषः क्षयं रिष्टैः प्रकृतिसत्वसारसात्त्वबलान्यनुशीलनेनेति ॥ भवति चात्र ॥ ज्ञानबुद्धिप्रदीपेन योनाविशति योगिवत् ॥ आतुरस्यांतरात्मानं न स रोगांश्चिकित्सति ॥ द्वाविमौ व्याधितौ व्याधिस्वरूपस्याप्रकाशकौ ॥ तद्यथैको गुरुव्याधिः सत्तदेहबलाश्रयात् ॥ लघुव्याधिबलाभाति लघुव्याधिस्ततोऽन्यथा ॥ बाह्यावयवमात्रेण तयोर्मुह्यति बालिशः ॥ ततोऽल्पमरूपवीर्यं वा विपरीतमतोऽथवा ॥ पथ्यं विपर्यये पुंजन् प्रा-

णान्मुष्णाति रोगिणां ॥ ज्ञानांशेन न हि ज्ञानं क्लृप्ते ज्ञेये प्रवर्तते ॥
बुभुत्सेत भिषक् तस्मात्तत्त्वं तंत्रानुशीलनात् ॥ अभियुक्तस्तु सततं
सर्वमालोच्य सर्वथा ॥ न जातु स्वलति प्राज्ञो विषमेऽपि क्रियापथे ॥
आगंतुरन्वेति निजं विकारं निजस्तथाऽऽगंतुमतिप्रवृद्धं ॥ तत्रानुबंधं
प्रकृतिं च सम्यक् ज्ञात्वा ततः कर्म समारभेत ॥ ॥ इति रोगभेदी-
यो नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

अथातो भेषजावचारणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ भेषजम-
वचारयन् प्रागेव तावदेवमातुरं परीक्षेत ॥ कस्मिन्नयं देशे जातः संवृ-
द्धो व्याधितो वा ॥ तस्मिंश्च देशे मनुष्याणामिदमाहारजातमिदं-
विहारजातमेतावद्वलमेवंविधंसत्त्वमेवंविधंसात्म्यमियंभक्तिरिमेव्याधयो
हितमिदमहितमिदमिति ॥ प्रायो ग्रहणेन केन वा निदानं वि-
शेषेणास्य कुपितो दोषो दोषस्य ह्येकस्यापि बहवः प्रकोपे हेतवः
॥ तस्माद्यथास्वलक्षणैः कर्मभिश्च बुद्ध्याऽपि दोषमेवमवगमयेत् ॥ त-
द्यथा ॥ किमाहारेण कुपितो वायुः किं विहारेण तथा रूक्षेण लघुना
शिशिरेण वा साहसेन वेगरोधेन वा भयेन शोकेन वेति ॥ ततश्च तत्प्रति-
पक्षमेवौषधं प्रयुज्यमानमाशु सिद्धये संपद्यते ॥ तत्र मधुराम्ललवणा
रसाः कटुतिक्तकषायाश्चेतरेतरप्रतिपक्षाः ॥ तदनंतरं चोपलभेत मृदु-
मध्यातिमात्रविकल्पनया कथं निदानमासेवितं ॥ एकरूपस्यापि हि
हेतोर्मृदादिविभागेन पृथक्समवेतानां च दोषाणामंशांशबलविक-
ल्पविशेषाद्वाधेर्बलाबलविशेषः ॥ तत्रानेकदोषात्मकेषु व्याधिष्वनेक-
रसेषु च भेषजेषु रसदोषप्रभावमेकैकशोऽभिसमीक्ष्य व्याधिभेषजप्र-
भावतत्त्वं व्यवस्येत ॥ नत्वेवं सर्वत्र ॥ नहि विषमविकृतिसमवेतानां
नानात्मकानां परस्परणोपगृहीतानामुपहतानां चान्यैश्च विकल्पनैर्वि-
कल्पितानामवयवप्रभावानुमानेन समुदायप्रभावतत्त्वमध्यवसितुं श-
क्यं ॥ तथाविधे हि समुदये समुदयप्रभावमेवोपलभ्य व्याध्यौषधप्र-

भावतत्त्वमवगच्छेत् ॥ तथा कस्य धामाधिष्ठाय व्याधिरयमवस्थित
इति निरूपयेत् ॥ प्रविसृतो हि दोषः स्वमेव स्थानमातंकाया-
वितिष्ठन् मूर्द्धादीन्वा दुस्सरो भवति ॥ ततश्च स्थानविशेषेण भेषज-
विशेषः पर्येषितव्यः ॥ ततश्चैवमालोचयेत् ॥ कस्यायमौषधस्य व्या-
धिरातुरो वा योग्यः कियतो वा दोषानुरूपो हि भैषज्यवीर्यप्रमाणवि-
कल्पो व्याधिव्याधितबलापेक्षो भवति ॥ सहसाऽतिबलानि संशोधनौष-
धान्याग्नेयवायव्यान्यतिसौम्यान्यतिमात्राणि वा तथाऽग्निक्षारशस्त्र-
कर्माण्यल्पसत्त्वमातुरमल्पबलं वाऽतिपातयेयुः ॥ संशमनानि तु व्या-
धिबलादधिकानि तमुपशमय्य व्याधिं व्याधिक्षपिते देहे शीघ्रमन्यमा-
वहन्ति ॥ शरीरबलादधिकानि ग्लानिमूर्च्छामदमोहबलक्षयानग्निबलाद-
धिकानि ग्लानिमग्निसादं च ॥ अपिच ॥ अतिस्थूलोऽतिरुशो दुर्ब-
लो दुर्बद्धमांसशोणितास्थ्यंगावयवोऽल्पाग्निरल्पाहारोऽसात्म्याहारो-
ऽपचितः साररहितो वा व्याधिबलमेव तावदसमर्थः सोढुं किं पुनस्त-
थाविधो भेषजमेवंवेगं ॥ तस्मात्तादृशमविषादकरैर्मृदुमुखैरुत्तरोत्तर-
गुरुभिरविभ्रमैश्चोपाचरेदौषधैर्विशेषादैर्बलाः ॥ ताद्व्यनवस्थितमृदुविकृ-
वहृदयाः प्रायः सुकुमाराः परं संस्तभ्याश्च ॥ ततोऽपि विशेषेण शिश-
वः ॥ तथा बलवति बलवद्वाध्यातुरेऽल्पबलमल्पं वा भेषजमर्कि-
चित्करं भूय एव दोषमुत्क्लेश्य व्याधिमुदीरयेत् ॥ योग्यमपि चौषधमेवं
परीक्षेत ॥ इदमेवंरसवीर्यविपाकमेवंगुणमेवंद्रव्यमेवंकर्मैवंप्रभावम-
स्मिन्देशे जातमस्मिन्नुतावेवंगृहीतमेवंनिहितमेवंविहितमेवंनिषिद्धमे-
वमुपसंस्कृतमेवंसंयुक्तमेवंगुणमनया मात्रयैवविधस्य पुरुषस्यैववि-
धे कालस्तावन्तदोषमपकर्षत्युपशमयति वा ॥ अन्यदपि चैवविधं
भेषजमभूत् ॥ तथा तेनानेन वा विशेषेण प्रयुक्तमिदमकरोत् ॥ सूक्ष्माणि
हि दोषौषधदूष्यदेशकालबलानलाहारसारसात्म्यसत्त्वप्रकृतिवयसाम-

वस्थांतराणि पान्यनालोचितानि निह्नुरातुरं॥आलोच्यमानानि तु विपुलबुद्धिमपि चिकित्सकमाकुलीकुर्युः किंपुनरल्पबुद्धिं ॥ तस्माद-
भीक्ष्णशः शास्त्रार्थकर्मानुशीलनेन संस्कुर्वीत प्रज्ञां॥अपिच ॥ संति
व्याधयो ये शास्त्रउत्सर्गापवादैरुपक्रमं प्राति निर्दिष्टाः ॥ तत्र प्राज्ञैष्व
दोषादिगुरुलाघवेन सम्यगध्यवस्येदन्यतरनिष्ठायां ॥ कालश्च भेषजस्य
योग्यतामादधाति ॥ सतु क्षणलवमुहूर्तादिभेदेनातुरावस्थया च द्वि-
धोक्तः प्राक् ॥ अपिच ॥ शीतोष्णवर्षलक्षणास्त्रिविधः कालः ॥ त-
त्र शीतोष्णयोर्दृष्टिशीतयोश्चांतरेण साधारणौ वसंतजलदात्ययौ ॥
ग्रीष्मवर्षकालयोस्तु प्रारंभो वृष्टेः प्रावृद्धिति विकल्प्यते ॥ प्राक् त-
त्र शीतोष्णवर्षलक्षणा कृतवत्त्रयो हेमंतग्रीष्मवर्षारग्यास्तेषामंत-
रे संशोधनार्थं साधारणा वसंतप्रावृद्दशरदारग्यास्त्रयो विकल्प्यंते ॥
तत्र संशोधनं प्रति फाल्गुनचैत्रौ वसंतः ॥ आषाढश्रावणौ प्रा-
वृद् ॥ कार्तिकमार्गशीर्षौ शरत् ॥ तेषु साधारणेष्वहस्तु वमना-
दीनां प्रवृत्तिर्निवृत्तिरितरेष्वयोगातियोगभयात् ॥ साधारणा हि मं-
दशीतोष्णवर्षतया सुखत्वाद्भवन्त्यविकल्पकाः शरीरौषधानां विपरी-
तास्त्वितरे ॥ तथाहि ॥ शीतकालेऽतिमात्रशीतोपहतत्वाच्छरीरम
त्यर्थशीतवातविष्टब्धबद्धगुरुदोषं भवति ॥ तदनुप्राप्तं च भेषजं सं-
शोधनार्थमुष्णस्वभावमपि शीतोपहतत्वान्मंदवीर्यतां गतमयोगाय जा-
यते॥शिशिरं च वातप्रायोपद्रवाय॥तद्दृष्ट्वापि समंतादतिघनेन घन-
संधातेनावनते नभस्युपरुद्धतेजःप्रकरेषु दिनकरकरेषु जलदपटलप्ला-
वनोद्दामकर्दमायां भूमावत्यर्थोपक्लिन्नमवसन्नानलमलमुद्रितमलब-
लमादानदुर्बलं शरीरं भवति॥औषधग्रामस्तु जलदोदरप्रतनप्रमुक्तधा-
रावपातसंभृतांबुनिबहोपप्लावितमूलजालसारविटपो बहुलकोमलपल्ल-
वोपचितस्कंधशाखः पुनरिव बालतामुपगतोऽल्पवीर्यो भवति॥अपरि-

संस्थिततया च क्षितिमलप्रायाभिरम्लविपाकाभिः खगमृगसरीसृपादि-
 शवधानुमूत्रपुरीषसंस्पृष्टाभिरग्निः सलिलसीकरानुविद्धशिशिरपवन-
 संपृक्तेन च धराधरोष्मणा कोमलत्वादपरिणतस्यास्य सुतरां विदाहो
 जन्यते ॥ ततश्चासावपथ्यतामुपगतो ध्रुवमयोगाय ॥ प्रथमसंगृहीत-
 मपि चौषधं तोयदतोयानुगतमारुतोपहते जगतीति ॥ ग्रीष्मे पुनरा-
 दानोपहतत्वाच्छरीरमुष्णरूक्षवातातर्पाध्मातमतिस्विन्नमतिशिथिल-
 मतिप्रविलीनदोषं भवति ॥ भेषजं पुनरनुष्णमपि तपनतरतपनकरनि-
 पातादुष्णवीर्यतीक्ष्णतामुपगतमतियोगायोपकल्पते ॥ शरीरं च पि-
 पासाभ्रमक्लमोपद्रवाय ॥ तस्मात्साधारणेष्वेव तदंतरालेषु वमनादीनि
 योजयेत् ॥ न चेदात्यधिको व्याधिः ॥ आत्यधिके तु कृत्रिमगुणोपधानेन-
 यथर्तुगुणविपरीतेन संयोगसंस्कारप्रमाणविकल्पैश्चोपपाद्यौषधमव-
 हितोऽवचारयेत् ॥ आतुरावस्थासु तु कालाकालसंज्ञा ॥ तद्यथा ॥
 अस्यामवस्थायामस्यौषधस्य कालोऽकालो वा ॥ न ह्यप्राप्तातीत-
 कालमौषधं यौगिकं भवति तस्यत्वेकादशधाऽवचारणं ॥ तद्यथा ॥
 अभक्तं प्राग्भक्तं मध्यभक्तमधोभक्तं समभक्तमंतरभक्तं सामुद्रं मुहु-
 र्मुहुः सग्रासं ग्रासांतरं निशि च ॥ तत्राभक्तं नाम केवलमेवौषधं ॥ त-
 न्निरन्नोपयोगादतिवीर्यं कफोद्रेके विमुक्तामाशयस्रोताः प्रातर्बलवा
 नुपयुंजीत ॥ इतरस्तु प्राग्भक्तादिकं ॥ अन्नसंसर्गेण हि तन्नाति
 ग्लानिकरं भवति ॥ प्राग्भक्तं नाम यदनंतरभक्तं ॥ तदपाना
 निलविकृतावधःकायस्य च बलाधानार्थं तद्गतेषु च व्याधिषु
 प्रशमनाय कृशीकरणं च योज्यं ॥ मध्यभक्तं मध्ये भक्तस्य तत्समा-
 नानिलविकृतौ कोष्ठगतेषु च व्याधिषु पैत्तिकेषु च ॥ अधोभक्तं भक्ता-
 दनंतरं ॥ तत्तु व्यानविकृतौ प्रातराशांतमुदानविकृतौ पुनः सायमाशांतं
 पूर्वकायस्य च बलाधानार्थं तद्गतेषु व्याधिषु च श्लैष्मिकेषु

१ आध्मातं दग्धं ॥ आध्मातः शब्दिते दग्धे इति मेदिनीकरः

च प्रशमाय स्थूलीकरणं च ॥ समभक्तं यदन्नेन समं सा-
 धितं पश्चाद्वा समालोडितं ॥ तद्दालेषु सुकुमारेष्वौषधद्वेषिष्व-
 रुचौ सर्वाङ्गेषु ॥ अंतरभक्तं यत्पूर्वाणहमक्ते जीर्णे मध्यान्हे
 भेषजमुपयुज्यते तस्मिंश्च जीर्णे पुनरपराणहे भोजनं ॥ एते-
 न रात्रिर्व्याख्याता ॥ तद्विषाग्नेर्व्यानजेष्वामयेषु ॥ सामुद्रं यदा-
 दावन्ते च भुक्तस्य ॥ तत्तु लघ्वन्नपानयुक्तं पाननावनावलेहादि
 हिध्मायां कंपाक्षेपयोरुर्ध्वाधःसंश्रयेच दोषे ॥ मुहुर्मुहुस्तु पुनःपुन-
 र्भुक्ते यदभुक्ते वा ॥ तच्छ्वासकासहिध्मातृदर्छादिषु विषनिमित्तेषु च
 विकारेषु ॥ सग्रासं यद्वाससंपृक्तं ॥ ग्रासांतरं यद्वासयोर्ग्रासयोर्मध्ये ॥
 हृयमप्येतत्प्राणानिलविकृतौ ॥ तथा सग्रासं चूर्णलेहवटकादिकमग्नि-
 दीपनं वाजीकरणानि चोपयुंजीत ॥ ग्रासांतरं हृद्रोगे वमनं धूमं च ॥
 जत्रूर्ध्वामयेषु तु निशायां ॥ अत्राद्ये काले तृपितः पीतांबुरजीर्णी
 क्षुधितः क्षामश्च भेषजं वर्जयेत् ॥ शोषेषु चाहृद्यमसात्म्यमतिनी-
 क्ष्णोग्रगंधं भूरिमात्रं चेति ॥ भवति चात्र ॥ रोगमादौ परीक्षेत त-
 दन्तरमौषधं ॥ ततः कर्म भिषक् पश्चाज्ज्ञानपूर्वं समाचरेत् ॥ नि-
 वृत्तोऽपि पुनर्व्याधिरल्पेनायाति हेतुना ॥ देहे मार्गीकृते दोषशेषः
 सूक्ष्म इवानलः ॥ तस्मात्तमनुबध्नीयात्प्रयोगेणानपायिना ॥ सि-
 द्धानामपि योगानां पूर्वेषां दाढ्यमावहन् ॥ सातत्यात्स्वादभावाद्वा
 पथ्यं द्वेष्यत्वमागतं ॥ कल्पनाविधिभिस्तैस्तैः प्रियत्वं गमयेत्पुनः ॥
 मनसोऽर्थानुकूल्येन तुष्टिरूर्जा रुचिर्बलं ॥ सुखोपभोगता च स्या-
 द्वाधेश्वातः परिक्षयः ॥ लौल्यादोषक्षयाद्वाधिवैषम्येण च याऽरु-
 चिः ॥ तासु पथ्योपचारज्ञो योगेनान्नं प्रकल्पयेत् ॥ शीतोष्ण-
 वर्षानिचितं चैत्रश्रावणकार्तिके ॥ क्रमात्साधारणे श्लेष्मवातपित्तं
 हरेद्भुतं ॥ प्रादृशरहसंतानां मासेष्वेतेषु वाऽऽहरेत् ॥ साधारणेषु वि-
 धिना त्रिमासांतरितान्मलान् ॥ कृत्वा शीतोष्णवृष्टीनां प्रतीकारं

यथायथं ॥ प्रयोजयेत्क्रियां प्राप्तां क्रियाकालं न ह्यपयेत् ॥ समाहे-
न गुणालाभे क्रियामन्यां प्रयोजयेत् ॥ पूर्वस्यां शान्तवेगायां न क्रि-
यासंकरो हितः ॥ गुणेऽल्पेऽपि तु तामेव विशेषोत्कर्षलब्धये ॥ भे-
षजं नृपतेर्हृद्यमल्पमल्पात्ययं शुचि ॥ सिद्धागमं बहुगुणं बहुकृत्वः
प्रयोजितं ॥ अनन्यकार्योऽवहितस्तन्मन्त्रिगुरुसंमतं ॥ आत्मादि-
तं परिचरैः स्वयं चानु प्रयोजयेत् ॥ उचितो यस्य यो देशस्तज्जं
तस्यौषधं हितं ॥ देशेऽन्यत्रापि वसतस्तत्तुल्यगुणजन्म च ॥ बी-
र्यवद्भावितं सम्यक्स्वरसैरसरुह्यु ॥ रसगंधादिसंपन्नं काले जीर्णं
च मात्रया ॥ एकाग्रमनसा युक्तं भैषज्यममृतायते ॥ इति भे-
षजावचारणीयो नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

अथातो द्विविधोपक्रमणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ उपक्रम्यस्य
हि द्वित्वाद्द्विधैवोपक्रमो मनः ॥ एकः संतर्पणस्तत्र द्वितीयश्चापतर्प-
णः ॥ बृंहणो लंघनश्चेति तत्पर्यायावुदाहृतौ ॥ बृंहणं यद्बृहत्वाय लंघ-
नं लाघवाय यत् ॥ देहस्य भवतः प्रायो भोमाप्यमितरच्च ते ॥ स्नेहनं रू-
क्षणं कर्म स्वेदनं स्तंभनं च यत् ॥ भूतानां तदपि द्वैध्याद्वितयं नातिवर्तते
॥ शोधनं शमनं चेति द्विधा तत्रापि लंघनं ॥ यदीरयेद्बृंहिर्दोषान् ॥ पंच-
धा शोधनं तु तत् ॥ निरूहो वमनं कायशिरोरेकोऽस्त्रविभुतिः ॥ न
शोधयति यद्दोषान्समाज्जोदीरयत्यपि ॥ समीकरोति विषमान् शमनं
तच्च सप्तधा ॥ पाचनं दीपनं क्षुत्तृड्व्यायामातपमारुताः ॥ बृंहणं शम-
नं त्वेव बायोः पित्तानिलस्य च ॥ बृंहयेद्वाधिभैषज्यमद्यस्त्रीशोक-
कर्शितान् ॥ भाराब्धोरक्षतक्षीणरूक्षदुर्बलवानलान् ॥ गर्भिणीसूति-
काबालवृद्धान् ग्रीष्मेऽपरानपि ॥ मांसक्षीरसितासर्पिर्मधुरस्निग्धब-
स्तिभिः ॥ स्वमशय्यासुखाभ्यंगस्नाननिर्हतिहर्षणैः ॥ मेहामदोषाति-
स्निग्धज्वरोरुस्तंभकुष्ठिनः ॥ विसर्पविद्रधिप्लीहशिरःकंठाक्षिरोगिणः ॥
स्थूलांश्च लंघयेन्नित्यं शिशिरेत्वपरानपि ॥ तत्र संशोधनैः स्थौल्यब-

लपितकफाधिकान् ॥ आमदोषज्वरच्छर्दिरेतीसारहृदामयैः ॥ विबन्ध-
 गौरवोद्गारहृत्तासादिभिरातुरान् ॥ मध्यस्थौल्यादिकान् प्रायः पूर्वं पा-
 चनदीपनैः ॥ एभिरेवामयैरार्तान् हीनस्थौल्यबलादिकान् ॥ क्षुत्तृ-
 णानिग्रहैर्दोषैस्त्वार्तान्मध्यबलैर्दृढान् ॥ समीरणातपायासैः किमुता-
 ल्यबलैर्नरान् ॥ न बृंहयेल्लघनीयान् बृंह्यांश्च मृदु लंघयेत् ॥ युक्त्या
 वा देशकालादिवलतस्तानुपाचरेत् ॥ बृंहिते स्याद्वलं पुष्टिस्तत्साध्या-
 मयसंक्षयः ॥ विमलेंद्रियता सर्गो मलानां लाघवं रुचिः ॥ क्षुत्तृदसहो-
 दयः शुद्धहृदयोद्गारकंठता ॥ व्याधिमार्दवमुत्साहस्तंद्रानाशश्च लंघि-
 ते ॥ अनपेक्षितमात्रादिसेविते कुरुतस्तु ते ॥ अतिस्थौल्यातिका-
 र्यादीन् वक्ष्यंते ते च सौषधाः ॥ रूपं तैरेव विज्ञेयमतिबृंहितलंघिते ॥
 तत्र शोधनमुद्दिश्य स्थौल्याद्याः प्रागुदाहृताः ॥ गुर्वादिदृढसंलीनश्ले-
 ष्ममिश्रोऽन्नजो रसः ॥ आमएव श्लथीकुर्वन् धातून्स्थौल्यमुपानयेत् ॥
 अतिस्थौल्यादतिक्षुत्तृदप्रस्वेदश्वासनिद्रताः ॥ आयासाक्षमताजाड्य-
 मल्पायुर्बलवेगता ॥ दौर्गन्ध्यं गद्गदत्वं च भवेन्मेदोतिपुष्टितः ॥ स्रोतः-
 सु मेदोरुद्धेषु वायुः कोष्ठे विशेषतः ॥ चरन्प्रज्वलयत्यग्निं क्षुत्तृषौ
 स्तस्ततोऽधिकं ॥ स्थूलं कोटरवद्दृढौ दहतोऽग्न्यनिलौ च तं ॥ स्वेद-
 बाहिसिरामूलभवाद्विष्यंदनादपि ॥ मेदसः श्लेष्मयोगाच्च भवति स्वे-
 दभूरिता ॥ कोष्ठ एव विपक्वेऽस्य संरुद्धस्रोतसो रसे ॥ सर्वत्रालब्ध-
 त्तित्वात्प्रायो मेदः प्रचीयते ॥ तच्छेषोऽस्यरसोऽल्पत्वान्नालं रक्तादिपु-
 ष्टये ॥ तुल्येऽपि वाय्वादिकये प्राक्चितं चीयते तरां ॥ मेदस्तेनास-
 मत्वेन धातूनां विदधाति तत् ॥ श्वासादीनचिराच्चान्यान्ज्वरोदरभगंदरा-
 न् ॥ मेहोरुस्तंभपिटकाविद्रधिप्रभृतीन् गदान् ॥ अयथोपचयोत्सा-
 हश्चलस्फिगुदरस्तनः ॥ अतिस्थूलः स्मृतो योज्यं तत्रान्नं मारुतापहं ॥
 श्लेष्ममेदोहरं यच्च कुलत्था यवका यवाः ॥ जूर्णश्यामाकमुद्गाद्याः पा-
 नेऽरिष्टो मधूदकं ॥ मस्तु तक्रं च तीक्ष्णोष्णं रुक्षं छेदि च मेयजं ॥ चिं-

ताव्यवायव्यायामशोधनास्वपनं भजेत् ॥ देहापेक्षी तथा रूक्षं स्नान-
मुद्वर्तनादि च ॥ मधुना त्रिफलां लिह्याद्गुडूचीमभयां घनं ॥ रसांज-
नस्य महतः पंचमूलस्य गुग्गुलोः ॥ शिलाजतोः प्रयोगश्च सा-
ग्रिमंथरसो हितः ॥ विडंगं नागरं क्षारः काललोहरजो मधु ॥
यवामलकचूर्णं च योगोऽतिस्थौल्यदोषजित् ॥ मदनं त्रिफलामु-
स्तसमावहारिष्टमस्तुकं ॥ सपाठारग्वधं पीतमतिबृंहणरोगजित् ॥
तद्वद्वत्सकशम्याकदेवदारुनिशाद्वयं ॥ समुस्तपाठारवदिरत्रिफलानि-
बगोक्षुरं ॥ एलाहृषभषड्गुंथाखराश्वोपलभेदकं ॥ तत्रेण दधि-
मंडेन पीतं कोलरसेन वा ॥ मूत्रकच्छं कमीन्मेहं स्थूलतां च
व्यपोहति ॥ कमिघ्नत्रिफलतैलसक्तुव्यूषणदीप्यकैः ॥ लोहो-
दकाद्भुतो मंथः शस्तो बृंहणरोगिणां ॥ व्योषकट्वीवराशिग्रुविडंगाति-
विषास्थिराः ॥ हिंगुसौवर्चलाजाजीयवानीधान्यचित्रकाः ॥ निशे
बृहत्यौ हृषुषा पाठा मूलं च केंबुकान् ॥ एषां चूर्णं मधुघृतं तैलं च
सदृशांशकं ॥ सक्तुभिः पोडशगुणैर्युक्तं पीतं निहंति तत् ॥ अति-
स्थौल्यादिकान्सर्वान् रोगानन्यांश्च तद्विधान् ॥ तृद्रोगकामलाश्वि-
त्रश्वासकासगलग्रहान् ॥ बुद्धिमेधास्मृतिकरं सन्नस्थाग्रेष्व दीप-
नं ॥ योज्यं तथा यथा व्याधिः स्वेदासृक्स्त्रावणान्यपि ॥ अतिकाश्र्यं
भ्रमः कासस्तृष्णाधिक्यमरोचकः ॥ स्नेहाग्निनिद्रादृक्श्रोत्रशुक्लौजः
क्षुत्स्वरक्षयः ॥ बस्तिरुड्यूर्द्ध्वजंघोरुत्रिकपार्श्वरुजा ज्वरः ॥ प्रलापोर्ध्वा-
निलग्लानिछर्दिपर्वस्थिभेदनं ॥ वर्चोमूत्रग्रहाद्याश्च जायन्ते ऽतिविलं-
घनात् ॥ अतिकाश्र्येन नायासवर्षशीतोष्णक्षुत्तृषः ॥ तृप्तिव्याध्यौ-
षधमदान् सहते ऽल्पबलत्वतः ॥ श्वासकासक्षयहृद्गुल्माशौव-
न्हिमंदताः ॥ रुशं प्रायश्च धावन्ति स्तपित्तज्वरामयाः ॥ काश्र्य-
मेव वरं स्थौल्यान् हि स्थौल्यस्य भेषजं ॥ बृंहणं लंघनं नालम-

तिमेदोभिवातजित् ॥ मधुरस्निग्धसौहित्यैर्यत्सौख्येन च नश्यति ॥
 कशिमा स्थविमा ऽत्यन्तविपरीतनिषेवणैः ॥ शुष्कस्फिगुदरग्रीवः
 स्थूलपर्वा सिराततः ॥ उच्यते ऽतिरुशस्तत्र प्रागुक्तो बृंहणो वि-
 धिः ॥ अश्वगंधाविदार्याद्या वृष्याश्चौषधयो हिताः ॥ अचिंतया
 हर्षणेन ध्रुवं संतर्पणेन च ॥ स्वमप्रसंगाच्च रुशो वराह इव पुष्यति ॥
 लंघनोत्थेषु रोगेषु शेषेष्वप्युपकल्पयेत् ॥ यत्तदात्वे समर्थं स्या-
 द्यच्चाभ्यासेन पुष्टये ॥ सद्यःक्षीणो यतः सद्यो बृंहणेनोपचीयते ॥ चि-
 रं क्रमेण च क्षीणस्तदाभ्यासेन तत्र च ॥ बृंहणं तत्र मात्राशिवला-
 दीन्वीक्ष्य योजयेत् ॥ नहि मांससमं किंचिदन्यद्देहहृहृत्वकृत् ॥ मां-
 सादमांसं मांसेन संभृतत्वाद्विशेषतः ॥ कव्यान्मंसरसांस्तस्माद्-
 कलावणिकौल्लघून् ॥ वेसवारीकृतैस्तद्वज्रांगलैश्च कृताकृतान् ॥ रसां-
 स्तथा च क्षीरादींस्तर्पणांस्तर्पणान्पुनः ॥ युंज्यात्कृशानां ज्वरिणां का-
 सिनां मूत्रकृच्छ्रिणां ॥ तृष्यतामूर्ध्ववातानां मूढमाहृतवर्चसां ॥ समरु-
 ष्णासितानैलक्षौद्राज्यो हि सतर्पणः ॥ मंथस्तद्वत्सिताक्षौद्रमदिरासक्तु-
 योजितः ॥ फाणितं सक्तवः सर्पिर्दधिमंडोऽम्लकांजिकं ॥ तर्पणं मूत्रकृ-
 च्छ्रमुदावर्तहरं परं ॥ मंथः खर्जूरमृद्दीकारुक्षाम्लाम्लीकदाडिमैः ॥
 परुषकैः सामलकैः सद्यस्तृष्णार्तिरोगजित् ॥ स्वादुरम्लो जलकृतः
 सस्नेहो रूक्ष एव च ॥ सद्यः संतर्पणो मंथः स्थैर्यवर्णबलप्रदः ॥ गु-
 रु चातर्पणं स्थूले विपरीतं हितं रुशे ॥ यवगोधूममुभयोस्तद्योग्या-
 हितकल्पनं ॥ स्थौल्यकार्थं प्रकृत्याऽपि स्यातां तत्राप्ययं विधिः ॥
 सततं व्याधिततया सदा योज्यो विभज्य च ॥ मात्रादियुक्ते सेवे-
 त यस्तु बृंहणलंघने ॥ समधात्वग्निदेहो ऽसौसमसंहननो भवेत् ॥ दृ-
 ष्णोद्विष्यबलत्वाच्च न द्वंद्वैरभियुज्यते ॥ दोषगत्याऽतिरिच्यते ग्राहिभे-
 द्यादिभेदतः ॥ उपक्रमा न तु द्वित्वान्निष्ठा अपि गदा इव ॥ ॥ इति
 द्विविधोपक्रमणीयो नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

अथातः स्नेहविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ स्नेहादिषूपयोगाय त-
 द्वापच्छमनाय च ॥ कुर्यात्प्रागेव तद्योगिद्रव्यसंभारसंग्रहं ॥ गुरुशी-
 तसरस्निग्धमंदमृक्षमृदुद्रवं ॥ औषधं स्नेहनं प्रायो विपरीतं विरूक्षणं ॥
 सर्पिर्मज्जा वसा तैलं स्नेहेषु प्रवरं मतं ॥ तत्रापि चोत्तमं सर्पिः संस्का-
 रस्यानुवर्तनात् ॥ माधुर्यादविदाहित्वाज्जन्माद्येव च शीलनात् ॥ पित्त-
 घ्नास्ते यथापूर्वमितरघ्ना यथोत्तरं ॥ घृतात्तैलं गुरु वसा तैलान्मज्जा-
 ततोऽपि च ॥ द्वाभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिस्तैर्यमकस्त्रितो महान् ॥ स्नेहा-
 शया दधि क्षीरं मांसास्थि फलदारु च ॥ स्वेद्यसंशोध्यमद्यस्त्रीव्या-
 यामासक्तचिंतकाः ॥ दृढबालाबलकृशा रूक्षाः क्षीणास्त्रेतसः ॥ वा-
 तार्तस्यंदतिमिरदारुणप्रतिबोधिनाः ॥ स्नेह्या न त्वतिमंदाग्नितीक्ष्णाग्नि-
 स्थूलदुर्बलाः ॥ ऊरुस्तंभातिसारामगलरोगगरोदरैः ॥ मूर्च्छाच्छर्शरु-
 चिश्लेष्मनृष्णामद्यैश्च पीडिताः ॥ अपप्रसूता युक्ते च नस्ये वस्तौ
 विरेचने ॥ तत्र धीस्मृतिमेधाग्रिकांक्षिणां शस्यते घृतं ॥ ग्रंथिनाडी-
 कृमिश्लेष्ममेदोमारुतरोगिषु ॥ तैलं लाघवदाढर्चाधिकूरकोष्ठेषु देहि-
 षु ॥ वातातपाध्वभारस्त्रीव्यायामक्षीणधातुषु ॥ रूक्षक्लेशक्षमात्यग्नि-
 वातावृतपथेषु च ॥ शेषौ वसा तु संध्यस्थिमर्मकोष्ठरुजामु च ॥ तथा
 दग्धाहतभ्रष्टयोनिर्कर्णशिरोरुजि ॥ तैलं प्रावृषि वर्षाते सर्पिरन्यौ तु
 माधवे ॥ सर्वं सर्वस्य च स्नेहं युंज्याद्भास्वतिनिर्मले ॥ ऋतौ साधार-
 णे दोषसाम्येऽनिलकफे कफे ॥ दिवा निश्यनिले पित्ते संसर्गे पित्तव-
 त्यपि ॥ त्वरमाणे तु शीतेऽपि दिवा तैलं च योजयेत् ॥ उष्णेऽपि
 रात्रौ सर्पिश्च दोषादीन्वीक्ष्य चान्यथा ॥ निश्यन्नुते वातकफाद्रोगा-
 नहनि पित्ततः ॥ युक्त्याऽवचारयेत्स्नेहं मक्ष्याद्यन्नेन वस्तिभिः ॥ न-
 स्याभ्यंजनगंडूषमूर्द्धकर्णाक्षितर्पणैः ॥ रसभेदैककत्वाभ्यां चतुःषष्टि-
 र्विचारणाः ॥ स्नेहस्यान्याभिभूतत्वादल्पत्वाच्च क्रमात्स्मृताः ॥ यथो-
 क्तेह्येवभावाच्च नाच्छपेयो विचारणा ॥ स्नेहस्य कल्पः स श्रेष्ठः स्नेह-

कर्माशुसाधनात् ॥ द्वाभ्यां चतुर्भिर्गृह्याभिर्यामैर्जीर्यति याः क्रमात् ॥
 ह्रस्वमध्योत्तमा मात्रास्तास्ताभ्यश्च कनीयसीं ॥ कल्पयेद्दीक्ष्य दोषा-
 दीन्प्रागेव तु ह्रसीयसीं ॥ अज्ञातकोष्ठे हि बहुः कुर्याज्जीवितसंशयं ॥
 तत्र दुर्बलमंदाग्निबालवृद्धसुखात्मकैः ॥ अपथ्यरिक्तकोष्ठैश्च ज्वरा-
 तीसारकासिभिः ॥ ह्रस्वा पेया सुखा सा हि परिहारे नु वर्तते ॥
 चिराच्च बल्या न रुजे व्यापन्नाऽपि प्रकल्पते ॥ मेहारुःपिटिकाकुष्ठ-
 बातशोणितपीडितैः ॥ मध्यमा मृदुकोष्ठैश्च स्नेहनी स्यात्सुखेन सा ॥
 न बलक्षपणी मंदविभ्रंशा शुद्धयेऽप्यलं ॥ महादेहानलबलक्षुत्तृदक्के-
 शसहिष्णुभिः ॥ गुल्मोदावर्तवीसर्पसर्पदंशाभिपीडितैः ॥ उन्मत्तैः
 कृच्छ्रमूत्रैश्च महती शीघ्रमेव सा ॥ सर्वमार्गानुसारेण जयेद्वाधीन्सुयो-
 जिता ॥ ह्यस्तने जीर्णैवाग्ने स्नेहोऽच्छः शुद्धये बहुः ॥ शमनः
 क्षुद्रतोऽनन्नो मध्यमात्रश्च शस्यते ॥ बृंहणो रसमद्याद्यैः सभक्तो-
 ऽल्पो हितः स च ॥ बालवृद्धपिपासार्तस्नेहद्विण्मद्यशीलिषु ॥
 स्त्रीस्नेहनित्यमंदाग्निमुखितक्लेशभीरुषु ॥ मृदुकोष्ठाल्पदोषेषु काले चो-
 ष्णे कृशेषु च ॥ स्नेहः प्राग्भोजनात् कुर्यादूरुजंघाकटीबलं ॥ वेगानु-
 लोभ्यमारोग्यमधःकायगदक्षयं ॥ मध्ये बृहत्वाग्निबलस्थिरताकुक्षिरु-
 क्शमान् ॥ इंद्रियस्थिरतामूर्ध्वमूर्ध्वजन्तुगदक्षयं ॥ वाते सत्वणं सर्पिः
 पित्ते केवलमिष्यते ॥ वैद्यो दद्याद्बहुकफे क्षारत्रिकदुकान्वितं ॥ वा-
 र्गुष्णमच्छेऽनुपिवेत्स्नेहे तत्सुखपक्तये ॥ आस्योपलेपशुत्थै च तौब-
 रारुष्करे न तु ॥ उष्णोपचारः स्नेहे स्यादुष्णो द्युष्णैर्विरुध्यते ॥ ततो
 गुरुप्रावरणो निर्वातशयनस्थितः ॥ जरणांतं प्रतीक्षेत तृष्यन्नुष्णाल्प
 वारिपः ॥ शिरोरुक्श्मनिष्ठीबमूर्च्छासादारतिक्लमैः ॥ जानीयाद्देव-
 जं जीर्यज्जीर्णं तच्छानिलाधवात् ॥ अनुलोमानिलस्वास्थ्यक्षुत्त-
 ण्णोद्गारशुद्धिभिः ॥ जीर्णाजीर्णविशंकायां पुनरुष्णोदकं पिबेत् ॥

तेनोद्गारविशुद्धिः स्यात्ततश्च रुचिलाघवं ॥ भोज्योऽन्नं मात्रया पा-
 स्यन् श्वः पिबन् पीतवानपि ॥ द्रवोष्णमनभिष्यंदि नातिस्निग्धमसंक-
 रं ॥ उष्णोदकोपचारी स्याद्ब्रह्मचारी क्षपाशयः ॥ व्यायामवेगसंरोध-
 शोकवर्षाहिमातपान् ॥ प्रवातयानयानाध्वभाष्यात्यंशनसंस्थितीः ॥
 नीचात्युच्चोपधानाहः स्वप्नधूमरजांसि च ॥ यान्यहानि पिबेत्तानि ता-
 बन्त्यन्यान्यपि त्यजेत् ॥ सर्वकर्मस्वयं प्रायो व्याधिक्षीणेषु च क-
 मः ॥ उपचारस्तु शमने कार्यः स्नेहे विरिक्तवत् ॥ स्नेहस्य पानात्पू-
 र्वं च दातव्यं मृदु भेषजं ॥ उत्तेजनं द्रुताशस्य कोष्ठलाघवकारि च ॥
 ज्यहसच्छं मृदौ कोष्ठे कूरे सप्तदिनं पिबेत् ॥ सम्यक्स्निग्धोऽथवा
 यावदतः सात्मी भवेत्परं ॥ सात्मीभूतो हि कुरुते न मलानामुदीरणं ॥
 अतियोगेन वा व्याधीन् यथांभो ह्यतियोजनात् ॥ विहत्य सेतुं मृत्को-
 ष्ठात्स्ववति क्षपयन्मृदं ॥ स्नेहोऽप्यग्निं तथा हत्वा स्ववति क्षपयंस्तनुं ॥
 वातानुलोम्यं दीप्तोर्गिर्वर्चः स्निग्धमसंहतं ॥ मृदुस्निग्धांगताग्लानि
 स्नेहोद्देगोऽथ लाघवं ॥ विमलेन्द्रियता सम्यक्स्निग्धे रूक्षे विपर्ययः ॥
 पांडुमधांगसदनघ्राणवक्रगुदस्त्रवाः ॥ गुददाहारुचिच्छर्दिर्मूर्च्छातृष्णा-
 प्रवाहिकाः ॥ शुष्कोद्गारभ्रमश्वासकासाः स्नेहातिसेवनात् ॥ अमात्र-
 याऽहितोऽकाले मिथ्याहारविहारतः ॥ स्नेहः करोति शोफार्शस्तंद्रा-
 निद्राविसंज्ञिताः ॥ कंठूकुष्ठज्वरोत्क्लेशशूलानाहबलक्षयान् ॥ जठरेन्द्रि-
 यदौर्बल्यजाड्यामस्तंभवाग्रहान् ॥ तांस्तान्स्वदोषहेतून्पान्पांडुर्दी-
 श्वावियोजनात् ॥ क्षुत्तृष्णालेखनस्वेदरूक्षपानाभ्रभेषजं ॥ तक्रारि-
 ष्टखलोद्दालयवश्यामाककोद्रवाः ॥ पिप्पलीत्रिफलाक्षौद्रपथ्यागो-
 मूत्रगुगुलु ॥ यथास्वं प्रतिरोगं च स्नेहव्यापदि साधनं ॥ विरूक्षणे
 लघनवत् कृतातिकृतलक्षणं ॥ स्नेहेन पैत्तिकस्याग्निर्यदा तीव्रतरीकृतः ॥
 स्नेहमाशु जरां नीत्वा पुनरोजोऽभितश्चरन् ॥ उदीरयेत्सोपसर्गा पि-

पासामस्य चाधिकां ॥ सोसूस्त्यजेद्यद्युदकं न पिवेदाशु शीतलं ॥
 शीतसेकावगाहान्वा तत्तृष्णापीडितो भजेत् ॥ स्नेहाग्निना दक्षमानः
 स्वविषेणैव पन्नगः ॥ अजीर्णबलवत्यां तु शीतैर्द्विधाच्छिरोमुखं ॥
 छर्दयेतदशांतौ च पीत्वा शीतोदकं पुनः ॥ रुक्षान्मृद्धिस्वेद्भुक्त्वा
 तादृश्यां तु कफानिले ॥ समदोषश्च निःशेषं स्नेहमुष्णांबुनोद्धरेत् ॥
 मनो दोषातिबलतः पूर्वोक्तं च विधिं श्रयेत् ॥ न सर्पिः केवलं पित्ते
 पेयं सामे विशेषतः ॥ सर्वं ह्यनुरुजं देहं हत्वा संज्ञां च मारयेत् ॥
 स्निग्धद्रवोऽग्निधन्वोत्थरसभुक् स्वेदमाचरेत् ॥ स्निग्धस्त्र्यहं स्थितः कु-
 र्याद्द्विरेकं वमनं पुनः ॥ एकाहं दिनमन्यच्च कफमुत्क्लेश्य तत्करैः ॥
 तिलमाषदधिक्षीरगुडमत्स्यरसादिभिः ॥ मांसला मेदुरा भूरिस्लेष्मा-
 णो विषमाग्रयः ॥ स्नेहोचिताश्च ये स्नेहास्तान्पूर्वं रुक्षयेत्ततः ॥ सं-
 स्नेह्य शोधयेदेवं स्नेहव्यापन्न जायते ॥ अलं मलानीरयितुं स्नेहश्चा-
 सात्म्यतां गतः ॥ बालदृद्धादिषु स्नेहपरिहारासहिष्णुषु ॥ योगानि-
 माननुद्देगान्सद्यःस्नेहान्प्रयोजयेत् ॥ प्रभूतमांसनिःकाथान् जांग-
 लानूपजान् रसान् ॥ स्नेहभृष्टेषु वा तेषु यवागूं वाऽतिसंहतां ॥ ति-
 लचूर्णं च सस्नेहं फाणितं कशरां तथा ॥ तिलकांबलिकं भूरिस्नेहं
 सर्पिष्मतीमपि ॥ पेयां सुखोष्णां क्षैरेयां पात्रे वा ससिताघृते ॥ स-
 र्पिलवणयुक्तं वा सद्यःस्निग्धं तथा पयः ॥ पेयां च पंचप्रसृतां स्नेहै-
 स्तंदुलपंचमैः ॥ पायसं माषमिश्रं च बहुस्नेहसमायुतं ॥ तैलशुंठी-
 गुडसुरं जीर्णे मांसस्साशिनः ॥ स्नेहं वैकं सुराऽच्छेन दध्नी वा स-
 गुडं सरं ॥ वसां बराहजां सर्पिः पिप्पलीं लवणं तिलान् ॥ पिप्पलीं
 लवणं स्नेहांश्चतुरो दधि मस्तुकं ॥ दध्ना सिद्धं व्योपगर्भं धात्रीद्रा-
 क्षारसे घृतं ॥ यक्कोलकुलत्थांबुक्षारक्षीरमुरादधि ॥ घृतं च सिद्धं
 तुल्यांशं सद्यःस्नेहनमुत्तमं ॥ सिद्धांश्च चतुरः स्नेहान् बदरत्रिफला-
 रसैः ॥ योनिशुक्रामयहरान्सद्यःस्नेहान्प्रयोजयेत् ॥ लवणोपहिताः

स्नेहाः स्नेहयंत्यचिरान्नरं ॥ तद्वि विष्यंघरूक्षं च सूक्ष्ममुष्णं व्य-
वायि च ॥ गुडानूपामिषक्षीरतिलमाषसुरादधि ॥ कुष्ठशोफप्रमेहेषु स्ने-
हार्थं न प्रकल्पयेत् ॥ त्रिफलापिप्पलीपथ्यागुग्गुल्वादिविपाचितान् ॥ स्नेहान् यथास्वमेतेषां योजयेद्विकारिणः ॥ क्षीणानां त्वामयैर-
भिदेहसंधुक्षणक्षमान् ॥ दीप्तांतराग्निःपरिशुद्धकोष्ठः प्रत्यग्रधानुर्बल-
वर्णयुक्तः ॥ दृढेन्द्रियो मंदजरः शतायुः स्नेहोपसेवी पुरुषः प्रदिष्टः
॥ इति स्नेहविधिर्नाम पंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

अथातः स्वेदविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ चतुर्विधोऽग्निस्वे-
दो भवति ॥ तापोपनाहद्रवोष्मभेदेन ॥ तत्र तापस्वेदः पाणिकांस्य-
फालवालुकावस्त्रघटिकादिभिः साक्षादग्निना च प्रयोक्तव्यः ॥ उ-
पनाहस्तु सर्वगंधधान्यसर्षपकिण्ववचादेवदारुराक्षैरंडमूलमधुकशता-
व्हासुराकिण्वादिवातहरद्रव्यचूर्णैर्विवगोधूमशकलैरानूपासकूपितशिरः-
पादामिषवेसवारैश्च ॥ तथा श्लेष्मसंसृष्टे वायौ मुरसादिभिः पित्तसं-
सृष्टे च पद्मकादिभिः ॥ पृथक् सहितैर्वा क्षीरशुक्तधान्याम्ललव-
णमस्तुप्रगाढैः सुस्निग्धैः सुखोष्णैः सालवणाभिधानैः बहुशः प्रदिष्टो-
ष्णवीर्यापूतिमृदुरोमचर्मभिस्तदभावे घनवातहरपत्राविककौशेयैरुप-
नद्धमंगमहःस्थितं विदाहपरिहारार्थं निशि मुंचेत् दिवा वा निशि ब-
द्धं दोषदेशकालवशेन वा ॥ द्रवस्वेदस्तु द्विविधः परिपेकोऽवगाहश्च ॥
तत्र शिग्रुवरणामृतकमूलकसर्षपमुरसार्जकवासावंशाश्मंतकाशोकशि-
रीषार्ककरंजैरंडमालतीपत्रभंगभूतिकदशमूलादिवातहरद्रव्यसलिलमु-
राक्षीरशुक्तादिकाथैः पूर्वोक्तैश्च यथादोषं पृथक्सहितैर्वा कुंभोर्वर्षणि-
काः प्रणालीर्वा पूरयित्वा वातहरसिद्धस्नेहाभ्यक्तमनभ्यक्तं बोपविट्टं किं
ल्लिजे वा शयानमेकांगे सर्वांगे वा बस्त्रावच्छन्ने परिषेचयेत् ॥ तैरेवाभि-
पूर्णे महति कटाहे कुंडे द्रोण्यां वाऽवगाहयेत् ॥ ऊष्मस्वेदः पुनरुद्धाभि

द्यते ॥ पिंडः संस्तरो नाडी घनाश्मा कुंभी कूपः कुटी जेताकश्च ॥
तत्र कपालपाषाणलोष्टलोहपिंडानम्रिवर्णान्संदंशेन गृहीत्वाऽभस्यम्ले
वा निमज्जयेत् ॥ तैराद्राविकवस्त्रेण वेष्टितैः श्लेष्ममेदोभूयिष्ठं सरु-
जमंगं ग्रंथिमद्वा स्वेदयेत् ॥ पांशुसिकतागवादिपुरीषधान्यबुसपु-
लाकपल्लैर्वाऽम्लोत्कथितैः पूर्ववद्वेष्टितैर्गवादिशकृताऽऽर्द्रेण पिंडी-
कृतेनोपनाहद्रव्योत्कारिकाकृशरापायसपिंडैर्वा वातरोगेष्विति पिंड-
स्वेदः ॥ स एव संकराख्यः ॥ यथार्हस्वेदद्रव्याणि पिहितमुखायां
कुंभ्यां सम्यगुपस्वेद्य निवातशरणशयनकिलिंजे प्रस्तार्याविककौशो-
यवातहरपत्रान्यतमोत्तरप्रच्छदे कुथकाविकाजिनप्रावारादिष्ववच्छि-
न्नं स्वेदयेदिति संस्तरस्वेदः ॥ पूर्ववदेवोपस्वेद्योत्खामुखेनार्धोमुखां
नाडीं मूलच्छिद्रप्रमाणपार्श्वच्छिद्रामभिसंधायावलप्य च पार्श्वच्छि-
द्रस्थया नाड्या शोषिकावंशदलकिलिंजकरंजपत्रान्यतमकृतया ग-
जाग्रहस्तसंस्थानया व्यामदीर्घयाऽध्यर्द्धव्यामदीर्घया वा स्वायाम-
चतुर्भागाष्टभागपरिणाहमूलाग्रस्रोतसा सर्वतो वातहरपत्रसंयुतच्छिद्र-
या द्विस्त्रिर्वा विनामितया सुखोपविष्टस्य स्वभ्यक्तप्रावृत्तेऽंगे बाष्पमु-
पहरेत् ॥ बाष्पो ह्यनृजुगामी विहृतचंडवेगस्त्वचर्मविदहन् सुखं स्वेद-
यतीति नाडीस्वेदः ॥ पुरुषायाममात्रमधिकं वा घनं समं च शिलातलं
भूप्रदेशं वा वातहरदारुदीप्तेनाग्निना सर्वतस्तापयित्वाऽग्निमपोष्योष्णो-
दकाम्लादिभिरभ्युक्ष्य यथोक्तप्रच्छदे संस्तरस्वेदयेदिति घनाश्मस्वे-
दः ॥ पूर्ववत्स्वेदद्रव्याणि कुंभ्यामुत्काभ्योपश्लिष्योपविष्टस्तद्वदूष्माणं
गृहीयात् ॥ भूमौ वा तां निखार्य तदूर्ध्वमासनं शयनं वा नातिघनप्र-
च्छदं परितः प्रलंबमानकुथाकंबलगोणिकं निधाय तत्रस्थस्योष्माणं
गृण्हतः कुंभ्यामम्रिवर्णानियोगुडानुपलांश्च शनैर्निमज्जयेदिति कुंभी-
स्वेदः ॥ शयनस्याधो विस्नारद्विगुणखाते कूपे वातहरदारुकरीषान्यत-

रपूर्णदग्धे विगतधूमे स्वास्तीर्णशयनस्थं स्वेदयेदिति कूपस्वेदः ॥ कुटीं
 नात्युच्चविस्तारां वृत्तामच्छिद्रामुपनाहकलघनप्रदिग्धकुड्यां सर्वतो
 विधूमप्रदीप्तखदिरांगारपूर्णहसंतिकासमूहपरिखितां विधाय तन्मध्ये च
 शय्यां तत्रस्थं स्वेदयेदिति कुटीस्वेदः ॥ अथ जेंताकं चिकीर्षुर्भूमिं
 परीक्षेत ॥ पूर्वस्यामुत्तरस्यां वा दिशि गुणवति प्रशस्तभूमिभागे देशे
 कृष्णमृत्तिके सुवर्णवर्णमृत्तिकेवा परीवाहपुष्करिण्यादीनां जलाशया
 नामन्यतमस्य कूले दक्षिणे पश्चिमे वा सुतीर्थे सममुविभक्तभूमिभागे
 सप्ताष्टौ वाऽरैर्नीः परिक्रम्योदकात्प्राङ्मुखमुदङ्मुखं वाऽभिमुखतीर्थं
 कूटागारं कारयेत् ॥ उत्सेधविस्तारतः परमरत्नयः षोडश समंतात्सुवृत्तं
 मृत्कर्मसंयोज्यमनेकवातायनं ॥ अस्य च कूटागारस्यांतः समंततो भि-
 त्तिमरत्निविस्तारोच्छ्रायां पिंडिकां कारयेदाकपाटात् ॥ मध्ये चास्य
 कूटागारस्य किंङ्कुमुक्तं द्विपुरुषप्रमाणं मृन्मयं कंदुसंस्थानं बहुसूक्ष्म
 छिद्रमंगारकोष्ठकस्तंभं सापिधानं कारयेत् ॥ तं च खादिराणामाश्वक
 र्णानां वा काष्ठानां पूरयित्वा दीपयेत् ॥ स यदा जानीयात्साधुदग्धानि
 काष्ठानि विगतधूमान्यवतप्तं सर्वमग्निना तदग्निगृहं स्वेदयोग्येन चोष्म-
 णा युक्तमिति ॥ तत्रैवातहराभ्यंगाभ्यक्तगात्रं बस्त्रावच्छिन्नं प्रवेशयेत्
 ॥ अनुशिष्यात्सौम्यं प्रविश कल्याणायारोग्याय च ॥ प्रविश्य चैनां-
 पिंडिकामारुह्य पार्श्वपार्श्वार्थाभ्यां यथासुखं शयीथाः ॥ न च त्व-
 रया स्वेदमूर्च्छांपरीतेनापि पिंडिकैषा विमोक्तव्याऽऽप्राणोच्छ्वासात् ॥
 भ्रश्यानो ह्यतः पिंडिकावकाशादूर्ध्वमनधिगच्छन् स्वेदमूर्च्छांपरीततया
 सद्यःप्राणान् जह्याः ॥ तस्मात्पिंडिकामेनैव कथंचन मुंचेथाः ॥ त्वं यदा-
 जानीयाः विगताविष्यंदमात्मानं सम्यक्प्रभृतस्वेदपिच्छं सर्वस्रोतो-
 विमुक्तं लघुभूतमपगतविवंधस्तंभसुप्तिवेदनागैरवमिति ॥ ततः पिंडि-

१ कृतमुष्टिकरो रत्नरत्निरकनिष्ठिकइतिकोशः २ कासेत्कपाटवर्जमिति चरकेपाठः

३ चरकेतु चतुष्किङ्कुमात्रं पुरुषप्रमाणमिति पाठः ॥ किङ्कहस्तः

कानुसारेण द्वारं प्रपद्येथाः ॥ निष्क्रम्य च चक्षुषोः परिपालनार्थमति-
 स्विन्नोऽपि न सहसा शीतोदकमनुप्रविशेथाः ॥ सम्यक्स्विन्नस्त्वपग-
 तसंतापकृमो मुहूर्तात्सुखोष्णेन वारिणा यथान्यायं परिषिक्तोऽग्नी-
 पादिति जैताकः स्वेदः ॥ तेषां विशेषतस्तापोष्मस्वेदौ कफे प्रयो-
 जयेत् ॥ उपनाहमनिले किञ्चित्पित्तसंसृष्टेऽन्यतरस्मिन् द्रवमिति ॥
 अनाग्नेयं पुनर्भेदः कफावृत्ते वायौ ॥ निवातसदनगुरुप्रावरणमुहु-
 र्मद्यपानशुद्धायामातपनियुद्धाध्वभारहरणामर्षभयैः ॥ उपनाहं च पि-
 त्तान्वये पूर्वोक्तेनैव विधिनाऽग्निरहितमिति ॥ भवति चात्र ॥ निवा-
 तेऽतर्बहिः स्निग्धो जीर्णान्नः स्वेदमाचरेत् ॥ व्याधिव्याधितदेशर्तुवशा-
 न्मध्यवरावरं ॥ कफार्तो रूक्षणंरूक्षो रूक्षस्निग्धं कफानिले ॥ आमाश-
 यगते वायौ कफे पक्वाशयाश्रिते ॥ रूक्षपूर्वं तथा स्नेहपूर्वं स्थाना-
 नुरोधतः ॥ अल्पं वंक्षणयोः स्वल्पं दृङ्गुष्कहृदये न वा ॥ पद्मोत्पला-
 दिभिः सक्तुपिण्ड्या वाऽऽच्छाद्य चक्षुषी ॥ शीतैर्मुक्तावलीपद्म कु-
 मुदोत्पलभाजनैः ॥ मुहुः करैश्च तोषाद्रैः स्विद्यतो हृदयं स्पृशेत् ॥
 शीतशूलक्षये स्विन्नो जातिर्ऽगानां च मार्दवे ॥ स्याच्छनैर्मृदितः
 स्नातस्ततः स्नेहविधिं भजेत् ॥ पित्तास्रकोपतृणमूर्छास्वरांगसदन-
 श्रमाः ॥ संधिपीडा ज्वरः श्यावरक्तमंडलदर्शनं ॥ स्वेदान्तियोगाच्छर्दि-
 श्च तत्र स्तंभनमौषधं ॥ विषक्षाराग्र्यतीसारछर्दिमोहातुरेषु च ॥ स्वे-
 दनं गुरु तीक्ष्णोष्णं प्रायः स्तंभनमत्र तु ॥ तत्र स्थिरसरस्निग्धरूक्ष-
 रूक्षं च भेषजं ॥ स्वेदनं स्तंभनं श्लक्ष्णरूक्षसूक्ष्मसरद्रवं ॥ प्रायस्ति-
 द् कषायं च मधुरं च समासतः ॥ स्तंभितः स्याद्दले लब्धे यथोक्तामय-
 यात् ॥ स्तंभत्वक्स्नायुसंकोचकंपहृद्वाग्धनुग्रहैः ॥ पादौष्ठत्वक्करैः
 त्तिस्तंभितमादिशेत् ॥ न स्वेदयेदतिस्थूलरूक्षदुर्बलमूर्छितान् ॥
 प्रक्षतक्षीणक्षाममद्यविकारिणः ॥ तिमिरोदरवीसर्पकुष्ठरोगा-
 तमु- ॥ पीतदुग्धदधिस्नेहमधून्ऋतविरचनान् ॥ अष्टदधगुद-

ग्लानिक्रोधशोकभयादितान् ॥ क्षुत्तृष्णाकामलापांडुमेहिनः पित्तपी-
डितान् ॥ गर्भिणीं पुष्पितां सूतां मृदुचात्ययिके गदे ॥ श्वासका-
सप्रतिश्यायहिष्माऽऽध्मानविर्बाधेषु ॥ स्वरभेदानिलव्याधिपक्षाघाता-
पतानके ॥ अंगमर्दकटीपार्श्वपृष्ठकुक्षिहनुग्रहे ॥ महत्वे मुष्कयोः ख-
ल्यामायामे वातकंटके ॥ मूत्रकृच्छ्रावुदग्रंथिशुक्राघाताढ्यमारुते ॥ वे-
पथुश्वयथुस्वापस्तंभजृम्भांगौरवे ॥ कर्णमन्याशिरःकोष्ठजंघापादोरु-
रक्षु चास्वेदं यथायथं कुर्यात्तदौषधविभागतः ॥ स्विन्नोऽन्नं पथ्यम-
श्नीयाद्दोषरोगानुरोधतः ॥ तदहः स्निग्धसर्वांगो व्यायामं सुतरां त्यजे-
त् ॥ अग्नेर्दीप्तिं मार्दवं त्वक्प्रासादं भक्तश्रद्धां स्रोतसां निर्मलत्वं ॥
कुर्यात्स्वेदो जाड्यतंद्रापहारं स्तब्धान् संधींश्चेष्टयत्याशु चास्याः ॥ स्नेह-
क्लिन्नाः कोष्ठगा धातुगा वा स्रोतोलीना ये च शाखास्थिसंस्थाः ॥
दोषाः स्वेदैस्ते द्रवीकृत्य कोष्ठं नीताः सम्यक् शुद्धिमिर्निर्हिंयन्ते ॥
इति स्वेदविधिर्नाम पट्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

अथातो वमनविरेचनविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ दोषहरण-
मूर्ध्वभागं वमनारव्यमधोभागं विरेचनाख्यमुभयं वा मलविरेचनादि-
रेचनमुच्यते ॥ तत्रोष्णतीक्ष्णसूक्ष्मव्यायिषविकाषीण्यौषधानि-
स्ववीर्येण हृदयमुपेत्य सौक्ष्म्याद्यवायित्वाच्च धमनीरनुसृत्य स्नेहेन
मृदूकृत्यांतःशरीरे स्तोष्मणाऽऽर्द्रदारुवद्विष्यन्ने स्थूलाणुस्रोतोभ्यः
सकलमपि दोषसंघातमौष्ण्यात्पुनर्विध्यंदयन्ति ॥ तैक्ष्ण्याद्विकाषित्वा-
च्च विच्छिदन्ति ॥ स विष्यन्नविच्छिन्नो दोषसंघातः पारिप्लवः स्नेहा-
क्तभाजनस्थइवोदकांजलिरसज्जन्मणुस्त्रवणभावादामाशयमागम्योद्ग-
नप्रणुन्नोऽग्निवाय्वात्मकत्वादूर्ध्वभागप्रभावाच्चौषधस्योर्ध्वं प्रवर्तते-
सलिलपृथिव्यात्मकत्वादधोभागप्रभावाच्चौषधस्याधः ॥ उभय-
भयगुणात्मकत्वादुभयभागप्रभावाच्च ॥ तत्रोत्क्रिष्टे श्लेष्मणि-
संमृष्टे वा तत्स्थानगते वा पित्ते ऽनिले वा श्लेष्मोत्तरे वमनमा-

पित्ते तु विरेकं श्लेष्मसंसृष्टे वा तत्स्थानगते वा श्लेष्मणीति ॥ तत्र व-
 ननसाध्या विषपीतदृष्टदिग्धविद्धविरुद्धाजीर्णान्नवज्वरराजयक्ष्मा-
 तिसाराधोरक्तपित्तविसूचिकाऽलसकाषिपाकारोचकापचीग्रंथ्यर्बुद-
 स्त्रीपदमेदोगरोन्मादापस्मारश्वासकासदृष्टासविसर्पप्रमेहकुष्ठपांडुवर्म-
 मुखप्राणकपालरोगकर्णकोथशोफस्तन्यदोषादयो दोषभेदीयोक्ताश्च
 श्लेष्मव्याधयो विशेषेणैते हि परं वमनेन नाशमुपयांति ॥ सलिलापम-
 मेनानिष्पन्नशाल्यादिवत् ॥ अवम्यास्तु गर्भिणीसुकुमारान्यकार्य-
 व्यग्ररूक्षरूक्षाशनप्रायातिदीप्ताभिभाराध्वकर्मनित्यक्लान्तक्षतक्षीणा-
 तिस्थूलरूक्षादृढबालदुर्बलश्रमभयशोकक्रोधमदमूर्च्छाक्षुत्पिपासार्तौप-
 वासन्यवायव्यायामाध्ययनचिंताप्रसक्तछर्दिरूध्वरक्तपित्तवातास्था-
 पितानुवासितसंवृतकोष्ठदुःश्छर्ददृष्टोदोदाकर्तमूत्राघातह्रीद्गुल्मोदरा-
 द्दीलाशः स्वरोपघाततिमिरभ्रमानिलार्तार्दिताक्षेपकाक्षिशिरःशंखकर्ण-
 पार्श्वशूलिनोऽनास्थापितश्च रुमिणकोष्ठइति ॥ अन्यत्रामगरविषविरु-
 द्धाभ्यवहारेभ्यः शीघ्रतरविकारित्वादेषां ॥ तत्र गर्भिण्या गर्भव्याप-
 दामगर्भशंशाच्च दारुणरोगप्राप्तिः स्यात् ॥ सुकुमारस्य हृदयविकर्ष-
 णादूर्ध्वमधो वा रुधिरप्रवृत्तिः ॥ अन्यकार्यव्यग्रस्यौषधं न प्रवर्तते ॥
 रुच्छ्रेण वा प्रवर्तमानमयोगादोषान्कुर्यात् ॥ रुक्षस्य वायुरंगग्रहं ॥ रु-
 क्षाशनप्रायस्य वायुना क्षपितदोषत्वादूलक्षयः स्यात् ॥ तथाऽतिदी-
 प्ताग्नेरग्निबलेन ॥ भाराध्वकर्मनित्यानां चायासेन ॥ क्षतस्य भूयःक्ष-
 णनाद्रक्तातिप्रवृत्तिः ॥ क्षीणादीनामौषधबलाक्षमत्वाद्देहबलोपरोधो-
 ऽतःक्षतभयं च ॥ प्रसक्तच्छर्द्यूर्ध्वरक्तपित्तयोरुदानउत्क्षिप्य प्राणान्
 हरेद्रक्तं वाऽतिप्रवर्तयेत् ॥ ऊर्ध्ववातास्थापितानुवासितानामूर्ध्ववातादि
 प्रवृत्तिः ॥ संवृतकोष्ठस्य दुःश्छर्दस्य चातिमात्रप्रवाहणादंशः कोष्ठे
 तमुत्किर्च्छर्दीर्षविसर्पस्तंभजाड्यवैचित्र्यानि मरणं वा ॥ उद्रोमिणो

हृदयोपरोधः ॥ उदावतादिभिरात्तानामर्दितादिभिश्च यथायथमा-
मयगृह्णित्तिर्भरणं वा ॥ कृमिणकोष्ठस्यास्थापनेनाथः पूर्वमनिर्द्धतौ कृमि-
भिरतिबहुत्वादशेषानि सरणेन हृदयमतिकर्षाद्भिश्छादेषोऽतिप्रवृत्तिः
स्यात् ॥ चिंताप्रसक्ताश्चान्न धूमांतैः प्रायः सर्वकर्मभिर्वक्ष्यमाणैः
परिहर्तव्याः ॥ अजीर्णी तु सर्वैरेव वमनवर्जैरामदोषभयात् ॥
नवज्वरस्य दोषस्तंभभयादिति ॥ अथ विरेचनसाध्या जीर्ण-
ज्वरोर्ध्वरक्तपित्तगुल्मवेदधिप्लीहाऽशोभगं द्रोदरकृमिणकोष्ठमूत्राघा-
तरेतोयोनिदोषवातरोगिणहलीमकअंगतिभिरकाचामिष्यंदाक्षिपा-
कक्षाराग्निदग्धदुष्टव्रणशिरःपक्वाशयशूलोदावर्तवैवं वच्छर्दिविस्फोटा-
दयो वम्योक्ताश्च विसूचिकादयो दोषभेदीयोक्ताश्च पित्तव्या-
धयो विशेषेण ॥ एते हि परं विरेचनेन नाशमुपयांत्यग्न्यपन-
यनेनाग्निगृहतापवत् ॥ अविरेच्याः पुनर्नवज्वरातीसार्यधोरक्त-
पित्तक्षतगुदलंघितरात्रिजागरितास्थाः ताल्पाग्निराजयक्ष्ममदात्यया-
ध्मातसशलयाभिहतातिस्निग्धहृक्षकूरकोष्ठः ॥ तत्र नवज्वरस्यावि-
पक्वान्द्रोशान्न निर्हरेद्वा तानेव तु कोपयेत् ॥ अतिसार्यधोरक्तपित्त-
धोरतिप्रवृत्त्या हन्यात् ॥ क्षतगुदस्य गुदे प्राणोपरोधकरीं रुजं जन-
येत् ॥ लंघितादयो भेषजवेगं न सहेरन् ॥ राजयक्ष्मार्तस्य क्षीण-
धातुतया मलवृत्तत्वं तदभावादेहनाशः स्यात् ॥ मशत्ययार्तस्य
मद्यक्षीणे देहे वायुः प्राणोपरोधाय ॥ आध्मातस्य पुरोषाशये नि-
चितो वायुर्विसर्पन् सहसा तीव्रतरमाध्मानं मरणं वा जनयेत् ॥ स-
शलयाभिहतयोः क्षते वायुराश्रितो जीवितं हिंस्यात् ॥ अतिस्नि-
ग्धस्यातियोगो भवेत् ॥ कूरकोष्ठस्यौषधोद्धता दोषा स्ववर्तमाना
हृदयशूलपर्वभेदानाहृच्छर्दिमूर्च्छाक्लमान् जनयित्वा प्राणान् हन्युः ॥
गर्भिण्यादीनां पूर्वोक्तदोषः स्यात् ॥ अथ साधारणे काले सम्य-

क्वस्त्रिग्विधस्त्रिभन्मनुपहतमानसं सुच्छुर्दयितज्यमिति ग्राम्यानुपौद-
 कश्चनमांसरसक्षीरदधिमापतिलललशाकादिभिर्द्रवप्रायैः समुद्धे शि-
 तश्लेष्माणं सुखोषितं जीर्णाहारं पूर्वाण्हे स्नातानुल्लिप्तं त्रिग्विण-
 महतवाससं देवताऽभिर्द्विजगुरुद्वैद्यानचितवतं कृतहोमबलिमंगल-
 प्रायश्चित्तस्वरितवाचनं जानुसमसंस्तृतमहोपधानोपाश्रयासनोपविष्टं
 निरभ्रमीषस्त्रिग्वं वा यवागुमंडेन घृतमात्रां पीतवतं भीरुकशबा-
 लद्वद्वमुकुमारान्वा दोषानुरूपेष्णाकंठं पीतक्षीरतक्रयूपेक्षुमांसरसम-
 घतुपोदकयवागुमंडान्यतमं नक्षत्रतिथिकरणमुहूर्तोदये प्रशस्ते यथा-
 न्याधिदोषदूष्याद्विहितामौषधमात्रां मधुसैधवयुक्तं सुखोष्णां ब्रा-
 ह्मणप्रयुक्ताभिराशीर्भिरभिमंत्रितां पुनश्च ॥ ब्रह्मदक्षाखिरुद्रेद्रभू-
 चंद्रार्कानिलानलाः ॥ ऋषयः सौषधिग्रामा भूतसंधाश्च पांतु वः ॥
 रसायनमिवर्षीणभमराणामित्रामृतं ॥ सुधेवोत्तमनागानां भैषज्य-
 मिदमस्तु ते ॥ नमो भगवते भैषज्यगुरवे वैदूर्यप्रभराजाय तथाग-
 तायार्हते सम्यक्संबुद्धाय ॥ तद्यथा ॥ ॐ भैषज्ये भैषज्ये महाभैष-
 ज्ये भैषज्ये समुद्रते स्वाहा ॥ इत्येवमभिमन्त्र्योदङ्गुलः प्राङ्गुलमा-
 तुरं पाययेत् ॥ पीतवानूरुन्यस्तभुजो वमनानुगतमानसो ऽधितसैः
 पाणिभिरुपतप्यमानो मुहूर्तमनुपालयेत् ॥ स यदा जानीयात् स्वै-
 दप्रादुर्भावेन दोषं प्रविलयमापद्यमानं रोमहर्षेण वा स्थानेभ्यः
 प्रविचलितं कुक्ष्याध्मानेन च कुक्षिमनुसृतं क्रमात् दृढयोपम-
 र्ददृष्टासास्यसंस्त्रवणैश्चोर्ध्वमभिमुखीभूतं समुपस्थितानेकप्रतिग्राहः
 पार्श्वललाटोपग्रहेण नाभिप्रपीठेन पृष्ठप्रतिलोममर्दनेन च प्रह-
 त्तव्यपत्रपाणीयपुरुषो बिहृतौष्ठतालुकंठो नातिमहता व्यायामेन
 वेगानुदीरयन्नाप्रवृत्तान् प्रवर्तयन् प्रवृत्तांश्चानुवर्तयन् सुपरिलिखितन-
 खाभ्यामंगुलीभ्यामुत्पलकुमुदैरंडनालेर्वा कंठमनभिस्पृशन् वमेभ्यास्पृ-

अतो नात्यवनतः पार्श्वपटतो वा ॥ तत्रात्युन्नतस्य पृष्ठद्वयपीडा भवति ॥ अत्यवनतस्य शिरः कोष्ठपीडा पार्श्वपटतस्य पार्श्वकोष्ठद्वयोर्ध्वजत्रुपीडेति ॥ एवं कटुतीक्ष्णैः कफे छर्दयेत् ॥ स्वादुभिः पित्तयुते ॥ अम्लैः सन्नेहैरनिलसंसृष्टे ॥ यावत्कफच्छेदः केवलौषधप्रवृत्तिः पित्तदर्शनं वा ॥ हीनवेगस्तु पिप्पल्यामलकसर्षपकल्कलवणोष्णोदकैः पुनः पुनः प्रवर्तयेत् ॥ प्रभूतवमनासहिष्णुर्द्वाहं व्यहं वा विश्रम्या ॥ असात्म्यबीभत्सदुर्दर्शदुर्गंधानि वमनानि विदध्यात् ॥ विपरीतानि तु विरेचनानि ॥ सर्वेषु च वमनेषु सैधवं मधु च विदद्यात्कफविलयनविच्छेदनार्थं ॥ वेगांश्चास्य प्रतिग्राहगतानवेक्षेत ॥ तत्राप्रवृत्तिः केवलस्य वा शेषजस्य प्रवृत्तिर्विबन्धो वा वेगानामयोगलक्षणं ॥ ततश्चरोचकमौखाध्मानकंदूस्फोटकोष्ठालस्यशूलप्रतिश्यायलोमहर्षप्रसेकशोफशीतज्वरादयः ॥ योगलक्षणं पुनः काले क्रमात्कफपित्तानिलप्रवृत्तिर्नाति महती व्यथा स्वयं चावस्थानं ॥ ततश्च स्वस्थता मनःप्रसादः स्वरविशुद्धिररोचकादिवैपरीत्यं च ॥ अतियोगे तु फेनिलरक्तचंद्रिकोद्गमनं ततश्च क्षामतास्वरक्षयदाहकंठशोषभ्रममोहोन्मादमूर्च्छाशिरःशून्यताहृदमायनगात्रशूलमुसितृष्णोर्ध्वानिलप्रकोपकर्णशूलार्दितवाक्संगहनुसंहननजिह्वाप्रवेशनिर्गमाक्षिव्यावृत्तिविसंज्ञतानिद्राबलाभिदानयो भवन्ति ॥ जीवशोणितप्रवृत्त्या मरणं वा ॥ तेषां सिद्धिषु साधनं बध्यते ॥ योगेन तु त्वत्स्वमं छर्दितवंतं सुविशोधितपाणिपादमुखं मुहूर्तमाश्वस्य धूम्रयस्यान्यतमं सामर्थ्यतः पाथयित्वा पुनरुपस्पृष्टोदकं संमानितसुरभिर्लांबूलं निवातागारशय्यास्थितं स्नेहोक्तेनाहारविधिनाऽनुशिष्यात् ॥ तन्नेऽग्निबलमवेक्ष्य क्षुधं च सापान्हे सुखोदकपरिषिक्तः पुराणामां रक्तशालितंदुलावां सुसिद्धमन्नमस्नेहलवणकटुककमल्यस्नेहलवणकटुकं वा द्रवप्रायमुष्णोदकानुप्रायं सायं प्रातरुपशुं जानो विभिमिममवेक्षेत ॥ पेयां विलेप्रीमकृतं कृतं च यूपं रसं त्रीनुत्तमं तथैकं ॥

क्रमेण सेवेत नरोऽन्नकालान्प्रधानमध्यावरशुद्धिशुद्धः ॥ यथाऽगुर-
 मिस्तृणगोमयाधैः संधुक्ष्यमाणो भवति क्रमेण ॥ महान् स्थिरः सर्ष-
 पक्षस्तथैव शुद्धस्य पेयादिभिरंतरग्निः ॥ जघन्यमध्यप्रवरे तु वेगाध-
 त्वार इष्टा वमने षडष्टौ ॥ दशैव ते द्वित्रिगुणा विरेके प्रस्थस्तथा स्या-
 त् द्विचतुर्गुणश्च ॥ पित्तावसानं वमनं विरेकादूर्ध्वं कफांतं च विरेकमा-
 हुः ॥ द्वित्रान्सविट्कानपनीयवेगान्मेयं विरेके वमने तु पीतमिति ॥ अ-
 थ वमितवंतं पुनरेव ओहस्वेदाभ्यामुपपाद्य श्वो विरेचयितव्य इति सु-
 जरमश्लेष्मलं स्निग्धं फलाम्लमुष्णमुष्णोदकानुपानं जांगलरसौदनं
 भोजयेत् ॥ ततः सुखोषितं पूर्वोक्तेन विधिनाऽतीतश्लेष्मकाले निरभं
 विभज्य कोष्ठं यथाहौषधमात्रां पाययेत् ॥ न त्वकृतवमनमन्यत्रातिकू-
 रकोष्ठात् ॥ अकृतवमनस्य हि श्लेष्मणोपहतमौषधमूर्ध्वं प्रवर्तते ॥
 उरसि वाऽवरुद्धमवतिष्ठते ॥ ततो नालं विरेकाय ॥ सम्यग्विरिक्तस्यापि
 चाधःस्तः श्लेष्मा ग्रह्णीं छादयित्वा गौरवमापादयति प्रवाहिकां
 वा ॥ न त्वेष दोषोऽतिकूरकोष्ठस्य वाय्वात्मकत्वात् ॥ श्लेष्मकाले त्वक-
 तवमनोक्तदोषः ॥ शूलाध्मानगौरवाणि च कृत्वां छर्दिक्षीणे श्लेष्म
 ण्यपराण्हे रात्रौ वा विरेचयेत् ॥ तेनाभ्राहतमपि तुल्यं छर्दि च पुनस्त-
 ज्ञनयति ॥ अविरिक्तस्य तु श्लेष्मकाले वमनं योज्यं तथोर्ध्वं सुखेन
 निर्हरणात् ॥ कोष्ठस्तु त्रिविधो भवति ॥ मृदुः कूरो मध्यश्च ॥ तत्र
 बहुपित्तो मृदुः ॥ स विरिच्यते क्षीरेक्षुरसाम्लतक्रमस्तुगुढकशरास-
 पिर्नवमयोष्णोदकपीलुद्राक्षापूगफलादिभिरपि ॥ बहुवातः कूरः स
 दुर्विरिच्यन्निफलातिस्वकत्रिहृन्नीलिनीफलादिभिरपि ॥ बहुश्लेष्मा
 समदोषश्च मध्यः ॥ स साधारणः ॥ ये च स्निग्धास्त्वच्छपानेन प्राय-
 श्चाक्षितसपंचरात्रैरिति ॥ तत्र कषायमधुरद्रव्यैः पित्ते विरेचनं ॥ मूत्र-
 कटूष्णैः कफे ॥ स्निग्धोष्णलवणैर्वान्ति ॥ पीतमात्र एव चौषधे छर्दि-
 विघ्ननाय शीतांबुना मूत्रमस्य सहसा सिंचयेत् ॥ ततश्चोष्णोदकेन

सौंऽतर्पुखं विशोऽध्याद्रसुरभिमुन्मातुलुंगजंबोरसुमनःसौगंधिकादि-
 द्दद्यगंधानुपजिघ्रेत् ॥ निवातसुखशय्यास्थितश्चाविबन्धार्थमल्पा-
 ल्यमुष्णोदकमनुकंठ्यंस्तन्मना वेगानधारयन्न नीस्यमाणश्च शय्यास-
 न्ने प्रतिग्राहेऽशीतसृक् विरिच्येत ॥ यथा च वमने स्वेदप्रसेकौपधक-
 फपित्तानिलाः क्रमेण प्रवर्तते तथा विरेचने वातमूत्रपुरीषपित्तक-
 फाः पुनश्चाति वायुः दोषाणां हि देहे तथःसन्निवेशान्मार्गवैपरीत्याच्च
 शोधनयोरिति ॥ अप्रवृत्तौ भेषजोत्तेजनार्थमुष्णोदकं पाययेत् ॥ पा-
 णितापैश्च जठरं स्वेदयेत् ॥ प्रवृत्ते च दीप्ताग्नेः स्निग्धवपुषो बहु-
 षस्याल्पे दोषे नैव वा प्रवृत्तेऽल्पदोषस्यापि जीर्णभेषजस्याहं शेषं
 बलं चापेक्ष्य भूयो मात्रां विदध्यात् ॥ न त्वजीर्णैषधस्यातियोग-
 भ्यान् ॥ तदहर्वा भुक्तवतोऽन्येद्युः ॥ अट्ठश्लेहं वा दशरात्रादूर्ध्वपु-
 पस्कृतदेहमवहितो भूयः पाययेत् ॥ ऋषियलोभैश्च वेगभिघातशी-
 लाः प्रायशस्त्रियो राजसमीपस्था वणिजश्च भवन्ति ॥ तस्मादेते वेग-
 धारणप्रवृद्धवानत्वात्सदाऽऽतुरा दुर्विरेच्याश्च ॥ तान्सुस्निग्धान् शोधये-
 त् ॥ अन्यानापि चाकालनिर्हारविहाराहारान् ॥ अतश्चैषां सदाऽऽतु-
 रत्वादल्पोऽध्यामयो दुःसाध्यो भवति ॥ तेषां पुनः क्रियाविधिः स्ने-
 हव्यापसिद्धावुपदेक्ष्यते ॥ तत्रासम्यग्विरेकात्कुक्षिद्वयाविशुद्धिरा-
 ध्मानमरुचिः प्रसेकः कफपित्तोत्क्लेशच्छर्दिभ्रमाः कंठूः पिटका विदा-
 हो गौरवमग्निसादस्तंद्रा स्तैमित्यं प्रतिश्यायो वातविण्मूत्रसंगश्च ॥
 सम्यग्विरेकाद्याध्युपशमो यथोक्तविपर्ययश्च ॥ अतिविरेकात्तु के-
 बलं दोषरहितमुदकं रक्तं वा मेदोमांसधावनोपमं रुष्णं वा प्रवर्तते ॥
 परिकर्तिका द्द्वयोद्वेष्टनं गुदनिःसरणं नयनप्रवेशः पिप्पिलिकासंचा-
 रद्वबागे वमनान्तियोगतुल्यता च ॥ सम्यग्विरिक्तं चैनं वमनोक्तेन धूमव-
 र्जं विधिनोपपादयेत् ॥ अथ वमितवानिव क्रमेणानुगुणानुपपुंजानः
 प्रकृतिभोजनमागच्छेदिति ॥ भवन्ति चात्र ॥ जीर्णाग्ने वमनं योऽर्धं

कफे जीर्णे विरेचनं ॥ मंदबन्धिमसंशुद्धमक्षामं दोषदुर्बलं ॥ अदृष्ट
जीर्णलिंगं च लघयेत्पीतभेषजं ॥ स्नेहस्वेदौषधोक्लेशसंगेरिति न बा-
ध्यते ॥ संशोधनास्रविस्त्रावस्नेहयोजनलंघनैः ॥ यात्यधर्मदतां तस्मा-
त्कमं पेयादिमाचरेत् ॥ स्नुताल्पपित्तश्लेष्माणं मध्यमं वातपैतिकं ॥
पेयां न पाययेत्तेषां तर्पणादिक्रमो हितः ॥ अपक्वं वमनं दोषान् प-
च्यमानं विरेचनं ॥ निर्हरेद्दमनस्यातः पाकं न प्रतिपालयेत् ॥ ऊर्ध्वा-
धो रेवं युक्तं वैपरीयेन जायते ॥ यदा तदा छर्दयतः तिचेदु-
ष्णेन वारिणा ॥ पादौ शान्तेन चोर्ध्वांगं विपरीतं विरेचनं ॥ दुर्बलो
बहुदोषश्च दोषपाकेन यः स्वयं ॥ विरिच्यते भेदनीयैर्भोज्यैस्तमुपपा-
दयेत् ॥ दुर्बलः शोधितः पूर्वमल्पदोषः कृशो नरः ॥ अपरिज्ञातको-
ष्ठश्च पिबेन्मृद्वल्पमौषधं ॥ वरं तदसकृत्पीतमन्यथा संशयावहं ॥ हरेद्ब-
हूंश्चलान्दोषानल्पानल्पान्पुनः पुनः ॥ दुर्बलस्य मृदुद्रव्यैरल्पान्संशमयेत्तु
तान् ॥ क्लेशयन्ति चिरं ते हि हन्युश्चैनमनिर्हृताः ॥ मंदाग्निं कूरकोष्ठं च
संज्ञारलशणैर्गृतैः ॥ संशुक्षिताग्निं विजितकफवातं विशोधयेत् ॥ रुक्ष-
बःश्चनिलकूरकोष्ठव्यापामशीलिनां ॥ दीप्ताग्नीनां च भैषज्यमविरेच्यै-
व जीर्यते ॥ तेभ्यो बस्ति पुरा दद्यात्ततः स्निग्धं विरेचनं ॥ शर्कराज-
र्द्वयं वा किञ्चित्तीक्ष्णाग्निः फलवर्तिभिः ॥ प्रवृत्तं हि मलं स्निग्धो
विरेको निर्हरेत्सुखं ॥ विषाभिघातपिटिकाकुष्ठशोफविसर्पिणः ॥ काम-
लापाङ्गमेहतार्त्नातिस्निग्धान्विशोधयेत् ॥ सर्वान्स्नेहहरेकैश्च रुक्षै-
स्तु स्नेहभावितान् ॥ कर्मणां वमनादीनां पुनरयन्तरेऽन्तरे ॥ स्नेह-
स्वेदौ प्रयुंजीत स्नेहमन्ते बलाय च ॥ ऊवादिभिर्यथोक्लेश्य ह्रियते
वातसो मलः ॥ तथैव वपुषः स्नेहस्वेदमाषतिलादिभिः ॥ स्नेहस्वे-
दावनभ्यस्य कुर्यात्संशोधनं तु यः ॥ दारुशुष्कमिवानामे शरीरं
तस्य दीर्यते ॥ सुखं क्षिप्तं महावेगमसक्तं यत्प्रवर्तते ॥ नातिग्लानि-

करं नापि हृदि पायौ च रुकरं ॥ अंतराशयं क्लिप्तं कृत्वा दोषं निर-
स्यति ॥ विरेचनं निरुहं वा तत्तीक्ष्णमिति निर्दिशेत् ॥ जलाग्निकांटे-
रस्पृष्टं देशकालगुणान्वितं ॥ नवं मात्राधिकं किञ्चिन्नुल्यवीर्यैः सु-
भाषितं ॥ स्नेहस्वेदोपपन्नस्य तीक्ष्णत्वं याति भेषजं ॥ अतो विपर्य-
ये मंदं मंदतां च प्रपद्यते ॥ तीक्ष्णोमध्यो मृदुर्व्याधिः सर्वमध्याल्य-
लक्षणः ॥ बलापेक्षं हितं तेषु तीक्ष्णं मध्यं मृदु क्रमात् ॥ अप्रवर्त्य
मलान् द्रव्यं सात्मीभूतं हि जीर्यति ॥ वमनं वा विरेकं वा तस्मात्सा-
त्म्यं न योजयेत् ॥ विभ्रंशो विषवत्सम्यग्यो हि यस्यामृतोपमः ॥
काले ऽवश्यं प्रयोज्यं च तस्माद्यत्नेन तत्तिवेत् ॥ बुद्धिप्रसादं बलमि-
न्द्रियाणां धातुस्थिरत्वं ज्वलनस्य दीप्तिं ॥ चिराच्च पाकं वयसः करो-
ति संशोधनं सम्यगुपास्यमानं ॥ ॥ इति वमनविरेचनविधिर्नाम
सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

अथातो बस्तिविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ बस्तिरनिलप्रधा-
नेषु प्रयुज्यते ॥ बस्तिना दीयते बस्तिं वा पूर्वमन्वेत्यतो बस्तिः ॥
स च सर्वोपक्रमाणां प्रधानतमः शीघ्रसुखबृंहणानुकारित्वाद्विकृता-
निलोच्छेदित्वाच्च ॥ अनिलो हि दोषाणां नेता स्वतंत्रः सर्वशरीर-
वैधैककारणं पंचात्मतया सप्रत्यंगांगव्यापी विधाता विविधबाह्या-
ध्यात्मिकभावसर्गस्थितिप्रलयानां हेतुमार्गत्रयजानामपि रोगाणामि-
ति ॥ सुखत्वादेव च बस्तिर्बालवृद्धकृशस्थूलशीणधात्विन्द्रियेषु स्त्रीष्व-
निलोपसर्गादप्रजासु रुच्छप्रजासु चोपदिश्यते ॥ तथा ऽग्निबलवर्णभेषा-
स्वरायुःसुखप्रदो वयःस्थापनः पंगुरुग्णभ्रमस्तंभसंकुचितानिलाध्मान-
शूलारोचकोदावर्तपरिकर्तिकादिषु हित इति ॥ स तु बस्तिस्त्रिविधः ॥
आस्थापनमनुवासन उत्तरबस्तिश्च ॥ तत्रास्थापनं दोषदूष्यानुसारेण
नानाद्रव्यसंयोगादिनिर्बलं ॥ तस्य भेदा उत्क्लेदनं शोधनं शमनं स्ने-
खनं बृंहणं वाजीकरणं पिच्छाबस्तिर्माषुनैलिकमित्यादयः ॥ माधु-

तैलिकस्य पर्याया यापनो युक्तरथो दोषहरः सिद्धवस्तिरिति ॥ तेषां नामभिरेव स्वरूपमाख्यातं ॥ तद्वयःस्थापनादोषस्थापनाद्वाऽऽस्थापनमित्युच्यते ॥ शरीरोहणादोषनिर्हरणादचित्यवीर्यप्रभावतया चास्मिन्नूहासंभवान्निरुह हति ॥ अनुवासनं यथाहौषधसिद्धः स्नेह-
नार्थं स्नेहः ॥ स्नेहविधौ स चतुर्धाऽभिहितः ॥ तस्य भेदो मात्रावस्तिः स पेयस्नेह-ह्रस्वमात्रातुल्यः सेव्यः सदा च माधुनैलिकवद्दालवृद्धा-
ध्वभारयानव्यायामचिंतास्त्रीनित्यस्त्रीनृपेश्वरसुकुमारदुर्बलानिलभग्रा-
ल्याग्निभिर्निष्परिहारतया सुखो बल्यो वर्ण्यः सृष्टमलो दोषघ्नश्च ॥
तथापि तौ नाजीर्णे योज्यौ ॥ न च दिवास्वमस्तयोः सेव्यः ॥ यतश्चासा-
वनुषसन्नपि न दूष्यत्यनुवासनमपि वा दीयत इत्यनुवासनं ॥ उत्तरवस्ति-
रपि स्नेहनेऽनुवासनवच्छोधने निरुहवदपि च केचिदाहुः ॥ स निरुह-
हादुत्तरमुत्तरेण वा मार्गेण दीयत इत्युत्तरवस्तिः ॥ तत्रास्थाप्या गुल्म-
प्लीहानाहशूलशुद्धातीसारजीर्णज्वरप्रतिश्यायाढ्यरोगहृदयकुक्षिपा-
र्श्वग्रहपक्षाभितापपार्श्वयोनिशूलान्गमुसिशोषकंपगौरवानिलाघवांत्रकू-
जवातविषमूत्रशुक्रसंगाश्मरीशर्कराद्विद्विशुक्रार्तवस्तन्यनाशरजःक्षयो-
न्माददोषरुमिणकोष्ठविषमाग्निसशब्दाल्पाल्पोग्रगंधोत्थानादयो दोष-
भेदीयोक्ताश्च वातव्याधयः ॥ विशेषेणैते हि परं वस्तिना नाशमुप-
पांति मूलच्छेदेन वृक्षवत् ॥ अनास्थाप्यास्त्वतिस्निग्धोत्क्लिष्टदोषक्ष-
तोरस्कातिकृशा निरन्त्राः कृतबमनविरेकनस्यप्रसक्तच्छर्दिनिष्ठीविका-
कासश्वासहिष्माऽशोबद्धछिद्रदकोदराध्मातालसकविसूचिकाऽऽमाती-
सारारोचकाल्पाग्निगुदशोफकुष्ठमदमेहार्ता गर्भिणी चाप्रवृत्ताष्टममा-
सा ॥ तत्रानिस्निग्धोत्क्लिष्टदोषयोर्दीपानुत्क्षेप्योदरं मूर्छां श्वयथुं वा
निरुहो जनयेत् ॥ क्षतोरस्कस्यानिरुहास्य च क्षोभव्यापन्नशरीर-
मांशु पीडयेत् ॥ अनिरम्नस्य वक्ष्यते ॥ कृतबमनविरेकयोस्तु रिक्तं

देहं क्षतं क्षार इव दहेत् ॥ स्नेहवस्तिस्तु सद्योऽग्निमवसाद्य श्लेष्मा-
मयाय स्यात् ॥ कृतनस्यस्यास्य विभ्रंशं भृशविट्ठोर्ध्वस्रोतस्तया
कुर्यात् ॥ अनुवासनं तु दोषोत्क्लेशनं ॥ प्रसक्तच्छर्द्यादीनां वायुनिरु-
हमूर्ध्वं नयेत् ॥ अर्शसस्यावृतमार्गत्वादनागच्छन्वस्तिः प्राणान्हि-
स्यात् ॥ स्नेहः पुनर्शीस्यभिष्यंद्याध्मानाय स्यात् ॥ वज्रोदराद्याध्मा-
तानां भृशतरमाध्मानान्मृत्युः ॥ अलसकार्तादीनां चामदोषात् ॥
अरोचकार्तादीनां यथास्वमामयवृद्धिः ॥ गर्भिण्याः पूर्वोक्तो दोषः ॥
य एवास्थाप्यास्तएवानुवास्याः ॥ रूक्षोतिदीप्ताग्रयः केवलानिलार्ता
श्च विशेषेण ॥ ते हि परमनुवासनेनाप्याप्यन्ते मूलमेकेन वृक्षवत् ॥
य एवानास्थाप्यास्तएवानुवास्याः ॥ तथा निरन्त्रपांडुरोगकामलाप्र-
मेहप्रतिश्यायप्लीहकफोदराढ्यवातवर्चोभेदार्त्तपीतविपगरपित्तकफा-
भिष्यंदगुरुकोष्ठातिस्थूलश्लीपदगलगंडांपच्चीकमिणकोष्ठाः ॥ तत्रा-
तिस्रिगधादीनां यथास्वमुक्ताः पृथग्दोषाः ॥ अपिच ॥ अभुक्ते
रिक्तकोष्ठस्य प्रयुक्तमनुवासनं ॥ सरदूरगसूक्ष्मत्वैः क्षिप्रमूर्ध्वं प्रप-
द्यते ॥ तेन वायोर्जयो न स्याद्वातधामन्यतिष्ठता ॥ कायाग्ने-
राशु नाशश्च विशेषादनिर्वर्तिना ॥ स्नेहः सद्योऽशिताहाररुद्धे त्वामा-
शयेऽनिलं ॥ पक्वस्थं हंति पक्वस्थश्चयवते चाक्षपाकतः ॥ निरुहश्च
समीरश्च तीक्ष्णवेगावुभावपि ॥ तावन्नमूर्छितौ तीक्ष्णावयोऽग्नेन स-
हागतौ ॥ उर्ध्वं वा शक्ता सार्द्धं संस्थितौ कोष्ठ एव वा ॥ समला-
हारविष्टब्धौ हरेतामाशु जीवितं ॥ भुक्त एवानुवास्योऽस्मान्न निरु-
ह्योऽत्र भुक्तवान् ॥ पांडुरोगार्तादीनां दोषानुत्क्षेप्य स्नेहवस्तिरुदरं ज-
नयेत् ॥ प्रतिश्यायप्रदिवतां भूय एव दोषं वर्द्धयेत् ॥ तयोस्तु नेत्रं सु-
वर्णादिधातुमणिशंखशृंगदंतास्थिवेणुनलखदिरकदरतिनिशतिंदुकादि-
दारुसारमयमृज्वकर्कशं गोपुच्छाकृति गुलिकामुखमूनवर्षवार्षिकसप्त-
द्वादशषोडशवर्षाणां विंशतिप्रभृतिषु च क्रमात्पंचषट्सप्ताष्टनवद्वाद-

शांगुलप्रमाणं मूलेऽग्रे चातुरांगुष्ठकनिष्ठिकापरिणाहमर्द्धांगुलात्प्रभृत्य-
 र्द्धार्द्धांगुलप्रवृद्धं त्र्यंगुलपर्यंतप्रवेशमूलच्छिद्रं वनमुद्रमाषकलायक्लि-
 न्नकलायकं कर्कधुवाद्यग्रच्छिद्रं मूलच्छिद्रप्रमाणांगुलैरग्रे यथास्वं सन्नि-
 विष्टकर्णिकं कर्णिकांतःप्रतिबद्धसूत्रांतर्गृहीताग्रपिधानघनचैलवर्ति मू-
 ले द्वांगुलांतराले कर्णिकाद्वयं कारयेत् ॥ वर्षांतरेषु च वयोबलशरीरा-
 ण्यवेक्ष्य नेत्रप्रमाणमुत्कर्षयेत् ॥ ततोऽजाविषराहहरिणगोमहिषा-
 न्यतमजं स्नेहमुद्रविमृदितं विगतच्छिद्रशिराग्रं थिस्कंधं नातिवर्तुलं मृ-
 दु दृढं कषायरक्तं सुखसंस्थाप्यौषधप्रमाणं न्युञ्जं विवृताननं विवेश्य
 बस्तिं कर्णिकयोर्दृढेन सूत्रेण घनं समं च बद्ध्वा परिवर्त्य पुनश्चान्यद्व-
 स्तिमुखबंधनार्थं सूत्रमुपधायानुगुप्तं निधापयेत् ॥ वस्त्यभावे ह्रस्वनीज-
 गलांकपादमधूच्छिष्टोपदिग्धघनसूक्ष्मतांतवान्यतमं निवेशयेत् ॥ आ-
 स्थापनमात्रा तु प्रथमे वर्षे प्रकुंचः ॥ ततः परं प्रतिवर्षं प्रकुंचमभिव-
 र्द्धयेदाषट् प्रसृताः ततश्चोर्ध्वं प्रसृताभिवृद्धिः ॥ प्रासानतीताष्टादशस-
 सतेस्तु द्वादश प्रसृताः ॥ परं चातो दशैव ॥ अन्ये पुनर्द्वादशप्रसृत-
 स्याप्यष्टाविच्छंति ॥ यथास्वमास्थापनमात्रा पादहीना माधुतैलिके-
 प्रयोज्या ॥ अनुवासने त्वेवमेवास्थापनस्य पाद इति ॥ अथास्थाप-
 नीयमातुरं स्नेहस्वेदोपपन्नं कृतवमनविरेकमासेवितपेयादिसंसर्गक-
 ममुपजातबलमनुवासनाहं पूर्वमेवानुवासयेत् शीतवसंतयोर्दिवा अ-
 न्यथा रात्राववेक्ष्य वा दोषादीन् ॥ अन्यथा हि स्नेहोक्तामयप्रादुर्भा-
 वः ॥ धान्वंतरीयाः पुनराहुः ॥ न रात्रौ प्रणयेद्वस्ति स्नेहोत्क्ले-
 शो हि रात्रिजः ॥ स्नेहवीर्ययुतः कुर्यादाध्मानं गौरवं ज्वरं ॥ अन्धि
 स्थानस्थिते दोषे बन्धौ चान्नरसान्विते ॥ स्फुटस्रोतोमुखं देहं स्नेहो
 यत्परिसर्पति ॥ अल्पपित्तकफं रूक्षं भृशं वातरुजादितं ॥ भुक्तं जी-
 र्णाशनं कामं रात्रावप्यनुवासयेत् ॥ केवलानिलनिपीडितं त्वशुद्धम-

प्यनिरूपितबलं चाप्यनुवासयेदात्ययित्वाद्याधेः ॥ तस्य विधिर्विमना-
दधिकतरं कृतमंगलमनुमुखमभ्यक्तमुष्णांबुस्नातं युक्तस्नेहमुचितात्पा-
दहीनं द्रवपूर्वं लघूष्णं सानुपानमशनमशितवतं कृतचक्रमणमुत्सृष्टवि-
ण्मूत्रमनार्द्रहस्तमशंकनीयपरिवारं निवाते वेश्मनि प्रतते शयने
नान्युच्छिन्ते स्वास्तृत ईषदुन्नतपाददेशे वामपार्श्वेन प्राक्शि-
रसं संवेशयेत् ॥ अतिस्निग्धाशिनो ह्युभयमार्गसंसर्गात्स्नेहो मदमू-
च्छाग्निसादृढह्लासान्जनयति ॥ रूक्षाशिनो विष्टंभं बलवर्णहानिं
वा ॥ अल्पमात्रद्रवाशिनो विसृष्टविण्मूत्रस्य चाभ्रावृतेन तदावर-
णाद्व्यापदं ॥ चिरमशितवतो विदाहाभिमुखभक्तस्य ज्वरं कुर्यात् ॥
यतश्च वामपार्श्वश्रयाणि बन्धिग्रहणीगुदवलीमुखानि तानि तत्पार्श्व-
शायिनो निम्नानि भवन्ति ॥ अतस्तथौषधमस्त्वलितमाप्नोति प्रवे-
शनिर्गमाविति संविष्टं चैनमृजुस्थितदेहं स्वबाहूपधानं प्रसारितवा-
मसक्थिमाकुंचितेतरं तस्यैव चोपरि प्रसारितदक्षिणबाहुं कारयेत् ॥
पूर्वमेव तु वैद्यो वत्यां सुपिहिताग्रच्छिद्रं नेत्रं भाजनस्योपरि कृत्वा
दक्षिणपादांगुष्ठांगुलिभ्यां कर्णिकाया उपरिष्टान्निष्पीड्याविबन्धाय
शताब्दासैधवचूर्णावचूर्णितं प्रागेव नेत्रस्पर्शात्पूर्ववदभिमन्त्रितं यथा-
ई यथाहौषधाविपकं सुखोष्णं वस्तौ स्नेहमासिच्यावलीकोच्छ्वासं
निःसारितवातबुद्बुदमौषधांते सूत्रेण द्वित्रिर्वा बस्तिमुखमावेष्ट्य द-
क्षिणपाणौ नेत्रमुपनिधाय तिष्ठेत् ॥ ततो घृताभ्यक्ते पायौ
वामहस्तप्रदेशिन्याऽभ्यक्तप्रवेशप्रदेशमपनीतवर्त्युत्तानवामहस्तांगुष्ठो-
दरपिहिताग्रं मध्यमाप्रदेशिन्युपगृहीतकर्णिकमृज्वनुपृष्टवंशमनुसुख-
मेकमना लाघवेन निष्कंपमद्गतमबिलंबितं नेत्रमाकर्णिकं प्रवेशयेत्
॥ आतुरोऽपि तदनुलोममवलंबेत् ॥ ततश्च वैद्यो बस्तिमुखं दक्षि-
णहस्तांगुष्ठप्रदेशिनीभ्याममुंचन्नेत्रमचालयन् हस्तद्वयेनोत्तानेनैक-
ग्रहणेनैवानिलाधिष्ठानभूतं किंचिदवशेषयन् न शनैरवेगमनुपीडये-

त् ॥ अन्यथा हि व्यापदो भवन्ति ॥ ताः सप्ताधना सिद्धिषु वक्ष्यन्ते
 ॥ अन्ये तु त्रिंशन्मात्राः पीडनकालमाहुः ॥ न च बस्तौ दीयमाने
 क्षवकासहासजृम्भास्पंदनान्याचरेत् ॥ विण्मूत्रानिलवेगे तु नेत्रमारुप्य
 वेगांते शेषं प्रणयेत् ॥ अंते चोत्तानस्य स्फिजौ पाणितलेन त्रिच-
 तुरो वारांस्ताडयेत् ॥ तथा तत्पाष्णिभ्यां पादतश्च शय्यां त्रिरुक्षि-
 पेत् ॥ सोपधानस्य च प्रसारितसर्वांगस्य पाष्णिके मुष्टिनाऽऽह्न्या-
 त् ॥ तथा पाण्यर्गुलिपादतलपिण्डिकाः सरुजं चांगं स्नेहेन प्रतिलोमं
 वाक्शतमात्रं शनैर्विगृण्णीयात् ॥ एवमाशु स्नेहो न निवर्तते समनुग-
 च्छति चासमंतात्सिराः ॥ ततः परं तु स्नेहोक्तमाचारमनुवर्तेत् ॥ दीप्ताग्निं
 च सायं लघ्वन्नं भोजयेत् ॥ नैव चानागतस्नेहमपि द्वितीयेऽहनि ॥
 न च तमनुव्रसयेत् ॥ आगमनकालस्तु परो यामत्रयं ततः परमना-
 गच्छंतमहोरात्रमुपेक्षेत् ॥ तदाप्यनिवर्तमाने फलवर्तिभिर्लयणार-
 नालप्रायैर्वा तीक्ष्णवस्तिभिः शोधयेत् ॥ स्नेहव्यापत्तिद्विं चेक्षेत् ॥
 अतिरौक्ष्यादनागच्छन्नचेज्जाढ्याद्युपद्रवाय स्यात् ॥ ततस्तथाप्युपेक्षे-
 त ॥ शीघ्रनिवृत्ते तु विना मलेन केवले स्नेहे स्नेहमन्यं पुनर्योज-
 येत् ॥ न ह्यसावतिष्ठन् कार्यं करोति ॥ सुखोषितं चैनं तथा कृ-
 तवमनविरेचनास्थापनान्यतमं प्रातः शुंठीधान्यक्वाथमितरद्दोष्णमु-
 दकं स्नेहशेषजरणाय वातकफोपशांतये च पाययेत् ॥ ततोऽन्न-
 काले यथोक्तमन्नमश्नीयात् ॥ न चानुवासितं पेयां पाययेत् ॥
 सा हि सस्नेहकोष्ठमेनमभिष्यंदयति ॥ पुनश्च तृतीयेऽह्न्यनुवा-
 सयेत्पंचमे वा ॥ यथा वा स्नेहपक्तिः स्यात् ॥ अतश्च दीप्ता-
 ग्निरुक्षवातोल्बणव्याधामनित्यान्प्रत्यहं ॥ एवममुना क्रमेण दोषाण-
 नुसारतस्त्रिचतुरैः स्नेहवस्तिभिरुपस्निग्धं शोधनेनास्थापनेन स्रोतो-
 विशुद्ध्यर्थमास्थापयेत् ॥ वाताधिक्यादस्निग्धं तु स्नेहेन ॥ अथैनं
 द्वितीये पंचमे वाऽहनि किञ्चिदावृत्ते मध्याह्ने क्लमंगलस्वस्ययनमः

भ्यक्तदेहं स्वेदितमुत्सृष्टमलमनाशितं नातिक्षुधितमवेत्यातुरमार्याव-
 लोकितां नाथमार्यं तारामात्मभुवं धातास्मश्विनाविंद्रमात्रेयं सप्त मुनी-
 न्काशिविदेहपतिभृतीनग्निवेश्यादींश्च तंत्रकारान्दीपगंधपुष्पफलब-
 लिधूपैर्यज्ञ इव प्रकल्पितभागान् कृत्वौषधीवृद्धवैद्यद्विजातींश्च संपूज्य
 तद्विद्यसहितो दोषौषधादिवलेन यथार्हमुपकल्पयेद्वस्ति ॥ तत्र विंश-
 तिमात्राणि पलान्यौषधानां मदनफलाष्टकं च काथकल्पेन विपचेत् ॥
 काथाच्चतुर्थांशं स्नेहमनिले षष्ठांशं पित्ते स्वस्थवृत्ते चाष्टमांशं तु क-
 फे ॥ सर्वत्र चाष्टमंशं कल्कस्य स्याद्यावता वा नात्यच्छसांद्रता-
 भवेत् ॥ गुडस्य पलं युक्त्या मधुसैधवे यथायोग्यं च शेषाणि कल्प-
 येत् ॥ सर्वाणि चैकध्यमुष्णोदककुंभीबाष्पाभितप्तानि खजमथि-
 तानि बस्तौ प्रक्षिप्यानुवासनवन्निरूहं प्रणयेन्नात्युष्णशीतं नातिमृ-
 दुतीक्ष्णं नातिस्निग्धरूक्षं नातितनुसांद्रं न हीनातिमात्रं नालवणा-
 तिलवणं नात्यम्लं च ॥ तत्र बाष्पमात्रानुतापादौषधस्य विदाहो
 न भवति ॥ खजप्रमथनात्तु काथस्नेहादयः सम्यक् संप्रयुक्ताः स-
 म्यगेव योगमारंभते ॥ अन्यथा पुनः काथादीनामुल्बणोऽन्यतमो-
 ऽन्यतमं यथास्वं दोषमीरयेत् ॥ अत्युष्णादीनां तु पृथग्व्यापदः सा-
 धनानि च सिद्धिषूत्तरकालमुपदेक्ष्यते ॥ अपिच ॥ तीर्यक्प्रणीते
 हि ने याति धारा गुदे व्रणः स्याच्चलिते च नेत्रे ॥ दन्तः शनैर्नाश-
 यमेति बस्तिः कंठं प्रधावेदतिपीडितस्तु ॥ स्तंभं विधत्तेऽतिमृदु-
 र्हिमश्च तप्ताम्लतीक्ष्णो भ्रमदाहमोहान् ॥ स्निग्धो ऽतिजाड्यं पवनं
 तु रूक्षस्तन्वल्पमात्रालवणस्त्वयोगं ॥ करोति मात्राभ्यधिकोऽतियोगं
 क्षोभं तु सांद्रः सुचिरेण चैति ॥ दाहानिसारौ लवणोऽतिकुर्यात्त-
 स्मात्सुयुक्तं सममेव दद्यात् ॥ अन्ये पुनराहुः ॥ मात्रां त्रिपलिकां
 कुर्यात्स्नेहमाक्षिकयोः पृथक् ॥ कर्षार्द्धं माणिमंथस्य स्वस्थे कल्क-
 पलद्वयं ॥ सर्वद्रवाणां शेषाणां पलानि दश कल्पयेत् ॥ माक्षिकं

लवणं तैलं कल्कं काथमिति क्रमात् ॥ आवपेत निरुहाणामेष संयोजने विधिः ॥ दत्तमात्रे तूतानः सोपधानो निरुहवीर्येण देहव्यासये तन्मनास्तिष्ठेत् ॥ उदीर्णवेगश्चोत्कटको विसृजेत् ॥ आगमनकालस्तु परो मुहूर्तः ॥ तदाप्यनागच्छन्नाशु मृत्यवे स्यात् ॥ अतस्तत्रानुलोमिकस्नेहक्षारमूत्राम्लस्निग्धतीक्ष्णोष्णमन्यं प्रयोजयेत् ॥ फलवर्तिस्वेदभयोत्रासादींश्च ॥ वस्तिव्यापत्सिद्धिं चेक्षेत ॥ स्वयं निवृत्ते तु पूर्ववद्वितीयं तृतीयं चतुर्थं च दद्याद्यावद्वा मुनिरूढः स्यात् ॥ तत्राद्यो ऽनिलं स्वमार्गादपकर्षति द्वितीयः पित्तं तृतीयः श्लेष्माणमिति ॥ तस्य हीनसम्यगतियोगास्तु विरिक्तवत् ॥ सम्यङ्गिरूढं तु कोष्णसलिलावसिक्तं तनुना जांगलरसेन भोजयेत् ॥ स्नाताशितस्यास्य चला दोषशेषाः स्वस्थानमाश्रयन्ते ॥ ततः पुनर्वातार्तमातुरं बृंहणीयमन्यं वा तद्विधमशितानंतरं सायं वा पुनरल्पलघ्वशितं यथास्वमनिलादिषु दशमूलादिसाधितेन तैलेनानुवासयेत् ॥ तस्य हीनसम्यगतियोगाः स्नेहपीतवत् ॥ विशेषस्तु सम्यगनुवासिते किञ्चित्कालं स्थित्वा स्नेहः सपुरीषोऽनिलानुगतः प्रवर्तत इति ॥ भवति चात्र ॥ एवं कफे स्नेहवस्तिमेकं त्रीन्वा प्रयोजयेत् ॥ पंच वा सप्त वा पित्ते नवैकादश वाऽनिले ॥ पुनस्ततोऽप्ययुग्मास्तु पुनरास्थापनं ततः ॥ कफपित्तानिलेष्वन्नं घृषक्षीररसैः क्रमात् ॥ वातघ्नौषधनिःकाथत्रिवृतासैधवैः स्मृतः ॥ वस्तिरेकोऽनिले स्निग्धः स्वादुःस्लोष्णरसान्वितः ॥ न्यग्रोधादिगणकाथपद्मकादिसितायुतौ ॥ पित्ते स्वादुहिमौ साज्यक्षीरेक्षुरसमाक्षिकौ ॥ आरग्वधादिनिःकाथवत्सकादियुतास्त्रयः ॥ रुक्षाः सक्षौद्रगोमूत्रास्तीक्ष्णोष्णकदुकाः कफे ॥ त्रयश्च सन्निपातेऽपि दोषान् घ्नन्ति यतः क्रमात् ॥ नाचार्यचरकस्यातो वस्तिस्त्रिभ्यः परं मतः ॥ न हि दोषश्चतुर्थोऽस्ति पुनर्दीयेत यं प्रति ॥ उत्क्लेशनं शुद्धिकरं दोषाणां शमनं क्रमात् ॥ त्रिधैव कल्पयेद्वस्तिमि-

त्यन्येऽपि प्रचक्षते ॥ दोषौषधादिबलतः सर्वमेतत्प्रमाणयेत् ॥ सम्य-
 द्विरूढलिङ्गं तु नासंभाव्य निवर्त्तयेत् ॥ प्राक् स्नेह एकः पंचांते द्वा-
 दशास्थापनानि च ॥ सान्वासनानि कर्मैव बस्तयस्त्रिंशदीरिताः ॥
 कालः पंचदशैकोऽत्र प्राक्स्नेहोऽंते त्रयस्तथा ॥ षट् पंच बस्त्यंतरिता
 योगोऽष्टौ बस्तयोऽत्र तु ॥ त्रयो निरूढाः स्नेहाश्च स्नेहावाद्यंतयो-
 रुभौ ॥ स्नेहबस्तिं निरूढं वा नैकमेवातिशीलयेत् ॥ उत्क्लेशाप्रिवधौ स्नेहा
 निरूढान्मरुतो भयं ॥ तस्मान्निरूढः स्नेहः स्यान्निरूद्यश्चानुवासितः
 ॥ स्नेहशोधनपुक्त्यैव बस्तिकर्म त्रिदोषजित् ॥ अष्टादशाष्टादशकान्
 बस्तीनां यो निषेवते ॥ विधिना ना यथोक्तेन स भवेदजडोऽरु-
 जः ॥ सहस्रायुः श्रुतधरो वीतपाप्माऽमरप्रभः ॥ वीजिस्यदो नागब-
 लः स्थिरबुद्धीन्द्रियानलः ॥ बस्तौ रोगेषु नारीणां योनिगर्भाशयेषु च
 द्वित्रास्थापनशुद्धेभ्यो विदद्याद्बस्तिमुत्तरं ॥ आतुरांगुलमानेन तन्नेत्रं
 द्वादशांगुलं ॥ वृत्तं गोपुच्छवन्मूलमध्ययोः कृतकर्णिकं ॥ सिद्धार्थ-
 कप्रवेशायं श्लक्ष्णं हेमादिसंभवं ॥ कुंदाश्वमारसुमनःपुष्पवृंतोपमं
 दृढं ॥ तस्य बस्तिर्मृदुलघुर्मात्रा शुक्तिर्विकल्प्य वा ॥ अथ स्नाताशि-
 तस्यास्य स्नेहबस्तिविधानतः ॥ ऋजोः सुखोपविष्टस्य पीठे जानुसमे
 मृदौ ॥ हृष्टे मंत्रे स्थिते चर्जौ शनैः स्नोतोविशुद्धये ॥ मालतीपुष्पवृं-
 ताग्रपरिणाहां घनामृजुं ॥ श्लक्ष्णां शलकां प्रणयेत्तया शुद्धेऽनुसेव-
 नि ॥ आमेहनातं नेत्रं च निष्कंपं गुदवत्ततः ॥ पीडिते ऽनुगते
 स्नेहे स्नेहबस्तिक्रमो हितः ॥ बस्तीननेन विधिना दद्यात्त्रिंशत्तुरो-
 ऽपि वा ॥ अनुवासनवच्छेषं सर्वमेवास्य चिंतयेत् ॥ स्त्रीणामार्त-
 वकाले तु योनिर्गृण्हात्यपावृता ॥ विदधीत तदा तस्मादनृतावपि
 चात्यये ॥ योनिविभ्रंशशूलेषु योनिव्यापद्यसृग्दरे ॥ नेत्रं दशांगुलं
 मुद्रप्रवेशं चतुरंगुलं ॥ अपत्यमार्गे योज्यं स्याद्द्व्यंगुलं मूत्रवर्त्मनि ॥

मूत्ररुच्छ्रविकारेषु बालानां त्वेकमंगुलं ॥ प्रकुंचो मध्यमा मात्रा
 बालानां शुक्तिरेव तु ॥ उत्तानायाः शयानायाः सम्यक्संकोच्य
 सक्थिनी ॥ ऊर्ध्वजान्वास्त्रिचतुरानहोरात्रेण योजयेत् ॥ बर्स्तीस्त्रिरा-
 त्रमेवं च स्नेहमात्रां विवर्द्धयेत् ॥ त्र्यहमेव च विश्रम्य प्रणिदध्यात्पु-
 नरुह्यं ॥ पक्षाद्विरेको वमिते ततः पक्षान्तिरुहणं ॥ सद्यो निरूढश्वा-
 न्वास्यः सप्तरात्राद्विरेचितः ॥ यथा कुसुंभादियुतात्तोयाद्रागं हरेत्पटः ॥
 तथा द्रवीकृताद्देहाद्वस्तिर्निर्हरते मलान् ॥ ॥ इति बस्तिविधिर्ना-
 माष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

अथातो नस्यविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ नासायां प्रणीय-
 मानमौषधं नस्यं ॥ नावनं नस्तःकर्मेति च संज्ञां लभते ॥ नासा
 हि शिरसो द्वारं तत्रावसेचितमौषधं स्रोतःशृंगाटकं प्राप्य व्याप्य
 मूर्द्धानं नेत्रश्रोत्रकंठादिसिरामुखानि च मुंजादिषीकामिवासक्तामू-
 र्ध्वजन्तुगतां वैकारिकीमशेषामाशु दोषसंहतिमुत्तमांगादपकर्षति ॥
 तत्रिधा विरेचनं बृंहणं शमनं च ॥ तेषां विरेचनं जत्रूर्ध्वगतेऽधि-
 गौरवशोफोपदेहकं दूस्तं भाभिष्यंदस्त्रावप्रसेकवैरस्पारोचकस्वरभेदक-
 मिप्रतिश्यायापस्मारगंधाज्ञानग्रंथ्यर्बुददद्रुकोठादिषु श्लेष्मजेषु ती-
 क्ष्णेन स्नेहेन शिरोविरेचनद्रव्यैर्वा सिद्धेन तेषां वा काथचूर्णस्वरसै-
 स्तैरेव वा यथाऽर्हद्रव्यश्लक्ष्णकक्लितालोडितैर्मधुसैधवासवपित्तमूत्रै-
 र्यथास्त्वं चोपदिष्टैर्योज्यं ॥ तत्र भीरुस्त्रीकशसुकुमारेषु स्नेहः ॥ गलरो-
 गसन्निपातज्वरातिनिद्रामनोविकाररुमिशिरोरोगाक्षिस्पंदनतिमिररु-
 च्छ्रविषाभिपन्नाभिष्यंदसर्पदष्टविसंज्ञेषु शेषौ ॥ तेष्वेव च भूयसि
 दोषे शीघ्रकारिणि च चूर्णः ॥ स हि नासायामावेगकरतरो भवति ॥ बृं-
 हणं सूर्यावर्ताद्भावभेदकरुमिशिरोरोगाक्षिसंकोचस्पंदनतिमिररुच्छ्रा-
 वबोधदंतकर्णशूलनादनासामुखशोषवाक्संगस्वरोपघातमन्यारोगाय-

तानकावबाहुकनिद्रामाशादिष्वनिलोत्थेषु स्निग्धमधुरद्रव्यैस्तत्सिद्धै-
 र्यथायथं चोपदिष्टैः स्नेहैर्निर्यासैर्धान्यमांसरसरक्तैश्च ॥ शमनमकालव-
 लीपलितखलतिदारुणकरक्तराजीव्यंगनीलिकारक्तपित्तादिषु यथास्व-
 मुपदिष्टैः स्नेहैर्भेषजस्वरसादिभिः क्षीरोदकाभ्यां वा समदोषे वाऽणुतै-
 लेनेति ॥ तत्र स्नेहो मात्राभेदाद्विधा ॥ मर्शः प्रतिमर्शश्च ॥ विरेचनः
 शमनो वा नासया प्रणीयमानः कल्कोऽवपीडसंज्ञो विरेचनचूर्णस्तु
 प्रथमनारव्यः ॥ परिशेषं तु नावनमवपीडकसंज्ञं ॥ कल्कीकृतादौषधा-
 दवपीडितः स्फुतो रसोऽवपीड इत्यपरेषां ॥ तत्र पुनस्तीक्ष्णो वैशेषि-
 की शिरोविरेचनसंज्ञा ॥ तथाऽन्ये सर्वमेव विरेचनं नस्यमित्याहुः सद्यः
 श्लेष्मविरेचनसामान्यात् ॥ अणुतैलविधानं तु मंजिष्ठाधुक्प्रपौंड-
 रीकजीवकर्षभककाकोलीद्वयपयस्यासारिवाऽनंतानीलोत्पलांजनरा-
 स्त्राविडंगतंदुलमधुपर्णीश्रावणीमेदाकाकनासासरलसालभद्रदारुचंदनैः
 सुपिष्टैरष्टगुणं षड्गुणेन पयसा तैलं पचेत् ॥ घृतं वा पित्तोल्बणेषु दोषे-
 षु ॥ अथवा चंदनागुरुपत्रदार्वात्वङ्गधुकबलाद्वयविल्वोत्पलपद्मकेसर-
 प्रपौंडरीकविडंगोशीरन्हीबेरवन्यत्वङ्गुस्तसारिवाबृहतीद्वयांशुमतीद्वय-
 जीवन्तीदेबदारुसुरभिशातावरीः शतगुणे दिव्येऽभसि दशभागावशिष्टं
 काथयेत् ततस्तस्य काथस्य दशमांशेन समांशं तैलं साधयेत् ॥ द-
 शमे चात्र पाके तैलतुल्यमाजमपि पयो दद्यात् ॥ एतदप्यणुतैलं
 पूर्वस्माद्विशेषेणैन्द्रियदाढ्यकरं केश्यं त्वच्यं कंठ्यं प्रीणनं बृंहणं दोष-
 त्रयघ्नं च ॥ अस्यानर्हास्तु भुक्तभक्तस्नेहमद्यगरतोयपीतपातु-
 कामशिरःस्नातस्नातुकामसिरादिव्यधस्तुतरक्तमूत्रितोच्चारिताभिहतकृ-
 तवमनबिरेकवस्तिर्मर्गभिणीसूतिकानवप्रतिश्यायश्वासकासिनोऽना-
 र्त्तवदुर्दिनेष्वपि ॥ तत्र भुक्तभक्तस्य नस्येरितो दोष ऊर्ध्वस्त्रो
 तांस्यादृत्य छर्दिश्वासकासप्रतिश्यायान् जनयेत् ॥ स्नेहादिपीतपातु-
 कामानामक्षिनासास्यस्यंदोषहृतिनिमिरशिरोरोगान् ॥ शिरःस्नात-

स्य शिरोक्षिकर्णशूलकंठरोगपीनसहनुमन्यास्तंभार्दितशिरःकंपान् ॥
 स्नातुकामस्य मूर्द्धस्तैमित्यजाड्यारुचिपीनसान् ॥ सुतरक्तस्य क्ष-
 मतामरुचिमग्निसादं च ॥ मूत्रितोच्चारितयोर्भृशतरवेगधारणजान्वि-
 कारान् ॥ अभिहतस्य तीव्रतरां रुजं ॥ कृतवमनादीनां श्वासकास-
 स्खेन्द्रियहानिशिरोगौरवकंदूकमिदोषान् ॥ गर्भिण्या भक्तद्वेषज्वर-
 मूर्छाऽर्द्धावभेदकाः स्युरपत्यं च व्यंगं विकलेंद्रियमुन्मादापस्मारयुक्तं
 वा ॥ सूतिकायाः सुतरक्तोक्तान् दोषान् ॥ नवप्रतिश्यायस्य स्नो-
 तोरोधादुष्टप्रतिश्यायकेशशातकमिकंदूविचर्चिकाः ॥ श्वासकासिनो-
 व्याधिविद्वद्भिः ॥ अकाले दुर्दिने सहसैव शैत्याच्छिरुग्वेपथुस्तै-
 मित्यतालुनेत्रकंदूपाकमन्यास्तंभकंठरोगप्रतिश्यायारुणिकाः ॥ तेषु य-
 थास्वमायतनं दोषोद्रेकं चापेक्ष्य स्नेहस्वेदशिरोवक्त्रलेपसेकनीक्षणाव-
 पीडधूमगंदूपादीनाचरेत् ॥ विशेषेण तु गर्भिणी रुक्षे नस्यकर्मणि व-
 र्पाभूकाकोलीकपिकच्छुभिः शृतं पयः पिबेत् ॥ बलाविदार्यशुमतीमे-
 दाभिर्वा ॥ एभिरेव च शृतं हविः ॥ वातहरसिद्धश्च स्नेहः शिरोवस्ती-
 कर्णपूरणे च योज्यः ॥ एवं च बृंहणमन्नपानं ॥ भुक्तभक्तादिष्वपि चा-
 त्ययिकव्याध्यातुरमपेक्षेत ॥ मर्शप्रमाणं तु प्रदेशिन्यंगुलीपर्वद्वयाच्चि-
 मग्नोत्थताद्यावत्पतति स बिंदुः ॥ अमी दशाष्टौ षड्विंदवउत्तममध्यम-
 कनीयस्यो मात्राः ॥ काथादीनामष्टौ षट् चत्वारः ॥ प्रथमननस्यं तु षडं-
 गुलहिमुखया नाड्या मुखानिलेरितस्याकंठगते दोषानुरोधतश्च पु-
 नः पुनर्योजनमिति ॥ अथ नस्याहं नरमव्याहतवेगं धौतांतर्बहिर्मुखं-
 स्निग्धस्विन्नशिरसं नातिक्षुधितं प्रायोगिकधूमपानविशुद्धस्रोतसं स्वा-
 स्तीर्णनिवातशयनस्थमुत्तानशीर्षमीषदुन्नतपादं प्रसारितकरचरणं ज-
 न्मूर्ध्वं पाणितापेन पुनः पुनः स्वेदयेत् ॥ ततः कनकरजतनाग्नान्य-
 तमशुक्तिस्थितं प्रदेयमौषधित्रिभागमुष्णांबुप्रतप्तं किंचित्प्रलंबितशि-
 रसो वामहस्तांगुष्ठकनिष्ठिकाभ्यामाक्रम्य नयनप्रच्छादनं चतुर्गुणं-

वासो मध्यमया नासाग्रमुन्नमय्य प्रदेशिन्यनामिकाभ्यां चैकैकं ना-
 सापुटं पर्यायेण पिधायेतरस्मिन्नासास्रोतसि दक्षिणहस्तेन प्रना-
 ड्या पिचुना वाऽनवच्छिन्नधारमासिंचेत् ॥ वातपित्तकफामयेषु
 क्रमेणापराणहमध्यान्हपूर्वाण्डेषु ॥ लालास्रावमुप्तप्रलापदंतकटक-
 टायनक्रथनरुच्छ्रोन्मीलनपूतिमुखकर्णनादतृष्णादितिशिरोरोगश्वास-
 कासोन्निद्रेषु रात्रौ स्वस्थवृत्ते तु शीते मध्यान्हे शरद्वसंतयोः प्राणहे
 ग्रीष्मेऽपराण्डे वर्षास्वादित्यदर्शने पंचकर्माण्याचरतो वस्तिकर्मो-
 त्तरकालमेव ॥ न च हीनाधिकं सरुदेव सर्वमत्युष्णशीतमत्युन्नता-
 वनतशिरसे संकुचितगात्रावयवाय देयं ॥ तत्र हीनं दोषमुत्क्लेश्य न
 निर्हरेत् ॥ गौरवारुचिकासप्रसेकपीनसर्छिर्दिकंठरोगान्कुर्यात् ॥ अ-
 धिकमतियोगदोषान् ॥ सरुदेव सर्वं दत्तमुत्प्लेह्नशिरोरोगप्रतिश्याय-
 प्राणक्लेदानुच्छ्वासोपरोधं च ॥ अत्युष्णं दाहपाकज्वररक्तागमशिरोरु-
 ग्दृष्टिदौर्बल्यमूर्च्छाभ्रमान् ॥ अतिशीतं हीनदोषान् ॥ अत्युन्नतशिरसो
 ऽपि सम्यक्शिरोऽप्रतिपद्यमानं तानेव ॥ अत्यवनतशिरसोऽतिदूरग-
 मनान्मूर्च्छाजाड्यकंडूदाहज्वरान् संकुचितगात्रस्य सम्यग्धमनीर-
 व्यामुवहोपोत्क्लेशं वेदनां स्तंभं वा ॥ यदि च नस्ये दीयमाने शेष-
 जवेगादसात्म्यतया वा मूर्च्छा स्यात्ततः शिरोवर्जं शीतांशसा सिंचे-
 त् ॥ न च नस्ये निषिच्यमाने कोपहास्यव्याहारस्पंदनोच्छिदनान्या-
 चरेत् ॥ तथाहि शिरोरुक्प्रतिश्यायकासतिमिरखलतिपलितव्यंगति-
 लकालकमुखदूषिकाणां संभवः ॥ दत्तमात्रे तु नस्ये कर्णललाटके-
 शभूमिगंडमन्यास्कंधपाणिपादतलान्यनुसुखं मर्दयेत् ॥ शनैश्चोच्छि-
 येत् ॥ अनभ्यवहरंश्च वामदक्षिणपार्श्वयोरौषधं निष्ठीवेत् ॥ सकफं-
 हि तदभ्यवहृतमग्निमवसादयेत् ॥ दोषं च संवर्द्धयेत् ॥ एकपार्श्व-
 निष्ठीवने न सर्वाः सिरा शेषजेन सम्यग्व्याप्यन्ते ॥ पुनः पुनश्चैनं स्वे-
 दयेदाशेषजदर्शनांश्चोच्छिदेन्निष्ठीवेच्च ॥ ततश्चैवमेव द्वितीयं शनै-

नुषेचयेत्तथा तृतीयं दोषादिबलेन वा ॥ चिरेचने त्ववपीठे दोषब-
 लमपेक्ष्य पश्चात्स्नेहमनुषेचयेत् ॥ निवृत्तनस्यं चैवमुन्निद्रमुत्तानं
 वाक्शतमात्रं शाययेत् ॥ ततः पुनरप्युत्किष्टदोषशेषोपशान्तये वैरेच-
 निकं यथाहं वा धूमं पाययित्वोष्णोदकगंडूषान्धारयेत् ॥ अथास्य
 स्नेहोक्तमाचारमादिशेत् ॥ अतिद्रवपानं च वर्जयेत् ॥ पुनश्च तृतीये
 ऽह्नि नस्यमवसेचयेत् ॥ हिध्मास्वरोपघातमन्यास्तंभापतानकेषु
 शिरसि चानिलात्यार्याद्यभिभूते प्रत्यहं सायं प्रातरुभयकालं वा ॥
 अनेन विधिना पंच सप्त नव वा दिनानि दद्यादासम्यग्योगाद्वा ॥ तत्र
 सम्यक्क्षिग्धे मूर्द्धनि विरिक्ते वा सुखोच्छ्वासनिश्वासक्षवथुस्वप्नप्रबो-
 धशिरोबदनेन्द्रियविशुद्धयो भवन्ति यथोक्तव्याध्युपशमश्च ॥ अयोगाति
 योगयोस्तु यथास्वं वातपित्तविकारास्तान्यथास्वमेव साधयेत् ॥ अ-
 न्यांश्च पूर्वोक्तान् विकारान् ॥ प्रतिमर्शस्तु क्षामक्षततृष्णामुखशोषदृढ-
 बालभीरुमुकुमारेष्वप्यकालवर्षदुर्दिनेष्वपि च योज्यः ॥ न तु दुष्टप्रति-
 श्यायबहुदोषरुमिणशिरोमद्यपीतदुर्बलश्रोत्रेषु ॥ एषां ह्युदीर्णदोषत्वा-
 त्तावता दोषोत्क्लेशो भवति ॥ तस्य पंचदशकालास्तेषां च गुणाः ॥
 प्रातर्दत्ते भुक्तवतश्चांते स्रोतोविशुद्धिः शिरोलाघवं मनःप्रसादश्च
 भवति ॥ विष्णुमूत्रशिरोभ्यंगांजनकवलांते दृष्टिप्रसादः ॥ दंतधाब-
 नांते दंतदृढता सौगंध्यं च ॥ अध्वव्यायामव्यवायांते श्रमक्लमस्ते-
 दस्तंभनाशः ॥ दिवास्वप्नांते निद्राशोषगौरवप्रणाशो मनःप्रसादश्च ॥
 अतिहसितानिऽनिलप्रशमः ॥ छादितानि स्रोतोलीनश्लेष्मव्यपोहः ॥
 दिनानि स्रोतोविशुद्धिः सुखनिद्राप्रबोधश्च भवति ॥ भवति चात्र ॥
 प्रमाणं प्रतिमर्शस्य बिंदुद्वितयमिष्यते ॥ बिंदुर्वा येन चोत्क्लेशो ना-
 नुत्किष्टस्य जायते ॥ निष्ठूते यत्र वा स्नेहो न साक्षादुपलक्ष्यते ॥
 न मस्यमूनसप्ताब्दे नातीताशीतिवत्सरे ॥ न चोनाष्टादशे धूमः कब-
 लो नोनपंचमे ॥ न शुद्धिरुनदशमे न चातिक्रान्तमसतौ ॥ आज-

म्ममरणं शस्तः प्रतिमर्शस्तु वस्तिवत् ॥ मर्शवच्च गुणान्कुर्यात्स हि
नित्योपसेवनात् ॥ न चात्रयंत्रणा नापि व्यापञ्चो मर्शवद्भयं ॥ तैल-
मेव च नस्यार्थं नित्याभ्यासेन शस्यते ॥ शिरसः श्लेष्मधामत्वात्त्रेहाः
स्वस्थस्य नेतरे ॥ आशुक्लच्चिरकारित्वं गुणोत्कर्षापकृष्टता ॥ मर्शं च
प्रतिमर्शं च न विशेषो भवेद्यदि ॥ को मर्शं सपरीहारं सापदं च
भजेत्ततः ॥ अच्छपानविचाराख्यौ कुटीवातातपस्थिती ॥ अन्वा-
समात्रावस्ती च तद्देव विनिर्दिशेत् ॥ ॥ इति नस्यविधिर्नामैको-
नत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

अथातो धूमपानविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ धूमो हि शिरोक्षिक-
र्णशूलाभिष्यंदगौरवाद्वाध्वभेदकपीनसकासश्वासास्यवैरस्यप्रसेकवैस्व-
र्यपूतिघ्राणमुखहिष्मागलरोगदंतशूलदौर्बल्यारुचिहनुमन्याग्रहकर्मिकं
दूपांदूत्वकेशदोषक्षयधुनाशबाहुल्यतंद्राऽतिनिद्राक्थनातिजत्रूर्ध्वगत-
वातकफव्याधिप्रशमाय प्रयुज्यते ॥ तथा शिरः कपालेन्द्रियमनोबृंह-
णप्रसादनाय च ॥ शीतद्रव्यनिर्वृत्तोऽपि त्वग्निसंयोगादुष्णतया पित्तर-
क्तविरुद्धः ॥ स त्रिविधो भवति ॥ शमनो बृंहणः शोधनश्च ॥
तथा कासघ्नो वामनो व्रणधूपनश्च ॥ तत्र शमनः प्रायोगिको मध्यम
इति पर्यायाः ॥ बृंहणः स्नेहो मृदुरिति ॥ शोधनो विरेचनस्तीक्ष्ण इ-
ति च ॥ अधूमार्हास्तु विरिक्तदत्तवस्तिरात्रिजागरिताभिहतशिरोमधुद-
धिदुग्धमद्यस्नेहयवागूविषपीतमत्स्याशितपांडुरोगप्रमेहोदराध्मानोर्ध्व-
वाततिमिररोहिणिकारक्तपित्तिनोऽत्युष्णेऽन्येपि ॥ एषां हि भ्रमज्वर-
शिरोभितापेन्द्रियोपघाततालुशोषपाकधूमायनछर्दिमूर्च्छारक्तपित्तादि-
तानि मृत्युं वा धूमो जनयति ॥ अतिमात्रश्चान्येषामपि ॥ तत्र वात-
कफान्यतरसंसृष्टं पित्तमुपलक्ष्य यथास्वं सर्पिः कषायपानं न स्यात्स्याले-
पांजनपरिषेकान्निग्नधरुक्षशीतान् प्रयुंजीत ॥ एतेन सर्वधूमोपघातप्र-
तीकारा व्याख्याता ॥ विशेषतस्तु सर्वान्नोभोगने धूमे तीव्रतरा वे-

दना भवत्योषाध्माननेत्ररागश्वासकासपीनसांगस्वरसादांस्त्लकाः ॥ तत्र
 घृतक्षीरेस्तुरसद्राक्षाशर्करोपयोगस्तद्विधैरेव वमनं कटुतिक्तैरपि च नस्य-
 गंदूषाः ॥ पानकालास्त्वष्टौ प्रायोगिकस्य निशामूत्रशकृदंतधावनस्वे-
 दनस्याहारशस्त्रकर्मांताः ॥ एकादशमृदोः क्षुतव्यवायहसितचिरासित-
 जृंभितमूत्रशकृदंतधावनतर्पणपुटपाकशस्त्रकर्मांताः ॥ पंच तीक्ष्णस्य
 नस्यांजनछर्दितस्नानाहःस्वभांताः ॥ एषु हि कालेषु वातकफोत्क्षे-
 भवति ॥ नेत्रं तु बस्तिनेत्रद्रव्यभवं गोपुच्छाकारमग्रमूलयोः कनिष्ठि-
 कांगुष्ठाग्रपरिणाहं राजमाषधूमवर्तिप्रवेशच्छिद्रमृजु त्रिकोशं श्लक्ष्णं
 शिथिलशलाकागर्भं शमनादिषु क्रमादातुरांगुलमानेन चत्वारिंशद्वात्रिं-
 शच्चतुर्विंशत्यंगुलं कुर्यात् ॥ कासग्रे वमने च दशांगुलं व्रणधूपनार्थेऽ-
 ष्ठांगुलं कलायपरिमंडलं कुलत्थवाहि स्रोतइति ॥ एवं हि धूमो दूरा-
 त्प्रवृत्तो नेत्रस्य पर्वच्छेदादूर्ध्वं तनुतया च शनैः श्लिष्यन्न बाधको
 भवति ॥ कासघ्नादिषु नेत्राभावे देवनलवंशैरंडादीनामन्यतमां नार्द्धी
 योजयेत् ॥ यथास्वं च धूमद्रव्याणां कल्केन श्लक्ष्णेनाक्षमात्रेण द्वा-
 दशांगुलायतामीपिकामंभस्यहोरात्रोपितां लेपयेत् ॥ तत्र च नवांगुल-
 गर्भा पंचप्रलेपामंगुष्ठस्थूठां यवमध्यां छायाशुष्कां वर्ति कृत्वा विगते-
 षिकां च स्नेहाक्तामंगारेषु प्रदीप्य नेत्रमूलच्छिद्रे च निधाय यथाहं पा-
 नायोपनयेत् ॥ अथ धूमार्हः सुमना ऋजूपविष्टः प्राक्कृतोद्धासनि-
 श्वासो विवृतौष्टदशनो नेत्राग्रनिविष्टदृष्टिः पर्यायेणैकैकं नासापुटं
 पिधायेतरेणाक्षिप्य मुखेनोत्सृजेत् ॥ मुखेन तु मुखेनैव न ना-
 सया दृग्विघातभयात् ॥ तत्र प्रायोगिकं द्वौ द्वौ त्रींस्त्रीन्वाऽऽ-
 पानार्त्वाश्च पार्यायान्कंठाच्चोर्ध्वमुत्क्लिष्टे दोषे पूर्वं नासया ततो
 मुखेन कंठे तु पूर्वमास्येन परं चाहोरात्रस्य द्विः पिबेत् ॥ स्नेहिकं
 त्रींस्त्रींश्चतुरश्वतुरो वाऽऽपानान् यावद्वाऽऽशुप्रवृत्तिस्तथाऽहोरात्र-
 स्य ॥ तीक्ष्णं नासाभ्यामेव चतुरश्वतुरश्वापानान् यावद्वा स्रोतो-

लाघवं तथा त्रिभृतुर्वा ऽहोरात्रस्य ॥ तत्राक्षेपविसर्गावापानइत्याहुः ॥
 कासघ्नं तु चूर्णं गुलिकां वा निर्धूमदीप्तस्थिरांगारपूर्णे सुसंस्थिते श-
 रावे प्रक्षिप्यान्येन बुध्नवृत्तच्छिद्रेण शरावेणापिधाय निधाय च त-
 त्र स्रोतसि नेत्रं मुखेनैव धूमं पिबेत् ॥ उरःप्रासं च मुखेनैवोद्धमेत् ॥
 प्रशान्तिं च धूमे पुनः क्षिपेत्पिबेच्च दोषशुद्धेर्लाघवाद्वा ॥ तद्वदामनम-
 पि तिलकशरामप्यनतिघनां पीत्वा पिबेत् ॥ तद्वच्च घ्नमपि धूप-
 येद्देश्याय क्लेदवेदनोपशमाय च ॥ धूमस्यायोगे दोषोत्क्लेशाद्रोगवृ-
 द्धिः ॥ अतियोगे प्रागुक्तमिति ॥ भवति चात्र ॥ हृत्कंठैर्द्रव्यसंशु-
 द्धिः शिरसो लाघवं शमः ॥ यथेरितानां रोगाणां सम्यक्पीतस्य
 लक्षणं ॥ शमनो वातकफयोः संसर्गे स्वस्थकर्मणि ॥ बृंहणो मा-
 रुते शस्तो धूमः संशोधनः कफे ॥ इति धूमपानविधिर्नामत्रिं-
 शोऽध्यायः ॥ ३० ॥

अथातो गंडूपादिविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ चतुर्विधो भव-
 ति गंडूपः स्नेहिकः शमनः शोधनो रोपणश्च ॥ तेषामाद्यास्त्रयः क्र-
 मेण वातपित्तकफामयघ्नाः ॥ रोपणस्त्वास्यव्रणघ्नः शमनः स्तंभनः
 प्रसादनो निर्वापण इतिपर्यायाः ॥ तत्र स्वादुम्ललवणोष्णैरौषधैः सि-
 द्धो युक्तो वा नात्युष्णः स्नेहो मांसरसतिलकल्कोदकं क्षीरं वा स्नेहि-
 कः ॥ तिक्तकषायमधुरशीतैः पटोलारिष्टजंघामालतीपल्लवोत्पल-
 मधुकक्काथसितोदकक्षौद्रक्षरिक्षुरसघृतादिभिः शमनः ॥ कटुम्ललव-
 णोष्णैः शिरोविरेचनद्रव्यैः शुक्तमद्यधान्याम्लमूत्रान्यतमकल्किता-
 लोढितैः शोधनः ॥ रोपणस्तु कषायमधुरशीतैर्यथास्वं चोपदिष्टैः ॥
 अपिच ॥ दंतहर्षे दंतचाले मुखरोगे च वातिके ॥ मुखोष्णमथवाशी-
 तं तिलकल्कोदकं हितं ॥ गंडूपधारणे नित्यं तैलं मांसरसोऽथवा ॥
 ऊषादाहान्विते पाके क्षते चागंतुसंभवे ॥ विषे क्षाराग्निदग्धे च स-
 र्पिर्धार्य पयोऽथवा ॥ वैशद्यं जनयत्यास्ये संदधाति मुखव्रणान् ॥ दा-

हृतृष्णाप्रशमनं मधुगंदूषधारणं ॥ धान्याम्लमास्यवैरस्यमलदौर्गन्ध्य-
नाशनं ॥ तदेवालवणं शीतं मुखशोषहरं परं ॥ आशु क्षारांबुगंदूषो
भिनत्ति श्लेष्मणश्चयं ॥ अथ निवाते सातपे सुखोपविष्टस्तन्मनाः
स्विन्नमृदितगलकपोलललाटदेशो वरमध्यावरां क्रमाद्वक्त्रार्द्धत्रिभा-
गचतुर्भागपूरणीं द्रवमात्रां कल्कं वा कोलप्रमाणं किंचिदुन्न-
मितास्यो ऽनभ्यवहरन्धारयेत् ॥ कवले तु पर्यायेण कपोलौ
कंठं च संचारयेत् ॥ अयमेव च कवलगंदूषयोर्विशेषः ॥
मुखे संचर्यते या तु सा मात्रा कवलः स्मृतः ॥ असं-
चारा तु या मात्रा स गंदूषः प्रकीर्तितः ॥ पुनश्चास्य स्वेदमर्द-
नान्याचरेत् ॥ एवमुत्क्लिष्टः कफो वक्त्रं प्रतिपद्यते ॥ तावच्च धार्यो
यावत्कफपूर्णकपोलता खवद्घ्राणनेत्रता भेषजस्य वा ऽनुपहतिः क-
फेन ॥ एवं त्रीन्येव सप्त वा गंदूषान्धारयेत् ॥ यावद्वा सम्यग्धूमपी-
तलिङ्गोत्पत्तिः ॥ तस्य स्वास्थ्येन योगं जाड्यरसाज्ञानारुचिप्रसेकोप-
लैपैरयोगं मुखशोषपाकक्लृमारुचिहृदयद्रवस्वरसादकर्णनादैरतियोगमु-
पलक्षयेत् ॥ तेषां यथास्वं प्रतिकुर्वीत ॥ प्रतिसारणं तु त्रिविधं गंदू-
षोदितानां द्रव्याणां रसक्रिया कल्कश्रूर्णश्च ॥ तदभिष्यंदाधिमंथ-
गलशुंडिकादिषु युक्त्या प्रयोज्यं ॥ अतिप्रसारणादूषाशोषदाहक्लेदशो-
फादयो भवन्ति ॥ मुखालेपोऽपि त्रिविधो दोषघ्नो विषघ्नो वर्ण्यश्च ॥
त्रिप्रमाणश्चतुर्भागत्रिभागाद्धीगुलोत्सेधः ॥ न चालिप्तमुखोऽतिभाष्य-
हास्यक्रोधशोकोदनास्वेदनाश्यातपदिवास्वमान्मेवेत ॥ कंदूत्वक्शो-
षपीनसदृष्ट्युपघातमयात् ॥ न च शुण्यन्नुपेक्षितव्यः ॥ शुष्को हि-
छर्वि दूषयति तमार्द्रयित्वाऽपनयेत् ॥ आलेपांते च मुखमभ्यज्यात् ॥
न तु योज्यो रात्रिजागर्तिज्जीर्णदत्तनस्यारुचिहनुग्रहप्रतिश्यायि-
नां ॥ सम्यक्प्रयुक्तश्चाकालवलीपलितमिरव्यंगतिलकादीन्प्रशमय-

ति ॥ स्वस्थस्य दृष्टिबलं पुंडरीककांतवक्रतां च करोति ॥ मूर्द्ध
 तैलं पुनश्चतुर्धा मिथ्यते ॥ अभ्यंगः परिषेकः पिचुर्बस्तिरिति ॥
 यथोत्तरं ते बलिनः ॥ तत्राभ्यंगो रूक्षकंडूमलादिषु प्रयुज्यते ॥ परि-
 षेकस्वरूपिकाशिरस्तोददाहपाकव्रणेषु ॥ केशशतस्फुटनधूपननेत्रस्तं-
 भेषु पिचुः ॥ बस्तिस्तु प्रमुष्यर्दितरात्रिजागरितनासास्यशोषतिमि-
 र्वाक्संगेषु चातिदारुणेषु ॥ तेष्वभ्यंगादयः प्रसिद्धस्वरूपाः ॥
 शिरोबस्तिविधिस्तु बस्तिं सुमृदितं द्विमुखं शिरःप्रमाणमाकर्णप्रदेशं
 द्वादशांगुलविस्तारं कुर्यात् ॥ अथ शुद्धतनोः सायं रात्रौ वा स्व-
 भ्यक्तस्त्रिन्नस्य सोपाश्रयासनोपबिष्टस्य केशांते श्लक्ष्णं त्र्यंगुलं सु-
 सूक्ष्मेण माषपिष्टेन सद्यःसुखांबुमृदितेनोभयतः प्रदिग्धं वस्त्रपटं ब-
 ध्नीयात् ॥ ततस्तस्योपरि संधाय बस्तिं बस्तिमूलं च दृढमवलीकं-
 समं चैलवेणिकया बध्वा पुनर्माषपिष्टेनापरिस्त्रावि कृत्वा यथाव्याधि-
 दोषदूष्यहितं सिद्धमन्यतमं स्नेहं सुखोष्णमासेचयेद्यावत्केशभूमेरुपर्य-
 गुलं ॥ तावच्च धार्यो यावत्कर्णमुखनासाभुतिर्वदनोपशमो वा ॥ बि-
 शोषतो वातजेषु विकारेषु दश मात्रासहस्राणि पित्तरक्तजेष्वष्टौ षट्
 कफजेषु सहस्रमरोगकर्मणि ॥ ततोऽपनीति स्नेहे विमुच्य बस्तिं शि-
 रसः स्कंधग्रीवापृष्ठललाटादीन्यनुमुखं मर्दयेत् ॥ उष्णांबुना स्नातं च
 यथार्हं भोजयेत् ॥ स्नेहोक्तं चास्याचारमादिशेत् ॥ एवं त्रीणि पंच
 सप्त वा दिनानि योजयेदिति ॥ भवति चात्र ॥ तत्राभ्यंगः प्रयोक्त-
 व्यो रौक्ष्यकंडूमलादिषु ॥ अरूषिकाशिरस्तोददाहपाकव्रणेषु च ॥
 परिषेकः पिचुः केशशतस्फुटनधूपने ॥ नेत्रस्तंभे च बस्तिस्तु प्रमुष्य-
 र्दितजागरे ॥ नासास्यशोषे तिमिरे शिरोरोगे च दारुणे ॥ कचशतनसि-
 तत्वर्षिजरत्वं परिफुटनं शिरसः समीररोगान् ॥ जयति जनयतीन्द्रि-
 यप्रसादं स्वरहनुमूर्धबलं च मूर्द्धतैलं ॥ धारयेत्पूरणं कर्णे कर्णमूलं बि-
 मर्दयन् ॥ रुजः स्यान्मार्दवं यावन्मात्राशतमवेदने ॥ यावत्पर्येति ह-

स्ताग्रं दक्षिणं जानुमंडलं ॥ निमेषोन्मेषकालेन समं मात्रा तु स्य
स्मृता ॥ ॥ इति गंडूपादिविधिर्नामैकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

अथात आश्वेतनांजनविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ आश्वेतनं
सर्वाक्षिरोगेष्वद्य उपक्रमः ॥ नानाद्रव्यकल्पनया चरागाश्रुघर्षरुग्दाहतो
दभेदपाकशोफकंडूघ्नं ॥ अव्यक्तेष्वेवं गुणमेव पक्ष्मपरिहारेणाक्षिकोशा-
लेपनं तच्च पुनर्विडालकसंज्ञं ॥ तयोस्कालो रात्रिः ॥ कालस्तु सर्वमह-
र्दिनोत्पत्तिर्वा ॥ निवातशरणशयनस्थस्य विरोध्य नेत्रमपाणिभ्यंज-
नं कृत्वा वामहस्तेनोन्मील्य दक्षिणहस्तेन शुक्तयवसक्तया पिचुवत्या
दश द्वादशाष्टौ वा विंदून् कनीनकदेशे द्वांगुलादवसेचयेत् ॥ एवम-
नासन्नार्बिंदुपातेनाक्षिताडनाद्रागादयो जायन्ते ॥ आश्वेतितं च मृदु-
ना चैलेन शोधयेत् ॥ अन्येन चोष्णांबुद्रुतेन घातकफयोः स्वेदयेत् ॥
आश्वेतनं च तयोः कोष्णं ॥ सुशीतं पित्तरक्तविकारेषु ॥ तत्तु नात्य-
र्थं तीक्ष्णमुष्णं शीतं वा प्रभूतमूनमपरिस्त्रावितं वा योजयेत् ॥ अति-
तीक्ष्णमुष्णं वा दाहरागपाकदृष्टिर्दौर्बल्यानि करोति ॥ अतिशीतं
स्तंभाश्रुघर्षनिस्तोदान् ॥ अतिमात्रं कषायवर्त्मनासंकोचस्फुरणो-
न्मीलनप्रवातासहत्वघर्षान् ॥ ऊनप्रमाणान्न सेगशांतिः ॥ अपरिश्रुत-
मश्रुघर्षवेदनाः ॥ नेत्रे च प्रणिहितमौषधं कोशसंधिसिराशृंगाटक-
घ्राणास्यस्रोतांसि गत्वोर्ध्वं प्रवृत्तमपवर्त्तयति दोषं ॥ यदा चाश्वो-
तनेन पित्तश्लेष्मशोणितोत्थेषु नयनामयेषु संशोधनैर्विशुद्धस्य दूषि-
काधनत्वपैच्छिल्यकंडूद्रेकश्वयथुम्लानतारागविच्छेदैः पक्कलिंगमुपल-
क्षितं भवति तदा नेत्रमात्राश्रये व्याधावंजनं प्रयोज्यं ॥ न दोषवेगोदये
न चानिर्हृतदोषे ॥ तत्र हि दोषोत्क्लेशेन रागादिदृष्टिः शुक्लपाकति-
मिरोत्पतिश्च ॥ तत्तु लेखनं रोपणं स्नेहनं प्रसादनमिति चतुर्विधं भवति ॥
तन्नाम्लादिभीरसैः पंचभिः शुक्रार्मादिषु लेखनं ॥ तिक्तकषायैः स-
स्नेहैरभिष्यंदेषु रोपणं ॥ सर्पादिबसादिभिर्वातनिमिरादिषु स्नेहनं ॥

स्वादुशीतैः सस्नेहैरभिष्यंदांते सूर्योपरागाशनिविद्युत्संपातभूतपिशाचा-
 त्यद्भुतदर्शनाद्युपहृतायां दृष्टौ स्वस्थवृते च प्रसादनं ॥ प्रसादनएव
 च चूर्णस्तीक्ष्णांजनातिसंतप्ते चक्षुषि प्रयुज्यमानः प्रत्यंजनसंज्ञां ल-
 भते ॥ षड्विधं वा प्रतिरसभेदादंजनं ॥ द्विविधमेव वा तीक्ष्णं मृदु
 च ॥ कल्पना तु त्रिविधा ॥ पिंडो रसक्रिया चूर्णश्च ॥ यथापूर्वं ते ब-
 लिनः ॥ तस्मात्प्रबलमध्याबलेष्वामयेषु क्रमात्तान्प्रयोजयेत् ॥ तत्र
 पिंडो हरेणुमात्रस्तीक्ष्णस्य ॥ रसक्रिया विडंगमात्रा ॥ तद्विगुणा मृ-
 दोः ॥ चूर्णो द्विशलाकः ॥ मृदोस्त्रिशलाकः ॥ पात्रे तु कुर्यात्सौव-
 र्णे मधुरं ॥ राजतेऽम्लं ॥ मेघशृंगमये लवणं ॥ कांस्ये तिक्तं ॥ वैदूर्य-
 मयेऽश्ममये वा कटुकं ॥ ताम्रमयआयसे वा कषायं ॥ नलप्लक्षप-
 द्मकस्फटिकशंखान्यतमे शीतं ॥ एवमव्यापन्नगुणं भवति ॥ वर्तिष-
 र्णार्थं च शिला तीक्ष्णा निम्नमध्यानुकारिणी पंचांगुलायता त्र्यं-
 गुलविस्तीर्णा ॥ शलाकाः पंच कनकरजतताम्रलोहोद्भवा अंगुली च ॥
 तत्राद्ये प्रसादनेऽजने स्नेहने च ॥ मध्या लेखने ॥ अंत्ये रोपणे ॥ मृ-
 दुत्वादंगुल्येव प्रधानं ॥ अंतःसरुजेऽक्षिणं सैव प्रयोज्या ॥ शेषा द-
 शांगुला राजमाषस्थूलाः सुश्लक्ष्णास्तनुमध्या मुखयोर्मुकुलाकाराः
 कलायपरिमंडलाश्च ॥ अथांजनं नातिशितोष्णाभ्रतायां वेलायामु-
 भयकालं च योज्यं ॥ तथा सततं वैव वा ॥ सरुजे चाक्षिणं प्राक्य-
 श्चादितरस्मिन् ॥ अन्यथाऽजनोद्वेगसंकुचितेऽतः सम्यगौषधं नानु-
 प्रविशेत् ॥ तत्रैवमतिशीतादिषु यथास्वं दोषोत्क्लेशादिकारपरिवृद्धिः ॥
 न च योज्यं कुद्धभीतशंकितशोकितश्रांतमात्रविरिक्तधूममद्यपीत-
 दत्तनस्यरात्रिजागरितवेगितरुदितपिपासितज्वरितछर्दितांततांतनेत्रा-
 मिहतशिरोरुजार्तशिरःस्नातानुदितादित्येषु ॥ एष्वंजनादृष्मोर्ध्वगः
 संरंभाश्रुवेदनाविलत्वोषारागदूषिकानिस्तोदकच्छ्रोन्मीलनश्वयथुशुक्ल-

तिमिरादीन् जनयेत् ॥ अथ सममुखोपविष्टस्योपविष्टो वामांगुष्ठेन वर्त्मोत्तरमुत्क्षिप्य कृष्णभागस्याधः कनीनकादपांगं यावदंजनं नयेदनल्पमप्रभूतमनतितीक्ष्णमनच्छमसांद्रमकर्कशमद्रुतमविलंबितमतितिर्यग्दृष्ट्यकंपितमघटितमनाक्रांतं च ॥ चूर्णे तु गतागतं कुर्यात् ॥ अन्यथा हि रागाश्रुशुकाद्युत्पत्तिः ॥ ततोऽजनानुगमनायानुन्मीलयन् शनैरंतश्चक्षुः संचारयेत् ॥ एवमप्यनुगच्छति वर्त्मनी किंचिच्चा लयेत् ॥ न तु सहसोन्मेषणनिष्पीडनप्रक्षालनानि कुर्यात् ॥ सवाह्योत्क्लिष्टदोषस्तंभभयात् ॥ अपिच अपेतौषधसंरंभं निर्वृत्तं नयनं यदा ॥ व्याधिमोषवर्तुयोग्याभिरद्भिः प्रक्षालयेत्तदा ॥ सचैलेनाथ नयनं सव्यांगुष्ठेनदक्षिणं ॥ ऊर्ध्ववर्त्मनि संगृह्य शनैः शोध्यं समंततः ॥ दक्षिणांगुष्ठकेनैवं शोध्यं सव्यं च लोचनं ॥ वर्त्मप्राप्तोऽजनादोषो रोगान्कुर्यादतोऽन्यथा ॥ तीक्ष्णांजनांते चैनं धूमं पाययेत् ॥ यस्यांजिते कंदूजाड्योपदेहाः स्युस्तस्य तीक्ष्णमंजनं धूमं वा पुनरेवावचारयेत् ॥ एतदेव दुर्विरक्ताक्षिलक्षणं साधनं च ॥ अतिविरेकात्संतापनिस्तोदशूलस्तंभघर्षाश्रुदारुणप्रतिबोधकषायवर्त्मताशिरोरुग्दृष्टिदौर्बल्यानि ॥ तत्र शीतमाश्रोतनं प्रत्यंजनं वा ॥ सम्यग्विरेकाद्यथास्त्वमामयोपशमः सुखोन्मीलननिमीलनवातातपसहत्वानि चेति ॥ भवति चात्र ॥ रोपणादिष्वपि तथा योगादीननुचिंतयेत् ॥ दोषोदयानुसारेण प्रतिकुर्वीत तेषु च ॥ ॥ इत्याश्रोतनांजनविधिर्नाम द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

अथातस्तर्पणपुटपाकविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ ॥ यन्नयनं परिताम्यति परिशुष्कं रूक्षं स्तब्धं जिम्हं निम्नमाविलमवनद्धं जीर्णपक्ष्म तथाकृच्छ्रोन्मीलशिरोत्यातशिराहर्षार्जुनशुक्रतिमिरामिष्यंदाधिमंथान्यतोवातवातपर्यायशुष्काक्षिपाकाल्पशोफादिरोगातुरमपगत-रागाश्रुदूषिकावेदनं तत्र तर्पणं योजयेत् ॥ न त्वशांतोपद्रवेऽक्षिणि ना-

तिशीतोष्णवर्षदुर्दिने न नस्यानर्हेषु च ॥ तद्वत्पुटपाकमपि ॥ अथ
दिवसस्याष्टमे भागे गते शेषे वा निर्वातातपरजोधूमे कृतनीलपी-
तान्यतरजवनिके वेश्मनि जीर्णभक्तस्य सुखशयनगतस्योत्तानस्य
सुमृदितमापपिष्टकल्केन नेत्रकोशाद्विह्व्यगुलोच्छ्रायावाधारौ परि-
मंडलावसंवाधौ समावपरिस्त्राविणौ कृत्वा तत्रोष्णोदकप्रविलीनं नि-
मीलिते नेत्रे यथास्त्रौषधविपक्वं क्षीरं सर्पिः सर्पिर्मंडं वा ऽवसेचयेद्या-
वन्निमग्नान्यक्षिपक्ष्माणि भ्रूरोमाणि च ॥ नतः शनैरस्योन्मेषमाचरतोः
मात्रा गणयेत् ॥ वर्त्मजेषु विकारेषु शतं संधिजेषु त्रीणि शुक्लजेषु पंच-
च कृष्णजेषु सप्त दृष्टिजेष्वष्टौ सहस्रमधिमंथेषु ॥ प्रतिदोषं तु वाते सहस्रं
पित्ते षट्शतानि कफे पंच स्वस्थकर्मणि च ॥ ततो ऽस्यापांगदेशे शलाक-
या ऽऽधारद्वारं कृत्वा स्नेहं भाजने स्वावयेत् ॥ अधारौ चापनीय कल्केना-
क्षिकोशौ प्रमृज्य स्नेहेरितकफोपशान्तये विरेचनं यथाहं धूमं पाययेत् ॥
सुखोदकप्रक्षालितमुखं चैनं यथाव्याधि भोजयेत् ॥ आतपाकाश-
भास्वदर्शनानि च परिहरेत् ॥ अनेन विधिना प्रत्यहं वायावेकांतरं
रक्तपित्तयोर्द्वीतरं कफे स्वस्थे च ॥ यथादोषोत्कर्षं संसर्गसन्निपातयोः ॥
एवमेकाहं त्र्यहं पंचाहं वा कुर्यादातृसेर्वा ॥ तृप्तातृसातितृप्तलिंगानि
तु क्रमात्स्वास्थ्यवातपित्तकफविकारैरादिशेत् ॥ यदा तु सम्यग्योग-
प्राप्तं तर्पणं भवति तदा तद्विधेष्वेव रोगेषु पुटपाकं विदध्यात् ॥ स
त्रिविधः ॥ स्नेहनो लेखनः प्रसादनश्च ॥ तत्र स्नेहनमानूपसाधारणमां-
समेदोमज्जवसाभिः स्वादुद्रव्यैश्च क्षीरपिष्टैरुक्षेऽक्षिण प्रयोजयत् ॥ ले-
खनं जांगलमृगपक्षिमांसयकृद्भिर्मुक्ताप्रवालशंखताम्रायः समुद्रफेनका-
सीसस्रोतो जसैंधवादिभिश्च लेखनद्रव्यैर्दधिमस्तुपिष्टैः स्निग्धैः ॥ प्रसा-
दनीयं तु जांगलमृगपक्षियकृतहृदयमज्जवसाभिर्मधुरद्रव्यैश्च स्त्रीस्त-
न्यक्षीराज्यपिष्टैः ॥ स तु वातपित्तरक्तदृष्टिदौर्बल्यव्रणनाशनः कफ-

विरुद्धः ॥ अथ बिल्वमात्रं वेसवारीकृतं मांसपिंडं तन्मात्रेणैवौषधपिंडेन
संसृष्टैरंघ्रपटोलपत्रैः स्नेहनादिषु क्रमाद्देष्टवित्वा कुशमुंजसूत्रान्यतमेन
वेष्टयेत् ॥ मृत्प्रलेपनं चात्र द्वांगुलोत्सेधं कृत्वा धवधन्वनमधूकन्यग्रो-
धकाश्मर्यराजादनार्जुननक्तमालपाटलीनामन्यतमैः काष्ठैः शकृता वा
गोमहिषयोः पचेत् ॥ अग्निवर्णं चैनमपनीय विगतमृत्सूत्रपत्रं कृत्वा-
वस्त्रेण पीडयेत् ॥ तेन रसेन सायं तर्पणवत्पूरयेन्नेत्रे ॥ धारयेच्च स्नि-
ग्धे शतद्वयं मात्राणां लेखने शतं प्रसादने त्रीणि शतानि ॥ तर्पणव-
देव धूमपानं प्रसादनवर्जं ॥ सुखोष्णौ च पूर्वौ ॥ शीतः प्रसादनः पुट-
पाकस्त्वेकाहं द्वाहं त्र्यहं वा योज्यः ॥ द्विगुणश्च तर्पणपुटपाकयोः प-
रिहारः ॥ बद्धाक्षश्च मालतीमल्लिकाकुसुमैर्निशां निवसेत् ॥ तथा प-
क्वतिसारेऽपि पुटपाकस्यायमेव विधिरिति ॥ भवति चात्र ॥ सेकेंऽ-
जने तर्पणे च पुटपाके च ये गदाः ॥ जायेरन्विधिविभ्रंशाद्यथास्वं ता-
न्प्रसाधयेत् ॥ इति तर्पणपुटपाकविधिर्नाम त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

अथातो यंत्रशस्त्रविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ मनःशरीरबाध-
कराणि शल्यानि ॥ तेषां नानाविधानां नानाप्रदेशविनिविष्टानामाह-
रणेऽभ्युपायो यंत्राण्यशोभगंदरादिषु च शस्त्रक्षाराग्न्यवचारणे शेषांगर-
क्षणे च ॥ तथा वस्तिप्रणयनादौ शृंगालावुघटिकादयो जांबवौष्ठादीनि ॥
अन्यान्यपि चानेकरूपाण्यनेककार्याणि स्वस्थानुरोपकरणानि ॥ अतः
कर्मवशात्तेषामियत्ताऽवधारणमशक्यं ॥ अन्ये पुनरेकोत्तरं यंत्रशत-
मित्याचक्षते ॥ इह तु समासतः षोढा निर्दिश्यन्ते ॥ स्वस्तिकसदंशता-
लनाडीशलाकारव्यान्यनुयंत्राणि च ॥ तत्र स्वस्तिकयंत्राणि कंकर्प्सि-
हगृध्रकुररादिविविधव्यालमुखान्याकारानुगताभिधानानि ॥ प्रायशो
लौहान्यष्टादशांगुलानि ॥ मसूराकारप्रतैः कीलैरवबद्धानि मुलेंऽकु-
शंवद्वावृत्तवारंगाण्यस्थिविदष्टशल्योद्धरणार्थानि ॥ तेषां सिंहव्याघ्र-

भुजंगमकरादिमुखानि दृश्यवारंगेषु शल्येषु प्रयोजयेत् ॥ इतरेषु तु यथायोगं ब्रणाकारानुरोधेन कंककाककुरादिमुखानि ॥ सनिबंधनो-
निर्निबंधनश्च षोडशांगुलौ संदंशौ द्वौ भवतः ॥ तौ त्वङ्माससिरास्त्रायु-
गतशल्योद्धरणार्थमुपदिश्येते ॥ तथाऽन्यः संदंशः षडंगुलोद्धांगुलवि-
स्तृतो वक्रद्विबाहुरंगुष्ठांगुलिप्रांतसमागमारुतिः सूक्ष्मशल्यक्षिपक्ष्म
ब्रणाधिमांसाहरणे ॥ तद्वच्च मुचुंडी सा तु ऋजुश्चक्षणा सूक्ष्मदंता
सक्तद्विभुजा मूले रुचकनद्धा वलयपीडनाच्छिन्नार्मशेषगंभीरब्रणा-
धिमांसाहरणे ॥ तालयंत्रे अपि द्वे द्वादशांगुले ॥ मत्स्यगलतालकव-
देकंतालकद्वितालके कर्णनाडीशल्यहरणार्थं ॥ नाडीयंत्राणि सुषिरा-
ण्यनेकप्रकाराण्यनेकप्रयोजनान्यनेकतोमुखान्येकतोमुखानि च भवं-
ति ॥ स्रोतोगतशल्यदर्शनाहरणार्थं रोगदर्शनार्थं क्रियासौकर्यार्थमा-
चूषणार्थं चेति ॥ तानि स्रोतोद्वारपरिणाहानि यथायोगप्रदीर्घाणि च
कुर्यात् ॥ कंठशल्यदर्शनार्थं नाडीं दशांगुलायतां पंचांगुलपरिणाहां ॥
द्विकर्णस्य तु वारंगस्य संग्रहार्थं त्रिच्छिद्रमुखां नाडीं तत्प्रमाणतः कुर्या-
त् ॥ तथा चतुष्कर्णस्य पंचच्छिद्रमुखां ॥ शल्यनिर्घातनीं तु पद्मकर्णि-
काकारशीर्षां द्वादशांगुलां त्र्यंगुलसुषिरां ॥ अशोयंत्रं त्रिविधं ॥ तल्लौ-
हं दातं शार्ङ्गं वार्क्षं वा गोस्तनाकारं चतुरंगुलायतं हस्ततलायतमेकं
पंचांगुलानि परिणाहेन पुंसां ॥ षडंगुलानि स्त्रीणां ॥ द्विच्छिद्रं दर्श-
नार्थमेकच्छिद्रं कर्मणि ॥ तथाहि ॥ सुखेन दर्शितं शस्त्रक्षाराप्यनति-
क्रमश्च छिद्रं तु त्र्यंगुलायतमंगुष्ठोदरविस्तारं ॥ यदंगुलमवशिष्टं तस्या-
धोऽद्धांगुलमुपरि तथाऽद्धांगुलोच्छ्रितोद्धतकर्णिकं ॥ तृतीयं तु तादृशमे-
व शम्प्याख्यं पार्श्वच्छिद्ररहितं पीडनार्थं ॥ भगंदरे तु छिद्रादूर्ध्वमोष्ठमप-

१ अत्र तालशब्देन प्रदेशोच्यते ॥ तेन एकतालमेकप्रदेशो यस्यनेकतालं ॥ द्वे ताले
प्रदेशौ यस्यतद्वितालकं ॥ एतेन मत्स्यशकलवत्तनु मखैकप्रदेशमेकतालं ॥ मत्स्य शकल-
वत्तनुमुखद्विप्रदेशं द्वितालमित्युक्तं ॥ परिणाहस्तु कर्णादिप्रवेशी ज्ञेयइतिहेमाद्रिः

नीय कुर्यात् ॥ तद्वच्च प्राणार्शोर्बुदयंत्रं नाड्याकारं द्वांगुलायतमेकच्छिद्रं
 प्रदेशिनीपरिणाहं ॥ तथाऽंगुलित्राणकमंगुलिप्रवेशनं किञ्चित्स्थूल-
 हस्तौष्ठमूर्ध्वाधश्छिद्रं गोस्तनार्कत चतुरंगुलं दांतं शार्ङ्गं वार्क्षं वा ॥
 तत् दृढेन सूत्रेण मणिबंधप्रतिबद्धमास्यविस्त्रावणे योज्यं ॥ योनि-
 प्रणदर्शने यंत्रं षोडशांगुलं मध्ये सुषिरं चतुर्भित्तं चतुःशलाकं सं-
 चारिण्या मुद्रयोर्ध्वं निबद्धमुत्पलमुकुलवक्रं मूले शलाकाऽऽक्रम-
 णादूर्ध्वविकासि च ॥ नाडीप्रणप्रक्षालनाभ्यंजनयंत्रे षडंगुले ब-
 स्तियंत्राकारे मुखतोऽकर्णिके मूलमुखयोरंगुष्ठकलायप्रवेशस्तोतसी ॥
 दकोदरे नाडीमुभयतोद्वारां पिच्छनाडीं वा युञ्ज्यात् ॥ स्नेहवस्त्यु-
 त्तरवस्तिप्रधमनधूममूत्रद्विद्विद्वमणिकप्रभृतिषु यथास्वमेव च यं-
 त्राण्युक्तानि ॥ शृंगं तु ह्रस्वमध्यदीर्घमर्धदशद्वादशांगुलायतं त्र्यंगु-
 ऽप्रवेशमुखमग्रे सर्षपोपमच्छिद्रं तनुचर्मनद्धं चूचुकाकारं च ॥ तद्वा-
 तविपरक्तांबुदुष्टस्तन्याचूषणार्थं ॥ श्लेष्मरक्तचूषणार्थं स्त्वलाबुः ॥
 स द्वादशांगुलदीर्घोऽष्टादशांगुलपरिणाहस्त्रिचतुरंगुलद्वत्तसमुच्छ्रितमु-
 खः परिवेष्टितप्रदीप्तकुशबल्वजपिचुगर्भश्च प्रयोज्यः ॥ तद्वदेव च
 मानकर्मभ्यां घटी ॥ सा तु गुल्मोन्मनविलयनार्थं च ॥ शलाका-
 यंत्राण्यपि नानाकृतीनि नानार्थानि यथायोगदीर्घपरिणाहानि च
 भवन्ति ॥ तेषामेषणकर्मणी द्वे गंडूपदमुखे ॥ स्रोतोगतशल्याहरणा-
 र्थेऽष्टांगुलनवांगुले द्वे मसूरदलमुखे ॥ षट् शंकवः ॥ तेषां व्यूहनाक्रयौ
 द्वादशषोडशांगुलौ द्वावहिफणामुखौ ॥ तथा चालनार्थं दशद्वादशांगु-
 लौ शरपुंखमुखौ ॥ आहरणार्थं बडिशमुखौ ॥ तथा गर्भशंकुः शंकुतुल्यो
 ऽष्टांगुलः प्रणताग्रो मूढगर्भाहरणे ॥ तथा सर्पफणाग्रवदेकाग्रवक्रं त-
 दाख्यमश्मर्याहरणार्थं ॥ तथा दंतनिर्घातनं चतुरंगुलं शरपुंखमुखं
 स्थूलद्वत्तप्रांतं ॥ षट् कार्पासकृतोष्णीषाणि विविधप्रणक्लेदक्षारप्र-

१ अष्टांगद्वये तु ॥ त्र्यंगुलाख्यं भवेच्छृंगं चूषणेऽष्टादशांगुलमित्येकमेवशृंगमुक्तं

मार्जनक्रियासु ॥ तेषामपि दूरासन्नघ्राणवणोपयोगिनी षट्संसांगु-
ले द्वे ॥ तद्वदेव कर्णेऽष्टांगुलनवांगुले द्वे ॥ पांयौ दशद्वादशांगुले द्वे ॥
कर्णशोधनं सुचमुखमश्वत्थपत्राग्रं ॥ तथा क्षाराग्निकर्मार्थं जांबवौष्ठा-
नि द्वादशदशाष्टांगुलानि क्रमाद्व्यांगुलांगुलाद्वांगुलफलानि ॥ शलाकाश्च
स्थूलसूक्ष्मदीर्घह्रस्वमध्याः ॥ अत्रष्टद्वाद्वैदुषका मध्योर्ध्वनिर्गतश-
लाकाग्रहणा ॥ नासाशोर्बुदयोः कोलास्थिदलमात्रमुखा खलीतीक्ष्णो-
ष्ठा ॥ क्षारविषौषधप्रणिधानाय च दर्व्यस्तिस्त्रोऽष्टांगुला दर्व्याकाराः
कनीनिकाऽनामिकामध्यमांगुलीनखपरिमाणनिम्नमुखाः ॥ तथाऽज-
लिकांऽजलिस्थाना ॥ उत्तरवस्त्यंजनादिषु यथायथमेवोपदिष्टानि ॥
अनुयंत्राण्ययस्कांतरज्जुचर्मातर्वस्त्राश्ममुद्गरपाणिपादतलांगुलिजिह्वा
दंतनखमुखशारवावालचलोष्मकालपाकहर्षभयानि ॥ एतानि देहे
सर्वस्मिन्देहस्यावयवेऽपि वा ॥ संधौ कोष्ठे धमन्यां च यथायोगं प्र-
योजयेत् ॥ यंत्रकर्माणि तु निर्वातनपूरणबंधनव्यूहनवर्तनचालनविष-
रणपीडनमार्गशोधनविकर्षणाहरणव्यंजनोन्नमनविनमनभंजनोन्मथ-
नाचूषणैषणदारणर्जुकरणप्रक्षालनप्रधमनांजनप्रमार्जनानि बाहुल्येन
चतुर्विंशतिर्भवन्ति ॥ निवर्तते साध्ववगाहते च ग्राह्यं गृहीत्वोद्धरते च-
यस्मात् ॥ यंत्रेष्वतः कंकमुखं प्रधानं स्थानेषु सर्वेष्वविकारि यच्च ॥
शस्त्राणि पट्टिशतिर्भवन्ति ॥ तद्यथा ॥ दंतलेखनमंडलाग्रद्विपत्रो-
त्पलपत्राध्यद्धारमुद्रिकाकर्तरीसर्पवक्रकरपत्रकुशपत्राटामुखांतरमु-
खशारारिमुखत्रिकूर्चकुठारिकात्रीहिमुखशलाकावेतसपत्राराकर्णव्यध-
नसूचीसूचीकूर्चखजैषणीबडिशनखशस्त्राणि ॥ प्रायशश्च तानि षडंगु-
लानि सुध्मातावर्तितायोषटितान्युत्पलपत्रनीलानि सुग्रहाणि सुरूपा-
णि सुधाराणि सुसमाहितमुखाग्राण्यकरालानि प्रत्येकं च प्रायो द्वित्रा-
णि स्वप्रमाणार्द्धचतुर्थभागफलानि तानि व्याधिदेशवशात्प्रयुंजीत ॥

॥ तेषां नामभिरेवाकृतयः प्रायेण यंत्रवद्व्याख्याताः ॥ तत्र हयमाद्यं
लेखने ॥ वृद्धिपत्रादीनि त्रीणि पाठने चत्वारि भेदने ॥ मंडलाद्यादी-
न्यष्टौ छेदने ॥ कुशपत्रादीनि पंच प्रच्छाने ॥ कुठारिकादीनि षट्
व्यधने ॥ तेषामाराव्रीहिमुखे भेदने छेदने ॥ सूच्यः सीवने ॥ सूची-
कूर्चः कुट्टने ॥ खजो मथने ॥ एषण्येषणे भेदने च ॥ बडिशो ग्रहणे ॥
नाखशस्त्रमुद्धरणे छेद्यभेद्यलेख्यप्रच्छानेषु च ॥ इति द्वादशविधे कर्म-
ण्युपयोगः ॥ विशेषतस्तु दंतलेखनं प्रबद्धवच्चतुरस्रमेकधारं दंतशार्क-
रालेखने ॥ मंडलाग्रं प्रदेशिन्यंतर्नखविस्तृतफलं तल्लेखनविच्छेदन-
योर्वर्त्मरोगोत्पन्नदंतमांसदुर्निविष्टघ्नणगलशुंडिकादिषु प्रयोज्यं ॥ वृ-
द्धिपत्रं क्षुराकारं तत्तूजते गंभीरे वा श्वयथावृजु सूच्यग्रमिष्टं ॥ विप-
सीते तु पृष्ठतोऽवनतधारं ॥ अंगुलीशस्त्रकं मुद्रिकानिर्गतमुखं वृद्धि-
पत्रमंडलाग्रांतधारान्यतमतुल्यार्द्धांगुलायतधारं प्रदेशिनीप्रथमपर्व-
प्रमाणार्पणवृत्तमुद्रिकं दृढसूत्रप्रतिबद्धं कंठरोगेषु प्रयुज्यते ॥ कर्तरी
त्रिभागपाशा घ्नणस्त्रायुक्केशसूत्रच्छेदनार्थं ॥ सर्पवक्त्रं वक्रमर्द्धांगु-
लफलं घ्राणकर्णार्शोर्बुदच्छेदनार्थं ॥ करयंत्रं दशांगुलं द्वांगुलविस्तारं
सूक्ष्मदंतं खरधारं सुत्सरुनिबद्धमस्थिच्छेदनार्थं ॥ कुशपत्रारामुखे
द्वांगुलफले ॥ अंतर्मुखमर्द्धचंद्राकाराव्यर्द्धांगुलफलं ॥ कुठारिका पृथुदं-
ढा गोदंताकाशाऽर्द्धांगुलफलाऽस्थ्याश्रितसिराव्यधार्था ॥ व्रीहिमुख-
मध्यर्द्धांगुलफलं मांसलप्रदेशसिराव्यधार्थं वर्ध्मोदरगुल्मविद्रध्यादि-
व्यधनभेदनार्थं च ॥ शलाकोभयतोमुखी कुरबकमुकुलाग्रा ताम्रमयी
लिंगनाशव्यधार्था ॥ आरा चतुरस्राऽर्द्धांगुलवृत्तमुखा तावत्प्रवेशा
बहलकर्णपालीव्यधार्था पक्वामशोकसंदेहभेदनार्था च ॥ कर्णव्यध-
नं त्र्यंगुलायतमंगुलमुषिरं घनं वा यूथिकामुकुलाग्रं ॥ सूच्यस्ति-
स्रो वृत्ता निगूढदृढपाशाः ॥ तत्र मांसलेष्ववकाशेषु त्र्यंगुला त्र्यस्रा-
ग्रा ॥ संध्यस्थिवर्णेष्वल्पमांसेषु च द्वांगुला वृत्ता ॥ पक्वामाशय-

योर्मर्मसु च सार्द्धद्व्यंगुला धनुर्बक्रा व्रीहिमुखा च ॥ सूचीकूर्चौ हस्तै-
कमूलोऽग्रे सुनिबद्धसप्ताष्टसूचिकः कुष्टश्वित्रव्यंगैर्बलुसादिषु ॥ ख-
जस्त्वर्द्धांगुलायतोऽष्टकंदकमुखस्ताम्रो लौहो वा नासाभ्यंतरतः शो-
णितमोक्षणार्थः ॥ एषण्यौ द्वे सुश्लक्ष्णस्पर्शे ॥ तयोरेकाऽष्टांगुला
गतिकोशशल्यस्त्राववत्सु मणेषु सुषिरान्वेषणे ॥ अन्या सूचीसंस्थाना
क्षाराक्तसूत्रप्रतिबद्धा नाडीनां भगंदरगतीनां च भेदने ॥ बहिःशो-
ऽत्यवनतमुखः सूचीतीक्ष्णाग्रो ग्रहणे गलशुंडिकामादिः ॥ नख-
शस्त्रमष्टांगुलमेकतोऽश्वकर्णमुखमन्यतोऽवत्सदंतमुखं सूक्ष्मशल्योद्धृतौ
॥ अनुशास्त्राणि तु जलौकःक्षाराभिसूर्यकांतकाचस्फटिककुरुविद-
नखशाकशोफालिकादिखरपत्रसमुद्रफेनशुष्कगोमयादीनि ॥ खड्ग-
त्थ्या च विकल्प्य विविधानि यंत्रशास्त्राणि तत्कर्माणि चोपकल्पये-
त् ॥ हस्तएव चात्र प्रधानतमस्तदधीनत्वाद्यंत्रशास्त्राणां ॥ तत्र
दीर्घहस्तस्थूलवक्रतनुवक्रविषमग्रास्यग्राहिशिथिलता इत्यष्टौ यंत्र-
दोषाः ॥ तथाऽऽद्याः पंच कुंठखंडखरधारताश्वेत्यष्टावेष शस्त्रदोषाः ॥
अन्यत्र करपत्रात् ॥ तत्र क्षारेण पायितं शस्त्रं शरशल्यस्थिच्छेदने-
षूदकेन मांसच्छेदने तैलेन पाटनभेदनेषु सिराव्यधम्रायुच्छेदनेषु च
प्रयुंजीत ॥ धारा पुनश्छेदनानामासूरी लेखनानामर्द्धमासूरी न्य-
धनानां विस्त्रावणानां च कौशिकी ॥ तेषां छेदनभेदनलेखनानां हं-
तसाधारणे भागे प्रदेशिनीमव्यमांगुष्ठैः सुसमाहितं गृण्हीयात् ॥
हंताग्रे विस्त्रावणानि ॥ प्रदेशिन्यंगुष्ठकाभ्यां हस्ततलप्रच्छादितहं-
ताग्रं व्रीहिमुखं मुखे ॥ मूलेष्वाहरणार्थानि ॥ पाशस्योपरि मध्ये
संदंशं कर्तरीं च ॥ शेषाण्यपि यथायोगं क्रियासौकर्येण ॥ निशा-
नी तु तेषां सुश्लक्ष्णशालिका माषमुद्गप्रभा ॥ धारासंस्थापनं च
शाल्मलीफलकं ॥ नचाधिगतशास्त्रोऽप्यैकतयोग्यः सुबहुशो वाऽप्य-

दृष्टकर्मां शस्त्रकर्मणि प्रवर्तेत सिरास्त्रायुमर्मादिव्याप्तत्वाद्देहस्य ॥
 तस्मात्सरोमवर्मपुष्पफलात्तावुत्रपुसोदकपंकपूर्णदृतिवस्तिवर्धममांस-
 पेशिकोत्पलनालादिषु यथाहमाहरणादियोग्यां कुर्यात् ॥ तथा षट्-
 पार्श्वस्रोतस्यभोभिः पूर्णेन नेत्रेण वस्तिपीडनयोग्यां ॥ अपिच ॥
 पुस्तकारी भिषग्भुभुत्सुः पुरुषं संपूर्णगात्रमविषहतमदीर्घव्याधिपीडितं
 निष्कृष्टात्रमवहंत्यामापगायां मुंजबल्वजबेष्टितं पंजरस्थमप्रकाशे देशे
 कोथयेत् ॥ तं सम्यक् प्रकुथितं चोद्धृत्यायतदेहं कृत्वोशीरवेणुकूर्चादी-
 नामन्यतमेन शनैः शनैरवघृष्य त्वगादीन् सर्वानेववाह्याभ्यन्तरानंगसि-
 रास्त्रायादीनवयवानाचार्योपदर्शितेनागमेन चक्षुषा च लक्षयेत् ॥ इति
 शास्त्रेण यदृष्टं दृष्टं प्रत्यक्षतश्च यत् ॥ समागतं तदुभयं भूयो ज्ञानं वि-
 वर्द्धयेत् ॥ स्यान्मवांगुलविस्तारः सुधनो ह्रदशांगुलः ॥ क्षौमपत्रो-
 र्णकौशेयदुकूलमृदुचर्मजः ॥ विन्यस्तपाशः सुस्पृतः सांतरोर्णास्थश-
 स्त्रकः ॥ शलाकापिहितास्पश्च शस्त्रकोशः सुसंचयः ॥ ॥ इति यन्त्र-
 शस्त्रविधिर्नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

अथातो जलौकोविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ ॥ नृपाद्यभी-
 रुमुकुमारबालस्थविरनारीणामसृग्बिस्त्रावणाय जलौकसो योजयेत् ॥
 तास्तु द्विविधाः सविषा निर्विषाश्च ॥ तत्र दुष्टांबुसर्पमंडूकमत्स्यादिश-
 बकोथमूत्रपुरीषजा रक्तश्वेतातिरुष्णतनुस्थूलचपलपिच्छिलाः स्थूल-
 मध्यारोमशाः शक्रायुधवह्निचित्रोर्ध्वराजीचिता वा सविषाः ॥ तदंशा-
 द्वाहशोफपाककंदूपिटिकाविसर्पज्वरमूर्च्छांश्चित्रोत्पत्तिः ॥ तत्र विष-
 पित्तरक्तहरां क्रियां कुर्वीत ॥ पद्मोत्पलसौगंधिकादिसुगंधविमलविपु-
 लसलिलशैवालजाः शैवालश्यावा निलोर्ध्वराजयो हस्ताश्च निर्विषाः ॥
 सर्वासां च परं प्रमाणमष्टादशांगुलानि ॥ तत्र चतुःपंचषडंगुला नृषु यो-
 जयेत् ॥ गजवाजिष्वपराः ॥ ताः मुकुमारास्तनुत्वचो ऽल्पशिरस्का

बृहदधरकायाश्च स्त्रियः॥ विपरीताः पुमांसोऽर्द्धचंद्राकृतिपुरोदत्ताश्च॥
तत्र बहुदोषेषु चिरोत्थितेषु चामयेषु पुमांसो योजयितव्याः ॥ स्त्रियो
विपरीतेषु॥ जलौकसस्त्वार्द्रचर्माद्युपायैर्गृहीत्वा मुरभिपंकगर्भे नवे घटे-
स्थापयेत् ॥ शृंगाटककसेरुकशालूकशैवालमृणालवल्लूरमृत्स्नापुष्कर-
बीजचूर्णं स्वादुशीतस्वच्छं च तोयमन्नपानार्थं ताभ्यो दद्यात् ॥ ला-
लादिकोथपरिहारार्थमेव च त्र्यहात्र्यहात्पूर्वमन्नपानमपनीयान्यत्प-
क्षिपेत् ॥ पंचाहाच्च तद्विधएव घटांतरे ताः संचारयेत् ॥ तासां तु
दुष्टशोणितासम्यग्वमनात्प्रतपातनाच्च मूर्च्छा भवति ॥ तासामंभो-
भिः पूर्णभाजनस्थानामचेष्टयाऽऽहारानभिलाषेण च ज्ञात्वा ता विव-
र्जयेत् ॥ इतरास्तु हरिद्रासर्षपकल्कांभसि मुक्तपुरीषा अवंतिसोमे त-
क्ते वा पुनश्च समाश्वासिता जले सुखोपविष्टस्य सन्निविष्टस्य वा मृ-
द्गोमयचूर्णाभ्यामनुमुखं विरुक्ष्य दंशदेशं योजयेत् ॥ अलगंतीषु
क्षीरघृततवनीतरुधिरान्यतमविंदूच्यसेत्प्रच्छेद्वा ॥ अश्वखुरवच्च वक्त्रं
निवेश्योन्नतस्कंधा दशंति यदा च शिशुवच्छ्रुसंत्याशिरःस्पंदोर्मिबेगैः
पिबंति तदा मृदुवाससा प्रच्छादयेत् ॥ सेचयेच्चांभसामल्पाल्पं ॥ य-
था च हंसः क्षीरोदकात्क्षीरमादत्ते ॥ तद्वदुत्क्लिष्टे रक्ते जलौकाः प्रा-
ग् दुष्टमसृक् ॥ यदा च तदंशे तोदः कंदूर्वा तदा शुद्धरक्तरक्षणार्थम-
पनयेत् ॥ लौल्याच्च दंशममुंचंत्याः क्षौद्रं लवणचूर्णं वा मुखे दद्या-
त् ॥ पतितां तु तंदुलकंडनोपदिग्धगात्रां तैललवणाक्तमुखीं पु-
च्छादामुखमनुलोमं शनैः पीडयन् सम्यग्वामयेत् ॥ ततः पूर्वव-
त्सन्निदध्यात् ॥ सप्तरात्रं च ताः पुनर्न पातयेत् ॥ अशुद्धे तु
रक्ते मधुना गुठेन वा दंशान्किंचिद्विषट्ठयन् स्नावयेत् ॥ सुत-
रक्तस्य च सद्यो दंशं शीताभिरग्निः प्रक्षाल्य सर्पिःपिचुनाऽवगुंठये-
त् ॥ स्थिररक्तं चोत्क्लिष्टशोणितशेषप्रसादनाय कषायमधुरशिशिरैः
सघृतैः प्रदेहैः प्रदिध्यात् ॥ तत्र योगादीन् सिराव्यधवदुपलक्षयेत्प्र-

तिकुर्वीत च ॥ दुष्टरक्तापगमाच्छ्रयथुशैथिल्यं दाहरागशूलोपश-
मश्च ॥ रक्तं तु पित्तेन दुष्टमलाबुघटिकाभ्यां न निर्हरेदग्निसंगाद्वात-
कफाभ्यां च दुष्टं निर्हरेत् ॥ तथा कफेन न श्रृंगेण स्कन्धत्वाद्वात-
पित्ताभ्यां तु दुष्टं निर्हरेत् ॥ अथ प्रच्छाद्यागं तनुवस्त्रपटलावनद्धप्रां-
तेन श्रृंगेण चूषेत् ॥ तथा प्रदीपपिचुगर्भाभ्यामलाबुघटिकाभ्या-
मिति ॥ भवति चात्र ॥ गात्रं बध्वोपरिट्टं रज्ज्वा पट्टेन वा समं ॥
स्नायुसंध्यस्थिमर्माणि त्यजन्प्रच्छानमाचरेत् ॥ अधोदेशप्रविसृतैः
पदैरुपरिगामिभिः ॥ न गाढघनतीर्यग्भिर्न पदे पदमाचरेत् ॥ प्रच्छाने-
नैकदेशस्थं सुप्तं श्रृंगादिभिर्हरेत् ॥ ग्रथितं तु जलौकोभिरसृग्वा-
पि सिराव्यधैः ॥ प्रच्छानं पिंडिते वा स्यादवगढे जलौकसः ॥ त्व-
क्स्थेऽलाबुघटीश्रृंगं सिरैव व्यापकेऽसृजि ॥ वातादिधाम वा श्रृंगज-
लौकोऽलाबुभिः क्रमात् ॥ स्नुतासृजः प्रदेहाद्यैः शीतैः स्याद्वायुकोप-
तः ॥ सतोदकंडूः शोफस्तं सर्पिषोष्णेन सेचयेत् ॥ ॥ इति जलौ-
कोविधिर्नाम पंचत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

अथातः सिराव्यधविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ बह्वो हि र-
क्तावसेचनोपायाः प्रागभिहितास्तेषामन्येषां च विरेकादीनामुपक-
माणां तत्साध्येष्वामयेषु सिराव्यधः प्रधानं ॥ अमुना हि ते समू-
लाः शोषमायांति केदारसेतुभेदेन शाल्यादयश्च ॥ तथाच ॥ सिरा-
व्यधश्चिकित्साद्धं संपूर्णं वा चिकित्सितं ॥ शल्यतंत्रे स्मृतो यद्वद्व-
स्तिः कायचिकित्सिते ॥ यथा रक्तमधिष्ठानं विकाराणां विकारिणां ॥
अन्यन्न हि तथा दूष्यं कर्मेदं प्रथमं ततः ॥ तत्रांबुशारीरमाहारसारभूत-
रसारव्यमविकृतमविकृतेन तेजसा रंजितमिंद्रगोपाकारं च शशशोणित-
गुंजाफलाक्तकपद्मसुवर्णवर्णं धौतं च विरज्यमानं मधुरमीषलवणं
स्निग्धमशीतोष्णं गुरु पित्तैकचयकोपोपशमनं सौम्याग्नेयं प्रकृत्या
रक्तमाहुस्तदा दूष्यं ॥ दोषमिति केचित् ॥ उभयात्मकमन्ये ॥ तत्रैव-

विधमेव विधिवदाहारविहाराभ्यासाद्विशुद्धं बलवर्णसुखायुषां योनिः ॥
 इतरथा पुनः शरत्कालस्वभावादेव वा प्रदुष्टमभिष्यंदाधिमंथशुक्रार्कमिति
 मिररक्तराजीशिरस्तोदभेददाहकंदूकर्णरोगमुखपाकपूतिप्राणास्योपदे-
 हत्वगुल्मप्लीहविद्रधिबीसर्पज्वररक्तपित्तकुष्ठपिटिकाः श्लीः दोषदंशशो-
 फवातशोणितरक्तमेहक्षुद्ररोगाग्निस्वरनाशांगौरवसादारोचकाम्बोद्वा-
 रलवणास्यताक्रोधमोहस्वेदमदमूर्च्छासन्यासकंपतंद्रादीनां ॥ ये च शी-
 तोष्णस्निग्धरूक्षाद्यैः सर्वदोषप्रतिपक्षैः सम्यगप्युपक्रांताः साध्या अपि
 न सिध्यन्ति ते च रक्तप्रकोपजाः ॥ तस्मात्तेष्वत्युद्रितरक्तविस्त्रावणाय
 यथास्वं सिरां विध्येत् ॥ न तु स्नेहपीतकृतपंचकर्मान्यतमगर्भिणीसूति-
 काजीर्णिकामलाक्लीबोनपोडशानीतसप्ततिवर्षाभिधातातिस्तुतरक्तादु-
 च्छरक्तातिस्निग्धास्तिन्नातिस्विन्नाक्षेपकपक्षाघातातिसारछर्दिश्वासका-
 सोदररक्तपित्तार्शः पांडुरोगसर्वांगशोफपीडितानां ॥ न चाव्यधनीयार्थं
 त्रितानुत्थिताः सिरा न तिर्यङ्क्वातिशीतोष्णवाताश्रेषु ॥ तत्र स्नेह-
 पीतादिषु सम्यग्विद्धा अपि सिरा न स्ववंत्यतिस्ववंति वा ॥ सम्यक्
 स्निग्धस्विन्नस्य पुनर्नवीभूता दोषाः शोणितमनुप्रविष्टाः सम्यक् प्रच्य-
 वन्ते ॥ न त्वेवं निषेधो विषसंलुप्तोपसर्गात्ययिकन्याधिषु ॥ प्रति रोगे तु
 व्यर्थं प्रति विभागः ॥ शिरोनेत्ररोगेषु ललाटस्था उपनास्याऽपां ग्या
 वा ॥ कर्णरोगेषु परितः कर्णौ ॥ नासारोगेषु नासाग्रे प्रतिश्याये तु
 नासाललाटस्थाः ॥ मुखरोगेषु जिह्वौष्ठतालुहनुगाः ॥ जत्रूर्ध्वं ग्रंथिषु
 ग्रीवाकर्णशंखमूर्द्धगाः ॥ अपस्मारे हनुसंधिमध्यगाः ॥ उन्मादे तूरोपांग-
 ललाटगाः ॥ विद्रधौ पार्श्वशूले च पार्श्वकक्षास्तनंतरस्थाः ॥ चतुर्थके
 स्कंधाधोगतानामन्यतरपार्श्वाश्रयां ॥ तृतीयकेऽस्योरंतरे त्रिकसंधि-
 मध्यगतां ॥ प्रवाहिकायां शूलिन्यां श्रोणयोः समंताद्यंगुले ॥ निर्दे-
 स्योपदंशशुक्रन्यापत्सुमेद्रे ॥ नलगंडऊरुमूलसंश्रितां ॥ गृध्रस्यां जानु-

संधेरुपर्यधो वा चतुरंगुले ॥ अपच्यार्भिद्रवस्तेरधस्ताद्वांगुले ॥ कोष्ठ-
 कशीर्षसक्थिवातरुजासु गुल्फस्योपरिचतुरंगुले ॥ श्लीपदेषु यथास्त्वं
 वक्ष्यते ॥ पाददाहहर्षचिप्यवातशोणितवातकंटकविपादिकापादवा-
 रीप्रभृतिषु पादरोगेषु क्षिप्रमर्मणउपरिष्ठात् द्वांगुले ॥ एतेनेतरसक्थि-
 बाहू च व्याख्यातौ ॥ विशेषतस्तु वामबाह्वाभ्यंतरतो बाहुमध्ये प्लीहो-
 दरे ॥ एवमेव च दक्षिणबाही यरुदाख्ये ॥ तथा कासश्वासयोरप्या-
 दिशंति ॥ गृध्रस्यामिव विश्वाच्यां ॥ बाहुशोषावबाहुकयोरप्येके ॥
 अदृश्यमानासु चैतास्वतिप्रवृद्धव्याधेरन्यव्याध्युक्तानामपि यथासम्भ-
 व्यधः ॥ प्रागेव चोपकल्पयेच्छयनासनोदकुंभवस्त्रपद्मादि ॥ तथा-
 यथालाभं च तगरैलाशीतशिवकुष्ठपाठाषिडंगभद्रदारुत्रिकटुकागार-
 धूमहरिद्रार्काकुरनक्तमालचूर्णमसृक्स्त्रावणाय ॥ असृक्स्थापनाय
 च रोधमधुकप्रियंगुपत्तंगैरिकरसांजनशाल्मलीशंखयवगोधूममाष-
 चूर्णं ॥ वटाश्वत्थाश्वकर्णपलाशबिभीतकसर्जार्जुनधन्वनधातकी-
 सालसारारिमेदतिंदुकत्वंगंकुरनिर्यासश्रीवेष्टकमृत्कपालमृणालांजन-
 चूर्णं ॥ क्षौममषीलाक्षासमुद्रफेनचूर्णं वा तथाऽन्यच्चातिसुतरक्तव्याप-
 त्पतीकारोपकरणं ॥ सज्जोपकरणो हि न वैद्यो मोहमामोति ॥ अथ
 कृतस्वस्त्ययनमातुरं व्याधिबलसाल्म्याद्यपेक्ष्य स्निग्धं जांगलरसं य-
 वागूं च पाययित्वा मुहूर्तमात्रमाश्वासितं पूर्वाण्हेऽपराण्हे वाऽंगारा-
 तपोष्णवाष्पान्यतमस्त्रिभं जानूच्छ्रिते मृदावासने जानुनिहितकूर्पूरं
 समस्थितपादं प्रत्यादित्यमुपवेशयेत् ॥ केशांते च प्लोतचर्मबल्कपद्मा-
 न्यतमेन बद्धीयात् ॥ ततश्चायतेन वस्त्रांगुष्ठगर्भेण मुष्टिद्वयेनातुरो
 यथास्त्वं मन्ये निपीडयेदंतैश्च दंतान् गंडौ चाध्मापयेत् ॥ पुरुषभ्येनं
 पृष्ठतो वस्त्ररुकाटिकांतरन्यस्तवामप्रदेशिनीको नातिगाढं धीवायां
 परिक्षिप्य वेष्टयन्वस्त्रं प्राणानवाधमानो यंत्रयेत् ॥ इत्येषांऽतर्मुख-

बर्ज्यानां सिराणां व्यधने यंत्रविधिः ॥ ततश्चास्य वैद्योऽंगुष्ठनिष्ठब्धया
 मध्यमांगुल्या सिरां ताडयेत् ॥ उत्थितां च स्पंदमानां स्पर्शादभिल-
 क्ष्य वामहस्तेन कुठारिकामूर्ध्वदंडां कृत्वा सिरामध्ये न्यस्य लक्षयित्वा
 च तथैव मध्यमांगुल्या ताडयेदंगुष्ठोदरेण वा पीडयेत् ॥ गूढबहलत्वक्प्र-
 तिच्छन्नायामंगुष्ठापीडनादुन्ममनमुपलभ्येत् ॥ उत्काशनेन क्रोधसंभवेण
 चापूर्यते सिराः ॥ अंगुष्ठेन तु वासाग्रमुन्ममय्य ब्रीहिमुखेनोपनासिकां
 विध्येत् ॥ उन्ममितविदष्टाग्रजिह्वाधो जिह्वायाः ॥ विवृतास्यस्य
 तालुनि दंतमूले च ॥ ग्रीवासिरासु स्तनयोरुपरि यंत्रं ॥ उदरोर-
 सोः प्रसारितोरस्कस्योन्ममितशिरसः ॥ बाहुभ्यामालंबमानस्य पा-
 र्श्वयोः ॥ उन्ममितमेट्टस्य मेट्टे ॥ श्रोणीपृष्ठस्कंधेपून्ममितपृष्ठस्या-
 बाक्शिरस उपविष्टस्य ॥ विश्वाचीगृध्रस्योरनाकुंचिते कूर्परे जानु-
 नि वा सुखोपविष्टस्य गूढांगुष्ठबद्धमुष्टेर्व्यधनीयप्रदेशंस्योपरि चतु-
 रंगुले श्रोताद्यन्यतमेन बध्वा हस्तसिरां ॥ एवमेकपादं सुस्थितं स्था-
 पयित्वाऽन्यपादमीषत्संकुचितं तस्योपरि निधाय जानुसंधेरधो ह-
 स्ताभ्यामांगुलं निपीड्य पूर्ववद्बध्वा पादसिरां व्यधेत् ॥ तत्रतत्र
 च तैस्तैरुपायैर्विकल्प्य यंत्रयेत् ॥ तत्र मांसलेष्ववकाशेषु यवमा-
 त्रं ब्रीहिमुखेन ॥ अतोऽन्यथाऽर्द्धयवमात्रं ब्रीहिमात्रं वा ॥ अस्त्रा-
 मुपरि कुठारिकयाऽर्द्धयवमात्रं ॥ सर्वत्र चानुत्तानावगाढमृज्वसंकी-
 र्णं समं मर्माद्यनुपवाति सिरामध्ये शस्त्रमाशु पातयेत् ॥ एकप्रहारा-
 भिहता धारया या स्रवेदसृक् ॥ मुहूर्तं रुद्धा तिष्ठेच्च सम्यग्विद्धेति
 तां विदुः ॥ अल्पकालं बहुत्यल्पं दुर्विद्धा तैलचूर्णनैः ॥ सशब्दम-
 तिबिद्धा तु स्रवेदुःखेन धार्यते ॥ सम्यग्विद्धानामपि च सिराणाम-
 बहनकारणानि मूर्च्छा भयं यंत्रशैथिल्यमतिगाढत्वमत्याशितताक्षा-
 मत्वं कुंशस्त्रव्यधो मूत्रितोच्चारितत्वं दुःखिन्नता कफावृतव्रणहा-
 रता चेति ॥ अथाप्रवृत्तिकारणं यथास्वमुपलक्ष्य प्रतिकुर्यात् ॥ तग-

रादिचूर्णेन च तैललवणप्रगाढेन सिरामुखमवचूर्णयेत् ॥ पृष्ठमध्ये चा-
 तुरं पीडयेत् ॥ एवं साधु वहति ॥ सम्यक्प्रवृत्ते तु कफानिलोपशम-
 क्ताविच्छेदार्थमुष्णलवणतैलविंदुभिः सिरामुखं सिंचेत् ॥ अग्रे स्र-
 वति दुष्टास्त्रं कुमुभादिव पीतिका ॥ सम्यक् स्नुत्वा स्वयं तिष्ठे-
 च्छुद्धं तदिति नाहरेत् ॥ यस्य तु स्रवति रक्ते मूर्छा जायते
 तस्य विमुच्य यंत्रं शीतसलिलाद्रपाणिस्पर्शेन व्यजनवायुना
 श्रोत्रमुखेन वचसा समाश्वासयन्नुपशमय्य मूर्छा पुनः स्नावेत् ॥
 पुनः पुनर्मूर्छत्यपरेद्युर्यहे वा ॥ परमं तु रुधिरावसेचनप्रमाणं प्रस्थः
 ॥ अनोऽन्यथा व्याधिदेहर्तुबलमपेक्षेत ॥ तत्र फेनिलमरुणं श्या-
 वमच्छं रूक्षमस्कंदि कषायरसं लोहगंधि वेगस्त्रावि शीतं च रक्तं
 वातात् ॥ गृहधूमांजनोदकरुणं पीतं हरितं विस्रं मत्स्यगंधि कटु-
 स्वात्मक्षिकाऽनिष्टमौष्ण्यादस्कंदि सचंद्रकं गोमूत्राभं पित्तात् ॥ को-
 विदारपुष्पगैरिकोदकपांडु शीतं स्निग्धं स्कंदि घनं पिच्छिलं तंतुमद्भ-
 णद्वारावसादि लवणरसवसागंधि च कफात् ॥ द्वंद्वसंकीर्णं संसर्गात् ॥
 कंसं नीलमाकुलं दुर्गंधं च सन्निपातात् ॥ शुद्धमुक्तं प्राक् ॥ ततः स्नुत-
 रक्तस्य व्यधमनुलोममंगुष्ठेनापरुध्य शनैर्यंत्रमपनीयाश्वासयेत् ॥ सतैलं
 च श्लोतं सिरामुखे दत्वा बध्नीयात् संवेशयेच्चैनं ॥ अतिष्ठति तु रक्ते सिरा-
 मुखं संधातुं पूर्वोक्तैश्चूर्णैरवचूर्ण्यगुल्यग्रेण पीडयेत् ॥ शाल्युपोद-
 कापिच्छांवा व्रणमुखे दत्वा गाढं बध्नीयान्मधूच्छिष्टप्रलिसं वा पट्टं ॥
 शीतांबुना वा सिंचयेत् ॥ शीतमधुरकषायान्नपानैः सेकप्रदेहप्रवा-
 तवेष्मभिर्वा स्कंदनायोपचरेत् ॥ पद्मकादिकार्यं शर्करामधुमधुरं क्षी-
 रमिक्षुरसमेणहरिणाजोरभ्रमहिषवराहाणामन्यतमस्यसिरां विध्वा रु-
 धिरमामं घृतभृष्टं वा पानं दद्यात् ॥ तेनैव वा दर्भपादमृदितेनानुवास-

१ वमने च विरेके च तथा शोणितमोक्षणे ॥ सार्द्धत्रयोदशपलं प्रस्थमाहुर्मनीषि-
 ण इति २ कंसं कास्यं

येत् ॥ स्निग्धैश्च यूषरसैर्भोजयेत् ॥ व्यधादनंतरं वा पुनस्तामेव सिरां-
 विध्येत् ॥ सर्वथा चानवतिष्ठमाने पाचनाय क्षारं दद्यात् ॥ संको-
 चयितुं वा सिरामुखं तप्तशलाकया दहेत् ॥ न च क्षणमप्युपेक्षेत ॥
 क्षीणरक्तस्य हि वायुर्मर्माण्युपसंगृह्य मूर्च्छासंज्ञानाशशिरःकंपभ्रम-
 मन्यास्तंभापतानकहनुभ्रंशहिष्मापांडुत्वबाधिर्यधातुक्षयाक्षेपकादी-
 न्करोति मरणं वा ॥ प्राणाः प्राणभृतां रक्तं तत्क्षयात् क्षीयतेऽन-
 लः ॥ वर्द्धतेचानिलस्तस्माद्युक्त्या बृंहणमाचरेत् ॥ अशुद्धं तु रक्त-
 मपराहेऽन्येषुर्वा पुनः स्नावयेत् ॥ ततोऽपि शेषं सर्वथा वाऽस्य विस्त्रा-
 व्यरक्तस्य शीतसेकप्रदेहविरकोपवासस्निग्धमधुरान्नपानैः प्रसादये-
 त् ॥ मासमात्रं वा स्नेहादिरुपचर्य पुनर्विध्येत् ॥ दुर्व्यधातिव्य-
 धकुट्टिततिर्यग्व्यधादेर्व्यधदोषाभ्यापदो याः स्युस्ता यथास्वं साधयेदि-
 ति ॥ भवति चात्र ॥ उन्मार्गगा यंत्रनिपीडनेन स्वस्थानमायांति पु-
 नर्न यावत् ॥ दोषाः प्रदुष्टा रुधिरं प्रपन्नास्तावद्धिताहारविहारभा-
 क् स्यात् ॥ नात्युष्णशीतं लघुदीपनीयं रक्तेऽपनीते हितमन्नपानं ॥
 तदा शरीरं ह्यनवस्थितासृगग्निर्विशेषादिति रक्षितव्यः ॥ प्रसन्नव-
 र्णैर्द्रियमिन्द्रियार्थानिच्छंतमव्याहतपक्तृवेगं ॥ सुखान्वितं पुष्टिबलोप-
 पन्नं विशुद्धरक्तं पुरुषं वदन्ति ॥ ॥ इति सिराव्यधविधिर्नाम षट्-
 त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

॥ अथातः शल्याह्वरणविधिर्माध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ ॥ त्रि-
 विधा गतिः शल्यानामूर्ध्वमधस्तिर्यक्च ॥ सा पुनः प्रत्येकमृजुवक्र-
 भेदेन द्विधा ॥ तत्र ध्यामं पिठिकाचितं शोफवेदनावंतं मुहुर्मुहुः
 शोणितास्त्राविणं बुद्धदबुद्धतं मृदुमांसं च व्रणं सशल्यं विद्यात् ॥
 विशेषतस्तु त्वगगते शल्ये विवर्णः शोफो भवत्यायतः कठिनश्च ॥
 मांसमते शोफाभिद्विद्धिः शल्यमार्गानुपसंग्रहः पीठनासहिष्णुता चो-
 षः पाकश्च ॥ पेश्यंतरस्थे शोफवर्जं मांसप्राप्तवत् ॥ सिरागते सिराध्मानं

शूलं च ॥ स्नायुगे स्नावजालाक्षेपणं संरंभश्चोप्ररुक् ॥ स्रोतोगते स्रो-
 तसां स्वकर्मगुणहानिः ॥ धमनीस्थे सफेनं रक्तमीरयन्निलः सश-
 ब्दो निर्गच्छत्यंगपीडा हृत्तासश्च ॥ अस्थिगते विविधा वेदनाः शो-
 फश्च ॥ संधिगतेऽस्थिवच्चेष्टोपरोधश्च ॥ अस्थिसंधिगतेऽस्थिपूर्णता सं-
 घर्षो बलवांश्च ॥ कोष्ठगते त्वाटोपानाहौ मूत्रपुरीषाहारदर्शनानि
 च व्रणमुखाद्भवन्ति ॥ मर्मगते मर्मविद्ववद्यथायथं चोपदिष्टैः परि-
 स्नावैस्त्वगादिषु शल्यमुपलक्षयेत् ॥ सूक्ष्मगतिषु शल्येष्वेतान्येष्व-
 लक्षणान्यविस्पष्टानि भवन्ति ॥ शुद्धदेहानामनुलोमसन्निविष्टान्युप-
 रुक्षन्ति ॥ दोषप्रकोपव्याभिघातेभ्यश्च पुनः प्रचलितानि पुनराबा-
 धयन्ति ॥ तत्र त्वक्प्रनष्टे स्निग्धस्त्रिजायां मृन्माषयवगोधूमगोमयचू-
 र्णमर्दितायां त्वचि यत्र संरंभो वेदना वा भवति यत्र वा स्यात् संधि-
 निहितमाशु विलीयते प्रलेपो वा विशुष्यति तत्र शल्यं जानीयात् ॥
 मांसप्रनष्टे स्नेहादिभिः क्रियाभिरातुरमुपपादेयत् कर्शितस्य च शिथि-
 लीभूतमनवबद्धं क्षुभ्यमानं यत्र संरंभं वेदनां वा जनयति तत्र शल्यं ॥
 एवं कोष्ठास्थिपेशीविवरेष्वपि ॥ सिरास्रोतोधमनीस्नावप्रनष्टे खंडचक्रं
 रथमश्वयुक्तमारोह्यातुरं विषमेऽध्वनि शीघ्रं नयेत् ततः संरंभादिभि-
 र्जानीयात् ॥ संधिप्रनष्टे स्नेहस्वेदोपपन्नान् संधीन् प्रसारणाकुंचनब-
 धनपीडनैरुपचरन् पूर्ववदवगच्छेत् ॥ अस्थिप्रनष्टे स्निग्धस्त्रिजान्य-
 स्थीनि बंधनपीडनाभ्यां भृशमुपचरंस्तद्वदुपलक्षयेत् ॥ मर्मप्रनष्टेऽ-
 प्यनन्यभावान्मांसादिभ्यो मर्मणामुक्तं परीक्षणं भवति ॥ सामान्य-
 लक्षणं तूच्छतद्गुस्तिस्कंधाश्वद्रुमारोहणद्रुतयानलंघनप्लवनव्यायामैर्ज-
 भोद्गारकासक्षवधुष्टीवनहसनप्राणायामैर्मलशुक्रोत्सर्गैर्वा यत्र संरंभो
 वेदना वा भवति यत्र वा स्वल्पेऽप्यायासे स्वापो गौरवं घटनं शोफो-
 वा स्यात्तत्र शल्यमादिशेत् ॥ संमासतश्चतुर्विधं शल्यं भवति हस्त-
 द्विभ्रिचतुष्कोणभेदेन ॥ तददृश्यमानं व्रणसंस्थानादनुमिमीत ॥ सर्व-

शल्यानां तु महतामाहरणे ह्यवेवोपायौ प्रतिलोमोऽनुलोमश्च ॥ तत्र प्रतिलोममवाचीनमानयेदनुलोमं पराचीनं ॥ तिर्यग्गतं यतः सुखा-
 हार्यं भवति ततश्छित्त्वोपहरेत् ॥ प्रतिलोममनुत्तुङ्गितं छेदनीयमुखं-
 च शल्यं न निर्घातयेत् तथा कक्षावंक्षणोरःपर्शुकांतस्पतितानि नैव
 चाहरेत् ॥ विशल्यघ्नमर्मप्रविष्टं प्रनष्टं वा शोफवेदनापाकविरहितं ॥
 अथ हस्तप्राप्यं शल्यं हस्तेनाहरेत् ॥ तदशक्यं यथायथं यंत्रेण ॥
 तथाप्यशक्यं शस्त्रेण विशस्य ततो निर्लोहितं घ्नं कृत्वाऽग्निघृत-
 प्रभृतिभिः स्वेदयित्वाऽवदह्य तर्पयित्वा सर्पिर्मधुभ्यां बध्वाऽऽचारिक-
 मादिशेत् ॥ सिरास्त्रावलग्नं शलाकाग्रेणाभिमोच्यापहरेत् ॥ हृदये-
 ऽभिवर्तमानं शल्यं शीतजलादिभिरुद्देजितस्यापहरेद्यथामार्गं दुरा-
 हरं ॥ अन्यतोऽप्यवबध्यमानं पाटयित्वोपहरेत् ॥ अस्थिविवरप्रवि-
 ष्टमस्थिविदष्टं वाऽवगृह्य पद्भ्यां पुरुषं यंत्रेणापकर्षयेत् ॥ अशक्यमे-
 वं वा बलवद्भिः सुगृहीतस्य यंत्रेण वा ग्राहयित्वा शल्यं वारंगं प्रति-
 मुज्य वा धनुर्गुणैरेकतो बध्वाऽन्यतश्च पंचांग्या सुसंयतस्याश्वस्य व-
 क्रकटके बध्नीयात् ॥ अथैनमेवं कशया ताडयेद्यथोज्ज्वलयन् शिरो
 वेगेन शल्यमुद्धरति ॥ दृढां वा वृक्षशाखामवनम्य तस्यां पूर्ववद्ब-
 ध्वोद्धरेत् ॥ दुर्बलं वारंगं वा कशाभिर्बध्वा ॥ श्वयथुप्रस्तवारंगमुत्पी-
 ढ्य श्वयथुं ॥ अदेशोत्तुङ्गितमश्ममुद्धरप्रहारेण विचाल्य यथामार्गमे-
 व ॥ कर्णवतु यंत्रेण विमृदितकर्णं कृत्वा नाडीयंत्रेण वा बहुमुखेन
 यथास्वमुपसंगृह्य शलाकायंत्रेणानेन वा पूर्ववदाहरेत् ॥ अनुलो-
 ममकर्णमनल्पघ्नमुखमयस्कातेन ॥ पक्काशयगतं विरेचनेन ॥ वात-
 विण्मूत्रगर्भसंगं प्रवाहणेन ॥ दुष्टवातविषस्तन्यास्यविषाणादिचूषणे-
 न ॥ कंठस्रोतो गते तु शल्ये बिसासंसक्तं सूत्रं कंठे प्रवेशयेत् ॥ अथ
 तद्गृहीतं विज्ञाय शल्यं सममेव सूत्रं बिसं चाक्षिपेत् ॥ बिसाभावे
 मृणालेष्वयमेव विधिः ॥ जानुषे तु कंठसक्ते कंठे नाडीं प्रवेशये-

क्षया चाग्नितप्तां सूक्ष्ममुखीं शलाकां ॥ अथ तां गृहीतशल्यां शी-
 ताभिरग्निः परिषिच्य स्थिरीभूतामाहरेत् ॥ अजातुषेऽप्येवमेव तप्तां
 जतुमधूच्छिष्टान्यतरप्रदिग्धां शलाकां ॥ मत्स्यकंदकमन्यद्वा तादृग-
 स्थिशल्यं कंठेऽवलप्रं सूत्रेण सूत्रप्लोतेन वा वेष्टितयाऽगुल्याऽपहरेत् ॥
 अथवा केशोंदुकं दृढदीर्घसूत्रबद्धं द्रवोपहितं पाययेद्दामयेच्च ॥ बमत-
 श्च शल्यैकदेशसक्तं सूत्रं सहसैवाक्षिपेत् ॥ मृदुना वा दंतधावनकूर्चेना-
 भिहरेत् ॥ प्रणतो वा प्रणुदेत् ॥ वालोढे विलम्बे तद्वत्कंदकं ॥ क्षतकं-
 ठश्च त्रिफलाचूर्णं मधुघृतसितोपेतमनुकंठयन् लिख्यात् ॥ अपां पूर्णं
 पुरुषमवाक्शिरसमवपीडयेद्भुनूयाद्दामयेच्च भस्मराशौ वा निखन्या-
 दामुखात् ॥ अन्यथा ह्युन्मार्गगाभिरग्निराध्मानकासश्वासपीनसेन्द्रि-
 योपघातज्वरादयः श्लेष्मविकारा मृत्युश्च ॥ तत्र यथास्वं प्रतिकुर्यात् ॥
 ग्रासशल्यमंबुना प्रवेशयेत् स्कंधे वा मुष्टिनाऽभिह्न्यात् ॥ कंठस्थं
 श्लेष्माणमञ्जलवं वा प्रथमनोत्काशनावकाशनैर्निर्वमेत् ॥ सूक्ष्ममक्षि
 शल्यं लेखनोपधमनवालजलवस्त्रजिह्वाभिरपनयेत् ॥ तथा निर्भुज्य
 वर्त्म वर्त्मगतमपनीय चोष्णांबुवाष्पस्वेदं समधुमधुककाथेन सर्पिषा च
 परिषेकं कुर्यात् ॥ स्वयमपि च शल्यमश्रुक्षवधुकासोद्गारमूत्रपुरीषानि-
 लैर्नयनादिभ्योऽगावयवेभ्यः पतति ॥ कीटे कर्णस्रोतःप्रविष्टे तोदो
 गौरवं भरभरायणं च भवति स्पंदमाने चाभ्यधिकं वेदना ॥ तत्र सल-
 वणेनांबुना मधुसुक्तेन मधेन वा सुखोष्णेन पूरणं ॥ निर्गते च कीटे त-
 दुत्सर्जनं ॥ तत्रैव तु मृते पाककोथक्लेदा भवन्ति ॥ तेषु कर्णसावोक्तं कु-
 र्यात्पतिनाहोक्तं च ॥ तोयपूर्णं कर्णं हस्तोन्मथितेन तैलांबुना पूरयेत् पा-
 र्श्वानतं वा कृत्वा हस्तेनाह्न्याभ्रादद्या वाऽऽचूषेदिति ॥ भवति चात्र ॥
 जातुषं हेमरूप्यादिधानुजं च चिरस्थितं ॥ उष्मणा प्रायशः शल्यं देहजे-
 न विलीयते ॥ विषाणवेणुदार्ढ्यस्थिदंतबालोपलानि तु ॥ शल्यानि न
 विशीर्यन्ते शरीरे मृन्मयानि च ॥ विषाणवेण्वयस्तालदारुशल्यं चिर-

दपि ॥ प्रायो निर्भुज्यते तद्धि पचत्याशु पलासृजी ॥ शल्ये मां-
सावगाढे चेत्सदेशो न विदह्यते ॥ ततस्तन्मर्दनस्वेदशुद्धिकर्शनद्वं-
हणैः ॥ तीक्ष्णोपनाहपानान्नघनशस्त्रपदांकनैः ॥ पात्रयित्वा हरेच्छ-
ल्यं पाटनैषणपीडनैः ॥ शल्यप्रदेशयंत्राणामवेक्ष्य बहुरुपतां ॥ तैस्तै-
रुपायैर्मतिमान् शल्यं विद्यात्तथाऽऽहरेत् ॥ व्रणे प्रसन्ने प्रातेषु नातिस्प-
र्शासहिष्णुषु ॥ अल्पे शोफे च तापे च निःशल्यमिति निर्दिशेत् ॥ का-
यस्य परं शल्यं निजदोषमलाविलः ॥ शल्यशल्यं शराद्यं तु विशेषा-
त्तेन चिंत्यते ॥ ॥ इति शल्याहरणविधिर्नाम सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

अथानः शस्त्रकर्मविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ ॥ द्विविधेऽपि
हि व्याधावुपायापेक्षे निजआंगतौ वा भेषजविषयातीते शस्त्रकर्म प्रयु-
ज्यते ॥ स चामयः प्रायेण श्वयथुपूर्वको भवति ॥ अतः शोफावस्थ-
स्यैव वातकफपित्तरक्तसंसर्गसन्निपातात्मकतामुपलक्ष्य पाकभयाद्य-
थास्त्रमुपवासलेपसेकामृद्भोक्षकषायघृतपानशोधनानि प्रयुंजीत ॥
तथाप्यनुपशाम्यति प्रविलयनं ॥ अबिलीयमाने चोपनाहनं ॥ तत्र
शोफस्यामलक्षणमल्पताऽल्पोष्मरुजत्वं त्वक्सवर्णता स्थैर्यं च ॥
पच्यमानस्तु विवर्णो बस्तिरिवाततः संरंभशूलरागदाहोषारुचितृष्णा-
ज्वरारतिस्पर्शासहत्वानिद्रतासमन्वितो विष्यंदयति सर्पिः शोषयति प्र-
देहं सर्पपकल्कोपलिसद्व चिमचिमायते पिपीलिकाभिरिव संसृज्य-
ते पीडयतइव पाणिना ऽवपाटयतइवांगुल्या ताडयतइव दंढेन तुद्यत
इव सूचीभिर्भिद्यतइव शक्तिभिश्छिद्यतइव शस्त्रेण दश्यतइव वृश्चि-
कैर्दक्षतइवाग्निसाराभ्यां मध्यतइवोल्मुकेन ॥ पक्वे तु गतवेगत्वं प्रम्लान-
ता त्वक्शिथिलता बलीप्रादुर्भावः पांडुता मध्योन्नततांगुल्यवपी-
डितमुक्ते प्रत्युन्नमनं बस्ताविवोदकस्य पूयस्य संचरणं कंडूसंरंभशूला
घुपशमश्च ॥ शूलं नर्तैऽनिलाद्वाहः पित्ताच्छोफः कफोदयात् ॥ रागो
रक्ताच्च पाकः स्यादनो दोषैः सशोणितैः ॥ पाकेऽतिवृत्ते सुविरस्तनु

त्वग्दोषभक्षितः ॥ बलीभिराचितः श्यावः शीर्यमाणतनूरुहः ॥ कफजे-
षु तु शोफेषु केषुचिद्विभीरत्वाद्वक्तमेव विपच्यते ॥ ततश्चास्पष्टं पक्व-
लिंगं भवति ॥ यत्र हि त्वक्सावर्ण्यं शीतशोफताऽल्परुजताऽश्मबद्ध-
घनता न तत्र मोहमुपेघातं रक्तपाकमित्याचक्षते ॥ अथैनं सम्यक्-
पक्वमवधार्य भीरुवृद्धबालदुर्बलक्लीबक्षीणगर्भिणीविषादितशस्त्राक्षमे-
षु पाकोद्धतदोषेषु च पीडितेषु संधिमर्माश्रितेष्वल्पेषु वा शोफेषु ती-
क्ष्णोष्णद्रव्यैर्दारुणं कुर्वीत ॥ इतरेषु पाटनं ॥ आमपाटने सिराम्नायु-
न्यापाटनं शोणितातिप्रवृत्तिर्वेदनाभिरुद्धिरवदरणं क्षतविसर्पो वा-
स्यात् ॥ विष्टन्नंतः पुनः पूयः सिराम्नाय्वसृगामिषं ॥ विष्टद्धो दहति
क्षिप्रं तृणोलपमिवानलः ॥ यश्छिनस्याममज्ञानाद्यश्च पक्वमुपेक्षते ॥
श्वपचाविव विज्ञेयौ तावनिश्चितकारिणौ ॥ प्राक् शस्त्राद्भोजयेदिष्टं
मद्यं तीक्ष्णं च पाययेत् ॥ न मूर्च्छत्यन्नसंयोगान्मत्तः शस्त्रं न बुध्य-
ते ॥ अन्यत्र मूढगर्भोदराश्मरीमुखरोगेभ्यः ॥ अथोपद्धतयंत्रशस्त्र-
साराग्निजांबवौष्ठपिचुप्तोतपन्नसूत्रचर्मपट्टमधुस्रेहकषायालेपकल्कसे-
कोदकुंभीशीतोष्णोदककटाहन्यजनादिघ्नोपयोगि सर्वोपकरणमा-
स्तृतशयनीयमुपस्थितस्रेहबलवदवलंबकपुरुषमिष्टेऽहनि मुहूर्ते च
दध्यक्षतान्नपानरुक्मरत्नार्चितविप्रं प्रणतेष्टदेवतं भुक्तवतमातुरं प्राङ्मु-
खमुपवेश्य संवेश्य च यंत्रयित्वा प्रत्यङ्मुखो वैद्यो मर्मसिराम्नायुसं-
ध्यस्थधमनीः परिहरन्ननुलोमं शस्त्रं निदध्यादापूयदर्शनात्सकृदेवाहरे-
च्छस्त्रमाशु च ॥ महत्त्वपि च पाकेषु झंगुलं शस्त्रपदमुक्तं ॥ झंगुलांतरं
झ्यंगुलांतरं वा ऽभिसमीक्ष्य विद्यते प्रदेशे वामप्रदेशिन्याऽन्वेषित्वा
नातिविद्यते गंभीरे मांसले चैषण्या विपरीते करीरादिनालेनातिसंवृते
सूकरवालेन ॥ यतो गतां गतिं विद्यादुत्संगो यत्र यत्र च ॥ तत्र
तत्र व्रणं कुर्यात्सुविभक्तं निराशयं ॥ आयतं च विशालं च यथादो-

षो न तिष्ठति ॥ शौर्यं माशुक्रिया तीक्ष्णं शस्त्रमस्त्रेदवेपथू ॥ अ-
 संमोहश्च वैद्यस्य शस्त्रकर्मणि शस्यते ॥ तत्र भ्रूगंडललाटाक्षि-
 टौष्ठदंतवेष्टमन्याकंठजत्रुकक्षाकुक्षिवंक्षणेषु तिर्यक्छेदइष्टः ॥ अन्यत्र
 तु सिरास्त्रायूपघातोऽतिवेदना चिराद्घ्नसंरोहो मांसकंदी च तिर्यक्छे-
 दाद्भवन्ति ॥ ततः शस्त्रमवचार्य शीताभिरद्भिरातुरमाश्वस्य समंता-
 त्प्रतिपीड्यांगुल्या व्रणमभिप्रक्षाल्य कषायेण व्रणात्स्रोतेनांभोऽप-
 नीय वेदनारक्षोघ्नैर्गुग्गुल्वगुरुसर्जरसवचागौरसर्षपहिगुलवणनिंबपत्रैः
 सघृतैर्वर्णं धूपयित्वा यथास्वमौषधेन मधुघृततिलकल्कैश्च दिग्धां व-
 र्तिं प्रणिधाय कल्केन पूरयित्वा नातिभृष्टयवसक्तुभिघृताक्तैर्भाजनाति-
 ऽभसा दक्षिणांगुलीभिः समृदितैरवच्छाद्य घनां कंवलिकां दत्वा सव्य-
 दक्षिणान्यतरपार्श्वे मृदुमनाविद्धमसंकुचितमृजुपटं निवेश्य बध्नीया-
 त् ॥ वातश्लेष्मोद्भवांस्तत्र द्विस्त्रिर्वा वेष्टयेद्व्रणान् ॥ सरुदेव परिक्षिप्य
 पित्तरक्ताभिघातजान् ॥ शस्त्रक्षतरुजायां तु प्रतनायां यष्टीमधुकस-
 र्पिषोष्णेन व्रणं सिंचेत् ॥ उदकुंभाच्चापो गृहीत्वा प्रोक्षन् परितो याच-
 कार्यपणैश्चर्यादिभिरस्य रक्षां कुर्याद्रक्षोभिभवनिषेधार्थं ॥ तेभ्यश्च
 बलिमुपहरेत् ॥ धारयेच्च शिरसा ॥ लक्ष्मीं गुहामतिगुहां जटिलां ब्र-
 ह्मचारिणीं ॥ वचां छत्रामतिच्छत्रां दूर्वां सिद्धार्थकानपि ॥ गुग्गुल्वा-
 दिभिरेवं शयनासनादि द्विरन्हो धूपयेत् ॥ तथा स्नेहोक्तं दिनचर्योक्त-
 माचारमनुवर्त्तेत ॥ विशेषतश्च दिवास्वमाद्व्रणे शोफकंदूरागरुकूपूयदृ-
 द्धिः ॥ स्त्रीणां तु स्मृतिसंस्पर्शदर्शनैश्चलिते स्नुते ॥ शुक्रे व्यवायजान्
 दोषानसंसर्गेष्यवाप्नुयात् ॥ भोजयेच्चैनं यथासात्म्यं समातीतशालिष-
 ष्टिकयवगोधूमान्यतमं मुद्गमसूराढकीसतीनयूपजांगलरसोपेतं जीवं-
 तीसुनिषण्णतंदुलीयकवास्तुकवार्ताकपटोलकारवेष्टकवालमूलकशा-
 कयुक्तं दाडिमामलकसैंध्रवसहितं सर्पिःस्निग्धं लघ्वल्पमुष्णोदकोत्तरं

च ॥ एवमस्य सम्यगाशितं जरामुपैति ॥ अजीर्णादनित्तादीनां विभ्र-
 मो बलवान्भवेत् ॥ ततः शोफरुजापाकदाहानाहानयामुयात् ॥ नवधा-
 न्यमाषकलायकुलत्थनिष्पावशिंबीशीतांनुमद्येक्षुक्षीरपिष्टतिलाविकृति
 शुष्कशाकापिशितहरितकामललवणकदुकक्षारानूपामिषाणि वर्जयेत् ॥
 वर्गोऽयं नवधान्यादिर्वाणिनः सर्वदोषकृत् ॥ मद्यं तीक्ष्णोष्णरूक्षाम्ल
 माशु व्यापादयेद्व्रणं ॥ वाल्मेयीरैश्च वीज्येत न चैनं परिघट्टयेत् ॥ न
 तुदेन्न च कंडूयेच्चेष्टमानश्च पालयेत् ॥ स्निग्धवृद्धहिजातीनां कथाः
 शृण्वन्मनःप्रियाः ॥ आशावान्न्याधिमोक्षाय क्षिप्रं व्रणमपोहति ॥
 पुनश्च तृतीये ऽहनि प्रक्षालनादि पूर्ववद्व्रणकर्म कुर्यात् ॥ द्वितीयादि-
 वसे मोक्षणादादौ विग्रथितो व्रणश्चिसदुपरोहत्युग्ररुजश्च भवति ॥ न
 च विकेशिक्रमौषधं वाऽतिस्निग्धरूक्षमतिश्लथगाढमश्लक्ष्णं दुर्न्यस्तं
 च दद्यात् ॥ अतिस्नेहात्क्लेदः ॥ अतिरौक्ष्याच्छेदो वेदना च ॥ अति-
 श्लथत्वादपरिशुद्धिः ॥ गाढतया संरंभः ॥ अश्लक्ष्णत्वाद्दुर्न्यासाच्च व्रण-
 बर्तौषधर्षणं ॥ व्रणं शोधयते शीघ्रं स्थिता ह्यंतर्विकेशिका ॥ व्यम्लं
 तु पाटितं शोफं पाचनैः समुपाचरेत् ॥ भोजनैरुपनाहैश्च नातिव्रणविरो-
 धिभिः ॥ यत्र सीन्यो व्रणस्तत्र चक्षास्थिशल्यपांशुतृणरोमशुष्कर-
 क्तादीन्यपोह्य विच्छिन्नं प्रविलंबि मांसं संध्यस्थीनि च यथास्थाने
 सम्यक्स्थापयित्वा स्थिते रक्ते यथार्हं सूच्योपहितेन स्नायुसूत्रवा-
 लादन्यतमेन सीज्येत् ॥ शणाश्मंतकमूर्धातसीनां वा बल्कैः ॥ सीवनवि-
 कल्पास्तुसभासेन चत्वारः ॥ गोष्फणिका तुन्नसेवन्वा वेल्लितकं ग्रं-
 थिबंधनमिति ॥ तेषां नामभिरेवाकृतिविभागः प्रहागवशाच्चोपयोगः ॥
 न वाऽतिसन्निकृष्टां विप्रकृष्टामत्यल्पबहुग्राहिणीं वा सूर्यां पातयेत् ॥
 एवं सम्यक्स्यूतमेवक्ष्य मधुघृतयुक्तैरंजनमधुकनिंबरोध्रप्रियंगुसल्लकी-
 फलक्षौममपीचूर्णैरवकीर्य पूर्ववद्धंदादीन्ययोजयेत् ॥ अंसीव्या संक्षण-

वक्षःकक्षादिषु प्रचलेष्वल्पमांसेषु च वायुनिर्वाहिणोऽतर्लोहितशल्या
 विषाग्निकारकताश्च व्रणाः ॥ सीव्यास्तु मेदःसमुत्था मित्रालिखिताः
 कफग्रंथिरल्पपालीकः कर्णः सद्योव्रणाश्च ॥ शिरोललाटाक्षिकूटकर्ण-
 नासागंडौष्ठककाटिकाबाहूदरस्फिक्पायुप्रजननमुष्कादिष्वचलेषु मां-
 सवत्सु च प्रदेशेषु ॥ कोशदामोत्संगस्वस्तिकानुवेहितमुत्तोलीमंडल-
 स्थगिकायमकखट्वाचीनविबंधवितानगोफणाः पंचांगीचेति पंचदश ब-
 धविशेषाः ॥ तेषां नामभिरेवाकृतयः प्रायेण व्याख्याताः ॥ तत्र कोश-
 मंगुलीपर्वसु विदध्यात् ॥ दाम संबाधेऽंगे ॥ उत्संगं विलंबिनि ॥ स्वस्ति
 कं संधिकूर्चभ्रूस्तनांतरकक्षाक्षिकपालकर्णेषु ॥ अनुवेहितं शाखासु ॥
 मुत्तोलीं ग्रीवामेढूयोः ॥ मंडलं वृत्तेऽंगे ॥ स्थगिकामंगुष्ठांगुलिमेढ्राग्रमू-
 ञ्छद्विषु ॥ यमकं यमलव्रणयोः ॥ खट्वां हनुशंखगंडेषु ॥ चीनमपां-
 गयोः ॥ विबंधमुदरोरुपृष्ठे ॥ वितानं मूर्द्धादौ पृथुलेऽंगे ॥ गोष्फणं
 नासौष्ठचिबुकसक्थिषु ॥ पंचांगीं जत्रूर्ध्वमिति ॥ यो वा यस्मिन्प्रदे-
 शे मुनिविष्टो भवति तं तस्मिन्कुर्वीत न तु व्रणस्योपरि ग्रंथिर्बाधकरो
 यथा स्यात् ॥ बंधस्त्विष्टोऽनिले दुष्टे दृढभग्ने व्रणेषु च ॥ तत्रांत्ययो-
 र्द्विधा बंधः सव्यदक्षिणभेदतः ॥ त्रिविधस्त्वेव सर्वत्र गाढश्लथसम
 त्वतः ॥ कफवाते घनो गाढः पित्तरक्ते तनुश्लथः ॥ वातपित्ते समो
 बंधः कफपित्तव्रणेषु च ॥ तथास्फिक्कक्षाबंधणोरुशिरःसु गाढं बध्नी-
 यात् ॥ शाखावदनकर्णकंठमेढ्रमुष्कपृष्ठपाश्वोदरोरःसु समं ॥ अक्ष्णोः
 संधिषु च शिथिलं ॥ वातश्लेष्मजे तु शिथिलस्थाने समं समस्थाने
 गाढं गाढस्थाने गाढतरं ॥ तथा शीतबसंतयोक्त्यहात्पित्तरक्तजे तु गाढ-
 स्थाने समं समस्थाने शिथिलं तैःस्थाने नैव ॥ तथा शरद्रीष्मयोः सा-
 यं प्रातः स्यात् ॥ अबध्यमानः पुनर्दशमशकतृणकाष्ठपांशुशीतवाता-
 तपादिसंपर्काद्विविधोपद्रवोपद्रुतो दुष्टतामुपैति ॥ स्नेहश्चात्र न विरं

तिष्ठति मेपजमचिराच्छुष्यति रुच्छेण रोहति रूढे च वैवर्ण्यं भवति॥
 अपिच ॥ चूर्णितं मथितं भग्नं बिश्लिष्टमथ पाटितं ॥ अस्थिस्रायुसि-
 राच्छिन्नमस्थिबंधे न रोहति ॥ उत्थानशयनाद्यासु सर्वेहासु न पीडयते॥
 उदृत्तौष्ठः समुत्सन्नो विषमः कठिनोऽतिरुक् ॥ समो मृदुररुक् शीघ्रं
 व्रणः शुद्ध्यति रोहति ॥ स्थिराणामल्पमांसानां रौक्ष्यादनवरोहतां ॥
 प्रच्छाद्यमौषधं पत्रैर्यथादोषं यथर्तु च॥ अजीर्णतरुणाच्छिष्टैः समंतात्सु
 निवेशितैः ॥ धौतैरर्कशैः क्षीरिभूर्जार्जुनकदंबजैः ॥ कुष्ठिनामग्निद-
 ग्धानां पिटिकामधुमेहिनां ॥ कर्णिकाभ्रौंदुरविषैः क्षारदग्धा विषान्वि-
 ताः॥ मांसपाके न बंधव्या गुदपाके च दारुणे॥ शीर्यमाणाः सरुग्दाहाः
 शोफावस्था विसर्पिणः ॥ अरक्षया व्रणे यस्मिन्माक्षिका निक्षिपेत्
 रुमीन् ॥ ते भक्षयंतः कुर्वन्ति रुजाशोफास्त्रसंखवान् ॥ सुरसादिं प्रयुं-
 जीत तत्र धावनपूरणे ॥ सप्तपर्णकरंजार्कनिंबराजादनन्वचः ॥ गोमू-
 त्रकल्कितो लेपः सैकः क्षारांबुना हितः ॥ प्रच्छाद्य मांसपेश्या वा व्रणं
 तानाशु निर्हरेत् ॥ उत्पद्यमानासु च तासु तास्त्ववस्थासु दोषादीनपेक्ष्य
 यथास्वमुपक्रमैरुपक्रमेत् न चैनं त्वरमाणः सांतर्दोषमुपसंरोहयेत् ॥
 स ह्यल्पेनाप्यपचारेणांतरुत्संगं कृत्वा भूयो विकुरुते ॥ तस्मात्सुशुद्धं
 रोपयेत् ॥ रूढेप्यजीर्णव्यायामव्यवायादीन्विबर्जयेत् ॥ मासान्पट् सप्त
 वा नृणां विधिरेवः प्रशस्यते ॥ इतीदं व्रणमाश्रित्य दिव्यान्नमुप
 दर्शितं ॥ उत्तरे विस्तरस्तस्य बक्ष्यते साधनं प्रति ॥ ॥ इति शास्त्रकर्म-
 विधिर्नामाष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

अथातः क्षारकर्मविधिमाध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ ॥ क्षारो हि
 गानौषधसमवायनिर्द्धतः सर्वरसाधिष्ठानं कटुकलवणरसभूयिष्ठस्ती-
 क्ष्णो दहनः पाचनोऽबदारणो विलयनः शोथनो रोपणः रुम्याममेदो-
 विषापहः सर्वशस्त्रानुशस्त्राणां च वरिष्ठश्छेदनभेदनपाटनलरेवनकरणा-
 द्यतश्च संवाधावकाशजेषु दुःखावचारणीयशस्त्रेषु नासारौर्बुदादिषु

शस्त्रेण चासित्व्यत्सु दुष्टव्रणेषु बहुशःप्रकोपिषु प्रयुज्यते ॥ स द्विधा
 बाह्यांतःपरिमार्जनेन ॥ तत्राशौर्बुद्धमगंदरग्रंथिदुष्टव्रणनाडीचर्मकील-
 वर्त्ममुखरोगकुष्ठकिलासतिलकालकादिषु बहिःपरिमार्जनेन ॥ अंतःप्र-
 मार्जनेन तु गुल्मगरोदराग्निसादशूलानाहाश्मरीशर्करादिषु ॥ स यथा-
 स्वमेवोपदेक्ष्यते ॥ न तूभयोऽपि योज्यो भीरुदुर्बलक्षामवातपित्तादित-
 ज्वरातिसारपांडुशिरोरुद्धयरोगमेहाक्षिपाकतिमिरारोचकातुरक्तवमन-
 विरेकर्तुमतीर्णाभिष्युद्धतफलयोनिसर्वांगशूलविषमद्यपीतेषु ॥ मर्मसि-
 रास्त्रायुसंधितरुणास्थिसेवनीधमनीगलनाभिनखांतरमुष्कशफःस्रोतः-
 खल्पमांसेषु च देशेष्वक्ष्णोश्चान्यत्र वर्त्मरोगात् ॥ तथाऽतिशीतोष्णवर्ष-
 दुर्दिनप्रवातेषु च ॥ अथ बहिःपरिमार्जनस्त्रिविधो मध्यो मृदुस्तीक्ष्ण-
 श्व ॥ तस्य पाकविधिः शरदि शुचिरुपोषितः शुक्लवासाः प्रशस्तेऽहनि
 प्रशस्तदेशजातं मध्यमवयसमनुपहतं महान्तं कालमुष्ककं सुरापलसु-
 मनोक्षतादिभिश्चतुर्दिशं बलिं दत्वा प्रदक्षिणं चाभ्यर्च्यैनमधिवासयेत् ॥
 दैवतेभ्यो नमस्तेभ्यो निवसंतीह ये श्रिताः ॥ गंतुमर्हस्यसंकुद्धास्त्य-
 क्स्वेमं वा सपर्ययं ॥ भेषजार्थं ग्रहीष्यामि सर्वप्राणभृतामिमं ॥ वृक्षं न
 लोभान्न क्रोधाद्ब्राह्मणार्थं विशेषतइति ॥ तथाऽपरेद्युस्तत्र यद्यद्भूतं वैरुतं
 वा किंचिन्न पश्येत् ॥ ततो युगमात्रमारूढे सवितरि ब्राह्मणान्वाचयित्वा
 तं पादपं पूर्वाग्रमुत्तराग्रं वा पातयेत् ॥ एवं च पारिभद्रपलाशाश्वकर्णरा-
 जरुक्षमहारुक्षरुक्षकेंद्ररुक्षवृषास्फोटससच्छदनक्तमालतिल्वककदली
 बिभीतकाश्वमारकपूतिकचित्रकार्ककाकजंघाऽपामार्गाग्रिमंथान्वसं-
 तोपगृहीतांश्चयवान्सशुकनालांश्चतस्रश्च कोशातकीः सर्वान्तमूलफ-
 लपत्रशाखान् खंडशः कल्पयित्वा नातिशुष्कान् शिलातलस्थान्निवाते
 पृथक्पृथक्पृथक् मुष्ककनिचये च मुधाशर्कराः प्रक्षिप्य तिलकुंतलैरा-
 दीपयेत् ॥ दग्ध्वा च शान्तेऽग्नौ पृथक् मुधाशर्कराभस्म कृत्वेतरसर्वक्षार-
 द्रोणमभ्यधिकमुष्ककं सलिलपलसहस्रेण गवादिमूत्रपलसहस्रेण चा-

लोडय महता वस्त्रेण परिस्त्रावयेद्यावदच्छो रक्तस्तीक्ष्णः पिच्छिलश्च
जातस्तदा तं क्षारनिष्पदं गृहीत्वा भस्म विवर्जयेत् ॥ ततः स्नेहपाकं
विधिना पचेत् ॥ पच्यमाने तु तस्मिंस्ताः सुधाभस्मशर्कराः क्षीरपाकं
शंखनाभीश्रायसे पात्रेऽग्निवर्णान् कृत्वा तत्क्षाराच्छकुडवमात्रे निर्वा-
प्यं तेनैव च सुश्लक्ष्णं पिष्ट्वा प्रतिवापं दद्यात् ॥ ततश्च सुतरां दर्व्याऽव-
घट्टयेत् ॥ यदा च सबाष्पैर्बुद्बुदैः समुत्तिष्ठेत्सांद्रतया च दर्वीप्रलेपी स्या-
त्तदैनमवतार्यायोघटे यवराशौ सुगुप्तं स्थापयेत् ॥ एष मध्यमः क्षारः ॥ मृ-
दौ शर्करादीन्निर्वाप्यापनयेन्नतु पिष्ट्वा क्षिपेत् ॥ तीक्ष्णे तु दंतीचित्रकलां
गलिकापूतीकप्रवालतालपत्रीविडसर्जिकाकनकक्षीरीहिगुवचाऽतिवि-
षाः श्लक्ष्णचूर्णीकृता दग्धाश्च शंखशुक्तीः पूर्ववत् प्रतिवापं दद्यात् ॥
तांश्च व्याधिवलतः सप्तरात्रादूर्ध्वं प्रयुंजीत ॥ क्षीणजले तु बलाधा-
नार्थं पुनः क्षारजलमावपेत् ॥ तत्र नातितीक्ष्णो नातिमृदुः श्वेतः श्ल-
क्ष्णः शीघ्रः पिच्छिलः शिखरी सुखनिर्वाप्योऽल्परुग्धिष्यंदी चेति
दश क्षारस्य गुणाः ॥ दशैव च दोषाः ॥ तद्यथा ॥ अत्युष्णोऽतिशी-
तोऽतितीक्ष्णोऽतिमृदुरतितनुरतिघनोऽतिपिच्छिलो विसर्पी हीनौष-
धो हीनपाकश्चेति ॥ तत्र क्षारकर्मण्युपहरेत्पिचुर्वतिशलाकादर्व्यजलि-
काघृतमधुमुक्तनुषोदकमस्तुक्षीरोदकशीतोपदेहशयनासनादीनि ॥ अथ
क्षाराहस्योपविष्टस्य संविष्टस्य वाऽऽप्तपरिचारकगृहीतस्य व्याधिं छि-
त्वाऽवलिरव्य प्रच्छाय वा पिचुष्टोतान्यतरावगुंठितया शलाकया क्षारं
पातयेत् ॥ ततो मात्राशतमुपेक्षेत् ॥ वर्त्मरोगे तु निर्भुज्य वर्त्मनी पि-
चुना मधूच्छिष्टेन वा कृष्णभागं प्रच्छाद्य पद्मपत्रतनुः क्षारलेपः ॥ मा-
णजेषु त्वर्शोर्बुदेष्वादित्याभिमुखस्योन्नमय्य नासिकामुपेक्ष्य च पं-
चाशन्मात्राः ॥ तद्वच्छ्रोत्रजेषु ॥ गुदार्शःसु पाणिना यंत्रद्वारं पिथाय
धारयेन्मात्राशतमेव ॥ ततः प्रमार्जनेन प्रमृज्य क्षारं सम्यग्दग्धमवेक्ष्य
निर्वापयेत्सर्पिर्मधुभ्यां मुक्तनुषोदकमस्तुक्षीरादिभिश्च ॥ ततः परं शी-

तमधुरैः सघृतैः प्रदिष्टान् ॥ अभिष्यंदीनि भोज्यानि भोज्यानि क्ले-
दनाय च ॥ स्थिरमूलत्वात्तु यदि क्षारदग्धं न विशीर्यते ततो धान्या-
म्लबोजमधुयष्टिकापुक्तैस्त्रैलैरालेपयेत्सुवर्णक्षीरीयुतैर्वा त्रिवृद्धिङ्गसा-
रिवाद्भिर्वा ॥ मालतीवृषांकोटर्निबास्फोटपटोलीकरवीरपत्रकाथो व्र-
णे प्रक्षालनं ॥ एषामेवच कल्ककाथे सिद्धं सर्पिस्तैलं वा रोपणं नाग-
पुष्पमंजिष्ठाचंदनतिलपर्णिकामु वा ॥ यथाव्याधिदोषं च व्रणमुपक्र-
मेत् ॥ तिलाः समधुका रोपणाश्वास्य पूजिताः ॥ तत्र पक्वजांबवसं-
काशमवसन्नमीषद्यथास्वविकारोपशांतौ सम्यग्दग्धं भवति ॥ तद्दि-
पर्यये तोदकंदूजाढ्यादिभिश्च दुर्दग्धं तत्र पुनः पातयेत् ॥ ऊषादाहरा-
गशोफज्वरपाकविसर्पशिरोरोगवातपित्तकोपैरतिदग्धं ॥ अपिच ॥ ने-
त्रेऽतियोगाद्वर्त्मनिर्भेदेर्नेन्द्रियभ्रंशः ॥ घ्राणे नासावंशतरुणास्थिदरणं
संकोचो गंधाज्ञानं च ॥ तद्वच्छ्रोत्रादिष्वपि च यथास्वं व्यापत् ॥ गु-
दे विष्मूत्ररोधोऽतिसारः पुंस्त्वोपघातो गुदविशरणाच्च मृत्युर्वा सर्वदा वा
शोफतोदवेदनास्त्रावाः शक्नुमूत्रविधारणाशक्तिर्वा ॥ तमतिप्रवृत्तमा-
शु पूर्वोक्तैरेव निर्वापणैः पुनः पुनर्निर्वापयेत् ॥ अतश्च दातव्यमतिप्रमा-
णं न सकृदेव दहेदिति ॥ भवति चात्र ॥ अम्लो हि शीतः स्पर्शेन
क्षारस्तेनोपसंहितः ॥ ॥ यात्याशु स्वादुतां तस्मादम्लैर्निर्वापये-
त्तरां ॥ ज्वरातिसारतृष्णमोहमूर्च्छाद्वेदनार्तिभिः ॥ कक्षं दहत्यग्निरिव
शरीरं क्षारविभ्रमः ॥ पाययेतातियोगेऽतस्तं शीघ्रं सघृतं दधि ॥ सगु-
ढं वा दधिसरं तैलं वा ससितोपलं ॥ धात्रीफलकपित्थाम्लदाडिमस्व-
रसे घृतं ॥ द्विगुणे साधितं पानसेकैः क्षारातिरुग्धरं ॥ दाडिमामलका-
श्रातकपित्थकरमर्दकान् ॥ आम्नाच्च मातुलुंगाच्च रसं मृद्वभिना पचेत्
॥ ततो निवृत्तक्षाराय दद्यान्मात्रां यथाबलं ॥ क्षारो निवर्त्तते तेन
प्रसादं त्वक्चगच्छति ॥ शोणितानिप्रवृत्तौ तु बाह्यांतःशिशिरो वि-
धिः ॥ इति क्षारविधिर्नार्मिकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

अथातोऽग्निकर्मविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ अग्निः क्षारादपि
 गरीयानौषधशस्त्रक्षारैरसिद्धानां तदाहसिद्धेरपुनर्भवाच्च ॥ तत्राग्निकर्म
 त्वचि मांसे सिरास्त्रायुसंध्यस्थिषु च प्रयुज्यते ॥ तत्र मशतिलकाल-
 कचर्मकीलसरुक्स्तब्धप्रम्लायदंगाभिष्यंदाधिमंथशिरोभ्रूशंखलला-
 टरुजार्दिनेषु सूर्यकांतपिप्पल्यजाशरुद्रोदंतशरशलाकाभिस्त्वग्दाहो
 यथास्वमभिष्यंदादिषु तु भ्रूशंखललाटदेशेषु ॥ ग्रंथ्यर्बुदाशौभगंद-
 रंगंडगंडमालाश्लीपदां त्रष्टुद्विदुष्टव्रणगतिनाड्यवगाढपूयलसीकेषु जां-
 बवौष्ठसूचीशलाकापृतगुडनधुमधुयष्टीतैलवसाहेमताम्रायोरूप्यकां-
 स्यैर्मांसदाहः ॥ सिरास्त्रायुसंध्यस्थिच्छेदशोणितातिप्रवृत्तिदंतनाडी-
 श्लिष्टवर्त्मोपपक्ष्मकलगणालिंगनाशासम्यग्व्यधेषु जांबवौष्ठशलाका-
 सूचीमधूच्छिष्टमधुगुडस्त्रैः सिरादिदाहः ॥ न तु दहेद्भिन्नकोष्ठमं-
 तःशोणितमंतःशल्यमनेकव्रणपीडितमुष्णे च काले तथा क्षारानर्हं
 च ॥ आत्ययिके तु व्याधौ कृतोष्णप्रतीकारस्य पिच्छिलमन्त्रम-
 शितवतोऽग्निकर्म कुर्यात् ॥ अथ दाहार्हमातुरं कृतस्वस्त्ययनमुपहृ-
 तसर्वोपकरणं प्राक्शिरःसंविष्टमासावलंबितं कृत्वा वैद्यो निर्धूमवृह-
 त्स्थिरदीप्तखदिरबदराद्यंगारैरयोधटनप्रकारेण भस्त्रानिलाध्मातैर्व्यज-
 नेन बोध्वनिर्गच्छज्ज्वालतयाऽऽपादितापाद्यमानभासुराग्निवर्णैर्जांब-
 वौष्ठादिभिर्व्याधिप्रदेशवशाद्दलयाद्धचंद्रस्वस्तिकाष्टापदार्बिदुरेखाप्रति-
 सारणविकल्पैर्मुहुर्मुहुर्हितोपहिताभिर्वाग्भिरग्निश्वातुरमाश्वासयन् द-
 हेदासम्यग्दाहलिंगोत्पत्तेः ॥ उच्छूनसुषिरप्रलूनदंतनाडीसजंतुदुष्टव्र-
 णेषु तु स्नेहमधूच्छिष्टगुडैः पूरयित्वा दहेत् ॥ सम्यग्दग्धे च मधुसर्पिषी
 दद्याच्छीतस्निग्धांश्च प्रदेहान् ॥ सम्यग्दग्धलिंगं पुनः सशब्दं दहनं दुर्ग-
 धित्वं त्वक्संकोचश्च ॥ त्वग्दग्धे कपोतवर्णत्वमल्पशोफरुजता शुष्कसं-
 कुचितव्रणता च ॥ मांसदग्धे रुष्णोन्नतव्रणत्वं स्थिते च रक्ते सलसीका-

सुतिः ॥ सिरादग्धे कृष्णारुणकर्कशास्थिरवणता स्नाय्वाददग्धे च ॥ दुर्दग्धातिदग्धयोः प्रमाददग्धवलक्षणं चिकित्सितं च ॥ प्रमाददग्धं पुनश्चतुर्विधं भवति तुच्छं दुर्दग्धं सम्यग्दग्धमतिदग्धं च ॥ तत्र यद्विवर्णमुप्यतेऽतिमात्रं तत्तुच्छं ॥ यत्रोत्तिष्ठति स्फोटतीव्रोषादाहरुजश्चिराच्चोपशाम्यन्ति तद्दुर्दग्धं ॥ पक्वतालफलवर्णं समास्थितं पूर्वलक्षणयुक्तं च सम्यग्दग्धं ॥ अतिदग्धे तूग्ररुजता धूमायनं मांसप्रलंबनं सिरादिव्यापदो गंभीरवणता ज्वरदाहतृणमूर्च्छाछर्दयः ॥ शोणितातिप्रवृत्तिस्तन्निमित्ताश्चोपद्रवाः कृच्छ्रेण रोहणं रूढे च विवर्णनेति ॥ स्नेहदाहस्तु कष्टतरो भवति स हि स्नेहस्य सूक्ष्ममार्गानुसारित्वाद्दूरमनुप्रविशतीति ॥ भवति चात्र ॥ तुच्छस्याभिप्रतपनं कार्यमुष्णं च भेषजं ॥ स्त्याने रक्ते हिमैर्नोष्मा निष्क्रामति यतो बहिः ॥ वेदना वर्द्धते तेन रुधिरं च विदह्यते ॥ उष्णं निष्क्रामयत्कुर्यादुष्माणं मंदतां रुजः ॥ शीतामुष्णां च दुर्दग्धे क्रियां कृत्वा ततः पुनः ॥ घृतलेपनसेकांस्तु शीतानेवावचारयेत् ॥ सम्यग्दग्धे तवक्षीरीकृष्णचंदनगौरिकैः ॥ सामृतैः सधृतैर्लेपं कल्कैर्वाऽऽनूपमांसजैः ॥ शातोष्माणि परं कुर्यात्पित्तविद्रधिसाधनं ॥ अतिदग्धे विशीर्णानि मांसा न्युद्धृत्य शीतलं ॥ क्रियां कुर्यात्ततः पश्चाच्छालितंदुलकंडनैः ॥ तिक्तुक्त्वक्कषायैर्वा पिष्टैः साज्यैः प्रलेपयेत् ॥ गुडूच्याश्छादयेत्पत्रैरथ वौषोदकैर्वर्णं ॥ भेषजं वाऽस्य कुर्वीत सर्वं पित्तविसर्पवत् ॥ स्नेहदग्धे भृशतरं तत्र रूक्षं तु योजयेत् ॥ शस्त्रक्षाराग्रयो यस्मान्मृत्योः परमसायुधं ॥ अप्रमत्तो भिषक् तस्मात्तान्सम्यगवचारयेत् ॥ इति तंत्रस्य हृदयं सूत्रस्थानं समाप्यते ॥ अत्रार्थाः सूत्रिताः सूक्ष्माः प्रतन्यन्ते हि सर्वतः ॥ इत्यष्टांगसंग्रहे चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥ ॥ इति श्रीसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटाचार्यविरचितेऽष्टांगसंग्रहे प्रथमं सूत्रस्थानं संपूर्णं ॥ १ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥

॥ श्री ॥

अष्टांगसंग्रहे

शारीरस्थानम् २

श्रीगणेशाय नमः ॥ धन्वंतरये नमः ॥ अथातः पुत्रकामीयं शारीरं
व्याख्यास्यामः ॥ इति ह स्माहुः रात्रेयादयो महर्षयः ॥ अथ खलु पु-
मानेकविंशतिवर्षः कन्यामतुल्यगोत्रामतुल्याभिजनामसंचारिरोगकु-
लप्रसूतां रूपशीललक्षणसंपन्नामनूनामविनष्टदंतौष्ठकर्णनखकेशस्तनीं
मृदुमरोगप्रकृतिमकपिलामर्पिगलामहीनाधिकांगीं द्वादशवर्षदेशीया-
ममरभुजगसरिदचलवृक्षपक्षिनाक्षत्रान्यप्रेक्ष्यभीषणकनामान्यनुद्वहंती-
मनघामनिंघामनिंघेन विधिनोद्वहेत् ॥ तस्यां षोडशवर्षायां पंचविं-
शतिवर्षः पुरुषः पुत्रार्थं प्रयतेत ॥ तदा हि तौ प्राप्तवीर्यौ वीर्यान्वित-
मपत्यं जनयतः ॥ ऊनपंचविंशतिवर्षेणोषोडशवर्षायामाहितो गर्भः
कुक्षिस्थ एव विनाशमाप्नुयादल्पायुर्बलारोग्यविभवो वा स्याद्विकल-
द्रियो वा कृतावाद्ये च रात्रित्रये तथा दुष्टे शुक्रार्तवइति ॥ तत्राहारस्य
सम्यक्परिणतस्य क्रमान्मज्जानमनुप्राप्तस्य सारः शुक्रसंज्ञां लभते ॥
तत्तु क्षीरहव सर्पिरिक्षुरसहव गुडः शरीरे शुक्रधरां कलामाश्रित्य सर्वा-
गव्यापितया स्थितं विशेषतश्च मज्जमुष्कस्तनेषु हर्षोदीरितं तु संघट्ट-
नेन हृदयावेशात्पिंडीभूतमंगादंगात्प्रवर्तते तत्सौम्यं स्निग्धं गुह्यं शुक्लं
मधुगंधि मधुरं पिच्छिलं बहु बहलं घृततैलक्षौद्रान्यतमवर्णं च शुक्रं
गर्भाधानयोग्यं भवति ॥ तथा रक्तमेव च स्त्रीणां मासे मासे गर्भकोष्ठम-
नुप्राप्य त्र्यहं प्रवर्तमानमार्तवमित्याहुः ॥ अतिप्रसंगेनानृताद्यतौ वा

तदेवासृग्दरं प्रदरं व्यापदं च रक्तयोनिंसंज्ञां लभते ॥ तत्साधने रक्त-
 पित्तचिकित्सितं गुह्यरोगप्रतिषेधं चेक्षेत ॥ वातकफावृतमार्गाणां त्व-
 प्रवर्तमानं पित्तलैरुपचारैस्तत्प्रवर्तमानं सशुक्रमशुकं वा जीव
 रहितं वातलान्यासेवमानाया योषितो गर्भलिंगानि दर्शयद्गुल्मी भ-
 वति तत्र गुल्मचिकित्सितमीक्षेत ॥ कदाचिद्वा गर्भइव वातोदरं
 भवति तद्वातोपशमनैरुपशाम्यति ॥ तदेव कदाचिदार्तवं सौम्यैर्दृह-
 णात्मभिराहारविहारैः स्तम्भितमनुपद्रवमेवोदरं गर्भाधिष्ठितमिव वर्द्धय-
 ति ॥ येन तामगर्भा गर्भिणीमाहुर्मूढाः ॥ ततो विपरीतैर्यदृच्छया वा
 प्रवृत्ते रक्ते गर्भशरीरमपश्यंतो भूतहृतमित्यज्ञा ब्रुवते ॥ यस्मा-
 त्संभवत्योजसोऽपहरणं रक्षोभिर्न तु कायस्यानिष्टत्वादशक्तेर्वा ॥ इ-
 च्छाशक्त्योर्हि प्रवृत्ते रूपलब्धिर्न च दृश्यते कस्यचिदमानुषेर्देहापहा-
 रः ॥ यदि च दृष्टमपि समुल्लंघ्य केचिदतिशयशक्तियुक्ता गर्भस्य
 शरीराक्षेपे प्रवर्तते तदा कथमिव प्राप्तावसरास्तज्जननीरुपेक्षेरन् ॥
 आर्तवं पुनः शशरुधिरलाक्षारसोपमं धौतं च विरज्यमानं शुद्धमाहुः ॥
 यथाच बालस्य जीर्णस्य वा तरोः पुष्पफलं पुष्पफलस्य वा त-
 द्विधस्य गंधो नोपलभ्यते तथैव नोनषोडशातीतसप्ततिवर्षस्य पुंसः शु-
 क्रसेकादयः ॥ योषितश्चोनद्वादशातीतपंचाशद्वर्षाया रजस्तन्यादय
 इति ॥ अथ शुद्धशुक्रार्तवमरोगं मिथोऽनुरक्तं मिथुनमुपस्नेह्य विधि-
 वत्संशोद्ध्यास्थापनानुवासनाभ्यामुपाचरेत् ॥ विशेषतस्तु घृतक्षीरव-
 द्भिर्मधुरौषधसंस्कौरः पुरुषं तैलेन नारीं पित्तलैश्च मांसैः ॥ एवं हि
 समानगुणतया शुक्रार्तवमाप्यायते ॥ वातपित्तश्लेष्मकुणपगंधिग्रंथि
 पूयक्षीणमूत्रपुरीषरेतांसि त्वबीजानि भवंति ॥ तत्र तनु रूक्षं फेनि-
 लमरुणमल्पं विच्छिन्नं सरुजं चिराच्च निषिच्यते वातेन ॥ किंचि-
 त्पीतमपिच्छिलमानीलं वा दहदिव प्रवर्तते पित्तेन ॥ मज्जोपसंसृष्टं

प्रभूतं विबद्धं चांभसि च किंश्चिन्मज्जति श्लेष्मणा ॥ कुणपगंध्य-
 मल्यं रक्तेन ॥ ग्रंथिभूतं वातश्लेष्मभ्यां ॥ पूतिपूयनिभं पित्तश्ले-
 ष्मभ्यां ॥ क्षीणं वातपित्ताभ्यां ॥ तदुक्तं ससाधनं प्राक् ॥ मूत्रपुरी-
 षगंधि सन्निपातेन ॥ आर्तवमपि शुक्रवदोषैरुपसंसृष्टमबीजमेव ॥
 तस्य लिंगं नाम च पूर्ववत् ॥ तेषु कुणपग्रंथिपूयक्षीणरेतांसि कृच्छ्र-
 साधनानि ॥ मूत्रपुरीषशुक्रार्तवं त्वसाध्यं कुणपग्रंथिपूयार्तवं वा ॥
 तत्राद्यांस्त्रीन् शुक्रार्तवदोषान् यथास्वं दोषसाधनेन साधयेत् ॥ गु-
 ष्यप्रतिषेधेन चोभयानपि च ॥ वातिके शुक्रदोषे सुक्तसैधवफला-
 म्लसिद्धं यवक्षारप्रतिवापं सर्पिःपानं ॥ बिल्वविदारीक्षीरयुक्तमास्थप-
 नं ॥ मधुकभद्रदारुसिद्धं तैलमनुवासनं ॥ क्षीरकुलीररससिद्धं तैलमु-
 त्तरबस्तिः ॥ पैत्तिके कांडेक्षुश्वदंष्ट्रागुदूचीसिद्धं मूर्वामधुकप्रतीवापं
 सर्पिःपानं ॥ त्रिवृच्चूर्णं सघृतो विरेकः ॥ पयस्याश्रीपर्णीसिद्धं क्षीरयु-
 क्तमास्थापनं ॥ मधुकमुद्रपर्णीसिद्धं तैलमनुवासनमुत्तरबस्तिश्च ॥
 श्लैष्मिके पाषाणभेदकाश्मंतकामलकक्काथसिद्धं पिप्पलीमधुकचूर्ण-
 प्रतीवापं सर्पिःपानं ॥ मदनफलकषायो वमनं ॥ दंतीविडंगचूर्ण-
 स्तैललीढो विरेकः ॥ राजवृक्षमदनफलकषायप्रगाढमास्थापनं ॥
 मधुकपिप्पलीसिद्धं तैलमनुवासनमुत्तरबस्तिश्च वातजेऽप्यार्तवदोषे
 भार्ग्वीभद्रदारुसिद्धं सर्पिःपानं ॥ काश्मर्यक्षुद्रसहासिद्धं वा क्षीरं ॥
 मधुकशृगालविन्नाकल्कं पयःसर्पिःसहितं ॥ प्रियंगुतिलकल्कं वा यो-
 नौ धारयेत् ॥ सरलमुद्रपर्णीकषायः प्रक्षालनं ॥ पित्तजे काकोली
 ह्रयविदारीमूलकाथमुत्तलपद्मकक्काथं मधुकपुष्पकाश्मर्यफलकाथं वा
 सशर्करं पिबेत् ॥ श्वेतचंदनकाथं वा सक्षौद्रं ॥ धवधातकीकल्कं वा ॥
 घृतेन वा मधुकमधुरसामृद्धीकाकल्कं ॥ शम्याकगवाक्षीक्षीरं विरेकः ॥
 चंदनपयस्याकल्कं योनौ धारयेत् ॥ गैरिकारिष्टकषायः प्रक्षालनं ॥

श्लैष्मिके कुटजकटुकाऽश्वगंधाक्काथं पिबेत् ॥ समाक्षिकं वा क्षीरि-
 दक्षप्रवालकाथं ॥ एतेषामेव वा चूर्णं मधुघृताभ्यां लिखात् ॥ मद-
 नफलकषायेण वमनं ॥ तत्कल्कमेव च योनौ धारयेत् ॥ रोघ्नाति-
 दुक्कषायः प्रक्षालनं वस्तमेषमूत्रं वा ॥ कुणपरेतसि धातुकीपुष्प-
 खदिरार्जुनदाडिमैः सिद्धमसनादिभिर्वा सर्पिः पाययेत् ॥ ग्रंथिरेत-
 सि पाषाणभिदा पलाशभस्मना वा ॥ पूयेतसि परूषकादिन्यग्रोधा-
 दिभ्यां ॥ मूत्रपुरीषरेतसि वायुनाऽतिषिकृते हिंशीरचित्रकैरथवा
 चित्रकवितुन्नकप्रियंगुहिंसुसमंगामृणालसिद्धमेला मोचचूर्णप्रतिवापं ॥
 तथा ग्रंथ्यार्तवे पाठात्रिकंटकदक्षकक्काथं ॥ कुणपपूयार्तवे चं
 दनक्काथं पिबेत् त्रिफलाकल्ककथौ चात्र धारणाचमने ॥ सर्वेषु
 च शुक्रार्तवदोषेषु स्त्रीपुंसौ स्नेहादिकर्मभिर्विशेषेण चोत्तरवृत्तिभिः
 पुनः पुनरुपाचरेत् ॥ यथास्त्वं च योनौ कल्कैः पिचुभिश्च ॥ इत्येवं
 विशुद्धशुक्रार्तवौ पूर्वोक्तं विधिमासेवेतां ॥ ऋतुस्तु दृष्टार्तवो द्वाद-
 शरात्रं भवति ॥ षोडशरात्रमित्यन्ये ॥ शुद्धयोनिगर्भाशयार्तवाया मा-
 समपि तु केचित् ॥ तद्दददृष्टार्तवोप्यस्तीत्यपरे ॥ क्षामप्रसन्नवदनां
 स्फुरच्छ्रोणिपयोधरां ॥ स्रस्ताक्षिकुक्षिं पुंस्कामां विद्यादतुमर्तां स्त्रि-
 यं ॥ पद्मं संकोचमायाति दिनेऽतीते यथा तथा ॥ ऋतावतीति यो-
 निः सा शुक्रं नांतः प्रतीच्छति ॥ मासेनोपचितं रक्तं धमनीभ्यामृ-
 तौ पुनः ॥ ईषत्कृष्णं विगंधं च वायुर्योनिमुखाभ्रुदेत् ॥ ततः पुष्प-
 दर्शने प्रथमदिवसात्प्रभृति ब्रह्मचारिणी स्नानाद्यलंकाररहिता दर्भ-
 संस्तरशायिनी त्रिरात्रमासीत् ॥ पर्णशरावकरतलान्यतमे च यावत्कं
 पयसा सिद्धमल्पं कर्शनार्थमश्रीयात् ॥ तीक्ष्णोष्णाम्ललवणानि वर्ज-
 येत् ॥ चतुर्थेऽह्न्युद्वर्तिता शीतसलिलस्नाताऽनुलिप्ताऽलंकृता शुक्लमा-
 ल्यांबरा कृतमंगलस्वस्त्ययनैवाविधमेव अतारिं पश्येदनन्यमनाः ॥ तदा
 हि यादृशमेव पश्यति चिंतयति वा तादृशं प्रसूत इति ॥ ततः स्नानो-

त्पुनरपि गुणवत्पुत्रार्थं चतूरात्रमुपेक्षेत् ॥ पुष्पदिनात्सप्तरात्रं ॥ अथाष्ट-
 म्यां दशम्यां द्वादश्यां वा रात्रौ पुत्रकामः संविशेत् ॥ पंचम्यां सप्त-
 म्यां नवम्यां वा दुहितृकामः ॥ तामूत्तरोत्तरमायुरारोग्यैश्वर्यसौभा-
 ग्यबलवर्णेन्द्रियसंपदपत्यस्य भवति ॥ अतः परं तूत्तरोत्तरमेवायुरा-
 दीनां ह्रासः ॥ तत्र युग्मासु रात्रिष्वल्पीभवत्यार्तवमयुग्मास्वाप्या-
 यते ॥ तस्मात्तासु क्रमात्पुत्रस्य दुहितुश्च जन्म ॥ अतएव चानु-
 परतार्तवदर्शनां पुत्रार्थं विषमेष्वप्यहस्सु नोपेयात् ॥ यदि त्वाहा-
 रानुरोधादयुग्मासु शुक्रस्याधिकता युग्मासु च न्यूनता स्यात् ततः
 पुमान् रुधिराकृतिर्दुर्बलो हीनांगो वा जायते ॥ स्त्री च पुरुषाकृतिर्दुर्बला
 हीनांगी वा ॥ एकादशीत्रयोदश्योस्तु नपुंसकं स्यात् ॥ अथोपाध्या-
 यः पुत्रीयं विधानमाचरेत् ॥ शृङ्गायास्तु मंत्रवर्जितं ॥ यादृशं च पुत्रमा-
 शासीत तद्रूपवर्णचरितान् जनपदाननुचितयेति स्त्री वाच्या ॥ तज्ज
 नपदाहारविहारोपचारपरिच्छदांश्चानुविदधीत ॥ कर्माते च पुमान्मासं
 ब्रह्मचारी सर्पिःक्षीराभ्यां शाल्योदनमभिप्राश्य नात्याशितः सुखी
 सखी सुमनाः प्रीणितांगः शुक्लनिवसनो मौहूर्तिकानुमते रात्रिभागे क
 ल्याणानि चिंतयंस्तदभिकामः स्वास्तीर्णं शयनं दक्षिणेन पादेन प्रागा
 रोहेत् ॥ तद्विधैव च प्रमदा कर्षितांगी तैलमापोत्तराहारा पूर्वं वामपादेन
 पुरुषस्य दक्षिणतः शय्यामधिरोहेत् ॥ तत्र मंत्रं प्रयुंजीत ॥ आहिर
 सि आयुरसि सर्वतः प्रतिष्ठासि धाता त्वा दधातु विधाता त्वा दधातु
 ब्रह्मवर्चसा भवेति ॥ ब्रह्मा बृहस्पतिर्विष्णुः सोमः सूर्यस्तथाऽश्वि-
 नौ ॥ भगोऽथ मित्रावरुणौ वीरं दधतु मे सुतमिति ॥ ततः परस्प-
 रं सामभिरभिसांत्य सहर्षमनुकूलं संवसेतां ॥ पर्यासे चैनां शीतो-

१ पुष्पदिनात्सप्तरात्रमिति सर्वत्र मूलपाठो दृश्यते ॥ ममतु ततःपुष्पदर्शनइत्या-
 रभ्य त्रिरात्रमासीत ॥ ततःस्नानादित्यारभ्य चतूरात्रमुपेक्षेतेति वाक्यद्वयस्य तात्पर्य
 लिप्पणमिति भाति

दकेन सहसा परिविचेत् ॥ तत्रात्याशिता क्षुधिता पिपासिता भी-
ता विमनाः शोकार्ता क्रुद्धाऽतिमेदुरा ऽन्यकामाऽव्यवायकामा वा
न गर्भं धत्ते विगुणं वा ॥ तथा पुरुषोऽपि नचासावधस्तिष्ठेत् ॥
तथा हि स्त्रीचेष्टः पुमान् जायते पुंचेष्टा वा स्त्री ॥ न च न्युज्जां पा-
श्वर्गतां वा सेवेत ॥ न्युज्जायां वातो बलवान् स योर्नि पीडयति ॥ द-
क्षिणपार्श्वगायाः श्लेष्मा पीडितश्च्युतो ऽपिदधाति गर्भाशयं ॥ बा-
मपार्श्वगायास्तद्वत्पित्तं विदहति रक्तशुक्ले ॥ दस्मादुत्ताना बीजं
गुणहीयात् ॥ तथाहि यथास्थानमेव तिष्ठन्ति दोषाः ॥ लब्धगर्भा
चैनां विदित्वा प्राग्व्यक्तीभावाद्गर्भस्य पुण्ये पुंसवनादि प्रयुंजीत ॥
द्वादशरात्रमित्यन्ये ॥ तत्रापि युग्मदिनेष्विति केचित् ॥ प्रत्यह-
मित्यपरे ॥ तद्यथा ॥ लक्ष्मणावटशुंगसहदेवाविश्वेदेवानामन्यतमां
क्षीरेऽभिषुत्य त्रींश्चतुरो वा बिंदून् दक्षिणे नासापुटे स्वयमासिंचेत्पि-
चुना वामे तु दुहितृकामा ॥ न चैतान्निष्ठीवेत् ॥ तथा पुण्योद्धृता-
याः श्वेतवृहत्या मूलकल्काद्रसं नावयेत् ॥ तद्वच्चोत्पलपत्रं कुमुद-
पत्रं लक्ष्मणामूलं वटशुंगानि चाष्टौ च नावयेत् ॥ शुक्लमाल्यां
वरधरा च नारी पुण्योद्धृताया लक्ष्मणाया मूलकल्कमुदुंबरमात्रं
पयसा पिबेत्पुत्रस्योत्पादाय स्थितये च ॥ तद्वद्वैरदंडमपामार्गं जी-
वकर्षभकौ शंखपुष्पीं मध्यदंडां सहचरं नम्रजीवमग्निजिह्वामष्टौ वा
वा वटशुंगानि ॥ पिष्टस्य च पच्यमानस्योष्माणमात्राय तद्रसं देह-
ल्यां स्थितां पूर्ववन्नावयेत् ॥ यच्चान्यदपि ब्राह्मणा वृद्धस्त्रियो वा
ब्रूयुस्तच्च कुर्यात् ॥ ततः प्रजास्थापनाख्या महौषधीः शिरसा द-
क्षिणेन च पाणिना धारयेत् ॥ एताभिश्च सिद्धं पयो घृतं वा पिबेत् ॥
एताभिरेव पुण्ये पुण्ये स्नायात्सदा चेत्यमालभेत् ॥ तथा सर्वासां जी-
वनीयानामोषधीनां सदोपयोगस्तैस्तैर्विधिभिः ॥ इति गर्भस्थापनानि ॥

सौम्याकृतिवचनोपचारचेष्टाश्च प्रियहितानुवर्तिनः परिचारकास्तथा
 भर्तेति ॥ पुनश्चैनां मासादुपेयात् ॥ तत्र शुके शुक्ले घृतमंडाभे वा गर्भ-
 स्य गौरत्वं तैलाभे कृष्णत्वं मध्वाभे श्यामत्वं ॥ तथा क्षीरादिमधुराणा-
 मुपयोगान्मातुरुदकविहाराच्च गौरता तिलान्नविदाहिना कृष्णता व्या-
 मिश्राणां श्यामता ॥ देशकुलानुवृत्तितश्च वर्णभेदः ॥ तथा तेजोधातोरुद-
 काकाशधानुसंपर्काद्वैरता भूवायुसंपर्कात् कृष्णता सर्वधानुसाम्ये श्या-
 मता ॥ सत्वविशेषकराणि पुनर्मातापितृसत्वान्यंतर्वत्न्याः श्रुतयश्चाभी-
 क्षणा स्वोपचितं कर्म भवति पूर्वाभ्यासश्चेति ॥ भवन्ति चात्र ॥ घृतक्षीरा-
 दिभ्यस्त्यासु मुदितासुकफात्मसु ॥ आर्तवं तिष्ठति चिरं विपरीतास्त्वतो-
 ऽन्यथा ॥ निपातादेव गृण्हाति रागं वासो यथाऽमलं ॥ ध्रुवं गर्भ-
 तथा बीजं क्षेत्रं बीजमुपस्कृतं ॥ अविरुद्धे ध्रुवं दैवे काले युक्तस्य क-
 मर्णः ॥ सिद्धिः पुंसवनाद्यस्मात्पूर्वं व्यक्तेः प्रयोजयेत् ॥ जाताश्चैवं रूप-
 बन्तो महासत्त्वाश्चिरायुषः ॥ ऋणान्मोचयितारः स्युः सुपुत्राः पुत्रिणां
 मताः ॥ दैवताचारशौचादिरता सूते महागुणं ॥ धावत्येवं चाचरितं
 प्राग्जन्माभ्यासयोगतः ॥ योषितोऽपि स्वर्ग्येव शुक्रं पुंसः समागमे ॥
 गर्भस्य तन्न किञ्चित्तु करोतीति न चिंत्यते ॥ ॥ इति पुत्रकामीयो
 नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथातो गर्भावक्रान्तिशारीरं व्याख्यास्यामः ॥ गते पुराणे रजसि
 नवे ऽवस्थिते शुद्धे गर्भस्याशये मार्गे च बीजात्मना शुक्रमविकृतमवि-
 कृतेन वायुना प्रेरितमन्यैश्च महाभूतैरनुगतमार्तवेनाभिमूर्च्छितमन्वक्ष-
 मेव रागादिक्लेशवशानुवर्तिना स्वकर्मचोदितेन मनोजवेन जीवेना-
 भिसंसृष्टं गर्भाशयमुपयाति ॥ कार्याणां च कारणानुविधायित्वास्त-
 त्वभावतां प्रतिपद्यते ॥ ततएव च शुक्रस्य बाहुल्यात्पुमानार्तवस्य

बाहुल्यात्स्त्री तयोः साम्येन नपुंसकं ॥ शुक्रार्तवेऽनिलेन खंडशो भि-
 श्ने यथाविभागमपत्यानामुत्पत्तिः ॥ विकृते वियोन्याकृतीनां ॥ अथ
 नार्याः सद्योगृहीतगर्भायाश्च लिंगं योन्या बीजग्रहणं तृप्तिर्गर्भा
 स्फुरणं शुक्रार्तवयोरननुबंधश्च ॥ तथा प्रहर्षो हृत्ताभस्तंद्राऽगसादः
 प्रसेको हृदयन्यथा ग्लानिः पिपासा च ॥ क्रमेण तु व्यक्तगर्भायाः
 कुक्षिमात्रगौरवं क्षामनेत्रस्वरताऽक्षिरोमसंलुलनं निद्रा जृंभणं मूर्च्छा
 छर्दिररुचिः पादशोफोऽम्लेऽभिलाषस्तेषु तेषु चोच्चावचेषु भावेष्वि-
 ति ॥ तस्याश्च रजोवाहिनां स्रोतसां वर्त्मान्युपरुध्यन्ते गर्भेण ॥ तस्मात्ततः
 परमार्तवं न दृश्यते ॥ ततस्तदधःप्रतिहतमपरमपरं चोपचीयमान-
 मपरेत्याहुः ॥ जरायुरित्यन्ये ॥ स्थिते तु रक्ते रोमराजी प्रादुर्भवति
 जरायुशेषं चोर्ध्वमस्तृक् प्रतिपद्यते ॥ तस्मात्पीनकपोलपयोधरता
 कृष्णौष्ठचूचकवं च ॥ स्तनाश्रयमेव च कफोपरंजितं स्तन्यतामुप-
 गतं प्रसूतायाः पुनराहारसेनाप्यायते ॥ तत्र प्रथमे मासे कललं
 जायते ॥ द्वितीये घनः पेश्यर्बुदं वा तेभ्यः क्रमात्पुंस्त्रीनपुंसकानि ॥
 तृतीये पंचधा प्ररोहति ॥ तद्यथा ॥ सक्थिनी बाहू शिरश्च ॥
 सक्थ्मद्विप्ररोहैककालमेव च सर्वागावयवेंद्रियाणि युगपत्संभवं-
 त्यन्यत्र जन्मोत्तरकालजेभ्यो दंतादिभ्यः क्रमेण तु स्पष्टीभव-
 ति ॥ एषा प्रकृतिः ॥ विकृतिरतोऽन्यथा ॥ यथास्वं च गर्भस्य पुंस्त्रीन-
 पुंसकान्यतमलिंगानुरूपा एव भावा मनसि शरीरे च संतिष्ठन्ते ॥
 वैशेषिकलिंगसंकरे तु यतो भूयस्त्वं ततोऽन्यतरा भावाः ॥ तद्यथा ॥
 क्लृप्तं श्रीरुत्वमवैशारद्यं मोहोऽनवस्थानमधोगुरुत्वमसंहननं शैथि-
 ल्यं मार्दवं गर्भाशयबीजभावास्तथा धुक्ताश्चापरे स्त्रीकराभावाः ॥
 ततो विपरीताः पुंस्कराः ॥ संकीर्णा नपुंसककराः ॥ तदा चास्य
 चेतना प्रव्यक्ता भवति ॥ ततश्च तत्प्रभृति स्पंदनेऽभिलाषं पंचै-

द्वियार्थेषु करोति ॥ मातृजं ह्यस्य हृदयं तद्रसहारिणीभिर्धमनीभि-
 र्मातृहृदयेनाभिसंबद्धं भवति ॥ तस्मात्तयोस्ताभिः श्रद्धा संपद्यते ॥
 तथा च द्विहृदयां नारीं दौर्द्धदिनीत्याचक्षते ॥ अन्ये तु पक्षत्र-
 यात्प्रभृत्यापंचमान्मासादौर्द्धदकालमाहुः ॥ प्रार्थनायां च तीव्रायां
 काममहितमप्यस्यै हितोपसंहितं दद्यात् ॥ दौर्द्धदविमाननाद्धि वायुः
 प्रकुपितोऽतः शरीरमनुचरन् गर्भस्य विनाशं वैरूप्यं वा कुर्यात् ॥
 लब्धदौर्द्धदा तु वीर्यवंतं चिरायुषं च पुत्रं प्रसूते ॥ चतुर्थेऽगप्रत्यंगवि-
 भागः प्रव्यक्तो गर्भश्च स्थिरो भवति ॥ पंचमे मनः प्रलिबुद्धतरं भ-
 वति मांसशोणितोपचयश्च ॥ षष्ठे केशरोमनखास्थिस्राय्यादीन्य-
 भिव्यक्तानि बलवर्णोपचयश्च ॥ सप्तमे सर्वांगसंपूर्णता ॥ अष्टमे
 गर्भश्च मातृतो गर्भतश्च माता रसहारिणीभिर्वाहिनीभिर्मुहुर्मुहुरोजः
 परस्परमाददाते ॥ तस्मात्तदा गर्भिणी मुहुर्मुदिता भवति
 मुहुर्मुल्लाना तथा गर्भः ॥ एवं गर्भस्य जन्म व्यापत्तिमत्तदा भव-
 ति ॥ ओजसोऽनवस्थितत्वात् ॥ तथा ह्यस्य निष्क्रमणोन्मुखस्य
 परिवर्त्तनादीन्यनुभवत एवौजसा वियोगः ॥ यद्यपि च किंचित्काल-
 मस्योच्छ्वसनं स्यात्तच्छिन्नस्येवांगस्यौजःसंस्कारानुवृत्तिकृतं ॥ ज-
 नन्यास्तु स्थिरौजस्कतयैकदेशेन रसे संक्रान्तिं ग्लानिरेवेति ॥ अन्ये
 पुनराहुः ॥ नैर्ऋतभायत्वात्तत्र गर्भस्य मरणं ॥ तस्मात्प्रसवप्रतिषे-
 धार्थं स्त्री स्नाता शुचिर्ब्रह्मचारिणी दैवताराधनपरमा स्यात् ॥ मां-
 सौदनबालं चात्र निर्वपेत् ॥ तस्मिन्नेकदिवसातिक्रान्तेऽपि प्रसवका-
 लमाहुरासंवत्सरात् ॥ अतः परं विकारी भवति ॥ गर्भस्तु मानुः पृष्ठा-
 भिमुखो ललाटे कृन्नांजलिः संकुचितांगो गर्भकोष्ठे दक्षिणपार्श्वमा-
 श्रित्यावतिष्ठते पुमान् वामं स्त्री मध्यं नपुंसकं ॥ तत्र स्थितश्च गर्भो
 मातरि स्वपंत्यां स्वपिति प्रबुद्धायां प्रबुध्यते ॥ परतंत्रवृत्तेश्च गर्भ-
 स्य ॥ निषेकात्प्रभृति गर्भाशयोपस्नेहोपस्वेदौ वर्तनं ततो व्यक्तीभवदं-

गप्रत्यंगस्याऽस्य नाभ्यां प्रतिबद्धा नाडी नाड्यामपरा तस्यां मातृ-
 हृदयं ॥ ततो मातृहृदयादाहारसो धमनीभिः स्यंदमानोऽपरामुपै-
 ति ॥ ततः क्रमान्नाभिं ॥ ततश्च स पुनर्गर्भस्य पक्वाशये स्वकाया-
 भिना पच्यमानः प्रसादबाहुल्याद्वात्वादिपुष्टिकरः संपद्यते ॥ त-
 था रोमकूपैरुपस्नेहो रस एव च पयोभूतः ॥ अजातस्य साक्षादन्न-
 पानाननुपवेशादमलत्वाच्च रसस्य गर्भस्य स्थूलमलासंभवः ॥ जन्म-
 काले तु प्रसूतिमारुतयोगात्परिच्युत्याऽवाक्शिरा निष्क्रामत्यनुचापरा
 च्युता मातृहृदयात् ॥ एषा प्रकृतिः ॥ विकृतिरतोऽन्यथा ॥ तत्र या द-
 क्षिणं पादं पूर्वमभिहरति दक्षिणश्च यस्या बाहुर्बलवांस्तेन च चेष्टते त-
 त्तने च प्राक् पयो दृश्यतेऽत्युन्नततत्कुक्षिपरिमंडलगर्भा पुन्नाम-
 दर्शनस्पर्शनप्रश्रद्धौर्हदाभिरता पुन्नामधेयांश्च स्वमान् पश्यति प्र-
 सन्नमुखवर्णा तीक्ष्णक्षुद्रूर्ध्वरोमराजिः पुरुषानभिलाषिणी च सा पुत्रं
 प्रसूते तद्विपर्यये कन्यां संकरे च नपुंसकं ॥ प्रश्रकाले नारी यल्लिं-
 गमंगं बाह्यद्रव्यं वा परामृशति तल्लिङ्गमस्या गर्भमादिशेत् ॥ यदा
 तून्मार्गगो वातो गर्भस्य रसवाहीनि स्त्रोतांसि शोषयति तदा वात-
 रोगी हीनो जायते ॥ बहूनि वा वर्षाण्युदरे तिष्ठति ॥ यदा स्त्री-
 पुंसयोः सममर्थो निष्पद्यते ॥ बीजं वा तयोः समांशं संमुखं च ॥
 यदा च बीजं भागे दुष्यति तदा द्विप्रकृतिर्हिरेतो नपुंसकं भवति ॥
 यदा स्त्री प्रथमं कृतार्था भवति ततः पुरुषेण पश्चाच्छुक्रमुत्सृष्टं ह-
 र्षानवस्थितचेतसः स्त्रिया वातो विगुणीकरोति पुंस्त्ववाहीनि चास्य
 स्त्रोतांसि चोपहन्ति तदा वातेंद्रियं भवति ॥ तन्मैथुने वातमेवोत्सृज-
 ति ॥ यदा तु कात्स्न्येनोपहन्ति अनुपग्नन्नेव वा स्त्रोतोमुखं पिबन्ते ॥
 तदा संस्कारबाह्यं भवति तत्र संस्कारो वाजीकरा बस्तयोऽभ्यव-
 हारश्चेतोर्हर्षणानि च ॥ तानि हि शुक्रे बलमादधानानि स्त्रोतांस्यस्या-

प्याययंतीति ॥ यदाऽल्पबीजोऽल्पबलः पुमानुद्देगः स्त्रीद्वेषयुक्तो-
 ऽन्यकामो वा नार्या व्यवायप्रतिघातं करोति तद्विधा वा नारी पुंसः ॥
 तदा ऽऽसेक्यं स्त्रीपुंसौ तद्विधौ भवतः तदा वक्रध्वजो भवति त-
 स्य नैव ध्वजस्तभ्यते ॥ यदा पूतियोन्याः स्त्रिया गर्भो भवति ॥ त-
 च्छुक्रास्त्रादाध्वजोच्छ्रायं लभते ॥ यदा पुनरुभावपि तत्सौगंधि-
 कारख्यं योनिध्वजगंधेन बलं लभते ॥ यदा त्वीर्ष्याभिभूतौ मंदहर्षौ
 संसृज्येते तदेर्ष्यालुरिति संज्ञं ॥ तस्य परं मिथुनीभूतं दृष्ट्वा मैथुनप्रवृ-
 त्तिर्भवति ॥ यदा पुरुषस्य गर्भस्य वाय्वग्निदोषादृषणनाशः तदा वा-
 युपिण्डकारख्यं भवति ॥ एताः कर्मवैचित्र्यादष्टौ षण्ढ्योनयः संकीर्णाः
 कथिताः ॥ यदा तु स्त्रियाः शोणितगर्भाशयौ दोषाः किञ्चित् प्रदू-
 षयन्ति तदा यो गर्भो भवति तस्य गर्भस्य यस्य यस्य मातृजस्या-
 वयवस्य बीजे बीजांशे वा दोषः प्रकोपमापद्यते तं तमवयवं विकृ-
 तिराविशति ॥ यदा ह्यस्याः शोणितारख्ये बीजे गर्भाशयस्थे निर्व-
 र्तकं बीजं प्रदुष्यति तदा बंध्यां जनयति ॥ यदा तस्यावयवस्तदा
 पूतिप्रजां ॥ तस्या जातं जातं म्रियते ॥ यदा पुनः सोऽवयवः स्त्री-
 करणां च शरीरसंश्रयाणामधोगुरुत्वादीनां निर्वर्तका ये बीजांशा-
 स्तेषामेकदेशः ॥ तदा रुपाकृतिप्रायामस्त्रियं वार्ता नाम जनयति ॥
 तां स्त्रीव्यापदमाचक्षते ॥ एषमेव पुंसो यदा शुक्रारख्ये बीजे बीजं
 प्रदुष्यतीत्यादियोजयेद्बन्धुं पूतिप्रजं तथा पुरुषाकृतिप्रायमपुरुषं
 मृणासलिंगा नाम जनयतीत्येतेन मातृजानां पितृजानां चावयवानां
 विकृतिव्याख्यानेन सात्म्यजानां रसजानां सत्वजानां चावयवानां वि-
 कृतिर्व्याख्याता भवति ॥ यस्य संग्रावयवस्य बीजे बीजांशे वा उत्पत्ति-
 र्भवति तस्य तस्यांगावयवस्य विकृतिरुपजायते ॥ नोपजायतेऽनुपता-
 पात् ॥ यदा च लब्धगर्भाऽन्वक्षमेव वातलान्यासेवते तदाऽस्या वायुः

१ व्यवायप्रतिघातं करोतीति पूर्वैण संबधः

प्रकुपितः शरीरमनुसर्पन् गर्भाशयेऽवतिष्ठमानो गर्भस्य जडबधिरमू-
 कमिम्मिणगद्गदस्वजकुञ्जवामनहीनांगाधिकांगत्वान्यन्यं वा वातवि-
 कारं करोति ॥ तथा वायुवत्पित्तमपि खलतिपलितश्मश्रुहीनतात्वङ्ग-
 र्वकेशपैंगल्यादीनि ॥ श्लेष्मा तु कुष्ठकिलाससदंतत्वादीनि ॥ त्रिवर्गो
 मिश्रान्विकारान् ॥ अपिच ॥ दृष्टिभागमप्रतिपन्नं तेजो जात्यंधत्वं त-
 देव वातानुगतं विकृतरूक्षारुणाक्षं पित्तानुगतं पिंगाक्षं श्लेष्मानुगतं
 शुक्लाक्षं रक्तानुगतं रक्तक्षमिति ॥ गर्भसमानयोगक्षेमा हि गर्भिणी भ-
 वति ॥ तस्माद्विशेषतस्तां प्रियहिताभ्यां गर्भोपघातकरेभ्यो रक्षेत् ॥ य-
 था यथा च गर्भो दृष्टिमाप्नोति तथा तथा भाराहाररसापचाराच्च स्त्रिया
 बलक्षयः ॥ तत्रेमे गर्भोपघातकराः ॥ तद्यथा ॥ व्यवयव्यायामकर्श-
 नाभिघातातिमात्रसंक्षोभियानयानरात्रिजामरणदिवास्वप्नवेगविधार-
 णाजीर्णातपाग्निक्रोधशोकभयोत्रासोपवासोत्कटकविषमकठिनासन-
 श्वभ्रकूपप्रपाताप्रियावलोकनश्रवणादयः ॥ समासतः सर्वमतिगुरूष्ण-
 तीक्ष्णरूक्षमन्नपानं दारुणाश्च चेष्टाः ॥ तथा ॥ देवतारक्षोऽनुपचयप-
 रिरक्षणार्थं न रक्तानि वासांसि धारयेन्न धानमधिरोहेन मद्यमांसम-
 श्रीयात् ॥ यच्चान्यदपि दृढस्त्रियो ब्रूयुः ॥ प्रततोत्तानशायिन्याः पुन-
 र्गर्भस्य नाभ्याश्रया नाडी कंठमनुवेष्ट्य व्यापत्तिं करोति ॥ विवृत-
 शया नक्तचारिणी चोन्मत्तं जनयति ॥ कलहशीलाऽपस्मारिणं ॥
 व्यवयशीला दुर्वपुषमन्हीकं स्त्रैणं वा ॥ शोकनित्या भीरुमपचितम-
 ल्यायुषं वा ॥ अभिध्यायिनी परोपतापनमीर्ष्यालुं स्त्रैणं वा ॥ स्तेना
 त्वायासबहुलमभिद्रोहिणमकर्मशीलं वा ॥ अमर्षणा चंडमौपधिकं
 वा ॥ स्वमशीला निद्रालुमबुधमल्पाग्निं वा ॥ मद्यनित्यातृष्णालुमल्प-
 स्मृतिमनवस्थितं वा ॥ गोधामांसनित्याऽश्मरिणं शनैर्मेहिणं वा ॥
 वराहमांसनित्या रक्ताक्षं क्रथनमतिपरुषरोमाणं वा ॥ मत्स्यमांसनि-

स्या चिरनिमेषं स्तब्धाक्षं वा ॥ मधुरानित्या प्रमेहिणं मूकमतिस्थूलं
 वा ॥ अम्लनित्या रक्तपित्तिनं त्वगक्षिरोगिणं वा ॥ लवणनित्या शी-
 मबलीपलितं खलतिकं वा ॥ तिक्तनित्या शोषिणमबलमपचितं वा ॥
 कटुकनित्या दुर्बलमल्पशुक्रमनपत्यं वा ॥ कषायनित्या श्याममाना-
 हिनमुदावर्तिनं वा ॥ यच्च यच्च यस्य व्याधेर्निदानं तत्तदासेवमानांऽत-
 र्वत्नी स्त्री तत्तद्विकारबहुलमपत्यं जनयति ॥ एतेन पितृजा अपि
 शुक्रदोषा व्याख्याताः ॥ तस्मात्प्रजासंपदमिच्छंतौ साध्वात्मानमुपा-
 चरेतां ॥ विशेषेण नारी ॥ व्याधींश्चास्या मृदुमधुरशिशिरसुखैरौषधा-
 द्वारविहारैरुपाचरेत् ॥ न चास्या वमनादीनि प्रयोजयेत् ॥ न रक्ता-
 वसेचनं केवलं त्वष्ट्रमं मासमुपादायास्थापनमनुवासनं वा ॥ वमना-
 दिसाध्येषु पुनर्विकारेषु मृदुभिस्तदर्थकारिभिर्बोपक्रमेत् ॥ पूर्णमिव
 तैलपात्रमसंक्षोभयद्गर्भिणीमुपाचरेदिति ॥ भवंति चात्र ॥ इत्यना-
 त्ययिके व्याधौ विधिरत्यधिके पुनः ॥ तीक्ष्णैरपि क्रियायोगैः स्त्रियं
 यत्नेन पालयेत् ॥ स्त्री हि मूलमपत्यानां स्त्री हि रक्षति रक्षिता ॥
 सर्वाश्रमाणां प्रथमं गृहस्थत्वमनिदितं ॥ जरायुणा मुखे छन्ने कंठे च
 कफवेष्टिते ॥ वायोर्मार्गनिरोधाच्च न गर्भस्थः प्ररोदिति ॥ इति
 गर्भावक्रान्तिर्नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथातो गर्भोपचरणीयं शारीरं व्याख्यास्यामः ॥ प्रथमे
 मासि गर्भिणी क्षीरमुपसंस्कृतं मात्रावच्छीतं काले पिबेत् ॥
 तस्मिन्नपि चाद्यं द्वादशरात्रं क्षीरोद्भवं सर्पिः शालिपर्णीपलाशा-
 भ्यां शृतं कनकरजतकथितशीतोदकानुपानं पिबेत् ॥ खादु-
 शीतं द्रवप्रायं सात्त्विकं च सायं प्रातराहारयेत् ॥ न चा-
 भ्यंगोद्वर्तनानि सेवेत ॥ यथोक्तानि च दोषकराणि परिहरेदप्यं
 चमान्मासात् ॥ विशेषेण द्वितीये मधुरौषधसिद्धं पयः पिबेत् ॥ तृ-
 तीये तदेव सर्पिर्मधुभ्यां ॥ चतुर्थेऽक्षमात्रनवनीतयुक्तं ॥ पंचमे क्षीर-

सर्पिः ॥ षष्ठे तदेव मधुरौषधसिद्धं ॥ सप्तमे च ॥ तस्मिंश्च गर्भस्य
 केशोत्पत्त्या मानुर्विदाहो भवतीति स्त्रियो भाषन्ते नेति भगवानात्रेयः ॥
 गर्भोत्पीडनात्तु दोषा हृदयं प्राप्य विदहन्ति ततः कंदूर्जायते कंदू
 किक्किसं ॥ तत्र कोलोदकेन नवनीतस्य मधुरौषधसिद्धस्य पाणि-
 तलमात्रमस्यै दद्यात् ॥ चंदनमृणालकल्कैश्च स्तनोदरं मृद्वीयात् ॥
 शिरीषधातुकीसर्षपमधुकचूर्णैर्वा ॥ कुटजार्जकबीजमुस्ताहरिद्राक-
 ल्कैर्वा निंबकोलमुरसमंजिष्ठाकल्कैर्वा ॥ शशहरिणपुनर्नवामालती-
 मधुकसिद्धेनांभसा पृषतरुधिरयुक्तया त्रिफलया करवीरपत्रकल्क-
 सिद्धेन च तैलेनाभ्यंगः ॥ परिषेकः पुनर्मालतीमधुकसिद्धेनांभसा ॥
 कंदूयनं वर्जयेत् ॥ त्वग्भेदे वैरूप्यपरिहारार्थंस्नानोद्धर्तनं चंदनं च-
 शीलयेत् ॥ मधुरं चाहारमल्पमल्पस्नेहलवणमल्पोदकानुपानं भुंजी-
 त ॥ अष्टमे क्षीरयवागूं सर्पिष्मतीं पिबेत् ॥ नेति षष्ठकाथो गर्भस्य
 पैंगल्याबाधभयात् ॥ अस्ति पैंगल्याबाधस्तथाप्येवं कुर्वीत ॥
 नीरुजं बलवर्णसत्वसंहननसंपदुपेतं ज्ञातीनामग्रगण्यमपत्यं ज-
 नयतीति भगवानात्रेयः ॥ बदरोदकेन पल्लपयोदधिमस्तुतैललवण-
 फलघृतमधुयुक्तेनास्थापयेत् ॥ पुराणविद्विशुद्ध्यर्थं मधुकादिमधुरौ-
 षधसिद्धेन च तैलेनानुवासयेदनुलोमनाय वायोः ॥ अनुलोमे हि
 मारुते सुखमनुपद्रवा प्रसूते ॥ गर्भिणीं तु न्युज्जामास्थापयेदनुवास-
 येद्वा ॥ तथा ऽस्या विवृतमार्गतया सम्यगौषधमनुप्रविशति ॥ अत-
 ऊर्ध्वं स्निग्धाभिर्यवागूभिर्जागलरसैश्चोपाचरेदाप्रसवकालादिति भगवा-
 न्धन्वंतरिः ॥ नवमे तु ततएवानुवासनतैलात्पिचुं योनौ प्रणयेत् गर्भ-
 मार्गाशययोः स्नेहनार्थमिति ॥ अनेन प्रथममासादारभ्य क्रमेण ग-
 र्भिण्याः प्रसवकाले गर्भधारिणीकुक्षिकटीपार्श्वपृष्ठं मृदृभवति ॥ वा-
 युश्चानुलोमः संपद्यते ॥ मूत्रपुरीषं च प्रकृतिभूतं जरायुश्च मार्गं प्रति-
 पद्यते ॥ पुत्रं चेष्टं कल्यमायुष्मंतं सुखिनं सुखेन कालं बलवती प्र-

सूते ॥ बिल्वकार्पासीफंफणापाटलीपिचुमंदाग्रिमंथमांसीवर्धमानकप-
त्रभंगकाथेन शीतेन सर्वगंधोदकेन वा गर्भिण्याः प्रत्यहं स्नानमुपदिशे-
त् ॥ प्राक् चैवास्या नवमान्मासादपट्टतास्थिशर्कराकपाले प्रशस्ते देशे
वास्तुविद्याप्रशस्तं सर्वर्तुमुखमुपट्टतसर्वोपकरणं सन्निहितज्वलनं
प्राग्द्वारमुदग्द्वारं वा सूतिकागारं कारयेत् ॥ तत्रानुकूलेषु नक्षत्रादि-
षु पुण्याहशब्देन गोब्राह्मणवृद्धान्नत्वाऽऽवर्तमाना प्रदक्षिणं प्रविश्य
बहुशः प्रसूताभिरनुक्ताभिरविपादाभिः क्लेशक्षमाभिः परिवृता स्व-
स्त्ययनपराऽनुलोमनैराहारविहारैरनुलोमितवातमूत्रपुरीषा प्रसवका-
लमुदीक्षेत ॥ स्वल्पेऽपि च विण्मूत्रविवंधे फलवर्तीः प्रणिदद्यात् ॥
तत्रासन्नप्रसवायाः क्लमो ग्लानिर्मुक्तबंधने इवाक्षिणी निष्ठीविका
मूत्रपुरीषबाहुल्यं शिथिलकुक्षिताऽधोगुरुत्वमन्त्रानभिलाषो वेदनो-
दरद्वयकटीबस्तिबंधनेषु तोदभेदशूलस्फुरणस्रवणानि च योन्या
भवन्ति ॥ तदनंतरमावीनां प्रादुर्भावो गर्भोदकप्रवाहश्च ॥ अथैनामु-
पस्थितगर्भा कृतकौतुकमंगलां पुन्नामफलहस्तां स्वभ्यक्तामुष्णो-
दकपरिषिक्तां सघृतां यवागूं पाययेत् ॥ ततः सुरक्तार्पभचर्मप्रच्छेदे
मृदुनि भूमिशयने शयानामुत्तानामामुग्रसक्थिपृष्ठामहतवाससोऽशं-
कनीयाः प्रियदर्शनाः परिणतवयसः प्रजननकुशलाः प्रगल्भाः कृत्तन-
खाः स्त्रियः सूतिकां सूनृताभिर्वाणीभिराश्वासयंत्यः पर्युपासीरन् ॥
अथास्यै दद्यात्कुष्ठैलालांगलीवचाचन्यचित्रकचिरबिल्वचूर्णमुपाग्रा-
तुं मुहुर्मुहुः ॥ तथा भूर्जपत्रशिशिपासर्जरसान्यतमधूमंतरांतरा च ॥
पार्श्वपृष्ठकटीसक्थिदेशान्कोष्णेन तैलेनाभ्यज्यानुसुखमस्या मृद्नी-
यात् ॥ एवमवाक् परिवर्तते गर्भः ॥ तस्यलक्षणं ॥ विमुच्य द्वादशमुदर-
माविशति बस्तिशिरोऽवगृण्हाति ॥ त्वरयंत्येनामाव्यः न चेदेवं प-
रिवर्तते ततो मुहुर्मुहुर्जृम्भणं चक्रमणं च कारयितव्याऽनंतरोक्तं विधिः ॥

अन्ये तु मुशलेनोलूखलं धान्यपूर्णमाहननीयमित्याहुः॥तत्तु न सम्य-
क् ॥ दारुणव्यायामवर्जनं हि गर्भिण्याः सततमुपदिश्यते ॥ विशेषतश्च
प्रसवकाले प्रचलितसर्वधातुदोषायाः सौकुमार्यत्वान्नार्या मुशलन्या-
यामेनेरितो वायुरंतरं लब्ध्वा प्राणान् हिंस्यादिति ॥ अथ परिवृत्तग-
र्भा पर्यकमेनामारोप्य कुशला स्त्री पादतोऽस्या निषण्णाया योनिम-
गुलोममनुसुखमभ्यज्य स्फिजौ पादाभ्यां पीडयेत् ॥ योनिं च पुनः
पुनः प्रसारयेत् ॥ ब्रूयाच्च सुभगे शनैः शनैः प्रवाहयस्व सुप्रसन्नस्ते मु-
खवर्णः पुत्रं जनयिष्यतीति ॥ अन्या तु वामकर्णेऽस्या मंत्रमिमं जपे-
त् ॥ क्षितिर्जलं वियत्तेजो वायुर्विष्णुः प्रजापतिः ॥ सगर्भा त्वां सदा
पातु वैशल्यं वा दधात्वपि ॥ प्रसूष्व त्वमविक्लिष्टमविक्लिष्टा शुभानने॥
कार्तिकेयद्युतिं पुत्रं कार्तिकेयाभिरक्षितमिति ॥ तथा ॥ इहामृतं च
सोमश्च चित्रभानुश्च भामिनि ॥ उच्चैःश्रवाश्च तुरगो मंदिरे निवसंतु
ते ॥ इदममृतमपां समुद्धृतं वै तव लघु गर्भमिमं प्रमुंचतु स्त्रि ॥ तदन-
ल्पवनार्कवासवास्ते सह लवणांबुधैर्दिशंतु शांतिमिति ॥ तथा परा-
ऽनुशिष्यात्॥अनागतायां वेदनायां मा प्रवाहिष्ठाः ॥ अकालप्रवाहणं
हि विष्णूमूत्रादिवेगानामिवोदीरणमनर्थकरमहितं च गर्भस्य श्वासकास-
शोषकुञ्जतादिकारित्वात् ॥ तथा तेषामेव विधारणमिव वेदनायामप्रवा-
हणमुपधाताय ॥ ततो यथोक्तं कुरुष्व शनैः शनैश्च पूर्वं प्रवाहिष्ठाः ॥
निर्गमे बाढं गर्भस्य योनिमुखप्रतिपत्तौ बाढतरमाप्रसवादिति ॥ त
स्थास्तु प्रवाहमानायाः स्त्रियाः शब्दं कुर्युः प्रजाता प्रजाता धन्यं
धन्यं पुत्रमिति ॥ तथाऽस्या हर्षेण प्राणा आप्यायन्ते ॥ गर्भसंगे तु
योनिं धूपयेत् कृष्णसर्पनिर्मोकेन पिंडीतकेन वा ॥ बभ्रीयाच्च हिरण्यपु-
ष्पीमूलं हस्तपादे ॥ धारयेच्च सुवर्चलां विशल्यां वा ॥ अथ प्रसूताया
न चेदपरा पतति ततो दक्षिणेन पाणिना नाभेरुपरिष्ठाद्वलवदुपपीडय

पृष्ठत उपसंगृह्य विधुनयात् ॥ पाण्य्या वा श्रोणिमाकुट्टयेत् ॥ स्फि-
 जौ वोपसंगृह्य सुपीडितं पीडयेत् ॥ बेण्यांऽगुल्या वा केशबेष्टितया च
 कंठतालु परामृशेत् ॥ भूर्जपत्रकाचमणिसर्पनिर्मोकैश्च योनिं धूपयेत्
 भूर्जगुगुलुभ्यां वा ॥ शालिमूलसिद्धेन वा सर्पिषा योनिमभ्यज्य क-
 दुकालाबुजालिनीनिंबसर्पनिर्मोकैर्धूपयेत् ॥ अनभ्यक्तां वा कटुतैल-
 मिश्रैः कल्कीकृतैर्वा तैलाक्तैरालिपेत् ॥ गुडनागरकल्केन वा ॥ तदेव
 वा भक्षयेत् ॥ लांगलीमूलकल्केन वा पाणिमुदरं चालिपेत् ॥ महाह-
 क्षक्षीरं वा मूर्द्धन्यनुपेचयेत् ॥ कुष्ठतालीसकल्कं बिल्वबिल्वजयूपमै-
 रेयासवसुरामंडान्यतमेन व्योषतीक्ष्णोष्णेन वाऽम्लेन कुलत्थरसेन मधु-
 कपिप्यलीसंपाकेन वा पाययेत् ॥ पिप्पल्येलाकोलबिडचव्यचित्रको-
 पकुंचिकाकल्कं वा ॥ खरस्य वृषभस्य वा जीवतो दक्षिणं कर्णमु-
 दृत्य बिल्वबिल्वजयूषादीनामाप्लवनानामन्यतमे प्रक्षिप्य मुहूर्तस्थि-
 तमुद्धृत्य तदाप्लवनं पाययेत् ॥ कुष्ठैलाकल्कं वा सुरया ॥ अर्कालर्क-
 कषायं वा सुरोन्मिश्रं ॥ कुष्ठलांगलकीमूलककल्कं वा मद्यमूत्रान्यत-
 तरेण ॥ वत्सकादिचूर्णं वा मद्येन ॥ शतपुष्पाकुष्ठमदनहिंगुसिद्धस्य
 च तैलस्य पित्तं ग्राहयेत् ॥ ततश्चैनामनुवासनकालेऽनुवासयेत् ॥
 बिल्वबिल्वजयूषाद्याप्लावनैश्च ॥ फलजीमूतकेक्षाकुधामार्गवकुटजा-
 र्ककृतवेधनहस्तिपर्ण्युपहितैरास्थापयेत् ॥ सिद्धार्थककुष्ठलांगलकीमहा-
 हक्षक्षीरमिश्रेण वा सुरामंडेन शाल्मलीवृंतानि वा त्विन्नान्यापोथ्य
 पंचमूलकषाये विमर्दयेत् ॥ तेन च पूतेन स्नेहवता फलादियुक्तेन यथो-
 क्तास्थापनद्रव्यसिद्धेन कटुतैलेनोत्तरबस्तिं दद्यात् ॥ शिग्रुसुमुख-
 मरिचाज्जिचित्रककल्कक्षीरगोमूत्रसिद्धेन वा कटुतैलेनाऽनुवासये-
 त् ॥ उमाशाल्मलीपिच्छया वा सधृतया योनिं पूरयित्वा विधुनु-
 धात् ॥ श्लिग्धेन वा कृत्तनखेन पाणिना नालानुसारतोऽपहरेत् ॥ प्र-

जातायां चेद्वस्तिमूर्द्धोदरेषु शूलं मक्कल्लाख्यं स्यात् ॥ तत्र यवक्षारचूर्णं सर्पिषा सुखोष्णोदकेन वा पिबेत् ॥ वरणादिं वा सपंचकोलमेलाप्रतीवापं ॥ अथवा वीरतरादिमूषकादिप्रतीवापं ॥ लवणचूर्णं वा वत्सकादिनिर्यूहेण ॥ वत्सकादिं वा मदिरया ॥ अंशुमतीद्वयकाथेन वा मरिचभद्रदारुकल्कं ॥ भाङ्गीनागरदेवदारुकल्कं बोष्णांभसा ॥ पुराणगुडं वा त्रिकटुत्रिजातकधनिकाचूर्णसंसृष्टं भक्षयेत् ॥ तस्याश्वेत्स्वस्थानतो योनिर्भ्रश्येत् ॥ ततो यस्य कस्यचिच्छोणितेनाभ्यज्य योनिं यथास्थानं कुशला स्त्री निवेशयेत् ॥ निविष्टां चाशोकरोहिणीर्बाहिषोशीरप्रियंगुदेवदारुकल्कविपक्वेन तैलेन बहुशः स्वेदयेत्पूरयेत् ॥ ब्रूयाच्च गच्छ सुभगे स्वस्थानमिति ॥ तद्वच्चान्यतमा स्त्री जातमात्रमेव बालं बालोपचरणीयेन विधिनोपपादयेत् ॥ तमुपदेक्ष्यते तूत्तरेषु ॥ अथ सूतिकां बलातैलेनाभ्यज्यात् ॥ बुभुक्षितां च पंचकोलचूर्णेन यवान्युपकुंचिकाचन्यचित्रकव्योषसैधवचूर्णेन वा युक्तामहःपरिणामिनीं यथासात्म्यं स्नेहमात्रां पाययेत् ॥ स्नेहायोग्यां वातहरौषधकाथं ह्रस्वपंचमूलकथं वा पीतवत्याश्च यमकेनाभ्यज्य वेष्टयेदुदरं वस्त्रेण ॥ तथा न वायुरुदरविकृतिमुत्पादयेदनवकाशत्वात् ॥ जीर्णे तु स्नेहे पूर्वौषधैरेव सिद्धां विदार्यादिगणकाथेन क्षीरेण वा यवागूं सुस्विन्नां द्रवां मात्रया पाययेत् ॥ प्राक्स्नेहयवागूपानाभ्यां चोभयकालमुष्णोदकेन परिषेचयेत् ॥ एवं त्रिरात्रं पंचरात्रं सप्तरात्रं वाऽनुपाल्य ततो यवकोलकुलत्थयूषेण लघुना चान्नपानेन द्वादशरात्रात्परं जांगलरसादिभिश्च क्रमादाप्याययेदग्निबलादीन्यपेक्ष्य ॥ कथितशीतं च तोयं पाययेत् ॥ तथा जीवनीयहृणीयमधुरवातहरसिद्धैरभ्यङ्गोच्छादनपरिषेकावगाहैरन्नपानैश्च हृद्यैरुपाचरेत् ॥ एवं हि गर्भद्विद्विक्षपितशिथिलसर्वशरीरधातुप्रवाहणवेदनाक्लेदरक्तनिस्तुतविशेषशून्यशरीराच्च पुनर्नवीभवत्यतएव च सूति-

काया व्याधिः कृच्छ्रसाध्यो भवत्यसाध्यो वा तस्मात्तां यथोक्तेन विधिना प्रयत्नेनोपचरेत् ॥ एवं साऽध्यर्द्धमासमुपसंस्कृता क्रमेण विमुक्ताहारविहारयंत्रणा विगतसूतिकाभिधाना स्यात् ॥ पुनरार्त-
बदर्शनादित्येके ॥ इत्याद्यं मासमादाय यावद्गर्भक्षमा पुनः ॥ स्त्री स्यात्तावद्विधिः सर्वः सर्वथा साधु दर्शितः ॥ इति गर्भोपचरणीयो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथानो गर्भव्यापदं शारीरं व्याख्यास्यामः ॥ स्त्री चेदापन्नगर्भा परिहार्याण्यासेवेत ॥ तत्र यस्या बस्तिपार्श्वश्रोणियोनिमुखेषु शूलं पु-
ष्पदर्शनं वा स्यात् ॥ तां मृदुमुखशिशिरास्तरणशयनस्थामीषदवन-
तशिरसं शीतप्रदेहपरिषेकादिभिरुपाचरेत् ॥ तद्यथा ॥ सहस्रधौतेन सर्पिषाऽधोनाभेः सर्वतः प्रदिद्यात् ॥ मधुकसर्पिषा सुशीतेन पिचु-
माप्लाव्य योनिसमीपे स्थापयेत् ॥ गव्येन पयसा मधुकांबुना न्य
ग्रोधादिकषायेण वा परिषेचयेत् ॥ परिपीततत्स्वरसानि च तैलानि योनौ निधापयेत् ॥ तच्छुंगसिद्धस्य वा क्षीरसर्पिषः पिचुं ॥ अति-
स्त्रवति तु रक्ते ततएवाक्षमात्रं प्राशयेत् ॥ केवलादेव वा क्षीरसर्पि-
षः ॥ पद्मोत्पलकुमुदकिंजल्कं च समधुशर्करं लेहयेत् ॥ धातकी गै-
रिकसर्जरसरसांजनचूर्णं वा समधु ॥ न्यग्रोधादित्वक्प्रवालकल्कं वा ॥ शशैणहरिणरुधिरं वा सक्षौद्रं पाययेत् ॥ वृद्धिविदारीजीवन्तीर्वा पयसा ॥ नीलोत्पलसितापक्लोष्टचंदनादि वा तंदुलांबु वा सरसा-
न्यसरेण ॥ गंधप्रियंग्वसितोत्पलशालूकोदुंबरशलादुन्यग्रोधशुंगानि वाऽऽजेन पयसा ॥ कसेरुकमृणालशृंगाटककाश्मर्यपरूषकद्राक्षासा
रिवाप्रपोंडरीकानंतोत्पलकंदबीजकाथेन वा शर्करामधुमधुरेण ॥ शा-
लिपिष्टं जीवनीयशृतं वा क्षीरं ॥ बलाऽतिबलाशालिषष्टिकेक्षुमू-
लकाकोलीशृतेन च पयसा समधुशर्करेण रक्तशाल्योदनं सुशीतं भो-
जयेच्छीतवीर्यजांगलसेन वा ॥ रक्तपित्तक्रियाश्च शोधनवर्ज्याः

प्रयुंजीत ॥ सौम्याश्च मनोनुकूलाः कथाः ॥ अदृष्टशोणितां तु मधु-
 कपयस्यासुरदारुभिः सिद्धं पयः पाययेत् ॥ ताम्रवलयश्मंतकशतावरी
 पयस्याभिर्वा ॥ विदार्यादिगणेन वा ॥ श्वदंष्ट्रास्वरसक्षीरसिद्धं वा
 सर्पिः ॥ पलांदुरससिद्धं वा सक्षौद्रं ॥ अपूर्णत्रिमासायास्तु पुष्प-
 दर्शने गर्भः प्रायो न तिष्ठत्यसंजातसारत्वात् ॥ आमाम्बये चोर्ध्व
 मपि विरुद्धोपक्रमत्वात् ॥ तत्र रूक्षशीतानि प्रयुंजीत ॥ तद्यथा ॥
 प्रागुपवासं तथा दुरालभाऽमृतोशीस्पर्पटकघनचंदनातिविषाबला-
 कद्वंगधान्याकक्वाथपानं तृणधान्यशालिषष्टिकपेयामशनं च मुद्गादि-
 यूषैर्जिते त्वामे स्निग्धशीतानि पूर्ववत् ॥ आमगर्भे तु पतिते
 मद्यानामन्यतमं सामर्थ्यतः पाययेद्गर्भकोष्ठविशुद्ध्यर्थमर्तिविस्मर-
 णार्थं च ॥ अमद्यपां पाचनीयद्रव्योपहिताभिः स्नेहलवणवर्जा-
 भिः सतिलाभिरुद्दालकादियवागूभिरुपाचरेद्यावंतो मासा स्तावंत्यद्वा
 नीति ॥ ततः प्रीणनैर्बलानुरक्षिभिरस्नेहैराहारैरादोषभानुक्लेदशु-
 द्धेः ॥ आमगर्भशेषेण हि पुनः पुनः शूलमनुषज्येत ॥ तस्मा-
 त्तीक्ष्णैरनवशेषयन्नुपाचरेत् ॥ ततः परं स्नेहपानैर्बस्तिभिराहारै-
 श्च दीपनीयपाचनीयजीवनीयबृंहणीयमधुरवातहरैरिति ॥ यस्याः पु-
 नर्महति जातसारे गर्भे वर्ज्यानामवर्जनात्पुष्पदर्शनं स्यादन्यद्वा यो-
 निस्त्रवणं ॥ तस्यास्तन्निमित्तं वायुः प्रकुपितः पित्तश्लेष्माणौ प-
 रिगृह्य गर्भस्य रसवहां नाडीं प्रतिपीडयान्तिष्ठते ॥ ततो नाड्यां दो-
 षैः कुल्यायामिव तृणपत्रादिभिः प्रतिच्छन्नायां रसस्यासम्यग्बह-
 नाद्गर्भो वृद्धिमनाभुवन्नुपविशत्युपशुष्यति वा ॥ तत्र यस्याः का-
 दाचित्कार्तवपरिस्त्रावादल्पौ च दृश्येते सततं च गर्भः प्राप्तात्परिमा-
 णादपरिहीयमानएव स्फुरति न च कुक्षिर्विवर्द्धते तमुपविष्टकमित्या-
 चक्षते ॥ यदा तु प्रतिमासमार्तवं प्रत्यहं वा परित्स्त्रवणं नात्यल्पं च
 तथा परिहीयमाणो गर्भश्चिरात्किञ्चित्स्पंदते ॥ कुक्षिश्च वृद्धोऽपि च

सिद्ध्यते तदुपशुष्ककं नागोदरं च ॥ तौ तु मातुराहारतेजसाऽल्पे-
 नाप्यायमानौ यदा पुष्टौ स्यातां तदा वर्षगणैरपि प्रमदा प्रसूयत ए-
 व ॥ तत्र वातेनोपविष्टकोपशुष्ककयोर्वायुः प्रतिहन्यते सशब्दं फे-
 निलं विच्छिन्नं शरदुपवेश्यते मूत्रमुपरुध्यते कटीपृष्ठद्वयेषु वेदना
 जृम्भा निद्रानाशोऽभीक्ष्णं प्रतिश्यायः शुष्ककासः सादः क्ष्वेलेते इव
 कर्णौ तुद्येते इव शंखौ पिपीलिकाभिरिव संसृज्यते शरीरं परिकृ-
 तन्निव वायुर्भ्रमति कुक्षौ तमइव प्रवेश्यते दुःखेनान्नस्य जरणमह-
 रहः परिहानिः स्फुटितविवर्णपरुषत्वकृत्वं च भवति ॥ पित्तेन ताम्र-
 हरितमुपवेश्यते धूमकोऽम्लकश्छर्दिर्मूर्च्छा कुक्षिद्वयदाहः पीतरक्त-
 गोमूत्राभनेत्रमूत्रनखत्वं काली दुर्बला नित्यशूला च नारी भवति ॥
 श्लेष्मणा मधुरास्यत्वमुत्क्रेशः श्लेष्मोद्गमनं भक्तद्वेषः श्वेतहस्तपा-
 दनेत्रता कासः श्वासश्च ॥ तयोर्जीवनीयबृंहणीयमधुरौषधसिद्धानां
 सर्पिषामुपयोगः ॥ तथा पयसां रसानामामगर्भाणां च गर्भवृद्धिकरः ॥
 तथा संभोजनमेतैरेव च घृतादिभिः ॥ सुभिक्षाया अभीक्ष्णं यानवाह-
 नादिभिः क्षोभणमार्जनजृम्भणैरुपपादनं ॥ अथ विशेषेण वाते पूर्वमेव सै-
 धवोपहितं क्षीरवस्तिं दत्वा शीतोदकस्नातां मृदु शाल्योदनं भोजयेत् ॥
 ततो विदार्यादिगणसाधितेन सर्पिषा ऽनुवासयेत् ॥ निवातं च सेवेत ॥
 पित्ते मधुकविदारीनिर्यूहसिद्धं पयः पिबेत् ॥ तिस्रः स्थूलकुक्कुटीर्निस्तु-
 षमाषाढकं च क्षीरोदकेनोदूखले संक्षुध्य तद्रसेन सर्पिषा च तित्तिरिक्-
 पिंजलान्यतररसं साधयित्वा पाययेदुपविष्टकविवर्द्धनार्थमुपशुष्ककबृ-
 णार्थं च ॥ अजासर्पिषा क्षीरेण जीवनीयैश्च संस्कृतां यवागूं पि-
 पयेत् ॥ तस्य काकोलीद्वयमुनिषण्णककल्केन पयसा च सर्पिर्वि-
 पयेत् ॥ तस्य क्षीरानुपानमुपयुंजीत ॥ आमगर्भरसेन वाऽश्री-
 यत् ॥ तानेव च तत्र मृदु शाल्योदकं च ॥ अथ जलचरमांसानि च ॥ कफे त्वा-
 न्मोदकपिशितोपदंशामच्छसुरां त्रिशन्तं गन्धं ससरात्रं वा वि-

बेत् ॥ तिलमुद्गमाषलवणबिल्वपत्रैः पंचभिर्घृतपात्रं संयोज्य स्वनु-
 गुप्तं निधापयेत् ॥ ततः प्रातः पिंडं बिल्वमात्रं शृतशीतच्छागदुग्धा-
 नुपानं प्राश्नीयात् ॥ अत्रैव वा बदरचूर्णपात्रमपि निदध्यात् ॥ ए-
 वमदृष्टौ तीक्ष्णैर्विरेचयेदपरापातनीयैश्च पातयेत् ॥ यस्याः पुनर्वा-
 तोपसृष्टस्रोतसि संलीनो गर्भः प्रमुसो न स्पंदते तं लीनमित्याहुः ॥
 तत्र श्येनोक्रोशगोमत्स्यगोधाशिखिकुकुटतित्तिरीणामन्यतमस्य र-
 सेन भूरिर्सापिष्केण माषयूषेण मूलकयूषेण वा घृताढ्येन रक्तशाल्यो-
 दनं भोजयेत् ॥ सक्तून्वा तिलमाषबिल्वशलाटुयुक्तान् पयसा पाय-
 येत् ॥ मेघमांसोपदंशं वा मार्द्विकं ॥ तैलेन चाभीक्ष्णमुदरवंक्षणोरु-
 कटीपार्श्वपृष्ठान्यभ्यंज्यात् ॥ मुहुर्मुहुश्चैनां हर्षयेत् ॥ पूर्वोक्तं चेक्षे-
 त ॥ यस्याः पुनरुदावर्तविबंधः स्यात्तां वातहरस्त्रिग्वधान्नपानैरुपाच-
 रेत् ॥ अष्टमे तु मासे मधुरकसिद्धेन तैलेनानुवासयेत् ॥ तदसिद्धौ
 वीरणशालिकुशकाशेक्षुबालिकावेतसपरिव्याधमूलानां भूतिकानंत-
 काश्मर्यपरूषकमधुकमृद्वीकानां च पयसाऽर्द्धोदकेनोद्गृह्य रसं तेन पि-
 यालबिभीतकमज्जतिलकल्कयुक्तेनेषलवणोष्णेन निरूहयेत् ॥ वि-
 गतविबंधां च स्नाताशितां सायं तेनैव तैलेनानुवासयेत् ॥ उदावर्तो
 हि समुपेक्षितः सहसा सगर्भा गर्भिणीमतिपातयेत् ॥ यस्याः पुनर-
 तिमात्रदोषोपचयाद्यथोक्तैर्वा व्यवायादिभिरन्यैर्वा व्याधिभिः पूर्वो-
 पचितेन वा जनन्यपत्ययोः कर्मणा बंधनान्मोच्यते गर्भः फलमिव
 वृतात् स मुक्तबंधनो गर्भशय्यामतिक्रम्य यकृत्प्लीहांत्रविवैररवसंस-
 मानः कोष्ठसंक्षोभमापादयति ॥ ततः कोष्ठसंक्षोभाद्वायुरपानो मूत्रः
 कुक्षिबस्तिपार्श्वोदरयोनिशूलानाहविण्मूत्रसंगानापाद्य गर्भं च्याव-
 यति तरुणं शोणितभावेन ॥ सोऽभिहितः प्राक्-॥ विदृद्धे तु गर्भे
 स्तब्धं स्तिमितं शीतमश्मगर्भमिवोदरमाभाति ॥ शूलमधिकमुपजा-
 यते न च स्पंदते गर्भोऽभिव्यः प्रादुर्भवन्ति न स्रवति योनिरक्षिणीचा-

स्याः संस्येते तथा भृशमरतिपरीता व्यथतेऽन्यथा चेष्टते ताम्पति
 आम्पति रोदित्यहर्निशं न स्वपिति प्रत्युच्छ्वासात्कृच्छ्राच्छ्वासित्यति-
 कष्टं प्राणिति क्षयतीत्येवंविधां स्त्रियं मृतगर्भा विद्यात् ॥ तं तु गर्भं
 कदाचिदसम्पगपत्यपथमनेकधा प्रतिपन्नं विगुणेन वायुना पीडितं
 मोहितं च मूढगर्भमित्याहुः ॥ विगुणानिलप्रतिपीडनवैचित्र्यादसं-
 ख्यगतिं च ॥ समासतस्तु त्रिविधा गतिरूर्ध्वा तिर्यङ्मण्ड्या च ॥ सं-
 स्थानानि पुनरष्टौ ॥ तान्यत्रैवोत्तरत्र वक्ष्यंते ॥ तेषु सर्वेष्वपि विप-
 रीतेन्द्रियार्थमाक्षेपयोनिभ्रंशसंवरणमक्लृष्टश्वासभ्रमाभिपन्नां शीतगा-
 भ्रां प्रत्युद्गारां च वर्जयेत् ॥ न तु क्षणमप्युपेक्षेत गर्भशल्यं ॥ तद्धि
 निरुच्छ्वासीकृत्याशु जननीं हन्यात् ॥ सचेतनश्च गर्भः शस्त्रेण विदा-
 र्यमाणो विषममंगानि विक्षिपेत् ॥ तस्मात्तत्संगे सृत्यः प्रयतेरन् पु-
 र्वोक्तानि च मंत्रौषधानि प्रयुंजीत ॥ त्रिविधस्तु संगो भवति ॥ शि-
 रस्यंसे जघने वा ॥ मूढगर्भस्य तु जरायुपातनसामान्यं कर्मेत्येके ॥
 मंत्रादिकर्माथर्ववेदविहितमित्येके ॥ दृष्टकर्मणा शल्यहर्त्रा शल्या-
 हरणमित्येके ॥ तत्त्वतः कष्टतममस्ति शस्त्रकर्म ॥ यतो योनियक-
 ल्मीहांत्रगर्भाशयादीनां मध्ये ताननुपहिंसताऽस्पर्शवता शस्त्रमवधा-
 र्यमुत्कर्षणापकर्षणव्यावर्तनोत्कर्तनछेदनभेदनपीडनजूर्जरणानि चैके
 न पाणिना कार्याणि ॥ तस्मादीश्वरमापृच्छथ परं च यत्नमास्थाप्य
 तद्द्विद्यसहितस्तमुपक्रमेत् ॥ अक्रियायां ध्रुवं मरणं ॥ तथोदराश्मरी-
 प्रभृतीनपि ॥ अथोत्तानाया व्याभुग्नसक्थ्या बल्लचुम्भलोन्नमितकटि-
 प्रदेशायाश्च धन्वनागमृत्तिकाशाल्मलीपिच्छाघृतैरभ्यज्य हस्तं योनिं
 च गर्भमाहरेत् ॥ तत्र सक्थिभ्यामागतस्यानुलोम्याच्छिन्नमेव ॥ एक-
 स्मिन् सक्थि प्रपन्नस्येतरं सक्थि प्रसार्य स्फिग्देशागतस्य स्फिग्देशं
 प्रतिपीडयोर्ध्वमुत्क्षिप्य सक्थिनी प्रसार्य तिर्यगागतस्य परिवर्त्य वा-

ऽपरार्द्धमुत्क्षिप्य पूर्वार्द्धमपत्यपथं प्रत्यार्जवमानीय पार्श्वदृत्तशिरो-
 ऽसं प्रतिपीडयोर्ध्वमुत्क्षिप्य शिरोऽपत्यपथमानीय बाहुद्वयं प्रपन्नस्यो
 र्ध्वमुत्पीडयांऽसौ शिरोमूलमानीय निर्हरेत् ॥ यस्त्वाभुग्नमध्यः पा-
 णिपादशिरोभिर्योनिं प्रतिपद्यते ॥ यश्चाभुग्नएवैकेन पादेन योनिं द्विती-
 येन पायुं ॥ तौ मूढौ हस्तेनाहर्तुमशक्याविति शस्त्रमवचारयेत् ॥ अथ
 स्त्रियमाश्वस्य मंडलाग्रेणांगुलिशस्त्रेण वा विदार्य शिरःकपालान्याह-
 त्य शंकुना गृहीत्वा चुबुके तालुन्युरसि कक्षायां वाऽपहरेत् ॥ अभिन्न-
 शिरसं वाऽक्षिकूटे गंडे वा ॥ तथाऽसंसक्तस्यांसदेशे बाहुं छित्वा दृ-
 तेरिवाध्मातस्य वातपूर्णमुदरमवदार्य निरस्यांत्राणि शिथिलीभूतमा-
 हरेत् ॥ जघनसक्तस्य जघनकपालानि दारयिवेति ॥ भवंति चात्र ॥
 यद्यद्वायुवशादंगं सज्जेद्गर्भस्य खंडशः ॥ तत्तच्छित्वा हरेः सम्यग्रक्षे-
 च्छासिं च घ्नतः ॥ अथापतंतीमपरां पातयेत्पूर्ववद्विषक् ॥ एवं निर्ह-
 तशल्यां च सिंचेदुष्णेन वारिणा ॥ दद्यादभ्यक्तदेहायै योनौ स्नेहपिचुं
 ततः ॥ योनिर्मृदुर्भवेत्सेन शूलं चास्याः प्रशाम्यति ॥ दीप्यकाति-
 विषारास्त्राहिं ग्वेलापंचकोलकात् ॥ चूर्णं स्नेहेन कल्कं वा काथं वा
 पाययेत्तथा ॥ कटुकातिविषापाठाशक्तवर्धिगुतेजिनीः ॥ तद्वच्च दो-
 षस्यंदार्थं वेदनोपशमाय च ॥ त्रिरात्रमेवं सप्ताहं स्नेहमेव ततः पिबेत् ॥
 सायं पिबेदरिष्टं च तथा सुकृतमासवं ॥ शिरीषककुभकाथपिचून्
 योनौ च निक्षिपेत् ॥ उपद्रवाश्च येऽन्ये स्युस्तान्यथास्वमुपाचरेत् ॥
 प्रयो वातहरैः सिद्धं दशाहं भोजने हितं ॥ रसो दशाहं च परं लघुप-
 ध्याल्पभोजना ॥ स्वेदाभ्यंगपरा स्नेहान् बलातैलादिकान् भजेत् ॥
 ऊर्ध्वं चतुर्भ्यो मासेभ्यः सा क्रमेण मुखानि च ॥ अथ बलातैलमु-
 पदेक्ष्यामः ॥ बलामूलकषायस्य भागाः षट् तावंतएव पयसो यव-
 कोलकुलत्थदशमूलकषायस्य भागो भागश्चतुर्दशस्तैलस्य तत्सर्वमै-

१ चतुर्दशः चतुर्दशतमः एको भागइति यावत्

कथ्यं कृत्वा श्लक्ष्णचूर्णानि चावाप्य काकोलीक्षीरकाकोलीजीवक-
 र्षभकमुद्गपर्णीमाषपर्णीमेदामहामेदाक्षीरशुक्लामधुकदेवदारुमंजिष्ठा-
 चंदनसारिवाबलातगरकुष्ठशतावर्यश्वगंधापुनर्नवाशतपुष्पापत्रकत्वक्-
 सर्जरसशैलेयकवचाऽगुरुकालानुसार्यसैधवानि शनैर्मृद्वग्निना साधयित्वा
 सुभाजनेऽनु गुप्तं निदध्यात् ॥ एष भगवतो धन्वंतरेरभिमतस्तैलराजो
 राज्ञां राजमात्राणां कृशानां सूतिकाणां शिशूनामतीतवयसां सुकुमा-
 राणां महाग्रहगृहीतानां दीर्घरोगक्षपितवपुषां मर्मविद्वपतिताभिहतभ-
 म्बविश्लिष्टांगानां देवोपघाताभिश्चस्तमनोज्वरपरीतानां पाननावनाभ्यं-
 गवस्तिषु प्रयोज्यः ॥ तेन बलपौरुषस्मृतिमतिमेधाश्रिवीर्यौजांसि वर्द्ध-
 ते पक्षघाताक्षेपकार्दितादिविविधवातविकारगुल्महिंसाश्वासकासानि-
 वर्तते ॥ अहरहश्चोपयुज्यमानेन षणमासादंत्रदृद्धिः प्रशममेति ॥ बंध्या
 च पुत्रं गुणवंतमिच्छया लभतइति ॥ भवंते चात्र ॥ बस्तिहारे विप-
 न्नायाः कुक्षिः प्रस्पंदते र्याद ॥ जन्मकाले ततः शीघ्रं पाटयित्वोद्धरे-
 च्छिशुं ॥ मधुकं शाकबीजं च पयस्या सुरदारु च ॥ अश्मंतकः कृष्ण
 तिलास्ताम्रवल्ली शतावरी ॥ वृक्षादनी पयस्या च लता सोत्पलसारि-
 वा ॥ अनंता सारिवा राम्ना पद्मा च मधुयष्टिका ॥ बृहतीद्वयकाश्मर्य-
 क्षीरिशुंगत्वचो घृतं ॥ पृश्निपर्णी बला शिग्रुः श्वदंष्ट्रा मधुपर्णिका ॥
 शृंगाटकं बिसं द्राक्षा कसेरु मधुकं सिता ॥ सप्तैतान् पयसा योगानर्द्ध
 श्लोकसमापनान् ॥ क्रमात्सप्तसु मासेषु गर्भे स्रवति योजयेत् ॥ कपि-
 त्थबिल्वबृहतीपटोलेक्षुनिदिग्धिकात् ॥ मूलैः शृतं प्रयुंजीत क्षीरं
 मासे तथाऽष्टमेऽनवमे सारिवाऽनंतापयस्यामधुयष्टिभिः ॥ योजयेद्दशमे
 म.सि सिद्धं क्षीरं पयस्यया ॥ अथवा यष्टिमधुकनागरामरदारुभिः ॥
 इति गर्भव्यापन्नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथार्तोऽगविभागं शारीरं व्याख्यास्यामः ॥ सकलमपि शरी-
 रमंगमित्युच्यते ॥ तच्च पुनः षडंगं शरीरोऽन्तराधिर्द्वौ बाहू सक्थिनी

च ॥ नेत्रनाभिराणिपादादीनि त्वस्य प्रत्यंगानि ॥ महागुणमयेभ्यश्च
 स्वपवनतेजोजलमूम्यारुणेभ्यो महाभूतेभ्यश्चेतनाधिष्ठितेभ्योऽभिनि-
 र्दृतिः ॥ भूतानामेव च दृष्टादृष्टविविधकर्मवशादनेकरूपात्मनिवेश-
 विशेषादाकृतिप्रमाणत्वेहदीप्तिस्वरादीनां सारूप्यमसारूप्यं वा सूक्ष्म-
 स्थूलतारतम्यभेदभिन्नमतिबहुप्रकारं निष्पद्यते ॥ तत्र सत्वबहुलमा-
 काशं ॥ रजोबहुलो वायुः ॥ उभयबहुलोऽग्निः ॥ सत्वतमोबहुलमंबु ॥
 तमोबहुला भूः ॥ तेषामप्रतिघातश्चलत्वमौर्ण्यं द्रवता काठिन्यमिति
 क्रमाह्निंगानि ॥ विशेषतश्च श्रोत्रादिष्विन्द्रियेष्ववस्थानं शब्दस्पर्श-
 रूपापरसर्गधरेकैकप्रद्वैरन्वयः ॥ तत्राकाशजानि श्रोत्रं शब्दः सो
 तांसि विविक्तता च ॥ वायवीयानि स्पर्शनं स्पर्शः प्रश्वासोद्यासा-
 दिपरिस्पंदनानि लाघवं च ॥ आग्नेयानि दर्शनं रूपं पित्तमूष्मा
 पक्तिः संतापो मेधा वर्णो भास्तेजः शौर्यं च ॥ आंभसानि रसनं रसः
 स्वेदक्लेदवसारसारक्षुक्रमूत्रादिद्रवसमूहः शैथिल्यं स्नेहश्च ॥ वा-
 र्थिवानि घ्राणं गंधः केशनखास्थ्यादिमूर्तिसमूहो धैर्यं गौरवं च ॥
 तेषु मातृजानि मृदूनि त्वग्रक्तमांसमेदोमज्जनाभिहृदयामाशयगर्भा-
 शययकृत्स्नीहृत्कोमांत्रगुदादीनि ॥ पितृजानि स्थिराणि केशनखा-
 स्थिशुक्रसिरात्राव्यादीनि ॥ आत्मजानि तासु तासु योनिषूपत्ति-
 र्मनश्चेतनोद्देयाणि प्राणापानौ धारणमाकृतिस्वरवर्णविशेषाः काम-
 क्रोधलोभभयहर्षाः धर्माधर्मशीलतास्मृतिबुद्धीच्छाद्वेषप्रयत्नाहंकार-
 सुखदुःखायुरात्मज्ञानानि च ॥ सात्म्यजान्यायुरारोग्यमनालस्यम-
 लोलुपत्वमिन्द्रियप्रसादस्वरवर्णबीजौजःसंपत्प्रशस्तताः प्रहर्षभूयस्त्वं
 मेधा बलं च ॥ रसजानि कृत्स्नस्य देहस्य संभवो दृतिर्द्विद्विस्तृप्ति-
 रलौल्यं पुष्टिरुत्साहश्च ॥ शुद्धसत्वजानि शौचमास्तिकत्वं कृत्ज्ञा-
 ता दाक्षिण्यं व्यवसायः शौर्यं गांभीर्यं बुद्धिर्मेधा स्मृतिः शुक्लध-
 र्मरुचिर्भक्तिरनभिष्वंगस्तमोगुणविपर्ययश्च ॥ राजसानि दुरुपचाक्ष्णा

शौर्यं मात्सर्यममितभाषित्वमहंकरो लोलुपत्वं दंभो मानः क्रोधा
 हर्षः कामश्च ॥ तामसान्यज्ञानं विषादः प्रमादो निद्राऽऽलस्यं क्षु-
 त्पृष्णा शोको मात्सर्यं विप्रतिपत्तिः पराभिसंधानं सत्वगुणवैपरीत्यं
 च ॥ तत्र सत्त्वं मनः ॥ तस्योपप्लवो रजस्तमश्चेति ॥ एवं भूता-
 त्मकं देहमाहुः ॥ तस्य पुनः प्रविभागः ॥ त्वचः कला दोषा धात-
 वो मला बुद्धीन्द्रियाणि तदधिष्ठानानि कर्मेन्द्रियाण्यतीन्द्रियमाशयाः
 प्राणायतनानि कंडरा जालानि कूर्चा रज्जुकसीवन्योऽस्थिसंधाताः
 सीमंता अस्थीन्यस्थिसंधयः स्नायूनि पेश्यः सिरा धमन्यः स्रोता
 स्यूष्माणो मर्माणि केशश्मश्रुलोभानि प्रकृतिविकृतिभेदाश्च ॥ तत्रासृ-
 जः पच्यमानस्य क्षीरस्येव संतानिकाः षट् त्वचो भवंति ॥ त्वक्प्रसादा-
 द्रक्तस्य प्रसादः ॥ तासामुदकधरा चाद्या ॥ द्वितीयाऽसृक्धरा ॥ तृतीया
 सिध्मकिलासाधिष्ठाना ॥ चतुर्थी सर्वकुष्ठाधिष्ठाना ॥ पंचमी पुनरलजी
 विद्रध्यधिष्ठाना ॥ षष्ठी तु प्राणधरा ॥ यस्यां छिन्नायां ताम्यः यंधमिव
 च तमः प्रविशति यां चाधिष्ठायारूपि जायंते पर्वसु कृष्णरक्तानि स्थू-
 लमूलानि दुश्चिकित्स्यतमानि ॥ अन्ये तु सप्त त्वचो वदंति ॥ तत्र
 प्रथमा भासिनी नाम या वर्णानामवभासिनी खादीनां च पंचानां
 छायाणां सा ब्रीहिरष्टादशभागप्रमाणा ॥ द्वितीया लोहिनी नाम षो-
 ढशभागप्रमाणा ॥ तृतीया श्वेता नाम द्वादशभागप्रमाणा ॥ चतुर्थी
 ताघ्रानामाष्टभागप्रमाणा ॥ पंचमी वेदिनी नाम पंचभागप्रमाणा ॥ षष्ठी
 रोहिणी नाम ब्रीहिप्रमाणा ॥ सप्तमी मांसधरा नाम ब्रीहिद्वयप्रमा-
 णा ॥ यस्तु धात्वाशयांतरेषु क्लेदोऽवतिष्ठते यथास्त्वमूष्मभिर्विपक्वः
 स्नायुश्चेष्मजरायुच्छन्नः काष्ठइव सारो धातुसारः रसशेषोऽल्पत्वा-
 त्कलासंज्ञः ॥ ता धात्वाशयांतरमर्यादाः सप्त कलाः ॥ तासां प्रथमा
 मांसधरा नाम यस्यां मांसे सिरास्नायुधमनीस्रोतसां भूमाविव पंको-
 दके विसमृणालानां प्रताना भवंति ॥ द्वितीया रक्तधरा नाम मां-

सस्याभ्यन्तरतस्तस्यां शोणितं विशेषतश्च सिरास्त्रीह्यकृत्सु भवति
मांसाच्च क्षताक्षतजं दृक्षादिव क्षीरिणः क्षीरं प्रवर्तते ॥ तृतीया मे-
दोधरा नाम मेदो हि तस्यामुदरेऽण्वस्थिषु च सरक्तं भवति तदेव च
शिरसि कपालप्रतिच्छन्नं मस्तिष्काख्यं मस्तुलुंगाख्यं च स्थूलास्थि-
षु तु मज्जा ॥ चतुर्थी श्लेष्मधरा नाम तत्स्थेन हि श्लेष्मणाऽऽश्ले-
षिताः सर्वसंधयो दृढा भवंति सोपांगाद्वाक्षाः ॥ पंचमी पुरीषधरा
नाम सा ह्यंत्रामपक्वाशयाश्रिता कोष्ठांतरुंदुकस्थं मलं विभजति ॥
षष्ठी पित्तधरा नाम पक्वामाशयमध्यस्था सा ह्यंतरग्न्यधिष्ठानतयाऽऽ-
माशयापक्वाशयोन्मुखमन्नं बलेन विधार्य पित्ततेजसा शोषयन्ती
पचति पक्वं च विमुंचति ॥ दोषाधिष्ठिता तु दौर्बल्यादाममेव ततो-
ऽसावन्नस्य ग्रहणात्पुनर्ग्रहणीसंज्ञा बलं च तस्याः पित्तमेवाग्न्यभि-
धानमतः साग्निनोपस्तब्धोपहृंहितैकयोगक्षेमा शरीरं वर्तयति ॥ सप्त-
मी शुक्रधरा नाम ह्यंगुले दक्षिणे पार्श्वे बस्तिद्वारस्य चाधो मूत्रमा-
र्गमाश्रिता सकलशरीरव्यापिनी शुक्रं प्रवर्तयति ॥ दोषा धातवो
मलाश्च प्रागुदिताः ॥ पंच बुद्धीन्द्रियाणि श्रोत्रं स्पर्शनं दर्शनं रस-
नं घ्राणं च ॥ तेषां समभागतया क्रमाद्विषयाः शब्दस्पर्शरूपरसगं-
धाः ॥ पंच बुद्धीन्द्रियाधिष्ठानानि कर्णौ त्वगक्षिणी जिह्वा नासिके
च ॥ पंच कर्मेन्द्रियाणि वाक्पायूपस्थपाणिपादसंज्ञकानि ॥ तान्यपि
च वचनोत्सर्गहर्षादानगमनार्थानि ॥ अतीन्द्रियं तु मनः सर्वार्थैरन्व-
यात् ॥ तद्योगेन चेंद्रियाणामर्थप्रवृत्तिः ॥ बुद्धिकर्मेन्द्रियोभयात्मक-
त्वाच्च ॥ सप्ताशयाः क्रमादसृक्कफामपित्तपक्ववायुमूत्राधाराः ॥ स्त्री-
णां पित्तपक्वाशयोर्मध्ये गर्भाशयोऽष्टमः ॥ तेषु प्रतिबद्धानि को-
ष्ठांगानि हृदययकृत्स्त्रीहफुप्फुसौंदुकवृक्कांत्रादीनि ॥ तत्र समानेनाध्या-
यमानस्य देहोष्मणा पच्यमानस्य शोणितस्याच्छतो जायते यकृ-
त्स्त्रीहा च ॥ रक्तकेनात्फुप्फुसं ॥ रक्तकिट्टादुंदुकः ॥ रक्तमेदः प्रसादा-

हृक्कौ ॥ रक्तमांसप्रसादादंत्राणि ॥ तानि सार्द्धं त्रिव्यामानि पुंसां ॥ त्रि-
 व्यामानि स्त्रीणां ॥ रक्तस्यानिलयोगात्कार्कलीयं ॥ हृदयं पुनः श्ले-
 ष्मरक्तप्रसादात्संभवति पद्मकोशसंकाशं सुषिरमधोमुखं ॥ तद्दिशेषे-
 ण चेतनायाः स्थानं सर्वभावानां च चेतनानुगानां ॥ तस्य वामपा-
 र्श्वे ह्रीहा फुफ्फुसश्च दक्षिणतो यकृत्क्लोमैश्च ॥ तथा कफरक्तवाहि-
 नां स्रोतसां महाभूतानां च प्रसादादिद्रियाणि ॥ तेष्वपि च नेत्रे
 श्लेष्मणः प्रसादाच्छुक्लमंडलं तत्पितृजं ॥ असृजः कृष्णमंडलं त-
 न्मातृजं मध्ये दृष्टिमंडलं तदुभयात्मकं ॥ पक्ष्मवर्त्मशुक्लकृष्णदृष्ट्या-
 स्यानि पंचमंडलानि ॥ तत्संधयश्चत्वारः ॥ द्वौ चापांगकनीनयोः ॥
 इति ते षट् ॥ षट् च पटलानि ॥ द्वे वर्त्मनी ॥ बाह्यं चाश्रितमग्न्यंभसी
 द्वितीयं मांसं तृतीयं मेदश्चतुर्थमस्थि तेषां बहलता दृष्टेः पंचमांशेन ॥
 बंधनगुणास्तु चत्वारः सिराकंडरामेदःकफात्मकाः ॥ श्लेष्मा तु परं
 सर्वसंधिवंधनमित्युक्तं प्राक् ॥ नेत्राश्रितं तु तेजो बाह्यतेजसा स्वयो-
 निना योगाच्छस्त्रमिवाश्मना कर्मण्यं भवति ॥ अतियोगादुपहन्यते ॥ त-
 च वैद्युतवद्दृढवामुखवच्चाभोमध्यगमपि वीर्यात्कर्षात्तेजस्त्वं न जहा-
 ति ॥ मांसासृक्कफप्रसादात्तु जिह्वा जायते ॥ मांसासृक्कफमेदःप्रसादा-
 दूषणाविति ॥ दश प्राणायतनानि मूर्द्धा जिह्वाबंधनं कंठो हृदयं नाभि-
 र्बस्तिर्गुदः शुक्रमोजो रक्तं ॥ एषामाद्यानि सप्त पुनर्महामर्मसंज्ञा-
 नि ॥ षोडश कंडूराः तासां द्वे द्वे करचरणेषु चतस्रः पृथक्प्रीवापृष्ठ-
 यो ॥ षोडश जालानि तेषां मांससिरास्त्राद्यवस्थितानि चत्वार्यैकै-
 कत्र गुल्फे मणिबंधे च परस्परगवाक्षितानि स्थितानि ॥ षट् कूर्चा
 हस्तपादप्रीवामेद्रेषु ॥ चतस्रो मांसरज्जवः पृष्ठवंशमुभयतः पेशी-
 निबंधनार्थं तासां द्वे बाह्ये द्वे चाभ्यंतरस्थिते ॥ सप्त सीवन्यः ताः पं-

१ कुक्ष्यंतरगतौ गोलकौ ॥ २ काळीजइति भाषायां ३ क्लोम पिपासास्थानं ॥
 ४ स्थूलसायवः

च शिरसि जिह्वामेहनयोरेकैका ॥ परिहार्याश्च शस्त्रेण ॥ चतुर्दशा-
स्थिसंघाताः तेषामेकैको गुल्फजानुवंक्षणमणिबंधकूर्परकक्षासु त्रि-
कशिरसोश्च ॥ तद्वत्सीमंताः ते तु पंच शिरसीत्यष्टादश ॥ त्रीणि ष-
ष्ट्याऽधिकान्यस्थिशतानि ॥ तेषां च त्वारिंशच्छतं शाखासु स विंशश-
तमंतराधौ शतं मूर्द्धनीति ॥ तत्रैकैकस्मिन् सक्थिनि पंच पादनखाः
प्रत्येकमंगुल्यां त्रीण्यस्थीनि तानि पंचदश ॥ पंचपादशलाकाः त-
त्पतिबंधकमेकं द्वे द्वे कूर्चगुल्फजंघास्वैकैकं पाणिजानूरुषु ॥ सर्वाणि-
च नखास्थ्यादीनि सक्थिवद्वाहोश्च ॥ चतुर्विंशतिः पशुकाः ॥ ता-
वत्येव तत्स्थालकान्यर्बुदानि च ॥ त्रिंशत् पृष्ठे ॥ अष्टावुरसि ॥ ए-
कैकं भगे त्रिके ॥ नितंबयोश्च द्वे ॥ तद्वदक्षकांसांसफलकेषु ॥ तथा-
गंडकर्णशंखेषु जत्रुतालुनोश्च ॥ त्रयोदश ग्रीवायां चत्वारि कंठनाड्यां
द्वे हनुबंधने द्वात्रिंशदंताः तद्वदुलूखलानि च त्रीणि नासायां षट् शि-
रसि ॥ तानि जानुनितंबांसगंडतालुशंखवंक्षणमध्यशिरःसु कपाल-
संज्ञानि ॥ दशानास्तु रुचकाः ॥ घ्राणकर्णग्रीवाक्षिकोशेषु तरुणानि ॥
पाणिपादपार्श्वपृष्ठेषु बलयाणि ॥ शेषाणि नलकानीति ॥ नामानुग-
ताकृतीनि पंच विधान्यस्थीनि ॥ तेषु हि सिराभिः स्नायुभिश्च निब-
द्धानि मांसानि ॥ दशोत्तरं शतद्वयमस्थिसंधीनां ॥ तेषामष्टषष्टिः
शाखासु ॥ एकोनषष्टिरंतराधौ ॥ अशीति रूर्ध्व ॥ तत्रैकैकस्मि-
न् सक्थि पादांगुलौ प्रत्येकं त्रयः द्वावंगुष्ठे ॥ ते चतुर्दश ॥
एकैको गुल्फजानुवंक्षणेषु त्रयः कटिकपालेषु ॥ चतुर्विंशतिः
पृष्ठवंशे ॥ तद्वत्पार्श्वयोः ॥ अष्टावुरसि ॥ अष्टौ ग्रीवायां ॥ त्रयः
कंठनाड्यां ॥ अष्टादश कंठनाडीनिबद्धा हृदययकृत्कामनाडीषु ॥
द्वात्रिंशदंतमूलेषु ॥ एकैकः काकलनासामूर्द्धसु ॥ द्वौ द्वौ गंडकर्ण-
शंखवर्त्मनेत्रहनुसंधिषु ॥ द्वावुपरिष्ठाद्भूयोः पंच शिरः कपालेषु ॥ तैऽ-

१ तद्वदस्थिसंघातवत् ॥ गुल्फादिष्वेकैकः ॥ त्रिके एकः ॥ पंच शिरसि ॥ एवमष्टादश सीमंताः ॥

गुलिगुल्फजानुमणिबंधकूर्परेषु कोरसंज्ञाः ॥ कक्षाबंधणदंतमूलेषु लू-
खलसंज्ञाः ॥ अंसपीठगुदभगनितंबेषु सामुद्राः ॥ ग्रीवापृष्ठवंशयोः
प्रतराः ॥ शिरःकटिकपालेषु तूनसेवनीसंज्ञाः ॥ हनूमयतो वायसतुंडाः ॥
कंठनेत्रहृदययकृत्क्लोमनाडीषु मंडलसंज्ञाः ॥ श्रोत्रशृंगाटकेषु शंखाव-
र्ताः ॥ इत्यस्थिसंधयोऽष्टविधाः ॥ स्नायुपेशीसिराश्रितैस्तु सह सह-
स्रद्वयं न पुनः शस्त्रप्रणिधाने तेषु वाच्यमस्तीति पृथङ्बोध्यते ॥
नव स्नायुशतानि ॥ तेषां षट्शतानि शाखासु ॥ त्रिंशच्छतद्वयमंतरा-
धौ ॥ ऊर्ध्वं सप्ततिः ॥ तत्रैकैकस्मिन्सक्थि पादांगुल्यां प्रत्येकं षट्
षट् ॥ तानि त्रिंशत् ॥ दश दश पादतलकूर्चगुल्फेषु ॥ त्रिंश-
जंघायां ॥ दश जानुनि ॥ चत्वारिंशदूरौ ॥ दश वंक्षणे ॥ चत्वारिंश-
त्कट्यां ॥ विंशतिर्मुष्कमंदूबस्त्यंत्रेषु ॥ अशीतिः पृष्ठे ॥ षष्टिः पार्श्व-
योः ॥ अष्टादशोरसि ॥ चत्वार्यक्षकयोः ॥ अष्टावंसयोः ॥ द्वे द्वे म-
न्याऽवदुनेत्रौष्ठतालुषु ॥ त्रिंशद्वीवायां ॥ त्रीणि जत्रुणि ॥ चत्वारि
हन्वोः ॥ पंच जिह्वायां ॥ द्वादशोत्तराधरेषु दंतमंसेषु ॥ षण्मूर्द्ध-
नि ॥ तत्र शाखासु संधिषु च प्रतानवंति ॥ महास्नावानि तु वृत्तानि
तानि कंडरासंज्ञानि ॥ बस्त्यामपक्वाशयांत्रेषु सुषिराणि ॥ पार्श्वपृ-
ष्ठोरःशिरःसु पृथूनि ॥ स्नावबंधनैर्हि संधिषु सुबद्धा तनुर्नौरिव सम्य-
गीहते ॥ तस्मादस्थिसिरादिभ्योऽपि तानि यत्नतो रक्षेत् ॥ यश्च स्ना-
वानि बाह्यान्यभ्यंतराणि च सम्यग्जानाति स गूढमपि शल्य-
माहर्तुं समर्थो भवति ॥ पंच पेशीशतानि ॥ तासां चत्वारि-
शतानि शाखासु ॥ षष्टिरंतराधौ ॥ चत्वारिंशदूर्ध्वं ॥ तत्रैकैक-
स्मिन् सक्थिनि पादांगुल्यां प्रत्येकं तिस्रः ॥ ताः पंचदश ॥
दश दश प्रपदे पादतले गुल्फे च ॥ तथा पादस्योपरि कूर्चं सन्निवि-
ष्टाः ॥ विंशतिर्जंघायां ॥ पंच जानुनि ॥ विंशतिरूरौ ॥ एकैका मंदू-

सेवन्योः ॥ द्वे वृषणयोः ॥ दश स्फिजोः ॥ तिस्रो गुदे तास्तु वलीसंज्ञाः ॥
 द्वे बस्तिशिरसि ॥ चतस्र उदरे ॥ नाभ्यामेका ॥ द्वे हृदि आमाशये-
 च ॥ षट् यकृत्प्लीहौदुकेषु ॥ पृष्ठे पंचोर्ध्वसनिविष्टाः ॥ दश दीर्घाः
 पार्श्वयोः ॥ दश वक्षसि ॥ तिस्रोऽसाक्षकोपरितः ॥ दश ग्रीवायां ॥
 अष्टौ गंडयोः ॥ अष्टौ हन्वोः ॥ एकैका गलकाकलजिह्वामूर्द्धसु ॥
 द्वे द्वे तालुललाटयोः ॥ नासौष्ठकर्णेषु च ॥ स्त्रीणां तु विंशतिरधिका ॥
 तत्र दशस्तनयोः तासां यौवने परिवृद्धिर्भवति ॥ दश योनौ ॥ तासां
 मभ्यंतराश्रिते द्वे मुखाश्रिते वृत्ते द्वे ॥ तिस्रो गर्भमार्गाश्रयाः ॥ यस्यां-
 गर्भं स्तिष्ठति ॥ योनिस्तु शंखनाभ्याकृतिरुयावर्ता तस्यास्तृतीयआवर्ते
 पित्तपक्वाशयांतरे रोहितमत्स्यमुखाकारा गर्भशय्या ॥ तस्यां शुक्रार्त-
 वप्रवेशिन्यस्तिस्रः पेश्यः ॥ ताभिर्हि शरीरे तनुवहलस्थूलाणुपृथुवृत्त-
 ऋत्तदीर्घस्थिरमृदुश्लक्ष्णकर्कशाभिः संध्यस्थिसिरास्त्रावानि प्रच्छा-
 दितानि ॥ सिराधमनीमुखानां त्वणुशो विभज्यमानानामेकोनत्रिंशच्छ-
 तसहस्राणि नव च शतानि षट्पंचाशानि भवंति ॥ ताभिरिदं शरीरं
 गवाक्षितं पिनद्धमाततं च ॥ तावंति च केशश्मश्रुलोमानि तासां हि
 मुखानि तत्प्रतिबद्धान्यतस्तानि ताभिराप्यायंते ॥ तैश्च ताः स्वेदमभि-
 बहंति ॥ तथाऽभ्यंगालेपादिवीर्यं त्वचि विपक्वमंतर्नयंति स्पर्शं च गू-
 णंति ॥ स्रोतांसि पुनरसंख्येयान्येव ॥ तथाऽपि तु सिरादीनि यथास्थूलं
 यथोपयोगं चान्यत्रोपदेक्ष्यंते ॥ इत्येवं परिसंख्याता शरीरे मूर्ति मंतः
 स्थिरा भावाः ॥ द्रवास्तु यत्तदतियोगेन च्यवमानं पुरीषमनुबध्नाति तथा
 मूत्रं रुधिरमन्यांश्च शरीरे धातून् ॥ यच्च सर्वशरीरगतं बाह्यात्वग्बिभर्ति यच्च
 त्वगंतरे व्रणगतं लसीकाशब्दवाच्यं यच्चोष्मणाऽनुबद्धं रोमकूपेभ्योऽभि-
 निष्पतत्स्वेदवाच्यं तदुदकं तस्याद्यस्य चाहारसारस्य रसारव्यस्य तथा
 रक्तस्य शकृतः श्लेष्मणः पित्तस्य मूत्रस्य वसायाः मेदसो मज्जाश्च
 स्वेन स्वेनांजलिप्रमाणेन यथापूर्वमेकादिसंख्याप्रवृद्धिः ॥ अर्द्धजलिः

शुक्रस्य ॥ तावदेव मस्तिष्कमोजश्च ॥ स्त्रीणां रजसोऽजलयश्चत्वारः ॥
 स्तन्यस्य द्वौ ॥ उभयमपि चैतद्रसप्रसादात्मकमिति ॥ समधातोः पं-
 रिमाणमिदं ॥ अतो वृद्धिक्षयौ यथात्वं लक्षणैर्विभावयेदपरांश्चाप-
 संख्यातान्मूर्तामूर्तान् भावान् ॥ तद्यथा ॥ मांसकर्णादिमलान्वायुबु-
 द्धिस्मृत्यादींश्च ॥ धान्वन्तरीयाः पुनः पठन्ति ॥ विलक्षणानि हि शरीराणि
 नित्यमेव च चला दोषधानुमलाः ॥ तस्मादुदकादीनामपि समत्वं मां-
 सादिवत्परिमाणतो निर्देष्टुमशक्यं ॥ केवलं स्वास्थ्यमात्रेणानुमानतो
 लक्षयेदिति ॥ सर्वेष्वेव त्ववयवाः परमाणुभेदेनातिसौक्ष्म्यादसंख्येयतां
 यांति ॥ तेषां संयोगविभागे परमाणूनां कर्मप्रेरितो वायुः कारणं ॥ त-
 देतदंगमभेदेन भेदतश्च गृह्यमाणं बंधाय मोक्षाय भवतीति ॥ भवति
 चात्र ॥ इति सर्वावयवशो यो जानाति कलेवरं ॥ अहितेषु स मोहेन
 न कदाचित्प्रयत्नते ॥ इत्यंगविभागो नाम पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथातः सिराविभागं शारीरं व्याख्यास्यामः ॥ दश मूलसिरा हृदय
 प्रतिबद्धाः सर्वांगप्रत्यंगान्योजो नयन्ति ॥ तत्प्रतिबद्धा हि शारीरचे-
 द्धाः ॥ तास्तु द्व्यंगुलमंगुलमर्द्धांगुलं यवं यवार्द्धं च गत्वा द्रुमपत्रसे-
 बनीप्रतानवद्भिद्यमानाः सप्त शतानि भवंति ॥ तासां चतुःशती शा-
 खास्तु ॥ तत्र षोडशाव्यधनीयाः ॥ षट्त्रिंशं शतमंतराधौ ॥ तत्र द्वाविं-
 शत् ॥ चतुःषष्ट्यधिकं शतमूर्ध्वं तत्रापि पंचाशत् ॥ तासामेकैकस्मि-
 न्सक्विन्नं शतं ॥ तत्र न विध्येज्जालभरां ॥ तिस्रश्चाभ्यन्तरगाः ॥ द्वात्रिंश-
 च्छ्रोण्यां गुदमेंद्राश्रयाः ॥ तासां द्वे द्वे वंक्षणयोः कटीकतरुणयोश्चेत्यष्टौ
 शस्त्रतो रक्षेत् ॥ षोडश पार्श्वयोः तयोरूर्ध्वगामेकैकां पार्श्वसंधिसंज्ञां ॥
 चतुर्विंशतिः पृष्ठे ॥ तासां पृष्ठवंशमुभयतो द्वे द्वे ऊर्ध्वगामिन्यौ ताश्चत-
 स्रः ॥ चतुर्विंशतिरुदरे ॥ तासां मेंदूस्थोपरिरोमराजीमुभयतो द्वे द्वे ता
 अपि चतस्रः ॥ चत्वारिंशदक्षसि ॥ तासां द्वे हृदये ॥ द्वे द्वे च स्त-
 नमूलस्तनरोहितेषु ॥ एकैकाऽपस्तंभापालापेष्विति ॥ ताश्चतुर्दश ॥

चतुर्विंशतिर्ग्रीवायां ॥ तासां चतस्रोऽष्टौ च मर्मसंज्ञाः ॥ द्वे कृका-
 टिकयोर्द्वेविधुरयोरिति षोडश शस्त्रेण न स्पृशेत् ॥ हन्वोः षोडश तासां
 संधिसंबन्धिन्यौ द्वे ॥ षोडश जिह्वायां ॥ तासामधो द्वे रसवेदिन्यौ द्वे
 वाक्प्रवर्तिन्यौ ताश्चतस्रः ॥ चतुर्विंशतिर्नासायां ॥ तासां द्वे गंध-
 वेदिन्यौ तासामेव च तालुन्येकामिति तिस्रः ॥ षट्पंचाशच्चेत्रयोः ॥
 तयोरुन्मेषनिमेषक्रिये द्वे द्वे द्वे चापांगयोरिति षट् ॥ नासानेत्रगतास्तु
 ललाटे षष्टिः ॥ तासां केशांतानुगताश्चतस्रो द्वे घ्रावर्तयोरेका च स्थ-
 पन्यामिति सप्त ॥ कर्णयोः षोडश तासां शब्दवाहिन्यौ द्वे ते एव
 च शंखयोः तासां शंखसंधिगते द्वे ॥ द्वादश मूर्द्धनि ॥ तासामु-
 त्क्षेपयोर्द्वे सीमन्तेष्वेकैकामेकामधिपतावित्यष्टौ शस्त्रेण परिहरेत् ॥ त
 था क्षुद्रिकाः कुटिलाः संकीर्णा ग्रथिताः संधिषु चाशस्त्रकृत्याः ॥
 तासां यथास्त्वं तुर्यांशविभागेन पंचसप्तत्यधिकं शतकर्मनिलरक्तं व-
 हति ॥ एष विभागः पित्तश्लेष्मशुद्धरक्तेष्वपि ॥ स्थिता ह्येवं देहम-
 नुगृण्णंति दोषाः ॥ व्यत्ययेन तु पीडयन्ति ॥ तत्र श्यावारुणाः प्र-
 स्पंदिन्यः सूक्ष्माः क्षणपूर्णरक्ता वातरक्तं वहन्ति ॥ नीलपीतासि-
 ताः स्पर्शोष्णाः क्षिप्रस्त्राविण्यः पित्तरक्तं ॥ गौर्यः स्निग्धाः स्थि-
 राः शीताः कंडूमत्यः कफरक्तं ॥ लक्षणसंकरे संसर्गसन्निपातरक्तं ॥ समा
 गूढाः स्निग्धा रोहिण्यः शुद्धरक्तमिति ॥ धमन्यस्तु चतुर्विंशतिः ॥ ताभिः
 कायोऽयमारामइव जलहारिणीभिः केदारइव कुल्याभिरुपस्त्रियति ॥
 ताभिश्च नाभिश्चक्रनाभिरारकैरिवावृता ॥ तस्मान्नाभ्यां विशेषेण
 प्राणा व्यवस्थिताः यतश्च सांस्तरम्यधिष्ठानं ॥ तासां खलु धमनीनां द-
 शोर्ध्वं प्रसृता दशाधश्चतस्रास्तिर्यक् ॥ ततस्ताभिर्यथास्वमंगावयवा धा-
 र्यते आप्यायन्ते च ॥ तासामूर्ध्वगा हृदयमभिप्रपन्नाः प्रत्येकं त्रिधा
 जायन्ते ॥ ततस्त्रिंशतो मध्ये द्वे द्वे वातपित्तकफरक्तरसान्वहतः ॥ अ-
 द्वाभिः शब्दरूपरसगंधा गृह्यन्ते ॥ द्वाभ्यां द्वाभ्यां भाषते घोषं करो-

ति स्वपिति प्रतिबुध्यते च ॥ द्वे चाश्रु बहतः द्वे च स्तनाश्रिते नार्याः
 स्तन्यं नरस्य शुक्रं ॥ अधोगमाः पक्काशयस्था एवं त्रिधा जायते ॥
 तत्र दशाद्याः पूर्ववत् ॥ द्वे बहतोऽन्नमंत्राश्रयेण द्वे तोयं द्वे मूत्रं द्वे शुक्रं
 बहतो द्वे च मुंचतः ॥ ते एव नारीणामार्तवं ॥ द्वे वच्चोनिरसन्यौ स्थू-
 लांत्रप्रतिबद्धे शेषास्त्वष्टौ तिरश्चीनाः स्वेदमभितर्पयंति ॥ तिर्यग्गामि-
 न्यश्चतस्रो भिद्यमानाः सुबहुधा भवंतीत्युक्तं प्राक् ॥ स्रोतांसि पुंसां
 नव कर्णौ नेत्रे नासापुटौ मुखं पायुर्मूत्रपथोऽन्यानि च त्रीणि स्त्रीणां
 स्तनौ रक्तपथश्च ॥ तथाऽपराण्यंतःस्रोतांसि जीवितायतनानि त्रयो-
 दश प्राणोदकात्रधातुमलानामायतनानि ॥ तत्र प्राणवाहिनां हृदयं
 मूलं महास्रोतश्च ॥ तानि क्षयरौक्ष्यपिपासाक्षुब्धायामवेगधारणादि-
 भिर्दुष्यंति ॥ ततोऽतिसृष्टं प्रतिबद्धं कुपितमल्पाल्पमभीक्षणं वा सश-
 ब्दशूलमुच्छसनं ॥ तत्र श्वासवत्साधनं ॥ उदकवाहिनां तालु मूलं क्लोम
 च ॥ तान्यामभयातिपानोष्णशुष्कात्रतृणिग्रहादिभिर्दुष्यंति ततोऽति
 तृष्णा मुखशोषः कर्णक्ष्वेदनं तमोदर्शनं च ॥ तत्र तृष्णोक्तमौषधं ॥ अ-
 न्नवाहिनामामाशयो मूलं वामपार्श्वं च ॥ तेषां दुष्टौ सर्वं मात्राशित्ती-
 योक्तमवगच्छेत् ॥ रसवाहिनां हृदयं मूलं दशधमन्यश्च ॥ रक्तवा-
 हिनां यकृत्लीहा च ॥ मांसवाहिनां स्नावानि त्वक्च ॥ मेदोवाहिनां
 वृक्कौ मांसं च ॥ अस्थिवाहिनां जघनं मेदश्च ॥ मज्जवाहिनां प-
 र्वाण्यस्थीनि च ॥ शुक्रवाहिनां स्तनौ मुष्कौ मज्जा च ॥ मूत्रवाहिनां
 बस्तिर्वक्ष्णौ च ॥ शरुद्वाहिनां पक्काशयः स्थूलांत्रं च ॥ स्वेदवाहिनां
 मेदो रोमकूपाश्च ॥ तेषां दूषणं विविधमहिताहारविहारमुपद्रवान् सा-
 धनं च दोषादिविज्ञानीयाद्यथास्वं वृद्धिक्षयलक्षणेन लक्षयेत् ॥
 व्यधे तु स्रोतसां भ्रममोहकंप्रलापाध्मानशूलारुचितृदृच्छर्दिज्वरा-
 तिरुधिरस्रुतिमूत्रपुरीषरोधा मरणं च ॥ तस्मात्स्रोतोविद्धं प्रत्याख्या-

योपाचरेत् ॥ उद्धृतशल्यं च सद्योव्रणविधानेन ॥ तत्र स्रोतसामेव
 विशेषाः सिरा धमन्यः ॥ अन्येत्वन्यत्वमिच्छन्ति ॥ सिराधमनीस्रो-
 तसां केवलं परस्परसन्निकर्षात्सदृशकर्मत्वात्सौक्ष्म्याच्च विभक्तकर्म-
 णामप्यविभाग इव लक्ष्यते ॥ अपरे पुनराहुः ॥ स्रोतांसि सिरा धम-
 न्यो रसवाहिन्यो नाड्यः पंथानोऽयनानि मार्गाः शरीरच्छिद्राणि सं-
 हृतासंरुतानि स्थानान्याशयाः क्षया निकेताश्चेति शरीरे धात्ववका-
 शानां लक्ष्यालक्ष्याणां नामानीति ॥ तेचावकाशाः ॥ प्रकुपिताः
 स्थानस्थान्मार्गस्थांश्च धातून्प्रकोपयन्ति ॥ तेऽपि तान् स्रोतांसि च ॥
 स्रोतांसि धातवश्च धातून् ॥ तेषां सर्वेषामेव दूषयितारो दुष्टा दो-
 षाः ॥ ते च प्रायशो दुष्यन्त्यग्निदोषात् ॥ तस्मात्तन्निमित्तान्यायुरा-
 रोग्यबलोपचयवर्णौजांसि ॥ तत्प्रतिबद्धान्येवच रंजकादीनि भूता-
 ग्नयो धात्वग्नयश्च ॥ तथाऽन्नमपि तेनैव पक्वममृततां यात्यपक्वं च
 विषतां ॥ तत्र पित्तविशेषः पाचकसंज्ञोऽग्निरिति प्रागभिहितः ॥ अ-
 न्ये पुनराचक्षते ॥ दोषधातुमलसन्निपातजनितौऽतरूष्मा यथा-
 निर्दिष्टाधिष्ठानकर्माऽग्निरिति ॥ स खलु विधिवदभ्यवद्वृतमन्नजातं
 प्राणेन वायुना कोष्ठमारुष्टं द्रवैर्विभिन्नसंघातं स्नेहेन मृदूकृतमग्नि-
 संधुक्षितः समानेनामाशयस्थं स्थालीस्थमिवांबुतंदुलमग्निरंतरग्निः
 पचति ॥ तत्तु सर्वरसमपि पच्यमानमादौ मधुरीभूतं कफं फेनी-
 भूतमुदीरयति ॥ ततो विदग्धमल्लीभूतमामाशयाच्चयवमानमच्छं
 पित्तं ॥ प्राप्य च पक्काशयं कटुकीभूतमनिलं ॥ ततश्चैवं विक्लिन्नआ-
 हारे पंच पंचात्मकामहाभूतः स्रयो वायुना व्यस्तान्यथास्वं पंचैव
 भूतगुणानाहारस्थान् पचन्ति ॥ ते पक्वाः पुनर्यथास्वमेव देहाश्रिता-
 ः स्वविकारभूतान् भूतगुणानाप्याययन्ति ॥ एवं च पक्वादाहारा-
 द्विविधौषधगर्भादिव स्नेहादच्छः सारभूतो रसाख्यः किट्वाख्यश्च
 मलोऽग्निनिवर्तते ॥ ताभ्यां च सारमलाभ्यां तदात्मकानामेव शारी-

रगुणानां धात्वाख्यानां यथास्त्वं स्रोतांसि पारंपर्येणाव्यवच्छिन्नसं-
तानमापूर्यते ॥ स्रोतोम्यश्च यथाविभागं यथायथमेव धातवः पुष्पं-
ति ॥ उत्तरोत्तरानुप्रवेशेऽपि च पूर्वेषां स्रोतसां यथाकालं सम्यगाहा-
रोपयोगेन परिणामवताप्यायमानानां नापचयो भवति ॥ ततश्च
धात्वाख्याः प्रसादमलाः स्वंस्वमेव मानमनुवर्तते यथावयःशरी-
रं ॥ तत्राहाररसो व्यानविक्षिप्तो यथास्त्वं सप्तसु धात्वग्निषु क्रमात्प-
च्यमानः स्वात्मभावप्रच्युतिसमनंतरमेव प्राप्तरक्तादिधातुसंज्ञकः का-
लवदस्खलितबलप्रमाणो देहमूर्जयित्वा धातून्धातुमलांश्च पुष्पाति ॥
अथान्नकिट्टमच्छं मूत्रं घनं शक्नु ॥ रसस्य सारो रक्तं मलः कफो ल-
सीका च ॥ रक्तस्य सारो मांसं कंडराः सिराश्च मलः पित्तं ॥ मांसस्य
सारो मेदस्त्वचो वसा च किट्टं कर्णाक्षिनासिकास्यरोमकूपप्रजननम-
लाः ॥ मेदसः सारोऽस्थिम्रायुसंधयः किट्टं स्वेदः ॥ अस्त्रः सारो मज्जा
किट्टं केशलोमानि नखाः ॥ मज्जस्तु सारः शुक्रं मलोऽक्षिविद्वत्त्वां स्ने-
हः ॥ शुक्रस्य सारमोजः ॥ अत्यंतशुद्धतया चास्मिन्मलाभावः ॥ अन्ये
पुनरतएव तस्य नेच्छंति पाकं ॥ अपरे पुनः शुक्रस्य सारं गर्भमेवामनंति ॥
वायुः पुनरग्नेराहारस्य च बह्वल्पतया तस्मात्तस्मान्मूर्च्छनाविशेषा-
दमूर्तः शब्दवानीषच्छब्दप्रचुरोऽल्पो वा पंचात्मा कोष्ठे प्रादुर्भवति ॥
एवं च कृत्वा देहेऽन्नमया एव सर्वे भावाः ॥ तेनैव चेदमेवं क्षिरे-
ण व्याप्तमंतर्बहिः शरीरयंत्रमनवरतप्रवाहेण स्वास्थ्यबलोपचययुक्तं
यावत्कर्मापादानं याप्यते ॥ अन्यथा त्वन्नरसोक्षेपणाद्विबद्धस्रोत-
सा वा यथावदनभिसंधीयमानधातुप्रवाहमंतरा व्यवच्छिद्यते व्याधि-
भाजनं वा भवति ॥ अन्ये तु वर्णयन्ति ॥ अभ्यवद्वतमात्रस्याहारस्य
कंठनाडीप्रलुठितस्य महानिम्नमक्षतीर्णस्य यो य एवांशः कायामिन्न-
ऽबलीढः पाकमुपनीयते तस्य तस्यैव प्रसादादर्थो रसलेशोऽभिनिर्ह-
तिसमनंतरं समं समस्तधातुषु संहतासंहतैः प्रविस्तृतो विहृतमुखेष्वास्-

ज्ञेयु द्वारैः स्रोतःसु भूयान्प्रथमतः चान्वेति पर्यायेणेतरेष्वपि ॥ एवम-
 न्नरसएव साक्षात्सर्वधातून् केनचिदेव कालभेदेन पुष्पाति ॥ न पुनर्धा-
 तवो धात्वन्तरतां स्वरूपोपमर्देन प्रतिपद्यन्तइति ॥ अग्निस्तु बलभेदेन
 चतुर्विधो भवति समो विषमस्तीक्ष्णो मंदश्च ॥ तत्र समो यः सम्यगेवोप-
 युक्तमन्नं सम्यक् पचति ॥ विषमो ऽसम्यगप्युपयुक्तं पचति सम्यगपि
 च न पचति ॥ तीक्ष्णो ऽसम्यगप्युपयुक्तमाशु पचति स एव वर्धमानो
 ऽत्यग्निर्भवति ॥ मंदस्तु सम्यगप्युपयुक्तमुदरगौरवाध्मानविबन्धाटो-
 पांत्रकूजनमुखशोषपायुस्तंभादीन्यामलिंगानि दर्शयित्वा चिरात्पच-
 ति ॥ बाह्येनापि च ज्वालांगारात्मकेनाग्निना नैकाकारः सर्वदा पाको
 भवति किमुतांतराश्रयेणोष्माःमना समेनापि तस्मात्तं प्रयत्न-
 तो रक्षेत् ॥ तत्र प्रवरेण सात्म्येन समं यथास्वमवरेणेतरेण क्रमशः सा-
 म्यमापाद्य प्रवरेण परिपालयेद्दोषोपक्रमणीयोक्तेन च वातादिसाधने-
 न ग्रहणीरोगविहितैश्चौषधव्यायामयोगैरिति ॥ भवति चात्र ॥ स्वधा-
 तुसमवर्णानि वृत्तस्थूलान्यणूनि च ॥ स्रोतांसि दीर्घाण्याकृत्या प्रता-
 नसदृशानि च ॥ आहारश्च विहारश्च यः स्याद्दोषगुणैः समः ॥ धातुभि-
 र्विगुणो यश्च स्रोतसां स प्रदूषकः ॥ अतिप्रवृत्तिः संगो वा सिराणां-
 ग्रंथयोऽपि वा ॥ विमार्गतो वा गमनं स्रोतसां दुष्टिलक्षणं ॥ वि-
 सानामिव सूक्ष्माणि दूरं विप्रसृतानि च ॥ द्वाराणि स्रोतसां देहे रसो
 यैरुपचीयते ॥ केचिदाहुरहोरात्रात् षडह्वादपरे परे ॥ मासात्प्रयाति
 शुक्रत्वमन्नं पाकक्रमादिति ॥ वृष्यादीनि प्रभावात्तु सद्यः शुक्रादि-
 कुर्वते ॥ प्रायः करोत्यहोरात्राद्यदन्यदपि भेषजं ॥ समः समाने स्थान-
 स्थे विषमोऽग्निर्विमार्गगे ॥ पित्ताभिर्मूर्च्छिते तीक्ष्णो मंदोऽस्मिन्क-
 फपीडिते ॥ शान्तेऽग्नौ म्रियते युक्ते चिरं जीवत्यनामयः ॥ रोगी
 स्याद्विकृते तस्मात्तं प्रयत्नेन पालयेत् ॥ इति सिराविभागो नाम
 षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अथातो मर्मविभागं शारीरं व्याख्यास्यामः ॥ समोत्तरं मर्मशतं ॥
 तत्र चतुश्चत्वारिंशच्छाखासु षड्विंशतिरंतराधौ समन्त्रिशदूर्ध्वं ॥ अथै-
 कैकस्मिन्सक्थि मध्यमांगुलिमभितो मध्ये पादतलस्य तलद्वयं ना-
 म मर्म तत्र विद्वस्य रुजया मरणं ॥ अंगुष्ठांगुल्योर्मध्ये क्षिप्रं
 तत्राक्षेपकेण मरणं ॥ क्षिप्रस्योपरि द्वांगुलउभयतः कूर्चः तत्र पादस्य-
 भ्रमणवेपने भवतः ॥ गुल्फसंधेरधः कूर्चशिरः तत्र रुजाशोफौ ॥ पादजं-
 घयोः संधाने गुल्फः तत्र रुक् स्तब्धसक्थिता जडता वा ॥ पार्श्विप्र-
 भृति द्वादशभिरंगुलैर्जघामध्ये इन्द्रवस्तिः तत्र शोणितक्षयान्मरणं ॥
 जंघोर्वीः संधाने जानु तत्र खंजता ॥ जानुनख्यंगुलादूर्ध्वमुभयत
 आणिः तत्र शोफाभिवृद्धिस्तब्धसक्थिता च ॥ ऊरुमध्ये उर्वी तत्र
 रक्तक्षयात्सक्थिशोषः ॥ ऊर्व्यास्तूर्ध्वमधो वंक्षणसंधेरुमूले लोहिता-
 ख्यं तत्र रक्तक्षयात्पक्षाघातः ॥ वंक्षणवृषणमध्ये विटपं तत्र षांढ्यम
 ल्पशुक्रता वा ॥ सक्थिवद्वाब्धोः ॥ विशेषस्तु गुल्फो मणिबंधस्तथा जानु
 कूर्परंतयोर्व्यधे कुणिता ॥ विटपवच्च कक्षाक्षमध्ये कक्षाधारः तत्र कुणि-
 त्वं ॥ वातवर्चो निरसनस्थूलांत्रप्रतिबद्धो गुदः तत्र सद्यो मरणं ॥ अल्पमां-
 सशोणितोऽभ्यंतरतः कट्या धनुर्वक्त्र एकद्वारोऽधोमुखो वस्तिः तत्रा-
 पि सद्यो मरणमश्मरीव्रणादृते ॥ तत्राप्युभयतो विद्धे न जीवति एक-
 तो भिन्ने मूत्रस्त्रावी व्रणो भवति स तु यत्नेनोपक्रांतो रोहति ॥ पक्वा-
 माशयमध्ये नाभिः तत्रापि सद्यो मरणं ॥ कोष्ठवक्षसोः स्तनयोश्च मध्ये
 सत्वरजस्तमोधिष्ठानमामाशयद्वारं दृढयं तत्रापि सद्यो मरणं ॥ स्त
 नयोरधस्तात् द्वांगुलमुभयतः स्तनमूले तयोः कफपूर्णकोष्ठस्य मरणं ॥
 स्तनचूचकयोर्दूर्ध्वं द्वांगुलमुभयतः स्तनरोहिते तयोः शोणितपूर्णको-
 ष्टस्य मरणं ॥ उभयत्रोरसो नाड्यो वातवहे अपस्तंभौ तयोः
 शोणितपूर्णकोष्ठतया कासश्वासाभ्यां च मरणं ॥ अंसकूटयोरधः पा-

श्वयोरुपरि भागयोरपालापौ तयोः पूयत्वमापन्नेन रक्तेन मरणं॥पृष्ठवं-
 शमुभयतः प्रतिश्रोणीकर्णावस्थिनी कटीकतरुणे तयोः शोणितक्षया-
 त् पांडुर्विवर्णौ हीनरूपो भ्रियते ॥ पार्श्वयोर्जघनबहिर्भागे पृष्ठवंशमु-
 भयतः कुकुंदरौ तयोः स्पर्शाज्ञानमधःकाये चेष्टानाशश्च ॥ श्रोणीक-
 र्णयोरुपर्याशयाच्छादनौ पार्श्वीतरप्रतिबद्धौ नितंबौ तयोरधःकाये शो-
 फो दौर्बल्यं मरणं च ॥ अधःपार्श्वीतरप्रतिबद्धौ जघनपार्श्वमध्ये ति-
 र्यगूर्ध्वं च पार्श्वसंधी तयोः शोणितपूर्णकोष्ठतया मरणं॥ स्तनमूलयो-
 रार्जवेनोभयतः पृष्ठवंशं बृहत्यौ तयोः शोणितातिप्रवृत्तिनिमित्तै-
 रुपद्रवैर्मरणं ॥ पृष्ठवंशमुभयतो बाहुमूलसंबद्धे अंसफलके त-
 योर्बाहुस्त्रापशोषौ ॥ ग्रीवाबाहुशिरोमध्येऽसपीठस्कंधबंधनावंसौ त-
 योः स्तब्धबाहुता ॥ कंठनाडीमुभयतश्चतस्रो धमन्यः तासां द्वे नी-
 ले द्वे मन्ये तासु मूकता स्वरैकृत्यं रसाग्राहिता वा भवति ॥ ग्री-
 वायामुभयतश्चतस्रः सिरा मातृकास्तासु सद्यो मरणं ॥ शिरोग्री-
 वयोः संधाने कृकाटिके तयोश्चलमूर्द्धता ॥ कर्णपृष्ठयोरधःसंसृते-
 विधुरे तयोर्बाधिर्यं ॥ घ्राणमार्गमुभयतः श्रोत्रमार्गप्रतिबद्धावभ्यंतरतः
 फणौ तयोर्गंधाज्ञानं ॥ श्रुवोः पुच्छांतयोरधोऽक्ष्णोर्बाह्यतोऽपांगौ त-
 योरांध्यं ॥ श्रुवोः पुच्छांतयोरुपर्यनुकर्णं ललाटे शंखौ तयोः सद्यो म-
 रणं ॥ श्रुवोरुपरि निम्नयोरावर्तौ तयोरांध्यं दृष्ट्युपघातो वा ॥ शं-
 खयोरुपरि केशांतउत्क्षेपौ तयोः सशल्यः पाकात्पतितशल्यो वा जीवे-
 न्नोद्धृतशल्यः ॥ श्रुवोर्मध्ये स्थपनी तत्रोत्क्षेपवत्॥पंच संधयः शिरसि
 तिर्यगूर्ध्वं च सीमंता नाम तेषून्मादभ्रमचित्तनाशैर्मरणं ॥ जिह्वाघ्रा-
 णाक्षिश्रोत्रतर्पणीनां सिराणां तालुनि सन्निपातः तासां मुखानि च-
 त्वारि शृंगाटकसंज्ञानि तेषु सद्यो मरणं ॥ मस्तकाभ्यंतरं उपरिष्ठाच्छि-
 रासंधिसन्निपातो रोमावर्तः सोऽधिपतिर्नाम तत्रापि सद्यो मरणं भव-
 तीति ॥ सामान्यलक्षणं पुनर्मर्मणां पीडिते रुजोत्पत्तिर्विषमं च स्पंद-

नं ॥ सामान्येनैव च ॥ देहप्रमुसिर्गुरुता संमोहः शीतकामिता ॥ स्वेदो
मूर्च्छा वमिः श्वासो मर्मविद्वस्य लक्षणं ॥ अपिच ॥ मरणकारित्वा-
न्मर्म तत्पुनर्मांससिराम्नावास्थिसंधिसन्निपातः ॥ तेन तस्मिन् पीड्य-
माने विशेषतः प्राणाबाधः ॥ बाहुल्येन तु निर्देशः ॥ तस्मान्मांसाद्या-
श्रयतो मर्माणि पञ्चधा भिद्यन्ते ॥ तद्यथा ॥ ॥ तलहृदयेन्द्रवस्तिगु-
दस्तनरोहितान्येकादश मांसमर्माणि ॥ उर्वीलोहिताख्यनाभिहृदय-
स्तनमूलापस्तंभापालापपार्श्वसंधिवृहतीनीलामन्यामातृकाफणापांग-
स्थपनीशृंगाटकान्येकचत्वारिंशच्छिरामर्माणि ॥ क्षिप्रकूर्चकूर्चशिरोवि-
टपकक्षाधराणि वस्त्यंसविधुरोत्क्षेपाः सप्तविंशति स्नावमर्माणि ॥ क-
टीकतरुणनितंबांसफलकशंखास्त्वष्टावस्थिमर्माणि ॥ गुल्फमणिबंध-
जानुकूर्परकुकुंदरुकाटिकाऽऽवर्त्तसीमंताधिपतयो विंशति संधिमर्मा
णि ॥ पुनश्च पञ्चधा गुदवृस्तनाभिहृदयमातृकाशंखशृंगाटकाधिपतय
एकोनविंशति सद्यः प्राणहराण्याग्नेयत्वात्तेषां सप्तरात्राभ्यन्तरं का-
लः ॥ तलहृदयक्षिप्रेंद्रवस्तिवैक्षोमर्मकटीकतरुणनितंबपार्श्वसंधिवृह-
तीसीमंतास्त्रयस्त्रिंशत्कालांतरप्राणहराणि सौम्याग्नेयत्वात्तेषां पक्षा-
भ्यन्तरं कालः ॥ तेष्वपि तु क्षिप्राणि कदाचिदाशु ॥ उत्क्षेपौ स्थपनी
च त्रीणि विशल्यघ्नानि वायव्यत्वात् ॥ शल्यमुखावरुद्धो हि याव-
दत्र वायुस्तिष्ठति तावज्जीवति ॥ कूर्चजानुकूर्पराण्युर्वीलोहिताख्य-
विटपकक्षाधरकुकुंदरांसफलकनीलामन्यारुकाटिकाविधुरफणापां-
गावर्ताश्चतुश्चत्वारिंशद्वैकल्यकराणि सौम्यत्वात् ॥ सोमो हि स्थैर्य-
शैत्याभ्यां प्राणान्धारयति ॥ तान्यपि च कदाचिदभिहतानि मारयं-
ति ॥ कूर्चशिरोगुल्फमणिबंधास्त्वष्टौ रुजाकराण्यग्निवायुसोमगुण-
बाहुल्यात् ॥ अग्निवायू हि विशेषेण रुजाकरौ ॥ सोमस्तु प्राणानवलं-

१ सामान्येनैवचेत्यक्षरषड् पुस्तकेषु दृश्यते परंत्वधिकं भाति २ अपस्तंभौ
स्तनमूले अपालापौ स्तनरोहितेचेत्यष्टौ वक्षोमर्माणि

बतइत्युक्तं ॥ अन्ये त्वाहुः ॥ मांसादीनां पंचानामपि विद्वद्धानां
 समवायाद्विशल्यग्रानि ॥ एकैकहीनानामल्पानां च क्रमादितराणि
 स्वभावतएव चान्ये वदन्ति ॥ प्रतिनियतकर्माणि चंद्रसूर्याय-
 स्कांतोपलानामिवांबुवन्हिलोहसंश्लेषाः तथा च छिन्नेषु बहुमर्मस्व-
 पि पाणिपादेषु स्वभावत एव न मृत्युः ॥ अपरे पुनरत्रापि हेतु-
 माहुः ॥ पाणिपादच्छेदे हि सिराः संकोचमायांति ततोऽल्पास्रवप्र-
 सृतेर्जीवितं मर्मव्यथे त्वतिरक्तश्रुतितो वायुवैकृतेन च मरणं ॥ तस्मा-
 न्मर्माभिहतस्य तदंगमाशु संधिदेशाच्छेदनीयं ॥ अतिहतानां तु म-
 र्मणां यथास्वं पूर्वं पूर्वं च कर्म ईषदंते वा हतानामुत्तरमेव ॥ पुन-
 श्च पंचधा भिद्यते ॥ तद्यथा ॥ उर्व्यः कूर्चशिरांसि विटपे कक्षा-
 धरे च द्वादश स्वांगुलोन्मितानि ॥ गुल्फौ मणिबंधौ स्तनमूले च
 षट् द्व्यंगुलानि ॥ जानुनी कूर्परे च चत्वारि त्र्यंगुलानि ॥ कूर्चा गुदो
 बस्तिर्नाभिर्हृदयं नीले मन्ये मातृकाः सीमंताः शृंगाटकानि चैको-
 नत्रिंशत्पाणितलसंमितानि ॥ शेषाणि षट्पंचाशदंगुलदलप्रमाणानि ॥
 अन्ये पुनराहुः ॥ ग्रीहिप्रमाणानि क्षिप्राणि ॥ कलायप्रमाणाः स्त-
 नरोहितोक्षेपाः ॥ तथाऽन्ये तिलप्रमाणान्यपि मर्माणीच्छन्ति ॥ भ-
 वन्ति चात्र ॥ मर्मव्यासेऽपि देहेऽस्मिन्नायुर्मर्माणि रक्षति ॥ आयु-
 ष्याण्येव सेवेत सदा तस्माद्विचक्षणः ॥ मर्माभिघातः स्वल्पोऽपि-
 प्रायशो बाधते तरां ॥ रोगा मर्माभ्रयास्तद्वत्प्रकांता यत्नतोऽपि-
 च ॥ विक्षिप्यते भृशं सीदन् शून्यो भ्रमति वेपते ॥ ऊर्ध्वं श्वासि-
 ति कृच्छ्रेण स्रस्तगात्रो मुहुर्मुहुः ॥ हृदयं दह्यते चास्य नैकस्था-
 नेऽवतिष्ठते ॥ मर्मोपघातान्मरणमेतैर्लिङ्गैः समश्रुते ॥ अमर्मविद्धोऽपि
 नरश्छेदभेदादिपीडितः ॥ अतिनिसृतरक्तश्च सद्यस्त्यजति जीवितं ॥
 अतोऽन्यथा जीवति तु विद्धः शरशतैरपि ॥ पुण्यवान्नियतायुश्च
 न कथंचिन्न जीवति ॥ तस्मादाचरमोच्छासाच्चिकित्सेदेव यत्नतः ॥

तद्गुणमित्रानुमतः प्रत्याख्यायातुरं भिषक् ॥ इति मर्मविभागो नाम
सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अथातः प्रकृतिभेदीयं शारीरं व्याख्यास्यामः ॥ सप्त प्रकृत-
यो दोषैः दृढकं संसर्गेण साम्येन च भवन्ति ॥ तत्र शुक्रार्तवगर्भाश-
यकालेषु मातुश्चाहारविहारयोरेकोऽनेको वा यो दोषो भवत्याधिक्येन
तेनामरणाद्विषवल्यामिवोत्पद्यमानस्य कर्मविषेण सविषकर्मैरिव दृ-
श्विकोदेराशीविषस्येव वा स्वविषेण प्रकृतिर्जायते ॥ तस्मात्तन्मय-
तया शुक्रार्तवयोर्देहस्य भावितत्वात्प्राकृतत्वाच्च तावता तेन दोषे
ण न विहन्यते ॥ तद्गुणैरेव चास्य शरीरमुपस्क्रियते ॥ ततश्च तद्गु-
णप्रतिपक्षैः सहसा न बाध्यते ॥ तस्यां त्ववस्थायां विकृतिमति दोषे
उल्बणे नैव गर्भः संभवति ॥ संभवएव वा विपद्यते विकृतो
वा भवति ॥ तथा च केचिदाहुः ॥ द्विविधा वातादयः प्राकृ-
ता वैकृताश्च ॥ तत्र प्राकृताः सप्तविधायाः प्रकृतेर्हेतुभू-
ताः शरीरैकजन्मानः ॥ ते शरीरधारणाद्वातुसंज्ञाः दोषाख्यानां वि-
कृतानां बीजभूतानां मुमूर्षोः स्वरूपाच्चलन्ति ॥ सर्वेष्वपि च देहे स-
न्निहितेषु प्रकृतावुल्बणेन व्यपदेशः ॥ वैकृतास्तु गर्भादभिनिःसृ-
तस्याहाररसात्संभवन्तः प्राकृतेष्वेव रोहन्ति ते कालादिवशेन स्वप्र-
माणदृष्टिक्षययोगाद्देहमनुगृह्णन्ति दूषयन्ति च तद्दोजोऽपि परं हृ-
दयस्थमष्टविंदुप्रमाणमाधारः प्रासृतिकस्य रसात्मकस्यौजसः क्षय-
दृष्टिभाजः ॥ अथ स्वदोषगुणानुरोधाद्वातप्रकृतिस्तनुरुक्षस्तब्धाल्पां
मदंतनखरोमनेत्रस्वरः शीतद्विदुद्वद्वपिंडिकः सशब्दसंधिगामी शीघ्रा-
रंभक्षोभग्रहणविस्मरणश्चलदृतिमतिगतिदृष्टिस्वभावसौहार्दः स्तेनो-
ऽनार्यो मत्सर्यजितेन्द्रियः प्रियगांधर्वेतिहासहासविलासकलहमृगयो-
द्यानयात्रः स्निग्धोष्णमधुराम्ललवणाभ्रपानकांक्षोपशयश्च भवति ॥

अपिच ॥ अल्पवित्तबलजीवितनिद्रः क्षामवाग्धमनिसंततगात्रः ॥
 दुर्भगोऽतिबहुभुक् बहुभाषी नास्तिकः स्फुटितकेशकरांघ्रिः ॥ किं-
 चिदुन्मिषितदृक्मुखमुसस्रस्यःति कथयति खादति दंतान् ॥ शुष्क-
 रूक्षविषमासु सरिसु व्योम्नि शैलशिखरेषु च याति ॥ पित्तप्रकृ-
 तिरुष्णगौरगात्रस्ताम्रनखनयनजिह्वौष्ठपाणिपादतलः शिथिलसंधि-
 बंधमांसः करभकपिलविरलमृदुकेशरोमा मध्यबलायुरल्पशुक्रव्य-
 वायापत्यः शूरोऽभिमानी शीघ्रवलीखलतिपलितपिप्पुव्यंगक्षुत्पि-
 पासो मेधावी दुर्भगः स्वादुतिक्तकषायशीताभिलाषोपशयश्च भव-
 ति ॥ अपिच ॥ दयितमाल्यविलेपनमंडनः सुचरितः शुचिराश्रि-
 तवत्सलः ॥ विभवसाहसबुद्धिबलान्वितो भवति भीषु गतिर्द्विषता-
 मपि ॥ घर्मद्वेषी स्वेदनः पूतिगंधिर्भूर्युच्चारकोधपानाशनेर्ष्यः ॥ सुप्तः
 पश्येत्कर्णिकारान् पलाशान् दिग्दाहोल्काविद्युदकानलान् ॥ कफप्र-
 कृतिस्तु दूर्वेदीवरशरकांडान्यतमवर्णः सममुविभक्तस्निग्धस्थिरसुकुमा-
 रश्चिष्टमंससंधिवंधः परिपूर्णचारुगात्रो महाललाटोरुवाहुर्व्यक्तसि-
 तासितप्रसन्नायतविशालपक्ष्मलाक्षः सिंहमृदंगघनघोषः क्षुत्पिपा-
 सोष्णसहिष्णुर्वहोजोबलशुक्रव्यवायापत्यश्चिरशोषमाल्यानुलेपनो दृ-
 ढप्रच्छन्नवैरः पेशलः सत्यवादी स्मृतिमान्धृतिमानलोलुपो बाल्ये-
 प्यरोदनः कटुतिक्तकषायोष्णरूक्षेच्छोपशयश्च भवति ॥ अपिच ॥
 अल्पव्याहारक्रोधमेधाशनेहः प्राज्यायुर्वित्तो दीर्घदर्शी वदान्यः ॥
 श्राद्धो गंभीरः स्थूललक्षः क्षमावानार्यो निद्रालुर्दीर्घसूत्री कृतज्ञः ॥
 ऋजुर्विपश्चित्सुभगः सलज्जो भक्तो गुरुणां दृढसौहृदश्च ॥ स्वमे स-
 पद्मान्सविहंगमालांस्तोयाशयान् पश्यति तोयदान् ॥ उभयलक्षणसं-
 करे तु संसर्गकृतिः ॥ सर्वगुणसमुदितः समदोषप्रकृतिः ॥ तत्राद्या-
 स्त्रयो नित्यानुराः दोषानुपशयितप्रकृतित्वात् ॥ विशेषतश्च द्वंद्वप्र-
 कृतयः ॥ तेषु हि गुणमिश्रविकारकारिषु क्षुत्पिपासादिष्विवारोग्य-

व्यपदेशः ॥ तस्माद्विपरीतगुणेन विधिना दोषोपक्रमणीयोक्तेन ता-
 नुपाचरेत् ॥ समं सर्वरसेन सात्म्येनान्यांश्च यथर्तुविहितेन च ॥ दो-
 षवच्च गुणैरपि सत्त्वादिभिः सप्त प्रकृतयो भवन्ति ॥ तास्तदभिनि-
 वृत्तैरेव यथोक्तैः शौचादिभिर्जानीयात् ॥ तथा पुनः सप्त प्रकृतयो
 जातिकुलदेशकालवयोबलप्रत्यात्मसंश्रयाः ॥ दृश्यन्ते हि पुरुषाणां
 जात्यादिनियतास्ते ते भावविशेषाः सप्तादीनां च तरतमयोगाच्छ-
 रीरविशेषेभ्यश्चान्योन्यानुविधानत्वाच्च भेदाग्रमसंख्येयं भवति ॥ शरी-
 रमपि सत्त्वादीननुरुध्यते सत्त्वादयोऽपि शरीरं सत्त्वाद्यसंख्यभेदव-
 शाच्च रूपस्वरचरितानुकरणमप्यनूकशब्दवाच्यमसंख्यभेदं भवति ॥
 तदावेशस्त्वनंतरजन्माभ्यासवासनया जन्यते तस्माद्देवमानुषतिर्यक्-
 प्रेतनारकाणां तत्तद्विशेषाणां च यथायथमेवानूकं पुरुषस्यान्वीक्षे-
 त ॥ वयस्त्रिविधं बालं मध्यं वृद्धं च ॥ तत्रापोडशाद्वर्षाद्वालं ॥
 आपष्टर्मेध्यमं ततो वृद्धं ॥ तेष्वपि स्तन्याहारोभयवृत्त्या बालं
 त्रिविधं ॥ तस्मिन् देहप्रमाणवृद्धिः श्लेष्मोद्रेकश्च ॥ तेन बालस्य
 स्नेहमार्दवसौकुमार्याल्पक्रोधत्वसौभाग्यानि भवन्ति ॥ मध्यमपि त्रि-
 विधं यौवनं संपूर्णत्वमपरिहानिश्च ॥ तस्मिन् पित्तोद्रेकः तेन
 दीप्ताग्निता प्रज्ञाधिक्यपरिपाकौ व्यवसायश्च ॥ तत्रात्रिंशतो यौव-
 नमाचत्वारिंशतः सर्वधात्विन्द्रियबलवीर्यपौरुषस्मरणवचनविज्ञानप्रश्र-
 यगुणसंपूर्णत्वमतः परमपरिहानिः ॥ वृद्धं तु श्वः श्वः क्षीयमाणधा-
 त्विन्द्रियादिगुणं वलीखलतिकासश्वासाग्निसादादिभिरभिभूयमानं जी-
 र्णं भवनमिवाभिवृष्टमवसीदति ॥ तस्मिन्मारुतोद्रेकः तेन श्ल-
 थासारमांससंध्यस्थिता त्वक्पारुष्यमवनामः कायस्य वेपथुः का-
 सश्वासश्लेष्मसिंघाणकोदीरणं धातुक्षयश्च ॥ अन्ये पुनराहुः ॥ बाल्ये
 वृद्धिं प्रभामेधात्वक्शुक्लाक्षिश्रुतीन्द्रियं ॥ दशकेषु क्रमाद्यान्ति मनः

सर्वेन्द्रियाणि च ॥ एवं वर्षशतमायुषः प्रमाणं ॥ अस्मिन्काले संति पुनः कर्मविशेषादूनाधिकवर्षशतजीविनो मनुष्याः तेषां यथोक्तैः प्रकृतिविशेषैरायुषः प्रमाणमुपलभ्य वयस्त्रिधा विभजेत् ॥ अपिच ॥ वर्षं वर्षं क्षयं याति नृणां याते शते शते ॥ आयुषो पुण्यबाहुल्याद्यदायन्मानमिष्यते ॥ बलमपि त्रिविधं भवति ॥ सहजं कालकृतं युक्तिकृतं च ॥ तत्र सहजं देहसत्वयोः प्राकृतं ॥ कालकृतमृतुविभागजं वयःकृतं च ॥ युक्तिकृतं पुनराहारविहारोत्थमूर्जस्करं योगजं च ॥ तद्वृद्धिकरास्त्वमे च भावा भवंति ॥ तद्यथा ॥ बलवत्पुरुषे देशे जन्म तद्विधे च काले सुखश्च कालयोगो बीजक्षेत्रगुणशरीराहारसत्वसंपत्तयः स्वभावो यौवनं व्यायामो हर्षश्च ॥ तथा साराण्यष्टौ त्वग्रक्तमांसमेदोस्थिमज्जशुकसत्वात्मकान्युत्तरोत्तरवराणि बलमानज्ञानार्थमुपदिश्यन्ते ॥ अपिच ॥ न मुखे देहमात्रदर्शनादेव भिषग्यमुपचयेन महाशरीरत्वाद्वा बलवानयं कृशत्वादल्पशरीरत्वाद्वाऽल्पबल इति ॥ तच्चोभयमप्यन्यथादृष्टं गजसिंहे ॥ तत्र सर्वैः सारैरुपेतो भवत्यतिबलः परमगौरवयुक्तः क्लेशक्षमः सर्वारम्भेष्व्वात्मनि प्रत्याशावान् कल्याणाभिनिवेशी स्थिरशरीरः सुसमाहितगतिः सानुनादिस्रग्धगंभीरमहास्वरः सुखैश्वर्यवित्तोपभोगः सन्मानभाग्मंदजरामयः प्रायस्तुल्यगुणविस्तीर्णापत्यो दीर्घायुश्च ॥ तद्विपरीतस्त्वसारः मध्यो मध्यगुणः ॥ प्रमाणं पुनः स्वांगुलैः ॥ पादांगुष्ठप्रदेशिन्यौ द्व्यंगुलायते तिस्रोऽन्याः क्रमेणोत्तरोत्तरं पंचमभागहीनास्तत्र खहीना वा ॥ चतुरंगुलायताः पृथक्प्रपदपादतलपार्णयः षट्पंचचतुरंगुलविस्तृताश्च तुर्दशैवायामेन पादश्चतुर्दशैव परिणाहेन ॥ तथा गुल्फौ जंघामध्यं च ॥ चतुरंगुलोत्सेधः पादः ॥ अष्टादशायामा जंघाऊरुश्च ॥ चतुरंगुलं जानु ॥ त्रिंशदंगुलपरिणाहऊरुः ॥ षडायामौ मुष्कमेढ्रावष्टपंचपरिणाहौ ॥ षोडशविस्तारा कटी पंचाशत्परिणाहा ॥ दशांगुलं

बस्तिशिरः ॥ द्वादशांगुलमुदरं ॥ दश विस्तारे द्वादशायामे पार्श्वे ॥
 द्वादशोत्सेधं त्रिकं ॥ अष्टादशोत्सेधं पृष्ठं ॥ द्वादशकं स्तनांतरं ॥
 द्यंगुलः स्तनपर्यंतः ॥ चतुर्विंशत्यंगुलविशालं द्वादशोत्सेधमुरः ॥ द्यं-
 गुलं हृदयं ॥ अष्टकौ स्कंधौ कक्षे च ॥ षट्कावंसौ ॥ षोडशकौ प्र-
 बाहू ॥ पंचदशकौ प्रपाणी ॥ द्वादशांगुलौ पाणी तत्रापि पंचांगुला
 मध्यमांगुलिः ॥ ततोऽर्द्धांगुलहीने प्रदेशिन्यनामिके ॥ सार्द्धत्र्यं-
 गुलौ कनिष्ठिकांगुष्ठौ ॥ चतुरोत्सेधा द्वाविंशतिपरिणाहा शिरोधरा ॥
 द्वादशोत्सेधं चतुर्विंशतिपरिणाहमाननं ॥ पंचांगुलमास्थं ॥ चतुरंगुलं
 पृथक् चिबुकौष्ठनासादृष्ट्यंतरकर्णललाटं ॥ त्रिभागांगुलविस्तारा ना-
 सापुटमर्यादा ॥ द्यंगुलायतमंगुष्ठोदरविस्तृतं नेत्रं ॥ तत्र शुक्लतृतीयां-
 शः कृष्णः कृष्णाक्षवर्मांशा मसूरदलमात्रा दृष्टिः ॥ षडंगुलोत्से-
 धं द्वात्रिंशत्परिणाहं शिर इति ॥ सर्वं पुनः शरीरमंगुलानि चतुर-
 शीतिः ॥ तदायामविस्तारसमं सममुच्यते ॥ तत्र यथोक्तपरि-
 माणमिष्टमनिष्टं हीनमधिकं वा ॥ तथाहि ॥ ह्रस्वदीर्घगौरकृष्णरो-
 मारोमस्थूलकृशं चेति ॥ इष्टं च पुनर्महाशिरोदशनवदनहनुस्तनाग्र-
 पृष्ठस्तरमुपचितोरुस्फिकटिवक्षोग्रीवातालुकमुभयगुणपाणिपादचुबुक
 कर्णललाटं सूक्ष्मास्थिदंतनखांगुलिपर्वकेशं दीर्घांगुलिसक्थिबाहू-
 च्छ्वासेक्षितनेत्रजिह्वं विस्तीर्णास्याधरौष्ठजिह्वाललाटकर्णपीठवक्षो-
 ऽल्यमेद्वर्ग्रीवाकेशं स्निग्धत्वक्चकरजनयनदशनखनं स्थिरैर्द्रव्यत्वङ्ग-
 खकेशपार्श्वं गंभीरनाभिसंधिस्वरं गूढजत्रुपृष्ठवंशदंतमूलं रक्तनाल्वो-
 ष्ठनखनेत्रांतमाताम्रजिह्वाहस्तपादतलं कृष्णकेशभ्रूनेत्रपद्मतारकं
 शुक्लशुक्लमंडलदशनचरितमुन्नतचित्तस्कंधललाटोदरमुखनखपादं नी-
 चैर्बद्धकर्णस्तननासाग्रचक्रमणं धनस्कंधकंधरादंतांगुलित्वक्सौहार्दं ॥
 तनुनखमध्यजिह्वं वृत्तस्फिकृग्रिवानखं समपृष्ठदंतललाटेक्षितं ॥ त-

थाऽनुपूर्ववृत्तावूरू ॥ दक्षिणावर्ता नाभिः ॥ प्रकृष्टांतरौ स्तनौ
 भ्रुवौ च ॥ कूर्माकृतयो नखाः पादौ च ॥ कज्वास्थं नासावंश-
 श्च ॥ अनुल्बणे हनू वेषश्च ॥ श्लक्ष्णं तालु जिह्वा च ॥ नाति-
 स्थूलकशावोष्ठौ देहबंधश्च ॥ सस्पंदं हृदयं शंखौ मन्ये च ॥ सो-
 ष्म तालुपादोदरं निःश्वासश्च ॥ पृष्ठतोऽवनतौ रोमशौ च कर्णौ ॥
 ईषत्प्रलंबिन्यौ भ्रुवौ ॥ वलिभं सुश्लिष्टसंध्यर्द्धचंद्राकृति ललाटमा-
 तपत्रोपमं शिरः ॥ नैकमूला मृदवः केशाः ॥ दृढं गूढं शिरास्थि-
 संधि ॥ प्रकृतियुक्तानि वातमूत्रपुरीषगुह्यानि हसितरुदिनार्दनि च
 चेष्टितानि ॥ तथा स्नातानुल्लिप्तमधःप्रसृतानुपूर्व्या शुभ्यदिष्टं शरीर-
 मिति ॥ भवति चात्र ॥ उत्तरोत्तरमुक्षेत्रं गर्भात्प्रभृति नीरुजं ॥
 आयामज्ञानविज्ञानैर्वर्द्धमानं शनैः शुभं ॥ इति सर्वगुणोपेते शरीरे
 शरदां शतं ॥ आयुरैश्वर्यमिष्टाश्च सर्वे भावाः प्रतिष्ठिताः ॥ अनुत्सेक-
 मदैन्यं च सुखं दुःखं च सेवते ॥ सत्ववांस्तप्यमानस्तु राजसो नैव ता
 मसः ॥ दानशीलदयासत्यब्रह्मचर्यकृतज्ञताः ॥ रसायनानि मैत्री च
 पुण्यायुर्द्विर्द्विरुद्विगुणः ॥ इति प्रकृतिभेदीयो नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अथातो विकृतांगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ स्वस्था
 नामातुराणां वा पुरुषाणां देहांतराभिलाषिणामौषधविषयमतीताः
 सकलशरीरव्यापिनो दोषा घनाघनाइव वर्षमायुषः क्षयं सूचयंतो-
 ऽकस्मात्स्वभावविपर्यासं जनयन्ति ॥ तत्समासतो रिष्टमित्याहुः ॥
 तत्र गौरोऽगौरः श्यामो ऽश्यामः कृष्णो ऽकृष्णइति देहप्रकृतिवर्णाः ॥
 तज्जेदाश्च पद्मगौरादयः ॥ नीलश्यामताम्रहारिद्रशुक्लादयस्तु विकृतयः
 तत्र प्रकृतिविकृतिवर्णौ युगपदंगैः एकदेशे वा मरणांय ॥ एतेन
 म्लान्युरचयशोकहर्षरौक्ष्यक्षेत्रेहादयस्तथा प्रकृतिभेदीयोक्तानां मह-
 दुपचयसूक्ष्मदीर्घाणां सर्वेषां च दोषादिविभागेन प्रतिनियतानां

भावानामनिमित्ततोऽन्यथात्वमुक्तं भवति ॥ छायास्तु शरीरे पंच ॥
 तत्र खादमलखट्वाकाशनीलनिर्मला सस्नेहा सप्रभेव ॥ वातात्पांशु-
 भस्मरूक्षा रजोऽरुणा श्यावा निष्प्रभा स्वेदमलगंधिः ॥ तेजसो-
 द्रुतद्रुताश्विद्युत्तप्तपनीयरक्ता दृष्टिमुखा ॥ अंभसो वैदूर्यैर्द्रनी-
 लविमला घना सुस्निग्धा ॥ भुवो रुचिराभा घना स्थिरा स्निग्धा
 शुद्धा श्यामा श्वेता च ॥ तासां वायव्या विनाशाय क्लेशाय चाति-
 महते शेषाऽस्तु सुखोदयाः ॥ सप्त प्रभा रक्ता पीता पांडुरा सिता ऽसि-
 ता श्यावा हरिता च ॥ ताः स्निग्धा विकाशिन्योऽमलाः शुभाः वि-
 परीतास्त्वशुभाः ॥ तयोर्विशेषः ॥ छाया वर्णमात्रामत्यासन्ना च
 लक्ष्यते पंचभूतात्मिका च ॥ प्रभा तु वर्णं प्रकाशयति विप्रकृष्टाल्लक्ष्यते
 तेजःप्रभैव च ॥ यस्य दृष्टौ प्रतिच्छायामयी कुमारिका न दृश्यते स
 परासुः ॥ यस्यातपादर्शादिष्वकस्मात्प्रतिच्छाया छिन्ना भिन्ना ही-
 नाऽधिकाऽऽकुला नष्टा जिह्वाऽवाक्शिरा विशिरा द्विशिरा विस्तृ-
 ताऽन्यथा वा विकृता वा दृश्यते ॥ यस्य ललाटं न त्विद्यति ॥ यस्य
 केशलोमान्यनभ्यक्तान्यभ्यक्तवद्दृश्यते ॥ नयने चातिप्रविष्टे निर्गते
 विस्तृते संक्षिप्ते संक्षिप्तभ्रुणी विनतभ्रुणी जिह्वे विषमे विश्रांतदर्शने
 हीनदर्शने नकुलाभे कपोताभे अलातवर्णे नीलादिविकृतवर्णे अलिच-
 ले स्तब्धस्वस्ते प्रसृते अत्युन्मिषिते अतिनिमिषिते तुलितपक्ष्मणी
 वा ॥ नासिका वा ऽतिविद्यताऽतिसंवृता कुटिला स्फुटिता पिटिका-
 चिता शुष्का वा स गतायुः ॥ यस्याधोऽधरोष्ठो यात्युत्तरौष्ठभोर्ध्व-
 मुत्तौ वा पक्वजंबूनीलौ ॥ दंता वाऽतिरूक्षास्ताम्राः श्यामाः पंकिलाः
 पुष्पिताः सशर्करा वा सहसा वा पतन्ति ॥ जिह्वा वा जिह्वा स्तब्धा
 सुप्ताऽबलिता गुर्वी श्यावा शूना शुष्का विसर्पिणी कंटकाचितेव
 वा ॥ यस्य गंडललाटहनुबंधनानि स्थानाभ्युतानीव स्वस्तानि यस्य
 न धत्ते शिरः शिरोधरां पृष्ठं वा स्वभारं ॥ हनू वा पिंडमास्यस्थं ॥

यस्योत्तिकं मेढ्रमतिनिःसृतौ वा वृषणावतो विपर्ययो वा ॥ यस्य मू-
त्रमत्युष्णं ॥ यस्य विषदोषाद्दिना खेभ्यः सरोमकूपेभ्यो रक्तं प्रव-
र्तते ॥ यस्यानिमित्तमंगान्यतिलघून्यतिगुरुणि वा स्युः स मुमूर्षुः ॥
यस्यैकोऽनेको वा स्वरो गद्गदाव्यक्तज्ञामदीनो वा सहस्रोपलभ्यते ॥
यो वा विवक्षुर्मुह्यति ॥ यस्य वदतो भृशमूर्ध्वमुरो रुजति ॥ यस्यो-
च्छ्वासोऽतिदीर्घोऽतिह्रस्वः पूतिगंधिः सुगंधिर्वा ॥ यस्यांगुलय आ-
यम्यमाना न स्फुटयुः यस्यान्योऽन्योऽपि क्षुतगतमूत्रणादिषु स्वभा-
वातीतः शब्दः ॥ यस्येष्टोऽनिष्टो वा माल्यफलचंदनकुणपादिगंधो दे-
हमुखमलव्रणवस्त्रादिषु ॥ यस्य शरीरं वैरस्यात्सौरस्याद्वाऽत्यर्थं यू-
काम्तिकादयस्त्यजंति भजंति वा ॥ यस्य सततोष्मस्वंगावयवेषु शै-
त्यं शीतेषु वा कुमुदोत्पलानुकार्यति शैत्यमतिस्वेदोऽतिस्तंभो विगत-
मांसशोणितष्विव च स्तंसः ॥ यस्य च योगोऽतियोगो वा शरीरे यु-
गपन्महाभूतानां दृश्यते सर्वे ते कालपक्वा इति ॥ भवति चात्र ॥ य-
स्यापूर्वाः सिरालेखा बालेद्वाकृतयोऽपि वा ॥ ललाटे बस्तिर्शार्पि वा
षण्मासान्न स जीवति ॥ पद्मिनीपत्रवत्तोयं शरीरे यस्य देहिनः ॥
प्लवते प्लवमानस्य षण्मासास्तस्य जीवितं ॥ हरिताभाः सिरा यस्य
रोमकूपाश्च संवृताः ॥ सोऽम्लाभिलाषी पुरुषः पित्तान्मरणमश्नुते ॥
यस्य गोमयचूर्णाभं चूर्णं मूर्ध्नि मुखेऽपि वा ॥ सस्नेहं मूर्ध्नि धूमो वा
मासांतं तस्य जीवितं ॥ मूर्ध्नि भ्रुवोर्वा कुर्वति सीमंतावर्तका न-
वाः ॥ मृत्युं स्वस्थस्य पट्टात्रात्रिरात्रादातुरस्य तु ॥ यस्य स्नातानु-
लिप्तस्य पूर्वं शुष्यत्युरो भृशं ॥ आर्द्रेषु सर्वगात्रेषु सोऽर्द्धमासं न जी-
वति ॥ उरस्यूष्मा भवेद्यस्य जठरे चातिशीतता ॥ मित्रं पुरीषं तृष्णा
च यथा प्रेतस्तथैव सः ॥ मूत्रं पुरीषं निष्ठ्यूतं शुक्रं चाप्सु निम-
ज्जति ॥ निष्ठ्यूतं बहुवर्णं वा यस्य मासात्स नश्यति ॥ स्वरस्य दुर्ब-
लीभावं हार्नि च बलवर्णयोः ॥ रोगद्विद्विमयुक्त्या च दृष्ट्वा मरणमा-

दिशेत् ॥ अपस्वरं भाषमाणं प्राप्तं मरणमात्मनः ॥ श्रोतारं चास्य
शब्दस्य दूरतः परिवर्जयेत् ॥ ऊर्ध्वश्वासं गतोष्माणं शूलोपहतवं-
क्षणं ॥ शर्म चानधिगच्छंतं बुद्धिमान् परिवर्जयेत् ॥ यो जातशीत-
पिटकः शीतांगो वा विदह्यते ॥ उष्णद्वेषी च शीतार्तः स प्रेताधिपगो-
चरः ॥ यस्य रज्जुरिव छाया कंठे सक्तोपलक्ष्यते ॥ अवश्यं रुण्यते
जंतुः सोऽचिराद्यमर्किकरैः ॥ इति विहृतांगविज्ञानीयो नाम
नवमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथातो विहृतेहाविज्ञानीयं शारीरं व्याख्यास्यामः ॥ घनीभू-
तमिवाकाशमाकाशमिव यो घनं ॥ अमूर्तमिव मूर्तं च मूर्तं वाऽमूर्तव-
स्थितं ॥ तेजस्व्यतेजस्तद्वच्च शुक्लं रुष्णमसच्च सत् ॥ अनेत्ररोगश्रृङ्गं
च बहुरूपमलाञ्छनं ॥ जाग्रद्रक्षांसि गंधर्वान्प्रेतानन्यांश्च तद्विधान् ॥
रूपं व्याकृति तद्वच्च यः पश्यति स नश्यति ॥ समर्पीणां समीपस्थां
यो न पश्यत्यरुंधती ॥ ध्रुवमाकाशगंगां वा न स पश्यति तां समां ॥
मेघतोयौघनिर्घोषानीणापणववेगुजान् ॥ शृणोत्यन्यांश्च यः शब्दानस-
तो न सतोऽपि वा ॥ निष्पीड्य कर्णौ शृणुयान्न यो धुकधुकास्वनं ॥ तद्वद्वं
धरसस्पर्शान्मन्यते यो विपर्ययात् ॥ सर्वशो वा न यो यश्च दीपगंधं न-
जिघ्रति ॥ विधिना यस्य दोषाय स्वास्थ्यायाविधिना रसाः ॥ यः पंशुने-
व कीर्णागो योऽंगे घातं न वेत्ति वा ॥ अंतरेण तपस्तीव्रं योगं वा
विधिपूर्वकं ॥ जानात्यतीन्द्रियं यश्च तेषां मरणमादिशेत् ॥ जिह्वा
श्यावा मुखं पूति सव्यमक्षि निमज्जति ॥ खगा वा मूर्ध्नि लीयन्ते य-
स्य तं परिवर्जयेत् ॥ निकषन्निव यः पादौ च्युतांसः परिसर्पति ॥
हीयते बलतः शश्वद्योन्नमश्रन्हितं बहु ॥ योऽल्पाशी बहुविण्मू-
त्रो बन्हाशी चाल्पमूत्रविद् ॥ यो वाऽल्पाशी कफेनार्तो दीर्घश्च-
सिति चेष्टते ॥ दीर्घमुच्छ्वस्य यो ह्रस्वं निश्चस्य परिताम्यति ॥
ह्रस्वं च यः प्रश्वसिति व्याविद्धं स्पंदते भृशं ॥ शिरो विक्षिपते रु-

च्छाद्योऽचयित्वा प्रपाणिकौ ॥ यो ललाटसुतस्वेदः श्लथसंधानबंध-
नः ॥ उत्थाप्यमानः संमुख्यो बली दुर्बलोऽपि वा ॥ उत्तानएव स्व-
पिति यः पादौ विकरोति च ॥ शयनासनकुड्यादौ योऽसदेव जि-
घृक्षति ॥ अहास्यहासी संमुख्यन् यो लेढि दशनच्छदौ ॥ उत्तरोष्ठं पं
रिलिहन्नुद्गारांश्च करोति यः ॥ यमभिद्रवति छाया कृष्णा पीताऽरु-
णाऽपि वा ॥ भिषग्भेषजपानान्नगुरुमित्रद्विषश्च ये ॥ वशगाः सर्व-
एवैते विज्ञेयाः समवर्तिनः ॥ ग्रीवाललाटहृदयं यस्य स्थिद्यति शी-
तलं ॥ उष्णोऽपरः प्रदेशश्च शरणं तस्य देवताः ॥ योऽणुज्योतिरने-
काग्रो दुश्छायो दुर्मनाः सदा ॥ बलिं बलिभुजो यस्य प्रणीतं नोप-
भुंजते ॥ निर्निमित्तं च यो मेधां शोभामुपचयं श्रियं ॥ प्रामोत्पतो
वा विश्रंशं स प्रामोति यमक्षयं ॥ गुणदोषमयी यस्य स्वस्थस्य व्या-
धितस्य वा ॥ यात्यन्यथात्वं प्रकृतिः षण्मासान्न स जीवति ॥ भ-
क्तिः शीलं स्मृतिस्त्यागो बुद्धिर्बलमहेतुकं ॥ षडेतानि निवर्तते षड्भि-
र्मासैर्मरिष्यतः ॥ मत्तवर्द्धतिवाक्कंपमोहा मासान्मरिष्यतः ॥ नश्यत्य-
जाननूषडहात्केशलुंचनवेदनां ॥ न याति यस्य चाहारः कंठं कंठा-
मयादृते ॥ प्रेष्याः प्रतीपतो यांति प्रेताकृतिरुदीर्यते ॥ यस्य निद्रा
भवेन्नित्या नैव वा न स जीवति ॥ वक्रमापूर्यतेऽश्रूणां स्थितश्च-
रणौ भृशं ॥ चक्षुश्चाकुलतां याति यमराष्ट्रं गमिष्यतः ॥ यैः पुरा र-
मते भावैररतिस्तैर्न जीवति ॥ कथयेन्न च पृष्ठोऽपि दुःश्रवं मरणं
भिषक् ॥ गतासोर्बुधुमित्राणां न चेच्छेतं चिकित्सितुं ॥ यमदूतपि-
शाचाद्यैर्यत्परासुरुपास्यते ॥ घृद्धिरौषधवीर्याणि तस्मात्तं पारिवर्ज-
येत् ॥ अरिष्टं नास्ति मरणं दृष्टरिष्टं च जीवितं ॥ अरिष्टे रिष्टवि-
ज्ञानं न च रिष्टेप्यनैपुणात् ॥ चरकस्येति वचनं सुश्रुतेन तु पठय-

१ परिलिहन्नुद्गारांश्चेतिपाठः २ यःपुमानणुज्योतिःस्तोकदृक् ॥ केचिदंतु-
र्यतेजा इत्याहुः तथा अनेकाग्रो व्याकुलचेताः॥

ने ॥ ध्रुवं हि रिष्टे मरणं ब्राह्मणैस्तत्किलामलैः ॥ रसायनतपोदान-
तत्पैश्च निवार्यते ॥ कृष्णात्रेयो द्विधा रिष्टं स्थिरास्थिरविभेदतः ॥
दोषाणामपि बाहुल्याद्रिष्टाभासः समुद्भवेत् ॥ तद्दोषाणां शमे शा-
म्येत्स्थाव्यवश्यं तु मृत्यवे ॥ आयुर्वेदफलं कृत्वा यदायुर्ज्ञं प्रतिष्ठि-
तं ॥ रिष्टज्ञानादृतस्तस्मात्सर्वदैव भवेद्भिषक् ॥ ॥ इति बिकृतेहा-
विज्ञानीयो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

अथातो विकृतव्याधिविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ स-
र्वैर्यथास्त्वं हेतुप्राग्रूपरूपैरतिमात्रैर्यस्य व्याधिरुत्पद्यते व्याधितस्य वा
यस्याशु मुखे पिष्टुव्यंगलेवातिलकालकाः करजरदनेषु वा पुष्पाण्यु-
दरे वा नानावर्णाः सिराः यस्य शुष्यतो नेत्रोपदेहो वर्त्मनासिकान्य-
तरश्चयथुर्वर्त्मसंसो वा यस्य क्षीणस्य क्षुत्तृष्णा वा दृष्ट्यैर्बहुभिरप्य-
न्नपानैर्न शाम्यति यस्य सफेनमसृक् प्रसिच्यते कुक्षिशूलं च
उरसो वा यस्य श्लेष्मा नीलपीतलोहितो बहुशश्च यस्य बलवा-
न् ग्रीवावमर्दो जिह्वाशोफः कंठास्यगुदपाकश्च यस्यामाशयोत्था प-
रिकर्तिकाऽतितृष्णा शकृद्भेदश्च यस्य पक्वाशयोत्था परिकर्तिकाऽतितृ-
ष्णाऽतिमात्रश्च गुदग्रहः यस्यामपक्वाशयान्यतरमाश्रित्य संज्ञां च ह-
त्वा वायुः कंठे घुर्घुरकं करोति यस्य क्षीणस्य तृष्णाभिद्विर्द्विर्द्वि शू-
लं च तथा हिष्मरक्तातिसारौ वाऽऽध्मानातीसारौ वा भृशं स-
तृष्णौ स परामुरिति ॥ भवति चात्र ॥ ज्वरो निहन्ति बलवान्
गंभीरो दीर्घरात्रिकः ॥ सप्रलापभ्रमश्वासः क्षीणं शूनं हतानलं ॥
अक्षामं सक्तवचनं रक्ताक्षं हृदि शूलिनं ॥ संशुष्ककासः पूर्वाण्हे
योऽपराण्हेऽपि वा भवेत् ॥ बलमांसविहीनस्य श्लेष्मकाससमन्वितः ॥
स्कपितं भृशं रक्तं कृष्णमिद्रधनुःप्रभं ॥ ताम्रहारिद्रहरितं रूपं र-
क्तं प्रदर्शयेत् ॥ रोमकूपप्रविसृतं कंठास्यद्वये सजत् ॥ बाससो रं-
जनं पूति बेगवच्चातिभूरि च ॥ दृढं पांडुज्वरच्छर्दिकासशोफातिसा-

रिणं ॥ कासश्वासौ ज्वरच्छर्दिनृष्णातीसारशोफिनं ॥ यक्ष्मा पार्श्वरु-
जानाहरक्तच्छर्द्यसतापिनं ॥ छर्दिर्वैगवती मूत्रशरुद्रंधिः सचंद्रिका ॥
सास्त्रवेदूप्यरुक्कासश्वासवत्युषंगिणो ॥ तृष्णाऽन्यरोगक्षपितं बहि-
र्जिह्वं विचेतनं ॥ मदात्ययोऽतिशीतार्तक्षीणं तैलप्रभाननं ॥ अर्शा-
सि पाणिपन्नाभिगुदमुष्कास्यशोफिनं ॥ हृत्पाश्वीगरुजाछर्दिपायु-
पाकज्वरातुरं ॥ अतीसारो यकृत्पिंडमांसधावनमेचकैः ॥ तुल्यस्त्वैल-
घृतक्षीरदधिमज्जवसासवैः ॥ मस्तुलुंगमषीपूषवेसवारांबुमाक्षिकैः ॥
अतिरक्तासितस्निग्धपूत्यच्छघनवेदनः ॥ कबुरः प्रस्रवन्धातन्निष्पुरी-
षोऽथवाऽतिविद् ॥ तंतुमान्मक्षिकाक्रांतो राजेमांश्चंद्रकैर्युतः ॥ शी-
र्णपायुवालं मुक्तनालं पर्वास्थिशूलिनं ॥ स्रस्तपायुं बलक्षीणमन्नमेवो-
पवेशयन् ॥ सतृट्कामज्वरछर्दिदाहानाहप्रवाहिकः ॥ अश्मरी शून-
क्ष्णं बद्धमूत्रं रुजार्दितं ॥ मेहस्तृट्दाहपिटिकामांसकोथातिसारिणं ॥
पिटिका मर्महृत्पृष्ठस्तनांसगुदमूर्द्धगाः ॥ पर्वपादकरस्था वा मंदोत्साहं
प्रमेहिण ॥ सर्वं च मांससंकोथदाहतृष्णामदज्वरैः ॥ विसर्पमर्मसंरोध-
हिध्माश्वासभ्रमक्लमैः ॥ गुल्मः पृथुपरीणाहो घनः कूर्मश्चोन्नतः ॥
सिरानद्धो ज्वरछर्दिहिध्माऽऽध्मानरुजान्वितः ॥ कासपीनसहृत्सास-
श्वासातीसारशोफवान् ॥ विण्मूत्रसंग्रहश्वासशोफहिध्माज्वरभ्रमैः ॥
मूर्च्छाछर्द्यतिसारैश्च जठरं हंति दुर्बलं ॥ शूनाक्षं कुटिलोपस्थमुपक्लि-
न्नतनुत्वचं ॥ विरेचनहृत्तानाहमानद्यंतं पुनः पुनः ॥ पांडुरोगः श्वयथु-
मान् पीताक्षिनखदर्शनं ॥ तंद्रादाहारुचिच्छर्दिमूर्च्छाऽऽध्मानाति-
सारवान् ॥ अनेकोपद्रवयुतः पादाभ्यां प्रसृतो नरं ॥ नारीं शोफो मु-
खाद्धंति कुक्षिगुह्यादुभावपि ॥ राजीचितः स्रवंछर्दिज्वरश्वासातिसा-
रिणं ॥ ज्वरातिसारौ शोफांते श्वयथुर्वा तयोः क्षये ॥ दुर्बलस्य विशो-
षेण जायतेऽताय देहिनः ॥ श्वयथुर्यस्य पादस्थः परिस्रस्ते च पिं-
डिके ॥ सीदतः सक्थिनी चैव तं श्लिषक् परिवर्जयेत् ॥ आननं हस्तं

पादौ च विशेषाद्यस्य शुष्यतः ॥ शूयन्ते वा विना देहात्स मासाद्याति
 पञ्चतां ॥ उदरी यश्च शोफी वा स्वं न पश्यति मेहनं ॥ यस्य वा जठरो-
 न्नामात्परिधानं न तिष्ठति ॥ वीसर्पः कासवैवर्ण्यज्वरमूर्च्छागभंगवा-
 न् ॥ भ्रमास्यशोफहृत्तासदेहसादातिसारवान् ॥ कुष्ठं विशीर्यमाणं गं-
 रक्तनेत्रं हतस्वरं ॥ मंदाग्निं जंतुभिर्जुष्टं हंति तृष्णातिसारिणं ॥ वा-
 युः सुप्तत्वं भुग्नं कंषशोफरुजातुरं ॥ वातास्त्रं मोहमूर्च्छायमदास्त्रम-
 ज्वरान्वितं ॥ शिरोग्रहारुचिश्वाससंकोचस्फोटकोथवत् ॥ शिरोरोगा-
 रुचिश्वासमेहविद्वेदतृड्भ्रमैः ॥ घ्नन्ति सर्वामयाः क्षीणस्वरधातुबलान-
 लं ॥ वातव्याधिरपस्मारी कुष्ठी रक्तपुदरी क्षयी ॥ गुल्मी मेही च ता-
 न् क्षीणान्विकारेऽल्पेऽपि वर्जयेत् ॥ बलमांसक्षयस्तीव्रो रोगवृद्धिर-
 रोचकः ॥ यस्यानुरस्य लक्ष्यन्ते त्रीन् पक्षान्न स जीवति ॥ वाताष्टी-
 लाऽतिसंवृद्धा तिष्ठन्ती दारुणा हृदि ॥ तृष्णयाऽनुपरीतस्य सद्यो मुष्णा-
 ति जीवितं ॥ शैथिल्यं पिंडिके वायुर्नीत्वा नासां च जिह्मतां ॥ क्षीण
 स्यायस्य मन्ये वा सद्यो मुष्णाति जीवितं ॥ नाभीगुदांतरं गत्वा वंक्ष-
 णौ वा समाश्रयन् ॥ गृहीत्वा पायुर्हृदये क्षीणदेहस्य वा बली ॥ म-
 लान्वस्तिशिरोनाभि विबध्य जनयन् रुजं ॥ कुर्वन् वंक्षणयोः शूलं तृष्णां
 भिन्नपुरीषतां ॥ श्वासं वा जनयन् वायुर्गृहीत्वा गुदवंक्षणौ ॥ वि-
 तत्यपशुकाग्राणि गृहीत्वोरश्च मारुतः ॥ स्तिमितस्यातताक्षस्य-
 सद्यो मुष्णाति जीवितं ॥ सहसा ज्वरसंतापस्तृष्णामूर्च्छाबलक्षयः ॥
 विश्लेषणं च संधीनां मुमूर्षोरुपजायते ॥ गोसर्गे वदनाद्यस्य स्वेदः
 प्रच्यवते भृशं ॥ लेपज्वरोपतप्तस्य दुर्लभं तस्य जीवितं ॥ प्रवा-
 लगुलिकाभासा यस्य गात्रे मसूरिकाः ॥ उत्पद्याशु विनश्यन्ति
 न चिरात्स विनश्यति ॥ मसूरविदलप्रख्यास्तथा विद्रुमसन्निभाः ॥
 अंतर्वक्त्रा किणाभाश्च विस्फोटा देहनाशनाः ॥ कामलाऽक्ष्णोर्मुखं-

पूर्णं शंखयोर्मुक्तमांसता ॥ संत्रासश्चोष्णतांऽगे च यस्य तं परिर्वर्ज-
येत् ॥ अकस्मादनुधावच्च विघृष्टं त्वक्समाश्रयं ॥ चंदनोशीरमदिरा-
कृणपध्वाक्षगंधयः ॥ शैवालकुक्कुटशिवाकुंकुमालमषीप्रभाः ॥ अंतर्दाहा
निरूष्माणः प्राणनाशकरा व्रणाः ॥ यो वातजो न शूलाय स्यान्न
दाहाय पित्तजः ॥ कफजो न च पूयाय मर्मजश्च रुजे न यः ॥ अ-
चूर्णशूर्णकीर्णाभो यत्राकस्माच्च दृश्यते ॥ रूपं शक्तिध्वजादीनां सर्वा-
स्तान् वर्जयेद्वृणान् ॥ विण्मूत्रमारुतवहं कृमिणं च भगंदरं ॥ घट्टयन्
जानुना जानु पादावुद्यम्य पातयन् ॥ योऽपास्यति मुहुर्वक्रमातुरो न स
जीवति ॥ दंतैश्छिदन्नखाग्राणि तैश्च केशांस्तृणानि वा ॥ भूमिं का-
ष्ठेन विलिखन् लोष्टं लोष्टेन ताडयन् ॥ हृष्टलोमा सांद्रमूत्रः शुष्कका-
सी ज्वरी च यः ॥ मुहुर्हसन्मुहुः क्ष्वेडन् शय्यां पादेन हंति यः ॥ मु-
हुश्छिद्राणि विमृशन्नातुरो न स जीवति ॥ ऊर्ध्वश्वासं गतोष्माणं शू-
लोपहतवंक्षणं ॥ शर्म चानाधिगच्छंतं बुद्धिमान्परिवर्जयेत् ॥ विका-
रा यस्य वर्द्धन्ते प्रकृतिः परिहीयते ॥ सहसा सहसा तस्य मृत्युर्हरति
जीवितं ॥ यमुद्दिश्यातुरं वैद्यः संपादयितुमौषधं ॥ यतमानो न श-
क्नोति दुर्लभं तस्य जीवितं ॥ विज्ञातं बहुशः सिद्धं विधिवच्चाव-
चारितं ॥ न सिद्ध्यत्यौषधं यस्य नास्ति तस्य चिकित्सितं ॥ भ-
वेद्यस्यौषधेऽन्ने वा कल्प्यमाने विपर्ययः ॥ अकस्माद्गंधवर्णादेः
स्वस्थोऽपि न स जीवति ॥ निवाते सेंधनं यस्य ज्योतिश्चाप्युपशा-
म्यति ॥ आतुरस्य गृहे यस्य भिद्यन्ते वा पतन्ति च ॥ अतिमात्र-
ममत्राणि दुर्लभं तस्य जीवितं ॥ यं नरं सहसा रोगो दुर्बलं परि-
मुंचति ॥ संशयं प्राममात्रेयो जीवितं तस्य मन्यते ॥ इति विरु-
तव्याधिविज्ञानीयो नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

अथातो दूतादिविज्ञानीयं शारीरं व्याख्यास्यामः ॥ निर्दिष्टं रि-
ष्टमातुराश्रयं ॥ दूतस्यापि तु जातिवेषभाषाचेष्टितदेशकाला वैद्य-

स्य च तत्संगमसंकल्पप्रस्थानप्रयाणप्रवेशा ग्रहचारो पूर्वसंभ-
 वः स्वमदर्शनानि च रोगिणः शुभाशुभं सूचयन्ति ॥ तत्रातुराद्वर्णो-
 त्तमोऽन्याश्रमः पाखंडः पंडो मुंडी जटिलः स्त्री व्याधिनो ऽनेको
 जीर्णविवर्णमलिनच्छिन्नाद्रैकवसनः पंकतैलदिग्धो रक्तमाल्यानुले-
 पनो विकृतांगरूपकर्मा खरोधूमहिषवाहनो विक्लवः श्वसन् रुदन्
 निष्ठुरोऽमंगलाभिधायी दूरादाव्हयमानस्तृणलोष्टनुपांगारभस्मनुषसी
 सास्थिकेशशिरोललाटनासिकाऽऽस्यदंतजिह्वाग्रीवानखाऽनामिकाऽ-
 गुलिस्तनजठरनाभिपृष्ठकटीमेहनजंघाकपालपललोपलमुशलशूर्पोपा-
 नन्मार्जनीशखवस्त्रांतदशाकार्पासभग्नच्युतस्पृक्काष्ठयष्टितुलारज्जुपाश-
 चर्मवेणुरिक्तभाजनस्नेहभाजनधरः पादाभ्यां भुवं मुंचन् विलिखन्
 गृहीत्वा पक्वं फलमसारं वा तद्विधमन्यद्वा विकारतुल्यगुणे च देशे
 काले वा दूतो वैद्यमुपसर्पन्नशुभः ॥ तद्यथा ॥ घृतोदकादिद्रवसमीप-
 स्थमतिशीतस्तब्धः प्रत्युपसि श्लेष्मामयेऽशुभः पित्तामये तु शुभः ॥
 तथा सेतुभंगे छर्दिमेहातिसारादिष्वशुभः सेतुबंधे तु शुभः ॥ तथा
 मध्यान्होभयसंध्यार्द्धरात्रिचतुर्थीषष्ठीनवमीपर्वदिनेषु ग्रहोपरागोत्पा-
 तदर्शनभरणीकृतिकाऽऽर्द्राऽऽश्लेषामघामूलपूर्वास्तु चाशुभो यश्च वैद्यं
 सुप्तं नम्रं च भूमौ शयानमभ्यक्तं मुक्तकेशं दक्षिणाभिमुखं विक्लवं
 छिंदंतं भिंदंतमग्निपितृकार्यप्रवणमशस्तं चिंतयंतं कथयंतं चोपति-
 ष्टति यो वा दिशं याम्यां प्रति कृत्वाऽजलिं विषमैकपादस्थः यस्मि-
 न् व्याधिताश्रयं कथयति दूते भिषगशुभमिंद्रियार्थमुपलक्षयेत् संक-
 ल्पयेद्वा तं च नानुयायात् ॥ अतोऽन्यथा पुनः करुणापेशलेन मनसा
 सौमनस्यवता मातापितृसमेनातुस्स्यात्यंतमारोग्यमाश्वासनेन प्रया-
 तव्यं ॥ प्रस्थानगमनप्रवेशेषु दधिमधुघृतलाजपुष्पाक्षनोदुंबराश्व-
 त्थमुक्तामणिछत्रदूर्वाकुशादर्शकन्याध्वजस्यंदनाष्टांपदाक्षनृपश्रीतरु-

भद्रपीठानि सस्यानि मत्स्या ह्या हंसश्रापो वृषः केसरी दक्षिणावर्त-
 शंखाब्जसिद्धार्थका रोचना स्वस्तिकस्तोरणं कीचका वेणवो वरुणम-
 धुमदसिक्तगण्डगजस्तोयलंबोऽबुदः पूर्णकुंभो हरिद्राऽद्रिर्द्रिः फलान्या-
 द्रं मांसं सितं चामरं गौः सवत्सांऽगना पुत्रिणी मानुषं वर्धमानं सहस्रं
 नराणां प्रयुक्तानि यानानि धन्वंतरिर्वामनो ब्राह्मणो भूमिरभ्युद्धता
 सिद्धमन्त्रं वराहश्च तोयोत्थितस्त्रिनयनमधुसूदनस्कंदपद्मासना लो-
 कपालाः सुराः खं दिशोऽग्निः सरांसि खवंत्यः समुद्रा मखा मारुतो
 ज्योतिषं धर्मशास्त्राणि तीर्थानि काव्यं धर्मार्थकामाश्रितं वाल्खि-
 ल्यादयो वेदवाक्यं निधिः कौस्तुभः कांचनं मणिभद्रः सुमेरुः प्रि-
 यंगुः प्रदीपो वचामोदकौ दितिरदितिरुंधती बुद्धिः सावित्र्युमाऽऽ-
 काशगंगा शची देवसेना सुधा शान्तिर्लक्ष्मीः सरस्वत्यर्पत्यक्षमा स्व-
 स्तिशब्दो वषट्कार ओंकारपुण्याहधर्मक्रियाश्चैतदष्टोत्तरं मंगलानां
 शतं दर्शनात्स्पर्शनात्कीर्तनाच्चाशुभानि व्यपोह्यार्थसिद्धिं दिशंत्युत्त-
 मां ॥ अपिच ॥ पुत्रामानः पक्षिणो वामाः शुभाः शिवाश्यामार्षि-
 गलाकोकिलारलाछुछुंदरीसूकरीगृहगोधिकैकशफाश्च स्त्रीनामानः प्र-
 दक्षिणाः शिखिभलूकश्रीकंठश्चेति न गजाजकपयश्च प्रवेशे तु विपरी-
 ताः सर्वत्र च दक्षिणाद्वा मगमनमनिष्टं श्वश्रृगालयोः विपरीतं मृ-
 गविहंगयोः ॥ सर्वथा ऽपि दर्शनं भरद्वाजचापभासनकुलानां ॥ शशस-
 र्पाजाऽविगोधाजाहकसूकराणां तु कीर्तनमिष्टं न दर्शनं विरुतं च
 विपरीतमृक्षवानरयोः ॥ सर्वमपि त्वनिष्टं सरटकुक्कुटबिडालालूका-
 नां ॥ तथा ग्रंथ्यर्बुदादिषु छेदशब्दइष्टो गुल्मोदरादिषु भेदशब्दोऽ-
 तिसाररक्तपित्तादिषु रुद्धशब्दोऽश्मर्युदावर्तादिषु प्रवर्तनशब्दइति ॥
 एवमन्येपि ध्वनयो योज्याः ॥ सर्वत्रैव च स्थिरस्थावरवर्धमानत्राता-

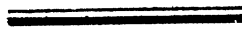
२ दक्षिणावर्तशंखस्तु यस्य सद्यनि तिष्ठति ॥ मंगलानि प्रवर्तते तस्य लक्ष्मी स्व-
 यंबरेत्यनूपविवेके ॥ २ वरुणमधु वारुणीसुरा ३ अपत्यक्षमाइत्यत्राक्षमालेतिपाठः

ऽचलध्रुवक्षेमशिवादयः शब्दा अन्या वादित्रस्वराश्च श्रेष्ठाः॥क्षुतहतः
 पतिताक्रोशप्रहारछेदभेददाहहाहाप्रतिषेधादिशब्दाः प्रतिषिद्धाः प्र-
 तिषिद्धायां दीप्तायां च दिशि कूराः पक्षिमृगध्वनयो वृक्षे वा रुक्ष-
 शुष्के सबलिकंटके तद्विधे वा देशे दर्शनं च तृणपल्लकाष्टभारकर्पर-
 फलोष्ठादीनां कंटकोर्द्धपादयानशयनासनादिभग्नोपस्कररिक्तकुंभम-
 द्यवसातैलगर्भिणीश्वपाकव्यसनीमृतानां च प्रवेशे चातुरगृहात्पूर्वो-
 क्तमांगल्यनिर्गमः प्रविष्टस्य तु भिषजः न सत्कारो लाभतुष्टिस्तुतय-
 श्च शुभाशुभा आतुरस्य वक्रानुवक्राग्रहा गर्हितस्थानस्थाः केतु
 शनिराहुभिर्जन्मक्षीभिर्भवो गृहदारशयनासनवाहनमणिरत्नोपकरणेषु
 वा गर्हितलक्षणप्रादुर्भावश्चिकित्साप्रतिषेधाय ॥ स्वमस्तु स्वयमन्ये-
 न वा दृष्टः शुभाशुभहेतुः स सप्तविधो दृष्टः श्रुतोऽनुभूतः प्रार्थितः
 संकल्पितो भाविको दोषजश्च ॥ तत्राद्यः पंचविधोऽफलः तथा य-
 थास्वप्रकृतिर्विस्मृतो दिवाऽतिरुहोऽतिदीर्घो नातिसुप्तदृष्टश्च पूर्वरा-
 त्रेऽल्पं चिराच्च फलं करोति ॥ गोसर्गो महत्सद्यश्च ॥ निद्रया च
 पुनरनुपहतः प्रतीपैर्वा वचोभिर्दानयमनियमादिभिर्वा ॥ त-
 त्र यः प्रेतैः सह मद्यं पिबन् शुना ऽऽकृष्यते स हन्यते ज्व-
 रेण॥यो लाक्षारक्ताभमंबरं पश्यति यो वा रक्तदेहमाल्यवस्त्रो हसन्ना-
 र्या न्हियते स रक्तपित्तेन ॥ यो याम्यां दिशं खरोष्ट्रमहिषवराहान्यत-
 मेन स यक्षमणा ॥ यस्य कंटकीनी लता वंशस्तालो वा हृदि जायते
 स गुल्मेन ॥ यस्य शिरसि स शिरोरोगेण वा शिरश्छेदनेन ॥ यस्य
 नयस्याज्यावसिक्तस्याग्निमनर्चिषं जुह्वतो जायते पद्मान्युरसि स कु-
 ष्ठेन ॥ यश्चंडालैः सह स्नेहं पिबति स प्रमेहेण ॥ यो रक्षोभिः सह नृ-
 त्यन्मप्सु मज्जति स उन्मादेन ॥ यो मत्तः सोऽपस्मारेण ॥ यश्चंद्रसू-
 र्ययोरुपरागं पश्यति तस्य नेत्ररोग उपजायते ॥ यस्तयोः पतनं तस्य
 नेत्रविनाशः ॥ यः शष्कुलीरूपान्वाऽभ्यवहृत्य प्रतिबुद्धश्छर्दयति

यस्य शिरसि लतादयो जायन्ते वयांसि च निलीयन्ते मौढ्यं वा भवति
 यो गृध्रोलूककाकाद्यैः प्रेतपिशाचरक्षोद्रविडांधस्त्रीचंडालाद्यैर्वा परिच-
 र्यते दक्षिणाभिमुखं वा स्त्रिया नृत्यंत्या ऽऽकृष्यते वायसादिभिर्वा स्वयं
 वा दिग्वासा याति शून्याटवीं वा कपिरथेन प्रेतैः प्रमज्जितैर्वा परिष्वज्यते
 मग्नो वा रक्तां स्रजं धारयति पंकदिग्धो हसति नृत्यति वा वेत्रवंशकं-
 टकतृणगहने संसृज्यते पतति वा पांशुपधानायां भुवि वल्मीकभस्म-
 श्मशानश्वभ्रायतनेषु वा पंककूपकलुषोदकेषु वा मज्जति स्रोतसा वा
 न्हियते रक्तकुसुमवनांभूमिं गुह्यामंधकाराचितां पापकर्मालयं संबाधं
 जननीं वा प्रविशति मत्स्येन वा ग्रस्यते श्मश्रुकर्म च यो गात्रवृद्धिं
 विवाहं चानुभवति शैलप्रासादाग्रात्यतत्यारोहति वा यूपपुष्पाढ्यशा-
 ल्मलीकिंशुककोविदारपारिभद्रकान् यो वा पराजीयते बध्यते छर्दयति
 विरिच्यते हृष्यति लभते वा हिरण्यलोहलवणतैलपिण्याककार्पासा-
 नश्राति पक्वान्नं पिबति मद्यं स्नेहं वा ऽभ्यज्यते निर्भर्त्स्यते वा कुपितैः
 पितृभिः चंद्रार्कतारादीपदेवतानेत्रदशनान्यतमान्नश्यतो वा पश्यति
 वक्रं वा बाहुं नगं वा विभिद्यमानं पुरुषान् वा नग्नान्कषायवाससोऽसौ-
 म्यान्दंडपाशहस्तान् कृष्णान् रक्ताक्षान् स्त्रियं वा कृष्णां शुक्लदर्शनां दी-
 र्घकेशस्तनीं कालरात्रिरूपां ते व्याधिताः पंचतामामुवंति ॥ स्वस्थास्तु
 जीवितसंदेहमिति ॥ भवंति चात्र ॥ मनोवहानां पूर्णत्वात्स्रोतसां प्र-
 बलैर्मलैः ॥ दृश्यन्ते दारुणाः स्वप्ना विनाशाभिमुखार्त्ताभिः ॥ अक-
 ल्याणमपि स्वप्नं दृष्ट्वा तत्रैव यः पुनः ॥ पश्येत्सौम्यं शुभं तस्य शुभ-
 मेव फलं भवेत् ॥ देवान् द्विजान् गोवृषभान् जीवतः सुहृदो
 नृपान् ॥ साधून् यशस्विनो बन्धिमिदं स्वच्छान् जलाशयान् ॥ क-
 न्यां कुमारकान् गौरान् शुक्लवस्त्रान्सुतेजसः ॥ नराशनं दीप्ततनुं समंता-
 द्बुधिरोक्षितः ॥ यः पश्येत्लभते यो वा छत्रादर्शविग्रामिषं ॥ शुक्लाः सुम-
 नसो बस्त्रमभेध्यालेपनं फलं ॥ शैलप्रासादसफलवृक्षासिंहनरद्विपान् ॥

आरोहेद्रोश्वयानं च तरेन्नदरुदोदधीन् ॥ पूर्वोत्तरेण गमनमगम्याग-
मनं मृतिं ॥ संवाधान्निसृतिः स्पर्शस्तारकाचलभास्वतां ॥ रोदनं
पतितोत्थानं द्विषतां चावमर्दनं ॥ यस्य स्यादायुरारोग्यं वित्तं स
बहुशोऽश्रुते ॥ पितृदेवद्विजातीनां क्रुद्धभीतरुशात्मनां ॥ मलिनांब-
रपुष्पाणां दर्शनं न प्रशस्यते ॥ तेषामेव तु तुष्टानां शुद्धपुष्पांबरात्मनां ॥
दर्शनं शस्यते स्वमेतैश्च संभाषणं शुभं ॥ दृष्ट्वा स्वमान् दारुणान्
शोभनान्वा प्रातः स्नातः सर्षपानम्विवर्णान् ॥ हुत्वा सावित्र्या सर्षिषा
ऽऽक्तांस्तिलान्वा पूतः पापैर्मुच्यते व्याधिभिश्च ॥ मंगलाचारसंपन्नः
परिवारस्तथाऽऽतुरः ॥ श्रद्धधानोऽनुकूलश्च प्रभूतद्रव्यसंग्रहः ॥ सत्व-
लक्षणसंयोगो भक्तिर्वैद्यद्विजातिषु ॥ चिकित्सायामनिर्वेदस्तदारोग्य-
स्य लक्षणं ॥ इत्यत्र जन्ममरणं यतः सम्यगुदाहृतं ॥ शरीरस्य ततः
स्थानं शारीरमिदमुच्यते ॥ ॥ इति दूतादिविज्ञानीयो नाम द्वाद-
शोऽध्यायः ॥ १२ ॥

इति श्रौतवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटाचार्यविरचितेऽष्टांगसंग्रहे द्वि-
तीयं शारीरस्थानं संपूर्णं ॥ २ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ७ ॥

॥ श्री ॥

अष्टांगसंग्रहे

निदानस्थानम् ३

श्रीगणेशाय नमः ॥ अथातः सर्वरोगनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ इति
ह स्माद्गुरात्रेयादयो महर्षयः ॥ पुरा कृतयुगे विगतरागद्वेषादिद्वंदा
जितलोभक्रोधश्रमक्लमालस्यभया निष्परिग्रहाः पुरुषा बभूवुः ॥ ते-
षां पुण्यबलेन पृथिव्यादीनां सर्वगुणसमुदायाविचित्रसवीर्यादिस-
मुदितानि सस्यान्योषधयश्चासन् ॥ ते तानि जितेन्द्रियत्वात्काले मा-
त्रया चोपयुंजानाः सत्यार्जवानृशंस्यादिगुणयोगाच्च सरसदृश्यतेज-
सो रूपाकृतिप्रमाणप्रसादोपचयसंहननसत्वसारसंपन्ना दीर्घायुषो
नीरुजश्च बभूवुः ॥ अश्नति तु कृतयुगे युगस्वभावात्क्रमेण परिही-
यमाणसर्वगुणेषु पृथिव्यादिषु शरीरगुणेषु च धर्मातिक्रमात्पुरुषेष्वव-
श्यंभाषिनो निरपेक्षरूक्षाभिरुपेक्षिता देवताभिर्ज्वरादयः प्रादुरभूवन् ॥
इति सर्वरोगाणां सामान्यतः संभवः ॥ ज्वरस्तु स्थाणुशापात्पाचेत-
तसतामुपगतस्य प्रजापतेः क्रतौ भागमपरिकल्पयतस्ताहिनाशार्थं पू-
र्वजन्मामानितया रुद्राण्या प्रेरितस्य पशुपतेर्दिव्यमब्दसहस्रं परि-
रक्षितवतः क्रोधमतिचिरकालसंभृतो व्रतांते रोषाग्निः किंकररूपेण
किल पिंडितमूर्तिर्वीरभद्रनामा भस्मप्रहरणस्त्रिशिरोऽक्षिबाहुपादः पिं-
गललोचनो दंष्ट्री शंकुकर्णः कृष्णतनुरुत्तमांगान्निश्चचार ॥ स दे-
वीविनिर्भितया सह भद्रकाल्या प्रतिरोमकूपमभिनिःसृतैर्विविधविह-
ताकृतिभिरनंतैर्भयानकवाक्यक्रियावपुर्भिरनुचरैः परिवृतश्रतुर्युगांत-

करांसोदसहस्रनिनदोऽनुनादयन् रोदसी ज्वालागर्भेण परितः कलक-
लारावेण महाभूतसंश्लवकारिणा विधाय दानववधमश्वमेधाध्वरविध्वं-
साज्ञां च प्राञ्जलिर्विज्ञापयामास शिवं ॥ शिवीभूतोऽसि देवदेव देवैः
पितामहप्रभृतिभिर्जगतः पित्रा च धात्राऽभिष्टूयमानः संप्रत्यहं किं
करवाणीति ॥ तं शूली क्रोधमादिदेश ॥ यस्मान्निदशैरप्यजग्धो म-
म क्रोधो व्रतविघ्नं चिकीर्षुर्देत्यसैन्यं च दक्षश्च दक्षहव्यं त्वया जीर्ण-
मतो जगतोऽस्य सस्यावरस्य ज्वरयिता ज्वरो भवान् भवतु ॥ त्वं हि-
सर्वरोगाणां प्रथमः प्रवरो जन्ममरणेषु तमोमयतया महामोहः प्राग्ज-
न्मनो विस्मारयिताऽपचारांतरेषु चोष्ममयत्वात्संतापात्मा हृदयेष्वपि
ध्रुवो ज्वरो भवेति ॥ सोऽयमेवमुमापतिनाऽनुगृहीतो नानानामभिः
सर्वतोऽनुभुवि विचरति ॥ तद्यथा ॥ पाकलो गजेष्वाभितापो वाजि-
ष्वलर्कः कुक्कुरेष्विद्रमदो जलजेषु ज्योतिरोपधीषु चूर्णको धान्ये-
ष्वप्सु नीलिका भूमावूषो मानुषेषु ज्वरइति ॥ तत्सहजाश्चरोचकां
गमर्दशिरोव्यथाभ्रमक्लमग्लानितृष्णासंतापादयः ॥ तत्संतापाच्च रक्त-
पित्तं ॥ तत्रैव च यज्ञे क्रोधभयाभिभूतानां परितो विद्रवतां लंघनश्ल-
वनाद्यैर्देहविक्षोभणैर्गुल्मविद्राधिद्विजठरादयो हविःप्राशान्मेहकुष्ठा-
र्शःशोफातिसारादयो भयोच्चासशोकाशुचिसंस्पर्शैरुन्मादापस्मारग्रहा-
दयो रोहिण्यतिसंगाच्छेषदुहित्रसंभोगकृताच्च प्रजापतिक्रोधान्नक्षत्र-
राजस्य राजयक्ष्मा तत्सहोद्भवाश्च कासश्वासादयः ॥ सोऽपि हि न विना
ज्वरेणाऽनुवधातीति ॥ सकलोऽपि रोगग्रामो ज्वरपूर्वको ज्वरशब्दवाच्य
श्च ॥ ज्वरस्तमो विकार आतंकः पाप्मा गदो व्याधिराबाधो दुःखमामयो

१ यथांतरेतु ॥ पाकलः स तु नागानामभितापस्तु वाजिनां ॥ गवामोश्वरसंज्ञश्च
मानवानां ज्वरो मतः ॥ अजावीनां प्रलापाख्यः करभे चालसो भवेत् ॥ हारिद्रो महिषाणां
तु मृगरोगो मृगेषु च ॥ पक्षिणामभिघातस्तु मत्स्येष्विद्रमदो मतः ॥ पक्षाघातः पतंगानां
व्यालेष्वक्षिकसंज्ञकइति ॥

यक्ष्मा रोग इत्यनर्थीतरा॥तत्र रुजतीति रोगः॥तस्योपलब्धिनिर्दानपूर्-
 बरूपरूपोपशयसंप्राप्तेभिः॥तत्र निदानं वाय्वादिप्रकोपः॥तस्य पुनर-
 हिताहारविहारसेवा ॥ निदानपर्यायास्तु हेतुर्निमित्तमायतनं कारकः
 कर्ता कारणं प्रत्ययः समुत्थानं मूलं योनिरिति ॥ पूर्वरूपं नाम येन-
 भाविव्याधिविशेषो ज्ञायते न तु दोषविशेषस्तदुत्पत्त्यमानस्य व्या-
 धेरल्पत्वादव्यक्तं रूपं ॥ स्पष्टं पुनारूपं ॥ तस्य शब्दांतराणि
 लिंगमाकृतिलक्षणं चिह्नं संस्थानं व्यंजनमिति ॥ उपशयो हेतु-
 व्याधिविपरीतैर्विपरीतार्थकारिभिश्चौषधाहारविहारैः सुखानुबंधः ॥ स
 हि व्याधिसात्म्यसंज्ञः ॥ तद्विपरीतोऽनुपशयः ॥ एतेन देशकालौ व्या-
 ख्यातौ ॥ संप्राप्तिः पुनरेवं दुष्टो दोषस्तेन चैवमारब्धो व्याधिः ॥ तत्प-
 र्याया जातिरागतिर्निवृत्तिर्निष्पत्तिरिति ॥ सा संख्याविकल्पप्राधान्य-
 बलकालविशेषैर्भिद्यते ॥ तत्र संख्या तावदष्टौ ज्वरास्त्रिविधं रक्तपित्तं
 पंच कासा इति ॥ विकल्पः समवेतानां दोषाणामंशांशकल्पना ॥
 प्राधान्यं व्याधीनामनुबंध्यनुबंधभेदात्तरतमयोगाद्वा ॥ दोषाणां बल-
 विशेषो हेत्वादिकात्स्न्यावयवविभावनया ॥ काल विशेषः पुनर्दो-
 षाणामृत्वहोरात्राहारसमयनियतः प्रकोपइति ॥ एतावतैवसमा-
 सतः कथितो निदानार्थः ॥ विस्तरेण तु यथास्त्वं प्रतिरोगमु-
 पदेक्ष्यते ॥ अथ तिक्तकटुकषायरूक्षलघुशीतविष्टंभिविरूढक-
 तृणधान्यकलायचणककरीरतुंबकलिंगचिर्भिटविसशालूकजांबवतिंदु-

१ निर्दिश्यते व्याधिरनेनेति निदान ॥ निश्चित्य दीयते प्रतिपाद्यते व्याधिरनेनेति
 वा ॥ निशब्दो निश्चये ॥ तथा च निर्निश्चयनिषेधयोरिति ॥ लोकेऽपि अद्य ते निदानं
 करिष्यामीत्युक्ते निश्चयं करिष्यामीत्यवगम्यते ॥ निदानमितिकरणे ल्युट् ॥ तेन व्याधि-
 निश्चयकरणमात्रनिदानमिति निदानादिपंचकसामान्यलक्षणं ॥ निदानशब्दोऽयं निदानविशेषे
 हेतौ च प्रतीयते ॥ यथा तृणशब्दस्तृणविशेषे तृणजातौ च ॥ २ उत्पन्नव्याधिबोधकमेव लिंगं
 रूपमिति लक्षणं ३ संक्षेपतस्तृणशयलक्षणं ॥ औषधादिजनितसुखानुबंधउपशयइति ४ निदान
 समानधर्मिणोऽपि प्रभावात्प्रशमकारिणः ॥ ५ औषधादीनां दुःखकरउपयोगोऽनुपश-
 यइत्यर्थः ॥ ६ दोषैतिकर्तव्योपलक्षितं व्याधेर्जन्म संप्राप्तिः ॥

कहीनशुष्कप्रमिततृषिताशनक्षुधितांबुपानासृक्षयविरेचनादिकर्मा-
 तियोगवेगविधारणोदीरणरात्रिजागरणप्रवातव्यवायव्यायामबलवद्युद्ध-
 निग्रहातिस्वरचापकर्षणात्युच्चविषमलंघनाध्वाऽध्ययनधावनसलिलत-
 रणाभिघातदम्यगोवाजिगजनिग्रहाश्मशिलालोहकाष्ठोत्क्षेपविक्षेप-
 भ्रमणचालनगाढोच्छादनपराघातनादिसाहसभयशोकोत्कंठादिभिर-
 तिसेवितैर्ग्रीष्मवर्षापरणहपरात्राहारपरिणामानिषु च वायुः प्रकोप-
 मापद्यते ॥ कटुम्ललवणक्षारोष्णतीक्ष्णविदाहिशुक्तशांढाकीमद्य-
 मूत्रमस्तुदधिधान्याम्लतैलकुलत्थमाषनिष्पावतिलाजलं द्वाकुठेरका-
 दिवर्गान्नाम्रातकाम्लीकापीलुभल्लातकास्थिलांगलिकामरिचातपाग्नि-
 रजोधूमक्रोधेर्ष्याऽजीर्णैर्मैथुनोपगमादिभिर्वर्षाशरन्मध्यदिनार्द्धरात्रा
 हारविदाहकालेषु च पित्तं ॥ मधुराम्ललवणास्निग्धगुरुशीतपिच्छि-
 लाभिष्यंदिनवाञ्चपिष्टपृथुकस्थूलभक्ष्यशष्कुल्यामक्षीरकिलाटमोरट-
 कूचिकापिंडकपीयूषेक्षुरसफाणितगुडापूपपिशितमोचखर्जूरभव्यना-
 लिकेरनिशांबुपानात्यंबुपानातिसंतर्पणभुक्तमात्रदिवास्वप्नकालातिस्व-
 म्कायवाङ्मनोव्यापारानारंभानुपधानशयनावश्यायहर्षछर्दिविघातविरे-
 चनाद्ययोगादिभिः शिशिरवसंतपूर्वाणहप्रदोषभुक्तमात्रेषु च श्ले-
 ष्मा ॥ द्वयसंसर्गात्संसर्गः ॥ सर्वेषां तु मिश्रीभावात्तथाऽनशनात्यश-
 नाध्यशनसमशनविषमाशनविरुद्धाशनसंकीर्णाशनव्यापन्नांबुमद्यमं-
 दकदधिर्यावकयवसुरापिण्याकाममूलकसर्षपशुष्कशाकवैलूरकशापि-
 शितलकुचामफलमृत्तिकाभ्यवहारान्नपरिवर्त्तर्तुव्यापदसात्म्यौषधि-
 गंधाघ्राणविषपिटकाविषगराभ्यवहारानार्तवदुर्दिनग्रहपीडाग्रहवेशपु-
 रोवातपर्वतोपश्लेष्मसायनस्नेहस्वेदविरेचनादिमिथ्यायोगेभ्यः पापा-
 नां च कर्मणामभ्यासात्पूर्वकृतानां च परिणामात्स्त्रीणां विषमप्रस-

१ लट्ठा कौस्तुभं शाक २ त्विन्नयवाः ३ वल्लूरं शुष्कमांसं ॥ ४ अन्न
 स्य परिवर्तो विनियमः ॥ परिवर्त्तो विनियमे इति मेदिनीकरः

वात्प्रसूतानां च मिथ्योपचारात्सन्निपातः ॥ इति सामान्यतः सर्वेषु रोगेषु दोषप्रकोपहेतुरुक्तइति ॥ भवति चात्र ॥ प्रतिरोगमिति कुद्धा रोगाधिष्ठानगामिनीः ॥ रसायनीः प्रपद्याशु दोषा देहे विकुर्वते ॥ आधानजन्मनिधनप्रत्यराख्यविपत्करे ॥ नक्षत्रे व्याधिरुत्पन्नः क्लेशाय मरणाय वा ॥ ज्वरस्तु जातः षड्रात्रादश्विनीषु निवर्तते ॥ भरणीषु च पंचाहात्सप्ताहात्कृतिकासु च ॥ त्रिःसप्तरात्रादथवा रोहिण्यामष्टरात्रतः ॥ एकादशाद्वा दिवसान्मृगे षण्णवरात्रयोः ॥ पंचाहान्मृत्युरार्द्रायां त्रिपक्षे संशयोऽथवा ॥ पुनर्वसौ प्रवृत्तस्तु ज्वरोऽपैति त्रयोदशात् ॥ दिवसात्सप्तविंशाद्द्व्यहात्सप्ताहतोऽथवा ॥ पुष्याश्लेषासु मरणं चिरेणाऽपि मघासु तु ॥ अवश्यं स्वास्थ्यमामोति द्वादशाहान्न चेन्मृतः ॥ फाल्गुन्योः पूर्वयोर्मृत्युरन्ययोस्तु दिनेऽष्टमे ॥ नवमे द्वौर्कविंशे वा ज्वरः सौम्यत्वमृच्छति ॥ हस्तेऽन्हि सप्तमे शान्तिश्चित्रायामष्टमेऽथवा ॥ पुनश्चित्रागमे स्वातौ दशाहादथवा त्रिभिः ॥ पक्षैर्मृत्युं विशाखासु द्वाविंशेऽहनि निर्दिशेत् ॥ नवमेऽन्हि न चेच्छांतिर्मैत्र्ये मृत्युस्ततः परं ॥ ज्येष्ठायांपंचमे मृत्युरूर्ध्वं वा द्वादशात्सुखं ॥ स्वास्थ्यं दशाहान्मूले न त्रिःसप्ताहेऽथवा गते ॥ पूर्वाषाढासु नवमे ततोऽन्यासु तु मासतः ॥ अष्टाभिरथवा मासैर्नवभिर्वा भवेच्छिवं ॥ आज्येष्ठाहाद्द्विष्टासु द्वादशाद्वारुणेषु तु ॥ षडहे द्वादशाहे वा मृत्युर्मद्रपदासु तु ॥ उत्तरासु द्विसप्ताहात्प्रशमो रेवतीषु च ॥ चतुरात्रेऽष्टरात्रे वा क्षेममित्याह हारितः ॥ इति सर्वरोगनिदानं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथातो ज्वरनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ अष्टाभिः कारणैर्ज्वरः संजायते मनुष्याणां पृथक्दोषैः संसृष्टैः सन्निपतितैरागंतुना च ॥

१ आधानं जन्मतो यद्दशमं नक्षत्रं निधनं सप्तमी तारा प्रत्यरः पंचमी तारा विपत्करं तृतीयातारा २ चैकविंशेतिपाठः ३ हस्तेनेतिपाठः ४ भवेदितिपाठः ५ मैत्र्ये अनुराधायां

तत्र यथोक्तैः प्रकोपनविशेषैः प्रकुपिता दोषाः प्रविश्यामाशयमू-
ष्मणा मिश्रीभूयाममनुगम्य रसस्वेदवाहीनि स्रोतांसि पिधाय पि-
त्तं तु द्रवत्वान्तमिव जलमनलमुपहत्य सर्वेऽपि च दोषाः पक्कारं
स्वस्थानाद्बहिर्निरस्य सह तेन सकलमपि शरीरमभिसर्पति ॥ तत्सं-
पर्काद्बन्धबलेन स्वेनोष्मणा नितरां देहोष्माणमेधयंतोऽतःस्रोतो-
मुखपिधानात्स्तंभमादधाना बहिरपि स्वेदमपहरंतः सर्वेद्रियाणि चो-
पतापयंतो ज्वरमभिनिरवर्तयन्ति ॥ तस्येमानि पूर्वरूपाणि मुखे वै-
रस्यमन्त्रानभिलाषो गुरुगात्रत्वमालस्यमल्पप्राणता गतिस्खलनं नि-
द्राधिक्यमरतिरसूया हितोपदेशेषु प्रद्वेषो बालेषु मधुरेषु च भक्ष्ये-
ष्वम्ललवणकटुकाभिनंदनमविपाकोऽगमर्दश्चक्षुषो राकुलत्वं साश्रुता
जंभा विनामः क्लमो रोमहर्षः शब्दानलांबुशीतवातच्छायातपे-
ष्वकस्मादिच्छाद्वेषौ च ॥ तदनंतरं व्यक्तीभावो ज्वरस्येति ॥ भव-
ति चात्र ॥ आगमापगमक्षोभमृदुता वेदनोष्मणां ॥ वैषम्यं त-
त्र तत्रांगे तास्ताः स्युर्वेदनाश्चलाः ॥ पादयोः सुप्तता स्तंभः पिं-
डिकोद्वेष्टनं श्रमः ॥ विश्लेषइव संधीनां सादुर्बोः कटिग्रहः ॥
पृष्ठं क्षोदमिवामोति निष्पीड्यत इवोदरं ॥ छिद्यंतइव चास्थीनि
पार्श्वगानि विशेषतः ॥ दृढस्य ग्रहस्तोदः प्राजनेनेव वक्षसः ॥ स्कंधयो-
र्मथनं बाह्वोर्भेदः पीडनमंसयोः ॥ अशक्तिर्भक्षणे हन्वोर्जृम्भणं कर्णयोः
स्वनः ॥ निस्तोदः शंखयोर्मूर्ध्नि वेदना विरसास्यता ॥ कषायास्यत्वम-
थवा मलानामप्रवर्तनं ॥ रूक्षारुणत्वगास्याक्षिरत्नमूत्रपुरीषता ॥
प्रसेकारोचकाश्च द्वाविपाकास्वेदजागराः ॥ कंठौष्ठशोषस्तृट् शुष्कौ
छर्दिकासौ विपादिता ॥ हर्षो रोमांगदंतेषु वेपथुः क्षवथोग्रहः ॥ भ्र-
मः प्रलापो धर्मेच्छा विनामश्चानिलज्वरे ॥ युगपद्वासिरंगानां प्रला-

१ प्रतोदेनेव ॥ २ अरोचकेन वक्रस्थमपि न भुंक्ते अन्नदया केवलं नाभिलषति
मुखस्थं भक्षयत्येवेति विशेषः ॥

पः कटुवक्रता ॥ नासाऽस्यपाकः शीतेच्छा भ्रमो मूर्च्छा मदोऽर-
 तिः ॥ विट्भ्रंशः पित्तवमनं रक्तघ्नीवनमम्लकः ॥ रक्तकोठोद्भवः पी-
 तहरितत्वं त्वगादिषु ॥ स्वेदो निःश्वासवैगंध्यमतितृष्णा च पित्तजे ॥
 विशेषादरुचिर्जाड्यं स्रोतोरोधोऽल्पवेगता ॥ प्रसेको मुखमाधुर्यं ह-
 स्तेपश्वासपीनसाः ॥ हृत्तासश्छर्दनं कासः स्तंभः श्वेत्यं त्वगादिषु ॥
 अंगेषु शीतपिटकास्तंद्रोदर्दः कफोद्भवे ॥ काले यथास्वं सर्वेषां प्र-
 वृत्तिर्द्विरेव वा ॥ निदानोक्तानुपशयो विपरीतोपशायिता ॥
 यथास्वलिंगसंसर्गे ज्वरः संसर्गजोऽपि च ॥ शिरोर्तिमूर्च्छावमि-
 दाहमोहकंठास्यशोषारनिर्बभेदाः ॥ उन्निद्रतातृद्भ्रमरोमहर्षा जूं-
 भाऽतिवाक्त्वं च चलात्सपित्तात् ॥ तापहान्यरुचिर्पर्वशिरोरुक्पी-
 नसश्वसनकासविबंधाः ॥ शीतजाड्यतिमिरभ्रमतंद्राः श्लेष्मवातज-
 नितज्वरलिंगं ॥ शीतस्तंभस्वेददाहान्यवस्था तृष्णा कासः श्लेष्मपित्त-
 त्तप्रवृत्तिः ॥ मोहस्तंद्रा लिसतिक्तास्यता च ज्ञेयं रूपं श्लेष्मपित्त-
 ज्वरस्य ॥ सर्वजो लक्षणैः सर्वैर्दाहोऽत्र च मुहुर्मुहुः ॥ तद्वच्छीतं
 महानिद्रा दिवा जागरणं निशि ॥ सदा वा नैव वा निद्रा महास्वे-
 दोऽतिनैव वा ॥ गीतनर्तनहास्यादिविरुतेहाप्रवर्त्तनं ॥ साश्रुणी कलु-
 षे भुग्ने रक्ते लुलितपक्ष्मणी ॥ अक्षिणी पिंडिका पार्श्वमूर्द्धपर्व-
 स्थिरुक् श्रमः ॥ सस्वनौ सरुजौ कर्णौ कंठः शूकैरिवावृतः ॥ परिद-
 ग्धा स्वरा जिह्वा गुरुस्वस्तांगसंधिता ॥ रक्तपित्तकफघ्नीवो लोलनं शि-
 रसोऽतितृद् ॥ कोठानां श्यावरक्तानां मंडलानां च दर्शनं ॥ हृद्भ्य-
 था मलसंसर्गः प्रवृत्तिर्वाऽल्पशोऽति वा ॥ श्लिग्धास्यता बलभ्रंशः
 स्वरसादः प्रलापिता ॥ दोषपाकश्चिरात्तंद्रा प्रततं कंठकूजनं ॥ सन्नि-
 पातमभिन्यासं तं ब्रूयाच्च हतौजसं ॥ वायुना कफरुद्धेन पित्तमंतः

१ स्वेदो घर्मागमनं प्रायेण सामदीषेण स्रोतसां निरोधात्सर्वज्वरेषु घर्मनिरोधः
 अत्र तु पित्तस्य तैक्ष्ण्यात्ज्वरप्रभावात्स न भवति ॥

प्रपीडितं ॥ व्यवायित्वाच्च सौक्ष्म्याच्च बहिर्मागं प्रवर्त्तते ॥ तेन हा-
 रिद्रेनेत्रत्वं सन्निपातोद्भवे ज्वरे ॥ दोषे विबद्धे नष्टेऽग्नौ सर्वसंपूर्ण-
 लक्षणः ॥ असाध्यः सोऽन्यथा कृच्छ्रो भवेद्वैकल्यदोऽपि वा ॥ अ-
 न्यश्च सन्निपातोत्थो यत्र पित्तं पृथक् स्थितं ॥ त्वचि कोष्ठे ऽथवा
 दाहं विदधाति पुरोऽनु वा ॥ तद्दहातकफौ शीतं दाहादिर्दुस्तरस्तयोः ॥
 शीतादौ तत्र पित्तेन कफे स्यंदितशोषिते ॥ शीते शान्तेऽम्लको मू-
 च्छा मदस्तृष्णा च जायते ॥ दाहादौ पुनरंते स्युस्तंद्रास्वेदवमिक्ल-
 माः ॥ आगंतुरभिघाताभिषंगशापाभिचारतः ॥ चतुर्द्धाऽत्र क्षतच्छेददा-
 हाद्यैरभिघातजः ॥ श्रमाच्च तस्मिन्पवनः प्रायो रक्तं प्रदूषयन् ॥
 सव्यथाशोफवैवर्ण्यं सरुजं कुरुते ज्वरं ॥ ग्रहावेशौषधिविषक्रोधभीशो-
 ककामजः ॥ अभिषंगाद्गृहेणास्मिन्नकस्माद्वासरोदने ॥ ओषधीगं-
 धजे मूच्छा शिरोरुक् श्वयथुः क्षवः ॥ विषान्मूच्छाऽतिसारास्य-
 श्यावतादाहदृढदाः ॥ क्रोधात्कंपः शिरोरुक् च प्रलापो भयशोकजे ॥
 कामाद्भ्रमोऽरुचिर्दाहो ह्नीनिद्राधीधृतिक्षयः ॥ ग्रहादौ सन्निपात-
 स्य भयादौ मरुतस्त्रये ॥ क्रोपः कोपेऽपि पित्तस्य यौ तु शापाभि-
 चारजौ ॥ सन्निपातज्वरौ घोरौ तावत्सद्यतमौ मतौ ॥ तत्राभिचा-
 रकैर्मत्रैर्हूयमानस्य तप्यते ॥ पूर्वं चेतस्ततो देहस्ततो विस्फोटतृ-
 द्भ्रमैः ॥ सदाहमूच्छैर्ग्रस्तस्य प्रत्यहं वर्द्धते ज्वरः ॥ इति ज्वरोऽष्ट-
 था दृष्टः समासाद्विविधस्तु सः ॥ शारीरो मानसः सौम्यस्तीक्ष्णोऽत-
 र्बहिराश्रयः ॥ प्राकृतो वैकृतः साध्योऽसाध्यः सामो निरामकः ॥ पूर्व-
 शरीरे शरीरे तापो मनसि मानसे ॥ पवने योगवाहित्वाच्छीतं
 श्लेष्मयुते भवेत् ॥ दाहः पित्तयुते मिश्रं मिश्रैऽतःसंश्रये पुनः ॥ ज्वरे-
 ऽधिकं विकाराः स्युरंतःक्षोभो मलग्रहः ॥ बहिरेव बहिर्ध्वगे तापोऽपि
 च सुसाध्यता ॥ वर्षाशरद्वसंतेषु वाताद्यैः प्राकृतः क्रमात् ॥ वैकृ-
 तोऽन्यः स दुःसाध्यः प्रायश्च प्राकृतोऽनिलात् ॥ एकमार्गक्रियारंभ-

व्यतिष्ठतेर्महात्ययात् ॥ वर्षासु मारुतो दुष्टः पित्तश्लेष्मान्वितो ज्व-
रं ॥ कुर्यात्पित्तं च शरदि तस्य चानुषलः कफः ॥ तत्प्रकृत्या विस-
र्गाच्च तत्र नानशानान्द्रयं ॥ कफो वसंते तमपि वातपित्तं भवेदनु ॥ ब-
लवत्स्वल्पदोषेषु ज्वरः साध्योऽनुपद्रवः ॥ सर्वथा विकृतिज्ञाने प्रागसा-
ध्यउदाहृतः ॥ ज्वरोपद्रवतीक्ष्णत्वमग्लानिर्बहुमूत्रता ॥ न प्रवृत्तिर्न
विट्जीर्णा न क्षुत्तामज्वराकृतिः ॥ ज्वरवेगोऽधिकं तृष्णा प्रलापः श्व-
सनं भ्रमः ॥ मलप्रवृत्तिरुत्क्लेशः पच्यमानस्य लक्षणं ॥ जीर्णताऽऽम-
विपर्यासात्सप्तरात्रं च लघनात् ॥ ज्वरः पंचविधः प्रोक्तो मलकालब-
लाबलात् ॥ प्रायशः सन्निपातेन भूयसा व्यपदिश्यते ॥ संततः सत-
तोऽन्येद्युस्तृतीयकचतुर्थकौ ॥ धातुमूत्रशकृद्वाहिस्रोतसां व्यापिनो
मलाः ॥ तापयंतस्तनुं सर्वां तुल्यदूष्यादिर्वाद्धिताः ॥ बलिनो गुरवः
स्तब्धा विशेषेण रसाश्रिताः ॥ संततं निष्प्रतिद्वंद्वा ज्वरं कुर्युस्सुदु-
सहं ॥ मलं ज्वरोष्मा धातून्वा स शीघ्रं क्षपयेत्ततः ॥ सर्वाकारं रसादी-
नां शुद्ध्याऽशुद्ध्याऽपि वा क्रमात् ॥ वातपित्तकफैः सप्त दश द्वादश
वासरान् ॥ प्रायोऽनुयाति मर्यादां मोक्षाय च वधाय च ॥ इत्यग्निवेश-
स्य मतं हारीतस्य पुनः स्मृतिः ॥ द्विगुणा सप्तमी यावन्नवम्येकादशी
तथा ॥ एषा त्रिदोषमर्यादा मोक्षाय च वधाय च ॥ शुद्ध्यशुद्धौ
ज्वरः कालं दीर्घमप्यनुवर्तते ॥ कृशानां व्याधिमुक्तानां मिथ्याहारा-
दिसेविनां ॥ अल्पोऽपि दोषो दूष्यादेर्लब्ध्वाऽन्यतमतो बलं ॥ सप्रत्य-
नीको विषमं कुर्याद्द्विदक्षयान्वितः ॥ सूक्ष्मसूक्ष्मतरास्येषु दूरदूरतरेषु
च ॥ दोषो रक्तादिमार्गेषु शनैरल्पाश्रयेण यत् ॥ याति देहं च नाशेषं
भूयिष्ठं भेषजेऽपि च ॥ क्रमोऽयं तेन विच्छिन्नसंतापो लक्ष्यते ज्वरः ॥
विषमो विषमारंभक्रियाकालानुषंगवान् ॥ यथोत्तरं मंदगतिर्मंदशक्ति-
र्यथा यथा ॥ कालेनाप्नोति सदृशान्तरसार्दीस्तथा तथा ॥ दोषो ज्वरय-
ति क्रुद्धश्चिराच्चिरतरेण वा ॥ भूमौ स्थितं जलैः सिक्तं कालमेव प्रती-

क्षते॥ अंकुराय यथा बीजं दोषबीजं रुजे तथा ॥ वेगं कृत्वा विषं य
 द्वादशये लीयतेऽबलं ॥ कुप्यत्यासबलं भूयः काले दोषविषं तथा ॥
 एवं ज्वराः प्रवर्तन्ते विषमाः सततादयः ॥ दोषः प्रवर्तन्ते तेषां स्वे काले
 ज्वरयन् बली ॥ निवर्तन्ते पुनश्चैष प्रत्यनीकबलावलः ॥ क्षीणे दोषे
 ज्वरः सूक्ष्मो रसादिष्वेव लीयते लीनत्वात्कार्श्यवैवर्ण्यजाड्यादीनाद-
 धाति सः ॥ अतिलीनोऽतिमंदत्वाद्भवत्यन्दि न पंचमे ॥ आसन्न-
 विवृतास्यत्वात्स्रोतसां रसवाहिनां ॥ आशु सर्वस्य वपुषो व्यासिर्दो-
 षेण जायते ॥ संततः सततस्तेन विपरीतो विपर्ययात् ॥ दोषो र-
 क्ताश्रयः प्रायः करोति सततं ज्वरं ॥ अहोरात्रस्य स द्विः स्या-
 त्सकृदन्येद्युराश्रितः ॥ तस्मिन्मांसवहानाडीर्भेदोनाडीस्तृतीयके ॥ ग्रा-
 ही पित्तानिलान्मूर्ध्निस्त्रिकस्य कफपित्ततः ॥ सपृष्ठस्यानिलकफात्स-
 चैकाहान्तरः स्मृतः ॥ चतुर्थको मले मेदोमज्जास्थ्यन्यतमस्थिते ॥ म-
 ज्जस्थएवेत्यपरे प्रभावं स तु दर्शयेत् ॥ द्विधा कफेन जंघाभ्यां-
 प्रथमं शिरसोऽनिलात् ॥ गंभीरधातुचारित्वात्सन्निपातेन संभवात् ॥
 तुल्योच्छ्रायाच्च दोषाणां दुश्चिकित्स्यश्चतुर्थकः ॥ अस्थिमज्जोभ-
 यगते चातुर्थिकविपर्ययः ॥ व्यहात् द्यहं ज्वरयति दिनमेकं तु मुं-
 चति ॥ बलाबलेन दोषाणामन्नचेष्टादिजन्मना ॥ ज्वरः स्यान्मन-
 सस्तद्वत्कर्मणश्च तदा तदा ॥ उत्क्लेशो गौरवं दैन्यं भ्रंगोऽगानां विजृम्भ-
 णं ॥ अरोचको वमिः सादः सर्वस्मिन् रसगे ज्वरे ॥ रक्तनिष्ठीवनं तृष्णार-
 क्तोष्णपिडिकोद्गमः ॥ दाहरागभ्रममदप्रलापा रक्तसंश्रिते ॥ तृङ्गलानिः-
 सृष्टवर्चस्त्वमंतर्दाहो भ्रमस्तमः ॥ दौर्गन्ध्यं गात्रविक्षेपो मांसस्थे
 मेदसि स्थिते ॥ स्वेदोऽतितृष्णा वमनं त्वगंधस्यासहिष्णुता ॥ प्रला-
 पो ग्लानिररुचिरस्थस्थे त्वस्थिभेदनं ॥ दोषप्रवृत्तिरुर्ध्वाधः श्वासां-
 गाक्षेपकूजनं ॥ अंतर्दाहो बहिः शैत्यं श्वासो हिध्मा च मज्जगे ॥

तमसो दर्शनं मर्मच्छेदनं स्तब्धमेहता ॥ शुक्रप्रवृत्तिर्मृत्युश्च जायते शु-
 क्रसंश्रये ॥ उत्तरोत्तरदुःसाध्याः पंचात्रांत्यौ तु वर्जयेत् ॥ प्रलिपन्नि-
 व गात्राणि श्लेष्मणा गौरवेण च ॥ मंदज्वरप्रलेपस्तु स शीतः स्या-
 त्प्रलेपकः ॥ नित्यं मंदज्वरो रूक्षः शीतः कृच्छ्रेण सिध्यति ॥ स्तब्धां-
 गः श्लेष्मभूयिष्ठो भवेद्दानबलासकः ॥ हरिद्राभेकवर्णाभिस्तद्वर्णं यः
 प्रमेहति ॥ स वै हारिद्रको नाम ज्वरभेदोऽतः स्मृतः ॥ कफवातौ
 समौ यस्य हीनपित्तस्य देहिनः ॥ तीक्ष्णो वां यदि वा मंदो जायते
 रात्रिगो ज्वरः ॥ दिवाकरापीतबले व्यायामाच्च विशोषिते ॥ शरीरे नि-
 यंतं वाताज्ज्वरः स्यात्पूर्वरात्रिकः ॥ आमाशये यदा दुष्टे श्लेष्मपि-
 त्ते व्यवस्थिते ॥ तदाऽर्द्धं शीतलं देहे त्वर्द्धं चोष्णं प्रजायते ॥ काये
 पित्तं यदा दुष्टं श्लेष्मा चांते व्यवस्थितः ॥ उष्णत्वं तेन देहस्य शी-
 तत्वं करपादयोः ॥ धातून्प्रक्षोभयन्दोषो मोक्षकाले विलीयते ॥ ततो-
 नरः श्वसन्निश्चान्कूजन्वमति चेष्टते ॥ वेपते प्रलपत्युष्णैः शीतैश्चांगैर्ह-
 तप्रभः ॥ विसंज्ञो ज्वरवेगार्तः सक्रोधश्च वीक्षते ॥ सदोषशब्दं च शक्रद्वयं
 सृजति वेगवत् ॥ देहो लघुर्व्यपगतक्लममोहतापः पाको मुखे करणसौ-
 घ्यमव्यथत्वं ॥ स्वेदः क्षवः प्रकृतियोगि मनोऽन्नलिप्सा कंदूश्च मूर्ध्नि
 विगतज्वरलक्षणानि ॥ इति ज्वरनिदानं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथातो रक्तपित्तकासनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ भृशोष्णतीक्ष्णक
 दुम्बलवणातिविदाहिभिः ॥ कोद्रवोद्दालकैश्चात्रैस्तद्युक्तैरतिसेवितैः ॥
 कुपितं पित्तलैः पित्तं द्रवं रक्तं च मूर्च्छते ॥ ते मिथस्तुल्यरूपत्वमा-
 गम्य व्याभुतस्तनुं ॥ पित्तं रक्तस्य विकृतेः संसर्गादूषणादपि ॥ गंधव-
 र्णानुवृत्तेश्च रक्तेन व्यपदिश्यते ॥ प्रभवत्यसृजः स्थानात्प्रीहतो यकृत
 श्च तत् ॥ शिरोगुरुत्वमरुचिः शीतेच्छा धूमकोऽम्लकः ॥ छर्दिछर्दितबैभ-
 त्स्यं कासः श्वासो भ्रमः क्लमः ॥ लोहलोहितमत्स्यामगंधास्यत्वं स्वर

क्षयः ॥ रक्तहारिद्रहरितवर्णता नयनादिषु ॥ नीललोहितपीतानां वर्णा-
 नामविवेचनं ॥ स्वप्ने तद्वर्णदर्शित्वं भवत्यस्मिन् भविष्यति ॥ ऊर्ध्वं ना-
 साक्षिकर्णास्यैर्मैदूयोनिगुदैरधः ॥ कुपितं रोमकूपैश्च समस्तैस्तत्प्रवर्तते
 ॥ ऊर्ध्वं साध्यं कफाद्यस्मात्तद्विरचनसाधनं ॥ बन्धौषधं च पित्तस्य
 विरेको हि वरौषधं ॥ अनुबन्धी कफो यश्च तत्र तस्यापि शुद्धिरुन् ॥
 कषायाः स्वादवोऽप्यस्य विशुद्धश्लेष्मणो हिताः ॥ किमु तिक्ताः कषा-
 या वा ये निसर्गात्कफापहाः ॥ अधो याप्यं चलाद्यस्मात्तत्प्रच्छर्दन-
 साधनं ॥ अल्पौषधं च पित्तस्य वमनं न वरौषधं ॥ अनुब-
 धी चलो यस्य शान्तयेऽपि न तस्य तत् ॥ कषायाश्च हितास्त-
 स्य मधुरा एव केवलं ॥ कफमारुतसंसृष्टमसाध्यमुभयायनं ॥
 अशक्यप्रातिलोम्यत्वादभावादौषधस्य च ॥ न हि संशोधनं किञ्चिद-
 स्यस्यप्रतिलोमं ॥ शोधनं प्रतिलोमं च रक्तपित्ते भिषग्जितं ॥
 एवमेवोपशमनं सर्वशो नास्य विद्यते ॥ संसृष्टेषु हि दोषेषु सर्वजि-
 च्छमनं हितं ॥ तत्र दोषानुगमनं सिरास्त्रयं लक्षयेत् ॥ उपद्रवांश्च वि-
 रुतिज्ञानतस्तेषु चाधिकं ॥ आशुकारी यतः कासः स एवातः प्रच-
 क्षते ॥ पञ्च कासाः स्मृता वातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयैः ॥ क्षयायोपे-
 क्षिताः सर्वे बलिनश्चोत्तरोत्तरं ॥ तेषां भविष्यतां रूपं कंठे कंठूरो-
 चकः ॥ शुकपूर्णाभिर्कंठत्वमस्वास्थ्यं हृदयस्य च ॥ कषायविदला-
 सात्म्यपटुम्लमधुरोषणैः ॥ रूक्षशीतगुरुस्निग्धक्लेदिपर्युषिताशनैः ॥ धा-
 रणोदीरणायासराज्यहःस्वप्नजागरैः ॥ अन्यैश्च तद्विधैर्धातुक्षयावरण-
 कारिभिः ॥ क्रुद्धः प्रतिहतोऽपाने यदाऽपानः प्रपद्यते ॥ ऊर्ध्वर-
 सस्य स्वस्थाने तिष्ठाद्गुरुपद्यते ॥ उदानेन सजंस्तत्र कंठे चानु प्र-
 पूर्य च ॥ बाहिनीर्गलमूर्द्धस्थास्तर्तोगान्युत्क्षिपन्निव ॥ क्षिपन्निवा-
 क्षिणी पृष्ठमुरःपार्श्वे च पीडयन् ॥ विवृतत्वान्मुखेनैति भिन्नकंःस्यो-

पमध्वनिः ॥ यस्मात्तस्मात्स वर्णोजोबलमांसक्षयावहः ॥ हेतुभेदा-
 त्पतीघातभेदो वायोः सरंहसः ॥ यद्गुजाशब्दवैषम्यं कासानां जाय-
 ते ततः ॥ कुपितो वातलैर्वातः शुष्कोरः कंठवक्रतां ॥ हृत्पाश्वोरः-
 शिरःशूलमोहक्षोभस्तरक्षयान् ॥ करोति शुष्कं कासं च महावेगरु-
 जास्वनं ॥ सोंऽगर्हणी कफं शुष्कं रुच्छान्मुक्त्वा ऽल्पतां व्रजेत् ॥
 पित्तात्पीताक्षिकफता तिक्तास्यत्वं ज्वरो भ्रमः ॥ पित्तासृग्वमनं
 तृष्णा वैस्वर्यं धूमकोऽम्लकः ॥ प्रततं कासवेगेन ज्योतिषामिव दर्श-
 नं ॥ कफादुरोल्परुद्धूद्भृद्ददयं स्तिमितं गुरु ॥ कंठोपलेपसदनपीनस-
 च्छर्द्यरोचकाः ॥ रोमहर्षो घनस्निग्धश्वेतश्लेष्मप्रवर्त्तनं ॥ युद्धाद्यैः
 साहसैस्तैस्तैः सेवितैरयथाबलं ॥ उरस्यंतःक्षते वायुः पित्तेनानुगतो ब-
 ली ॥ कुपितः कुरुते कासं कफं तेन सशोणितं ॥ पीतं श्यावं च
 शुष्कं च ग्रथितं कुथितं बहुं ॥ घ्नीवेत्कंठेन रुजता विभिन्नेनेव चो-
 रसा ॥ सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूलिना ॥ पर्वभेदज्वर-
 श्वासतृष्णावैस्वर्यकंपवान् ॥ पारावतइवाकूजन् पार्श्वशूली ततोऽ-
 स्य च ॥ क्रमाद्वीर्यं रुचिः पक्ता बलं वर्णश्च ह्रीयते ॥ क्षीणस्य सा-
 सृङ्गूत्रत्वं स्याच्च पृष्ठकटिग्रहः ॥ वायुप्रधानाः कुपिता धातवो रा-
 जयक्षिणः ॥ कुर्वति यक्ष्मायतनैः कासं घ्नीवेत्कफं ततः ॥ पूतिपूयो-
 पमं पीतं विस्रं हरितलोहितं ॥ लुप्येते इव पार्श्वे च हृदयं पततीव
 च ॥ अकस्मादुष्णशीतेच्छा बन्हाशित्वं बलक्षयः ॥ स्निग्धप्रसन्नव-
 क्तत्वं श्रीमद्दर्शननेत्रता ॥ ततोऽस्य क्षयरूपाणि सर्वाण्याविर्भवन्ति-
 च ॥ इत्येषः क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशनः ॥ याप्यो वा बलिनां
 तद्वक्षतजोऽग्निवौ तु तौ ॥ सिध्येतामपि सामर्थ्यात्साध्या दोषैः पृ-
 थक् त्रयः ॥ मिश्रा याप्या ह्यात्सर्वे जरसा स्थविरस्य च ॥ कासा-
 च्छ्वासक्षयच्छर्दिस्वरसादादयो गदाः ॥ भवंत्युपेक्षया यस्मात्तस्मात्तं
 त्वरया जयेत् ॥ इति रक्तपित्तकासनिदानं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३॥

अथातः श्वासहिम्मानिदानं व्याख्यास्यामः॥कासश्लेष्मा भवेच्छ्वासः पूर्वैर्बादोषकोपनैः ॥ आमातिसारवमथुविषपाण्डुज्वरैरपि॥स्त्रोधूमानिलैर्मर्मधातादतिहिमांबुना ॥ क्षुद्रकस्तमकश्छिन्नो महानूर्ध्वश्च पञ्चमः ॥ कफोपरुद्धगमनः पवनो विष्वगास्थितः ॥ प्राणोदकान्नशहीनिदुष्टः स्रोतांसि दूषयन् ॥ उरःस्थः कुरुते श्वासमामाशयसमुद्भवं ॥ प्रागू-
पं तस्य हृत्पार्श्वशूलं प्राणविलोमता ॥ आनाहः शंखभेदश्च तत्रायासातिभोजनैः ॥ प्रेरितः प्रेरयेत्क्षुद्रं स्वयं संशमनं मरुत् ॥ प्रतिलोमं सिरा गच्छन्नुदीर्य पवनः कफं ॥ परिगृह्य शिरो-
ग्रीवमुरःपार्श्वं च पीडयन् ॥ कासं पुर्णुरकं मोहमरुविं पीनसं तृषं ॥ करोति तीव्रवेगं च श्वासं प्राणोपतापिनं॥प्रताम्येतस्य वेगेन निष्ठू-
तांऽते क्षणं सुखी ॥ रुच्छाच्छयानः श्वसिति निषण्णः स्वास्थ्यमृ-
च्छति ॥ उच्छ्रिताक्षो ललाटेन स्विद्यता भृशमर्तिमान् ॥ विशु-
ष्कास्यो मुहुःश्वासी कांक्षत्युष्णं सवेपथुः ॥ मेवांबुशीतप्राग्वातैः
श्लेष्मलैश्च विवर्द्धते स याप्यस्तमकः साध्यो नवो वा बलिनो भ-
वेत् ॥ ज्वरमूर्च्छायुतः शीतैः शाम्येत्प्रतमकस्तु सः ॥ छिन्नाच्छ्रसि-
ति बिच्छिन्नं मर्मच्छेदरुजार्दितः ॥ सस्वेदमूर्च्छः सानाहो बस्तिदा-
हनिरोधवान् ॥ अधोदृग्विपुताक्षश्च मुखान् रक्तैकलोचनः ॥ शु-
ष्कास्यः प्रलपन् दीनो नष्टच्छायो विचेतनः ॥ महता महता दि-
नो नादेन श्वसिति क्रथन् ॥ उडूयमानः संरब्धो मत्तर्षभइवानि-
शं ॥ प्रमष्टज्ञानविज्ञानो विभ्रांतनयनाननः ॥ वक्षः समाक्षिपन् ब-
द्धमूत्रवर्चा विशीर्णवाक् ॥ शुष्ककंठो मुहुर्मुखन्कर्णशंखशिरोऽति-
रुक् ॥ दीर्घमूर्ध्व श्वसित्यूर्ध्वान्न च प्रत्याहरत्यधः ॥ श्लेष्मावृतमुख-
स्रोताः कुद्गंधवहार्दितः ॥ ऊर्ध्वदृग्बीक्षते भ्रांतमक्षिणी परितः क्षि-
पन् ॥ मर्मसु छिद्यमानेषु परिदेवी निरुद्धवाक् ॥ एते सिध्येयुरव्यक्ता

व्यक्ताः प्राणहरा ध्रुवं ॥ श्वासैकहेतुप्राग्रूपसंख्याप्रकृतिसंश्रयाः ॥
 हिध्मा भक्तोद्धवा क्षुद्रा यमला महतीति च ॥ गंभीरा च मरुत-
 त्र त्वरयाऽयुक्तिसेवितैः ॥ रूक्षतीक्ष्णखरासात्म्यैरन्नयानैः प्रपीडितः
 करोति हिध्मामरुजां मंदशब्दां क्षवानुगां ॥ शमं सात्म्यान्नपानेन या
 प्रयाति च साऽन्नजा ॥ आयासात्पवनः क्रुद्धः क्षुद्रां हिध्मां प्रवर्तये-
 त् ॥ जत्रुमूलप्रविसृतामल्पवेगां मृदुं च सा ॥ वृद्धिमायास्यतो याति
 भुक्तमात्रे च मार्दवं ॥ विरेण यमलैर्वैरैराहारे या प्रवर्तते ॥ परिणा-
 मोन्मुखे वृद्धिं परिणामे च गच्छति ॥ कंपयंती शिरोग्रीवमाध्मातस्या
 ति तृण्यतः ॥ प्रलापच्छर्द्यतीसारनेत्रविपुतिजृम्भिणः ॥ यमला बेगिनी
 हिध्मा परिणामवती च सा ॥ स्तब्धश्रृंखलयुग्मस्य सास्त्रविपुतचक्षु-
 षः ॥ स्तंसयंती तनुं वाचं स्मृतिं संज्ञां च मुष्णती ॥ रुंधती मार्ग-
 मन्नस्य कुर्वतीमर्मघटनं ॥ पृष्ठतो नमनं शोषं महाहिध्मा प्रवर्तते ॥
 महामूला महावेगा महाशब्दा महाबला ॥ पक्काशयाहा नाभेर्वा
 पूर्ववद्या प्रवर्तते ॥ तद्रूपा सा मुहुः कुर्याज्जंभामंगप्रसारणं ॥ गं-
 भीरेणाऽनुनादेन गंभीरा तामु साधयेत् ॥ आद्ये द्वे वर्जयेदंत्ये सर्व-
 लिंगां च बेगिनीं ॥ सर्वाश्च संचितामस्य स्थविरस्य व्यवायिनः ॥
 व्याधिभिः क्षीणदेहस्य भक्तच्छेदक्षतस्य वा ॥ सर्वेऽपि रोगा नाशा-
 य न त्वेवं शीघ्रकारिणः ॥ हिध्माश्वासौ यथा तौ हि मृत्युकाले रु-
 तालयौ ॥ इति श्वासहिध्मानिदानं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४-॥

अथातो राजयक्ष्मादिनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ अनेकरोगानुगतो
 बहुरोगपुरोगमः ॥ राजयक्ष्मा क्षयः शोषो रोगराडिति च स्मृतः ॥ न-
 क्षत्राणां द्विजानां च राज्ञोऽभूद्यदयं पुरा ॥ यच्च राजा च यक्ष्मा च
 राजयक्ष्मा ततो मतः ॥ देहौषधक्षयकृतेः क्षयस्तत्संभवाच्च सः ॥
 रसादिशोषणाच्छोषो रोगराट् तेषु राजनात् ॥ साहसं वेगसंरोधः शू-
 क्रौजःस्नेहसंक्षयः ॥ अन्नपानवैधित्यागश्रत्वारस्तस्य हेतवः ॥ तै-

रुदीर्णोऽनिलः पित्तं कफं चोदीर्य सर्वतः ॥ शरीरसंथीनाविश्य तान्
 न् सिराश्च प्रपीडयन् ॥ मुखानि स्रोतसां रुद्ध्वा तथैवाति विवृत्य
 वा ॥ सर्पन्मूर्ध्वमधस्तिर्यक् यथास्वं जनयेद्गदान् ॥ रूपं भविष्यत-
 स्तस्य प्रतिश्रयायो भृशं क्षवः ॥ प्रसेको मुखमाधुर्यं सदनं बन्धिदे-
 ह्योः ॥ स्थाल्यमन्त्रान्नपानादौ शुचावप्यशुचीक्षणं ॥ मक्षिकातृण-
 केशादिपातः प्रायोऽन्नपानयोः ॥ दृष्ट्वा सश्छर्दिररुचिरश्रतोऽपि बल-
 क्षयः ॥ पाण्योखेक्षा पादास्यशोफोऽक्ष्णोरतिशुक्लता ॥ बाव्होः प्र-
 माणजिज्ञासा काये वैभत्स्यदर्शनं ॥ स्त्रीमद्यमांसप्रियता घृणित्वं
 मूर्द्धगुंठनं ॥ नखकेशातिवृद्धिश्च स्वप्ने चाभिभवो भवेत् ॥ पतंग-
 रुकलासाहिकपिश्वापदपक्षिभिः ॥ केशास्थितुषमस्मादिराशौ सम-
 धिरोहणं ॥ शून्यानां ग्रामदेशानां दर्शनं शुष्यतोऽभसः ॥ ज्योति-
 र्गिरीणां पततां ज्वलतां च महीरुहां ॥ पीनसश्वासकासांसमूर्द्धस्व-
 ररुजोऽरुचिः ॥ ऊर्ध्वं विड्भ्रंशसंशोषावधश्छर्दिस्तु कोष्ठगे ॥ तिर्य-
 क्स्थे पार्श्वरुग्दोषे संधिगे भवति ज्वरः ॥ रूपाण्येकादशैतानि जा-
 यन्ते राजयक्ष्मिणः ॥ तेषामुपद्रवान्विद्यात्कंठोर्ध्वंसमुरुरुजं ॥ जृ-
 भांगमर्दनिष्ठीववन्धिसादास्यपूतिताः ॥ तत्र वाताच्छिरःपार्श्वशूल-
 मंसांगमर्दनं ॥ कंठोर्ध्वंसः स्वरभ्रंशः पित्तात्पादांसपाणिषु ॥ दाहोऽ-
 तिसारोऽसृक्छर्दिर्मुखगंधो ज्वरो मदः ॥ कफादरोचकश्छर्दिः कासो
 मूर्द्धांगगौरवं ॥ प्रसेकः पीनसः श्वासः स्वरसादोऽल्पवन्धिता ॥ दो-
 र्ध्वमदानलत्वेन सोपलेपैः कफोस्वणैः ॥ स्रोतोमुखेषु रुद्धेषु धातू-
 ष्वस्वल्पकेषु च ॥ विदह्यमानः स्वस्थाने रसस्तांस्तानुपद्रवान् ॥ कु-
 र्वन्नगच्छन्मांसादीनसृक् चोर्ध्वं प्रधावति ॥ पच्यते कोष्ठेष्वान्नमन्नप-
 कैव चास्य यत् ॥ प्रायोऽस्मान्मलमांसां यानं नैवालं धातुपुष्टये ॥ र-
 सोऽप्यस्य न रक्ताय मांसाय कुतश्च नु ॥ उपष्टब्धः स शक्यता केव-

लं वर्तते क्षयी ॥ लिङ्गेष्वल्पेष्वपि क्षीणं व्याध्यौषधबलाक्षमं ॥ ब-
 र्जयेत्साधयेदेवं सर्वेष्वपि ततोऽन्यथा ॥ दोषैर्व्यस्तैः समस्तैश्च क्षया-
 त्पष्टश्च मेदसा ॥ स्वरभेदो भवेत्तत्र क्षामो रूक्षश्चलः स्वरः ॥ शूक-
 पूर्णाभकंठत्वं स्निग्धोष्णोपशयोऽनिलात् ॥ पित्तात्तालुगले दाहः शो-
 षउक्तावसूयनं ॥ लिपन्निव कफात्कंठं मंदः खुरखुरायते ॥ स्वरो वि-
 बद्धः सर्वैस्तु सर्वलिङ्गः क्षयात्कपेत् ॥ धूमायतीव चात्यर्थं मेदसा
 श्लेष्मलक्षणः ॥ रुच्छलक्ष्याक्षरश्चात्र सर्वैरंत्यं च वर्जयेत् ॥ अरो-
 चको भवेद्दोषैर्जिह्वाहृदयसंस्थितैः ॥ सन्निपातेन मनसः संतापेन
 च पंचमः ॥ कषायतिक्तमधुरं वातादिषु मुखं क्रमात् ॥ सर्वोत्थे
 विरसं शोकक्रोधादिषु यथामलं ॥ छर्दिर्दोषैः पृथक् सर्वैर्द्विष्टैरर्थै-
 श्च पंचमी ॥ उदानो विकृतो दोषान्सर्वानप्यूर्ध्वमस्यति ॥ तासूत्क्लेशा
 स्यलावण्यप्रसेकारुचयोऽग्रगाः ॥ नाभिपृष्ठं रुजन्वायुः पार्श्वं चाहा-
 रमुक्षिपेत् ॥ ततो विच्छिन्नमल्पाल्पं कषायं फेनिलं वमेत् ॥ शब्दो-
 द्वार युतं रुष्णमच्छं रुच्छ्रेण वेगवत् ॥ कासास्यशोषहृन्मूर्द्धस्वरपी-
 डाक्लमान्वितः ॥ पित्ताक्षारोदकनिभं धूम्रं हरितपीतकं ॥ सासृग-
 म्लं कटूष्णं च तृणमूर्च्छादाहतापवत् ॥ कफास्निग्धं घनं शीतं श्ले-
 ष्मतंतुगवाक्षितं ॥ मधुरं लवणं भूरिप्रसक्तं लोमहर्षणं ॥ मुखश्वय-
 थुमाधुर्यतंद्राहृत्तासकासवत् ॥ सर्वलिङ्गा मलैः सर्वै र्दिष्टोक्ता या च
 तां त्यजेत् ॥ पूत्यमेध्याशुचिद्विष्टदर्शनश्रवणादिभिः ॥ तप्ते चित्ते
 हृदि क्लिष्टे छर्दिर्द्विष्टार्थयोगजा ॥ वातादीनेव विमृशेत्कमितृष्णा-
 ऽऽमदौहृदे ॥ शूलवेपथुहृत्तासैर्विशेषात्कमिजां वदेत् ॥ रुमिहृद्रो-
 गलिङ्गैश्च स्मृताः पंचैव हृद्गदाः ॥ तेषां गुल्मपिदानोक्तैः समुत्थानैः
 समुद्भवः ॥ वातेन शूल्यते ऽत्यर्थं तुच्यते स्फुटतीव च ॥ भिद्यते शु-
 ष्यति स्तब्धं हृदयं शून्यता द्रवः ॥ अकस्माद्दीनता शोको भयं
 शब्दासहिष्णुता ॥ वेपथुर्वैष्टनं मोहः श्वासरोधोऽल्पनिद्रता ॥ पित्ता-

तृष्णा भ्रमो मूर्च्छा दाहः स्वेदोऽम्लकः क्लमः ॥ छर्दनं चाम्लपित्त-
 स्य धूमकः पीतता ज्वरः ॥ श्लेष्मणा हृदयं स्तब्धं भारिकं सा-
 श्मगर्भवत् ॥ कासाग्निसादनिष्ठीवनिद्रालस्यारुचिज्वराः ॥ सर्वलिंगं
 त्रिभिर्दोषैः कृमिभिः श्यावनेत्रता ॥ तमःप्रवेशो हृत्तासः शोषः कंठूः
 कफक्षुतिः हृदयं प्रततं चात्र क्रकचेनेव दीर्यते ॥ चिकित्सेदामयं
 घोरं तं शीघ्रं शीघ्रकारिणं ॥ वातात्पित्तात्कफात्तृष्णा सन्निपाताद्ग-
 सक्षयात् ॥ षष्ठी स्यादुपसर्गाच्च वातपित्ते तु कारणं सर्वासु तत्प्र-
 कोपो हि सौम्यधातुप्रशोषणात् ॥ सर्वदेहभ्रमोत्कंपतापहृदाहमोहक-
 त् ॥ जिह्वामूलगलक्लोमतालुतोयवहाः सिराः ॥ संशोष्य तृष्णा जायते
 तासां सामान्यलक्षणं ॥ मुखशोषो जलातृप्तिरन्त्रद्वेषः स्वरक्षयः ॥
 कंठौष्ठजिह्वाकार्कश्यं जिह्वानिष्क्रमणं क्लमः ॥ प्रलापश्चित्तविभ्रं-
 शस्तृड्प्रहोक्तास्तथाऽऽमयाः ॥ मारुतात्क्षामता दैन्यं शंखतोदः शि-
 रोभ्रमः ॥ गंधाज्ञानास्यवैरस्य श्रुतिनिद्राबलक्षयाः ॥ शीतांबुपानाद्व-
 द्विश्चपित्तान्मूर्च्छाऽऽस्यतिक्तता ॥ रक्तेक्षणत्वं प्रततं शोषो दाहोऽतिधू-
 मकः ॥ कफो रुणद्धि कुपितस्तोयवाहिषु मारुतं ॥ स्रोतःसु सकफस्ते-
 न पंकवच्छोष्यते ततः ॥ शूकैरिवाचितः कंठो निद्रा मधुरवक्रता ॥ आ-
 ध्मानं शिरसो जाड्यं स्तैमित्यछर्द्यरोचकाः ॥ आलस्यमविपाकश्च सैर्वै-
 स्यात्सर्वलक्षणा ॥ आमोद्धवा च भक्तस्य संरोधाद्वातपित्तजा ॥ उ-
 ष्णक्लांतस्य सहसा शीतांभो भजतस्तृषं ॥ ऊष्मा रुद्धो गतः कोष्ठं
 यां कुर्यात्पित्तजैव सा ॥ या च पानातिपानोत्था तीक्ष्णाग्नेः सहजा
 च या ॥ स्निग्धगुर्वम्ललवणभोजनेन कफोद्धवा ॥ तृष्णा रसक्षयोक्तेन
 लक्षणेन क्षयात्मिका ॥ शोषमोहज्वराद्यन्यदीर्घरोगोपसर्गतः ॥ या
 तृष्णा जायते तीव्रा सोपसर्गात्मिका स्मृता ॥ ॥ इति राजयक्ष्मादि-
 निदानं नाम पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथातो मदात्ययादिनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ तीक्ष्णोष्णरूक्ष
सूक्ष्माम्लव्यवाय्वाशुकरं लघु ॥ विकाषी विशदं मद्यमोजसोऽ-
स्माद्विपर्ययः ॥ तीक्ष्णादयो विषेऽप्युक्ताश्चित्तोपप्लाविनो गुणाः ॥
जीवितांताय जायंते विषे तूत्कर्षवृत्तितः ॥ तीक्ष्णादिभिर्गुणै-
र्मद्यं मंदादीनोजसो गुणान् ॥ दशभिर्दश संक्षोभ्य चेतो नय-
ति विक्रियां ॥ आद्ये मदे द्वितीये च प्रमादायतने स्थितः ॥
दुर्विकल्पहतो मूढः सुखमित्यधिमुह्यते ॥ मध्यमोत्तमयोः संधिं
प्राप्य राजसतामसः ॥ निरंकुश इव व्यालो न किञ्चिन्नाचरेज्ज-
डः ॥ इयं भूमिस्वद्यानां दौःशील्यस्येदमास्पदं ॥ एकोऽयं बहुमार्गा-
या दुर्गतेर्देशिकः परं ॥ निश्चेष्टः शववच्छेते तृतीये तु मदे स्थितः ॥
मरणादपि पापात्मा गतः पापतरां दशां ॥ धर्माधर्मं सुखं दुःस्वमर्थान-
र्थं हिताहितं ॥ यदासक्तो न जानाति कथं तच्छीलयेद्बुधः ॥ मद्ये-
मोहो भयं शोकः क्रोधो मृत्युश्च संश्रिताः ॥ सोन्मादमदमूर्च्छायाः
सापस्मारापतानकाः ॥ यत्रैकः स्मृतिविभ्रंशस्तत्र सर्वमसाधु यत् ॥
अयुक्तियुक्तमन्नं हि व्याधये मरणाय वा ॥ मद्यं त्रिवर्गधीर्धैर्यलज्जा-
देरपि नाशनं ॥ नाति माद्यंति बलिनः कृताहारा महाशनाः ॥ स्निग्धाः
सत्ववयोयुक्ता मद्यनित्यास्तदन्वयाः ॥ मेदःकफाधिका मंदवातपित्ता
दृढाग्नयः ॥ विपर्ययेऽति माद्यंति विस्मद्धाः कुपिताश्च ये ॥ मद्येन
चाम्लरूक्षेण साजीर्णे बहुनाऽति वा ॥ वातात्पित्तात्कफात्सर्वैश्चत्वारः
स्युर्मदात्ययाः ॥ सर्वेऽपि सर्वैर्जायते व्यपदेशस्तु भूयसा ॥ सामान्यं ल-
क्षणं तेषां प्रमोहो हृदये व्यथा ॥ विद्वेदः प्रततं तृष्णा सौम्याग्नेयो
ज्वरो ऽरुचिः ॥ शिरः पार्श्वास्थिरुक्कंपो मर्मभेदस्त्रिकग्रहः ॥ उरोविबं-
धस्तिमिरं कासः श्वासः प्रजागरः ॥ स्वेदोऽतिमात्रं विष्टंभः श्वयथुश्चि-
त्तविभ्रमः ॥ प्रलापश्छर्दिरुक्लेशो भ्रमो दुःस्वप्नदर्शनं ॥ विशेषा-
ज्जागरश्वासकंपमूर्द्धरुजो ऽनिलात् ॥ स्वप्ने भ्रमत्युत्पतति प्रेतैश्च-

सह भाषते ॥ पित्तादाहज्वरस्वेदमोहातीसारतृड्भ्रमाः ॥ देहो हरित-
हारिद्रो रक्तनेत्रकपोलता ॥ श्लेष्मणा छर्दिदृह्लासनिद्रोददौर्गौर-
वं ॥ सर्वजे सर्वलिंगत्वं मुक्त्वा मद्यं पिबेत्तु यः ॥ सहसा ऽनुचितं
चान्यत्तस्य ध्वंसकविक्षयौ ॥ भवेतां मारुतात्कष्टौ दुर्बलस्य वि-
शेषतः ॥ ध्वंसके श्लेष्मनिष्ठीवः कंठशोषोऽतिनिद्रता ॥ शब्दास-
हत्वं तंद्रा च विक्षयेऽंगशिरोतिरूक् ॥ हृत्कंठरोगः संमोहः कासतृ-
ष्णावमिज्वराः ॥ निवृत्तो यस्तु मद्येभ्यो जितात्मा बुद्धिपूर्वकृत् ॥
विकारैः स्पृश्यते तेन न स शारीरमानसैः ॥ रजोमोहाहिताहारपर-
स्य स्युस्त्रयो गदाः ॥ रसासृक्चेतनावाहिस्रोतोरोधसमुद्भवाः ॥ म-
दमूर्च्छायसंन्यासा यथोत्तरबलोत्तराः ॥ मदोऽत्र दोषैः सर्वैश्च र-
क्तमद्यविषैरपि ॥ सक्तानल्पद्रुताभाषश्चलस्खलितचेष्टितः ॥ रूक्ष-
श्यावारुणतनुर्मदे वातोद्भवे भवेत् ॥ पित्तेन क्रोधनो रक्तपीताभः क-
लहप्रियः ॥ खल्पसंबद्धवाक् पांडुः कफाद्यानपरोऽलसः ॥ सर्वा-
त्मा सन्निपातेन रक्तात्स्वधांगदृष्टिता ॥ पित्तलिंगं च मद्येन विरुते-
हास्त्रांगता ॥ विषे कंपोऽति निद्रा च सर्वेभ्योऽभ्यधिकस्तु सः ॥ लक्ष-
येल्लक्षणोत्कर्षाद्वातादीन् शोणितादिषु ॥ अरुणं नीलरूष्णं वा खं प-
श्यन्प्रविशेत्तमः ॥ शीघ्रं च प्रतिबुध्येत हृत्पीडा वेपथुर्भ्रमः ॥ काश्यं श्या-
वाऽरुणा छाया मूर्च्छाये मारुतात्मके ॥ पित्तेन रक्तं पीतं वा नभः पश्य-
न्विशेत्तमः ॥ विबुध्येत च सस्वेदो दाहतृट्तापपीडितः ॥ भिन्नविट् पीत-
नीलाभो रक्तपीताकुलेक्षणः ॥ कफेन मेघसंकाशं पश्यन्नाकाशमावि-
शेत् ॥ तमश्चिराच्च बुध्येत सदृह्लासः प्रसेकवान् ॥ गुरुभिः स्तिमि-
तैर्गौरार्द्रचर्मावनद्धवत् ॥ सर्वाकृतिस्त्रिभिर्दोषैरपस्मारइवापरः ॥ पा-
तयत्याशु निश्चेष्टं विना बीभत्सचेष्टितैः ॥ दोषेषु मदमूर्च्छायाः ग-
तवेगेषु देहिनां ॥ स्वयमेवोपश्याम्यंति सन्यासो नौषधैर्विना ॥ वा-

ग्देहमनसां चेष्टामाक्षिप्यातिबला मलाः ॥ संन्यासं सन्निपतिताः
प्राणायतनसंश्रयाः ॥ कुर्वति तेन पुरुषः काष्ठीभूतो मृतोपमः ॥
म्रियेत शीघ्रं शीघ्रं चेन्न चिकित्सा प्रयुज्यते ॥ अगाधे ग्राहबहु-
ले सलिलौघइवातटे ॥ संन्यासे विनिमज्जंतं नरमाशु निवर्तयेत् ॥
॥ इति मदात्ययादिनिदानं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अथातोऽशोनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ अरिवद्विशसंतीत्यशोसि ॥
तानि पुनः सुबहुप्रकाराणि सुबहूपद्रवाणि च पायुर्मेढ्रादिसंश्रया
मांसकीलाः ॥ समासतस्तु द्विविधान्यशोसि सहजानि जम्भोत्तरका-
लजानि च ॥ पुनश्च द्विविधानि शुष्काण्यार्द्राणि च ॥ सर्वेषां पु-
नरधिष्ठानं मेदोमांसत्वक्स्थूलांत्रप्रतिबद्धोऽर्द्धपंचांगुलो गुदः ॥
तस्मिन्पूर्वमुक्ता वलीसंज्ञास्तिस्त्रः पेश्योऽध्यर्द्धांगुलाः ॥ ताः प्रवा-
हिणी विसर्जनी संवरणी च ॥ रोमांतेभ्योऽध्यर्द्धयवं गुदौष्ठमाहुः ॥
प्रथमा तु गुदौष्ठादंगुलमात्रे ॥ तत्र सहजानां गुदवलीबीजोपतसि-
रायतनं ॥ तस्यां द्विविधो हेतुर्मातापित्रोरपचारो दैवं च ॥ ता-
भ्यां सन्निपातप्रकोपः ॥ तस्मात्तान्यसाध्यानि ॥ एतेन कुलजाः
सर्वे विकारा व्याख्याताः ॥ विशेषतस्तु सहजानि दुर्दर्शनपरुषपांडू-
पचितदारुणान्यंतर्मुखानि बहुबलवदुपद्रवोपद्रुतानि च भवंति ॥
अथेतराणि षड्विधानि पृथग्दोषैः संसृष्टैः सन्निपतितैः शोणितेन
च ॥ तत्र वातश्लेष्मोत्तराणि शुष्काणि रक्तपित्तोत्तराण्यार्द्राणी-
ति ॥ दोषप्रकोपहेतुस्तु प्रागुक्तः ॥ स हि यदा मलोपचयमादधाति
पुनश्चोत्कटकविषमकठिनासनसेवनादुद्धांतयानोघ्रादिप्रयाणादतिव्य-
वायाद्वस्तिनेत्रासम्यक्प्रणिधानादिना गुदक्षणनादभीक्षणं शीतां-
बुसंस्पर्शाच्चैल्लोष्ठतृणादिसंघर्षात्प्रततातिनिर्वाहणाद्वातमूत्रपुरीषवेगो-
दीरणादुदीर्णवेगविधारणात्स्त्रीणां चामगर्भभ्रंशाद्गर्भोत्पीडनाद्विषम-
प्रसूतेरेवंविधैश्चापैः प्रकुपितो वायुरपानस्थं मलमुपचितमधोगमा-

साद्य गुदवलीष्वाधत्ते ततस्तास्वभिषण्णास्वर्शांसि संभवन्ति ॥ तेषांपूर्व-
रूपाणि कृच्छ्रात्पक्तिरंत्रकूजनमुद्गारबाहुल्यमम्लकोऽन्नाश्रद्धा वि-
ष्टंभोऽश्मगर्भाभनाभित्वमाटोपोऽधस्तात्कृच्छ्रेण सशब्दं वायोः प्रवृत्ति-
र्बहुमूत्रत्वमल्पपुरीषता गुदपरिकर्तः सक्थिसदनमक्ष्णोः श्वयथुरवि-
मलेंद्रियत्वमालस्यं तंद्रा काश्यं दौर्बल्यमाशंका ग्रहणीदोषशोषो-
दरपांडुरोगगुल्मेषु ॥ जातेषु चैतानि लिंगानि प्रव्यक्ततराणि भवं-
ति ॥ तैः खल्वधोमार्गोपरोधाद्वायुरपानो निवर्तमानः समानव्यानो-
दानप्राणान् पित्तश्लेष्माणौ च प्रकोपयन्ननलमुपमृद्वाति ॥ अथ
सर्वएवार्शसो भवत्यतिरुक्षो विवर्णः क्षामो दीनः प्रचुरविबद्धवातमू-
त्रपुरीषोऽश्मरीशर्करावाननियतविवद्धमुक्तामपक्वविभिन्नशुष्कवर्चा-
स्तथाऽतरांतराऽऽमश्वेतपांडुहरितपीतरक्तारुणतनुसांद्रपिच्छिलोपवे-
शी नाभिवक्ष्णोद्देशप्रचुरपरिकर्तिकाश्वितः सगुदशूलप्रवाहिकापरिह-
र्षप्रमोहोऽल्पशुक्रप्रजोऽल्पभुक् शिरासंततगात्रः क्रोधनो दुरुपचारः
कासश्वासतृष्णापीनसारोचकपाणिपादवदनाक्षिकूटश्वयथुक्षयथुवप-
थुवमथुपरीतस्तैमिरिकः शिरःशूलो क्षामभिन्नस्वरः कर्णरोगी स-
ज्वरः सांगमर्दः सर्वपर्वस्थिशूलोऽतरांतरा हृदयकुक्षिपार्श्वपृष्ठव-
स्तित्रिकग्रहोपतसः प्रध्यानपरः परमलसश्च ॥ तत्र वातोल्बणानि
शुष्कम्लानकठिनपरुषरुक्षश्यावारुणानि तीक्ष्णस्फुटितमुखानि वि-
षममध्यानि कदंबपुष्पतुंडिकेरिकाकर्कधूसिद्धार्थकबिंबीखर्जूरफल-
प्रमाणानि वक्राणि मिथो विसदृशानि कटोपाश्र्वादिष्वधिकवेदनानि
सशूलोदावर्तकराणि गुल्माष्टीलाष्टीहोदराणि चास्य तन्निमित्तान्ये-
व कृष्णत्वङ्नखनयनवदनमलाश्च भवन्ति ॥ पित्तोल्बणानि नीलाग्राणि
रक्तापीतकृष्णानि मृदुशिथिलानि स्पर्शासहानि विस्त्रगंधीनि तनूनि
तनुरक्तस्त्रावीणि दाहपाकवन्ति ज्वरमोहारुचिकराणि यक्ष्मप्रकाशानि

शुकजिह्वाजलौकोवक्रसदृशानि यवमध्यानि प्रक्लिन्नानि भिन्नपी-
तवर्चासि हारिद्रत्वङ्नखादिकराणि च ॥ श्लेष्मोल्बणानि महामूला-
नि स्थिरस्निग्धपांडुवृत्तोपचितानि गुरुस्तब्धश्लक्ष्णपिच्छिलानि सुप्र-
सुप्तानि स्पर्शक्षमाणि करीरपनसास्थिगोस्तनाकाराण्यतिमात्रोत्था-
नप्रवाहिकावक्षणाहनाभिपरिकर्तिकाहृत्लासप्रसेककासश्वासपीन-
सारुचिच्छर्दिक्छूतमूत्रप्रमेहशीतज्वरशोफशिरोगौरवेन्द्रियोपलेपाग्नि-
मार्दवकैब्यामविकारप्रबलानि न भिद्यन्ते न खवंति कंदूबहुलानि स-
श्लेष्मवसाप्रकाशमलोपवेशीनि शुक्लत्वङ्नखादिकराणि च ॥ लक्ष-
णसंकरात्संसर्गसन्निपातजानि विभजेत् ॥ रक्तोल्बणानि तु वटप्ररो-
हविद्रुमकौकण्तिकाभानि पित्तवल्लक्षणानि च तथा गाढपुरी-
षप्रतिपीडितान्यत्यर्थं दुष्टमुष्णमसृक् सहसा विसृजन्ति ॥ तस्याति-
प्रवृत्तौ रक्तक्षयोपद्रवा भवन्तीति ॥ भवति चात्र ॥ मुद्रकोद्रवजूर्णा-
व्हकरीरचणकादिभिः ॥ रूक्षैः संग्राहिभिर्वायुः स्वस्थाने कुपितो
बली ॥ अधोवहानि स्रोतांसि संरुध्याधः प्रशोषयन् ॥ पुरीषं वा-
तविण्मूत्रसंगं कुर्वीत दारुणं ॥ तेन तीव्ररुजा कोष्ठपृष्ठदृत्पार्श्वगा
भवेत् ॥ आध्मानमुदरावेष्टो हृत्लासः परिकर्तनं ॥ बस्तौ च सुतरां
शूलं गंडश्वयथुसंभवः ॥ पवनस्योर्ध्वगामित्वं ततश्छर्द्यरुचिज्वराः ॥
हृद्रोगग्रहणीदोषमूत्रसंगप्रवाहिकाः ॥ बाधिर्यतिमिरश्वासशिरोरुक्का-
सपीनसाः ॥ मनोविकारस्तृष्णास्रपित्तगुल्मोदरादयः ॥ ते ते च वात-
जा रोगा जायन्ते भृशदारुणाः ॥ दुर्नाम्नामित्युदावर्तः परमोऽयमुप-
द्रवः ॥ वाताभिभूतकोष्ठानां तैर्विनाऽपि स जायते ॥ सहजानि त्रि-
दोषाणि यानि चाभ्यन्तरे बलौ ॥ जायन्तेऽशौसि संश्रित्य तान्यसा-
ध्यानि निर्दिशेत् ॥ द्वंद्वजानि द्वितीयायां बलौ यान्याश्रितानि च ॥

१ काकण्तिका गुंजा   २ रक्तेऽम्लशिशिरप्रीतिसिराशैथिल्यरूक्षतादिति रक्त-
क्षयजा विकाराः ॥

कच्छसाध्यानि तान्याहुः परिसंवत्सराणि च ॥ बाह्यायां तु वलौ
जातान्येकदोषोल्बणानि च ॥ अर्शांसि सुखसाध्यानि न चिरोत्पातिता-
नि च ॥ मेंढ्रादिष्वपि वक्ष्यंते यथास्वं नाभिजानि तु ॥ गंडूपदास्यरू-
पाणि पिच्छिलानि मृदूनि च ॥ व्यानो गृहीत्वा श्लेष्माणं करोत्य
र्शस्त्वचो बहिः ॥ कीलोपमं स्थिरखरं चर्मकीलं तु तं विदुः ॥ वा-
तेन तोदः पारुष्यं पित्तादसितरक्तता ॥ श्लेष्मणा स्निग्धता तस्य
ग्रथितत्वं सवर्णता ॥ अर्शासां प्रशमे यत्नमाशु कुर्वीत बुद्धिमान् ॥
तान्याशु हि गुदं बध्वा कुर्युर्बद्धगुदोदरं ॥ ॥ इत्यर्शोनिदानं नाम
सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अथातोऽतीसारग्रहणीरोगनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ दोषैर्व्य-
स्तैः समस्तैश्च भयाच्छोकाच्च षड्विधः ॥ अतीसारः स सुतरां जाय-
ते ऽत्यंबुपानतः ॥ कशशुष्कामिषासात्म्यतिलपिष्टविरूढकैः ॥ मद्य-
रूक्षातिमात्राच्चैरर्शोभिः स्नेहविभ्रमात् ॥ रुमिभ्यो वेगरोधाच्च तद्वि-
धैः कुपितोऽनिलः ॥ विस्रंसयत्यथो धातून् हत्वा तेनैव चानलं ॥ व्या-
पद्यानुशकृत्कोष्ठं पुरीषं द्रवतां नयन् ॥ प्रकल्पतेऽतिसाराय लक्षणं
तस्य भाविनः ॥ तोदो दृढदकोष्ठेषु गात्रसादो मलग्रहः ॥ आ-
ध्यानमविपाकश्च तत्र वातेन विज्जलं ॥ अल्पाल्पं शब्दशूलाढ्यं
विवद्धमुपवेश्यते ॥ रूक्षं सफेनमच्छं च ग्रथितं वा मुहुर्मुहुः ॥ त-
था दग्धगुडाभासं सपिच्छापारिकर्तिकं ॥ शुष्कास्यो श्रष्टपायुश्च
दृष्टरोमा विनिष्ठनन् ॥ पित्तेन पीतमसितं हारिद्रं शाद्वलप्रभं ॥ सर-
क्तमतिदुर्गंधं तृणमूर्च्छास्वेददाहवान् ॥ सशूलं पायुसंतापपाकवान्
श्लेष्मणा घनं ॥ पिच्छिलं तंतुमच्छ्रेतं स्निग्धमामं कफान्वितं ॥ अ-
भीक्ष्णं गुरु दुर्गंधं विवद्धमनुबद्धरुक् ॥ निद्रालुरलसोऽन्नद्विडल्पा-
ल्पं सप्रवाहिकं ॥ सरोमहर्षः सोत्क्लेशो गुरुवस्तिर्गुरुदरः ॥ कृतोऽप्य-
कृतसंज्ञश्च सर्वात्मा सर्वलक्षणः ॥ भयेन क्षोभिते चित्ते सपित्तो द्रा-

वयेच्छकृत् ॥ वायुस्ततोऽतिसार्येत क्षिप्रमुष्णं द्रवं प्लवं ॥ वातपि-
त्तसमं लिङ्गैराहुस्तद्वच्च शोकतः ॥ अतिसारः समासेन द्विधा सामो-
निरामकः ॥ सासृङ्गिरस्वस्तत्राऽद्ये गौरवादप्सु मज्जति ॥ शक-
दुर्गधमाटोपविष्टंभार्तिप्रसेकिनः ॥ विपरीतो निरामस्तु कफात्पक्वे-
ऽपि मज्जति ॥ अतीसारेषु यो नातियत्नवान् ग्रहणीगदः ॥ तस्य-
स्यादग्निविध्वंसकरैरन्यस्य सेवितैः ॥ सामं शकृन्निरामं वा जीर्णे ये-
नातिसार्यते ॥ सोऽतिसारोऽतिसरणादाशुकारी स्वभावतः ॥ सामं-
सान्नमजीर्णेऽन्ने जीर्णे पक्वं च नैव वा ॥ अकस्माद्वा मुहुर्वद्धम-
कस्माच्छिथिलं मुहुः ॥ चिरकद्रहणीदोषः संचयाच्चोपवेशेत् ॥
स चतुर्द्धा पृथक्दोषैः सन्निपाताच्च जायते ॥ प्राग्रूपं तस्य सदनं
चिरात्पचनमम्लकः ॥ प्रसेको वक्त्रैरस्यमरुचिस्तृड्भ्रमौ क्लमः ॥ आ-
नद्धोदरता छर्दिः कर्णक्ष्वेडांत्रकूजनं ॥ सामान्यलक्षणं कार्श्यं
धूमकस्तमको ज्वरः ॥ मूर्च्छाशिरोरुग्विष्टंभः श्वयथुः करपा-
दयोः ॥ तत्रानिलात्तालुशोषस्तिमिरं कर्णयोः स्वनः ॥ पार्श्वो-
रुवंक्षणग्रीवारुजाऽभीक्ष्णं विसूचिका ॥ रसेषु गृद्धिः सर्वेषु क्षुत्तृष्णा
परिकर्तिका ॥ जीर्णे जीर्यते चाध्मानं भुक्ते स्वास्थ्यं समभ्रु-
ते ॥ वातहृद्रोगगुल्मार्शःश्लीहपांडुत्वशंकितः ॥ चिरादुःखं द्रवं
शुष्कं तन्वामं शब्दफेनवत् ॥ पुनः पुनः सृजेद्वर्चः पायुरुक्श्वा-
सकासवान् ॥ पित्तेन नीलं पीताभं पीताभः सृजति द्रवं ॥ पूत्य-
म्लोद्गारहृत्कंठदाहारुचितृडर्दितः ॥ श्लेष्मणा पच्यते दुस्वमन्नं छ-
र्दिरोचकः ॥ आस्योपदेहनिष्ठीवकासहृत्तासपीनसाः ॥ हृदयं म-
न्यते स्त्यानमुदरं स्तिमितं गुरु ॥ उद्गारो दुष्टमधुरः सदनं स्त्रीष्वहर्षणं ॥
मिन्नामश्लेष्मसंसृष्टगुरुवर्चःप्रवर्त्तनं ॥ अकृशस्यापि दौर्बल्यं सर्वज्ञे स-

१ अन्यस्य अनतिसारिणोऽपि अग्निविध्वंसकरैर्विह्ममाद्यहेतुभिरन्नपानैः शीलितै
र्ग्रहणीरोगः स्यात् ॥

वसंकरः ॥ सिराविभागे ये चोक्ता विषमाद्यास्त्रयोऽध्वयः ॥ तेऽपि
स्युर्ग्रहणीदोषाः समस्तु स्वास्थ्यकारणं ॥ वातव्याध्यश्मरीकुष्ठमेहो-
दरमगंदराः ॥ अशींसि ग्रहणीत्यष्टौ महारोगाः सुदुस्तराः ॥ ॥ इत्य-
सीसारग्रहणीनिदानं नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अथातो मूत्राघातनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ विंशतिर्मूत्राघाता
भवन्ति ॥ तद्यथा ॥ वातपित्तकफसन्निपातरुच्छ्राणि वातपित्तश्लेष्म-
शुक्राश्मर्यो वातवस्त्यष्टीलाकुंडलिकामूत्रातीतजठरोत्संगग्रंथिशुक्र-
विदूषातोष्णवातमूत्रक्षयावसादाश्चेति ॥ तत्र वातवस्त्यादयो नव वा-
तोल्बणाः ॥ ततो द्वौ वातपित्तोल्बणौ ॥ अंत्यः कफपित्तोल्बणः ॥
सर्वेषां पुनर्मूत्ररोगाणामधिष्ठानं बस्तिः ॥ स मर्मस्वभिहितः प्राक् ॥
स चाधोमुखोऽपि मूत्रवहनाडीषु सूक्ष्ममुखसहस्रनिस्यंदेन मूत्राख्ये-
नाविरतं नवो घटइवाप्तु निमग्नमुखोऽपि पार्श्वेभ्योऽभिसा पूर्यते
तेरेव च स्रोतोभिर्वातादयोऽपि दुष्टाः प्रविश्य बस्तिं यथास्वमाघाता-
न्प्रमेहांश्च जनयन्ति ॥ तत्राल्पशो मुहुर्मुहुर्बस्तिर्मेढ्रवंक्षणेपु तीव्रशूलः
रुच्छ्रान्मूत्रयति वातरुच्छ्रे ॥ सदाहं सरुजं पीतं कृष्णं रक्तं वा पित्त-
रुच्छ्रे ॥ बस्तिर्मेढ्रयोगैरिवं शोफो मूत्रं च सपिच्छं मेहति कफरु-
च्छ्रे ॥ सर्वलक्षणः सन्निपातरुच्छ्रे ॥ स च रुच्छ्रतमः ॥ यदा तु वायुर्ब-
स्तिमुखमावृत्य सपित्तं सकफं सशुक्रं वा मूत्रं परिशोषयति तदा
क्रमेण गोरिव पित्ताद्गोरोचना मणिकस्येव स्वच्छादपि जलात्सपंक-
ताऽश्मर्यभिनिर्वर्तते ॥ सर्वा च सा श्लेष्माश्रया ॥ अथास्याः पूर्व-
रूपाणि ज्वरो बस्त्याध्मानमरुचिर्मूत्ररुच्छ्रं बस्तिशिरोमुष्कशोफसां
वेदना बस्तगंधित्वं मूत्रस्येति ॥ सामान्यलिंगानि तु नाभिबस्तिसेव-
नीषु मेहतो तथा मार्गनिरोधने वेदना मूत्रधारासंगस्तद्वपाये च गो-
भेदकप्रकाशमनाविलमसिकतं सुखं मूत्रं विसृजति ॥ तत्संक्षोभणाच्च

सरुधिरं ॥ धावनलंघनादिभिश्चास्य विविधा वेदना भवन्ति ॥ यथै-
 व पक्काशयात्स्नस्तेन शक्तताऽधिष्ठिते बस्तौ मूत्रं न प्रवर्तते तथाऽ-
 श्मर्यापि ॥ तत्र वायुना बस्तिसेवनीमेहनेषु तीव्रवेदनार्दितो दंतान्
 खादति नाभिं पीडयति मेंट्रं मृद्राति मुहुर्मुहुर्वैपथुमान् कृच्छ्रात्सवातं
 शक्नुहिमुंचति विशीर्णधारं च मूत्रयत्यश्मरी चास्य श्यावा परुषा
 विषमा कदंबपुष्पवत्कंठकाचिता भवति ॥ पित्तेन पच्यमान इव
 दह्यते बस्तिः ॥ अश्मरी च सरक्ता पीतावभासरुष्णा मल्लतकास्थि-
 संस्थाना ॥ श्लेष्मणा भिद्यते निस्तुद्यतइव गुरुः शीतश्च बस्तिरश्म-
 री च श्वेता महती कुक्कुटांडप्रतिमा मधुवर्णा वा भवति ॥ प्रायेणै-
 तास्तिस्त्रोऽश्मर्यो बालानां जायन्ते तेषामेव चाल्पबस्तित्वादल्पमां-
 सोपचयत्वाच्च सुखग्रहणाहरणाः ॥ महतां तु शुक्राश्मरी शुक्रनिमि-
 त्ता भवति ॥ मैथुनविघाताच्छुक्रमुपस्थितमनिरस्यमानं विमार्गगम-
 निलो विगृह्य वृषणयोर्ंतरे संहरति संहृत्योपशोषयति ततः शुष्कम-
 श्मरी भवति ॥ सा शुक्रमार्गमावृणोति मूत्रकृच्छ्रं बस्तिवेदनां वृषणयो-
 र्श्च श्वयथुमुत्पादयति उत्पन्नमात्रायां च शुक्रं निरेति ॥ पीडितमात्रे च
 तस्मिन्नवकाशे विलीयतइति ॥ अश्मर्यैव तु वायुनाऽणुशो विभिन्ना
 शर्करेत्युच्यते ॥ अनुलोमे च मारुते सा सिकतेव मूत्रेण सह च्यवते ॥
 वायुस्तु मूत्रवेगरोधाद्वस्तिमुखमावृणोति ततो मूत्रसंगं वेदनां कंडूं च
 करोति ॥ कदाचिच्च बस्तिं स्वस्थानात्प्रच्याव्य गर्भमिवोद्धृतं स्थूलं परि-
 शुतं च कुरुते तत्र च शूलस्पंदनदाहोद्देष्टनानि बिंदुशश्च मूत्रस्त्रवणं पी-
 डिते च बस्तौ धारया प्रवृत्तिः ॥ अयं द्विविधोऽपि वातबस्तिः कृच्छ्रसा-
 ध्यः ॥ तयोरपि द्वितीयोऽनिलप्रबलः कृच्छ्रसाध्यतरः ॥ बस्तिविण्मार्गांतरे
 वायुर्धनोन्नतं तीव्ररुजमचलमष्टीलाभं ग्रंथिं करोति तेनानिलविण्मूत्र-
 संगो भवत्याध्मानं च सा वाताष्टीला ॥ विगुणो वायुर्वस्तौ कुंडलीभू-
 तस्तीव्रशूलस्तंभगौरवान्वितो मूत्रमाविश्याल्पशो वा प्रवर्तयन् अम-

ति सा वातकुण्डलिका॥मूत्रमतिवेलं विधार्य विमुच्यमानं न प्रवर्त्तते बा-
ह्वमानस्य तु कृच्छ्रादल्पं प्रवर्त्तते तन्मूत्रातीतं॥मूत्ररोधादपानो वायुर्ना-
भेरधस्तात्तीव्ररुजमाध्मानं मलसंगं च कुर्वन्नुदरमभिपूरयेत्तन्मूत्रजठरं
॥मारुतेनाक्षिप्तं छिद्रवैगुण्येन वा मूत्रयतो मूत्रमल्पं बस्तौ नाले मणौ
वा स्थित्वा तच्छेषगुरुमेढ्रस्य सरुजमरुजं वा शनैःस्ववेत्स मूत्रोत्संगः॥
बस्तिद्वारेऽल्पो वृत्तः शीघ्रसंभवोऽश्मरीतुल्यलिङ्गो मूत्रग्रंथिः ॥ मू-
त्रितस्य व्यवायगमनाद्वातोद्धतं स्वस्थानाद्भ्युतं शुक्रं मेहतो मूत्र-
स्य प्राक् पश्चाद्वा भस्मोदकसंकाशं प्रवर्त्तते तन्मूत्रशुक्रं ॥ वायुना
पीडितं शरुन्मूत्रस्रोतः प्रपद्यते ततो विड्मंथि विट्संसृष्टं च कृच्छ्रान्मू-
त्रयति स विद्धातः ॥ अत्यध्वाऽऽतपोष्णभोजनादिभिः पित्तं प्रवृद्धम-
निलेरितं बस्तिमेढ्रं गुददाहं कुर्वद्भस्तिहारिद्रक्तं सरक्तं वा मूत्रं कृच्छ्रा-
त्प्रवर्त्तयेत्स तूष्णवातः॥ वातपित्तं बस्तिमाश्रित्य मूत्रं सशूलदाहं क्षप-
यति स मूत्रक्षयः ॥ पित्तं श्लेष्मोभयमपि वा वातेन बस्तौ मूत्रं संह-
न्यते ततो मूत्रं सदाहं रक्तं पीतं श्वेतं सांद्रं कृच्छ्रात्प्रवृत्तिं शुष्कं च
शंखरोचनान्यतरचूर्णवर्णं सर्ववर्णयुक्तं वा भवति स मूत्रावसादः ॥
इति विस्तरतः प्रोक्ता रोगा मूत्रावसादजाः॥ निदानलक्षणैरूर्ध्वं वक्ष्यं-
तेऽतिप्रवृत्तिजाः ॥ इति मूत्राघातनिदानं नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

अथातः प्रमेहनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ विंशतिः प्रमेहा भवन्ति ॥
कफादुदकेक्षुसांद्रसुरापिष्टशुक्रसिकताशीतशनैर्लालाप्रमेहा दश ॥
पित्तात्क्षारकालनीलहारिद्रमांजिष्टशोणितमेहाः षट्॥ वातादसामज्ज-
हस्तिमधुमेहाश्चत्वार इति ॥ तेषां च यत्किंचिदाहारविहारजातं श्ले-
ष्ममेदोमूत्रजननं स हेतुः ॥ तत्र वातपित्तमेदःक्षेदमांसशुक्रसैरन्वि-
तो बस्तिगतः श्लेष्मा प्रमेहान् जनयति॥तैः कफशोणिताभ्यां च युक्तं
पित्तं ॥ तैर्वसालसीकामज्जौजोभिश्च वायुः ॥ त्रयाणामपि दोषाणां
श्लेष्मा प्रमेहेषु प्रायः प्राक् प्रकोपमापद्यते श्लेष्माधिष्ठानः वान्मूत्रस्य

तद्वृद्धेश्च मेदएव तेन प्रथमं दृष्यतेऽत्यंतसहामत्वान् ॥ तदनंतरं क्लेबा-
 दयः ॥ ततः श्लेष्मादिक्षये पित्तं प्रबलीभवच्छोणितमपि दूषयति ॥
 तत्क्षयेऽपि वायूरसादीन्धातून् शरीरस्य परस्परं सारभृतान्बस्तिमारु-
 ष्य मूत्रेण सह विसृजति ॥ तस्मात्कफपित्तवातजाः क्रमेण साध्य-
 याप्यासाध्याः ॥ तथा पित्तजाः संसृष्टदोषमेदःस्थानत्वाद्विरुद्धोपक्र-
 मत्वाञ्च ॥ वातजाः पुनः क्षीणेषु धातुषु महात्ययिकतया विरुद्धोपक्र-
 मत्वाञ्च ॥ मेदसि तु नातिदुष्टे पित्तजा अपि साध्यतां मच्छेयुः ॥ धातुसंष-
 र्कात्पुनः सर्वमेहेषु मूत्रमाविलं भूरि च भवति ॥ दोषदूष्याणां चो-
 त्कृष्टापकृष्टसंयोगेन मूत्रवर्णरसस्पर्शगंधविशेषाद्वर्णानामिव शुक्ल-
 ण्णादीनां शबलकल्माषादयः प्रमेहाणां भेदा भवंति ॥ तेषां पूर्वं
 रूपाण्यतिवृद्धिर्नखानां जटिलीभावश्च केशानां माधुर्यमास्यस्य ता-
 लुकंठशोषः पिपासा मलाधिक्यं बहिःकाये कायछिद्रेषु च शीते-
 च्छा स्नेहः स्वेदः सुप्तता चांगेषु पाणिपाददाहोऽतिमाधुर्यात्पिपीलि-
 कोपसर्पणं विस्रगंधता च मूत्रशरीरयोः शुक्लता च मूत्रे श्वासो नि-
 द्रा तंद्रालस्याप्रहर्षाश्च ॥ तत्र शीतं श्वेतमगंधमच्छमुदकमिवो-
 दकमेही मेहति ॥ इक्षुरसमिवातिमधुरं शीतमीषात्पिच्छिलाविलमि-
 क्षुमेही ॥ पर्युषितं सांद्रीभवत्सांद्रमेही ॥ सुरातुल्यमुपरिप्रसन्नम-
 धः सांद्रं सुरामेही ॥ दृष्टरोमा पिष्टमिव सांद्रसितं च पिष्टमेही ॥
 शुक्लमं शुक्रमिश्रं वा शुक्रमेही ॥ सरुजं ससिकतमिव सिकतामेही ॥
 मधुरमतिशीतं शीतमेही ॥ मंदं शनैः शनैः शनैर्मेही ॥ पिच्छिलं तं-
 तुवद्धमिव लालाबल्लालामेही ॥ वर्णगंधरसस्पर्शैस्तु क्षारोपमं क्षार-
 मेही ॥ उष्णं मषीकालं कालमेही ॥ सफेनमच्छमस्यं चापपन्ननी-
 लं नीलमेही ॥ कटुकं सदाहं हरिद्राफुतमिव हारिद्रमेही ॥ विसं मं-
 जिष्ठोदकवर्णं मंजिष्ठमेही ॥ विस्रमुष्णं लवणं शोणितसंकाशां शो-

णितमेही ॥ वसामिश्रं वसां वा वसामेही ॥ मज्जामिश्रं मज्जानं वा
 मज्जमेही ॥ सलसीकं मधुरमवेगं लसीकयैव च विबद्धमनुबद्धमज-
 स्रं मतश्च हस्ती खवति हस्तिमेही ॥ सफेनमच्छमोजःस्निग्धमधुरं
 तद्रौक्ष्याद्वायुः कषायत्वेनोपसृजति तेन कषायमधुरोपेतं मध्विव मे-
 हति मधुमेही ॥ स तु द्विधा कैश्चिदिष्यते ॥ धातुक्षयेणानिलप्र-
 कोपादोषावरणेन वा ॥ तदाहृतो हि वायुराहारप्रसादमादाय
 मुहुर्मुहुर्निमित्तं दोषलिङ्गानि वृद्धिक्षयौ चाविर्भावयत्कच्छसाध्यं
 मधुमेहं प्रवर्त्तयति ॥ सर्वेष्व चोपेक्ष्यमाणा मधुमेहत्वमायांति ॥
 तस्मात्सर्वेऽपि मधुमेहशब्देनोच्यन्ते यतश्च सर्वेष्वपि प्राङ्मध्विव मधु-
 रं मेहति मधुरश्वास्य देहो भवतीति ॥ तत्र प्रतिश्यायः शरीरशै-
 थिल्यमरोचकाविपाकौ प्रसेकश्छर्दिर्निद्रा कासश्च श्लेष्मजानामुपद्र-
 वा भवन्ति ॥ वृषणावदरणं बस्तिमेंद्रतोदोऽम्लिका पिपासा ज्वरो-
 दाहो मूर्च्छाऽतीसारः पांडुरोगश्च पित्तजानां ॥ हृद्ग्रहो लौल्यमनिद्र-
 ता कंपः शूलं बद्धपुरीषत्वं शोषः कासः श्वासश्च वातजानां ॥ अ-
 थैवमस्य मेदःक्लेदादिभिरभिष्यन्नदेहस्य दोषैरनुगनधातोः प्रमे-
 हाग्निरुद्धौ मांसलेष्ववकाशेषु संधिषु मर्मसु च प्रदेशविशेषाश्रया-
 त्प्राणापहारिण्यो भूयः कष्टतमोपद्रवा दश पिटिका जायन्ते सुतरां
 चाधःकाये ॥ तदभिमुखा हि प्रमेहिणां दोषाः ॥ तद्यथा ॥ शरा-
 विका कच्छपिका जालिनी पुत्रिणी विदारिका सर्षपिका मसूरिका
 ऽलजी विनता विद्रधिश्च ॥ तत्र श्यावा क्लेदवेदनायुक्ता निम्नमध्योच्च-
 तौघा शरावसंस्थानप्रमाणा शराविका ॥ महामूला ऽवगाढार्तितादा श्ल-
 क्षणा कच्छपपृष्ठनिष्ठा कच्छपिका ॥ महाशया ऽतितोदा स्तब्धा स्नि-
 ग्धस्त्राविणी सूक्ष्मच्छिद्रा मांससिराजालाहता जालिनी ॥ महती पि-
 टिकाभिरल्पाभिराचिता पुत्रिणी ॥ कठिना विदारिकंदबहृत्ता विदा-
 रिका ॥ शीघ्रपाका महावेदना सर्षपाकृतिप्रमाणा तद्विधाभिश्च पि-

द्विकाभिश्चिता सर्पपिका ॥ मसूराकारप्रमाणा मसूरिका ॥ त्वचमु-
त्थानादिव दहति स्फोटैरावृता विसर्पति रक्तकृष्णा तृणमोहज्वरकरी
दाहभूयिष्ठाऽतिकष्टा चालजी ॥ महती नीलाऽवगाढरुक्क्रेदा पृष्ठोदरा-
न्यतराधिष्ठाना विनता विनता ॥ विद्रधिस्तु वक्ष्यते पृथगेव ॥ तासांमा-
द्याः पंचातिबलश्लेष्ममेदःसंभवेन मूलव्याधयेकरूपत्वात्तद्विद्विकारित-
या दुःसाध्याः ॥ न त्वितराः पित्तोल्बणतयाऽल्पकफमेदोभवात् ॥ प्रमे-
हवशाच्च पिडकासु यथास्वं दोषोद्रेको भवतीति ॥ भवति चात्र ॥
प्रमेहेण विनाऽप्येता जायन्ते दुष्टमेदसः ॥ तावच्च नोपलक्ष्यन्ते याव-
द्वस्तुपरिग्रहः ॥ हरिद्रवर्णं रक्तं वा मेहप्राग्रूपवर्जितं ॥ यो मूत्रयेन्न
तं मेहं रक्तपित्तं च तद्विदुः ॥ दृष्ट्वा प्रमेहं मधुरं सपिच्छं मधूपमं स्या-
द्विबिधो विचारः ॥ संपूरणाद्वा कफसंभवः स्यात्क्षीणेषु दोषेष्वनिला-
त्मको वा ॥ सपूर्वरूपाः कफपित्तमेहाः क्रमेण ये वातरूताश्च मेहाः ॥
साध्या न ते पित्तरूतास्तु याप्याः साध्यास्तु मेदो यदि नातिदुष्टं ॥
॥ इति प्रमेहनिदानं नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

अथातो विद्रधिद्विगुल्मनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ भुक्तैः पर्यु-
षितात्युष्णरूक्षशुष्कविदाहिभिः ॥ जिह्मशय्याविचेष्टाभिस्तैस्तैश्चा-
सृक्प्रदृषणैः ॥ दुष्टत्वङ्मांसमेदोस्थिस्रावासृक्कंडराश्रयः ॥ यः शोफो
बहिरंतर्वा महामूलो महारुजः ॥ वृत्तः स्यादायतो यो वा स्मृतः पो-
ढा स विद्रधिः ॥ दोषैः पृथक् समुदितैः शोणितेन क्षतेन च ॥ बाह्यो-
ऽत्र तत्र तत्राग्रे दारुणो ग्रथितोन्नतः ॥ आंतरो दारुणतरो गंभीरो
गुल्मवद्वनः ॥ बल्मीकवत्समुच्छ्रायी शीघ्रघात्यग्निशस्त्रवत् ॥ नाग्नि-
बस्तियकृत्स्नीहृक्कोमद्वत्कुक्षिवंक्षणे ॥ स्याद्दृक्कयोस्पाने च वातात्तत्राति-
तीव्ररूक् ॥ श्यावारुणश्चिरोत्थानपाको विषमसंस्थितिः ॥ व्यधच्छे-
दभ्रमानाहस्यदसर्पणशब्दवान् ॥ रक्तताम्रासितः पित्तात्तृणमोहज्वर-
दाहवान् ॥ क्षिप्रोत्थानप्रपाकश्च पांडुः कंडूयुतः कफान् ॥ सोत्क्लेशशी-

तकस्तंभजृम्भारोचकगौरवाः ॥ चिरोत्थानविदाहश्च संकीर्णः सन्निपा-
ततः ॥ सामर्थ्याच्चात्र विभजेद्वाद्याभ्यन्तरलक्षणं ॥ रुष्णस्फोटावृतः
श्यावस्तीव्रदाहुरुजाज्वरः ॥ पित्तलिंगोऽसृजा बाह्यः स्त्रीणामेव तथाऽ-
तरः ॥ शस्त्राद्यैरभिघातेन क्षते वाऽपथ्यकारिणः ॥ क्षतोष्मा वायु-
विक्षिप्तः सरक्तं पित्तमीरयन् ॥ पित्तासृग्लक्षणं कुर्याद्विद्रधिं भू-
र्युपद्रवं ॥ तेषूपद्रवभेदश्च स्मृतोऽधिष्ठानभेदतः ॥ नाभ्यां हिध्मा भ-
वेद्वस्तौ मूत्ररुच्छ्रेण पूति च ॥ श्वासो यकृति रोधस्तु धीन्मुच्छ्वा-
सस्य तृद् पुनः ॥ गलग्रहश्च क्लोम्नि स्यात्सर्वांगप्रग्रहो हृदि ॥ प्रमो-
हस्तमकः कासो हृदयोद्दहनं व्यथा ॥ कुक्षिपार्श्वीतरांसार्तिः कु-
क्षावाटोपजन्म च ॥ सक्थोर्यहो वंक्षणयोर्दृक्कयोः कटिपृष्ठयोः ॥
पार्श्वयोश्च व्यथा पायौ पवनस्य निरोधनं ॥ आमपक्वविदग्धत्वं तेषां
शोफवदादिशेत् ॥ नाभेरूर्ध्वं मुखात्पक्वाः प्रस्रवंत्यधरे गुदात् ॥ उभा-
भ्यां नाभिजो विद्यादोषं क्लेदाच्च विद्रधौ ॥ यथास्त्रं व्रणवत्तत्र वि-
वर्ज्यः सन्निपातजः ॥ पक्वो हृन्नाभिवस्तिस्थो भिन्नोऽतर्बहिरेव वा ॥
पक्वश्चांतः स्रवन् वक्त्रात्क्षीणस्योपद्रवान्वितः ॥ एवमेव स्तनसिरा
विष्टताः प्राप्य योषितां ॥ सूतानां गर्भिणीनां वा संभवेच्छ्रयथुर्धनः
॥ स्तने सदुग्धे ऽदुग्धे वा बाह्यविद्रधिलक्षणः ॥ नाडीनां सूक्ष्म-
वक्रत्वात्कन्यानां तु न जायते ॥ क्रुद्धो रुद्धगतिर्वायुः शोफशू-
लकरश्चरन् ॥ मुष्कौ वंक्षणतः प्राप्य फलकोशाभिवाहिनीः ॥
प्रपीड्य धमनीर्द्विद्विं करोति फलकोशयोः ॥ दोषास्रमेदोमूत्रांत्रैः
स वृद्धिः ससथा गदः ॥ मूत्रांत्रजावप्यनिलाद्धेतुभेदस्तु केव-
लं ॥ वातपूर्णदृतिस्पर्शो रूक्षो वातादहेतुरुक् ॥ पक्वोदुंबरसंका-
शः पित्ताद्वाहोष्मपाकवान् ॥ कफाच्छीतो गुरुः स्निग्धः कंदूमा-
न्कठिनोऽल्परुक् ॥ रुष्णस्फोटावृतः पित्तलिंगवृद्धिश्च रक्ततः ॥ क-
फवन्मेदसा वृद्धिर्मृदुस्तालफलोपमः ॥ मूत्रधारणशीलस्य मूत्रजः स

तु गच्छतः ॥ अंशोभिः पूर्णदृतिवत्क्षोभं याति सरुद्धदुः ॥ मूत्रक-
 च्छ्रमधः स्याच्च बल्यं फलकोशयोः ॥ वातकोपेभिराहारैः शीततोया-
 वगाहनैः ॥ धारणेरणभाराध्वविषमांगप्रवर्तनैः ॥ क्षोभणैः क्षुभितोऽ-
 न्यैश्च क्षुद्रांत्रावयवं यदा ॥ पवनो विगुणीकृत्य स्वनिवेशादधो नयेत् ॥
 कुर्याद्वक्षणेसंधिस्थो ग्रंथ्याभं श्वयथुं तदा ॥ उपेक्षमाणस्य च मुष्क-
 दृद्धिमाध्मानरुक्स्तंभवती स वायुः ॥ प्रपीडितोऽतः स्वनवान्प्रयाति
 प्रध्मापयन्नेति पुनश्च मुक्तः ॥ अंत्रदृद्धिरसाध्योऽयं वातदृद्धिसमाक-
 तिः ॥ रूक्षरूष्णारुणसिरातंतुजालगवासितः ॥ गुल्मोऽष्टधा पृथग्दोषैः
 संसृष्टैर्निचयं गतैः ॥ आर्तवस्य च दोषेण नारीणां जायतेऽष्टमः ॥
 अथ यो ज्वरातिसारादिभिर्वमनादिभिर्वा कर्मभिः कर्शितो वातलान्या-
 हारयत्याहाराभिलाषी वा शीतमुदकं पिबत्यन्नपानानंतरं वा लंघनप्लव-
 नव्यवाययानयानादीन् देहविक्षोभिणः सेवतेऽनुदीर्णा वा छर्दिमुदी-
 रयत्युदीर्णान्वा वातादीन्निश्वासोच्छ्वासौ वा निगूष्णात्यग्नेहपूर्वं वा
 वमनविरेचने करोति तथा कर्शितएवातिविदाहिनोऽभिष्यंदिनो वा
 निषेवते तस्य यथास्वं वातप्रधानाः प्रकुपिताः दोषाः पृथक् संसृष्टाः सम-
 स्ताः सरक्ता वा महास्रोतोऽनुप्रविश्यादृत्योर्ध्वमधश्च मार्गं शूलमुपजन-
 यंतो गुल्ममभिनिर्वर्तयंति ॥ यतश्च तस्मिन् शूलविद्वद्भव व्यथ्यतेऽति-
 वेदनादितः रुच्छ्रोच्छ्वासस्तस्माच्छूलमित्युच्यते ॥ तत्रातिकर्शनात्क-
 फपित्ताभ्यां वा मार्गरोधाल्लब्धाश्रयो वायुरुत्प्लुतो रौक्ष्यात्कठिनीभूतः
 स्वाशये स्वतंत्रः परतंत्रो वा पित्तश्लेष्माशये स्पर्शोपलभ्यः पिंडित-
 त्वादमूर्तोऽपि मूर्ततामिवोपगतो ग्रंथिरूपेणावतिष्ठमानो गुल्मसंज्ञां
 लभते ॥ तस्य पंच स्थानानि बस्तिर्नाभिः पार्श्वं हृदयं च ॥ अथास्य
 पूर्वरूपाणि सदनमग्निशरीर्योररुचिः सौहित्यासहिष्णुताकुक्षिशूला-
 त्याध्मानमुद्विरणं बहुशो विदग्धेऽन्ने छर्दिराटोपो मलस्याप्मादुर्भावो
 प्रवृत्तिश्च ॥ तत्र वातात्सूचयेव शंकुनेव व्यधो मन्याशिरःशंखशूल-

ज्वरांगमर्दप्रीहादोपात्रकूजोदावर्तोच्छ्वासोपरोधमुखशोषस्तब्धगात्रताः
 वायुकालेषूपद्रवद्विर्विषमाम्निता कृष्णारुणपरुषत्वद्वखादित्वं गुल्म-
 आस्य चलत्वाद्यायोरनियतस्थानसंस्थानोदयप्रलयाल्पमहारुजः पि-
 पीलिकापरिगतइव तोदस्फुरणबहुलो विस्तारयतीव स्वदेशं चर्मइव
 कदाचित्कदाचित्संकोचयतीव हर्षयतीव रोमाणि वेदनातिप्रवृत्तौ तु स
 र्वस्मिन्नपि देहे प्रायो बस्त्याश्रयश्च भवति॥पित्ताद्वाहो धूमकोऽम्लक
 स्तृष्णा ज्वरः स्वेदो विद्वेदो मूर्च्छा शीतोपशयता हरितहारिद्रत्वं गुल्म-
 आस्य तप्तायःपिंडइव तमवकाशं दहति दूयते धूमायत ऊष्मायते शि-
 थिलइव घ्नणइवास्पर्शसहो निर्लोमा प्रायो नाभ्याश्रयश्च ॥ कफात्
 स्तैमित्यमरोचकाविपाकौ हृदयोपलेपः शीतज्वरस्तृप्तिः सदनं कासो
 हृत्तासः पीनसो निद्राऽऽलस्यं नखादिषु शुक्लता गुल्मश्च सुप्तस्थि-
 रगुरुकठिनावगाढोऽल्परुक् प्रायो हृत्पार्श्वोश्रयश्च ॥ संसृष्टलिंगः सं-
 सर्गात्स त्रिविधः ॥ सर्वलिंगनिचयेन च यो गुल्मः सोऽसाध्यः ॥ र-
 क्तगुल्मस्तु गर्भकोष्ठार्त्तवोपगमनवैशेष्यात्पारतंत्र्यादवैशारद्यादपचा-
 रानुरोधाच्च स्त्रिया एव भवति ॥ तत्र यदा सा ऋतुमती नवप्रसूता
 योनिरोगिणी वा वातलान्यासेवते तदाऽस्या वायुः कुपितो योन्या
 मुखमनुप्रविश्यात्तवमुपरुणाद्धि ॥ तदुपरुध्यमानं मासे मासे कुक्षि-
 मभिनिर्वर्त्तयति गर्भलिंगानि च हृत्तासतंद्रांऽगसाददौर्हृदस्तन्यद-
 र्शनादीनि ॥ वायुसंसर्गात्पुनः पित्तैकप्रकोपतया च वातपित्तगुल्म-
 रूपाणि क्रमाच्छूलस्तंभदाहातीसारादीनि गर्भाशये च सुतरां शूलं
 तथा योन्या दौर्गध्यमात्मावं च करोति ॥ गुल्मश्च न गर्भइवांगैः पि-
 ङ्गितएव तु चिरेण सशूलं स्पंदते ॥ गुल्मएव च वर्द्धते न कुक्षिः ॥
 स्वदोषाधिष्ठानश्च सर्वो भवति गुल्मः ॥ तस्माच्चिरेण नैव पाकमेति

॥ भृशदुष्टरक्ताश्रयत्वात् विद्रधिः शीघ्रपाको भवतीति ॥ भवति चात्र ॥ गुल्मेऽतराश्रये वस्तिकुक्षित्प्लीहवेदना ॥ अग्निवर्णबलभ्रंशो वेगानां चाप्रवर्तनं ॥ अनो विपर्ययो बाह्ये कोष्ठंगेषु तु नातिरूक् ॥ वैवर्ण्यमवकाशस्य बहिरुन्नतताऽधिकं ॥ साटोपमत्युग्ररुजमाध्मानमुदरे भृशं ॥ ऊर्ध्वाधो वानरोधेन तमानाहं प्रचक्षते ॥ घनोष्ठी-
लोपमो ग्रंथिरष्ठीलोर्ध्वसमुन्नतः ॥ आनाहलिंगस्तिर्यक् च प्रत्यष्ठीला तदाकृतिः ॥ पकाशयाद्गुदोपस्थं वायुस्तीव्ररुजः प्रयन् ॥ तूनी प्रतूनी तु भवेत्स एवातो विपर्यये ॥ उद्गारबाहुल्यपुरीषबंधतृप्तक्षमत्वां-
त्रविकूजनानि ॥ साटोपमाध्यानमपक्तिशक्तिमासन्नगुल्मस्य वदन्ति चिन्हं ॥ ॥ इति विद्रधिवृद्धिगुल्मनिदानं नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

॥ अथात उदरनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ रोगाः सर्वेऽपि मं-
देऽग्नौ सुतरामुदराणि तु ॥ अजीर्णान्मलिनैश्चान्नैर्जायन्ते मलसं-
चयात् ॥ ऊर्ध्वाधो धातवो रुध्वा वाहिनीरंबुवाहिनीः ॥ प्राणान्यपा-
नान्संदूष्य कुर्युस्त्वद्भांससंधिगाः ॥ आध्माप्य कुक्षिमुदरम-
ष्टधा तच्च भिद्यते ॥ पृथग्दोषैः समस्तैश्च प्लीहबद्धक्षतोद-
कैः ॥ तेनार्ताः शुष्कताल्वोष्ठाः शूनपादकरोदराः ॥ नष्टचेष्टाबला-
हाराः कृशाः प्रध्मातकुक्षयः ॥ स्युः प्रेतरूपाः पुरुषा भाविन-
स्तस्य लक्षणं ॥ क्षुन्नाशोऽन्नं चिरात्सर्वं सविदाहं च पच्यते ॥ जी-
र्णाजीर्णं न जानाति सौहित्यं सहते न च ॥ क्षीयते बलतः शश्व-
च्छ्वसित्यल्पेऽपि चेष्टिते ॥ वृद्धिर्विशोऽप्रवृत्तिश्च किञ्चिच्छोफश्च पा-
दयोः ॥ रुग्बस्तिबंधौ ततता लघ्वल्पैर्भोजनैरपि ॥ राजीजन्म व-
लीनाशो जठरे जठरेषु तु ॥ सर्वेषु तंद्रा सदनं मलसंगोऽल्पबन्हि-
ता ॥ दाहः श्वयथुराध्मानमंते सलिलसंभवः ॥ सर्वं त्वतोयमरुण-
मशोफं नातिभारिकं ॥ गवाक्षितं सिराजालैः सदा गुडगुडायते ॥ ना-

१ तथाचागमः ॥ मांसशोणितभूयस्त्वात् पाकं गच्छति विद्रधिः ॥ मांसं शोणितहीनत्वाद्गुल्मः पाकं न गच्छतीति ॥

भिमंत्रं च विष्टभ्य वेगं कृत्वा प्रणश्यति ॥ मारुतो हृत्कटीनाभि-
 पायुवंक्षणवेदनाः ॥ सशब्दो निश्चरेद्वायुर्विड्बन्धो मूत्रमल्पकं ॥ ना-
 निमंदोऽनलो लौल्यं न च स्याद्विरसं मुखं ॥ तत्र वातोदरे शो-
 फः पाणिपन्मुष्कसंधिषु ॥ कुक्षिपार्श्वोदरकटीपृष्ठरुक् पर्वभेदनं-
 शुष्ककासोऽगमदोऽधो गुरुता मलसंग्रहः ॥ श्यावारुणत्वगादित्वम-
 कस्माद्भासद्विमतम् ॥ सतोदभेदमुदरं तनुकृष्णसिरातनं ॥ आ-
 ध्मातृदृतिवच्छब्दमाहतं प्रकरोति च ॥ वायुश्चात्र सरुक्शब्दो वि-
 चरेत्सर्वतो गतिः ॥ पित्तोदरे ज्वरो मूर्च्छा दाहस्तृट् कटुकास्य-
 ता ॥ भ्रमोऽतिसारः पीतत्वं त्वगादावुदरं हरित् ॥ पीतताम्रसि-
 रानद्धं सखेदं सोष्म दृश्यते ॥ धूमायति मृदुस्पर्शः क्षिप्रपाकं प्रदूयते
 ॥ श्लेष्मोदरेऽगसदनं स्वापः श्वयथुगौरवं ॥ निद्रोत्केशारुचि-
 श्वासकासशुक्लत्वगादिताः ॥ उदरं स्तिमितं स्निग्धं शुक्रराजीतं
 महत् ॥ चिराभिवृद्धिकठिनं शीतस्पर्शं गुरुस्थिरं ॥ त्रिदोषकोपनै-
 स्तैस्तैः स्त्रीदत्तैश्च रजोमलैः ॥ गरदूषीविपाद्यैश्च सरक्ताः संचिता मलाः
 ॥ कोष्ठं प्राप्य विकुर्वाणाः शोषमूर्च्छाभ्रमान्वितं ॥ कुर्युस्त्रिलिंगमुदरं शी-
 घ्रपाकं सुदारुणं ॥ बाधते तच्च सुतरां शीतवाताभ्रदर्शने ॥ अत्याशितस्य
 संक्षोभाद्यानपानातिचेष्टितैः ॥ अतिव्यवायकर्मध्ववनव्याधिकर्शनैः
 ॥ वामपार्श्वोऽश्रितः प्लीहा च्युतः स्थानाद्विवर्द्धते ॥ शोणितं वा रसादिभ्यो
 विवृद्धं तं विवर्द्धयेत् ॥ सोष्णीलेवातिकठिनः प्रोन्नतः कूर्मपृष्ठवत् ॥ क्रमेण-
 वर्द्धमानश्च कुक्षावुदरमावहेत् ॥ श्वासकासपिपासास्यवैरस्याध्मानरु-
 ग्ज्वरैः ॥ पांडुत्वक्च्छर्दिमूर्च्छार्तिदाहमोहैश्च संयुतं ॥ अरुणाभं विवर्णं
 वा नीलहारिद्रराजिमत् ॥ उदावर्त्तरुगानाहैर्भोहतृड्दहनज्वरैः ॥ गौरवारु-
 चिकाठिन्यैर्विद्यात्तत्र मलान् क्रमात् ॥ प्लीहवदक्षिणात्पार्श्वोत्कुर्याद्य-
 कृदपि च्युतं ॥ पक्ष्मवालैः सहात्नेन भुक्तेर्बद्धायने गुदे ॥ दुर्नामभिरुदावर्त्तै-

रन्त्रैर्वात्रोपलेपिभिः॥वर्चःपित्तकफान् रुध्वा करोति कुपितो ऽनिल ॥
 अपानो जठरं तेन स्युर्दाहृतृद्वज्वरक्षवाः ॥ श्वासकासोरुसदनं
 शिरोहृन्नाभिपायुरुक् ॥ मलसंगोऽरुचिः श्छर्दिरुदरं मूढमारुतं ॥स्थि-
 रं नीलारुणसिराराजिनद्धमराजि वा ॥ नाभेरुपरि च प्रायो गोपु-
 च्छाकृति जायते ॥ अस्थ्यादिशल्यैः सान्निश्वेद्भुक्तैरत्यशनेन वा ॥
 भिद्यते पच्यते चांत्रं तच्छिद्रैश्च स्रवन् बहिः ॥ आमएव गुदा-
 देति ततोऽल्पाल्पः स विद्रुसः ॥ तुल्यः कुणपन्धेन पिच्छिलः
 पीतलोहितः ॥ शेषश्चापूर्य जठरं जठरं घोरमावहेत् ॥ वर्द्धते तदधो
 नाभेराशु चैति जलात्मतां ॥ उद्विक्तदोषरूपं च व्याप्तं च श्वास-
 तृद्भ्रमैः ॥ छिद्रेदरमिदं प्राहुः परिस्त्रावीति चापरे ॥ प्रवृत्तस्त्रेह-
 पानादेः सहसाऽऽमांशुपायिनः ॥ अत्यंशुपानान्मन्दाग्नेः क्षीणस्या-
 तिकृशस्य वा ॥ रुध्वांऽऽमांशुमार्गाननिलः कफश्च जलमूर्च्छितः ॥ वर्द्ध-
 येतां तदेवांशु तत्स्थानादुदराश्रितौ ॥ ततःस्यादुदरं तृष्णागुदस्रुतिरु-
 जान्वितं ॥ कासश्वासारुचियुतं नानावर्णसिराततं ॥ तोयपूर्णदृ-
 तिस्पर्शशब्दप्रक्षोभवेपथु ॥ दकोदरं महत्स्निग्धं स्थिरमावृत्तनाभि
 तत् ॥ उपेक्षया च सर्वेषु दोषाः स्वस्थानतश्च्युताः ॥ पाकाद्रवा द्रवीकुर्युः
 संधीन् ह्यतोमुखान्यपि ॥ स्वेदस्तु बाह्यस्रोतःसु विहतस्तिर्यगास्थितः
 ॥ तदेवोदकमाप्याय्यपिच्छां कुर्यात्तदा भवेत् ॥ गुरुदरं स्थिरं वृत्तमाहृतं
 च सशब्दवत् ॥ मृदु व्यपेतराजीकं नाभ्यां स्पृष्टं च सर्पति ॥ तदनूद-
 कजन्मास्मिन् कुक्षिवृद्धिस्ततोऽधिका ॥ सिरांतर्द्धानमुदकजठरोक्तं
 च लक्षणं ॥ वातपित्तकफप्लीहसन्निपातोदकोदरं ॥ कृच्छ्रं यथोक्त-
 रं पक्षात्परं प्रायोऽपरे हतः ॥ सर्वं च जातसलिलं रिद्येक्तोपद्रवान्वि-
 तं ॥ जन्मनैवोदरं सर्वं प्रायः कृच्छ्रतमं मतं ॥ बलिनस्तदजातांशु
 यत्नसाध्यं नवोत्थितं ॥ ॥ इत्युदरनिदानं नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२

अथातः पांडुरोगकामलाशोफविसर्पनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ पित्तप्रधानाः कुपिता यथोक्तैः कोपनैर्मलाः ॥ तत्रानिलेन बलिना क्षिप्तं पित्तं हृदि स्थितं ॥ धमनीर्दश संप्राप्य व्याभुवत्सकलं वपुः ॥ श्लेष्मत्वग्रक्तप्रांसानि प्रदूष्यांतरमाश्रितं ॥ त्वङ्मांसयोस्तत्कुरुते त्वचि वर्णान् पृथग्विधान् ॥ पांडुहारिद्रहरितान्पांडुत्वं तेषु चाधिकं ॥ यतोऽतः पांडुरित्युक्तः स रोगस्तेन गौरवं ॥ धातूनां स्याच्च शैथिल्यमोजसश्च गुणक्षयः ॥ ततोऽल्परक्तमेदस्को निःसारः स्याच्छुभेन्द्रियः ॥ मृद्यमानैरिवागैर्ना द्रवता हृदयेन च ॥ शूनाक्षिकूटः सदनः कोपनः घृवनोऽल्पवाक् ॥ अन्नहिट् शिशिरद्वेषी शीर्णरोमा हतानलः ॥ सन्नसक्थिर्ज्वरी श्वासी कर्णक्ष्वेडी श्रमी भ्रमी ॥ स पंचधा पृथग्दोषैः समस्तैर्मृत्तिकादनात् ॥ प्राग्रूपमस्य हृदयस्पंदनं रुक्षता त्वचि ॥ अरुचिः पीतमूत्रत्वं स्वेदाभावोऽल्पवन्हिता ॥ सादः श्रमोऽनिलात्तत्र गात्ररुक् तोदकंपनं ॥ रुष्णरुक्षारुणसिरानखविष्णमूत्रनेत्रता ॥ शोफानाहास्यवैरस्यविदशोषाः पार्श्वमूर्द्धरुक् ॥ पित्ताद्हरितपीताभसिरादित्वं ज्वरस्तमः ॥ तृदस्वेदमूर्च्छाः शीतेच्छा दौर्गन्ध्यं कटुवक्रता ॥ वर्चोभेदोऽम्लको दाहः कफाच्छुक्लसिरादिता ॥ तंद्रालवणवक्रत्वरोमहर्षस्वरक्षयाः ॥ कासश्छर्दिश्च निचयान्मिश्रलिंगोऽतिदुःसहः ॥ मृत्कषायाऽनिलं पित्तमूषरा मधुरा कफं ॥ दूषयित्वा रसार्दाश्च रौक्ष्याद्भुक्तं विरुक्ष्य च ॥ स्रोतांस्यपक्वैवापूर्य कुर्याद्रुध्वा च पूर्ववत् ॥ पांडुरोगं ततः शूननाभिपादास्यमेहनः ॥ पुरीषं कृमिवन्मुंचेद्भिन्नं सासृक्कफं नरः ॥ यः पांडुरोगी सेवेन पित्तलं तस्य कामलां ॥ कोष्ठशाखाश्रयां पित्तं दग्ध्वाऽसृङ्मांसमावहेत् ॥ हारिद्रेनेत्रमूत्रत्वङ्मुखवक्रशकृत्तथा ॥ दाहाविपाकतृष्णावान् मेकाभो दुर्बलेंद्रियः ॥ भवेत्पित्तोल्बणस्यासौ पांडुरोगादृतेऽपि च ॥ उपेक्षया च शोफादद्या सा रुच्छा कुंभकामला ॥ हरितश्चावपीत-

त्वं पांडुरोगे यदा भवेत् ॥ वातपित्ताद्भ्रमस्तृष्णा स्त्रीष्वहर्षो मृदुर्ज्वरः
 ॥ तंद्रा बलानलभ्रंशो लोठरं तं हलीमकं ॥ अलसश्चेति शंसंति तेषां
 पूर्वमुपद्रवाः ॥ शोफप्रधानाः कथिताः स एवातो निगद्यते ॥ पित्त-
 कक्रान् वायुर्दुष्टो दुष्टान् बहिःसिराः ॥ नीत्वा रुद्धगतिस्तैर्हि
 कुर्यात्बद्धांससंश्रयं ॥ उत्सेधं संहतं शोफं तमाहुर्निचयादतः ॥ सर्वं
 हेतुविशेषैस्तु रूपभेदान्नवात्मकं ॥ दोषैः पृथक् द्वयैः सर्वैरभिघातादि-
 षादपि ॥ द्विधा वा निजमागतं सर्वांगैकांगजं च तं ॥ पृथून्नतग्र-
 थितताविशेषश्च त्रिधा विदुः ॥ सामान्यहेतुः शोफानां दोषजानां विशे-
 षतः ॥ व्याधिकर्मोपवासादिकीणस्य भजतो द्रुतं ॥ अतिमात्रमथान्यस्य
 गुर्वम्लस्निग्धशीतलं ॥ लवणक्षारतीक्ष्णोष्णशाकांबुस्वप्नजागरं ॥ मृद्वा-
 म्यमांसवद्भ्रमजीर्णश्रममैथुनं ॥ पदान्तेर्मार्गगमनं यानेन क्षोभिणाऽपि
 वा ॥ श्वासकासातिसाराशो जठरप्रदरज्वराः ॥ विसूच्यलसकच्छर्दि-
 गर्भवीसर्पपांडवः ॥ अन्ये च मिथ्योपक्रांतास्तैर्दोषा वक्षसि स्थिताः ॥
 ऊर्ध्वं शोफमथो बलौ मध्ये कुर्वति मध्यगाः ॥ सर्वांगगाः सर्वगतं प्र-
 त्यंगेषु तदाश्रयाः ॥ तत्पूर्वरूपं दवथुः सिरायामोऽगगौरवं ॥ बाताच्छो-
 फश्चलो रूक्षः खररोमाऽरुणासितः ॥ संकोचस्पंदहर्षातिनोदभेदप्रमु-
 सिमान् ॥ क्षिप्रोत्थानशमः शीघ्रमुन्नमेत्पीडितस्तनुः ॥ स्निग्धोष्णम-
 र्दनैः शाम्येद्रात्रावल्पो दिवा महान् ॥ त्वक्च सर्पपलिमेव तस्मिंश्चि-
 मिचिमायते ॥ पीतरक्तासिताभासः पित्तादाताग्नरोमवान् ॥ शीघ्रानु-
 सारप्रशमो मध्ये प्राक् जायते तनुः ॥ सतृड्दाहज्वरस्वेददवक्लेदमद-
 भ्रमः ॥ शीताभिलाषी विद्धेदी गंधी स्पर्शासहो मृदुः ॥ कंदूमान् पां-
 दुरोमत्वक्ठिनः शीतलो गुरुः ॥ स्निग्धः श्लक्ष्णः स्थिरः स्त्यानो नि-
 द्राछर्द्यग्निसादरुत् ॥ आक्रांतो नोन्नमेत्कच्छशमजन्मा निशाबलः ॥
 सवेच्चासृक्चिरात्पिच्छां कुशशस्त्रादिविक्षतः ॥ स्पर्शोष्णक्रांक्षी च क-
 फाद्यथास्वं द्वंद्वजास्त्रयः ॥ संकराद्धेतुलिंगानां निचयान्निचयात्मकः ॥

अभिघातेन शम्बादिछेदभेदक्षतादिभिः ॥ हिमानिलोदध्यनिलैर्महात-
 कपिकच्छुजैः ॥ रसैः शूकैश्च संस्पर्शाच्छुयथुः स्याद्विसर्पवान् ॥ भृशोष्मा
 लोहिताभासः प्रायशः पित्तलक्षणः ॥ विषजः सविषप्राणिपरिसर्पण-
 मूत्रणात् ॥ दंष्ट्रादंतनखापातादविषप्राणिनामपि ॥ विषमूत्रशुक्रोपह-
 तमलवहस्रसंकरात् ॥ विषवृक्षानिलस्पर्शाद्भ्रयोगावचूर्णनात् ॥ मृदु-
 श्रलोऽवलंबी च शीघ्रो दाहुरुजाकरः ॥ नवोऽनुपद्रवः शोफः साध्यो
 ऽसाध्यः पुरेरितः ॥ स्याद्विसर्पोऽभिघातातैर्दोषैर्दृष्यैश्च शोफवत् ॥ अधि-
 ष्ठानं च तं प्राहुर्बाह्यांतरुभयाश्रयात् ॥ यथोत्तरं च दुःसाध्यास्तत्र
 दोषा यथायथं ॥ प्रकोपनैः प्रकुपिता विशेषेण विदाहिभिः देहे शीघ्र-
 विसर्पति तेंऽतरंतःस्थिता बहिः ॥ बहिस्था द्वितये द्विस्था विद्यात्तत्रां-
 तराश्रयं ॥ मर्मोपतापात्संमोहादयनानां विषट्णनात् तृष्णातियोगा-
 द्वेगानां विषमं च प्रवर्तनात् ॥ आशु चाग्निबलभ्रंशादतो बाह्यं विप-
 र्ययात् ॥ तत्र वातात्परीसर्पो वातज्वरसमव्यथः ॥ शोफस्फुरणनिस्तो-
 दभेदायामार्तिहर्षवान् ॥ पित्ताद्भुतगतिः पित्तज्वरलिंगोऽतिलोहितः ॥
 कफात्कंदूयुतः स्निग्धः कफज्वरसमानरुक् ॥ स्वदोषलिंगैश्चीयन्ते सर्व-
 स्फोटैरुपेक्षिताः ॥ ते पक्वभिन्नाः स्वं स्वं च बिभ्रति व्रणलक्षणं ॥ वा-
 तपित्ताज्ज्वरच्छर्दिमूर्च्छाऽतीसारतृद्भ्रमैः ॥ अस्थिभेदाग्निसदनतम-
 कारोचकैर्युतः ॥ करोति सर्वमंगं च दीप्तांगारावकीर्णवत् ॥ यं यं देशं
 विसर्पश्च विसर्पति भवेत्स सः ॥ शांतांगारासितो नीलो रक्तो वाऽऽशु च
 चीयते ॥ अग्निदग्धइव स्फोटैः शीघ्रगत्वाद्भुतं च सः ॥ मर्मानुसारी वीस-
 र्पः स्याद्वातोऽतिबलस्ततः ॥ व्यथेदंगं हरेत्संज्ञां निद्रां च श्वासमीर-
 येत् ॥ हिष्मां च स गतोऽवस्थामीदृशीं लभते न ना ॥ कचिच्छर्मरति-
 यस्तो भूमिशय्यासनादिषु ॥ चेष्टमानस्ततः क्लिष्टो मनोदेहश्रमोद्भ-
 वां ॥ दुष्प्रबोधोऽश्रुते निद्रां सोऽग्निवीसर्पउच्यते ॥ कफेन रुद्धः प्रव-
 नो भित्त्वा तं बहुधा कफं ॥ रक्तं वा दृद्धरक्तस्य त्वक्स्तिरास्त्रावमां-

संगं ॥ दूषयित्वा च दीर्घाणुवृत्तस्थूलवरात्मनां ॥ ग्रंथीनां
 कुरुते मालां रक्तानां तीव्ररुग्ज्वरां ॥ श्वासकासातिसारास्य
 शोषहिष्मावमिभ्रमैः ॥ मोहवैवर्ण्यमूच्छीगभंगाग्निसदनैर्युतां ॥ इ-
 त्ययं ग्रंथिवीसर्पः कफमारुतकोपजः ॥ कफपित्ताज्ज्वरस्तंभो तं-
 द्रानिद्राशिरोरुजः ॥ अंगावसादविक्षेपप्रलापारोचकभ्रमाः ॥ मूच्छी-
 ऽग्निहानिर्भेदोऽश्वां पिपासेन्द्रियगौरवं ॥ आमोपवेशनं लेपः स्रोतसां
 स च सर्पति ॥ प्रायेणामाशये गृणहन्नेकदेशं नचातिरुक् ॥ पिडकै-
 र्वकीर्णोऽतिपीतलोहितपांडुरैः ॥ मेचकाभोऽसितः स्निग्धो मलिनः
 शोफवान् गुरुः ॥ गंभीरपाकः प्राज्योष्मा स्पृष्टः क्लिन्नोऽवदीर्यते ॥
 पंकवच्छीर्णमांसश्च स्पष्टघ्रायुसिरागणः ॥ श्वगंधिश्च वीसर्प कर्द-
 माख्यमुशंति तं ॥ सर्वजो लक्षणैः सर्वैः सर्वधात्वभिसर्पणः ॥ बाह्य-
 हेतोः क्षतात्कुट्टः सरक्तं पित्तमीरयन् ॥ विसर्पं मारुतः कुर्यात्कुलत्थ-
 सदृशैश्चितं ॥ स्फोटैः शोफज्वररुजादाहाढ्यं श्यावलोहितं ॥ पृथग्दो-
 पैस्त्रयः साध्या द्वंद्वजाश्चानुपद्रवाः ॥ असाध्यौ क्षतसर्वोत्थौ सर्वे चा-
 क्रांतमर्मकाः ॥ शीर्णस्त्रायुसिरामांसाः प्रक्लिन्नाः श्वगंधयः ॥ ॥ इति
 पांडुकामलाशोफविसर्पनिदानं नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

अथातः कुष्ठकृमिनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ मिथ्याहारविहारेण
 विशेषेण विरोधिना ॥ साधुनिंदावधान्यस्वहरणाद्यैश्च सेवितैः ॥ पाप्म-
 भिः कर्मभिः सद्यः प्राक्तनैः प्रेरिता मलाः ॥ सिराः प्रपद्य तिर्यग्गा-
 स्वग्लसीकामृगामिषं ॥ दूषयन्ति श्लथीकृत्य निश्चरन्तस्ततो बहिः ॥ त्वचः
 कुर्वति वैवर्ण्यं दुष्टाः कुष्ठमुशंति तत् ॥ कालेनोपेक्षितं यस्मात्सर्वं
 कुष्णाति तदपुः ॥ प्रपद्य धातून् व्याप्यातः सर्वान्संक्लेद्य चावहेत् ॥
 सखेदक्लेदसंकोथान्कृमीन्सूक्ष्मान्सुदारुणान् ॥ लोमत्वक्स्त्रायुधम-
 नीस्तरुणास्थीनि यैः क्रमात् ॥ भक्षयेच्छुत्रमस्माच्च कुष्ठबाह्यमुदा-
 हृतं ॥ कुष्ठानि सप्तधा दोषैः पृथग्द्वैः समागतैः ॥ सर्वेष्वपि त्रिदोषेषु

न्यपदेशोऽधिकत्वतः ॥ वातेन कुष्ठं कापालं पित्तादौदुंबरं कफात् ॥
 मंडलाख्यं विचर्ची च ऋक्षाख्यं वातपित्तजं ॥ चर्मैककुष्ठकिटिभ-
 सिभ्मालसविपादिकाः ॥ वातश्लेष्मोद्भवाः श्लेष्मपित्ताद्द्रुशतारुषी ॥
 पुंडरीकं सविस्फोटं पामा चर्मदलं तथा ॥ सर्वैः स्यात्काकणं पूर्वं
 त्रिकं दद्रुसकाकणं ॥ पुंडरीकर्क्षजिह्वे च महाकुष्ठानि सप्त तु ॥ अति-
 श्लक्ष्णखरस्पर्शस्वेदास्वेदविवर्णताः ॥ दाहः कंडूस्त्वचि स्वापस्तोदः
 कोठोन्नतिभ्रमः ॥ व्रणानामधिकं शूलं शीघ्रोत्पत्तिश्चिरस्थितिः ॥
 रुडानामपि रूक्षत्वं निमित्तेऽल्पेऽपि कोपनं ॥ रोमहर्षोऽसृजः काष्ण्यं
 कुष्ठलक्षणमग्रजं ॥ रुष्णारुणकपालाभं रूक्षं सुप्तं खरं तनु ॥ वि-
 स्तृतासमपर्यंतं हृषितैर्लोमभिश्चितं ॥ तोदाढ्यमल्पकंडूकं कापालं
 शीघ्रसर्पि च ॥ पकोदुंबरताघ्रत्वकरोमगौरसिराचितं ॥ बहलं बहल-
 क्लेदरक्तं दाहरुजाधिकं ॥ आशूत्थानावदरणरुमि विद्यादुदुंबरं ॥
 स्थिरं स्त्यानं गुरु स्निग्धं श्वेतरक्तमनाशुगं ॥ अन्योन्यसक्तमुत्सन्नं
 बहुकंडूश्रुतिकुमि ॥ श्लक्ष्णपीतामपर्यंतं मंडलं परिमंडलं ॥ सकंडूपि-
 ङ्गिका श्यावा लसीकाढ्या विचर्चिका ॥ परुषं तनु रक्तांतमंतः श्यावं
 समुन्नतं ॥ सतोददाहरुक्लेदं कर्कशैः पिङ्गकैश्चितं ॥ ऋक्षजिह्वाह-
 ति प्रोक्तमृक्षजिह्वं बहुरुमि ॥ हस्तिचर्मखरस्पर्शं चर्मैकाख्यं महाश्र-
 यं ॥ अस्वेदं मत्स्यशकलसन्निभं किटिभं पुनः ॥ सूक्ष्मं किणखर-
 स्पर्शं कंडूमत्यरुपासितं ॥ सिध्मं रूक्षं बहिः स्निग्धमंतर्घृष्टं रजः कि-
 रेत् ॥ श्लक्ष्णस्पर्शं तनुश्वेतताम्रं दौग्धिकपुष्पवत् ॥ प्रायेण चोर्ध्व-
 काये स्याद्गडैः कंडूयुतैश्चितं ॥ रक्तैरलसकं पाणिपाददार्यो विपादिकाः ॥
 तीव्रात्यो मंदकंडूश्च सरागपिङ्गिकाचिताः ॥ दीर्घप्रताना दूर्वावदतसी-
 कुसुमच्छविः ॥ उत्सन्नमंडला दद्रूः कंडूमत्यनुषंगिणी ॥ स्थूलमूलं
 सदाहार्तिरक्तश्यावं बहुव्रणं ॥ शतारुः क्लेदजं त्वादयं प्रायशः पर्वजन्म च ॥

रक्तांतमंतरा पांडुकंदूदाहरुजान्वितं ॥ सोत्सेधमाचितं रक्तैः पद्मपत्रमि-
 वांशुभिः ॥ घनभूरुलसीकासृक्प्रायमाशुविभेदि च ॥ पुंडरीकंतनुत्वग्मि-
 श्रितं स्फोटैः सितारुणैः ॥ विस्फोटं पिडिकाः पामा कंदूक्लेदरुजाधिकाः ॥
 सूक्ष्माः श्यावरुणाः बद्धाः प्रायः स्फिक्पाणिकूर्पराः ॥ सस्फोटमस्पर्शसहं
 कंदूरुक्लेददाहवत् ॥ रक्तं दलघर्मदलं काकणं तीक्ष्णदाहरुक् ॥ पूर्वं
 रक्तं च कृणं च काकणं तीक्ष्णलोपमं ॥ कुष्ठलिगैर्पुतं सर्वैर्नैकवर्णं ततो
 भवेत् ॥ दोषमेद्रीयविहितैरादिशोल्लिंगकर्मभिः ॥ कुष्ठेषु दोषोल्वणतां
 सर्वदोषोल्वणं त्यजेत् ॥ रिष्टोक्तं यच्च यच्चास्थिमज्जगुक्समाश्रयं ॥
 याप्यं भेदोगतं कृच्छं पित्तदंदास्त्रमांसगं ॥ अरुच्छं कफवाताढ्यं
 त्वक्स्थमेकमलं च यत् ॥ तत्र त्वचि स्थिते कुष्ठे तोदवैवर्ण्य-
 रूक्षताः ॥ स्वेदस्वापश्वयथवः शोणिते पिशिते पुनः ॥ पाणि-
 षादाश्रिताः स्फोटाः क्लेदः संधिषु चाधिकं ॥ कौण्यं गतिक्षयो-
 ऽग्न्यां दलनं स्याच्च मेदसि ॥ नासाभंगोऽस्थिमज्जस्थे नेत्ररागः स्वर-
 क्षयः ॥ क्षते च कृमयः शुके स्वदारापत्यबाधनं ॥ यथापूर्वं च सर्वाणि
 स्युर्लिगान्यसृगादिषु ॥ कुष्ठैकसंभवं श्वित्रं किलासं दारुणं च तत् ॥
 निर्दिष्टमपरिस्त्रावि त्रिधातूद्भवसंश्रयं ॥ वाताद्रूक्षारुणं पित्तात्ताम्र-
 कमलषत्रवत् ॥ सदाहं रोमविध्वंसि कफाच्छ्वेतं घनं गुरु ॥ सकंदु च
 क्रमाद्रक्तमांसमेदःसु चादिशेत् ॥ वर्णैर्नैवेदृगुमयं कृच्छं तच्चोत्तरोत्त-
 रं ॥ अशुक्लरोमाबहलमसंसृष्टं मिथो नवं ॥ अनग्निदग्धजं साध्यं
 श्वित्रं वर्ज्यमतोऽन्यथा ॥ गुह्यपाणितलौष्ठेषु जातमप्यचिरंतनं ॥
 वर्जनीयं विशेषेण किलासं सिद्धिमिच्छता ॥ स्पर्शैकाहारशय्या-
 दिसेवनात्प्रायशो गदाः ॥ सर्वे संचारिणो नेत्रत्वग्बिकारा विशे-
 षतः ॥ कृमयस्तु द्विधा प्रोक्तत्र बाह्याभ्यंतरमेदतः ॥ बहिर्मल-
 कफासृग्बिद्जन्ममेदाच्चतुर्विधाः ॥ नामतो विंशतिविधा बाह्यास्त-
 त्र मलोद्भवाः ॥ तिलप्रमाणसंस्थानवर्णाः केशांबराश्रयाः ॥ ब-

हुपादाश्च सूक्ष्माश्च पूकालिज्ञाश्च नामतः ॥ द्विधा ते कोठपिड-
काकंदूगंडान्प्रकुर्वते ॥ कुष्ठैकहेतवोऽतर्जाः श्लेष्मजास्तेषु चाधिकं ॥
मधुरान्नगुडस्रीरदधिसुक्तनवौदनैः ॥ शरुज्जा बहुविधान्यपर्णशाको-
लकादिभिः ॥ कफादामाशये जाता वृद्धाः सर्पति सर्वतः ॥ पृ-
थुवधनिभाः केचित्केचिद्रुद्रूपदोषमाः ॥ रुद्धधान्यांकुराकारास्तनु-
दीर्घास्तथाऽणवः ॥ श्वेतास्ताम्रावभासाश्च नामतः सप्तधा तु ते ॥ अं-
त्रादा उदरावेष्टा हृदयादा महाकुहाः ॥ कुरवो दर्भकुसुमाः सु-
गंधास्ते च कुर्वते ॥ हृत्तासमास्यस्रवणमविपाकमरोचकं ॥ मू-
च्छाच्छर्दिज्वरानाहकार्यक्षवथुपीनसान् ॥ स्तृक्वाहिसिरास्थाना र-
क्तजा जंतवोऽणवः ॥ अपादवृत्तताम्राश्च सौक्ष्म्यात्केचिददर्श-
नाः ॥ केशादा लोमविध्वंसा लोमद्वीपा उदुंबराः ॥ षट् ते कुष्ठैक-
कर्माणः सहसौस्समातरः ॥ पक्वाशये पुरीषोत्था जायन्तेऽधोविसर्पि-
णः ॥ वृद्धास्ते स्युर्मवेयुश्च ते यदाऽऽमाशयोन्मुखाः ॥ तदांस्योद्गार-
निःश्वासविद्गंधानुविधायिनः ॥ पृथुवृत्ततनुस्थूलाः श्यावपीतमिता-
सिताः ॥ ते पंच नाम्ना रुमयः ककेरुक्रमकेरुकाः ॥ सौसुसदाः सलूना-
ख्या लेलिहा जनयन्ति च ॥ विद्वेदशूलविष्टंभकार्यपारुष्यपांडुताः ॥
रोमहर्षाग्निसदनगुदकंदूर्विनिर्गमात् ॥ ॥ इति कुष्ठरुमिनिदानं ना-
म चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

अथातो वातव्याधिनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ सर्वार्थानर्थ-
करणे विश्वस्यास्यैककारणं ॥ अदुष्टदुष्टः पवनः शरीरस्य विशेषतः ॥
स विश्वकर्मा विश्वात्मा विश्वरूपः प्रजापतिः ॥ स्रष्टा धाता बिभु-
र्विष्णुः संहर्ता मृत्युरंतकः ॥ तददुष्टौ प्रयत्नेन यतितव्यमतः सदा ॥
तस्योक्तं दोषविज्ञाने कर्म प्राकृतवैकृतं ॥ समासाध्यासतो दोषभे-
दीये नाम धाम च ॥ प्रत्येकं पंचधा चारो व्यापारश्चेह वैकृतं ॥

तस्योच्यते विभागेन सनिदानं सलक्षणं ॥ असंग्रह्यमपि सं-
ख्यायै यदशीत्या पुरेरितं ॥ धातुक्षयकैर्वायुः कुरुध्यत्यतिनिषेवि-
तैः ॥ चरन्स्रोतस्सु रिक्तेषु भृशं तान्येव पूरयन् ॥ तेभ्योऽन्यदोष-
पूर्णेभ्यः प्राप्य वा ऽऽवरणं बल्यै ॥ तत्र पकाशये कुद्धः शूला-
नाहान्नकूजनं ॥ मलरोधाश्मवर्ध्माशीस्त्रिकपृष्ठकटीग्रहं ॥ करोत्यधरका-
ये च तांस्तान्कृच्छ्रानुपद्रवान् ॥ आमाशये तृड्मथुश्वासकासवि-
सूचिकाः ॥ कंठोपरोधमुद्गारान् व्याधीनूर्ध्वं च नाभितः ॥ श्रोत्रा-
दिष्विन्द्रियवधं त्वचि स्फुटनरूक्षते ॥ रक्ते तीव्रा रुजः स्वापं तापं
रागं विवर्णतां ॥ अरूण्यन्नस्य विष्टंभमरुचिं कृशतां भ्रमं ॥ मां-
समेदोगतो ग्रंथीस्तोदादद्याष्कर्कशान् भ्रमं ॥ गुर्वंगं चातिरुक्स्तंभं
मुष्टिदंढहतोपमं ॥ अस्थिस्थः सक्थिसंध्यस्थिशूलं तीव्रं बलक्षयं ॥
मज्जस्थोऽस्थिषु सौषिर्यमस्त्वमं स्तब्धतां रुजं ॥ शुक्रस्य शीघ्रमुत्सर्गं
संगं विकृतिमेव वा ॥ तद्द्वर्गस्य शुक्रस्थः सिरास्वाध्मानरिक्तते ॥
तत्स्थः स्नावस्थितः कुर्याद्दृधस्यायामकुञ्जताः ॥ वातपूर्णदृतिस्पर्शं
शोफं संधिगतोऽनिलः ॥ प्रसारणाकुंचनयोः प्रवृत्तिं च सवेदनां ॥
सर्वांगसंश्रयस्तोदभेदस्फुरणभंजनं ॥ स्तंभनाक्षेपणस्वापसंध्याकुंचन-
कंपनं ॥ यदा तु धमनीः सर्वाः कुद्धोऽभ्येति मुहुर्मुहुः ॥ तदांगमाक्षि-
पत्येष व्याधिराक्षेपकः स्मृतः ॥ अधःप्रतिहतो वायुर्वजत्यूर्ध्वं हृ-
दाश्रिताः ॥ नाडीः प्रविश्य हृदयं शिरःशंखौ च पीडयन् ॥ आ-
क्षिपेत्परितो गात्रं धनुर्वज्रास्य नामयेत् ॥ कृच्छ्रादुच्छ्वसिति स्त-
ब्धस्त्वस्त्वमीलितदृक्कततः ॥ कपोतइव कूजेच्च निःसंज्ञः सोऽपतंत्रकः ॥
स एव चापतानारव्यो मुक्ते तु मरुता हृदि ॥ अश्रुवीत मुहुः स्वा-
स्थ्यं मुहुस्स्वास्थ्यमावृते ॥ गर्भपातसमुत्पन्नः शोणितातिस्रवोत्थि-
तः ॥ अभिघातसमुत्पन्नश्च दुश्चिकित्स्यतमो हि सः ॥ मन्ये संस्तभ्य
वातोऽतरुपेत्य धमनीर्यदा ॥ व्याप्नोति सकलं देहं जत्रुरायम्यते

तदा ॥ अंतर्धनुर्विवांगं च वेगैः स्तंभं च नेत्रयोः ॥ करोति जृम्भां
 दशनं दशनानां कफोद्गमं ॥ पार्श्वयोर्वेदनां वाक्यहनुपृष्ठकटिग्र-
 हं ॥ अंतरायामइत्येष बाह्यायामश्च तद्विधः ॥ देहस्य बहिरायामा-
 त्पृष्ठतो ह्रियते शिरः ॥ उरश्चोत्क्षिप्यते तत्र कंधरा चा-
 बमृद्यते ॥ दंतौष्ठास्ये च वैवर्ण्यं प्रस्वेदः स्रस्तगात्रता ॥
 बाह्यायामं धनुःकंपं ब्रुवते वेगिनं च तं ॥ व्रणं मर्माश्रितं प्राप्य समी-
 रणसमीरणात् ॥ व्यायच्छंति तनुं दोषाः सर्वामापादमस्तकं ॥ तृ-
 प्यतः पांडुगात्रस्य व्रणायामः स वर्जितः ॥ गते वेगे भवेत्त्वास्थ्यं
 सर्वेष्वक्षेपकेषु तु ॥ जिह्वातिलेखनाच्छुष्कमक्षणादभिघाततः ॥
 कुपितो हनुमूलस्थः संसयित्वा ऽनिलो हनू ॥ करोति विद्यतास्य-
 त्वमथवा संवृतास्यतां ॥ हनुसंसः स तेन स्यात्कृच्छ्राच्चर्वणभाषणं
 ॥ बाग्वाहिनीसिरासंस्थो जिह्वां स्तंभयते ऽनिलः ॥ जिह्वास्तंभः
 स तेनात्रपानवाक्येष्वनीशता ॥ शिरसा भारहरणादतिहास्यप्रभाष-
 णात् ॥ उन्नासवक्रक्षवथुखरकार्मुककर्षणात् ॥ विषमादुपधानाच्च
 कठिनानां च चर्वणात् ॥ वायुर्विद्वस्त्वैस्त्वैश्च वानलैरूर्ध्वमास्थितः
 ॥ वक्त्रीकरोति वक्त्रार्द्धमुक्तं हसितमीक्षितं ॥ ततोऽस्य कंपते मूर्द्धा
 वाक्संगः स्तब्धनेत्रता ॥ दंतचालः स्वरभ्रंशः श्रुतिहानिः क्षवग्रहः ॥
 गंधाज्ञानं स्मृतेर्मोहस्त्रासः सुप्तस्य जायते ॥ निष्ठीवः पार्श्वतो या-
 यादेकस्याक्ष्णो निमीलनं ॥ जत्रोरूर्ध्वं रुजास्तीव्राः शरीरार्द्धे-
 ऽधरेऽपि वा ॥ तमाद्गुरदितं केचिदेकायाममथापरे ॥ रक्तमाश्रित्य
 पवनः कुर्यान्मूर्द्धधराः सिराः ॥ रुक्षाः सवेदनाः रुष्णाः सोऽसाध्यः
 स्याच्छिराग्रहः ॥ गृहीत्वाऽर्द्धं तनोर्वायुः सिराः स्नायूर्विशोष्य च ॥ प-
 क्षमन्यतरं हंति संधिबंधान्विमोक्षयन् ॥ कृत्स्नोऽर्द्धकायस्तस्य स्यादक-
 र्मण्यो विचेतनः ॥ एकांगरोगं तं केचिदन्ये पक्षवधं विदुः ॥ सर्वांगरोगं

तद्वच्च सर्वकायाश्रये ऽनिले॥ शुद्धवातहतः पक्षः कृच्छ्रसाध्यतमो मतः
 ॥ कृच्छ्रस्त्वन्येन संसृष्टो विवर्ज्यः क्षयहेतुकः॥ आमबद्धायनः कुर्यात्सं-
 स्तभ्यांगं कफान्वितः ॥ असाध्यं हतसर्वेहं दंडवदंडकं मरुत् ॥ अं-
 समूलस्थितो वायुः सिराः संकोच्य तत्रगाः ॥ बाहुप्रस्पंदितहरं जन-
 यत्यवबाहुकं ॥ तलं प्रत्यंगुलीनां या कंडरा बाहुपृष्ठतः ॥ बाहुचेष्टा-
 पहरिणी विश्वाची नाम सा स्मृता ॥ वायुः कट्यां स्थितः सक्थः
 कंडरामाक्षिपेद्यदा ॥ तदा खंजो भवेज्जंतुः पंगुः सक्थोर्द्वयोरपि ॥
 कंपते गमनारंभे खंजन्निव प्रयाति यः ॥ कलायखंजं तं विद्यान्मु-
 क्तसंधिप्रबंधनं ॥ शीतोष्णद्रवसंशुष्कगुरुस्निग्धैर्निवेवितैः ॥ जीर्णा-
 जीर्णे तथाऽयाससंक्षोभस्वमजागैरैः ॥ सश्लेष्ममेदःपवनमाममत्यर्थसं-
 चितं ॥ अभिभूयेतरं दोषमूरूचेत्प्रतिपद्यते ॥ सक्थ्यस्थीनि प्रपूर्णा-
 तः श्लेष्मणा स्तिमितेन तत् ॥ तदा स्तभ्राति तेनोरू स्तब्धौ शीता-
 वचेतनौ ॥ परकीयाविव गुरू स्यातामतिभृशव्यथौ ॥ ध्यानांगमर्द-
 स्तैमित्यतंद्राच्छर्धरुचिज्वरैः ॥ संयुतौ पादसदनकृच्छ्रोद्धरणमुत्तिभिः
 ॥ तमूरुस्तंभमित्यादुराढ्यवातं तथा परे ॥ वातशोणितजः शोफो
 जानुमध्ये महारुजः ॥ ज्ञेयः कोष्ठकशीर्षस्तु स्थूलः कोष्ठकशीर्षव-
 त् ॥ रुक्पादे विषमे न्यस्ते श्रमाद्वा जायते यदा ॥ वातेन गुल्फमा-
 श्रित्य तमाहुर्वातकंटकं ॥ पार्श्वे प्रत्यंगुलीनां या कंडरा मारुतादि-
 ता ॥ सक्थ्युत्क्षेपं निगृण्णाति गृध्रसीं तां प्रचक्षते ॥ विश्वाची गृध्र-
 सी चोक्ता खल्ली तीव्ररुजान्विते ॥ दृष्येते चरणौ यस्य भवेतां च
 प्रसुप्तवत् ॥ पादहर्षः स विज्ञेयः कफमारुतकोपजः ॥ पादयोः
 कुरुते दाहं पित्तासृक्सहितोऽनिलः ॥ विशेषतश्चक्रमिते पाददाहं त-
 मादिशेत् ॥ इति वातव्याधिनिदानं नाम पंचदशोऽध्यायः ॥१५॥

१ विश्वाचीचोक्ता बाहुचेष्टापहरिणीत्यादिना ग्रंथेन गृध्रसीचाधुनैवाक्ता ते द्वे
 तीव्ररुजान्विते खल्लीति भण्येते ॥

अथातो वातशोणितनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ विदाह्यन्नं विरु-
द्धं च तत्तथाऽसृक्प्रदूषणं ॥ भजतां विधिहीनं च स्वप्नजागरमैथु-
नं ॥ प्रायेण सुकुमाराणामचक्रमणशीलिनां ॥ अभिघातादशुद्धेश्च
नृणामसृजि दूषिते ॥ वातलैः शीतलैर्वायुर्द्वन्द्वः कुद्धो विमार्गः ॥
तादृशेनासृजा रुद्धः प्राक् तदेव प्रदूषयेत् ॥ आढ्यरोगं खुडं वात-
बलासं वातशोणितं ॥ तदाहुर्नामभिस्तच्च पूर्वं पादौ प्रधावति ॥
विशेषाद्यानयानाद्यैः प्रलंबौ तस्य लक्षणं ॥ भविष्यतः कुष्ठसमं
तथा सादः श्लथांगता ॥ जानुजंघोरुकट्यंसहस्तपादांगसंधिषु ॥
कंडूस्फुरणनिस्तोदभेदगौरवमुपमताः ॥ भूत्वा भूत्वा प्रणश्यंति मुहुः-
विर्भवन्ति च ॥ पादयोर्मूलमास्थाय कदाचिद्धस्तयोरपि ॥ आखो-
रिव विषं कुद्धं कृत्स्नं देहं विधावति ॥ त्वङ्मासाश्रयमुत्तानं तत्पूर्वं
जायते ततः ॥ कालान्तरेण गंभीरं सर्वान्धातूनभिद्रवत् ॥ कंड्वादि-
संयुतोत्ताने त्वक् ताम्रा शावलोहिता ॥ सायामा भृशदाहोषा गंभी-
रेऽधिकपूर्वरुक् ॥ श्वयथुर्ग्रथितः पाकी वायुः संध्यस्थिमज्जसु ॥
छिदन्निव चरत्यंतर्वक्त्रोर्कुर्वंश्च बेगवान् ॥ करोति खंजं पंगुं वा शरी-
रे सर्वतश्चरन् ॥ वातेऽधिकेऽधिकं तत्र शूलस्फुरणतोदनं ॥ शोफस्य
रूक्षरूष्णत्वश्यावतादृद्धिहानयः ॥ धमन्यंगुलिसंधीनां संकोचोऽंगग्र-
होऽतिरुक् ॥ शीतद्वेषानुपशयौ स्तंभवेपथुमुपमयः ॥ रक्ते शोफोऽति-
रुक्तोदस्ताम्रश्चिमिचिमायते ॥ स्निग्धरूक्षैः शमं नैति कंडूक्लेदसम-
न्वितः ॥ पित्ते विदाहः संमोहः खेदो मूर्च्छा मदः सतृद् ॥ स्पर्शा-
क्षमत्वं रुपागः शोफः पाको भृशोष्मता ॥ कफे स्तैमित्यगुरुता सुप्ति-
स्निग्धत्वशीतताः ॥ कंडूर्मदा च रुद्धं द्वसर्वलिङ्गं च संकरे ॥ एकदो-
षानुगं साध्यं नवं घाप्यं द्विदोषजं ॥ त्रिदोषजं त्यजेत्स्त्रावि स्तब्ध-
मर्बुदकारि च ॥ रक्तमार्मं निहत्याशु शाखासंधिषु आरुतः ॥ निवे-
श्यान्पान्यमाचार्यं वेदनाभिर्हरत्यसून् ॥ वायौ पंचात्मके प्राणो रौ-

क्षयव्यायामलघनैः ॥ अत्याहाराभिघाताध्ववेगोदीरणधारणैः ॥ कुपित-
 तश्चक्षुरादीनामुपघातं प्रवर्त्तयेत् ॥ पीनसार्दिततृट्कासश्वासादींश्चाम-
 यान् बहून् ॥ उदानः क्षवथूद्गारच्छर्दिनिद्राविधारणैः ॥ गुरुभारा-
 तिरुदितहासाद्यैर्विकृतो गदान् ॥ कंठरोधमनोभ्रंशच्छर्द्यरोचकपी-
 नसान् ॥ कुर्याच्च गलगंडादींस्तांस्तान्जत्रूर्ध्वसंश्रयान् ॥ व्यानोऽति
 गमनध्यानक्रीडाविषमचेष्टितैः ॥ विरोधिरूक्षभीहर्षविषादाद्यैश्च-
 दूषितः ॥ पुंस्त्वोत्साहबलभ्रंशशोफचित्तोत्प्लवज्वरान् ॥ सर्वांगरोग-
 निस्तोदरोमहर्षांगमुपताः ॥ कुष्ठं वीसर्पमन्यांश्च कुर्यात्सर्वांगगान् गदा-
 न् ॥ समानो विषमाजीर्णशीतसंकीर्णभोजनैः ॥ करोत्यकालशयन-
 जागराद्यैश्च दूषितः ॥ शूलगुल्मग्रहण्यादीन् पक्वामाशयजान् ग-
 दान् ॥ अपानो रूक्षगुर्वन्नवेगाघातातिवाहनैः ॥ यानयानासनस्था-
 नचंचक्रमैश्चातिसेवितैः ॥ कुपितः कुरुते रोगान् रुच्छान् पक्वाशया-
 श्रयान् ॥ मूत्रशुक्रप्रदोषार्शोगुदभ्रंशादिकान् बहून् ॥ सर्वं च मारुतं
 सामं तंद्रास्तैमित्यगौरवैः ॥ स्निग्धत्वरोचकालस्यशैत्यशोफाग्निहानि-
 भिः ॥ कदुरुक्ष्णाभिलाषेण तद्विधोपशयेन च ॥ युक्तं विद्यान्निरामं
 तु तंद्रादीनां विपर्ययात् ॥ वायोरावरणं चातो बहुभेदं प्रचक्ष-
 ते ॥ लिङ्गं पित्तावृते दाहस्तृष्णा शूलं भ्रमस्तमः ॥ कटुको-
 ष्णाम्ललवणैर्विदाहः शीतकामता ॥ शैत्यगौरवशूलानि कट्वाद्यु-
 पशयोऽधिकं ॥ लघनायासरूक्षोष्णकामता च कफावृते ॥ रक्ता-
 वृते सदाहार्तिस्त्वङ्मांसांतरजा भृशं ॥ भवेच्च रागी श्वयथुर्जायं-
 ते मंडलानि च ॥ मांसेन कठिनः शोफो विवर्णः पिण्डिकास्तथा ॥
 हर्षः पिपीलिकानां च संचारइव जायते ॥ चलः स्निग्धो मृदुः
 शीतः शोफो गात्रेष्वरोचकः ॥ आढ्यवातइति ज्ञेयः सरुच्छ्रो मे-
 दसाऽऽवृते ॥ स्पर्शमस्थ्यावृतेऽत्युष्णं पीडनं चाभिनंदति ॥ सू-
 च्येव तुद्यतेऽत्यर्थमंगं सीदति शूल्यते ॥ मज्जावृते विनमनं जृ-

भणं परिवेष्टनं ॥ शूलं च पीडयमानेन पाणिभ्यां लभते सु-
खं ॥ शुक्रावृतेऽतिवेगो वा न वा निष्फलताऽपि वा ॥ भुक्ते
कुक्षौ रुजा जीर्णे शाम्यत्यन्नावृतेऽनिले ॥ मूत्राप्रवृत्तिराध्मानं
बस्तेर्मूत्रावृते भवेत् ॥ विडावृते विबंधोऽधः स्वे स्थाने परिक्रंतति ॥
व्रजत्याशु जरां स्नेहो भुक्ते चानह्यते नरः ॥ शक्तपीडितमन्त्रे-
न दुःखं शुष्कं चिरात्सृजेत् ॥ सर्वधात्वावृते वायौ श्रोणिबंधनपृष्ठरुक् ॥
विलोमो मारुतोऽस्वास्थ्यं हृदयं पीडयतेऽपि च ॥ भ्रमो मूर्च्छा रुजा
दाहः पित्तेन प्राणआवृते ॥ विदग्धेऽन्त्रे च वमनमुदानेऽपि भ्र-
मादयः ॥ दाहोतर्जुर्जाभ्रंशश्च दाहो व्याने तु सर्वगः ॥ क्लृप्तोऽंगचे-
ष्टाभंगश्च ससंतापः सवेदनः ॥ समानऊष्मोपहृतिरतिस्वेदोऽरतिः स-
तृद् ॥ दाहश्च स्यादपाने तु मले हारिद्रवर्णता ॥ रुजोऽतिदृद्धि-
स्तापश्च योनिमेहनपायुषु ॥ श्लेष्मणात्वावृते प्राणे सादस्तंद्रा रुचि-
र्वमिः ॥ घृवीनं क्षवथूद्गारनिःश्वासोच्छ्वाससंग्रहः ॥ उदाने गुरुगात्रत्व-
मरुचिर्वाक्स्वरग्रहः ॥ बलवर्णप्रणाशश्च व्याने पर्वास्थिवाग्रहः ॥ गु-
रुतांऽंगेषु सर्वेषु स्खलितं च गतौ भृशं ॥ समानेऽतिहिमांगत्वमस्वेदो-
मंदवन्हिता ॥ अपाने सकफं मूत्रशक्तः स्यात्प्रवर्तनं ॥ इति
द्वाविंशतिविधं वायोरावरणं विदुः ॥ प्राणादयस्तथाऽन्योन्यमावृ-
ण्वन्ति यथाक्रमं ॥ सर्वेऽपि विंशतिविधं विद्यादावरणं च तत् ॥
निःश्वासोच्छ्वाससंरोधः प्रतिश्यायः शिरोग्रहः ॥ हृद्रोगो मुखशोषश्च
प्राणेनोदानआवृते ॥ उदानेनावृते प्राणे वर्णौजोबलसंक्षयः ॥ दि
शाऽनया च विभजेत्सर्वमावरणं मिषक् ॥ स्थानान्यवेक्ष्य वातानां
दृद्धिं हानिं च कर्मणां ॥ प्राणादीनां च पंचानां मिश्रमावरणं मि-
थः ॥ पित्तादिभिर्द्वादशभिर्मिश्राणां मिश्रितैश्च तैः ॥ मिश्रैः पि-
त्तादिभिस्तद्वन्मिश्रणाभिरनेकधा ॥ तारतम्यविकल्पाच्च यात्याह

त्तिरसंख्यतां ॥ तां लक्षयेदवहितो यथास्वं लक्षणोदयात् ॥
 शनैः शनैश्चोपशयाद्ब्रूवामपि मुहुर्मुहुः ॥ विशेषाज्जीवितं प्राणउ-
 दीनो बलमुच्यते ॥ स्यात्तयोः पीडनाद्धानिरायुषश्च बलस्य च ॥
 आवृता वायवोऽज्ञाता ज्ञाता वा वत्सरं स्थिताः ॥ प्रयत्नेनापि
 दुःसाध्या भवेयुर्वाऽनुपक्रमाः ॥ विद्रधिप्लीहृद्द्रोगगुल्माग्निसदना-
 दयः ॥ भवंत्युपद्रवास्तेषामावृतानामुपेक्षणात् ॥ ॥ इति वातशोणि-
 तनिदानं नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ इति श्रीसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वा-
 ग्मटाचार्यविरचितेऽष्टांगसंग्रहे तृतीयं निदानस्थानं संपूर्णं ॥३॥ ७ ॥

॥ श्री ॥ अष्टांगसंग्रहे

चिकित्सास्थानम् ४

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ अथातो ज्वरचिकित्सितं व्याख्यास्या-
मः ॥ इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥ आमाशयस्थो हत्वाग्निं
सामो मार्गान्निधापयन् ॥ विदधाति ज्वरं दोषस्तस्मात्कुर्वीत लंघनं
॥ प्राग्रूपेषु ज्वरादौ वा बलं यत्नेन पालयन् ॥ बलाधिष्ठानमारो-
ग्यमारोग्यार्थः क्रियाक्रमः ॥ लंघनैः क्षपिते दोषे दीप्तेऽग्नौ लाघवे
सति ॥ स्वास्थ्यं क्षुतृद्रुचिः पक्तिर्बलभोजश्च जायते ॥ तत्रोत्क्रिष्टे
समुत्क्रिष्टे कफप्राये चले मले ॥ सदृष्टासप्रसेकान्नद्वेषकासविसूचिके
॥ सद्योभुक्तस्य संजाते ज्वरे सामे विशेषतः ॥ वमनं वमनार्हस्य श-
स्तं कुर्यात्तदन्यथा ॥ श्वासातिसारसंमोहदृढोगविषमज्वरान् ॥ पि-
प्पलीभिर्युतान् गालान्कलिंगैर्मधुकेन वा ॥ पीत्वोष्णतोयेन वमेन्मध्वं-
बु लवणांबु वा ॥ पटोलनिंबकर्कोटवेत्रपत्रजलानि वा ॥ पेयां मंढं
रसं चेक्षोर्मद्यं कल्पोदितानि वा ॥ वमनानि प्रयुंजीत बलकालवि-
भागवित् ॥ कृतेऽकृते वा वमने ज्वरी कुर्याद्विशोषणं ॥ दोषाणां समु-
दीर्णानां पाचनाय शमाय च ॥ आमेन भस्मनेवाग्नौ च्छन्नेऽन्नं न
विपच्यते ॥ तस्मादादोषपचनाज्जरितानुपवासयेत् ॥ तृण्यन्नल्पाल्प-
मुष्णांबु पिबेद्वातकफज्वरे ॥ तत्कफं विलयं नीत्वा तृष्णामाशु निवर्त-
येत् ॥ उदीर्य चाग्निं स्रोतांसि मृदूकृत्वा विशोधयेत् ॥ लीनपि-
त्तानिलस्वेदशकन्मूत्रानुलोमनं ॥ निद्राजाड्यारुचिहरं प्राणानामव-

१ स्रोतांसि २ लंघनस्याविशेषाकावुपवासं प्रकल्पयेदिति वचनादधोपवासो गृह्यते.

लंघनं ॥ विपरितमतः शीतं दोषसंघातवर्द्धनं ॥ उष्णमेवंगुणत्वेऽपि
 युञ्ज्यान्नैकान्तपित्तले ॥ उद्विक्तपित्ते दबथुदाहमोहानिसारिणि ॥
 त्रिवनद्योतिष्यते ग्रीष्मे क्षतक्षीणे ऽस्त्रपित्तिनि ॥ घनचंदनशुंठचंबु-
 पर्पशोरीरसाधितं ॥ शीतं तेभ्यो हितं तोयं पाचनं तृट्ज्वरापहं ॥
 ऊष्मा पितादृते नास्ति ज्वरो नास्त्यूष्मणा विना ॥ तस्मात्पित्तविरु-
 द्धानि त्यजेत्पित्ताधिकेऽधिकं ॥ स्नानाभ्यंगप्रदेहांश्च परिशेषं च लं-
 घनं ॥ अजीर्णैव शूलघ्नं सामे तीव्ररुजि ज्वरे ॥ न पिबेदौषधं
 तद्वि भूयएवामभावहेत् ॥ आमाभिभूतकोष्ठस्य क्षीरं विषमहेरि-
 व ॥ सोदरदपीनसश्वासे जंघापर्वास्थिशूलिनि ॥ वातःश्लेष्मात्मके स्वे-
 दः प्रशस्तः स प्रवर्तयेत् ॥ स्वेदमूत्रशकृद्वातान्कुर्यादग्रेष्व पाठवं ॥
 स्नेहोक्तमाचारविधिं सर्वतश्चानुपालयेत् ॥ लंघनं स्वेदनं कालो यवा-
 ग्वस्तिक्तको रसः ॥ मलानां पाचनानि स्युर्यथावस्थं क्रमेण वा ॥ शु-
 द्धवातक्षयागंतुजीर्णज्वरिषु लंघनं ॥ नेष्यते तेषु हि हितं शमनं यन्न
 कर्शनं ॥ तत्र सामज्वराकृत्या जानीयादविशोषितं ॥ द्विविधोपक्रम-
 ज्ञानमवेक्षेत च लंघने ॥ युक्तं लंघितलिङ्गैस्तु तं पेयाभिरुपाचरेत् ॥
 यथास्त्रौषधसिद्धाभिर्मंडपूर्वाभिरादितः ॥ षडहं वा मृदुत्वं वा ज्वरो
 यावदवामुयात् ॥ तस्याग्निर्दीप्यते ताभिः समिद्धिरिव पावकः ॥ ता
 श्च भेषजसंयोगाल्लघुत्वाच्चाग्निदीपनाः ॥ वातमूत्रपुरीषाणां दोषाणां
 चानुलोमिकाः ॥ स्वेदनाय द्रवोष्णत्वान्मृदुत्वात्तृप्प्रशांतये ॥ आहारमा
 वात्प्राणाय सरत्वालाघवाय च ॥ ज्वरघ्ना ज्वरसात्म्यत्वात्तस्मात्पेया-
 भिरादितः ॥ उपक्रमेज्ज्वरान्सर्वानृते मद्यसमुत्थितान् ॥ प्राग्लाजपेयां
 सुजरां सशुंठीधान्यपिप्पलीं ॥ ससैधवां तथाम्लार्थी तां पिबेत्सहदा-
 ढिमां ॥ सृष्टविड्वद्गुपित्तो वा सशुंठीमाक्षिकां हिमां ॥ बस्तिपार्श्व-
 शिरःशूली व्याघ्रीगोक्षुरसाधितां ॥ पृश्निपर्णीबलाबिल्वनागरोत्पल-
 धान्यकैः ॥ सिद्धां ज्वरातिसार्यम्लां पेयां दीपनपाचनीं ॥ हस्तेन पं-

घमूलेन हिध्मारुक्श्वासकासवान् ॥ पंचमूलेन महता कफार्तो यव-
 साधितां ॥ विबद्धवर्चाः सयवां पिप्पल्यामलकैः कृतां ॥ यवागूं सर्पि-
 षा भृष्टां मलदोषानुलोमनीं ॥ चविकापिप्पलीमूलद्राक्षाऽऽमलकना-
 गरैः ॥ कोष्ठे विबद्धे सरुजि पिबेत्तु परिकर्तिनि ॥ कोलवृक्षाम्लकल-
 शीधावनीश्रीफलैः कृतां ॥ अस्वेदनिद्रस्तृष्णार्तः सिताऽऽमलकना-
 गरैः ॥ सिताबदरमृद्वीकासास्विमुस्तचंदनैः ॥ तृष्णाछर्दिपरीदाहज्वर-
 घ्नां क्षौद्रसंयुतां ॥ कुर्यात्पेयौषधैरेव रसयूषादिकानपि ॥ मद्योद्भवे
 मद्यनित्ये पित्तस्थानगते कफे ॥ ग्रीष्मे तयोर्वाऽधिकयोस्तृदृछर्दिदा-
 हपीडिते ॥ ऊर्ध्वं प्रवृत्ते रक्ते च पेयां नेच्छन्ति तेषु तु ॥ द्राक्षादाडिम-
 काश्मर्यपथ्यापीलुपल्लवकैः ॥ समधूकैः सबदरैः सक्षौद्रैः ससितोपलैः ॥
 ज्वरघ्नैस्तोयमृदितैरद्भिर्वा लाजतर्पणं ॥ पिबेत्सुमूक्ष्मरजसस्तनो जीर्णे
 तु तर्पणे ॥ यवाग्वां चौदनं क्षुद्धानश्रीयाद्भृष्टतंदुलं ॥ दकलावणिकै-
 र्यूपैरसैर्वा मुद्गलावजैः ॥ इत्ययं षडहो नेयो बलं दोषं च रक्षता ॥
 ततः पक्वेषु दोषेषु लघनाद्यैः प्रशस्यते ॥ कषायो दोषशेषस्य पावनः
 शमनो ऽथवा ॥ तिक्तः पित्ते विशेषेण प्रयोज्यः कटुकः कफे ॥ पि-
 त्तश्लेष्महरत्वेऽपि कषायः स न शस्यते ॥ नवज्वरे मलत्तंभात्कषा-
 यो विषमज्वरं ॥ कुहतेऽरुचिदृष्टासहिध्माऽऽध्मानादिकानपि ॥ न
 च्यवंते न पच्यन्ते कषायस्तंभिता मलाः ॥ तिर्यग्गता विमार्गा वा वर्द्ध-
 यन्त्यपि च ज्वरं ॥ बद्धामकफवातत्वाच्छूलानाहादिकानपि ॥ सप्ता-
 हादोषधं केचिदादुरन्ये दशाहतः ॥ केचिल्लघ्वन्नभुक्तस्य योज्यमा-
 मोलबणे न तु ॥ तीव्रज्वरपरीतस्य दोषवेगोदयो यतः ॥ दोषेऽथ-
 वाऽतिनिचितं तंद्रास्तैमित्यकारिणि ॥ अपच्यमानं भैषज्यं भूयो
 ज्वलयति ज्वरं ॥ यदा ज्वरो मृदुर्देहो लघुः प्रचलिता मलाः ॥ अ-
 चिरज्वस्तिस्यापि योजयेद्भेषजं तदा ॥ मुस्तया पर्यटं युक्तं शुंठ्या
 दुःस्पर्श्याऽपि वा ॥ पाक्यं शीतकषायं वा पाठोशीरं सवालकं ॥

पिबेत्तद्वच्च भूर्निबगुडूचीमुस्तनागरं ॥ यथायोगमिमे योज्याः कषाया
 दोषपाचनाः ॥ ज्वरारोचकतृष्णाऽऽस्यैरस्यापक्तिनाशनाः ॥ पाठे-
 द्रयवभूर्निबमुस्तपर्पटकामृताः ॥ जयंत्याममतीसारं ज्वरं च समहौ-
 षथाः ॥ दुरालभाऽमृतामुस्तनागरं वातजे ज्वरे ॥ अथवा पिप्पली-
 मूलगुडूचीविश्वभेषजं ॥ कनीयः पंचमूलं वा पित्ते क्षौद्रसमन्विताः
 ॥ कलिंगमुस्तकटुका मुस्तपर्पटकं तथा ॥ सधन्वयासभूर्निबं वत्स-
 काद्यो गणः कफे ॥ अथवा वृषगांगेयीशृंगवेरदुरालभाः ॥ रुग्विबं-
 धानिलश्लेष्मयुक्ते दीपनपाचनं ॥ अभयापिप्पलीमूलशम्याककटु-
 काधनं ॥ कलिंगकाः पटोलस्य पत्रं कटुकरोहिणी ॥ पटोलं सारि-
 वा मुस्ता पाठा कटुकरोहिणी ॥ पटोलनिंबत्रिफलामृद्वीकामुस्तवत्स-
 काः ॥ किराततिक्तममृता चंदनं विश्वभेषजं ॥ धात्रीमुस्तामृता
 क्षौद्रमर्द्धश्लोकसमापनाः ॥ पंचैते संततादीनां पंचानां शमना म-
 ताः ॥ पटोलेंद्रयवारिष्ठभद्रमुस्तामृताऽभयाः ॥ सारिवाहितयं पाठा
 त्रायंती कटुरोहिणी ॥ पटोलारिष्ठमृद्वीकाशम्याकत्रिफलाविषं ॥
 चंदनोशीरधान्याब्दगुडूचीविश्वभेषजं ॥ देवदारु स्थिरा शुंठी वासा
 धात्री हरीतकी ॥ पंच पंचज्वरान् घ्नंति योगा मधुसितोत्कटाः ॥ सगु-
 ङाः सारिवाद्राक्षाशताव्हाकणरेणुकाः ॥ काश्मर्यसारिवाद्राक्षात्रायमा-
 णाऽमृतागुडाः ॥ शतपुष्पावचाकुष्ठदेवदारुहरेणुकाः ॥ शर्करामधु-
 संयुक्ताः समांसीमुस्तधान्यकाः ॥ कृष्णापुनर्नवाद्राक्षाशताव्हागुडसा-
 रिवाः ॥ शालिपर्णीबलाद्राक्षासारिवाच्छिन्नसंभवाः ॥ आरग्वधो बल्ल-
 रात्रा काश्मर्यं मधुकं गुडः ॥ शतावरी छिन्नरुद्धा खरसो वा गुड-
 न्वितः ॥ सकृष्णजीरकसितानागरश्चामृतारसः ॥ वातज्वरं जयंत्याशु
 केवलो वाऽमृतारसः ॥ भार्ग्वीसरलगांगेयीदारुकुष्ठैलवालुकं ॥ कोष्णं
 घृतगुडोपेतं पिबेद्वा वातजे ज्वरे ॥ पटोलादिगुडूच्यादी सूत्रोक्तौ पित्त-
 जे ज्वरे ॥ अंजनादिः सकाश्मर्यः सारिवादिः सशर्करः ॥ सिताम-

धुककाश्मर्यशीतोशीरपरूषकं ॥ गुडूचीसारिवारोधं कमलोत्पलश-
 र्कराः ॥ द्राक्षाऽभयानिक्तघनशम्याकफलपर्पटं ॥ श्यामापर्पटदुःस्प-
 र्शातिक्तातिक्तसितावृषाः ॥ शर्करातिक्तकटुवत्रायमाणाबिभीतकं ॥
 गुडूच्यामलकैर्युक्तः केवलो वाऽपि पर्पटः ॥ रुषायो वा हिमस्तिका-
 द्राक्षामधुकनिंबजः ॥ पित्तज्वरघ्नी तिक्ता वा श्लक्ष्णपिष्टा सशर्करा ॥
 कफजे ऽतिविषोशीरपटोलमरिचक्षपाः ॥ समूर्वेद्रयवद्दीपिकुष्ठनिंबव-
 चागुडाः ॥ सप्तच्छदामृतानिंबस्फूर्जातं माक्षिकान्वितं ॥ निशात्रिकटुकं
 तिक्तानागपुष्पकलिंगकाः ॥ सारिवाऽतिविषाकुष्ठदुःस्पर्शामुस्तगुग्गु-
 लु ॥ परूषं त्रिफला तिक्ता बीजं वृषकजं घनं ॥ नागरत्रिफलामुस्ता-
 मूर्वापाठाः समाक्षिकाः ॥ संसर्गसन्निपातेषु मिश्रानेतान्विकल्पयेत् ॥
 गोकंटकबलादर्भाः ससिता वातपित्तजे ॥ द्राक्षाऽऽमलकभूनिंबाः स-
 गुडूचीशठीगुडाः ॥ त्रायंतीसारिवाद्राक्षाकाश्मर्यच्छिन्नजागुडाः ॥ द्रा-
 क्षामसूरत्रायंतीगुडूचीसारिवाबलाः ॥ द्राक्षामधूकमधुकरोधकाश्मर्य-
 सारिवाः ॥ मुस्तामलकह्रीबेरपद्मकेसरपद्मकं ॥ मृणालचंदनोशीरनी-
 लोत्पलपरूषकं ॥ फांटो हिमो वा द्राक्षादिर्जानीकुसुमवासितः ॥ पु-
 क्तो मधुसितालाजैर्जयत्यनिलपित्तजं ॥ ज्वरं मदात्ययं छर्दि मूर्छा दाहं
 श्रमं भ्रमं ॥ ऊर्ध्वगं रक्तपित्तं च पिपासां कामलामपि ॥ कफवाते
 वचातिक्तापाठाऽऽरग्वधवत्सकाः ॥ पिप्पलीचूर्णयुक्तो वा काथश्चिन्नो
 द्भवोद्भवः ॥ व्याघ्रीशुंठयमृताक्काथः पिप्पलीचूर्णसंयुतः ॥ वातश्लेष्मज्व-
 रश्वासकासपीनसशूलजित् ॥ पथ्याकुस्तुंबरीमुस्तशुंठीकदत्तृणपर्पटं ॥
 सकटफलवचाभाङ्गीदेवाब्धं मधुर्हिगुमत् ॥ कफवातज्वरघ्नीवकुक्षिहृ-
 त्पार्श्ववेदनाः ॥ कंठामयास्यश्वयथुकासश्वासान्नियच्छति ॥ आर-
 ग्वधादिः सक्षौद्रः कफपित्तज्वरं जयेत् ॥ तथा तिक्तावृषोशीरत्रायंती-
 त्रिफलाऽमृताः ॥ पटोलातिविषानिंबमूर्वाधन्वधवासकाः ॥ वृषपुष्प-
 च्छदरसः शर्करामाक्षिकान्वितः ॥ पित्तश्लेष्मज्वरं हन्ति सासृक्पित्तं

सकामलं ॥ अनंताविश्वभैषज्यकटुकातोयतोयदाः ॥ ज्वरतृद्धमसं
मोहधूमकाम्लकनाशनाः ॥ सन्निपातज्वरेव्याधीदेवदारुनिशाधनं ॥ प
टोलपत्रनिंबत्वक्त्रिफलाकटुकायुतं ॥ मुस्तापर्पटकं पथ्या मृद्वीका
कटुरोहिणी ॥ त्रायंतीकणतन्मूलद्राक्षापथ्यामधूलिकाः ॥ त्रिफलो-
शीरषड्ग्रंथायष्टिमधुबलाघनाः ॥ नागरं पौष्करं मूलं गुडूची कंटकारि-
का ॥ सकासश्वासपार्श्वार्तौ वातश्लेष्मोत्तरे ज्वरे ॥ मधूकपुष्पमृद्वीका-
त्रायमाणापहृपकं ॥ सोशीरतिक्तात्रिफलाकाश्मर्यं कल्पयेद्विमं ॥
कषायं तं पिबन्काले ज्वरान्सर्वानपोहति ॥ जात्यामलकमुस्तानि त-
द्वद्वन्वयवासकं ॥ बद्धभिद् कटुकाद्राक्षात्रायंतीत्रिफलागुडान् ॥ जी-
र्णौषधो ऽन्नं पेयाद्यमाचरेच्छ्लेष्मवान्न तु ॥ पेया कफं वर्द्धयति पंकं
पांसुषु वृष्टिवत् ॥ श्लेष्माभिष्पन्नदेहानामतः प्रागपि योजयेत् ॥ यू-
षान्कुलत्थचणककलायादिकृतान् लघून् ॥ रूक्षांस्तित्तरसोपेतान्द-
द्यान् रुचिकरान् पटून् ॥ रक्ताद्याः शालयो जीर्णाः षष्टिकाश्च ज्वरे
हिताः ॥ श्लेष्मोत्तरे वीतनुपास्तथा वाटीकृता यवाः ॥ ओदनस्तैः सु-
तोद्विस्त्रिः प्रयोक्तव्यो यथायथं ॥ कोषदूष्यादिबलतो ज्वरघ्नकाथसा-
धितः ॥ मुद्गाद्यैर्लघुभिर्गूषाः कुलत्थैश्च ज्वरापहाः ॥ कारवेल्हककर्को-
टबालमूलकपर्पटैः ॥ वार्ताकिनिंबकुसुमपटोलफलपल्लवैः ॥ अत्यंतल-
घुभिर्मसैर्जागलैश्च हिता रसाः ॥ व्याघ्रीषरूषतर्कारीद्राक्षाऽऽमलक
दाढिमैः ॥ संस्कृताः पिप्पलीशुंठीधान्यजीरकसैधवैः ॥ सितामधुभ्यां
प्रायेण संयुता वा कृताकृताः ॥ अनम्लतक्रसिद्धानि रुच्यानि व्यंज-
नानि च ॥ अच्छान्यनलसंपन्नान्यनुपानेऽपि योजयेत् ॥ तानि क-
थितशीतं च वारि मद्यं च सात्म्यतः ॥ कषायपानपथ्यान्नैर्दशाह इति
लंघिते ॥ सर्पिर्दद्यात्कफे मंदे वातपित्तोत्तरे ज्वरे ॥ पक्वेषु दोषेष्वमृतं
तद्विषोपममन्यथा ॥ दशाहे स्यादतीनेऽपि ज्वरोपद्रववृद्धिर्न ॥ लं-

घनादिक्रमं तत्र कुर्यादाकफसंक्षयात् ॥ सज्वरं ज्वरमुक्तं वा दिनांते भोजयेत्तु ॥ श्लेष्मक्षयविट्क्षोष्माबलवाननलस्तदा ॥ यथोचितेऽथवा काले देशसात्म्यानुरोधतः ॥ प्रागल्पवन्निर्भुजानो न ह्यजीर्णेन पीड्यते ॥ इति ज्वरचिकित्सितं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथातो जीर्णज्वरचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ देहधात्वबलत्वेन ज्वरो जीर्णोऽनुवर्तते ॥ रुक्षं हि तेजो ज्वरकृत्तेजसा रुक्षितस्य च ॥ वमनस्वेदकालांबुकषायलघुभोजनैः ॥ यः स्यादतिबलो धातुः सहचारी सदागतिः ॥ तस्य संशमनं सर्पिर्दीप्तस्येवांबु वेश्मनः ॥ वातपित्तजितामग्न्यं संस्कारं चानुरुध्यते ॥ सुतरां तत्त्वतो दद्याद्यथास्त्रौषधसाधितं ॥ विपरीतं ज्वरोष्माणं जयेत्पित्तं च शैत्यतः ॥ स्नेहादातं घृतं तुल्ययोगसंस्कारतः कफं ॥ पूर्वं कषायाः सघृताः सर्वे योज्या यथामलं ॥ त्रिफलापिचुमंदत्वद्मधुकं बृहतीद्वयं ॥ समसूरदलं काथः सघृतो ज्वरकासहा ॥ निदिग्धिकातामलकीत्रायमाणाकलिंगकैः ॥ कृष्णांऽशुमत्यतिविषाकटुकासेव्यचंदनैः ॥ धात्रीबिल्वघनद्राक्षासारिवाभिश्च साधितं ॥ हंति सद्यो घृतं जीर्णज्वरं कासं हलीमकं ॥ अरुचिं विषमं वह्निं यक्ष्माणं च नवोत्थितं ॥ बासागुडूचीत्रिफलात्रायमाणायवासकान् ॥ काथे क्षीरे च विपचेज्ज्वरघ्नं कल्कितैर्घृतं ॥ पिप्पलीमुस्तमृद्दीकाचंदनोत्पलनागरैः ॥ दुरालभाबलामुस्तात्रायंतीनिंबपर्पटान् ॥ पंचमूलं कनीयश्च काथयित्वा घृतं पचेत् ॥ सक्षीरं कल्कितैर्द्राक्षामेदाऽऽमलकपुष्करैः ॥ शठीतामलकीयुक्तैस्तच्च ज्वरहरं परं ॥ क्षयकासशिरःपार्श्वदृच्छूलंसाभितापनुत् ॥ कुलत्थकोलत्रिफलादशमूलयवान् पचेत् ॥ द्विपलान्सलिलद्रोणे घृते पिष्ट्वाऽक्षकान् क्षिपेत् ॥ पंचकोलकसप्तान्ध्वयस्थानिंबतुंबरु ॥ शठीपुष्करमूलार्कमूलप्रतिविषावचाः ॥ किरातं तिक्तकं मुस्तं कर्कटाख्यां दुरालभां ॥ नक्तमालमुभे पाठे कटुकाशिघृतेजनीः ॥ सोमबल्कद्विर-

जनीकंटकीकंटकारिकाः ॥ पटोलाहिं गु गोजिह्वा केंबुकं मदनाजटां ॥
 लवणानि पलांशानि क्षारानर्द्धपलान्वितान् ॥ प्रस्थं चाज्यस्य तत्सि-
 द्धं दीपनं कफवातजित् ॥ तद्वत्प्लीहग्रहणीगुल्मकासश्वासांशं हितं ॥
 दीर्घज्वराभिभूतानां ज्वरिणाममृतोपमं ॥ मंजिष्ठाऽनिविषापध्यावचा-
 नागरोहिणीः ॥ देवदारु हरिद्रां च द्रोणेऽपां पालिकान् पचेत् ॥ क्वाथेऽ-
 स्मिन्साधयेत्पिष्टैर्घृतप्रस्थं पिचून्मितैः ॥ शृंगबेरकर्णाहिगुहिक्षारपदुप-
 चकैः ॥ तत्कफावृतसर्वात्थज्वरिणाममृतोपमं ॥ वर्ध्महिध्माऽरुचिश्वा-
 सकासपांडुविकारिणां ॥ गलग्रंथिप्रमेहार्शः प्लीहापस्मारशोफिनां ॥ उदा-
 वर्त्तपरीतानां मंदाग्निकमिकोष्ठिनां ॥ गुडूच्या रसकल्काभ्यां त्रिफला-
 या वृषस्य च ॥ मृद्दीकाया बलायाश्च सिद्धाः स्नेहा ज्वरच्छिदः ॥ जी-
 र्णे घृते च भुंजीत मृदुमांसं सौदनं ॥ पलं स्रलं दोषहरं परं तच्च बलप्रदं ॥
 कफपित्तहरा मुद्गकारवेलादिजा रसाः ॥ प्रायेण तस्मान्न हिता जीर्णे वा-
 तोत्तरे ज्वरे ॥ शूलोदावर्त्तविष्टं भजनना ज्वरवर्द्धनाः ॥ नशाम्यत्येवमपि
 चेज्ज्वरः कुर्वीत शोधनं ॥ शोधनार्हस्य वमनं प्रागुक्तं तस्य योजयेत् ॥
 आमाशयगते दोषे बलिनः पालयन्बलं ॥ संतर्पणोत्थे वमनं पिप्पली-
 लवणांबुना ॥ शर्करामाक्षिकांभोभिर्दाहृतृष्णोल्बणे ज्वरे ॥ पक्वे तु
 शिथिले दोषे ज्वरे वा विषमद्यजे ॥ मोदकं त्रिफलाश्यामात्रिवृत्पिप्प-
 लिकेसरैः ॥ ससितामधुभिर्देद्याद्वयोपाद्यं वा विरेचनं ॥ द्राक्षाधात्रीरसं
 तद्वत्सद्राक्षां वा हरीतर्की ॥ रसमामलकानां वा घृतभृष्टं ज्वरापहं ॥
 लिह्याद्वात्रिवृतश्वूर्णं कृष्णात्रिफलयोस्तथा ॥ सर्पिर्मधुभ्यां त्रिफलां
 पिबेद्वाक्षारसेन वा ॥ आरग्वधं वा पयसा मृद्दीकानां रसेन वा ॥ त्रिफ-
 लां त्रायमाणां वा पयसा ज्वरितः पिबेत् ॥ सघृतं त्रिफलाकाथं स-
 र्पिषा वा विना शृतं ॥ पयोनुपानमुष्णं वा मृद्दीकास्वरसं पिबेत् ॥ विरि-
 कानां च संसर्गी मंडपूर्वा यथाक्रमं ॥ च्यवमानं ज्वरोत्क्लिष्टमुपेक्षेत्

मलं सदा ॥ पक्वोऽपि हि विकुर्वीत दोषः कोष्ठे कृतास्पदः ॥ अति-
 प्रवर्तमानं वा पाचयन्संग्रहं नयेत् ॥ आमसंग्रहणे दोषा दोषोपक्रम-
 ईरिताः ॥ पाययेदोषहरणं मोहादामज्वरे तु यः ॥ प्रसुप्तं कृष्णसर्प-
 स कराग्रेण परामृशेत् ॥ ज्वरक्षीणस्य न हितं वमनं न विरेचनं ॥ का-
 मं तु पयसा तस्य निरुहैर्वा हरेन्मलान् ॥ क्षीरोचितस्य प्रक्षीणश्ले-
 ष्मणो दाहतृद्वतः ॥ क्षीरं पित्तानिलार्त्तस्य पथ्यमप्यतिसारिणः ॥
 तद्वपुर्लघनोत्तमं पुष्टं वनमिवाग्निना ॥ दिव्यांबु जीवयेत्तस्य ज्वरं
 चाशु नियच्छति ॥ संस्कृतं शीतमुष्णं वा तस्माद्धारोष्णमेव वा ॥
 विभज्य काले युंजीत ज्वरिणं हंत्यतोऽन्यथा ॥ पयः सशुंठीखर्जूर-
 द्वीकाशर्कराघृतं ॥ शृतशीतं मधुयुतं तृद्दाहज्वरनाशनं ॥ तद्वद्वाक्षा-
 बलायष्टीसारिवाकणचंदनैः ॥ चतुर्गुणेनांभसा वा पिप्पल्या वा शृतं
 पिबेत् ॥ कासाच्छ्वासाच्छिरःशूलात्पार्श्वशूलाच्चिरज्वरात् ॥ मुच्यते
 ज्वरितः पीत्वा पंचमूलीशृतं पयः ॥ शृतमैरंडमूलेन बालबिल्वेन वा
 ज्वरात् ॥ धारोष्णं वा पयः पीत्वा विबंधानित्वर्चसः ॥ सरक्तपि-
 च्छातिसृतेः सतृट्शूलप्रवाहिकात् ॥ सिद्धं शुंठीबलाव्याघ्रीगोकट-
 कगुडैः पयः ॥ शोफमूत्रशकृद्वातविबंधज्वरकासजित् ॥ वृश्चीवबिल्व-
 वर्षाभूसाधितं ज्वरशोफनुत् ॥ शिंशिपासारसिद्धं च क्षीरमाशु ज्वराप-
 हं ॥ निरुहस्तु बलं बन्धिं विज्वरत्वं मुदं रुचिं ॥ दोषे युक्तः करोत्या-
 शु पक्वे पक्वाशयं गते ॥ पित्तं वा कफपित्तं वा पक्वाशयगतं हरेत् ॥ खं-
 सनं त्रीनपि मलान्वस्तिः पक्वाशयाश्रयान् ॥ प्रक्षीणकफपित्तस्य त्रि-
 कपृष्टकटीग्रहे ॥ दीप्ताग्नेर्बद्धशकृतः प्रयुंजीतानुवासनं ॥ पटोलनिंब-
 च्छदनकटुकाचतुरंगुलैः ॥ स्थिराबलागोक्षुरकमदनोशीरवालकैः ॥ प-
 यस्यर्द्धोदके काथं क्षीरशेषं विमिश्रितं ॥ कल्किनैर्मुस्तमदनकृष्णाम-
 धुकवत्सकैः ॥ बस्तिं मधुघृताभ्यां च पीढयेज्ज्वरनाशनं ॥ चतस्रः पर्णि

नीर्यष्टीफलोशीरनृपद्रुमान् ॥ काथयेत्कल्कयेद्यष्टीशताब्दाफलिनीफ-
लं ॥ मुस्तं च बस्तिः सगुडक्षौद्रसर्पिर्ज्वरापहः ॥ त्रायमाणाऽमृतायष्टी-
मदनांशुमतीद्वयैः ॥ सबलाचंदनवृषैर्जीगलैश्चमृगद्विजैः ॥ काथे कृतेक्षिपे-
त्पिष्ट्वाफलयष्टीकणाघनं ॥ स सद्यो ज्वरहा बस्तिः साज्यक्षौद्रः ससैध-
वः ॥ आघ्रादीनां त्वचं शंखं चंदनं मधुकोत्पलं ॥ स्वर्णगैरिकमंजिष्ठा-
मृणालांजनपद्मकं ॥ क्षीरेण कल्कितं बस्तिं शीतं समधुशर्करं ॥ दाह-
ज्वरहरं दद्यात्सिद्धं तैश्चानुवासनं ॥ जीवंतीं मदनं मेदां पिप्पलीं मधुकं
वचां ॥ ऋद्धिं रास्त्रां बलां बिल्वं शतपुष्पां शतावरीं ॥ पिष्ट्वा क्षीरं जलं
सर्पिस्तैलं चैकत्र साधितं ॥ ज्वरेऽनुवासनं दद्याद्यथाश्लेहं यथाबलं ॥
चंदनागुरुकाशमर्यपटोलमदनोत्पलैः ॥ पटोलारिष्टमदनगुडूचीमधुकै-
रपि ॥ ये च सिद्धिषु वक्ष्यन्ते बस्तयो ज्वरनाशनाः ॥ शिरोरुग्गौरव-
श्लेष्महरमिंद्रियबोधनं ॥ जीर्णज्वरे रुचिकरं दद्यान्नस्यं विरेचनं ॥ स्ने-
हिकं शून्यशिरसो दाहार्तैः पित्तनाशनं ॥ धूमगंडूषकबलान्यथादोषं च
कल्पयेत् ॥ प्रतिश्यायास्यवैरस्यशिरःकंठामयापहान् ॥ अरुचौ मानु-
लुंगस्य केसरं साज्यसैधवं ॥ धात्रीद्राक्षासितानां वा कल्कमास्येन धा-
रयेत् ॥ यथोपशयसंस्पर्शान् शीतोष्णद्रव्यकल्पितान् ॥ अभ्यंगालेपसे-
कादीन्ज्वरे जीर्णे त्वगाश्रिते ॥ कुर्यादंजनधूपांश्च तथैवांगंतुजेऽपि तान् ॥
दाहे सहस्रधौतेन सर्पिषाऽभ्यंगमाचरेत् ॥ सूत्रोक्तैश्च गणैस्तैर्मधुरा-
म्लकषायकैः ॥ दूर्वादिभिर्वा पित्तघ्नैः शोधनादिगणोदितैः ॥ शीतवी-
र्यैर्हिमस्पर्शैः काथकल्कीकृतैः पचेत् ॥ तैलं सक्षीरमभ्यंगात्सद्यो दाह-
ज्वरापहं ॥ चंदनं मधुकं काला द्राक्षा मधुरसा निशा ॥ तत्सिद्धं पूर्वव-
त्तैलं दाहज्वरहरं परं ॥ शिरोगात्रं च तैरेव नातिपिष्टैः प्रलेपयेत् ॥ त-
त्काथेन परीषेकमवगाहं च योजयेत् ॥ तथाऽऽरनालं सलिलक्षीरशुक्ल-
घृतादिभिः ॥ कपित्थमातुलुंगाम्लविदारीरोधदाहिमैः ॥ बदरीपल्लवो-
त्थेन फेनेनारिष्टकस्य वा ॥ कर्पूरपद्मकोशीरकालीयांबुदचंदनैः ॥ तुं-

गप्रियंगुशैवालकमलोत्पलकर्मैः ॥ वेत्राग्रोधपुंड्राह्वैरारनालेनकल्कि-
 तैः ॥ लेपा व्यस्तैः समस्तैर्वा दाहघ्ना वर्णकारिणः ॥ धात्रीत्वक्पत्रनल-
 दशंखव्याघ्रनखोत्पलैः ॥ चंदनांजनमुस्तैश्च सदृक्षाम्लाम्लवेतसैः ॥
 सजीवकैः समधुकैः सपलाशैः सदाडिमैः ॥ बीजपूरसक्षौद्रशुक्तयुक्तैः
 प्रलेपितैः ॥ शिरस्यंगे च तृदछर्दिर्दाहमोहशिरोरुजः ॥ नश्यन्ति गंडाः
 पिडकाः प्रलापश्च ज्वरार्तिजः ॥ गौरामलककल्कश्च साम्लः साज्यश्च
 तद्रुणः ॥ मधूकमधुकोदीच्यनीलोत्पलमधूलिकाः ॥ जयन्ति मधुसर्पि-
 भ्यां लीढा दाहज्वरभ्रमान् ॥ कासासृक्पित्तवीसर्पश्वासहिध्मावमी-
 रपि ॥ बभ्र्यं च वामयेदाशु शीतेन मधुवारिणा ॥ यो वर्णितः पित्तहरो
 दोषोपक्रमणे क्रमः ॥ तं च शीलयतः शीघ्रं सदाहो नश्यति ज्वरः ॥
 वल्लकी मधुरं गीतं चंद्रिका हर्म्यमस्तकं ॥ हरन्ति दाहं दाराश्च हरिचं-
 दनशीतलाः ॥ दाहं मंदानिलोद्धृताः कुल्याः सलिलमालिनः ॥ चल-
 त्प्रवालांगुलिभिस्तर्जयन्ति महाद्रुमाः ॥ वाचः शिशूनामव्यक्ता योषि-
 तां मदनातुराः ॥ दाहं निर्मर्त्सयंत्याशु सज्जनानां च सूनृताः ॥ रुचिभे-
 दानुसंधेन नानाशक्तिसमन्वितः ॥ दाहशीतज्वरहरः कांतकांतांगसं-
 गमः ॥ दाहशीतव्युपशमे तास्ततोऽपनयेत्पुनः ॥ वीर्योष्णैरुष्णसंस्प-
 र्शैस्तगरागुरुकुंकुमैः ॥ कुष्ठस्थौणेयशैलेयसरलामरदारुभिः ॥ नखरा-
 स्त्रामुरवचाचंडेलाद्वयचोरकैः ॥ पृथ्वीकाशिगुसुरसर्हिस्त्राध्यामकस-
 र्पैः ॥ दशमूलामृतैरंडद्वयपत्तुरोद्भिषैः ॥ तमालपत्रभूतीकसहकी-
 धान्यदीप्यकैः ॥ मिशिमाषकुलत्थाग्निप्रकीर्यानाकुलीद्वयैः ॥ अन्यैश्च
 तद्विधैर्द्रव्यैः शीते तैलं ज्वरे पचेत् ॥ कथितैः कल्किनैर्युक्तैः सुरा-
 सौवीरकादिभिः ॥ तेनाभ्यज्यात्सुखोष्णेन तैः प्रपिष्टैश्च लेपयेत् ॥
 कवोष्णैस्तैः परीषेकमवगाहं च कल्पयेत् ॥ केवलैरपि तद्वच्च शुक्तगो-
 मूत्रमस्तुभिः ॥ कुंकुमागुरुकस्तूरीनखैलासुरदारुभिः ॥ शैलेयचंडात्व-
 ड्मुस्तशस्त्राकपिवचामयैः ॥ पृथक्प्रदेहाः सर्वैर्वा शीतघ्ना दृढकल्कि-

ताः ॥ यवचूर्णं घृताभ्यक्तं पचेत्क्षीरे चतुर्गुणे ॥ दर्वीप्रलेपनं लेपं ज्वरा-
 तस्य प्रयोजयेत् ॥ आरग्वधादिवर्गं च पानाभ्यंजनलेपने ॥ धूपान-
 गुरुजान् यांश्च वक्ष्यते विषमज्वरे ॥ अग्न्यनग्निरुतान्स्वेदान्स्वेदि
 भोजनभेषजं ॥ संसर्गबलयोगे च वातश्लेष्मनिवर्हणं ॥ गर्भभूवेश्म-
 शयनं कुथकंबलरुल्लकान् ॥ निर्धूमदीप्तरंगारैर्हसंतीश्च हसंतिकाः ॥ म
 द्यं सत्र्यूपणं तक्रं कुलत्थवीहिकोद्रवान् ॥ भजेत्प्रकंपंस्तद्युक्तान्यच्चा
 न्यदपि पित्तलं ॥ अजाज्याः सगुडं कल्कं सगुडं वाऽमृतारसं ॥ रसं-
 वार्ताकफलजं पिबेद्वा मधुसंयुतं ॥ मधुकागुरुकौंतीनां कल्को व्याघ्रन-
 खस्य च ॥ मद्येन पीतः सक्षौद्रस्तीव्रशीतज्वरापहः ॥ आनाहे का-
 लवित्कुर्यात्क्रियामलसकोदितां ॥ पिप्पलीपिप्पलीमूलयवानीचव्य-
 साधितां ॥ यवागूं पाययेच्चैवमनिलस्यानुलोमनीं ॥ सोपद्रवोऽपि चेदे-
 वं ज्वरः शीतो न शाम्यति ॥ अभ्युदीर्णं ऽनिलकफे स्वस्थाने पित्त-
 धाम्नि वा ॥ तक्रानुपानं त्रपुसं भक्षयित्वाऽनलं भजन् ॥ आस्वेदसं
 भवात्तिष्ठेत्प्रातस्तद्वदातपं ॥ ततो विमृदितः स्नातो युक्ताशी स्याद्वा
 ते ज्वरे ॥ शमंतौ पित्तदृढ्यैव प्रपद्येते स्वधाम च ॥ निवर्तते ततः शी
 घ्रं वातश्लेष्मोद्भवो ज्वरः ॥ स्वर्जिकाकुष्ठमंजिष्ठाक्षामूलनिशौष-
 धैः ॥ सतक्रैः साधितं तैलमभ्यंगाद्वाहशीतजित् ॥ वमनैश्च विरेकैश्च
 वस्तिभिश्च यथाक्रमं ॥ ज्वरानुपचरेद्धीमान् कफपित्तानिलोद्भवान्-
 संमृष्टैः सन्निपतितैरेकानेकोल्बणैः समैः ॥ ज्वरान्दोषैः क्रमापेक्षी य-
 थोक्तैरोषधैर्जयेत् ॥ वर्द्धनेनैकदोषस्य क्षपणेनोच्छ्रितस्य वा ॥ कफ
 स्थानानुपूर्व्या वा सन्निपातज्वरं जयेत् ॥ निद्रानिवारणोपायः सन्या
 साभिहितो हितः ॥ सन्निपाते विशेषेण दारुणोऽयमुपद्रवः ॥ सन्नि-
 पातज्वरस्यांते कर्णमूले सुदारुणः ॥ शोफः संजायते येन कश्चिदेव
 विमुच्यते ॥ रक्तावसेचनैः शीघ्रं सर्पिः पानैश्च तं जयेत् ॥ प्रदेहैः क-
 फपित्तघ्नैर्नावनैः कवलप्रहैः ॥ शीतोष्णस्निग्धरुक्षाद्यैर्ज्वरो यस्य न

शाम्यति ॥ शाखानुसारी तस्याशु मुंचेद्वाहोः क्रमाच्छिरां ॥ अयमे-
 ष विधिः कार्यो विषमेऽपि यथायथं ॥ ज्वरे विभज्य बातादीन्य-
 श्रानंतरमुच्यते ॥ पटोलकदुकामुस्ताप्राणदामधुकैः कृताः ॥ त्रिच-
 तुःपंचशः क्वाथा विषमज्वरनाशनाः ॥ योजयेत्त्रिफलां पथ्यां गुडू-
 र्चां पिप्पलीं पृथक् ॥ तैस्तैर्विधानैः सगुडं भस्मातकमथापि वा ॥ लं-
 धनं बृंहणं वापि ज्वरागमनवासरे ॥ प्रातः सतैलं लशुनं प्रागभक्तं वा
 तथा घृतं ॥ जीर्णतद्दधि पयस्तक्रं सर्पिश्च पट्पलं ॥ कल्याणकं
 पंचगव्यं तिक्तारव्यं वृषसाधितं ॥ पंचगव्यस्य महतो विधिना पंच-
 माह्विषं ॥ पंचाजं चतुरौघ्रं च सिद्धं सिद्धघृतं तथा ॥ कटुरोहिणि
 मंजिष्ठापृथुग्रंथिकचित्रकैः ॥ पाठास्वगुसाह्विनिशैः पंचगव्यस्य पंचसु-
 १ प्रस्थेषु संयुतैः सेव्यं विषमज्वरजित्परं ॥ वाक्स्वरस्मृतिमेधाग्निव-
 लारोग्यविबन्धकम् ॥ कोलाग्रिमंथत्रिफलाक्वाथे दध्ना घृतं पचेत् ॥ ति-
 त्वकावापमेतच्च विषमज्वरनाशनं ॥ गुडक्षीरघृतक्षौद्रसितारुणाः स्व-
 जाहताः ॥ विषमज्वरहृद्रोगक्षतकासक्षयापहाः ॥ सुरां तीक्ष्णं च य-
 न्मद्यं शिखितित्तिरिदक्षजं ॥ मांसं मेद्योष्णवीर्यं च सहान्नेन प्रका-
 मतः ॥ सेवित्वा तदहः स्वप्यादथवा पुनरुल्लिखेत् ॥ सर्पिषो महती-
 मात्रां पीत्वा प्रच्छर्दयेत्पुनः ॥ नीलिनीमजगंधां च त्रिवृतां कटुरोहि-
 णीं ॥ पिबेज्ज्वरस्यागमने स्नेहस्वेदोपपादितः ॥ आस्थापनं वा तदह-
 र्दद्यात्स्विन्नस्य यापनं ॥ पयसाऽष्टपदंशस्य शकृद्वा तदहः पिबेत् ॥
 मस्तुना वा वृषशकृत्सुरया वा ससैधवं ॥ मनोव्हा सैधवं कृष्णा तैलेन
 नयनांजनं ॥ योज्या हिं गुसमा व्याघ्री वसा नस्ये ससैधवा ॥ पुराण-
 सर्पिः सिंहस्य वसा तद्वत्ससैधवा ॥ पलंकषा निंबपत्रं वचा कुष्ठं हरी-
 तकी ॥ सर्षपाः सयवाः सर्पिर्धूमो बिड्वा बिडालजा ॥ पुरध्यामवचास

१ क्षयचिकित्सितोक्तं २ उन्मादमतिवैधोक्तं ३ अपस्मारप्रतिषेधोक्तं ४ कुष्ठचिकित्सितोक्तं ५ रक्तपित्तचिकित्सितोक्तं

र्जनिर्वाकागुरुदारुभिः ॥ धूमो ज्वरेषु सर्वेषु प्रयोक्तव्योऽपराजितः ॥ स
 हृद्देवावचाभद्रानाकुलीभिः प्रयोजयेत् ॥ धूपनोद्वर्तनालेपान्सर्वज्वरानि
 बर्हणान् ॥ धूपनस्यांजनोत्थासा ये चोक्ताश्चित्तवैकृते ॥ देवाश्रयं च भै
 षज्यं ज्वरान्सर्वानपोहति ॥ विशेषाद्विषमान्प्रायस्ते ह्यागंत्वनुबन्धजाः
 ॥ यथास्वं च सिरां विध्येदशांतौ विषमज्वरे ॥ रससंस्थे तु सर्वस्मि-
 न्कुर्याद्दमनलंघने ॥ सेकसंशमनालेपरक्तमोक्षानसृक्स्थिते ॥ तीक्ष्णा-
 न् विरेकान्मांसस्थे मेदोघ्नं मेदसि स्थिते ॥ अस्थिस्थे वातशमनमभ्यं-
 गस्वेदमर्दनं ॥ ज्वरे वातार्तिशमनं विशेषाद्वस्ति कर्मच ॥ केवलानिल-
 बीसर्पविस्फोटाभिहतज्वरे ॥ सर्पिः पानं हिमालेयसेकमांसरसाशनं ॥
 कुर्याद्यथास्वमुक्तं च रक्तमोक्षादिसाधनं ॥ ग्रहोत्थे भूतविद्योक्तं बलि
 मंत्रादिसाधनं ॥ औषधीगंधजे पित्तविधानैर्विषजिह्विषे ॥ इष्टैरर्थैर्मनो
 हौश्च यथादोषशमेन च ॥ हिताहितविषेकैश्च ज्वरं क्रोधादिजं ज-
 येत् ॥ क्रोधजो याति कामेन शान्तिं क्रोधेन कामजः ॥ मयशोकोद्भवौ
 ताभ्यां भीशोकाभ्यां तथेतसौ ॥ शापाथर्वणमंत्रोत्थे विधिर्देवव्यपाश्र-
 यः ॥ ते ज्वराः केवलाः पूर्वं व्याप्यन्तेऽनंतरं मलैः ॥ तस्मादोषानुसारे-
 ण तेष्वहारादि कल्पयेत् ॥ न हि ज्वरोऽनुबध्नाति मारुताद्यैर्विना कृ-
 तः ॥ कथास्त्रिवर्गसंयुक्ता रुद्धनिद्रादिविनोदिनीः ॥ शस्ता विचित्राः
 शृणुयान्न प्रेतव्याधिताश्रयाः ॥ ज्वरकालस्मृतिं चास्य हारिभिर्विष-
 यैर्हरेत् ॥ त्यजेदाबललाभाच्च व्यायामस्नानमैथुनं ॥ गुर्वसात्स्यविदा-
 ह्यन्नं यच्चान्यज्ज्वरकारणं ॥ न विज्वरोऽपि सहसा सर्वांश्चीनो भवेत्त-
 था ॥ निवृत्तो हि ज्वरः शीघ्रं व्यापादयति दुर्बलं ॥ सद्यःप्राणहरो य-
 स्मात्तस्मात्तस्य विशेषतः ॥ तस्यां तस्यामवस्थायां कुर्यात्तत्तद्विष-
 ग्जितं ॥ मनोऽभिरामा विषया वचनं लहादि दक्षिणं ॥ करुणार्द्रमनः

१ अत्र मज्जस्थशुक्रस्थयोरसाध्यत्वात्तत्र चिकित्सा नोक्ता २ सर्वान्नीनस्तु सर्वां
 न्नभोजीत्यमरः

शुद्धं सर्वज्वरनिषूदनं ॥ मातरं पितरं देवान्यैद्यान्विषान् हरं हरिं ॥
 पूजयेच्छीलयेद्दानदमसत्यदयार्जवान् ॥ धारयेच्च शुचिर्मूर्धा मणि-
 रत्नमहौषधीः ॥ आर्यावलोकितं चार्या शबरीमपराजिता ॥ प्रणमे-
 दार्यतारां च सर्वज्वरनिवृत्तये ॥ जपं तथागतोष्णोषं सर्वव्याधिचिकि-
 त्सितं ॥ आगंतुदोषसहजैः सर्वरोगैर्विमुच्यते ॥ ॥ इति जीर्णज्वरचि-
 कित्सितं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथातो रक्तपित्तचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ ऊर्ध्वगं बलिनो
 बेगमेकदोषानुगं नवं ॥ रक्तपित्तं सुखे काले साधयेन्निरुपद्रवं ॥ अधोगं
 यापयेद्रक्तं यच्च दोषद्वयानुगं ॥ शांतं शांतं पुनः कुप्यन्मार्गान्मार्गं
 तरं च यत् ॥ अतिप्रवृत्तं मंदाग्नेस्त्रिदोषं द्विपथं त्यजेत् ॥ ज्ञात्वा नि-
 दानमयनं मलावनुबलौ बलं ॥ देशकालाद्यवस्थां च रक्तपित्ते प्रयो-
 जयेत् ॥ लंघनं बृंहणं चादौ शोधनं शमनं तथा ॥ संतर्पणोत्थं बलिनो-
 बहुदोषस्य साधयेत् ॥ ऊर्ध्वमार्गं विरेकेण वमनेन त्वधोगतं ॥ श-
 मनैर्बृंहणैश्चान्यलंघ्यबृंहणपेक्ष्य च ॥ ऊर्ध्वं प्रवृत्ते शमनौ रसौ ति-
 क्तकषायकौ ॥ उपवासश्च निःशुंठीपटंगोदकपायिनः ॥ अधोगे रक्त-
 पित्ते तु बृंहणो मधुरो रसः ॥ ऊर्ध्वगे तर्पणं योज्यं पेया पूर्वमधोगते ॥
 अशनतो बलिनोऽशुद्धं न धार्यं तद्वि रोगकृत् ॥ धारयेदन्यथा शी-
 तमग्निवच्छीघ्रकारि तत् ॥ त्रिवृत्तात्रिफलाधात्रीत्रायंत्यारग्वधाश-
 याः ॥ गवाक्षीक्षुरसक्षीरद्राक्षाक्षौद्रसितोत्कटाः ॥ यथास्वं कल्पवि-
 हिता विरेकार्थं प्रयोजयेत् ॥ त्रिवृच्छ्यामाकषाणे- ॥ कल्केन च स-
 शर्करं ॥ साधयेद्विधिवलेहं लिह्यात्पाणितलं ततः ॥ त्रिफलात्रिवृ-
 ताश्यामापिप्पलीशर्करामधु ॥ मोदकः सन्निपातोर्ध्वरक्तपित्तज्वराप-
 हः ॥ त्रिवृत्समसिता तद्वत्पिप्पलीपादसंयुता ॥ वमनं फलसंयुक्तं
 तर्पणं ससितामधु ॥ ससितं वा जलं क्षौद्रयुक्तं वा मधुकोदकं ॥

फलैर्द्रव्यवागिणीमधुकं वा समाक्षिकं ॥ क्षीरं वा रसमिक्षोर्वा शुद्धस्या
 नंतरो विधिः ॥ यथास्वं मंथयेयादिः प्रयोज्यो रक्षता बलं ॥ मंथो
 ज्वरोक्तो द्राक्षादिः पित्तघ्नैर्वा फलैः कृतः ॥ मधुखर्जूरमृद्दीकापरूष-
 कसितांभसा ॥ मंथो वा पंचसारेण सघृतैर्लाजसकुभिः ॥ दाडि-
 मामलकाम्लो वा मंदाग्र्यम्लामिलापिणः ॥ कमलोत्पलकिंजल्क-
 पृश्निपर्णीप्रियंगुकाः ॥ उशीरं शावरं रोधं शृंगवेरं कुचंदनं ॥ ह्रीवेर-
 धातकीपुष्पबिल्वमध्यदुरालभाः ॥ अर्द्धार्द्धैर्विहिताः पेया वक्ष्यन्ते
 पादयोगिकाः ॥ भूनिंबसेज्यजलदाश्वंदनांबुप्रियंगवः ॥ शालिपर्ण्या
 युता मुद्गाः पृश्निपर्ण्या मसूरिकाः ॥ तुवर्या वाऽतिबलया बलया वा
 हरेणवः ॥ तत्कवाये हिताः पेया मांसपेयास्तथा रसाः ॥ अनम्लाः
 किंचिदम्ला वा सघृतक्षौद्रशर्कराः ॥ शूकशिंबीभवं धान्यं शाकं मां-
 सं च शस्यते ॥ अन्नस्वरूपविज्ञाने यदुक्तं लघुशीतलं ॥ पूर्वोक्त
 मंबुपानीयं पंचमूलेन वा शृतं ॥ लघुना शृतशीतं वा मध्वंभो वा फ
 लांबु वा ॥ पद्मकायुत्पलादी च सारिवादि च कल्पयेत् ॥ अन्नपाने
 गणं तद्दृढशकं दौहनाशनं ॥ कफानुगे यूषशाकं मारुतानुगते रसं ॥
 अभीरोरंकुरैर्लावाः सह मुद्गाः पटोलजैः ॥ मकुष्टा धन्वयासोत्थैरस्र-
 पित्ते परं मताः ॥ शशः सवास्तुकः शस्नो विबंधे तित्तिरिः पुनः ॥ उदुं-
 बरस्य निर्यूहे साधितो मारुतेऽधिके ॥ प्लक्षस्यबर्हिणस्तद्वन्ध्याग्रोधस्य तु
 कुकुटः ॥ बिसोत्पलमृणालानां वर्जकककरो हितौ ॥ वार्तीरोऽभोजनाला-
 नांमश्वत्थस्य कर्पिजलः ॥ यत्किंचिद्रक्तपित्तस्य निदानं तच्च वर्जयेत् ॥
 वासारसेन फलिनीमृद्गोधांजनमाक्षिकं ॥ पित्तामृक् शमयेत्पीतं निर्या-
 सो वाऽटरूपकात् ॥ शर्करामधुसंयुक्तः ॥ केवलो वा शृतोऽपि वा ॥
 वृषः सद्यो जयत्यस्त्रं स त्वस्य परमौषधं ॥ वासारसेन भूनिंबकटुका-
 शर्कराः पिबेत् ॥ तेनैव वा क्षौद्रयुतं पद्मकेसरपद्मकं ॥ सरोध्रनाग-

कुसुमशाद्वलोत्पलवास्तुकं ॥ लिह्याद्वा मधुसर्पिभ्यां गवाश्वशक्तानां र-
सं ॥ पथ्या रजन्यहिंसा वा पलांदुं तद्देव वा ॥ फलिनीरोध्रवदिर-
शाल्मलीकोविदारजं ॥ शिरीषशेलुककुभासिंदुवारातिमुस्तकं ॥ पला
शयूथिकाशिष्टमधूकासनजन्म च ॥ मधुना चूर्णितं पुष्पमेकत्र पृथगे
व वा ॥ पुष्पैरेभिः प्रपकं च सक्षौद्रं माहिषं घृतं ॥ लिह्यात्क्षौद्रेण प-
थ्यां वा किंजल्कं कमलस्य वा ॥ लाजाः शृंगाटकं मुक्तां खजूरं रु-
ष्णामृत्तिकां ॥ क्षीरवृक्षांकुरान् द्राक्षां तवक्षीरीं सितोपलां ॥ गैरिकं-
मधुकं रोधं शंखं शंबुकमंजनं ॥ तंदुलीयकमूलं वा बीजं वा वास्तुको-
द्भवं ॥ पटोलमालतीनिंबचंदनद्वयपद्मकं ॥ रोधो वृषस्तंदुलीयः रु-
ष्णा मृन्मदयंतिका ॥ शतावरी गोपकन्या काकोल्यौ मधुयष्टिका ॥
रक्तपित्तहराः काथास्त्रयः समधुशर्कराः ॥ सक्षौद्रं ग्रथिते रक्ते लिह्या-
त्पारावताच्छकृन् ॥ अतिनिस्तुतरक्तो वा क्षौद्रेण रुधिरं पिबेत् ॥ जां
गलं भक्षयेद्वाजमांसं पित्तयुतं यकृत् ॥ रोधकालीयकोशीरफलिनीशं
खगैरिकं ॥ पटोलपत्रं दुःस्पर्शा समंगा सारिवा लता ॥ त्वग्जंबुवेतसा
श्वत्थह्याब्धोदुंबराजुनात् ॥ किराततित्तकमुकमुस्तकद्वयफलपद्मकं ॥
प्रपौंडरीकन्द्हीबेरकमलोत्पलपर्पटं ॥ चंदनेन पृथग्युक्तं समस्तं वा सश-
र्करं ॥ फांटीकृतं शृतं शीतं चूर्णं वा तंदुलाभसा ॥ पीतमाशु जयत्यस्त्रं
तृड्दाहतमकानपि ॥ चंदनोशीरनलदलाजमुद्गकणायवैः ॥ बलाजले
पर्युषितैः कषायो रक्तपित्तहा ॥ प्रसादश्चंदनांभोजसेव्यमृद्गृष्टलोष्टजः
॥ सुशीतः ससिताक्षौद्रः शोणितातिप्रवृत्तिजित् ॥ तद्ददच्छः सितारो
धमधुकोशीरचंदनान् ॥ मृच्छामासारिवामुस्तधातकीयष्टिकान्वितान् ॥
वैदूर्यमुक्तामृच्छंखगैरिकामलकोदकं ॥ मधूदकं रसं चक्षोः पिबन्जय
ति शोणितं ॥ आपोध्य वा नवे कुंभे प्लावयेदिक्षुगंडिकाः ॥ स्थितं त-
द्भुसमाकाशे रात्रिं प्रातः स्तुतं जलं ॥ मधुमद्विकवांभोजरुतोत्तंसं च

तद्गुणं॥त्रपुसीमूलकल्कं वा सक्षौद्रं तंदुलांबुना ॥ पिबेत्करंजबीजं वा
 तेन क्षौद्रसितायुतं ॥ रोधचंदनयष्ट्याहं तेन यष्ट्याहमेव वा ॥ नी
 लोत्पलं सितायष्टीमधुकं पद्मकेसरं ॥ छिन्नोद्भवा च शीतोऽयं कपा-
 यो रक्तपित्तजित् ॥ ये च पित्तज्वरे प्रोक्ताः कषायास्तांश्च योजयेत्॥
 कषायैर्विविधैरेभिर्दीप्तेऽग्नौ विजिते कफे ॥ रक्तपित्तं न चेच्छाम्येत्त
 त्र वातोल्बणे पयः ॥ युंज्याच्छागं शृतं तद्द्वयं पंचगुणैः॥भसि ॥ पं-
 चमूलेन लघुना शृतं वा ससितामधु ॥ जीवकर्षभकद्राक्षाबलागोभुरना
 गरैः॥पृथक् पृथक् शृतं शीतं सघृतं सितयाऽथवा ॥ क्षीरेण बमनीपुष्पं
 मधुकं मधुशर्करां॥गोकंठकाभीरुशृतं पर्णिनीभिस्तथा पयः॥हंत्याशु र-
 क्तं सरुजं विशेषान्मूत्रमार्गं ॥ विण्मार्गं विशेषेण हितं मोचरसेन तु॥
 वटप्ररोहैःशुणैर्वा शुंठशुदीच्योत्पलैरपि ॥ रक्ततिसारदुर्नामचिकित्सां
 चात्र कल्पयेत् ॥ पीत्वा कषायान्पयसा भुंजीत पयसैव तु॥कषाययो-
 गैरेभिर्वा विषकं पाययेद्दूतं ॥ समूलमस्तकं क्षुण्णं वृषमष्टगुणैः॥भसि॥
 पक्त्वाऽष्टांशावशेषेण घृतं तेन विपाचयेत् ॥ तत्पुष्पगर्भं तच्छीतं स-
 क्षौद्रं पित्तशोणितं ॥ पित्तगुल्मज्वरश्वासकाससहद्रोगकामलाः ॥ ति-
 मिरभ्रमवीसर्पस्वरसादांश्च नाशयेत् ॥ पलाशदंतस्वरसे तद्गर्भं च पचे-
 द्घृतं ॥ सक्षौद्रं तच्च रक्तघ्नं तद्द्वयं तद्वत्सकसाधितं॥ रोधोत्पलसमंगाभिस्त
 थैव त्रायमाणया ॥ लाजगोभूममधुकसिताचूर्णं पयोद्रवं ॥ घृतेनो-
 त्कारिकां कृत्वा खादेत्पित्तास्रवारिणीं ॥ रक्ते सपिच्छे सकफे ग्रथिते-
 कंठमार्गं ॥ लिह्यान्माक्षिकसर्पिर्भ्यां क्षारमुत्पलनालजं ॥ मृणालां-
 भोजकिंजल्कश्यामासनमधूकजं ॥ तद्वत्पृथक्पृथक्क्षारं घृतं क्षीरे
 ण साधयेत् ॥ पिष्टैरभीरुकाकोलीमेदावृक्षाम्लदाडिमैः ॥ फलपूरकमू
 लेन विदार्या मधुकेन च ॥ तद्विबंधज्वरानाहशूलकासास्रपित्तजित् ॥

१ कारणानुविधायित्वात्कार्याणां तत्स्वभावतैर्युक्तत्वाद्रक्तपित्ते उत्पलनालजक्षारप्रयो-
 गो युक्तएव.

पंचभिः पंचमूलैश्च सिद्धमाज्यं तदर्थकृत् ॥ गुदागमे विशेषेण शोणि-
ते बस्तिरिष्यते ॥ मधुकांजनमंजिष्ठामृणालोत्पलगैरिकैः ॥ सुवर्णरोध-
कालीयसमंगाऽऽम्रांबुचंदनैः ॥ सौगंधिकसिताशंखैः पिष्टैर्मधुघृतान्वि-
तैः ॥ क्षीरेणास्थापयेदनं स्नानं च शिशिरांभसा ॥ क्षीरेणैवाशयेच्छा-
लींस्ततो मधुकसर्पिषा ॥ कालेऽनुवासयेदेवमतिसारेऽपि दुस्तेरे ॥ जी-
र्णेऽमृक्प्रबले कुर्याद्विरेके चातियोगिनि ॥ विदार्यादिगणनेष्टं शृतं
वाऽऽस्थापने पयः ॥ सक्षौद्रशर्करासर्पिः सर्पिश्चैवानुवासने ॥ मूत्राश-
यस्थं शमयेद्रक्तमुत्तरबस्तिभिः ॥ ईदृशैरेव तद्वच्च प्रदरेऽपि विधिः स्मृ-
तः ॥ छेदभेदादिभिश्चातिप्रवृत्ते शुद्धशोणिते ॥ विशेषात्प्रदरस्योक्तं
योनिरोगेषु चौषधं ॥ घ्राणगे रुधरे शुद्धे नावनं चानुसेचयेत् ॥ कषा-
ययोगान्पूर्वकान् क्षीरेक्ष्वादिरसाप्लुतान् ॥ क्षीरादीन् ससितांस्तोयं के-
वलं वा हितं जलं ॥ रसो दाडिमपुष्पाणामाम्राश्रः शाद्वलस्य च ॥
कल्पयेच्छीतवर्गं च प्रदेहाभ्यंजनादिषु ॥ यच्च पित्तज्वरे प्रोक्तं वाहि-
रंतश्च भेषजं ॥ रक्तपित्ते हितं तच्च क्षतक्षीणहितं च यत् ॥ इति रक्त-
पित्तचिकित्सितं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथातः कासचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ केवलानिलजं कासं
स्नेहैरादावुपाचरेत् ॥ वातघ्नसिद्धैः स्निग्धैश्च पेयायूषरसादिभिः ॥ लेहै-
र्धूमैस्तथाऽभ्यंगस्वेदसेकावगाहनैः ॥ बस्तिभिर्बद्धविद्वानं सपित्तं तू-
र्ध्वभक्तकैः ॥ घृतैः क्षीरैश्च सकफं जयेत्स्नेहविरेचनैः ॥ गुडूचीकंटका-
रीभ्यां पृथक् त्रिंशत्पलाद्रसे ॥ प्रस्थः सिद्धो घृताद्वातकासद्वहन्दिदी-
पनः ॥ क्षारराक्षावचाहिं गुपाठायष्ट्यान्धधान्यकैः ॥ द्विशणैः सर्पिषः प्र-
स्थं पंचकोलयुतैः पचेत् ॥ दशमूलस्य निर्यूहे पीतो मंडानुपायिना ॥ स-
श्वासकासतृत्पाश्वर्ग्रहणीरोगगुल्मनुत् ॥ काशमर्यात्रिफलाव्योषशठीद्रा-
क्षापरूषकं ॥ द्वे पाठे देवदार्वीद्विस्वगुप्ताऽभिकगोक्षुरु ॥ व्याघ्री तामल-
की मेदा काकनासा शतावरी ॥ त्रिदारी च घृतप्रस्थः कर्षाशैस्तैर्विपाचि-

तः ॥ क्षीरेण च जयत्याशु ज्वरकासहलीमकान् ॥ गुल्मारुचियकृच्छ्री
हशिरोद्धत्पार्श्ववेदनाः ॥ कामलाशोऽनिलाष्ठीलाक्षतशोफक्षयांश्च सः
॥ द्रोणे ऽपां साधयेद्रास्त्रादशमूलशतावरीः ॥ पलोन्मिता द्विकुडवं कुल
त्थं बदरं यवं ॥ तुलार्द्धं चाजमांसस्य तेन साध्यं घृताढकं ॥ समक्षीरं
पलांशैश्च जीवनीयैः समीक्ष्य तत् ॥ प्रयुक्तं वातरोगेषु माननावनवस्ति
भिः ॥ पंचकासांश्छिरःकंपं योनिर्वक्षणवेदनां ॥ सर्वांगैकांगरोगांश्च
सप्लीहोर्ध्वानिलान्जयेत् ॥ विदार्यादिगणकाथकल्कसिद्धं च कासजि-
त् ॥ अशोकबीजक्षवकजंतुघ्रांजनपद्मकैः ॥ सविडैश्च घृतं सिद्धं त-
च्चूर्णं वा घृतानुतं ॥ लिङ्गात्ययश्चानुपिवेदाजं कासानिपीडितः ॥ विडं-
गं नागरं रास्त्रापिप्पलीहिङ्गुसैधवं ॥ मार्द्धिक्षारश्च तच्चूर्णं पिवेद्वा घृत-
मात्रया ॥ सकफेऽनिलजे कासे श्वासहिध्माहताग्निषु ॥ दुरालभां
शृंगवेरं शठीं द्राक्षां सितोपलां ॥ लिङ्गात्कर्कटशृंगीं च कासे तैलेन
वातजे ॥ दुःस्पर्शां पिप्पलीं मुस्तं मार्द्धिं कर्कटकीं शठीं ॥ पुराणगुडतै-
लाभ्यां चूर्णितान्यवलेहयेत् ॥ तद्वत्सरुणां शृंठीं च सभाङ्गीं तद्वदेवचा-
पिवेत् रुणां च कोष्णेन सलिलेन ससैधवां ॥ मस्तुना ससितां शृंठीं द-
ध्ना वा कणरेणुकां ॥ पिवेद्द्वदरमज्जां वा मदिरादधिमस्तुभिः ॥ अथ-
वा पिप्पलीकल्कं घृतभृष्टं ससैधवं ॥ कासी सपीनसो धूमं स्त्रैहिकं
विधिना पिवेत् ॥ हिध्माश्वासोक्तधूमांश्च क्षीरमांसरसाशनः ॥ ग्राम्या-
नूपौदकैः शालियवगोधूमषष्टिकान् ॥ रसैर्माषात्मगुमानां यूषैर्वा भो-
जयेद्वितान् ॥ यवानापिप्पलीबिल्वमध्यनागरचित्रकैः ॥ रास्त्राऽजा-
जीपृथक्पर्णीपलाशशठिपौष्करैः ॥ सिद्धां स्निग्धाम्ललवणां पेयामनि-
लजे पिवेत् ॥ कटीद्धत्पार्श्वकोष्ठार्तिश्वासहिध्माप्रणाशिनीं ॥ दशमूलरसे
तद्वत्पंचकोलगुडान्वितां ॥ पिवेत्समतिलां पेयां क्षैरेयीं वा ससैधवां ॥
मात्स्यकौकुटबाराहैर्मसैर्वा साज्यसैधवां ॥ वास्तुको वायसीशाकं का-
सघ्नः सुनिषण्णकः ॥ कंटकायाः फलं पत्रं बालं शुष्कं च मूलकं ॥

स्नेहास्तैलादयो भक्ष्याः क्षीरेक्षुरसगौडिकाः ॥ दधिमस्त्वारनालांबुफ-
 लाम्लमदिराः पिबेत् ॥ पित्तकासे तु सकफे वमनं सर्पिषा हितं ॥ त-
 था मदनकाश्मर्यमधूककथितैर्जलैः ॥ फलयष्ट्याह्वकल्कैर्वा विदारी-
 क्षुरसाष्टुतैः ॥ पित्तकासे तनुकफे त्रिवृतां मधुरैर्युतां ॥ युंज्याद्विरेकाय
 युतां घनश्लेष्मणि तिक्तकैः ॥ हृतदोषो हिमं स्निग्धं स्वादु संसर्जनं
 भजेत् ॥ घने कफे तु शिशिरं रुक्षं तिक्तोपसंहितं ॥ पिप्पलीमुस्तय-
 ष्ट्याब्दद्राक्षामूर्वामहौषधं ॥ लाजामृतफलाद्राक्षात्वक्षीरीपिप्पली-
 सिताः ॥ दुःस्पर्शा कर्कटी शुंठी शठी द्राक्षा फला शिवा ॥ निदिग्धि-
 का मूलफलं बटबीजं रसांजनं ॥ खर्जूरं पिप्पली वांशी श्वदंष्ट्राचेति
 पंच ते ॥ घृतक्षौद्रयुता लेहाः श्लोकाद्धैर्पित्तकासिनां ॥ पयोनुपानां
 शृंगीं वा लिह्यात्साज्यसितामधुं ॥ लेहः पित्ते सिताधात्रीक्षौद्रद्राक्षा-
 हिमोत्पलैः ॥ सकफे साब्दमरिचः सघृतः सानिले हितः ॥ मृद्वीकाद्ध-
 शतं त्रिंशत्पिप्पलीः शर्करापलं ॥ लेहयेन्मधुना गोर्वा क्षीरपस्य शक-
 द्रसं ॥ त्वगेलाव्योषमृद्वीकापिप्पलीमूलपौष्करैः ॥ लाजमुस्तशठी-
 राक्षाधात्रीफलविभीतकैः ॥ शर्कराक्षौद्रसर्पिर्भिर्लेहो हृद्रोगकास-
 हा ॥ पिप्पल्यामलकीद्राक्षालाजलाक्षसितोपलाः ॥ संचूर्ण्य पक्वाः
 पयसा लिह्यात्क्षौद्राष्टभागिकाः ॥ विदारीक्षुमृणालानां रसान् क्षीरं
 सितोपलां ॥ पिबेत् क्षौद्रेण संयोज्य पित्तकासमपोहति ॥ मधुरै-
 र्जागलरसैर्यवश्यामाककोद्रवाः ॥ मुद्गादियूषैः शाकैश्च तिक्तकैर्मा-
 त्रया हिताः ॥ घनश्लेष्मणि लेहाश्च तिक्तका मधुसंयुताः ॥ शालयः
 स्युस्तनुकफे षष्टिकाश्च रसादिभिः ॥ शर्करांभोऽनुपानार्थं द्राक्षेक्षु-
 स्वरसः पयः ॥ काकोलीवृहतीमेदाह्वयैः सवृषणागैः ॥ पित्तकासे
 रसक्षीरपेयायूषान्प्रकल्पयेत् ॥ द्राक्षां कणां पंचमूलं तृणाख्यं च व-
 चेज्जले ॥ तेन क्षीरं शृतं शीतं पिबेत्समधुशर्करं ॥ साधितां तेन पे-
 यां वा सुशीतां मधुनान्वितां ॥ शठीद्वीबेरवृहतीशर्कराविश्वभेषजं ॥

पिष्टा रसं पिबेत्पूतं वस्त्रेण घृतमूर्च्छितं ॥ महिष्यजावीगोक्षीरधात्री
फलरसैः समैः ॥ सर्पिः सिद्धं पिबेत्तद्वन्मधुरेण गणेन वा ॥ काथीकृते-
नेक्षुरसं क्षीरयुक्तेन साधितं ॥ सशर्करं पिबेत्प्रार्तलिद्याद्वा माक्षिकान्वि-
तं ॥ क्षीरिष्टक्षांकुरकाथे पक्वं क्षीरसमं घृतं ॥ पाययेत् पित्तकासारं म-
धुना वाऽवलेहयेत् ॥ मेदां विदारीं काकोलीं स्वयंगुप्ताफलं बलां ॥
शर्करां जीवकं मुद्गमाषण्यौ दुरालभां ॥ कल्कीकृत्य पचेत्सर्पिः क्षी-
रेणाष्टगुणेन तत् ॥ पानभोजनलेहेषु प्रयुक्तं पित्तकासजित् ॥ लिह्या-
द्वा चूर्णमेतेषां कषायमथवा पिबेत् ॥ कफकासी पिबेदादौ सुरकाष्ठा-
त्पदीपितात् ॥ स्नेहं परिश्रुतं व्योषयवक्षारावचूर्णितं ॥ स्निग्धं विरेच-
येद्धूर्ध्वमधो मूर्ध्नि च युक्तितः ॥ तीक्ष्णैर्विरेकैर्बलिनं संसर्गी चास्य यो-
जयेत् ॥ यवमुद्गकुलत्थानैरुष्णरुक्षैः कटूकटैः ॥ कासमर्दकवार्ताक-
व्याघ्रीक्षारकणान्वितैः ॥ धान्वबैलरसैः स्नेहैस्तिलसर्षपनिंबजैः ॥ दशमू-
लांबु घर्मांबु मद्यं मध्वंबु वा पिबेत् ॥ मूलैः पौष्करशम्याकपटोलैः सं-
स्थितं निशां ॥ पिबेद्द्वारि सहस्रौद्रं कालेष्वन्नस्य वा त्रिषु ॥ पिप्प-
ली पिप्पलीमूलं शृंगबेरं विभीतकं ॥ देवदार्वभया मुस्तं पिप्पली वि-
श्वभेषजं ॥ गुडूची पिप्पली भार्ङ्गी शृंगी कर्कटकस्य च ॥ व्योषदा-
रुविडंगानि त्रिफलाशर्कराबलाः ॥ निदिग्धिकाया मूलत्वङ्मरिचैः स-
ह योजिताः ॥ शिखिकुक्कुटपिच्छानां यषी क्षारो यवोद्भवः ॥ विशा-
ला पिप्पली मुस्तं त्रिवृता च मधुद्रवाः ॥ कफकासहरा लेहाः सप्त
श्लोकाद्धयोजिताः ॥ मधुना मरिचं लिह्यान्मधुनैव च जोंगकं ॥ पृ-
थग्रसांश्च मधुना व्याघ्रीवार्ताकभृंगजान् ॥ कासघ्नस्याश्वशकृतः सुर-
सस्यासितस्य च ॥ देवदारुशठीरास्त्राकर्कटाख्या दुरालभाः ॥ पिप्प-
ली नागरं मुस्तं पथ्याधात्रीसितोपलाः ॥ मधुतैलयुतावेतौ लेहौ वा
तानुगे कफे ॥ विडंगं सैधवं हिङ्गु कुष्ठं व्योषं मनःशिलां ॥ कासे श्वा-

से च हिध्मायां लिह्यात्क्षौद्रघृतप्लुतं ॥ गुडक्षारोपणकणादाडिमं श्वा-
 सकासजित् ॥ क्रमात्पलद्वयाद्धाक्षकर्पाद्धाक्षपलोन्मितं ॥ द्वे पले दा-
 ढिमादष्टौ गुडाद्व्योपात्पलत्रयं ॥ रोचनं दीपनं स्वयं पीनसश्वासकास-
 जित् ॥ पाठाशुंठीशठीमूर्वागवाक्षीपिप्पलीघनं ॥ पिप्पला घर्मीबुना हिङ्गु-
 सैधवाभ्यां घृतं पिबेत् ॥ तद्वन्मुस्ताशठीशुंठीनागरातिविषाऽभयाः ॥
 पिबेज्ज्वरोक्तं पथ्यादिसशृंगीकं च पाचनं ॥ अथवा दीप्यकत्रिवृद्दिशा-
 लाघनपौष्करं ॥ सकृणं कथितं मूत्रे कफकासी जलेऽपि वा ॥ तैलभृष्टं
 च वैदेहीकल्काक्षं ससितोपलं ॥ पाययेत्कफकासघ्नं कुलत्थसलिला-
 प्लुतं ॥ सौवर्चलामयाधात्रीपिप्पलीक्षारनागरं ॥ चूर्णितं सर्पिषा वा-
 तकफकासहरं पिबेत् ॥ दशमूलाढके प्रस्थं घृतस्याक्षसमैः पचेत् ॥
 पुष्कराब्दशठीबिल्वसुरसाव्योषहिङ्गुभिः ॥ पेयाऽनुपानं तत्सर्वं वात-
 श्लेष्मामयापहं ॥ निर्गुडीपत्रनिर्याससाधितं कासजिहृतं ॥ घृतं
 रसे विडंगानां व्योपगर्भं च साधितं ॥ पुनर्नवशिवाटिकासरलकासम-
 दाभृतापटोलबृहतीफणिज्जकरसैः पयः संयुतैः ॥ घृतं त्रिकटुना च
 सिद्धमुपयुज्य संजायते न कासविषमज्वरक्षयगुदाङ्कुरेभ्यो भयं ॥
 समूलफलपत्रायाः कंटकार्या रसाढके ॥ घृतप्रस्थं बलाव्योषविडं-
 गशठिदाडिमैः ॥ सौवर्चलयवक्षारमूलामलकपौष्करैः ॥ वृश्चीवबृहती-
 पथ्यायवानीचित्रकर्द्धिभिः ॥ मृद्दीकाचव्यवर्षाभूदुरालंभाऽम्लवे-
 तसैः ॥ शृङ्गीतामलकीभाङ्गीराम्ना गोक्षुरकैः पचेत् ॥ कल्कैस्तत्स-
 र्वकासेषु श्वासहिध्मासु चेप्यते ॥ कंटकार्यास्तुलां क्षुण्णां प-
 क्त्वाद्रोणंऽभसः पचेत् ॥ तेनाढकेन काथस्य घृतं प्रस्थं पि-
 चून्मितैः ॥ राम्नादुःस्पर्शषड्ग्रंथापिप्पलीद्वयचित्रकैः ॥ सौवर्च-
 लयवक्षारकृष्णामूलैश्च तज्जयेत् ॥ कासश्वासकफघ्नीवहिध्माऽरो-
 चकपीनसान् ॥ पचेद्वाघ्रीतुलां क्षुण्णां बहेऽपामाढकस्थिते ॥ क्षिपे-
 त्पूते तु संचूर्ण्य व्योषराम्नामृताग्निकान् ॥ शृङ्गीभाङ्गीघनग्रंथिधन्व-

पासान् पलाद्धकान् ॥ सर्पिषः षोडशपलं चत्वारिंशत्पलानि च ॥
 मत्स्यंढिकायाः शुद्धायाः पुनश्च तदधिश्रयेत् ॥ इर्वीलेपिनि शी-
 ते च पृथक्द्विकुडवं क्षिपेत् ॥ पिप्पलीनां तवक्षीर्या माक्षिकस्यान-
 वस्य च ॥ लेहोऽयं गुल्महृद्रोगदुर्नामश्वासकासजित् ॥ त्रिफला-
 पिप्पलीपाठासारिवाहृतीद्वयं ॥ मरिचं पद्मकं मुस्तमुशीरं चाक्षसं-
 मितं ॥ पक्त्वा जलाढके पादशेषे क्षीरपलाष्टकं ॥ दत्त्वा गुडस्य
 च पलं पचेदादर्विलेपनात् ॥ लेहः कफोल्बणं कासं सर्वमेव निय-
 च्छति ॥ साधितं क्षीरमेभिर्वा तिलक्षौद्रयुतं पिबेत् ॥ शमनं च
 पिबेद्धूमं शोधनं बहुले कफे ॥ मनःशिलालमधुकमांसीमुस्तेंगुदी-
 त्वचः ॥ धूमं कासघ्नविधिना पीत्वा क्षीरं पिबेदनु ॥ निष्ठ्यूतांते
 गुडयुतं कोष्णं धूमो निहंति सः ॥ वातश्लेष्मोत्तरान्कासानचिरेण
 चिरंतनान् ॥ प्रप्रौढरीकं मधुकं शार्ङ्गघ्नाऽलं मनःशिलां ॥ मरिचं पि-
 प्पलीं द्राक्षामेलां सुरसमंजरीं ॥ कृत्वा वर्ति पिबेद्धूमं क्षौमचैला-
 नुवर्तिनीं ॥ घृताक्तामनु च क्षीरं पिबेत्तद्गुडगुण्डां वा ॥ नेपालीता-
 लमरिचद्राक्षांजनकुटञ्जटैः ॥ उशीररोहिषफलद्रविडीवंशलोचनैः ॥
 पूर्वकल्पेन धूमोऽयं सानुपानो विधीयते ॥ कार्पासास्थ्यश्वगंधा च
 धूमः कासविनाशनः ॥ कोशातकीफलान्मध्यैः पिबेद्वा समनःशिलैः ॥
 तमकः कफकासे तु स्याच्चेत्पित्तानुबन्धजः ॥ पित्तकासक्रियां तत्र
 यथावस्थं प्रयोजयेत् ॥ कफानुबन्धे पवने कुर्यात्कफहरां क्रियां ॥
 पित्तानुबन्धयोर्वातकफयोः पित्तनाशिनीं ॥ वातश्लेष्मात्मके शुष्के
 स्निग्धमार्द्रं विरुक्षणं ॥ कासे कर्म सपित्ते तु कफजे तिक्तसंयुतं ॥
 ॥ इति कासचिकित्सितं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथातः क्षतक्षयकासचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ ॥ उरस्यंतः
 क्षते सद्यो लाक्षां क्षौद्रयुतां पिबेत् ॥ क्षीरेण शालीन् जीर्णेऽद्या
 त्क्षीरेणैव सशर्करान् ॥ पार्श्ववस्ति सरुक्चाल्पपित्ताग्निस्तां सुरायुतां ॥

भिन्नविद् तु समुस्तातिविषापाठां सवत्सकां ॥ लाक्षां सर्पिर्मधु-
 च्छिष्टं जीवनीयं गणं सितां ॥ त्वक्क्षीरं संमितं क्षीरे पक्त्वा-
 दीमानलः पिबेत् ॥ इक्ष्वारिकाबिसग्रंथिपद्मकेसरचंदनैः ॥ शृतं
 पयोमधुयुतं संधानार्थं पिबेत्क्षती ॥ यवानां चूर्णमामानां क्षीर
 सिद्धं घृतान्वितं ॥ ज्वरे दाहे सिताक्षौद्रसक्तून्वा पयसा पिबेत् ॥
 कासवांस्तु पिबेत्सर्पिर्मधुरौषधसाधितं ॥ गुडोदकं वा कथितं सक्षौ
 द्रमरिचं हिमं ॥ चूर्णमामलकानां वा क्षीरे पक्वं घृतान्वितं ॥ रसा-
 यनविधानेन पिप्पलीर्वा प्रयोजयेत् ॥ कासी पर्वास्थिशूली च
 लिह्यात्सघृतमाक्षिकाः ॥ मधूकमधुकद्राक्षात्वक्क्षीरीपिप्पलीबलाः ॥
 त्रिजातमर्द्धकर्षांशं पिप्पल्यर्द्धपलं सिता ॥ द्राक्षामधूकं खर्जूरं पलांशं
 श्लक्ष्णचूर्णितं ॥ मधुना गुटिका घ्नन्ति ता वृष्याः पित्तशोणितं ॥ का-
 सश्वासारुचिर्छर्दिमूर्च्छाहिध्मामदभ्रमान् ॥ क्षतक्षयस्वरभ्रंशह्रीहृशो-
 फाढ्यमारुतान् ॥ रक्तनिष्ठीवद्वत्पार्श्वरूक्पिपासाज्वरानपि ॥ रक्तेऽति-
 वृद्धे छागं वा जांगलं वा पिबेदसृक् ॥ वर्षाभूशर्करारक्तशालितंदुलजं
 रजः ॥ रक्तघ्नीवी पिबेत्सिद्धं द्राक्षारसपयोघृतैः ॥ मधूकमधुकक्षीरसि-
 द्धं वा तंदुलीयकं ॥ यथास्वमार्गविसृते रक्ते कुर्याच्च भेषजं ॥ पिप्प-
 लीमधुकं पिष्टं कार्षिकं ससितोपलं ॥ प्रास्थिकं गव्यमाजं च क्षीरमि-
 क्षुरसं तथा ॥ यवगोधूममृद्धीकाचूर्णमामलकाद्रसः ॥ तैलं च प्रसृ-
 तांशानि तत्सर्वं मृदुनाऽग्निना ॥ पचेद्देहं घृतक्षौद्रयुतः स क्षतकासनुत्
 ॥ श्वासहृद्रोगकासघ्नो हितो वृद्धाल्परेतसां ॥ मूढवातस्त्वजामेदः सु-
 राभृष्टं ससैधवं ॥ क्षामः क्षीणः क्षतोरस्को मंदनिद्रोऽग्निदीप्तिमान् ॥
 शृतक्षीरसरेणाद्यात्सघृतक्षौद्रशर्करं ॥ शर्करायवगोधूमं जीवकर्षभकौ
 मधु ॥ शृतक्षीरानुपानं वा लिह्यात्क्षीणक्षतः कृशः ॥ कव्यात्पिशितनि-
 र्यूहं घृतभृष्टं पिबेच्च सः ॥ पिप्पलीक्षौद्रसंयुक्तं मांसशोणितवर्द्धनं ॥

न्यग्रोधोदुंबराश्वत्थप्लक्षशालप्रियंगुभिः ॥ तालमस्तकजंबूत्वक्पियालै-
 श्च सपद्मकैः ॥ साश्वकर्णैः शृतात्क्षीरादद्याज्जातेन सर्पिषा ॥ शाल्यो-
 दनं क्षतोरस्कः क्षीणशुक्रबलेंद्रियः ॥ वातपित्तादितेऽभ्यंगो गात्रभेदे
 घृतैर्मतः ॥ तैलैश्चानिलरोगघ्नैः पीडिते मातरिश्वना ॥ दृत्पाश्वर्वातिषु
 पानं स्याज्जीवनीयस्य सर्पिषः ॥ कुर्याद्वा वातरोगघ्नं पित्तरक्ताविरोधि-
 यत् ॥ यष्ट्याह्नागबलयोः काथे क्षीरसमे घृतं ॥ पयस्यापिप्पली-
 बांशीकल्कैः सिद्धं क्षते हितं ॥ घृतं वाऽष्टगुणे क्षीरे कोललाक्षारसा-
 न्वितं ॥ कल्कैः कट्वंगदावीत्वग्बलकत्वक्फलैर्घृतं ॥ जीवनीयो गणः
 शृंठीवरीवीरा पुनर्नवा ॥ बला माद्रीस्वगुसर्द्धिशठीतामलकीकणाः ॥
 शृंगाटकं पयस्या च पंचमूलं च यल्लघु ॥ द्राक्षाऽक्षोडादि च फलं मधुर-
 स्निग्धबृंहणं ॥ तैः पचेत्सर्पिषः प्रस्थं कर्षाशैः श्लक्ष्णकल्कितैः ॥
 क्षीरधात्रीविदारीक्षुछागमांसरसान्वितं ॥ प्रस्थार्द्धं मधुनः शीते
 शर्कराऽर्द्धतुलारजः ॥ पलाऽर्द्धकं च मरिचत्वगेलापत्रकेसरं ॥
 विनीय चूर्णितं तस्माल्लिह्यान्मात्रां यथाऽनलं ॥ अमृतप्राश
 इत्येतन्नराणाममृतं घृतं ॥ सुधामृतरसं प्राश्यं क्षीरमांसरसाशिना ॥
 नष्टशुक्रक्षतक्षीणदुर्बलव्याधिकर्शितान् ॥ स्त्रीप्रसक्तान् कृशान्वर्णस्व-
 रहीनांश्च बृंहयेत् ॥ कासहिध्माज्वरश्वासदाहतृष्णाऽस्रपित्तनुत् ॥ पु-
 त्रदं छर्दिमूर्च्छादृद्योनिमूत्रामयापहं ॥ श्वदंष्ट्रोशीरमंजिष्ठाबलाका-
 श्मर्यकतृणं ॥ दर्भमूलं पृथक्पर्णी पलाशर्षभकौ स्थिरा ॥ पालिका-
 नि पचेत्तेषां रसे क्षीरचतुर्गुणे ॥ कल्कैः स्वगुसाजीवन्तीभिर्दर्पभकजीव-
 कैः ॥ शतावरीर्द्धिमृद्दीकाशर्कराश्रावणीविसैः ॥ प्रस्थः सिद्धो घृताद्वा-
 तपित्तदृद्रोगशूलनुत् ॥ मूत्रकृच्छ्रप्रमेहार्शःकासशोषक्षयापहः ॥ ध-
 नुःस्त्रीमद्यभाराध्वखिन्नानां बलमांसदः ॥ मधुकाष्ठपलंद्राक्षाप्रस्थका-
 थे पचेद्घृतं ॥ पिप्पल्यष्टपले कल्के प्रस्थं सिद्धे च शीतले ॥ पृथगष्टप-
 लं क्षौद्रशर्कराभ्यां च मिश्रयेत् ॥ समसक्तु क्षतक्षीणरक्तगुल्मेषु त-

द्वितं ॥ धात्रीफलविदारीक्षुजीवनीयरसाद्धृतात् ॥ गव्याजयोश्च पय
 सोः प्रस्थं प्रस्थं विपाचयेत् ॥ सिद्धशीते सिताक्षौद्रद्विप्रस्थं विनयेत्त
 तः ॥ यक्ष्मापस्मारपित्तामृक्कासमेहक्षयापहं ॥ वयःस्थापनमायुष्यं
 मांसशुक्रबलप्रदं ॥ घृतं तु पित्तेऽभ्यधिके लिह्याद्वातेऽधिके पिबेत् ॥
 लीढं निर्वापयेत्पित्तमल्पत्वाद्धंति नानलं ॥ आक्रामत्यनिलं पीतमूष्मा-
 णं निरुणद्धि च ॥ क्षामक्षीणकृशांगानामेतान्येव घृतानि तु ॥ त्वक्-
 क्षीरीपिप्पलीलाजचूर्णैः पानानि योजयेत् ॥ सर्पिर्गुडान्समध्वंशान्कृ-
 त्वा दद्यात्पयोऽनु च ॥ रेतो वीर्यं बलं पुष्टिं तैराशुतरमाप्नुयात् ॥ ब-
 ला विदारी ऋस्वं च पंचमूलं पुनर्नवा ॥ पंचानां क्षीरिदृक्षाणां शृंगा
 मुष्ट्यंशकास्तथा ॥ एषां कषाये द्वितीरे विदार्या रजसांऽशके ॥ जीव
 नीयैः पचेत्पिष्टैरक्षमात्रैर्घृताढकं ॥ सितापलानि पूते च शीते द्वात्रिं-
 शदावपेत् ॥ गोधूमपिप्पलीवांशीचूर्णं शृंगाटकस्य च ॥ समाक्षिकं
 कौडविकं तत्सर्वं खजमूर्च्छितं ॥ स्त्यानं सर्पिर्गुडान्कृत्वा भूर्जपत्रेण
 वेष्टयेत् ॥ तान्जग्ध्वा पालिकान् क्षीरं मद्यं त्वनु पिबेत्कफे ॥ शोषे
 कासे क्षते क्षीणे श्रमस्त्रीभारकर्षिते ॥ रक्तनिष्ठिवने तापे पीनसे चो-
 रसि स्थिते ॥ शस्ताः पार्श्वशिरःशूले भेदे च स्वरवर्णयोः ॥ सशर्करा-
 शृते क्षीरघृततैलाढकत्रये ॥ चूर्णीकृताः क्षिपेत्पक्वसाद्रे दशपलाः पृथ-
 क् ॥ द्राक्षाऽऽत्मगुसावर्षाभूसमंगाऽभीरुपीप्पलीः ॥ तद्विदार्यामल-
 के प्रस्थाद्धं विश्वभेषजं ॥ यष्ट्यावृहसौवर्चलयोर्द्विपलं मरिचस्य च ॥
 क्षामः क्षीणः क्षतः शुष्यंस्तान् खादेत्पालिकैर्गुडैः ॥ तथा सद्यो रसा-
 दीनां वृद्ध्या पुष्टिं समश्नुते ॥ गोक्षीराद्धाढकं सर्पिःप्रस्थमिक्षुरसाढके
 ॥ रसाद्विदार्याः कुडवं रसात्प्रस्थं च तैत्तिरात् ॥ दद्यात्सिन्धुति तस्मिन्
 स्तु पिष्टानिक्षुरसैरिमान् ॥ मधूकपुष्पं कुडवं कुडवं च प्रियालतः ॥
 पलद्वयं तवक्षीर्याः खजूरानि च त्रिंशतिः ॥ पृथग्बिभीतकान्मज्जः
 पिप्पल्याश्च चतुर्थिकान् ॥ त्रिंशत्पलानि खंडाच्च मधुकात्याणिमा

निकां ॥ तथाऽर्द्धपलिकान्यत्र जीवनीयानि दापयेत् ॥ सिद्धे द्विकुटुबं
क्षौद्राच्छीते दत्वा च मोदकान् ॥ कारयेन्मरिचाजाजीपलचूर्णावचूर्णि
तान् ॥ वातासृक्पित्तरोगेषु क्षतकासक्षयेषु च ॥ क्षीणौजःस्वरशु
क्लेषु योनिदोषेषु संखवे ॥ मृतप्रजासु बंध्यासु हिता गर्भस्य च स्तु-
तौ ॥ बीतत्वगस्थिकूष्मांडतुलां स्विन्नां पुनः पचेत् ॥ घट्टयन्स-
र्पिषःप्रस्थे क्षौद्रवर्णेऽत्र च क्षिपेत् ॥ खंडाच्छतं कणाशुंठयोर्द्विपलं
जीरकादपि ॥ त्रिजातधान्यमरिचं पृथगर्द्धपलांशकं ॥ अवतारि-
तशीते च दत्वा क्षौद्रं घृतार्द्धकं ॥ खजेनामथ्य च स्थाप्यं तन्निहंत्यु-
पयोजितं ॥ कासहिध्माज्वरश्वासरक्तपित्तक्षतक्षयान् ॥ उरःसंधानज-
ननं मेधास्मृतिबलप्रदं ॥ अश्विभ्यां निर्मितं दृढं कूष्मांडकरसायनं
॥ पिबेन्नागबलामूलस्यार्द्धकर्षादिवाद्धितं ॥ पलं क्षीरयुतं मासं क्षीरवृ-
त्तिरनन्नमुक् ॥ एष प्रयोगः पुष्ट्यायुर्बलवर्णकरः परं ॥ मंडूकपर्ण्याः
कल्पोऽयं यष्ट्या विश्वौषधस्य च ॥ पादशेषं जलद्रोणे पचेन्नागब-
लानुलां ॥ तेन काथेन तुल्यांशं घृतं क्षीरं च साधयेत् ॥ पलाद्धि-
कैश्चातिबलाबलायष्टिपुनर्नवैः ॥ प्रपौंडरीककाश्मर्यपियालकपिक-
च्छुभिः ॥ अश्वगंधासिताऽभीरुमेदायुग्मत्रिकंटकैः ॥ काकोलीक्षी-
रकाकोलीक्षीरशुक्लाद्विजीरकैः ॥ मृणालबिसखजूरशृंगाटककसेरुकैः
॥ एतन्नागबलासर्पिः पित्तरक्तं क्षतक्षयं ॥ जयेत्तृद्भ्रमदाहांश्च बल-
पुष्टिकरं परं ॥ वण्यमायुष्यमोजस्यं वलीपलितनाशनं ॥ उपयुज्य
तु षण्मासाद्द्वोऽपि तरुणायते ॥ शर्करापिप्पलीचूर्णैः सर्पिषा मा-
क्षिकेण च ॥ संयुतं वा शृतं क्षीरं पिबेत्कासज्वरापहं ॥ फलाम्लं
सर्पिषा भृष्टं विदारीक्षुरसे घृतं ॥ स्त्रीषु क्षीणः पिबेद्युषं जीवनं बृंह-
णं परं ॥ सक्तूनां वस्त्रपूतानां मथं क्षौद्रघृतान्वितं ॥ यौवन्न सात्म्यो
दीप्ताग्निः क्षतक्षीणः पिबेन्नरः ॥ जीवनीयोपसिद्धं वा जांगलं घृ-

तर्भर्जितं ॥ रसं प्रयोजयेत्क्षीणो बृंहणार्थं सशर्करं ॥ गोमहिष्यश्व-
नागाजैः क्षीरैर्मासरसैस्तथा ॥ यवान्नं भोजयेद्यूपैः फलाम्लैर्वा घृ-
ताद्भुतैः ॥ दीप्तेऽग्नौ विधेरष स्यान्मदे दीपनपाचनः ॥ यक्ष्मोक्तः
क्षतिनां शस्तो ग्राही शकृति तु द्रवे ॥ दशमूलं स्वयंगुप्तं शंखपुष्पीं
शठीं बलां ॥ हस्तिपिप्पल्यपामार्गपिप्पलीमूलचित्रकान् ॥ ज्ञा-
र्द्रीपुष्करमूलं च द्विपलांशान्यवाढकं ॥ हरितकीशतं चैकं जले पं-
चाढके पचेत् ॥ यवस्त्रेदे कषायं तं पूतं तच्चाभयाशतं ॥ पचेद्दुद्धतु-
लां दत्त्वा कुडवं च पृथग्घृतात् ॥ तैलात्सपिप्पलीचूर्णात्सिद्धशीते
च माक्षिकात् ॥ लेहे द्वे चाभये नित्यमतः खादेद्रसायनात् ॥ तद्व-
लीपलितं हन्याद्वर्णायुर्बलवर्द्धनं ॥ पंच कासानक्षयं श्वासं सहिकं
विषमज्वरं ॥ मेहगुल्मग्रहण्यशौद्धद्रोगारुचिपीनसान् ॥ अगस्त्य-
विहितं धन्यमिदं श्रेष्ठं रसायनं ॥ दशमूलं बलां मूर्वा हरिद्रे पिप्प-
लीद्वयं ॥ पाठाऽश्वगंधाऽपामार्गस्वगुप्तातिविषाऽमृताः ॥ बालबि-
ल्वं त्रिवृदंतीमूलं पत्रं च चित्रकात् ॥ पयस्यां कुटजं हिंसां पुष्पं
सारं च बीजकात् ॥ बोटस्थविरभल्लातविकंकतशतावरीः ॥ पूति-
करंजशम्याकचंद्रलेखासहाचरं ॥ सौभांजनकनिंबत्वगिक्षुरं च प-
लांशकं ॥ पथ्यासहस्रं सशतं यवानां चाढकद्वयं ॥ पचेदष्टगुणे
तोये यवस्त्रेदेऽवतारयेत् ॥ पूते क्षिपेत्सपथ्यांच तत्र जीर्णगुडात्तुलां ॥
तैलाज्यधात्रीरसतः प्रस्थं प्रस्थं ततः पुनः ॥ अधिश्रयेन्मृदावग्नौ द-
र्बीलेपेऽवतार्य च ॥ शीते प्रस्थद्वयं क्षौद्रात्पिप्पलीकुडवं क्षिपेत् ॥
चूर्णीकृतं त्रिजाताच्च त्रिपलं निखनेत्ततः ॥ धान्ये पुराणकुंभस्थं
मासं खादेच्च पूर्ववत् ॥ रसायनं वसिष्ठोक्तमेतत्पूर्वगुणाधिकं ॥
स्वस्थानां निष्परीहारं सर्वतुषु च शस्यते ॥ पालिकं सैधवं शुंठीं
द्वे च सौवर्चलात्पले ॥ शर्करायाः पलान्यत्र दश द्वे च प्रदापये-
त् ॥ कुडवांशानि वृक्षाम्लं दाडिमं पत्रमार्जकात् ॥ एकैकां

मरिचाजाज्योर्धान्यकाद्वे चतुर्थिके ॥ कृत्वा चूर्णमतो मात्रामन्न
 पानेषु योजयेत् ॥ रुच्यं तद्दीपनं बल्यं पार्श्वार्तिश्वासकासनुत् ॥ एकां-
 षोडशिकां धान्याद्वे द्वे चाजाजिदीप्यकात् ॥ ताभ्यां दाडिमवृक्षाम्ला-
 द्विर्द्विः सौवर्चलात्पलं ॥ शुंठ्याः कर्षं दधित्यस्य मध्यात्पंच पलानि
 च ॥ तच्चूर्णं षोडशपलैः शर्कराया विमिश्रयेत् ॥ स्वांडवोऽयं प्रदेयः
 स्यादन्नपान्नेषु पूर्ववत् ॥ विधिश्च यक्ष्मपित्तास्रविहितः शस्यते क्षते ॥
 निवृत्ते क्षतदोषे तु कफे वृद्धउरःशिरः ॥ दाल्यते कासिनो यस्य स ना
 धूमान्पिबेदिमान् ॥ द्विमेदाद्विबलायष्टीकल्कैः क्षौमे सुभाबिते ॥ व-
 र्ति कृत्वा पिबेद्धूमं जीवनीयघृतानुपः ॥ मनःशिलापलाशाजगंधात्व-
 कक्षीरनागरैः ॥ तद्देवानुपानं तु शर्करेक्षुगुडोदकं ॥ पिष्ट्वा मनःशिलां
 तुल्यामार्द्रया वटशुंगया ॥ ससर्पिष्कं पिबेद्धूमं तित्तिरिप्रतिभोजनं ॥
 क्षयजे बृंहणं पूर्वं कुर्यादग्रेष्व वर्द्धनं ॥ बहुदोषाय सस्नेहं मृदु दद्या-
 द्विरेचनं ॥ शम्याकेन त्रिरतया मृद्दीकारसयुक्तया ॥ तिल्वकस्य क-
 षायेण विदारीस्वरसेन च ॥ सर्पिः सिद्धं पिबेद्युक्तया क्षीणदेहो विशो-
 धनं ॥ पित्ते कफे धातुषु च क्षीणेषु क्षयकासवान् ॥ घृतं कर्कटकीक्षीर-
 द्विबलासाधितं पिबेत् ॥ विदारीभिः कदंबैर्वा तालसस्यैश्च साधितं ॥
 घृतं पयश्च मूत्रस्य वैवर्ण्ये रुच्छनिर्गमे ॥ शूने सवेदने मेढ्रे पायौ सश्रो-
 णिवंक्षणे ॥ घृतमंडेन लघुनाऽनुवास्यो मिश्रकेण वा ॥ जांगलैः प्रतिभु-
 क्तस्य वर्तकाद्या बिलेशायाः ॥ क्रमशः प्रसहास्तद्वत्प्रयोज्याः पिशि-
 ताशिनः ॥ औष्ण्यात्प्रमाथिभावाच्च स्रोतोभ्यश्चावयन्ति ते ॥ कफं
 शुद्धैश्च तैः पुष्टिं कुर्यात्सम्यग्वहन् रसः ॥ चविकात्रिफलाभाङ्गीदश-
 मूलैः सचित्रकैः ॥ कुलत्थपिप्पलीमूलपाठाकोलयवैर्जले ॥ शृतैर्नागि-
 रदुःस्पर्शापिप्पलीशठिपौष्करैः ॥ पिष्टैः कर्कटशुंग्या च समैः सर्पिर्वि-
 पाचयेत् ॥ सिद्धेऽस्मिंश्चूर्णितौ क्षारौ पंचैवलवणानि च ॥ दत्त्वा युक्त्या
 पिबेन्मात्रां क्षयकासनिपीडितः ॥ कासमर्दाभयामुस्तपाठाकट्फल-

नागरैः ॥ पिप्पल्या कटुरोहिण्या काशमर्या सुरसेन च ॥ अक्षमात्रै-
 र्धृतप्रस्थं क्षीरद्राक्षारसाढके ॥ पचेच्छोषज्वरप्लीहसर्वकासहरं पिबेत् ॥
 वृषव्याघ्रीगुडूचीनां पत्रमूलफलांकुरात् ॥ रसकल्कैर्धृतं पक्वं हन्ति का-
 सज्वरारुचीः ॥ द्विगुणे दाडिमरसे सिद्धं वा व्योषसंयुतं ॥ पिबेदुपरि
 शक्तस्य यवक्षारयुतं नरः ॥ पिप्पलीगुडसिद्धं वा छागक्षीरयुतं घृतं ॥
 एतान्यग्निविवृत्यर्थं सर्पिषि क्षयकासिनां ॥ स्युर्दोषबद्धकंठोरः स्रोत-
 सां च विशुद्ध्ये ॥ हरीतकीर्यवक्वाथस्याढके विंशतिं पचेत् ॥ त्वि-
 च्छा मृदित्वा तास्तस्मिन्पुराणात्पलं गुडात् ॥ पिप्पल्या द्विपलं क-
 र्षं मनोह्राया रसांजनात् ॥ दत्त्वाऽर्द्धाक्षं पचेद्भूयः स लेहः श्वासका-
 सजित् ॥ श्वाविधां सूचयो दग्धाः सघृतक्षौद्रशर्कराः ॥ श्वासका
 सहरा बर्हिपादौ वा क्षौद्रसर्पिषा ॥ एरंडपत्रक्षारं वा व्योषतैलगु-
 ढान्वितं ॥ लेहयेत्क्षारमेवं वा सुरसैरंडपत्रजं ॥ लिह्यात्र्यूषणचूर्णं
 वा पुराणगुडसर्पिषा ॥ चित्रकत्रिफलाऽजाजीकर्कटारव्याकटुत्रिकं
 ॥ द्राक्षां च क्षौद्रसर्पिर्भ्यां लिह्यादद्याद्गुडेन च ॥ पाठामधुकजी
 वंतीत्वक्क्षीरीत्रिफलाघनं ॥ शठीद्विबृहतीद्राक्षापिप्पल्येलावितुन्न-
 कं ॥ सारिवापुष्करजटाकर्कटारव्यारसांजनं ॥ पुनर्नवा लोहरजस्त्रा
 यमाणा यवानिका ॥ ऋद्धिस्तामलकी भार्गवी विडंगं धन्वयासकं ॥ क्षा
 रचित्रकचव्याम्लवेतसव्योषदारु च ॥ सर्वकासान्जयेल्लीढं तच्चूर्णं म-
 धुसर्पिषा ॥ पद्मकं त्रिफला व्योषं विडंगं देवदारु च ॥ बला रास्त्रा च
 तच्चूर्णं समुस्तं समशर्करं ॥ खादेन्मधुघृताभ्यां वा लिह्यात्कासहरं परं
 ॥ तद्वन्मरिचचूर्णं वा सघृतक्षौद्रशर्करं ॥ पथ्याशुठीघनगुडैर्गुटिकां धा-
 रयेन्मुखे ॥ सर्वेषु कासश्वासेषु केवलं वा बिभीतकं ॥ कल्के तिल्वक
 पत्राणां घृतभृष्टे सशर्करे ॥ पेयोत्कार्यथवाच्छर्दिदृष्णाकासानिसार-
 जित् ॥ गौरसर्पपगंडीरविडंगव्योषचित्रकान् ॥ साभयान्साधयेत्ताये य
 बागूस्तेन चांशसा ॥ ससर्पिलवणा कासे हिध्माश्वासे सपीनसे ॥ पां-

द्वामये क्षये शोफे कर्णशूले च शस्यते ॥ कंटकारीरसे सिद्धो मुद्रयूषः
सुसंस्कृतः ॥ सगौरामलकः साम्लः सर्वकासभिषग्जितं ॥ वातघ्नौष-
धनिःकाथे क्षीरं यूपान् रसानपि ॥ वैष्किरान्प्रतुदान्बैलान्दापयेत्क्षतका-
सिने ॥ क्षतकासे च ये धूमाः सानुपाना निदर्शिताः ॥ क्षयकासे च ते यो-
ज्या वक्ष्यते यच्च यक्ष्मणि ॥ बृंहणं दीपनं चाग्नेः स्रोतसां च विशोधनं ॥
व्यत्यासाक्षयकासिभ्यो बल्यं सर्वं प्रशस्यते ॥ सन्निपातोद्भवो घोरः
क्षयकासो यतस्ततः ॥ यथादोषबलं तस्य सन्निपातहितं हितं ॥
इति क्षतक्षयकासचिकित्सितं नाम पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथातः श्वासहिध्माचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ श्वासहिध्मा-
यतस्तुल्यहेत्वाद्याः साधनं ततः ॥ तुल्यमेव तदार्तं च पूर्वं स्वेदैरुपा-
चरेत् ॥ स्निग्धैर्लवणतैलाक्तं स्रोतःसु ग्रथितः कफः ॥ तैलीनोऽपि वि-
लीनोऽस्य कोष्ठं प्राप्तः सुनिर्हरः ॥ भवेत्तेषु मृदुत्वं च मारुतस्यानु-
लोमता ॥ स्निग्धं च भोजयेदन्नं स्निग्धमानूपजैरसैः ॥ दध्युत्तरेण वा
दद्यात्ततोऽस्मै वमनं मृदु ॥ विशेषात्कासवमथुहृद्ग्रहस्वरसादिने ॥ पि-
प्पलीसैध्वक्षौद्रयुक्तं वाताविरोधि यत् ॥ निर्हृते सुखमाप्नोति सकफे
दुष्टविग्रहे ॥ स्रोतःसु च विशुद्धेषु चरत्यविहतोऽनिलः ॥ ध्मानोदावर्त्त-
तमके मानुलुंगाम्लवेतसैः ॥ हिंगुपीलुबिडैर्युक्तमन्नं स्यादनु लोमनं ॥
ससैधवं फलाम्लं वा कोष्णं दद्याद्द्विरेचनं ॥ एते हि कफसंरुद्धगतिप्रा-
णप्रकोपजाः ॥ तस्मात्तन्मार्गशुद्ध्यर्थमूर्ध्वाश्वः शोधनं हितं ॥ उदीर्यते
भृशतरं मार्गरोधाद्ग्रहज्जलं ॥ यथा तथाऽनिलस्तस्य मार्गमस्माद्विशो-
धयेत् ॥ अशांतौ कृतसंशुद्धे धूमैलीनं मलं हरेत् ॥ हरिद्रापत्रमैरं-
डमूलं लाक्षां मनःशिलां ॥ सदेवदार्वलं मांसीं पिष्ट्वा वर्तिं प्रकल्पये-
त् ॥ तां घृताक्तां पिबेत्धूमं यवान्वा घृतसंयुतान् ॥ मधूच्छिष्टं सर्जरसं

१ दधिसरेण २ दुष्टो विग्रहः शरीरं येन तस्मिन्कफे निवृत्ते सति स कृतवमनः सुखमा-
प्नोतीति योजना

घृतं वा गुरु वा ऽगुरु॥चंदनं वा ऽजशृंगं वा बालान्वा स्नायु वा गवां॥
 कक्षगोधाकुरंगैर्चर्मशृगखुराणि वा ॥ गुग्गुलुं वा मनोहां वा सालनि-
 पांसमेव वा ॥ सल्लर्की गुग्गुलुं लोहं पद्मकं च घृतप्लुतं ॥ अवश्यं स्वेद-
 नीयानामस्वेद्यानामपि क्षणं ॥ स्वेदयेत्ससिताक्षीरमुखोष्णस्नेहसेचनैः॥
 उत्कारिकोपनाहैश्च स्वेदाध्यायोक्तभेषजैः ॥ उरः कंठं च मृदुभिः सामे-
 त्वाभविधिं चरेत् ॥ अतियोगोद्धतं वातं दृष्ट्वा पवननाशनैः ॥ क्षिग्धै-
 रसाद्यैर्नात्युष्णैरभ्यंगैश्च शमं नयेत्॥अनुत्क्लिष्टकफास्त्रिजदुर्बलानां हि
 शोधनात् ॥ वायुर्लब्धास्पदो मर्म संशोष्याशु हरेदमून् ॥ कषायलेहस्ने-
 हाद्यैस्तेषां संशमयेदतः ॥ क्षीणक्षतातिसारासृक्पित्तदाहानुबन्धजान्॥
 मधुरक्षिग्धशीताद्यैर्हिष्माश्वासानुपाचरेत् ॥ कुलत्थदशमूलानां काथे-
 स्युर्जौगला रसाः ॥ यूषाश्च शिग्रुवार्ताककासघ्नवृषमूलकैः॥पल्लवैर्निब-
 कुलकवृहतीमातुलुंगजैः ॥ व्याघ्रीदुरालभाशृंगीबिल्वमध्यत्रिकंटकैः॥
 सामृताग्निकुलत्थैश्च यूषः स्यात्कर्थाथैर्जलैः ॥ तद्वद्गोक्ष्मावृहत्यादि-
 बलामुद्गैः सचित्रकैः ॥ पेया च चित्रकाजाजीशृंगीसौवर्चलैर्हिता ॥
 दशमूलेन वा कासश्वासहिष्मारुजापहा ॥ दशमूलशठीराक्षाभा-
 द्रीबिल्वार्द्धिपौष्करैः ॥ कुलीरशृंगीचपलातामलक्यमृतौषधैः ॥ पि-
 बेत्कषायं जीर्णैःस्मिन् पेयां तैरेव साधितां ॥ शालिपष्टिकगोधू-
 मयवमुद्गकुलत्थभुक् ॥ कासद्वद्गहपाश्वार्तिहिष्माश्वासप्रशान्तये ॥
 सक्तून्वाऽर्ककुरक्षीरभाषितानां समाक्षिकान् ॥ यवानां दशमूलादि-
 निष्काथलुलितान् पिबेत् ॥ अग्नेन भोजयेत्क्षारहिंवाज्यबिडदा-
 डिमान् ॥ सपुष्करशठीव्योषमातुलुंगाम्लवेतसान् ॥ दशमूलस्य वा
 काथमथवा देवदारुणः ॥ पिबेद्वा वारुणीमंडं हिष्माश्वासी पिपा-

१ श्रेष्ठं २ लावजान् गवामिति पाठोऽष्टांगतदये ॥तत्र लावजान् गलकंबलजान् बाला-
 नित्यरुणदन्तव्याख्या ३ कृष्णागुरु ४ लघ्वनपाचनादिकं ५ द्राक्षेतिपाठः

मितः ॥ पिप्पलीपिप्पलीमूलपथ्याजंतुघ्नचित्रकैः ॥ कल्कितैर्ले-
 पिते रुढे निक्षिपेत्घृतभाजने ॥ तक्रं मासस्थितं तद्धि दीपनं श्वा-
 सकासजित् ॥ पाठां मधुरसां दारु सरलं च निशि स्थितं ॥ सुरामं-
 डेऽल्पलवणं पिबेत् प्रसूतिसंमितं ॥ शिरीषकुंदकदलीकुसुमं पिप्पली
 युतं ॥ तंदुलांबुद्रुतं हिध्माश्वासकासहरं परं ॥ आरनालेन वा पिष्टं
 मातुलुंगरसान्वितं ॥ हिंगुसौवर्चलकणाकोलमुद्गजलेन वा ॥ को-
 ष्णेन भाङ्गीं शुंठीं च क्षारं वा मरिचान्वितं ॥ स्वकाथपिष्टां लुलितां
 बाष्पिकां पाययेत् वा ॥ स्वरसः सप्तपर्णस्य पुष्पाणां वा शिरीषतः ॥
 हिध्माश्वासे मधुकणायुक्तः पित्तकफानुगे ॥ उत्कारिका तुगाकृष्णा-
 मधूलीघृतनागरैः ॥ पित्तानुबन्धे योक्तव्या पवने त्वनुबन्धिनि ॥ श्वा-
 विच्छशामिषकणाघृतशल्यकशोणितैः ॥ सुवर्चलारसव्योषसर्पिर्भिः
 सहितं पयः ॥ अनु शाल्योदनं पेयं वातपित्तेऽनुबन्धिनि ॥ चतुर्गु-
 णांबुसिद्धं वा छागं सगुडनागरं ॥ पिप्पलीमूलमधुकगुडगोऽश्वशकृद्-
 सान् ॥ हिध्माभिष्यंदकासघ्नौलिह्यान्मधुघृतान्वितान् ॥ गोगजा-
 श्ववराहोष्ट्रवरमेषाजविद्रुसं ॥ समध्वेकैकशो लिह्याद्बहुश्लेष्माऽथ-
 वा पिबेत् ॥ चतुष्पाच्चर्मरोमास्थिरुशृंगोद्भवां वर्षां ॥ तथैव वाजिगं-
 धाया लिह्याच्छ्वासी कफोल्बणः ॥ क्षारं वा त्रिफलापाठावृहतीफल-
 कुंभिजं ॥ मुक्ताप्रवालवैदूर्यशंखसौगंधिकांजनं ॥ मसैरगल्लस्फटिक-
 काचैलालवणद्वयं ॥ अपामार्गफलं ताम्रमयो रूप्यं शणात्फलं ॥
 ज्योतीरसश्च तल्लिह्यादयो वैकं मधुद्रवं ॥ शठीपुष्करधात्रीर्वा पौष्करं
 वा कणान्वितं ॥ गैरिकांजनकृष्णां वा स्वरसं वा कपित्थजं ॥ रसेन वा
 कपित्थस्य धात्रीसैधवपिप्पलीः ॥ घृतक्षौद्रेण वा पथ्याविडंगोषणपि-
 प्पलीः ॥ लिह्याद्वा पिप्पलीद्राक्षापथ्याशृंगीदुरालभाः ॥ घृतमाक्षिकतै-
 लैर्वा त्र्यूषणं क्षारसंयुतं ॥ पिप्पलीक्षौद्रयुक्तौ वा रसौ धात्रीकपित्थयोः

॥ सितोपला त्वामलकी द्राक्षा गोऽश्वशकृदसः ॥ कोललाजमधुद्राक्षा-
 पिप्पलीनागराणि वा ॥ गुडतैलनिशाद्राक्षाकणारास्त्रोषणानि वा ॥ पि-
 बेद्रसांबुमयाम्लैर्लहोषधरजांसि वा ॥ जीवन्तीमुस्तसुरसत्वगेलाद्वयपौ-
 ष्करं ॥ चंडातामलकीलोहभार्ङ्गीनागरवालकं ॥ कर्कटाख्याशठीरुष्णा-
 नागकेसरचोरकं ॥ उपयुक्तं यथाकामं चूर्णं द्विगुणशर्करां ॥ पार्श्वरुग्ज्वर-
 कासघ्नं हिध्माश्वासहरं परं ॥ जीवन्ती चोरकः शृंगी पौष्करं सुरसः शठी
 ॥ पिप्पलीत्वग्बिडक्षारशुंठीहिं ग्वम्लवेतसं ॥ एला तामलकी भार्ङ्गी वृ-
 क्षाम्लं चेति चूर्णितं ॥ रसेन मातुलुंगस्य मयेन हविषाऽथवा ॥ ली-
 ढं प्रयुक्तमथवा केवलं चोपयोजितं ॥ हिध्माश्वासविबंधार्शःकासहृ-
 त्पार्श्वशूलनुत् ॥ शठी तामलकी भार्ङ्गी चंडा बालकपौष्करं ॥ शर्कराऽष्ट-
 गुणं चूर्णं हिध्माश्वासहरं परं ॥ तुल्यं गुडं नागरं च भक्षयेन्नावयेत वा
 ॥ लघुनस्य पलांडोर्वा मूलं गृजनकस्य वा ॥ चंदनाद्वा रसं दद्याच्चा-
 रीक्षीरेण नावनं ॥ सशर्करां पिप्पलीं वा मधुकं वा मधुद्रवं ॥ स्तन्ये-
 न मक्षिकाविष्टामलक्तकरसेन वा ॥ ससैधवं घृताक्तं वा सिद्धं स्तन्येन
 वा घृतं ॥ कल्कतैर्मधुरद्रव्यैस्तत्पिबेन्नावयेत वा ॥ सकृदुष्णं सकृच्छी-
 तं व्यत्यासात्ससितं मधु ॥ तद्वत्पयस्तथा सिद्धमधोभागौषधैर्घृतं ॥
 कणासौवर्चलक्षारवयस्थाहिं गुचोरकैः ॥ सकायस्थैर्घृतं मस्तु दशमूल-
 रसे पचेत् ॥ तत्पिबेज्जीवनीधैर्वा लिह्यात्समधु साधितं ॥ तेजोवत्यभ-
 या कुष्ठं पिप्पली कटुरोहिणी ॥ भूतीकं पौष्करं मूलं पलाशश्चित्रकः
 शठी ॥ पटुद्वयं तामलकी जीवन्ती बिल्वपेशिका ॥ वचा पत्रं च ता-
 लीसं कर्षाशैस्तैर्विपाचयेत् ॥ हिं गुपादैर्घृतप्रस्थं पीतमाशु निहति तत्
 ॥ शाखानिलाशोऽग्रहणीहिध्माहृत्पार्श्ववेदनाः ॥ सिद्धं वा पुरमं जिष्ठा-
 लाक्षासर्जरसैः पिबेत् ॥ सपद्मकमनोह्रादैर्घृतप्रस्थं पिचून्मितैः ॥ व-
 त्सकादिप्रतीवापं सिद्धं वा प्रथमे गणे ॥ सपंचलवणं सर्पिः श्वासका-
 सानपोहति ॥ हिं स्वाविडंगपूतीकत्रिकटुत्रिफलाप्रिकैः ॥ कोलमात्रै-

धृतप्रस्थं पाचयेत्सलिलाढके ॥ क्षीरप्रस्थद्वयोपेतं तत्कासश्वासपीन-
सान् ॥ अशीस्यरोचकं गुल्मं क्षयं हिध्मां च नाशयेत् ॥ सैधवाद्धाश-
युक्तं वा पुराणं पाययेद्भूतं ॥ धौन्वंतरं वृषधृतं दौधिकं हर्षुषादि वा ॥
शीतांबुसेकः सहसा त्रासविक्षेपभीशुचः ॥ हर्षेर्ष्योच्छ्वासरोधाश्च हितं
काटैश्च दंशनं ॥ यत्किञ्चित्कफवातघ्नमुष्णं वातानुलोमनं ॥ तत्सेव्यं प्रा-
यशो यच्च सुतरां मारुतापहं ॥ वातरुद्धा कफहरं कफरुद्धाऽनिलापहं
॥ कार्यं नैकांगिकं ताभ्यां प्रायः श्रेयोऽनिलापहं ॥ सर्वेषां बृंहणे ह्य-
ल्पः शक्यश्च प्रायशो भवेत् ॥ नात्यर्थं शमनेऽपायो मृशोऽशक्यश्च क-
र्शने ॥ शमनैर्बृंहणैश्चातो भूयिष्ठं तानुपाचरेत् ॥ कासश्वासक्षयच्छर्दि-
हिध्माश्चाप्यन्यभेषजैः ॥ ॥ इति श्वासहिध्माचिकित्सितं नाम
पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अथातो राजयक्ष्मचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ बलिनो बहुदो-
षस्य स्निग्धस्निघ्नस्य शोधनं ॥ ऊर्ध्वाधो यक्ष्मणः कुर्यात्सस्त्रेहं यन्न
कर्शनं ॥ पयसा फलयुक्तेन मधुरेण रसेन वा सर्पिष्मत्या यवाग्वा वा वम-
नद्रव्यसिद्धया ॥ वमेद्विरेचनं दद्यान्नित्यच्छद्यामानृपद्रुमान् ॥ शर्कराम-
धुसर्पिभिः पयसा तर्पणेन वा ॥ द्राक्षाविदारीकाश्मर्यमांसानां वा रसै-
र्युतान् ॥ शुद्धकोष्ठस्य युंजीत विधिं बृंहणदीपनं ॥ हृद्यानि चान्न-
पानानि वातघ्नानि लघूनि च ॥ शालिषष्टिकगोधूमयवमुद्गं सभाक्षि-
कं ॥ लघुमच्युतवीर्यं च सुजरं बलरुच्च यत् ॥ आजं क्षीरं घृतं मांसं
क्रव्यान्मांसं च शोषजित् ॥ काकोलूककट्वादीपिगवाश्वनकुलोराणां गृध्र-
भासरवरोष्ट्रं च हितं छंदोपसंहितं ॥ ज्ञातं जुगुप्सितं तद्धि छर्दिषे न-
बलौजसे ॥ मृगाद्याः पित्तकफयोः पवने प्रसहादयः ॥ वेसवारीकृताः
पथ्या रसादिषु च कल्पिताः ॥ मृष्टाः सर्षपतलेन सर्पिषा वा यथायथं ॥

१ प्रमहोक्तं २ रक्तपित्तोक्तं ३ गुल्मोक्तं ४ उदरोक्तं ५ अत्रारुणदन्तः समोषितमिति प-
ठित्वावर्षोषितमिति व्याख्याति ६ छन्दनाष्टपसंहितं काकादयस्तिनिर्यदिव्याजेन देया इत्यर्थः

रसिका मृदवः स्निग्धाः पटुद्रव्याभिसंस्कृताः॥हिता मौलिककौलत्थास्त-
द्व्यूषाश्च साधिताः॥ सपिप्पलीकं सयवं सकुलत्थं सनागरं ॥ सदाढिमं
सामलकं स्निग्धमाजरसं पिबेत् ॥ तेन षड्विनिवर्तते विकाराः पीनसाद-
यः ॥ कोलदाढिमनिर्यासपिष्टयाऽस्थिविहीनया ॥ द्राक्षया स्वच्छधा-
न्याम्लपुतालोद्धितकल्कया ॥ कार्यः सौवर्चलव्योषपत्रैलादीप्यकान्त्रि-
तः ॥ समाक्षिकः सकर्पूरः सलवंगः सकेसरः ॥ चंद्रकाव्यो यथार्था-
ख्यः शोषहाऽग्निरुचिप्रदः ॥ शुक्ताम्रधात्रीस्वरसैर्द्राक्षायाः कल्पितं प-
लं ॥ गुडषट्पलसंयुक्तं युक्तं श्लक्ष्णैश्च कार्षिकैः ॥ वृक्षाम्लधान्यद्र-
विड्डीराजिकादाढिमोषणैः ॥ पलेन नागपुष्पस्य किञ्चित्सौवर्चलेन च॥
ससेव्यपत्रत्वक्तोयः सुरसारसमूर्च्छितः॥ भूरिभूस्तृणको रागः कल्प्यो
रुच्यः समाक्षिकः ॥ पिबेच्च सुतरां मद्यं जीर्णं स्रोतोविशोधनं ॥ पि-
त्तादिषु विशेषेण मध्वरिष्ठाच्छवारुणीः ॥ सिद्धं वा पंचमूलेन ताम-
लक्याऽथवा जलं ॥ पर्णिनीभिश्चतसृभिर्धान्यनागरकेण वा॥ कल्पये-
च्चानुकूलोऽस्य तेनान्नं शुचिं यत्नवान् ॥ दशमूलेन पयसा सिद्धं मां-
सरसेन वा ॥ बलागर्भं घृतं योज्यं क्रव्यान्मांसरसेन वा ॥ सक्षौद्रं पय-
सा सिद्धं सर्पिर्दशगुणेन वा ॥ जीवन्तीं मधुकं द्राक्षां फलानि कुटजस्य-
च ॥ पुष्कराहं शठीं रुष्णां व्याघ्रीं गोक्षुरकं बलां ॥ नीलोत्पलं तामल-
कीं त्रायमाणां दुरालभां ॥ कल्कीकृत्य घृतं पक्वं रोगराजहरं परं ॥ दु-
रालभां गोक्षुरकं चतस्रः पर्णिनीर्बलां ॥ भागान्पलोन्मितान्कृत्वा पलं
पर्पटकस्य च ॥ पचेद्दशगुणे तोये दशभागावशेषिते ॥ पूते तस्मिन्घृत-
प्रस्थं क्षीरद्विगुणितं पचेत् ॥ गर्भं दत्वा शठीरुष्णाभूर्निबोत्पलसारिवाः
॥ त्रायन्तीं पौष्करं मूलं सपत्रं त्रिफलां फलं ॥ कुटजाच्च जयेत्तद्वि-
शिरःपार्श्वीसवेदनां ॥ तृष्णां छर्दिमतीसारकासदाहभ्रमज्वरान् ॥ घृ-
तं खर्जूरमृद्वीकामधुकैः सपक्षकैः ॥ सपिप्पलीकं बैस्वर्यकासश्वास-
ज्वरापहं ॥ दशमूलशृणाक्षीरात्सर्पिर्यदुदियान्नवं ॥ सपिप्पलीकं स-

क्षौद्रं तत्परं स्वरबोधनं ॥ शिरःपार्श्वसंशूलघ्नं कासश्वासज्वरापहं ॥ पंचभिः पंचमूलैर्वा शृताद्यदुदियाहृतं ॥ पंचानां पंचमूलानां रसे क्षीरचतुर्गुणे ॥ सिद्धं सर्पिर्जयत्येतद्यक्ष्मणः सप्तकं बलं ॥ पंचकोलयवक्षारपट्टपलेन पचेद्द्वयं ॥ प्रस्थोन्मितं तुल्यपयः स्रोतसां तद्धि शोधनं ॥ गुल्मज्वरोदरक्षीहृग्रहणीपांडुपीनसान् ॥ कासश्वासाग्निसदनश्चयथूर्ध्वानिलान्जयेत् ॥ रास्त्रावलागोक्षुरकस्थिरावर्षाभुवारिणि ॥ जीवन्तीपिप्पलीगर्भं सक्षीरं शोषजिहृतं ॥ अश्वगंधाशृतात्क्षीराहृतं च सप्तितापयः ॥ साधारणामिषतुलां तोयद्रोणद्वये पचेत् ॥ तेनाष्टभागशोषेण जीवनीयैः पलोन्मितैः ॥ साधयेत्सर्पिषः प्रस्थं वातपित्तामयापहं ॥ मांससर्पिरिदं पीतं घृतं मांसरसेन वा ॥ कासश्वासस्वरभ्रंशशोषदृष्टपार्श्वशूलजित् ॥ यष्टीबलागुदूच्यल्पपंचमूलतुलां पचेत् ॥ शूर्पेऽपामष्टभागस्थे तत्र पात्रं पचेद्द्वयं ॥ धात्रीविदारीक्षुरसत्रिपात्रे पयसोऽर्मणे ॥ सुपिष्टैर्जीवनीयैश्च पाराशरमिदं घृतं ॥ ससैन्यं राजयक्ष्माणमुन्मूलयति शीलितं ॥ मूर्वाहरिद्राखदिरक्काथं सर्पिः शकृद्रसं ॥ गोगजाजाऽविह्वयजं पयस्तुल्यान् दश द्रवान् ॥ स्वादुस्कंधं त्रिकटुकं कल्कितं देवदारु च ॥ पचेत्तत्त्वाशु शोषघ्नं तद्दद्यात्सावरीघृतं ॥ द्विपंचमूलवर्णयवबिल्वपुनर्नवाः ॥ करंजबोटस्थविरकुलत्थवदराग्रिकाः ॥ मल्लातकं च तत्काथे षड्गुणे साधयेद्द्वयं ॥ गर्भं दत्वा सुहीक्षीरं शुक्लाख्यां चैव सैधवं ॥ हरीतकीं च तच्छोषशोफमेदोदरापहं ॥ यवाग्वा वा पिबेन्मात्रां लिङ्गाद्वा मधुरान्वितं ॥ सिद्धानां सर्पिषामेषां दद्यादग्नेन वा सह ॥ एलाजमोदात्रिफलासौराष्ट्रीव्योषचित्रकान् ॥ सारानरिष्टगायत्रीसालबीजकसंभवान् ॥ मल्लातकं विडंगं च पृथगष्टपलोन्मितं ॥ सलिले षोडशगुणे षोडशांशस्थितं पचेत् ॥ पुनस्तेन घृतप्रस्थं सिद्धे चास्मिन्पलानि षट् ॥ तवक्षीर्याः क्षिपेत्त्रिंशत्सिताया

द्विगुणं मधु ॥ घृताब्जिजातत्रिपलं ततो लीढं खजाहतं ॥ पयोनुपानं
 तत्प्राहे रसायनमयंत्रणं ॥ मेध्यं चक्षुष्यमायुष्यं दीपनं हंति चाचि
 रात् ॥ मेहगुल्मक्षयव्याधिपांडुरोगभगंदरान् ॥ ये च सर्पिर्गुडाः प्रोक्ताः
 क्षते योज्याः क्षयेऽपि ते ॥ खर्जूरपिप्पलीद्राक्षापथ्याशृंगीदुरालभाः ॥
 त्रिफलापिप्पलीमुस्तशृंगादीगुडशर्कराः ॥ वीरा शठी पुष्कराख्या सुर-
 सा शर्करा गुडः ॥ नागरं चित्रको लाजाः पिप्पल्यामलकं गुडः ॥ वि-
 ङ्गसारश्चविका त्र्यूषणं च विचूर्णितं ॥ अर्द्धश्लोकैः स्मृता लेहाः
 पंचैते क्षौद्रसर्पिषा ॥ स्वर्याः कासक्षयश्वासपाश्वरुक्कफनाशनाः ॥
 त्वगेलापिप्पलीक्षीरीशर्करा द्विगुणाः क्रमात् ॥ चूर्णिता भक्षयेद्द्विह्या-
 त्पूर्ववद्वा तथागुणाः ॥ तिलमाषाश्वगंधा वा माक्षिकाजघृतद्रुताः ॥
 पूर्वोक्तेष्वेव रोगेषु वातरोगेषु पूजिताः ॥ विशेषात्स्वरसादेऽस्य नस्यधू-
 मादि योजयेत् ॥ तत्रापि वातजे कोष्णं पिबेदुत्तरभक्तिकं ॥ कासमर्दक
 वार्ताकीमार्कवस्वरसैर्घृतं ॥ साधितं कासजित्स्वर्यं सिद्धमार्तगलेन वा ॥
 बदरीपत्रकल्कं वा घृतभृष्टं ससैधवं ॥ तैलं वा मधुकद्राक्षापिप्पली-
 कामेनुत्पलैः ॥ हंसपद्याश्च मूलेन पक्वं नस्तो निषेचयेत् ॥ सुखोदका-
 नुपानं च ससर्पिष्कं गुडौदनं ॥ अश्रीयात्पायसं चैवं स्निग्धं स्वेदं च
 योजयेत् ॥ पितोद्भवे पिबेत्सर्पिः शृतशीतपयोऽनुपः ॥ क्षीरिदृक्षां-
 कुरक्काथकल्कसिद्धं समाक्षिकं ॥ अश्रीयाच्च ससर्पिष्कं यष्टीमधुक-
 पायसं ॥ बलाविदारिगंधाभ्यां विदार्या मधुकेन च ॥ सिद्धे सलवणं
 सर्पिर्नस्यं स्वर्यमनुत्तमं ॥ प्रपौंडरीकं मधुकं पिप्पली बहती बला ॥
 साधितं क्षीरसर्पिश्च तत्स्वर्यं नावनं परं ॥ लिह्यान्मधुरकाणां च चूर्णं मधु
 घृताद्भुतं ॥ वरीं बलां पयस्यां वा काकोलीमधुके तथा ॥ एवमस्या-
 नुपशमे ललाटे व्यधयेच्छिरां ॥ पिबेत्कटूनि मूत्रेण कप जे रुक्षभोज-
 नः ॥ कटूफलामलकव्योषं लिह्यात्तैलमधुद्भुतं ॥ व्योषक्षाराभिचविका

१ घृताद्विगुणं द्वौ प्रस्थाविस्वर्यः

भाङ्गीपथ्यामधूनि वा ॥ यवैर्यवागूं यमके कणाधात्रीकृतां पिबेत् ॥
 भुक्त्वाऽद्यात्पिप्पलीं शुंठीं तीक्ष्णं वा वमनं भजेत् ॥ शर्कराक्षौद्रमि-
 श्राणि शृतानि मधुरैः सह ॥ पिबेत्पयांसि यस्योच्चैर्वदतोऽभिहतः स्व-
 रः ॥ विचित्रमन्त्रमरुचौ हितैरुपहितं हितं ॥ बहिरंतर्मृजा चित्तनिर्वा-
 णं हृद्यमौषधं ॥ द्वौ कालौ दंतपवनं भक्षयेन्मुखशोधनैः ॥ कषायैः
 क्षालयेदास्यं धूमं प्रायोगिकं पिबेत् ॥ तालीसपत्रवटकाः सकर्पूरसि-
 तोपलाः ॥ शशांककिरणाख्याश्च भक्ष्या रुचिकराः परं ॥ वातादरोचके
 तत्र पिबेच्चूर्णं प्रसन्नया ॥ हरेणुकृष्णाकृमिजिद्राक्षसैधवनागरात् ॥ ए-
 लाभाङ्गीयवक्षारहिङ्गयुक्तादृतेन वा ॥ छर्दयेद्वा वचांभोभिः पित्ताच्च
 गुडवारिभिः ॥ लिङ्गाद्वा शर्करासर्पिलवणोत्तममाक्षिकं ॥ कफाद्वमे-
 ञ्चिबजलैर्दीप्यकारग्वधांबु च ॥ पानं समध्वरिष्ठाश्च तीक्ष्णाः समधु-
 माधवाः ॥ पिबेच्चूर्णं च पूर्वोक्तं हरेण्वाद्युष्णवारिणा ॥ त्रिकटुत्रिफला
 रात्रियवक्षारं मधुप्लुतं ॥ प्रातराहारकाले च युंजीत मुखधावनं ॥ बि-
 ङ्गं सौवर्चलं कुष्ठमजाजीमरिचं सिता ॥ धान्येलापद्मकोशीरपिप्पली-
 चंदनोत्पलं ॥ रोध्नं तेजोवती पथ्या यवक्षारं कटुत्रयं ॥ आर्द्रदाडिम-
 निर्यासः साजाजीसितशर्करः ॥ सतैलमाक्षिका युक्ताश्चत्वारः कवल-
 ग्रहाः ॥ चतुरोऽरोचकान् हन्युरेकदोषसमस्तजान् ॥ कारव्यजाजीम
 रिचद्राक्षारक्षाम्लदाडिमं ॥ सौवर्चलगुडक्षौद्रं सर्वागेचकनाशनं ॥ ए-
 लात्वद्वागकुसुमतीक्ष्णकृष्णामहौषधं ॥ भागवृद्धं क्रमाच्चूर्णं निहन्ति स-
 मशर्करं ॥ प्रसेकारुचिहृत्पार्श्वकासश्वासगलामयान् ॥ यवानीतिंतिडी
 काम्लवेतसौषधदाडिमं ॥ कृत्वा कोलं च कर्षांशं सितायाश्च चतुःपलं
 ॥ धान्यसौवर्चलाजाजीवरागं चार्द्धकार्षिकं ॥ पिप्पलीनां शतं श्लेकं
 द्वे शते मरिचस्य तु ॥ चूर्णमेतत्परं रुच्यं हृद्यं ग्राहि हिनस्ति च ॥ वि-
 बंधकासहृत्पार्श्वकीहाशौग्रहणीगदान् ॥ तालीसपत्रं मरिचं नागरं पि-
 प्पली कणा ॥ यथोत्तरं भागवृद्ध्या त्वगेले चार्धभागिके ॥ तद्रुच्यं

दीपनं चूर्णं कणाऽष्टगुणशर्करं ॥ कासश्वासारुचिच्छर्दिघ्नीहृन्द्वाश्व-
 शूलजित् ॥ पांडुज्वरातिसारघ्नं मूढवातानुलोमनं ॥ तालीसपत्रचवि-
 कामरिचानां पलं पलं ॥ रुष्णातन्मूलयोर्द्वे द्वे पले शुंठीपलत्रयं ॥ च
 तुर्जातमुशीरं च कर्पाशं श्लक्ष्णचूर्णितं ॥ तत्र त्रिंशत्पलं दत्वा कथि-
 तादमलाद्गुडात् ॥ कुर्वीतमोदकानक्षसंमितांस्तेऽपि तद्गुणाः ॥ अर्का
 मृताक्षारजले शर्वरीमुपितैर्यवैः ॥ प्रसेके कल्पितान्सत्तून् भक्षांश्चा
 द्याद्वली वमेत् ॥ कटुतिक्तैस्तथाशूल्यं भक्षयेज्जांगलं पलं ॥ शुष्कां
 श्व भक्षान्मुलधूंश्चणकादिरसानुपः ॥ श्लेष्मणोऽतिप्रसेकेन वायुः श्ले-
 ष्माणमस्यति ॥ कफप्रसेकं तं विद्यात्स्निग्धोष्णैरेव निर्जयेत् ॥ पीनसे-
 ऽपि क्रममिमं वमथौ च प्रयोजयेत् ॥ विशेषात्पीनसेऽभ्यंगान्त्रे-
 हान्स्वेदांश्च शीलयेत् ॥ स्निग्धानुत्कारिकापिंडैः शिरःपार्श्वगलादिषु ॥
 लवणाम्लकटूष्णांश्च रसान्त्रेहोपसंहितान् ॥ शिरोंऽसपार्श्वशूलेषु
 यथादोषविधिं चरेत् ॥ औदाकानूपर्पिशितैरुपनाहाः सुसंस्कृताः ॥
 शस्यन्ते सचतुःस्नेहाः शिरःपार्श्वसशूलिनां ॥ लेपश्च नतयष्ट्या-
 हशताह्वाकुष्ठचंदनैः ॥ बलाराम्नातिलाः सर्पिर्मधुकं नीलमुत्पलं ॥ प-
 लंकपा देवदारु चंदनं मधुकं घृतं ॥ रुष्णगंधा बला वीरा विदारी सपु-
 नर्नवा ॥ अभीरुयष्टिमधुकं पयस्या कत्तृणं घृतं ॥ इत्यर्द्धयोगैश्चत्वारः
 प्रदेहाः परिकीर्तिताः ॥ शस्ताः संसृष्टदोषाणां शिरःपार्श्वसशूलिनां ॥
 नावनं धूमपानानि स्नेहाश्चोत्तरभक्तिकाः ॥ तैलान्यभ्यंगयोगीनि ब-
 स्तिकर्म तथा परं ॥ शृंगाद्यैर्वा यथादोषं दुष्टमेषां हरेदमूक् ॥ प्रदेहः
 सघृतैश्चेष्टः पद्मकोशीरचंदनैः ॥ दूर्वामधुकमंजिष्ठाकेसरैर्वा घृताप्लुतैः ॥
 चंदनाद्येन तैलेन शतधौतेन सर्पिषा ॥ अभ्यंगः पयसा सेकः शस्तश्च
 मधुकांबुना ॥ प्रायेणोपहृताभित्वात्सपिच्छमतिसार्यते ॥ तस्याति-

सारग्रहणीबिहितं हितमौषधं ॥ सनागरानिद्रयबान्पाययेत्तंदुलांबुना ॥
 जीर्णेषु तेषु पेयां च चांगेरीतक्रदाडिमैः ॥ पाठानिंबयवानीनां चूर्णं
 तक्त्रेण वा पिबेत् ॥ सुरया वा प्लुतं पाठां सनागरदुरालभां ॥ जंब्वाभ-
 विल्लमध्यं वा सकपित्थं सनागरं ॥ पेयामंडेन योगैश्च पाठाद्यैः कारये-
 त्त्रिभिः ॥ समूप्यवाँन्यान्सस्त्रेहान्सांस्लान्सलवणान् खलान् ॥ धेतसार्जु-
 नजंबूनां मृणालीरुष्णगंधयोः ॥ श्रीपण्यां मानुलुंगस्य धातक्या दाडि-
 मस्य च ॥ चांगेर्या मदयंत्याश्च यूथिकायाश्च पल्लवैः ॥ कालाविद्रुग्भि-
 कायाश्च चुक्रिकायाश्च योजयेत् ॥ खलान्दधिसरोपेतान्ससर्पिष्कान्स-
 दाडिमान् ॥ रोचनान्दीपनान्दद्यादनीसारहरान्परान् ॥ पुरीषं यत्नतो र-
 क्षेच्छुष्यतो राजयक्ष्मणः ॥ सर्वधातुक्षयार्तस्य बलं तस्य हि विद्बलं
 ॥ ज्वरादिष्वपि कुर्वीत विकारेषु यथामयं ॥ बह्नामयसमूहो हि यक्ष्मा
 ऽलः सोऽतिदुःसहः ॥ अजां वा पर्युपासीत षण्मासानुटजे वसन् ॥ त-
 त्ययोमूत्रविद्वृत्तिपरिषेकप्रघर्षणं ॥ ताभिः परिवृतः स्वप्यात्तच्छरुद्रे-
 णुसंस्तरे ॥ एतद्रसायनं श्रेष्ठं रोगराजस्य नाशनं ॥ अजाशरुद्रसक्षीर-
 दधिमूत्रैः शृतं घृतं ॥ सपंचपदु पंचाजं क्षयी क्षीरानुपः पिबेत् ॥ मां-
 समेवाशनतो युक्त्या मार्दीकं पिबतोऽनुच ॥ अविधारीतवेगस्य यक्ष्मा
 न लभतेऽतरं ॥ सुरां समंढां मार्दीकमरिष्टं सीधुमाधवान् ॥ यथार्हम-
 नुपानार्थं पिबन्मांसानि भक्षयेत् ॥ स्रोतोविबन्धमोक्षार्थं बलौजःपुष्टये
 च तत् ॥ स्नेहक्षीरांबुकोष्ठेषु स्वभ्यक्तमवगाहयेत् ॥ उत्तीर्णं मिश्रक-
 स्नेहैः पुनराक्तं मुखैः करैः ॥ मृद्रीयात्सुखमासीनं सुखं चोदत्तयेत्परं ॥
 जीवन्तीं शतवीर्यां च बिकसां सपुनर्नवां ॥ अश्वगंधमपामार्गं तर्कारीं
 मधुकं बलां ॥ विदारिं सर्षपान् कुष्ठं तंदुलानतसोफलं ॥ माषांस्तिळां
 श्व किण्वं च सर्वमेकत्र चूर्णयेत् ॥ यवचूर्णं त्रिगुणितं दध्ना युक्तं स-
 माक्षिकं ॥ एतदुद्वर्तनं कार्यं पुष्टिवर्णबलप्रदं ॥ गौरसर्षपकल्केन स्वा-
 नीयौषधिभिश्च सः ॥ स्नायादनुमुखैस्तोयैर्जीवनीयोपसाधितैः ॥ गंध

माल्यादिकां भूषामलक्ष्मीनाशनीं भजेत् ॥ सुहृदां दर्शनं गीतवादि-
त्रोत्सवसंश्रुतीः ॥ वस्तयः क्षीरसर्पिषि मद्यं मांसं सुशीलता ॥ दैव-
व्यपाश्रयं तत्तदथर्वोक्तं च पूजितं ॥ इष्ट्या यया च चंद्रस्य राजय-
क्ष्मा पराजितः ॥ पुरोहितः प्रयुंजीत वेदोक्तां तां जितात्मनः ॥ ॥ इ-
ति राजयक्ष्मचिकित्सितं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अथातश्छर्दिहृद्रोगतृष्णाचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ आमाश-
योत्क्लेशभवाः प्रायश्छर्द्यो हितं ततः ॥ लघनं प्राग्ने वायोर्वमनं तत्र
योजयेत् ॥ बलिनो बहुदोषस्य वसतः प्रततं बहु ॥ ततो विरेकं
क्रमशो हृद्यं मद्यैः फलांबुभिः ॥ क्षीरैर्वा सह स द्यूर्ध्वं गतं दोषं नय-
त्यधः ॥ शमनं चौषधं रुक्षदुर्बलस्य तदेव तु ॥ परिशुष्कं प्रियं सात्स्य-
मन्नं लघु च शस्यते ॥ उपवासास्तथा यूषा रसाः कांबलिकाः खलाः ॥
श्लकानि लेहा भोज्यानि रागपानकरांडवाः ॥ मक्ष्याः शुष्का विचि-
त्राश्च फलानि स्नानघर्षणं ॥ गंधाः सुगंधयो गंधफलपुष्पान्नपानजाः ॥
भुक्तमात्रस्य सहसा मुखे शीतांबुसेचनं ॥ हंति मारुतजां छर्दिं
सर्पिः पीतं ससैधवं ॥ किंचिदुष्णं विशेषेण सकासहृदयद्रवां ॥ व्योष-
त्रिलवणाढ्यं वा सिद्धं वा दाडिमांबुना ॥ सशुंठीदधिधान्येन शृतं तु-
ल्यांबु वा पयः ॥ व्यक्तसैधवसर्पिर्वा फलाम्लो वैष्किरो रसः ॥ स्निग्धं
च भोजनं शुंठीदधिदाडिमसाधितं ॥ कोष्णं सलवणं चात्र हितं स्ने-
हविरेचनं ॥ पित्तजायां विरेकार्थं द्राक्षेक्षुस्वरसैस्त्रिष्टु ॥ सर्पिर्वा तै-
स्त्वक् योज्यं वृद्धं च श्लेष्मधामगं ॥ ऊर्ध्वमेव हरेत्पित्तं स्वादुमिसै-
विशुद्धिमान् ॥ पिबेन्मंदं यवागूं वा लाजैः समभुशर्करं ॥ मुद्गजाग-
लजैरप्याम्रजैः शालिषष्ठिकं ॥ मृद्धृष्टलोष्ठप्रभवं सुशीतं सलिलं पि-
बेत् ॥ मुद्गोशीरकणाधान्यैः सह वा संस्थितं निशां ॥ द्राक्षारसं रसं च
क्षोर्गुडूच्यंबु पयोऽपि वा ॥ जंबाअपलवोशीरपटाश्वत्थांकुरोद्भवः ॥

काथः क्षौद्रयुतः पीतः शीतो वा विनियच्छति ॥ छर्दिं ज्वरमतीसारं
मूर्च्छां तृष्णां च दुर्जयां ॥ धात्रीरसेन शीतं वा पिबेन्मुद्गदलांबु वा
॥ कोलमज्जासितालाजमक्षिकाविट्कणांजनं ॥ कोलास्थिमज्जास्रो-
तो जलाजोत्पलज्जांसि वा ॥ लिह्यात्क्षौद्रेण पथ्यां वा द्राक्षां वा बद-
राणि वा ॥ पिबेच्छीतांबुना शालिस्वर्णगैरिकजं रजः ॥ पिष्टं वा चं-
दनं द्राक्षामांसीसेव्यांबुगैरिकं ॥ शालितंदुलतोयेन पिबेद्वा ससिताम-
धु ॥ मधूकमधुकद्राक्षाकमलामलकांबुदं ॥ ससाखिपारुषाख्यं मूर्वा
वा माक्षिकान्वितां ॥ मधूकमात्मगुप्तां वा शीतं धात्रीरसेन वा ॥ कफ
जायां वभेन्निंबकृष्णापिंडीतसर्पपैः ॥ युक्तेन कोष्णतोयेन दुर्बलं चो-
पवासयेत् ॥ आरग्वधादिनिर्यूहं शीतं क्षौद्रयुतं पिबेत् ॥ त्रिफलाक-
णचव्याद्वा पेयां पत्रैः करंजजैः ॥ मंथान् यवैर्वा बहुशश्छर्दिघ्नौषधभा-
वितैः ॥ कफघ्नमचं तद्वद्यं च रागाः सार्जकभूस्तृणाः ॥ लीढं मनःशीला-
कृष्णामरिचं बीजपूरकात् ॥ स्वरसेन कपित्थाच्च सक्षौद्रेण वमिं जयेत्
॥ समुस्तां मधुना शृंगीकोलाम्लं वा सजांबवं ॥ तद्वद्विडंगत्रिफला विडं-
गपरिपेलवं ॥ तद्वद्दुरालभां खादेत्कपित्थं ज्यूषणेन वा ॥ अनुकूलोपचारे-
ण याति द्विष्टार्थजा शमं ॥ कृमिजा कृमित्द्रोगगदितैश्च मिषगिजैः ॥
यथास्वं परिशेषाश्च तत्कृताश्च तथाऽऽमयाः ॥ त्वरमाणो जयेच्छर्दिं प्र-
सक्तामनुबंधिनीं ॥ कोष्ठाश्रया महामर्मपीडाकरतरा हि सा ॥ नचाग्नेन वि-
ना कायस्तन्मयो वर्ततेऽपि च ॥ धानुक्षयोऽतिवमथोः समीरणसमीरणा-
त् ॥ नियतं जायते तस्माद्भुतमन्नं प्रयोजयेत् ॥ प्रच्छर्दनातियोगोक्तं क्रमं
स्वंभनहृद्दणं ॥ सर्पिर्गुडान् रसान्क्षीरं घृतं कल्याणजीवनं ॥ धान्वंतरं
ज्यूषणं वा दोषदेहानुगोधतः ॥ दृढो गे वातजे तैलं मस्तुसौधीरतक्रवन् ॥
पिबेत्मुखोष्णं सबिडं गुल्मानाहार्तिजिच्च तत् ॥ तैलं च लवणैः सिद्धं
समृत्राम्लं तथागुणं ॥ बिल्वरास्नायवान्कोलं देवदारु पुनर्नवां ॥ कु-

१ शीतचंदनं ॥ तथाचरकः ॥ धात्रीरसेनोत्तमचंदनं वेति २ पिंडीतं मदनफलं

लत्थान्पंचमूलं च पक्त्वा तस्मिन्पचेज्जले ॥ तैलं तन्नावने पाने ब-
 स्तौ च विनियोजयेत् ॥ शुंठीवयस्थालवणकायस्थाहिङ्गुपौष्करैः ॥
 पथ्यया च भृतं पार्श्वहृद्गुजागुल्मजिहृतं ॥ सौवर्चलस्य द्विपले प-
 थ्यापंचाशदन्विते ॥ घृतस्य साधितः प्रस्थो हृद्रोगश्वासगुल्मनुत् ॥
 दाडिमं कृष्णलवणं हिङ्गु शुंठ्यम्लवेतसं ॥ अपतंत्रकहृद्रोगश्वासघ्नं
 चूर्णमुत्तमं ॥ पुष्करावहशठीशुंठीबीजपूरजटाभयाः ॥ पीताः कल्कीकृताः
 क्षारघृताम्ललवणैर्युताः ॥ विकर्तिकाशूलहराः काथः कोष्णश्च तद्गुणः
 ॥ यवानीलवणक्षारवचाजाज्यौषधैः कृतः ॥ सपूतिदारुबीजावृषला-
 शशठिपौष्करैः ॥ पंचकोलशठीपथ्यागुडबीजावृहपौष्करं ॥ वारुणीक-
 ल्कितं भृष्टं यमके लवणान्वितं ॥ हृत्पार्श्वयोनिशूलेषु खादेद्गुल्मो-
 दरेषु च ॥ स्निग्धाश्चेह हिताः स्वेदाः संस्कृतानि घृतानि च ॥ लघुना
 पंचमूलेन शुंठ्या वा साधितं जलं ॥ वारुणीदधिमंडं वा धान्याम्लं
 वा पिबेत्तृषि ॥ सायामस्तंभशूलामे हृदि मारुतदूषिते ॥ क्रियैषा स-
 द्रवायामप्रमोहे तु हिता रसाः ॥ स्नेहाढ्यास्तित्तिरिक्त्रौचशिखिर्वर्तक-
 दक्षजाः ॥ बलातैलं सहद्रोगः पिबेद्वा सुकुमारकं ॥ यष्ट्यावृहशतपाकं वा
 महाश्लेहं तथोत्तमं ॥ राक्षजीवकजीवन्तीबलाव्याघ्रीपुनर्नवैः ॥ भार्द्गी-
 स्थिरावचाव्योषैर्महाश्लेहं विपाचयेत् ॥ दधिपादं तथाम्लैश्च लाभतः
 स निषेवितः ॥ तर्पणो बृंहणो बल्यो वातहृद्रोगनाशनः ॥ व्यूषणं त्रि-
 फला पाठा मधूकं मधुकं त्रुटिः ॥ पंचमूलं लघु बले मेदे ऋद्धिः श-
 तावरी ॥ कंटकारी तामलकी जीवकं चाक्षसंमितैः ॥ तैः पचेत्सार्पिषः
 प्रस्थं दध्नः प्रस्थेन माहिषात् ॥ युक्तं सिद्धं च मधुना तन्निहन्ति नि-
 षेवितं ॥ हृत्पार्श्वग्रहणीरोगश्वासकासहलीमकान् ॥ दीमेऽमौ सद्र-
 वायामे हृद्रोगे वातिके हितं ॥ क्षीरं दधि गुडः सर्पिरौदकानूपमामि-
 षं ॥ एतान्येव च वर्ज्यानि हृद्रोगेषु चतुर्ष्वपि ॥ शेषेषु स्तंभजाढ्या-
 मसंयुक्तेऽपि च वातिके ॥ कफानुबन्धे तस्मिंस्तु रुक्षोष्णमाचरेत्कि-

यां ॥ पैत्ते द्राक्षेक्षुनिर्याससिताक्षौद्रपरुषकैः ॥ युक्तो विरेको हृद्यः
 स्यात्क्रमः शुद्धे च पित्तहा ॥ क्षतपित्तज्वरोक्तं च बाह्यांतःपरिमा-
 र्जनं ॥ कट्टीमधुककल्कं च पिबेत्ससितमंभसा ॥ श्रेयसीशर्कराद्रा-
 क्षाजीवकर्षभकोरुपलैः ॥ बलाखर्जूरकाकोलीमेदायुग्मैश्च साधितं ॥
 सक्षीरं माहिषं सर्पिः पित्तहृद्रोगनाशनं ॥ प्रपौंडरीकमधुकविस्रग्धि-
 कसेरुकाः ॥ सशुंठीशैबलास्ताभिः सक्षीरं विपचेद्धृतं ॥ शीतं समधु त-
 स्त्रेष्टं स्वादुवर्गकृतं च यत् ॥ बस्तिं च दद्यात्सक्षौद्रं तैलं मधुकसाधि-
 तं ॥ कफोद्भवे वमेत्स्विन्नः पित्तमंदवचांभसा ॥ कुलत्थधन्वोत्थरस-
 तीक्ष्णमध्यवाशनः ॥ पिबेच्चूर्णं वचाहिंगुलवणद्वयनागरात् ॥ सैलाय-
 वानककणायवक्षारात्सुखांबुना ॥ फलधान्याम्लकौलत्थयूपमूत्रा-
 तवैस्तथा ॥ पुष्कराब्दाभयाशुंठीशठीराल्मावचाकणात् ॥ क्वार्थ-
 तथाऽभयाशुंठीमाद्रीपीतद्रुकट्फलात् ॥ क्वाथे रौहितकाश्वत्थखदिरो-
 दुंबराजुने ॥ सपलाशवटे व्योषत्रिष्टूष्णान्विते कृतः ॥ सुखोदकानु-
 पानस्य लेहः कफविकारहा ॥ श्लेष्मगुल्मोदिताज्यानि क्षारांश्च वि-
 विधान्पिबेत् ॥ प्रयोजयेच्छिलाहं वा ब्राह्मं वाऽत्र रसायनं ॥ तथाऽऽम-
 लकलेहं वा प्राशं वा ऽगस्त्यनिर्मितं ॥ स्याच्छूलं यस्य भुक्तेऽन्ने जीर्य-
 त्यल्पं जरांगते ॥ शाम्पेत्सकुष्ठरुमिजिल्लवणद्वयतिल्वकैः ॥ सदेवदार्वनि-
 विषैश्चूर्णमुष्णांबुना पिबेत् ॥ यस्य जीर्णेऽधिकं श्लेहैः स विरेच्यः फलैः
 पुनः ॥ जीर्यत्यन्ने तथा मूलैस्तीक्ष्णैः शूले सदाऽधिके ॥ प्रायोऽनिलो-
 रुद्धमतिः कुप्यत्यामाशये ततः ॥ तस्यानुलोमनं कार्यं शुद्धिलवण-
 पाचनैः ॥ रुमिघ्नमौषधं सर्वं रुमिजे हृदयामये ॥ तृष्णासु वातपित्त-
 ग्नो विधिः प्रायेण शस्यते ॥ सर्वासु शीतो बाह्यांतस्तथा शमनशो-
 धनः ॥ दिव्यांबु शीतं सक्षौद्रं तद्वद्भौमं च तद्रुणं ॥ निर्वापितं तप्तलो-
 ष्टकपालसिकतादिभिः ॥ सशर्करं वा कथितं पंचमूलेन वा जलं ॥ श-
 स्र्वेण मंथश्च प्रशस्तो लाजसक्तुभिः ॥ वाट्यश्चामयवैः शीतः शर्करैः

रामाक्षिकान्वितः ॥ यवागूः शालिभिस्तद्वत्कोद्रवैश्च चिरंतनैः ॥ शीते
न शीतवीर्यैश्च द्रव्यैः सिद्धेन भोजनं ॥ हिमांबुपरिषिक्तस्य पयसा
ससितामधु ॥ रसैश्चानम्लत्वणैर्जागलैर्धृतभर्जितैः ॥ मुद्गादीनां तथा यू-
षैर्जीवनीयरसान्वितैः ॥ नस्यं क्षीरघृतं सिद्धं शीतैरिक्षोस्तथा रसे ॥
नारीक्षीरेण वा घृष्टमुष्ट्रास्थि ससितं हितं ॥ निर्वापणाश्च गंडूषाः सू-
त्रस्थानोदिता हिताः ॥ दाहज्वरोक्ता लेपाद्या निरीहत्वं मनोरतिः ॥
सहसरीन्द्रदादीनां दर्शनं स्मरणादि च ॥ तृष्णायां पवनोत्थायां
सगुदं दधि शस्यते ॥ रसाश्च रुंहणाः शीता विदार्यादिगणान्बु च ॥ पि-
त्तजायां सितायुक्तः पंकोदुंबरजो रसः ॥ तत्काथो वा हिमस्तद्वत्सा-
रिवादिगणान्बु वा ॥ तद्विधैश्च गणैः शीतकषायान् ससितामधून् ॥ म-
धुरैरौषधैस्तद्वत्क्षीरिद्वक्षैश्च कल्पितान् ॥ बीजपूरकमृद्बीकावटवेतसप-
ल्वान् ॥ मूलानि कुशकाशानां यष्ट्याहं च जले शृतं ॥ अपाकं श-
र्कराच्छिन्नरुहारोघ्रांजनांबु वा ॥ कार्पासीफलकल्कं वा ससितक्षीर-
भोजनः ॥ ज्वरोदितं वा द्राक्षादि पंचसारांबु वा पिबेत् ॥ कफोद्गवा-
यां वमनं निंबप्रसववारिणा ॥ बिल्वाढकीपंचकोलदर्भपंचकसाधितं ॥
जलं पिबेद्रजन्यां वा सिद्धं सक्षौद्रशर्करं ॥ मुत्रयूषं च सव्योषपटो-
ल्लीनिंबपल्लवं ॥ यवान्नं तीक्ष्णकवलनस्यलेहांश्च शीलयेत् ॥ सैर्वैरा-
ग्नाश्च तद्वन्नी क्रियेष्टा वमनं तथा ॥ त्र्यूपणारुक्करवचाफलाम्लोष्णां-
बुमस्तुभिः ॥ अँचात्यधान्मंडमुष्णं हिमं मंथं च कालवित् ॥ तृषि-
श्चमान्मांसरसं मंथं वा ससितं पिबेत् ॥ आतपात्ससितं मंथं यवको-
लजसक्तुभिः ॥ सर्वाण्यंगानि लिपेच्च तिलपिण्याककांजिकैः ॥ शी-
तैश्चानात्तु मद्यांबु पिबेत्तृड्वान् गुडांबु वा ॥ मद्यादूर्ध्वजलं मद्यं ला-

१ पंकोदुंबरजइतिपाठः २ सन्निपातेनामाश्च जातायां तृषि तद्वन्नी सन्निपातत्री आम-
भो च क्रिया इष्टा ३ अन्नविरहानुष्णायां सत्यां ४ उष्णाधितमस्य शीतसानानां च जालानां
लक्ष्यामिति श्रौतवन्

तोऽम्ललवणैर्पुतं ॥ स्नेहतीक्ष्णतराग्रिस्तु स्वभावशिशिरं पयः ॥ स्नेहा
दुष्णांश्चजीर्णात्तु जीर्णान्मंडं पिपासितः ॥ पिबेत् स्निग्धान्नतृपितो
हिमस्पर्द्धि गुडोदकं ॥ गुर्वाद्यन्नेन तृपितः पीत्वोष्णांश्च तदुल्लिखेत् ॥ क्षय
जायां क्षयहितं सर्वं बृंहणमौषधं ॥ कृशदुर्बलरूक्षाणां क्षीरं छागो
रसोऽथवा ॥ क्षीरं च सोर्ध्ववातायां क्षयकासहरैः शृतं ॥ रोगोपसर्ग-
जातायां धान्यांश्च ससितामधु ॥ पाने प्रशस्तं सर्वा च क्रिया रोगाद्य-
पेक्षया ॥ तृद्धान्पूर्वामयक्षीणो न लभेत जलं यदि ॥ मरणं दीर्घरोगं
वा प्राप्नुयात्त्वरितं ततः ॥ सात्म्यान्नपानभैषज्यैस्तृष्णां तस्य जयेत्पु-
रा ॥ तस्यां जितायामन्योऽपि व्याधिः शक्यश्चिकित्सितुं ॥ ॥ इति
छर्दिहृद्रोगतृष्णाचिकित्सितं नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

॥ अथातो मदात्ययादिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ यं दोषम-
धिकं पश्येत्तस्यादौ प्रतिकारयेत् ॥ कफस्थानानुपूर्व्या वा तुल्यदोषे
मदात्यये ॥ पित्तमारुतपर्यंतः प्रायेण हि मदात्ययः ॥ हीनमिध्याति-
पीतेन यो व्याधिरुपजायते ॥ समपीतेन तेनैव स मद्येनोपशाम्यति ॥
मद्यस्य विषसादृश्याद्विषं तूत्कर्षवर्तिभिः ॥ तीक्ष्णादिभिर्गुणैर्यौगाद्वि-
षांतरमपेक्षते ॥ तीक्ष्णोष्णेनातिमात्रेण पीतेनाम्लविदाहिना ॥ मद्ये-
नान्नरसक्लेदो विदग्धः क्षारतां गतः ॥ यान्कुर्यान्मदतृष्णोहज्वरांतर्दा
हविभ्रमान् ॥ मद्योत्क्लिष्टेन दोषेण रुद्धः स्रोतःसु मारुतः ॥ सुतीव्रा
वेदना याश्च शिरस्यस्थिषु संधिषु ॥ जीर्णमिमद्यदोषस्य प्रकांक्षाला-
घवे सति ॥ यौगिकं विधिवद्युक्तं मद्यमेव निहंति तान् ॥ क्षारो हि-
याति माधुर्यं शीघ्रमम्लोपसंहितः ॥ मद्यमम्लेषु च श्रेष्ठं दोषविध्यं
दनादलं ॥ तीक्ष्णोष्णाद्यैः पुराप्रोक्तैर्दीपनाद्यैस्तथागुणैः ॥ सात्म्य-
त्वाच्च तदेवास्य धातुसाम्यकरं परं ॥ सप्ताहमधरात्रं वा कुर्यात्पाना-
त्ययौषधं ॥ जीर्यत्येतावता पानं कालेन विपथाश्रितं ॥ परं ततोऽनुब-
ध्नाति यो रोगस्स्यत भेषजं ॥ यथायथं प्रयुंजीत कृत्वापानात्ययौषधं

॥ तत्र वातोल्बणे मद्यं दद्यात्पिष्टरुतं युतं ॥ बीजपूरकदृक्षाम्लकोल-
दाडिमदीप्यकैः ॥ यवानीहपुषाऽजाजीव्योषत्रिलवणार्द्रकैः ॥ शूल्यै-
र्मसैर्हरितकैः स्नेहवद्भिश्च सक्तुभिः ॥ उष्णान्निग्धाम्ललवणा मद्यमां-
सरसा हिताः ॥ आम्राघ्रातकपेशीभिः संस्कृता रागराण्डवाः ॥ गोधू-
ममाषविरुतिर्मृदुश्चित्रा मुखप्रिया ॥ आर्द्रिकाऽऽर्द्रककुल्माषसुक्त-
मांसादिर्गमिणी ॥ सुरभिर्लवणा शीता निर्गदा चाच्छवारुणी ॥ स्व-
रसो दाडिमात्काथः पंचमूलात्कनीयसः ॥ शुंठीधान्यात्तथा मस्तुमु-
क्तांभोऽच्छाम्लकांजिकं ॥ अभ्यंगोच्छादनं स्नानमुष्णं प्रावरणं घनं ॥
घनश्वागुरुजो धूमः पंकश्वागुरुकुंकुमः ॥ कुचोरुश्रोणिशालिन्यो यौ-
वनोष्णांगयष्टयः ॥ हर्षेणालिंगने युक्ताः प्रियाः संवाहनेषु च ॥ पि-
त्तोल्बणे बहुजलं शार्करं मधु वा युतं ॥ रसैर्दाडिमखर्जूरभव्यद्राक्षा-
परुषकैः ॥ सुशीतं ससितासक्तु योज्यं तादृक् च पानकं ॥ स्वादुव-
र्गकषायैर्वा युक्तं मद्यं समाक्षिकं ॥ शालिषष्टिकमश्नीयाच्छशाजैण-
कर्पिजलैः ॥ सतीनमुद्रामलकपटोलीदाडिमैरपि ॥ कफपित्तं समुत्क्रि-
ष्टमुल्लिखेत्तृद्विदाहवान् ॥ पीत्वांबु शीतं मद्यं वा भूरीक्षुरससंयुतं ॥ द्रा-
क्षारसं वा संसर्गी तर्पणादिः परं हितः ॥ तथाऽग्निर्दीप्यते तस्य दोषशेषा-
न्प्रपाचनः ॥ कासे सरक्तनिष्ठीवे पार्श्वस्तनरुजासु च ॥ तृष्णायां सविदा-
हायां सोत्क्लेशे हृदयोरसि ॥ गुडूचीभद्रमुस्तानां पटोलस्याथवा रसं ॥
सनागरं योजयेत् तित्तिरिप्रति भोजनं ॥ तृष्यते चातिबलवद्वातपित्ते
समुद्भवे ॥ दद्याद्वाक्षारसं पानं शीतं दोषानुलोमनं ॥ जीर्णेऽद्यान्मधुराम्ले-
न छागमांसरसेन च ॥ तृष्यत्यशः पिबेन्मद्यं मदं रक्षन्बहुदकं ॥ मुस्त-
दाडिमलाजांबु जलं वा पर्णिनीशृतं ॥ पटोल्युत्पलकंदैर्वा स्वभावादेव
वा हिमं ॥ मद्यातिपानादध्यातौ क्षीणे तेजसि चोद्धते ॥ यः शुष्कगल-

ताल्बोष्ठो जिह्वां निरुप्य चेष्टते ॥ पाययेत्कामतोऽभस्त्वं निशीथप-
 वनाहतं ॥ कोलदाढिमरुक्षाम्लचुक्किाचुक्किाकरसः ॥ पंचाम्लको
 मुखाश्लेषः सद्यस्तृष्णां नियच्छति ॥ त्वचं प्राप्तः स पानोष्मा पित्त-
 रक्ताभिमूर्च्छितः ॥ दाहं प्रकुरुते घोरं बिब्हलो येन मुह्यति ॥ तृष्णामो
 हपरीतस्य तस्य दाहज्वरापहं ॥ विधिं यथोक्तं युंजीत बाह्यांतः परि-
 मार्जनं ॥ प्राभातममरुतोद्भूताः प्रालेयजलवर्षिणः ॥ स्मर्यमाणा अपि
 ग्रंति दाहं मलयप्रादपाः ॥ मुक्ताकलापाः शशिरश्मिशुभ्रा मृणालपत्र-
 प्रभवा विचित्राः ॥ सेकावगाहाः सजला जलाद्रा वाताः सुशीता
 मणयो महार्हाः ॥ अलिंजराः पद्मपुटापिधानाः प्रवालवर्णा हिमवारि
 पूर्णाः ॥ परित्वंतो दृतयो महांतः पुत्राः प्रिया दर्पणमंडलानि ॥ नार्थ-
 श्च नीलोत्पलकर्णपूरा मध्यं वयः किञ्चिदिव स्पृशंत्यः ॥ मनोनुकूला
 हरिचंदनाद्रास्तृड्दाहमूर्च्छादवथून्जयंति ॥ करेणुकाभिः परिवारितेन
 विक्षोभणं वारणयूथपेन ॥ आस्फालनं शीकरवर्षणं च सिंधोः स्मर-
 न्दाह तृषोरगम्यः ॥ सरिद्धदानां हिमवद्ग्रीणां चंद्रोदयानां कमलाक
 राणां ॥ मनोरमाऽन्याऽपि कथा प्रवृद्धा दाहं च तृष्णां च निहंति सद्यः ॥
 लाजोत्पलोशीरकुचंदनांबु शीताभिधानं मधुशर्कराढ्यं ॥ मद्योद्भवां
 पित्तकृतां च तृष्णां सदाहशोषां विनिहंति पीतं ॥ प्रियंगुपत्रप्लवरोध्र-
 सेव्यह्रीविरकालीयकनागपुष्पैः ॥ शीतांबुपिष्टैर्नवकर्परस्थैस्तृड्दाह-
 द्वा सर्वशरीरलेपः ॥ अशाम्यत्यथवा दाहे रसैस्तृप्तस्य जांगलैः ॥ शा-
 खाश्रयां यथान्यायं रोहिणीं व्यधयेच्छिरां ॥ उल्लेखनोपवासाभ्यां
 विजयेत कफोल्बणं ॥ तृषितोऽबु पिबेच्छीतं मुस्तया पर्पटेन वा ॥
 स्थिराशुंठीबलोदीच्यदुःस्पर्शान्यतमेन वा ॥ सिद्धमेतच्च सर्वेषु पान-
 दोषेषु शस्यते ॥ निरामं क्षुधितं काले पाययेद्बहुमाक्षिकं ॥ शार्करं
 मधु वा जीर्णमरिष्टं सीधुमेव वा ॥ रुक्षतर्पणसंयुक्तं यवानानीनगरा-

१ अलिंजरः स्यान्मणिक्कट्यमरः (डेरा माठ इति प्रसिद्धः)

न्वितं ॥ यूषेण यवगोधूमं तनुनाऽल्पेन भोजयेत् ॥ उष्णाम्लकटुति-
 क्तेन कौलत्थेनाल्पसर्पिषा ॥ शुष्कमूलकजैश्छागैरसैर्वा धन्वचारिणां ॥
 साम्लवेतसवृक्षाम्लपटोलीव्योषदाडिमैः ॥ प्रभूतशुंठीमरिचहरिताई-
 कपेशिकं ॥ बीजपूररसाद्यम्लं मृष्टनीरसवर्तितं ॥ करीरकरमर्दादिरोचि-
 ण्णुबहुशालनं ॥ प्रव्यक्ताष्टांगलवणं विकल्पितविमर्दकं ॥ यथाग्निभ-
 क्षयन्मांसं माधवं निगदं पिबेत् ॥ सितासौवर्चलाजाजितितिहीकाम्ल-
 वेतसं ॥ त्वगेलामरिचाद्रीशमष्टांगलवणं हितं ॥ स्रोतोविशुद्ध्यग्नि-
 करं कफप्राये मदात्यये ॥ कटुस्कंधयुतां चैतां मृद्दीकां निष्कुलीरु-
 तां ॥ रसेन मातुलुंगस्य कल्पयेद्दाडिमस्य वा ॥ तथा क्षौद्रयुतो रागः
 कृतो रोचनदीपनः ॥ सौवर्चलैलामरिचदीप्यकाजाजिचोरकात् ॥ का-
 र्व्या कल्पयेच्चैवं सुक्तं मत्स्यंडिकान्वितं ॥ आम्रामलकपेशीभिः कु-
 र्याद्रागान् पृथक् पृथक् ॥ धान्यसौवर्चलाजाजीकारबीमरिचान्वितान् ॥
 सगुहान्मद्यमुक्तेन व्यक्ताम्लान्मरिचोत्कटान् ॥ रुक्षोष्णोदत्तनोद्वर्षश्चा-
 नभोजनलघनैः ॥ सकामाभिः सह स्त्रीभिर्युक्त्या जागरणेन च ॥ मदा-
 त्ययः कफप्रायः शीघ्रं समुपशाम्यति ॥ यदिदं कर्मनिर्दिष्टं पृथग्दोष-
 बलं प्रति ॥ सन्निपाते दशविधे तच्छेषेऽपि विकल्पयेत् ॥ त्वङ्नागपुष्प-
 मगधामरिचाजाजिधान्यकैः ॥ परुषकमधूकैलासुराह्वैश्च सितान्वितैः ॥
 सकपित्थरसं हृद्यं पानकं शशिवोधितं ॥ मदात्ययेषु सर्वेषु पेयं रुच्या-
 भिदीपनं ॥ तद्दाडिममृद्दीकाकणाकाश्मर्यद्राक्षभिः ॥ सबीजपूरकरसै-
 र्विडसौवर्चलान्वितं ॥ फलैर्वा विविधैश्च म्लं सन्निष्टचूर्णशर्करं ॥ कर्बुदा-
 रांकुरद्राक्षालाक्षावर्षाभुजीरकैः ॥ मधूकयष्टीत्वक्कृष्णाकेसरं श्लक्ष्णचू-
 र्णितं ॥ पिबेदालोढ्य दुग्धेन सूक्ष्मतां तबनालितं ॥ नाविक्षोभ्य मनो-
 मयं शरीरमविहन्य वा ॥ कुर्यान्मदात्ययं तस्मादिष्यते हर्षणी क्रि-
 या ॥ सेव्याः सर्वैर्द्रिषसुखा धर्मकल्पद्रुमाकुसः ॥ विषयातिशयाः ॥

च शराः कुसुमधन्वनः ॥ संशुद्धिशमनाद्येषु मददोषः कृतेष्वपि ॥ न-
 चेच्छाम्येत्कफे क्षीणे जाते दौर्बल्यलाघवे ॥ तस्य मद्यविदग्धस्य वा
 तपित्ताधिकस्य च ॥ ग्रीष्मोपतप्तस्य तरोर्यथा वर्ष तथा पयः ॥ म-
 द्यक्षीणस्य हि क्षीरं पीतमाश्वेव पुष्यति ॥ ओजस्तुल्यगुणैः सर्वैर्विप-
 रीतं च मद्यतः ॥ पयसा विहृते रोगे बले जाते निवर्त्तयेत् ॥ क्षीरप्रयो-
 गं मद्यं च क्रमेणात्याल्पमाचरेत् ॥ न विक्षयध्वंसकोत्थैः स्पृशेतो-
 पद्रवैर्यथा ॥ तयोस्तु स्याद्भूतं क्षीरं बस्तयो बृंहणाः शिवाः ॥ अभ्यं-
 गोच्छादनस्नानान्यन्नपानं च वातजित् ॥ युक्तमद्यस्य मद्येन न व्या-
 धिरुपजायते ॥ अतोऽस्य वक्ष्यते योगो यः सुखायैव केवलं ॥ आ-
 श्विनं या महत्तेजो बलं सारस्वनं च या ॥ दधात्यैंद्रं च या वीर्यं प्र-
 भावं वैष्णवं च या ॥ अस्त्रं मकरकेतोर्या पुरुषार्थो बलस्य या ॥ सौ-
 त्रामण्यां द्विजमुखे या हुताशे च हूयते ॥ या सर्वौषधिसंपूर्णान्मध्य-
 मानात्सुरासुरैः ॥ महोदधेः समुद्धृता श्रीशशांकामृतैः सह ॥ मधुमाध-
 वमैरेयसीधुगौडासवादिभिः ॥ मदशक्तिमनुद्भ्रंती या रूपैर्बहुभिः स्थि-
 ता ॥ यामासाद्य विलासिन्यो यथार्थं नाम बिभ्रति ॥ कुलांगनाऽपि
 यां पीत्वा नयत्युद्धतमानसा ॥ अनंगालिंगितैरंगैः कापि चेतो मुनेर-
 पि ॥ तरंगभंगश्रुकुटीतर्जनैर्मानिनीमनः ॥ एकं प्रसाद्य कुरुते या द्व-
 योरपि निर्दृतिं ॥ यथाकामं भटावासिपरिदृष्टाप्सरोगणे ॥ तृणवत्पुरु-
 षा युद्धे यामासाद्य त्यजंत्यमून् ॥ यां शीलयित्वाऽपि चिरं बहुधा ब-
 हुविग्रहां ॥ नित्यं हर्षातिवेगेन तत्पूर्वाभिषेबते ॥ शोकोद्देगारतिभयै-
 र्या दृष्ट्वा नाभिभूयते ॥ गोष्ठीमहोत्सवोद्यानं न यस्याः शोभते वि-
 ना ॥ स्मृत्वा स्मृत्वा च बहुशो वियुक्तः शोचते यया ॥ अप्रसन्नाऽ-
 पि या प्रीत्यै प्रसन्ना स्वर्गएव या ॥ अर्फींद्रं मन्यते दुस्त्वं हृदयस्थि-
 तया यया ॥ अनिर्देश्यसुखास्वादा स्वयं वेद्यैव या परं ॥ इति चित्रा
 स्ववस्थामु प्रियामनुकरोति या ॥ प्रियातिप्रियतां याति यत्प्रिय-

१ यां शीलयित्वेत्यादिः सर्वोऽपि ग्रंथः प्रियायामपि योज्यः

स्पविशेषतः ॥ या प्रीतिर्या रतिर्या वाग्या पुष्टिरिति च स्तुता ॥
 देवदानवगंधर्वयक्षराक्षसमानुषैः ॥ पानप्रवृत्तौ सत्यां तु तां सुरां वि-
 धिना पिबेत् ॥ संभवन्ति च ये रोगा मेदोनिलकफोद्भवाः ॥ विधियु-
 क्तादृते मद्यात्ते न सिध्यन्ति दारुणाः ॥ अस्ति देहस्य साऽवस्था य-
 स्यां पानं निवार्यते ॥ अन्यत्र मद्यान्निगदाद्विधौषधसंभृतात् ॥ आनू-
 पं जांगलं मांसं विधिनाऽप्युपकल्पितं ॥ मद्यं सहायमप्राप्य सम्य-
 कपरिणमेत्कथं ॥ सुतीक्ष्णमारुतव्याधिघातिनो लशुनस्य च ॥ मद्यमां-
 सवियुक्तस्य प्रयोगः स्यात्कियानूगुणः ॥ निगूढशल्याहरणे शस्त्रक्षारा-
 म्रिकर्मणि ॥ पीतमद्यो विसहते सुखं वैद्यविकत्थनां ॥ अनलोत्तेजनं
 रुच्यं शोकश्रमविनोदनं ॥ न चातःपरमस्त्यन्यदारोग्यबलपुष्टिहृत् ॥
 रक्षता जीवितं तस्मात्प्रेयमात्मवता सदा ॥ आश्रितोपाश्रितहितं ॥
 परमं धर्मसाधनं ॥ स्नातः प्रणम्य सुरविप्रगुरुन् यथास्वं वृत्तिं विधाय च
 समस्तपरिग्रहस्य ॥ आपानभूमिमथ गंधजलाभिषिक्तमाहारमण्ड-
 समीपगतां श्रयेत् ॥ स्वास्तृतेऽथ शयने कमनीये भृत्यमित्ररमणीस-
 मवेतः ॥ स्वं यशः कथकचारणसंचैरुद्धृतं निशमयन्नतिलोकं ॥ वि-
 लासिनीनां च विलासशोभि गीतं सनृत्तं कलनूर्यघोषैः ॥ कांचीक-
 लापैश्चलकिंकिणीकैः क्रीडाविहंगैश्च कृतानुनादं ॥ मणिकनकसमुत्थै-
 रावनेयैर्विचित्रैः सजलविविधलेखक्षौमवस्त्रावृतांगैः ॥ अपि मुनिज-
 नचित्तक्षोभसंपादिनीभिश्चकितहरिणलोलप्रोक्षिणीभिः प्रियाभिः ॥
 स्तननितंबकृतादतिगौरवादलसमाकुलमीश्वरसंभ्रमात् ॥ इति गतं
 दधनीभिरसंस्थितं तरुणचित्तविलोभनकर्मणं ॥ यौवनासवमत्ताभिर्वि-
 लासाधिष्ठितात्मभिः ॥ संचार्यमाणं युगपत्तन्वंगीमिरितस्ततः ॥ ता-
 लवृत्तनलिनीदलानिलैः शीतलीकृतमतीव शीतलैः ॥ दर्शनेऽपि विद-
 भदृशानुगं स्वादितं किमुत चित्तजन्मनः ॥ चूतरसेंदुमृगैः कृतवासं
 मल्लिकयोज्वलया च सनाथं ॥ स्फाटिकशुक्तिगतं सतरंगं कान्तमन-

गमिवोद्वहदंगं ॥ तालीसाद्यं चूर्णमेलालिकं वा हृद्यं प्राश्यं प्राग्बयः
स्थापनं वा ॥ तत्प्रार्थिभ्यो भूमिभागे समृष्टे तोयोन्मिश्रं दापयित्वा
ततश्च ॥ धृतिमान्स्मृतिमान्नित्यमनूनाधिकमाचरन् ॥ उचितेनोपचा-
रेण सर्वमेवोपपादयन् ॥ जितविकसितासितसरोजनयनसंक्रांतिवर्द्धि-
तश्रीकं ॥ कांतामुखमिव सौरभहतमधुपगणं पिबेन्मद्यं ॥ पीत्वैवं
चषकद्वयं परिजनं सन्मान्य सर्वं ततो गत्वाऽऽहारशुभं पुरः सुमिष-
जो भुंजीत भूयोऽत्र च ॥ मांसापूपघृताद्रकादिहरितैर्युक्तं ससौवर्चलै-
र्द्विस्त्रिर्वा निशि चाल्पमेव वनितासंसर्गणार्थं पिबेत् ॥ रहसि दयितामं-
के कृत्वा भुजांतरपीडनात्पुलकिततनुं जातस्वेदां सकंपपयोधरां ॥
यदि सरभसं सीधूद्वारं न पाययते कृती किमनुभवति क्लेशप्रायां तदा
गृहतंत्रतां ॥ वरतनुवक्रसंगतिसुगंधितरं सरकं द्रुतमिव पद्मरागमणि-
मासवरूपधरं ॥ भवति रतिश्रमेण च मदः पिबतोऽल्बमपि क्षयमत
ओजसः परिहरन् स शयीत परं ॥ इत्थं युक्त्या पिबन्मद्यं न त्रिवर्गाद्धि
हीयते ॥ असारसंसारमुखं परमं चाधिगच्छति ॥ ऐश्वर्यस्योपभोगोऽयं
स्पृहणीयः सुरैरपि ॥ अन्यथा हि विपत्सु स्यात्पश्चात्तापेधनं धनं ॥ उपभो-
गेन रहितो भोगवानिति निन्द्यते ॥ निर्मितोऽतिकदर्योऽयं विधिना निधि
पालकः ॥ तस्माद्भवस्थया पानं पानस्य सततं हितं ॥ जित्वा विषय
लुब्धानामिन्द्रियाणां स्वतंत्रतां ॥ विधिर्वसुमतामेव भविष्यद्दसवस्तुये ॥
पथोपपत्ति तैर्मद्यं पातव्यं मात्रया हितं ॥ यावद्दृष्टेर्न संभ्रांतिर्याव-
श्च क्षोभ्यते मनः ॥ तावदेव विरंतव्यं मद्यादात्मकता सदा ॥ अभ्यं-
गोद्वर्त्तनस्नानवासधूपानुलेपनैः ॥ स्निग्धोष्णैर्भाषितश्वाच्चैः पानं वातो-
त्तरः पिबेत् ॥ शीतोपचारैर्विबिधैर्मधुरस्निग्धशीतलैः ॥ पैत्तिको भावि
तैश्वाच्चैः पिबन्मद्यं न सीदति ॥ उपचारैरशिशिरैर्यवगोधूमशुक्लं पिबे-
त् ॥ श्लैष्मिको धन्यजैर्मीसैर्मद्यं मरिचकैः सह ॥ तत्र वाते हितं मद्यं

१ उपभोगं विना भोगवानिति सोल्लुटमुच्यमानो गच्छति

प्रायः पैष्टिकगौडिकं ॥ पित्ते सांभोमधु कफे मार्द्वीकारिष्टमाधवं ॥ प्रा-
 क् पिबेच्छैष्मिको मद्यं भुक्तस्योपरि पैत्तिकः ॥ वातिकस्तु पिबेन्म-
 ध्ये समदोषो यथेच्छति ॥ मदेषु वातपित्तघ्नं प्रायो मूर्च्छासु चेप्यते ॥
 सर्वत्रापि विशेषेण पित्तमेवोपलक्षयेत् ॥ शीताः प्रदेहा मणयः सेका
 व्यजनमारुताः ॥ सिताद्राक्षेक्षुखर्जूरकाश्मर्यस्वरसाः पयः ॥ सिद्धं म-
 धुरवर्गेण रसा यूषाः सदाहिमाः ॥ षष्टिकाः शालयो रक्ता यवाः सर्पिश्च
 जीवनं ॥ कल्याणकं महौतित्तं षट्पलं पयसाऽग्निकैः ॥ पिप्पल्यो
 वा शिलाह्वं वा रसायनविधानतः ॥ त्रिफला वा प्रयोक्तव्या सघृतक्षौ
 द्रशर्करा ॥ प्रसक्तवेगेषु हितं मुखनासावरोधनं ॥ पिबेद्वा मानुषीक्षीरं
 तेन दद्याच्च नावनं ॥ मृणालविसकृष्णा वा लिह्यात्क्षौद्रेण साभयाः ॥
 दुरालभां वा मुस्तं वा शीतेन सलिलेन वा ॥ पिबेन्मरिचकोलास्थि-
 मज्जोशीराहिकेसरं ॥ धात्रीफलरसे सिद्धं पथ्याक्काथेन वा घृतं ॥ कु-
 र्यात्क्रियां यथोक्तां च यथादोषबलोदयं ॥ पंचकर्माणि शस्तानि तथा
 रक्तावसेचनं ॥ सत्वस्यालंबनं ज्ञानमगृद्धिर्विषयेषु च ॥ मदेष्वतिप्रष्ट-
 ुषु मूर्च्छायेषु च योजयेत् ॥ तीक्ष्णं संन्यासविहितं विषघ्नं विषजेषु
 च ॥ आशु प्रयोज्यं संन्यासे सुतीक्ष्णं नस्यमंजनं ॥ धूमप्रधमनं तोदः
 सूचीभिश्च नखांतरैः ॥ केशानां लुंचनं दाहो दंशो दशनवृश्चिकैः ॥ कटु-
 म्लगालनं वक्त्रे कपिकच्छुवर्षणं ॥ उत्थितो लब्धसंज्ञश्च लशुनस्वरसं
 पिबेत् ॥ खादेत्सव्योपलवणं बीजपूरककेसरं ॥ लघ्वन्नं कटुतीक्ष्णोष्णम-
 घात्स्रोतोविशुद्धये ॥ विस्मपनैः संस्मरणैः प्रियश्रवणदर्शनैः ॥ पटुभिर्गी-
 तवादित्रिशब्दैर्व्यायामशीलनैः ॥ संसनोत्तेजनैर्धूमैः शोणितस्यावसेचनैः
 ॥ उपाचरेत्तं प्रततमनुबंधभयात्पुनः ॥ तस्य संरक्षितव्यं च मनः प्रलप-
 हेनुतः ॥ ॥ इति मदात्ययादिचिकित्सितं नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

१ मदेमूर्च्छायेच २ उन्मादप्रतिषेधार्थं ३ कुष्ठविकृतिस्तोक्तं ४ राजयक्ष्मचिकि-
 त्सोक्तं ५ चित्रकः

अथातोऽशंसां चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ अथ खलु बलवंत-
मर्शोभिरुपद्रुतं यथाहस्तेहोपस्निग्धस्विन्नमनिलवेदनाद्विशमनार्थं स्नि-
ग्धमुष्णमल्पमन्नं द्रवप्राप्यं भुक्तवंतं शुचिं कृतस्वस्त्ययनं मुक्तविण्मूत्र-
मव्यथं समे शुचौ विविक्ते देशे साधारणे व्यञ्जने काले शय्यायां समे
फलके वा प्रत्यादित्यगुदमन्यस्योत्संगे निषण्णपूर्वकायमुत्तानमुन्नत-
कटीकं यंत्रणशाटकेन परिक्षिप्तग्रीवासक्थिसंधिमलज्जाहैरासपरिचार-
कैः सुपरिगृहीतं कृत्वा ततोऽस्मै घृताभ्यक्तगुदाय घृताभ्यक्तं यं-
त्रमृज्वनुसुखं शनैः पायौ प्रणिदध्यात् ॥ प्रवाहणप्रविष्टं चाशोऽ-
भिवीक्ष्य पिचुल्लोतयोरन्यतरेणावगुंठितया शलाकयोत्पीड्य यथो-
क्तविधिनाऽप्रिक्षाराभ्यामुपाचरेत् सम्यद्विर्वापयेच्च ॥ महांति वा
प्राणवतश्छित्त्वा दहेत् ॥ छत्राकाराण्यूर्ध्वं विस्तृतानि क्षारसूत्रेण ब-
ध्वा ततो यंत्रमपनीयोत्थाप्यातुरं स्वभ्यक्तगुदजघनवंक्षणं यथाकाल-
मुष्णोदककोष्ठे शीतोदककोष्ठे वाऽवगाहयेत् ॥ ततो निवातमागारं प्र-
वेश्याचारिकमुपदिशेत् ॥ सावशेषं पुनर्दाहयेत् ॥ एवं सप्तरात्रात्सप्तरा-
त्रादेकैकमुपक्रमेत् ॥ बहुषु तु प्राग्दक्षिणं ततो वामं वामात्पृष्ठाग्रजं ॥
एकाहं सर्वाणि दहतोऽतियोगोक्तो दोषः ॥ तत्र शुष्काण्यग्निना क्षा-
रेण वा साधयेत् ॥ क्षारेणैव मृदुनाऽऽर्द्राणि ॥ एष सर्वत्र दोषेष्वशंसां
दहनविकल्पः ॥ तृतीये तु गुदवलौ प्रत्याख्यायोपचरेन्नवेत्येके ॥ अ-
थ सम्यग्दग्धे वातानुलौम्यमन्नाभिरुचिरप्रेर्दीप्तिर्लाघवमिन्द्रियप्रसादो
यथोक्तोपद्रवनिवृत्तिर्बलवर्णोपपत्तिश्च ॥ असम्यग्दाहे तु क्षाराग्निक-
र्मणोर्विधिमीक्षेत ॥ बस्तिवेदनायां कुष्ठशतपुष्पादेवदारुसुरभिपुनर्न-
वाऽगुरुकल्केन नाभेरधः सर्वमालिपेत् ॥ मूत्रपुरीषप्रतीघाते वरणालंबुषै-
रंडपुनर्नवाश्वदंष्ट्रासुरभीमुषवीकषायं सुखोष्णं स्वभ्यक्तपृष्ठकटीवंक्ष-
णगुदस्य परिषेकेऽवगाहे वा योजयेत् ॥ क्षीरं सस्नेहं तैलमेव वा ॥ द

श्वेषु चार्शसु शकृच्छैथिल्यार्थं त्रिरुदास्तुकोपोदकाचुंचुपर्णीशाक-
 युक्तमश्नीयात् ॥ अनिलानलरक्षणोत्तेजनार्थं देहपुष्टये च स्नेहादी-
 न्सम्यगासेवेत् ॥ संशोधनाः प्रलेपाद्याः कषायैस्तैलयुक्तयः ॥ व्रणा-
 धिकारमालोच्य योक्तव्या हतनामसु ॥ अथानवचारणीयशस्त्रक्षारा-
 भेर्वातकफोल्बणानि दोषपूर्णत्वान्निर्गतानि संस्तभकंडूशोकशूलानि
 क्षारचित्रककुष्ठबिल्वमूलकसिद्धेन तैलेन कृष्णाहिबिडालैघृजलौकः
 मूकरवसाभिर्वाऽभ्यज्य पिंडेन स्वेदयेद्भवस्वेदेन वा ॥ धूपयेच्च सघृत-
 शमीपत्रार्कमूलमानुषकेशाहिनिर्मोक्तबिडालचर्मभिः ॥ कुंजरवराहवृ-
 षशकृत्सक्तुसर्जरसैर्वा ॥ सुरसावृहतीपिप्पल्यश्वगंधाभिर्वा ॥ अरिष्ट-
 शिग्रुपत्रकुलत्थगवादनीभिर्वा ॥ प्रदिह्याच्च सुहीक्षीरयुक्तेन हरिद्रा-
 चूर्णेन ॥ गोमूत्रपिष्टैर्वा कुक्कुटशकृन्निशापिप्पलीगुंजामूलैः ॥ गोपित्तपि-
 ष्टाभिर्वा दंतीचित्रकमुवचिकाभिः ॥ सुधाक्षीरपिष्टैर्वा गुडकृष्णासैंधवकु-
 ष्टशिरीषबीजैः ॥ तद्वच्च गजास्थितुत्थमल्लातकलांगलीकुलीरगुंजी-
 वचाऽभयार्हिगुकुष्ठबिल्वशिग्रुमूलकत्रीजनिंबाश्वमारपत्रपीलुमूलैः ॥
 बस्तमूत्रपिष्टैर्वा गुडागंडार्कक्षीरतुंबप्रसवकरंजैः ॥ पिप्पल्यादिभिर्वा-
 ऽनुवासनद्रव्यैः ॥ एभिर्हि प्रदिग्धान्यर्शांसि दुष्टममृक् संचितं पिच्छां
 च विमुच्य प्रशाम्यन्ति ॥ एभिश्च तैलान्यभ्यंगार्थमुपकल्पयेत् ॥ तथा
 कासीससैंधवालपिप्पलीकुष्ठशुंठीविडंगविदारीलांगलीकरवीरार्कस्वर्ण-
 क्षीरीदंतीचित्रकालर्कमुधापयोभिस्तैलं चतुर्गुणं मूत्रं विपक्वमप्रदूषय-
 द्बुदमभ्यंगात्क्षारवदर्शांसि शातयति ॥ नैलाभ्यक्तं वा पायुप्रदेशं पक्वेष्टि-
 काशकलैस्तीक्ष्णकोटिभिरग्निवर्णैर्महिषीमूत्रनिर्वापितैर्निष्पीडयन् द्वि-
 कालं सप्तदिनानि स्वेदयेत् ॥ अनंतरं च यथोक्तेनावगाहनेन ॥ ततो गते

१ अर्शःसु २ पिंडस्वेदो मनिनोक्तः ॥ तिलभाषकुलन्थान्नघृततैलमिषोदनैः ॥ पायसैः
 कुशैर्मौसैः पिंडस्वेदाभ्योजयेदिति ॥

ससरात्रे पूतिकरंजपल्लवकल्केन ससैधवेन सल्लुहीपयसा वर्ति कृत्वा
 नानिशुष्कां गुदे विदध्यात् ॥ कृतविण्मूत्रं चावगाहयेत्स्थापयेत्प्रातः सा
 यं चैष विधिः प्रत्यहमेकान्तरे वा यावद्विरात्र ततो देवदालीक्षारहरीत-
 कीः शीलयेत् ॥ एवमर्शीसि शीर्यते ॥ अथ हरीतकीपाकविधिः ॥ स-
 जालमूलं जीमूतकमंतर्धूमं दहेत् ॥ तस्य भस्मनाऽऽर्द्धाढकं गोमूत्रपात्र-
 द्वयेनैकविंशतिकृत्वो गालयेत् ॥ ततस्तेन क्षारमूत्रेण कुटजचित्रकव्या-
 धिघातकचूर्णप्रमृतत्रयान्वितेन पथ्याशतद्वयमाघनीभावात्पचेत् ॥ अ-
 वतीर्णे च तमबलेहं व्योषरजःप्रमृतयुक्तं घृतभाविने भाजने निदध्या-
 त् ॥ स लेहः सावलेहविजयाद्वयोपयोगमभ्यस्यमानो गुदजठरजघनब-
 क्षणगरशूलानाहगुल्मपां दुरोगाश्मरीशर्कराश्वासकासान्निबर्हयति ॥
 सदा च पत्रभंगोदकेन कोष्णेनांबुना वा शौचमाचरेत् ॥ प्रवर्तमानं च
 रुधिरमुच्छूनकठिनेष्वर्शस्सु जलौकोभिः सूचीकूर्चेन वा प्रवर्तयेत् ॥
 अग्निसादे गुदशोफशूलार्तौ च हिं ग्वर्द्धकर्षं सौवर्चलयवक्षारेंद्रयव-
 पिप्पलीनां पृथक्कर्षं मूर्वाद्धपलं पाठाद्विपलं शुंठीद्विपलं चैकत्र चूर्णि-
 तमुष्णांबुसर्पिर्मद्याधैरुपयोज्यं ॥ त्रिलवणादिचूर्णं वा ॥ हिं ग्वतिवचा
 कुष्ठस्वर्जिकाक्षारबिडलवणानि वा द्विगुणोत्तरोत्तराणि ॥ प्राणदां वा
 तक्रानुपानां सगुडां ॥ प्रातः प्राक्भक्तं वा निरञ्जो वा तक्रमहरहरमितं
 जीर्णे वा तक्ने सायं तक्रपेयां सैधवयुक्तां पिबेत् ॥ तक्नेणैव वा लाज-
 सक्तूनवलिह्यात् ॥ पीलूनि वा तक्रानुपानानि प्रातः पक्षं पक्षार्द्धं वा
 प्रयोजयेत् ॥ कटुकिकामूलकल्कं वा प्रातस्तक्नेण ॥ शुंठीचित्रकपु-
 नर्नवाकायसिद्धं वा क्षीरं गोमूत्रपरिस्तुते वा बहुकृत्वोऽजामूत्रकक्षार
 उषिता हरीतकीः ॥ गोमूत्रार्द्धद्रोणसिद्धं वा क्षौद्रवदभयाशतं ॥ वा-
 सिष्ठहरीतकीर्वा ॥ भल्लातकानि वा रसायनोपदेशेन ॥ पुनर्नवामलंबु-
 षां वा शोफोक्तविधिना ॥ गुडाद्रैकं वा ॥ सक्तुमंथं वा भल्लातकचूर्ण-
 युक्तं नानिलवणं तक्नेण ॥ तक्नेण वाऽऽषाढकार्णिकपार्गशीर्षाणां मासां

नामन्यतमस्मिन्पुष्ययोगे समुद्भूतं चित्रकं ॥ अथवा मस्तुधूषशीर-
 घृततैलान्यतमेन चित्रकमूलकाथावलेहं वा समधुगुडं तक्राशी शील-
 येत् ॥ कलशे वा ततश्चित्रकमूलत्वक्कल्कलिसशुष्के जातं दधि कालं
 शेयं वा पानभोजनेषु ॥ एवं भाङ्ग्यास्फोटगुडूचीपंचकोलकेषु तक्रक-
 ल्यः ॥ घृतघटे वा हपुषोपकुंचिकाधानकाजमादाजाजीशठीकारवीष-
 बानीचित्रकपिप्पलीमूलचूर्णान्मुतं जातं तक्रं ॥ तक्रमेव वाऽतिमंदबद्धिः
 सप्ताहमर्द्धमासं मासमपि वा कालापेक्षया रुक्षं सन्नेहमम्लं वा साक्षमं
 नन्नं वा शीलयेत् ॥ ततस्तक्रसिद्धानि क्रमशोऽर्शोघ्नलघुदीपनीयद्रव्य-
 धान्यपिशितशाकोपकल्पितानि पेयायूषरसव्यंजनानि ॥ तक्रं हि पर-
 ममौषधमनिलकफातंकानां विशेषाज्जठराश्रितानां ॥ तत्रापि विशेषे-
 ण दुर्नाम्नां ॥ न हि तद्विहतान्यर्शांसि पुनः प्ररोहन्ति ॥ भूमावपि त-
 त्रिषिच्यमानमहरहः समूलमुच्छिन्नन्ति तृणजानमाश्वपिच शैवालं ॥
 तद्विशोधिते पुनर्देहे स्रोतःसूपचीयमानोऽन्नरसः पुष्टिबलवर्णौजसामां
 शुबृद्धये संपद्यते ॥ मद्यपश्च सेवेत चव्यचित्रकाजाजीचूर्णानुविद्धं म-
 धुगौडं वा ॥ सौवर्चलहपुषान्वितां वा सुरां ॥ अभयापलाष्टकं द्विगुणां
 मलकमिंद्रवाहणीपलपंचकं द्विगुणं कपित्थमभ्यं रोध्रविडंगैलवालुकपि-
 प्पलीमरिचानि द्विपलांशानि जर्जरितान्युदकभारे विपाच्य पादशेषरसं
 पूतशीतं गुडतुलाद्वयेन धातकीप्रस्थेन वा पलाष्टकेन च संयोज्य घृत-
 भाजनेऽर्द्धमासस्थितं प्रातरन्नकाले चोपयुंजीत ॥ अयमभयारिष्टो-
 ऽर्शोग्रहणीपांडुहृद्रोगकामलायक्ष्मविषमज्वरह्नीहगुल्मोदरश्वयथुकुष्ठ-
 कृमिग्रंथ्यर्बुदघ्नोऽग्निरुचिबर्णकरश्च ॥ दंतीचित्रकत्रिफलादशमूलानि
 पालिकान्युदकद्रोणे साधयित्वा पादशेषे शूतशीत तस्मिन् बतुलां
 धातकीकुट्टवं च प्रक्षिप्य घृतभाजने मासमुषितो दंत्यरिष्टः समानः
 पूर्वेण ॥ दुरालभायाः प्रस्थमभयाऽऽमलकवृषपाठाचित्रकदंतीमहौषधा-
 नां प्रत्येकं द्विपलमभसो द्रोणे पूर्ववत्सिद्धं पूतशीतं शर्करातुल्योन्मि-

श्रं मधुघृतप्रियंगुपिप्पलीचविकाकल्कलिप्ते घृतकुंभे पक्षं निधापये
 त् ॥ अयं दुरालभारिष्टः समानः पूर्वेण ॥ नवामलकपलशतं पिप्पली
 नागपुष्पकुडवद्वयं पालिकानि चव्यचित्रककमुकरोधपाठामरिचविडं-
 गमंजिष्ठैलवालुकपिप्पलीमूलान्यर्द्धपलांशानि दार्दीशताहेंद्राह्लासारि-
 बाद्वयमुस्तकुष्ठान्यैकध्यं जलद्रोणद्वयेऽर्द्धावशेषं साधयेत् ॥ सरसः
 पूतशीतः समद्राक्षास्वरसः सितापलशतद्वयेन क्षौद्रार्द्धप्रस्थेन पृथक्का-
 र्षिकेण च त्वगेलारोधकुटन्नाटंबुसेव्यक्रमुककेसरचूर्णेन युक्तो घृतप्र-
 लिप्ते गुडशर्कराधूषिते घृतकुंभे प्रक्षिप्य पक्षमुपेक्षितोऽयमामलकारि-
 ष्टः समानः पूर्वेण ॥ अकालवलीपलितखलातिशमनश्च ॥ गुग्गु-
 लुपलचतुष्टयमामलकप्रस्थं घातकीप्रस्थमभयाशतं गुडपलशतद्वयं
 पालिकानि च पंचकोलकाजमोदचतुर्जातककदफलमुस्तमरिचानि
 दशपालिकानि च खंडद्राक्षादाडिमानि सर्वमैकध्यमंभसाऽऽप्लाव्यालो-
 ढ्य च पुराणे जतुशृते द्रोणक्षमे भाजने निषिच्य स्थापयेत् ॥ गंधब-
 र्णरसोपपन्नं चासवमभिसमीक्ष्य तं कुंभमिक्षुरसस्य पूरयेत् ॥ एष
 षण्मासस्थितो गुग्गुलुप्राशः समानः पूर्वेण ॥ अमद्यपो वा पिबेच्छृत-
 शीतमल्पमुदकं शृतं वा धान्यनागराभ्यां वा ॥ लघुना पंचमूलेन पंच
 कोलकाजाजिकारव्येडगजशौण्डिबिल्वशलाटुपाठानुंबरुधान्यकैर्वा ॥ ए-
 भिश्च फलाग्रम्लान्यतमाम्लान् क्षिग्धान् पेयायूषरसादीन्कुर्यात् ॥ एभि-
 रेव च घृतं साधयेत् ॥ पिबेद्वा मस्तुधान्याम्लं मधुमुक्तोदकं वा ॥
 पूतिकरंजत्वक्पलशतद्वयं शुष्कमुदकद्रोणे काथयेत् ॥ पादावशेषे च
 तस्मिन् पूतशीते गुडपलान्यशीतिर्व्योषार्द्धप्रस्थचूर्णं च दत्वा यवपल्ले-
 घृतकुंभस्थं मासं निधापयेत् ॥ एतत्करंजमुक्तमभ्यस्यमानमलमनल
 जननमशीगुल्मानाहल्लीहृगरोदरघ्नं च ॥ पीलुतुलां तुल्यगुडां मस्तुनस्त-
 कस्य वा द्रोणेऽभिपुण्यात् ॥ तत्र पालिकानामभयाऽतिविषापाठा-
 मुस्तकदुकादेवदारुहिंसाजीरकारुष्करचव्याजमोदैलाचित्रकगजपि-

प्यलीव्योपविडंगशताहारेणुचिरबिल्वत्वक्कुट्टकुटजबीजत्रिवृत्तिप्य-
लीमूलोपकुंचिकानां चूर्णं क्षिप्त्वा पूर्ववन्निहितमधिकगुणं पूर्वस्मात् ॥
सुतक्षितानामिक्षुगंडिकानां द्रोणमुदकद्रोणेन घृतभाषिते भाजनेऽभि-
षुणुयात् ॥ आवषेच्चात्र जर्जरीकृता यवानीयवानककुस्तुंबरीपृथ्वीका
पृथक्कुडवांशास्तथा द्विपलोन्मितास्तेजोवतीपंचकोलकाजाजीजीरक-
हृयकारवीः क्षौद्रकुडवं च ॥ ततो दशरात्रेण संजातस्तस्मान्मात्रां सौ-
वर्चलाद्रकभूस्तृणैः सुरभीकृतां भुंजानः पिबेत् ॥ तत्पुनश्चात्र पानीयं
प्रक्षिपेदिक्षुगंडिकादिं च संभारं ॥ तद्गंडीराख्यं कांजिकवरं रुचिकर-
मग्निदीपनमशौग्रहणीविकारोदरगरुमिगुल्ममदात्ययपांडुरोगघ्नं ॥ रू-
क्षकोष्ठश्चाशंसो नागरक्षाररुष्णाजाजीधान्यकारविगर्भं फलाम्लं सफा
णितं सर्पिः पिबेत् ॥ गुल्मोक्तानि वा घृतानि ॥ किंशुकक्षारोदकेन
वा विपक्वं व्योषगर्भं ॥ पाठामरिचपंचकोलकक्षारयवानीकुस्तुंबरुह-
रीतकीबिल्वविडसैंधवगर्भं चतुर्गुणेन दध्ना सर्पिर्विपक्वं प्रवाहिकागुद-
भ्रंशपिच्छास्त्रावानाहगुल्मपायुपार्श्ववक्षणेवेदनाग्रहणीदोषहृद्रोगमूत्र
रुच्छ्रं ॥ पिप्पलीपाठानागरगोक्षुरकाणां त्रिपालिकानां निर्बूहे गंडी-
रमरिचपंचकोलकान्यर्द्धपलिकानि कल्कीकृत्य षड्गुणेन दध्ना चत्वा-
रिंशत्पलानि तुल्यचांगेरीरसानि पाचयेत् ॥ तत्सर्पिः समानं पूर्वेण ॥
शोफोदरकासहिध्माघ्नं च ॥ बद्धवर्चांसि चार्शास्युदावर्तवदुपाचरेत् ॥
भिन्नवर्चांस्यतीसारवत् ॥ अतिप्रवृत्तरक्तानि रक्तपित्तातिसारवत् ॥
अशुद्धं च कालबलापेक्षी स्त्रवद्रुधिरमुपेक्षेत् ॥ उग्रौ च तत्रानुबध्येते
श्लेष्माऽनिलो वा ॥ तत्र पित्तश्लेष्मोल्बणं पाचनदीपनद्रव्यैरुपेक्षया
च संशोध्य शमयेत् ॥ पित्तानिलोल्बणमंतर्बाहिरूर्ध्वमधश्च यथाभि-
स्नेहैः ॥ केवलपित्तोल्बणमुष्णकाले विशेषतश्च दुर्बलस्य स्तंभनैः ॥
अथ श्लेष्मोल्बणे कुटजत्वग्बिष्वग्भेषजकाथं पिबेत् ॥ तंदुलोदकेन
वा कुटजत्वक्फलातिविषारसांजनानि सक्षौद्राणि ॥ कुटजः पक्ष्पला

तमाद्रं दिव्यांबुना काथयेत् ॥ मुक्तरसे च पूते तस्मिन् पालिकान्
 सुश्लक्ष्णपिष्टान् प्रियंगुसमंगामोचरसान् कुटजबीजं त्रिपलं च प्रक्षि-
 प्य मृद्वग्निना पुनः साधयेदादर्वीप्रलेपात् ॥ अयमवलेहश्छगलीक्षीरे-
 ण पेयामंडेन वा सहाजक्षीरभुजः प्रयुक्तो रक्तजान्यर्शास्यतीसारं र-
 क्तपित्तं चोर्ध्वमधो वा प्रवृत्तमपहरति ॥ कुटजत्वक्पलशतमुदकद्रोणे-
 ऽष्टभागशेषं साधयेत् ॥ परिस्त्राव्य च तदुदकं च कल्कीकृतैर्व्योष-
 सांजनमोचरसमुस्तधातुकीफलबिल्वशलाटुदाडिमशलाटुत्वक्समंगा-
 रोधद्वयैः पलांशैः पलैश्च कुटजत्वचो दशाभिस्तथा विंशत्या घृतस्य
 गुडस्य च त्रिंशता संसृष्टमधिश्रयेत् ॥ अथावलेहतां गतमवतारितं
 ससाहमर्द्धमासं वा धान्यमध्ये सुगुप्तं निहितमुपयुक्तमाशु सर्वांशोघ्न-
 हृणीदोषश्वासकासानपोहति ॥ मोचरससमंगातिलरोधचंदननीलोत्पला-
 नि वा छागपयसा पिबेत् ॥ शूले तु बिल्वयवानीनागररसांजनबिल्वदु-
 रालभावत्सकबीजानामन्यतमेनापि युक्तं पाठाचूर्णेन शीतेन कोष्णेन
 पयसा तक्त्रेण वा ॥ शूले रक्तातिप्रवृत्तौ च रोधधातुकीकुटजत्वग्निद्र-
 यवकेसरनीलोत्पलकल्कसिद्धं सर्पिर्निदिग्धिकासिद्धं वा ॥ वातोल्बणे
 तु रक्ते बलाबालबिल्वत्रिफलाहस्तिपिप्पलीन्यग्रोधकरंजपत्रमधुक-
 तिंदुकोत्पलैः कार्पिकैर्धृतप्रस्थमजाक्षीरे दशगुणे पचेत् ॥ तत्परं रक्तांशो-
 घ्नं ॥ पाठारोधवन्हिवरोत्पलचव्यचंदनसमंगाऽतिविषाबिल्वधातकीम-
 धुकदेवदारुदर्वीत्वङ्मुस्तमांसीनागरयवक्षारचित्रककल्केन चांगेरीस्वर-
 सेन च साधितं सर्पिर्दोषत्रयघ्नमर्शोतिसारप्रवाहिकाबस्त्यानाहगुदभ्रं-
 शपिच्छास्रुतिग्रहणीपांड्वामयज्वरमूत्ररुच्छारोचकदुर्नामशूलेषु योज्यं
 ॥ बलादार्व्यवाक्पुष्पीगोक्षुरकपृश्निपर्णीनामश्वत्थोदुंबरन्यग्रोधप्लक्षव-
 दरीवेतसप्रवालानां च द्विपलोन्मितानां कषायेण जीवन्तीकटुकापंच-
 कोलकैर्द्रव्यवदेवदारुशाल्मलीपुष्पवीराचंदनांजनकटुम्लमुस्तश्यामा-
 स्थिराऽतिविषासमंगाव्याघ्रीमोचरसबिल्वकमलोत्पलकिंजल्कानां चा-

र्द्धकषोन्मितानां कल्केन चांगेरीमुनिपण्णकस्वरसप्रस्थाभ्यां च घृतप्र-
 स्थं पाचयेत् ॥ तत्समानं पूर्वेण ॥ रक्तस्तंभनाय च शीताभ्यंगप्रदेहसे-
 कावगाहादीन् प्रयुंजीत् ॥ तदशांतौ यथोदितानि घृतानि कवोष्णानि
 प्राग्भक्तानि पाययेत् ॥ कवोष्णानेव च घृततैलक्षीररसकानथवा स्नि-
 ग्धोष्णैर्मांसरसैर्भोजयित्वा घृतमंडेन कोष्णेनानुवासयेत् ॥ शीतवीर्य-
 द्रव्यसिद्धेन वा यथास्वं श्लेहेन शाल्मलीपुष्पयवासककुशकाशमूलन्य-
 ग्रोथोदुंबराश्वत्थशुंगा द्विपलांशाः क्षीरप्रस्थेन त्रिगुणोदकेन साधयित्वा
 क्षीरावशेषमवतारयेत् ॥ स निर्यूहः शाल्मलीनिर्याससमंगाचंदनोत्प-
 लेंद्रयवप्रियंगुपद्मकेसरकल्कगर्भो घृतक्षौद्रशर्करोपेतः पिच्छावस्तिर्गु-
 दभ्रंशप्रवाहिकारक्तसुतिज्वरघ्नः ॥ अपि च ॥ लाजैः पेया पीता चुक्रीका-
 केसरोत्पलैः सिद्धा ॥ हंत्याशु रक्तरोगं तथा बलापृश्निपर्णीभ्यां ॥ ऋबि-
 रबिल्वनागरनिर्यूहे साधितां सनवनीतां ॥ वृक्षाम्लदाडिमाम्लामल्ली-
 काम्लां सकोलाम्लां ॥ गृजनकसुरासिद्धां दद्याद्यमकेन भर्जितां पे-
 यां ॥ रक्तातिसारग्रहणीप्रवाहिकाशोफनिग्रहिणीं ॥ काश्मर्यामलका-
 नां सकच्छुराणां खलान् फलाम्लांश्च ॥ गृजनकशाल्मलीनां दुग्धी-
 काचुक्रिकाणां च ॥ न्यग्रोधशृंगिकानां खलांस्तथा कोविदारपुष्पा-
 णां ॥ दध्नः सरेण सिद्धान् दद्याद्रक्ते प्रवृत्तेऽति ॥ सिद्धं पलांदुशाकं
 तक्केणोपोदकां सबदरां च ॥ रुधिरस्रुतौ प्रदद्यान्मासुरसूपं सतक्राम्लं
 ॥ पयसा शृतेन यूषैः सतीनमुद्राढकीमसूराणां ॥ भोजनमद्यादम्लैः
 शालिश्यामाककोद्रवजं ॥ शशहरिणलावमांसैः कर्पिजलैणेयकैः सु-
 सिद्धैश्च ॥ शालीनद्यान्मधुरैरम्लैरीषत्समरिचैर्वा ॥ दक्षशिखितिचिरि-
 रसैर्द्विककुलोपाकजैश्च मधुराम्लैः ॥ अद्याद्रसैरतिवहेष्वर्शःस्वनिलो-
 ल्बणशरीरः ॥ छगलीपयः प्रयुक्तं निहंति रक्तं सवास्तुकरसश्च ॥ ध-
 न्वविहंगमृगाणां रसो निरम्लः कदम्लो वा ॥ रसखलशाकयवागूसं-
 युक्तः केषलोऽथवा जयति ॥ रक्तमनिवर्तमानं वातं च पलांदुरुपयु-

क्तः ॥ छागांतराधि तरुणं सरुधिरमुपसाधितं बहुपलांडु ॥ व्यत्यासा-
 न्मधुराम्लं विद्शोणितसंक्षये योज्यं ॥ नवनीततिलाभ्यासात्केसरनवनी
 तशर्कराभ्यासात् ॥ दधिसरमथिताभ्यासादर्शांस्पृपयांति रक्तवाहीनि ॥
 नवनीतघृतं छागं छागं मांसं सषष्टिकः शालिः ॥ तरुणश्च सुराभंडस्त-
 र्णीव सुरा जयत्यस्रं ॥ प्रायेण वातबहुलान्यर्शांसि भवंत्यतिस्त्रुते रक्ते ॥ दृ-
 ष्टेऽपिऽहि कफपित्ते तस्मादनिलोऽधिकं जेयः ॥ दृष्ट्वा शोणितपित्तं प्र-
 बलं कफवातरूपमस्यं च ॥ शीताः क्रियाः प्रयोज्या यथेरिताः पित्तरोगे-
 ष्विति ॥ उदावर्ते तु दोषविलयनाय शीतज्वरघ्ननैलाभ्यक्तस्विन्नस्यश्या
 मात्रिद्वत्पिप्पलीनिकुंभनीलिनीचूर्णं गोमूत्रपरिभाषितं द्विगुणलवण-
 गुडेन करंगुष्ठाकारां वर्ति कृत्वा घृताभ्यक्तगुदस्य गुदे वातविण्मूत्रानु-
 लोमनार्थं निदध्यात् ॥ पिप्पलीमदनफलसर्षपागारधूमैर्वा समूत्रगुडैः तुं-
 बीकरघाटकणासिद्धार्थकसैंधवजीमूतकैर्वा ॥ एतेषामेव वा चूर्णं नाड्या
 प्रथमेत् ॥ तद्विघाते त्वानुलौमिकौषधतैलमूत्राम्ललवणक्षारयुक्तं सु-
 तीक्ष्णमास्थापनं दद्यात् ॥ त्रिफलात्रिकटुत्रिलवणदंतीचित्रकभला
 तकानि जर्जरितानि सस्नेहमूत्राणि शरावह्वयोकोष्ठे घृतलिप्ते गोमयाग्नि-
 ना विपचेत् ॥ स कल्याणकारव्यः क्षारः क्षीरमांसरसाशिना घृतेन
 पीतोऽन्नपाने वा प्रणीतोऽर्शोगुल्मपांडुदृढोगोदावर्तग्रहणीमूत्रविबंधा-
 श्मरीरुमिश्रयथुहिध्माश्वासकासशूलानाहप्लीहमेहापहः ॥ वैरेचनिक-
 मूलफलानि सहित्वाऽर्कमूलदशमूलगुडाहीपपुनर्नवानि सर्वैश्च तुल्यानि
 पंचलवणानि क्षारः पूर्ववत्कृतः कांकायनोक्तोऽधिकगुणः पूर्वस्मात् ॥
 हिं गुपाठात्र्यूषणत्रिफलाकटभीबिल्वमध्यायोरजः कटुकापंचकोलकमु-
 स्तकुष्ठक्षारद्वयमुष्कमधुकोग्रगंधाविडंगमूर्वाजमोर्देद्रयवगुडूचीदेवदारु-
 णि कार्ष्णिकाणि ॥ पृथक्पलांशानि पंचलवणान्यैकध्यमापोथ्य घृततै-

१ शीतज्वरघ्नतैलं ॥ तगरागुरुकुंभकुर्मादिद्रव्यसाधितं तैलं २ आतुरहस्तांगुष्ठसदृशी

लकुडवेन दधिकुडवेन च संयोज्य कल्याणकविधिना दग्धो महाक्षार-
स्तत्तुल्यः ॥ सर्वगरविषनिवर्हणश्च ॥ प्राग्भक्तं वा विचरेद्भूतगुडयव-
क्षारान् ॥ दाडिमरसं वा सयवानीपाठमहौषधलवणगुडतक्रं यमकस्त्रे-
हभृष्टान् वा सक्तयुक्तकरंजप्रसवान् दाधिदाडिमाम्लबदरतिंतिढीकमातु
लुंगलवणसुरां यमकसंस्कृतां ॥ त्रिवृद्धंतीगुडचित्रकचागेरीबालमूलक-
लोणीकासुवर्चलोपचिंचुपर्णीवीरावास्तुकपलवांस्तथा दक्षशिखिश्वा-
विद्रोधामार्जारोष्ट्रलोपाककूर्मशल्यकमांसान्मांसरसान् यवप्रायं चान्नं
भोजनार्थं ॥ पानार्थं तु सपिप्पलीचूर्णं गौडमच्छसुरां सलवणानास-
वांश्च दीपनीयवातहरान् आरनालं मस्तु वा संस्कृतं ॥ अनुबन्धे तु
भूयो मदिरामस्तुमूत्रयुक्तं विरेकं पिप्पलीधृतभृष्टां सगुडां हरीतकीं
सकुंभां वा द्विविधोपक्रमणीयोदितान्वा तर्पणप्रयोगान् त्रिवृच्चूर्णं वा
त्रिफलारसानुविद्धमभयामलकान् विडंगान्वा समत्रिवृतस्तुल्यगुडान्
माणिभद्रकाव्यान्मिश्रकस्त्रेहं सुकुमारकं नीलिनीधृतं वा कल्पो-
दितानि वा विरेचनान्यवचारयेत् ॥ गुदाशये हि दोषेऽपहृते व्याधयो-
ऽपि तज्जाः प्रशाम्यन्ति ॥ रुक्षतया च विद्धातविबन्धेन शुष्कोदावर्त-
संभवः ॥ तस्मात्तत्राशुतरं स्नेहनमनुवासनं विदध्यात् ॥ पिप्पलीम-
दनबिल्ववचामधुकशतपुष्पाशठीकुष्ठपुष्करमूलह्रीपिदेवदारुभिः श्ल-
क्ष्णपिष्टैर्हिगुणपयस्तैलं सिद्धमर्शोगुदभ्रंशशूलवंक्षणानाहगुदशोफो-
त्थानबाहुल्यप्रवाहिकापिच्छास्त्रावोरुकटीपृष्ठदौर्बल्यवैवर्ण्यमूत्ररुच्छ-
निषूदनं वातमूत्रशरत्पित्तश्लेष्मानुलोमकरं च ॥ वातानुलोम्ये
हि सति ध्रुवमनलो याति दीप्तिमर्शांसि चांतः संकोचमिति ॥ भवं-
ति चात्र ॥ अर्शांसि क्षारशस्त्राग्निलेपाभ्यंगैरुपाचरेत् ॥ दृश्या-
न्यदृश्यानि पुनः सदांऽतःपरिमार्जनैः ॥ अल्पकालोत्थितेष्वल्पाङ्ग-
दोषेषु चौषधं ॥ नात्युच्छिदेषु मृदुषु क्षारोऽस्रस्रुतिमत्सु च ॥ उच्छिद्

तेष्वल्पमूलेषु शस्तं शस्त्रं कुं नामसु॥युक्तेषु स्थैर्यकाठिन्यकार्कश्यैः श-
स्त्रपावकौ ॥ योज्यौ महत्सु वा क्षारः पातयित्वा विकुट्य वा ॥ सूची-
कूर्चेन तद्वच्च बडिशं तेषु शस्त्रकं ॥ अतिस्थूलातिदीर्घं च यंत्रके म-
र्मघट्टनं ॥ अणुच्छिद्रे महद्रूपमेकदेशे विशिष्यते ॥ अतिच्छिद्रेऽधिके-
रूपादवतीर्णप्रवाहणात् ॥ स्थूलांत्रमपि हि स्यात्तु यथोक्तं योजये-
दनः ॥ शुष्केषु भलातकमप्यमुक्तं भैषज्यमार्द्रेषु तु वत्सकत्वक् ॥
सर्वेषु सर्वतुषु कौलशेयमर्शःसु बल्यं च रुजापहं च ॥ भित्त्वा विबन्धा-
ननुलोमनाय यन्मारुतस्याग्निबलाय यच्च ॥ तदन्नपानौषधमर्शसेन सेव्यं
विवर्ज्यं विपरीतमस्मात् ॥ अशोतिसारग्रहणीविकाराः प्रायेण चान्यो-
न्यनिदानभूताः ॥ सन्नेऽनले संति न संति दीप्ते रक्षेदतस्तेषु विशेष-
तोऽग्निमिति ॥ इत्यर्शश्चिकित्सितं नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

अथातोऽतिसारचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ प्रायेण ह्यतिसा-
रोऽग्निमुपहत्य प्रागामाधिष्ठानो भवति ॥ तस्मादनिलजमैप्यामपाच-
नार्थमादौ लंघनेनोपक्रमेत् ॥ तत्र शूलानाहप्रसेकार्त्तं लवणांबुनोष्णेन
वामयेत् ॥ तत्र नामे पूर्वं संग्रहो हि प्रयुंजीता विबद्धे वा मले स्तिमिते ॥
ध्मातगुरुसरुजकोष्ठः प्राणदामुष्णांबुनोपयुंजित ॥ सव्योषां वा धान्या
म्लोत्कथितां वाऽन्यद्वा खंसनदीपनमौषधं ॥ अपिच ॥ विशुद्धस्रोत-
सो ह्यस्य दोषशेषे प्रवाहिते ॥ सुखं संग्रहणं कर्तुं पाचनैः स्तंभनेन
वा ॥ मध्यमदोषस्तु विशोर्षयेत् ॥ मागधिकानागरवचाभूतीकधनि-
काहरीतकीनां काथं पिबेत् ॥ जलजलदबित्वपेशिकाशुंठीधानकानां
वा वचादिवर्गं वा कथितं चूर्णितं वा ॥ तद्वद्वाऽभयाविडंगपाठाशुं-

१ अशःसु २ तक्रं ३ अपिशब्दात्कदाचित्कफादिजे सुतरां लंघनं हितमिति द्योतय-
ति ॥ ४ लंघनशब्देनोपवासएव गृह्यते ॥ ५ संग्रहणं भेषजं पूर्वमामातिसारे न योज्यं ॥
पूर्वग्रहणेन पश्चादौषधामातिसारे दीयमानं युज्यतएवेति द्योतयति ॥ सामे दोषेऽतिसारकारि-
णि प्रथममपि भेदनमौषधं दातुं विशिष्टायामवस्थायां समानकार्यमपि कदाचिदतिसारिणो
गुणाय संपद्यते नातीसारप्रतिपक्षभूतमपिच संग्रहणमौषधं ६ लंघयेत्

ठीबिडलवणानि वा ॥ मुस्तापिप्पलीद्रयवपाठातेजोवतीर्वा ॥ विडं-
गाभयाकणलवणपंचकानि वा ॥ पिप्पलीद्रयवपाठाशुंठीर्वा ॥ सरक्ते-
तु प्रवृत्तआमे गजपिप्पलीं सशर्करामधुमधुरां ॥ अल्पदोषं पुनरुपवा-
सयेत् ॥ पानं त्वतिसारिणोऽबु वचाऽतिविषाभ्यां कथितं शुंठ्यति-
विषाभ्यां मुस्तपर्पटकाभ्यां नागरधान्यकाभ्यां वा ॥ क्षुद्रतस्तु लघु-
पंचमूलपंचकोलहस्तिपिप्पलीबलाबिल्वपाठाहिंगुधानकाजीरकशठी -
गंधपलाशहपुषायवानीतितिडीकदाडिमबिडसैधवैरन्नपानं यवाग्वादि
कल्पयेत् ॥ बिल्वशलाटुहरीतकीपिप्पलीमूलेर्मूढवातस्य ॥ अंशुमती
द्वयबलाबिल्वशलाटुभिः कफपित्तोल्बणस्य ॥ पिबेच्च तृषितः प-
टपूतं तक्रं ॥ मधुसुराधान्याम्लयवागूमंडान्यतमं वा ॥ एष क-
मोऽनिलकफघ्नो दीपनः पाचनो रोचनः संग्राही बल्यश्च ॥ पक्वदोषेऽ-
पि तु योऽतिसार्यते बहुशोऽनिलेन विबद्धं सपिच्छं सफेनं सशूलपरि-
कर्तिकं सरोमहर्षं निष्पुरीषं तां प्रवाहिकां विंबिसीमिति चाचक्षते ॥
तत्रोदावर्तोपदिष्टान्तेनैव विधिना संस्कृतांश्छागपिशितरसान्दद्यात् ॥
यूषांश्च वर्चःक्षये तृष्यतो जीरकयवमुद्गमाषतिलकृतान् ॥ समेन वा
तिलबालबिल्वयोः कल्केन दधिसरस्रोहयुक्तं खलकं ॥ चित्रकशृंगबे-
रपूतीकरंजबिल्वजमोदैर्वा ॥ तक्रदाडिमतैलाजसैधवोपेतमजितारव्यं ॥
शठोतित्तिडीकबिडदाडिमक्षारपंचकोलमरिचत्रिफलाधातकीधनिका
पाठाऽजमोदाजाजीजीरककपित्थजंब्वाभ्रास्थिमिर्वा तुल्यभागैः षडु-
ण्णबिल्वमध्येर्गुडमुद्गरस्रोहदधिसिद्धमपराजितारव्यं खलकं दीपनं पा-
चनं रुच्यं ग्राहि विंबिसिनाशनं ॥ दधिसरं वा सगुडदाडिमं यमकभृष्टं
॥ यमकभृष्टान्वा सशुंठीचूर्णान् सक्तून् माषान्वासुसिद्धान् घृतमंडोप-
सेवनान्मरिचोपदंशान् ॥ छागमेषयोर्वाऽतराधिरसं दाडिमाम्लधान्य-
नागरोपेतं स्रोहविषकं व्यंजनं पाचनं च ॥ तद्वत्सुरां यमकसिद्धां पिबे-
द्वा ॥ शुंठीबदरचूर्णं दधिघृततैलक्षौद्रफाणितोपेतं हिंगुदाडिममहौ-

षधोपकुल्याचूर्णं वा घृतक्षौद्रोष्णांबुमद्यान्यतमेन लिह्याद्वा रोध्रबिल्व
 शलादुगुडांस्त्रिकटुकोत्कटांस्तैलेन ॥ पाचनं पाथःकाथसिद्धं वा शा-
 ल्योदनं घृततैलक्षौद्रयुक्तं दध्ना र्वजाहतदधिसरानुपानमश्नीयात् ॥
 अपिच ॥ दीपनं पाचनं रुच्यं दधि वातहरं परं ॥ यद्दध्नि च हंत्य-
 स्माच्चिरोत्थामपि बिंबिसीं ॥ एरंडबिल्वयवगोक्षुरकल्कसिद्धां पथ्यां
 लिहन्मधुयुतामथवा गुडेन ॥ कृच्छ्रप्रवृत्तमतिशूलमसृग्बिमिश्रं हन्या
 त्सुशीघ्रमतिसारमुदीर्णवेगं ॥ तृष्णोल्बणस्तु सरक्तपिच्छोपवेशी पा-
 नान्नविरतो धारोष्णं क्षीरमाकांक्षं पिबेत् ॥ घृतं वा गंधर्वहस्तमूलेना-
 थवा बिल्वशलादुभिः ॥ तदेव वाऽल्पतृष्णः सगुडं तैलं घृतेन वा प-
 यसा सक्षौद्रेण वाऽऽस्थापनं दद्यात् ॥ अथवा पिच्छावस्तिमनुवास-
 नं च वातघ्नं वा पित्तघ्नं वा गुदभ्रंशे शूले चाम्लबदरचांगेरीरसदधिक्षा
 रनागरकल्केन शृतमम्लं सर्पिर्निराममातुरं पाययेत् ॥ मरिचपंचको-
 लकाजाजीधनिकाबिडदाडिमगर्भं वा पूर्ववदम्लमनुवासयेद्वा दशमूल-
 सिद्धेन स्नेहेन पिप्पल्यादिना वा ॥ गुदं चाभ्यंगपूर्वं स्वेदेन मृदुभूतं
 प्रवेशयेत् ॥ सच्छिद्रेण चास्य चर्मणा गोष्फणाबंधं कुर्यात् ॥ मूषि-
 कमनंत्रं कृत्वा महापंचमूलकषायं च क्षीरेण विपचेत् ॥ तेन पयसा
 वातहरकल्कप्रतिवापं तैलं पाचयेत् ॥ तदभ्यंजनेन पानेन च सकृ-
 द्छ्रमपि गुदभ्रंशं साधयति ॥ पित्तातिसारमपि साममादौ तीक्ष्णव-
 र्ज्यैरौषधैर्वातातिसारवत्पाचयेत् ॥ तृष्णायां ससारिवाभूर्निबं ज्वरवि-
 हितमंभः षडंगमवचारयेत् ॥ उपोषितस्य चान्नकाले गुरुह्रस्वपंचमू-
 लबलाह्वयशूर्पपण्यादिमृदुमधुरतिक्तकदीपनद्रव्यनिर्यहयुक्तान्कालवि-
 न्मंडपेयासुक्तयूपरसादीनीषदम्लाननम्लान्वा कवोष्णान्सुशीतान्वा
 सक्षौद्रान् ॥ अनुबंधे तु मूर्वाऽतिविषेन्द्रयवहरिद्रारसांजनानि कथिता
 नि पिबेत् ॥ केवलं वा रुक्षकबीजं ॥ पाठागुडूचीकटुकाकिरातति-

क्तानि वा हरिद्रादिगणं वा वत्सकबीजातिविषाबिल्वांबुमुस्तानि वा ॥
 तंदुलोदकेनवाऽतिविषावृक्षकत्वक्फलानि सक्षौद्राणि चंदनोशीरशुंठी-
 रोधनीलोत्पलानि वा ॥ नागरोत्पलधातकीपुष्पदाद्विमत्वचो वा ॥ कमलो-
 त्यलोधमोचरससमंगातिलान्वा ॥ मधुकशृंगबेरदीर्घवृंतत्वचो वा मधु-
 युक्ताः ॥ शर्करापद्मेकेसरमुस्तपयस्याचंदनानि वा ॥ शाल्मलीवृंतकृतं
 वा शीतकषायं मधुरोपेतं ॥ मधुकप्रियंगुकट्वंगत्वग्दाद्विमांकुरकल्केन
 वा ॥ दधियुतं यवागूं खलकं वा ॥ बिल्वकापित्थजं ब्राम्हास्थिभिर्वा मधु-
 युक्तान्वा रोध्नांबुष्टाप्रियंग्वादिगणान् काथादिषु पृथक्कल्पितान्
 श्यामादिकषायं वा ॥ शूलार्तस्तु रुक्षकोष्ठो घृतं सक्षारं पिबेत् ॥ क्षीरं
 वा बृहतीबलांशुमतीकच्छुरामूलसिद्धं ॥ मधुककट्वंगाजमोदशर्करा-
 वचूर्णितं सतैलक्षोद्रं क्षीरमेव वा धारोष्णं बलवान्बिबद्धमलो विरेकार्थं
 ॥ त्रिफलाचूर्णयुक्तं वा पलाशफलकाथसिद्धं वा पयः पीत्वा पयएव
 कवोष्णमनुपिबेत् ॥ एवमेव च त्रायमाणाशृतं ॥ ततो निःसृते शकृति
 पुराणेऽतिसारः शांतिमेति ॥ स्नुतदोषस्य संसर्जनकाले शूलं चेदनुव-
 र्त्तते ॥ ततो बिल्वमधुकशताब्दाद्वयगर्भं सक्षीरं तैलचतुर्गुणं सर्पिर्विषा-
 च्यानुवासनं दद्यात् ॥ ततः सम्यक्कृतायामपि संसर्ग्यामतीसारानुबं-
 धे पिच्छाबस्तयो योज्याः ॥ शाल्मलीवृंतान्यार्द्रदर्मैर्वैष्टयित्वा कृष्णमृ-
 दाऽवलप्य गोमयाग्निना स्वेदयेत् ॥ शुष्कायां मृदि स्विन्नानि ज्ञात्वा
 वृंतान्युलूखले समापोथ्य तेषां मुष्टिसंमितं पिंडं क्षीरप्रस्थे विमर्दयेत् ॥
 ततस्तेन पयसा पूतेन सघृतं तैलेन मधुकल्कयुक्तेनास्थापयेत् ॥ प्र-
 त्यागते च स्नातः पयसा कच्छुराशृतेन सजांगलरसैर्वाऽश्रीयत् ॥
 एष पिच्छाबस्तिः पित्तरक्तातिसारग्रहणीगुल्मशोषज्वरान्विरेचनास्था
 पनानियोगं च शमयति ॥ चिरोत्थितं त्वतिसारमवेदनं पक्कमप्यशा-
 म्यंतं पुटपाकैरुपाचरेत् ॥ अग्लुत्वक्कलकं कार्शमयपत्रप्रच्छन्नं पुटपा-

१ अस्पया मात्रया निरुहारेव्यो बस्ति. पिच्छाबस्तिः ॥ २ पलप्रमाणं

कविधिना पाचयेत्तद्रसं शीतं मधुयुतं पिबेत् ॥ वटादित्वक्प्ररोहकल्का-
नप्येवं कल्पयेत् ॥ अथवा तित्तिरिमपनीतांत्रपिच्छं न्यग्रोधादेर्वल्क-
लस्य प्ररोहाणां वा कल्केन पूरयित्वा पूर्ववत्पुटपाकं कुर्यात् ॥ ततस्त-
स्माद्रसमादाय सिताक्षौद्रसंयुक्तं पाययेत् ॥ एतेन सर्वे जांगलसत्वा
व्याख्याताः ॥ यस्तु पित्तातिसारी पित्तलान्यासेवते तस्य पित्तमति-
वृद्धं रक्तातिसारं तृड्दाहमोहज्वरशूलपाकांश्च करोति ॥ तत्र क्षीरमा-
जं न्यग्रोधादिप्रसवसृतं सितामधुयुक्तमाहारे गुदप्रक्षालने च विदध्या-
त् ॥ तद्विधं वा सर्पिः सपयस्कं पिबेत् ॥ क्षीरोत्थं वा सर्पिः क्षीरानु-
पानं कर्पिजलरसाशी क्षीराशी वा लिख्यात् ॥ शल्लकीपियालतिनि-
शाल्मलीप्लक्षत्वक्संमृष्टं वा क्षौद्रक्षीरं वा पिबेत् ॥ यष्टीरोधसारिवा-
भिर्वा शृतं शीतं समधु ॥ तद्वत्कृष्णातिलसमंगोत्पलयष्टीमधुभिः श-
शकर्पिजलपारावततंदुलीयमुद्रकाश्मर्यबीजादिरसांश्च सेवेत ॥ घृतभृष्टं
वा रक्तमाजं मार्गं वा ॥ पूर्वोक्तान्वा पुटपाकान् मधुककृष्णमृत्तिका-
शंखकल्कं वा सरुधिरं पिबेत् ॥ तंदुलोदकेन तेन वा समाक्षिकं फ-
लिनीकल्कं मथं वा ससिताक्षौद्रचंदनं ॥ एते हि प्रयोगा तृष्णादिप्र-
शमना रक्तातियोगघ्नाश्च ॥ वातोत्तरस्तु शतावरीघृतं लिख्यात्सशर्करं
वा नवनीतं पिच्छिलस्वरससाधितं वा सर्पिलीक्षापिप्पलीशृंगवेरकदु-
केंद्रयवदार्वातृग्विर्वा घृतं सिद्धं पेयामंडेन पीतमतीसारं त्रिदोषमपि
धारयति ॥ यदा पुनर्वायुना विद्धा सशोणितमल्पाल्पं सफेनं कृच्छ्रादु-
पवेश्यते तदा पूर्वोक्तं पिच्छावस्तिं दद्यात् ॥ मधुरौषधसिद्धेन च
सर्पिषाऽनुवासयेत् ॥ प्रायेण हि दुर्बलगुदा गुदाश्रयामयिनो भवन्ति ॥
विशेषतश्चिरकालातिसारिणः ॥ अतिसारातिप्रवृत्तौ च स्थानबलवृ-
द्धो वायुः पित्तमनुबलमवाप्य दुर्जयतरो भवति ॥ तस्मात्तेषामभी-
क्षणशोऽनुवासनं प्रयुंजीत ॥ गुददाहे पुनः पटोलमधुकमधूकक्षीरिद्वि-
कषायेण सघृतशर्कराक्षौद्रेण क्षीरेण वा गुदं सिंचेत् ॥ शतधौतादिघृ-

तैश्च पिचूनभृङ्गार्थं दद्यात् ॥ पटोलादीनामेव च कल्केन सघृतेन प्र-
 दिह्यात् ॥ तच्चूर्णेर्धातकीरोध्रमाषचूर्णेन च पायुद्धारमवचूर्णयेत् ॥ ए-
 वमेव च शूलिनं वातहरतैलप्रदेहैरुपाचरेत् ॥ यः पुनरेवमपि पित्तला-
 न्येवासेवते स शीघ्रं गुदवलीषु पक्वासु व्यापद्यते ॥ श्लेष्मातिसारं प्रा-
 गेव नितरामामपाचनार्थं लङ्घनेन साधयेत् ॥ अनुबन्धे च पिबेत्कषायं
 मुस्ताभयाशुंठीबिल्वशलाहूनां वचाविडङ्गभूतिकर्धनकादेवदारुणां वा
 पाठाऽतिविषाकुष्ठचन्यकटुरोहिणीनां वा चित्रकपिप्पलीद्वयपिप्पली
 मूलानां वा सुखांबुना वा हिङ्वाद्यमलसकोक्तं ॥ पथ्यासैधवशूठीचूर्णं
 वा लिह्याद्वा त्रिकटुचूर्णं क्षौद्रशर्करोपेतं कपित्थं क्षौद्रेण वा कट्फलं
 पिप्पलीर्वा पूर्ववच्च ॥ सर्वं वातपित्तामरक्तसंसर्गमपेक्ष्य यथायथमुपक-
 ल्पयेत् ॥ सशूलप्रवाहिकस्य च निरामस्य वातेऽधिके वचाबिल्वक-
 पिप्पलीकुष्ठशताह्वाकल्कयुक्तं सलवणं पिच्छावस्तिमनुवासनं च को-
 ष्णेन बिल्वतैलेन बहुशो वचादिगर्भेण वा तैलेनेति ॥ भवति चात्र-
 ॥ स्वस्थाने मारुतोऽवश्यं वर्द्धते कफसंक्षयात् ॥ स वृद्धः सहसा हन्या-
 त्तस्मात्तं त्वरया जयेत् ॥ भीशोकाभ्यामपि मरुच्छिघ्रं कृप्येत्ततस्त-
 योः ॥ कार्या क्रिया वातहरा हर्षणाश्वासनानि च ॥ यस्योच्चाराद्दि-
 ना मूत्रं पवनो वा प्रवर्तते ॥ दीप्ताग्नेर्लघुकोष्ठस्य जितस्तस्योदराम-
 यः ॥ आमस्य पाको मलसंग्रहोऽनु न संग्रहे रुग्गुदनाभिजन्मा ॥ वि-
 लम्बनैर्ग्राहिभिरीरणघ्नैः क्रमेण तैस्तैर्विधिभिर्विधेयः ॥ न रिक्तकोष्ठ-
 स्य पुरीषबन्धो न रुक्षकुक्षेः सुहितस्य नाति ॥ पित्तास्रतोऽन्यत्र न
 चातिशीतैर्युष्णतीक्ष्णैर्न कदाचिदेव ॥ खलरसदाधिका यमकदाढि
 मसारकृता दधि सगुडं पयो सिततिलाश्च सुजर्जरिताः ॥ सलवणमा-
 रूतघ्नगणसाधिततैलमलं घृतमपि वा प्रवाहणकृतां विजयेत् रुजं ॥
 यवानापिप्पलीमूलचतुर्जातकनागरैः ॥ मरिचाभिजलाजाजीधान्यसौ-
 बर्चलैः समैः ॥ वृक्षाम्लधातकीपुष्पबिल्वदाडिमदीप्यकैः ॥ त्रिगुणैः

षड्गुगसितैः कपित्थाष्टगुणैः कृतैः ॥ चूर्णोऽतिसारग्रहणीक्षयगुल्मग-
लामयान् ॥ कासश्वासाग्निदाहार्शःपीनसारोचकान् जयेत् ॥ पलोन्मि-
तां तवक्षीरीं चातुर्जातं द्विकार्षिकं ॥ यवानीधान्यकाजाजीग्रंथिव्यो-
षं पलांशकं ॥ पलानि दाडिमादष्टौ सितायाश्चैकतः कृतः ॥ गुणैः
कपित्थाष्टकवचूर्णोऽयं दाडिमाष्टकः ॥ इत्यतिसारचिकित्सितं नामै-
कादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

अथातो ग्रहणीदोषचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ ग्रहणीसमा-
श्रयं दोषमादावेव यथास्वमजीर्णानुसारतो मात्राशितीयोक्तविधानेनो-
पक्रमेतातीसारविधिना चामपाचनार्थं च पिबेन्मुस्तातिविषाविश्वभे-
षजक्वाथं तच्चूर्णं वा सुखोष्णोदकेन तेन वा शुंठीं तद्वद्दद्यादिवर्गं समैर्धवं
वारुणीमंडेन वा त्रिलवणादिचूर्णं वा ॥ सप्रवाहे वा वर्चसि चूर्णीकृतान्
बिडलवणयुक्तान् बिल्वमध्यनागरचित्रकान्दाडिमांभसा ॥ सकफे
चातिमात्रआमशूलेऽलसकोक्तं हिंम्वादिमुष्णांभसा पिबेत् ॥ छर्दि-
शूलद्वेगेषु तु मरिचाजाजिसौवर्चलाभयाः ॥ सपित्तकफे चामे क-
टुकेंद्रयवपाठापिप्पलीपिप्पलीमूलवचाऽभयानागराणि कथितानि ॥
भोजनकाले च पंचकोलकपरिगृहीतं पटु लघु दीपनीयं पेयादिकमु-
पकल्पयेत् ॥ पेयां वा नागरातिविषाभ्यां तक्रदाडिमवृक्षाम्लां ॥
पाने च तक्रमस्त्वारनालमदिरारिष्टानतीसारनिर्दिष्टं चांबु यवानीप-
थ्याऽऽमलकमरिचानि त्रिपलिकानि लवणपंचकं च पलांशमेकतश्चू-
र्णयित्वा कंसे सद्योमथितस्य सुनुयात् ॥ ततो व्यक्ताम्लकटुकं जातं
पिबेत् ॥ एष तक्रारिष्टः परं दीपनोऽशौगुल्मजठरश्वयथुरुमिप्रमेहहरः ॥
अपिच ॥ ग्रहणीदोषिणां तक्रं दीपनग्राहिलाघवान् ॥ पथ्यं मधुरपाकि-
त्वाच्च च पित्तप्रकोपनं ॥ कषायोष्णविकाषित्वाद्भक्षत्वाच्च कफे हितं
॥ वाते स्वादुम्लसांद्रत्वात्सद्यस्वमविदाहि तत् ॥ तस्मात्तक्रप्रयोगा ये
जठराणां तथाऽर्शां ॥ विहिता ग्रहणीदोषे सर्वशस्तान्प्रयोजयेत् ॥

दाडिमकपित्थवृक्षाम्लाम्लिकानां पृथक्पृथक्कुडवं॥लवणपंचकात्कु-
डवं ज्यूषणत्रिपलं शर्करापलाष्टकं चैकघ्यं चूर्णितमन्नपाने प्रणीतम-
जीर्णारुचिश्वासकासह्रीहगुल्मग्रहणीतृत्पांदुरोगघ्नं॥परिपक्वामं च वा-
तग्रहणीरोगिणमग्निसंधुक्षणार्थं सर्पिः पाययेत् ॥ द्विपंचमूलपंचकोलस-
स्तमुरदारुमुरभिगजपिप्पली शणबीजयवकोलकुलस्थान्मस्तुनाऽऽरुना
लेन वा पाचयेत् ॥ तेन पादावशेषेण पंचलवणद्विक्षाराम्लबदरयुक्तं
सर्पिर्विपक्वमथवा सैंधवव्योषक्षारद्वयपंचकोलाभयारुन्नाऽजाजीग्रंथि-
कशठीविडंगगर्भमार्द्रकमातुलुंगकोलाम्लीदाडिमस्वरसशुष्कमूलकका-
थमस्तुतक्रशुक्तप्रसन्नासौवीरकतुषोदकारनालोपेतं परमग्निदीपनम-
ग्निघृताख्यं ॥ अथवा चव्यचित्रकपाठातेजोवतीपिप्पलीमूलानि कु-
डवोन्मितानि मुस्तद्विकुडवमास्फोटजातिर्निबससच्छदाश्वमारकक-
र्कोटकपटोलपल्लवानां च मुष्टिमुष्टिमंतर्नखमुदकद्रोणे पक्त्वा पादाव-
शेषमवतारयेत् ॥ अर्द्धपलोन्मितां चात्र कल्कितां दद्यादतिविषां भ-
द्रां च द्विपलांशं सैंधवविडं यवक्षारं च मागधिकायाश्चतुष्पलं पात्रं च
घृतस्य त्वेतदगस्त्यनिर्मितमलमनलजननं ॥ उद्दीपिते तु किंचिदनले
विबद्धमलमास्थापयेत्॥ततो जिते मातरिश्चनि स्रस्तदोषमेरंडजतैलेन
तिल्वकसर्पिषा वा क्षारवता मिश्रकलेहेन वा विरेचयेत्॥रुतसंसर्गक्रमं
च बद्धवर्चसमनुवासयेत् ॥ वातहरदीपनीयास्लद्द्रव्यसिद्धेन तैलेन ॥
ततः पुनरपि लघ्वन्नभोजनः सर्पिरेव यथाग्निबलमल्पशोऽवचारयेत् ॥
अग्निघृतं च छर्दिषिवंधशूलश्वासकासिनः सबीजपूरकरसं॥अभ्यंगार्थं
च तैलमग्निघृतौषधैः साधयेत् ॥ अनिलकफसंसर्गे तु घूर्णसेषामौष-
धानामुष्णोदकेन पिबेत् ॥ पित्तदुष्टायां तु ग्रहण्यां स्वस्थानगतमुल्लि-
ष्टं द्रवमनलनिर्वापणं पित्तमास्थापनेन वमनेन वा निर्हरेत्॥तित्तलघु-
द्रव्यैश्च रुतसंसर्जनस्य दोषशेषशमनार्थं मधुवाऽबलेषामुष्णांनुना पि-

बेत् ॥ मद्येन वा प्रणयेत् ॥ मूर्वाकिराततिक्तकपर्पटकवचाचंदनमुस्त-
 त्रिकटुकत्रायमाणायवानी कालिंगत्वक्फलकदुरोहिणीदेवदारुदावी -
 त्वक्पद्मकोशीरारिष्टपटोलपत्रातिविषासौराष्ट्रीत्वगेलामधुशिग्रुबीजचू-
 र्ण ॥ एतद्धि ग्रहणीदोषशूलानिसारपांडुहृद्रोगगुल्मज्वरप्रमेहकामला
 मुखरोगारोचकनिवर्हणं ॥ भूनिंबत्रिकटुकमुस्तैर्द्रयवाः समाश्वित्रक-
 भागौ द्वौ कुटजत्वग्भागाश्च षोडश सर्वमेकत्र चूर्णितं सगुडशीतोदकं
 पीतं समानं पूर्वेण ॥ नागररसांजनातिविषाधातकीघनपाठाकलिंगत्व-
 ग्वीजबिल्वकटुकाः सक्षौद्रास्तंदुलांबुपीताः पित्तग्रहणीविकारं र-
 क्तातिसारमर्शांसि सप्रवाहिकं गुदशूलं च व्यपोहति ॥ ततश्चैवं श-
 मितपित्तोद्रेकस्याग्नेः स्थिरीकरणाय सर्पिः पूर्वोक्तं मूर्वादिकाथेन सा-
 रिवास्फोटसप्तपर्णाटूरूपकैर्द्रयववीराभूनिंबधान्यन्यग्राधाश्वत्थोदुंबरप्ल-
 क्षोपकुल्यानीलोत्पलगर्भसिद्धं पाने युंजीत ॥ कुष्ठोक्तं वा तित्तकं ॥
 श्लेष्मदुष्टायां पुनर्ग्रहण्यां माण्डिकासिद्धार्थकल्कतीक्ष्णेन मदनफल
 कषायेण पुनःपुनर्वामयेत् ॥ अब्यातुर्हि प्रवृद्धस्तेजो निर्वापयति ततः
 कृतपेयादिक्रमस्य लवणक्षाराम्लकटुकोत्कटैर्यथोक्तैरन्नपानौषधैरनल
 मुत्तेजयेत् ॥ मंजिष्ठाचित्रकारुष्करकमिग्नमधूकपुष्पाणि क्रमाद्विकुड-
 बाढकाढकाद्ध्रौणद्रोणांशान्यपां द्रोणत्रये क्वाथयेत् ॥ द्रोणशेषश्च पू-
 तशीतः स निर्यूहो मधुद्विप्रस्थवांश्चंदनोशीरसूक्ष्मलाऽगुरुकृषितं जतुशु-
 तं घृतकुंभमध्युषितो मासमासवः ॥ सर्वदोषघ्नोऽग्निजननो बृंहणः शो-
 षकुष्ठकिलासप्रमेहानाहगुल्मपांडुहृद्रोगजिच्च ॥ मधूकपुष्पाणां स्वरसो-
 ऽर्द्धाविशेषकथितः क्षौद्रपादयुक्तः सर्वथा समानः पूर्वेण ॥ अनेन द्रा-
 क्षेपुकाश्मर्यफलस्वरसासबा व्याख्याताः ॥ दशमूलवीरात्रिफलाजीव-
 कर्षभकाणां पृथक्पंचपलान् भागानपां वहे पक्त्वा पादशेषे रसे शी-
 तीभूते गुडतुलाद्वयं दद्यादर्द्धकुडवं च माक्षिकातत्प्रमाणांश्च चूर्णिता-
 न्मुस्तप्रियंगुमंजिष्ठाभधूकविडंगप्लवशाबररोधान् ॥ एषोऽर्द्धमासस्थितो

मूलासबोऽयं समानः पूर्वेण ॥ महावृक्षकाण्डचतुष्पलं द्विगुणार्ककाण्ड-
 लवणत्रयत्रिपलं पक्ववार्ताककुण्डवं चित्रकपलद्वयं चांतर्धूमं दग्ध्वा वा
 र्ताकरसेन गुलिकाः कुर्यात् ॥ ता भोजनोत्तरं भक्षिता ग्रहणीदुर्गामविसू-
 चिकालसककासश्वासपीनसप्लीहपाण्डुश्वयथुमेहारोचकगुल्महराः ॥ द-
 शमूलार्कमूलदंतीत्रिवृच्चित्रकास्फोटपाठारास्त्रास्तुहीकाण्डानां वृषगद-
 शपलान्मागान्कपाले दग्ध्वा क्षारमुदकद्रोणैश्चतुर्भिः काथयेत् ॥ पादाव-
 शेषमेव कथितावतारितं गुडपलशतोन्मिश्रमाधिश्रयेत् ॥ घनीभवति च
 तस्मिन् सुश्लक्ष्णरजसां वृश्चिकालीवचायावशूकानां त्रिंशत्पलान्या-
 बपेर्द्विंशतमेव चाभया व्योषचित्रकाणां द्विपलं च पृथक्र्हिग्वम्ल-
 वेतसयोः कर्षं ततोऽक्षमात्रा गुलिकाः कृत्वा यथाबलमुपयुक्ताः समानाः
 पूर्वाभिरधिका वा ॥ अशोविहितांश्च क्षारतकारिष्ठान् घृतान्यन्नपानं
 च सेवेत ॥ पट्टपलं मल्लतकघृतं वा धौन्वंतरं च ॥ सचिपाते तु पंचक-
 र्माणि कुर्याद्यथावस्थं वा ग्रहणीचिकित्सितमिति ॥ भवति चात्र ॥
 प्रसेके श्लेष्मिकेऽल्पाग्नेदीपनं रुक्षतिकृत्कं ॥ योज्यं कशस्य व्यत्या
 सात्स्निग्धरुक्षं कफोदये ॥ क्षीणक्षामशरीरस्य दीपनं स्नेहसंयुतं ॥
 दीपनं बहुपित्तस्य तिक्तं मधुरकैर्युतं ॥ स्नेहाम्ललवणैर्युक्तैर्बहुवातस्य
 शस्यते ॥ स्नेहमेव परं विद्यादुर्बलानलदीपनं ॥ नालं स्नेहसमिद्धस्य
 शमायान्नं सुगुर्वपि ॥ मलं नामं कफे क्षीणे मंदाभिर्योऽतिसार्धते ॥
 स पिबेत्सर्पिषो मात्रां दीपनीयौषधैर्युतां ॥ प्रसेको मार्गमापन्नः स्वं
 समानोऽनिलस्तया ॥ अग्नेः समीपचारित्वादाशु प्रकुरुते बलं ॥ पु-
 रीषं यस्तु रुच्छ्रेण कठिनत्वादिमुंचति ॥ सघृतं लवणैर्युक्तं नरो-

१ राजयक्ष्मोक्तं पंचकोलयवक्षारेत्यादिकं ॥ २ गुल्मोक्तं भल्लातकाद्विपलमित्यादिकं ॥
 ३ प्रमेहोक्तं दशमूलशठीत्यादि ॥ ४ चकारादुदरोक्तमन्यभयाघृतं हरीतकीसूक्ष्मरज्जुत्या-
 दिकं ॥ ५ श्लेष्मजप्रसेकलक्षणं श्लेष्मणोऽतिप्रसेकेन वायुः श्लेष्माणप्रस्यतीत्यादि राबय-
 क्ष्मचिकित्सायामुक्तं.

ऽभ्रावग्रहं पिबेत् ॥ रौक्ष्यान्मंदेऽनले सर्पिस्तैलं वा दीपनैः पिबेत् ॥
 क्षारचूर्णासवारिष्टान्मंदे स्नेहातिपानतः ॥ उदावर्त्तान्तु योक्तव्या निरु-
 ह्नेहवस्तयः ॥ दोषातिवृद्ध्या मंदेऽग्नौ संशुद्धोऽन्नविधिं चरेत् ॥ व्या-
 धिमुक्तस्य मंदेऽग्नौ सर्पिरेव तु दीपनं ॥ अध्वोपवासक्षामत्वैर्यवाग्वा-
 पाययेद्भृतं ॥ अन्नौषधीभितं बल्यं दीपनं बृंहणं च तत् ॥ दीर्घकालप्र-
 संगान्तु क्षामक्षीणकृशाभ्ररान् ॥ प्रसहानां रसैः साम्लैर्भोजयेत्पिशि-
 ताशिनां ॥ लघूष्णकटुशोधित्वैर्दीपयन्त्याशु तेऽनलं ॥ मांसोपचित-
 मांसत्वात्परं च बलवर्द्धनाः ॥ स्नेहासवसुरारिष्टचूर्णकाथहिताशनैः ॥
 सम्यक्प्रयुक्तैर्देहस्य बलमग्रेष्व वर्द्धते ॥ दीप्तो यथैव स्थौणुश्च बाह्यो-
 ऽग्निः सारदारुभिः ॥ सस्नेहैर्जायते तद्ददाहारैः कोष्ठगोऽनलः ॥ नाभोजनेन
 कायाग्निर्दीप्यते नातिभोजनात् ॥ यथा निरिधनो वन्निहस्यो वाऽतीव-
 नादृतः ॥ यदा क्षीणे कफे पित्तं स्वस्थाने पवनानुगं ॥ प्रवृद्धं वर्धयत्य-
 ग्निं तदाऽसौ सानिलोऽनलः ॥ पक्त्वाऽन्नमाशु घातुंश्च सर्वानोजश्च
 संक्षिपन् ॥ मारयेत्स्यात्स ना स्वस्थो मुक्ते जीर्णे तु ताम्यति ॥ तृद्-
 कांसदाहमूर्च्छाद्या व्याधयोऽत्यग्निसंभवाः ॥ तप्त्याग्निं गुग्गुलिगंधम-
 दसांद्रहिमस्थिरैः ॥ अन्नपानैर्नयेच्छान्तिं दीप्तमग्निमिवांबुभिः ॥ मुहु-
 र्मुहुर्जीर्णेऽपि भोज्यान्यस्योपहारयेत् ॥ निरिधनोऽतरं लब्ध्वा यथैनं
 न विपादयेत् ॥ रुसरां पायसं स्निग्धं पैष्टिकं गुडवैकृतं ॥ अश्रीया-
 दौदकानूपपिशितानि भृतानि च ॥ मत्स्यान् विशेषतः श्लक्ष्णाम्
 स्थिरतोपचराश्च ये ॥ आविकं सुभृतं मांसमघादत्यग्निवारणं ॥ पचः
 सहमधूच्छिष्टं घृतं वा तृषितः पिबेत् ॥ गोधूमचूर्णं पयसा बहुसर्पिः पिबे-
 त्भुतं ॥ आनूपरसयुक्तान्वा स्नेहांस्तैलविवर्जितान् ॥ श्यामात्रिवृद्धिपकं
 वा पयो दद्याद्विरेचनं ॥ असकृत्पित्तहरणं पायसं प्रतिभोजनं ॥ य-

१ अन्नेनावग्रहः सहसोर्ध्वकायगमनमतिबंधोऽवष्टंभोयस्यतदेवंघृतं पीत्वाऽन्नं भोक्तव्यमि-
 त्यर्थः ॥ २ मध्यभक्तघृतमित्यर्थः ॥ ३ स्थिरः ४ शमीखदिरादिभिः ५ अतिमेदुरं.

किञ्चिद्गुरु मेध्यं च श्लेष्मकारि च भोजनं ॥ सर्वं तदत्यभिहितं भु-
क्त्वा च स्वपनं दिवा ॥ आहारमग्निः पचति दोषानाहारवर्जितः ॥
धातून् क्षीणेषु दोषेषु जीवितं धातुसंक्षये ॥ एतत्पृक्त्यैव विरुद्धमन्नं
संयोगसंस्कारवशेन चेदं ॥ इत्याद्यविज्ञाय यथेष्टचेष्टाश्चरन्ति यत्ताऽ-
ग्निबलस्य शक्तिः ॥ तस्मादग्निं पालयेत्सर्वयत्नैस्तस्मिन्नेष्टे याति ना-
नाशमेष ॥ दोषैर्ग्रस्ते ग्रस्यते रोगसंचै र्युक्ते तु स्यान्नीरुजो दीर्घजी-
वी ॥ अग्निमूलं बलं पुंसां बलमूलं च जीवितं ॥ एष सारश्चिकित्सा-
या यदग्रेः परिरक्षणं ॥ इति ग्रहणीदोषचिकित्सितं नाम द्वादशोऽ-
ध्यायः ॥ १२ ॥

अथातो मूत्राघातचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ वातान्मूत्ररुच्छ्रे-
वातहरतैलाभ्यक्तगात्रस्याधोनाभेः सर्वमंगं पिंडेन सेकावगाहैश्च वात-
घ्नैः कुंभीस्वेदेन च स्वेदयेत् ॥ बलादशमूलैरंडमूलपुनर्नवाशतावरीद्विभूष-
पत्तूरपाषाणभेदककोलकुलत्थयवकाथेन कल्केन च तैलं सर्पिः सूकर-
क्ष्वसालवणपंचकोपेतं सिद्धं पानाय दद्यात् ॥ तान्येष चौषधान्यन्नपाने
पिंडोपनाहस्वेदयोश्च तैलफलस्नेहाम्लैर्युक्तानि कल्पयेत् ॥ प्रसन्नां च
सौवर्चलाढ्यां पिबेत् ॥ पित्तजे शीतसेकावगाहप्रदेहान् प्रयुंजीत ॥
तृणपंचमूलश्वदंष्ट्राऽभीरुविदारीकसेरुककाथं शीतं समधुशर्करं पिबेत्
॥ तद्वच्च कंडेरकमूलं कमलोत्पलविदारीशृंगाटकेन वा द्राक्षारसेन वा ॥
अपुसकुसुंभैर्वा रुबीजहृषकुंकुमकल्कं सर्वमूत्राघातघ्नं ॥ मधुकदाबैर्वा-
रुबीजानि वा तंदुलबावनेन ॥ समाक्षिकं वा दार्वीमामलकरसेन ॥
मृद्वीकाकल्कं वा पर्युषिणांमसा ॥ कफजे मृथास्त्रं स्वेदो वमनं कटु-
मीक्ष्णोष्णक्षारमन्नपानं यवाञ्च तक्रं च पिबेत् ॥ मद्येन सूक्ष्मैलास-
जलकरसेन वा मधुपुतां वा कदलीरसेन कैटर्भकरसेन वा सितिवारक-

१ धातुक्षये जीवितं पचति नाशयतीत्यर्थः ॥ २ युक्ते स्वस्थे सति ३ नारिकेलक्षो-
डादीनि तैलफलानि ॥ ४ अम्लास्तक्रारनालादयः ॥

बीजं वा तक्त्रेण ॥ प्रवालचूर्णं वा तंदुलांबुना ॥ धवकुटजकरंजामृत-
 केंबुकैलाऽऽरग्वधससच्छदकाथं वा शीतं सक्षौद्रं तत्सिद्धां वा यवागूं
 ॥ कंटकारिकास्त्रसं वा समाक्षिकं ॥ व्योषैलागोक्षुरकसारसास्थी-
 नि वा मधुमूत्रयुक्तानि ॥ पाटलीक्षारं वा सप्तकृत्वः परिस्रुतं तैलयु-
 क्तं ॥ तिलपाटलीपारिभद्रयावशूकक्षारोदकानुविद्धां वा त्वगेलोपकचूर्-
 णयुक्तां प्रसन्नां ॥ तिलादीनां वा पृथक्क्षारं गुडोपदंशमद्यात् ॥ ती-
 क्ष्णोष्णद्रव्यसिद्धं च तैलं पानाभ्यंगार्थं ॥ सन्निपातात्मके बाता-
 दीनां स्थानानुपूर्व्या यथासन्नं प्रतिकुर्वीत यथोल्बणं वा ॥ सर्वेषु
 वा समसितं यवक्षारं भक्षयेत् ॥ अपिच ॥ एलाश्मभेदकशिला-
 जतुपिप्पलीनां चूर्णानि तंदुलजलालुलितानि पीत्वा ॥ तद्गृद्धेन
 सहितान्युपयुज्यमानान्यासन्नमृत्युरपि जीवति मूत्ररुच्छी ॥ एलो-
 पकुल्यामधुकाश्मभेदकौंतीश्वदंष्ट्रावृषकोरुबूकैः ॥ काथं पिबेच्छर्कर-
 याऽवगाढं रुच्छ्रे सदाहे सरुजे विबन्धे ॥ हरीतकीगोक्षुरराजवृक्षपाषाण-
 भिद्धन्वयवासकानां ॥ काथं पिबेदश्मजतुप्रगाढं सशर्करे साश्मरिमू-
 त्ररुच्छ्रे ॥ अश्मर्यामप्यचिरोत्थितायां वातवस्त्यादिषु च यथादोषमि-
 दमेव चाचरेत् ॥ पाषाणभेदकवसुकवैशीराश्मंतकशतावरीश्वदंष्ट्रावृह-
 तीद्वयकैपोतवंकाबलाऽतिबलाकेंबुको शीरगुच्छवृक्षादनीर्भलुकवरण-
 यवकोलकुलत्थशाकफलकतकफलकाथे सर्पिरूषकादिप्रतीवापं विपा-
 ऋय पीतमाशुवाताश्मरीं भिनत्ति ॥ एभिरेव च द्रव्यैः कषायक्षाराञ्च
 पानानि कल्पयेत् ॥ सिंहीव्याघ्रीगोक्षुरकोरुबूकमूलकल्को मधुरेण द-
 ध्ना पीतः सप्ताहादश्मरीं भिनत्ति ॥ शिग्रूमूलककल्केन च दधिलवणय-
 मकसिद्धो यूषः ॥ वीरतरादिगुद्रेत्कटपत्तूरस्वाराहीपाठापाटलिशिरीष-
 शालिमूलविदारीद्विपुनर्नवाकाथे त्रपुसकुसुंभैर्वारुबीजमधुकशिलाजतु

१ आदिशब्देन वातकुंडलिकादयो गृह्यन्ते ॥ २ वशीरं सामुद्रलवणं ॥ ३ कैपोतं वंका
 सुवर्चला ॥ ४ भलुकः स्थानाकः ॥

प्रतीवापं सर्पिर्विपाच्य पीतमाशु पित्ताशमरीं भिनत्ति ॥ पूर्ववच्च क-
 पायादीनेभिः कल्पयेत् ॥ वरणादिभद्रदाव्यादिगुगुल्वेलाद्वयकुष्ठम-
 रिचचित्रकमुस्तासुराह्वयैः कल्कीकृतैः साधितमूषकादिप्रतीवापं सर्पिः
 श्लेष्माशमरीं भिनत्ति ॥ इति समानं पूर्वेण ॥ मस्तुना बहुशः पाट-
 लीभस्म गालयित्वा विसर्जयेत् ॥ ततस्तन्मस्तु गृहीत्वा कुलत्थैः स-
 ह काथयेत् ॥ तं काथं गोक्षुरकमूलैलात्रपुसकुरंटकबीजपाषाणभेद-
 कचूर्णं क्षौद्रेण लीढ्वाऽनुपिबेत् ॥ तथा शीघ्रमशमरीं भिन्ध्यात् ॥ च्यव-
 ते चसा ॥ अशमरीभेदजानां घृताक्तानामंतर्धूमदग्धानां क्षारं च ग्राम्य-
 पशुशकृत्क्षारं च गोमूत्रेण बहुकृत्वो गालयित्वा तमच्छमग्रौ साध-
 येत् ॥ घनीभवति च तस्मिन् त्र्यूषणोषकादिचूर्णं दद्यात् ॥ दर्वीप्रले-
 पि चावतारयेत् ॥ एष क्षीराशिनः क्षारावलेहोऽशमरीं भिनत्ति पातय-
 ति च ॥ शर्करातिलकदलीयवापामार्गपलाशक्षारोऽविमूत्रेण पीतः स-
 मानः पूर्वेण ॥ कतकपत्रकाथो हिंगुक्रौंचास्थियुक्तः पाटलीकरवीर-
 क्षारश्च ॥ क्रौंचोष्णगर्दभास्थिभ्रवदंष्ट्राकदंबमूलतालपत्रिकाऽजमोदना-
 गरचूर्णश्च सुरामंडोष्णोदकान्यतरप्रयुक्तः ॥ चिंचुकांकोलशाकेंदीवर-
 फलकाथश्च ॥ सुखोष्णो गुडयुक्तस्तु भृंगकंटकबीजचूर्णश्च समाक्षि-
 कोऽविक्षीरयुक्तः ॥ कपोतवंकामूलं च सुरया तत्सिद्धं वा पयोऽशमरी-
 वेदनार्तः पिबेत् ॥ सिद्धं वाऽभयास्थिभिः पुनर्नवेन वा ॥ शेषेष्वपि-
 च मूत्राघातेष्वतएव चिकित्सां विभजेत् ॥ ह्रस्वपंचमूलेन वा द्विगुण
 कंटकेन साधितं तोयं पयो वा केवलं घृतमिश्रं वा पिबेत् ॥ सर्वमूत्रा
 घातघ्नं ॥ गोक्षुरकंटकारिकाकृतां वा सफाणितां यवागूं ताघचूडरस-
 सिद्धां वा वीरतरादिकाथेन वा ॥ तद्भाषितं वा शिलाजतु ॥ बाजि-
 रासभान्यतरशकृद्रसं वा दुरालभास्वरसं वा ककुभकषायं वा ॥ मूर्वाऽ
 भयामुस्तदेवदारुमधुककलकं वा ॥ वारुणीक्षीरोष्णोदकान्यतमेन त्रि-

फलाकलं वा ससैधवं सुखांभसा केवलमेव वा ॥ बिभीतकबीजं
 सुरया विहंगपिशितोपदंशं ॥ निर्गदमदिरामंडमाद्वीकमासवान्वा विवि-
 धान् पिबेत् ॥ पीतमद्यश्च शीघ्रवेगेन वाजिना रथेन वा यायात् ॥ ए
 वमश्मरी शर्करा च प्रच्यवते ॥ सर्वेषु च मूत्राधानेषु विशेषतोऽश्म-
 रीशर्करासु वीरनरादिः सर्वथा प्रयोज्यः ॥ तिल्वकस्य घृतं च विरेकार्थं
 बस्तिकर्म चाभीक्ष्णं विशेषेणोत्तरबस्तिः ॥ तत्र श्यामादिरर्द्धव्यवहितो
 भोमूत्रसिद्धो निरुहः ॥ बिल्वादिमूलैश्च सुरासौवीरकादिसिद्धैस्तृणपंच-
 मूलश्वदंष्ट्राशृतक्षीरवांश्च ॥ त्रपुसैर्वारुकराश्वबीजर्षभकयवानीक
 लिपतः ॥ पीतदारुसिद्धं तैलमनुदासनं ॥ शतावरीगोक्षुरकबृहतीद्वय-
 मुदूचीपुनर्नवोशीरमधुकद्विसारिवाश्रेयसीरोधृतृणपंचमूलकषाये क्षीर-
 चतुर्गुणं बलारुक्षकराश्वोपकुंचिकावत्सकत्रपुसैर्वारुबीजशितिवारक
 मधुकपडुंथाशताह्लाऽश्मभेदमदनहपुषाकल्कगर्भं तैलमुत्तरबस्तिस्त-
 दिशुद्धस्रोतसा च पुनः शुक्राश्मर्या शुक्राशयशोधनार्थं बलस्थेन पुंसा
 वृष्याणां मांसानां कुक्कुटमांसस्य तृप्तेनानुकूलाः प्रकर्षप्रियाः प्रमदा य-
 थाकाममासेव्या इति ॥ क्रियाभिराभिः सिद्धाभिर्नचेच्छांतिस्ततो भि
 षक् ॥ इति राजानमापृच्छथ शस्त्रं साध्ववचारयेत् ॥ अक्रियायां धु-
 वो मृत्युः क्रियायां संशयो भवेत् ॥ निश्चितस्यापि वैद्यस्य बहुशः सि
 द्धकर्मणः ॥ अथातुरमुपस्निग्धमपरुष्टदोषमीषत्कर्शितमभ्यक्तस्विन्नश
 रीरमभुक्तवंतं कृतमंगलस्वस्तिवाचनमुपकल्पितसंभारमाश्वास्य ततो
 बलवंतमविकृवमाजानुसमे फलके प्रागुपवेश्य पुरुषं तस्योत्संगे सुनि-
 षण्णपूर्वकायमुत्तानं वस्त्रचुंभलोपविष्टं संकुचितजानुकूर्परमितरेण
 पुंसा सह बद्धं मूत्रैः शाटकेन वा ॥ ततोऽस्य स्वभ्यक्तनाभिदेशं वाम
 पार्श्वे विमृद्य मुष्टिनाऽवपीडयेत् ॥ अधो नाभेर्यावदश्मर्यधः प्रतिप-
 न्ना ततस्तैलाभ्यक्ते कृत्तनखे वामहस्तप्रदेशिनीमध्यमे पायौ प्रणि-
 धायानुसेविन्याऽऽसाद्य च प्रयत्नबलाभ्यामश्मरीं मेढ्रगुदयोर्नरमानी

य निर्वलीकमनायतमविषमं च बस्ति सन्निवेश्य भृशमुत्पीडयेदंगु-
लीभ्यां यावद्गन्धिरिवोन्नतं शल्यं भवति ॥ ततः सेवन्त्याः सव्ये पार्श्वे
सेवनीं यवमात्रं मुक्त्वा विदध्याच्छस्त्रमश्मरीप्रमाणेन दक्षिणतो वा
क्रियासौकर्यहेतोरित्येके ॥ यथा न भिद्यते च्यूर्ण्यते वा तथा प्रयतेत ॥
तच्चूर्णमल्पमप्यवस्थितं पुनःपरिवृद्धिमेति ॥ तस्मात्समग्रामग्रवर्केणा
ददीत ॥ स्त्रीणां बस्तिः पार्श्वगतो गर्भाशये सन्निविष्टः ॥ तस्मात्तासामु-
त्संगवदधः शस्त्रं पातयेत् ॥ अतोऽन्यथा खल्वासां मूत्रस्त्रावी व्रणो भ-
वति ॥ पुरुषस्य च मूत्रप्रसेकक्षणनात् ॥ अश्मरीनिमित्तमेकतो भि-
न्नबस्तिः सिद्ध्यति ॥ क्रियाभ्यासाच्छास्त्राभिहितच्छेदान्निष्पदप-
रिवृद्धत्वाच्च शल्यस्येति ॥ न तु द्विधाभिन्नबस्तिरश्मरीमानपि ॥ उ-
द्धृतशल्यं तूष्णोदकद्रोण्यामवगाह्य स्वेदयेत् ॥ तथा बस्तिरमृजा न
पूर्यते ॥ पूर्णे तु क्षीरितृक्षकषायं पुष्पनेत्रेण विदध्यात् ॥ स हि त-
था बस्तिगतमश्मरीचूर्णं रक्तं च निर्हरति ॥ मूत्रशुद्ध्यर्थं च गुडसौ-
हित्यं कारयेत् ॥ उत्थाप्य चैनं मधुघृताभ्यक्तव्रणं मूत्रविशोधनद्रव्य-
सिद्धां यवागूं सघृतां पाययेदुभयकालं त्रिरात्रं ॥ त्रिरात्रादूर्ध्वं गुडप्र-
गाढेन पयसा मृदुमोदनमल्पं भोजयेदादशरात्रात् ॥ अत ऊर्ध्वं फ-
लाम्लैर्जागलरसैः व्रणं च क्षीरितृक्षकषायेण प्रक्षाल्य रोध्रमधुकर्म-
जिष्ठाप्रपौण्डरीककल्केन लेपयेत् द्वादशरात्रं चैनमप्रमत्तः स्वेदयेत् ॥
एतेष्वेव च हरिद्रायुतेषु तैलं विपकं व्रणाभ्यञ्जनं ॥ सप्तरात्राच्च स्वमा-
र्गमप्रतिपद्यमाने मूत्रे यथोक्तमग्निना व्रणं दहेत् ॥ स्वमार्गप्रतिप-
न्ने चोत्तरबस्त्यास्थापनानुवासनैर्मधुरप्रायैरुपचरेत् ॥ यदृच्छया च
मूत्रमार्गप्रतिपन्नामंतरासक्तां शुक्राश्मरीं शर्करां वा स्रोतसाऽपहरेत् ॥
विदार्य वा नाडीं बडिशेनोद्धरेत् ॥ रुढव्रणश्च वर्षमंगनाऽश्वनगनागर-

थद्रुमाच्चरोहेत् ॥ नाप्सु लुबेत् भुंजीत वा गुरुणि ॥ कर्मणि तु मूत्रव-
हशुक्रवहमुष्कस्रोतोमूत्रप्रसेकसेवनीयोनिगुदबस्तयोऽद्यौ परिहर्तव्याः
॥ तत्र मूत्रवहच्छेदान्मूत्रपूर्णवस्तेर्मरणं ॥ शुक्रवहच्छेदान्मरणं क्लै-
व्यं वा ॥ मुष्कस्रोतसोरुपपातात्त्वजभंगः ॥ मूत्रप्रसेकच्छेदान्मूत्र-
स्त्रवणं ॥ सेवनीयोनिच्छेदाद्गुजाप्रादुर्भावः ॥ गुदवस्तिविद्वस्य सद्यो
मरणमुक्तं प्राणिति ॥ भवति चात्र ॥ मर्माण्यमून्यविज्ञाय स्रोतोजा-
नि शरीरिणः ॥ शस्त्रपाणिर्ध्रुवं हन्ति साहसात्केवलो यथा ॥ ॥ इति
मूत्राघातचिकित्सितं नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

अथातः प्रमेहचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ प्रायेण हि प्रमेहि-
णोऽभिष्यन्नेदेहत्वादुपहृताग्नेर्मक्ष्यादिपंचविधमप्यन्नमृपयुक्तं मूत्राय
मेदसे च विपरिणमते ॥ तस्मादस्य तेजोधातुविवृद्धये क्लेदमेदःप्रशम-
नाय बलिनः संशोधनादि प्रयुजित ॥ दुर्बलस्य तु संशमनानि ॥ सर्व
स्य च बद्धमूत्राण्यमेदस्कराणि बृंहणान्यग्निबलजननानि चान्नपा-
नानि ॥ बलं हि विधिनोपचितमशेषामयक्षयाय संप्रवर्तते ॥ अथ शो-
धनार्हं प्रमेहिणमादावेव बिभीतकसर्षपेगुंदीकरंजनिंबनिकुंभान्यतम-
तैलेन त्रिकंठकादिना वा यथास्वसिद्धेन स्नेहेन प्रियंग्वादिशृतेन वा
हविषा स्नेहयित्वा कल्पविहितैः प्रयोगैर्वा मयेद्विरेचयेच्च ॥ ततो जात-
बलं मुस्तामरदारुनागरप्रतिवापेन सुरसादिकषायेण स्थापयेत् ॥ पि-
त्तोत्तरं न्यग्रोधादिकषायेण ॥ ततश्च जांगलरसैः क्रमेण संतर्पयेत् ॥
अत्यपतर्पणेन हि प्रमेहिणो विशेषेण मूत्ररुच्छ्रवस्तिर्मेदूशूलगुल्मा-
तिकाश्यभ्रमादीनां संभवः ॥ ततोऽनुबंधरक्षणार्थं शमनार्हस्य च श-
मनमवचारयेत् ॥ प्रातः सर्वप्रमेहेषु हरिद्रां मधुयुक्तामामलकरसेन पि-
बेत् ॥ अथवा शालसप्तपर्णकुटजकपित्थकंपिल्लकविभीतकरोहितक-
कुसुमानि तच्चूर्णं वा क्षौद्रेण लिह्यात् ॥ हरीतकीचूर्णं वा पिबेद्वा त्रि-
फलामुस्तादेवदारुहरिद्राकाथं ॥ असनचित्रकत्रिफलादावीकलिङ्ग-

कानां वा सक्षौद्रं ॥ तद्वद्गुड्याः स्वरसमामलकानां वा ॥ विशेषतस्तु
 करुमेहेषु कटफलमुस्तारोधाभयानां समाक्षिकं कषायं ॥ तगरविडं-
 गद्विहरिद्राणां वा ॥ चंदनागुरुकुष्ठदेवदारूणां वा ॥ पाठाग्निमंथचवि-
 कात्रिफलानां वा ॥ पित्तप्रमेहेषु रोधसेव्यार्जुनचंदनानां निवामृता-
 मलकपटोलानां वा ॥ शिरीषसर्जार्जुनकेसराणां वा ॥ फलिनीक-
 मलोत्पलकिंशुकानां वा ॥ कुटजोत्पलकटंकटेरीणां वा ॥ तेष्वपि-
 च विशेषेण पिबेदुदकमेहादिषु कमात्कषायं पारिजातकस्य वैजं-
 यंत्याः सप्ततुल्यस्यारिष्टस्य निशायाः ककुभचंदनयोश्चित्रकस्य पा-
 ठाजौगकयोः खदिरस्य त्रिफलाऽऽरग्वधयोश्च मधुपुतं पिबेच्च ॥
 सिकतामेहे हिंगुप्रवालकैलालवणानि मद्येन मूत्रेण क्षारोदकेन वा
 ॥ क्षारमेहादिषु त्रिफलाया असनादेर्न्यग्रोधादेः शामाकस्य चंदनमं-
 जिष्ठयोः गुडुचीतिंदुकास्थिकाश्मर्यखर्जूराणां च मधुपुतं ॥ शोणि-
 तमेहे मदयंतीपत्रकलकं च सक्षौद्रं शीतांबुना ॥ वातजेष्वापि यापना-
 र्थं करुपित्तोल्बणेषु पिबेत्कषायं ॥ तत्र वसामेहेऽग्निमंथस्य ॥ मज्ज-
 मेहेऽमृताचित्रकयोः कुष्ठकुटजपाठाकटुरोहिणीकल्कमिश्रं ॥ हस्ति-
 मेहे हस्तिमूकरोष्ठास्थिक्षारं ॥ मधुमेहे कदरखदिरपुरकषायं ॥ कफा-
 नुगतेषु तु वसादिमेहेषु यथास्वकषायेण साधितानि तैलानि ॥ पित्ता-
 नुगतेषु च घृतानि यमकं वा प्रयुंजीत ॥ एतेन शेषेष्वपि मेहेषु स्नेह-
 विकल्पउक्तो वेदितव्यः ॥ तथा कषायसंसृष्टकैः स्नेहैः कफपित्तमू-
 त्रमेदसामनिलस्य चोपशमो भवति ॥ त्रिकंठकातिविषाभल्लातकरो-
 धवचापिचुमंदघननिशाऽजमोदार्जुनाश्वंतकपटोलसोमबल्कमंजिष्ठा-
 पद्मकचंदनागुरुभिश्च स्नेहो विपक्वः सर्वमेहघ्नः ॥ दशमूलहरीतकीदे-
 वदारुकरंजहृद्यद्विवर्षाभूदंतीभूमिकदंबभल्लातकशठीपुष्करमूलार्कमू-
 लसुह्रीमूलवरुणमूलपिप्पलीमूलानि प्रत्येकशो दशपलोन्मितानि य-

बकोलकुलत्थप्रस्थत्रयं चाष्टगुणैः भसि साधयित्वा पादशेषं कषायम-
 वतारयेत् ॥ तेन च विडंगकंपिलकभाङ्गीरोहिषचविकापिप्पलीद्वयत्रिवृ-
 न्निचुलविश्वभेषजप्रतीवापं घृतप्रस्थं विपचेत् ॥ एतद्धान्वन्तरं सर्पिः स-
 र्वप्रमेहपिटिकाकुष्ठविषशोफाशौगुल्मविद्रधिप्लीहजठरश्वासकासवर्ध्म-
 पांडुरोगवातशोणितोन्मादापस्मारहरं ॥ आहारं च यवविकृतिप्रायं म-
 ध्वामलकोपेतमाहारयेत् ॥ यथायथं प्रमेहघ्नौषधिनिर्घूहैः सुबहुशो
 यवान्भावयित्वा सक्तुमंथान् यूषधानागंजनवाट्यादीन्विविधांश्च लघू-
 न्नक्ष्यानुपकल्पयेत् तद्वद्गोधूमान् यवांश्च खरजठरस्थितैश्च यवैर्वा ॥
 यवो हि बद्धमूत्रो मेदःपित्तकफहरः स्थैर्यकरश्च ॥ तथा शालिषष्टिकं
 तृणधान्यानि मुद्गादयस्तिक्तानि शाकानि जांगलानि च पिशितानि
 शूल्यानि परिशुष्काणि प्रदिग्धानि भृष्टचणकोपदंशानि विविधानुपा-
 नान्युपयुंजीत ॥ रोध्रदूर्वाशठीविडंगत्रिफलापुष्करमूलचतुर्जातकक-
 मुकचविकायवानी श्यामाभाङ्गीद्वि विशालाभूनिंबनागरचित्रकपिप्पली
 मूलकदुरोहिणीकुष्ठपाठेंद्रयवातिविषाप्लवनखमरिचानि कर्षाशान्यपां
 कलशे विशृत्य तुर्यशेषे रसे पूते जतुशृतपुराणघृतभाजनस्थेऽर्द्धभागेन
 मधु निधाय पक्षमुपेक्षितोऽयं रोध्रासवः ॥ स मेहकुष्ठकिलासस्थौल्या-
 रोचककृमिपांडुरोगाशौग्रहणीदोषान्निहन्ति ॥ दशमूलदंतीत्रिवृच्छा-
 माश्रेयसीचित्रकपुनर्नवासुधाधवैकैषिकागंडीरगुडूचीनां पृथक् पंच-
 विंशतिपलान् भागांस्त्रिफलाढकं सलिलद्रोणैर्दशभिः पादशेषं निर्यूह-
 मवतारयेत् ॥ तस्मिन् पूतशीते शुचिभाजनस्थे पुराणगुडतुलाद्वयं
 गोमूत्राढकमयोरजोऽर्द्धाढकं मागधिकाप्रस्थं कुटजार्जुनकुष्ठरुमिग्नव-
 चाचित्रकपलानि च द्वादश प्रतिवापं दत्त्वा मासं स्थापयेत् ॥ एष मू-
 लारिष्टः समानः पूर्वेण ॥ असनादिद्रव्याणि पृथग्विंशतिपलान्यंभसौ
 घटाष्टके क्वाथयेत् ॥ चतुर्थस्थितं परिशुतं सुशीतं गुडपलशतद्वयेन म-
 ध्वर्द्धाढकेन श्लक्ष्णपिष्टेन पृथक्पलांशेन वत्सकादिना संयोज्य सक्षौत्रे-

ण पिप्पलीचूर्णेनांतः प्रलिप्ते जनुशृते घृतकुंभे आवाप्य यवपले निधा-
 पयेत् ॥ तत्र च तनूनि खदिरांगारप्रतप्तानि तीक्ष्णलोहपत्राणि बहु-
 शो निमज्जयेदालोहविलयनाच्च ॥ त्रींश्चतुरो वा मासानयं विधृतो लो-
 हारिष्टः पूर्वस्मादधिकगुणः ॥ सीधुमधुमाधवान्यपि च निगदानि पि-
 बेत् ॥ निवृत्तमद्यस्तु सारौदकं दर्भांसो मधुकपित्थातिदुकमरिचानुवि-
 द्धानि पानकानि रागखांडवांश्च सार्षपिकान्यनुपानानि च तद्विधानां ॥
 उष्ट्राश्वतरखरपुरीषचूर्णानुविद्धं चास्मै दद्यादशनं ॥ मुस्तामृतागंडीर-
 द्विहरिद्रासारिवादिदुर्भर्षाभूदित्रिकंटकव्योषफलगुह्यपल्लवश्या-
 मासुरदारुकालाविडंगपाठाक्रांपिल्लकभाङ्गीनिदिग्धिकादंतीचित्रककटु-
 कैरंडमूलानि समान्यैकघ्यं चूर्णयित्वाऽयश्चूर्णं द्विगुणं श्लक्ष्णमावाप्य-
 मद्यानुपानं मधुनाऽवल्लिह्यात् ॥ पिबेद्वा सुखोदकेन त्रिफलांभसा वा
 ॥ तेन मेहप्लीहहलीमकपांडुरोगश्वयथुदुर्गमगुल्मोदराणि शीघ्रमुपशा-
 म्यन्ति ॥ द्विविधोपक्रमणीयोक्तांश्चातिस्थौल्यदिगदयोगांश्च शीलये-
 त् ॥ प्रवृद्धमेहः प्रगाढव्यायामोद्वर्तनस्नानविलेपनानि च रूक्षाभिरौ-
 षधीभिः ॥ अधनस्तु छत्रपादत्रविरहितो मुनिवृत्तिर्योजनशतमधिकं
 वा गच्छेत् ॥ श्यामाकनीवारामतिदुककपित्थाश्मंतकफलमूलाहारो
 वा मृगैः सह वसेत् ॥ गोभिर्वा तन्मूत्रशकृद्वृत्तिः परिभ्रमेत् ॥ तडागानि
 वा खनेत् ॥ रुशं त्वतिविरुद्धैर्हृहयेत् ॥ शराविकाद्यास्तु पिटिका अ-
 पक्वाः शोफवट्टपाचरेत् पक्वाश्च व्रणवत् ॥ पूर्वरूपेष्वेव तु तासां पाने
 वनस्पतिकषायं वस्तमूत्रं चोपदिशन्ति ॥ तीक्ष्णं च संशोधनं ॥ दुर्विरे-
 च्या हि मधुमेहिनो भवंति ॥ मेदोऽभिव्यासदेहत्वात् ॥ तैलं च व्रण-
 रोपणार्थमेलादेः कुर्वीत ॥ आरग्वधादेः कषायमुद्वर्तने ॥ असनादेः प-
 रिषेचने ॥ वत्सकादेः पानभोजनेषु ॥ पाठाचित्रकशार्ङ्गैष्टाक्षुद्राबृहती
 सारिवासोमवल्कसप्तपर्णारग्वधकुटजमूलचूर्णं मधुनाऽवल्लिह्यान्नवाय
 सं वा ॥ असनादिवर्गस्य वा कषायं परिगृह्य परित्साव्य च पुनः प्रियं-

ग्धामलकरोधदंतीरुणायस्ताम्रचूर्णावापं च दर्वीप्रलेपिनमवतारयेत् ॥
 तं यथाबलमवल्लियात् ॥ यद्यथास्त्रं च प्रमेहघ्नौषधानिर्यूहैस्तद्भावि-
 शिलाजनुतुलोपयुक्ता सर्वमेहान्सपिटिकानपकर्षतीति ॥ भवति चात्र
 ॥ मागध्रमधुकं रोधं कुष्ठमेलाहरेणवः ॥ समंगा धातकीपुष्पं सारिवा
 रजनीद्वयं ॥ प्रियंगवः सर्जरसः पद्मकं पद्मकेसरं ॥ मातुलुंगस्य पत्रा
 णि मधूच्छिष्टं ससैधवं ॥ तैस्तैलं सिद्धमभ्यंगाच्छोधयेद्रोपयेत् च ॥
 दुष्टाहःपिटिकागंडगंडमालाभगंदरान् ॥ पिटिकाः साधयेच्छीघ्रं ता ह्य
 सूनू घ्नन्ति मेहिनः ॥ अनुशेषानपि भिषग्यथाबलमुपद्रवान् ॥ सर्वजा-
 न्वा महामर्मसंश्रयादनुपगतः ॥ सुबहूपद्रवत्वाच्च प्रमेहो दारुणो ग-
 दः ॥ इति प्रमेहचिकित्सितं नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

अथानो विद्रधिद्विचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ सर्वमेव विद्र-
 धिमामं शोफविधिना यथादोषमुपाचरेत् ॥ प्रथमं शोणितमपहरेत् ॥
 पाकाभिमुखं चोपनास्य पक्वं पाटयित्वा व्रणवच्चिकित्सेत् ॥ आभ्यंतरे
 तु विद्रधौ वरणादिकाथमूषकादिप्रतीवापं पिबेत् ॥ आभ्यामेव च वर्गा
 भ्यां विरेचनद्रव्यैश्च पानाय सर्पिः प्रकल्पयेत् ॥ आस्थापनमनुवासनं
 च ॥ मधुशिगुं च पानभोजनलेपनेषु ॥ शिलाह्वयं वा कल्पविधिनोप-
 युंजीत गुग्गुलुं वा ॥ यथादोषं च सर्वशो गुल्मवदुपक्रमेत् ॥ त्रिफ-
 लामधुकपिचुमंदकदुकापटोलानि शाणांशानि त्रिवृत्त्रायमाणाकर्षं म-
 मूरपलं चैकध्यमष्टगुणैः भसि साधयित्वा तं रसं घृतमूर्च्छितं ॥ तेन वि-
 द्रधिगुल्मज्वरदाहशूलतृष्णादृद्रोगभ्रमारतिमूर्च्छारक्तपित्तकामलाकु-
 ष्ठबीसर्पाः प्रशाम्यन्ति ॥ त्रायमाणाप्रस्थकाथे मुस्तकदुकातामलकी-
 त्रायमाणाचंदनदुरालभाजीवन्तीवीरोत्पलैः पालिकैर्घृतप्रस्थं क्षीरामल-
 कसप्रस्थद्वयोपेतं विषकं समानं पूर्वेण ॥ द्राक्षामधुकखर्जूराम्भीरुवि-
 दारीपरूषकत्रिफलाकाथे क्षीरेक्षुधात्रीस्वरससमेतमभ्यागर्भं सर्पिर्वि-

पाचयेत् ॥ तच्छीतं मधुशर्करापादयुक्तं समानं पूर्वेण ॥ मृशं च शृंगा-
दिभिः शोणितमवसेचयेत् ॥ यथासन्नं बाहुमध्ये वा सिरां व्यधेत् ॥ प-
च्यमानं च कोष्ठगतं बहिरुन्नतमुपनाहयेत् ॥ तत्रैव पिंडिते शूले त-
त्पार्श्वपीडनेन लब्धसुप्तौ शस्त्रकर्मविधिनिर्दिष्टैश्च चिन्हैः पक्वमुपलक्ष्य-
भित्वा व्रणवत्साधयेत् ॥ आभ्यंतरण्ण च पक्वमूर्ध्वमधो वा प्रवृत्तं पू-
यमुपद्रवान् परिरक्षन्नुपेक्षेत दशाहमात्रं ॥ असम्यग्वहति वा क्लेदे त-
न्निर्वापणार्थमम्लसुराम्लासवमैरेयोष्णोदकान्यतमेन वरणादि मधुशि-
थुं वा पिबेत् ॥ तन्मूलैर्वा कृतां यवागूं यवकोलकुलत्थयूपेण वाऽश्नीयात्
॥ ऊर्ध्वं च दशाहात्तिल्वकधृतेन त्रायमाणाधृतेन वा यथाबलं विशो-
धयेत् ॥ विशुद्धश्च तिक्तकमल्पमल्पं सर्पिर्मधुनोपेतमुपयुंजीत ॥ यथा च
नोरिति पाकं तथा प्रयतितव्यं ॥ शीघ्रविदाहित्वाद्धि तस्य विद्रधि रिति
संज्ञा ॥ पक्वे पुनर्दैविकी सिद्धिराशुकारितया सर्वाभयेभ्यो विद्रधेः ॥ स-
ति च मेहे प्रमेहचिकित्सितमीक्षते ॥ स्तनविद्रधिमपि व्रणविशोधने-
नोपचरेत् ॥ पच्यमानं यथेष्टभोजनेन पाचयेत् ॥ न पुनरुपनाहयेत् ॥
उपनद्धो हि स्तनो मृदुमंसतया शीघ्रमेव सद्यः कोपमवाप्यावदी-
र्येत ॥ पक्वे च पुनः स्तनविद्रधिं स्तन्यवाहिनीः सिराः सचूचुकं च रु-
ष्णमंडलं परिहरंश्छस्त्रेणोपक्रमेत ॥ सर्वासु चामविदग्धपक्वव्रणावस्था-
सु स्तनं विनिर्दुहीत दंतादिविद्रधीनामपि यथास्वमेव वक्ष्यते लक्षणं
साधनं च ॥ वृद्धौ तु मारुतजे त्रिटल्लिग्धमातुरं खिन्नं च मिश्रकसु-
कुमारकतिल्वकैरंडकोशाग्रफलश्लेहानामन्यतमेन विरेचयेत् ॥ ततो-
ऽनिलव्रकाथकल्कैर्निरुहयेत् ॥ निरुद्धं च मांसरसेनाशितं यष्टीमधुक्क-
तैलेनानुवासयेत् ॥ स्वेदप्रलेपोपनाहंश्च प्रयुंजीत ॥ पक्वं च भित्वा व्रण-
मिव चिकित्सेत् ॥ पित्तवृद्धिं पित्तशोफवत् पक्वं च पित्तव्रणवत् ॥ कफवृ-

१ तन्निर्वहणार्थमिति पाठो भाति २ मिश्रक.रेहो गुल्मचिकित्सितोक्तः ३ सुकुमारकं
स्तु अस्मिन्नेवाध्याये वक्ष्यमाणः

द्विमपि कफशोफवत् ॥ पिबेच्च पीतदारुकषायं मूत्रेण ॥ कफग्रंथिवच्च सर्-
 वं विम्लापनवर्जमाचरेत् ॥ पक्वं च पादितं श्लेष्मव्रणवत् ॥ रक्तजं पित्तवृ-
 द्धिवत् ॥ प्रततं चात्र रक्तमपहरेत् ॥ मेदोवृद्धिं गवादिकरीषनुषकिण्वसुर-
 सादिभिरुष्णरुक्षैर्मूत्रपुक्तैः स्वेदयित्वा पुनस्तद्विधैरेव सुखोष्णैः सोत्से-
 धं लेपयेत् ॥ तद्वच्छिरोविरेकद्रव्यैर्वा ॥ स्निग्धं चैव फलसेवनीं परिहृ-
 रन् वृद्धिपत्रेण विदार्यापनीय च मेदः कासीससैधवमाक्षिकैः प्रतिसा-
 र्यं सीव्येत् ॥ ततः सुमनोग्रंथिकमनःशिलैलाभलातकैस्तैलमभ्यंगार्थं
 कुर्यात् ॥ आम्रणसंभ्रानाच्च स्नेहस्वेदौ ॥ मूत्रवृद्धिं स्निग्धैः स्वेदयित्वा व-
 स्त्रपट्टेन वेष्टयेत् ॥ ततोऽधस्तात्सेवन्या दकोदरवद्वीहिमुखेन विध्वा-
 नाड्या स्त्रावयेत् ॥ ततः स्थगिकाबंधं कुर्यात् ॥ व्रणे च शोधनरोपणा-
 नि ॥ अंत्रवृद्धिं फलकोशमसंप्राप्तं वातवृद्धिवदुपचरेत् ॥ पुनर्नवपल-
 शतं दशपलानि च पृथक्दशमूलपयस्याऽश्वगंधाशतावयैरंडमूलान्यपां-
 बहेऽष्टांशावशेषं साधयेत् ॥ पूतशीते च तस्मिन्निर्धूहे त्रिंशद्रुडपला-
 न्येरंडतैलप्रस्थं घृतद्विप्रस्थं क्षीरद्विप्रस्थं कल्कीकृतानि च द्विपलिका-
 नि द्राक्षानागरपिप्पलीपिप्पलीमूलयवानीयवक्षारचित्रकमधुकसैधवा-
 न्यावाप्यैकध्वं विपचेत् ॥ एतत्सर्वयंत्रणास्वपरिक्षेशनेन सुकुमाराख्यं
 सुकुमाराणां नारीणां क्षीणरेतसामप्रजानामल्पाग्नीनां च कामतोऽन्न-
 पाने वा प्रयुक्तमलक्ष्मीघ्नं कांतिकरं बल्यं बृंहणं वयःस्थापनं वर्ध्मवि-
 द्रधिप्रीहगुल्मोदावर्तशोफोदराशौर्भेद्व्योनिरोगेषु महावातव्याधिषु पर-
 ममौषधं ॥ गंधर्वहस्तमूलतुलां यवाढकं नागराद्विकुडवं च सलिलद्रोणे
 पादशेषं पचेत् ॥ तेन द्विगुणक्षीरेणैरंडतैलप्रस्थं साधयेत् ॥ कल्कपिष्टं
 चात्र दद्यात्पुनर्गंधर्वहस्तमूलकुडवं शुंठीपलं च ॥ एतद्गंधर्वहस्ततैलं
 तुल्यं पूर्वेण ॥ भवति चात्र ॥ यायाद्वर्ध्मं न चेच्छांतिं स्नेहरेकानुवास-
 नैः ॥ बस्तिकर्म पुरः कृत्वा वंक्षणस्थं ततो दहेत् ॥ अग्निना मार्गरो-
 धार्थं मरुतोऽर्द्धदुवक्रया ॥ अंगुष्ठस्योपरि स्त्राव पीतं तंतुसमं च

यत् ॥ उत्क्षिप्य सूच्या तत्तिर्यक् दहेच्छिप्वा यतो गदः ॥ ततोऽन्य-
पार्श्वेऽन्ये त्वाद्दुर्दहेद्वाऽनामिकांगुलेः ॥ गुल्मेऽन्यैर्वातकफजे ग्रीहि
चायं विधिः स्मृतः ॥ कनिष्ठिकानामिकयोर्विश्वाच्यां तु यतो गदः ॥
शंखोपरि च कर्णाते त्यक्त्वा यत्नेन सेवनीं ॥ व्यत्यासाच्च सिरां वित्थ्ये
दं त्रवृद्धिनिवृत्तये ॥ ॥ इति विद्रधिस्तनविद्रधिरुद्धिचिकित्सितं ना-
म पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

अथातो गुल्मचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ गुल्मो हि वातादृते
न संभवति ॥ तस्मात्तेषु सर्वेष्वपि प्रथमं स्नेहस्वेदौ वातहरौ ॥ स्नेहस्वेदोप-
संहितं मृदु विरेचनं तद्दिधान् बहुशो बस्तीनम्लमधुरलवणांश्च रसान् यु-
क्त्याऽवचारयेत् ॥ मारुते हि विजितेऽल्पेनापि यत्नेन शक्यमन्योऽपि
दोषो गुल्मेषु नियंतुं ॥ अथ वातोत्तरे रूक्षबद्धमरुच्छकृतमातुरं तीव्र-
जमनिलव्याधिविहितमन्यतमतैलं पाययेत् ॥ अथवा विडंगपंचकोल-
कमरिचत्रिफलाधान्यगर्भं सपयः सर्पिर्विपक्वमनेनैव वा कल्केन दशमू-
लकाथोपहितं राजयक्ष्मविहितं वा षट्पलं ॥ हिङ्गुधानकाम्लधेतससौव-
र्चलैलाविडशठीदाडिमयवक्षारचित्रकाजगंधाऽजमोदाजाजीपुष्करमू-
लवचात्रिटुकसुरसैर्वा दधियुक्तं हृषुषामरिचबाष्पिकासैधवदीप्यका-
जाजीपंचकोलकैः कोलमूलकदाडिमरसदधिक्षीरवत्सर्पिःसिद्धं सिद्धं
शूलविबंधहिध्माऽऽध्मानग्रीहृत्तृद्रोगग्रहणीहतनामकमिवध्वर्षपांडुक्षय-
श्वासकासयोनिरोगोदरज्वरारोचकेषु ॥ शुंठीपलं पिप्पलीपलमध्यर्द्धं
धानकात्कुडवं दाडिमं द्विकुडवं घृतपलानि विंशतिः क्षीरं चैकध्वं
विपचेत् ॥ एतत्सर्पिः समानं पूर्वेण ॥ लशुनस्य विगतत्वच-
स्तुलां प्रत्येकं पंचपलिकं महापंचमूलमष्टगुणोऽभसि साधयेत् ॥
तेन काथेन तदर्द्धशैश्च पृथक् सुरावधिमस्तुधान्याम्लदाडिमरसैः हिं-

गुचविकासैधवघ्नफलाऽमरदारुभिश्चाद्धपलिकैः प्रस्थोन्मितं घृतं शृतं
 समानं पूर्वेण ॥ वर्षाभूदयदशमूलाश्वगंधासुषवीच्छिन्नरुहाभा-
 द्वीराक्षैरंडवलाकालाशठीपुष्करमूलगंधपलाशान्दिपलांशान्प्रस्थं प्रस्थं
 च यवमाषकोलकुलत्थानां जलद्रोणे पादावशिष्टं विपाचयेत् ॥
 तेन पृथक् समातुलुंगदाडिमाश्रनकरसशुक्तनुषोदकारनालं घृतप्रस्थं
 दध्याढकोपेतं वचाकारवीशताण्डाद्विक्षारत्रिलवणत्रिकदुकरास्त्राकुंभ-
 निकुंभयवानीयवानकहिंसाऽम्लवेतसनीलिनी फलविडंगदाडिमहिंगु-
 पापाणभेदकोषकवृषकहपुषाभाद्वीश्वदंष्ट्रात्रभुसैर्वारुबीजाज्जाजीसारि-
 वोपकुंचिकाप्रंथिककुस्तुंबरीतुंबरुफलमूर्वाचित्रकसुरसागजपिप्पली -
 गर्भं साधयेत् ॥ द्वाधिकारव्यमेतत्सर्पिः समानं पूर्वेण ॥ मूत्रघातो-
 न्मादाप्रस्मारवातव्याधिहरं च ॥ पिबेद्वा व्योषपटुंथाकमिघ्न कदुका-
 चित्रकसौवर्चलाभयायवक्षारैर्दशांशं क्षत्रियुक्तं साधितं सर्पिः ॥ क्षी-
 रायोग्याय च सुरामदिरामस्तुदधिसरदाडिमरसानामन्यतमं विद-
 ध्यात् ॥ अभ्यंगपूर्वं चैवं सदा स्वेदयेत् ॥ स्नेहस्वेदौ हि सम्यक् प्रपु-
 त्तौ स्रोतसां मार्दवमुपजनय्यानिलं जित्वा च विबंघमाशु गुल्ममपक-
 र्पतः ॥ तच्च हृदयजे विशेषेण स्नेहपानमिच्छंति ॥ वस्तिजे वस्तिमुभयं
 नाभिपार्श्वश्रये विबंधानिलवर्चसश्च दीप्ताग्नेः स्निग्धोष्णानि रंहणानि
 चान्नपानानि पुनः पुनश्च स्नेहपाननिरुहानुवासनानि कफपित्तानुरक्षि-
 णा प्रयोज्यानि ॥ अन्यथा कफो वृद्धस्तंद्रागौरवारुचिद्वह्नासामिसा-
 दान्कुर्मात् ॥ तमुल्लेखयेत् ॥ तत्कृतेषु च शूलानाहविविधेष्वनंतरोक्ता-
 नां घृतान्प्रमौषधैश्चूर्णवर्तिगुलिकाकाथान्कोलदाडिममातुलुंगसुरामंडत-
 क्रमस्तुधान्याम्लोष्णोदकानामन्यतमेन प्रकल्पयेत् ॥ अपिच ॥ त्रिलव-
 णहपुषाऽजमोदाजगंधावचाहिंगुपाठोपकुंचीशठीजीरकाज्जाजीकुस्तुंब-
 रीबाष्पिकाकारवितुंबुरुस्वर्जिकायावशूकमार्द्रकरसेनासकृद्भाषितं यः
 पिबेत्पातराहारकालेऽथवा मासमात्रं हिताशी नरः ॥ मृतमशिशिरवा-

रिणाऽजाजीपौष्करं वा ॥ दाडिमं तित्तिडीकं विडंगानि भाङ्गी वरी वेत
 सोऽम्लो मिशिमरिचगजकर्णाभयापंचकोलानि कोलानि कुंभा निकुं-
 भा विशाला यवानी सुराहं च तत्सर्वमेकत्र सुश्लक्ष्णचूर्णीकृतं बी-
 जपूरकरसेन मद्येन तत्रेण मूत्रेण कोलाभसा मस्तुना पेयया
 सर्पिषोष्णेन दुग्धेन कौलत्थेन यूषेण वा क्षारनिश्च्योतिततोयेन वा
 दाडिमाद्वा स्तेनात्मवानेभिस्त्वौषधैः साधितं वा घृतं ॥ हृदयगुदकटीय-
 कृत्स्नीहगुद्याश्रितं तस्य शूलं प्रणश्येत् ॥ तथा गुल्मविष्टं भदुर्नामक-
 च्छोदराध्मानहिध्माविबंथाः स्रग्ध्मारुचिश्वासकासाः ॥ प्रपक्तं च श-
 क्तो भवेत्पावकः प्राश्यमानानि पषाणचूर्णान्यपि ॥ अभयापलहय-
 मम्लवेतसपलहयं पालिकान् वचाविश्वभेषजत्रिष्टुदंतीचित्रकशठीपु-
 ष्करजटायावशूकान् कार्ष्णिकान्मरिचाजाजीसैधवोमृक्तंचिकाशितिवा-
 रकयवानीधातकीपुष्पविडंगान् हिंगुत्रिकर्षं च चूर्णितं पूर्ववद्भाषितं
 पीतं समानं तेन ॥ यवानीशतपुष्पानागकेसरवचामुस्तव्योषपाठागुग्गु-
 लुत्रिवृतागजपिप्पलीतालीसैलाऽपाप्मार्गद्रवंतीनिदिग्धिकामूलानां भा
 गो भागश्चाम्लवेतसस्य तत्सूक्ष्मरजीकृतं मातुलुंगदाडिमबदररससी-
 धुसुरोष्णसलिलान्यतमपीतं शूलगुल्मवर्ध्मानाहोदरकोष्ठसैमित्पार्शो-
 ऽश्मरीमूत्रग्रहकटीपृष्ठग्रहग्रहोन्मादापस्मारस्कंदशुक्राग्निसादातपनय-
 ति ॥ तिलकुंतलपलाशसर्षपयवनालमूलकबीजानामंतर्धूमदग्धानां क्षा
 रं गोजाविमहिषीखरहस्तिमूत्रैर्बहुकृत्वो गालयेत् ॥ तत्तत्तदच्छं शीतं
 शुंठीसैधवकृमिघ्नचूर्णप्रतीवापमधिशृत्य लेहीभूतमाददीत ॥ तत्तैल-
 युक्तं समानं पूर्वेण ॥ महौषधदेवदारुदंतीत्रिवृत्पाठाक्षारहृयत्रिफलो-
 पकुंचिकाचविकाहीमिपिप्पलीहृयपिप्पलीमूलसर्पसुगंधाकुष्ठकटुरोहि
 णीनामर्द्धपलिकान् भागान् पलं पलं च पंचानां लवणानामेकत्रचूर्ण-
 यित्वा दध्ना त्रिवृतेन चाप्लाव्य कलशोदरेऽतर्ध्वनं पाचयेत् ॥ तमग्निवर्णी
 च कलशमपनीय क्षारमाददीत ॥ एष क्षारागदो भेदविहितः समानः

पूर्वेण ॥ सर्पमूषिकदष्टगरापस्मारोन्मादाश्मरीयोनिशुक्रदोषांश्च साध-
यति ॥ पित्तं च विरुद्धमंतःसंतापं जनयति ॥ तत्रैरंडतैलं सपयस्कं
विरचनार्थं च पिबेत् ॥ सकफस्तु वारुणीमंडमिश्रं ॥ अत्युद्रिक्तपित्त-
स्त्रिफलां त्रायमाणां वा क्षीरेण ॥ विरिक्तस्यापि संतापानुवृत्तौ रक्त-
मवसेचयेत् ॥ विद्विबधे चोदावर्तक्रमं कुर्यात् ॥ लुंचिततिलपलद्वयं
शुंठ्यर्द्धपलं च पिष्टं गुडपलोपेतमुष्णेन पयसा पिबेत् ॥ तद्वातगुल्मो-
दावर्त्तयोनिशूलानपोहति ॥ तथा क्षीरशृतेन महापंचमूलेन शिलाह-
यं लशुनं तु क्षीरेण सिद्धं पीत्वा गुल्मोदावर्त्तगृध्रसीहद्रोगविद्रधिशो-
षविषमज्वरान् जयति ॥ बृहतीद्वयबिल्वगोक्षुरकैरंडमातुलुंगीमूलपा-
षाणभेदकाथः सयवशूको गुल्मशूलहरः ॥ माषपर्णीमुद्गपर्णीसहदेवा-
रुस्वपंचमूलैरंडेक्षुबालिकानिर्यूहो यवक्षारोपेतः सर्वकोष्ठशूलघ्नः ॥
देवदारुनागरैरंडमूलपौष्करमूलानां काथः सर्वशूलघ्नः ॥ पौष्करमूलदु-
रालभायवशुंठीनां वा ॥ तैलारनालमूत्रमदिरायावशूकाश्चैकत्र पीता
गुल्मोदरानाहप्लीहहराः ॥ स्वेदांश्च विविधान्पुनः पुनर्योजयेत् ॥ स्नंसनार्थं
नीलिनीफलचूर्णयुक्तानि पूर्वेषूक्तानि हवींषि पिबेत् ॥ अथवा रामठस्यै-
को भागः सैधवस्य त्रयो नवैरंडतैलस्य सप्तविंशतिर्लशुनस्वरसस्य तदै-
कध्वं कृत्वा पीतमुदरगरगुल्मवध्मप्लीहशूलहरं ॥ नीलिनीबलाव्याघ्री-
कटुकाफलत्रिकटुकराक्षारुमिग्नानि पालिकान्यपामादके साधयित्वा-
ऽष्टभागशिष्टमवतारयेत् ॥ तेन स्नुहीक्षीरपलप्रतीवापं दधिसमं सर्पिः प्र-
स्थं पचेत् ॥ तत्पेयामंडेन सह रसाशिना नीलिनीघृतं पलमात्रया पीतं
गुल्मप्लीहकुष्ठश्वित्रजठरव्यंगशोफज्वरपांडुरोगोन्मादानपकर्षति ॥ दु-
र्विरेको हि सर्वैव गुल्मी मारुताभिभूतकोष्ठत्वात् ॥ तस्मात्सुस्निग्ध-
मेन स्नेहविरैकैर्वा शोधयेत् ॥ पित्तगुल्मे तु स्निग्धोष्णेन जाते स्नंसनार्थं
मधुना कंपिल्लकमवल्लिह्यात् ॥ द्राक्षाभयारसं वा सगुडं पिबेत् ॥ क-
ल्पोदितानि वा विरेचनानि युंजीत ॥ रुक्षोष्णसमुद्भूते पुनः संश-

मार्थं तिक्तकं वासाघृतं वा पिबेत् ॥ अथवा तृणपंचमूलकाथेन जी-
वनीयकल्केन च सिद्धं सर्पिः ॥ तथा न्यग्रोधादिगणेन तृणपंचमूला-
दिभिर्वा पृथक्साधितं क्षीरं ॥ रूक्षोष्णजेऽपि चात्ययिके सामान्यतो-
वा समुत्पन्ने विद्रधिविहितानां त्रिफलादिकाथत्रायमाणाघृतद्राक्षाशृ-
तानामन्यतमं पिबेत् ॥ क्षीरं वा त्रायमाणाशृतं कोष्णं पीत्वा क्षीरमेव
सुखोष्णमनुसुखं पिबेत् ॥ पक्काशयस्थे वा गुल्मे क्षीरवस्तिभिः सति-
क्तैः संशोधयेत् ॥ शीतद्रव्यसिद्धैश्च स्नेहैरभ्यंजयेत् ॥ मणिकनकरज-
तताम्रभाजनानि च शिशिरवारिपूर्णानि गुल्मदेशस्योपरि धारयेन्मु-
क्तावलीश्च सुशीताः ॥ एवमसिद्धौ विदाहपूर्वकपेषु चासृक् स्रावयेत्
॥ स्त्रुतरक्ते च जांगलरसैर्लब्धबलमर्तिशेषनाशाय पुनः सर्पिरभ्यासये-
त् ॥ विद्रधिवच्च विदह्यमानमुपनाहयेत् ॥ पर्यागतमपि तद्दुपलक्ष्य
तथैव सर्वथोपचरेत् ॥ श्लेष्मगुल्मिनं प्रागेव विधिवद्दामयेदवम्यमुप-
वासयेत् ॥ लंघितस्योष्णकटुतिक्तदीपनं संसर्गमाचरेत् ॥ तथा स्वेद-
नानि वातगुल्मोक्तादीनि च घृतानि द्विगुणाहिङ्गुक्षारास्तवेतसानि ॥
दशमूलकाथव्योषदाडिमहिङ्गुयवक्षारबिडसैधवयुक्तं सर्पिः सिद्धं श्ले-
ष्मगुल्मघ्नं ॥ भल्लातकपल्लव्यं लघुपंचमूलं च पालिकमुदकाढके प्र-
पाचयेत् ॥ प्रस्थशेषे तस्मिन्क्षीरप्रस्थे च सर्पिःप्रस्थं हिङ्गुविडङ्गशठी-
बिडसैधवक्षाररास्त्रानागरपिप्पलीषड्ग्रंथामधुकचित्रकैः कार्ष्णिकैर्विपचे-
त् ॥ एतद्भल्लातकघृतं कफगुल्मप्लीहकासश्वासग्रहणीपाण्डुरोगघ्नं ॥ ष
द्वपलं वा द्विगुणक्षीरं क्षीररहितं मस्तुदधिकांजकार्द्रकरसाढकद्वयोपे-
तं साधयित्वा प्रयुंजीत ॥ हिङ्गुहरीतकीपुष्करमूलशुंठीसैधवबिडश्या-
मायवक्षारतुंबुरुचूर्णौ यवकाथाप्लुतः सर्पिर्भृष्टो भक्षितः शूलगुल्मका-
ठिन्यघ्नः ॥ ततोऽस्य सर्वमङ्गं गुल्मं च साध्मानं सविबन्धं कठिनमुञ्जतं
गूढमांसं स्थिरं महावास्तुं च बहुधा बहुशश्च स्वेदयेत् ॥ स्निग्धस्निग्ध-
शरीरस्य च शिथिलतां गते गुल्मे यथोक्तां घटिकां लगयेत् ॥ संग-

हीने च गुल्मे षटीमपनयेद्विद्याद्वा ॥ ततो हृदयमंत्रं च वर्जयन् गु-
ल्मं विमर्गाजपदादर्शन्यतमेन वस्त्रांतरितं प्रपीडयन् प्रमृज्यात् ॥ त-
तः सालवणादिभिः सुखोष्णैर्लेपयित्वा लोहपात्रैः स्वेदयेत् ॥ एवममु-
ना क्रमेण स्थानादपमृते शिथिलीभूते गुल्मे विस्फोतेहवतो दशमूलि-
कांश्च वस्तीन् विदध्यात् ॥ नीलिनीघृतमेतद्विगुणप्रमाणं पाययेत् ॥
उदरोक्तानि च सर्पीषि च त्रिफलाकुम्भनिकुम्भदशमूलानां षोडशांशा-
वशिष्टं काथं घृतमैरंडतैलं क्षीरं चैकतः साधयेत् ॥ अयं मिश्रकस्त्रेहः
कफगुल्मवातविद्विग्ंधोदावर्तह्रीहोदरयोनिशूलान्यपकर्षति ॥ पिप्प-
ल्यामलकद्राक्षाश्यामाद्यैः पालिकैरैरंडतैलहविषोः प्रस्थौ षड्गुणे पय-
सि पचेत् ॥ अयमपि मिश्रकस्त्रेहो गुल्मानां खंसनो वृद्धिविद्विधिगु-
ल्मवातव्याधिषु च परममृतं ॥ दंत्याः पलानि पंचविंशतिस्तावंत्येव
चित्रकस्य तावंत्येव हरीतक्यः सर्वमेकत्र सलिलकलशेऽष्टांशावशि-
ष्टं साधयित्वा पूत्वा च तस्मिन् ता हरीतकीः पंचविंशतिश्च गुडपला-
नि तैलार्द्धकुडवं चूर्णीकृतं त्रिवृताकुडवमर्द्धपलोन्मितां मागधिकां म-
हौषधं च प्रक्षिपेत् ॥ ततो मृदग्निना लेहीभूतेऽवतारिते शीते च तैल-
समं मधु कर्षांश्च चतुर्जातकचूर्णं मिश्रयेत् ॥ एता दंतीहरीतक्यः
साबलेहाः पंचविंशत्यहोभिर्भक्ष्यमाणा गुल्मार्शःश्वयथुकुष्ठकामला-
रोचकग्रहणीपांडुहृद्रोगोत्क्लेशह्रीहोदरविषमज्वरानपघ्नन्ति ॥ हृद्यं च सु-
खं च विरेचनं ॥ गुडक्षीरभावितं वा त्रिवृताचूर्णं सर्पिर्मधुभ्यामवलिष्यात्
॥ गुग्गुलुं वा गोमूत्रेण पिबेत् ॥ तेन वा श्यामात्रिवृत्कुष्ठदंतीगुग्गुलुक्षा-
रहरीतकीपीलुरसं वा समसर्पिलवणं भूत्रवस्ति वा ॥ क्षामांश्च तांस्तां-
स्तत्र तत्रोक्तान् क्षीररसस्निग्धाहारो ब्रह्मेकाहं विश्रम्य प्रयुंजीत ॥
क्षारो हि श्लेष्माणं स्निग्धस्थिरमधुरमाशयान्छिदन्क्षरयति ॥ कफरु-
द्धमार्गशुल्क्यर्थं विविधांश्चूर्णलवणतकारिष्ठासवानवचारयेत् ॥ पिप्प-

लीमिप्पलीमूलसैधवाजाजीचित्रकचूर्णयुक्तां च जीर्णसुरां ॥ अपिच ॥
 बमनैर्लवनैः स्त्रैदैः सर्पिःपानैर्विरेचनैः ॥ बस्तिभिर्गुलिकाचूर्णक्षारारि-
 ष्टासवैरपि ॥ श्लेष्मिकः कृतमूलत्वाद्यदि गुल्मो न शाम्यति ॥ तदा
 दाहं हृते रक्ते कुर्यादंते शरादिभिः ॥ अथ वस्त्रांतरितं सपर्यंतं गुल्म-
 निचयं प्रदीप्तेन शरलोहामिमंथतिदुककाष्ठानामन्यतमेन नाभिबस्ति
 हृदयांत्ररोमराजीः परिहरन्नातिगाढं परामृशेत् ॥ ततः कषायस्वादुशी
 तैरग्निवेगमुपशाम्यं व्रणोपक्रमं कुर्वीत ॥ व्यामिश्रदोषे तु व्यामिश्र-
 मिदमेव यथोक्तं विदधीत ॥ रक्तगुल्मे पुनरतीतप्रसवकालाया यो-
 पितः स्नेहस्वेदपूर्वं स्नेहविरेचनं वितरेत् ॥ पलाशक्षारोदकसिद्धं च य-
 मकं गुल्मभेदनाय तीक्ष्णोष्णं च विधिं ॥ एवमभिद्यमाने योनिविरे-
 चनार्थं क्षारेण महावृक्षक्षीरेण वा युक्तं पल्लं ताभ्यां वा भाविता-
 न्कदुकमत्स्यांस्तत्पित्तभावितान्वा वराहपित्तभावितान्वा नक्तकान-
 धोभागिकद्रव्यभावितान्वा सगुडक्षारकिण्वं वा बस्तिं च सक्षारक्षी-
 रमूत्रेण दाशमूलिकमुत्तरबस्तिं च योजयेत् ॥ प्रवृत्तं तु रक्तं रसो-
 दनाशिन्या उपेक्षेत ॥ अतिप्रवृत्तं रक्तपित्तोपक्रमेण साधयेत् ॥
 सर्वेषु चान्नपानस्वरूपज्ञो गुल्मेष्वाहारमग्निबलापेक्षी युंजीत ॥ आ-
 नाहादिष्वप्यामशुद्धवातोदावर्तानुरोधेन मुल्मवत्प्रतिकुर्यादिति ॥
 भवति चात्र ॥ मंदेऽग्नौ वर्द्धते गुल्मः प्रदीप्ते तु प्रशाम्यति ॥ शमप्र-
 कोपौ दोषाणां सर्वेषां यत्तदाश्रयौ ॥ इति गुल्मचिकित्सितं नाम
 षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

अथात उदरचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ सर्वमेवोदरमतिमाश्र-
 दोषसंचयानुबन्धेन स्रोतोमुखनिरोधाद्वाकुलानिलतया यत्प्रजायते
 तस्मादग्नीक्ष्णमुदरी विरेचनान्युपयुंजीत ॥ मूत्रक्षीरान्यतरयुक्तमेरंड-
 तैलमहरहर्मासमेकं द्वौ वा ॥ क्षीराहारो वा गव्यं माहिषं वा मूत्रं ॥ उद्धी-
 क्षीरवृत्तिर्वाऽऽसीत ॥ शोफशूलानाह्नृणमूर्च्छांपरीतो विशेषेण पयोऽनु-

पानां गोमूत्रेण प्राणदां पिबेत् ॥ पिप्पलीसहस्रं वा सुहीक्षीरभावितं
 सेवेत् ॥ तद्भाविनेन वा कृष्णाऽभयाचूर्णन कासरगुगुलुं ॥ सैधवाजमो
 दयुक्तं वा निंबतैलं ॥ अथवाऽऽर्द्रकरसानुविद्धं सिद्धं वा ॥ हरीतकीचू-
 र्णप्रस्थयुक्तमाढकं घृतस्यांगारेष्वभिविलाय्य खजेनाभिमंथ्यानुगुप्तं य-
 षपले मासं वासयेत् ॥ ततश्चोद्धृत्य परिखाव्य हरीतकीकाथाम्लदधिप्र-
 तीवापं विपाचयेत् ॥ अथवा गव्ये पयसि महावृक्षक्षीरमावाप्य विपा-
 च्य शीतीभूतमभिमथ्य तन्नवनीतं महावृक्षक्षीरेणैव सह साधयेत् ॥
 अथवा चविकाचित्रकदंत्यतिविषाकुष्ठसारिवाविडंगत्रिफलाकटुरोहि-
 णीद्विहरिद्राशंखिनीत्रिवृदीप्यकानर्द्धकार्षिकान् राजवृक्षफलमज्जाद्वि-
 पलं महावृक्षक्षीरद्विपलं गोमूत्रक्षीरघृतत्रिकुट्टवं चैकध्यं पाचयेत् ॥
 एतानि तिल्वकचतुर्थानि सर्पीषि पीतान्युदरगुल्मविद्रध्यष्टीलाऽऽनाह
 कुष्ठोन्मादापस्मारान्निघ्नन्ति ॥ यावशूकपंचकोलषट्पलेन वा मस्तुद-
 शमूलकाथाढकद्वये च सिद्धं सर्पिःप्रस्थं योजयेत् ॥ यवकोलकुलत्थ-
 पंचमूलकषायेण च सुरासौवीरकयुक्तं सर्पिः ॥ सर्पिःपानस्रस्ते च दोषे
 बलवान् विरेचनार्थं मूत्रासवारिष्टसुराः सुहीक्षीरयुक्ताः शीलयेत् ॥
 विरेचनद्रव्यकषायं नागरदेवदारुप्रगाढं त्रिलवणादिचूर्णं वा द्विगुणानु-
 लोमनद्रव्यं ॥ पटोलमूलरजनीविडंगत्रिफलाः कर्षाशाः कंपिलकनी-
 लिनीफलत्रिवृतानां क्रमाद्वित्रिचतुर्भिः कर्षैर्युक्ताश्चूर्णयित्वा मूत्रेण पि-
 बेत् ॥ जीर्णे च पेयाऽनुपो रसोदनाशी वा स्यात् ॥ ततः षट्पात्रं सव्यो-
 षणं पयसाऽश्नीयात् ॥ ततः सप्तमेऽहनि पुनश्चूर्णं पिबेत् ॥ अनेन वि-
 धिना चूर्णमिदमुदराणि जातोदकान्यपि निबहयति ॥ गुल्मभेदनानि
 च प्रयुंजीत ॥ वमनविरेचनशिरोविरेचनवत्सकादिवचादिहरिद्रादिवर्म-
 द्रव्याणि पृथक् पालिकानि श्लक्ष्णकल्कितानि लवणानि च वज्रवृक्ष-
 क्षीरप्रस्थं च प्रक्षिप्य मूत्रगणैर्मृद्वग्निना घट्टयन् विपाचयेदविदग्धक-
 र्त्तकं च तत्सिद्धमवतार्य शीतीभूतमंगुष्ठमात्रां गुलिकां वर्तयित्वा य-

थावलं त्रिचतुरो मस्रानुपयोजयेत् ॥ एषा मूत्रवर्तिर्महारोगकासश्वा-
 सपीनसप्रसेकश्चयथुगुल्मपांडुरोगरुमिणकोष्ठारोचका विपाकोदावर्तेषु
 च परमगदं ॥ कृतवैरेचनश्च क्षामदेहोऽतरांऽतरा क्षीरमौष्ट्रकं गव्यमा-
 जं वा व्योषयुक्तं शीलयेत् ॥ दोषशेषविजयाय च शीलयेच्चविकाना-
 गरं क्षीरेण पिष्टं ॥ सुरदारुचित्रकं वा मुरंगीं वा पुनर्नवां वा ॥ त्रिफ-
 लादंतीरोहितकनिर्यूहं वा व्योषक्षारोपेतं सल्लुहीक्षीरघृतयुक्तं पुराण-
 मन्त्रं तक्रमरिष्टांश्च तांस्तान्क्षीरं च दंतीचित्रकविडंगचविकात्रिकटु-
 कोपेतं तुल्यार्द्रकरसं वा क्षीरं शीलयेत् ॥ पिप्पलीवर्द्धमानं वा सेवेत् ॥
 शिलाजतु वा क्षीराशी गुग्गुलुं वा ॥ पुनः पुनश्च स्नेहयेद्द्विरेचयेच्च ॥ आ-
 त्ययिकांस्तु स्नेहवैरेकैरेवोपक्रमेत् ॥ सलिलं च वर्जयेत् ॥ आनाहो-
 दावर्तयोर्ग्रथास्त्रं प्रतिकुर्वीत ॥ वातकृतेषु तु पार्श्वशूलोपस्तंभद्वद्गहेषु
 बिल्वक्षारांभसा तैलं पाययेत् ॥ स्योनाकाग्रिमंथतिलकुंतलकद-
 ल्यपामार्गान्यतमक्षारेण वा विपक्वं तैलं ॥ कफे पित्ते वा वाते-
 नावृते ताभ्यां वाते बलवान्वातगुल्मोक्तप्रक्रमेणैरंडतैलं पिबेत् ॥
 लिपेच्च जठरमुदरिणां शिगुपलाशार्काश्वकर्णजपिप्पलीदेवदारु-
 भिमूत्रपिष्टैः सुखोष्णैः ॥ वृश्चिकालीकुष्ठषड्ग्रंथाद्विपुनर्नवधान्यनागर
 पंचमूलकाथैर्मूत्रैश्च परिषेचयेत् ॥ प्रततमेव च स्वेदयेत् ॥ विरिक्तस्य
 चास्य सदा म्लानमुदरं सालवणादिभिरुपनद्धं घनेन वाससा वेष्येत् ॥
 एवमेनमनवकाशो वायुर्न पुनराध्मापयति ॥ तथाऽपि पुनः सुविरि-
 क्तस्याध्मानेऽम्ललवणान्सुश्लिग्धाच्चिरुहान् दद्यात् ॥ सोपस्तंभे तु-
 बायौ तीक्ष्णोष्णान् ॥ अथ वातोदरिणं विदार्यादिसिद्धेन सर्पिषोप-
 स्नेह्य स्वेदितांगं तिल्वकघृतेन बहुशोऽनुलोमयेत् ॥ कृतायां च संस-
 र्ग्या बलार्थं क्षीरमबचारयेन्निवर्तयेच्च प्रागुक्तेशात्क्रमेण ॥ ततो यूष-
 सादिभिर्मदाम्ललवणैः समिद्धानलमुदावर्त्तिनं पुनः श्लिग्धस्त्रिभमास्था

पयेद्विदार्यादिकाथेन चित्रकफलतैलप्रगाढेन तीक्ष्णाधोभागिकद्रव्य
युक्तेन वा दाशमूलिकेन ॥ दीपाग्निं च विबद्धमलमस्थिसंधित्रिकपा-
श्व्वादिशूलस्फुरणाक्षेपयुक्तं रुक्षमनुवासयेद्वातहराम्लसिद्धाभ्यां तिलो
रुबूकतैलाभ्यां ॥ भोजयेच्चैनं जांगलरसेन विदार्यादिशृतेन वा पय-
सा ॥ सरलमधुशिगुमूलकबीजस्नेहांश्च पानाभ्यंजनेन शूलघ्नान् ॥ स्वे
दयेच्चाभीक्ष्णं जठरं ॥ अविरैच्यस्य तु पयःसर्पिर्यूपरसवस्त्यभ्यंगसम
भक्तौपधैः संशमयेत् ॥ पित्तोदरिणं मधुरकविपक्वेन सर्पिपोपक्षेद्य श्या
मात्रिवृत्तिफलाविपक्वेनानुलोम्य मधुघृतसिताढ्येन न्यग्रोधादिनिर्युहे-
णास्थापयेदनुवासयेच्च ॥ दुर्बलं तु प्रागेवानुवास्य क्षीरवस्तिभिः शो-
धयेत् ॥ संजातबलाग्निं च स्निग्धं पुनः क्षीरेण सत्रिवृत्कल्केनोरुबूक-
शृतेन वा ॥ सातलात्रायमाणाभ्यां वाऽऽरग्वधेन वा ॥ सश्लेष्मणि पि
त्ते समूत्रेण ॥ सधाते तिक्तघृतान्वितेन पयसा पुनर्विरैचयेत् ॥ बस्ति
कर्म चाचरेत् ॥ एभिरेवच क्षीरैर्विदार्यादिशृतेन वा भोजयेत् ॥ पाय-
सेन चोपनाहयेदुदरं ॥ श्लेष्मोदरिणं वत्सकादिसिद्धेन सर्पिपोपक्षेद्य
सुहीक्षीरविपक्वेनानुलोम्य कटुक्षारयुक्तैः कफहरैराहारैः संसर्जयेत् ॥
त्रिकटुमूत्रतैलप्रगाढेन मुष्ककादिकाथेनास्थापयेदनुवासयेच्च ॥ कुल-
त्थयूपेण व्योषवता क्षीरेण वा भोजयेत् ॥ स्त्यानकफोदरं क्षारमरि-
ष्टांश्च तीक्ष्णान्वा पाययेत् ॥ सततं च स्वेदयेत्किण्वसर्पपमूलकबीज-
कल्कैर्जठरमुपनाहयेत् ॥ सन्निपातिकमुदरं प्रत्याख्याय चिकित्सेत् ॥
सर्वमेवेत्येके ॥ सर्वस्य सर्वात्मकत्वात्कच्छूतमत्वाच्च ॥ दोषोद्रेकतस्तु
प्रतिकुर्वीत ॥ सप्तलाशंखिनीनिर्याससिद्धेन च सर्पिषा विरैचयेन्मांस
मर्द्धमांसं वा ॥ महावृक्षक्षीरमूत्रसिद्धेन वा ॥ अथवाऽजगंधाऽजशृं-
गीदंतीद्रवंतीनागदंतीस्वादुकंटकपुनर्नवसरलवृश्चिकालीमूषिकपर्णीम-
हासहाशुद्रसहावृक्षादनीभार्जीगृध्रनखीतंदुलीयकदाडिममानुलुंगमूल-

काथेन मदनफलैलाकुष्ठकुटिलराक्षाकल्कगोमूत्रसंसृष्टेन सैधवलवणि-
तेन स्निग्धेनास्थापयेत् ॥ तथा चानुपशाम्यति निचयात्मके सर्वत्र-
च जठरे ज्ञातीनापृच्छय मधेनाश्वमारकगुंजाकाकादनीमूलकल्कं
पाययेत् ॥ पानभोजनेषु वा विषं निक्षिपेत् ॥ इक्षुगंडिकां वा भक्षये
त्कृष्णसर्पेण दंशयित्वा वल्लीफलानि मूलकं वा ॥ एवं ह्यस्य दोषसंघातः
स्थिरो लीन उन्मार्गगो विषेणाशु प्रमाथिना विभिन्नो बहिः प्रवर्त-
ते ॥ तेनागदतां व्रजति भवांतरं वा ॥ हृतदोषं च शीतांबुपरिषिक्तं
क्षीरं यवागूं वा पाययेत् ॥ ततस्त्रिवृद्धास्तुकमंडूकपर्णीकालशाकयवशा-
कानामन्यतमं स्वरसेन साधितमनम्ललवणस्नेहं स्विन्नास्विन्नमनत्र-
भुङ्मासमेकमश्नीयात् ॥ तत्स्वरसमेव च तृपितः पिबेत् ॥ ततः शा-
कैर्निर्हृतदोषे परतो दुर्बलाय करभीक्षीरं पाययेत् ॥ ग्रीहोदरे यथादोष-
मुपस्निग्धस्विन्नस्य दध्ना भुक्तवतो वामबाहौ सिरां वित्थयेत् ॥ रुधिर-
स्पंदनार्थं च पाणिना ग्रीहानं विमर्दयेत् ॥ पुनश्च स्नेहपीतं विशुद्धदेहं
समुद्रशुक्तिक्षारं पयसा पाययेत् ॥ हिंगुसुवर्चिकां वा ॥ पलाशक्षारो-
दकेन वा यवक्षारं ॥ पारिजातकेश्वाकशामार्गक्षारं वा ॥ तैलसंसृष्टं
शोभांजनकरिपूहं वा ॥ पिप्पलीचित्रकसैधवयुक्तमम्लभुतं वा बिड-
मागधिकापूतिकरंजक्षारं ॥ अभिसादे तु त्रिलवणादिमरिष्टांश्च पिबेत्
॥ घृतं च षट्फलं महाषट्पलं रोहितकषट्पलं वा ॥ रोहितकत्वक्पलानि
पंचविंशतिः कोलप्रस्थद्वयं च तोये क्वाथयेत् ॥ तेन काथेन तथा पा-
लिकैः पंचकोलैस्तैः सर्वैश्च तुल्यया रोहितकत्वचा कल्कीकृतैर्घृतप्र-
स्थं साधयेत् ॥ तत्परं ग्रीहहितं ॥ रोहितकत्वचः खंडशः कल्पिता ह-
रीतकीश्च तोये मूत्रे वा सप्तरात्रमासुनुयात् ॥ स रसः ग्रीहगुल्मोदरकृ-
मिकासकामलाऽर्शांसि साधयति ॥ एवमनुपशाम्यत्यप्रासपिच्छोदके
वातकफोल्बणे गुल्मविधिनाऽग्निकर्म कुर्यात् ॥ पित्तोल्बणे तु जीवन्ती

यधृतक्षीरवस्तिविरेचनानि प्रयुंजीत ॥ पुनः पुनश्च रुधिरमवसेचयेत् ॥
 यकदाख्येऽप्ययमेव क्रियाविभागः ॥ बद्धोदरे स्विन्नाय सतैललवण-
 मूत्रतीक्ष्णं निरूहमनुवासनं च दद्यात् ॥ खंसनानि चान्नान्युदावर्त-
 हराणि च ॥ तीक्ष्णं च विरेचनं यच्च किञ्चिद्वातघ्नं ॥ छिद्रोदरे स्नेहवर्जं
 कफोदरवदाचरेत् ॥ दकोदरे तु पूर्वमुदकदोषहरणार्थं रुक्षतीक्ष्णौषधा-
 न्समूत्रान्निर्यूहचूर्णक्षारान्कफघ्नानि दीपनीयानि चान्नपानानि योज-
 येत् ॥ एवमसिद्धौ बद्धछिद्रदकोदरेष्वभ्यर्चयामिव सुहृदां प्रकाश्य श-
 स्त्रमवचारयेत् ॥ तत्र बद्धछिद्रोदरयोः स्निग्धस्विन्नस्याधोनाभेश्वतुरं-
 गुलाह्वामतोऽपहायोदरं पाटयित्वा चतुरंगुलप्रमाणमंत्राणि निष्कास्य
 निरीक्ष्य बद्धगुदस्यांत्रप्रतिरोधकरं वालं मलोपलेपमश्मानं चापहरेत् ॥
 परिस्त्राविणि शल्यमुद्धृत्यांत्रपरिस्त्रावं विशोध्य छिद्रं मर्कोटकैर्दशये-
 त् ॥ लग्नेषु च शिरःसु कायमपनयेत् ॥ ततो मधुघृताभ्यामभ्यज्यां
 त्राणि यथास्थानं स्थापयित्वा बाह्यं व्रणमुदरस्य सीञ्चेत् ॥ यष्टीमधु-
 कमिश्रया च कृष्णमृदा व्रणमभिलिप्य बध्नीयात् ॥ अथवा निवात-
 मागारं प्रवेश्य क्षीरवृत्तिं स्नेहद्रोण्यां वासयेत् ॥ दकोदरेषु सर्वेषु च
 जातोदकेषु जठरेषु वातहरतैलाभ्यक्तस्योष्णोदकस्विन्नस्याप्तैः सुपरि
 गृहीतस्य कक्ष्यांतपटवोदितोदरस्थानाभेर्वामतश्चतुरंगुलमपहाय व्री-
 हिमुखेनांगुष्ठोदरमात्रमवगाढं वित्त्वा नाडीं निधाय दोषोदकमर्द्धमात्र-
 मासिञ्चेत् ततो नाडीमपोद्धृत्य तैललवणेनाभ्यज्य व्रणविधिनोपचरेत्
 ॥ सहसा हि सर्वस्मिन् निःस्त्राविते तृष्णा ज्वरोऽगमदोऽनीसारः श्वा-
 सः कासः पाददाहो वा जायते पूर्यते च सुतरां ॥ अतस्तृतीयचतुर्थ-
 पंचमषष्ठाष्टमद्वादशषोडशवासरानामन्यतममंतरं कृत्वा दोषोदकमल्प-
 शो विस्त्रावयेत् ॥ निस्त्रुते निस्त्रुते च दोषोदके विमृद्योदरमाविककौशे-
 यचर्मणामन्यतमेन गाढतरं वेष्टयेत् ॥ तथा नाध्मापयति वायुः ॥ लं-
 घयित्वा च यवागूं सस्नेहलवणां मात्रया पाययेत् ॥ ततः परं षणमासा-

क्षीरवृत्तिर्भवेत्॥ततो मासत्रयं क्षीरपेयां पिबेत्॥अन्यच्च॥मासत्रयम
लवणमल्पक्षीरं श्यामाकं कोरदूषं वा भुञ्जीतेति॥भवति चात्र॥प्रयतो
वत्सरेणैवं विजयेत जलोदरं ॥ वर्ज्येषु यंत्रितो दिष्टे नात्यदिष्टे यत्ने-
द्रियः॥सर्वमेवोदरं ॥ प्रायो दोषसंघातजं यतः ॥ अतो वातादिशमनी
क्रिया सर्वा प्रशस्यते॥वन्निर्मदत्वमायाति दोषैः कुक्षौ प्रपूरिते॥तस्मा-
द्भोज्यानि भोज्यानि दीपनानि लघूनि च ॥सपंचमूलान्यल्पाम्लपटु-
स्नेहकटुनि च ॥ भावितानां गवां मूत्रे पष्टिकानां च तंदुलैः ॥ यवागूं
पयसा सिद्धां प्रकामं भोजयेन्नरं ॥ पिबेदिक्षुरसं चानु जठराणां नि-
वृत्तये ॥स्वं स्वं स्थानं व्रजंत्येषां वातपित्तकफास्तथा ॥ अत्यर्थोष्णा-
म्ललवणं रुक्षं ग्राहि हिमं गुरु ॥ गुडतैलकृतं शाकं वारि पानावगाह-
योः॥आयासादिदिवास्वमयानपानानि च त्यजेत् ॥नात्यच्छसांद्रमधुरं
पाने तक्रं प्रशस्यते ॥ सकणालवणं वाते पित्ते सोषणशर्करं ॥ यवा-
नीसैधवाजाजीमधुव्योषैः कफोदरे ॥ त्र्यूषणक्षारलवणैः संयुतं निच-
योदरे ॥ मधुतैलवचाशुंठीशताव्हाकुष्ठसैधवैः ॥ छीहि बद्धे तु हृष्या-
यवानीपटुजाजिभिः ॥ सरुष्णामाक्षिकं छिद्रे व्योषवत्सत्तिलोदरे ॥
गौरवारोचकानाहमंदवन्धतिसारिणां ॥ तक्रं वातकफार्तानाममृतत्वा-
य कल्पते ॥ प्रयोगाणां च सर्वेषामनु क्षीरं प्रयोजयेत् ॥ स्थैर्यकृत्सर्व-
धातूनां बल्यं दोषानुबंधहृत् ॥ शेषजापचित्तांगानां क्षीरमेवामृतायते॥
इत्युदरचिकित्सितं नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अथातः पांडुरोगचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ पांड्वामयिनमोक्षौ-
कल्याणपंचगव्यतिक्तैकानामन्यतमं सर्पिः पाययेत् ॥ दाडिमसारकु-

१ वर्ज्येष्वहारवहारादिष्वम्ललवणादिषु यंत्रितः स्यात् ॥ दिष्टे कथितेऽन्नपानादौ-
वा ऽतियंत्रितः स्यात् ॥ अदिष्टेऽकथिते पुनरन्नपानादौ जितेन्द्रियः स्यात् ॥ अलोलुपेन त-
न्मंत्रितव्यमित्यर्थः २ आदावित्यनेनैतद्भ्रमयति अस्मिन्व्याधौ प्राधान्येन पित्तचिकित्सा
कार्या तदनुवातकफयोः ॥ तथाच पित्तस्यैवैतद्याधिकर्तृत्वे प्राधान्यं ॥ अतएव निदाने
ऽध्यगीष्ट पित्तप्रधाना इत्यादि ॥ ३ उन्मादमतिषेधोक्तं ४ पंचगव्यं घृतमपस्मारोक्तं ॥
५ तिक्तकषृतं कुर्षाचिकित्सोक्तं

द्रवं धान्यकार्द्वकुडवं पिप्पल्यष्टमिकाशुंठीचित्रकयोश्च पलं पलमेकतः
 कल्कीकृत्य तोयादके विंशतिपलं घृतस्य सिद्धं हृत्पांडुरोगगुल्मघ्नी-
 हार्शःश्वासकासमूढवातवातकफार्तिहरमग्निदीपनं बंध्यानां संमतं दुः-
 खप्रसविनीनां च ॥ दुरालभाचंदनपटोलत्रायमाणाकिराततिक्तरोहि-
 णीघननिशाह्येंद्रवदेवदारुपर्पटकाजमोदैः कार्ष्णिकैः क्षीरादके घृत-
 प्रस्थं साधयेत् ॥ पांडुरोगकामलाऋक्तपित्तज्वरदाहामृग्दरविस्फोटश्व-
 यथुभगंदराशौघं ॥ स्निग्धं चैनं तीक्ष्णैर्वामयेत् ॥ पुनश्च स्निग्धं मूत्र-
 युक्तं गव्यं माहिषं वाऽर्द्धमासं पयः पाययेत् ॥ मागयिकाशृतं वा ॥
 मूत्रसिद्धां वा त्रिफलां ॥ सप्ताहं मूत्रेण वा हरीतकीः कल्किताः स्व-
 र्णक्षीरिभद्रदारुनागरश्यामात्रितृन्मूलानि तेनैव वा कथितानि ॥ तैर्वा
 शृतं पयः ॥ वत्सकबीजविशालाकुष्ठकटुकादारुमुस्तानां समा भागा
 मूर्वाभागद्वयमतिविषाभागार्द्धं च चूर्णितं सुखांबुना पीत्वाऽनु क्षौद्र-
 मवलिह्यात् ॥ तथा पांडुकामलाज्वरारुचिगुल्मानाहामवातरक्तपित्त-
 कासश्वासानपोहति ॥ त्रिकटुककालतिललोहैर्वा माक्षिकधातुतुल्यै-
 र्माक्षिकेन वटकान्कृत्वा तक्रानुपानान् पांडुरोगी भक्षयेत् ॥ त्रिफला-
 व्योषघनाग्निविडंगभागा नव नव चायसचूर्णभागा मधुघृताभ्यां त-
 क्रेणोष्णोदकेन वोपयुक्ता हृत्पांडुरोगकामलाकुष्ठशोफप्रमेहहराः ॥ मा-
 क्षिकधातुचविकादारुदार्वीषडुंधिकांस्त्रिफलादीनि च नव विचूर्ण्य चू-
 र्णाद्विगुणं सुश्लक्ष्णं पृथङ्मंडुरं ततो गोमूत्रं सर्वतोऽष्टगुणं पक्त्वा त-
 स्मिन्प्रक्षिप्य पचेत् ॥ अनंतरं च वटकान्कुर्यात् ॥ ते तक्रानुपानम-
 भ्यस्ताः परमौषधं पांड्वामयिनां शोफार्शःकुष्ठकामलामेहघ्नीहाढ्यवात
 कफार्तानां च ॥ शिलाजतुताप्यरूप्यायोमलाः पृथक् पंचपलिकास्त्रि-
 फलादयश्च विगतघनाः पलांशाः श्लक्ष्णरजसः सितोपलायाः पला-
 ष्टकयुक्ताः क्षौद्रद्रुता योगराजः ॥ कुलत्थादिधान्यानशितो यथाग्न्य-
 भ्यवहृतः समानः पूर्वणः ॥ यक्ष्मविषमज्वराजरककासश्वासापस्मारहर-

श्व ॥ त्रिफलाकुटजफलघनपटोलपिचुमंदमहौषधकषायैर्मांसमर्द्धमा-
 सं वा भावितान्यष्टौ शिलाह्वयपलानि सितायाश्च तावंत्युपकुल्यातव-
 क्षीरीधात्रीफलकर्कटशृंग्यः पृथक् पलांशा निदिग्धिकाफलमूलयोः
 पलं त्रिजातत्रिकर्षं च क्षौद्रत्रिपलयुक्तं वटकान् वर्त्तयेत् ॥ तेदाडिमां-
 बुक्षीररससलिलसुरासवान्यतमानुपाना वज्राभिधाना वज्रमिवानंतरो-
 क्तान् रोगान् दारयन्ति ॥ हृद्रोगगलरोगगरोदरासृग्दग्धभगदरगुल्मवर्ध्म-
 शुक्रमूत्रदोषांश्च ॥ द्राक्षापिप्पलीप्रस्थद्वयं शर्करार्द्धतुलां तवक्षीरीना-
 गरमधुकानि च द्विपलिकानि चूर्णयित्वाऽऽमलकरसद्रोणे प्रक्षिप्य मृ-
 द्दघ्निना पचेत् ॥ लेहीभूते च शीते च तस्मिन्मधुप्रस्थमावपेत् त्रिसु-
 गंधिकस्य कर्षत्रयं च चूर्णीकृत्य दर्व्या परिघट्य जातिपुष्पादिवासि-
 ते मृद्गाडे निदध्यात् ॥ अयं द्राक्षालेह उपयुज्यमानः पांडुमयहृद्रोग-
 कामलाहलीमकज्वरगुल्मोदरशोफोदावर्तादीनपरानपि विरेकसाध्या-
 न् व्याधीन्प्रसह्य वायुरिवाभ्राण्यपहरति ॥ भोजनं तु सात्म्यतः शा-
 लियवगोधूममुद्गजांगलमांसानि पयो घृतं वृषपटोलवेत्रपर्पटकशाकं
 द्राक्षादाडिमखर्जूरामलकानि पानमनु पंचमूलसिद्धं वारि वाताधिके ॥
 घनन्हीबेरशुंठीसाधितं पित्तोत्तरे ॥ श्लेष्मण्यरिष्टसीधुमार्द्धीकासवाः ॥
 सर्वत्र वा तक्रं ॥ बीजकसारप्रस्थं वरायाः पलानि पंचविंशतिः पंच
 द्राक्षाया लाक्षायाः सप्त जलद्रोणे पक्त्वा पादशेषं तेभ्यो रसमादाय
 पूतशीतेऽस्मिंश्छर्करातुलां मधुप्रस्थं कर्षांशानि च चूर्णितानि व्योष-
 व्याघ्रनखोशीरक्रमुकैलवालुकुष्ठमधुकानि निक्षिप्य घृतभाजने सर्व-
 भैकध्यं यवपले ग्रीष्मे दशरात्रं विंशतिरात्रं शीते स्थापयेत् ॥ अयं
 बीजकसारारिष्टः पांडुकामलामेहहृद्रोगवातशोणितविषमज्वरारोचक-
 कासश्वासाञ्निर्हरति ॥ गंडीरतरोः समूलपुष्पशाखस्य तुलामाहरेत् ॥
 अर्द्धतुलां दशमूलस्य त्रिफलायाः पृथगर्द्धप्रस्थं कृटजत्वचश्चकुडवां-

शान् मुस्तारुष्करकृमिघ्नैर्द्रववान् पालिकान् पाठादंतीमधुरसारास्त्राश-
 ठीचित्रकान् मृद्दीकाप्रस्थं च षोडशगुणपादशेषमभसि विपाच्य रस-
 माददीत ॥ तं पूतशीतं सितोपलातुलाद्वयेन चूर्णप्रस्थेन च युक्तं
 मागधिकार्द्धप्रस्थेन श्लक्ष्णपिष्टेन ग्रंथिकपलेनार्द्धपलिकैश्च मरिचवि-
 ङ्गैर्लवालुकैः प्रलिप्ते घृतकुंभे निधापयेत् ॥ मासमात्रं स्थितोऽयं-
 गंडीरारिष्टोऽधिकगुणः पूर्वस्मात् ॥ ग्रंथ्यर्बुदकृमिहरश्च ॥ अथवा च-
 व्यकुष्ठप्रलिप्ते भाजने मस्तुद्रोणं गुडतुलां पिप्पलीप्रस्थं त्रिफला-
 प्रस्थत्रयं विडंगप्रस्थत्रयं कुडवांशांश्च मरिचपरुषकद्राक्षाकाशमर्य-
 फलैर्द्रववान् द्विपलिकानि च दंतीचित्रकभल्लातकानि चूर्णितानि प्र-
 क्षिपेत् ॥ ततो यवपल्लस्थं पक्षमुपेक्ष्य यथाबलं पिबेत् ॥ एष मस्त्वरिष्टः
 पांडुरोगमेहमेदोऽशौघ्रहणीप्लीहशोफोदरभगंदरहरः परमं चाग्निदीपन-
 इति ॥ भवति चात्र ॥ पांडुरोगप्रशांत्यर्थं विहितं यच्चिकित्सितं ॥
 विकल्पमेतद्विदुषा पृथग्दोषबलं प्रति ॥ स्नेहप्रायं पवनजे तीक्ष्णं शी-
 तं तु पैत्तिके ॥ श्लेष्मिके कटुरुक्षोष्णं विमिश्रं सान्निपातिके ॥ मृ-
 दं निर्घातयेत्कायात्तीक्ष्णैः संशोधनैः पुरः ॥ बलाधानानि सर्पीषि शुद्ध-
 कोष्ठेऽनु योजयेत् ॥ व्योषबिल्वत्रिरजनीत्रिफलाद्विपुनर्नवं ॥ मुस्तान्य-
 योरजः पाठा विडंगं देवदारु च ॥ वृश्चिकाली च भार्द्री च सक्षारैस्तैः शृतं
 घृतं ॥ सर्वान्प्रशमयस्याशु विकारान्मृत्तिकाकृतान् ॥ तद्वत्केसरय-
 ष्ट्याऽहपिप्पलीक्षीरशादूलैः ॥ मृद्वेषणाय तल्लौल्ये वितरेद्भावितां मृदं
 ॥ विडंगेनातिविषया पाठया निबपल्लवैः ॥ वार्ताकैः कटुरोहिण्या कौ-
 टजैर्मूर्खयाऽथवा ॥ मृद्भेदमिन्नदोषानुगमाद्योज्यं च भेषजं ॥ काम-
 लायां तु पित्तघ्नं पांडुरोगाविरोधि यत् ॥ पथ्याशतरसे पथ्याद्वंतार्द्ध-
 शतकल्कितः ॥ प्रस्थः सिद्धो घृताद्गुल्मकामलापांडुरोगनुत् ॥ दंती-
 चतुष्पलसे पिष्टैर्दंतीशलादुभिः ॥ घृतप्रस्थः शृतस्तद्वत्प्लीहश्वयथु-
 जिच्च सः ॥ पुराणसर्पिषः प्रस्थो द्राक्षाऽर्द्धप्रस्थसाधितः ॥ कामला-

गुल्मपाण्ड्वर्तिज्वरमेहोदरापहः ॥ हरिद्रात्रिफलाग्निबलामधुकसाधितं ॥
 सक्षीरं माहिषं सर्पिः कामलाहरमुत्तमं ॥ गोमूत्रद्विगुणे दार्वाकल्काद्ध-
 पलसाधितः ॥ दार्वापंचपलकाथे कल्कः कालीयकेपरः ॥ माहिषात्स-
 र्पिषः प्रस्थः पूर्वः पूर्वं परः परे* ॥ सिद्धं कालीयककाथे सनिशं वोदरे-
 स्थितं ॥ आरग्वधं रसेनेक्षोर्विदार्यामलकस्य वा ॥ सत्र्युषणं बि-
 ल्वमात्रं पाययेत्कामलापहं ॥ पिबेन्निकुंभकल्कं वा द्विगुणं शीतवारि-
 णा ॥ कुंभस्य चूर्णं सक्षौद्रं त्रैफलेन रसेन वा ॥ सशर्करां त्रिभंडीं वा
 गवाक्षां वा प्रयोजयेत् ॥ त्रिफलाया गुडूच्या वा दाढ्याग्निबलस्य वा र-
 सं ॥ प्रातः प्रातर्मधुयुतं कामलार्ताय योजयेत् ॥ तिलपिष्टनिभं य-
 स्तु कामलावान्मृजेन्मलं ॥ कफरुद्धपथं तस्य पित्तं कफहरैर्जयेत् ॥
 रुक्षशीतगुरुस्वादुव्यायामबलनिग्रहैः ॥ कफसंमूर्च्छिते वायुर्यदा-
 पित्तं बहिः क्षिपेत् ॥ हरिद्रनेत्रमूत्रत्वक् श्वेतवर्चास्तदा नरः ॥ भवे-
 त्साटोपविष्टंभो गुरुणा हृदयेन च ॥ दौर्बल्याल्पाग्निपार्श्वार्तिहिष्मा-
 श्वासारुचिज्वरैः ॥ क्रमेणाल्पेऽनुषज्येत पित्ते शाखासमाश्रिते ॥ रसै-
 स्तं रुक्षकटुम्लैः शिखितित्तिरिदक्षजैः ॥ शुष्कमूलकजैर्यूषैः कुल-
 र्थोत्थश्च भोजयेत् ॥ भृशाम्लतीक्ष्णकटुकलवणोष्णं च शस्यते ॥
 सबीजपूरकरसं लिह्याद्घोषं तथाऽऽशयं ॥ स्वं पित्तमेति तेनास्य श-
 क्कदप्यनुरज्यते ॥ वायुश्च याति प्रशमं सहाटोपाद्युपद्रवैः ॥ निवृत्तो-
 पद्रवस्यास्य कार्यः कामलिको विधिः ॥ गोमूत्रेण पिबेत्कुंभकाम-
 लावांश्छिलाजतु ॥ मांसं माक्षिकधातुं वा किटं वाऽथ हिरण्यजं ॥ गु-
 डूचीखरसक्षीरसाधितेन हलीकमी ॥ माहिषीहविषा स्निग्धा पिबेद्दा-
 त्रोरसेन तु ॥ त्रिवृतां तद्विरक्तोऽद्यात्स्वादुपित्तानिलापहं ॥ द्राक्षा-
 लेहं च पूर्वोक्तं सर्पाणि मधुराणि च ॥ यापनाक्षीरवर्त्तीश्च शील-
 येत्सानुवासनान् ॥ मार्दीकारिष्टयोगांश्च पिबेद्युक्त्याऽमिष्टद्वये ॥

कांसिकंवाऽभयालेहं पिप्पलीं मधुकं बलां॥पयसा च प्रयुंजीत यथा-
दोषं यथाबलं ॥ पांडुरोगेषु कुशलः शोफोक्तं च क्रियाक्रममिति ॥
इति पांडुरोगचिकित्सितं नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

अथातः श्वयथुचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ श्वयथुषु दोषजेषु
सर्वेषु सर्वसरेष्वामानुबद्धेषु लघनपाचनशोधनान्यादौ योजयेत् ॥ स्ने-
हजेषु विरुक्षणांन्यौषधानि ॥ विरुक्षणोत्थेषु स्नेहानि ॥ तत्रामजेषु
लघितवनो लघ्वन्नमशितस्य भद्रदारुनागरमरिचप्रतिविषाविडंगेंद्रय-
वानुष्णांबुना ॥ नागरदेवदारुपथ्यावर्षाभ्वो वा ॥ पंचकोलकाजाजी-
निदिग्धिकामुस्तपाठारजनीर्वा ॥ मूत्रवृत्तिर्वा नवायसं वा ॥ गुरुभि-
न्नपुरीषस्तु तक्रं सव्योपसौवर्चलक्षौद्रं ॥ गुडहरीतकीं वा शीलयेत् ॥
इतरस्त्रिवृत्त्यूपणकदुरोहिण्ययश्चूर्णानि त्रिफलाक्वाथेन ॥ व्योषयव-
क्षारायोरजंसि वा ॥ विभीतककल्कं वा तंदुलांबुना ॥ गुग्गुलुं वा गो-
मूत्रेण॥हरीतकीं वा तुल्यगुडां वा गुंठीपुनर्नवकषायानुषानां ॥ आर्द्र-
कं वा तुल्यगुडमर्द्धपलाभिवृद्धं पंचपलप्रकर्षं प्रयुंजीत ॥ मासमयं प्र-
योगः शोफशोषार्शःश्वासकासप्रसेकपीनसालसकामिसादगुल्मोदरप-
मेहपांडुकामलामनोविकारानपहरति ॥ आर्द्रकरसं वा शालिक्षीराहारः
पिबेत् ॥ निवृत्तामदोषः शूतानि पयांसि सर्षीषि च ॥ त्रिकटुकैरंड-
श्यामामूलैः सिद्धं क्षीरां॥महौषधमुरंगीभ्यां वा ॥ वर्षाभूमयूरकपंचको-
लैर्वा ॥ कुंभनिकुंभव्योषाग्निकैर्वा ॥ करभीक्षीरवृत्तिर्वा स्यात् ॥ गो-
मूत्रं महिषीमूत्रं वा सक्षीरं क्षीराशनः पिबेत् ॥ दाडिमयवानीयवानक-
धनिकापाठाऽम्लवेतसमरिचपंचकोल बिल्वफलयवशूकानक्षमात्रान्स
लिलाढके विषाच्य तत्कषायेण घृतप्रस्थं साधयेच्छोफार्शोगुल्ममेहा-
ग्निसादहरं॥अर्शोविहितविधिना चित्रकदध्नो नवनीतमाददीत ॥ चि-
त्रकमूलगर्भं सचित्रककल्कतक्रसिद्धं समानं पूर्वेण ॥ यथादोषोच्छ्रा-

यं च धान्वंतरं कल्याणकं पंचगव्यं तिक्तं महातिक्तमुदरोक्तानि वा
 तिल्वकचतुर्थानि घृतानि पाययेत् ॥ दशमूलकाथकंसं पथ्याशतं गु-
 डतुलोन्मिश्रमधिश्रयेत् ॥ लेहीभूते तत्र त्रिकटुकात्रिजातकयवक्षार-
 चूर्णं प्रक्षिपेत्सौद्रार्द्धप्रस्थं च ॥ एता दशमूलहरीतकयोऽतिप्रवृद्धमपि
 श्वयथुमुदरज्वरारोचकाविपाकपांडुरोगगुल्मभेहश्वासकासकाश्यामवा-
 ताम्लपित्तान् समूत्रशुक्रदोषांश्च निघ्नन्ति ॥ शठीपुष्करमूलकारवीचि-
 त्रकाजाजीजीवंतीबिल्वमध्यक्षारवृक्षाम्लैर्दशमूलेन च परिगृहीतानि
 घृततैलभृष्टानि पेयादीन्यन्नान्यल्पस्नेहलवणान्युपकल्पयेत् ॥ स्प-
 र्शसुखांश्चाभ्यंगप्रदेहसेकान् ॥ शैलेयस्थौणेयकश्रीविष्टकागुरुदेवदारुह-
 रेणुकाकुष्ठध्यामकपद्रकमांसीमागधिकावन्यधान्यतालीसपत्रकचतु-
 र्जातकपलाशांबुदांबुप्रियंगुस्पृक्कानखैः श्लक्ष्णपिष्टैस्तैलमभ्यंगं पचे-
 त् ॥ तैश्च प्रदेहं कुर्यात् ॥ सर्पपसौवर्चलसैंधवशार्ङ्गैश्चाभिश्च ॥ केवलै-
 र्वाऽक्षमज्जाभिः ॥ विशेषतश्चैकांगजेषु पुनर्नवाहिंसाकोशातकीकरवी-
 राकिंशुकातिविषर्द्धिवृद्धिमूषिककर्णीहस्तिकर्णनलिकानाकुलीमूलका-
 कादनीशालत्रिफलादेवदारुरोध्रतालपणीदशपत्रिकाजयंतीभिः प्रले-
 पः ॥ मूलकतोयेन कवोष्णेन वृक्षकार्कनक्तमालनिंबवर्षाभूकाथेन
 वा स्नानं ॥ अथानिलजे श्वयथौ त्रिवृतमेरुदतैलं चार्द्धमासं पि-
 बेत् ॥ एरुंदतैलमेव च विद्वातसंगे प्राग्भक्तं पयसा रसेर्वा ॥ घात-
 हराभ्यंगस्वेदोपनाहांश्च कुर्यात् ॥ विशेषेण चैकांगगे मातुलुंगाग्निमं-
 थशुंठीदेवदार्वहिंसाप्रलेपः ॥ पित्तजे न्यग्रोधादिसिद्धं सर्पिः पि-
 बेत्तिक्तं वा ॥ मूर्च्छाऽरतितृड्दाहेषु क्षीरं तदेव तु संसनार्थं मूत्रयुग्मं
 ॥ अभयाऽमरदारुमधुककटुकादंतीचंदनवेतसपटोलमूर्वादावीत्रायमा-
 णोपकुल्याविशालाकाथः ससर्पिरुपयुक्तः श्वयथुविषमज्वरदार्हापिपा-
 सार्तिसंतापसन्निपातानुपशमयति ॥ घृतक्षीरक्षीरिवृक्षवेतसमंजिष्ठामृ

णालचंदनादिभिः शीतवीर्यैः कल्पयेदभ्यंगादीन् ॥ कफोत्थे त्वारग्व-
धादिसाधितं तैलं पिबेत् ॥ क्षारमूत्रतक्रासवारिष्टांश्च ॥ भल्लातकचि-
त्रकविट्ङ्गहृत्नीफलानि पृथांग्दिप्रस्थशान्यच्छधान्याम्लद्रोणे गोम-
याग्निना त्रिभागशेषमवतारयेत् ॥ तत्पूतशीतं मस्तुकलशेन सितोप-
लानुलया च युक्तमग्निकमागधिकाकल्कलिप्ते दृढे भांडे समावाप्य
वैहायसे सुगुप्तं स्थापयेत् ॥ ततो दशाहस्थितोऽयमुपयुक्तो भल्लात-
कारिष्टः शोफोदराशोभगंदरग्रहणीकमिकुष्ठमेहकार्श्यकिक्कसान् सत्वर-
मपनयति ॥ त्रिफलामरिचद्राक्षापिप्पलीकाश्मर्यफलानां प्रत्येकं शतं
गुडतुलामुदकद्रोणं मधूपलिप्तभाजनस्थं सप्ताहमुष्णे काले द्विसप्ताहं
शीते धारयेत् ॥ अयमष्टशतारिष्टः समानः पूर्वैर्ण ॥ पुराणपिण्याक-
कृष्णाशियुत्वगतसीसिकतामूत्रपिष्टाः सुखोष्णाः प्रलेपे दद्यात् ॥ ए-
कांगे तु कालासरलाजशृंग्यजगंधाऽश्वगंधैकेषीकाशुंठीकुलत्थतर्का-
रीकुष्ठार्जकचित्रकजलमूत्राणि स्नाने ॥ चंडागुरुणी विलेपने ॥ संसर्ग-
सन्निपातयोर्यथादोषोदयमिदमेव साधनं ॥ एकदेशाश्रये च श्वयथौ
यथासन्नं वमनादीनि रक्तावसेचनं च कुर्वीतेति ॥ भवति चात्र ॥ प्रा-
योऽभिघातादनिलः सरक्तः शोफं सरागं प्रकरोति तत्र ॥ विसर्पनुन्मा-
रुतरक्तनुच्च कार्यं विषघ्नं विषजे च कर्म ॥ ग्राम्याब्जानूपं पिशितमब-
लं शुष्कशाकं तिलान्नं गौडं पिष्टान्नं दधि सलवणं निर्जलं मद्यम-
म्लं ॥ धानावल्लूरं समशनमथो गुर्वसात्म्यंविदाहि स्वमं रात्रौ श्व-
यथुगदवान्वर्जयेन्मैथुनं च ॥ इति श्वयथुचिकित्सितं नामैको-
नविंशोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

अथातो विसर्पचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ ॥ पूर्वरूपेष्वेव सर्व-
विसर्पाणां लघनं रूक्षणं सिरामोक्षमुल्लेखनं च कुर्यात् ॥ न तु क्वचि-
दपि स्नेहनं ॥ निरामेषु क्षीणकफेषु च शीतवीर्याणि सर्पाणि तिक्तक-

त्रायमाणाऽमृतादीनि पाने दद्यात् ॥ तत्र मदनेन्द्रियवपटोलपिचुमंद-
 मधुकेशुरसान्वमनेऽवचारयेत् ॥ द्राक्षात्रिवृत्त्रिफलात्रायमाणाविरेचने
 ॥ मुस्तदेवदारुकुष्ठशताह्वावाराहीधान्यरुष्णगंधाऽश्वगंधावंशार्तगलान्
 लेपसेकेषु ॥ अनिले ऋत्स्वपत्रवल्लीकंदकपंचमूलानि च ॥ पित्ते तु-
 कमलोत्पलशैवलंकंदूर्वामृणालकशृंगाटकसेरुकशर्कराह्रीबेरचंदनमु-
 क्तामगिगैरिकपयस्याप्रपौंडरीकमधुकपद्मकघृतक्षीराणि न्यग्रोधादि
 च ॥ श्लेष्मण्यजगंधाऽश्वगंधाकालैकैषिकागुडचोचरास्त्रावचाशीतशिवे
 द्रपर्णीगोमूत्राणि वरणादि च ॥ संसर्गे यथादोषबलं विकल्पयेत् ॥
 तत्र कफस्थानाश्रिते सामे पित्तस्थानगते च रुक्षा विशीताः प्रले-
 पपरिषेकाः ॥ पित्ते नवाः शुशीताः सघृता वस्त्रांतरिताः क्षणे क्षणे
 चापनीयान्ये प्रयोज्याः ॥ द्वंद्वजेषु यथायथं दोषान् चिकित्सेत् ॥ विशे-
 षेणाग्निविसर्पे महातिक्तकं पिबेत् ॥ ग्रंथिविसर्पे रक्तपित्तसंसर्गमवे-
 त्य प्राग्लघनादीनि विरेचनान्तानि शमनान्तानि च शमनानि योजये-
 त् ॥ ततो वातश्लेष्महरं कर्म ॥ शूले च तदा स्निग्धाम्लोष्णाभिरु-
 त्कारिकाभिर्ग्रंथीनामुपनाहं ॥ वातकफविसर्पोक्तैश्च समस्तैरेव वा-
 सिद्धेन तैलेन तोयेन वा परिषेकः ॥ लिपेद्वा शुष्कमूलकस्य कल्केन
 नक्तमालत्वचा वा ॥ बिभीतकेन वा विजयाऽक्षनागबलाऽग्निमंथभू-
 र्जग्रंथिवंशपत्राणां वा ॥ दंतीचित्रकमूलत्वक्कासीसार्कसुहीक्षीरभल्ला
 तकास्थिभिरुष्णैर्लेपः शिलामपि भिनत्ति ॥ दीर्घकालप्रसक्ते तु ग्रंथौ
 त्रिफलां प्रयुंजीत ॥ मधुपिप्पलीर्वा ॥ मुस्तासक्तुभल्लातकानि वा ॥
 सीधुमधुशार्करान्वा ॥ मातुलुंगरसानुविद्धां मदिरां वा ॥ गिरिजजनु-
 वा गुल्मभेदनं वा तप्तलोहोपलादिपीडनं ॥ जत्रूर्ध्वगते तीक्ष्णधूमवम-
 नानि च ॥ तथाप्यभेदे क्षरेणाग्निना वा दहेत् ॥ पाटयित्वा वा शस्त्रे-
 ण परिशोधयेत् ॥ विदग्धं वा रक्तं, नीयापनीय पुनः पुनः स्वेदयेत् ॥
 एवं पर्यायेण रक्तपित्ते वातरलेष्मणि चोत्तिष्ठेत् ॥ सर्वस्मिन् विसर्पे-

पर्यागते विदारिते च व्रणवत्तैलं च ॥ दावीविडंगकंपिलकैर्ग्रथिव्रणं
साधयेत् ॥ कर्दमके शीघ्रतरं सुतरां च वमनादीनि कृत्वा पुनर्जलौको
भिरसृगवसेचयेत् ॥ असृक्प्रक्लेदाद्धि त्वङ्मांससिरास्त्रावसंक्लेदो भव-
ति ॥ पिबेच्च कषायं घनपटोलपिचुमंदानां मुस्तोशीरामलकसारिवा-
णां चंदनोत्पलयोः पटोलादिवर्गस्य वा घृतमिश्रं वा दावीत्वक्त्तिका-
पटोलयष्ट्याहारिष्टमसूरत्रिफलात्रायमाणानां ॥ विरेचनार्थं च त्रिरुच्चू-
र्णं सर्पिषा पयसा द्राक्षारसेन घर्माभसा वा पाययेत् ॥ त्रायमाणाशू-
तं वा पित्तोद्धत्ते क्षीरमिति ॥ भवति चात्र श्रेष्ठाऽस्रस्रुतिरेवात्र वि-
सर्पो ह्यसृगाश्रयः ॥ यच्च नासावसंसृष्टो रक्तपित्तेन जायते ॥ न घृतं
बहुदोषाय देयं यन्न विरेचयेत् ॥ तेन दोषो ह्युपस्तब्धस्त्वग्रक्तपिशितं
पचेत् ॥ ॥ इति विसर्पचिकित्सितं नाम विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

अथातः कुष्ठचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ पूर्वहृत्पेष्वेव कुष्ठिनं
स्नेहपानेनोपक्रमेत् ॥ तत्र वातोत्तरे मेषशृंगीशोर्द्वैष्टैरङ्गुदूचीद्विपंचमू-
लसिद्धं तैलं घृतं वा पानाभ्यंगयोर्विदध्यात् ॥ पित्तोत्तरे वाऽश्वकर्ण-
ककुभपलाशपिचुमंदमधुकरोध्रसमंगासिद्धं सर्पिः ॥ अथवा पटोलपि-
चुमंददावीदुरालमातित्तरोहिणीपाठापर्पटकत्रायमाणानां पालिकान्
मागान् जलाढकद्वयेऽष्टभागशेषं क्वाथयेत् ॥ तेन कार्ष्णिकैश्चंदनोप-
कुल्यामुस्तत्रायन्तीद्रयवभूनिंबैः कल्कितैः सर्पिषो द्वादशपलं साधये-
त् ॥ एतत्तित्तकं सर्पिः कुष्ठविसर्पविस्फोटगंडगंडमालाश्वयथुपिड-
कारक्तपित्तदुर्नामवातशोणितकामलापांङ्गामयोन्माददाहतृड्भ्रमकंडू-
दुष्टनाडीगुल्ममदतिमिरव्यंगश्चित्रापस्मारभगंदरोदरप्रदरज्वरगरविद्र-
धिग्रहणीहृद्रोगानपहरति ॥ सप्तच्छदकटुकाऽतिविषाशश्याकपाठाभू-
निंबमुस्तत्रिफलोशीरपटोलपर्पटकपिप्पलीद्वयद्विरजनीद्विसारिवाचंदन
दुरालभास्त्रकवचाशतावरीविशालाकुटजबीजवृषमूर्वागुदूचीभूनिंब-
निंबत्रायमाणाकटुकगर्भं द्विगुणामलकरसमष्टगुणांश्च सर्पिर्विषकं स-

ह्रातित्तकारव्यं घृतमधिकगुणं पूर्वस्मात् ॥ गुग्गुलुं पंचतिक्तं वा पि-
 बेत् ॥ कफोत्तरे शालिपियालशम्याकारिष्टसप्तपर्णीचित्रकमरिचवचा-
 कुष्ठैः साधितं ॥ अथवा बृहतीद्वयकाकमाचीशुकनासाकाथे मरिच
 विडंगशिग्रुजातिदेवदारुक्षवकहरिद्राऽभयाकल्केन वाजिमूत्रेण च सि-
 द्धं सर्पिः ॥ सर्वेषु च भक्ष्यातकनुवरकसिद्धार्थकान्यतमतैलं ॥ भ-
 क्ष्यातकपथ्याकृमिघ्नसिद्धं वा हविः ॥ ततः स्निग्धस्य यथादोषं यथा-
 सन्नं च संशोधनादि प्रयुंजीत ॥ सिरां च बलापेक्षी विद्येदेकां द्वे
 तिस्रः चतस्रः पंच वा ॥ अंतराऽतरा च पुनः पुनः स्नेहं पिबेत् ॥ दु-
 र्बलं च शून्यकोष्ठं कुष्ठिनं वायुरभिभवति ॥ वमने त्वस्य मधुककुट-
 जबीजनिंबपटोलपल्लवानि विदध्यात् ॥ कुंभनिकुंभत्रिफला विरेचने
 माणिभद्रवटकांश्च ॥ पटोलविशालयोर्मूलं त्रिफला च पृथक्त्रिभागो-
 नत्रिशाणाः कटुकात्रायमाणे शाणांशे शुंठ्यास्त्रिभागोनः शाणः तदे-
 तत्पलमैकध्यं सलिले विपाच्य पाययेत् ॥ ऊर्ध्वाधो विरिक्तश्च जीर्णं
 जांगलरसेनाश्नीयात् ॥ एवमेतत्षड्रात्रप्रयोगात्परं पित्तकफशोककु-
 ष्ठदुष्टनाडीव्रणाशीभगंदरग्रहणीपांडुहलीमककामलाविषमज्वरहृद्दृष्टि
 वेदनाग्रमुभयानुलोमनं वा ॥ ब्राह्मीरससाधितं सर्पिः पिबेत् ॥ आव-
 र्तकीतुलां सलिलार्मणेऽष्टांशशिष्टां विपाच्य तेन निर्यूहेण तन्मूलैश्च घृ-
 तप्रस्थं साधयेत् ॥ ततो मात्रामेकाहान्तरं पिबेत् ॥ ऊर्ध्वाधोविरि-
 च्यमानस्तृषितः शीतलवणमारनालं जीर्णस्नेहश्च तनैव कोद्रवौदनम-
 श्नीयात् ॥ अनेन कुष्ठश्चित्रापचीभगंदरनाडीव्रणाखुविषाणि सित्ध्यं-
 ति ॥ मेध्यं चैतत्पुंसवनं च ॥ दावीपटोलबृहतीसेव्यमदननिंबकृत-
 मालवनेंद्रयवैः सस्नेहैरास्थापनं ॥ एभिरेवच विषकः स्नेहोऽनुवासना-
 र्हस्यानुवासनं ॥ दंतीमरीचफणिज्जकार्द्रककरंजबीजपिप्पलीविडंग-

१ पृथक्प्रत्येकं त्रिभागेन ऊनस्तृतीयः शाणो येषां ते पटोलादयः पंच पृथक्त्रिमा-
 गापचितत्रिशाणा इत्यर्थः ॥ षट्पानकाः शाणः ॥

सैधवैरुर्ध्वजत्रुगते कुष्ठे रुमिषु च ॥ शिरोविरेकः सूत्रस्थानोक्तैः
 वैरेचनिकधूमश्च ॥ ततः सर्वतो विशुद्धस्यांतर्बहिः शमनानि प्रयुंजी-
 त ॥ खदिरकदरतिनिशासनशिरीषशिंशपाशाकसर्जार्जुनजंबूकरवीर-
 धवामलकीमुष्ककक्षवकबदरीबब्बूलनिंबकरंजकदंबमधूकसारान् सा-
 द्रान् कृतमालनिचुलपटोलांकोलबलाबिल्वकुटजकटभीपारिभद्रकस-
 हचरगृध्रनखीवरुणवैधमानार्कशोभांजनकाटरूपकशतावरीश्वदंष्ट्रारि-
 मेदाश्वकर्णश्रीपर्णीस्वयंगुसाऽग्निमंथेंद्रवारुणीकाकोदुंबरिकामेषशृंगीदुं-
 दुकगुडूचीवर्षाभूश्रेयसीवृहतीद्वयरोहिणीमूर्वाशार्ङ्गमूलानि च श-
 कलयित्वा पृथक् त्रिंशत्पलिकानि च संक्षुद्य महति कटाहेऽष्टगुणेनां-
 भसा क्वाथयेत् ॥ अष्टभागशेषं निर्यूहमवतार्य परिस्त्राव्य च तस्मिन्-
 सर्पिषः पलशतत्रयं विपचेत् ॥ ईषदवशेषकषाये च द्विदलीकृतारुष्क
 रसहस्रत्रायमाणमावाप्य पुनः पाचयेत् ॥ विगतस्वरसाण्यरुष्कराण्य
 पास्य तस्मिन्स्नेहे चूर्णितानि प्रक्षिपेद्वाधिघातकव्योषनाकुलीमार्कवा-
 र्ककाकादनीतगरकटुकाकुंभबिल्वार्हिगुविडंगचित्रकांतविषामुस्तेंद्रयवै
 द्रवारुणीरूप्यमललोहकांतरसंजनाभ्रकशुकनासादेवदालीत्रिफला-
 लांगुलकीविशालाकुंभनिकुंभवचावाराहीवनमालामहाद्रुमकर्कोटकीप्र-
 पुञ्जाटसोमपर्णीनाकुलिकाद्वयपटोलीजातीपल्लवताप्यकारवेल्लीकाको-
 लीकंदकसप्तच्छदशार्ङ्गघोत्पलसारिवागुग्गुलुशिलाजतुमूर्वाकुस्तुंबरी
 जीरकद्वयपाठेंदुरेखावज्रकंदहरिद्राद्वयलवणपंचकानि प्रत्येकं त्रिपलि-
 कानि शृंगीविषपलं चैकं ॥ ततो दर्व्या समंतादाघटय गुप्तं भूमौ धा-
 न्ये वा मासं निखनेत् ॥ अथ कृतसंशुद्धिस्वस्त्ययनः कुष्ठी प्रातस्त-
 तो मात्रामुपयुंजीत ॥ जीर्णं च यथेष्टमाहारं ॥ तेनास्य पूर्वमंगानि तु-
 द्यंते भिद्यंते शूयंते स्फुरंति स्फुटंति च ततः सप्तरात्रात्पुनः स्वस्थौ
 भवंति ॥ अपिच ॥ योगराजमवलिह्य समस्तं संज्ञयैव कथितोत्तम-

शक्तिं ॥ हन्ति कुष्ठमतिपातितगात्रं स्नायुजालपरिशेषमशेषं ॥ श्वासा
 ग्रिसादारुचिकासयक्ष्मगुल्माढ्यवातग्रहणीप्रमेहान् ॥ शोफं रुमीन्
 पांडुगदं जरां च निवर्त्तयत्येष रसायनाख्यः ॥ त्रिफलादशमूलमूर्वामु-
 स्तसप्तच्छददारुनिवत्वग्गवाक्षीचित्रकमंजिष्ठाव्योषचूर्णं नवगुणैः स-
 क्तुभिर्व्युक्तं सक्षौद्रं शीलयेत् ॥ अथवा क्षुण्णान्यवाञ्छिस्तुषान् रात्रौ
 गोमूत्रपर्युषितानहनि किलिंजे शोषयेदेवं सप्ताहं भावयेच्छोषयेच्च ॥
 ततस्तान्सक्तून्कृत्वा भस्मातकप्रपुञ्जाटावल्गुजचित्रकविडंगमुस्तचूर्णं च
 तुर्भागयुक्तानसनादिकषायेण पाययेत् ॥ एवमसनादिकाथपीतानामा-
 रग्वधादिकषायपीतानां वा गोजीर्णकानां वा यवानां सक्तून्रुक्करा-
 ग्रिमंथचूर्णमिश्रान्खदिरासनसाररोहितकगुडूचीनामन्यतमस्य कषाये
 ण दाडिमाम्लवेतसाम्लेन सेंधवलवणेन सितामधुमधुरेणालोड्य पाय-
 येत् ॥ एष सक्तुमंथकल्पः ॥ यावकांश्च भक्ष्यानूपपूरणकोशशष्कुली
 प्रभृतीन् कुर्यात् ॥ यववच्च गोधूमैश्च सुरां कल्पयेत् ॥ पलाशक्षारभा-
 वितशालितंदुलपिष्टेन क्षारोदकेनैव स्वेदितेन प्रियंगुजपिप्पलीचि-
 त्रककेंबुकैलवालुकपरिपेलवरोध्रमरीचविडंगचूर्णमिश्रेण नवे चैनं भा-
 जने जतुशृते क्षौद्रपिप्पलीलिप्ते स्थापयेत् ॥ ततो गंधरसोपपन्नां कुष्ठि-
 ने पातुं दद्यात् ॥ खदिरशिशपासारमुत्तमवारणीं ब्राह्मीं कोशवतीं च
 स्वकषायकल्केन विपचेत् ॥ तेन क्वाथेन तंदुलान्भावयेत् ॥ पिष्टं-
 च स्वेदयेत् ॥ अभिषुणुयाच्च पूर्ववत् ॥ त्रिवृच्छ्यामाऽग्रिमंथस-
 प्तच्छदकोलाकेंबुकशंखिनीतिल्वकत्रिफलापलाशशिशपानां रसमा-
 दाय पलाशद्रोण्यामभ्यासिच्य खदिरांगारतप्तमयःपिंडमेकविंशति
 वाराञ्चिर्वाप्य ततस्तं रसमासिच्य स्थाल्यां गोमयाम्निना साधयेत्
 सित्थ्यति चावपेत्पिप्पलीचूर्णस्य भागं द्वे मधुनस्तावद्धृतस्य ॥ तत-
 भृतुर्भागावशिष्टेऽवतीर्णे भूयोऽमितप्तमयःपिंडं तस्मिन्प्रक्षिपेत् ॥ प्र-

शातं च लोहपात्रे स्वनुगुप्तं दद्यात् ॥ इयमयस्कृतिर्दुःसाधनमपि कुष्ठं
 मेहं वा साधयति स्थूलं कर्शयति पांडुशोफमपहंति सन्नमग्निमुद्धरति
 ॥ विशेषेण राजयक्ष्मणामुपदिश्यते वर्षशतायुश्चैनामुपयुज्य पुरुषो
 भवति ॥ असनादिकाथमासिच्य पलाशद्रोण्यामयोधनैस्तप्तैः संयो-
 ज्य निर्वाप्य च कृतसंस्कारे कलशे प्रक्षिप्य वत्सकादिं प्रतिवाप्य क्षौ-
 द्रं च सुगुप्तं मासं निधायोपयुंजीत ॥ एवं न्यग्रोधादिष्वारग्वधादिषु
 चायस्कृतीर्विदध्यात् ॥ खदिरसुरदारुसारकाथप्रस्थं क्षौद्रप्रस्थं मत्स्यं
 डिकाप्रस्थं लोहचूर्णाद्विप्रस्थं त्रिफलाचतुर्जातकमरिचानि च कार्ष्णि-
 काणि प्रक्षिप्यायसे भांडे मासस्थितं तदुपयोजयेत् ॥ रसायनप्रयो-
 गेण च लोहतुलां तुवरकास्थीनि भस्मातकान्यलंबुषामवलगुजं गुग्गुलु-
 मशीविहितविधानेन वा चित्रकमिति ॥ भवति चात्र ॥ किलासकु-
 ष्ठग्रहणीप्रमेहस्थूलत्वदुर्नामभगंदरेषु ॥ पांडुत्वशूनत्वकफामयेषु मंथा-
 दियोगान्विदधीत सामे ॥ शालयो यवगोधूमाः कोरदूषाः प्रियंगवः ॥
 मुद्गा मसूरास्तुवरी तिक्तशाकानि जंगलं ॥ त्रिफलारुष्करारिष्टक्षौद्र
 योजितभाषितं ॥ धात्रीखदिरनिंबांबु रसं मुद्गपटोलजं ॥ मद्यान्यौ-
 षधगर्भाणि मथितं चेंदुराजिमत् ॥ अन्नपानं हितं कुष्ठे नत्वम्लवणौ-
 षधं ॥ दधिदुग्धगुडानूपतिलमाज्यं त्यजेत्तरां ॥ तुलाद्वनिंबपंचांग्यास्त
 था खदिरसारतः ॥ हरीतकीदलतुला भस्मातकतुला दश ॥ कृष्णावि-
 ङ्गकुडवं चैकध्वं विपचेज्जले ॥ कषायं तं परिस्त्राव्य निदध्यात्ताम्रभा-
 जने ॥ षण्मासांतरितं कुष्ठैः कृमिमेहैर्विमुच्यते ॥ निंबारिष्ट इति ख्या-
 तो वरुणेनैष निर्मितः ॥ कटुकापटोलमूलोत्तमावचानिंबरात्रिमंजिष्ठा-
 नां ॥ संशीलितः कषायस्तथाऽऽमयान् श्लेष्मपित्तबहुलान्हति ॥ वा-
 तोत्तरांस्तु सर्पिर्विपाचितं कथितकल्कितैश्च कटुकाद्यैः ॥ खदिरारि-
 ष्टगुडूचीसुरतरुदार्वीश्च कल्पयेत्पृथगेवं ॥ शीतः कषायः खदिरस्य पी-
 तः सक्षौद्रताक्षर्यो हरति प्रसह्य ॥ त्वक्कंठरोगापचिकुष्ठमेहान्बलाहका-

न्यायुरिव प्रचंडः ॥ सर्पिर्मधुभ्यां त्रिफलारसेन विडंगकल्केन च संप्र-
युक्तः ॥ कुष्ठं कषायः खदिरस्य हंति तिष्ठन् कषायं मनसीव धर्मः ॥ ख-
दिरस्य लूनशिरसो मूले खातस्य मध्यमं मूलं ॥ छित्वाऽधोऽयःकुंभं
रससंग्रहणाय निदधीत ॥ लिप्तान्कृष्णमृदेंधनैश्च निचितादादीपिताद्व-
ह्निना तस्माद्यश्च्यवते रसः स सहितः क्षौद्राज्यधात्रीरसैः ॥ पीतः कु-
ष्ठभगंदरोदरगतीर्मह्नास्त्रपांडून् जयेत्प्रस्थस्तस्य जरां च भोज्यमिह तु
त्याज्यं च भल्लानवत् ॥ योज्यं खदिस्वन्निबंशिंशपारग्वधासनं ॥ रोहि-
तकं सुराहं च खदिरोदकपायिनः ॥ दावीरिसांजनं वा गोमूत्रेण प्रबाध-
ते कुष्ठं ॥ अभया प्रयोजिता वा मासं सव्योषगुडतैला ॥ दावीकलिंग-
कटुकाऽतिविषाऽग्निपाठा मूत्रेण सूक्ष्मरजसोधरणप्रमाणाः ॥ पीता जयं-
ति गुदजोदरगुल्मकुष्ठकोष्ठानिलाद्व्यपवनग्रहणीप्रमेहान् ॥ लाक्षादंती-
मधुरसवराद्वीपिपाठाविडंगप्रत्यक्पुष्पीत्रिकदुरजनीसप्तपर्णाटरूषं ॥ र-
क्ता निंबः सुरतरुः पंचमूल्योश्च चूर्णं पीत्वा मासं जयति हितभुग्-
व्यमूत्रेण कुष्ठं ॥ दशपलमरिष्टपल्लवकुसुमजटात्वक्पलं यथाकालं ॥ प्र-
त्याहरेत्समस्तं कृतमालतरोश्च तत्तद्वत् ॥ संचूर्ण्य वस्त्रपूतं रसे पुतं खा-
दिरेऽनले शुष्कं ॥ चित्रकधनमल्लातकगोक्षुरकमहौषधत्रिफलाः ॥ लो-
हविडंगावल्गुजसितोपलाः पलसमा रजीकृत्य ॥ समाहमेकतस्तद्रसेन
भृंग्यास्ततो भाव्यं ॥ अथ पीतमक्षमात्रं घृतेन दुग्धेन कोष्णसलिलैर्वा
॥ अचिरात्करोति बह्विं मतिं स्मृतिं पार्दवं मेधां ॥ रुमिकुष्ठगंडपांडुप्र-
मेहवक्त्रामयारुचिच्छर्दीः ॥ अपचीभगंदरस्थौल्यदुष्टनाडीव्रणव्यं-
गं ॥ कफपित्तजान्विकारान्विशेषतः सुविषमात्रिवर्त्तयति ॥ वर्षाद्विषग-
रुः स्या नित्याभ्यासेन खड्गतिपलितानि ॥ त्रिकटूतमातिलारुष्कराज्य-
माक्षिकसितोपलाविहिता ॥ गुलिका रसायनं स्यात् कुष्ठजिह्व दृण्या च
सप्तसमा ॥ चंद्रशकलाधिरजनीविडंगतुषाराख्यारुष्करत्रिफलाभिः ॥ बट-
का गुडांशकूसाः समस्तकुष्ठं विनाशयंत्यभ्यस्ताः ॥ विडंगमल्लातकबा-

कुचीनां सद्दीपिवाराहिहरीतकीनां ॥ सलांगलीरुष्णतिलोपकुल्या गु-
 डेन पिंडी विनिहन्ति कुष्ठं ॥ पथ्याकलिंगकपलाशफलेंदुराजीमह्लात-
 कास्थिचतुरंगुलचित्रकार्कैः ॥ सावर्त्तकीरुमिहैः क्रमवर्द्धिताशैर्मूत्रेण
 तुल्यतुवरैर्वटका गदघ्नाः ॥ शशांकलेखा सविडंगसारा सपिप्पली वा
 सङ्घुताशमूला ॥ सायोमला सामलका सतैला कुष्ठानि रुच्छ्राणि निहं-
 ति लीढा ॥ भूर्निबत्रिफलापद्मपद्मकातिविषाकणाः ॥ मूर्वापटोलीद्विनि-
 शापाठातिक्तेद्रवारुणीः ॥ सकलिंगवचास्तुल्या द्विगुणाश्च यथोत्तरं ॥
 लिह्याद्वन्तीत्रिवृद्धात्रीचूर्णिता मधुसर्पिषा ॥ कुष्ठमेहप्रसुमीनां परमं
 स्यात्तदौषधं ॥ वराकणाविडंगान्वा लिह्यात्तैलाज्यमाक्षिकैः ॥ खदि-
 रशकलचूर्णं क्षौद्रसर्पिर्विमिश्रं सगिरिजतुविडंगं मात्रया सेवमानः ॥
 लघुमितहितभोजी ब्रह्मचारी जितात्मा श्वयथुकिटिभकोठश्वित्रकु-
 ष्ठानि हन्यात् ॥ खदिरासनसारस्य तुलां द्रोणेऽभसः क्षिपेत् ॥ अष्ट-
 मेऽहनि ततोऽयं पचेदादर्विलेपनात् ॥ त्रिफलाद्धतुलाचूर्णं तत्पादेन
 तु बाकुची ॥ तदद्धं द्वीपिनो मूलं तद्वत् ब्राह्मीं समार्कवां ॥ लोहरु-
 मिघ्नद्विप्रस्थं क्षिप्वा तद्वटकीकृतं ॥ कुष्ठमेहग्रहण्यशोभगंदरिषु पूजि-
 तं ॥ लांगलीत्रिफलालोहचूर्णं दशपलं पृथक् ॥ गुटिकात्रिशतं कुर्या-
 द्भृंगराजरसाद्भुतं ॥ छायाशुष्कां च तत्राद्धगुटिकां भक्षयेत्पुरः ॥ जीर्णैरसे-
 न रूक्षेण पेयां पूर्वं च भोजयेत् ॥ यंत्रितो ब्रह्मचर्याद्यैः क्रमेण गुलिका-
 मपि ॥ खादेत्परस्तान्मासस्य भवेत्कामचरः क्रमात् ॥ एवं सर्वाणि
 कुष्ठानि जयत्यतिबलान्यपि ॥ धीमेधास्मृतियुक्तश्च नीरुक् जीवे-
 त्समाः शतं ॥ वासाऽमृतानिंबवरापटोलव्याघ्रीकरंजोदककल्कपक्वं ॥
 सर्पिर्विषसर्पज्वरकामलास्रकुष्ठापहं वज्रक्रमामनन्ति ॥ त्रिफलात्रिक
 दुत्रिकंदकारीकटुकाकुंभनिकुंभराजवृक्षैः ॥ सबचाऽतिविषाऽग्रिकैः
 सपाठैः पिचुभागेर्नववज्रदुग्धमुष्ट्या ॥ पिष्टैः सिद्धं सर्पिषः प्रस्थमे-

भिः क्रूरे कोष्ठे स्नेहनं रेचनं च ॥ कुष्ठश्चित्रह्रीहृबध्माश्मगुल्मान् ह-
 न्यात्कच्छ्रांस्तन्महावज्रकारव्यं ॥ यतेर्लेलीतकवसा क्षौद्रजातीरसा-
 न्विता ॥ कुष्ठघ्नी समसर्पिर्वा सगायत्र्यसनोदका ॥ मूत्रैर्विनीता त्रि-
 फलारसे वा सिद्धा घृते वांभसि केवले वा ॥ रसायनं पथ्यभुजो-
 हरिद्रा निहन्ति पांड्वामयकुष्ठमेहान् ॥ पिबेदमृतवल्या वा स्वरसं यं-
 त्रपीडितं ॥ मेध्यं तत्कुष्ठमेहार्शश्छर्दिवातास्रनाशनं ॥ स्थिरकठि-
 नमंडलानां कुष्ठानां पोटलैर्हितः स्वेदः ॥ स्विन्नोत्सन्नं विलिखेत्कुष्ठं
 तीक्ष्णेन शस्त्रेण ॥ रुधिरागमार्थमथवा शृंगालाबूभिरपहरेद्रक्तं ॥ प्र-
 च्छेदल्पं कुष्ठं विरेचयेद्वा जलौकोभिः ॥ ये लेपाः कुष्ठानां युज्यन्ते नि-
 र्हतास्त्रदोषाणां ॥ संशोधिताशयानां सद्यः सिद्धिर्भवति तेषां ॥ येषु
 न शस्त्रं क्रमते स्पर्शोद्विगनाशनेषु कुष्ठेषु ॥ तेषु निपात्यः क्षारो रक्तं दो-
 षं च विस्त्राव्य ॥ लेपोऽतिकठिनपरुषे सुप्ते कुष्ठे स्थिरे पुराणे च ॥ पी-
 तागदस्य कार्यो विषैः समन्त्रागदैश्चानु ॥ स्तब्धानि सुप्तमुप्तान्यस्वेदन-
 कंडुलानि कुष्ठानि ॥ कूर्चैर्दतीत्रिवृताकरवीरकरंजकुटजानां ॥ जात्य-
 कर्निबजैर्वा पत्रैः शस्त्रैः समुद्रफेनेन ॥ घृष्टानि गोमयैर्वा ततः प्रदेहैः
 प्रदिक्ष्यानि ॥ आरग्वधः सैढगजः करंजो वासा गुडूची मदनं हरिद्रे ॥
 श्र्याहः सुराहः खदिरो धवश्च निर्बो विडंगं करवीरकश्च ॥ ग्रंथिश्च भू-
 र्जो लशुनः शिरीषः सल्लोमशो गुग्गुलुकृष्णगंधे ॥ फणिज्जको वत्सक-
 सप्तपर्णपीलूनि कुष्ठं सुमनःप्रवालाः ॥ वचा हरेणुस्त्रिवृता निकुंभो न-
 छातकं गैरिकमंजनं च ॥ मनःशिलाले गृहधूमण्डला कासीसरोधार्जु-
 नमुस्तसर्जाः ॥ इत्यर्द्धरूपैर्विहिताः षडेते गोपित्तीक्ष्णः पुनरेव पिष्टाः ॥
 सिद्धाः परं सर्पपतैलयुक्ताभूर्णाः प्रदेहा बहुशः प्रयुक्ताः ॥ कुष्ठानि क-
 च्छ्राणि नवं किलासं सुरेद्रलुप्तं क्तिदिभं सदद्गुं ॥ भगंदराशीस्यपर्चा
 सपामां हन्युः प्रयुक्ता न चिराञ्चराणां ॥ निर्बं हरिद्रे सुरसं पटोलं कु-
 ष्ठाश्वगंधे सुरदारु शियुः ॥ ससर्पं तुंबरुथान्यवन्यं चंडा च चूर्णाणि

समानि कुर्यात् ॥ तैस्तक्रयुक्तैः प्रथमं शरीरं तैलाक्तमुदत्तयितुं यतेत
 ॥ तथाऽस्यकंदूपिडकाः सकोठाः कुष्ठानि शोफाश्च शमं व्रजन्ति ॥ मु-
 स्तामृतासंगकटकटेरीकासीसकंपिलककुष्ठरोधाः ॥ गंधोपलः सर्जरसं वि-
 ङ्गं मनःशिलाले करबीरकत्वक् ॥ तैलाक्तगात्रस्य कृतानि चूर्णान्ये-
 तानि दद्यादवचूर्णनार्थं ॥ दद्वः सकंदूः किटिभानि पामा विचर्चिका-
 चेति तथा न संति ॥ गंडे महादृक्षभवे निलीनः स्विन्नः कुकूले पुट-
 पाकयुक्त्या ॥ विचर्चिकां सर्षपपिडकल्को निहन्ति लज्जामिव रागवे-
 मः ॥ मनःशिलाले मरिचानि तैलमार्कं पयः कुष्ठहरः प्रदेहः ॥ तथा-
 करंजप्रपुनाटबीजं कुष्ठान्वितं गोसलिलेन पिष्टं ॥ गुग्गुलुमरिचविडं-
 गैः सर्षपकासीसमुस्तसर्जरसैः ॥ श्रीविष्टकालगंधैर्मनःशिलाकुष्ठकं-
 पिलैः ॥ उभयहरिद्रासहितैश्चाक्रिकतैलेन मिश्रितैरेभिः ॥ दिन-
 करकरातितैः कुष्ठं घृष्टं च नष्टं च ॥ मरिचं तमालपत्रं कुष्ठं स-
 मनःशिलं सकासीसं ॥ तैलेन युक्तमुषितं सप्ताहं भाजने ता-
 भ्रे ॥ तेनालिसं सिद्धं सप्ताहाद्धर्मसेविनोऽपेति ॥ मासान्नवं किला-
 सं स्नानेन विना विशुद्धस्य ॥ मयूरकं मंजरिं समूलं दग्ध्वा परिखा-
 म्य च सप्तहृत्यः ॥ तेनाभसा कंगुलिनोत्थतैलं सिद्धं परं सिद्धमनिर्बह-
 णाय ॥ बायसजंघामूलं वमनीपत्राणि मूलकाद्वीजं ॥ तन्नेण भौमवारे-
 लेपः सिध्मापहः सिद्धः ॥ जीवन्ती मंजिष्ठा दावी कंपिलकः पयस्तुथं ॥
 एष घृततैलपाकः सिद्धः सिद्धे च सर्जरसः ॥ देयः समधूच्छिष्टो वि-
 पादिका तेन शाम्यतेऽभ्यक्ता ॥ चर्मैककुष्ठकिटिभं कुष्ठं शाम्यत्यल-
 सकं च ॥ सप्तपर्णकरंजार्कमालतीकरबीरजं ॥ मूलं सुहीशिरीषाभ्यां
 चित्रकास्फोटयोरपि ॥ करंजबीजद्विनिशाव्योषैडगजसर्षपाः ॥ वरा वेहं
 च तैलैलं सगोमूत्रैर्विपाचितं ॥ कुष्ठदुष्टवणप्रंथिगंडमालाभगंदरान् ॥
 विशेषाद्दालकफजान् हंत्यभ्यंगेन वज्रकं ॥ एरंडतार्क्ष्यननीपकदं-
 भाङ्गीकपिलबेलफलनिमीमुरवारुणीभिः ॥ निर्गुड्यरुष्करसुराहसुवर्णकु-

ग्धाश्रविष्टगुगुलुशिलाहरितालबिल्वैः ॥ तुल्यं सुगर्कदुग्धं सिद्धं तैलं
 स्मृतं महावज्रं ॥ अतिशयितवज्रकगुणं श्वित्रार्शोग्रं धिमालाघ्नं ॥ क
 नकक्षीरीशैलाभाङ्गीदंत्याः फलानि मूलंच ॥ जातिप्रवालसर्वपलशुन-
 विडंगं करंजत्वक् ॥ समच्छुद्राद्रपल्लवमूलत्वक्निबचित्रकास्फोताः ॥
 गुजैरंडकद्वहतीमूलकसुरसार्जकफलानि ॥ कुष्ठं पाठा मुस्तं पटुं थातुं-
 बरुर्वचा मूर्वा ॥ एडगजकुटजशिग्रुत्र्यूषणमल्लतकक्षवकाः ॥ हरिता-
 लमवाकपुष्पी तुत्थं कंपिलकोऽमृतासंगः ॥ सौराष्ट्रीकासीसं दार्वीत्वक्-
 स्वर्जिकालवणं ॥ एतैस्तैलं तैलं कदुतैलं वा चतुर्गुणे मूत्रे ॥ करबीर-
 मूलपल्लवतोयेन विपाचीतं जयति ॥ कदुकालाबुन्यस्तं नित्याभ्यंगेन
 वातकफकुष्ठं ॥ दद्रूमंडलकोठकमिपामविचर्चिकाः सुतरां ॥ सिक्थ-
 कतुत्थकगुगुलुसिंदुररसांजनैः कदुकतैलं ॥ पामाकिटिभविचर्चिषु
 साधितमभ्यंजने श्रेष्ठं ॥ शैलेयकंपिलकपर्दिकारव्यसुराष्ट्रजासर्जरसो-
 पलानि ॥ शिला च चूर्णौ नवनीतयुक्तः कुष्ठे स्ववत्यभ्यधिकं प्रशस्तः
 ॥ एडगजकुष्ठसैधवसिद्धार्थविडंगकांजिकैलिसं ॥ कृमिपामसिष्मदद्रू-
 मंडलकुष्ठं शमं याति ॥ लाक्षाव्योषं प्रापुनाटं च बीजं सश्रीवेष्टाः कुष्ठ-
 सिद्धार्थकाश्च ॥ तक्रोन्मिश्रः स्याद्धरिद्रा च लेपो दद्रूपूक्तो मूलकोत्थं च
 बीजं ॥ दूर्वाऽभयासैधवचक्रमर्दकुठेरकाः कांजिकतक्रपिष्टाः ॥ त्रिभिः
 प्रलेपैरपि बद्धमूलां दद्रू च कंदू च विनाशयंति ॥ मनःशिलात्वक्कु-
 टजं सकुष्ठं सलोमशः सैडगजः करंजः ॥ ग्रंथिश्च भौर्जः करबीरमूलं
 चूर्णानि साध्यानि तुषोदकेन ॥ पलाशनिर्दाहरसेन वाऽपि कर्षोन्मि-
 सान्याढकसंमितेन ॥ दर्वीप्रलेपं प्रवदंति लेपमेतत्परं कुष्ठनिषूदनाय ॥
 एलाचित्रकनिबं वृषकं कुरुर्विदनागरार्कं च ॥ चूर्णीकृतमष्टाहं भावयि-
 सव्यं पलाशस्य ॥ क्षारेण गवां मूत्रशूतेन तेनास्य मंडलान्याशु-
 ॥ मिथंते बिलं यंति च लिप्तान्यर्काभितप्तानि ॥ मांसी मरिचं
 लवणं रजनी तगरं सुधा गृहाद्भूमः ॥ मृच्चं पित्तं क्षारः सपलाशः

कुष्ठनुल्लेपः ॥ मुस्तं त्रिफला मदनं करंज आरग्वधः कलिंगयवाः ॥
 दावी सप्तपर्णी स्नानं सिद्धार्थकं नाम ॥ एष कषायो वमनं विरेचनं व-
 र्णकस्तथोद्वर्षः ॥ त्वग्दोषकुष्ठशोफप्रबाधनः पांडुरोगघ्नः ॥ करवीरनि-
 बकुटजाच्छम्याकाचित्रकाच्च मूलानां ॥ मूत्रे दावीलेपः काथो लेपेन
 कुष्ठघ्नः ॥ श्वेतकरवीरमूलं कुटजकरंजात्पलं त्वचो दार्व्यः ॥ सुमनः
 प्रवालपुक्तो लेपः कुष्ठापहः सिद्धः ॥ शैरीषी त्वक्पुष्पं कार्पास्या रा-
 जवृक्षपत्राणि ॥ पिष्टा च काकमाची चतुर्विधः कुष्ठहा लेपः ॥ दावी
 रसांजनस्य च निंबपटोलस्य खदिरसारस्य ॥ आरग्वधवृक्षकयोस्त्रि-
 फलायाः सप्तपर्णस्य ॥ इति षट् कषाययोगाः कुष्ठघ्नाः सप्तमश्च ति-
 निशस्य ॥ स्नाने पाने च हितास्तथाऽष्टमश्चाश्वमारस्य ॥ आलेपनं
 प्रघर्षणमवचूर्णनमेत एव च कषायाः ॥ तैलघृतपाकयोगैश्चेष्यन्ते कुष्ठ-
 शांत्यर्थं ॥ सर्पपकरंजकोशातकानि तैलान्यथैगुदीनां च ॥ कुष्ठेषु हि-
 तान्याहुस्तैलं श्रेष्ठं च खदिरसारस्य ॥ शीताः प्रदेहसेकास्तिकं सर्पिः
 सिराविरेश्व ॥ विशरणदाहक्लेदे विस्फोटे चर्मदलने च ॥ शीर्णनख-
 रोममांसः कृमिमानत्रांभसी त्यजेत्कुष्ठी ॥ सद्योदुग्धं दुग्धं षणमासा-
 त्कारभं जयेत्समधु ॥ एडगजः सविडंगो मूलान्यारग्वधस्य कुष्ठानां ॥
 उद्दालनश्च दंता गोश्च वराहोष्ट्रदंताश्च ॥ रजनीद्वयं कृमिघ्नं प्रपुनाटं
 राजवृक्षमूलं च ॥ कुष्ठोत्सादनमय्यं सपिप्पलीपाकलं योज्यं ॥ श्वि-
 त्राणां सविशेषं योक्तव्यं सर्वतो विशुद्धानां ॥ उत्सन्नेषु च लेपाः सव-
 र्णकरणास्तथाऽभ्यंगाः ॥ पक्षात्पक्षाच्छर्दनान्यभ्युपेयान्मासान्मासा-
 च्छोधनान्यप्यधस्तात् ॥ शुद्धिर्भूद्धि स्यात्त्रिरात्रात्रिरात्रात्पष्टे पष्टे मा-
 स्यमृद्मोक्षणं च ॥ यो दुर्वीतो दुर्विरिक्तोऽथवा स्यात्कुष्ठी दोषैरुद्ध-
 तैर्बाध्यतेऽसौ ॥ निःसंदेहं यात्यसाध्यत्वमेवं तस्मात्कुच्छ्रान्निर्हरेदस्य
 दोषान् ॥ व्रतदमशमसेवात्यागशीलाभियोगो द्विजगुरुसुरपूजा सर्वस-
 त्वेषु मैत्री ॥ जिनेजिनसुतताराभास्कराराधनानि प्रकटितमलपापं कुं-

ष्ठमुन्मूलयन्ति ॥ ॥ इति कुष्ठचिकित्सितं नामैकविंशोऽध्यायः ॥२१॥

अथातः श्वित्ररुमिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ कुष्ठादपि बी-
भत्सं यच्छीघ्रतरं च यात्यसाध्यत्वं ॥ श्वित्रमतस्तच्छांत्यै यतेत दी-
प्ते यथा भवने ॥ मद्यन्त्या सत्रायस्या सुरभ्या प्रग्रहस्य च ॥ शतं प-
लानां प्रत्येकं वरायास्त्वादकत्रयं ॥ व्याघ्रीवह्निकमाचीवत्सकखदिरा-
र्कमूलदंतीद्रव्याः ॥ सनिशाद्वया दशपलाः काथेऽमीषां क्षिपेत्पिष्ट्वा ॥
बीजं कंजेंगुदिशिग्रुनिंघ्रात्रीलीसनीलोत्पलचंद्रेखाः ॥ श्यामाकिरातं
कटुकत्रयं च पंचाढकं तत्र च पंचगव्यात् ॥ शमयत्यचिरेण घृतं मृ-
दुद्भुतवहसाधितं महानीलं ॥ न किलासमेव केवलमपि च व्रणगुह्यरो-
गवल्मीकान् ॥ उन्मादापस्मारावर्शोविद्रधिशिरोरोगान् ॥ गलगंडगुल्म-
गंडानर्बुदशोफप्रमेहगलरोगान् ॥ सविसर्पशोषपवनव्याधीन्विषमज्वरा-
न् हन्यात् ॥ संशोधनं विशेषात्पीतस्नेहस्य योजयेदनु च ॥ श्वित्रे स्न-
सनमग्न्यं मलयूरस इष्यते सगुडः ॥ तं पीत्वाऽभ्यक्ततनुर्यथाबलं सूर्य-
पादसंतापं ॥ सेवेद्विरिक्तश्च त्र्यहं त्र्यहं पिपासुः पिबेत्पेयां ॥ श्वित्रेऽग्रे ये
स्फोटा जायन्ते कंटकेन तान् भिद्यात् ॥ स्फोटेषु विस्त्रुतेषु प्रातःप्रातः पि-
बेत्पेयां ॥ मलयूरमसनप्रियंगुं शतपुष्पां चांभसा समुत्काथ्य ॥ पालाशं वा-
क्षारं यथाबलं फाणितोपेतं ॥ वितुषावल्गुजबीजाच्चूर्णं गोवारि-
भाविताद्बहुशः ॥ मूलकाथेन पिबेत्कलितरुक्कतमालमदनफल्लूनां ॥
पीते किलासी तिलतैलदिग्धो दिने दिने स्याद्रविपादसेवी ॥ जीर्णे
च तक्राप्नुतकोद्रवाशी स्फोटोद्भवायैष विधिस्त्रिरात्रं ॥ विध्वाऽन्येद्युः
स्फोटकान्कंटकैस्तान्बिस्तीसोभिर्घृष्ट्याशुक्रवर्या ॥ लिंपेत्कामं लेपनाद्दे-
दनायां लेपे योज्यः शंखनाभिर्जलेन ॥ व्योषसर्षपनिशागृहधूमैर्यावशूक-
पटुचित्रककुष्ठैः ॥ कोलतुल्यगुलिकार्द्धविषांशाः श्वित्रकुष्ठशमनो वर-

लेपः ॥ गव्यं मूत्रं चित्रकव्योषयुक्तं सर्पिः कुंभे संस्थितं क्षौद्रमिश्रं ॥
 पक्षादूर्ध्वं श्वित्रिणा पेयमेवत्कार्यं चास्मै कुष्ठदृष्टं विधानं ॥ मार्कवम-
 यवा खादेद्दृष्टं तैलेन लोहपात्रस्थं ॥ बीजकशृतं च दुग्धं तदनुपिबे-
 च्छिन्ननाशाय ॥ पूतीकार्कव्याधिघातसुहीनां मूत्रैः पिष्टाः पल्लवा
 जातिजाश्च ॥ घ्नंत्यालेपाच्छिन्नदुर्नामदद्रूपामाकोठान्दुष्टनाडीव्रणांश्च
 ॥ द्वैपं दग्धं चर्म मातंगजं च श्वित्रे लेपस्तैलयुक्तो वरिष्ठः ॥ पूतिः
 कीटो राजवृक्षोद्भवेन क्षारेणाक्तः श्वित्रमेकोऽपहंति ॥ अक्षतैलद्रुता
 लेपः रुग्णसर्पोद्भवा मयी ॥ शिखिपित्तं तथा दग्धं ज्हीबेरं वा तदाप्नुतं
 ॥ उपोषितायान्नकालांस्त्रीन्श्वेतकृकवाकवे ॥ यष्ट्याह्वकुष्ठैर्द्विगजबी-
 जचूर्णं घृतान्वितं ॥ दद्यात्तस्यपुरीषेण स्विन्नमुद्दाल्यलेपयेत् ॥ मा-
 सं हंत्याशु तच्छिन्नं विशेषाद्बुध्यसंश्रितं ॥ लेपः पटुवह्निशिखाकासीसं रो-
 घनाकनकपुष्पी ॥ गोपित्तयुक्तमथवा चपलांजनयुग्मलोहरजः ॥ का-
 कोदुंब्रिकावासावल्गुजचित्रकाः सगोमूत्राः ॥ कदलीक्षारयुतं वा खरा
 स्थिदग्धं सगोरुधिरं ॥ नीलोत्पलं सकुष्ठं ससैधवं हस्तिमूत्रपिष्टं वा ॥
 हस्तिमदाध्युषितो वा मालत्याः कोरकक्षारः ॥ सिद्धार्थकावृहत्यौ करं
 जकोशानकीफलं गुंजा ॥ शुकनासा सगवाक्षी स्वर्णक्षीरी निकुंभश्च ॥
 लांगलिकाहयमारस्तिल्वकमल्लतकाश्च मूत्रं च ॥ मुस्तास्नुही सहिस्रा-
 सुवर्णशकलाफलोपेता ॥ मूठकबीजं व्योषं पीलु विडंगाग्निकर्णिका-
 रश्च ॥ पिचुमंदजातिकिसलयवाकुचिकातुत्थकुष्ठानि ॥ कदुरोहिणी म-
 नोव्हा त्रिफला च सुकल्किता गवां मूत्रे ॥ गजहयखरमूत्राणां पात्र-
 त्रितयं स्नुगर्कदुग्धाभ्यां ॥ द्वौ कुडवाविह दद्यात्सर्पपतैलाच्चतुर्थी च ॥
 दर्वीलेपं सिद्धा रसक्रिया मूत्रिक्य नाम ॥ श्वित्रं घृष्टं लिप्तं त्रीनाले-
 पांस्तथा न लंघयति ॥ मषतिलकचर्मकीलग्रंथ्यर्बुदसर्वकुष्ठघ्नी ॥ कु-
 डवोऽवल्गुजबीजाद्धरितालचतुर्थभागसंमिश्रः ॥ मूत्रेण गवां पिष्टः सब-

१ पूतिः कीटो वर्षाकालोद्भवः पिदिदिकतिलेकगसिद्धः ॥

र्णकरणं परं श्वित्रे ॥ क्षारे सुदग्धे गजलिङ्बजे च गजस्य मूत्रेण परि-
 स्त्रुतेन ॥ द्रोणप्रमाणे दशभागयुक्तं दत्त्वा पचेद्बीजमवल्लुजानां ॥ श्वि-
 त्रं जयेच्चिक्कणतां गतेन तेन प्रलिसं बहुशः प्रघृष्टं ॥ कुष्ठं किलासं
 तिलकालकं वा यद्वा व्रणे स्यादधिमांसभूतं ॥ भल्लातकदीपि-
 सुधार्कमूलगुंजाफलत्र्यूपणशंखचूर्णं ॥ कुष्ठं सतुथं लवणानि पंच
 क्षारद्वयं लांगलिकां च पिष्ट्वा ॥ सुगर्कदुग्धैर्धनमायसस्थं शला-
 कया तद्विदधीत लेपं ॥ कुष्ठे किलासे तिलकालकेषु मपेषु दुर्ना-
 मसु चर्मकीले ॥ शुब्ध्या शोणितमोक्षैर्विरुक्षणेर्भक्षणेश्च सक्तू-
 नां ॥ श्वित्रं कस्य चिदेव हि प्रशाम्यति क्षीणपापस्य ॥ त्रिग्धे श्वि-
 त्रे गुडक्षीरमध्वाज्यैः कृमिणोदरे ॥ उत्क्लेशितकृमिकफे शर्वरां तां सु-
 खोषिते ॥ सुरसादिगणं मूत्रे क्वाथयित्वाऽर्द्धवारिणि ॥ तं कषायं क-
 णागालकृमिजित्कल्कयोजितं ॥ सतैलस्वर्जिकाक्षारं युंज्याद्भस्तिं त-
 तोऽहनि ॥ तस्मिन्नेव निरुद्धं तं पाययेत् विरेचनं ॥ त्रिवृत्कल्कं फल-
 कणाकषायलुडितं ततः ॥ ऊर्ध्वाधः शोषिते कुर्यात्पंचकोलयुतं क्रम-
 ॥ कटुतिक्तकषायाणां कषायैः परिपेचितं ॥ काले विडंगतैलेन तन-
 स्तमनुवासयेत् ॥ शिरोरोगनिपेधोक्तमाचरेन्मूर्धगेषु तु ॥ उद्रिक्ततिक्त
 कटुकमल्पक्षेहं च भोजनं ॥ विडंगरुष्णामरिचपिप्पलीमूलशिग्रुभिः
 ॥ पिबेत्सस्वर्जिकाक्षारैर्यवागूं तक्रसाधितां ॥ रसं शिरीषकिणिहीपारि-
 भद्रककेंबुकात् ॥ पलाशबीजपत्तूरपूतिकाद्वा पृथक् पिबेत् ॥ सक्षौद्रं
 सुरसादीन्वा लिह्यात्क्षौद्रयुतान्पृथक् ॥ बहुकृत्वोऽश्वविट्चूर्णं विडंग-
 क्वाथभाषितं ॥ कृमिमान्मधुना लिह्याद्भाषितं वा वरासैः ॥ शिरोगतेषु
 कृमिषु चूर्णं प्रथमं च तत् ॥ आखुपाणीकिसलयैः सुपिष्टैः पिष्टमि-
 श्रितैः ॥ पक्त्वा पूषलिकां खादेत्थान्याम्लं च पिबेदनु ॥ पंचकोलं
 सलवणमसांद्रं तक्रमेव वा ॥ नीपमार्कवनिर्गुडीपल्लवेष्वप्ययं विधिः ॥

विडंगचूर्णमिश्रैर्वा पिष्टैर्भक्ष्यान्प्रकल्पयेत् ॥ विडंगतंदुर्लैर्युक्तमर्द्धीशै-
 रातपे स्थितं ॥ दिनमारुष्करं तैलं पाने बस्तौ च योजयेत् ॥ सुराह-
 सरलस्नेहं पृथगेवं च कल्पयेत् ॥ तिल्वकोद्दालकपले त्रिरुच्छयामे
 तदर्द्धतः ॥ दंतीद्रवंत्यावर्द्धेन तदर्द्धे च व्यचित्रकौ ॥ पिष्ट्वा विडंगयूपेण-
 तेन भावितपीडितात् ॥ तैलं प्रस्थं तिलात्साध्यं रुमिघ्नाद्द्विगुणे रसे ॥
 तच्छोधनं पिबेत्काले विदध्याच्चानुवासनं ॥ कोशातकी करंजो वा स
 र्पपक्षेहकल्पनं ॥ कृत्वा तेनैव विधिना पाययेदुदररुग्मि ॥ पुरीषजेषु
 सुतरां दद्याद्बुस्तिविरेचने ॥ शिरोविरेकं वमनं शमनं कफजन्मसु ॥
 रक्तजानां प्रतीकारं कुर्यात्कुष्ठचिकित्सितात् ॥ इंद्रलुप्तविधिश्चात्र वि-
 धेयो सेमभाजिवु ॥ क्षीराणि मांसानि घृतं गुडं च दधीनि शाकानि
 च पर्णवंति ॥ समासतोऽम्लान्मधुरान् रसांश्च रुमीन् जिघांसुः परिव-
 र्जयेत् ॥ ॥ इति श्वित्ररुग्मिचिकित्सितं नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

अथातो वातव्याधिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ सर्वेषु केवला-
 निलविकोरेष्वंतर्वह्निः स्नेहस्वेदौ सलवणोपनाहो निवातं स्थानं प्राव-
 रणानि दशमूलकाथसिद्धा महास्नेहप्रगाढाः स्निग्धदध्यम्ला नागरपि-
 प्पलीतीक्ष्णग्राम्यानूपौदकशिरःपिशितरसाः पयसि यूषाः प्रीणनानि
 चान्नानि ॥ तैरेव च मांसैर्महास्नेहसंसृष्टैस्तदक्तानामभीक्ष्णं पिंडादि-
 स्वेदाः ॥ अपिच ॥ कोलकुलत्थामरतरुयवसंमाषातसीवचाकुष्ठं ॥ रा
 स्नातैलफलानि च वातजिदुत्कारिका कोष्णा ॥ बिडालनकुलोष्टृशू-
 गालादिचर्मभिर्बन्धः ॥ स्निग्धा वस्तयो नावनानि च प्रयोज्यानि ॥ दो
 षोपक्रमणीयं चेक्षेत ॥ स्निग्धस्विन्नस्य हि तोदभेदनायामशूलादयो
 वातविकाराः शीघ्रमुपशाम्यन्ति ॥ स्नेहश्च धातून् पुष्पाति बलं च देहे ज-
 नयति ॥ तस्मात्पुनः पुनः स्नेहस्वेदौ शीलयेत् ॥ तन्मृदूकृते च कोष्ठे नाव
 तिष्ठंत्यनिलामयाः ॥ यदि तु सदोषत्वाच्च निवर्त्तते ॥ ततः सर्वशरीरगते-
 ऽपि वायौ विशेषतः पक्वाशयाश्रिते मृदु स्नेहविरेचनं तिल्वकसर्पिः सा

तलाघृतमैरंडतैलं वा क्षीरेण दद्यात् ॥ एवं हि विशुद्धस्रोतसोऽनाहतः
 पवनो विचरन्नाशु शांतिमेति ॥ अपिच ॥ स्निग्धाम्ललवणोष्णाद्यैराहा-
 रैर्हि मलाश्रिताः ॥ स्रोतोबंधाच्चलं रुंध्युस्तस्मात्तमनुलोमयेत् ॥ अथ
 दुर्बले विरेच्ये निरुहं पाचनीयदीपनीयद्रव्ययुक्तमेवं विधं च भोज्यं ॥
 भोज्ययुक्तं वा संसनमवचारयेत् ॥ विशुद्धस्य च समिद्धेऽग्नावसक्त-
 त्सेहस्वेदौ स्वादुम्ललवणं चाक्षपानं ॥ एवमप्यनिवृत्ताववपीडकस्त्रे
 हान् बस्तिकर्म च प्रयोजयेत् ॥ आमाशये तु कृतवमनस्य पंडुधरणं चूर्ण-
 ॥ परमतस्तु यथार्हं स्नेहादीन् ॥ नाभिदेशमाश्रिते बिल्वशलादुभिः सि-
 द्धान् मत्स्यान् ॥ अशेषकोष्ठाश्रिते पुनरर्शोऽग्रहणीविहितमाममलपाच-
 नं क्षारप्रयोगानंतर्गुल्मोपक्रमं च युंजीत ॥ तृदयस्थे अंशुमत्या शृतं प-
 यः ॥ श्रोत्रादिगते शिरोगते च विशेषेण स्रौहिकं नस्यधूमं शिरोब-
 स्तिमर्दनालेपान्यथास्वं च स्रोतसां प्रीणनं ॥ त्वचि स्थितेऽभ्यंगस्वे-
 दनिर्वातानि ॥ रक्ते शीतप्रदेहविरेकरक्तमोक्षाः ॥ मांसमेदसोर्विरेका-
 स्थापनशमनानि ॥ अस्थिमज्जोरंतर्बहिः स्नेहाः ॥ शुक्रप्राप्ते हर्षः
 शुक्लं चाक्षपानं ॥ विबद्धे तु शुके विरेचनं ॥ ततो निर्बधेऽनंतरो-
 क्तां च क्रियां कुर्यात्पुत्रकामीयं चेक्षेत ॥ शुष्यति गर्भे बालेषु च य-
 ष्ठिमधुककाश्मर्यफलसारिवाशर्कराघृतं पयो दद्यात् ॥ मांसादस्य-
 मांसरसांश्च बृंहणीयस्नेहयुक्तान् ॥ सिरास्नावसंधिप्राप्तेऽभ्यंगमर्दनस्वे-
 दोपनाहबंधाग्निकर्माणि ॥ संकोचे मांससैधवसाधितं तैलमभ्यंगः ॥
 स्वापे बहुशो रक्तावसेचनं न त्वंगम्लानौ शोषभयात् ॥ सुतरक्तस्य
 तैललवणागारधूमैः प्रदेहाः ॥ अथापतानकिनमल्लस्ताक्षमस्तब्धलां-
 गूलमस्त्रेदनमवेदनमप्रलापिनमखट्वाघातिनमबहिरायामिनं चोपक्र-

१ पूर्वोक्तं तच्च यथा ॥ दावीर्कालगकटुकाऽतिविषाऽग्निपाठामूत्रणे सुक्ष्मरजसो धरणप्रमा-
 णा ॥ पीता जयंतिगदजोदरकष्टमेहकोष्ठानिलाब्धपवनघृणीप्रदोषानिति ॥ धरणं पल-
 स्यदशभिर्भागः ॥ मांससैधवसाधितमिति पाठः

मेत ॥ तत्र प्रागेव स्निग्धस्निग्धांगे व्योषविडंगश्वेतमरिचैरन्यैश्च तीक्ष्णैः शिरोविरेचनैः स्रोतोविशुद्धये कृतनस्यमनंतरं चैनं विदार्यादिकाथमांसरसक्षीरदधिविपक्वं सर्पिरच्छं पाययेत् ॥ तथा नातिमात्रमनिलः प्रसरति ॥ ततो भद्रदार्वादिवर्गं वातघ्नमाहृत्य सयवकोलकुलत्थं सानूपमांसं च निःकाथ्य तत्कषायेणाम्लक्षीरवचामधुरवर्गप्रतीवापं महाश्लेहं विपचेत् ॥ तमपतानकिनमभ्यंगपरिषेकावगाहनपानभोजनानुवासननावनेषु विदध्यात् ॥ बलीयसि च वाते सुखोष्णकरीषपूर्णं कूपे निषन्यादामुखं ॥ तप्तायां वा रथकारमुख्यां चुल्यां शिलायां वा सुरापरिषिक्तायां शाययेत्पलाशावच्छन्नं स्वेदयेद्वा पिंडेन ॥ मूलकोरुब्रूकस्फूर्जार्जकार्कसप्तशंखिनीस्त्रससिद्धं वा तैलमभ्यंगादिषूपयोज्यं ॥ अभुक्तवता पीतमम्लं दधि मरिचवचायुक्तमाक्षेपकमपहंति ॥ तिलपीडनोपकरणद्रव्याण्यनन्यं कालं तैलपरिपीतान्यवक्षुध्य महति कटाहे पानीयेनाप्लाव्य काथयेदाश्लेहापगमान् ॥ ततस्तं श्लेहमंसउपरिष्ठात्पाणिशावयोरन्यतरेणादाय वातघ्नौषधदत्तप्रतीवापं श्लेहपाककल्केन पचेत् ॥ एतदणुतैलं सर्ववातविकारहरं ॥ अणुतैलद्रव्येभ्यो निष्पद्यत इत्यणुतैलं ॥ वेगांतरेषु च तीक्ष्णानवपीडान्प्रथमनानि चासरुद्दद्यात् ॥ तथाऽनल्पश्लेष्मापगमेन श्वसनविमोक्षासंज्ञापुनःपुनर्नोपरुध्यते ॥ कुक्कुटकुलीरशिशुमारवराहवसाः पाययेत् ॥ यवकोलकुलत्थमूलकदधिघृततैलसिद्धां च वयागूं ॥ सर्वाकारं च गतवेगः श्लेहविरेचनास्थापनानुवासनानि सेवेत ॥ त्रिवृद्धंतीसुवर्णक्षीरीशंखिनीविडंगत्रिफलानामक्षसमाः कल्का बिल्वमात्रस्तिव्वकमूलानां त्रिफलारसदधिपात्रे द्वे घृतप्रस्थमेकं सर्वमैकध्यं प्रतिसंसृज्य विपचेत् ॥ एतत्तिव्वकसर्पिः श्लेहविरेचनमनिलरोगेषु ॥ तिल्वकश्लेहविधिरेववाऽशोकरम्यकयो-

१ रथकारमुख्यांचुल्यामित्यत्रांगारचुल्यामिति पाठः ॥ २ प्राणनाड्यो द्वादशिताः श्वसना इत्युच्यंते ॥

द्रष्टव्यः ॥ शुद्धवातापतानकविधानमेतत् ॥ संसृष्टे यथासंसर्गः ॥ सकफे तु
 वाते तुंबुरुफलाभया हिंशुपुष्करमूललवणत्रयचूर्णं यवकाथेन हृत्पार्श्वं
 तिहरं पिबेत् ॥ हिंशुनागरदाडिमाम्लवेतससौवर्चलवूर्णं वा ॥ मुस्तपि-
 प्यलीनागरातिविषाबिभीतकभाङ्गीचूर्णं वा मद्येनोष्णांबुना वाऽपतं-
 त्रकश्वासहृद्रोगहरं ॥ सौवर्चलाभयाव्योषसिद्धं च सर्पिः ॥ रास्त्राऽ-
 म्लवेतसैंधववचाहरीतकीकल्कश्च घृतभृष्टो भक्षितः ॥ शुंठीचित्र-
 कभाङ्गीशुकनासानिचुलमहावल्लीबृहतीद्वयकाकमाचीपुनर्नवैरक्षमात्रै-
 र्घृतप्रस्थं साधयेत् ॥ तत्पीतं परमपतंत्रकश्वासहिध्माहृद्रोगघ्नं ॥ प-
 थ्याशतार्द्धकल्केन वा सौवर्चलपलद्वययुक्तं चतुर्गुणक्षीरं घृतप्रस्थं वि-
 पाचयेत् ॥ पीतमपतंत्रकघ्नं ॥ नचास्य शोधनार्थं वस्तयस्तीक्ष्णाः प्र-
 योज्याः ॥ हृद्रोगचिकित्सितं चेत्तेत ॥ अंतर्बहिःशायामावेकयामव-
 त्साधयेत् ॥ तैलद्रोण्यां चात्र शयनं ॥ अंतरायामश्चैतयोर्वैरतरः ॥
 अपिच ॥ विवर्णदंतवदनः स्रस्तांगो नष्टचेतनः ॥ प्रस्विद्यंश्च धनुःकं
 पी दशरात्रं न जीवति ॥ वेगेष्वतो न्यथा जीवेन्मंदेषु विनतो जडः ॥
 खंजः कुणिः पक्षहतः पंगुलो विकलोऽथवा ॥ हनुस्त्रंसमर्प्यदितव-
 च्चिकित्सेत् ॥ स्वेदयित्वा च हनू स्तब्धौ स्रस्तौ च स्वस्थानमानीय
 पाणिभ्यां पीडयेत् ॥ विवृतास्ये चिबुकं चोन्नामयेत् ॥ संवृतास्ये च
 नामयेत् ॥ जिह्वास्तंभे सामान्योक्तो विधिरेकायामे च ॥ तथा महातृ-
 णपंचमूले विदार्यादिजीवनीयानि मेद्यमांसान्यौदककंदंश्च द्विगुणोद-
 के क्षीरद्रोणे क्षीरशेषं निःकाश्य परिस्राव्य तैलप्रस्थेनोन्मिश्र्य पुनरधि-
 श्रयेत् ॥ क्षीरानुगमे चावतार्य शीतं मंथयेत् ॥ ततः स्नेहमादाय पूर्वं
 बद्धिपचेत् ॥ एतत्क्षीरतैलं पानाभ्यंगादिषु विधेयं ॥ तैलं हितमिदमे-
 व क्षीरघृतमक्षितर्पणं ॥ बिल्वकफलसिद्धक्षीरदध्ना च सह मांसरसान्क-
 ल्पयेत् ॥ यथोक्ताश्च यवागूः खिग्धाश्च नस्यधूमकवलग्रहाः प्रयो-
 ज्याः ॥ रुष्णभूमिकेदारं रोहिणीकाष्ठैर्नातिशुष्कैर्दाहयेत् ॥ उपलिप्य

च गोमयेन पुनः खदिरकाष्ठैर्दग्ध्वा तद्भस्मापनीय तत्र शीनिभूते तै-
लं निषेचयेत् ॥ उषितं निशां खानयेत् ॥ तामनुगततैलां मृत्तिकामा-
दाय पंचमूलेन सह काथयेत् तमपि काथपरिष्कृतमष्टगुणेन पयसा तै-
लावशेषं पाचयेत् ॥ एतदप्यणुतैलं नावनात्सर्ववातव्याधिहरं ॥ तद्वच्च
पंचमूलकाष्ठैर्दग्ध्वा भस्मापनीय विदार्यादिसिद्धेन तैलेन शतशो नि-
षिच्य पूर्ववन्मृदमादायोष्णोदकवति कटाहेऽभ्यासिच्य तैलं पाणिना
पिचुना वा गृहीत्वा व्याधिहर्षधकाथमांसरसक्षीरांम्लभागसहस्रेण
सहस्रपाकं साधयेद्यावत्कालेन शक्यतात्पक्तुं ॥ प्रतिवापश्चात्र हैमवत
दक्षिणापथकाश्वगंधावातघ्नानि च द्रव्याणि ॥ सिध्यति चास्मिंश्छन्वा-
नाध्मापयेत् ॥ दुंदुभीन्वादयेत् ॥ ब्राह्मणानध्यापयेद्भोजयेच्च ॥ ततः सि-
द्धं नस्यपानाभ्यंगवस्तिषु प्रयुंजीत ॥ एतत्सहस्रपाकमनिवार्यवीर्यं तैलं
॥ एवं भागशतपकं शतपाकमभीक्षणं च स्वेदयेत् ॥ ततः स्निग्धस्त्रिन्ने श्ल-
क्ष्णस्य मृदुनश्चर्मणो वाससो वा चतुरंगुलविस्तृताभिः पट्टिकाभिर्वक्त्री
भूतान्प्रदेशान्गृह्णन्सर्वतो वेष्टयेद्ब्रूयात् ॥ निशिवद्भान्दिवा मुंचेद्दिवा
वा निशि ॥ मोक्षान्ते चोत्कारिकाभिः सुस्निग्धाभिर्वातघ्नप्रकृमाभिः स्वेद-
येत् ॥ शोभांजनकतर्कारीद्वयसरलार्जुनकरंजाढकीगोक्षुरकैर्लेपोन्मर्द-
नसकान् कुर्यात् ॥ व्यायामैश्च विविधैर्मैदः क्षपयेत् ॥ स्थलान्युलंघयेत्
प्रतिस्रोतः सरितमव्यालां तरेत् ॥ एवमूरुग्रहो शुष्के श्लेष्मणि प्रशा-
म्यतीति ॥ भवति चात्र ॥ सहचरं सुरदारुसनागरं कथितमंभसि तै-
लविमिश्रितं ॥ पवनपीडितदेहगतिः पिबन् द्रुतविलंबितगो भवतीच्छ-
या ॥ रास्त्रामहौषधद्वीपिपिप्यलोशठिपौष्करं ॥ पिष्ट्वा विपाचयेत्सर्पि-
र्वातरोगहरं परं ॥ निबामृतावृषपटोलनिदिग्धिकानां भागान्पृथक् द-
शपलानि पचेद्द्वेऽपां ॥ अष्टांशशेषितरसेन पुनश्च तेन प्रस्थं घृतस्य-
विपचेत्पिचुभागकल्कैः ॥ पाठाविडंगसुरदारुगजोपकुल्याद्विषारनागर-
निशामिशिचव्यकुष्ठैः ॥ तेजोवतीमरिचवत्सकदीप्यकामिरोहिण्यरुष्क

स्वचाकणमूलयुक्तैः ॥ मंजिष्ठाऽतिविषया विषया यवान्या संशुद्ध-
 गुग्गुलुपलैरपि पंचसंख्यैः ॥ तत्सेवितं विधमति प्रबलं समीरं संध्यस्थि-
 मज्जगतमप्यथ कुष्ठमीदृक् ॥ नाडीवर्णावुदभगंदरगंडमालाजत्रूर्ध्वस-
 र्वगदगुल्मगुदोत्थमेहान् ॥ यक्ष्मारुचिश्चसनपीनसकासशोफहृत्पांडुरो-
 गमदविद्रधिवातरक्तं ॥ द्रोणैऽभसः पचेद्भागान्दशमूलाच्चतुःपलान् ॥
 यवकोलकुलत्थानां भागैः प्रस्थोन्मितैः सह ॥ पादशोषे रसे पिष्टैर्जीव-
 नीयैः सर्शकैः ॥ तद्वत्त्वर्जूरकाश्मर्यद्राक्षाबदरफल्गुभिः ॥ सर्शरैः सर्पि-
 षः प्रस्थः सिद्धः केवलवातनुत् ॥ योज्यो निरत्ययः पाननस्याभ्यंज-
 नवस्तिषु ॥ बलाबिल्वशृते क्षीरे घृतमंडं विपाचयेत् ॥ तस्य शुक्तिः
 प्रकुंचो वा नस्य वाते शिरोगते ॥ तद्वत्सिद्धा वसा नक्रमत्स्यकूमंचु-
 लूकजा ॥ प्रयोज्या विधिनाऽनेन नस्ये पाने च शस्यते ॥ जीर्णं पिण्या-
 कं पंचमूलं पृथक् च काथ्यं काथाभ्यामेकतस्तैलमाभ्यां ॥ क्षीरादष्टांशं
 पाचयेत्तेन पानाद्वाता नश्येयुः श्लेष्मयुक्ता विशेषात् ॥ समूलशाख-
 स्य सहाचरस्य तुलां समेतां दशमूलतश्च ॥ अभीरुमूलाच्च तुलार्द्धमे-
 तदष्टावशेषं विपचेद्देहोपां ॥ तत्र सेव्यनखकुष्ठहिमैलास्पृक्प्रियंगुनाल-
 म्बाबुशिलाजैः ॥ लोहितानलदलोहसुरावैः कोपनामिशितुरुष्कनतैश्च
 ॥ तुल्यं क्षीरं पालिकैस्तैलपात्रं सिद्धं रुच्छाच्छीलितं हंति वातान् ॥
 कंपाक्षेपस्तंभशोषार्तियुक्तान् गुल्मोन्मादौ पीनसं योनिरोगान् ॥ केत-
 किमूलबलाऽतिबलानां यद्वहेन रसेन विपक्वं ॥ तैलमनल्पसुखोदक-
 मिश्रं मारुतमस्थिगतं तदपोहेत् ॥ तुलां लशुनकंदेभ्यस्तुलार्द्धं जांग-
 लात्पलात् ॥ दशमूलाच्च विपचेद्भागान्पंचपलान्पृथक् ॥ तोयार्मणेन
 सादस्थे समं तैलं पयो दधि ॥ तत्र दद्यात्पलांशांश्च रास्त्रामधुकजी-
 वकान् ॥ मिशिस्थिरामहामेदाचपलातिबलाबलाः ॥ काकोली पौष्क-

१ अष्टांगहृदये तु ॥ विपक्षेण प्रयोक्तव्या केवले मातरिश्वनीतिपाठः ॥

रं मूलमश्वगंधा च साधितं ॥ तत्परं वातरोगघ्नं गुल्मादोशार्तिशू-
 लजित् ॥ भग्नजर्जरितांगानां पथ्यमग्रेष्व दीपनं ॥ समूलजालं विपचे-
 त्प्रसारणीं तुलोन्मितां पादघृते घटेऽभसः ॥ पृथक् सतैलं दधि तत्समं
 क्षिपेत्समं च ताभ्यां विजयां ततः पचेत् ॥ प्रसारणीजीवकसिंधुज-
 न्मयष्ट्याह्वरास्त्राऽधिकपावशूकैः ॥ सग्रंथिकाख्यैर्द्विपलैः सुपिष्टैर्भृङ्गा-
 तकानां दशकैस्त्रिभिश्च ॥ शुंठीपलत्रययुतैर्विनिहंति पाननस्यादिभि-
 स्तदविलान्मरुतो विकारान् ॥ कुष्ठप्रमेहहतनाममनोविकारश्वासा-
 स्थिभंगजठरक्रिमिबीजदोषान् ॥ पचेत्सहाचरतुलां जलद्रोणचतुष्टये
 ॥ द्रोणशेषे समक्षीरे तत्र तैलाढकं पचेत् ॥ सहाचरस्य मूलानां क-
 ल्कितैर्दशभिः पलैः ॥ अथवा नतपङ्क्थास्थिराकुष्ठसुराह्वयात् ॥ सै-
 लानलदशैलेयशताव्हारक्तचंदनात् ॥ सिद्धेऽस्मिन् शर्कराचूर्णादष्टा-
 दशपलं क्षिपेत् ॥ भेडस्य संमतं तैलं तत्कच्छाननिलामयान् ॥ वात-
 कुंडलिकोन्मादभूतापस्मारवर्ध्म च ॥ गुल्मद्वद्रोगदुर्नामयोनिरोगांश्च
 नाशयेत् ॥ श्वदंष्ट्राऽश्वाकपायस्य प्रस्थौ द्वौ पयसा समौ ॥ षट्पलं
 शृंगबेरस्य गुडस्य च पलाष्टकं ॥ तैलप्रस्थं विपकं तदद्यात्सर्वानिला-
 र्तिषु ॥ बलाशतं छिन्नरुहापादं रास्त्राऽष्टभागिकं ॥ जलाढकशते म-
 क्त्वा शतभागस्थिते रसे ॥ दधिमस्त्वक्षुनिर्यासशुक्तैस्तैलाढकं समैः ॥
 पचेत्साजपयोऽर्द्धांशं कल्कैरेभिः पलोन्मितैः ॥ शठीसरलदावेलांमंजि-
 ष्ठाऽगुरुचंदनैः ॥ पद्मकातिबलामुस्ताशूर्पपर्णीहरेणुभिः ॥ यष्ट्याह्वसु-
 रसव्याघ्रनखर्षभकजीवकैः ॥ पलाशरसकस्तुरीनलिकाजातिर्कोशकैः
 ॥ स्पृक्काकुंकुमशैलेयजातीकाकट्फलान्बुभिः ॥ त्वकुंदुरुककर्पूरतुरु-
 ष्कश्रीनिवासकैः ॥ लवंगनखकंकोलकुष्ठमांसीप्रियंगुभिः ॥ स्थौणे-
 यतगरध्यामवचामदनकष्ठवैः ॥ सनागकेसैः सिद्धे दद्याच्चात्रावतारि-
 ते ॥ पत्रकल्कं ततः पूतं विधिना तत्प्रयोजितं ॥ श्वासं कासं ज्वरं

भूच्छीं छर्दिं तृष्णां क्षतं क्षयं ॥ ग्रीहशोषावपस्मारमलक्ष्मीं च प्रणाशये
 त् ॥ बलातैलमिदं श्रेष्ठं वातव्याधिविनाशनं ॥ अमृतायास्तुलाः पं-
 च पचेत्तोयबह्वये ॥ पादशोषे समक्षीरं तैलस्य द्वाढकं पचेत् ॥ एलामा-
 सीनतोशीरसारिवाकुष्ठचंदनैः ॥ शतपुण्याबलामेदामहामेदार्द्धिजीवकैः
 ॥ काकोलीक्षीरकाकोलीश्रावण्यतिबलानखैः ॥ महाश्रावणिजीव-
 तीविदारीकपिकच्छुभिः ॥ शतावरीतामलकीकर्कटाहारेणुभिः ॥
 वचागोक्षुरकैरंडरास्त्राकालासहाचरैः ॥ वीरासहैर्लभकत्रिदशाहैश्च
 कार्षिकैः ॥ मंजिष्ठायास्त्रिकर्षेण मधुकाष्ठपलेन च ॥ कल्कैस्तत्क्षीण-
 वीर्याग्निबलसंमूढचेतसः ॥ उन्मादारत्यपस्मारैरार्त्ताश्च प्रकृतिं नयेत् ॥
 रास्त्रासहस्रनिर्यूहे तैलद्रोणे विपाचयेत् ॥ गंधैर्हैमवतः पिष्टैरेलाद्यैश्चानि-
 लार्तिनुत् ॥ एष कल्पोऽश्वगंधाया बलाऽतिबलयोरपि ॥ काथकल्कप-
 योभिर्वा बलादीनां पचेत्पृथक् ॥ यवकोलकुलत्थानां मत्स्यानां शि-
 गुबिल्वयोः ॥ रसेन मूलकानां च तैलं दधिपयोनितं ॥ साधयेत्तत्परं
 सर्वपवनव्याधिभेजं ॥ यच्च शीतज्वरे तैलमगुर्वाद्यमुदाहृतं ॥ सहस्र
 शतशस्तच्च सिद्धं वातामयापहं ॥ फलत्रिकस्य प्रस्थं स्यात्कुलत्थ-
 कुड्बद्वयं ॥ रुग्णगंधत्वगाढक्योः पृथक् पंच पलानि तु ॥ रास्त्राचित्रक-
 योर्द्वे द्वे दशमूलत्पलं पलं ॥ जलद्रोणे पचेत्पादशोभे प्रस्थोन्मितं पृथक्
 ॥ सुराऽऽरनालदध्यम्लसौवीरकतुषोदकं ॥ कोलदाटिमृक्षाम्लरसं क्षीरं
 बसां नवां ॥ मज्जानं तैलमाज्यं च जीवनीयपलानि षट् ॥ कल्कमेकत्र त-
 त्सिद्धं सिद्धं शुद्धानिलामये ॥ आनूपजांगलोत्थानामस्थीनि विपचेज्ज-
 ले ॥ तत्स्नेहं दशमूलस्य कषायेण पुनः पचेत् ॥ जीवकर्षभकास्फोटवि-
 दारीकपिकच्छुभिः ॥ वातघ्नैर्दीपनीयैश्च कल्कैर्द्विद्वारभागिकैः ॥ सिरा-
 पर्वास्थिकोष्ठस्थं पानाद्यैर्हति तच्चलं ॥ क्षीणौजोमज्जशुक्राणामेतत्स्या
 दमृतोपमं ॥ पाने नस्येऽन्वासानेऽभ्यंजने च स्नेहाः काले सम्यगेते प्र

मुक्ताः ॥ दुष्टान्वातानांशु शान्तिं नयेयुर्वध्या नारीः पुत्रभाजश्च कुर्युः ॥
॥ स्नेहैः स्वेदैर्द्रुतः श्लेष्मा यदा पक्वाशये स्थितः ॥ पित्तं वा दर्शयेद्द्रुपं
वस्तिभिस्तं विनिर्जयेदिति ॥ ॥ इति वातव्याधिचिकित्सितं नाम
त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

अथातो वातशोणितचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ वातशोणि-
तिनः स्निग्धस्य दाहरागरुक्तोदेषु जलौकोभिः कंडूपापस्वापचिमि-
चिमायनेषु शृंगतुर्बैदेशादेशं संसरच्छिरया प्रच्छानेन वा दुष्टममृगस-
कृदल्पमल्पमवसेचयेत् ॥ अमृगक्षये हि गंभीरशोकस्तंभकं गम्ला-
निसंकोचादयः स्युः ॥ सिराव्यर्थाक्ताश्च मूर्च्छादयः ॥ नैव च स्त्रावये-
दंगम्लानौ रुक्षं वातोत्तरं च रक्तं ॥ ततश्च पुनः स्नेहयित्वा मृदूनि स्ने-
हयुक्तानि रुक्षाणि वा विरेचनानि वस्तिकर्म चासक्तप्रयोजयेत् ॥ अ-
थ वातप्रबलेषु पुराणघृतं पिबेच्छतावरीघृतं वा ॥ दशमूलपुनर्नवद्वयै-
रंडमुद्रपर्णीमाषपर्णीमहामेदाशतावरीरास्त्राऽवाक्पुष्पीशंखपुष्पीबलाऽ-
तिबलाद्विपलांशाः पृथक् जलद्रोणे विपाचयेत् ॥ पादशेषे च तत्तु-
ल्यानि पृथक् छागमांसामलकेशुरसघृतक्षीराणि संयोज्य कल्कं
च पिप्पलीकाश्मर्यफलोत्पलट्टिमेदाद्विश्रावणीवीरापुनर्नवानागरसमं-
गातवक्षीरीक्षीरकाकोलीद्राक्षाऽक्षोढपद्मबीजशंगाढकनिकोचकभव्यो-
रुमाणखर्जूरवाताममुंजाताभिषुकाणां पुनः पचेत् ॥ एतज्जीवनीया-
ख्यं सर्पिः सर्ववातपित्तविकारान् विशेषतश्च पांडुरोगज्वरापस्मारभ-
गंदरश्वासकासहिध्मास्वरभेदपार्श्वशूलयक्ष्मप्लीहमूत्रसंगाश्मरीवातशो-
णितसर्वैकांगरोगानपहरति ॥ बल्यं वर्ण्यं वृष्यं चक्षुष्यं पुत्रप्रदं च
॥ तैलसात्म्यौ वा क्षीरसितोपेतं तैलं पिबेत् ॥ अथवा शतावरीमयूर-
कक्षीरविदारीबलाद्वयतृणपंचमूलकांथे पद्मकादिगर्भं साधितं ॥ बला-
तैलं वा शतपाकं ॥ वातहरसिद्धेन च पयसाऽम्लैर्वा स्पर्शमुखं परि-
षेकं कुर्वीत ॥ प्रत्येकशो यवगोधूमतिलमुद्गमाषेषु काकोलीक्षीरका-

कोलीजीवकर्षमबलाऽतिषलाशृगालविन्नामेषशुमीपिपालसिनोपला
 सुरभिवचाकसेरुकल्कमिश्रेषूपनाहार्थं सर्पिस्तैलवसामज्जदुग्धसिद्धा-
 न् पंचपायसानुपकल्पयेत् ॥ श्लेहिकफलमज्जोत्कारिका वा ॥ वि-
 ल्वपेशिकातगरदेवदारुसरैलरात्राहरेणुकुष्ठशतपुष्पाभिर्वा दधिमस्तुयु-
 क्ताभिरुपनाहः ॥ यवमधुकैरंडबीजपुनर्नवैर्धान्याम्लपिष्टैः प्रलेपः ॥
 मानुलुंगाम्लसैधवघृतमिश्रं वा शिघ्रमूलं सहचरजीवन्तीमूलं वा ॥
 राक्षामधुकगुडूचीबलाद्वयजीवकर्षमकल्कक्षीरसिद्धं ससिक्थकं सर्पि-
 रभ्यंगः ॥ पित्तप्रबले द्राक्षारेवतफलपर्यस्यामधुकचंदनकाश्मर्यक-
 षायं शर्करामधुमधुरं पाययेत् ॥ शतावरीपटोलत्रिफलागुडूचीक-
 दुक्कषायं वा ॥ स्वादुसिक्तवर्गसिद्धं च सर्पिः क्षीरं च राक्षःऽभी-
 रुदशमूलबलासिद्धं धारोष्णं वा ॥ विरेकार्थं भित्तिचूर्णयुक्तं वा ॥
 क्षीराहारो वा क्षीरेणैरंडतैलं बहुशः पिबेत् ॥ अमृतारग्वधाटरुप-
 ककषायेण वा ॥ क्षीरवस्तीम्बा सघृतान्दद्यात् ॥ शीतैश्चंदनपद्म-
 कविसमृणात्मादिभिः शूतेन क्षीरेण परिषेकः ॥ क्षीरेक्षुरसमधुशर्करातंदु-
 लोदकेन वा ॥ द्राक्षामधुककाश्मर्ययुतेन वा ॥ धान्याम्लेन वा जीव-
 नीयसिद्धेन वा सर्पिषा शतधौतेन वा ॥ मुस्तोशीरप्रपुंडरीकदार्वीमधुकमं
 जिष्ठाचंदनोत्पलपद्मकैर्वा सक्तुभिः सघृतशर्करैः प्रदेहो दाहरागरुग्वि-
 सर्पशोफहरः ॥ गोधूमचूर्णो वा छागक्षीरयुक्तो लेपः ॥ तिलाश्च पय-
 सा पिष्टा भृष्टा कंगले पुनः पर्यसि प्रक्षिप्य निर्वापिताः ॥ रक्तप्रबले
 ऽप्येवं बहुशश्च शोणितमवसेचयेत् ॥ श्लेष्मप्रबले धात्रीफलविश्वामु-
 स्ताकषायं मधुमधुरं पिबेत् ॥ त्रिफलाकषायं वा ॥ मधुकशृंगबेराभ-
 याकटुरोहिणीनिर्यूहं वा ॥ यथार्हस्नेहपीतं च मृदु धामपेद्विरुक्षयेच्च
 ॥ नचातिसेकलेपान्दद्यात् ॥ निंबसर्षपाश्वगंधाक्षारतैलैः कोष्णीलेपः ॥
 वचाऽगारधूमद्विनिशाकुष्ठशतपुष्पाभिर्वा ॥ पुनर्नवेन वा सघृतेन ॥ तिल
 सर्षपातसीयवचूर्णो वा ॥ श्लेष्मातककटिथम्भधुशिपुमिश्रः क्षारम्-

अपिष्टः ॥ कंबुकस्कंधसिद्धैः क्षारोदकतैलमूत्रैः सेकैः ॥ संसर्गे मि-
 श्रं यथोद्रेकं वा प्रतिकुर्यात् ॥ सर्वेषु च यथायथं गुडूर्ची गुडहरीतकीं
 पिप्पलीबद्धमानं वा शीलयेद्वास्तिकर्म चाभीक्ष्णमिति ॥ भर्वात चा-
 न्न ॥ बाह्यमालेपनाभ्यंगपरिषेकावगाहनैः ॥ विरेकास्थापनस्नेहपानै-
 रानुरमाचरेत् ॥ सर्पिस्तैलवसामज्जपानाभ्यंजनवस्तिभिः ॥ लेपोपना-
 हसैकैश्च कोष्णैर्वातोत्तरं जयेत् ॥ विरेचनैर्धृतक्षीरपानसेचनवस्तिभिः
 ॥ पित्तरक्तोत्तरं वातरक्तं लेपैश्च शीतलैः ॥ वमनं मृदुनाऽत्यर्थं स्नेहसे-
 कावलंघनं ॥ कोष्णा लेपाश्च शस्यन्ते वातरक्ते कफोत्तरे ॥ वातश्ले-
 ष्मोत्तरे शीतैः प्रलिप्ते वातशोणिते ॥ विदाहशोफरुक्कंडूविष्टद्विः स्नंभ
 नाद्भवेत् ॥ पित्तरक्तोत्तरे वातरक्ते लेपादयो हिमाः ॥ उष्णैः प्लोषो
 षरुप्रागस्वेदावदरणोद्भवः ॥ मधुयष्ट्याः पलशतं कषाये पादशेषिते
 ॥ तैलाढकं समक्षीरं पचेत्कल्कैः पलोन्मितैः ॥ शतपुष्पावरीमूर्वापय-
 स्याऽगुरुचंदनैः ॥ स्थिराहंसपदीमांसीहिमेदामधुपर्णिभिः ॥ काको
 लीक्षीरकाकोलीतामलवर्ध्निपद्मकैः ॥ जीवंतीजीवकर्पभत्वक्पत्रन
 खवालकैः ॥ प्रपौंडरीकभंजिष्ठासारिवैंद्रीविमुञ्चकैः ॥ चतुःप्रयोगं-
 वातामृक्पित्तादाहज्वरार्तिनुत् ॥ मधुयष्ट्याः पलं पिष्ट्वा तैलप्रस्थं च-
 तुर्गुणे ॥ क्षीरे पचेच्छतंवारांस्तदेवं मधुकाच्छेते ॥ सिद्धं योज्यं तृ-
 दुन्मादश्वासकासविसर्पिषु ॥ हृत्पांडुरोगवातामृक्पित्तादिषु च पूर्वव
 त् ॥ कुपिते मार्गसंरोधान्मेदसो वा कफस्य वा॥अतिवृत्त्याऽनिले श-
 स्तं नादौ स्नेहनवृंहणं ॥ कृत्वा तत्राढ्यवातोक्तं वाशोणितिकं ततः ॥
 भेषजं स्नेहनं कुर्याद्यच्च रक्तप्रसादनं ॥ गंभीररक्तमाक्रांतं स्याच्च त-
 द्वा विवर्जयेत्॥रक्तपित्तातिवृत्त्या तु पाकमाशु निगच्छति॥भिन्नं स-
 वति यद्रक्तं विदग्धं पूयमेव वा ॥ ततश्चिकित्सां मणवद्भेदशोधनरोप-
 णैः ॥ कुर्यादुपद्रवाणां च तस्मात्तस्माच्चिकित्सितात् ॥ प्राणादिको
 पे युगपद्यथोद्दिष्टं यथायथं ॥ यथासन्नं च भैषज्यं विकल्प्यं स्या-

यथाबलं ॥ नीते निरामतां सामे स्वेदलघनपाचनैः ॥ रुक्षैश्वा-
 लेपसेकाद्यैः कुर्यात्केवलवातनुत् ॥ वायौ पित्तावृते शीतामुष्णां
 च बहुशः क्रियां ॥ व्यत्यासाद्योजयेत्सर्पिर्जीवनीयं च पाययेत्
 ॥ धन्वमांसं यवः शालिर्विरेकः क्षीरवान्मृदुः ॥ सूक्ष्मरा वस्तयः
 क्षीरं पंचमूलबलाशृतं ॥ कालेऽनुवासनं तैलैर्मधुरौषधसाधितैः ॥ य-
 ष्ठीमधुबलातैलघृतक्षीरैश्च सेचनं ॥ पंचमूलकषायेण वारिणा शीतलेन
 वा ॥ कफावृते यवान्नानि जांगला मृगपक्षिणः ॥ स्वेदास्तीक्ष्णा नि-
 रुद्धाश्च वमनं सविरेचनं ॥ पुराणसर्पिस्तैलं च तिलसर्पपसंहितं ॥ सं-
 सृष्टे कफपित्ताभ्यां पित्तमादौ विनिर्जयेत् ॥ कारयैद्रक्तसंसृष्टे वात-
 शोणितिकीं क्रियां ॥ स्वेदाभ्यंगरसाः क्षीरं स्नेहो मांसावृते हितं ॥
 प्रमेहमेदोवातघ्नमाढ्यवाते भिषग्जितं ॥ महास्नेहोऽस्थिमज्जस्थे पूर्वो-
 क्तं रेतसाऽऽवृते ॥ अत्रावृते पाचनीयं वमनं दीपनं लघु ॥ मूत्रावृते
 मूत्रलानि स्वेदाः सोत्तरवस्तयः ॥ एरंडतैलं वर्वस्थे वस्तिस्नेहाश्च भेदि-
 नः ॥ कफपित्ताविरुद्धं यद्यच्च वातानुलोमनं ॥ सर्वस्थानावृतेऽप्याशु
 तत्कार्यं मातरिश्चनि ॥ अनभिष्यंदि च क्षिग्धं स्रोतसां शुद्धिकारणं
 ॥ यापना वस्तयः प्रायो मधुराः सानुवासनाः ॥ प्रसमीक्ष्य बलाधि-
 क्यं मृदु कार्यं विरेचनं ॥ रसायनानां सर्वेषामुपयोगः प्रशस्यते ॥ शि-
 लाहस्य विशेषेण पयसा शुद्धगुग्गुलुः ॥ लेहो वा भार्गवस्तद्वदेकादश-
 सिताशितः ॥ अपाने त्वावृते सर्वं दीपनं ग्राहि पाचनं ॥ वातानुलोमनं
 कार्यं मूत्राशयविशोधनं ॥ इति संक्षेपतः प्रोक्तमावृत्तानां चिकित्सितं
 ॥ प्राणाद्यानां भिषक् कुर्याद्वितर्क्य स्वयमेव तत् ॥ उदानं योजयेद्-
 ध्वमपानं चानुलोमयेत् ॥ समानं शमयेद्विद्वांस्त्रिधा व्यानं च योजये-

१ अथ वाते मेदसाऽऽवृते प्रमेहघ्नं मेदोघ्नं वातघ्नं च भिषग्जितमौषधं हितं ॥ २
 महास्नेहो घृतमज्जवसातैलैः सिद्धो यद्वा नारायणादिहितः ॥ ३ रेतसाऽऽवृते वाते पूर्वोक्तं
 च वातव्याधौ शुक्रस्थवातोक्तं हितं ॥ ४ मूत्रलानि त्रिपुरादीनि ॥

त् ॥ प्राणो रक्ष्यश्चतुर्भ्योऽपि तत्स्थितौ देहसंस्थितिः ॥ स्वं स्वं स्थानं
 नयेदेवं दृतान्वातान्विमार्गगान् ॥ सर्वं चावरणं पित्तरक्तसंसर्गवर्जितं ॥
 रसायनविधानेन लशुनो हन्ति शीलितः ॥ पित्तादृते पित्तहरं मरुतश्चा-
 मुलोमनं ॥ रक्तादृतेऽपि तद्वच्च खुडोक्तं यच्च भेषजं ॥ पित्तरक्तानि-
 लहितं विविधं च रसायनं ॥ यथानिदानं निर्दिष्टमिति सम्यक् चि-
 कित्सितं ॥ आयुर्धेदफलं स्थानमेतत्सद्योऽर्तिनाशनात् ॥ चिकित्सि-
 तं हितं पथ्यं प्रायश्चित्तं भिषग्जितं ॥ भेषजं शमनं शस्तं पर्यायैः
 स्मृतमौषधं ॥ इति वातशौणितचिकित्सित्रं नाम चतुर्विंशोऽध्यायः
 ॥ २४ ॥ इति श्रीसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटाचार्यविरचितेऽष्टांगसंग्रहे
 अनुर्यं चिकित्सितस्थानं समाप्तं ॥ ४ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ५ ॥

॥ श्री ॥

अष्टांगसंग्रहे

कल्पस्थानम् ५

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ अथातो वमनकल्पं व्याख्यास्यामः ॥ इति
ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥ वमनद्रव्याणां मदनजीमूतकेशवा-
कुहिकोशातकीकुटजफलानि च श्रेष्ठानि ॥ तेष्वपि मदनफलं ॥
दोषदूष्यादिवशाच्चैषामेतत्कल्पनानां प्राधान्यं ॥ दोषादीनामेव चा-
तिबह्वस्थाभेदाद्वमनादिषु कल्पानां व्यापदां साधनानां च यदसं-
ख्येयत्वं ॥ अतो बुद्धिमतां विकल्पमार्गदर्शनार्थमुदाहरणमात्रं क-
ल्पसिद्धिस्थानमुपदेक्ष्यते ॥ अथ वसंतग्रीष्मयोरन्तरे प्रशस्तेऽहनि
मुहूर्ते च नातिहरितपांडूनि मदनफलान्याददीत ॥ तानि प्रमृ-
ज्य कुशमूडके बध्वा गोमयेनालिप्य यवबुसमाषशालित्रीहिकुल-
त्थमुद्गान्यतमराशावष्टरात्रमुषितान्युद्धृत्यातपे शोषयेत् ॥ सुशु-
ष्काणां पिप्पलीरुद्धृत्य दधिघृतमधुपल्लविमृदिताः पुनः शोषयि-
त्वा नवं कलशमरजस्कमाकंठं पूरयित्वा सुगुप्तं निधाययेत् ॥ त-
तः प्रयोगकाले तासां फलपिप्पलीनामंतर्मुखमुष्टिं यावद्वा साधु
मन्येत जर्जरीकृत्य यष्टीमधुककोविदारकर्बुदारानीपविदुलबिंबीश-
णपुष्पीसदापुष्पीप्रत्यक्पुष्प्यन्यतमकषाये वा रात्रिमुषितं विमृदि-
तं पूतं सूत्रोक्तविधिना प्राययेत् ॥ श्लेष्मज्वरगुल्मप्रतिश्यायांत-
र्विद्रधिषु विशेषेण पुनरापित्तगमनात् ॥ तेन साधु वमसि ॥ फ-
लपिप्पलीचूर्णं वा त्वक्काथभावितं त्रिभागत्रिफलाचूर्णं कोवि-
द्वारादिनिर्यूहेण बलवत्कफप्रसेकापच्यर्बुदग्रंथिज्वरोदरारोचकेषु पि-

बेत् ॥ मदनफलमज्जाचूर्णं वा जीर्मूतकादिनिर्यूहेण पित्ते कफ-
 स्थानगते ॥ मदनफलमज्जसिद्धं वा पयस्तस्मिन्वा यवागूमधो-
 भागे रक्तपित्ते दृढाहे च ॥ तस्य वा पयसः शीतस्य संता-
 निकांऽजलिं पित्ते प्रकुपिते उरःकंठद्वये च तनुक्फोपदिग्धे ॥
 तज्जं वा दधि दध्युत्तरं वा कफच्छर्दिप्रसेकतमकेषु ॥ तस्माद्वा प-
 यसो नवनीतमुत्पन्नं फलादिषट्कृत्वाथेन फलपट्टचूर्णोन्मिश्रेण सिद्धं
 कफाभिभूतेऽग्नौ शुष्यच्छरीरे च ॥ फलमज्जाचूर्णमिश्रेण वाऽऽ-
 रग्वधादिद्रव्याणां घोंटाभूनिववाणवज्यानां ससोमवल्कपंचकोल-
 कानामन्यतमस्य निर्यूहेण साधितं लेहमुपयुंजीत ॥ फलमज्जाचू-
 र्णमिश्रेण वा रेणुकैलाशताब्दाकुस्तुंघरुतगरकुष्ठत्वक्कोरकमरुबकागु-
 रुगुगुलुवालकश्रीवेष्टकपरिपेलवमांसीशैलेयकस्थौणेयकसुरसापाले-
 षतपूत्यशोकोरोहिणीनां द्वाविंशतेरन्यतरस्य कषायेण साधितामुत्का-
 रिकां मोदकं वा भक्षयेत् ॥ फलपिप्पलीस्वरसकषायपरिपी-
 तैर्वा तिलशालितंदुलपिष्टैस्तत्कषायोपसृष्टैः सुरसादिद्रव्यान्यतमनि-
 र्यूहोपसृष्टैर्वा शङ्कुलीरपूपानन्यं वा भक्ष्यं साधयित्वा भक्षयेत् ॥
 फलपिप्पलीनां वा भक्ष्यातकविधिश्चतं स्वरसमादर्वीप्रलेपात्पक्त्वा
 लेहयेत् ॥ अन्नपानेषु वा तं लेहमवचारयेत् ॥ तत्कषायैरेव चान्न-
 पानानि कल्पयेत् ॥ फलमज्जकाथं वा वत्सकादिप्रतिवापं निंबा-
 कान्यतरकषायोपसर्जनं संतर्पणोत्थसर्वश्लेष्मव्याधिहरं ॥ फलपि-
 प्पलीनां वा फलादिनिर्यूहेणैकविंशतिकृत्वः सुभावितानां कुसुमरजः-
 सदृशेन चूर्णेनावचूर्णयेत् सरसि सरोरुहं बृहत्सायान्दे तद्रात्रिमुषितं
 प्रभाते पुनरुपचूर्णितमुद्धृत्य हरिद्राकसराक्षीरयवागूनामन्यतमं सै-
 धवगुडफाणितोपेतमाकंठं पीतवानुपजिघ्रन् सुकुमारः समुचितगं-
 धसंपदुत्क्लिष्टकफपित्तो भेषजद्वेषी च तथा सुखेन चर्द्धयति ॥

एतेन सर्वमाल्यगंधप्रावरणपटा व्याख्याताः ॥ एवमेव च फलाभा-
वे मदनपुष्पाणि शलाटूनि च कल्पयेत् ॥ इति फलविधानमुक्तं ॥
एवंच जीमूतकादीनपि कल्पयेत् ॥ विशेषतस्तु ज्वरश्वासहृद्धिमा-
दिषु जीमूतं ॥ तत्र पुष्पेषु क्षीरं फलेषु पेयां लोमालोमवत्सु फले-
षु शेषेषु संतानिकां निर्लोमसु दधि दध्युत्तरकं वा ॥ हरितपांडुषु
क्षीरं दध्युत्तरं वा ॥ तत्कषायसंस्पृष्टां वा सुरां कफारोचककासपां-
दुरोगयक्ष्मसु प्रयुंजीत ॥ पर्यागतानां वा जीर्णानां जीमूतकफलानां
शुष्काणां वा चूर्णं वातपित्ते ॥ द्वित्राणि वा संपोथ्यारंगवधादीनां
नवानामन्यतमस्य पटोल्या वा निर्यूहेणासुतानि मथित्वा पित्तश्ले-
ष्मजे ज्वरे ॥ जीमूतकचूर्णं कल्कं वा शीतेनांबुना पित्तजे ॥ तदे-
वोष्णेन वातकफजे कफजे वा ॥ जीवकर्षभेक्षुशतावरीषामन्यतम-
स्य स्वरसेन वा पित्तजे ॥ अथवा पूर्ववद्धृतं वा सिद्धं ॥ इक्ष्वाकु-
स्तु विशेषेण कासश्वासज्वरच्छर्दिष्विषश्लेष्मरोगेषु योज्यः ॥ तस्या-
पुष्पफलस्य प्रवालैः शृतं क्षीरमुद्रितपित्ते पित्तकफज्वरे पुष्पादि-
षु तु रातजीमूतवत्प्रयोगाः ॥ इक्ष्वाकुफलं स्वरसं वा त्रिगुणक्षीर-
साधितमातुरः पित्ते कफपीनसे स्वरसादे वमनार्थं पिबेत् ॥ जी-
र्णे वा समुद्धृतबीजे फले क्षीरं प्रक्षिपेत् ॥ तत्र जातं दधि श्ले-
ष्मकासश्वासच्छर्दिषु ॥ इक्ष्वाकुबीजानि वा छागीक्षीरभावितानि
विषगुल्मीदरगलगंडग्रंथ्यर्बुदश्लीपदेषु ॥ इक्ष्वाकुफलमध्यं वा कुष्ठवि-
षगुल्मीदरगलगंडग्रंथ्यर्बुदश्लीपदेषु ॥ इक्ष्वाकुफलं मस्तुना कुष्ठवि-
षपांडामयेषु ॥ तद्विपक्वं वा तक्रं समधुसैंधवं ॥ तदेव वा मध्यं सगु-
ढपलं भक्षयेत् ॥ इक्ष्वाकुफलं तैलं वा पिबेत् ॥ तत्फलस्वरसभावि-

१ जीमूतफलस्य लोमशालीमशतया द्वैविध्यं २ संतानिकां प्रयुंजीतेति योज्यं ॥ ३ दधि-
सरं ॥ ४ अम्लं दधि दध्युत्तरं ॥ ५ अरग्वधेद्रयवपाटलीत्यादिनवसंख्याकादन्यतमस्य ॥ ६
संधानितानि ॥ ७ इक्ष्वाकुः कटुतुंबी ॥ ८ पुष्पादिषु तु सुरांता जीमूतवत्प्रयोगा इति पाठः

तैर्वा सक्तुभिर्मथं श्लेष्मज्वरकासकंठरोगारोचेकषु ॥ इक्ष्वाकुकल्कं
मांसरसेन वातकफगुल्मप्रसक्तज्वरेषु ॥ बिल्वमूलप्रस्थकाथेन वा तुं-
बीबीजानि काथयेत् ॥ ततस्तस्मिन्निस्त्रिभागघृते घृतसमानि पिष्ट्वा तुं-
बीबीजानि तदद्वांशिकानि च प्रत्येकं जीमूतमहाजालिनिवत्सक-
कृतवेधनानि काथतुल्यमेव च त्रिकटुकमावपेत् ॥ ततः पुनरपि
श्रुत्वा लेहं साधयेत् ॥ तमबलिद्य प्रमथ्यामनुपिबेत्तद्वदयमेव च क-
ल्पः काश्मर्यादिषु चतुर्षु महापंचमूलांगेषु पृथक्पृथक्गुक्तो वेदित-
व्यः ॥ धामार्गवो विशेषेण गरगुल्मोदरकासकफसंचयोत्थरोगेषु स्थिरे-
षु गुरुषु च श्लेष्माशयस्थेषु वातश्लेष्मणि च कंठाश्रये ॥ प्रकल्प्य
जीवनीयान्यतमचूर्णसंयुक्तान्समधुशर्करांस्तत्कषायैर्लेहान् पित्तोप-
सर्जने श्लेष्मणि विदध्यात् ॥ धामार्गवकल्कं तुंवरुधान्ययूषेण वि-
षेषु ॥ सुमनःसौमनस्यायवानीहरिद्राचोरकहैमवतीमहासहाक्षुद्रस-
हावृश्चीवर्बिबीपुनर्नवकासमर्दान्यतमकषायेण वा धामार्गवमेकं द्वे वा
मनोविकारेषु ॥ धामार्गवमूलसिद्धक्षीरसंभवं सर्पिः फलादिषट्सिद्धं
वा मनोविकारेषु ॥ कृतवेधनमत्यर्थकटुतीक्ष्णोष्णं सुतरां गरोदरगु-
ल्मप्लीहपांडुरोगश्वयथुषु कल्पयेत् ॥ कुटजफलं पुनः सुकुमारेषूल्ब-
णास्रपित्तकफेषु वातशोणितविसर्पज्वरकुष्ठादिषु च प्रयोजयेत् ॥
कुटजफलचूर्णान्यर्कक्षीरेण सप्ताहं भावयित्वा मदनफलजीमूतके-
क्ष्वाकुजीवंतीजीवकमूलान्यतमकषायेण वा सर्वपमधूकलवणान्य-
तमांभसा वा कुटजफलचूर्णं कशरया वा वमनाय कल्पयेदिति ॥ स-
वति चात्र ॥ वमनानां दिगित्येषा सुतरामुपयोगिनां ॥ बीजेना-
नेन मतिमानन्यान्पि विकल्पयेदिति ॥ ॥ इति वमनकल्पो नाम
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथातो विरेचनकल्पं व्याख्यास्यामः ॥ विरेचनद्रव्याणां मूलेषु
 त्रिवृत्त्वक्षु तिल्वकः क्षीरेषु स्नुही फलेषु हरीतकी प्रधानानि ॥ त्रि-
 वृतायाः खलु द्विविधं मूलमरुणं श्यामं च ॥ तत्रारुणं कषायमधुरं
 विपाके कटुकं रुक्षं श्लेष्मपित्तहरं कल्पनाविशेषात्पुनः सर्व-
 व्याधिशमनं सुखविरेचनत्वाच्छिशुस्थविरसुकुमारमृदुकोष्ठेषु प्रशस्तं
 त्रिवृच्छब्दवाच्यं च ॥ इतरदपि तस्माद्गुणैः किञ्चिदूनं ती-
 क्ष्णं कंठहृदयकर्षणं मूर्च्छासंमोहकृदाशु दोषहरत्वाद्द्रुदोषक्लेशक्ष-
 मकूरकोष्ठेषु प्रशस्तं श्यामाशब्दवाच्यं च ॥ अथ तयोर्मूलम-
 तिर्यग्विसृतं गंभीरानुगतं श्लक्ष्णमाहरेत् ॥ ततस्त्वचं शोषयि-
 त्वा सम्यक् स्थापयेत् ॥ तच्चूर्णं शुंठीसैधवयुक्तमम्लैर्मांसरसेनापि
 पिबेद्वातामयेषु ॥ क्षीरक्षौद्रद्राक्षेक्षुकाश्मर्यस्वरससर्पिः स्वादुकाथैः
 सशर्करं पित्तात्थेषु ॥ मूत्रक्षौद्रक्षारारिष्टपीलुरसत्रिफलापंचको-
 लककाथैर्व्योषचूर्णानुविद्धं कफजेषु ॥ एभिरेव च द्रव्यैर्यथा-
 स्वं घृतशर्कराक्षौडतवक्षीरीमधुराणि मातुलुंगदाडिमामलककोलकर-
 मर्दककपित्थरसतक्राम्लानि सैधवलवणानि व्योषतीक्ष्णानि विविध-
 वेसवारपूरितानि सहकाररसत्रिजातकनागकेसरकर्पूरसुरभीणि लेहगु-
 टिकामोदकभक्ष्यभोज्यान्पुष्पकल्पयेदिति ॥ भवति चान्न ॥ त्रिवृत्क-
 ल्ककषायेण साधितः ससितो हिमः ॥ मधुत्रिजातसंयुक्तो लेहो हृ-
 द्यं विरेचनं ॥ अजगंधातवक्षीरीविदारीशर्करात्रिवृत् ॥ चूर्णितं मधु-
 सर्पिर्भ्यां लीढा साधु विरिच्यते ॥ सन्निपातज्वरस्तंभपिपासादाहपी-
 दितः ॥ लिपेदंतस्त्रिवृतया द्विधाकृत्वेषुगण्डिकं ॥ एकीकृत्य च तत्स्वि-
 त्तं पुटपाकेन भक्षयेत् ॥ भृंगैलाभ्यां समा नीली तैस्त्रिवृतैश्च शर्क-
 रा ॥ चूर्णं फलरसक्षौद्रसक्तुभिस्तर्पणं पिबेत् ॥ वातपित्तकफोत्थे-
 शु रोगेष्वल्पानलेषु च ॥ नरेषु सुकुमारेषु निरपायं विरेचनं ॥ विडंग-

तंदुलवरायावशूककणास्त्रित् ॥ सर्वलोऽर्द्धेन तल्लीढं मध्वाज्येन गुडेन
 वा ॥ गुल्मं ग्रीहोदरं कासं हलीमकमरोचकं ॥ कफवातरुतांश्वा-
 न्यान् परिमार्ष्टि गदान् बहून् ॥ विडंगपिप्पलीमूलत्रिफलाधान्य-
 चित्रकान् ॥ मरिचैर्द्रववाजाजीपिप्पलीहस्तिपिप्पलीः ॥ दीप्यकं पं-
 चलवणं चूर्णितं कार्ष्णिकं पृथक् ॥ तिलतैलत्रिरुचूर्णभागौ चाष्टप-
 लोन्मितौ ॥ धात्रीफलरसप्रस्थांस्त्रीन् गुडाद्धतुलान्वितान् ॥ पक्त्वा-
 मृदग्निना खादेत्तप्तो मात्रामयंत्रणः ॥ मंदाग्नित्वं ज्वरं मूर्च्छां मू-
 त्ररुच्छ्रमरोचकं ॥ कुष्ठार्शःकामलाभेहगुल्मोदरभगंदरं ॥ ग्रहणीपां
 दुरोगांश्च हन्ति पुंसवैश्च सः ॥ गुडः कल्याणको नाम सर्वेष्वेतुषु यौ-
 गिकः ॥ व्योषत्रिजातकांभोर्बलमिध्नामलकैस्त्रित् ॥ सर्वैः समा
 समसिता क्षौद्रेण गुलिकाः कृताः ॥ मूत्ररुच्छ्रज्वरच्छर्दिकासौ शोषे
 भ्रमे क्षये ॥ ताषे पांड्वामये ऽल्पाग्नौ शस्ताः सर्वविषेषु च ॥
 त्रित्ता कौटजं बीजं पिप्पली विश्वभेषजं ॥ क्षौद्रद्राक्षारसोपे
 तं वर्षाकाले विरेचनं ॥ त्रित्दुशलभामुस्तशर्करोदीच्यचंदनं ॥
 द्राक्षांबुना सयष्ट्याब्धशीतलं जलदात्यये ॥ त्रित्ता चित्रकं पा-
 ठमजार्जं सरलं वचां ॥ स्वर्णक्षीरं च हेमंते चूर्णमुष्णांबुना पिबे
 त् ॥ त्रित्ता शर्करातुल्या ग्रीष्मकाले विरेचनं ॥ त्रित्त्रायंतिह-
 पुषासातलाकटुरोहिणीः ॥ स्वर्णक्षीरं च संचूर्ण्य गोमूत्रे भावयेज्य-
 हं ॥ एष सर्वर्तुको योगः स्निग्धानां मलदोषहृत् ॥ श्यामात्रित्दु-
 शलंभाहस्तिपिप्पलिबत्सर्क ॥ नीलिनीकटुकामुस्तश्रेष्ठायुक्तं सुचूर्णि-
 तं ॥ रसांज्योष्णांबुभिः शस्तं रूक्षाणामपि सर्वदा ॥ त्र्यूषणं त्रिफ-
 ला हिंगु कार्ष्णिकं त्रित्ता पलं ॥ सौवर्चलाद्धकर्षश्च पलाद्धं चाम्ल-
 वेतसात् ॥ तच्चूर्णं शर्करातुल्यं मंडेनाम्लेन वा पिबेत् ॥ गुल्मपाश्वा-
 र्तिनुत्सिद्धं जीर्णं चास्मिन् रसौदनं ॥ त्रित्तात्रिफलादंतीसातला-
 ज्योषसैधवैः ॥ प्रकल्प्य चूर्णं सप्ताहं भाव्यमामलकाद्रसे ॥ तद्योज्यं

सर्पणे यूषे पिशिते रागयुक्तिषु ॥ तुल्याम्लं त्रिवृताकल्कसिद्धं गु-
 ल्महरं घृतं ॥ श्यामात्रिवृत्कषायेण सिद्धं सर्पिः पयोऽपि वा ॥ त्रि-
 वृत्सुर्घास्तु सनखानघौ द्रोणैऽभसः पचेत् ॥ पादशेषं कषायं तं
 पूतं गुडतुलायुतं ॥ स्निग्धे स्थाप्यं घटे क्षौद्रपिप्पलीफलाचित्रकैः ॥
 लिप्ते मासे गते पीतं पांडुश्वयथुगुल्मजित् ॥ सुरा वा त्रिवृतापादाकषवा
 तत्काथसंयुता ॥ यवैः श्यामात्रिवृत्काथस्त्रिचैः कुल्माषमंभासा ॥
 आमुतं षडहं पल्लं जातं सौवीरकं पिबेत् ॥ भृष्टान्वा सतुषांश्चुष्का
 न्यवांस्तच्चूर्णसंयुतं ॥ आमुतानंभसा तद्वत्पिबेज्जातं तुपोदकं ॥ ज्वर
 हृद्रोगवातासृग्दावर्त्तादिरोगिषु ॥ राजवृक्षोऽधिकं पथ्यो मृदुर्मधुर-
 शीतलः ॥ बाले वृद्धे क्षते क्षीणे सुकुमारे च मानवे ॥ योज्यो मृदन-
 पायित्वाद्दिशेषाच्चतुरंगुलः ॥ फलकाले परिणतं फलं तस्य समाह-
 रेत् ॥ तेषां गुणवतां भारं सिकतासु विनिक्षिपेत् ॥ सप्तरात्रात्समुद्भृत्य
 शोषयेदातपे ततः ॥ ततो मज्जानमुद्भृत्य शुचौ पात्रे निधापयेत् ॥
 द्राक्षारसेन तं दद्याद्वाहोदावर्त्तपीडिते ॥ चतुर्वर्षं सुखं बाले
 यावद्वादशवार्षिके ॥ चतुरंगुलमज्जो वा कषायं पाययेद्विमं ॥
 दधिमंडसुरामंडधात्रीफलरसैः पृथक् ॥ सौवीरकेण वा युक्तं
 कल्केन त्रैवृतेन वा ॥ चतुरंगुलसिद्धाद्वा क्षीराद्यदुदियाहृ-
 तं ॥ मज्जकल्केन धात्रीणां रसे तत्साधितं पिबेत् ॥ तदेव द-
 शमूलस्य कुलत्थानां यवस्य च ॥ कषाये साधितं सर्पिः क-
 ल्कैः श्यामादिभिः पिबेत् ॥ दंतीकषाये तन्मज्जां गुडं जीर्णं च नि-
 क्षिपेत् ॥ तमरिष्टं स्थितं मासं पाययेत्पक्षमेव वा ॥ त्वचं
 तिल्वकमूलस्य त्यक्त्वाऽभ्यंतरवल्कलं ॥ विशोष्य चूर्णयि-
 त्वा च द्वौ भागौ गालयेत्ततः ॥ रोध्रस्यैव कषायेण तृ-
 तीयं तेन भावयेत् ॥ कषाये दशमूलस्य तं भागं भावितं पुनः ॥
 शुष्कचूर्णं ततः कृत्वा ततः पाणितलं पिबेत् ॥ मस्तुमूत्रसुरामंडको-

लघात्रीफलान्बुभिः ॥ मेषशृङ्गमयारुणचित्रकैः कथिते जले ॥
 मरुजान् सुनुयात्तच्च जातं सौवीरकं यदा ॥ भवेदंजलिना तस्य
 रोधकल्कं पिबेत्तदा ॥ सुरां रोधकषायेण जातां पक्षस्थितां पिबेत् ॥
 तिल्वकस्य कषायेण कल्केन च सशर्करः ॥ सघृतः साधितो ले-
 हः स च श्रेष्ठं विरेचनं ॥ सुधा भिनत्ति दोषाणां महान्तमपि संचयं ॥
 आश्वेव कष्टविभ्रंशानैव तां कल्पयेत्ततः ॥ मृदौ कोष्ठे ऽवले बा-
 ले स्थविरे दीर्घरोगिणि ॥ कल्प्या गुल्मोदरगरत्वग्रोगमधुमेहिषु ॥
 पांडौ दूषीविषे शोफे दोषविभ्रान्तचेतसि ॥ सा श्रेष्ठा कंटकै-
 स्तीक्ष्णैर्बहुभिश्च समाचिता ॥ द्विवर्षा वा त्रिवर्षा वा शिशिरां-
 ते विशेषतः ॥ तां पाटयित्वा शस्त्रेण क्षीरमुद्धारयेत्ततः ॥
 विल्वादीनां बृहत्योर्वा काथेन सममेकशः ॥ मिश्रयित्वा
 सुधाक्षीरं ततोऽगारेषु शोषयेत् ॥ पिबेत्कृत्वा च गुलिकां म-
 स्तुमूत्रसुरादिभिः ॥ त्रिवृतादीन्च वरां स्वर्णक्षीरां सप्तातलां ॥ स-
 म्पाहं स्नुक्पयःपीतान् रसेनाज्येन वा पिबेत् ॥ तद्द्वयोपोत्तमाकुंभनि-
 कुंभादीन् गुडान्बुना ॥ अद्याच्छामात्रिवृत्काथस्नुक्क्षीरघृतफाणितैः ॥
 कासारिरसयूषाद्यैर्युक्तं वा स्नुक्पयः पिबेत् ॥ निकुंभकुंभश्याभार्क-
 शंखिनीसमलारजः ॥ रात्रौ मूत्रे दिवा घर्मे सप्ताहं स्थापयेदिति
 ॥ स्नुक्क्षीरेऽपि ततस्तेन माल्यं वासो ऽवचूर्णितं ॥ आजिघ्रेत्पाट-
 णानश्च मृदुकोष्ठो विरिच्यते ॥ नातिशुष्कं फलं ग्राह्यं शंखिन्या नि-
 स्तुषीकृतं ॥ सप्तलायास्तथा मूलं ते तु तीक्ष्णाविकाषिणी ॥ श्ले-
 ष्मामयोदरगरश्वयध्वादिषु कल्पयेत् ॥ अक्षमात्रं तयोः पिंडं मदिरा-
 लवणान्वितं ॥ रुद्रोगे घातकफजे तद्गुल्मेऽपि योजयेत् ॥ शंखिनी-
 चूर्णभागौ द्वौ तिलकल्कस्य चापरः ॥ हरीतकीकषायेण तत्तैलं पीडि-
 तं पिबेत् ॥ अतसीसर्पपैरंडकरं जेष्वप्ययं विधिः ॥ दंतिदंतस्थिरस्थूलं

मूलं दंतीद्रवंतिजं॥आताम्रश्यावं तीक्ष्णोष्णमाशुकारि विकाषि च॥गुरु
 प्रकोपि वातस्य पित्तश्लेष्मविलायनं ॥ तत्क्षौद्रपिप्पलीलितं स्वेदये-
 न्मृत्कुशांतरे ॥ शोषयेच्चातपे ऽग्न्यर्कौ हतो ह्यस्य विकाषितां ॥ तत्पि-
 बेन्मस्तुमदिरातक्रपीलुरसासवैः ॥ अभिष्यण्णतनुर्गुल्मी प्रमेही जठरी
 गरी॥गोमृगाजरसैः पांडुरुमिकोष्ठी भगंदरी॥सिद्धं तत्काथकल्काभ्यां
 दशमूलरसेन च ॥ विसर्पविद्रध्यलजीकक्षादाहान् जयेद्दृतां॥तैलं तु गु-
 ल्पमेहाशौविबन्धकफमारुतान् ॥ महास्नेहः शरुच्छुक्रवातसंगानिल-
 व्यथाः ॥ दंत्या रसे वा शृंग्याश्च गुडक्षौद्रघृतान्वितः ॥ लेहः सिद्धो-
 विरेकार्थं दाहसंतापमेहनुत् ॥ वाततर्पे ज्वरे पैत्ते स्यात्स एवाजगंध-
 या ॥ दंतीद्रवंत्योर्मूलानि पचेद्वात्रीरसे ततः ॥ त्रीनंशान्फाणिताद्वौ-
 च भजेतैले घृते ऽथवा ॥ श्यामादिकल्कयुक्तोऽयं लेहः सिद्धं विरे-
 चनं ॥ पथ्याक्षदशमूलानां तद्वलेहाः पृथग्रसैः ॥ तयोर्विडसमं चू-
 र्णं तद्रसेनैव भावितं ॥ विबन्धे विशि वातोत्थे गुल्मे चाम्लघृतं हितं ॥
 मुद्गादिसिद्धैस्तन्मूलैर्यूषादींश्च प्रकल्पयेत् ॥ दंतीद्रवंतीमरिचस्वर्ण-
 क्षीरीयवानकं ॥ सशुंठयग्रिकपृथ्वीकं चूर्णितं सप्तवासरान् ॥ मूत्र-
 भावितमाज्येन पिबेज्जीर्णे च तर्पणं ॥ सर्वदा सर्वरोगेषु बाले वृद्धे
 च तद्धितं ॥ दुर्भुक्ताजीर्णपाश्वर्तिगुल्मप्लीहोदरेषु च ॥ गंडमालासु
 वाते च पांडुरोगे च शस्यते ॥ गुडस्याष्टपले पथ्या विंशतिः स्यात्पलं-
 पलं ॥ दंतीचित्रकयोः कर्पौ पिप्पलीत्रिवृतोर्दश ॥ प्रकल्प्य मोदका-
 नेकं दशमे दशमे ऽहनि ॥ उष्णांभोऽनुपिबन् खादेत्तान्सर्वान्विधि-
 ना ऽमुना ॥ एते निष्परिहाराः स्युः सर्वव्याधिनिबर्हणाः ॥ विशेषा-
 द्वहणीपांडूकंडुकोठार्शसां हिताः ॥ विरेचने मुख्यतमा नवैते त्रिवृता-
 दयः ॥ हरीतकीमपि त्रिवृद्विधानेनोपकल्पयेत् ॥ विशेषाद्वहणीपां-
 दुरशोषमोहोदरापहाम् ॥ पिबेत्पथ्यां ससिंधूत्थविडंगोत्पलनागरां ॥

मूत्रेण वत्सकादेर्वा निर्यूहेण हरीतकीं ॥ पथ्यानागरचूर्णं वा संयुक्तं-
नीलिनीफले ॥ गुडेन भक्षयेत्तोयं कवोष्णं च पिबेदनु ॥ पथ्यात्रि-
ष्टयां गुलिकाः कार्याः क्षौद्रसाधुताः ॥ माषप्रमाणास्ताः शुष्का य-
क्ष्मी लिङ्गाद्वृताः ॥ पथ्यात्रिवृत्कदुष्णांबु सर्वत्रेष्टं विरेचनं ॥ सु-
क्ष्मीप्रभाविते पथ्याचूर्णे कुर्वीत मोदकान् ॥ कोलास्थिमात्रान् शु-
ष्कांश्च नवनीतेन लेहयेत् ॥ गुल्मोदरयकृत्स्नीहशूलानाहविबन्धिनः ॥
लिङ्गादेरंडतैलेन कुष्टत्रिकटुकान्वितं ॥ सुखोदकं चानुपिबेत्सुखमेत-
द्विरेचनं ॥ अल्पस्यापि महार्थत्वं प्रभूतस्याल्पकर्मतां ॥ कुर्यात्संश्लेष
विश्लेषकालसंस्कारयुक्तिभिः ॥ त्वक्केसराभ्रातकदाडिमैलासितोपला-
माक्षिकमातुलुंगैः ॥ मद्येन तैस्तैश्च मनोनुकूलैर्युक्तानि देयानि विरे-
चनानि ॥ ॥ इति विरेचनकल्पो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथातो वमनविरेचनव्यापत्तिद्विं व्याख्यास्यामः ॥ अतिक्षुधि-
तेन मृदुकोष्ठेनाल्पश्लेष्मणा दुर्बलेन दुर्बलेन हीनमात्रमतितीक्ष्णमति-
शीतमजीर्णे वा पीतं वमनमधो गच्छति ॥ तत्रेप्सितानवासिर्मलोत्क्ले-
शश्च ॥ तं पुनराशु स्नेहयित्वा यौगिकैर्मात्राकालाद्यपेक्षं वामयेत् ॥
व्यापत्करणानि च पूर्वमतिक्रमं स्मरन् परिहरेत् ॥ अजीर्णिनः श्लेष्म-
बतोऽत्युष्णतीक्ष्णलवणमात्रमदृढं वा विरेचनमन्यद्वा भेषजमूर्ध्वं प्र-
वर्त्तते ॥ तत्र पूर्वोक्ता व्यापत्साधनं च ॥ अतोऽप्यूर्ध्वमुत्तिष्ठति दृढा
बलेखनवटकवर्जमौषधं न तृतीयमवचारयेत् ॥ कूरकोष्ठस्यातितीक्ष्णाग्ने
रल्पवीर्यं वा भेषजमूर्ध्वभागिकमधोभागिकं वा भक्तवदुपैति पाकं ॥
तत्र समुदीर्णा दोषा यथाकालमनिर्हियमाणा विभ्रमं कुर्वन्ति ॥ तं
सुस्निग्धकोष्ठमनल्पमनञ्च चौषधं पाययेत् ॥ कषायमल्पप्रत्यग्रं रूक्षं
वा भेषजमस्निग्धस्विन्नेन वा पीतं शीतोपचारेण वा स्तब्धदोषं विग्र-

१ लिङ्गाद्वृताः इति पाठः ॥ २ पथ्यात्रिवृद्भ्यामुष्णांश्चित्तिपाठः ॥ पथ्यात्रि-
वृत्पटूणांश्चित्तिचपाठः

थितमयोगि भवति ॥ तत्र वमनेन भूयो वामयोद्विरेचनं स्निग्धस्वि-
न्नस्य पुनर्विरेचयेदुत्क्रिष्टभूरिदोषं वा तृतीयेऽहनि ॥ उभयोश्च सं-
शोधनयोर्लवणतैलाभ्यक्तं पिंडप्रस्तराभ्यां स्वेदयेत् ॥ स्निग्धस्विन्न-
स्य च वमनमकृत्वा विरेचनं पीतवतः सामस्य वा मृदु वा विरिक्त-
स्याधोभागेऽत्यर्थगुरुस्तब्धोदरता शूलो वातपुरीषसंगश्च भवति ॥
तमप्ययोगिनं समूत्रैस्तीक्ष्णैरास्थाप्य जांगलरसैश्च भोजयित्वा फ-
लदारुपिप्पलीसिद्धेन तैलेनानुवास्य वातहरैश्च स्नेहैरुपश्लेष्ट्य पुनस्ती-
क्ष्णैर्विरेचयेत् ॥ कफोल्बणस्यातिस्निग्धस्य गुरुकोष्ठस्य मंदाग्रेर्वा
मृदुप्रणीतमौषधं भृशमुत्क्लेश्य दोषान् जाड्यतंद्रादौर्बल्यांगसादान्
जनयति ॥ तच्छीघ्रमुद्दिशेत् ॥ लघितं च संधुक्षिताग्निं पुनः स्निग्धं
तीक्ष्णोष्णैर्विशोधयेत् ॥ सशेषाच्चाय च वातश्लेष्मवते रूक्षाय सो-
दावर्त्ताय मंदाग्रे वा शीतं रूक्षं वा दत्तमौषधं भृशमाध्मानं करो-
ति ॥ तत्र मलसंगात्समुन्नह्य दह्यत्युदरमंतःशूलं दृतिवत्पार्श्वयोरापूर्णता
शिरःपृष्ठरुजा श्वासः पायुवस्तिनिस्तोदश्च भवति ॥ तमुदावर्तानाह्वरा
भ्यंगस्वेदवर्तिदीपनचूर्णवस्तिक्रियामिरुपचरेत् ॥ क्षामेणाल्पबलेन
मृदुकोष्ठाग्निना रूक्षेण स्निग्धेन वा स्विन्नेन सामेन वा बलवदौषधमु-
पयुक्तं सपित्तमनिलं परिदृश्य परिकर्त्तिकामापादयति ॥ तत्र नास्मि-
बस्तिगुदमेद्वे सदाहं परिकर्त्तनमनिलसंगो विष्टंभश्च ॥ तं कृष्णतिलमधु-
कमधुयुक्तैः पिच्छावस्तिभिरास्थापयेत् ॥ क्षीरिद्वक्षशृतक्षीरेण वा ॥
शीतांबुपरिषिक्तं चैनं पयसा भुक्तवंतं घृतमंडेन यष्टीमधुकतैलेनानु-
वासयेत् ॥ क्षामस्य मधुरो बृंहणश्च सर्वो विधिरिष्टः ॥ सामे लघनो
दीपनश्च लघुरुक्षोष्णं चान्नपानं ॥ निरामीभूते (मैध्यबलोपचारइव
वातातपाभ्यामिव पांशुभस्मावकिरणोरितादि) वातानुबन्धे लघुक्षाराम्लं
वातेऽधिके दधि साम्लं दाढिमत्वचा युक्तं भोजने पाने च युंजीत ॥ स-
दाढिमस्तं च सर्पिः पिबेत् ॥ उष्णांबुना वा तिलदेवदारुकर्स्कं ॥ कूरको-

ष्टस्य बहुदोषस्याल्पमात्रगुणं मृदु स्निग्धं वा शोधनमवचारितमुत्क्ले-
 श्य दोषान्न निर्हृत्यल्पाल्पं च पित्तकफसंसृष्टं परित्स्नवति ॥ विष्ट-
 भगौरवशोफकोठकंदूपांडुतांगसादशूलानि चापादयति ॥ तं तिनिश-
 धवाश्वकर्णपलाशबलानिर्यूहैर्मधुयुक्तैरास्थापयेत् ॥ उपशांतपरित्स्नवं
 च पुनरुपस्निग्धं तीक्ष्णैः शोधयेत् ॥ शुद्धे च दीपनांश्रूर्णासवारिष्ठा-
 दीन् योजयेत् ॥ पीतौषधो यदा वेगमुदीरयति निगृह्णाति वा ॥
 तदा प्रवाहिकाऽस्य जायते ॥ तस्यां सदाहशूलं सपिच्छं श्वेतं क-
 ण्णं सरक्तं वा भृशं प्रवाहमानः कफमुपविशति ॥ तं परित्स्नवविधि-
 नोपचरेत् ॥ पीतौषधस्य भेषजोद्गारच्छर्द्यादीनां निग्रहाद्वातादयः कु-
 पिता हृदयमुपश्रित्य हृद्ग्रहं घोरमावहन्ति ॥ ततः प्रधानमर्मोपता-
 पाद्देदनाभिरत्यर्थमातुरः पीडयते मोहहिष्माकासलालापार्श्वशू-
 लयुतो वेपथुमान्नष्टसंज्ञो दंतान्कटकटायत्युद्धृताक्षो जिह्वां खाद-
 यति ॥ तं हृदयापसरणमाहुस्तस्मै शिपक् शीघ्रममुह्यन्नभ्यंगपूर्वं धा-
 न्यस्वेदेन परित्स्वेद्य तीक्ष्णमवपीडं दद्यात् ॥ यष्टीमधुकमिश्रेण तं-
 दुलांबुना वमनं ॥ कटुभिर्वा कफोत्तराय ॥ ततो दोषशेषं पाचनी-
 यैः पाचयेत् यथादोषोच्छ्रयं च बस्तीन् वितरेत् ॥ अस्निग्धस्नि-
 ज्ञेनाब्रह्मचारिणा वेगविधारिणा मृदुकोष्ठेन मुकुमारेण वा रूक्षमौ-
 षधमतिमात्रं प्रयुक्तमतिविरेकाद्वायुं कोपयति ॥ तेन सर्वांगप्रग्रहो
 विशेषात्पार्श्वपृष्ठश्रोणीमन्यामर्मसु शूलं मूर्च्छा भ्रमः कंपः स्तंभो नि-
 स्तोदो भेदउद्वेष्टनं संज्ञानाशश्च स्यात् ॥ तमभ्यज्य धान्यैः स्वेद-
 यित्वा यष्टीमधुविपक्वेन तैलेनानुवासयेत् ॥ वातहरं चान्नपानं ॥
 स्निग्धस्निग्धस्यातिमृदुकोष्ठस्य क्षुधितस्य वा तीक्ष्णवेगमतिभूरि वा
 प्रयुक्तमौषधं सर्वं निर्हृत्य मलं धातूनपि द्रवीकृत्य स्नावधेदति-
 योगि भवति ॥ तं शतधीतघृतेनाभ्यज्य कषायस्त्रादुशीतैः प्र-
 देहपरिषेकावगाहान्नपानैः शर्करामधुमद्भिश्च लेहैः स्तंभयेत् ॥ चं-

दनांजनोशीरच्छागासृक्शीतोदकैर्लाजसक्तून् पाययेत् ॥ पिच्छा-
 बस्ति चास्मै दद्यात् ॥ मधुरवर्गसिद्धं च क्षीरसर्पिः सर्पिमंडो
 वा ऽनुवासनं ॥ रक्तपित्तविधानं च कुर्यात् ॥ विशेषेण तु व-
 मनातियोगे सघृतसिताक्षौद्रं फलसैर्मथं पिबेत् ॥ क्षीरिवृक्षशुंग-
 सिद्धां वा समाक्षिकां पेयां क्षीरं वा संग्राहिद्रव्यसिद्धं च क्षीरं भोजने
 चावचारयेत् ॥ सोद्वारायां च छर्द्यां धनिकामधूकमधुरसमुस्तांजना-
 नि मधुना लिह्यात् ॥ वाक्संगे हनुसंहनने ऽनिलात्तौ च घृतमांसरस-
 सिद्धामल्पतंदुलां पेयां पिबेत् स्नेहस्वेदौ चावचारयेत् ॥ जिह्वाप्रवेशे
 स्निग्धाम्ललवणान्कवलग्रहगंडूषान् हृद्यांश्चाजमांसरसान् ॥ पुरत-
 श्चास्य फलान्यम्लानि खादयेत् ॥ निर्गतां जिह्वां तिलद्राक्षाक-
 ल्कलितां व्योषलवणचूर्णप्रघृष्टां वा प्रवेशयेत् ॥ अक्षिणी व्या-
 दृत्ते घृताभ्यक्ते पीडयेत् ॥ विसंज्ञं सामवेणुगीतशब्दान् श्रावयेत्-
 ॥ विरेचनातियोगे तंदुलांभसा मिश्रेण वमेत् ॥ प्रियंग्वादं च तंदु-
 लोदकेन पिबेद्रोधरसांजनदाडिमत्वचो वा कमलोत्पलसमंगापद्मके-
 सराणि वा ॥ क्षौद्रशर्करामधुकौदुंबरत्वचो वा ॥ रक्तातिसारक्रियां
 च कुर्वीत ॥ गुदं निःसृतमभ्यज्य स्वेदयित्वा कषायैश्च स्तंभयित्वा
 प्रवेशयेत् ॥ पूर्ववच्च वाक्संगादीन् साधयेत् ॥ उभयत्र च जीवरक्त-
 पित्तयोर्ज्ञानार्थं रक्ते शुक्लं पित्तु प्लोनं वा क्षिपेत् ॥ तस्मिन्नावाने
 कोष्ठांबुक्षालितशुद्धे रक्तं वैवर्ण्यं तु रक्तपित्तं विद्यात् ॥ अन्नं
 वा तद्विमिश्रं शुने काकाय वा दद्यात् ॥ तस्मिन् भुक्ते जीवमभुक्ते
 पित्तं ॥ आमरणाच्च तस्य तृणमूच्छामदार्तस्य क्रियां पित्तघ्नीमति-
 योगोक्तं च कुर्यात् ॥ खट्वादिर्गुधिरं चातिस्फुटरक्तोक्तविधिना सक्षौद्रं
 शीघ्रमुपयुंजीत ॥ श्यामाकाश्मर्यदूर्वाशीरैर्वा शृतं पयो घृतमंडांजन-
 युक्तं शीतं बस्तौ निषेचयेत् ॥ शेषेष्वपि चा सम्यक्प्रयुक्तवमनविरेचनोप-

द्रवेषु यथामयं दोषानपेक्ष्य प्रतिकुर्याद्वस्तिव्यापत्तिर्द्विं चेक्षेत ॥
 एवमुभयतोभागेऽपि शोधने यथावस्थमुत्तिष्ठेत ॥ या तु विरेचने प-
 रिकर्तिका तद्वमने कंठक्षणनं यः परिस्रवः स कफप्रसेको यत्प्रवा-
 हणं स शुष्कोद्गारइति ॥ भवति चात्र ॥ अतिमात्रमकालेऽल्पं तु-
 ल्यवीर्यैरभावितं ॥ असम्यक्संस्कृतं जीर्णं व्यापद्येतौषधं ध्रुवं ॥ छर्दनं
 न तु दुश्छर्दं दुर्विरेचं न रेचनं ॥ पाययेदौषधं भूयस्तं निहंति तथा हि
 ते ॥ यस्योर्ध्वं कफसंसृष्टं पीतं यात्यानुलोमिकं ॥ वमनं केवलैः
 शुद्धं लंघितं पाययेत्तु तं ॥ विबद्धेऽल्पे चिराद्दोषे स्वत्युष्णं पिबे-
 ज्जलं ॥ तेनाध्मानं वमिस्तृष्णा विबन्धश्चानुशाम्यति ॥ भेषजं दोष-
 रुद्धं चेन्नोर्ध्वं नाधः प्रवर्तते ॥ सोद्गारं सांगशूलं वा स्वेदं तत्राव-
 चारयेत् ॥ सम्यग्विरक्तसोद्गारभेषजं क्षिप्रमुल्लिखेत् ॥ अजीर्णमप्रवृ-
 त्तौ तु सुशीतैः स्तंभयेद्भिषक् ॥ कदाचिच्छेष्मणा रुद्धं तिष्ठत्यु-
 रसि भेषजं ॥ क्षीणे श्लेष्मणि सायान्हे रात्रौ वा तत्प्रवर्तते ॥ रू-
 क्षाच्चाहारयेज्जीर्णं तिष्ठत्यूर्ध्वगते ऽपि वा ॥ वायुना भेषजे त्वन्यत्स-
 स्नेहलवणं पिबेत् ॥ तृणमोहभ्रममूर्च्छाद्याः स्युर्जीर्यति च भेषजे ॥
 पित्तघ्नं स्वादुशीतं च भेषजं तत्र शस्यते ॥ लालाहृल्लासविष्टं भरो-
 महर्षान्कफाहतं ॥ भेषजं तत्र तीक्ष्णोष्णं कट्वादि कफनुद्धितं ॥
 प्रतिकूला गतिः पायोर्ग्रथितत्वं सगौरवं ॥ दोषोत्क्लेशो भृशाध्मानं
 परिकर्तः परिस्रवः ॥ प्रवाहिकादृद्गृहणं सर्वगात्रपरिग्रहः ॥ सर्वधा-
 तुस्त्रवेणैता द्वादशोक्ताः ससाधनाः ॥ व्यापदो योगविभ्रंशाद्विवि-
 धेऽपि विरेचने ॥ उत्पद्यमानासु च तामु तामु व्यापत्सु संशोधनवि-
 भ्रमेण ॥ दिशा ऽनयैवाशु यतेत सिद्धौ ज्योतिर्हि शास्त्रं नयदुर्नया-
 नां ॥ ॥ इति वमनविरेचनव्यापत्तिर्द्विर्नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथानो बस्तिकल्पं व्याख्यास्यामः ॥ बलां गुडूर्चं त्रिफलां
 सराक्षां द्विपंचमूलं च पलोन्मितानि ॥ अष्टौ फलान्यर्द्धतुलां च

मांसाच्छागात्पचेदप्सु चतुर्थशेषं ॥ पूते यवानीफलबिल्वकुष्ठवचा-
 शतान्हावनपिप्पलीनां ॥ कल्कैर्गुडक्षौद्रयुतैः सतैलैर्युक्तः सुखोष्णो-
 लवणान्वितश्च ॥ बस्तिः परं सर्वगदप्रमाथी त्वस्थे हितो जीवनरं-
 हणश्च ॥ वस्तौ च यस्मिन् प्रणितो न कल्कः सर्वत्र दद्यादमुमेव तत्र ॥
 द्विपंचमूलस्य रसोऽम्लयुक्तः सच्छागमांसस्य सपूर्वपेष्यः ॥ त्रिलोह-
 युक्तः प्रवरो निरूहः सर्वानिलन्याधिहरः प्रदिष्टः ॥ बलापटोलीलघुपं-
 चमूलत्रायंतिकैरंडयवात्सुसिद्धात् ॥ प्रस्थो रसाच्छागरसार्द्रयुक्तः
 साध्यः पुनः प्रस्थसमः स यावत् ॥ प्रियंगुरुष्णाघनकल्कयुक्तः सतैल-
 सर्पिर्मधुसैधवश्च ॥ स्याद्दीपनो मांसबलप्रदश्च चक्षुर्वलं चोपदधाति
 सद्यः ॥ एरंडमूलात्रिपलं पलाशात्तथा पलांशं लघुपंचमूलं ॥ रास्ना-
 बलाच्छिन्नरुहाश्वगंधापुनर्नवारग्वधदेवदारु ॥ फलानि चाष्टौ सलि-
 लाढकाभ्यां विपाचयेदष्टमशेषितेऽस्मिन् ॥ वचाशतान्हाहपुषाप्रियं-
 गुयष्टीकणावत्सकबीजमुस्तं ॥ दद्यात्सुपिष्टं सहताक्ष्यशैलमक्षप्रमाणं
 लवणांशयुक्तं ॥ समाक्षिकस्तैलयुतः समूत्रो बस्तिर्जयेत्तेखनदीपनो
 ऽसौ ॥ जंघोरुपादत्रिकपृष्ठकोष्ठद्वद्रुखशूलं गुरुतां विबंधं ॥ गुल्माश्म-
 बध्मग्रहणीगुदोत्थांस्तांस्तांश्च रोगान्कफवातजातान् ॥ चतुष्पले तैल
 घृतस्य भृष्टश्छागाच्छतान्हादधिदाडिमाम्लः ॥ रसः सपेष्यो बलवर्ण
 मांसरेतोघ्नितैमिर्यशिरोरुजीष्टः ॥ यष्ट्याह्वयस्याष्टपलेन सिद्धं पयः श-
 तान्हाफलपिप्पलीभिः ॥ युक्तं ससर्पिर्मधु वातरक्तविसर्पवैस्वर्यहितो निरू-
 हः ॥ यष्ट्यान्हरोध्वाभयचंदनैश्च शृतं पयोऽप्यं कमलोत्पलैश्च ॥ सशर्करा-
 क्षौद्रघृतं सुशीतं पित्तामयान् हन्ति सजीवनीयं ॥ गोपांगनाचंदनशीत-
 पाकीद्राक्षर्दिद्रिकाश्मर्यमधूकसेनैः ॥ पयः शृतं श्रावणिसुद्रपणीबलास्त्रं
 गुप्तामधुयष्टिकल्कैः ॥ गोधूमचूर्णैश्च पिचुप्रमाणैरिक्षोर्विदार्याश्च स्तेन
 युक्तं ॥ तैलेन यष्टीमधुसाधितेन सितोपलक्षौद्रयुतैश्च शीतः ॥ बस्तिः

प्रशस्तः स समस्तदेहदाहे सशूले ऽवयवाश्रिते वा॥ गुल्मातिसारभ्रममू-
त्ररुच्छक्षीणे क्षतौजोबलसंक्षये च ॥ कोशातकारग्वधदेवदारुमूर्वाश्व-
दंष्ट्राकुटजार्कपाठाः ॥ पक्त्वा कुलत्थान् बृहतीं च तोये रसस्य तस्य
प्रसृता दश स्युः ॥ तान्सर्षपैलामदनैः सकुष्ठैरक्षप्रमाणैः प्रसृतैश्च यु-
क्तान् ॥ क्षौद्रस्य तैलस्य फलाह्वयस्य क्षारस्य तैलस्य च सार्षपस्य ॥
दद्यान्निरुहं कफरोगिताय मंदाग्रये चाशनविद्विषे च ॥ पुनर्नवैरंडट्ट-
षाश्ममेदट्टश्चैवभूतीकबलापलाशान्॥द्विपंचमूलं च पलांशकानि क्षु-
ण्णानि धौतानि फलानि चाष्टौ॥बिल्वं यवांकौलकुलत्थधान्यं फला-
नि च स्युः प्रसृतोन्मितानि ॥ पयो जलद्व्याढकसाधितं तत्क्षीरावशि-
ष्टं शुचिवस्त्रपूतं ॥ वचाशताह्वाऽमरदारुकुष्ठयष्ट्याब्धसिद्धार्थकपि-
प्पलीनां ॥ कल्कैर्यवान्या मदनैश्च युक्तं नात्युष्णशीतं गुडसैंधवा-
क्तं ॥ क्षौद्रस्य तैलस्य च सर्पिषश्च नवस्य युक्तं प्रसृतित्रयेण ॥ द-
द्यान्निरुहं विधिना विधिज्ञस्तं सर्वसंसर्गहतामयघ्नं ॥ अर्द्धार्द्धवि-
हितान् बस्तीनतश्चित्रान्प्रचक्षते ॥ कोशातकीद्वयेक्ष्वाकुफलजीमू-
तवत्सकाः॥श्यामात्रिटतयोर्मूलं तथा दंतीद्रवंतिजं॥प्रकीर्या चोदकीर्या
च क्षीरिणी नीलिनी फलाः॥सप्तला शंखिनी रोधंफलं कंपिहकस्य च॥
सकल्कसैंधवयुताः पकाशयविशोधनाः॥ धातुकीपुष्पतर्कारीजीवंतीमू-
लवत्सकाः॥प्रग्रहः खदिरी कुष्ठं शमीपिंडीतकायवाः॥प्रियंगुरक्तमूले च
भ्रंरणीजातियूथिकाः॥वटाद्याः किंशुकं रोधमिति संग्राहिका मताः ॥
ग्राहिप्रियंग्वंबष्टादिकाथकल्कैः क्रमेण च ॥ ऊषकादिप्रतीवापो ले-
खनस्त्रिफलारसः ॥ मधुरकाथकल्केन सरसाज्येन बृंहणः ॥ बदर्यैरा-
वणीशैलूशाल्मलीधन्वनांकुराः ॥ समाक्षिकाः क्षीरयुताः, सासृजाः
पिच्छिलाः स्मृताः ॥ कोलं कतककांडेक्षुदर्भपाठेक्षुवालुभिः ॥ दा-
हघ्नः सघृतक्षीरो द्वितीयश्चोत्पलादिभिः ॥ मुष्टिं शाल्मलिद्वंतानां क्षी-

रसिद्धो घृतान्वितः ॥ हितः प्रवाहणे तद्वह्नैः शालमलकस्य च ॥
 कर्बुदाराढकीनीपविदुलैः क्षीरसाधितैः ॥ परिकर्तै तथा वृत्तैः श्रीप-
 र्णीकोविदारजैः ॥ परिस्रवे पयः सिद्धं सद्यश्चीवपुनर्नवं ॥ आखुक-
 र्णिकया तद्वत्तन्दुलीयकयुक्तया ॥ अश्वावरोहकः काकनासाराजक-
 सेरुकाः ॥ सिद्धाः क्षीरेऽतियोगे स्युः क्षौद्रांजनघृतैर्युताः ॥ न्यग्रो-
 धाद्यैश्चतुर्भिश्च तेनैव विधिनाऽपरः ॥ बृहतीक्षीरकाकोलीपृश्नि-
 पर्णीशतावरी ॥ काश्मर्यबदरीमूर्वास्तथोशीरप्रियंगवः ॥ जीवादाने
 शृते क्षीरे द्वौ घृतांजनसंयुतौ ॥ बस्ती प्रदेयौ भिषजा शीतौ
 समधुशर्करौ ॥ गोऽव्यजामहिषीक्षीरैर्जीवनीययुतेरपि ॥ शशैणद-
 क्षमार्जारमहिष्यव्यजशोणितैः ॥ सद्यस्कैर्मृदितैर्बस्तिर्जीवादा-
 ने प्रशस्यते ॥ अथेमान् सुकुमाराणां निरूहान्स्नेहान्मृदू-
 न् ॥ कर्मणा विष्णुतानां च वक्ष्यामि प्रसृतैः पृथक् ॥ क्षी-
 राद्वौ प्रसृतौ कार्यौ मधुतैलघृतात्रयः ॥ खजेन मथितो बस्तिर्वात-
 घो बलवर्णकृत् ॥ एकैकः प्रसृतस्तैलप्रसन्नाक्षौद्रसर्पिषां ॥ बिल्वा-
 दिमूलकाथाद्वौ कौलत्थाद्वौ स वातजित् ॥ पटोलनिंबभूतिकरास्त्रा
 समच्छदांभसः ॥ प्रसृतः पृथगाज्याच्च बस्तिः सर्षपकल्कवान् ॥
 संपंचतिक्तो ऽभिष्यंदकमिकुष्ठप्रमेहहा ॥ विडंगत्रिफलाशिग्रुफल-
 मुस्ताखुकर्णिजाः ॥ कषायाः प्रसृताः पंच तैलादेको विमथ्य ता-
 न् ॥ निरूहः रुमिहा वेणुपिप्पलीकल्कयोजितः ॥ पयस्येक्षुस्थिरा-
 रास्त्राविदारीक्षौद्रसर्पिषः ॥ एकैकः प्रसृतो बस्तिः रुष्णाकल्को
 वृषत्वकृत् ॥ चत्वारस्तैलगोमूत्रदधिमंडाम्लकांजिकात् ॥ बस्तिः
 कवोष्णः सानाहे मूत्ररुच्छे परो मतः ॥ मृदुबस्तिजडीभूते तीक्ष्णो
 ऽन्यो बस्तिरिष्यते ॥ तीक्ष्णैर्विकर्षिते स्निग्धो मधुरः शिशिरो मृ-
 दुः ॥ तीक्ष्णत्वं मूत्रबिल्वाभिलवणक्षारसर्षपैः ॥ प्राप्तकालं विधात

व्यं क्षीराज्याद्यैस्तु मार्दवं ॥ बलकालदेशात्म्यप्रकृतीः प्रविभज्य
योजितो बस्तिः ॥ स्त्रैः स्त्रैरौषधवर्गैः स्वान्स्वान् रोगान्निवर्तयति ॥ उ-
ष्णात्तानां शीतांश्छीतात्तानां तथा सुखोष्णांश्च ॥ तद्योग्यौषधयु-
क्तान् बस्तीन्संतर्क्य युंजीत ॥ बस्तीन् बृंहणीयान्दद्याद्वाधिषु वि-
शोधनीयेषु ॥ मेदःस्त्रिनो विशोध्य ये च नराः कुष्ठमेहार्ताः ॥ न
क्षीणक्षतदुर्बलमूर्च्छितरुशशुष्कशुद्धदेहानां ॥ दद्याद्विशोधनीयान्दो-
षनिबद्धायुषो ये च ॥ इति बस्तिकल्पो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथातः सिद्धबस्तिकल्पं व्याख्यास्यामः ॥ सिद्धबस्तीन्प्रयुंजीत
सर्वदा सर्वदेहिनां ॥ निर्व्यापदो बहुफलान्बलपुष्टिकरान्सुरवान् ॥ म
धुतैले समे कर्षः सैधवाद्विपिचुर्मिश्रिः ॥ एरंडमूलकाथेन निरूहो मा-
धुतैलिकः ॥ रसायनं प्रमेहार्शः रुमिगुल्मां त्रवृद्धिनुत् ॥ सयष्टीमधु-
कश्चैव चक्षुष्यो रक्तपित्तजित् ॥ यापनो घनकल्केन मधुतैलवसा-
ज्यवान् ॥ पायुजानूरुवृषणबस्तिमेहनशूलजित् ॥ प्रसृतांशैर्घृतक्षौद्र-
वसातैलैः प्रकल्पयेत् ॥ यापनं सैधवाद्धाक्षहपुषाद्धपलान्वितं ॥ एरंड-
मूलनिःकाथो मधु तैलं ससैधवं ॥ एष युक्तरथो बस्तिः सवचापिप्पली
फलः ॥ सक्वाथो मधु पंडुंथा शताव्हा हिंगु सैधवं ॥ सुरदारु च रास्ना
च बस्तिर्दोषहरः शिवः ॥ पंचमूलस्य निःकाथस्तैलं मागधिका मधु ॥
ससैधवः समधुकः सिद्धबस्तिरिति स्मृतः ॥ द्विपंचमूलत्रिफलाफलबि-
ल्वानि पाचयेत् ॥ गोमूत्रे तेन पिष्टैश्च पाठावत्सकतोयदैः ॥ सफलैः
क्षौद्रतैलाभ्यां क्षारेण लवणेन च ॥ युक्तो बस्तिः कफव्याधिपांडु-
रोगविसूचिषु ॥ शुक्रानिलविबंधेषु बस्त्याटोपेषु पूजितः ॥ मुस्तपाठा-
मृतैरंडबलारास्नापुनर्नवं ॥ मंजिष्ठाऽरग्वधोशीरत्रायमाणाक्षरोहिणीः ॥
कनीयः पंचमूलं च पालिकं मदनाष्टकं ॥ जलाढके पचेत्तच्च पादशो-
षं परिरुन्तु ॥ क्षीरद्विप्रस्थसंयुक्तं क्षीरशेषं पुनः पचेत् ॥ सपादजांगलरसः

ससर्पिर्मधुसैधवः ॥ पिष्टैर्यष्टीमिशिश्यामाकलिंगकरसांजनैः ॥ बस्तिः
 मुखोष्णो मांसाग्निबलशुक्रविवर्द्धनः ॥ वातासृद्धेहमेदोशोर्गुल्मवि-
 ण्मूत्रसंग्रहं ॥ विषमज्वरवीसर्पवर्ध्माध्मानप्रवाहिकाः ॥ वंक्षणोरु-
 कटीकुक्षिमन्याश्रोत्रशिरोरुजः ॥ हन्यादसृग्दरोन्मादशोफकासा-
 श्मकुंडलान् ॥ चक्षुष्यः पुत्रदो राजा यापनानां रसायनं ॥ पृथक्प-
 लांशं विपचेत्यंचमूलमगोक्षुरं ॥ क्षीराढके चतुःप्रस्थं पिष्टैर्यष्ट्यादिभि-
 र्युतं ॥ क्षौद्रतैलाज्यसिंधूत्थयुक्तं बस्तिः सुपूजितः ॥ विशेषाद्वा-
 लदृद्धस्त्रीसुकुमारसुखात्मनां ॥ तद्वत्सहाचरबलासारिवादभसाधि-
 तं ॥ क्षीरबस्तिस्तथा ऽभीरुगुडूचीबृहतीद्वयैः ॥ सिद्धं पयो माग-
 धिकायष्टीमधुककल्कवत् ॥ पंचमूलं बृहत्यादिप्रतिद्रव्यं पलोन्मितं
 ॥ द्विपलं शालिगोधूमयवमाषं सयष्टिकं ॥ तैः सिद्धं छागलं क्षीरं कु-
 कुटांडरसः सिता ॥ साज्यक्षौद्रद्विलवणस्तैर्बस्तिः शुक्ररुत्परं ॥ क-
 ल्पो ऽयं शिखिगोनर्दमतस्याद्यंडरसेष्वपि ॥ रसः कुलीरमांसस्य च-
 टकांडरसान्वितः ॥ सशर्कराघृतमधुर्वस्तिर्घृतमो मतः ॥ बस्तसूक-
 रजैर्मुष्कैः कुलीरचटकामिषैः ॥ सिद्धं पयो बस्तमुष्कमुच्चटेक्षुरकं म-
 धु ॥ नैर्घृताढ्योऽल्पलवणो बस्तिर्घृतमः परः ॥ सिद्धेन पयसा भोज्य-
 मात्मगुप्तोच्चटेक्षुरैः ॥ अतो दशदशाहेन यस्तु बस्तीन्निषेवते ॥ वाजीव
 पुष्टः सवृषो गच्छति प्रमदाशतं ॥ एते माक्षिकसंयुक्ताः कुर्वत्यति-
 वृषं नरं ॥ नातियोगं न चायोगं स्तंभिनस्ते च कुर्वते ॥ निरूहा ले-
 खनाः प्रायो बृंहणाः स्नेहबस्तयः ॥ यापनेषूभयं तस्मान्नेष्टं तेष्व-
 नुवासनं ॥ मृदुत्वान्न निवर्त्तेरन् यस्य त्वेते प्रयोजिताः ॥ समूत्रैर्ब-
 स्तिभिस्तीक्ष्णैरास्थाप्यः क्षिप्रमेव सः ॥ शोफाग्निनाशपांडुत्वशूला-
 र्शःपरिकर्तिकाः ॥ स्युर्ज्वरश्चातिसारश्च यापनात्यर्थसेवनात् ॥ अ-
 रिष्टक्षारसीध्वाद्यैस्तन्नेष्टा दीपनी क्रिया ॥ युक्त्या तस्मान्निषेवेत
 यापनान्न प्रसंगतः ॥ मृद्वल्पौषधसंयोगात्पादहीनप्रमाणतः ॥ अ-

ल्पकालोपयोगाच्च तेषु निष्परिहारता ॥ द्रव्येषु यापनार्थेषु सिद्धा-
 त्स्नेहात्पृथक् पृथक् ॥ वस्तीन्सर्वेषु वा युंज्यात्परिहारविर्वर्जितान् ॥ सहा-
 चराभीरुबलारास्त्रागोक्षुरकात्पृथक् ॥ तुलां जलद्रोणशते पंचद्रोणा-
 वशेषिते ॥ पूतशीते विसद्राक्षातवक्षीरीनिदिग्धिकाः ॥ महासहाक्षु-
 द्रसहायघ्नीमधुमधूलिकाः ॥ जीवकर्षभकोदीच्यमृणालोत्पलचंदनं ॥
 खर्जूरतालमज्जात्मगुप्तातामलकीकणाः ॥ पटोलमेदात्वक्पत्रशीतपा-
 क्योदनावह्याः ॥ कन्कीकृत्य क्षिपेत्तस्मिन्पृथक्च प्रस्थसंमितं ॥
 रसं वराहमहिषवस्तमुष्कोद्भवं तथा ॥ शिखिकुकुटहंसांडसंभवं तै-
 लसर्पिणी ॥ धात्रीविदारीस्वरसं गव्यक्षीराढकद्वयं ॥ ब्रह्मभेरीमृदं-
 गानां निनादैः साधितं च यत् ॥ सितच्छत्रकृतच्छायं सितवस्त्रावगुं-
 ठितं ॥ आरोपितं गजस्कंधे पूजयित्वा वृषध्वजं ॥ कृत्वा स्वस्थयनं
 दद्यात्स्नेहवस्तिमयंत्रणं ॥ प्रासस्तेनातिवृषतां श्रमयेद्वनिताशतं ॥
 निर्बलीपलितः कांतश्चिरंजीवी भवेत्स च ॥ नष्टशुक्रक्षतक्षीणवि-
 षमज्वरिणां हितः ॥ व्यापन्नार्तवशुक्राणां पुत्रदाता रसायनं ॥ एवं
 च वस्तयोऽन्येऽपि कल्प्याः पाक्याश्च नैकशः ॥ शतंवारांसहस्रं वा
 पाचयेत्संभवे सति ॥ दोषघ्नाः सपरीहारा वक्ष्यंते स्नेहवस्तयः ॥ दश-
 मूलं वरां रास्त्रामश्वगंधां पुनर्नवां ॥ गुडूच्यैरंडभूतीकभाङ्गीरुषकरो-
 हिषं ॥ शतावरीं सहचरं काकनासां पलांशिकं ॥ यवमाषातसीकोल-
 कुलत्थान्प्रसृतोन्मितान् ॥ बहे विपाच्य तोयस्य द्रोणशेषेण तेन च ॥
 पचेत्तैलाढकं पेण्यैर्जीवनीयैः पलोन्मितैः ॥ अनुवासनमित्येतत्सर्ववात-
 विकारनुत् ॥ आनूपानां वसा तद्वज्जीवनीयोपसाधिता ॥ शताव्हायव-
 बिल्वाम्लैस्तैलं सिद्धं समीरणे ॥ सैधवेनाग्निवर्णेन तप्तं चानिलजि-
 हृतं ॥ जीवन्तीं मदनं मेदां श्रावणीं मधुकं बलां ॥ शतावर्षभकौ
 रुष्णां काकनासां शतावरीं ॥ खगुसां क्षीरकाकोलीं कर्कटाख्यां
 शठीं वचां ॥ पिष्ट्वा तैलं घृतं क्षीरे साधयेत् चतुर्गुणैः ॥ वृंहणं वा-

तपित्तघ्नं बलशुक्लाग्निवर्द्धनं ॥ रजःशुक्लामयहरं पुत्रीयं चानुवास-
नं ॥ शिशिरस्पर्शवीर्यैश्च पिष्टैः क्षीरे चतुर्गुणे ॥ तैलपादं घृतं सिद्धं
पित्तघ्नमनुवासनं ॥ सैधवं मदनं कुष्ठं शताव्हा निचुलो वचा ॥ च्ही-
बेरं मधुकं भाङ्गी देवदारु सकटफलं ॥ नागरं पुष्करं मेदा चविका
चित्रकः शठी ॥ विडंगातिविषे श्यामा हरेणुनीलिनी स्थिरा ॥ बिल्वा-
जमोदे चपला दंती राम्ना च तैः समैः ॥ साध्यमैरंडतैलं वा तैलं वा
कफरोगनुत् ॥ बध्मोदावर्तगुल्मार्शः स्त्रीहमेहान्समारुतान् ॥ आनाह-
मश्मरीं चाशु हन्यात्तदनुवासनं ॥ साधितं पंचमूलेन तैलं बिल्वादि-
ना ऽथवा ॥ अन्वासनं श्लेष्महरं द्रव्यैर्वा कफघातिभिः ॥ फलैर-
ष्टगुणे चाम्ले सिद्धमन्वासनं कफे ॥ शूलानाहे तु तद्युक्तो निरूहः
पटुमूत्रवान् ॥ पृच्छतिस्म मुनिमित्यथ धीमानग्निवेश इह किं तु फ-
लानां ॥ बस्तिकर्मणि हितं सततं स्यात्तं पुनर्वसुरिति प्रशशास ॥
इह कुष्ठहिता गैरागरी हितमिक्ष्वाकुफलं प्रमेहिणां ॥ कुटजस्य
फलं हृदामये प्रवरं कौटफलं तु पांडुषु ॥ उदरे कृतवेधनं हितं मदनं
सर्वगदाविरोधि तु ॥ मधुरं सकषायतिक्तकं तदरूक्षं सकटूष्णपि-
च्छिलं ॥ कफपित्तहृदाशुकारि यन्निरपायं पवनानुलोमि च ॥
प्रवरं तदतः फलादिषु स्मृतमास्थापनयोजनास्त्विति ॥ अथ मुनि-
वृषभे निगद्य वाक्यं स्थितवति विज्ञपयांबभूव भूयः ॥ इदमति-
गहनं सहान्यशिष्यैरवनिगतौ ऽजलिमग्रतो निधाय ॥ चित्रकर्मगुण-
कृद्गुरुणोक्तो बस्तिरूर्ध्वमथ चैति न नाभेः ॥ शीघ्रमापतति चानु-
स देहात्सर्वतः कथमपोहति दोषान् ॥ ऊचे गुरुः स्तिमितमारुतवश्यमे-
तद्देहस्य यद्वहिरपाश्रितमंतरे वा ॥ दुष्टस्य तस्य जनयन्ननुलोमतां तु
बस्तिर्हितस्ति विषमानतिरोगपूगान् ॥ शाखागताः कोष्ठगताश्च

१ पटुतैलवानितिप्राठः २ मुनि पुनर्वसुं ३ बेणी गरागरी देवताडोजीमूतइत्यपी-
त्यमरः (देवडंगरी)

रोगा मर्मोर्ध्वसर्वावयवांगजाश्च ॥ ये संति तेषां न तु कश्चिदन्यो वा-
योः परं जन्मनि हेतुरस्ति ॥ विट्शोषपित्तादिमलाचयानां विक्षे-
पसंहारकरो हि वायुः ॥ तस्यातिवृद्धस्य शमाय नान्यद्वस्तेः समं
भेषजमस्ति यस्मात् ॥ शाम्यन्ति यत्नेन जिते ऽनिले च तदीरिताः
पित्तकफादयोऽपि ॥ तस्माच्चिकित्साऽर्द्धमितिब्रुवन्ति सर्वा चिकि-
त्सामपि बस्तिमेके ॥ यच्च पक्वाशयस्थोऽपि दोषानापादमस्तकं ॥
वीर्येण बस्तिरादत्ते खस्थोऽर्को भूरसानिव ॥ यत्तत्रौषधवीर्यं हि तद-
पानेन वायुना ॥ पर्याप्तमचिरादेव समानः प्रतिपद्यते ॥ समानादुत्तरं चैवं
व्यानाद्याः पवनाः क्रमात् ॥ ते तृप्ताः प्रकृतिं यांति शरीरानुग्रहे स्थिताः ॥
प्रसह्य पित्तश्लेष्माणौ यथास्थानं निवेश्य च ॥ संतर्पयन्ति परितः स्वान्स्वान्
भूतगुणांस्तनौ ॥ व्यानस्तिर्यगपानोऽधः प्राणश्चोर्ध्वं प्रकर्षति ॥ यथा-
स्वमेव नाडीभिर्हारीणीभिरिवोदकं ॥ एवं वा तैः सिराभिश्च वपुर्वस्तिः
सुयोजितः ॥ व्यामुवन्प्रसभं हन्ति सुरुच्छानपि यक्ष्मणः ॥ बस्ति-
स्तस्मात्सर्वकर्मप्रधानं सर्वातंकान् हन्ति निःशेषतश्च ॥ स्रोतस्यन्तः
शोधयित्वा च कुर्याद्दोषांस्तेजः शुक्रदेहाग्निदीप्तिमिति ॥ ॥ इति-
सिद्धबस्तिकल्पो नाम पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथातो बस्तिव्यापत्तिर्द्धिं व्याख्यास्यामः ॥ विबन्धगौरवाध्मा-
नशिरोरुग्वाहनोर्ध्वगाः ॥ कुक्षिशूलांगरुग्धिध्मादृत्पीडाकर्त्तनस्रवाः ॥
अयोगादतियोगाच्च बस्तेः स्युः षट्षडापदः ॥ अस्निग्धस्विन्नदेहस्य
गुरुकोष्ठस्य योजितः ॥ शीतोल्पस्नेहलवणद्रव्यमात्रो घनोऽपि वा ॥
बस्तिः संक्षोभ्य तं दोषं दुर्बलत्वादनिर्हरन् ॥ करोति वातविण्मूत्र-
विबन्धमतिदारुणं ॥ बस्तिनाभिरुजानाहं हृत्तेपं श्वयथुं गुदे ॥ कंठू-
गंडानि वैवर्ण्यमरतिं बन्धिमादवं ॥ काथद्वयं प्राग्विहितं मध्यदोषे
ऽतिसारिणि ॥ उष्णस्य तस्मादेकस्य तत्र पानं प्रशस्यते ॥ फलव-

त्यस्तथा स्वेदाः कालं ज्ञात्वा विरेचनं॥बिल्वमूल त्रिवृदारुयवकोलकु-
लत्थवान् ॥ सुरादिमूत्रवान्बस्तिः सप्राक्पेष्यस्तमानयेत् ॥ संशेषामे
निरुहेण मृदुना दोषईरितः॥मूर्च्छयत्यनिलं मार्गं रुणद्धयन्निं हिनस्ति
च ॥ गौरवक्लमहच्छूलदाहसंमोहवेष्टनं ॥ ततः कुर्यादुपचरेत्तं रूक्ष-
स्वेदपाचनैः ॥ पिप्पलीकतृणोशीरदारुमूर्वाशृतं जलं ॥ पिबेत्सौव-
र्चलोन्मिश्रं दीपनं हृदिशोधनं ॥ वचानागरशठयो वा दधिमण्डेन मू-
र्च्छिताः ॥ पेयाः प्रसन्नया वा स्युररिष्टेनासवेन वा ॥ दारुत्रिकटुकं
पथ्यां पलाशं चित्रकं शठीम् ॥ पिष्ट्वा कुष्ठं च मूत्रेण पिबेत्क्षारांश्च
दीपनान् ॥ बस्तिमस्य विदध्याच्च समूत्रं दाशमूलिकं ॥युक्तोल्पवीर्यो
दोषाढ्ये रूक्षे कूराशये ऽथवा॥ बस्तिदोषावृतो रुद्धमार्गो रुंध्यात्समी-
रणं ॥ सविमार्गोऽनिलः कुर्यादाध्मानं मर्मपीडनं ॥ विदाहं गुदकोष्ठस्य
मुष्कवंक्षणवेदनां ॥ रुणद्धि हृदयं शूलैरितश्चेतश्च धावति ॥ स्वभ्यक्त-
स्त्रिजगात्रस्य तत्र वर्ति प्रयोजयेत् ॥ विल्वादिश्च निरुहः स्यात्पीलुस-
र्षपमूत्रवान् ॥ सरलामरदारुभ्यां साधितं चानुवासनं ॥ बहुदोषबले-
कूरकोष्ठे बस्तिस्तनुर्मृदुः ॥ शीतोऽल्पश्चावृतो दोषैः प्रतिहन्ति समी-
रणं ॥ ऊर्ध्वं सोऽनुसरन्देहं कुर्याद्वायुः शिरोरुजं ॥ ग्रीवास्तंभं प्रति-
श्यायं बाधिर्यं दृष्टिविभ्रमं ॥ तमुष्णतैललवणप्रदिग्धस्त्रिजगमर्दितं ॥
तीक्ष्णैर्धूमैः प्रथमनैर्नस्यैरास्यविरेचनैः ॥ विरेकैर्बस्तिभिश्चाशु यो-
जयेदानुलोमिकैः ॥ स्निग्धस्त्रिजे महादोषे बस्तिर्मृद्वल्पभेषजः ॥
उक्लेश्याल्पं हरेद्दोषं जनयेच्च प्रवाहिकां ॥ शोफो बस्तावपाने च स-
दनं चोरुजंघयोः ॥ विबद्धमारुतो जंतुरभीक्ष्णं स प्रवाहते ॥ स्वेदा-
भ्यंगान्निरूहांश्च शोधनीयानुलोमिकान् ॥ विदध्यालंघयित्वा च वृ-
त्तितस्य विरिक्तवत्॥कुर्वतो वेगसंरोधं पीडितो वा ऽतिमात्रया॥अस्त्रिः

१ गौरवाख्यामापदमाह ॥२आध्मानाख्यामापदमाह ॥ ३बहुदोषेऽनिले इति पाठः ॥
शिरोरुजाख्यामापदमाह ४ वाहनाख्यां व्यापदमाह ॥ ५ ऊर्ध्वमारुताख्यां व्यापदमाह ॥

ग्धलवणोष्णो वा बस्तिरल्पो ऽल्पभेषजः॥ मृदुर्वा मारुतेनोर्ध्वं विशि-
 सो मुखनासिकात् ॥ निरेति मूर्च्छाहृत्तासतृद्धाहादीन्प्रवर्तयन् ॥
 मूर्च्छाविकारं दृष्ट्वाऽस्य सिंचेच्छीतांबुना मुखं ॥ व्यजेदाक्लमना-
 शाच्च प्राणायामं च कारयेत् ॥ पृष्ठपार्श्वोदरं मृद्यात्करैरुष्णैरधोमुखं॥
 केशेष्वाक्षिप्य धुन्वीत भीषयेद्बालदंष्ट्रिभिः ॥ शस्त्रोलकाराजपुरुषै-
 र्बस्तिरेति तथा ह्यधः ॥ पाणिवस्त्रैर्गलापीडं कुर्यान्न श्रियते यथा ॥
 प्राणोदाननिरोधाद्धि सुप्रसिद्धतरायणः ॥ अपानः पवनो बस्तिं
 तमाश्वेवापकर्षति ॥ कुष्ठकमुककल्कं च पाययेताम्लसंयुतं ॥ औ-
 ण्यात्तैक्ष्ण्यात्सरत्वाच्च बस्तिं सोप्यनुलोमयेत् ॥ गोमूत्रेण त्रिवृत्प-
 थ्याकल्कं वा ऽधोऽनुलोमनं ॥ पक्वाशयस्थिते स्विन्ने निरूहो दा-
 शमूलिकः ॥ यवकोलकुलत्थैश्च विधेयो मूत्रसाधितैः ॥ बस्तिर्गोमू-
 त्रसिद्धैर्वा सामृतावंशपल्लवैः ॥ पूतीकरंजत्वक्पत्रशठीदेवान्हरोहिषैः ॥
 सतैलगुडसिंधूत्थो विरेकौषधकल्कवान् बिल्वादिपंचमूलेन सिद्धो
 बस्तिरुरःस्थिते ॥ शिरःस्थे नावनं धूमः प्रच्छाद्यं सर्षपैः शिरः ॥
 बस्तिरत्युष्णतीक्ष्णाम्लघनो ऽतिस्वेदितस्य वा ॥ अल्पे दोषे मृदौ
 कोष्ठे प्रयुक्तो वा पुनः पुनः ॥ अतियोगत्वमापन्नः कुक्षिशूलकरो भ-
 वेत् ॥ विरेचनातियोगेन सतुल्याकृतिसाधनः ॥ पृश्निपर्णी स्थिरां
 पद्मं काश्मर्यं मधुकोत्पले ॥ पिष्ट्वा द्राक्षां मधूकं च क्षीरे तंडुल-
 धावने ॥ द्राक्षायाः पक्वलोष्टस्य प्रसादे मधुकस्य वा ॥ विनीय
 सघृतं बस्तिं युंज्याद्वाहे ऽतियोगजे ॥ स्नेहस्वेदैरसंपाद्य गुरुतीक्ष्णो-
 ऽतिमात्रकः ॥ दुःस्थिताय प्राणिहितो बस्तिर्दुःशयिताय वा ॥ अ-
 तिप्रवृत्तो मरुतं कोपयेत्स विमार्गगः ॥ करोत्यंगरुजां जृम्भां स्तंभं भेदं
 च पर्वणां ॥ तं तैललवणाभ्यक्तं स्वेदितं संस्तरादिभिः ॥ बिल्वकोलय-
 वैरंडवर्षाभूदहतीद्वयैः ॥ सकुलत्थैः शृतं मस्तु फलसौवीरकान्वितैः ॥

आस्थापयेत्सिंधूतथैर्जागैरशितं रसैः ॥ तैलेनानिलजिद्रव्यवि-
 पक्केनानुवासयेत् ॥ मृदुकोष्ठे ऽबले बस्तिरतितीक्ष्णोऽतिनिर्हरन् ॥
 कुर्याद्विध्मां हितं तत्र हिध्माघ्नं बृहणं च यत् ॥ बलास्थिरादिका-
 श्मर्यात्रिफलारससैधवैः ॥ सप्रसन्नारनालाम्लैस्तैलं पक्त्वाऽनुवासये-
 त् ॥ उष्णौबुनाक्तं पिप्पल्या दद्याल्लवणसंयुतं ॥ धूमलेहरसक्षीरस्त्रे-
 दैश्चान्नं च वातनुत् ॥ अतितीक्ष्णः सवातो वा न वा सम्यक्प्रपीडितः ॥
 घट्टयेद्दृढयं बस्तिस्तत्र काशकुशोत्कटैः ॥ स्यात्साम्ललवणस्कंधक-
 रीरबदरीफलैः ॥ शृतैर्बस्तिर्हितः सिद्धो वातघ्नैश्चानुवासनैः ॥
 मृदुकोष्ठाल्पदोषस्य रुक्षतीक्ष्णातिमात्रकः ॥ हत्वा बस्तिर्मलांश्छीघ्रं
 वातपित्ते प्रकोपयेत् ॥ नाभिवस्तिगुदांस्ते हि कृतंतोऽस्य मुहुर्मुहुः ॥
 विवर्णाल्पाल्पमुत्थानं बस्तिर्निर्लेखनो भवेत् ॥ स्वादुशीतोषधैस्त-
 त्र पयश्चेक्ष्वादिभिः शृतं ॥ यष्ट्याव्हतिलकल्काभ्यां बस्तिः स्या-
 त्क्षीरभोजिनः ॥ ससर्जरसयष्ट्याव्हं जिगिणीकर्दमांजनं ॥ विनीय
 दुग्धे बस्तिः स्याद्भक्ताम्लरसभोजिनः ॥ पिच्छिलश्च हितो बस्तिः स्नेहै-
 श्च मधुरैः शृतः ॥ बस्तिः क्षाराम्लतीक्ष्णोष्णलवणः पैत्तिकस्य वा ॥ गुदं
 दहन् लिखन् क्षिण्वन्करोत्यस्य परिस्रवं ॥ सविदग्धं स्रवत्यसं वर्णैः पित्तं
 च भूरिशः ॥ बहुशश्चातिवेगेन मोहं गच्छति चासक्तः ॥ तत्रार्द्रशा-
 ल्मलीवृत्तैः क्षुण्णैराजं पयः शृतं ॥ पूतं घृतान्वितं बस्तिं दद्यादन्यां-
 श्च पिच्छिलान् ॥ वटादिपल्लवेष्वेवं कल्पो यवतिलेषु च ॥ सुवर्च-
 लोपोदकयोः कर्बुदारे च शस्यते ॥ गुदे च शीतमधुरान्कुर्यात्सेक
 प्रलेपनान् ॥ रक्तपित्तातिसारघ्नी क्रिया चात्र प्रशस्यते ॥ दाहादिषु त्रिद-

१ हिध्माख्यां व्यापदमाह २ वृषसैधवैरिति पाठः ३ उष्णौबुनाक्षमिति पाठः
 ४ स्तूपीडाख्यां व्यापदमाह ५ कर्तनारख्यांव्यापदमाह ६ ते मलाः ७ परिस्रवा-
 ख्यां व्यापदमाह

त्कल्कं मृद्दीकावारिणा पिबेत् ॥ तद्वि पित्तशकृद्वातान्हत्वा दाहादिकान्
 जयेत् ॥ विशुद्धश्च पिबेच्छीतां यवागूं शर्करायुतां ॥ युंज्याद्वाऽतिविरि-
 त्तस्यक्षीणविट्कस्य भोजनं ॥ माषयूषेण कुल्माषान्पानं दध्यथवा सु-
 रां ॥ आमं यः कुणपं रुग्वानुपवेश्येत सारुचिः ॥ सघनातिविषाकुष्ठनत-
 दारुवचाः पिबेत् ॥ शकृद्वातमसृक्पित्तं कफं वा योऽतिसार्यते ॥ पक्व-
 तत्र स्ववर्गीयो बस्तिः श्रेष्ठं भिषग्जितं ॥ षण्णामेषां द्विसंसर्गात्रिंश-
 द्भेदा भवंति तु ॥ केवलैः सहषट्त्रिंशद्विद्यात्सोपद्रवानपि ॥ शूल-
 प्रवाहिकाऽऽध्मानपरिकर्त्यरुचिज्वरान् ॥ तृणमोहदाहमूर्च्छादींश्चैषां
 विद्यादुपद्रवान् ॥ तत्रामेऽतरपानं तु कटुम्ललवणैर्युतं ॥ पाचनं श-
 स्यते बस्तिरामे हि प्रतिपिध्यते ॥ वातघ्नग्राहिवर्गीयो बस्तिः शकृति
 शस्यते ॥ स्वाद्वम्लो व्यक्तलवणः स्नेहवस्तिः समीरणे ॥ रक्ते रक्तेन
 पित्तास्त्रे कषायस्वादुतिक्तकः ॥ सार्यमाणे कफे बस्तिः कषायः कटुति-
 त्तकः ॥ शकृता वायुना वाऽऽमेन वर्चस्यथवाऽनिले ॥ संसृष्टेऽतरपानं
 स्यात्कटुम्ललवणैर्युतं ॥ पित्तेनामेऽसृजातद्वत्तयोरामेन वा पुनः ॥
 संसृष्टयोर्भवेत्पानं सकटुस्वादुतिक्तकं ॥ तथा ऽऽमे कफसंसृष्टे कषा-
 यकटुतिक्तकं ॥ आमनेन तु कफे युक्ते कषायलवणौषधं ॥ वातेन वि-
 शि पित्ते वा विट्पित्तास्त्रे तथाऽनिले ॥ स्यात्कषायाम्लमधुरः संसृष्टे
 बस्तिरुत्तमः ॥ बस्तिर्वातेन रक्तेच कार्यः स्वाद्वम्लतिक्तकः ॥ शकृ-
 च्छोणितयोः पित्तशकृतोरस्रपित्तयोः ॥ बस्तिरन्योन्यसंसर्गे कषाय-
 स्वादुतिक्तकः ॥ कफेन विशि पित्ते वा कफे विट्पित्तशोणितैः ॥ क-
 टुतिक्तकषायः स्यात्संसृष्टे बस्तिरुत्तमः ॥ स्याद्वस्तिः कटुतिक्ताम्लः
 संसृष्टे वायुना कफे ॥ मधुरोषणतिक्तस्तु रक्ते कफविमूर्च्छिते ॥ मारु-
 ते कफसंसृष्टे कटुम्ललवणो भवेत् ॥ त्रिचतुःपंचषड्योगानेवमेव वि-
 कल्पयेत् ॥ युक्तिश्चैषाऽतिसारोक्ता सर्वरोगेष्वपि स्मृता ॥ युगपत्प-
 ङ्गसं षण्णां संसर्गे पाचनं भवेत् ॥ निरामाणां तु पंचानां बस्तिः ष-

द्रुमिको हितः ॥ उदुंबरशलाटूनि जंब्वाघोदुंबरत्वचः ॥ शंखं सर्जरसं
लाक्षां कतृणं च पलांशिकं ॥ पिष्ट्वा तैः सर्पिषः प्रस्थं क्षीरद्विगुणितं
पचेत् ॥ अतिसारेषु सर्वेषु पेयमेतद्यथाबलं ॥ कच्छुराधातकीबिल्व-
समंगारक्तमूलिभिः ॥ मसूराश्वत्थशुंगैश्च यवागूः स्याज्जले शृतैः ॥
बालोदुंबरकद्वंगसमंगाप्लक्षपल्लवैः ॥ मसूरधातकीपुष्पबलाभिश्च तथा
भवेत् ॥ नानाप्रकारा जायन्ते व्यापदो वस्तिविभ्रमात् ॥ यथाय-
थं यथावस्थं तासां कुर्वीत साधनं ॥ इति वस्तिव्यापत्तिद्विर्नाम-
षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अथातः स्नेहव्यापदिकां सिद्धिं व्याख्यास्यामः ॥ स्नेहवस्तौ मरु-
त्पित्तकफात्यशनविट्चयैः ॥ आरुतौ भुक्तदत्तामे सप्तधा व्यापदः
स्मृताः ॥ शीतोऽल्पो वा धिके वाते पित्तेऽत्युष्णः कफे मृदुः ॥
अतिभुक्तेगुरुर्वर्चःसंचयेऽल्पबलस्तथा ॥ दत्तस्तैरारुतः स्नेहो ना-
यात्यभिभवादपि ॥ स्तंभोरुसदनाध्मानज्वरशूलान्गमर्दनैः ॥ पार्श्व-
रुग्वेष्टनैर्विद्याद्वायुना स्नेहमारुतं ॥ स्निग्धाम्ललवणोष्णैः स्तं रास्त्रा-
पीतद्रुतैलिकैः ॥ सौवीरकसुराकोलकुलत्थयवसाधितैः ॥ निरुहैर्निर्हरेत्स-
म्यक्समूत्रैः पांचमूलिकैः ॥ ताभ्यामेव च तैलाभ्यां सायं भुक्तेऽनुवास-
येत् ॥ तृद्दाहरागसंमोहवैवर्ण्यतमकज्वरैः ॥ विद्यात्पित्तारुतं स्वादु-
तिक्तैस्तं वस्तिभिर्हरेत् ॥ तंद्राशीतज्वरालस्यप्रसेकारुचिगौरवैः ॥
समूर्च्छाग्लानिभिर्विद्याच्छेष्मणा स्नेहमारुतं ॥ कषायतिक्तकटुकैः
सुरामूत्रोपसाधितैः ॥ फलतैलयुतैः साम्लैर्बस्तिभिस्तं विनिर्हरेत् ॥
छर्दिमूर्च्छारुचिग्लानिशूलनिद्रांगमर्दनैः ॥ आमलिंगैः सदाहैस्तं
विद्यादत्यशमारुतं ॥ कटूनां लवणानां च काथैश्चूर्णैश्च पाचनं ॥
मृदुर्विरेकः सर्वं च तत्रामविहितं हितं ॥ विण्मूत्रानिलसंगा-
निगुरुत्वाध्मानद्वद्गैः ॥ स्नेहं विडारुतं ज्ञात्वा स्नेहस्वदैः संवस्तिभिः

॥ श्यामाविल्वादिसिद्धैश्च निरूहैः सानुवासनैः ॥ निर्हरेद्विधिना स-
 म्यगुदावर्त्तहरेण च ॥ अभुक्ते शूनपायौ वा पेयामात्राशितस्य-
 वा ॥ गुदे प्रणिहितः स्नेहो वेगाद्वावत्यनाहतः ॥ ऊर्ध्वं कायं
 ततः कंठादूर्ध्वेभ्यः स्वेभ्य एत्यपि ॥ मूत्रश्यामात्रिवृत्तिद्धो यवको-
 लकुलत्थवान् ॥ तत्सिद्धतैलो देयः स्यान्निरूहः सानुवासनः ॥ कं-
 ठादागच्छतः स्तंभकंठग्रहविरेचनैः ॥ छर्दिघ्नीभिः क्रियाभिश्च तस्य
 कुर्यान्निवर्त्तनं ॥ नापक्वं प्रणयेत्स्नेहं गुदं स ह्युपलिंपति ॥ ततः कु-
 र्यात्सरुद्रोहकंदूशोफान् क्रिया ऽत्र च ॥ तीक्ष्णो बस्तिस्तथा तैल-
 मर्कपत्ररसे शृतं ॥ ह्रस्वं दीर्घं तनु स्थूलं जीर्णं शिथिलबंधनं ॥ पा-
 र्श्वच्छिद्रं तथा वक्रमष्टौ नेत्राणि वर्जयेत् ॥ अप्रास्यतिगतिक्षोभ-
 कषणक्षणनस्रवाः ॥ गुदपीडा गतिर्जिह्वा तेषां दोषा यथाक्रमं ॥
 मांसलस्निग्धविषमजालवत्स्थूलवातलाः ॥ छिन्नः क्लिन्नश्च तानष्टौ ब-
 स्तीन्कर्मसु वर्जयेत् ॥ गतिवैषम्यदौर्गंध्यजिह्मत्वस्रुतिदुर्ग्रहाः ॥ फे-
 निलव्युसधार्यत्वं बस्तेः स्युर्वस्तिदोषतः ॥ उच्चकैरत्यवाक्शीर्षमूर्ध्व-
 संकुचितस्थितं ॥ उत्तानं दक्षिणं पार्श्वं सप्त शय्याः परित्यजेत् ॥
 मूत्राघातौ ऽत्रसंप्राप्तिरप्राप्तिः साधुतागतिः ॥ आश्वागतिर्मरुत्कोप
 स्तृप्तिः पक्वाशयस्य च ॥ तद्दोषाः स्युर्विधातव्यं यथोपयिकमत्र
 च ॥ संघातातिहृतोत्क्षिप्ततिर्यग्गुलुसकंपिताः ॥ अतिमंदकबाह्या-
 तिवेगदोषाः प्रणेहतां ॥ अनुच्छासानुबंधे वा दत्ते निःशेष एव वा
 ॥ प्रविश्य क्षुभितो वायुः शूलतोदकरो भवेत् ॥ तत्राभ्यंगो गुदे स्वे-
 दो वातघ्नान्यशनानि च ॥ द्रुतं प्रणीते निष्कृष्टे सहस्रोत्क्षिप्त एव वा
 ॥ स्यात्कटीगुदजंघोरुबस्तिस्तंभातिभेदनं ॥ भोजनं तत्र वातघ्नं
 स्वेदाभ्यंगाः सबस्तयः ॥ तिर्यग्वल्घ्यावृतद्वारे बद्धे वा ऽपि न गच्छति
 ॥ नेत्रे तदृजु निष्कास्य संशोध्य च पुनर्नयेत् ॥ पीड्यमाने ऽतरा

१ मूत्राघाताविसंभामिरिति पाठः २ स्तृप्तिरि० पा० ३ संघातातिद्रुतोत्क्षिमेति पाठः हेमाद्रौ

मुक्ते गुदे प्रतिहतोऽनिलः ॥ उरःशिरोरुजं सादमूर्बोश्च जनयेद्वली
 ॥ बस्तिः स्यात्तत्र बिल्वादिफलश्यामादिमूत्रवान् ॥ स्याद्दाहो द-
 वधुः शोफः कंपनाभिहते गुदे ॥ कषायमधुराः शीताः सेकास्तत्र
 सबस्तयः ॥ अतिमात्रप्रणीतेन नेत्रेण क्षणनाद्वलेः ॥ स्यात्सार्तिदा-
 हनिस्तोदगुरुवर्चःप्रवर्तनं ॥ तत्र सर्पिःपिचुः क्षीरं पिच्छावस्तिश्च
 शस्यते ॥ न भावयति मंदस्तु बाह्यश्चाशु निवर्त्तते ॥ स्नेहस्तत्र पुनः
 सम्यक् प्रणेयः सिद्धिमिच्छता ॥ अतिप्रपीडितः कोष्ठे तिष्ठत्याया-
 ति वा गलं ॥ तत्र बस्तिर्विरेकश्च गलपीडादिकर्म च ॥ वमनाद्यैर्वि-
 शुद्धं च क्षामदेहवृत्तानलं ॥ यथाऽडं तरुणं पूर्णं तैलपात्रं यथा तथा ॥
 भिषक् प्रयत्नतो रक्षेत्सर्वस्मादपचारतः ॥ दद्यान्मधुरद्वयानि ततो-
 ऽम्ललवणौ रसौ ॥ स्वादुतिक्तौ तथा भूयः कषायकटुकौ ततः ॥
 अन्योन्यप्रत्यनीकानां रसानां स्निग्धरूक्षयोः ॥ व्यत्यासादुपयोगेन
 क्रमात्तं प्रकृतिं नयेत् ॥ सर्वसहः स्थिरबलो विज्ञेयः प्रकृतिं गतः ॥
 अत्रांतरे त्यजेदष्टौ भाष्यादीनि विशेषतः ॥ उच्चैर्भाष्याच्छिरोरोगति-
 मिरोरःस्वरव्यथाः ॥ रक्तनिष्ठीवतमकज्वराद्यास्तत्र साधनं ॥
 अभ्यंगस्वेदनस्याधोभक्तस्नेहोपसेवनं ॥ मौनं विधिर्वातहरो यथास्वं वा
 विकारजित् ॥ अर्त्यास्यायानयानाभ्यां संधिमूर्द्धत्रिकादिरुक् ॥ अतिचं
 क्रमणात्पादजंघोरुसदनादयः ॥ तेषां वातहरं सर्वं स्नेहस्वेदादि शस्य-
 ते ॥ अजीर्णभोजनादामविषच्छर्दिज्वरादयः ॥ तत्र मात्राशितीयो-
 क्तो विधेयो विधिरामहा ॥ अहितान्नाद्यथादोषं रोगाः स्युर्भेषजानि-
 च ॥ हलीमकादयः प्रोक्ता दिवास्वप्नात्पुरा गदाः ॥ विदध्यात्कफजि-
 तेषु धूमरूक्षान्नलंघनं ॥ व्यवायाज्जीवितभ्रंशात्तैस्तैरस्यानिलामयैः ॥
 गुदोऽवलुप्यतइव भ्रमतीव च चेतना ॥ मेढ्रं धूमायति मनस्तमसीव
 प्रवेक्ष्यते ॥ जीवनीयश्रुतक्षीरसर्पिषोरुपयोजनं ॥ आहारो बृंहणस्तत्र

वृष्यास्ते ते च वस्तयः ॥ वेगरोधोर्ध्ववातत्वात्प्रागुक्ता ये सदाऽऽतुराः ॥
 तेषां विबद्धे पवने सर्वदेहोपतापिनि ॥ फलवर्तिपुरा दद्यादथ बस्तिं
 बलावहं ॥ निकुंभकुंभाग्न्युरुबूकधावनी पुनर्नवं दारु महच्च पंचकं ॥
 फलं च मूत्रे कथितं समस्तु घृतं सतैलं लवणानि पंच ॥ निरूहित
 धन्वरसेन भोजयेन्निकुंभतैलेन ततोऽनुवासयेत् ॥ बलां सरास्त्रां फल-
 मूलचित्रकाद्विपंचमूलं कृतमालकात्फलं ॥ यवान्कुलत्थांश्च पचेज्जले
 रसः समुस्तपाठेंद्रयैश्च कल्कवान् ॥ सतैलसर्पिर्गुडसैधवो हितः सदा
 ऽऽतुराणां बलपुष्टिवर्णदः ॥ तथा ऽनुवास्यं मधुकेन साधितं बालेन
 बिल्वेन शताव्हाया ऽथवा ॥ सजीवनीयस्तु रसोऽनुवासने निरूहणे
 चालवणः शिशोर्हितः ॥ न चान्यदाश्वंगबलाभिवर्द्धनं निरूहबस्ते-
 शिशुवृद्धयोर्हितं ॥ ॥ इति स्नेहव्यापत्तिद्विर्नाम सप्तमोऽध्यायः॥७॥

अथातो भेषजकल्पं व्याख्यास्यामः ॥ जांगले साधारणे वा देशे
 यथाकालं शिशिरातपपवनसलिलसेविते समे शुचौ प्रदक्षिणोदके
 श्मशानचैत्यदेवतायतनागारसभाश्वभारामबल्मीकोषरविरहिते कुश-
 रोहिषास्तीर्णे स्निग्धरुष्णमुवर्णवर्णमधुरसुरभिमृत्तिके मृदावफालरुष्टे-
 ऽनुपहतेऽन्यैर्बलवत्तैर्द्रुमैर्भेषजानि प्रशस्यंतइति सामान्यतो भूमिप-
 रीक्षा॥विशेषतस्त्वश्मवती स्थिरा गुर्वी श्यामा कशस्थूलतृणा वृक्षसस्य-
 प्रायास्वगुणभूयिष्ठा॥स्निग्धा शीतलाऽऽसन्नोदका स्निग्धतृणसस्यकोम-
 लदलप्राया शुक्ला चांबुगुणभूयिष्ठा॥नानावर्णा लघुपुष्पवती प्रविरलपां-
 दुवृक्षप्ररोहाऽग्निगुणभूयिष्ठा॥ रसभस्मवर्णा रूक्षा तनुकोटरोषप्रो-
 याऽल्परसप्ररोहाऽनिलगुणभूयिष्ठा ॥ मृद्दी समा श्वभ्रवत्यव्यक्तरसज-
 ला महापर्वतवृक्षा श्यामाऽऽकाशगुणभूयिष्ठा ॥ तत्रांबुपृथिवीगुण-
 भूयिष्ठासु भूमिषु जातानि विरेचनानि बृंहणानि च शस्यंते ॥ अन-
 लानिलाकाशगुणभूयिष्ठासु वमनानि ॥ सर्वगुणयुक्तासूभयतोभागा-
 नि ॥ आकाशगुणभूयिष्ठासु शमनानि ॥ एवं बलवत्तमानि भवंति ॥

तत्र यानि कालजान्युपगतसंपूर्णप्रमाणरसवीर्यगंधानि कालातपाग्नि-
सलिलपवनशस्त्रजंतुभिरनुपहतगंधवर्णरसस्पर्शप्रभावान्यवगाढमूलान्यु-
दीच्यां दिशि स्थितानि ॥ तेषां शाखापलाशमचिरप्ररूढं व-
र्षावसंतयोर्ग्राह्यं ॥ ग्रीष्मे मूलानि शिशिरे वा शीर्णप्ररूढपर्णानां ॥
शरदि त्वक्कंदक्षीराणि ॥ हेमंते साराणि ॥ यथर्तुफलपुष्पं ॥ अन्ये-
पुनराहुः ॥ सौम्यान्यौषधानि सौम्येष्टतुष्वाग्नेयान्याग्नेयेषु ॥ ए-
वमन्यापन्नान्यापूर्णतररसवीर्याणि भवंति ॥ अथ मंगलाचारक-
ल्याणवृत्तिः शुचिः शुक्लवासाः संपूज्य देवतामश्विनौ गोब्राह्म-
णांश्च कृतोपवासः प्राङ्मुखउदङ्मुखो वा गृण्हीयात् ॥ गृहीत्वा
चानुरूपगुणवद्भाजने संस्थाप्यागारेषु पूर्वोत्तरद्वारेषु निवातप्रवातै-
कदेशेषु नित्यपुष्पोपहारबलिकर्मस्वग्निसलिलोपस्वेदधूमरजोमूषिक-
चतुष्पादाद्यनभिगमनीयानि स्ववश्यानि शिवयेष्वासज्य स्थापये-
त् ॥ तानि संक्षीराण्युपकल्पयेत् ॥ तदभंपत्तावनतिकांतसंवत्सरा-
णि ॥ पुराणानि तु पिप्पलीविडंगगुडमधुघृतानि ॥ अपिच ॥ क्षीरं
बाष्कयणं ग्राह्यं शकृन्मूत्रं च नीरुजं ॥ वयोबलवतां धातुपुच्छशृं-
गखुरादिकं ॥ पंचविधस्तु भेषजानां कषायः कल्प्यः ॥ निर्यासः कल्को
निर्यूहः शीतः फाटश्च ॥ ते यथापूर्वं बलिनः ॥ तत्र सद्यः समुद्ध-
तप्रक्षालितक्षुण्णस्य तांतवनिष्पीडितस्य स्वरसो निर्यासः ॥ उप-
लदशनादिपिष्टस्तु कल्कः ॥ सूक्ष्मतांतवच्युतशूर्णः ॥ तस्य समस्त-
द्रव्यापरित्यागादाप्नुतोपयोगाच्च कल्कादभेदः ॥ काथो निर्यूहः ॥ स
तु भेद्यान्यौषधान्यणुशो भेदयित्वा छेद्यानि च छेदयित्वा प्रक्षा-
ल्योदकेन शुधौ रुक्षायामधःप्रलिप्तायां ताम्रायोमृन्मयान्यतम-
स्थाल्यां समावाप्य बहुलपानीयग्राहितानामौषधानामाकलय्य या-
वता मुक्तरसता स्यात्तावदुदकमासेचयेच्छोषयेच्च ॥ अथाम्नावधिश्रि-

१ प्रवातोदकदेशेष्विति हेमाद्रौपाठः २ आद्राणि ३ भौढवत्सा ४ गौर्बाष्कयणी तस्याहं बाष्कयणं

त्य महत्यासने सुखोपविष्टः सर्वतः सततमवलोकयन् द्रव्या च वि-
 षट्पयन् मृदुना च परितः समुपगच्छता ऽनलेन साधयेत् ॥ अव-
 तार्य च सुपरिष्कृतं यथार्हस्पर्शं प्रयुंजीत ॥ क्षीरादिसहितं च द्रव्यं
 न सम्यङ्मुक्तरसं भवतीति वारिक्वाथपूर्वकं क्षीराद्यैस्तदुपदेशेनानु-
 पदगंधं काथयेत् ॥ शीतसलिलाप्लुतं तु निशापर्युषितं पूतं शी-
 तः ॥ उष्णांभसि क्षुण्णाभिषुतपूतं फांटः ॥ तत्र सम्यग्रसवीर्यादी-
 न्यौषधस्य समीक्ष्य व्याध्यातुरादिवलतश्च निर्यासादीनां कल्पना-
 नां मात्रां च संश्रयेत् ॥ तथाच केचिदाहुः ॥ मात्राया न व्यवस्थानं
 देहं दोषं बलं वयः ॥ आलोच्य देशकालौ च भैषज्यमवचारयेत् ॥
 इत्यलं ॥ तदेवमुपदिष्टं बुद्धिमतां ज्ञानप्रबोधाय ॥ यथा तु सर्व-
 भिषजो विज्ञास्यन्ति तथोपदेक्ष्यते ॥ निर्यासस्य मध्यमा मात्रा च
 तुष्पलं ॥ कल्कचूर्णयोः कर्षः पलत्रयं तदालोडने ॥ निर्यूहे भैष-
 जपलमुदकाद्धप्रस्थेऽधिश्चित्य पादशेषितमवतारयेत् शीतफांटयो-
 रौषधपलं षड्भिश्चतुर्भिरंबुपलैरामृतमिति ॥ स्नेहपाके त्वनिर्दिष्टप्रमा-
 णे समुदितस्य द्रवस्य पादेन स्नेहः प्रयोज्यस्तत्पादेन कल्कः ॥ अ-
 न्ये पुनः पठन्ति ॥ स्नेहे सिद्ध्यति शुद्धांबुनिःकाथस्वरसैः क्रमात् ॥
 कल्कस्य योजयेदंशं चतुर्थं षष्ठमष्टमं ॥ पंचप्रभृति तु द्रवं पृथ-
 क्स्नेहसममेवावपेत् ॥ अनिरूपितकल्पनं भैषजं कल्कीकुर्यात् ॥
 अथैकध्वं प्रतिसंस्तृज्याधिश्चित्य च निर्यूहवत्साधयेत् ॥ तत्र यदा-
 विरमति शब्दः प्रसादमापद्यते स्नेहो यथास्ववर्णगंधरसोपपत्तिर्भै-
 षज्यमंगुलीभ्यां गृह्यमाणमनतिमृद्वनतिदारुणमनंगुलिग्राहिता च स्या-
 त् स कालस्तस्यावतारणाय ॥ अपिच ॥ घृतस्य फेनोपशमस्तैल-
 स्य तु तदुद्भवः ॥ लेहस्य तंतुमत्ताप्सु मज्जनं सरणं न च ॥ अथा-
 वतार्य शीतीभूतमहनेन वाससा परिपूय शुचौ दृढे कलशे समा-

सिञ्चापिधानेन वा पिधाय शुक्लेन वस्त्रपट्टेनावच्छाद्य सूत्रेण सुव-
 द्धमनुगुप्तं शुचौ देशे सुस्थितं स्थापयेत् ॥ परिमाणं पुनः षड्विंशो
 मरीचिः ॥ ताः षट् सर्षपः ॥ ते ऽष्टौ तंडुलः ॥ तौ धान्यमाषः ॥
 तौ यवः ॥ अतः परं चतुर्गुणवृत्त्यां ऽडिकामाषकषाणकर्षपलकुड
 चप्रस्थाढकद्रोणवहाः कल्प्यन्ते ॥ धरणं तु पलदशभागः ॥ माषकस्य-
 पर्यायो हेमो धानकश्च ॥ शाणद्वयस्य क्षुद्रमः कोलो वटकश्च ॥ क-
 र्षस्य सुवर्णमक्षं पिचुर्बिडालपदकं पाणितलं त्रिदुकं कवलग्रहः षोड-
 शिका च ॥ कर्षद्वयस्य शुक्तिरष्टमिका च ॥ पलस्य मुष्टिः प्रकुचश्च-
 तुर्थिका बिल्वमात्रं च ॥ पलद्वयस्य प्रसृतो ऽष्टमानं च ॥ कुडवस्यां
 जलिः ॥ कुडवद्वयस्य मानिका ॥ आढकस्य पात्रं कंसश्च ॥ द्रोणस्य
 चल्वणार्मणोन्मानषटकुंभकलशाः ॥ द्रोणद्वयस्य शूर्पः ॥ तुला पुनः
 पलशतं ॥ तानि विंशतिर्भारइति ॥ ॥ भवति चात्र ॥ शुष्कमेये त्विदं
 मानं द्विगुणं तु द्रवाद्वयोः ॥ पेषणालोडने वारि स्नेहपाके च निर्द्रवे ॥
 कल्पयेत्सदृशान् भागान्प्रमाणं यत्र नोदितं ॥ अनिर्दिष्टाप्रसिद्धेषु
 मूलं ग्राह्यं त्वगादिषु ॥ स्नेहपाकस्त्रिधा मंदश्चिक्कणः खरचिक्कणः ॥
 मंदः कल्कसमे किट्टे चिक्कणो मदनोपमे ॥ किञ्चित्सीदति कृष्णे च व-
 र्त्तमाने तु पश्चिमः ॥ दग्धोऽत ऊर्ध्वं निष्कार्यः स्यादामस्त्वग्निसादक-
 त् ॥ मृदुर्नस्ये खरोऽभ्यंगे पाने वस्तौ च चिक्कणः ॥ हिमवद्दिध्यशै-
 लाभ्यां प्रायो व्यासा वसुंधरा ॥ सौम्यं पथ्यं च तत्राद्यमाश्रेयं वैध्य-
 मौषधं ॥ ॥ इति भेषजकल्पोनामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥
 ॥ इति श्रीसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटाचार्यविरचितेऽष्टांगसंग्रहे पचमं
 कस्पसिद्धिस्थानं संपूर्णम् ॥ ५ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ७ ॥

॥ श्री ॥

अष्टांगसंग्रहे

उत्तरस्थानम् ६

श्रीगणेशाय नमः ॥ धन्वंतरये नमः ॥ अथातो बालोपचारणी-
यमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ इति ह स्मादुरात्रेयादयो महर्षयः ॥ अ-
थ त्वत्तु जातमात्रमेव बालमुल्बालत्सैर्धैवसर्पिषा विशोधयेत् ॥ ततोऽ-
स्यातिप्रबलमोहज्वरपरीतसर्वगात्रस्य क्रोशितुमपि रुजानुरूपमसम-
र्थस्यानवस्थिताशेषदेहधातोरसंभाव्ययौवनाद्यवस्थस्य ककचस्पर्श-
मिव करवसनशयनसंसर्गं मन्यमानस्याविकल्पितमंगानि विक्षिपतः
पुनरिव मरणमनुभवतो लीयमानसंज्ञस्यातिसंवाधयोनिपुटावपीडित-
प्राणप्रत्यायनाय बलातैलेन परिषेकं कुर्यात् ॥ कर्णमूढेचाश्मनोः सं-
वैष्टनं ॥ यदि वाऽचेष्टएव स्यात्ततः कृष्णकपालिकाशूर्पेण चैनमभि-
निष्ट्यूयादक्षिणकर्णमूले च मंत्रमस्योच्चारयेत् ॥ अंगादंगात्संभवसि
हृदयादभिजायसे ॥ आत्मा वै पुत्रनामासि संजीव शरदां शतं ॥ श-
तायुः शतवर्षोऽसि दीर्घमायुरवामुहि ॥ नक्षत्राणि दिशो रात्रिरहश्च
त्वाऽग्निरक्षतु ॥ प्रत्यागतप्राणस्य च प्रकृतिभूतस्य नाभिनालं मूला-
च्चतुरंगुलस्योर्ध्वं क्षौमसूत्रेण बध्वा तीक्ष्णेन शस्त्रेण वर्द्धयेत् ॥ ग्रीवायां
चैनमवसैज्जेन्नाभिं कुष्ठतैलेन सेचयेत्ततः क्षीरितृक्षकषायेण सर्वगंधो-
दकेन वा तप्ततपनीयरजतनिर्वापणकवोष्णेन कपित्थपत्रकषायेण

१ उल्बादपरपर्यायात् २ सैधवयुक्तेन सर्पिषा ३ वादनं कारयेद्द्वयः ४ छे-
दयेत् ५ योजयेत् ६ सर्वेषां गंधानां चंदनादीनां जलेन ७ इदं विशेषणं सर्वेषु सा-
नकल्पेषु योज्यं

वा तद्विधेन स्नापयेत्ततोऽस्य सुपरिलिखितनखया सुप्रक्षालितोपधा-
नया कार्पासपिचवगुंठितया दक्षिणप्रदेशिन्या जिह्वौष्ठकंठमनुसुखं
प्रमृज्यात्तालु चोन्नम्य स्नेहपिचुनोपरिष्ठादवगुंठयेत्ततश्चैंद्रीब्राह्मीशं
खपुष्पीवचाकल्कं मधुघृतोपेतं हरेणुमात्रं कुशाग्राभिमंत्रितं सौवर्णे-
नाश्वत्थपत्रेण मेधायुर्वलजननं प्राशयेत्तद्ब्राह्मीबलाऽनंताशतावर्ष-
न्यतमचूर्णं वा ॥ ततः सैधवोपहितेन सर्पिषा गर्भोदकानि वामयेत्त-
थास्योरःकंठविशुद्ध्या लाघवमभिलाषश्च जायते ॥ अथास्य जात-
कर्म प्राजापत्येन विधिना कुर्यात् ॥ अपिच ॥ सिराणां हृदयस्थानां-
विद्वत्त्वात्प्रसूतितः ॥ तृतीयेऽन्हि चतुर्थे वा स्त्रीणां स्तन्यं प्रवर्तते ॥
तस्मात्प्रथमेऽहन्यनंतामिश्रे मधुसर्पिषी मंत्रपूते त्रिकालं प्राशयेत् ॥
द्वितीये लक्ष्मणासिद्धं सर्पिस्तृतीये च ॥ ततः प्राङ्निवारितस्तन्यस्य
स्वपाणितलसंमितं सर्पिर्द्विकालं दापयेदनंतरं च स्तन्यमिष्टं ॥ अह-
रहश्चास्य स्रोतः शृंगाटकं स्नेहाप्लुतेन प्रच्छादयेत्प्राक्शिरसं चैनं क्षौ-
मनिचये संवेशयेदुच्छीर्षके चास्याभिमंत्रितमुदकुंभं स्थापयेत् द्वा-
रपक्षयोश्च ॥ अदारीविदारीवदरीखदिरपीलुर्निबपरूपकशाखाभिरेनं
बीजयेत्तानिश्च समंततःसूतिकागारं परिवारयेत्सर्षपाः कणिकाश्चां
तर्बहिः प्रकिरेत्सायं प्रातश्च बलिं ग्रहोक्तैश्च गुग्गुल्वादिभिर्धूमं कुर्वी-
त ॥ तथा ब्राह्मणादथर्वविदो दशाहं शांतिकर्म ॥ आर्या महामायू-
रीमार्यस्तकेतुचारिणीं चोभयकालं वाचयेत् ॥ द्विगुवचारुष्कररक्षोघ्नेः
पोटलिकामुत्तरदेहल्यामासज्जेत् ॥ कुमारस्य च सह मातुः कंठे उ-
च्छीर्षके च ॥ तद्ददार्थपणीं शतावरीमार्यापराजितां च रोचनाभिलि-
खितां द्वारे च ॥ देहलीमनुतिर्यङ्मुसलं निधापयेत् ॥ कणकंटकति-
दुर्केधनस्याग्निर्नक्तं दिनं जागृयात्तथानुक्ताः स्त्रियः सुहृदश्च ॥ प्रह-

१ रेणुकबीजप्रमाणं २ प्रागुक्तमंत्रेणाभिमंत्रितं ३ स्वशब्देन बालस्तस्यैवपाणे-
स्तलेन मध्येन संमितं तत्प्रमाणं

ष्टजनसंपूर्णं च तद्वैश्व कार्यम्॥अथास्य समानवर्णा मध्यमवयाः शुचि-
 रलोलुपा निभृता नानुरा जीवद्दत्ता वत्सला ब्रह्मचारिण्यव्यंगा च
 बहुक्षीरा शुक्लांबराचारा दीर्घह्रस्वादिदेहदोषाष्टकरहिता लंबोर्ध्वचू-
 चुकातिहीनपीनस्तनदोषरहिता युक्तचूचुका धात्री स्यात्तस्या एव
 स्तन्यं पिबेत्तच्चोदकपात्रे दुह्यमानमेकतां यदुदकेन सह गच्छति व-
 क्ष्यमाणदोषरहितं च तच्छुद्धमारोग्यं बलजननम्॥अथ च धात्री स्नाता
 ऽनुलिप्ता नित्यमहतवासाः सुमनाः सुप्रजा स्थापनौपधीः शिरसा वि-
 भ्राणा प्राङ्मुखी स्तनं प्राग्दक्षिणं धौतमीषत्परिस्त्रुतं पाययेत् ॥ ना-
 नास्तन्यस्य ह्यसात्म्यत्वान्नानाविधव्यापदो भवंति ॥ अपरिस्त्रुते चा-
 तिस्तन्यपूर्णस्तनपानेनास्त्रेहनात्कासश्वासज्वरच्छर्दिषां संभवः ॥ रू-
 क्षान्नपानकर्शनकोधशोककामादिभिः स्तन्यनाशः ॥ स्तन्यजनना-
 नि मद्यानि सीधुवर्जान्यानूपमांसानि द्रवाः स्वादुम्ललवणप्रायाश्चा-
 हाराः क्षीरिण्यश्वौषधयः क्षीरपानमनायासः सौमनस्यं च ॥ न च
 क्षुधितशोकार्तश्रांतकुद्धप्रदुष्टधातुगर्भिणीविरुद्धाहारभुक्तानां स्तन्यं
 पाययेन्नाजीर्णौषधं च बालमिति॥भवति चात्र॥षष्ठीं निशां विशेषेण
 कृतरक्षाबलिक्रियाः॥ जागृयुर्बाधवास्तस्य दधतः परमां मुदं॥दशमे द्वा-
 दशे वाऽन्दि गोत्रोच्चरैः शुभैः शुभे ॥ सूत्रास्त्रानोत्सवं कुर्यात्पिताऽप-
 त्यस्य नाम च ॥ दिने शततमे वाऽऽख्यां पूर्णसंवत्सरेऽथवा ॥
 बिभ्रतोऽगे मनोह्वालरोचनागुरुचंदनं ॥ पूज्यत्रिपुरुषानूकमादौ घोष-
 वदक्षरं ॥ अष्टद्वं कृतमूष्मांतमनरातिप्रतिष्ठितं ॥ नक्षत्रदेवतायुक्तं
 तदेव न तु केवलं ॥ मंगल्यमंतरंतस्थं न दुष्टं न च तद्धितं ॥ पुंसो
 विसर्जनीयांतमसवर्णं स्त्रियाः पुनः ॥ विषमाक्षरमकूरं विस्पष्टार्थं म-
 नोरमं ॥ सुखोच्यं दीर्घवर्णांतमाशीर्वादाभिधानवत् ॥ ततः प्रैक्यति-
 भेदोक्तरूपैरायुः परीक्षणं ॥ प्रागुदक्शिरसः कुर्याद्बालस्य ज्ञानवान्

भिषक्॥ प्रशस्तवास्तुशरणं सज्जोपकरणं शुचि ॥ निवातं च प्रवातं च
 बृद्धस्त्रीवैद्यसेवितं ॥ निर्मत्कुणाखुमशकमतमस्कं च शस्यते ॥ शुचि
 धौतोपधानानि निर्वलीनि मृदूनि च ॥ शय्यास्तरणवासांसि रक्षोघ्ने-
 र्भूषितानि च ॥ काको विशस्तः शस्तश्च धूपने त्रिवृतान्वितः ॥ वचा
 द्यकुष्टश्रीवैष्टसर्षपैर्धूपयेत्सदा ॥ बोधयेत्सहसा सुप्तं नो न चैनं समु-
 त्क्षिपेत् ॥ तथा ह्यस्य समुत्थासो वेगरोधश्च जायते ॥ माक्षिकामलक-
 व्योषहृतीमूलसैधवैः ॥ श्लेष्मापनोदरुच्यर्थमुखमंतः परामृशेत् ॥ जी-
 वत्वद्गादिशृंगेषु समासक्तान् शुभान्मणीन् ॥ धारयेद्दश चैन्द्रादीन्
 जीवकर्षभकानपि ॥ हस्ताभ्यां ग्रीवया मूर्ध्ना विशेषात्सततं वचां ॥
 आयुर्मेधास्मृतिस्वास्थ्यकरिं रक्षोभिरक्षणीं ॥ स्तन्यदोषाद्गदास्तस्य
 यथोक्तं तत्पिबेदतः ॥ पीनोऽति कंधराभंगं कुर्यादूर्ध्वाक्षमूर्ध्वगः ॥ उ-
 च्छ्वासरोधाहंभोऽति स्तनो जीवितसंशयं ॥ न गर्भिण्याः पिबेत्स्तन्यं
 पारिगर्भिककृद्धि तत् ॥ स्तन्याभावे पयश्छागं गव्यं वा तद्गुणं पिबे-
 त् ॥ मूलैः सिद्धं बृहत्याद्यैः स्थिराभ्यां वा सितायुतं ॥ चतुर्थे सूति
 कागारादग्निस्कंधपुरोगमात् ॥ मासे निष्क्रामयेद्देवान्मस्कर्तुं स्वलं
 कृतं ॥ पंचमे मासि पूर्णेऽन्दि धरण्यामुपवेशयेत् ॥ द्विकिष्कुमात्रं लि-
 सायां बलिं दत्वा चतुर्दिशं ॥ धरण्यशेषभूतानां माता त्वमसि कामधु-
 क् ॥ अजरा चाप्रमेया च सर्वभूतनमस्कृता ॥ चराचराणां लोका-
 नां प्रतिष्ठाऽस्यव्यथाऽसि च ॥ कुमारं पाहि मातेव ब्रह्मा तदनुमन्य-
 तां ॥ स्वाहेति मंत्रेणानेन प्रत्यहं च ततः परं ॥ साश्रयं सावलंबं च
 कट्यादीन्मर्दयेदनु ॥ षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि क्रमात्तच्च प्रयोजयेत् ॥ चि-
 रान्निषेवमाणोऽन्नं बालो नातुर्यमभ्रुते ॥ भजेद्यथा यथा चान्नं स्त-
 न्यं त्याज्यस्तथा तथा ॥ षट् सप्ताष्टममासेषु नीरुजस्य शुभेऽहनि ॥
 कर्णो हिमागमे वित्थ्येद्वाज्यंकस्थस्य सांत्वयन् ॥ प्राग्दक्षिणं कुमा-
 रस्य भिषग्बामं तु योषितः ॥ दक्षिणेन दधत्सूर्चीं पालीमन्येन पाणि

ना ॥ मत्ध्ये तत्कर्णपीठस्य किञ्चिद्गंडाश्रयं प्रति ॥ जरायुमग्नप्रच्छन्ने
 रविरश्म्यवभासिते ॥ धृतस्य निश्चलं सम्यगलक्तकरसांकिते ॥ विट्ध्ये
 दैवरुते छिद्रे सरुदेवर्जुलाघवात् ॥ नोर्ध्वं न पार्श्वतो नाधः सिरास्त
 त्र हि संस्थिताः ॥ कालिकामर्मरीरक्तास्तद्व्यधाद्रागरुज्वराः ॥ सशो-
 फदाहसंरंभमन्यास्तंभापतानकाः ॥ तेषां यथामयं कुर्याद्विभज्याशु
 चिकित्सितं ॥ स्थानव्यधान्न रुधिरं न रुग्रागादिसंभवः ॥ स्नेहा-
 क्तं सूच्यनुस्यूतं सूत्रं चानु निधापयेत् ॥ आमनैलेन सिंचेच्च ब-
 ह्मलां तद्दोरया ॥ विट्ध्येत्पालीं हितभुजः संचार्याथ स्थवीय-
 सी ॥ वर्त्तिल्यहात्ततो रूढं वर्द्धयेत् शनैः शनैः ॥ स्वेदितोद्वर्ति-
 तं कर्णमभ्यक्तं बृंहणैः पुनः ॥ नाजीर्णे न मलोद्रेके न चात्युष्णे विव-
 र्द्धयेत् ॥ सदा च युञ्ज्यादभ्यंगान्कर्णपालीगदोदितान् ॥ पुष्टिनीरुक्-
 त्वजननानिति संवर्द्धिते दृढे ॥ कलधौतावबद्धानि कर्णे रत्नानि नि-
 क्षिपेत् ॥ छिंद्याददृष्टौ स्त्रीणां तु पालिमंतरपांगतः ॥ देवतापांगयो-
 र्बाह्यं व्यापदः स्युस्ततो ध्रुवाः ॥ जिह्वासूचीव्यधाद्वर्तिगाढत्वादथवा म-
 लैः ॥ जाते महति संरंभे वर्त्तिमाश्वपनीय तत् ॥ यवैरंडजटायस्त्रीमं-
 जिष्ठाद्यैः प्रलेपयेत् ॥ मुरुढं च पुनर्विट्ध्येस्वरया तु विवर्द्धनात् ॥ छि-
 द्येत पाली शुद्धस्य शुद्धाखां संदधीत तां ॥ कर्णामयनिषेधोक्तसं-
 धानविधिना भिषक् ॥ वर्षं स्ववसतेर्बाह्यं कुमारस्य न दर्शयेत् ॥ दी-
 पमातपमग्निं च रूपमन्यच्च भासुरं ॥ अथैनं जातदशानं कमशोऽपन-
 येत्स्तनात् ॥ पूर्वोक्तं योजयेत्क्षीरमन्नं च लघु बृंहणं ॥ कुर्यादपस्तनं
 स्नेहसंक्रांत्या स्तनलेपनैः ॥ बीभत्सैर्यावकासेककृत्रिमक्षनदर्शनैः ॥ पि-
 यालमज्जामधुकमधुलाजसितोपलैः ॥ अपस्तनस्य संयोज्यः प्रीणनो
 मोदकः शिशोः ॥ दीपनो बालबिल्वैलाशर्करालाजसक्तुभिः ॥ संग्राही

१ स्थूलां २ आराचर्मकाराणां चर्मच्छेदनशस्त्रमिति सुश्रुतेऽङ्गणः ३ छागं गव्यं वा
 तदुणं ४ एतन्नामामोदकः

धातुकीपुष्पशर्करालाजतर्पणैः॥बुभुक्षा चेत्प्रबलतामपस्तन्यस्य गच्छ-
ति ॥ अत्यग्निजिद्धितं तस्य विधानं पारिगर्भिकं॥ अभियुक्तः सदा-
चारो नातिस्थूलो न लोलुपः ॥ कुमारधारः कर्तव्यस्तत्राद्यो बाल
चित्तवित् ॥ अधार्मिकं दुराचारः स्थूलो विकटगामिनं ॥ करोति लो-
लुपो बालं घस्मरत्वेन रोगिणं ॥ रोगांश्चास्य जयेत्सौम्यैर्भेषजैरविषा-
दकैः ॥ अन्यत्रात्ययिकाद्वाधेर्विरक्तं सुतरां त्यजेत् ॥ त्रासयेन्नाविधेयं
च त्रस्तं गृह्णति हि ग्रहाः ॥ वस्त्रवातात्स्वरस्पर्शात्पालयेद्द्विधा तत्र तं
॥ क्रीडाभूमिः समा कार्या निःशस्त्रोपलशर्करा ॥ बिल्बोषणकणांभो-
भिः सिक्ता निंबोदकेन वा ॥ जातुषं घोषवच्चित्रमत्रासं रमणं बहत् ॥
अतीक्ष्णाग्रं गवाश्वादिमंगल्यमथवा फलं ॥ शक्तिमंतं यथावर्णं वि-
द्यामध्यापयेत्ततः ॥ अनुशिष्यात्सदा चैनं धर्माय विनयाय च ॥ य-
था नेंद्रियदुष्टाश्वैर्हियते यौवनागमे ॥ अभ्यंगोद्धर्तनं स्नानं प्रत्यहं च
समाचरेत् ॥ सहदेवास्थिराकौंतीकुसुमोत्पलचंदनैः॥ बृहतीफलतर्का-
रीसर्षपाकुष्ठसैधवैः ॥ अश्वगंधावचैरंडतिलापामार्गतंदुलैः ॥ सात्म-
गुप्ताफलैस्तैलं साजक्षीरं विपाचितं ॥ रक्षोघ्नः पुष्टिदोऽभ्यंगस्तद्बुद्ध-
र्त्तनं च तैः ॥ दधिमाक्षिकसंयुक्तैस्त्रिगुणीकृतचिक्कसैः ॥ मूर्वामूलद्विर-
जनीयवैश्रोद्धर्त्तनं हितं ॥ कुलत्थचूर्णमेवं वा वाजिगंधारजोऽपि वा ॥
स्नाने सर्वौषधीकल्को जीवनीयांनुचेप्यते ॥ आरग्वधादिनिर्यूहे शृतं
शीतवसंतयोः ॥ वत्सकादिप्रतीवापं कुमारं प्राशयेद्भृतं ॥ ग्रीष्मे वा-
तातपस्वेदैर्बालः कामत्यतो हिमं ॥ प्रातरेव पिबेद्गुग्धं जीवनीयग-
णे शृतं ॥ सिताघृताढ्यान् सक्तूंश्च लिह्यान्न त्वेवपीतकं ॥ धा-
न्याम्लपायी लिह्याद्वा घृतसात्म्यो घृतं शृतं ॥ काकोलीशर्क-
रामेदातुत्थायष्टधाव्हजीवकैः ॥ कुटन्नटेन मूर्द्धानं लिपेदन्यैश्च शी-
तलैः ॥ रास्त्रासरत्नवर्षाभूर्हिगुसैधवदारुभिः ॥ सर्पिर्विदार्यादिजले

साधितं लेहयेच्छिशुं ॥ प्रपौंडरीकं मधुकं शूर्पपण्यौ दुरालभा ॥
 प्रियालमज्जा काकोली विदारी कट्फलाऽमृता ॥ द्राक्षाऽजशृंगी
 दुग्धीका क्षीरशुक्ला हयाव्हया ॥ शृंगी मधुककुसुममेदर्षभकजी-
 वकं ॥ एभिः क्षीरं घृतं सिद्धं लिङ्गाद्बालो घनात्यये ॥ ब्राह्मी-
 सिद्धार्थकवचासारिवाकुष्ठसैधवैः ॥ सकणैः साधितं पीतं वाङ्मेधा-
 स्मृतिरुद्धृतं ॥ आयुष्यं पापरक्षोग्नं भूतोन्मादनिवर्हणं ॥ त्रिफला
 लक्ष्मणाऽनंता समंगा सारिवा वचा ॥ ब्राह्मी पाठा द्विबहती द्वि-
 स्थिरा द्विपुनर्नवं ॥ सहदेवा खेवल्ली पयस्या गिरिकर्णिका ॥ तो-
 यकुंभे पचेदेतत्पलाशं पादशेषितं ॥ तेन कौंतीवचाकुष्ठरुष्णासर्ष-
 पसैधवैः ॥ नीरुक्सरूपवत्सायाः संयुक्तं पयसा च गोः ॥ पुष्ययो-
 गे घृतप्रस्थं सहेमशकलं शृतं ॥ पानाभ्यञ्जनतो मेधास्मृत्यायुःपुष्टि-
 वृद्धिदं ॥ रक्षोग्नं च विषग्नं च सारस्वतमिदं घृतं ॥ लीढं सहघृत-
 क्षौद्रं वचाहेमरजोऽल्पशः ॥ संवत्सरं परं मेध्यं रक्षोग्नं बलवर्द्धनं ॥
 पयस्या पिप्पली कुष्ठं हरिद्रा सारिवा वचा ॥ मांसी कैडर्यमित्येत-
 श्चूर्णं ब्राह्मीरजःसमं ॥ लीढ्वाऽऽज्येन शिशुर्वर्षं भवत्यपलितो बुधः ॥
 बलवान् श्रुतसंपन्नः शतायुः स्थिरयौवनः ॥ प्रातः प्रातरिमं लेहं
 धात्री चास्यावलेहयेत् ॥ ब्राह्मीवद्योजयेदूर्वा मूर्वा ब्रह्मसुवर्चलां ॥ ल-
 क्ष्मणां श्वेततर्कारीमध्यंडां गौरसर्षपां ॥ सहस्रवीर्यां फलिनीं पक्वं
 च बहतीफलं ॥ रोहिषं चेत्यमी प्राशाः पृथग्द्वादश कीर्तिताः ॥
 महताऽप्युपयोक्तव्या नरेण नियतात्मना ॥ नित्यं मृद्भक्षणाद्रक्षेत-
 या स्युर्नियतं गदाः ॥ पांडुत्वश्वयथुश्वासकासातीसारजंतवः ॥ छ-
 र्दिर्मूर्च्छाभिसदनस्तन्यद्वेषाः सरुग्भ्रमाः ॥ भक्षयेदंतपवनं नास्थि-
 रहिजबंधनः ॥ तस्य तद्वदनकुद्धः कुर्यादंतामयान्सरुक् ॥ शूरैरा-
 युधिभिर्गुप्तमष्टमं नगरं परैः ॥ यथा शिशोर्वपुस्तद्वद्यथोक्तैर्विधिभि-
 र्ग्रहेः ॥ इति बालोपचारणीयो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथातो बालामयप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ त्रिविधो हि बालः
 प्रागुक्तस्तस्य क्षीरमदुष्टं प्रयुंजीत ॥ अन्नादस्य हितमन्नं ॥ उभयवृत्ते-
 रुभयं ॥ क्षीरं हि यथोक्तैर्दोषकोपनैराहारविहारैर्धात्र्या व्यापन्नं विवि-
 धामयोदयाय बालस्य कल्पते ॥ तत्र श्यामारुणवर्णं तिक्तकषाया-
 नुरसं विशदं रूक्षमलक्ष्यगंधं फेनिलमृतसिकरमाध्यानमूत्रवर्चोविवं-
 धकृत्कर्शनमप्सु विसर्पति विच्छिन्नं च प्लवते वातदुष्टं ॥ कृष्णं नीलं
 ताम्रावभासं तिक्ताम्लकटुकानुरसं कुणपरुधिरगंधि भृशोष्णमप्सु पी-
 तराजिमहिदाहकरं च पित्तदुष्टं ॥ अत्यर्थं शुक्लं मधुरं लवणानुरसं
 घृततैलवसामज्जगंधिपिच्छिलं बहलं तंतुमद्गुरु सलिलेऽवसीदति नि-
 द्राबहुलं च श्लेष्मदुष्टं ॥ तदुपयुज्यमानं यथास्खलिंगान् व्याधीनभिनिर्व-
 र्त्तयति ॥ स यत्प्रदेशमभीक्ष्णं स्पृशति स्पर्शं च न क्षमते तत्र रुजमुपल-
 क्षयेत् ॥ निमीलिताक्षतया मूर्ध्नि रुजं ॥ जिह्वोष्ठदंशश्वासमुष्टिवंधो-
 ध्वेक्षणेर्हृदये ॥ विण्मूत्रसंगच्छर्द्याध्मानां त्रकूजनस्तनदंशनचेष्टनपृ-
 ष्टविनमनजठरोन्मनैर्जठरे ॥ मूत्रसंगतृणमूर्च्छोत्त्रासदिगभिवीक्षणह-
 स्तखल्लीपादकुब्जीभवनश्मश्रुकेशलुंचनैर्बस्तौ गुदे च ॥ सर्वत्र च स्व-
 भावातिरिक्तरोदनेन मुखवित्कणनेन च ॥ अथ यथामयं यथादोषं
 च धात्र्याः शमनशोधनानि प्रयुंजीत ॥ तत्र वातदूषिते स्तन्ये देवदा-
 रुसरलकटुरोहिणीवचाकुष्ठपाठाभाङ्गीमागधिकावृश्चिकालीचित्रकाज-
 मोदशुंठीमरिचानां काथं दशमूलकायं वा त्रिरात्रं पाययित्वा वात-
 व्याधिविहितानां सर्पिषामन्यतमं निगदमदिरानुपानं दद्याद्वातहरद्र-
 व्यसिद्धं वा ॥ ततः स्निग्धां मृदु विरेच्य बस्तिकर्मणोपचरेद्वातघ्नैश्चा-
 भ्यंगस्वेदोपदेहोन्मदनैः ॥ सरलरास्त्राऽजमोदादेवदारुचूर्णं सर्पिषा बा-
 लमवलेहयेत् ॥ एवं विधैरेव च पिपकं सशर्करं सर्पिः ॥ अपि चातिक्ता-

१ अष्टांगहृदये तु ॥ संसृष्टलिंगं संसर्गात्रिलिंगं सान्निपातिकमिति ॥

नुरसं स्तन्यं मुद्गमाषपलाशाभ्यां काकोलीयुगेन च शोधयेत् ॥ प्रि-
 थंगुधातकीपद्मपद्मकदेवदारुक्षौद्रैर्वा ॥ कषायानुरसं हिंगुसैधववचाघृ-
 तेन ॥ फेनिलं विच्छिन्नं च प्लवमानं बिल्वाग्निमंथशृतेन पयसा ह-
 विषा च ॥ शूर्पपर्णीकाकोलीवृहत्पल्लवगुजफलैर्वा ॥ पित्तेऽमृतापटो-
 लपत्रसारिवाशतावरीनिंबचंदनकाथं धात्री बालश्च पिबेत् ॥ त्रिफ-
 लानिंबकटुकामुस्तकाथं वा ॥ जीवकर्षभकद्विकाकोलीमधुककट्फ-
 लकर्कटशृंगीकाथं वा ॥ सक्षौद्रं पटोलादिं पद्मकादिं वा न्यग्रोधादिं
 वा ॥ एभिरेव च द्रव्यैः सर्पिषि पित्तघ्नानि च विरेचनानि शीतांश्वा-
 भ्यंगप्रदेहसेकान् कुर्यात् ॥ अपिच ॥ ताम्रावभासं पयो हृदयमु-
 द्देष्यति तत्प्रियंगुमुस्तशबररोधैः शोधयेत् ॥ अम्लानुरसमम्लपित्त-
 करं तद्वाक्षामधुकपयस्याश्रीपर्णीभिः ॥ कटुकानुरसं छर्द्यतीसारका-
 सश्वासकरं तत्काकोलीभ्यां विदारीभ्यां मधुपर्ण्या च ॥ उष्णमामदा-
 हज्वरकरं विरेचनं च तच्चंदनोत्पलकमलैः ॥ कफे तु सैधवपिप्पलीयु-
 क्तं सर्पिर्बालं पाययेत् ॥ सैधवमधुकसंसृष्टं वा मदनपुष्पकल्केन च सक्षौ-
 द्रेण स्तनं बालस्य चोष्ठमालिंपेत्तेन सुखं वमति ॥ धात्रीं तीक्ष्णैर्वाभये-
 क्षतः कृतसंसर्जनां पंचकोलघनवचाऽतिविषाकाथं पाययेत् ॥ तगरसुर-
 दारुसुरेंद्रयवपृथ्वीकाकाथं वा ॥ आरग्वधादिं मुस्तादिं वा ॥ रुक्षोष्णा-
 क्षस्य धूमगंडूषप्रदेहपरिषेकानविरुद्धं चान्नपानं योजयेत् ॥ अपिच ॥
 लवणानुरसं विसर्पकोठकंडूकरं ॥ तत्पिचुमंदपटोलीक्षीरिवृक्षैः शोधयेत् ॥
 तंतुमद्वैर्बल्यश्वासकासकरं ॥ तत्पिप्पलीनागरचूर्णेन समधुघृतेन ॥
 गुरु सदनात्मकं प्रतिश्यायसिंघाणकक्षीरालसककरं ॥ तत्पाठाव्योषक-
 ल्केन पंचकोलचूर्णेन वा क्षौद्रघृताप्लुतेन दोषोपक्रमणीयं चेक्षेत् ॥ यदा
 पुनर्धानुसन्निपातप्रकोपनान्यासेवेत तदाऽस्यास्त्रयो मला युगपद्वक्षो-
 भिप्रपन्नाः क्षीरावहा रसायनीः समनुश्रित्य संकीर्णलिंगं स्तन्यमावहं-
 ति ॥ तच्चेदमविज्ञानात्सततमप्रत्यवेक्षणात्प्रमादाद्वा मातुः कुमारः

पिबति ततः स तेन सलिलोपममच्छं विच्छिन्नमामं दुर्गंधि नाताव-
 र्णवेदनं फेनिलमतिसार्थते पीतश्वेतमूत्रताविष्टंभतृष्णाज्वरच्छर्दिबि-
 जृम्भिकाशुष्कोद्गारा रुचिभ्रमांगभंगविक्षेपकूजनघ्राणाक्षेमुवपाकट्ट-
 ष्युपप्लवस्वरसादादयश्चास्य प्रादुर्भवन्ति ॥ तं क्षीरालसकमत्ययं चाच-
 क्षते ॥ तत्र धात्री बालं च पूर्वमेवाशु वामयेद्विहितसंसर्गयोश्च मुस्त-
 पाठाऽतिविषाककुम्भकटुकानां काथं पानाय दद्यात् ॥ रास्त्राऽजमो-
 दाप्रियंगुभद्रदारूणां वा ॥ पाठातेजोवतीपुनर्नववृश्चिकालीनां वा ॥
 भूर्निबामृताकुटजफलसारिवाणां वा ॥ वचाहरिद्रादिगणयोर्वा ॥ पा-
 ठादिमहाकपायस्य वा ॥ जम्बाघबिल्वकदंबपत्राणां वा ॥ बिल्व-
 भंगस्य वा ॥ अनुबन्धे च यथाव्याधि प्रतिकुर्वीत ॥ दंतोद्भेदश्च सर्व-
 रोगायतनं ॥ विशेषेण तु तन्मूला ज्वरशिरोभितापतृष्णाभ्रमाभि-
 ष्यंदकुक्कूणकपोथकीवमथुकासश्वासातीसारविसर्पाः ॥ स दीर्घायुपो-
 ऽष्टमान्मासात्परतो वा प्रवर्तते ॥ इतरेषां तु चतुर्थीते ह्यतिबाल्ये दं-
 तोत्पादवेदनया पीडिता न सम्यक्संपूर्णधातुवला भवन्ति ॥ तत्रास्थि-
 मज्जानौ दंतोत्पत्तिहेतू ॥ तदा च तयोरसंपूर्णवीर्यत्वात्पुनः कालांत-
 रेण दंतानां पतनमापूर्यमाणधातुत्वाच्च पुनरुत्थानमतएव च वृद्धानां
 पुनर्दंतोत्पत्तिर्बलाग्निपातितानां तु सहसा तदधिष्ठानगतधातुबीजं
 शात्संततिव्यवच्छेदाच्छोणितप्रवृत्त्याऽभिघाताच्च निःसारत्वाच्छिरा-
 णां पुनरनुत्पादः ॥ एतेन योगच्युता अपि प्रायशो व्याख्याताः ॥
 तौ तु धातुकालक्रमेण पच्यमानौ यदा दंताशयमनुप्रपद्येते तदाऽ-
 स्य किंचिदुत्सेधेनोर्ध्वाधोदंतमांससंघट्टनादंगहर्षो जायते ॥ त-
 द्दतेन च श्लेष्मणा कंठूस्तदा चूचुकं दंश्यते ॥ यद्यदालंभते
 तत्तदास्यमानयति ॥ मारुतश्चास्य दंतमूलेषु मूर्च्छति ॥ ततः
 स कफानुबिद्धोऽस्थिमज्जस्थितः सर्वतो विसर्गन् सह पित्तेन
 धातून्मलांश्च दूषयन् विशोषयति ॥ तद्विजानामसंभवएवेति ॥ भवं

ति चात्र ॥ पृष्ठभंगे बिटालानां बर्हिणानां शिखोद्गमे ॥ दंतोद्ग्रेदे
च बालानां न हि किञ्चिन्न दूयते ॥ यथादोषं यथारोगं यथोद्रेकं य-
थाबलं ॥ विभज्य देशकालादींस्तत्र योज्यं भिषग्जितं ॥ त एव
दोषा दूष्याश्च ज्वराद्या व्याधयश्च ते ॥ अतस्तदेव भैषज्यं मात्रात्व
स्य कनीयसी ॥ सौकुमार्याल्पकायत्वात्सर्वाङ्गानुपसेवनात् ॥ स्नि-
ग्धा एव सदा बाला घृतक्षीरनिषेवणात् ॥ सद्यस्तान् वमनं तस्मा-
त्पाययेन्मतिमान्मृदु ॥ बस्तिं साध्ये विरेकेण मर्शनं प्रतिमर्शनं ॥ युं-
ज्याद्दिरेचनादींस्तु धात्र्या एव यथोदितान् ॥ मूर्वाव्योषवराकोल-
जंबूत्वग्दारुसर्षपाः ॥ सपाठा मधुना लीढाः स्तन्यदोषहराः परं ॥
इक्षुमूलकशेर्वाख्ययष्ट्याऽहैस्तनु शुद्ध्यति ॥ सांद्रं तु क्षौद्रकाश्मर्य-
गुडूचीतंदुलांबुभिः ॥ शूतैर्वासुरसश्चेतसर्षपाबृहतीद्वयैः ॥ ग्रथितं प-
द्मकोशीरफलनीश्वेतचंदनैः ॥ दंतपालीं समधुना चूर्णेन प्रतिसारये-
त् ॥ पिप्पल्या धातकीपुष्पधात्रीफलकृतेन वा ॥ बाघीणसकपोतो-
त्थरजस्तद्वच्च योजितं ॥ लावतित्तिरिवलूरजः पुष्परसप्लुतं ॥ द्रुतं
करोति बालानां दंतकेसरवन्मुखं ॥ वचाद्विबृहतीपाठाकटुकाऽतिवि-
षाघनैः ॥ मधुरैश्च घृतं सिद्धं सिद्धं दशनजन्मनि ॥ भद्रदारुघनं य-
ष्टी समंगा ससितोपला ॥ वातज्वरपरीतांगः पिबेदंतस्पानकं ॥ सुरा-
ह्वनयष्ट्याह्वयस्यांशुमतीद्वयं ॥ नागरं मरिचं भाङ्गी वृश्चिकाली श-
तावरी ॥ घृतं तत्काथदुग्धाभ्यां सिद्धं हंत्यनिलज्वरं ॥ बालस्य पा-
नाभ्यंगाभ्याभेभिश्चोन्मर्दनं हितं ॥ हरिद्राकुष्ठबहुंथाशतपुष्पाहरेणु-
भिः ॥ भाङ्गैर्चैलासुषवीराल्मावर्षाभूनतसर्षपैः ॥ अक्षौंशैः सांबुदसुं मे-
स्तुपिष्टैर्मरुद्भैः ॥ तैलप्रस्थं सुरामंडतुल्यमभ्यंजने पचेत् ॥ लाजनी-
लोत्पलकणामधुरांजनशर्करं ॥ पित्तज्वरमनीसारं मधुलीढं निवर्त्त-
येत् ॥ लाजद्विपिप्पलीकाथः शर्करामधुसंयुतः ॥ पीतो ज्वरमती-

सारं तृष्णां छादं च नाशयेत् ॥ आमातिसारे रक्ते च कल्कितां गजपि-
 प्पलीं ॥ पाययेच्छर्करोपेतां चूर्णं वा देवदारुजं ॥ शिरोभितापे सधृतैः शि-
 रः शीतैः प्रलेपयेत् ॥ पत्रैः कपित्थचांगेरीवदरीकाकमाचिजैः ॥ शिरोरुक्-
 छर्द्यतीसारनाशनं मूर्द्धलेपनं ॥ गवादनी दाढिमं च कृत्वा कोष्णांभसा प-
 चेत् ॥ कुर्यात्कुकूलपोथक्योर्यथोक्तं स्वस्वमौषधं ॥ मनःशिला शंखनाभिः
 पिप्पल्यो मधुयष्टिका ॥ क्षौद्रेण घृष्टा गुटिका शिशोः सर्वाक्षिरोगजि-
 त् ॥ पिप्पलीतंदुलीमुद्गैः सुमनःकोरकैर्यवैः ॥ नीलोत्पलस्य पत्रैश्च
 श्रेष्ठा वर्त्तिः सितोन्मितैः ॥ मुस्तांजनप्रियंगूणां चूर्णस्त्तंदुलवारिणा ॥
 तृष्णातीसारवमथून् हन्ति पीतः समाक्षिकः ॥ पटोलनिंबकुटजसप्तप-
 र्णं सदीप्यकं ॥ देवदारुविडंगानि सरलो माक्षिकं घृतं ॥ लीढं ज्वरम-
 तीसारं कासं पांड्वामयं वर्मिं ॥ हन्याच्च मातृकान्दोषान् रोगानन्यांश्च
 तद्विधान् ॥ मधुकव्योषधुंध्राग्रंथिकाः *स्पृष्टरोदिताः ॥ क्षीरिणां च प्र-
 बालानि पाठां च विपचेद्दृते ॥ तत्पीतं समधु श्लेष्मज्वरघ्नं दीपनं
 परं ॥ राक्षैलानततर्कारीमधुशिपुसुराव्हयैः ॥ सबिल्वकुष्ठवरणरेणुकामि-
 शिभिः कृतः ॥ श्लेष्मज्वरहितो लेपस्तैलमभ्यंजनं च तैः ॥ मंडलानि
 च साज्येन गजमूत्रेण लेपयेत् ॥ रजनीदारुसरलश्रेयसीबृहतीद्वयं ॥
 पृष्ठिपर्णी शताह्वा च लीढं माक्षिकसर्पिषा ग्रहणीदीपनं श्रेष्ठं मारुत-
 स्यानुलोमनं ॥ अतीसारज्वरश्वासकामलाकासपांडुजित् ॥ बालस्य
 सर्वरोगेषु पूजितं बलवर्णदं ॥ बिल्वपेशी सवरुणा धातकी रोधवाल-
 कं ॥ हन्ति लीढमतीसारं शिशोः क्षौद्रयुतं द्रुतं ॥ त्रिफलाधातकीपु-
 ष्पपद्मबिल्वशलाटुभिः ॥ सकट्वैर्घृतं सिद्धमुदरामयनाशनं ॥ पथ्या-
 सौवर्चलक्षारवेण्योषामिर्हिगुभिः ॥ तिक्त्या च घृतं सिद्धं समक्षीरं
 व्यपोहति ॥ गुल्मानाहगुदभ्रंशश्वासकासविलंबिकाः ॥ समंगाधात-
 कीलोधकुटञ्जटबलाह्वयैः ॥ महासहाक्षुद्रसहामुद्गबिल्वशलाटुभिः ॥
 सकापीसीफलैस्तोयसाधितैः साधितं घृतं ॥ क्षीरमस्तुयुतं हन्ति शीघ्रं

दंतोद्भवान् गदान् ॥ विविधानामयानेतद्दृढकाश्यपनिर्भिनं ॥ दंतो-
 ज्जेदोत्थरोगेषु न बालमतिथं त्रयेत् ॥ स्वयमप्युपश्याम्यंति जातदंत-
 स्य यद्गदाः ॥ यावन्मासस्य यो जातस्तावद्वर्षस्य स द्विजः ॥ पतति
 प्रायशोऽष्टानां तेषां पूर्वस्य संभवः ॥ अत्यहःस्वप्नशीतांबुश्लैष्मि-
 कस्तन्यसेविनः ॥ शिशोः कफेन रुद्धेषु स्रोतःसु रसवाहिषु ॥ अरोचकः
 प्रतिश्यायो ज्वरः कासश्च जायते ॥ कुमारः शुष्यति ततः स्निग्धशुष्कमु-
 खेक्षणः ॥ सैधवव्योषशाङ्गैष्टापाठागिरिकदंबकान् ॥ शुष्यतो मधुसर्पि-
 र्भ्यामरुच्यादिषु योजयेत् ॥ अशोकरोहिणीयुक्तं पंचकोलं च चूर्णितं ॥
 बदरीधातकीधात्रिचूर्णं वा सर्पिषा युतं ॥ अश्वलिङ्गरससौद्रयुक्तं
 वा मधुयष्टिकां ॥ द्विवार्ताकीफलरसं केवलं वाऽश्वविट्सं ॥ मधुना वा
 घनव्योषपाठामूर्वाशतावरीः ॥ सपयस्याः पृथक्पर्णीशृतं वा माक्षिका-
 न्वितं ॥ स्थिरामरतरुव्योषद्विपुनर्वसाधितं ॥ स्थिरावचाद्विबृहतीका
 कोलीपिप्पलीनतैः ॥ निचुलोत्पलवर्षाभूभाङ्गीमुस्तैश्च कार्ष्णिकैः ॥ सिद्धं
 प्रस्थाद्धमाज्यस्य स्रोतसां शोधनं परं ॥ सिद्धश्वगंधासुरसाकणागर्भं च
 तद्गुणं ॥ यष्ट्याह्वपिप्पलीरोध्रपद्मकोत्पलचंदनैः ॥ तालीसपिप्पलीभ्यां
 च साधितं शोषजिह्वतं ॥ शृंगीमधूलिकाभाङ्गीपिप्पलीदेवदारुभिः ॥
 अश्वगंधाद्विकाकोलीरास्त्रर्षभकजीवकैः ॥ शूर्पपर्णीविट्गैश्च कल्कितैः
 साधितं घृतं ॥ शशोसमांगनिर्यूहे शुष्यतः पुष्टिकृत्परं ॥ वचावयस्थात-
 गरकायस्थाचोरकैः शृतं ॥ बस्तमूत्रसुराभ्यां च तैलमभ्यंजने हितं ॥
 द्वे बले तुंबुरुच्छली वचा गिरिकदंबकः ॥ सुरापिष्टः प्रदेहः स्यादधः
 काये विशुष्यतः ॥ सिंहस्कंधीसिंहवल्लीकरमर्दीत्रिकंटकैः ॥ भंगका-
 थैः कुमारानां शुष्यतां परिषेचनं ॥ साशोकरोहिणीं रुष्णां मध्वाज्ये-
 न लिहन् जयेत् ॥ शिशुः शोषं शरीरस्य ससितच्छागदुग्धमुक् ॥
 शुष्ककासे कुमारस्य धात्र्याः स्तन्यविशोधनं ॥ माषसूपः प्रयोक्तव्यः

१ तालीससारिवाभ्यामित्यष्टांगद्वये पाठः ॥ तालीसमरिचाभ्यामित्यपि कचित्पाठः

सरुणो घृतभर्जितः ॥ मधुनाऽतिविषाशृंगीपिप्पलीर्लेहयेच्छिशुं ॥
एकां वाऽतिविषां कासज्वरछर्दिरुपद्रुतं ॥ कासतृद्वर्धतीसारैरदितं
लाजतर्पणान् ॥ लाजतालीसपत्रं वा बीजानि कमलस्य च ॥ रोध्र-
प्रियंगुकल्कं वा पाययेत्तदुलाभसा ॥ शर्करामधुसंयुक्तं लाजकुस्तु-
बरीरजः ॥ बृहतीफलमूलत्वक्पिप्पलीग्रंथिकैः कृतः ॥ तवक्षीरयुतैः
क्वाथो मधुना हन्ति शीलितः ॥ छर्दिमूर्च्छाज्वरश्वासकासातीसारपीन-
सान् ॥ पंचकोलद्विवार्ताकीमूलभाङ्गीतुगाहयाः ॥ क्षौद्राज्यलीढाः श्व-
सनकासपीनसरुक्च्छिदः ॥ श्यामातिमुक्तातर्कारीकुसुमक्वाथसाधि-
तं ॥ यष्टीगर्भं घृतं तृष्णाहिष्माश्वासास्त्रपित्तनुत् ॥ पीतं पीतं वमति
यः स्तन्यं तं मधुसर्पिषा ॥ द्विवार्ताकीफलरसं पंचकोलं च लेहयेत् ॥
पिप्पलीपंचलवणं कृमिजित्पारिभद्रकं ॥ तद्वह्निह्यात्तथा व्योषं मर्षां
वा रोमचर्मणां ॥ लाभतः शल्यकश्वाविद्रोधशर्षगिरिजन्मनां ॥ ख-
दिरार्जूनतालीसकुष्ठस्यंदनजे रसे ॥ सक्षीरं साधितं सर्पिवर्मथुं वि-
नियच्छति ॥ हनुमूलगतो वायुर्देतदेशान्विशोषयेत् ॥ यदा शिशोः
प्रकुपितो नोत्तिष्ठति ततो द्विजाः ॥ रुक्षाशिनो वातिकस्य चालयत्यनि-
लः सिराः ॥ हन्वाश्रयाः प्रसुप्तस्य दंतैः शब्दं करोत्यतः ॥ क्षीरिप्रवालम-
धुकदर्भमूलबिसोत्पलैः ॥ तृष्णादाहज्वरहरः कषायः ससितामधुः ॥ शर्क-
रादाडिमकणानागकेसरजीवकं ॥ लिहन्कुमारः क्षौद्रेण तृद्वर्दिभ्यां
विमुच्यते ॥ लाजैः सचंदनोशीरयष्टीमधुकपद्मकैः ॥ लिप्तो धौतः
स्तनः पीतो भ्रमतृड्दाहमोहहा ॥ अस्नेहलवणं पीत्वा संस्कृतं लावजं
रसं ॥ सशर्करं विजयते बालो लंघनजान् गदान् ॥ विसर्पस्तु शि-
शोः प्राणनाशनो बस्तिशीर्षजः ॥ पद्मवर्णो महापद्मो बाले दोषत्रयो-
द्भवः ॥ शंखाभ्यां हृदयं याति हृदयाद्वा गुदं म्रजेत् ॥ सदंतो जायते
यस्तु दंताः प्राग्यस्य चोत्तराः ॥ कुर्वीत तस्मिन्नुत्पाते शांतिकं च हि-

१ शल्यकादिजन्मनां रोम्णां चर्मणां च यथा लाभं मर्षां मधुघृताभ्यां लिह्यात् ॥

जातये ॥ दद्यात्सदक्षिणं बालं नैगमेषं च पूजयेन् ॥ वत्सस्य मधु-
 लाजानामापूर्य प्राङ्मुखो मुखं ॥ चुंबेत्कुमारस्त्रीन्वारान्प्रायश्चित्तमिदं
 परं ॥ नावमारोहयेद्बालं स्नातं स्कंधं गजस्य च ॥ भोजयेद्ब्राह्मणांश्चा-
 त्र पायसं मधुसर्पिषा ॥ मातुः कुमारो गर्भिण्याः स्तन्यं प्रायः पिब-
 चपि ॥ कायाग्निसादवमथुतं द्राकाश्यारुचिभ्रमैः ॥ युज्यते कोष्ठवृ-
 त्त्या च तमाहुः पारिगर्भिनं ॥ रोगं परिभवारव्यं च युज्यात्तत्राग्नि-
 दीपनं ॥ पिप्पलीपिप्पलीमूलकटुकादेवदारुभिः ॥ क्षारद्वयबिडाजा-
 जीबिल्वमध्याग्निदीप्यकैः ॥ दधिसौवीरकसुरामंडैश्च विपचेद्भूतं ॥ हं
 ति प्रयुक्तं तत्काले रोगान्पारिभवाश्रयान् ॥ अन्नेनोपहतं स्तन्यं पि-
 बतो विहितात्परं ॥ इमानेव गदान्कुर्यात्कुर्यात्तेष्वेतदेव च ॥ पीतं पी-
 तं च यः स्तन्यं सवातमतिसार्यते ॥ तस्याप्येतत्परं पथ्यं दीपनं ब-
 लवर्णकृत् ॥ अत्युद्रिक्तक्षुधं बालं परिभूतं तु लेहयेत् ॥ विदारीयव-
 गोधूमकणाचूर्णं घृताप्लुतं ॥ पाययेदनु च क्षीरं शृतं समधुशर्करं ॥
 अक्षमज्जाद्विकाकोलीयष्टीमधुकमोरटैः ॥ श्रपयेत्क्षीरमाज्यं वा बी-
 जैरिभुरकस्य च ॥ तत्प्रयोज्यं गुरु स्निग्धं यच्चात्यग्नौ पुरेरितं ॥ श्व-
 वायसविडालानामुच्छिष्टेन जलेन च ॥ स्नापयेत्तं न चेदेवं क्षुत्तस्य
 प्रशमं व्रजेत् ॥ क्षीरपादपमूलस्थं विधिना स्नापितं ततः ॥ वस्त्र-
 रत्नाद्यलंकारैः कुमारं भूषयेन्मितैः ॥ वृक्षं चानु ततः कुर्याद्भूषण-
 व्यत्ययं तयोः ॥ एतदायुःप्रदं धन्यं स्नपनं सर्वरोगजित् ॥ जटीभूतक-
 चाक्षादिपक्ष्माणं त्वतिलोलुपं ॥ गोमूत्रगंधिं स्नपयेत्तीर्थे गव्यशकृद्र-
 सैः ॥ वचापुष्पशिलाकुष्ठवयस्थार्हिगुकट्फलैः ॥ सबस्तमूत्रमदिरैस्तै-
 लमभ्यंजनं पचेत् ॥ बलाविदारीत्रिकटुकुष्ठोशीरकुचंदनैः ॥ सि-
 ङ्गं पीतं हविर्हति तं विकारमशेषतः ॥ शिरः पृष्ठं ततो मु-
 ष्कौ ततः पादौ च योजयेत् ॥ हस्ताभ्यामुत्थितो वायुः स पर्वानुप्लवः
 स्मृतः ॥ गौरीवचासदापुष्पीहयगंधाकटुत्रयैः ॥ सकट्फलद्विवार्ता-

कीवयस्थाहिङ्गुरोहिषैः ॥ बस्तमूत्रसुरायुक्तैः साधितं तस्य योजयेत् ॥ तैलमभ्यंजने शेषं वातव्याधिवदाचरेत् ॥ तालुमांसे कफः कुद्धः कुरुते तालुकंदकं ॥ तेन तालुप्रदेशस्य निम्नता मूर्ध्नि जायते ॥ तालुपातः स्तनद्वेषः कच्छात्पानं शकृद्रवं ॥ तृडास्यकंद्वक्षिरुजा ग्रीवादुर्धरता वमिः ॥ तत्रोक्षिष्य यवक्षारक्षौद्राभ्यां प्रतिसारयेत् ॥ तालुतद्वत्कणाशुंठीगोशकृद्रससैंधवैः ॥ शृंगबेरनिशाशृंगं कल्कितं वटपल्लवैः ॥ बध्वा गोशकृता लिप्तं कुकूले स्वेदयेत्ततः ॥ रसेन लिपेत्ताल्वास्यं नेत्रे च परिषेचयेत् ॥ हरीतकीवचाकुष्ठकल्कं माक्षिकसंयुतं ॥ पीत्वा कुमारः स्तन्येन मुच्यते तालुकंदकात् ॥ मस्तुलुङ्गक्षयाद्यस्य वायुस्तालवस्थि नामयेत् ॥ तस्य तृद्दैन्ययुक्तस्य सर्पिर्मधुरकैः शृतं ॥ पानाभ्यंजनयोर्योज्यमुद्गेश्च हिमांबुना ॥ मलोपलेपात्स्वेदाद्वा गुदे रक्तकफोद्भवः ॥ ताम्रो वणोऽतःकंडूमान् जायते भूर्युपद्रवः ॥ केचित्तं मातृकादोषं वदंत्यन्येऽहिपूतनं ॥ पृष्ठारुग्दकुट्टं च केचिच्च तमनामकं ॥ तत्र धात्र्याः पयः शोध्यं पित्तश्लेष्महरौषधैः सिद्धं शीतं च शीतांबुयुक्तमुत्तरपानकं ॥ सक्षौद्रताक्षर्यशैलेन व्रणं तेन च लेपयेत् ॥ त्रिफलावदरीप्लक्षत्वक्काथपरिषेचितं ॥ कासीसरोचनातुथमनोह्वालरसांजनैः ॥ लेपयेदम्लपिष्टैर्वा चूर्णितैर्वाऽवचूर्णयेत् ॥ सुश्लक्ष्णैरथवा यष्टीशंखसौवीरकांजनैः ॥ सारिवाशंखनाभिभ्यामसनस्य त्वचाऽथवा ॥ रागकंडूत्कटे कुर्याद्रक्तस्त्रावं जलौकसा ॥ सर्वं च पित्तव्रणजिच्छस्यते गुदकुट्टके ॥ अनामस्थौल्यपित्तास्रकंडूगंडगलामये ॥ उदुंबरोन्मितं श्रेष्ठं ताक्षर्यमंतरपानकं ॥ गृह्णाति सूतिकागारे न स्तनं चेत्स्पृशेत्ततः ॥ पथ्याधात्रीफलकणैर्जिह्वां सघृतमाक्षिकैः ॥ पिप्पलीत्रिफलाचूर्णं घृतक्षौद्रपरिष्कृतं ॥ रुदते त्रस्यते चाबलेहं दद्यात्सुखावहं ॥ प्रदीमांगाररजसा प्रशांतेनावचूर्णयेत् ॥ पंचमेऽङ्गि पत-

आलं लेपयेद्वा गुडांभसा ॥ सांद्रेण भूमौ घृष्टेन नालपातेऽपि चोन्न-
तां ॥ नाभिं छागेन शकृता दग्धेनांतर्विचूर्णयेत् ॥ अश्वगंधांजनाजा-
विविड्यष्टीमधुकादिभिः ॥ रोपयेच्चूर्णितैर्नाभिं स्नेहयुक्तैरनुन्नतां ॥ यष्टी-
रोधनिशाश्यामाकल्कपक्वेन सेचयेत् ॥ नाभिं पाके तु तैलेन तच्चूर्णैश्चा-
वचूर्णयेत् ॥ वातेनाध्मापितां नाभिं सरुजां तुंढिसंज्ञितां ॥ मारुतघ्नैः प्र-
शमयेत्स्नेहस्वेदोपनाहनैः ॥ असम्यक्कल्पनाच्चाभेः स्याद्विनामो विजृं-
भिका ॥ वातपित्तहरं कर्म तत्रांतर्बहिराचरेत् ॥ गर्भाभिसामवमनाच्छ्ले-
ष्मणः कंठगस्य वा ॥ संपर्कात् हृदये दुष्टो मार्गानावृणुते रसः ॥
बद्धमुष्टिस्ततो मुखेद्वेगैर्बालोऽभिभूयते ॥ हृद्रोगाक्षेपकश्वासकास-
च्छर्दिज्वरादिभिः ॥ उल्बकं सहजं व्याधिमंबुपूर्णं च तं वदेत् ॥
स्रोतोविशोधनं प्रातस्तस्मिन्नंतरपानकं ॥ विदध्याच्छागलं मूत्रं पा-
नाभ्यंगौ च वर्जयेत् ॥ बिल्वादिमूलवृहतीपंचकोलं पलांशकं ॥
धन्वमांसपलान्यद्यौ शशमूर्द्धपलाष्टकं ॥ साधयेत्षोडशगुणे सलि-
लेऽष्टांशशोषितं ॥ तेन काथेन कर्षाशैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ छा-
गलीमूत्रमदिरादधिक्षीरसमांशकं ॥ विडंगसैधवाजाजीचविकादेवदा-
रुभिः ॥ सहिस्त्राहिगुलशुनैः सव्योषैः श्लक्ष्णकल्कितैः ॥ तत्पानाद्भ्रंति
सहजगुल्महिध्माऽनिलामयान् ॥ पांडुरोगं च वातोत्थं स्वस्थवृत्ते च
पुष्टिदं ॥ परिदग्धच्छर्विं बालं लिह्याद्दूर्वातिलोत्पलैः ॥ शमीपत्रशि-
रीषत्वक्सारिवामधुकाभयैः ॥ मूर्वाधात्रीनिशाचूर्णं मूत्रेण मधुमत्पि-
बेत् ॥ पांडुरोगी शृतं सर्पिर्वराभृंगरसेन वा ॥ पाठावेल्लहिरजनीमु-
स्ताभाङ्गीपुनर्नवैः ॥ सबिल्वत्र्यूषणैः सर्पिर्दृष्टिकालीयुतैः शृतं ॥ लि-
हानो मात्रया रोगैर्मुच्यते मृत्तिकोद्भवैः ॥ व्याधेर्यद्यस्य भैषज्यं
स्तनस्तेन प्रलेपितः ॥ स्थितो मुहूर्तं धौतोऽनु पीतस्तं तं जयेद्भ-
दं ॥ ग्रहैरपि हि जायंते प्रच्छन्नैर्व्याधयः शिशोः ॥ कर्म शस्तम-

तस्तेषु दैवयुक्त्याश्रयं सदा ॥ इति बालामयप्रतिषेधो नाम द्वि-
तीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथातो बालग्रहविज्ञानं व्याख्यास्यामः ॥ पुगु गुहस्य रक्षार्थं
निर्मिताः शूलपाणिना ॥ मनुष्यविग्रहाः पंच सप्त स्त्रीविग्रहा ग्रहाः ॥
स्कंदो विशाखो मेघाख्यः श्वग्रहः पितृसंज्ञितः ॥ शकुनिः पूतना शी-
तपूतना दृष्टिपूतना ॥ मुखमंडितिका तद्देवती शुष्करेवती ॥ ते कामरू-
पिणः स्कंदमुपचेरुः समाहिताः ॥ स्कंदस्य बालधारत्वात्तेषां स्कंदोऽ-
ग्रणीरभूत् ॥ स्कंदेऽथ यौवनं प्राप्ते सैनापत्यं च तान् ग्रहान् ॥ रौद्रान्
रुद्रोऽनुजग्राह प्राज्ञान् वृत्त्यभिलाषिणः ॥ न तिथिष्वप्यतिथयो देवताः
पितरोऽपि वा ॥ येषु वेश्मसु पूज्यंते निवृत्ताचारकर्मसु उत्सन्न-
बलिहोमेषु भिन्नकांस्यादिभोजिषु ॥ हरध्वं तेषु बालानामारो-
ग्यं धर्मचारि च ॥ शूलिनेति नियुक्तास्ते बलिपूजाभिकांक्षिणः ॥
बालान् कश्मलधात्रीकान् संध्यासु रुद्रतोऽशुचीन् ॥ कुब्जान् भीता-
न्विमनसः शून्यस्थानैकचारिणः ॥ परोपभुक्तकुसुमवस्त्राभरणधारि-
णः ॥ ऋक्षोलूकबिडालादिरूपैरन्यैस्तथाऽद्भुतैः संत्रासयंति शयिता
न्कदाचिज्जाग्रतोऽपि वा ॥ प्रायः पर्वसु गृह्णन्ति ग्रहाश्चिद्रप्रह्वारिणः ॥
आविशंतश्च लक्ष्यंते केवलं शास्त्रत्रक्षुषा ॥ शुद्धेन देहं बालानां ग्र-
हगंधर्वयोषितां ॥ तेषां ग्रहिण्यतां रूपं प्रततं रोदनं ज्वरः ॥ सामा-
न्यरूपमुत्रासजृम्भाभ्रूत्क्षेपदीनताः फेनस्त्रावोर्ध्वदृष्ट्योष्ठदंतदंशप्रजा-
गराः ॥ रोदनं कूजनं स्तन्यविद्वेषः स्वरवैकृतं ॥ नखैरकस्मात्परितः
स्वधाज्यंगविलेखनं ॥ तत्रैकनयनस्त्रावी शिरो विक्षिपते मुहुः ॥ हतैक
पक्षः स्तब्धांगः सस्वेदो नतकंधरः ॥ दंतखादी स्तनद्वेषी त्रस्यन्
रोदिति विस्वरं ॥ वक्रवक्त्रो वमन् लालां भृशमूर्ध्वं निरीक्षते ॥ वसा-
सृगंधिरुद्दिमो बद्धमुष्टिशकृच्छिशुः ॥ चालितैकाक्षिगंडभ्रूः संरक्तो-

१ संत्रासयंतइति पाठः २ प्रततं रोदनमित्यारभ्य विलेखनान्तं सामान्यग्रहगृहितलक्षणं ॥

भयलोचनः ॥ स्कंदार्त्तस्तेन वैकल्यं मरणं वा भवेत्प्लुवं ॥ संज्ञाना-
 शो मुहुः केशलुंचनं कंधरानतिः ॥ विनम्य जृम्भमाणस्य शरुन्मूत्रप्र-
 वर्त्तनं ॥ फेनोद्गमनमूर्ध्वक्षा हस्तभ्रूपादनर्त्तनं ॥ स्तनस्त्रजिह्वासदंश-
 संरंभज्वरजागराः ॥ पूयशोणितगंधश्च स्कंदापस्मारलक्षणं ॥ आ-
 ध्मानं पाणिपादस्य स्पंदनं फेननिर्वमः ॥ तृष्णमुष्टिबंधातीसारस्वरदै-
 न्यविवर्णताः ॥ कूजनं स्वननं छर्दिः कासहिध्माप्रजागराः ॥ ओष्ठदं-
 शांगसंकोचस्तंभवस्ताम्रगंधताः ॥ उर्ध्वं निरीक्ष्य हसनं मध्ये विनम-
 नं ज्वरः ॥ मूर्च्छैकनेत्रशोफश्च नैगमेषग्रहाकृतिः ॥ कंपो हृषितरो-
 मत्वं स्वेदश्चक्षुर्निमीलनं ॥ बहिरायामनं जिह्वादंशोऽतःकंठकूजनं ॥
 धावनं विट्सगंधत्वं क्रोशनं च श्ववच्छुनि ॥ रोमहर्षो मुहुस्त्रा-
 सः सहसा रोदनं ज्वरः ॥ कासातीसारवमथुजृम्भातृट्श्वगंधिताः ॥
 अंगेष्वक्षेपविक्षेपशोषस्तंभविवर्णताः ॥ मुष्टिबंधः स्मृतिश्चाक्ष्णोर्बा-
 लस्य स्युः पितृग्रहे ॥ स्रस्तांगत्वमतीसारो जिह्वातालुगले व्रणाः ॥
 स्फोटाः सदाहरुक्पाकाः संधिषु स्युः पुनः पुनः ॥ निश्चह्नि प्रविलीयं-
 ते पाको वक्त्रे गुदेऽपि वा ॥ भयं शकुनिगंधत्वं ज्वरश्च शकुनिग्रहे ॥
 पूतनायां वमिः कंपस्तंद्रा रात्रौ प्रजागरः ॥ हिध्माऽऽध्मानं शरुद्धेदः
 पिपासा मूत्रनिग्रहः ॥ स्रस्तहृष्टांगरोमत्वं काकवत्पूतिगंधिता ॥ शी-
 तपूतनया कंपो रोदनं तिर्यगीक्षणं ॥ तृष्णाऽत्रकूजातीसारौ वसा-
 वद्विस्त्रगंधिता ॥ पार्श्वस्यैकस्य शीतत्वमुष्णत्वमपरस्य च ॥ अंध-
 पूतनया छर्दिर्ज्वरः कासोऽल्पनिद्रता ॥ वर्चसो भेदवैवर्ण्यदौर्ग-
 ध्यान्यंगशोषणं ॥ दृष्टिसादोऽक्षिरुक्कंडूपोथकीजन्म शून्यता ॥
 हिध्मोद्देगस्तनद्वेषवैवर्ण्यस्वस्तीक्ष्णताः ॥ वेपथुर्मत्स्यगंधत्वमथवा
 साम्लगंधिता ॥ मुखमंडितया पाणिपादास्यरमणीयता ॥ सिराभि-
 रसिताभाभिराचितोदरता ज्वरः ॥ अरोचकोऽगलपनं गोमूत्रस-

मगंधता ॥ रेवत्यां श्यावनीलत्वं कर्णनासाक्षिमर्दनं ॥ कासहिध्मा-
क्षिविक्षेपवक्रवक्रत्वरक्तताः ॥ बस्तगंधो ज्वरः शोषः पुगीषं हरितं
द्रवं ॥ जायते शुष्करेवत्यां क्रमात्सर्वांगसंक्षयः ॥ केशशातोन्न-
विद्वेषः स्वरदैन्यं विवर्णता ॥ नानावर्णपुरीषत्वमुदरे ग्रंथयः सि-
राः ॥ रोदनं गृध्रगंधित्वं दीर्घकालानुवर्तनं ॥ उदरे ग्रंथयो वृत्ता
यस्य नानाविधं शक्नु ॥ जिह्वायां निम्नता मध्ये श्यावतालुं च तं-
त्यजेत् ॥ भुंजानोऽन्नं बहुविधं यो बालः परिहीयते ॥ तृष्णागृ-
हीतः क्षामाक्षो हंति तं शुष्करेवती ॥ हिंसारत्यर्चनाकांक्षाग्रहग्रहण-
कारणं ॥ तत्र हिंसात्मके बालो महान्वा स्तुतनासिकः ॥ क्षत-
जिह्वः कणेद्वादमसुखी साश्रुलोचनः ॥ दुर्बलो हीनवचनः पूति-
गंधिश्च जायते ॥ क्षामो मूत्रपुरीषं स्वं मृद्राति न जुगुप्सते ॥ ह-
स्तौ चोद्यमसंरन्धो हंत्यात्मानं तथा परं ॥ तद्वच्च शस्त्रकाष्ठाद्यैर-
ग्निं चादीप्तमाविशेत् ॥ अप्सु मज्जेत्यतेत्कूपे कुर्यादन्यच्च तद्विधं ॥
तृड्वाहमोहान् पूयस्य छर्दनं च प्रवर्त्तयेत् ॥ रक्तं च सर्वमार्गेभ्यो
रिद्योत्पत्तिं च तं त्यजेत् ॥ रहःस्त्रीरतिसंलापगंधस्त्रग्भूषणप्रियः ॥
दृष्टः शांतश्च दुःसाध्यो रतिकामेन पीडितः ॥ दीनः परिमृशन्वक्रं
शुष्कौष्ठगलनालुकः ॥ शंकितं वीक्षते रौति ध्यायत्यायाति दीनतां
॥ अन्नमन्नाभिलाषेऽपि दत्तं नातिबुभुक्षते ॥ गृहीतं बलिका-
मेन तं विद्यात्सुखसाधनं ॥ हंतुकामं जयेद्भोमैः सिद्धमंत्रप्रवर्त्तितैः ॥
इतरौ तु यथाकामं रतिबल्यादिदानतइति ॥ इति बालग्रहविज्ञा-
नं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथातो बालग्रहप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ ग्रहेषु साध्येषु शि-
शुं विविक्ते शरणे स्थितं ॥ त्रिरहः सित्तसंमृष्टे सदा सन्निहितानले ॥
विकीर्णभूतिकुसुमबीजपत्राक्षसर्षपे ॥ रक्षोग्नतैलज्वलितप्रदीपहत-
पाप्मनि ॥ व्यवयमद्यपिशितनिवृत्तपरिचारके ॥ पुराणसर्पिषाऽ-

भ्यक्तं परिषिक्तं सुखांबुना ॥ साधितेन बलानिंबवैजयंतीनृपद्रुमैः ॥
 पारिभद्रककटुंगजंबूवरणकटूतृणैः ॥ कपोतवंकाऽपामार्गपाटलीमधु-
 शिग्रुभिः ॥ काकजंघामहाश्वेताकपित्थक्षीरिपादपैः ॥ सकदंबकरंजै-
 श्च धूपं स्नातस्य चाचरेत् ॥ द्वीपिव्याघ्राहिसिंहक्षचर्मभिर्घृतमिश्रि-
 तैः ॥ पूतीदंशांगसिद्धार्थवचाभल्लातदीप्यकैः ॥ सकुष्ठैः सघृतैर्धूपः
 सर्वग्रहविमोक्षणः ॥ सर्षपानिंबपत्राणि मूलमश्वखुरा वचा ॥ भूर्जपत्रं घृ-
 तं धूपः सर्वग्रहनिबर्हणः ॥ अनंताम्नास्थितगरं मरिचं मधुरो गणः ॥
 शृगालविन्ना मुस्ता च कल्कितैस्तैर्घृतं पचेत् ॥ दशमूलरसक्षीरयुक्तं
 तद्ग्रहजित्परं ॥ रास्नाञ्चंशुमतीवृद्धपंचमूलबलाघनात् ॥ काथे सर्पिः
 पचेत्पिष्टैः सारिबाव्योषचित्रकैः ॥ पाठाविडंगमधुकपयस्यार्हिगुदारु-
 भिः ॥ सग्रंथिकैः सेंद्रयवैः शिशोस्तत् सततं हितं ॥ सर्वरोगग्रहहरं
 दीपनं बलवर्णदं ॥ सारिवासुरभिब्राह्मीशंखिनीकुष्ठसर्षपैः ॥ वचाऽ-
 श्वगंधासुरसायुक्तैः सर्पिर्विपाचयेत् ॥ तन्नाशयेद्ग्रहान्सर्वान् पानेनाभ्यं
 जनेन च ॥ योजयेद्भूतविद्यायां यान्युक्तानि घृतानि च ॥ हस्तमा-
 त्रं शुचौ देशे गोमयेनोपलेपयेत् ॥ तत्राक्षतानां चोक्षाणां स्थाप्यं
 पात्रं सदक्षिणं ॥ विधूमश्चानलस्तोयं गुग्गुलुः सर्पिराहुतिः ॥ शुक्लं
 पुष्पं बलिर्धूपं दूर्वाः श्वेताश्च सर्षपाः ॥ प्राङ्मुखोऽथ शुचिर्वैद्यस्त्रिवर्णा-
 मथवासितां ॥ उपविष्टः प्रतिसरां गृहीत्वा वेष्टयेत्तया ॥ भूर्जे रोचन-
 या विद्यां लिखितामपराजितां ॥ विधिना साधितां भूतैः सर्वैरप्य-
 पराजितां ॥ लक्ष्मणादिपरीवारां नित्यानुस्मृतिसेवितां ॥ लक्ष्मणा
 सहदेव्याख्या नागदंती कटंभरा ॥ मर्कटीकर्कटी लंबा बृहती कंटका-
 रिका ॥ खरनासा मृगैर्वारुर्महाकोशा शतावरी ॥ उदङ्मुखस्य बाल-
 स्य बध्नीयात्तां ततो गले ॥ तदभावे दृढं क्षौमं सूत्रं मंत्रमिमं जपन् ॥

१ वचाऽर्हिगुविडंगानि सैधवं गजपिप्पली ॥ पाठाप्रतिविषाव्योषं दंशांगः कश्यपोदि
 तइति ॥ २ चोक्षाणां निर्मलानां

बध्नाम्यहं प्रतिसरां नमस्कृत्य स्वयंभुवे ॥ बालानां रक्षणार्थाय शिवां
पूर्वधिनिर्मितां ॥ इंद्रः प्रतिसरां तुभ्यं ये च तस्यानुसारिणः ॥ बज्रा-
शनिपराभूता मेघट्टदानुसारिणः ॥ ऐरावणस्कंधगतं येऽनुयांति पुरं-
दरं ॥ यमो वैवस्वतो राजा ये च तस्यानुसारिणः ॥ मेघसूकरसिंहोष्ट्र-
गजवाजिसमाननाः ॥ कालाः कालायसैः पाशैः स्तब्धाक्षाश्रुकुटीमु-
खाः ॥ शक्तिमुद्गरहस्ताश्च खड्गप्रासधराश्च ये ॥ पाशभृद्गणो राजा
तोयभृत्सागरालयः ॥ शारदाश्रवणाकारा ये च तस्यानुसारिणः ॥ म-
होर्भिवंतं वेगेन क्षोभयन्ति सरित्पतिं ॥ धनाधिपो वैश्रवणः सर्वयक्षा-
धिपो भुवि ॥ नानाकाराश्च ये भूतास्तस्यैवानुचराः सदा ॥ आदित्या
वसवो रुद्रा मरुतश्चाश्विनापवि ॥ ते ते सर्वेऽनुमन्यन्तामिमां प्रतिसर-
क्रियां ॥ दीर्घमायुररोगत्वं तव दास्यन्ति स्वस्ति ते ॥ स्वस्ति ते भग-
वान् ब्रह्मा स्वस्ति मारुदपर्वतौ ॥ स्वस्ति वेदाश्च यज्ञाश्च अग्नीषोमौ
तु स्वस्ति ते ॥ स्वस्ति ते श्रीर्धृतिः कांतिर्लक्ष्मीर्मैधा क्षमा द्युतिः ॥
स्वस्ति तुष्टिश्च पुष्टिश्च वपुर्हीर्बुद्धिरेव च ॥ स्वस्ति रुद्रो विशाखश्च
रुद्रंदः शक्तिधरश्च ते ॥ स्वस्ति धाता विधाता च सुपर्णश्च महा-
बलः ॥ स्वस्ति देवाश्च यक्षाश्च मा च ते पापमागमत् ॥ दुर्व्याहृता-
नि दुःस्वप्ने मनसा धितितानि च ॥ दुष्टादीनां भयकृतो वाचः प्रतिह-
ता मया ॥ रक्षाप्रतिसरा तुभ्यं बद्धेयं पापघातिनी ॥ निर्वृतस्त्वं निरुद्दे-
गो जीव वर्षशतं सुखीति ॥ अपूपपूपसंयावस्वस्तिकालोपिकादयः ॥
पायसो मिश्रकः कूरो गुडकूरो हरिद्रकः ॥ कशरा याकवः क्षौद्रं पल-
लं लवणं हविः ॥ दधि कुल्माषनिष्पावा रक्तो भूतौदनः पयः ॥ प-
क्वाममांसरुधिरमद्यमुक्तसुरासवाः ॥ गंधमाल्यं फलं हेम धूपः सपुरकुं-
दुरुः ॥ सुरसार्जकनिर्गुण्डीकुसुमं च सपल्लवं ॥ बलिः सशस्त्रैर्देयः स्या
द्भवनस्य चतुर्दिशं ॥ चतुष्कचैत्यत्रिपथदेवायतनगोपुरे ॥ एकवृक्षो

दपाने च संध्योर्दीपवान्निशि ॥ अथापतितगोवर्चःप्रलिप्ते दर्भ-
संस्कृते ॥ दृत्ते वा घनुरस्त्रे वा मंडले कुमुमोज्वले ॥ नानाग्रहपरीवा-
रं भिषग्भूतपतिं लिखेत् ॥ तं प्रति प्राङ्मुखो विद्यां पठन्नुपहरेद्व-
लिं ॥ बैकुलाग्रहकारिका ॥ सेना सुसेना माता च महासेना यशस्वि-
नी ॥ कृतमाला कृतशिरा एतास्तु ग्रहमातरः ॥ कुमारवचनाच्छीघ्रं-
प्रमुंचन्तु शिशुं त्विमं ॥ कालकल्पा ज्वलच्छक्तिः किंकिणीजालभु-
षिता ॥ कुमारवचनाद्वृत्ती संप्राप्ता मुच्यतां शिशुं ॥ पताकाकुक्कुट-
श्छत्रं घंटा बर्हधराः शिखी ॥ शरस्तंभश्च ते मुद्रा मुच्यतां मातरः
शिशुं ॥ गंधं धूपं च माल्यं च कुमारस्ते प्रयच्छति ॥ न स्थातव्यं-
तदाग्राय स्वां गतिं गच्छ मा चिरं ॥ धान्यः सर्वाः कुमाराणां संगता
गंधमादने ॥ रक्तध्वजपताकस्य रक्तांशुकनिवासिनः ॥ कुमारस्याल-
यं तत्र यात बालं विमुंचत ॥ षण्मुखो द्वादशाक्षो वै तस्मिन्बाले वृ-
तो वरं ॥ वीरः कुमाराधिपतिस्तव पुत्रो भविष्यति ॥ ब्रह्मणो ब्राह्म-
णानां तु सर्ववेदविदां वरः ॥ यक्षराक्षसनागानां गंधर्वासुरयोरपि ॥ पि-
शाचभूतसंचानां व्याधीनां च स ईश्वरः ॥ आज्ञापयति वः स्कंदो-
गम्यतां गंधमादनं ॥ ग्रहो यः कोपयेदाज्ञां कुमारस्य यशस्विनः ॥
स्थानच्युतः स वै क्षिप्रं बाह्यस्तत्पर्पदो भवेत् ॥ बलेरनंतरं कुर्याद्दो-
ममभ्यर्च्य पावकं ॥ पुष्पैर्भक्ष्यैश्च विविधैस्त्वरुणालोहितैरपि ॥ गं-
धैर्गुग्गुलुधूपेन समिधः खदिरादयः ॥ शतमष्टोत्तरं हव्यमथवा चंदना-
द्रुमात् ॥ अग्निर्ददं प्रवक्ष्यामि सर्वग्रहविमोक्षणं ॥ ब्रह्मण्यं त्वमलं दे-
वं हव्यकव्यप्रतीच्छकं ॥ देवानां प्रमुखं स्वस्ति स्वाहाप हरितद्रवः ॥
सहस्रविद्योदहन पावकः सर्वभक्षणः ॥ त्वं हि यज्ञश्च यूपश्च त्वं हि
धर्मवतां गतिः ॥ हिरण्यरेता देवेश त्वं हि वेदविदां गतिः ॥ दुर्वृ-

१ अत्र मंत्रश्लोकपादो लुप्तो भाति ॥ अतःपरं चाग्निमाध्यायसमाप्तिपर्यंतं मध्ये मध्ये ग्रंथश्चित्यः ॥

तानां विनाशाय त्वं हि उत्पादितः सुरैः ॥ दह संग्रह देवस्त्वमिमं दु-
 ष्टस्य निग्रहं ॥ अग्नये स्वाहा महाअग्नये स्वाहा ॥ त्वं हि शान्तिक-
 रो वह्निः त्वं मारुतहरोदनः हरिप्रधानगतिरासीदर्हनिगृह्य गुह्यकं ॥ त-
 त्सादय तेजसा त्वं मम वश्यं च तत्कुरु ॥ दुष्टग्रहचारणं सर्वोपद्रवेषु-
 च ॥ त्वया कृतेन होमेन शीघ्रं शान्तिः प्रजायते ॥ अथो हि बहुदे-
 वानां त्वं हि वक्त्रं पुरातनं ॥ तेन सत्येन देवेश इमं साधय मे ग्रहं ॥
 नमोस्तु ते हव्यवाहन दंडीं प्रदर्शय २ दह २ तेज २ मोटय २ अपस्मा-
 रमुद्घाटय नमो अविसारकस्य नमः ॥ कुरंगाय नमः ॥ सप्तानां
 मातृणां नमः स्कंदाय ॥ एष परिग्रहमंत्रः मातृणामावाहनं च ॥
 हिलतिमिलतिहलितापललनिस्वाहा ॥ अनेन सप्तकृतः परिजिसेन
 पानीयचुलुकेनात्माऽभ्युक्षयितव्यः ॥ एवमात्मरक्षा कृता भवति ॥
 ग्रहाणां सन्निधानाय बालस्य प्रतिपत्तये ॥ सत्यशापनसंयुक्तमिमं मं-
 त्रं पठेदनु ॥ प्रजापतौ तु यत्सत्यं यत्सत्यममरेश्वरे ॥ धर्मराजे च य-
 त्सत्यं यच्च सत्यं तपस्विषु ॥ धनाधिपे च यत्सत्यं यच्च सत्यं जला-
 धिपे ॥ यत्सत्यमग्निहोत्रेषु यत्सत्यं श्रोत्रियेषु च ॥ पतिव्रतासु य-
 त्सत्यमीश्वरे च महात्मनि ॥ एतैस्तु सत्यसमयैर्गुह्यकाः सत्यवादिनः
 ॥ दर्शयध्वं स्वरूपाणि सत्यं रक्षत सर्वशः ॥ आमंत्रिता मया सौ-
 म्याः सौम्यरूपाः प्रतीच्छत ॥ बलिं चोपहृतं सर्वं सर्वे कौमारकग्र-
 हाः ॥ दर्शयध्वं स्वरूपाणि बलिं च प्रतिगृह्यतां ॥ ततश्चानुपठेदेतां
 कुलविद्यां समाहितः ॥ ॐ लानीलाखलाकालाकुमारपिशाचरेवनीरो-
 दनत्रासनकंपनजृम्भणउत्थापय देवयक्षगंधर्वभूतानां नागराक्षससंतर्ज-
 नदंडनाविधूसारय भगवन्नामिदं दंडअग्निवीर्यनमस्तेजसास्वेनत्यक्तमुत्सा-
 दय स्वाहा ॥ भूर्भुवाय स्वाहा ॥ दीप्ततेजसे स्वाहा ॥ हव्यवाहा-
 य स्वाहा ॥ यमाय स्वाहा ॥ नश्यंत्यनेन होमेन समस्ता बाल-

कग्रहाः ॥ तत्राग्रावरुणे ताम्रे तप्तहेमसर्माचिषि ॥ तारावैदूर्यसदृ-
शे शशिविद्युत्समप्रभे ॥ घृतमंडाभवर्णे वा गंधे न च घृतोपमे ॥ के-
तक्युत्पलदध्याभे ध्रुवमारोग्यमादिशेत् ॥ अनारोग्यं तु नीलेऽग्नौ क-
पिले भस्मनिष्प्रभे ॥ कृष्णे कपोते दुर्गंधे मत्स्यपूयास्त्रगंधिके ॥ व-
चालशुनगंधाभे विस्रकर्दमगंधिके ॥ इति ग्रहप्रतिषेधो नाम चतु-
र्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथातः स्नपनाध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ सरित्संगमगोतीर्थगजे-
द्रस्कंधगोकुले ॥ चतुष्पथे च स्नपयेद्बालं सस्तन्यमातरं ॥ श्मशा-
ने दीर्घरोगार्तं मृतापत्यं च योषितं ॥ दूर्वाक्षीरद्रुमवती प्रागुदक्प्र-
वणा मही ॥ स्निग्धनीरुजपुष्पाढ्या पादपाः स्नपने शुभाः ॥ रेव-
तीश्रवणस्वातीप्राजापत्योत्तरेऽहनि ॥ पुष्ये मूले च बालस्य स्नानं पर्व
दिनेषु च ॥ चतुर्हस्ताष्टहस्तं वा द्वात्रिंशद्वस्तमेव वा ॥ नल्वमात्रप्रमाणं
वा त्रिवर्णं मंडलं लिखेत् ॥ चतुरस्रं चतुर्द्वारं पताकाभिरलंकृतं ॥ आ-
कीर्णं परितो दूर्वासिद्धार्थकयवांकुरैः ॥ क्रमात् प्राच्यादिषु लिखे-
द्भजारूढं पुरंदरं ॥ धर्मराजं महिषगं नक्रान्हस्थमपां पतिं ॥ ध-
नदं च गदापाणिं यमस्थानमतीत्य च ॥ मातृस्थानं लिखेत्तस्मिन्
सदृषं नंदिकेश्वरं ॥ सवध्वनुचरं चादौ मृन्मयं च विनायकं ॥ अ-
तीतवरुणावासं सहस्रारं निवेशयेत् ॥ विष्णुप्रहरणं चक्रं सर्वविघ्न-
निवारणं ॥ अरियक्षेशयोर्मध्येपद्महस्तालयां श्रियं ॥ नद्याव-
र्त्ती कुशादर्शमत्स्यस्वस्तिकतोरणं ॥ शंखं च दक्षिणावर्त्तं श्रीव-
त्सं माल्यं दामं च ॥ इंद्रादीनां परीवारमैशान्यादिषु दिक्षु च ॥
लंबोदरी लंबभुजा लंबकर्णा च राक्षसी ॥ इंद्रद्वारे निवेश्याः स्युः
यमद्वारे प्रलंबिनी ॥ लंबकाऽपांपतिद्वारे कौबेर्या लंबनासिका ॥ ष-
ट्कीलानायसान्कुर्यात् सप्तत्रैल्लोहिकान्भिषक् ॥ द्वौ चात्र खादिरौ-

शंकू चंदनांबुसमुक्षितौ ॥ अष्टौ घटाः षोडश वा द्वात्रिंशद्भिर्गुणा अ-
 पि ॥ स्वस्तिकांका प्रवालाभा रंगैरश्लेषकैः कृता ॥ यथार्हैषधसंयुक्त-
 शुचितोयप्रपूरिताः ॥ क्षीरितृक्षपलाशाब्जगंधमाल्योपशोभिताः ॥ मं-
 डलस्य चतुर्द्वारं कर्तव्याः सुनिवेशिताः ॥ पूर्वेषु प्रक्षिपेद्धेम ततश्च म-
 णिमौक्तिकं ॥ अपरेष्वौषधीबीजानुदकाक्षतसर्षपान् ॥ मृदः पवि-
 त्रा रक्षोग्रीराहरेण सुरालयात् ॥ हस्तिशालाश्वशालाभ्यां शृंगाटक-
 चतुष्पथात् ॥ बल्मीकाग्रान्नदीतीराद्वेश्याकोशनृपालयात् ॥ गुप्ति-
 द्वारात्समुद्राच्च समिद्धं चाग्निमाहरेत् ॥ समिधः क्षीरितृक्षाणां गंधमा-
 ल्ये घृतं मधु ॥ अक्षतांस्तंदुलान् लाजान् पंचवर्णौदनं तिलान् ॥
 ततो मध्ये स्थिते पद्मे सह धात्र्योपवेशयेत् ॥ बालमौदुंबरे पीठे पा-
 लाशे वा ऽप्युदङ्मुखं ॥ आस्तृते हरितैर्दंभैर्न तु प्राच्यादिसन्मुखं ॥ उ-
 दाहरिष्यते मंत्रो यः स्कंदवल्गिकर्मणि ॥ जुहुयात्तेन तत्राग्निमुदी-
 च्यां स्थापितं दिशि ॥ त्रिरात्रोपोषितो वैद्यः शुक्लवासा जितेन्द्रियः
 ॥ सर्षपाक्षतयुक्ताभिर्मृद्भिर्गात्राणि मार्जयेत् ॥ यथोदिताभिः स्नप-
 येद्धटैः प्राच्यादिदिक्स्थितैः ॥ क्रमात्प्रदक्षिणोत्क्षिप्तैस्तत्र मंत्रं प्रयो-
 जयेत् ॥ अमृतात्पूर्वमुत्पन्नमिमं ते कलशं शुभं ॥ ददातु भगवान्नि-
 द्रो विजयं नाम नामतः ॥ रक्तपीतांबरधरैर्भूतैर्बहुभिरन्वितः ॥ राक्ष-
 सोरगगंधर्वपिशाचैश्चानुसेवितः ॥ शक्रो घंटाशनिधरैर्मैवैश्च विविधस्व-
 नैः ॥ देवसंघैः परिवृतो गर्जेद्रस्कंधसंश्रितः ॥ एभिः सार्द्धं महानि-
 द्रः स्नपनं ते ऽनुमन्यतां ॥ पूर्वद्वारे स्थितं दिव्यं वज्रमिन्द्राज्ञया शु-
 भं ॥ भवान् सर्वाणि पापानि निहत्यद्यापराजितः ॥ इंद्राय नमः
 स्वाहा ॥ इंद्राण्यै स्वाहा ॥ अपराजिताय स्वाहा ॥ मेधाधिपतये स्वा-
 हा ॥ देवाधिपतये स्वाहा ॥ शतक्रतवे स्वाहा ॥ द्वितीयं कलशं
 पुण्यमादित्यसदृशप्रभं ॥ यमो ददातु भगवान् वैजयंतं तु नामतः
 ॥ कृष्णांजननिर्भेदीरैः कृष्णांबरधरैस्तथा ॥ दृतः करालैर्बिकृतैराक्षसै-

रुद्रविक्रमैः ॥ श्मशानारण्यनिलयैर्मृतवस्त्रां त्रभूषणैः ॥ त्वगस्थिम-
 ज्जामांसादैः प्रेतैर्बहुभिरावृतः ॥ धर्मराजो यमः श्रीमान्सत्यसंधो म-
 हातपाः ॥ दिव्यं महिषमारूढः स्तूपनं तेऽनुमन्यतां ॥ दक्षिणद्वारसं-
 स्थस्ते यमदंडः प्रतापवान् ॥ दुःस्वप्नं दुष्कृतं पापं सर्वमद्य हरिष्यति-
 ॥ यमाय नमः स्वाहा ॥ यमदंडाय नमः स्वाहा ॥ महिषवाहनाय स्वा-
 हा ॥ प्रेताधिपतये स्वाहा ॥ धर्माधिपतये स्वाहा ॥ वैजयंताय स्वा-
 हा ॥ जयंतं जयवृद्धयर्थं तृतीयं कलशं शुभं ॥ ददानु वनराजस्ते
 ददानु वरुणः स्वयं ॥ श्वेतमाल्यांबरधरैः श्वेतगंधानुलेपनैः ॥ गंधर्वैः
 पद्मगैर्द्वैश्च भगवाननुशोभितः ॥ तीर्थकूपनदीवृक्षनिकुंजोद्यानवासिभिः
 ॥ प्रबलैः कपिलैर्भुडैर्विकटैर्वामनैस्तथा ॥ संवृतः पार्षदैर्दृष्टैः पाशमुद्गरपा-
 णिभिः ॥ एभिः सहाद्य भगवान् वरुणस्त्वाऽभिर्षिचतुः ॥ वरुणस्य महा-
 पाशोऽप्यपरद्वारमाश्रितः ॥ तव पापं निहंत्वा शु सर्वविघ्ननिवारणः ॥ वरुणा
 य नमः स्वाहा ॥ पाशहस्ताय स्वाहा ॥ श्वेतांबरधराय स्वाहा ॥ ज-
 यंताय स्वाहा ॥ मकरवाहनाय स्वाहा ॥ चतुर्थं कलशं पुण्यं प्रधानमप-
 राजितं ॥ धनेश्वरो महाबाहुः प्रयच्छत्वलकाधिपः ॥ चित्रमाल्यांबर-
 धरैश्चित्रगंधानुलेपनैः ॥ चित्रमद्यमदोन्मत्तैर्यक्षैः समुपसेवितः ॥ मु-
 दितोद्गीर्णगंधर्वैः सेवितश्चाप्सरोगणैः ॥ स ते वैश्रवणः श्रीमान् स्तूपनं
 त्वनुमन्यतां ॥ सर्वव्याधिहरा दीप्ता द्वारमुत्तरमाश्रिता ॥ गदा ते ना-
 शयत्वद्य सर्वपापं दिशो दश ॥ धनाधिपतये स्वाहा ॥ अपराजिताय
 स्वाहा ॥ गदापाणये स्वाहा ॥ चित्रांबरधराय स्वाहा ॥ आपः पवि-
 त्रं लोकेऽस्मिन्नापो वै परमं शुचि ॥ आपो वै देवताः सर्वा आपस्त्वा-
 मभिर्षिचतां ॥ ब्रह्मा महर्षिभिः सार्द्धं भगवांस्त्वाऽभिर्षिचतुः ॥ सांगो-
 पांगास्तथा वेदाः कीर्तिर्लक्ष्मीः सरस्वती ॥ बाला दाक्षायणी शीता
 सावित्री सरमा द्युतिः ॥ आकाशगंगा गंगाद्या महानद्यो महोदधिः ॥
 नदीनां संगमस्तीर्थं निर्झरा अप्सरास्तथा ॥ मेरुर्महेंद्रो हिमवान् ज-

गतः स्थावरत्रयं ॥ स्कंदादयो ग्रहाश्चैव तोषिता बलिकर्मणा ॥ अ-
 द्य त्वामभिषिचति नीरुजो भव दारक ॥ नमो भगवते पितामहाय
 ॐॐलिमलिमलिनुर्लिभुवनेस्वाहा ॥ नमो भगवते रुद्राय हिलिमि-
 लिमेलिमसेलिमलिसलिमिलिस्वाहा ॥ राक्षसाश्च पलायंतु भूता उब-
 स्तमानसाः ॥ मृताशना महाजिह्वास्तथा विघ्नविनायकाः ॥ नमो भ-
 गवते कुमाराय खिलिखिलिखेलिखेलिलिलिणिलिणिस्वाहा ॥ पुष्करं पु-
 ष्करारण्यं निमिषं च तथा पुनः ॥ प्रभासं प्रवरं तीर्थं तथा पिंडारका-
 ह्वयं ॥ तीर्थान्येतानि सर्वाणि अभिषिचंतु स्वस्ति ते ॥ नमो भगवती
 भ्यो महायोगीश्वरीभ्यः निमिलिनिमिलिमेनुमेनुनुरुनुस्वाहा ॥ या-
 श्च जातापहारिण्यो राक्षस्यो विक्राननाः ॥ अपि ता निहताः सर्वा
 याश्चान्या पापचिंतकाः ॥ सतीनां कपिलानां च सिद्धानां रेवतेजसां ॥
 तेजसा चर्षिर्विप्राणां मयाऽद्य स्नापितो भवान् ॥ प्रभुर्मृत्युरलक्ष्मी-
 श्च कालरात्रिश्च सा रतिः ॥ लंबा च लोहशंकुश्च पूतना कूटपूतना ॥
 अशुभं यच्च ते किंचित्सर्वं प्रतिहतं मया ॥ आदित्यावसवो रुद्रा अ-
 श्विनावौषधीगणाः ॥ गावोऽतरिक्षं संध्ये च नक्षत्रग्रहवत्सराः ॥ वि-
 श्वावसुश्च हाहाश्च नारदस्तुंबरुस्तथा ॥ धन्वंतरिरगस्त्यश्च सुस्नातं
 प्रदिशंतु ते ॥ स्नातो द्विजभिषग्भृत्यान् यथाविभवमर्चयेत् ॥ स्रपनं
 पापजित् पुण्यं नीरुजामपि पुष्टिस्तु ॥ रोगिणां सर्वरोगघ्नं वंध्याना-
 मपि पुत्रदं ॥ विधिना विधिहीनं च वैद्यं हन्ति सबालकं ॥ नैतदश्रद्द-
 धानाय योज्यं चानुपसीदते ॥ पूतीकरंजत्वक्पत्रं क्षीरिभ्यो बर्बराद-
 पि ॥ तुंबीविशालाऽरलुकशमीबिल्वकपित्थतः ॥ स्थाल्यामुत्काथ्य
 तत्तोयं बालानां स्रपनं शिवं ॥ रात्रौ प्रसुप्तलोकायां पुष्टिदं सर्वरोग-
 जित् ॥ इति स्रपनविधिर्नाम पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथातः प्रत्येकग्रहप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ स्कंदग्रहे गुग्गुल्वे-
 लवालुकामनःशिलाहरितालमंजिष्ठोशीररास्नाऽगुरुदारुश्रीबेष्टकहरेणु

गिरिकदंबचंदनैः श्लक्ष्णपिष्टैः प्रदेहो वातहरश्चक्षपत्रकाथेन कवो-
ष्णेन परिषेकस्तेषामेव च मूलकाथे सर्वगंधसुरामंडकैर्द्वयावापं
तैलं विपक्वमभ्यंगः ॥ बृहतीद्वयद्विपुनर्नवरेणुकोपकुल्यामुस्तखदि-
रवचाशंखनाभिसरलसर्षपसुगंधासुरावृहकल्कविपकं वा ॥ क्षीरिद्वक्षक-
षायेण क्षीरेण च सिद्धार्थकपलिकैश्च पिष्टैः सारिवादिकाकोलीद्वि-
बलांशुमतीद्वयहस्तीकर्णपूर्णैर्वृतप्रस्थं पानं ॥ राज्ञादेवदार्वन्यतर-
कल्केन वा सक्षीरं साधितं सर्पिः ॥ वचाकाकादनीसर्पकंचुकसर्षपैरु-
ष्ट्राजाविगोरोमभिश्च सघृतैर्धूमः ॥ सिद्धार्थकसर्जरसकुष्ठहिंगुगुगुलु-
भिर्वा ॥ सोमवल्लीशमीबिल्वमंदारकमृगादनीमूलानि सूत्रेण ग्राथे-
तानि कंठेन शिरसा वा धारयेत् ॥ रक्तमाल्यानुलेपनवस्त्रपताकामणि-
बीजैर्विविधैश्च भक्तैः सदधिमधुघृतलाजकुल्माषान् समत्स्यसुरासवान्
समयूरकुक्कुटान् सघंटान् सचंडान् सशूर्पव्यजनांश्च कुमारग्रहे रक्तौदनेन
बलिमुपोषितो निवेदयेत् ॥ तत्र च रात्रावग्निं ज्वालयित्वा मंत्रमि-
मं पठन् मधुसर्पिषा जुहुयात् ॥ अग्नये कृत्तिकाभ्यश्च स्वाहा स्वा-
हेति वै ततः ॥ नमः स्कंदाय देवाय ग्रहाधिपतये नमः ॥ शिरसा त्वाऽ-
भिवंदेऽहं प्रतिगृण्णीष्व मे बलिं ॥ नीरुजो निर्विकारश्च शिशुर्म-
वतु सर्वदा ॥ स्वाहेति सर्वेष्वेवच ग्रहेषु त्रिकालमग्निं पूजयेत् त-
र्पयेच्च ॥ विशेषतः स्कंदग्रहे त्रिरात्रं च रात्रौ गायत्र्यभिमंत्रितोदकेन
चत्वरे धात्रीकुमारयोः स्नपनमाचरेत् ॥ त्रिकालं च मंत्रेणानेन बा-
लमपमार्जयेत्प्रतिसरां च बध्नीयात् ॥ तपसां तेजसां चैव वपुषां यश-
सां तथा ॥ विधाता यो ऽव्ययो देवः स ते स्कंदः प्रसीदतु ॥ ग्रह-
सेनापतिर्देवो देवसेनापतिर्विभुः ॥ देवसेनारिपुहरः पातु त्वा भगवा-
न् गुहः ॥ देवदेवस्य महतः पावकस्य च यः सुतः ॥ गंगोमाकृत्तिका-
नां च स ते शर्म प्रयच्छतु ॥ रक्तमाल्यांबरः श्रीमान् रक्तचंदनभू-
षितः ॥ रक्तदिव्यवपुर्देवः पातु त्वा क्रौंचसूदनइति ॥ विशाखे स्कं-

दोक्तो वचाकुष्ठान्वितः प्रदेहो गोलोमीबिल्वशिरीषयुक्तसुरसादिकाथे-
न परिषेकः॥ सर्पगंधादेवदारुकुष्ठमुस्तकल्केन सगोमूत्रबस्तमूत्रेण सि-
द्धं तैलमभ्यंगः ॥ क्षीरिष्टक्षकषायेण जीवनीयगर्भं सपयस्कं सर्पिः
सिद्धं पानं जीवकर्षभकक्षीरिणीहरिद्रांशुमतीद्वयमधुकैर्वा घृतं विदा-
रीद्वयतवक्षीरमृद्धीकामधुकरास्नानीलोत्पलकदंबवचाव्योषैर्वा ॥ गृध्रोलू-
कपुरीषवृषभरोमकेशहस्तिनखैर्वृताक्तैर्धूपः ॥ अनंता कुकुटी मर्कटी बि-
ल्वी सर्पपा श्वेतगिरिकार्णिका पूर्वोक्तानि च पूर्ववद्धारयेत् ॥ पक्वाममां
सरुधिरदधिवारुणीयुक्तो वटवृक्षे बलिश्चतुष्पथे स्नानं मंत्रश्च ॥ स्कं-
दापस्मारसंज्ञो यः स्कंदस्य दयितः सखा ॥ विशाखसंज्ञः स शिशोः
शिवायास्तु शुभाननः ॥ नैगमेषे विशाखोक्तः प्रदेहो ऽग्निमंथवरु-
णरोहिषपूतीकपारिभैद्रैः परिषेको धान्याम्लेन वा सवीजेन ॥ गुग्गुल्व-
श्वगंधासर्षपोशीरश्वेताकुष्ठमनोह्राविपक्वं तैलमभ्यंगः ॥ दशमूल-
काथे मधुरस्कंधगर्भं सर्पिः पानं ॥ सर्पगंधाबस्तनखरोमभिर्धूमः ॥
सर्पगंधाबस्तगंधातुंबीमृगैर्वारुशतावरी सहदेवापुनर्नवबीजानि धारयेत् ॥
विचित्रमाल्यफलशुक्लविलेपनौदनदधिघृतगुडक्षीरैर्महापाथक्षीरिद्रुमे
वा नदीतीरे स्नानं मंत्रश्च ॥ अजाननश्चलाक्षिभ्रूः कामरूपीमहायशाः ॥
बालं बालहितो देवो नैगमेषोऽभिरक्षतु स्वाहा ॥ श्वग्रहे गवाक्षी
ब्रह्मदंतावृहतीद्वयसारिवाह्नीबेरकुष्ठभूमिकदंबसुरसमंजरीकरवीरपुष्पैः
प्रदेहः ॥ श्वमहिषपुरीषबिल्वैरंडनक्तमालारलूकपत्रकाथः परिषेको
वयस्थाशतावरीसारिवापयस्यैरंडात्रिकदुक्ककल्कक्षीरसिद्धंतैलमभ्यंग-
स्तथैव च घृतं पानं ॥ मयूरोलूकाश्वरोमाणि गोबस्तमूत्रभावि-
तशुक्लमत्स्यचूर्णानि वा निशीथे धूपः ॥ वचावयस्थाब्राह्मीज-
टिलागोलोमीलंबापूतनाकेशीगिरिकदंबकेषीकासहदेवा धारयेत् ॥ स
घृतसुरामांसदधिरुधिरपल्लश्चत्वरे बलिः ॥ संकरकूटे स्नानं मंत्रश्च ॥

रक्षार्थं कार्तिकेयस्य कृत्तिकोमाग्निशूलिभिः ॥ योऽसौ श्वविग्रहः सृष्टो स देवस्त्वाऽभिरक्षतु स्वाहा ॥ पितृग्रहे पूर्वोक्तप्रदेहो वचावयस्थाजीवंतीवासकप्रियंगुगुगुलुरास्त्रामनःशिलालैर्वा वचादिभिरेव च सिद्धं तैलमभ्यंगो विल्वकपित्थकरंजतर्कारीसुरसपाटलीवरुणपारिभद्रकमातुलुंगपत्रकाथेन रात्रौ परिषेको विल्वादिभिरेव च तैलं सुरावस्तमूत्रयुक्तं साधितमभ्यंगस्त्रिफलांशुमतीद्वयपयस्यामधुककलकेन दशमूलनिर्यूहे सक्षीरं सर्पिः पक्वं पानं ॥ देवदारुभाट्टीविडंगचंदनकाकोलीद्वयजीवकर्षभकैर्वा सक्षीरैर्लक्ष्मीसुराकुष्ठगोलोमीजटिलोग्रगंधाङ्गिः सिद्धं तैलं नावनं ॥ एभिरेव च पिष्टैर्लेपः ॥ गृध्रोत्कृकवानररोमाणि सघृतानि तत्पुरीषं वा सुमज्जे धूपो वचादिभिर्वा प्रदेहोक्तैः ॥ पूर्वोक्ता एव च वचाद्या धारयेत् ॥ समुरासवगुडापूपपिष्टनिलकृतभक्षो वृक्षमूले सवृषभः कांचनाक्षियुगयुक्तः स्वयं पित्रा कुमारस्य निर्वापणीयो बलिः क्षीरिवृक्षसमीपे स्नानं मंत्रश्च ॥ यः पिता सर्वबालानां ग्रहाणां पूजितो वरः ॥ वृक्षमूले कृतावासाः स त्वां पातु पिता महः स्वाहा ॥ शकुन्यां मधुकह्वीबिरोशीरसारिवापद्मकोत्पलमंजिष्ठालोध्रप्रियंगुगैरिकैः प्रदेहः ॥ सुरामेषमूत्रपिष्टैर्वा रोध्रयष्टीमधुकमंजिष्ठाहरीतकीदेवदारुभिर्वर्णोक्तैश्च प्रदेहः ॥ वेतसाम्रकपित्थैः सपंचमूलैर्वा ॥ शुक्तिशंखशंबूकभस्ममंजिष्ठाऽभयामधूकैस्तैलं पक्वं व्रणरोपणं ॥ क्षीरितरुभिः परिषेको मार्कवमूलकामलकीत्वक्पत्रप्रियंगुमनःशिलाबलाद्वययष्टीक्रमुकरोध्रधातकीसारिवांजनोत्पलपत्तंगसमंगाद्विहरिद्रामांसीमंजिष्ठाचंदनपद्मकसुवर्णगैरिकैस्तैलं सपयस्कं पक्कमभ्यंगो ग्रहहा व्रणरोपणश्च ॥ अर्जुनफलरोध्रमधुकोदुंबरवचाचूर्णैः क्षौद्रयुक्तो मुखपाके मुखोद्वर्षः ॥ विशाखोक्तं सर्पिःपानं ॥ स्कंदोक्तो धूपः ॥ काकपिच्छेन वा गोवालोग्रगंधारक्षोग्रघृतमयूरचंद्रकैर्वा ॥ कटंभराकुक्कुटीलंबासहदेवाङ्गीबिरोशीराणि धारयेत् ॥ छागदंतील-

क्ष्मणावृहतीद्वयमृगैरुशतावरीसहदेवा वा ॥ तिलतंदुलमत्स्यमनः-
 शिलाहरितालसंपृष्टस्तिलपिष्टकृतशकुनिकैः करंजे बलिः निष्कुटे स्ना-
 नं मंत्रश्च ॥ अंतरिक्षचरा देवी सर्वालंकारभूषिता ॥ अधोमुखी तीक्ष्ण-
 तुंडा शकुनी ते प्रसीदतु ॥ दुर्दर्शना महाकाया पिंगाक्षी भैरवस्वरा ॥
 लंबोदरी शंकुकर्णा शकुनी ते प्रसीदतु ॥ पूतनायां हिंगुवचागिरिक-
 दंबकुष्ठैलाद्वयसुरावैः प्रदेहः ॥ कपित्थशिरीषन्यग्रोधबिल्वैरंडबकु-
 लधववंशाग्निमंथपत्रकाथो गंधोदकयुक्तः परिषेको वरुणकद्वंगास्फो-
 तककपोतवंकापारिभद्रकैर्वा ॥ कुष्ठसर्जरसवचागोलोमीवयस्थामनः
 शिलाऽलैस्तैलं साधितमभ्यंगः ॥ मधुरौषधसिद्धं सर्पिः पानं ॥ ए-
 लाद्वयकुष्ठवचाहिंगुदेवदारुगिरिकदंबकैर्धूपः ॥ बिंबीगुंजाकाकादनीं
 द्रवारुणीचित्रफला धारयेत् ॥ विचित्रमाल्यो मस्त्वोदनकशरापललवा-
 न् बलिः शरावसंपुटस्थः शून्यगृहे चतुर्दिशं प्रक्षेप्यः ॥ तत्रचोच्छिष्टे-
 न स्नपनं मंत्रश्च ॥ मलिनांबरसंवीता मलिना रूक्षमूर्द्धजा ॥ शू-
 न्यागाराश्रया देवी दारकं पातु पूतना ॥ दुर्दर्शना महाकाया क-
 राला मेघकालिका ॥ भिन्नागाराश्रया देवी दारकं पातु पूतना ॥
 शीतपूतनायां पूतनोक्तप्रदेहो धारणीयानि च ॥ वरुणकपित्थतुल-
 सीपाशिकावंशीबिल्वपाटलीनंदीभल्लातकपत्रनिर्यूहेण परिषेकः ॥ मु-
 स्तामरदारुकुष्ठसर्वगंधैर्गोवस्तमूत्रसंयुक्तं तैलं विपक्वमभ्यंगः ॥ का-
 श्मर्यपृश्निपर्णीरोध्रमधुकैर्मधुरवर्गेण समक्षीरं सर्पिः शृतं प्राश्यमानं
 शीतपूतनां छर्दिहिध्माकासांश्च शमयति ॥ सप्तिसारायां तु खदि-
 रपलाशसर्जार्जुनरोहिणीकाथेन तुल्यपयः सर्पिः ॥ गृध्रोलूकविड्बस्तगं
 धाहिनिर्मोकिर्निवपत्रैर्धूपो जीर्णगोचर्मसर्पपिंक्षुसंघाटीसर्पकंचुकैर्वा ॥
 मुद्गौदनप्रायो जलाशयसमीपे बलिस्तत्रैव च स्नानं मंत्रश्च ॥ मुद्गौद-

१ मुद्गुर्गधेति मुश्रुते पाठः २ भिक्षुसंघादीभिर्भुक्तं वा ॥

नाशना देवी सुराशोणितपायिनी ॥ जलाशयालयरता पातु
 त्वा शीतपूतना ॥ अंधपूतनायां सर्वगंधैः सशिरोवक्रस्य प्रदेहः ॥
 वरुणास्फोटपारिभद्रकट्टादनीनागबलागैरिकशतावरीभिः परिषेकः-
 ॥ हरितालमनःशिलाकुष्ठसर्जरससुरासौवीरकसंस्कृतं तैलमभ्यंगः ॥
 स्यंदनस्योनाककाशमर्यादिरकुष्ठैर्मधुरवर्गेण क्षीरिदृक्कषाये सक्षीरं
 शृतं सर्पिः मधुयुतं चक्षुःकामोपसृष्टानां प्राशः ॥ हृदिःकासातिसा-
 खतां तु तदेव पिप्पलीपिप्पलीमूलशालशालिपर्णीबृहतीकल्को-
 पेन ॥ रक्षोग्नारुष्करैः समधुभिर्भूषो जीर्णभिक्षुसंघाटीककवाकुपुरीषा-
 हित्वक्लेशचर्मभिर्वा ॥ अनंताकुक्कुटीमर्कटीबिंबीधारयेत् ॥ तुंबी-
 चित्रफलामृगैर्वारुजालिनीकाकादनीर्वा ॥ पक्वामसांसशोणितैश्च-
 तुष्पथे बलिर्गृहे स्नानं मंत्रश्च ॥ करालपिंगला मुंडी कषायांबरवा-
 सिनी ॥ देवी बालमिमं प्रीता पालयत्वंधपूतना ॥ मुखमंडितिका-
 यां वारुण्या श्लक्ष्णपिष्टैः सर्वगंधैर्लेपः ॥ बिल्वैरंडकपित्थाग्निमंथवां
 शीकुबेराक्षीपत्रकाथेन परिषेकस्तेषामेव च स्वरसेन मधुकवाजिगंधा-
 गर्भं नैकध्यं तैलं वसा च पक्वमभ्यंगः ॥ ह्रस्वपंचमूलमधुरवर्गसि-
 द्धं घृतं समधुशर्करं प्राशः ॥ पाठाकेतकसूचीनिचुलफलपिप्पलीविं-
 डगहरीतकीभस्मवचाचोरकचूर्णो वा मधुसर्पिर्भ्यां रुक्षरामठपाठाम-
 रिचपिप्पलीचूर्णो वा देवदारुभस्मयुतो मूर्वाव्योषमुत्तरास्त्रागिरिकदं-
 बकाश्वगंधाचूर्णो वाऽशोकरोहिणीचूर्णो वा ॥ एभिरेव च विषक-
 माजं घृतं पयो वा पिबेत् ॥ एभिरेव च योगैर्धूपोपदेहाभ्यंगनस्यतै-
 लाक्षिपूरणपरिषेकान् कुर्यात् ॥ यवकुष्ठसर्जरसैर्धूपः ॥ सर्पचाष-
 चीरह्निजिह्वा धारयेत् ॥ मंत्रं चास्य श्लेष्महरमौषधं पाने स्त-
 नोद्धर्त्तने च युज्यात् ॥ विविधगंधधूपमाल्यांजनपारदमनःशिलायु-
 क्तो गोष्ठमध्ये बलिर्गवां मध्ये स्नानं मंत्रश्च ॥ अलंकृता रूपवती सु-

भगा कामरूपिणी ॥ गोष्ठमध्यालयरता पातु त्वा मुखमंडिका ॥
 रेवत्यां सर्वगंधैः कुलत्थशशचूर्णेन च प्रदेहः ॥ अश्वगंधाऽजशृंगी-
 सारिवाह्निपुनर्नवाहिसहाविदारीभिः परिषेकः ॥ कुष्ठसर्जरससाधितं तै-
 लमभ्यंगः ॥ धवाश्वकर्णधातकीककुभर्तिदुकैर्जीवनीयैश्च पिष्टैर्घृतं शृतं
 प्राशः ॥ यवयवफलोलूकगृध्रशकृद्भिः सघृतैर्धूपः ॥ वरुणादिरिष्टशि-
 युकान्विः श्वाविकसूत्रेण गंडकः ॥ शुक्लमाल्यविलेपनलाजौदन-
 पायसैर्गोतीर्थे बलिः संगमे क्षीरिष्टक्षसमीपे वा स्नपनं मंत्रश्च ॥ नानाव-
 स्त्रधरा देवी चित्रमाल्यानुलेपना चलत्कुंडलिनी श्यामा रेवती ते प्रसी-
 दतु ॥ शुष्करेवत्यां धूपवर्जः स्कंदग्रहोक्तो विधिः ॥ वचाऽश्वगंधार्हिगु-
 लाजसिद्धार्थकैरुहर्तनं ॥ सर्पपतैलं वचासिद्धं नेत्रपूरणं ॥ काकगृध्र-
 गर्दभशकृद्भिर्धूपः ॥ कुलीरकपालशल्यकशुक्तिमेषशृंगहयखरजाहकह-
 स्तिनखनकुलरोमभिर्धूपः सर्वग्रहघ्नः ॥ कुल्माषैर्मद्येन शुष्कमांसेन
 च शुष्कवृक्षे बलिस्तत्रैव च स्नानं मंत्रश्च ॥ उपासते यां सततं
 देव्यो विविधभूषणाः ॥ लंबा कराला विनता तथैव बहुपुत्रिका ॥
 रेवती शुक्लनामा च सा ते देवी प्रसीदत्विति ॥ भवति चात्र ॥ अनुबं-
 धान्यथारुच्छं ग्रहापायेप्युपद्रवान् ॥ बालामयनिषेधोक्तभेषजैः समुपा-
 चरेत् ॥ इति प्रत्येकग्रहप्रतिषेधो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ इति
 द्वितीयं कौमारतंत्रं संपूर्णं ॥ २ ॥

यथा वेदविदो नेदमश्लिष्टं मनुयो ऽभ्यधुः ॥ तथाऽवबोधं यदिह स्प-
 ष्टमाचष्ट वाग्भटः ॥ १ ॥

अथातो भूतविज्ञानं व्याख्यास्यामः ॥ अष्टादश भूताधिपतयः ॥
 तद्यथा ॥ सुरासुरगंधर्वोरिगयक्षब्रह्मराक्षसराक्षसपिशाचप्रेतकूष्माण्डकका-
 लादौकिरवेतालपितृक्पिगुरुष्टसिद्धाश्च ॥ ते पुनः पृथक्कोटिपरिवा-

१ लंबा कराला, विनता तथैव बहुपुत्रिका ॥ रेवती सततं माता सा ते देवी प्रसीद-
 त्वितिसौश्रुतेऽधिकः पाठः

राः ॥ तेषामपि चापरिसंख्येयः परिचारइत्यनंतो भूतलोकः ॥ सर्वेऽपि च प्रायेणाहारकामा निशाचारिणो भयानका मांसासृग्वसाशिनः ॥ अपिच ॥ सुरासुरादिसंवाससंसर्गात्तच्छीलाचारकर्मतया तत्संज्ञां लभन्ते ॥ तेषां पुनरनु प्रवेशकारणं सद्यः पूर्वकृतो वा विशेषेण प्रज्ञापराधस्तेनाहिततस्तमात्महननमवतारगवेषिणो देवादिग्रहा अप्यनुगृह्णन्ति ॥ तद्दुःस्मादापस्मारोपप्लुतचित्तं तथा ज्वराद्यामयोपहतमपि विशेषतश्च प्राणिनां पूयासृक्स्नेहकृदग्नेन ॥ एवंविधांस्तु पुरुषाननिष्ठाघातकालेष्वभिगच्छन्ति ॥ तद्यथा ॥ पापस्य कर्मणः समारंभे पूर्वकृतस्य वा परिणामकाले एकस्य वा शून्यग्रहनिवासे चतुष्पथाधिष्ठाने वा संध्यायामप्रयतमाने वा पक्षसंधिषु वा मिथुनीभावे रजस्वलाभिगमने वा विगुणे वाऽध्ययनहोमबलिमंगलप्रयोगे नियमब्रह्मचर्यव्रतभंगे वा महाहवे वा देशपुरुकुलविनाशे वा महाग्रहोपगमने वा स्त्रिया वा प्रजननकाले विविधभूताशुचिस्पर्शे वा वमनविरेचनरुधिरस्त्रावाशुचैरप्रयतस्य चैत्यदेवायतनाभिगमने वा मांसमद्यमधुतिलगुडोच्छिष्टे वा दिग्वाससि वा निशि नगरचतुष्पथोपवनश्मशानाभिगमने वा द्विजगुरुमुरपतिपूज्यव्यतिक्रमे वा^१ ॥ तत्रावलोकयन्तो जनयन्ति मनोविकारं सुरासुरग्रहाः स्पृशन्तो गंधर्वाः समाविशन्तो भुजगा यक्षाश्चात्मगंधमाघ्रापयन्तो राक्षसाः बाह्वयन्तोऽधिरुद्व पिशाचाद्या धर्षयन्तः पितरो ऽमिश्रयन्तः ऋषिगुरुद्वसिद्धाः ॥ तत्र शीलवन्तं चोण्याचारं शुक्लांबरधरं तपःस्वाध्यायपरमं प्रायः शुक्लप्रतिपदि च त्रयोदश्यां संध्ययोश्च सुराः ॥ शुक्लत्रयोदशीरुष्णद्वादश्योर्दानवा ग्रहाः ॥ प्रियमृत्युगीतवादित्रगंधमाल्यपरदाररतिं चोण्याचारं प्रायश्चतुर्थ्यामष्टम्यां द्वादश्यां वा चतुर्दश्यां च गंधर्वाः ॥ स्वमशीलं चपलमनिमित्त-

१ संध्येविलायामप्रयतभावे वेति चरकपाठः ॥ २ धर्माख्यातव्यतिक्रमे वाऽन्यस्य कर्मणोऽप्रशस्तस्यारंभे वेति चरकेऽधिकः पाठः ॥

क्रोधनमर्थसिद्धं प्रायो ब्राह्मणं प्रायः पंचम्यां संध्ययोर्मध्याह्ने-
 च नागाः ॥ सत्वबलरूपगांधर्वधनशौर्ययुक्तं माल्यानुलेपनहास्य-
 प्रियमतिवाक्करणं प्रायः शुक्लसप्तम्यामेकादश्यां च यक्षाः ॥
 स्वाध्यायतपोव्रतचर्यादेवयतिगुरुपूजाऽरतिं च भ्रष्टशौचं ब्राह्म-
 णमब्राह्मणं वा ब्रह्मवादिनं शूरमानिनं देवागारसलिलक्रीडनप्रियं स्व-
 लितब्रह्मचर्यं प्रायः शुक्लपंचम्यामष्टम्यां पूर्णचंद्रदर्शने संध्यासु च
 ब्रह्मराक्षसाः ॥ हीनसत्त्वं पिशुनं स्तेनं लुब्धं शठं प्रायो द्वितीयातृती-
 याष्टमीषु राक्षसपिशाचादयः ॥ सकलिलोलपापप्रियमसूयावंतं परुष-
 भाषिणं बह्वाशनं च कृष्णनवमीद्वादशयोश्च निशि राक्षसाः ॥ आत्मश्ला-
 विनं कूटसाक्षिप्रदं परोपतापिनं च चतुर्दश्यां च पिशाचादयः ॥ मातापि-
 तृगुरुवृद्धाचार्योऽरगविप्रसेविनं प्रायो दशम्याममावास्यायां च पितरः ॥
 तद्विधमेव च प्रायः पष्ठ्यां नवम्यां च गुरुवृद्धसिद्धाः ॥ तयोरेव च स्ना-
 नशुद्धिविविक्तसेविनं धर्मशास्त्रश्रुतिवाच्यकुशलमृषयः ॥ तेषां तु गृही-
 ष्यतां पूर्वरूपाणि ॥ ॥ तद्यथा ॥ देवगोब्राह्मणतपस्विनां हिंसारुचि-
 त्वं नृशंसाभिप्रायता कोपनत्वमरतिरोजोवर्णच्छायाबलवपुषां चोप-
 तप्तिः स्वप्ने देवादिभिरभिभर्त्सनं प्रवर्त्तनं च ॥ तत्र सौम्यदृष्टिं गभी-
 रमष्टमकोपनं शुचिमनिद्रं भोजनानभिलाषिणमल्पस्वेदमूत्रपुरीष-
 वाचं संस्कृतवादिनं देवहिजगुरुभक्तं शुक्लमाल्यांबरधरं सरित्पुलिन-
 शैलोच्चभवनदधिक्षीरसुरभिप्रियं चिरादक्षिणी निमेषयंतं वरप्रदातारं
 शुभगंधं वर्चस्विनं फुल्लपद्मोपममुखं देवग्रहेण गृहीतं विद्यात् ॥ त-
 त्रापि गोवृषमिव नर्दतं दीप्तमुखनयनमादीप्तेन आस्यरेण सर्वमाभाष-
 णमीश्वरेण ॥ मेघस्तनितविद्युद्विष्टीर्वाचा विमृजंतमिद्रेण ॥ धनानि वा
 चा प्रयच्छंतमाच्छिदंतं च धनदेन ॥ सुरासवसमगंधं काष्ठतृणरज्वा
 दिसर्वपाशमभिगम्यमानं वरुणेन ॥ जिह्मदृष्टिं दुष्टात्मानं क्रोधनम-
 तृप्तं सस्वेदगात्रं ब्राह्मणगुरुद्वेषिणं निर्भयमभिमानिनं खरव्यवसायिन-

महंरुद्रो ऽहमुपेंद्रो ऽहं स्कंदो ऽहं विशाखइत्यादिभाषमाणं विकृतवाच-
 मसकृद्धसंतं सुरामिषादंतं दंतैर्नखैश्च परान् हिंसंतमसुरेण ॥ स्वाचारं
 दृष्टात्मानं शुभगंधमाल्यव्याहारं नृत्यंतं गायतं मुखवाद्यानि कुर्वंतं
 प्रियोद्यानपुलिनस्नानरक्तवस्त्रानुलेपधूपान्नपानहासलीलाशृंगारकथा-
 गांधर्वं गंधर्वेण ॥ तत्रापि शिरोधुनानं कलहं कुर्वंतं सहेन ॥ जागरूकं
 पठंतं हसंतं हसनेन ॥ क्रोधनमनिशं निश्वसंतं त्रसंतमातपत्रतो रक्ता-
 क्षं स्तब्धदृष्टिं जिह्वां लोलयंतं मृक्किण्यौ लिहानमधोमुखशायिनं च-
 लं वक्रगामिनं बिलमवलोक्य सर्पवहूरं प्रसरंतं जलौघघनदुंदुभिस्वनै-
 र्दृष्यंतं क्षीरमधुघृतगुडमधुस्नानमाल्यप्रियं गात्राणि कंपयंतं दंतैः स्वा-
 दयंतं जलेऽवतीर्णमुत्तरमनिच्छंतमुरगेण ॥ असकृत्स्वमरोदनहासनृ-
 त्यगीतपाठकथान्नपानमाल्यधूपगंधरक्तवस्त्ररतिं रक्तत्रस्तविष्णुताक्षं द्रु-
 तसर्वगं मत्तमिव च गच्छंतं वस्त्रान्तमुत्कर्षंतं चालिताग्रहस्तं ब-
 हुभाषिणं स्त्रीलोलं मद्यामिषप्रियं सन्नद्यशस्त्रं मृगयमाणमतिब-
 लमव्यथं दृष्टमलपरोषं किं कस्मै ददामीति वादिनं शुभगंधं वर्च-
 स्विनं द्विजातिवैद्यपरिभाविनं रहस्यभाषिणं यक्षेण ॥ तत्रापि दृषि-
 तरोमाणमूर्ध्वेक्षणं दृष्टं प्रदृष्टनयनं चंडं महानिनादं मणिचरेण ॥
 रहोहसितनृत्यगीतान्याचरंतमाकीर्णमौनमासेविनं विकटेन ॥ हासनृ-
 त्यप्रियमाक्रोशिनं प्रधाविनं देवद्विजभिषग्द्वेषिणं मंत्रवेदशास्त्राध्यायि-
 नं काष्ठशस्त्रादिभिरात्मानमाघ्नंतं छिद्रप्रहारिणं वैद्यरंध्रान्वेषिणं भोःश-
 ब्दवादिनं परुषं रौद्रचेष्टं शीघ्रगामिनं ब्रह्मराक्षसेन ॥ तत्रापि विकृतेन
 स्वरेण भाषंतमुत्वासयंतं ब्रह्मवादिनं संस्कृतभाषिणं बहुस्तोभं नादयं-
 तं यज्ञसेनेन ॥ सकोधदृष्टिं श्रुकुटीमुद्वहंतं भैरवाक्षं त्वरितमभिधावंतं
 वदंतं ससंभ्रमं प्रहरंतं नष्टनिद्रं निशाविचारिणमन्नद्वेषिणमनाहारम-
 प्यतिबलिनमन्नकाले हसंतं निर्लज्जं शूरं रोषणमशुचिस्त्रीमद्यमांसर-

क्तरक्तमाल्यप्रियं रक्तमामिपं वा दृष्ट्वौष्ठौ परिलिहंतं दीनं शंकितं ध्या-
 यंतमकस्माद्द्रुदंतं हसंतं गायंतं नृत्यंतं निरर्थकभाषिणं राक्षसेन ॥
 तत्रापि परुषच्छर्विं भूमिं ताडयंतमकस्माद्द्रुदंतं विशाखेन ॥ भिन्नग-
 द्द्रदकंठमंगानि भंजंतं जिह्वां परिलिहानमक्षमालया जपमानं शौचम-
 भीक्षणं कुर्वाणं संगमेन ॥ मद्यविद्युदय्यायासते कुध्यंतं जलदृष्टिं स-
 मंतान्मन्यमानं स्नाटकनिष्पीडितं विद्युन्मालिना ॥ आममांसपल्लमू-
 लकापूपपरमान्नवाचिनं रूक्षच्छर्विं विरूपाक्षेण ॥ अस्वस्थचित्तं नैक-
 त्र प्रतिघ्नंतं परिधाविनं दधितनृत्यगीतहासोच्छिष्टमद्यमांसशून्यावास-
 रतिं पुरस्तादभिघ्नंतं निर्भर्त्सनादीनशंकितवदनं नखैरात्मनो वपुरुल्लि-
 खंतं नष्टस्मृतिं बद्धाबद्धभाषिणमकस्माद्द्रुदंतं दुःखान्यावेदयंतमवि-
 ध्वस्तरूक्षस्वरदेहं दुर्गंधमशुचिं नग्नं मलिनं रथ्याचैलतृणाभरणं सं-
 करकूटकाष्ठाश्मकारोहणं लोलं बव्हाशिनं पिशाचेन ॥ तत्रापि भोज-
 नं दृष्ट्वा हसंतं विस्वरं क्रोशंतं नित्यभीतं करमलेन ॥ सर्वगात्राणि स्वं
 दयंतं मुहुर्धावंतं भीषयमाणं नवारुशेन ॥ वैद्यं दृष्ट्वा कुप्यंतं भ्रमद्भो
 जिनं बव्हाशिनं भस्मगुंठनशयनं स्त्रियो मार्गे रुंधानं मूत्रपुरीषविम-
 र्दिनं निस्तेजसा ॥ प्रेताकृतिचेष्टागंधं तृणच्छेदिनं भीरुमाहारद्विषं
 प्रेतेन ॥ बहुप्रलापमुखवाक्यं विलंबितगतिं कृष्णवदनं शूनप्रलंबवृष-
 णं कूष्मांडेन ॥ नग्नं धावंतमश्मकाष्ठादि गृहीत्वा भ्रमंतं तृणचीरमा-
 ल्यनिवसनमुत्रस्तदृष्टिं परुषाभिधायिनं श्मशानशून्यैकवृक्षरथ्यानिषे-
 विणं तिलाञ्जमद्यामिषसक्तदृष्टिं कालार्देन ॥ उग्रवादिनं रक्तत्रस्त-
 नेत्रमन्नाभिलाषमुदकं प्रार्थयमानमौकिरेण ॥ सत्यवादिनं परिवेषि-
 नं धूपगंधमाल्यरतिमतिनिद्रालुं वेतालैः ॥ अप्रसन्नदृष्टिं चलनेत्रप-
 क्षमाणं दीनवदनं संशुष्कतालुमतिनिद्रालुं प्रतिहतवाचमपसव्यवस्त्र-
 मल्पाग्निमरोचकिनं तिलगुडमांसरुचिं वा पितृग्रहेण ॥ ऋषिगुरुवृद्ध-
 सिद्धानामभिशापाभिध्यानानुरूपविहारव्याहाराहारं तद्ग्रहेण गृहीतं

विद्यादिति ॥ भवति चात्र ॥ लक्षयेज्ज्ञानविज्ञानवाक्चेष्टाबलपौरुषं ॥ पुरुषे ऽपौरुषं यत्र तत्र भूतग्रहं वदेत् ॥ कुमारवृन्दानुगतं नम्रमुद्धतमूर्द्धजं ॥ अस्वस्थमनसं दीर्घकालिकं सग्रहं त्यजेत् ॥ इति भूतविज्ञानं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अथातो भूतप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ भूतं जयेदाहिंसेच्छं जप-होमबलिब्रतैः ॥ तपःशीलसमाधानदानज्ञानदयादिभिः ॥ हिंगुव्योषालनेपालीलशुनार्कजटाजटाः ॥ अजलोमी सगोलोमी भूतकेशी वचा बला ॥ कुकुटी सर्पगंधाख्या तिलाः कालविषाणिके ॥ वज्र-प्रोक्ता वयस्था च शृंगी मोहनवलयपि ॥ स्रोतोजांजनरक्षोघ्नं रक्षो-घ्नं चान्यदौषधं ॥ खराश्वश्वविदुष्ट्रक्ष्णगोधानकुलशल्यकान् ॥ द्वी-पिमार्जारगोसिंहव्याघ्रसामुद्रसत्वतः ॥ चर्मपित्तद्विजनखान् वीर्य-स्मिन् साधयेद्दृतं ॥ पुराणमथवा तैलं नवं तत्पाननस्ययोः ॥ अ-भ्यंगे च प्रयोक्तव्यमेषां चूर्णं च धूपने ॥ एभिश्च गुलिकां युञ्ज्या-दंजने सावपीडने ॥ प्रलेपे कल्कमेतेषां काथं च परिषेचने ॥ प्रयो-गोऽयं ग्रहोन्मादान् सापस्मारान् शमं नयेत् ॥ गजाब्हापिप्पलीमू-लव्योषामलकसर्षपान् ॥ गोधानकुलमार्जारक्ष्णपित्तप्रपेषितान् ॥ नावनाभ्यंगसेकेषु विदधीत ग्रहापहान् ॥ अश्वश्वश्वतरोलूककंकगृ-ध्रशृगालजा ॥ अविखरोध्रवराहाश्च तथा तैलं विपाचयेत् ॥ पिष्टया बस्त-मूत्रेण नावनादिषु पूजितं ॥ शिरीषपुष्पं लशुनं शुंठी सिद्धार्थकत्वचा ॥ मंजिष्ठा द्वे निशे रुष्णा बस्तमूत्रेण पेषयेत् ॥ छायाशुष्का कृता वर्त्तिर्म-त्स्यपित्तद्रुतां ऽजनं ॥ नक्तमालफलं व्योषं बिल्वस्योनाकयोर्जटा ॥ हरिद्रे च कृता वर्त्तिः पूर्ववन्नयनांजनं ॥ वयस्था हिंगु कटुका षड्रथा सैधवं तथा ॥ सिद्धार्थकवचाहिंगुं प्रयंगुरजनीद्वयं ॥ मंजिष्ठा श्वेतकटभी वरा श्वे-ता ऽद्रिकर्णिका ॥ निवस्य पत्रं बीजं तु नक्तमालकरंजयोः ॥ सु-

राव्हं त्र्यूषणं सर्पिर्गोमूत्रे तैश्चतुर्गुणे ॥ सिद्धं सिद्धार्थकं नाम पाने
 नस्ये च योजितं ॥ ग्रहान् सर्वाञ्जिह्वंत्याशु विशेषादामुरान् ग्रहान्
 ॥ कृत्यालक्ष्मीविषोन्मादज्वरापस्मारपाप्मजित् ॥ एभिरेवौषधैर्बस्त-
 वारिणा कल्पितोऽगदः ॥ पाननस्यांजनालेपस्नानोद्घर्षणयोजितः ॥
 गुणैः पूर्ववदुद्दिष्टो राजद्वारे च सिद्धिरुत् ॥ सिद्धार्थकव्योषवचा-
 श्वगंधानिशाहयं हिंगु पलांदुकंदः ॥ बीजं करंजात् कुसुमं शिरी-
 षात्फलं च वल्कश्च कपित्थवृक्षात् ॥ समाणिमथं सनतं सकुष्टं
 श्योनाकमूलं कटभी सिता च ॥ बस्तस्य मूत्रेण सुभावितां त-
 प्तिन्तेन गव्येन गुडान् विदध्यात् ॥ दुष्टव्रणोन्मादतमोनिशांधा-
 नुद्धक्कान् वारिनिमग्नेदेहान् ॥ दिग्धाहतान् दर्पितसर्पदष्टान् ते
 साधयंत्यंजनपाननस्यैः ॥ कार्पासास्थिमयूरपत्रवृहतीनिर्माल्यपिंडी-
 तकत्वग्वांशीवृषदंशविट्पुषवचाकेशाहिनिर्मोचनैः ॥ नागेंद्रद्विजशृंग-
 हिंगुमरिचैस्तुल्यं कृतं धूपनं स्कंदोन्मादपिशाचराक्षससुरावेशग्रहघ्नं
 परं ॥ त्रिकटुकदलकुंकुमग्रंथिकक्षारसिंहीनिशादारुसिद्धार्थयुग्मांबु-
 शकाह्वयैः सितलशुनफलत्रयोशीरतिक्तावचातुत्थयष्टीबलालोहितै-
 लाशिलापद्मकैः ॥ दधितगरमधूकसारप्रियाह्वाविषाख्याविषातार्क्ष्य-
 शैलैः सचव्यामयैः कल्कितैर्घृतमनवर्मशेषमूत्रांशसिद्धं मतं भूत-
 रावाहयं पानतस्तद्ग्रहघ्नं परं ॥ नतमधुककरंजलाक्षापटोलीसमं-
 गावचापाटलीहिंगुसिद्धार्थसिंहीनिशायुग्लतारोहिणीबदरकटुफलत्रि-
 काकांडदारुक्रमिघ्नाजगंधामरांकोलकोशातकीशिग्रुनिंबांबुदेन्द्राह्वयैः ॥

१ नस्येलेपैरिति पाठः २ निर्माल्यं महादेवसंबंधि ३ स्कंदाः स्कंदपरिचारकाः
 न तु स्कंदः ॥ यदुक्तं ॥ स्कंदग्रहा भवत्यष्टौ स्कंदतुल्यपराक्रमाः ॥ बालान् गृण्हीतुं
 ते तावद्यावद्वर्षाणि षोडशेति प्राचीनपुस्तके टिप्पणं ॥ ४ अशेषमूत्राणां गोमूत्रादीनाम-
 शैः भागैः सिद्धं ५ दंडकमिदं वृत्तं चंडवृष्टिप्रयातं ॥

गदशुकतरुपुष्पबीजोग्रयष्टयद्रिकर्णानिकुंभाग्निबिल्वैः समं कल्कितै
 मूत्रवर्गेण सिद्धं घृतं विधिविनिहितमाशु सर्वैः क्रमेर्योजितं हन्ति स-
 र्वग्रहोन्मादकुष्ठज्वरांस्तन्महाभूतरावं स्मृतं ॥ ग्रहा गृह्णन्ति ये येषु
 तेषां तेषु विशेषतः ॥ दिनेषु बलिहोमादीन्प्रयुंजीत चिकित्सकः ॥
 स्नानवस्त्रवसामांसमद्यक्षीरगुडादि च ॥ रोचते यद्यदा येभ्यस्तत्तेषा-
 माहरेत्तदा ॥ रत्नानि गंधमाल्यानि बीजानि मधुसर्पिणी ॥ भक्ष्या-
 श्च सर्वे सर्वेषां सामान्यो विधिरित्ययं सुरर्षिगुरुद्वेभ्यः सिद्धेभ्यश्च-
 सुरालये ॥ दिश्युत्तरस्यां तत्रापि देवायोपहरेद्वलिं ॥ पश्चिमायां
 यथाकालं दैत्यभूताय चत्वरे ॥ गंधर्वाय गवां मार्गे सवस्त्राभरणं ब-
 लिं ॥ पितृनागग्रहे नद्यां नागेभ्यः पूर्वदक्षिणे ॥ यक्षाय यक्षायतने
 सरितो वा समागमे ॥ चतुष्पथे राक्षसाय भीमेषु गहनेषु च ॥ रक्ष-
 सां दक्षिणस्यां तु पूर्वस्यां ब्रह्मरक्षसां ॥ शून्यालये पिशाचाय प-
 श्चिमां दिशमास्थिते ॥ शुचिशुक्लानि माल्यानि गंधाः क्षैरेयमोदनं
 ॥ दधि छत्रं च धवलं देवानां बलिर्णिष्यते ॥ हिंगुसर्पपङ्कथाव्यो
 पैरर्द्धपलोन्मितैः ॥ चतुर्गुणे गवां मूत्रे घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ तत्पा-
 ननावनाभ्यंगैर्देवग्रहविमोक्षणं ॥ नस्यांजनं वचाहिंगुलशुनं बस्तवा-
 रिणा ॥ दैत्ये बलिर्बहुफलः सोशीरकमलोत्पलः ॥ नागानां सुमनो-
 लाजगुडापूपगुडौदनैः ॥ परमान्नमधुक्षीरकृष्णमृन्नागकेसरैः ॥ वचा-
 पद्मपुरोशीररक्तोत्पलदलैर्बलिः ॥ श्वेतपत्रं च रोध्रं च तगरं नागस-
 र्पपाः ॥ शीतेन वारिणा पिष्टं नावनांजनयोर्हितं ॥ यक्षाणां
 क्षीरदध्याज्यमिश्रकौदनगुगुलु ॥ देवदारूत्पलं पद्ममुशीरं वस्त्र-
 कांचनं ॥ हिंरण्यं च बलिर्योज्यो मूत्राज्यक्षीरमेकतः ॥ सिद्धं-
 पलोन्मितं पाननावनाभ्यंजने हितं ॥ हरीतकी हरिद्रे द्वे लशु-

१ इदमपि दंडकं व्यालाख्यं २ राक्षसशब्देनेह ब्रह्मराक्षसो गृह्यते इत्यरुणदत्तः
 ३ श्वेतपुडरीकं

नो मरिचं वचा ॥ निंबपत्रं च बस्तांबुकलिकतं नावनांजनं ॥
 ब्रह्मरक्षोबलिः पक्वं यवानां पूर्णमाढकं ॥ तोयस्य कुंभं पललं छत्रं व-
 स्त्रविलेपनं ॥ गायत्रीविंशतिपलकाथेऽर्द्धपलिकैः पचेत् ॥ त्र्यूषणत्रि-
 फलाहिङ्गुषड्भुंथामिशिसर्षपैः ॥ सनिंबपत्रलशुनैः कुडवान् सप्त सर्पिषः ॥
 गोमूत्रे त्रिगुणे पाननस्याभ्यंगेषु तद्धितं ॥ रक्षसां पललं शुक्लं कुसु-
 मं मिश्रकौदनः ॥ बलिः पक्काममांसानि निष्पावा रुधिरोक्षिताः ॥ नक्त-
 मालशिरीषत्वङ्मूलपुष्पफलानि च ॥ तद्वच्च रुष्णपाटल्या बिल्वमूलं क-
 टुत्रिकं ॥ हिङ्गिन्द्रयवसिद्धार्थलशुनामलकीफलं ॥ नावनांजनयोर्घो-
 ज्यो बस्तमूत्रयुतोऽगदः ॥ एभिरेव घृतं सिद्धं गवां मूत्रे चतुर्गुणे ॥
 रक्षोग्रहान्वारयते पानाभ्यंजननावनैः ॥ पिशाचानां बलिः सीधुपि-
 ण्याकपललं दधि ॥ मूलकं लवणं सर्पिः प्रभूतौदनयावकं ॥ हरिद्रा-
 द्वयमंजिष्ठामिशिसैधवनागरैः ॥ हिङ्गुप्रियङ्गुत्रिकदुरसोनत्रिफलावचा
 ॥ पाटलाश्वेतकटभीशिरीषकुसुमैर्घृतं ॥ गोमूत्रपादिकं सिद्धं पाना-
 भ्यंजनयोर्हितं ॥ बस्तांबुपिष्टैस्तैरेव योज्यमंजननावनं ॥ देवर्षिपितृ-
 गंधर्वे तीक्ष्णं नस्यादि वर्जयेत् ॥ सर्पिःपानादि मृद्वस्मिन् भैषज्यमव-
 चारयेत् ॥ ऋते पिशाचात् सर्वेषु प्रतिकूलं च नाचरेत् ॥ सवैद्यमातुरं
 घ्नति कुद्धास्ते हि महौजसः ॥ ईश्वरं द्वादशभुजं नाथमार्याविलोकि-
 तं ॥ सर्वव्याधिचिकित्सं च जपन् सर्वग्रहान् जयेत् ॥ तथोन्मादानप-
 स्मरानन्यं वा चित्तविष्टवं ॥ महाविद्यां च मायूरीं शुचिः संश्रावये-
 त्सदा ॥ भूतेशं पूजयेत् स्थाणुं प्रमथाख्यंश्च तद्गणान् ॥ जपन् सि-
 द्धांश्च तन्मंत्रान् ग्रहान् सर्वानपोहति ॥ यच्चानंतरयोः किञ्चिद्दृश्यते-
 ऽध्याययोर्हितं ॥ यथोक्तमिह तत्सर्वं प्रयुंजीत परस्परं ॥ इति भूत-
 प्रतिषेधो नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अथातउन्मादप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ षडुन्मादा भवन्ति वात-
 पित्तकफसन्निपाताधिविषनिमित्ताः ॥ तत्रोन्मादो नाम यदुन्मार्गैः
 शारीरमानसैर्दोषैर्मनसो मादनं ॥ तेषांपुनरुन्मार्गगत्वे हेतुः समलं विकृ-
 तोपहितमहितमनुचितमन्नपानविधिनिरपेक्षमाहारजातमत्युपक्षीणदे-
 हानां व्यवायव्याधिवेगसमुद्गमे विषमशरीरचेष्टोपसेवा देवद्विजगुरुलंघ-
 नं वा रागद्वेषजनिताभिराधिभिर्मनोविघातो विषोपविषगरोपयोगात्
 ॥ एभिर्हीनसत्वस्य मनस्युपहते बुद्धौ प्रचलितायामत्युदीर्णत्वादोषाः
 प्रकुपिता हृदयमुत्सृज्य मनोवहानि स्रोतांस्यावृत्य जनयंत्युन्मादं
 ॥ तत्र शिरसः शून्यता चक्षुषोऽस्वस्थत्वं स्वनः कर्णयोरुच्छासाधि-
 क्यमास्यस्त्रवणमन्नानभिलाषोऽरोचकोऽविपाको हृदयग्रहोऽस्थाने
 ध्यानायाससंमोहोद्देगाः सततं रोमहर्षो ज्वरोऽभीक्षणमभीक्षणमुन्मत्त-
 चित्तत्वमर्दिताकृतिकरणं व्याधेः स्वप्ने च दर्शनमभीक्षणं भ्रान्तचलि-
 तानवस्थितानामप्रशस्तानां च रूपाणां तिलपीडकचक्राधिरोहणं
 वातकुंडलिकाभिरुन्मथनं निमज्जनं कलुषाणामभिसामावर्तैषु
 चक्षुषोश्चापतपर्णमिति दोषनिमित्तानामुन्मादानां पूर्वरूपाणि ॥
 ततोऽनंतरमुन्मादाभिनिर्वृत्तिरेव ॥ तस्य सामान्यलिंगं मनोबु-
 द्धिस्मृत्यादिसंप्रमोहः ॥ ततश्च देहो हतसारथिरिव रथो ऽकर्ण-
 धारइव चाप्सु प्लवः सुखदुःखाचारधर्माधर्मप्रलुप्तोऽकस्माद्भवति ॥
 तत्र वातादस्थानस्मितहसितनृत्यगीतवादित्रवागंगविक्षेपरोदनक्रोश-
 नास्फोटनानि पर्यटनमजस्रमास्यात्फेनागमो यानमयानैरलंकरणम-
 नलंकारिकैर्द्रव्यैर्लोभोऽभ्यवहार्ये लब्धे चावमानस्तीव्रं मात्सर्यं का-
 र्श्यं पारुष्यमुत्पिंडितारुणाक्षिता जीर्णोऽन्ने च गदत्वं ॥ पित्तात्क्रोध-
 संतर्जनमकस्मान्मुष्टिलोष्टकाष्ठशस्त्रैरभिद्रवणं नम्रताप्रच्छाद्यशिशि-
 राभिरतिरुदकाभिलाषः संतापः पीतावभासत्वमनिमित्तं ज्वलितज्वा-
 लौघशंका ऽन्धि तारकादर्शनं ताम्रहरितहारिद्रसंरन्धाक्षित्वं ॥ कफा-

दल्पवाक्चेष्टाहारत्वमरोचको वमथुरुष्णसेवा लालासिंघाणकस्त्रवणं
 रहःकामता स्त्रीप्रियत्वं निद्रा बीभत्सत्वं शौचद्वेषः श्वयथुरास्ये
 शुक्लस्तिमितमलाविलाक्षिता भुक्ते रात्रौ च बलत्वमिति ॥ भवति-
 चात्र ॥ सर्वायतनसंस्थानं सन्निपाते तदात्मकं ॥ उन्मादं दारुणं
 विद्यातं भिषक् परिवर्जयेत् ॥ धनकांतादिनाशेन दुःसहेनाभिषंग-
 वान् ॥ पांडुर्दीनो मुहुर्मुह्यन् हाहेति परिदेवते ॥ रोदित्यकस्मा-
 न्म्रियते तद्गुणान्बहुमन्यते ॥ शोकक्लिष्टमना ध्यायेज्जागरूको
 विचेष्टते ॥ विषेण श्याववदनो नष्टच्छायाबलेंद्रियः ॥ वेगांतरेऽ-
 पि संभ्रांतो रक्ताक्षस्तं विवर्जयेत् ॥ अथानिलजउन्मादे स्नेहपानं
 प्रयोजयेत् ॥ पूर्वमावृतमार्गं तु सस्नेहं मृदु शोधनं ॥ कफपित्तभ-
 वेप्यादौ वमनं सविरेचनं ॥ स्निग्धस्निन्नस्य बस्तींश्च शिरसश्च विरे-
 चनं ॥ तथाऽस्य शुद्धदेहस्य प्रसादं लभते मनः ॥ स्नेहकाले च
 वातोत्थे तैलं शैरीषमिष्यते ॥ महाकल्याणकं पैत्ते पंचगव्यं कफो-
 द्भवे ॥ इत्थमप्यनुवृत्तौ च तीक्ष्णं नावनमंजनं ॥ हर्षणाश्वास-
 नोन्नासभयताडनतर्जनं ॥ अभ्यंगोद्वर्तनालेपधूपान् पानं च सर्पिषः
 ॥ युंज्यात्तानि हि शुद्धस्य नयंति प्रकृतिं मनः ॥ हिंगुसौवर्चलव्यो-
 षैर्द्विपलांशैर्घृताढकं ॥ सिद्धं समूत्रमुन्मादभूतापस्मारनुत्परं ॥ द्वौ
 प्रस्थौ स्वरसाद्वाह्या घृतप्रस्थं च साधितं ॥ व्योषश्यामात्रिद्विबी-
 शंखपुष्पीनृपद्रुमैः ॥ ससमलाकमिहरैः कल्कितैरक्षसंमितैः ॥ प-
 लवृद्ध्या प्रयुंजीत परं मात्रा चतुष्पलं ॥ उन्मादकुष्ठापस्मारहरं बं-
 ध्यासुतप्रदं ॥ वाक्स्वरस्मृतिमेधाकृद्भ्रमं ब्राह्मीघृतं स्मृतं ॥ वरा-
 विशालारोर्ध्रैलादेवदार्वैलवालुकैः ॥ दिसारिवाद्विरजनीद्विस्थिराफलि-
 नीनतैः ॥ बृहतीकुष्ठमंजिष्ठानागकेसरदाडिमैः ॥ बेलतालीसपत्रैला-
 मालतीमुंकुलोत्पलैः ॥ रुदंतीपद्मकहिमैः कर्पाशैः सर्पिषः पचेत् ॥

प्रस्थं भूतग्रहोन्मादकासापस्मारपाप्मनुत् ॥ पांडुकंडूविषे शोषे मे-
हे मोहे ज्वरे गरे ॥ अरेतस्यप्रजसि वा दैवोपहतचेतसि अमे-
धसि स्वलद्वाचि स्मृतिकामेऽल्पपावके ॥ बल्यं मंगल्यमायुष्यं
कांतिसौभाग्यपुष्टिदं ॥ कल्याणकमिदं सर्पिः श्रेष्ठं पुंसवनेषु च ॥
एभ्यो द्विसारिवादीनि जले पक्त्वैकविंशतिं ॥ रसे तस्मिन् पचेत्सर्पिर्गृ-
ष्टिक्षीरचतुर्गुणं ॥ वीराद्विमेदाकाकोलीकपिकच्छुविषाणिभिः ॥ शू-
र्पणीयुतैरेतन्महाकल्याणकं परं ॥ बृंहणं सन्निपातघ्नं पूर्वस्मादधि-
कं गुणैः ॥ जटिला पूतना केशी चौरटी मर्कटी वचा ॥ त्रायमाणा-
जंया वीर्य चौरकः कटुरोहिणी ॥ कायस्था सूकरी छेत्री सौति-
च्छत्रा पल्लकषा ॥ महापुरुषदंता च वैद्यस्था नाकुलीद्वयं ॥ कटं-
भरा वृश्चिकाली शालीपर्णी च तैर्घृतं ॥ सिद्धं चानुर्थिकोन्मादग्रहा-
पस्मारनाशनं ॥ महापैशाचकं नाम घृतमेतद्यथाऽमृतं ॥ बुद्धिमे-
धास्मृतिकरं बालानां चांगवर्द्धनं ॥ लशुनानां शतं त्रिंशदभयायू-
षणात्पलं ॥ गव्यचर्ममषीप्रस्थो द्वादकं क्षीरमूत्रयोः ॥ पुराणस-
र्पिषः प्रस्थमेभिः सिद्धं प्रयोजयेत् ॥ हिंगुचूर्णपलं शीते दत्त्वा च म
धुमानिकां ॥ तद्दोषागंतुसंभूतानुन्मादान्विषमज्वरान् ॥ अपस्मारां
श्च हंत्याशु पानाभ्यंजननावनैः ॥ केवलं सिद्धमेभिर्वा घृतमुत्तममा-
त्रया ॥ पुराणं पाययेत्त्वेन श्वश्रे रुंध्याद्दृहेऽथवा ॥ एतानौषधवर्गा-
न्वा विधेयत्वमगच्छति ॥ अंजनोद्वर्तनालेपनावनादिषु योजयेत् ॥
अश्वगंधाऽजगंधोग्रगंधालशुनसर्पपैः ॥ राम्राकायस्थगोलोमीयुक्तै-
स्तैलं विपाचयेत् ॥ गोमूत्रसदृशं पाननस्याभ्यंगानुवासनैः ॥ सर्वौ

१ सकृत्प्रसूतागौर्गृष्टिरिति कोशः ॥ २ मांसी ३ हरीतकी ४ गंधमांसी ५ प-
त्रचारिणी ६ कपिकच्छूः ७ अर्राणकः ८ काकोली ९ चंडा १० धात्री ११ बुद्ध-
दारकः १२ धान्यकं १३ शतपुष्पा १४ लाक्षा १५ शतावरी १६ क्षीरकाकोली १७
सर्पाक्षी सर्पगंधा च १८ उग्रगंधं पुराणं स्यादश्ववर्षस्थितं, घृतं ॥ लाक्षारसनिभं
शीतं तद्धि सर्वग्रहापहमिति चरके

न्मादग्रहालक्ष्मीपापापस्मारनाशनं ॥ शिरीषो मधुकं हिंगु लशुन-
स्तगरं वचा ॥ कुष्ठं च वस्तमूत्रेण पिष्टं स्यान्नावनांजनं ॥ तद्वद्बो
षं हरिद्रे द्वे मंजिष्ठा हिंगु सर्षपाः ॥ शिरीषबीजं चोन्मादग्रहापस्मार-
नाशनं ॥ ब्राह्मीमैत्रीं विडंगानि व्योषं हिंगु जटां मुरां ॥ रास्त्रां वि-
षघ्नां लशुनं विशल्यां सुरसां वचां ॥ ज्योतिष्मतीं नागविन्नामनं-
तां सहरीतकीं ॥ कांक्षीं च हस्तिमूत्रेण पिष्ट्वा छायाविशोषिता ॥
वर्तिनस्यांजनालेपधूपैरुन्मादसूदनी ॥ पिष्ट्वा फलान्यपामार्गाद्विगुलं
हिंगुपात्रिकां ॥ वर्तिर्गोक्रोष्टुपित्तेन मरिचाद्धाशकांजनं ॥ उन्माद-
भूतापस्माररोगेषु त्रिषु योजयेत् ॥ अत्रपीडाश्च विविधाः सर्षपस्नेहसंयु-
ताः ॥ कटुतैलेन चाभ्यंगो ध्मापयेच्चास्य तद्रजः ॥ सहिगुस्तीक्ष्ण
धूमश्च सूत्रस्थानोदितो हितः ॥ शृगालशल्यकोलूकजलौकावृकबस्त्रजैः
॥ मूत्रपित्तशकल्लोमनखचर्मभिराचरेत् ॥ धूपधूमांजनाभ्यंगप्रदेहपरिषे-
चनं ॥ धूपयेत्सततं चैव श्वगोमत्स्यैः सुपूतिभिः ॥ वातश्लेष्मात्मके प्रायः
पैत्तिके तु प्रशस्यते ॥ तिक्तकं जीवनीयं च सर्पिः स्नेहश्च मिश्रकः ॥
शीतानि चान्नपानानि मधुराणि लघूनि च ॥ विध्येच्छिरां यथोक्तां
वा तृप्तं मेद्यामिषस्य वा ॥ निवाते शाययेदेनं मुच्यते मतिविभ्रमात्
॥ प्रक्षिप्यासलिले कूपे शोषयेद्वा बुभुक्षया ॥ आश्वासयेन्मुहूर्तं वा
वाक्यैर्धर्मार्थसंहितैः ॥ ब्रूयादिष्टविनाशं वा दर्शयेदद्भुतानि वा ॥ बद्धं
सर्षपतैलाक्तं न्यसेच्चोत्तानमातपे ॥ कपिकच्छ्वाऽथवा तसैर्लोहतैलज-
लैः स्पृशेत् ॥ कशाभिस्ताडयित्वा वा बद्धं श्वश्रे विनिक्षिपेत् ॥ अथ-
वा वीतशस्त्राभ्रमजने संतमसे गृहे ॥ सर्पेणोद्धृतदंष्ट्रेण दातैः सिंहैर्गजै-

१ तथा ऽस्योन्मादिनः तच्चूर्णं सर्षपचूर्णं घ्राणे आध्मापयेत् २ शस्त्रादिवर्जिते भवने
वा बध्वा निक्षिपेत् ॥ ननु चैकस्य शून्यगृहे स्थितिरुन्मादहेतुरुक्तः ॥ यच्च यस्य निदानं
तदेव तस्य कथं चिकित्सितं स्यात् ॥ नैषदोषस्तदर्थकारिभेषजत्वात् ॥ तदर्थकारिणि
हि भेषजे यदेव निदानं तदेव औषधं ॥ यथा तुच्छदग्धेऽग्निप्रतपनं मदात्यये मद्य-
पानमिति तद्वदिहान्यवर्गतव्यभित्यरुणदत्तेन सर्वांगसुंदरायामुक्तं

श्च तं ॥ त्रासयेच्छस्त्रहस्त्रैर्वा किरातारातितस्करैः ॥ अथवा राजपुरु-
षा बहिर्नीत्वा सुसंयतं ॥ भीषयेद्युर्वधेनैनं तर्जयंतो नृपाज्ञया ॥ देह-
दुःखभयेभ्यो हि परं प्राणभयं मतं ॥ तेन याति शमं तस्य सर्वतो
विभ्रुतं मनः ॥ सिद्धा क्रिया प्रयोज्येयं देशकालाद्यपेक्षया ॥ इष्टद्र-
व्यविनाशात्तु मनो यस्योपहन्यते ॥ तस्य तत्सदृशप्राप्तिसांत्वाश्वासैः
शमं नयेत् ॥ कामशोकभयक्रोधहर्षैर्ष्यालोभसंभवान् ॥ परस्परप्रति-
द्वन्द्वैरेभिरेव शमं नयेत् ॥ भूतानुबंधमीक्षेत प्रोक्तलिंगाधिकारुतं ॥ य-
द्युन्मादे तदा कुर्याद्भूतनिर्दिष्टमौषधं ॥ बलिं च दद्यात्पललं यावकं
सक्तु पिंडिकां ॥ स्निग्धं मधुरमाहारं तंदुलान् रुधिरोक्षितान् ॥ पक्वाम-
कानि मांसानि सुरामैरेयमासवं ॥ अतिमुक्तस्य पुष्पाणि जात्याः
सहचरस्य च ॥ चतुष्पथे गवां तीर्थे नदीनां संगमेषु च ॥ निवृ-
त्तामिषमद्यो यो हिताशी प्रयतः शुचिः ॥ निजागंतुभिरुन्मादैः स-
त्ववान्न स युज्यते ॥ प्रसाद इन्द्रियार्थानां बुद्ध्यात्ममनसां तथा ॥
धातूनां प्रकृतिस्थत्वं विगतोन्मादलक्षणं ॥ इत्युन्मादप्रतिषेधो नाम
नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

अथातोऽपस्मारप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ स्मृत्यपायो ह्यपस्मारः
स धीसत्वाभिसंज्ञवात् ॥ जायतेऽभिहते चित्ते चिंताशोकमयादिभिः
॥ उन्मादवत्प्रकुपितैश्चित्तदेहगतैर्मलैः ॥ हते सत्वे हृदि व्याप्ते संज्ञावा-
हिषु खेषु च ॥ तमोविशन्मूढमतिर्बीभत्साः कुरुते क्रियाः ॥ दं-
तान् खादन् वमन् फेनं हस्तौ पादौ च विक्षिपन् ॥ पश्यन्नसंति
रूपाणि प्रस्खलन् पतति क्षितौ ॥ विजिह्वाक्षिभ्रुवो दोषवेगेऽती-
ते विबुध्यते ॥ कालान्तरेण स पुनश्चैवमेवं विचेष्टते ॥ अपस्मार-
श्चतुर्भेदो वाताद्यैर्निचयेन च ॥ रूपमुत्पत्त्यमानेऽस्मिन् हृत्कंपः
शून्यता भ्रमः ॥ तमसो दर्शनं ध्यानं भ्रूयुदासोऽक्षिवैकृतं ॥ अ-
शब्दग्रहणं स्वेदो लालासिंघाणकस्तुतिः ॥ अविपाकोऽरुचिर्मूर्च्छा

कुक्ष्याटोपो बलक्षयः ॥ निद्रानाशोऽगमर्दस्तृट् स्वप्ने गानं सनर्त्तनं ॥
 पानं तैलस्य मद्यस्य तयोरेव च मेहनं ॥ तत्र वातात्स्फुरत्सक्थिः
 प्रपतंश्च मुहुर्मुहुः ॥ अपस्मरति संज्ञां च लभते विस्वरं रुदन् ॥
 उत्पिण्डिताक्षः श्वसिति फेनं वमति कंपते ॥ आवित्थ्याति शिरो
 दंतान् दशत्याध्मातकंधरः ॥ परितो विक्षिपत्यंगं विषमं विनतांगु-
 लिः ॥ रूक्षश्यावारुणाक्षित्वङ्गुखास्यः रुष्णमीक्षते ॥ चपलं परुषं
 रूक्षं विरूपं विकृताननं ॥ अपस्मरति पित्तेन मुहुः संज्ञां च विंदति
 ॥ पीतफेनाक्षिवक्त्रवगास्फालयति मेदिनीं ॥ भैरवादीप्तरूपितरू-
 पदर्शी तृषान्वितः ॥ कफाच्चिरेण ग्रहणं चिरेणैव विबोधनं ॥ चे-
 ष्टाऽल्पा भूयसी लाला शुक्लनेत्रनखास्यता ॥ शुक्लाभरूपदर्शित्वं
 सर्वालिंगं तु वर्जयेत् ॥ अथावृतानां धीचित्तद्वत्त्वानां प्राक् प्रबो-
 धनं ॥ तीक्ष्णैः कुर्यादपस्मारे कर्मभिर्वमनादिभिः ॥ वातिकं वस्ति
 भूयिष्ठैः पैत्तं प्रायो विरेचनैः ॥ श्लैष्मिकं वमनप्रायैरपस्मारमुपा-
 चरेत् ॥ वमनं मदनं लंबाविशालारिष्टकौटजं ॥ रेको मूत्रं त्रिवृ-
 च्छामा द्रवंती सप्तला गुडा ॥ दशमूलबलारास्त्रासरलामरदारुभिः ॥
 यवकोलकुलत्थैश्च समूत्रक्षारसैधवैः ॥ आस्थापनं प्रयुंजीत हिंगुखे-
 हसमन्वितैः ॥ एभिरन्यैश्च वातघ्नैः कटुतैलं प्रसाधितं ॥ वाताप-
 स्मारशमनं नस्याभ्यंगानुवासनैः ॥ सर्वतः परिशुद्धस्य सम्यगा-
 श्वासितस्य च ॥ अपस्मारविमोक्षार्थं योगान्संशमनान् शृणु ॥
 गोमयस्वरसक्षीरदधिमूत्रशृतं हविः ॥ अपस्मारज्वरोन्मादकामलांत-
 करं पिबेत् ॥ द्विपंचमूलत्रिफलाद्विनिशाकुटजत्वचः ॥ सप्तपर्णम-
 पामार्गं नीलिनीं कटुरोहिणीं ॥ शम्याकपुष्करजटाफलगुमूलदुराल-
 भाः ॥ द्विपलानि जलद्रोणे पक्त्वा पादावशेषिते ॥ भार्गवीपाठाऽऽ-

१ तैलमूत्रयोर्महनं मूत्रघ्नं

ढकीकुंभनिकुंभव्योषरोहिषैः ॥ मूर्वाभूतीकभूनिंबश्रेयसीसारिवा-
 द्वयैः ॥ मदयंत्यग्निनिचुलैरक्षांशैः सर्पिषः पचेत् ॥ प्रस्थं तद्द्रव्यैः
 पूर्वैः पंचगव्यमिदं महत् ॥ ज्वरापस्मारजठरभगंदरहरं परं ॥ शो-
 फार्शःकामलापांडुगुल्मकासक्षेयापहं ॥ शिरीषपुष्पपत्रत्वक्क्षीरिमू-
 लतुलाद्वयं ॥ वरुणैरंडश्यामाकदशमूलाटरूपकं ॥ शतावरीबला-
 रास्त्रामुषवीपारिभद्रकं ॥ मुरुंगीवज्जुलं दंतीककुभं सपुनर्नवं ॥ रो-
 हिषस्य जटां पुष्पं करघातमयूरकं ॥ शताद्धीशं पृथक्द्राक्षाला-
 क्षामिशिवरायवान् ॥ सकोलान्सकुलत्थांश्च पृथग्द्राढकोन्मितान् ॥
 द्विशतं पिशिताद्रव्याच्छागाद्वा तत्पचेदपां ॥ द्रोणैर्द्वात्रिंशताष्टां-
 शशेषेण च विपाचितं ॥ तैलद्रोणं दधिवहे श्लक्ष्णपिष्टैश्च
 पालिकैः ॥ पाठासमंगाद्विनिशाचेतकीचंदनद्वयैः ॥ एलाजलोत्पल-
 बलाश्वदंष्ट्रासारिवाघनैः ॥ मंजिष्ठाकुष्ठमधुकरोधरास्त्राकुटन्तैः ॥
 शठीशिरीषकुमुमनतनागासनाह्वयैः ॥ वरांगजोंगपत्तंगविडगैः सप्रि-
 यंगुभिः ॥ मुरुंगीपत्रनलदमेध्यकुंदनखाह्वयैः ॥ तिलपर्ण्या च तत्पा-
 नबस्त्यभ्यंजननावनैः ॥ अपस्मारग्रहोन्मादान्सशोषविषमज्वरान् ॥
 योनिशुक्रामयान् गुल्मप्रमेहं पांडुतागदं ॥ वातशोणितवीसर्पपक्षाघा-
 तार्दितादिकान् ॥ सर्वान्मारुतजान् रोगान्विशेषाद्विषवातजान् ॥
 निहन्ति कर्मणां कृत्यां मूलदंष्ट्राविषं गरं ॥ रसायनानां प्रवरं मेध्यं
 वाजीकरं परं ॥ ब्राह्मीरसवचाकुष्ठशंखपुष्पीशृतं घृतं ॥ पुराणं
 मेध्यमुन्मादालक्ष्म्यपस्मारपाप्मजित् ॥ तैलप्रस्थं घृतप्रस्थं जी-
 वनीयैः पलोन्मितैः ॥ क्षीरद्रोणे पचेत्सिद्धमपस्मारविमोक्षणं ॥
 कंसे क्षीरेक्षुरसयोः काश्मर्येऽष्टगुणे रसे ॥ कार्षिकैर्जीवनीयैश्च सर्पिः
 प्रस्थं विपाचयेत् ॥ वातपित्तोद्भवं क्षिप्रमपस्मारं नियच्छति ॥ त-
 द्दत्कासविदारीक्षुकुशकाथशृतं पयः ॥ मधुकद्विपले कल्के द्रोणे चा

मलकीरसात् ॥ तद्वत्सिद्धो घृतप्रस्थः पित्तापस्मारभेषजं ॥ कूष्मां-
 डकरसे सर्पिरष्टादशगुणे शृतं ॥ यष्टीकल्कमपस्मारहरं धीवाक्स्वर
 प्रदं ॥ कपिलानां गवां पित्तं नावनं परमं हितं ॥ श्वशृगालबिडा-
 लानां सिंहादीनां च पूजितं ॥ गोधानकुलनागानां पृषतर्क्षगवामपि
 ॥ पित्तेषु साधितं तैलं नस्येऽभ्यंगे च शस्यते ॥ त्रिफलाव्योषपी-
 तद्रुयवक्षारफणिज्जकैः ॥ श्यामापामार्गकारंजबीजैस्तैलं प्रसाधितं
 ॥ वस्तमूत्रे हितं नस्यं चूर्णं वा दापयेद्विषक् ॥ वृश्चिकालीबलाकु
 छभाङ्गीलवणपंचकान् ॥ कायस्थां शारदान्मुद्गानुशीरं जलदं यवा-
 न् ॥ व्योषं च वस्तमूत्रेण पिष्ट्वा वर्तिं प्रकल्पयेत् ॥ अपस्मार-
 गरोन्मादसर्पदष्टविषाशिते ॥ मुस्तावयस्थात्रिफलाकायस्थाहिङ्गुशा-
 द्वलैः ॥ व्योषमापयुतैर्मूत्रैर्वस्तमेषर्षभोद्भवैः ॥ हन्ति वर्त्तिरपस्मार-
 किलासविषमज्वरान् ॥ पुष्योद्धृतं शुनः पित्तमपस्मारघ्नमंजनं ॥
 तदेव सर्पिषा युक्तं धूपनं परमं मतं ॥ कटभीर्निबकट्टंगमधुशियुत्व-
 चां रसैः ॥ सिद्धं मूत्रसमैस्तैलमभ्यंगार्थं प्रशस्यते ॥ पलंकषाव-
 चापथ्यावृश्चिकाल्यकंसर्षपैः ॥ जटिलापूतनाकेशीनाकुलीहिङ्गुरोच-
 कैः ॥ लशुनातिरसाछत्राकुष्ठैर्विद्धिश्च पक्षिणां ॥ मांसाशिनां यथा-
 लाभं वस्तमूत्रे विपाचितं ॥ तैलमभ्यंजनं कार्यं तैश्च धूपनलेपनं ॥
 नकुलोलूकमार्जारगृध्रकीटाहिकाकजैः ॥ तुङ्गैः पक्षैः पुरीषैश्च धूपम-
 स्य प्रयोजयेत् ॥ काकोलीशिग्रुलवणाहिङ्गुपत्रीशिवाटिकाः ॥ केङ्क-
 र्यं चंदनं कृष्णां काकनासां ससर्षपां ॥ शुनः स्कंधास्थिनखरान् पशु-
 कांश्चेति पेषयेत् ॥ वस्तमूत्रेण पुष्यार्कैर्तैर्दिह्यात्धूपयेच्च तैः ॥ गोपु-
 च्छलोमभिर्दग्धैरथवा वस्तरोमभिः ॥ खरास्थिभिर्हस्तिनखैस्तद्दद्या
 मूत्रकाल्कितैः ॥ उद्धर्तनं सदा कुर्यान्मूत्रैश्च परिषेचनं ॥ आभिः क्रि-
 याभिः सिद्धाभिः हृदयं संप्रबुध्यते ॥ स्रोतांसि चास्य शुत्थ्यन्ति स्म

तिं संज्ञां च विंदति ॥ भूतानुबन्धेऽपस्मारे दोषलिंगाधिकाकृतौ ॥
 युंज्याद्यथास्वभूतोक्तां क्रियां दैवव्यपाश्रयां ॥ शीलयेत्तैललशुनं प-
 यसा वा शतावरीं ॥ ब्राह्मीरसं कुष्ठरसं वचां वा मधुसंयुतां ॥ समं
 कुद्वैरपस्मारो दोषैः शारीरमानसैः ॥ यज्जायते यतश्चैष महामर्मसमा-
 श्रयः ॥ तस्माद्रसायनैरेनं दुश्चिकित्स्यमुपाचरेत् ॥ तदार्त्तं चाग्नितो-
 यादेर्विषमाद्रक्षयेत् सदा ॥ मुक्तं मनोविकारेण त्वमित्थं कृतवानिति ॥
 न ब्रूयाद्विषयैरिष्टैः क्लिष्टं चेतोऽस्य बृंहयेत् ॥ ग्रहोपक्लिष्टदेहानां वि-
 भ्रांतस्मृतिचेतसां ॥ महास्नेहं प्रशंसति पानाभ्यंजनवस्तिभिः ॥ इत्य-
 पस्मारप्रतिषेधो नाम दशमोऽध्यायः ॥ ५० ॥ इति तृतीयं भूतवि-
 द्यातंत्रं संपूर्णं ॥ ३ ॥

भूतनाथांघ्रिपाथोजध्यानविध्वस्तपाप्मनां ॥ मनांसि न मनुष्याणा-
 मेनांसि समुपासते ॥

अथातो वर्त्मरोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ॥ सर्वरोगनिदानोक्तैरहि-
 तैः कुपिता मलाः ॥ अचक्षुष्यैर्विशेषेण प्रायः पित्तानुसारिणः ॥ सि-
 राभिरुर्ध्वं प्रसृता नेत्रावयवमाश्रिताः ॥ वर्त्म संधिं सितं रुष्णं दृष्टिं वा
 सर्वमक्षि वा ॥ रोगान्कुर्युश्चलस्तत्र प्राप्य वर्त्माश्रयाः सिराः ॥ सुप्तोत्थि-
 तस्य कुरुते वर्त्मस्तंभं सवेदनं ॥ पांशुपूर्णाभनेत्रत्वं रुच्छ्रोन्मीलनम-
 श्रु च ॥ विमर्दनात्स्याच्च शमः रुच्छ्रोन्मीलं वदन्ति तं ॥ चालयन्व-
 र्त्मनी वायुर्निमेषोन्मेषणं मुहुः ॥ करोत्यरुद्धिमेपोऽसौ वर्त्म यत्तु नि-
 मील्यते ॥ विमुक्तसंधि निश्चेष्टं हीनं वातहतं हि तत् ॥ रुष्णाः पित्ते-
 न बह्व्योऽतर्वर्त्मकुंभीकबीजवत् ॥ आध्मायन्ते पुनर्भिन्नाः पिटिकाः कुं-
 भिसंज्ञिताः ॥ सदाहृक्केदनिस्तोदं रक्ताभं स्पर्शनाक्षमं ॥ पित्तेन जा-
 यते वर्त्म पित्तोक्लिष्टमुशन्ति तत् ॥ करोति कंडूं दाहं च पित्तं पक्ष्मां-

१ वाशब्दः प्रत्येकं युज्यते ॥ वर्त्म वा संधिं वा सितं वा रुष्णं वा दृष्टिं वा सकलं
 लोचनमाश्रिता इति सामान्येन नयनरोगाणां संग्रामिः ॥

तमाश्रितं ॥ पक्ष्मणां शातनं चानु पक्ष्मशातं वदन्ति तं ॥ पोथवयः
 पिटिकाः श्वेताः सर्पपाभा घनाः कफात् ॥ शोफोपदेहरुकंदूपिच्छि-
 लाश्रुसमन्विताः ॥ कफोत्क्लिष्टं भवेद्वर्त्म स्तंभक्लेदोपदेहवत् ॥ ग्रंथिः
 पांडुररुक्पाकः कंडूमान्कठिनः कफात् ॥ कोलमात्रः स लगणः किं-
 चिदल्पस्ततोऽथवा ॥ रक्ता रक्तेन पिटिका तत्तुल्यपिटिकाचिता ॥
 उत्संगाख्या तथोत्क्लिष्टं राजिमत्स्पर्शनाक्षमं ॥ अशोधिमांसं वर्त्मात-
 स्तब्धं स्निग्धं सदाहरुक् ॥ रक्तं रक्तेन तत्स्रावि विच्छिन्नं च विवर्द्धते ॥
 मध्ये वा वर्त्मनोऽते वा कंडूषारुग्वती स्थिरा ॥ मुद्गमात्राऽसृजा ता-
 भ्रा पिटिकाऽजननामिका ॥ दोषैर्वर्त्म बहिः शूनं यदंतः सूक्ष्मत्वाचि-
 तं ॥ सस्त्रावमंतरुदकं विसाभं विसवर्त्म तत् ॥ यद्वर्त्मोत्क्लिष्टमुत्क्लि-
 ष्टमकस्मान्मलानतामियात् ॥ रक्तदोषत्रयोत्क्लेशाद्भवत्युत्क्लिष्टवर्त्म
 तत् ॥ श्याववर्त्म मलैः सारैः श्यावं रुक्लेदशोफवत् ॥ श्लिष्टाख्यं-
 वर्त्मनी श्लिष्टे कंडूश्वयथुरागिणी ॥ वर्त्मातः पिटिका रूक्षाः कर्क-
 शाः सिकतोपमाः ॥ सिकतावर्त्म कृष्णं तु कर्दमं कर्दमोपमं ॥ बह-
 लं बहुभिर्मांसैः सवर्णं चीयते समैः ॥ कुकूणकः शिशोरेव दंतोत्प-
 त्तिनिमित्तजः ॥ स्यात्तेन शिशुरुच्छूनताभ्राक्षो वीक्षणाक्षमः ॥ स-
 वर्त्मशूलपैच्छिल्यकर्णनासाक्षिमर्दनः ॥ पक्ष्मोपरोधे संकोचो वर्त्मनां
 जायते तथा ॥ खरतांऽतर्मुखत्वं च रोम्णामन्यानि वा पुनः ॥ कं-
 टकैरिव तीक्ष्णाग्रैर्वृष्टं तैरक्षि सूयते ॥ उष्यते चानिलादिद्विडल्पाहं
 शांतिरुद्धतैः ॥ कनीनके बहिर्वर्त्म कठिनो ग्रंथिरुन्नतः ॥ ता-
 भ्रः पकोऽस्रपूयस्रुदलज्याध्मायते मुहुः ॥ वर्त्मातर्मासपिंडाभः श्वय-
 थुर्ग्रथितोऽरुजः ॥ सारैः स्यादर्बुदो दोषैर्विषमो बाह्यतश्चलः ॥
 चतुर्विंशतिरित्येते व्याधयो वर्त्मसंश्रयाः ॥ आद्योऽत्र भेषजैः सा-
 ध्यो द्वौ ततोऽर्शश्च वर्जयेत् ॥ पक्ष्मोपरोधो याप्यः स्याच्छेषान् श-
 स्त्रेण साधयेत् ॥ कुट्टयेत्पक्ष्मसदनं छिंद्यात्तेष्वपि चार्बुदं ॥ सिंद्या-

लृगणकुंभीकाविसोत्संगांजनालजीः ॥ पोथकीश्यावसिकताश्लिष्टो-
त्क्लिष्टचतुष्टयं ॥ सकर्दमं सबहलं विलिखेत्सकुकूणकं ॥ इति व-
र्त्मरोगविज्ञानीयो नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

अथातो वर्त्मरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ कृच्छ्रोन्मीले पुरा-
णघृतं द्राक्षाकल्ककाथसिद्धं शर्करावचूर्णितं रात्रौ पाययेत् ॥ स्नि-
ग्धांश्च नस्यधूमांजनतर्पणपुटपाकान्प्रयोजयेत् ॥ वातहरद्रव्यक-
ल्पितांश्च बस्तीन्क्षीरस्विन्नैरंडपल्लवस्वेदं च वर्त्मनां ॥ एवमशांतौ
मुद्गमात्रांतरैः पदैरग्निना त्वग्दाहं बिंदुभिराचरेत् ॥ कुंभीकपिटि-
कामु वर्त्म लिखित्वा सैन्धवेनानुसार्य पटोलामलकमधुककाथेन सै-
चयेद्दृतेन च ॥ पित्तरक्तोत्क्लिष्टयोर्मधुरौषधसिद्धेन सर्पिषा स्निग्धस्य
सिरां विधेत् ॥ विरेचयेच्चैनं त्रिवृत्काथवता त्रिफलाकल्केन-
त्रिफलाकाथयुतेन च ब्राह्मीचूर्णेन ॥ चंदनोशीरमधुकमृद्वीकापुनर्न
बृहतीमूलसिद्धं नावयेत् ॥ लिखिते च वर्त्मनि स्नुते रक्ते यष्ट्याब्ध
निर्यूहेण प्रक्षालनं ॥ चंदनशृतं च पयः परिषेकः शीतस्निग्धाश्च
शिरोवक्रलेपाः ॥ पक्ष्मशाते रोमकूपान्सूच्यग्रेण कुट्टयेज्जलौ
कोभिर्वा ग्राहयेत् ॥ पयसेक्षुरसेन वा वमनं स्वादुशीतस्कंधसाधितं
सर्पिर्नावनं ॥ काकजंघारोहितमत्स्यमांसं काकशोणितभावितमंत
धूमदग्धं चूर्णांजनं कुर्यात् ॥ संचूर्ण्य पुष्पकासीसं भावयेत्सुरसारसैः
॥ ताम्रे दशाहं परमं पक्ष्मशाते तदंजनं ॥ पोथकीं विलिख्य शुंठीसै-
न्धवमागधिकाचूर्णैः प्रतिसार्य प्रक्षाल्य चोष्णाभसा खदिररसाढकीचू-
र्णशिगुपत्रकषायेण सेचयेत् ॥ ततश्चाग्नजंबूप्रवालकाथेनाश्रुतनं ॥
त्रिफलाखदिरसारोदकेन वा मधुयुक्तेन ॥ विडंगलाक्षादावीत्वगैरि-
कालमनोन्हाचूर्णः क्षौद्रान्वितोऽंजनः ॥ एवमप्यनुपशमे जलौकसो
योजयेत्पुनर्वा लेखयेत् ॥ परिषेकं त्रिफलामधुकद्विहरिद्राकषायेण

मधुयुक्तेन कुर्यात् ॥ मस्तुशर्कराकपित्थपत्रांबुना वा ॥ कफोत्क्लिष्टं
वर्त्म लिखित्वा सैंधवकासीसपिप्पलीमनःशिलारसांजनचूर्णैर्मधुमद्भिः
प्रतिसारयेत् ॥ कफघ्नानि च वमनधूमनावनांजनान्याहारविधिश्च ॥
वर्त्मोपक्लेदे कासीसलवणसुमनोमुकुलरसांजनैर्वीतिरंजनं ॥ लगणं क-
फोत्क्लिष्टवत्साधयेत् ॥ अशाम्यत्यग्निना दाहो वमनविरेचनं च ॥ पिप्पली
मधुकर्निबज्योतिष्मतीदेवदारुविडंगप्रियंगु त्रिफलाकुष्ठशताव्हासैंधवैः
सिद्धं तैलं नावयेत् ॥ तीक्ष्णावपीडांजनकवलांश्च विदध्यादुष्णोपचा-
रं च ॥ उत्संगपिटिकामंजननामिकां च भित्वा निष्पीड्य चोल्लिखितां
तर्गैरलासैंधवनेपालीचूर्णेन सक्षौद्रेण प्रतिसारयेत् ॥ हरिद्रामधुकपटोल
रोध्राः समाक्षिकाः परिषेकः ॥ विसवर्त्मादिषु बहलवर्त्मादिषु सैंधवं प्र-
तिसारणं ॥ विसर्शिलघ्वर्त्मनोस्तथाऽनुपशमेऽग्निना क्षारेण वा दहनं
॥ कुकूणके निंबपत्रत्रिफलाखदिरमूलकल्कविषकं सर्पिर्धात्रीं पाय-
यित्वा सैंधवसर्पपोपकुल्यायष्ट्याव्हावतोष्णांभसा वामयेत् ॥ स्तनाव-
स्या मागधिकामुस्ताद्विरजनीकल्केनालिप्योद्धर्तयेत् धूपयेच्च स-
धृतैः सिद्धार्थैर्नावयेच्चैनां ॥ पटोलमुस्तमृद्वीकागुडूचीत्रिफलाकषायं
पाययेत् ॥ बालस्य वर्त्मनी लिखित्वा मधुसैंधवरसांजनैः प्रतिसार्या-
मलकाशमंतकजंबूपल्लवकाथेन प्रक्षालयेत् ॥ जलौकोभिर्वा ग्राहयेत्
॥ वेदनायां तु कुष्ठगुडूचीकल्कोदकेन सगुडक्षौद्रेण परिषेको मूर्द्धानं
चास्य कटुतैलेनाभ्यज्य पाठाकल्केन प्रलिप्य बृहत्पर्जनबिल्वनिंबगु-
डूचीमार्कवतर्कारीसैर्यककार्पासीमालतीपत्रनिर्यूहेण सेचयेत् ॥ मरि-
चविडंगद्विहरिद्राकल्कसिद्धं तैलं प्रतिमर्शो मूर्वाताम्ररजसी स्तन्यपि-
ष्टे पिडांजनं ॥ शंखमनःशिलासैंधवरसांजनक्षौद्रैर्वा रसक्रिया ॥ लोह-
शिवाटिकामृदः कपालेऽनेकशः प्रतप्ताः स्तन्येन निर्वापिताः श्लक्ष्ण-
चूर्णमंजनं ॥ पुनःपुनश्च धात्रीं वमनविरेचनैरुपपादयेत् ॥ पक्ष्मोपरोधे
समुपचितं वर्त्म लेखनोत्क्लिष्टरक्तविस्त्रावणेन सशोफं शिरोविरेककवल-

वर्मनैः यापयेत् ॥ प्रवृद्धेषु तु रोमसु सुविशुद्धदेहस्य सहिष्णोर्भु-
 वोऽधस्तात् द्वौ भागौ पक्ष्मांताद्भागमेकं समुत्सृज्य यवमात्रं तर्दाकृतिं
 तिर्यक् छेदयेत् ॥ आर्द्रवाससा च रक्तं गृहीयात् ॥ ततस्तनूभूते रक्ते
 क्षौमवस्त्रेण बालेन वा धनुर्वक्रया सूच्या मुद्गमात्रांतरैः पदैः सीव्येत् ॥
 ततोऽस्य ललाटे पट्टं बध्वा तत्सेवनीसूत्रं तत्र सूचीपदैर्नातिगाढश्लथमा
 सज्जेत् ॥ शतधौतघृतेन चास्य सक्षौद्रेण कवलिकां दद्यात् ॥ न चैत-
 द्बध्नीयात् ॥ व्रणवेदनायां वस्त्रवद्वेष्टनेन यष्टिमधुकचूर्णेन संस्कृतं सर्पिः
 परिवेको वटादिकषायाश्च सक्षीराः ॥ पंचमे षष्ठे वाऽहनि स्थिरीभू-
 तेषु शस्त्रपदेषु सेवनीसूत्रमवलंबनाच्छिच्चाऽपनयेत् ॥ व्रणं च स्व-
 र्णैर्गैरिकरजसाऽवचूर्णयेत् ॥ तीक्ष्णांजनानि चावचारयेत् ॥ अत्यु-
 त्क्षिप्ते तु सूत्रे श्वयथुः स्यात्तत्र मृदुस्वेदः स्नैहिकं च नस्यं ॥ निर्भु-
 ज्य वा वर्त्मदोषोपहतां वलिं विलिख्य तुंबुरुवाकुच्यभयाबीजान्य-
 तमकल्केन प्रतिसारयेत् ॥ क्षारेण वा बृहत्तप्तया वा शलाकया ॥
 उपपक्ष्मकाणि तु लाक्षारसेन लक्षयित्वा संदंशेनोद्धृत्य तनुसूच्यग्रे-
 णाग्निवर्णेन रोमकूपान्दहेत् ॥ ततश्च पूर्ववत्परिवेको नावनं च ॥ बा-
 ह्यालजेर्मिन्त्रलिखितस्य क्षारेणाग्निना वा दाहो व्रणवच्चोपचारः ॥
 अर्बुदस्य च मूलच्छिन्नस्य लिखितप्रतिसारितस्य चेति ॥ भवंति
 चात्र ॥ निवातेऽधिष्ठितस्यासैः शुद्धस्योत्तानशायिनः ॥ बहिः को-
 ष्णांबुतसेन स्वेदितं वर्त्म वाससा ॥ निर्भुज्य वस्त्रांतरितं वामांगुष्ठांगु-
 लीघृतं ॥ न संसते चलति वा वर्त्मैवं सर्वतस्ततः ॥ मंडलाग्रेण तत्ति-
 र्यक्कृत्वा शस्त्रपदांकितं ॥ लिखेत्तेनैव पत्रैर्वा शाकशेफालिकादिजैः ॥
 फेनेन तोयराशेर्वा पिचुना प्रमृजन्नसृक् ॥ स्थिते रक्ते सुलिखितं स-
 क्षौद्रेः प्रतिसारयेत् ॥ यथास्वमुक्तैरनु च प्रक्षाल्योष्णेन वारिणा ॥
 घृतेन सिक्तमभ्यक्तं बध्नीयान्मधुसर्पिषा ॥ उर्ध्वाधःकर्णयोर्दत्वा पिंडीं

च यवसक्तुभिः ॥ द्वितीयेऽहनि मुक्तस्य परिषेकं यथायथं ॥ कुर्याच्चतुर्थे नस्यादीन्मुंचेदेवाह्नि पंचमे ॥ समं नखनिभं शोफकंदूषर्षा-
द्यपीडितं ॥ विद्यात्सुलिखितं वर्त्म लिखेद्भूयो विपर्यये ॥ रुक्प-
क्षमवर्त्मसदनसंसनान्यतिलेखनात् ॥ स्नेहस्वेदादिकस्तस्मिन्निष्ठो वा-
तहरः क्रमः ॥ अभ्यज्य नवनीतेन श्वेतरोधं प्रलेपयेत् ॥ एरंडमूलक-
ल्लेन पुटपाके पचेत्ततः ॥ स्विन्नं प्रक्षालितं शुष्कं चूर्णितं पोटली-
कृतं ॥ स्त्रियाः क्षीरे छगल्या वा मृदितं नेत्रसेचनं ॥ शालितंदुलक-
ल्लेन लिप्तं तद्वत्परिष्कृतं ॥ कुर्यान्नेत्रेऽतिलिखिते मृदितं दधिम-
स्तुना ॥ केवलेनापि वा सेकं मस्तुना जांगलाशिनः ॥ भेद्यांस्तु व्री-
हिवक्रेण विभिद्य कठिनोन्नतान् ॥ निष्पीडयेदनु विधिः शेषः स्या-
त्तत्र पूर्ववत् ॥ लेखने भेदने चायं क्रमः सर्वत्र वर्त्मनि ॥ इति व-
र्त्मरोगप्रतिषेधो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

अथातः संधिसितासितरोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ॥ वायुः क्रुद्धः
सिराः प्राप्य जलाभं जलवाहिनीः ॥ अश्रु स्नावयते वर्त्मशुक्लसंधि-
कनीनकात् ॥ तेन नेत्रं सरुग्रागशोफं स्यात्स जलास्रवः ॥ कफात्क-
फस्रवे श्वेतं पिच्छिलं बहलं स्रवेत् ॥ कफेन शोफस्तीक्ष्णाग्रः क्षारबु-
द्बुदकोपमः ॥ पृथुमूलबलः स्निग्धः सवर्णो मृदुपिच्छिलः ॥ महान-
पाकः कंडूमानुपनाहः स नीरुजः ॥ रक्ताद्रक्तस्रवे ताम्रं बहूष्णं चा-
श्रु संस्रवेत् ॥ वर्त्मसंध्याश्रया शुक्ले पिटिका दाहशूलिनी ॥ ताम्रा
मुद्गोपमा भिन्ना रक्तं स्रवति पर्वणी ॥ पूयास्त्रावे मलाः सास्त्रा वर्त्म
संधिकनीनकात् ॥ स्नात्रयंति मुहुः पूयं सास्त्रवङ्मांसपाकतः ॥ पूया-
लसो व्रणः सूक्ष्मः शोफसंरंभपूर्वकः ॥ कनीनसंधावाध्मायी पूयस्त्रा-
वी सवेदनः ॥ कनीनस्यांतरलजी शोफो रुक्दाहतोदवान् ॥ अपां-
गे वा कनीने वा कंडूषापक्ष्मपोटवान् ॥ पूयास्त्रावी कृमिग्रंथिर्ग्रंथिः

कृमियुतोऽर्तिमान् ॥ उपनाहकृमिग्रंथिपूयालसकपर्वणीः ॥ शस्त्रेण
 साधयेत्पंच सालजीनास्रवांस्त्यजेत् ॥ पित्तं कुर्यात्सिते बिंदूनसित-
 श्यावपीतकान् ॥ मलाक्तादर्शतुल्यं वा सर्वं शुक्लं सदाहरुक् ॥ रो-
 गोऽयं शुक्तिकासंज्ञः सशरुद्धेदतृदज्वरः ॥ कफाच्छुक्ले समं श्वेतं
 विरहृदध्यधिमांसकं ॥ शुक्लार्म शोफस्त्वरुजः सवर्णो बहलो मृदुः ॥
 गुरुः स्निग्धोऽबुविंद्वाभो बलासग्रथितं स्मृतं ॥ बिंदुभिः पिष्टधवलैरु-
 त्सन्नैः पिष्टकं वदेत् ॥ रक्तराजीततं शुक्लमुष्यते यत्सवेदनं ॥ अ-
 शोफाश्रूपदेहं च सिरोत्पातः स शोणितात् ॥ उपेक्षितः सिरोत्पातो
 राजीस्ताएव वर्द्धयन् ॥ कुर्यात्साश्रुं सिराहर्षं तेनाक्ष्युद्दीक्षणाक्षमं ॥
 सिराजाले सिराजालं बृहद्रक्तं घनोन्नतं ॥ शोणितार्मसमं श्लक्ष्णं प
 द्वाभमधिमांसकं ॥ नीरुक्श्लक्ष्णोऽर्जुनं बिंदुः शशलोहितलोहितः
 ॥ मृदाशुवृदध्यरुद्धमांसं प्रस्तारि श्यावलोहितं ॥ प्रस्तार्थम मलैः सा-
 सैः स्रावार्म स्रावसन्निभं ॥ शुष्कासृक्पिडवच्छ्यावं यन्मांसं बहलं
 पृथु ॥ अधिमांसार्म तद्वाहर्षवत्यः सिरावृताः ॥ रुष्णासन्नाः सि-
 रासंज्ञाः पिटिकाः सर्षपोपमाः ॥ शुक्तिहर्षसिरोत्पातपिष्टकग्रथिता-
 र्जुनं ॥ साधयेदोषधैः षट्कं शेषं शस्त्रेण सप्तकं ॥ नवोत्थं तदपि द्र-
 व्यैरर्मीकं यच्च पंचधा ॥ तच्छेद्यमसितप्राप्तं मांसस्रावसिरावृतं ॥
 चर्मोद्दालवदुच्छ्रायि दृष्टिप्राप्तं तु वर्जयेत् ॥ पित्तं कृष्णेऽथवा दृष्टौ
 शुक्लं तोदाश्रुरागवत् ॥ छित्त्वा त्वचं जनयति तेन स्यात्कृष्णमंडलं
 ॥ पक्वजंबूनिभं किंचिन्निम्नं च क्षतशुक्रकं ॥ तत्कच्छ्रसाध्यं या-
 प्यं तु द्वितीयपटलव्यधात् ॥ तत्र तोदादिबाहुल्यं सूचीविद्वाभरुष्ण
 ता ॥ तृतीयपटलच्छेदादसाध्यं निचितं व्रणैः ॥ शंखशुक्लं कफात्सा-
 ध्यं नातिरुक् शुद्धशुक्रकं ॥ आताम्रपिच्छिलास्रसुदाताम्रपिटिकातिरु
 क् ॥ अजाविद्सदृशोच्छ्रायकाष्ण्या वज्र्याऽसृजाऽजका ॥ सिराशुक्रं म

१ एवं संधिगतान्व रोगानारुयाय सितभागस्थान् रोगानाह २ रुष्णरोगानाह

लैः सास्रैस्तज्जुष्टं कृष्णमंडलं ॥ सतोददाहताग्राभिः सिराभिरवतन्यते ॥
 अनिमित्तोष्णशीताच्छघनाश्रुसुच्च तस्यजेत् ॥ दोषैः सास्रैः सक्त
 कृष्णं नीयते शुक्लरूपतां ॥ धवलाश्रोपलिसाभं निष्पावार्द्धदलाकृति
 ॥ अतितीव्रजारागदाहश्वयथुपीडितं ॥ पाकात्ययेन तच्छुक्रं वर्ज-
 येत्तीव्रवेदनं ॥ यस्य वा लिंगनाशोऽतः श्यावं यद्वा सलोहितं ॥ अत्यु-
 त्सेधावगाढं वा साश्रुनाडीवणावृतं ॥ पुराणं विषमं मध्ये विच्छिन्नं य-
 च्च शुक्रकं ॥ पंचेत्युक्ता गदाः कृष्णे साध्यासाध्यविभागतः ॥ इति सं-
 धिसितासितविज्ञानीयो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

अथातः संधिसितासितरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ उपनाहं स्वि-
 त्तं ब्रीहिमुखेन भित्वा मंडलाग्रेण समंताल्लेखयेत् ॥ ततः सैधवपिप्प-
 लीचूर्णेन क्षौद्रेण प्रतिसारयेत् ॥ पूर्ववच्च बध्नीयात् पटोलपत्रामलक-
 काथेन वाऽऽश्रोतयेत् ॥ पर्वणीमंतर्बाह्यसंधित्रिभागे बडिशेनावलंब्य
 वृद्धिपत्रेणार्द्धमात्रे छिंद्यादन्यथाऽश्रुनाडी स्यात् ॥ मधुसैधवप्रतिसा-
 रिताऽर्भवच्चिकित्सेत् ॥ पूयालसे सिरां विध्येत्ततश्च तमुपनाहयेदक्षि-
 पाकोक्तं चेक्षेत् ॥ सैधवार्द्रककासीसायस्नाभ्रैः सुसूक्ष्मैः सक्षौद्रैरंज-
 नं ॥ कृमिग्रंथिं करीषेण स्वेदयित्वा छित्त्वाऽवलिल्य च कासीसैसैध-
 वत्रिफलमाक्षिकैः प्रतिसारयेत् ॥ शुक्तिकां पित्ताभिष्यंदवत्साधयेत्
 ॥ बलासग्रथितं पिष्टकं च सिराव्यधवर्जं कफाभिष्यंदवत् ॥ विशेष-
 तो यवनालान् तिलनालान्वा हरितशलाकान्ार्द्धमासमजाक्षीरेण भाव-
 यित्वा शोषयित्वा च दाहयेत् ॥ ततस्तद्भस्म क्षारकल्पेन परिस्राव्या
 दूर्वाप्रलेपाद्विपचेत् ॥ रसक्रियेयं बलासग्रथितशोफोपदेहहरा ॥ अय-
 मेवच कल्पः फणिज्जकार्जकास्फोतबिल्वकपित्थनिर्गुण्डयेरंडकुमुदो-
 त्पलजातीकुसुमेषु पृथक्कार्यः ॥ सैधवालमरिचकट्फलशंखसमुद्रफे-
 नैर्वीरिः पिष्टकैऽंजनं ॥ शुंठीशिग्रुफलपिप्पलीसैधवचूर्णौ बीजपूरकर-
 साहुतोऽंजनं पिष्टकमपहरति ॥ त्रिवृत्तिकटूककट्फलचूर्णौ बलासग्र-

थितं च ॥ बृहतीफलं पिप्पलीतंदुलपूरितं पुटपाकेन पचेत् ॥ तैस्तं-
 दुलैश्चूर्णाजनं बलासग्रथितपिष्टकघ्न ॥ अत्यर्थशोफे हरितालसैधवशुं-
 ठीदेवदारुपुनर्वैविडालपदकः ॥ सिरोत्पातहर्षजालार्जुनेषु रक्ताभि-
 ष्यंदवत्प्रतिकुर्यात् ॥ विशेषेण सिराहर्षे स्वर्णगैरिको मधुयुक्तोऽजनं ॥
 स्तन्यान्वितं कासीसं क्षौद्रयुतं वा ॥ कासीसं त्वर्जुने मातुलुंगरसेन स-
 शर्करेणाश्रितं मस्तुनाऽथवा ॥ शंखनाभिर्माक्षिकेण युक्ता सितया वा
 समुद्रफेनकांजनस्फटिककुंकुमशंखनाभिमधुयष्टिका वा क्षौद्रार्द्रास्तद्व-
 द्वा रसांजनं कासीसं वा ॥ अमौक्तं तु पंचविधमपि यत्तनु रक्तं-
 धूमाविलं दधिनिभं वा तच्छुक्रवत्क्रियया शिरोविरेकलेखनांजनैरुपा-
 चरेत् ॥ अथेतरस्मिन् स्निग्धस्यातुरस्य पेयाविलेपीजांगलरसान्यतमांशि
 तस्य कृतस्वस्त्ययनस्य सुखशयनगतस्योत्तानदेहस्य किंचिदवाक्-
 शिरसः सुखोष्णाप्लुततांतवस्विन्नयनस्य ससैधवबीजपूरकरसेनांजयि-
 त्वांऽगुष्ठकेन निमीलितं विमृद्नीयाद्यावदाबलासग्रथिताभरूपोत्पत्तेरि-
 त्थं च संरोषिताक्षस्य प्रचलितेऽर्ममांसे निश्चलं परिचारकः शिरो धारये-
 त् ॥ अन्यश्च वामदक्षिणान्यतरपार्श्वेऽनुकूलस्थितो दृढवस्त्रगर्भाभ्यामं-
 गुष्ठाभ्यां वर्त्मनीं विक्षिपेत् ॥ अथ वैद्यः कनीनकात्प्रवृद्धेऽर्मण्यपांगमी-
 क्षमणस्य यत्र यत्र बली जायते तत्र तत्रार्मं बद्धिशेनोच्छाद्य च नात्या-
 यातं गृहीत्वा किंचिदुन्नम्य रुष्णशुक्लमंडलाभ्यां सर्वतः सूच्यग्रेण मो-
 क्षयित्वा किंचिदाच्छेत् ॥ अथ तीक्ष्णेन मंडलाग्रेण वृद्धिपत्रेण बो-
 ह्रिख्य कनीनकं चोपनीय कनीनकसममेव चतुर्भागशेषं छिंद्यात् ॥
 वर्जयेच्च कनीनकं सिराश्चाश्रुवहाः ॥ तथा हि नाक्षिव्यापद्यते ॥
 यज्जालवदर्मं व्यापि तदेषण्या यावत्कनीनकमनुसरमुन्नम्य पूर्वव-
 च्छिंद्यात् ॥ तद्वदपांगात्प्रवृद्धे कनीनकमीक्षमाणस्य यावदपांगं
 चोपनीयापांगसममेव तथा यावद्वर्जयेदपांगसिराश्चेत्यादि ततः प्लो-

तेन रक्तं विशोध्य सम्यक्छिन्नमेवेक्ष्य सैध्वचूर्णेन पुनः पुनः प्रति-
सारयेद्यवनालभस्मना वा प्लोतशुद्धं च पुनर्मधुना ॥ ततः शीतां-
बुपरिषिक्तं सर्पिषा सुखोष्णेन परिषिच्य मधुघृताभ्यक्तं पूर्ववद्वधी-
यात् ॥ मूर्द्धनि पादयोश्चास्मै शतधौतघृतशीतांबुप्रदेहान्दद्यात् ॥
स्नेहोक्तं चाचारमादिशेत् ॥ द्वितीये चान्हि सायं प्रातर्मधुसर्पिषा
कोष्णेन शिरस्तथावद्वमेवाक्षि सिचेत्पंचाहं चोष्णोदकानुपानं सर्पिः
पीत्वा जीर्णं पथ्यमश्रीयात् ॥ तृतीये च दिवसे विमुच्य करंजबी-
जसिद्धेन क्षीरेणाक्षि स्वेदयेत् ॥ रोधकिंशुकमधुकपटोलद्विहरिद्रा-
कुंरंटमुकुलकाथेन मधुमिश्रेणाश्रोतयेत् ॥ सप्तमेऽहनि सर्वथा मुंचे-
त् ॥ आतपाकाशदर्शनं च परिहरेत् ॥ सशोफे तु नेत्रधूमः शिरो-
विरेचनं च ॥ अनुपशांतरागे सिराविस्त्रावणं ॥ साश्रुपाते नस्यं ॥
तिलान् लुंचितान्मधुककाकोलीसुनिषण्णकपंचमूलशर्कराशृतशीते प-
यसि सप्ताहं भाविताननेनैव पयसा पीडयेत् ॥ मधुकशताब्दासा-
रिवाऽनंतागुडकाकोलीहरेणुकैलवालुकचूर्णं पीडयमानेषु षोडशभा-
गेन प्रक्षिपेत् ॥ तत्तैलमेभिरेवौषधैः पयसा वाऽष्टगुणेन सिद्धं ना-
वनादश्रुरागघ्नं दृष्टिप्रसादनं च ॥ कृष्णगते तु व्रणशुक्रवत्क्रिया ॥
अर्मशोषे च लेखनांजनानि ॥ तत्र सम्यक्छिन्ने वर्णविशुद्धिः स्व-
स्थता च ॥ हीनच्छेदात् पुनर्द्वितीयागाश्रुपातप्रकाशदर्शनाक्षम-
त्वानि च ॥ अतिच्छेदादतिपाकस्तंभस्फुरणाश्रुतिमिरसंरंभविस्वरत्वा-
नि ॥ तेषु यथास्वं दोषोद्रेकात् प्रतिकुर्यात् ॥ नागरमनःशिलै-
लेयकसैध्वशर्कराभिरर्द्धकर्षाशाभिर्युक्तं रसांजनार्द्धपलं क्षौद्रयुतमं-
जनादर्मशेषश्लेष्मतिमिरपिल्लामयघ्नं च ॥ सिराजाले सिरास्तु स्थूलाः
कठिनाश्च बडिशेन गृहीत्वा मंडलाग्रेणोल्लिखेत् ॥ सिरापिटिकाः सू-
च्यग्रेणावलंबिताः कृष्णमनुपघ्नंश्छिद्यत्त्वचःलिवेदर्मवच्चैतयोः शे-
षमाचरेत् ॥ शुक्रकेषु यथास्वं दोषानुसारेण त्रिफलाघृतपानरक्त-

मोक्षविरेचनाश्रोतनमुखालेपनतर्पणपुटपाकान्प्रयुंजीत ॥ तत्र व्रण-
 शुक्ले त्रिवृत्त्रिर्यूहेण त्रिःपक्वं सर्पिः पाययेत् ॥ सिरां च विध्येत् दु-
 ष्टशिष्टं च पिंडितमक्षिस्थमसृक् जलौकोभिरपहरेत् ॥ मधुकका-
 कोलीमृद्दीकोत्पलविदारीकाथेन मंजिष्ठाक्षीरकाकोलीमधुककथिता-
 जक्षीरेण वा सशर्करेणाश्रोतयेत् ॥ शीतैश्चास्य शिरोवक्त्रं दिव्यात्सि-
 चेच्च ॥ एवमप्यनुबद्धवेदनं शताव्हायष्ट्याव्हवचाघृतमण्डेनानुवासये-
 त् ॥ अपिच ॥ असृग्रागरुजाशांतिं यदा तेभ्योऽपि लक्षयेत् ॥
 तदा तदंजनैः शुक्रं लेखनीयैरुपाचरेत् ॥ वैदूर्यस्फटिकशंखमुक्ता-
 विद्रुमरूप्यायस्वपुताम्रसीसालमनःशिलाकुक्कुटांडत्वक्समुद्रफेनरसां-
 जनसैंधवैरजापयःपिष्टैर्वर्तयश्छायाशुष्काः क्षौद्रमृष्टाः प्रातः सायं
 च प्रयुक्ता व्रणशुक्रनुदः ॥ करिवराहगोर्दभाश्वाजोष्टदशनाः शं-
 खमुक्तासमुद्रफेनाश्च मरिचचतुर्थांशा जलपिष्टा वर्तयः क्षतशुक्रह-
 राः ॥ लाक्षासुवर्णगैरिकचंदनजातीमुकुलैर्वर्तिरसृक्पित्तप्रसादनी व्र-
 णशुक्रहरा च ॥ निम्नं तु शुक्रं सरुजमुन्नमयेत् स्नेहपाननस्यजां-
 गलरसैः ॥ तर्पणपुटपाकाभ्यां नीरुजं ॥ तत्र तर्पणं ॥ मृगवि-
 प्किरपिशितं काश्मर्यमुनिषण्णोत्पलमृणालशृंगाटककसेरुद्राक्षाक्षीर-
 विदारीजीवनीयांश्च क्षीरे पाचयेत्तस्मान्नवनीतमुद्धृत्य चंदनमधुश-
 र्करानतनीलोत्पलकल्कैरष्टगुणेन च पयसा विपक्वं पूर्वकृत्यं ॥ चं-
 दनसारिवाप्रपौंडरीकजीवनीयकल्कैः समधुघृतैः संसृज्य प्रागिव क-
 ल्पयेत् ॥ द्वित्वावच्छिन्नमेव वा पाययेत् ॥ शुद्धशुक्ले हरिद्राम-
 धुकसारिवारोधनिर्यूहेणाश्रोतनं रोधचूर्णेन वा तांतवबद्धेनोष्णांबुमृ-
 दितेन ॥ शुद्धकोष्ठस्य दंतीज्योतिष्मतीकल्कोऽवपीडशिरोविरेच-
 नद्रव्यपक्वं वा मर्शः प्रतिमर्शो वा ॥ शुंठीसैंधवमधुयष्टिकावृहतीमूलता-
 म्ररजोभिरामलकरसपिष्टैस्ताम्रपात्रं लेपयेत् ॥ सघृतैर्यवैरामलक-
 पत्रैश्च बहुशो धूपयेत् ॥ ततो वर्तिरेषा महानीला मधुतोयषू-

ष्टा शृङ्गशुक्रं नाशयति पूर्वोक्ता च दंतवर्त्तिः ॥ अथाशाम्य-
 ति तु शुके सर्वत्र पुनः पुनर्यथोक्तमेव पर्यायेण योजयेत् ॥
 अंतरांतरा च रक्तं स्नावयेदभिष्यंदप्रतिषेधं चेक्षेत ॥ अथोत्सादनार्थी
 शुद्धशुके संप्रहर्षणानि दद्यात्त्रिफलारसेन त्र्यहं भावितेन सैधवेनांज-
 येत् ॥ तद्वत्सैधवपिप्पलीबीजसर्पपैर्वा शिरीषबीजसैधवैर्वा कोलास्थि-
 कतकफलशंखद्राक्षामधुमधुकैर्वा बलासग्रथितोक्तक्षारांजनैर्वा संप्रह-
 र्षणान् रागास्त्रवेदनासु संवाधांजनानि युंज्यात् ॥ शंखं ताम्रे स्तन्ये-
 न घृष्य सघृतैर्यवैः शमीपत्रैश्च धूपयेत् ॥ अनेन संवाधांजनेनांजये-
 त् ॥ तद्वत्सुवर्णं रूप्यमयो वा घृष्टं सघृतैर्बदरीपत्रैर्धूपितमंजनं ॥ सा-
 रिवा निस्तुषाश्च हरिता मुद्गाः पिष्टा वर्त्तिश्चूर्णोवा मधुघृतोऽंजनं शुक्र-
 घ्नं ॥ मधूकसारश्च मधुना विभीतिकास्थिमज्जा वा ॥ मसूरा निस्तुषाः
 स्तन्यपिष्टास्तरुणदभीकुरा घृतमाजं गोक्षीरं शरश्चायसे ताम्रेण घृष्टा
 अभ्यंजनं वेदनाघ्नं ॥ यवगोधूमजीवनीयमांसीचूर्णेन सघृतशर्करोत्का-
 रिका स्वेदोपनाहे प्रणीता वेदनामपनयति शुक्रं चोत्सादयति ॥ तद्व-
 दानूपमांसवेसवारो वसापयःसर्पिर्विमिश्रसिद्धः ॥ अथैनमुपनाहप्रच-
 लितस्यांजनं ॥ गोखराश्वोष्ट्रदंताः समुद्रकफः शंखश्चार्जुनकषायपि-
 ष्टा वर्त्तिलेखनी ॥ समुद्रफेनशंखखरपरशुकास्थिखरनराश्वगोवालां-
 स्तिदुककषायपिष्टा वा प्रत्यंजनं च ॥ तरुणबदरखदिरतिदुकाश्चामं-
 तर्धूमदग्धानां चूर्णी॥ उत्सन्नं वा शुक्रं सशल्यं वा बालादिभिरुल्लिखेत् ॥
 पुटपाकेन वा बलासग्रथितोक्तक्षारसक्रियया वा ॥ सिराशुके त्वदृष्टिघ्ने-
 तरुणे वृणशुक्रवत्कुर्यात् ॥ अंजनं चास्य प्रपौंडरीकमधुकहरिद्रालो-
 हरजोऽंजनबृहतीक्षीरकाकोल्यजापयः पिष्टायवैर्घृतयुतैरामलकीपत्रै-
 श्च पर्यायेण धूपिता वर्त्तिः ॥ अप्रशांतमेवमर्मवत्साधयेत् ॥ समाक्षिकं
 तु रसांजनं प्रतिसारणं ॥ सप्तमे च दिवसे कुक्कुटांडकपालस्फटिकशं-
 खचंदनमनःशिलालैरश्ववराहदशनैश्च वर्त्ति कृत्वांजयेत् ॥ उदधिक-

फशंखचंदनैर्जलपिष्टैर्वर्तितैर्मधुघृष्टा प्रत्यंजनं ॥ सिराशुक्रवदनुपशमे पश्यति चातुरे किंचिदिदमेव वा सकृत्कुर्वीत ॥ अजकामदृष्ट्युपधातिनीं कृष्णांतजामस्रविस्त्रावणैर्मधुरविरेचनैः क्षीरवस्तिभिश्च साधयेत् ॥ सिराशुक्रवच्च शस्त्रकर्मादिविधिनेति ॥ भवति चात्र ॥ अजकायामसाध्यायां शुक्रेऽन्यत्र च तद्विधेः ॥ वेदनोपशमं स्नेहपानासृक्स्त्रावणादिभिः ॥ कुर्याद्दीप्ततां जेतुं शुक्रत्वोत्सेधसाधनं ॥ नारीकेलास्थिभल्लाततालवंशकरीरजं ॥ भस्मान्निः स्त्रावयेत्ताभिर्भावयेत्करभास्थिजं ॥ चूर्णं शुक्रेष्वसाध्येषु तद्वैवर्ण्यघ्नमंजनं ॥ साध्येषु साधनायालमिदमेव च शीलितं ॥ अजकां पार्श्वतो विध्वा तस्या विस्त्राव्य चोदकं ॥ समं प्रपीड्यांगुष्ठेन वसार्द्रैणानुपूरयेत् ॥ व्रणं गोमांसचूर्णेन बद्धं बद्धं विमुच्य च ॥ सप्तरात्राद्व्रणे रूढे कृष्णभागे समे स्थिते ॥ स्नेहांजनं च कर्तव्यं नस्यं वा क्षीरसर्पिषोः ॥ तथापि पुनराध्माते भेदच्छेदादिकां क्रियां ॥ युक्त्या कुर्याद्यथा नातिच्छेदेन स्यान्निमज्जनं ॥ नित्यं च शुक्रेष्वमृतं यथास्वं पाने च मर्शं च घृतं विदध्यात् ॥ न हीयते लब्ध बला तथां ऽतस्तीक्ष्णांजनैर्दृक् सततं प्रयुक्तैः ॥ इति संधिसितासितरोगप्रतिषेधो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

अथातो दृष्टिरोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ॥ सिरानुसारिणि मले प्रथमं पटलं श्रिते ॥ अव्यक्तमीक्षते रूपं व्यक्तमप्यनिमित्ततः ॥ प्राप्ते द्वितीयं पटलमभूतमपि पश्यति ॥ भूतं तु यत्नादासन्नं दूरे सूक्ष्मं च नेक्षते ॥ दूरान्तिकस्थं रूपं च विपर्यासेन मन्यते ॥ दोषे मंडलसंस्थाने मंडलानीव पश्यति ॥ द्विधैकं दृष्टिमध्यस्थे बहुधा बहुधास्थिते ॥ दृष्टेरभ्यंतरगते ऋत्स्वदृष्टविपर्ययं ॥ नांतिकस्थमधःस्थे दूरगं नोपरिस्थिते ॥ पार्श्वे पश्येन्न पार्श्वस्थे तिमिराख्योऽयमामयः ॥ प्राप्नोति काचतां दोषे तृतीयपटलाश्रिते ॥ तेनोर्ध्वमीक्षते नाधस्तनुचैलावृतोपमं ॥ यथावर्णं च रज्येत दृष्टिर्हीयते च क्रमात् ॥

तथाऽप्युपेक्षमाणस्य चतुर्थं पटलं गतः ॥ लिंगनाशं मलः कुर्वन्-
छादयेदृष्टिमंडलं ॥ तत्र वातेन तिमिरे व्याविद्धमिव पश्यति ॥ च
लाविलारुणाभासं प्रसन्नं चेक्षते मुहुः ॥ जालानि केशान् मशकान्
रश्मींश्चोपेक्षितेऽत्र च ॥ काचीभूते दृगरुणा पश्यत्यास्यमनासिकं ॥
चंद्रदीपाद्यनेकत्वं वक्रमृज्वपि मन्यते ॥ दृढः काचो दृशं कुर्याद्रजो-
धूमावृतामिव ॥ स्पष्टारुणाभां विस्तीर्णीं सूक्ष्मां वा हतदर्शनां ॥ स
लिंगनाशो वाते तु संकोचयति दृक्सिराः ॥ दृङ्मंडलं विशत्यंतर्गभी-
रा दृगसौ स्मृता ॥ पित्तजे तिमिरे विद्युत्त्वद्योतोद्योतदीपितं ॥ शि
खितित्तिरपत्राभं प्रायो नीलं च पश्यति ॥ काचे दृक्काचनीलाभा
तादृगेव च पश्यति ॥ अर्कैर्दुपरिषेपाग्रिमरीचींद्रधनूंषि च ॥ भृंग-
नीला निरालोका दृक् स्निग्धा लिंगनाशतः ॥ दृष्टिः पित्तेन ह्रस्वा-
ख्या सा ह्रस्वा ह्रस्वदर्शिनी ॥ भवेत्पित्तविधग्धाख्या पीता पीताभदर्शना
॥ कफजे तिमिरे प्रायः स्निग्धं श्वेतं च पश्यति ॥ शंखेंदुकुंदकुसुमैः कु-
मुदैरिव वाऽन्वितं ॥ काचे तु निःप्रभेर्द्वर्कप्रदीपाद्यैरिवाचितं ॥ सि
ताभासा च दृष्टिः स्याल्लिंगनाशे तु दृश्यते ॥ मूर्तः कफो दृष्टिगतः
स्निग्धो दर्शननाशनः ॥ बिंदुर्जलस्येव चलः पद्मिनीपुटसंस्थितः ॥
उष्णे संकोचमायाति छायायां परिसर्पति ॥ शंखकुंदेंदुकुमुद-
स्फटिकोपमशुक्लिमा ॥ रक्तेन तिमिरे रक्तं तमोभूतं च पश्यति ॥
काचेन रक्ता कृष्णा वा दृष्टिस्तादृक् च पश्यति ॥ लिंगनाशेऽपि दृ
क् तादृङ्निष्प्रभा हतदर्शना ॥ संसर्गसन्निपातेषु विद्यात्संकीर्णलक्षणा
न् ॥ तिमिरादीनकस्माच्च तैः स्याद्व्यक्ताकुलेक्षणः ॥ तिमिरे शेष-
योर्दृष्टौ चित्रो रागः प्रजायते ॥ द्योतते नकुलस्येव यस्य दृङ्निचि-
ता मलैः ॥ नकुलांधः स तत्राह्नि चित्रं पश्यति नो निशि ॥ अर्क-
ऽस्तमस्तकन्यस्तगभस्तौ स्तंभमागताः ॥ स्थगयंति दृशं दौषा दो-

पांथः स गदोऽपरः ॥ दिवाकरकरस्पृष्टा भ्रष्टा दृष्टिपथान्मलाः ॥ विली-
नलीना यच्छंति व्यक्तमत्राहि दर्शनं ॥ उष्णतप्तस्य सहसा शी-
तवारिनिमज्जनात् ॥ त्रिदोषरक्तसंपृक्तो यात्यूष्मोर्ध्वं ततोऽक्षिणी
॥ दाहोषे मलिनं शुक्लमहन्याविलदर्शनं ॥ रात्रावांध्यं च जा-
येत विदग्धोष्णेन सा स्मृता ॥ भृशमम्लाशनादोषैः सासैर्या
दृष्टिराचिता ॥ सक्लेदकंदूकलुषाविदग्धाऽम्लेन सा स्मृता ॥ शो-
कज्वरशिरोरोगसंतप्तस्यानिलादयः ॥ धूमाविलां धूमदर्शां दृशं कुर्युः
स धूमरः ॥ सहसैवाल्पसत्वस्य पश्यतो रूपमद्भुतं ॥ भास्वरं भास्करा-
दिं वा वाताद्या नयनाश्रिताः ॥ कुर्वन्ति तेजः संशोष्य दृष्टिं मुषितं द-
र्शनां ॥ वैदूर्यवर्णां स्तिमितां प्रकृतिस्थाभिवाव्यथां ॥ औपसर्गिकइ-
त्येष लिंगनाशोऽत्र वर्जयेत् ॥ विना कफाल्लिंगनाशाद्गंभीरां ह्रस्वजा-
मपि ॥ षट् काचा नकुलांधश्च याप्याः शेषांस्तु साधयेत् ॥ द्वादशेति
गदा दृष्टौ निर्दिष्टाः सप्तविंशतिः ॥ इति दृष्टिरोगविज्ञानं नाम पंच-
दशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

अथातस्तिमिरप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ तिमिरं काचतां याति
कांचोऽप्यांध्यमुपेक्षया ॥ नेत्ररोगेष्वतो घोरं तिमिरं साधयेद्भुतं ॥ तु-
लां पचेत्तु जीवंत्या द्रोणेऽपां पादशेषिते ॥ तत्काथे द्विगुणक्षीरं घृत-
प्रस्थं विपाचयेत् ॥ प्रपौंडरीककाकोली पिप्पलीरोध्रसैधवैः ॥ शताह्वा
मधुकद्राक्षाशिवादारुफलत्रयैः ॥ कार्षिकैर्निशि तत्पीतं तिमिरापहरं
परं ॥ द्राक्षाचंदनमंजिष्ठाकाकोलीद्वयजीवकैः ॥ सिताशतावरीमेदा-
र्यवाह्ममधुकोत्पलैः ॥ पचेज्जीर्णघृतप्रस्थं समक्षीरं पिचून्मितैः ॥ हंति
तत्काचतिमिररक्तराजीशिरोरुजः ॥ पटोलनिंबकटुकादावीसेव्यवराष्ट्रं
॥ सधन्वयासत्रायंतीपर्पटं पालिकं पृथक् ॥ प्रस्थमामलकानां च
काथयेन्नल्वर्णेऽभसः ॥ तदाढकेऽर्द्धपलिकैः पिष्टैः प्रस्थं घृतात्पचेत् ॥ मु-

स्तभूर्निबयष्ट्याह्कुटजोदीच्यचंदनैः ॥ सव्योषचव्यैस्तत्सर्पिर्घाण-
कर्णाक्षिरोगजित् ॥ विद्रधिज्वरदुष्टास्रविसर्पापचिकुष्ठनुत् ॥ विशेषा-
च्छ्रुतिमिरनक्तांध्याम्लोष्णदाहहृत् ॥ त्रिफलाष्टपलं काथ्यं पादशो-
षे जलाढके ॥ तेन तुल्यपयस्केन त्रिफलापलकल्कवान् ॥ अर्द्धप्र-
स्थो घृतात्सिद्धः सितया माक्षिकेण वा ॥ युक्तं पिबेत्तत्तिमिरी तद्यु-
क्तं वा वरारसं ॥ यष्टीमधुद्विकाकोलीव्याघ्रीरुष्णाऽमृतोत्पलैः ॥ पा-
लिकैः ससिताद्राक्षैर्घृतप्रस्थं पचेत्समैः ॥ अजाक्षीरवरावासामार्कवस्वर-
सैः पृथक् ॥ महात्रैफलमित्येतत्परं दृष्टिविकारजित् ॥ त्रैफलेनाथ ह-
विषा लिहानस्त्रिफलां निशि ॥ यष्टीमधुकसंयुक्तां मधुना च परिप्लुतां
॥ मासमेकं हिताहारः पिबन्नामलकोदकं ॥ सौपर्णं लभते चक्षुरित्या-
ह भगवान्निमिः ॥ गव्यं घृतं लोहमये भाजने बादरे स्थितं ॥ त्रिफ-
लाचूर्णसहितं पीतं तिमिरनाशनं ॥ पुराणं च सिताभीरुयष्टीमधुक-
चूर्णवत् ॥ निषिक्तमग्निवर्णे वा शीर्णं सर्पिरयोगुडे ॥ हेमरूप्या-
यसैश्चूर्णैर्युक्तां वा त्रिफलां पृथक् ॥ घृतक्षौद्रान्वितामद्यात्के-
वलां वाऽवचूर्णितां ॥ त्रिफलाऽयोरजोयष्टीसर्पिःक्षौद्रसमन्विता ॥
विदाहे शीलिता दृष्या सर्वनेत्रगदान् जयेत् ॥ ताप्यायस्त्रिफ-
लाचूर्णं मधुजीर्णघृतप्लुतं ॥ लोहपात्रे स्थितं मासं माषराशौ च
भक्षयेत् ॥ सकृंश्चाद्यात्ससर्पिष्कान् त्रिफलाचूर्णसंयुतान् ॥ भुं-
जीत वा सुसिद्धेन सूषेनामलकैः सह ॥ प्रातर्भुक्तस्य वा पूर्व-
मद्यात्पथ्यां पृथक् पृथक् ॥ मृद्वीकाशर्कराक्षौद्रैः सततं तिमि-
रातुरः ॥ काथोऽसनाद्भृंगरसैस्तैलं रुष्णतिलोद्भवं ॥ लोहपात्रे
तदेकत्र साधितं नावनं हितं ॥ स्रोतोजांशांश्चतुःषष्टिं हेमायोरूप्य-
ताम्रकैः ॥ युक्तान्प्रत्येकमेकशिरंधमूषोदरस्थितान् ॥ ध्मापयित्वा स-
मावृत्तं ततस्तच्च निषेचयेत् ॥ रसस्कंधकषायेषु सप्तवृत्तः पृथक्

पृथक् ॥ वैदूर्यमुक्ताशंखानां त्रिभिर्भागैर्युतं ततः ॥ चूर्णाजनं प्र-
युंजीत तत्सर्वं तिमिरापहं ॥ निर्दग्धं बादरांगैरस्तुथं चेत्यं निषे-
चितं ॥ क्रमादजापयःसर्पिःक्षौद्रे तस्मात्पलद्वयं ॥ कार्षिकैस्ताप्य-
मरिचस्रोतो जकटुकानतैः ॥ पटुरोध्रशिलापथ्याकणैलांजनफेनकैः ॥
युक्तं पलेन यष्ट्याश्च मूषांतर्ध्मातचूर्णितं ॥ हंति काचार्मनक्तांध्य-
रक्तराजीः स शीलितः ॥ चूर्णो विशेषात्तिमिरं भास्करो भास्करो यथा
॥ नागशुल्बालवंगाख्यगंधकांजनकैर्भवेत् ॥ त्रिंशद्विद्वेकपंचत्रिभा-
गैः पक्वैः सदा जयेत् ॥ मनोव्हासैधवव्योषशंखनाभिरसांजनं ॥ कत-
कस्य फलं फेनो विडंगानि सितोपला ॥ कुकुटांडकपालानि जल-
पिष्टा सुखावहा ॥ हंत्येषा मधुना घृष्टा काचतैर्मिर्यशुककान् ॥ त्रि-
फला कुकुटांडत्वक् कासीसमयसो रजः ॥ नीलोत्पलविडंगानि फेनं
च सरितां पतेः ॥ आजेन पयसा पिष्ट्वा लेपयेत्ताम्रभाजनं ॥ सप्त-
रात्रे गते भूयः पिष्टं क्षीरेण वर्तयेत् ॥ एषा दृष्टिप्रदा वर्त्तिरंधस्या-
भिन्नचक्षुषः ॥ अंजनं कृष्णसर्पास्ये निहितं कुशवेष्टिते ॥ तत-
स्ततः समुद्धृत्य मासात्संचूर्णयेत्सह ॥ सुमनःकोरकैः शुष्कैरर्द्धशैः सै-
धवेन च ॥ प्रयोजयेद्रागवति तिमिरे तद्वदंजनं ॥ पयसा द्वयमेतच्च
चूर्णयित्वा सुभाविनं ॥ सामान्यं साधनं त्वेतत्प्रतिदोषमतः शृणु ॥
वातजे तिमिरे तत्र दशमूलांभसा घृतं ॥ क्षीरे चतुर्गुणे श्रेष्ठाकल्क-
पक्वं पिबेत्ततः ॥ त्रिफलापंचमूलानां कषायं क्षीरसंयुतं ॥ एरंडतै-
लसंसृष्टं योजयेत् विरेचनं ॥ शंखिनीतिल्वकश्यामादंतीर्निःक्वाथ्य
वा जले ॥ त्रिवृत्कल्कप्रतीवापं तेन पक्वं घृतं पिबेत् ॥ प्रपौंडरी-
कष्टहृतीबलानलदसैधवैः ॥ दारुबिल्वाढकीकृष्णाहरिद्रामधुयष्टिभिः
॥ सिद्धं चतुर्गुणं क्षीरं तैलं बस्तौ निषेचयेत् ॥ सितैरंडजटासिंही-
फलदारुवचानतैः ॥ शताव्हाबिल्वमूलैश्च तैलं पक्वं पयोन्वितं ॥
नस्यं सर्वोर्ध्वजत्रूथवातश्लेष्मामयार्तिषु ॥ वसांजने च वैय्या-

श्री वाराही वा प्रशस्यते ॥ गृध्राहिकुट्टोत्था वा मधुकेना-
 न्विता पृथक् ॥ प्रत्यंजने च स्रोतोर्जं रसक्षीरघृते क्रमात् ॥
 निषिक्तं पूर्ववद्योज्यं तिमिरघ्नमनुत्तमं ॥ नचेदेवं शमं याति तत-
 स्तर्पणमाचरेत् ॥ शताह्वाकुष्ठनलदकाकोलीद्वययष्टिभिः ॥ प्रपौंढ-
 रीकसुरसपिप्पलीदेवदारुभिः ॥ सर्पिरष्टगुणक्षीरं पक्वं तर्पणमुत्तमं-
 ॥ प्रसादनं स्नेहनं च पुटपाकं प्रयोजयेत् ॥ वातपीनसवच्चात्र निरु-
 हं सानुवासनं ॥ पित्तजे तिमिरे सर्पिर्जीवनीयफलत्रयैः ॥ विपाचि-
 तं पाययित्वा स्निग्धस्य व्यधयेच्छिरां ॥ सशर्करैस्त्रिष्टूर्णैर्मधुपुक्तै-
 र्विरेचनं ॥ मंजिष्ठारोध्रमधुकसारिवाचंदनैः शृतं ॥ जलं सशर्करस्त-
 न्यं नेत्रसेकः प्रशस्यते ॥ स्तन्यं वा पद्मकोशीरक्षीरिष्टक्षांकुरैः शृतं
 ॥ तसैर्निर्वापितं सर्पिरसकृलोहपिंडकैः ॥ विमर्दितसिताद्राक्षं हिमं
 तत्राक्षिसेचनं ॥ शीतलेपनसेकादीन् मुखे मूर्द्धनि शीलयेत् ॥ सा-
 रिवापद्मकोशीरमुक्ताशावरचंदनैः ॥ वर्तिः शस्तांऽजने चूर्णस्तथा प-
 द्योत्पलांजनैः ॥ सनागपुष्पकपूरयष्ट्याह्रस्वर्णैरिक्तैः ॥ नस्यं चाज्यं
 शृतं क्षीरजीवनीयसितोत्पलैः ॥ रोध्रमूर्वाप्रपुंड्राह्रमांसीयष्ट्याह्रचंद-
 नैः ॥ सोशीरं साधितं सर्पिः सक्षीरं तर्पणे हितं ॥ एभिरेवौषधैश्छा-
 गे पक्वे शक्नोति तद्रसे ॥ पूर्ववत्पुटपाकस्तु कार्यस्तिमिरनाशनः ॥ श्ले-
 ष्मोद्भवेऽमृताकाथे वराकणशृतं घृतं ॥ विध्येच्छिरां पीतवतो दद्या-
 द्धानु विरेचनं ॥ काथं पूगाभयाशुंठीकृष्णाकुंभनिकुंभजं ॥ करंजक-
 ट्फलवच्चात्रिफलापंचकोलकैः ॥ सदावीकैः पयोयुक्तं सिद्धं तैलं च
 नावनं ॥ शंखप्रियंगुनेपालीकटुत्रिकफलत्रिकैः ॥ दृग्वैमल्याय वि-
 मला वर्तिः स्यात्कोकिला पुनः ॥ कृष्णलोहरजोव्योषसैंधवत्रिफलां-
 ऽजनैः ॥ पीतारव्या द्विनिशा कुष्ठनतपत्रकणोषणैः ॥ पत्रपीतावरा-
 द्योषशीलालनतसैंधवैः ॥ मनोह्राशंखसिंधूत्थमरिचैस्तिमिरं जयेत् ॥
 वर्तिः प्रगाढमप्याशु शुक्रपित्तामयार्म च ॥ तालीसपाठाकिणिहीबेह-

मांसीनिशाद्वयैः ॥ पिष्टैः क्षीरिद्रुमकाथे घृतं सिद्धं तु तर्पणं ॥ पुट-
पाकं तु पिशितैर्जांगलैः सैधवान्वितैः ॥ सपिप्पलीमधुघृतैः कल्पितं
प्रागिवाचरेत् ॥ शिग्रुपत्रैर्जलस्विन्नैः कार्यः स्वेदश्च मात्रया ॥ रक्तजे
पित्तवत्कार्यं सन्निपाते यथोल्बणं ॥ व्याघ्रक्ष्णोशिरिववसा यवका-
थपयोयुता ॥ दूर्वामधुककल्केन विपक्वा तर्पणे हिता ॥ यष्ट्यनंता-
द्विबृहतीपिप्पलीलवणद्वयैः ॥ सलोध्रचंदनैः पक्वं शकृता शल्यकस्य च
॥ मृगगोधाशशानां वा पुटपाकं प्रकल्पयेत् ॥ दद्यादुशीरनिर्यूहे
चूर्णितं कणसैधवं ॥ तच्छृतं सघृतं भूयः पचेत्क्षौद्रं क्षिपेद्वने ॥ शीते
चास्मिन् हितमिदं सर्वजे तिमिरेऽजनं ॥ कुष्ठं वा शर्करोपेतमांतरिक्षे-
ण वारिणा ॥ निःकाथ्य सर्पिःक्षौद्राभ्यां संसृष्टे प्रागिवांजनं ॥ स्रोतो-
जनं च सौवीरं वेष्टयित्वाऽऽजमेदसा ॥ वटपत्रैरनु तथा दर्भैः कृष्ण-
मृदाऽनुच ॥ गोमयानलपक्वं च प्रशस्तं चूर्णमंजनं ॥ उरभ्रशल्य-
कश्यावमार्जारशिरिवजन्मभिः ॥ वसाभिर्विधनाऽनेन योगा योज्याः
पृथक् पृथक् ॥ वटप्ररोहमधुकदूर्वारोध्रतिलोत्पलैः ॥ पयोबुपिष्टैः
सघृतैः शिरोवक्रं च लेपयेत् ॥ कुर्याच्छिरःपरीषेकमेभिरेव पयःशृतैः ॥
सन्निपाते यदुचितं दोषोद्रेकं विभज्य तत् ॥ संसर्गेऽपि प्रयुंजीत काचे
तिमिरवत्क्रियाः ॥ न तु तत्र सिरां विधेत् दृक्स्थितां यंत्रपीडनात् ॥
कुर्युरांध्यं मला दद्यात्स्त्राव्ये त्वस्त्रे जलौकसः ॥ धूमराख्याम्लपित्तोष्णवि-
दाहे जीर्णसर्पिषा ॥ स्निग्धं विरेचयेच्छीतैः शीतैर्दिह्याच्च सर्वतः ॥ गोशकृ-
द्रसदुग्धाज्यैर्विपक्वं शस्यतेऽजनं ॥ स्वर्णगैरिकातालीसचूर्णावापा र-
सक्रिया ॥ पुराणगुडकासीसपिप्पलीकट्फलाद्रजः ॥ भावितं त्रिफ-
लांभोभिः शुष्कं गोविद्रसाश्रुतं ॥ निशांध्यतिमिरे सद्यो गुलका हं-
ति तत्कृता ॥ दध्ना विघृष्टं मरिचं राज्यधांजनमुत्तमं ॥ भृष्टं घृतं
कुंभयोनेः पत्रैः पाने च पूजितं ॥ करंजिकोत्पलस्वर्णगैरिकांभोजके

सरैः ॥ गोविद्रसेन पिष्टेयं वर्तिर्दोषाध्यनाशिनी ॥ क्षौद्रजातीरसा-
भ्यां वा द्विहरिद्रारसांजनैः ॥ अजामूत्रेण वा कौंतीकृष्णास्रोतो-
जसैंधवैः ॥ गोशरुद्रसपिष्टैर्वा द्विनिशापिप्पलीयुतैः ॥ कालानुसा-
रितालीसपत्रयष्ट्याह्वनागैः ॥ कणा वा कापिले पित्ते मासाद्धं प-
रिभाविता ॥ यकृत्पित्तेषु वा गोधाशशर्करुवर्हिणां ॥ खादेच्च स्त्री-
हयकृती माहिषे तैलसर्पिषा ॥ घृते सिद्धानि जीवन्त्याः पल्लवानि च
भक्षयेत् ॥ तथातिमुक्तकैरंडशेफाल्यभीरुजानि च ॥ व्रणवच्चाक्षिरो-
गेषु भोज्यान्यन्नानि निर्दिशेत् ॥ अविधारितवेगस्य भजतोंऽजनना
वनं ॥ त्यजतः क्रोधशोकौ च तिमिरं नाश्रुते नरं ॥ त्रिफलामश्र-
तो रात्रौ संस्कृतं पिबतो घृतं ॥ भुक्त्वा वा पिबतस्तोयं तिमिरं लघु
शाम्यति ॥ सुषमव्यं सुकांतं च स्कंदं च्यवनमश्विनौ ॥ षडेतानि
स्मरेन्नित्यं तस्य चक्षुर्न हीयते ॥ चिंताभिघातभीशोकरुक्षादुल्क-
टकासनात् ॥ विरेकनस्यवमनपुटपाकादिविभ्रमात् ॥ विदग्धाहारवम-
नात्क्षुत्तृष्णादिविधारणात् ॥ अक्षिरोगावसानाच्च पश्येत्तिमिररोगवत्
॥ यथास्वं तत्र युंजीत दोषादीन्वीक्ष्य भेषजं ॥ सूर्योपरागानलविद्यु-
दादिविलोकनेनोपहृतेक्षणस्य ॥ संतर्पणं स्निग्धहिमादियोज्यं तथां-
ऽजनं हेमघृतेन पिष्टं ॥ तमालतृटिकुंकुमान्यसितमुत्पलं पिप्पली सि-
तांजनमयोरजो मरिचकाचमांसीत्वचः ॥ सयष्टिमधुकांजना उद-
धिफेनमक्ष्यामयेष्वनुत्तममतोंऽजनं विमलमाशु तैमिर्यहत् ॥ च-
क्षूरक्षायां सर्वकालं मनुष्यैर्यत्नः कर्तव्यो जीविते यावदिच्छा ॥
व्यर्थो लोकोऽयं तुल्यरात्रिर्दिवानां पुंसामंधानां विद्यमानेऽपि वित्ते ॥
त्रिफला रुधिरस्रुतिर्विशुद्धिर्मनसोनिवृत्तिरंजनं च नस्यं ॥ शंकुनाश-
नता सपादपूजा घृतपानं च सदैव नेत्ररक्षा ॥ इति तिमिरप्रतिषेधो
नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

अथातो लिंगनाशप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ लिंगनाशो निलीका
 पटलमांध्यमिति पर्यायाः ॥ स श्लेष्मकएव प्राक् साध्योऽभिहितः ॥
 तस्य पुनः षडुपद्रवा आवर्तकी शर्करा राजीमती छिन्नांशुका चं-
 द्रकी छत्रकी चेति ॥ तद्यथा तत्राश्वेत्तारुणाऽऽवर्तवदनवस्थिता तारा
 ऽऽवर्तकी ॥ अर्कक्षीरलेशेनेव कूचीकर्पिण्डेनेव चाचिता शर्करा ॥ शा-
 लिशूकाभराज्यावृतेव राजीमती ॥ विषमच्छिन्नदग्धाभा सरूक् छि-
 न्नांशुका ॥ कांस्यसमच्छाया चंद्रकसंस्थाना चंद्रकी ॥ नैकवर्णा छ-
 त्रनिभा छत्रकीति ॥ न विध्येदसिरार्हाणां न च पीनसकासिनां ॥ ना
 जीर्णभीरुवमितशिरःकर्णाक्षिशूलिनां ॥ नात्युष्णशीतवाताश्रे नासंपू-
 र्णां च नीलिकां ॥ असंजाता हि विषमा दधिमस्तुतनुश्च या ॥ शला-
 कया विरुष्टापि पुनरूर्ध्वं प्रपद्यते ॥ करोति वेदनां तीव्रां दृष्टिं च
 स्थगयेत्पुनः ॥ सा च संपूर्यते शीघ्रं श्लेष्मलैर्वातपित्तलैः ॥ चिरात्सो-
 पद्रवा च स्यान्निष्प्रेक्ष्या याऽर्हति व्यधं ॥ अथ स्निग्धविरिक्तस्य घृतैः
 संभोजितस्य च ॥ संप्रीणितोत्तमांगस्य सज्जोपकरणस्य च ॥ भुक्त-
 वतोवि मलेऽहनि साधके च रुतस्वस्त्ययनस्य विहितादित्यविदेहाधि-
 पतिप्रणामस्य पूर्वाह्ने निवातप्रकाशदेशस्थस्य प्रत्यादित्यमास्तरणल-
 ब्धमार्दवायां भूमौ प्रसारितचरणयुग्ममुपविष्टस्य क्षितितलगतसमत-
 लोभयपाणेः पृष्ठतः सुखोपविष्टेन परिचारकेण हस्ताभ्यां निश्चलमव-
 लंबितशिरसः किंचिदुत्तानस्य स्वां नासामितरच्चेक्षणमीक्षमाणस्यानु-
 रस्य नात्युच्छ्रितासननिविष्टो भिषगक्षि मुखवाष्पस्त्रिचं मीलितमीष-
 दंगुष्ठोदरविमृदिततारकतया परिष्कृतदोषं सव्यांगुष्ठप्रदेशिनीभ्यामुन्मी-
 ल्य दक्षिणमध्यमाप्रदेशिन्यंगुष्ठैर्निष्कंधं गृहीतया शलाकया रुष्णाद्भा-
 गद्वयस्यापांगादेकभागस्य च संगमे दृष्टेरार्जवं नात्यूर्ध्वमधो वा नेत्रस-
 हजन्मनि संधौ वा विध्येत् ॥ एवमेव दक्षिणांगुष्ठप्रदेशिन्युन्मीलित-
 मितरेण च दक्षिणेनैव चातुरस्य दक्षिणपार्श्वं छिद्यात्तत्र शब्दवदवेद-

नं सांबुबिंदुस्रुति च सम्यग्विद्धं विद्यात् ॥ प्रविष्टमात्रां च शलाकां
 धारयेत् ॥ रागाश्रुवेदनानुत्पादार्थं च स्तन्येन सेचयेत्ततः पुनरातुरमा-
 श्वास्य भ्रमयन् शलाकामादृष्टिमध्यात् प्रवेशयेदधश्चावलोकयतो
 लिंगनाशमद्भुतमविलंबितमनुसुखमधोमुखमपनयेदुच्छिदयेच्चैनं ॥ त-
 थाहि दृक्कांडलगः कफश्च विशुद्ध्यति विशुद्धदृष्टेश्चांगुलिसूत्रतंतुजा-
 तींश्च दर्शयेत् प्रेक्षमाणस्य चानिमीलितनेत्राच्छनैः शनैर्भ्रमयन्नेव श-
 लाकामपनयेत् ॥ अथ व्यपगतदोषस्य यथावत्पश्यतः सुखोष्णघृता-
 प्लुतं पिचुमीक्षणस्योपरि दत्त्वा बध्नीयात् ॥ ततो निवातमागारमनुप्र-
 विश्य च सोपधाने मृदुनि शयने शयानं दक्षिणेऽक्षिणि विद्धे वामे-
 न पार्श्वेन वा दक्षिणेनोभयस्मिन्नुत्तानमनुकूलाभिः कथाभिरुपाच-
 रेत् ॥ यथाशक्ति चैनमुपवासयेत् ॥ उद्गारक्षवथुकासनिष्ठीवनोत्कंपना-
 नि व्यहं परिवर्जयेत् ॥ स्नानांबुपानदंतधावनाधोमुखावस्थानानि-
 सप्ताहं ॥ स्नेहविधिं चेक्षेत् ॥ मूर्ध्नि पादयोश्च घृताभ्यंगमाचरेत् ॥ तृती-
 ये चाह्नि मुक्ताक्षि परिषेचयेत् ॥ एरंडपल्लवशृतेन दुग्धेन जीवनीयै-
 र्वा सिद्धेन पयसा हविषा वा तद्वल्लघुना पंचमूलेन ततः पूर्ववद्बध्नी-
 यात् ॥ ततः प्रभृत्येवमेव प्रत्यहमासप्ताहं ॥ सप्तमे तु दिवसे सर्व-
 था मोक्षयेद्दशमे वा ॥ भोजयेच्चैनं व्योषामलकयुक्तं द्रवमीषत्स्नेहलव-
 णाढ्यं वाट्यं विलेपीं वा ॥ एवमाचरतो रुजारागादयो नानुवर्तते
 ॥ तदनुवृत्तौ तु यष्टीमधुकरोध्रमृद्दीकसैधवैः सिद्धेन छागेनाथपयसा
 नयनमाश्रोतयेत् ॥ मधुककुष्ठोत्पलद्राक्षालाक्षाशर्कराभिर्वा पृश्निप-
 णीमुस्तमधुकशतावरीपद्मकसैधवैर्वा शिरोवक्त्रलेपं च सारिवागैरिक-
 यवदूर्वाघृतैः कुर्यान्मातुलुंगरसाप्लुतैर्वा मृदुभृष्टैस्तिलैः ससर्षपैरजा-
 क्षीरद्रुतैर्वा पयस्यासारिवापत्रमंजिष्ठापृष्ठाह्वैर्हिमः सुखोष्णो वा-
 लेपः ॥ तद्वद्देवदारुनागरपद्मकैर्वा जांगलरसेन जीवंतीकाथवता मो-

जनं वातहरवर्गसिद्धेन च पयसा वत्सकादिगर्भसिद्धं सर्पिः पाननाब-
नसेकेषु विदध्यात् ॥ तथाऽनुपशमे सिरां विध्येत् ॥ अधिमंथसाधनं
चेक्षेत ॥ यथोक्ताचारातिक्रमात्तु व्यधः पाकमुपयाति ॥ अग्निष्यं
दाधिमंथादयश्च स्युर्व्यधदोषाश्च ॥ तान् यथास्वमुपक्रमेत् ॥ व्यध-
दोषः पुनरूर्ध्वमधः कृष्णासन्नमपांगासन्नं सिराव्यधश्च ॥ तत्राधो व्य-
धादत्यर्थशूलाश्रुरागाः शलाकायाश्चोपलेपो बहुलपिच्छिलकृष्णं
च बलिभिरुपचीयते नयनं च निःस्रवति तद्दर्जयेत् ॥ ऊर्ध्वव्यधाद-
तिमात्रा रुक् ॥ तत्रात्युष्णघृतपरिषेको वातहरं च कर्म ॥ कृष्णास-
न्नव्यधान्न सुखमुपनीयते पटलं कृष्णे रुजा दृष्टिरपि रक्तावच्छादि-
ता कृष्णमंडलाभा भवति ॥ तत्र सर्पिः सेकविरंकरक्तमोक्षैः सिद्धिः
॥ अपांगासन्नव्यधाच्छोफशूलतोदोद्भेदसास्त्राश्रुतयस्तत्र मूत्रघृतसे-
कोपवासौ भ्रुवोरंतरे च दाहः ॥ सिराव्यधाद्रक्तागमो विविधाश्च वेदना-
स्तत्र स्तन्यमधुकविपक्वेन सर्पिषा परिषेकोऽपांगे च दाहः ॥ सिराजा-
लवति तु नेत्रे प्राक्सिराजालमपनयेत् ॥ ततो लब्धबलं स्निग्धं च
व्यध्येत् ॥ अथो शलाकाभ्रमणदोषाः क्षोभणमूर्ध्वमधोऽत्यर्थदृष्टिष-
ट्नमतिदृष्टिप्रेरणं च ॥ शलाकाक्षोभणाद्विस्पंदनतोदभेदपरिमंथाः ॥ त-
स्मिन्यष्टीमधुकपटोल्या घृतमृदितया सेको जलौकसश्च ॥ ऊर्ध्वप्रण-
यनाद्रागोऽतिवेदना च ॥ तत्रोपवासो घृतसेकश्च स्पर्शसुखः ॥ अ-
धोनयनाच्छूलं रक्तागमश्च ॥ तत्र क्षोभणवत्सिद्धिः ॥ अत्यर्थदृष्टि-
षट्ठनात् दृष्ट्याकुलता ॥ तस्मिन्सर्पिर्मंडानुवासनं च ॥ अतीत्य दृ-
ष्टिं शलाकायाः प्रेरणाद्रक्तस्रवणं रक्ताभरूपदर्शनं च ॥ तत्र सर्पिःसे-
कोपवासौ जलौकसः ॥ लिंगनाशदोषास्तु स्फुटनमपंगलनविस्तरण
मुल्लवणं लीनता च ॥ तत्र शलाकया स्पृष्टो लिंगनाशो यः स्फुटति
तमेरंडपत्रस्त्रिजं खंडशः शोधयेत् ॥ ततः कृष्णासैधवमधुभिरवपीडनं
॥ अपलगति तु शलाकामपनीय स्तन्यसेकं दद्यादवपीडनं च ॥ शुं-

ठीगुडं जलौकसश्च ॥ विस्तीर्यमाणे मुखे सुखोष्णांबुप्लुतेन वाससा
 स्वेदो घृतमंडश्च ॥ प्रतिमर्शस्तददुःखवमाने वित्रासनं च शीतांससा प्र-
 ततंचोच्छिदं ॥ स्थिरे चले च दोषे पत्रभंगस्वेदस्तथाप्यनवगच्छ-
 ति शलाकोपगमे वा पुनरुत्प्लवने स्नेहपाननस्यादिभिरुपपाद्य पुनर्व्य-
 ध्येदेवमपि पुनरुत्प्लवने भ्रुवोरंतरे दाहः ॥ यस्त्वपकृष्यमाणो दृष्टिमंड-
 ले लीयते ॥ तत्र क्षीरेण नाडीस्वेदं दद्यात् ॥ शताव्हामधुकचूर्णसंसृ-
 ष्टं च घृतं प्रतिमर्शमिति ॥ भवति चात्र ॥ विद्धेऽक्षिणं कार्यं स्वेदा-
 दौ नियमोऽयं विधीयते ॥ स्वेददाहप्रतीमर्शात्सद्योविद्धे तु सेचनं ॥
 अवंपीडं तृतीयेऽह्नि युंज्यात्तद्वज्जलौकसः ॥ सप्ताहान्ते सिरामोक्षं विरे-
 कं वस्तिकर्म च ॥ यंत्रणामनुरुध्येत दृष्टेरास्थैर्यलाभतः ॥ रूपाणि सूक्ष्म
 दीप्तानि सहसा नावलोकयेत् ॥ कुर्याच्छलाका स्थूलाऽग्रे विशालव-
 णतां तनुः ॥ पटलोत्प्लवनं तीक्ष्णा क्षतमंतः खरा रुजं ॥ कुंठा च वि-
 षमाऽश्रूणि ऋत्वा दीर्घा च दुर्यहा ॥ आढकीमूलमरिचहरितालरसां-
 जनैः ॥ विद्धेऽक्षिणं सगुडा वर्तियोज्या दिव्यांबुपेविता ॥ जातीशि-
 रीषधवमेषविषाणपुष्पवैदूर्यमौक्तिकफलं पयसा मुपिष्टं ॥ आज्ञेन
 ताम्रममुना प्रतनुं प्रदिग्धं सप्ताहतः पुनरिदं पयसैव पिष्टं ॥ पिंडांजनं
 हितमनातपशुष्कमक्षिणं विद्धे प्रसादजननं बलरुच्च दृष्टेः ॥ स्रोतो-
 जविट्टमशिलार्णवफेनतीक्ष्णैरस्यैव तुल्यमुदितं गुणकल्पनाभिः ॥ इति
 लिंगनाशप्रतिषेधो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

अथातः सर्वगताक्षिरोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ॥ ब्राह्मेन नेत्रेऽग्नि-
 ष्यन्त्रे नासानाहोऽल्पशोफता ॥ शंखाक्षिभ्रूललाटास्यतोदस्फुरणमे-
 दनं ॥ शुष्काऽल्पा दूषिका शीतमच्छं चाश्रु खला रुजः ॥ निमेषोन्मे-
 षणं कृच्छ्राज्जंतूनामिव सर्पणं ॥ अक्ष्याध्मातमिवाभाति सूक्ष्मैः शल्यै
 रिवाचितं ॥ स्निग्धोष्णैश्चोपशमनं सोऽग्निष्यंद उपेक्षितः ॥ अधिमंथो
 मन्त्रे तत्र कर्णयोर्नदनं भ्रमः ॥ अरण्येव च मथ्यन्ते ललाटाक्षिभ्रुवद्व-

यः ॥ हताधिमंथः सोऽपि स्यात्प्रमादात्तेन वेदनाः ॥ अनेकरूपा जा-
यन्ते व्रणो दृष्टौ तु दृष्टिहा ॥ मन्याक्षिशंखतो वायुरन्यतो वा प्रवर्त्तय-
न् ॥ व्यथां तीव्रामपैच्छिल्यरागशोफं विलोचनं ॥ संकोचयति पर्यश्रु
सोऽन्यतोवातसंज्ञितः ॥ तद्वज्जिह्वं भवेन्नेत्रं शूनं वातविपर्यये ॥ दाहो
धूमायनं शोफः श्यावता वर्त्मनो बहिः ॥ अंतःक्लेदोऽश्रु पीतोष्णं रागपी
ताभदर्शनं ॥ क्षारोक्षितक्षताक्षित्वं पित्ताभिष्यंदलक्षणं ॥ ज्वलदंगार-
कीर्णाभं यकृत्पिंडसमप्रभं ॥ अधिमंथे भवेन्नेत्रं स्यंदे तु कफसंभवे ॥
जाड्यं शोफो महान्कंडूर्निद्राचानभिनंदनं ॥ सांद्रस्निग्धबहुश्वेतपित्त-
बद्धूषिकाश्रुता ॥ अधिमंथे नतं कृष्णमुन्नतं शुक्लमंडलं ॥ प्रसेको नासि-
काध्मानं पांशुपूर्णमिवेक्षणं ॥ रक्ताश्रुराजीदूर्षाकाशुक्लमंडलदर्शनं ॥
रक्तस्यंदेन नयनं सपित्तस्यंदलक्षणं ॥ मंथेऽक्षिताम्रपर्यंतमुत्पाटनस-
मानरुक् ॥ रागेण बंधूकनिभं ताम्बयति स्पर्शनाक्षमं ॥ असृङ्गि-
मग्नारिष्टाभं कृष्णमग्न्याभदर्शनं ॥ अधिमंथा यथास्वं च सर्वे स्यं-
दाधिकव्यथाः ॥ शंखदंतकपोलेषु कपाले चातिरुक्तराः ॥ वात-
पित्तोत्तरं घर्षतोदभेदोपदेहवत् ॥ रूक्षदारुणवर्त्माक्षिरुच्छ्रोन्मी-
लनिमीलनं ॥ विकूणनं विशुष्कत्वं शीतेच्छा शूलपाकवत् ॥ उक्तः
शुष्काक्षिपाकोऽयं सशोफः स्याद्विभिर्मलैः ॥ सरक्तैस्तत्र शोफोऽ-
तिरुग्दाहृष्टीवनादिमान् ॥ पकोदुंबरसंकाशं जायते शुक्लमंडलं ॥ अ-
श्रूष्णशीतविशदपिच्छिलाच्छयनं मुहुः ॥ अल्पशोफेऽल्पशोफस्तु-
पाकोऽन्यैर्लक्षणैस्तथा ॥ अक्षिपाकात्यये शोफः संरंभः कलुषा-
श्रुता ॥ कफोपदिग्धमसितं सितं प्रक्लेदरागवत् ॥ दाहो दर्शनसंरोधो वेद-
ना चानवस्थिता ॥ अन्नसारोऽम्लतां नीतः पित्तरक्तोल्बणैर्मलैः ॥
सिराभिर्नैत्रमारूढः करोति श्यावलोहितं ॥ सशोफपाकदाहाश्रु भृशं
चाविलदर्शनं ॥ अम्लोषितोऽयमित्युक्ता गदाः षोडश सर्वगाः ॥ हता-
धिमंथमेतेषु साक्षिपाकात्ययं त्यजेत् ॥ वातोद्भूतः पंचरात्रेण दृष्टि

सप्ताहेन श्लेष्मजातोऽधिमंथः ॥ रक्तोत्पन्नो हन्ति तद्वद्विरात्रान्मि-
थ्याचारात्पैत्तिकः सद्यएव ॥ इति सर्वाक्षिरोगविज्ञानं नामाष्टादशो-
ऽध्यायः ॥ १८ ॥

अथातोऽभिष्यंदप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ अथ खलु सर्वाक्षि-
रोगी शिरोविरेककवलधूमोपवासानासेवेत ॥ अन्यत्र मारुतोद्रेकात् ॥
सर्वत्र कुचंदनमरिचपत्रैलामुवर्णगैरिकतगररसांजनलवणयष्ट्याह्वैर्वि-
डालं कुर्यात् ॥ तथा दावीतूत्थकहरीतकीभिर्वा ॥ पित्ते कफे हरीतकी
नागररसांजनस्वर्णगैरिकैः ॥ अपिच ॥ कुष्ठमिशिपिप्पलीचंदनोत्पलैर्वि-
डालको वेदनाघ्नः ॥ मुस्तागुरुरक्तचंदनैः क्षौद्रयुतैः शूलदाहरागघ्नः ॥ सैध-
वागुरुत्रिजातकत्रिकटुकस्वर्णगैरिकशैलेयकैः शूलश्वयथुदाहरागनुत् ॥
शिग्रुफलमनोहाशाबररोधैः क्रमाच्चतुर्गुणप्रष्टद्वैः श्लक्ष्णरजोभिः सूक्ष्म-
तांतवस्थैर्नचनमवचूर्णयेत् ॥ श्वेतरोध्रत्वचं बहिर्विलिखितां निंबप-
त्रकल्कघनप्रलिप्तां पुटपाकवत्पक्त्वाऽर्द्धपलोन्मितां मरिचचतुष्टययु-
क्तां श्लक्ष्णरजीकृतां वस्त्रबद्धामक्षयवकिरेत् ॥ एतदवगुंठनं शूल-
दाहाश्रुश्वयथुकंदूपापाकक्लेदोपदेहहरं ॥ तथैव च पोटांकयाऽऽ-
श्वोतनकालेऽबन्तिसोमाप्लुतयाऽऽश्वोतयेत् ॥ पूर्वं रोध्रकल्कमुपहतं
तन्मात्रमेव मरिचद्वयेन मनःशिलापादेनाष्टांशकैश्च यष्टीमधुकशत-
पुष्पापुष्पांजनैश्च युक्तं प्रकल्पयेत् ॥ अपिच ॥ आरण्याश्छगणरसे
पटावबद्धाः सुस्विन्ना नखवितुषीकृताः कुलत्थाः ॥ तच्चूर्णं सकृद-
वचूर्णनान्निशीथे नेत्राणां विधमति सद्यएव क्रोपं ॥ अथ दारु-
हरिद्रापलमुदकाद्धप्रस्थेऽष्टांशशेषं कथितं माक्षिकयुक्तमाश्वोतनं कु-
र्वीत ॥ एवं चानुपशमे वाताभिष्यंदिनमादावेव जांगलरसैर्भोजयि-
त्वा दशमूलरास्नात्रिफलाकाथेन जीवनीयकल्केन वा पयोयुतं सिद्धि-
मितरद्वा पुराणसर्पिः पाययेत् ॥ आश्वोतनं चास्यैरंडपल्लवैः शृतमजा-

क्षीरं कुर्यात् ॥ शालिपर्णीबृहतीमधुककोरकैर्वा तद्वत्तगरुक्षीबेरशार्द्ध-
 घाबदरमधुकपिप्पलीबृहतीद्वैपरुडमूलैर्वाऽशुमतीद्वयबृहतीकण्टकारि-
 काभिर्वा तांतवबद्धाभिः सुरामंडधान्याम्लान्यतमाप्नुताभिः ॥ आनू-
 पमांसकाथेन वा ॥ तैरेव मांसैर्वसवारीकतस्त्रिचैर्महास्नेहवद्भिर्यवचूर्ण-
 लवणप्रगाढामुत्कारिकां कृत्वा ललाटगंडादीन् स्वेदयेत् ॥ अथवा
 रास्नाऽभीरुदशमूलबलाकोलकुलत्थयवानामजाक्षीरस्त्रिजानां बाष्पे-
 ण रास्नादिभिरेव च सिद्धं तैलं सर्पिर्वा नावनं ॥ एवं विधेरेव नाडीस्वे-
 दं कुर्यात् ॥ सुरभिगंधदेवदार्वाहिंसाकरंजफलबिल्वसर्पपैश्च सभृष्टति-
 लैः पयसा पिष्टैः सुखोष्णैर्मुखापोऽक्षिवेदनास्तंभप्रशमनः ॥ एव-
 मप्यशांतरुजः सिरां मोक्षयेत् ॥ स्नेहस्वेदविष्यंदं हि वातदुष्टममृ-
 क् निर्वर्ह्यमाणं नानिलप्रकोपाय ॥ पुनश्च स्नेहयित्वा तिल्वकेन संस्कृ-
 तं संयुतं वा तिल्वककषायानुपानं सर्पिर्वैरेचनं दद्यात् ॥ शुद्धे च
 वातप्रतिशयायवदास्थापयेत् ॥ अनुवासयेच्च ॥ अथ तिलान्निस्तु-
 षान्बिल्वफलकाथेन भावयेन्निशि दिवा शोषयेत् ॥ एवं पंचाहं ते-
 भ्यस्तैलं कृत्वा वराहभेदोयुतं बिल्वमूलमधुयष्टिकाकल्केन पयसा
 पचेत् ॥ तेन नस्यं शिरोवास्तिं च कुर्यात् ॥ सर्वगंधनिर्यूहेण वा
 तद्गर्भं सक्षीरं तैलं ॥ स्नेहिकं च धूमं पिबेत् ॥ उपशांतरुजस्य तर्प-
 णं ॥ काश्मर्यमधुककुष्ठबृहतीतालीसपत्रमांसीसारिवाप्रपौंडरीकदर्भ-
 मूलकसेरुकाभिः पयः साधयेत् ॥ तत्तर्पणं नस्याभ्यंगेषु विदध्यात्
 ॥ कृष्णसर्पशिरो वा क्षीरे काथयेत् ॥ ततः स्नेहमुत्थृत्य चंदनोशीरश-
 र्करोत्पलकल्केन क्षीरवता पक्वं तर्पणं ॥ अथवा पंचमूलजीवनीयकु-
 कुटमांसैः पयो विपचेत्ततो नवनीतं घनानंतासारिवोशीरचंदनैः सप्र-
 यस्कैः साधयेत् ॥ पुटपाकवच्छागोरश्रवराहाणामन्यतमस्य यक्ष्मि-
 प्पलीसैधवमधुघृतोपेतं कुर्यात् ॥ अंजनं चास्य दृक्प्रसादनार्थं कृष्णति-
 लान्निस्तुषान् कृत्वा स्तन्येन सप्ताहं भावयेच्छोषयेच्च तच्चूर्णं सि-

तोपलासमं कृत्वा मधुकाद्धभागेन सैधवांशेन कृष्णसर्पशिरसश्चांत-
 र्धूमदग्धस्य भागेन संसृष्टं दिव्योदकपिष्टां गुलिकां कल्पयेत् ॥
 गोधासर्पवसायामाजे मेदसि सैधवपिप्पलीचूर्णं रसांजनं चावपेत् ॥
 एतेषां मासं स्थिता रसक्रिया दृष्टिप्रसादनी रुजाहरा च ॥ उत्थतस-
 रेण गव्येन दध्नाऽम्लेन राजतं भाजनमालिपेन्नीलीभूतं च तद्विशुष्कं
 मस्तुना वर्त्तयः कृताश्छायाविशोषिताः वाताक्षिरोगं जयन्ति ॥ माग-
 धिकाकंटकारीद्वयमूलत्वङ्मधुसितासैधवताम्ररजांस्यजाक्षीरेण पिष्ट्वा
 ताम्रपात्रमालेपयेत्सप्ताहादपनीय पुनस्तथैव पिष्ट्वाऽनुलेपयेत्सप्तभिः
 सप्तरात्रैर्गुटिकाः कृताः परं वाताक्षिरोगवेदनारागशोफतिमिरकाचनक्तां
 ध्यताधिमंथाभिघातहराः ॥ प्रत्यंजनं चात्र स्फटिकशंखनाभिमधुक-
 गैरिकैरिक्षुरसपिष्टैर्वर्त्तिः ॥ अयमेव च सर्वो विधिरधिमंथादिष्वपि प्रयो-
 ज्यः ॥ विशेषतस्त्वधिमंथे सहचरस्फूर्जातकबिल्ववृक्षादनीनिर्यूहे सप-
 यस्कं सर्पिः सिद्धं पिबेत् ॥ सर्पिषाऽनुपशमे वसां मज्जानं वा पूर्वकर्म-
 व च व्यत्यासेन कुर्यात् ॥ सर्वानुपशांतावुपरिश्रुवोर्यथोक्तो दाहः ॥ पि-
 त्ताधिमंथाभिघ्न्यंदयोः शर्करयाऽवचूर्णितं सर्पिःपानं तिक्तकानामन्यत-
 मेन वा प्रपौंडरीकामलकद्विहृतीदर्भमूलशतावरीतालीसमंजिष्ठानीलो
 त्पलकाथस्थितस्तन्येनाश्रोतनं ॥ मधुककटंकटेरीनिर्यूहो वा ॥ सक्षौ-
 द्रचंदनमधुकरोध्रमंजिष्ठास्वर्णगैरिककाथस्तीव्रशूलदाहहरः ॥ रोध्रदा-
 र्वीमधुकप्रपौंडरीकान्यापोथ्य तांतवे बध्नीयात् तेन क्षौद्रसलिलाश्रुते-
 न सेको वेदनाघ्नः ॥ तेनैव सशर्करे स्त्रीस्तन्ये छागदुग्धे वा दाहरागघ्नः ॥
 श्वेतरोध्रं च मधुकं समघृतं पूतं घृतेन भर्जयित्वा चूर्णयेत् ॥ तत्पोट-
 लिकावबद्धं स्तन्येन तोयेन वा मृदितमाशु शूलदाहरागशोफानपहं-
 ति ॥ चंदनकुमुदसारिवानलदादिभिर्वा क्षीरसंस्कृतैश्च शिरोवक्रप्रलेप-
 परिषेकाः ॥ एवमसिद्धौ सिराव्यधः ॥ पुनः स्निग्धस्य च त्रिफलाकाश्म-
 र्यकाथशर्करान्निवृच्चूर्णैर्विरैकः ॥ शंखमधुकसैधववृहतीमूलत्वचः पय-

साऽऽजेन पिष्ट्वा ताम्रपात्रं प्रलेपयेत्पुनः सप्ताहादेवं सप्तभिः सप्तरात्रै-
 गुलिकाः कार्याः ॥ ताः स्तन्यघृष्टाः पित्तामयेष्वंजनाद्रुजमपहरन्ति ॥
 सुवर्णगैरिकं निशां दिव्याभसि स्थितमहःशोषयेत् सप्ताहमेव च सुशी-
 तैर्मधुस्वर्गकषायैर्भावयेदेतच्चूर्णाजनं दाहरागघ्नं ॥ पंचाशद्द्वार्वीपलानि-
 पालिकानि च सारिवामधुककाकोलीमृद्वीकाकाशमर्यमुनिषण्णकमंजि-
 प्तारोधोशीरचंदनानि जलद्रोणेऽष्टभागं पचेत् परिस्त्रुतं पुनरादर्वीप्र-
 लेपादवतार्य च सितोपलासमांशं मधुघृतद्विपलं प्रक्षिपेत् ॥ रसक्रियेयं
 मधुरा सर्वाक्षिरोगेषु हिता ॥ काशमर्यस्त्रसपिष्टाः सारिवाशर्कराकाको-
 ल्यो नस्ये ॥ इक्षुरसपिष्टं वा यष्ट्यान्हं ॥ क्षतशुक्रोक्तं च तर्पणं पुटपाक-
 श्च ॥ श्लेष्माधिमंथेऽभिष्यंदे च त्र्यहमुपवासस्तीक्ष्णानि धूमकबलनाव-
 नानि ॥ शार्ङ्गैष्टाकुष्ठतगरमुरंगीव्योषैलादारुभिर्बिडालकं ॥ तिल्वकबृहती
 निदिग्धिकारोद्धारग्वधमूलत्वग्भिर्गोमूत्रकथितैराश्रोतनं शोफोपदेह-
 कंदूघ्नं ॥ निंबपत्रकल्कदिग्धं वा रोध्रमंगारत्वेदितं चूर्णितं तांतवावन-
 द्धमुष्णांबुमृदितं ॥ तद्देवामलकोपकुल्यापाटलीचूर्णानि ॥ शिग्रुपल्ल-
 वरसो वा ॥ मधुशिग्रुपाटलीविल्वमूलशुंठीकाथो वा ॥ निंबपत्रपटो-
 लीजातीपत्ररोध्रबृहतीद्वयमहौषधैः खंडशः कूसैर्वस्त्रबद्धैः सक्षौद्रे गौ-
 ढे सीधौ वा परिप्लुतैः सेकः परं श्लेष्मघ्नः ॥ रोहिषपूतीकरंजकपित्था-
 स्फोटपीलुविल्वपत्रशिग्रुसुरसार्कनिंबपत्रैर्गोमूत्रकथितैः स्वेदः ॥ तथाऽ-
 पि शोफघर्षानुबन्धे यवमदनभूर्जशमीपत्रैः सघृतैर्घृतेनैव वा नात्यक्षि-
 धूमयेत् ॥ लघ्वसितं च द्वितीयेऽन्हि प्राशः व्योषविपक्वं यवक्षाराव-
 चूर्णितं सर्पिः पाययेत् ॥ ततः सिराव्यधो विरेकश्च ॥ बृहतीत्वक्-
 शुंठीताम्रकांस्यरजांसि दधिमस्तुना पिष्ट्वा ताम्रपात्रे लेपयेत् तथैव
 च सप्ताहेऽवगते वर्त्तयः कार्याः ॥ मरिचहरिद्राभयांजनैर्वा जलपिष्टा
 वर्त्तिः ॥ त्रिकदुकत्रिफलाविडंगसारहरिद्राभिर्वा ॥ हरीतकी तुत्थं
 च समभागं तुत्थाष्टांशेन मरिचं शंपावर्त्तिः कुमारी सर्वश्लेष्माक्षिरोग-

घ्नी ॥ विडंगचूर्णो वारुण्या भावितः शंखो बीजपूरसेन मधुरस्त्रि-
 फलारसेन पृथगैकध्यं चूर्णाजनं पिंडो वा पोथकीबहलकफोत्केशा-
 भिष्यंदानपहरति ॥ स्वर्णगैरिकसैंधवमनःशिलालाक्षानतकरंजिका-
 सुरसशंखतालीसकुष्ठकलिंगकदेवदारुनलदजातीमुकुलरसांजनैः सु-
 रामंडपिष्टैर्वर्तिः श्लेष्मविकारहरा ॥ पुष्पकासीसचूर्णं ताम्रसमुद्गे
 सुरसपत्रस्य रसेन सप्ताहं भावयेत् ॥ तच्चूर्णाजनं वर्त्मोपचयपक्ष्म-
 शातघ्नं ॥ सैंधवव्योषवराविडंगरोध्रप्रपौंडरीकमधुकुतुथकताक्ष्यशैल-
 तालताम्रचूर्णैश्छागपयःपिष्टैर्मार्कवरसपरिपीतैर्वर्तिः काण्डचित्राख्या स-
 र्वाक्षिरोगान् जयति ॥ कंडां मनःशिलासैंधवश्वेतमरिचैर्मातुलुंगर-
 सपिष्टैर्वर्तिः ॥ सशोफायां तगरदेवदारुसैंधवजातिकोरकैः सुरामंड-
 पिष्टैर्नक्तमाललशुनशुक्लशिमुकबीजैर्वा रसक्रिया ॥ तर्पणं च यक-
 दाजं सगुडप्रियंगुनलददेवदारुयुतं काथयेत्तस्मिन् शीते खजमथिते
 यन्त्रवनीतं तदेभिरेवौषधैर्विपक्वं ॥ पुटपाकश्च कुष्ठनगरदार्वीसर्व-
 गंधैराजेन यकता सह मधुघृतयुक्तैः ॥ रक्तजं पुनरभिष्यंदमधिमंथं
 च पित्तवदुपक्रमेत् ॥ स्तन्येक्षुरसशर्करोदकान्यतमेनाश्रुतयेत् ॥ पुनः
 पुनश्चास्य रुधिरमवसेचयेच्छिराव्यधेन जलौकोमिश्र ॥ तीव्रवेदना-
 यां महतीं घृतमात्रां पाययेत् ॥ आढकीकुब्जकपाटलिश्रीपणीवि-
 दुलानामर्जुनरसेन पिष्टानां गुटिकांजनं ॥ सेकैर्जलाद्रैःकासमह्विर्कां-
 स्यमलदिग्धामंतर्धूमं दग्धा तद्भस्म त्रिफलाकाथे सुरसास्वरसे क्षीरे च
 छागे पंचाहं भावयेत् ॥ एतच्चूर्णं स्रोतोऽजतुल्यं प्रत्यंजनं ॥ कृष्णं
 सर्पं पयसि काथयेत्ततः पूतशीतमथिनं स्नेहमुपोषितकृकवाकवे दद्या-
 त्तस्य यत्पुरीषं तत् स्नेहांजनं ॥ कृष्णसर्पमुखमंजनसर्पिषोः पूर्णं दर्भवे-
 ष्टितं मृदुविलिप्तमधोमुखं गोमयेनाग्निना दग्धं ततोऽंजनमादाय पत्र-

नलदनीलोत्पलतुल्यं चूर्णितं परं दृष्टिप्रसादजननं ॥ घृतमंडश्च श-
 र्करामधुकनीलोत्पलैर्मानुषीदुग्धयुक्तैः सिद्धो नस्यइति ॥ भवंति चा-
 त्र ॥ सर्वेऽक्षिरोगाः प्रायेण जायंते स्यंदपूर्वकाः ॥ यतश्च रक्तं सं-
 दूष्य तानतस्त्वरया जयेत् ॥ सर्वोर्ध्वजत्रुगस्रोतःस्यंदनात्स्यंदउच्य-
 ते ॥ तत्स्थानां तद्वदंगानामधिमंथोऽतिमंथनात् ॥ वातेऽक्षिसेकः सै-
 रंडवहतीमधुशिग्रुणा ॥ सिद्धेन पंचमूलेन ससितैः पित्तरक्तयोः ॥ दा-
 र्बीलाक्षोत्पलद्राक्षामंजिष्ठामधुकार्द्विकैः ॥ श्लेष्मणि त्रिफलाशुंठीनि-
 बरोध्राटरूपकैः ॥ समस्तैः सन्निपातोत्थे कुर्यात्स्यंदेऽक्षिसेचनं ॥
 तुत्थव्योषाभयारोध्रयष्ट्याह्वैस्ताम्रसंस्थितैः ॥ धान्याम्लपिष्टैः सेको-
 ऽयं सर्वाभिष्यंदरूपप्रणुत् ॥ तद्वत्तुत्थाभयारोध्रयष्टीमधुरसांजनैः ॥
 सिताह्वार्द्धाशसंयुक्तैः सेकः सर्वाक्षिशूलजित् ॥ पुष्पांजनसिताक्षौद्रै-
 स्ताम्रसंस्थं तिलांभसा ॥ सेचनं हन्ति रुप्रागदाहश्वयथुघर्षणं ॥ द्वि-
 निशात्रिफलामुस्तैः प्रमदादुग्धकल्कितैः ॥ सेकः सशर्कराक्षौद्रैरभिघात-
 रुजापहः ॥ निषिक्तं तुत्थकं वारान् गोजले पंचविंशतिं ॥ स्तन्ये-
 वा छागदुग्धे वा सद्यःकोपे तदंजनं ॥ बदरीदलयष्ट्याह्वतुत्थधात्री-
 फलैः समैः ॥ पुटित्वा वादराग्रीर्द्वैर्दृग्कोपघ्नमंजनं ॥ बृहत्पेरंडमूल-
 त्वक्शिग्रुमूलैः ससैंधवैः ॥ वर्तिराजपयःपिष्टैः सर्ववाताक्षिरोगजित् ॥
 सुमनःकोरकाः शंखस्त्रिफला मधुकं बला ॥ पित्तरक्तापहा वर्तिः-
 पिष्टा दिव्येन वारिणा ॥ सैंधवं त्रिफला व्योषं शंखनाभिः समुद्रजः-
 ॥ फेन एलाद्वयं सर्जो वर्तिः श्लेष्माक्षिरोगनुत् ॥ पिप्पल्यः किंशु-
 करसो वसा सर्पिः ससैंधवं ॥ घृतं च जीर्णं सर्वाक्षिविकारघ्नी रसक्रि-
 या ॥ कृष्णसर्पवसा क्षौद्रं रसो धात्र्या रसक्रिया ॥ शस्ता सर्वाक्षिरोगे-
 षु काचार्वुदमलेषु च ॥ रसांजनं शृंगवेरमभयातुत्थकिंशुकं ॥ य-
 थोत्तरं द्विगुणितैस्त्वैर्वर्तिरपराजिता ॥ कृते वातादभिष्यंदान्तिमिराणि-
 कुकूणकं ॥ पोथकीपिटकापिल्लानर्माणि च नियच्छति ॥ ताम्रे म-

स्तुसमुद्भूतं यत्तु तथं श्यावतां गतं ॥ सर्वाभिष्यंदशुक्रार्मसिराजाल-
जिदंजनं ॥ मरिचलवणभागौ भागौ द्वौ कणसमुद्रफेनाभ्यां ॥ सौवीर
भागनवकं चित्रायां चूर्णितं कफामयजित् ॥ मरिचामलकजलोद्भवतु-
त्थांजनताप्यधातुक्रमद्वैः ॥ पण्मासिक इति योगस्तिमिरार्मक्के-
दकाचकंदूघ्नः ॥ पिप्पलीं सतगरोत्पलपत्रां वर्त्तयेत्समधुकां सहरिद्रां ॥
एतया सततमंजयितव्यं यः सुपर्णसममिच्छति चक्षुः ॥ इत्यभि-
ष्यंदप्रतिपेधो नामैकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

अथातोऽक्षिपाकपिलप्रतिपेधं व्याख्यास्यामः ॥ शुष्काक्षिपाके वा-
ताभिष्यंदविहितं सर्पिर्विपचेत् ॥ कुलीररससिद्धं क्षीरसिद्धं वा ॥ दा-
र्वाप्रपौंडरीकयोः काथ आश्रोतनमक्षिपाकघ्नं ॥ मंजिष्ठा मधुकालानु-
सारिवारोध्रलाक्षाप्रपौंडरीकाणामक्षिपाकरक्तराजीघ्नो मृद्वीकाचंदनक-
रंजतंदुलांबुपरिस्तुतो मधुमानश्रुदाहहरः ॥ रोध्रकोरंटकपुष्पकाथो वे-
दनाहरः ॥ अणुतैलं नस्यं सारिवाविदारीबलामधुकोत्पलद्राक्षाटरूप-
कजीवकचंदनैर्जागलरसक्षीरोपेतं तैलं साधितं नावनात्सर्वोर्ध्वजत्रुजा-
न् गदान् वातपित्तोत्तरान् हन्ति ॥ स्निग्धाश्चात्र तर्पणपुटपाकाः ॥ वा-
तपित्तान्यतरोद्रेकनश्च यथास्वमभिष्यंदविधिः ॥ आदर्शमंडले घृताक्त-
केशान् घृष्टांऽतर्धूमं दहेत् सा मषी घृतभृष्टाऽऽयसभाजनस्थिताऽक्षि-
पाकमंजनादपहरति ॥ मंजिष्ठानतकटंकटेरीनिःकाथेन लोहस्रोतोऽंजन-
चूर्णमार्पिंडीभावात्पचेत् ॥ एतच्चूर्णांजनं दाहोपारागाश्रुहरं ॥ ताम्र-
रजःसैर्यकमुस्तपुंड्राव्हामधुकालानुसारिवाश्छागेन पयसा पिष्ट्वा पिं-
डांजनं ॥ आनूपवसा शुंठीसैंधवचूर्णान्विता स्नेहांजनं ॥ एवमप्यशां-
तौ मधुकसिद्धः शताव्हाचूर्णयुक्तो घृतमंडस्तथा पयो वा बस्तिः ॥ स-
शोफाल्पशोफयोस्तु स्निग्धस्य सिरां विध्येत् ॥ द्राक्षाभयानिर्यूहस्त्रिद-
त्कल्कवान् सघृतो विरेकः ॥ विरिक्तस्य यथादोषोदयमास्थापनं ॥
ततः पिंडस्त्रिजशिरसः सर्षपतैलेन सैंधवयुतेन सर्पिःफणिज्जकचूर्णसं-

मृष्टेन वा तैलेन शिरोविरेकः ॥ विरिक्तशिरसोऽनुवासनं क्षीरसर्पिषा ॥
 धूमपानं च ॥ शिरोनेत्रं चास्य मुनिषण्णकपत्राब्जैः सैरंडपत्रैः क्षीरांबु-
 त्खिन्नैः संस्वेदयेत् ॥ घृतभृष्टं रोधचूर्णं सूक्ष्मवासःस्थमुष्णोदकविमृदि-
 तमाश्रोतनं शुष्काक्षिपाकोक्तं च वेदनाघ्नं ॥ एवमशांतवेदनं संधावैरु-
 पक्रमेत ॥ शशशिरःकपालं सैसंधवं कांस्ये स्तन्यघृष्टं संधावो वेदनाघ्नः
 ॥ तद्वलोहे गोमूत्रघृष्टं घृतधूपितं ॥ शिग्रुपल्लवरसश्च ताम्रघृष्टो घृतधूपि-
 तः ॥ शंखं ताम्रे स्तन्येन घृष्टं घृताभ्यक्तयवशमीपत्रधूपितं वर्षवेदनाघ्नं
 ॥ उदुंबरफलं लोहे स्तन्यघृष्टं घृताक्तशमीपत्रधूपितं शूलरागाश्रुघर्ष-
 घ्नं ॥ दधिसरः सैधवयुक्तस्ताम्रे घृष्टः शोफघर्षाश्रुवेदनाघ्नः ॥ नृकपा-
 लं कांस्ये तिलोदकघृष्टं घृताक्तनिंबपत्रधूपितं शोफपांडुघर्षाश्रुशूलरा-
 गघ्नं ॥ संधावांजितं चाक्षि स्तन्येन चानु सिंचेत् ॥ त्रिःपरं च तैर्नाज-
 येत् ॥ अथांजनानि ॥ मधुकव्वहतीत्वक्ताम्ररजांस्यजाक्षीरपिष्टानि
 शम्यामलकपत्रैर्घृताहुतैरनेकशो धूपितानि पिंडांजनं शोफवेदनाघ्नं
 ॥ तालीसपत्रपिप्पली लोहरज्जो जनकासीसतगरजातिमुकुलसैधवैर्गो-
 मूत्रपिष्टैस्ताम्रमालिसं ससरात्रं स्थापयित्वा पुनस्तद्वदेव पिष्टैर्गु-
 लिकाः कार्यास्ताः स्तन्यघृष्टाः स्तंभघर्षश्वयथुहर्षाश्रुकंदूघ्नाः ॥ अ-
 बद्धास्थिसहकारमांसं विगतत्वक् समताम्रचूर्णमीषत्सैधवोपेतं गव्ये-
 न दध्ना पिष्ट्वा ताम्रमालेपयेत् ॥ शुष्कं शुष्कं तथैव च पिष्ट्वा पुनर्लेप-
 येत् सप्तभिः सप्ताहैः पिंडांजनं कृत्वा सर्वाक्षिपाकेष्वश्रुघर्षशोफरागव-
 र्त्मोपचयघ्नं ॥ अश्मंतकाम्लवेतसपरूपककोलदाडिमैः कृता रसक्रि-
 या सशोफान् पूयालसान् नाशयति ॥ इत्थमपि शोफानुवृत्तौ पुन-
 रास्त्रावशिरोविरेकाश्च ॥ अम्लोषितं पित्ताभिष्यंदवदुपाचरेत् ॥ पि-
 त्तसाधनं चेक्षेत ॥ पित्तकफरक्तनिचयोत्क्रिष्टवर्त्मपोथकीविंसाक्षि-
 कुकूणकपक्ष्मोपरोधपूयालसशुष्काक्षिपाकसशोफाम्लोषिता वातव-
 र्जाश्च स्पृदाधिमंथा इत्यष्टादश दीर्घकालानुबन्धिनो रोगाः पिल्लसंज्ञाः ॥

एषां क्रिया समुपदिष्टैव ॥ पुनश्च पिह्नीभूतानां सामान्येनोपदिश्यते
 ॥ अथ पिह्नाक्षिरोगिणं स्नेहयित्वा वामयेत् ॥ कुकूणकस्य सिरा-
 व्यधः विरिक्तस्य वर्त्मनी लिखेत् ॥ सरुहरेखनादशुद्धौ पुनर्लेखये-
 त् ॥ जलौकोभिश्च ग्राहयेत् ॥ प्रियंगुरोध्रपद्मकेसरचंदनमधुकक-
 ल्केन समाक्षिकेण विडालस्तुवरिकाफलत्रिकरोचनाकाथेन मधुना
 सायं प्रातः सदा प्रक्षालनमंजनांते च कषायवृक्षपल्लवकषायेण तैरेव
 पत्रैरुष्णप्रियतायामंतरांतरा स्वेदः ॥ तुत्यकपलं विंशतिश्च श्वेतमरिचानि
 धान्याम्लपिष्टानि तत्पलैस्त्रिंशता ताम्रपात्रे समालोडितानि बहुवर्षा-
 णामपि पिह्नाणां परममाश्चोतनं ॥ अंजनं चास्याम्रधातकीपुष्पतिलप-
 र्णीकल्केन वर्तितः ॥ हरीतक्याढकीनाकुलीश्चाष्टगुणांभसाऽष्टभागशेषं
 काथयेत् ॥ पुनश्च परिस्त्राव्यादवीप्रलेपात् रसक्रियेयं पिह्नाक्षिरापणी
 ॥ पलाशशाखाखरसे काथ्यमाने बृहत्पुशीररजोदद्यात्तद्वनीभूतं शीत-
 मंजनं ॥ सुरसारसपिष्टैर्वा वचाऽलदेवदारुभिर्गोपितपिष्टाभ्यां वा व्यो-
 परसांजनाभ्यां वा हरितालसौवीरकांजनसमांशं वा ताम्रचूर्णमंज-
 नं ॥ परिपेलवकासीसहरिद्राद्वयसर्पपप्रियंगुतगरपिप्पलीकल्केन ताम्र-
 भाजनमंतर्लेपयित्वा सौवीरककुंभाधोमुखं समाहं वासयेत्ततो गुलि-
 काश्चूर्णं वा कुर्यात् ॥ तुत्यगैरिकचूर्णं छगलीपयःपिष्टं गुटिका प्रत्यंजनं
 ॥ स एव चूर्णः दिव्योदकभाषितः तदाप्नुतो नेत्राश्चोतनमिति ॥ भवति
 चात्र ॥ वर्त्माभिलेखं बहुशस्तादृच्छोणितमोक्षणं ॥ पुनः पुनर्विरेकं
 च पिह्नीरोगातुरो भजेत् ॥ पूयालसे त्वशातिंऽतर्दाहः सूक्ष्मशलाकया
 ॥ चतुर्नवतिरित्यक्ष्णोर्हेतुर्लक्षणसाधनैः ॥ परस्परमसंकीर्णाः कात्स्न्येन
 गदिता गदाः ॥ सर्वदा च निषेवेत स्वस्थोऽपि नयनप्रियः ॥ पुरा-
 णयवगोधूमशालिषष्टिककोद्रवान् ॥ मुद्गादीन्कफपित्तघ्नान् भूरिस-
 पिःपरिप्लुतान् ॥ शाकं चैवंविधं मांसं जांगलं दाढिमं सितां ॥ सै-
 धवं त्रिफलां द्राक्षां बारि पाने च नाभसं ॥ आतपत्रं पदत्राणं विधि-

वहोपशोधनं ॥ वर्जयेद्देगसंरोधमजीर्णाध्यशनानि च ॥ विदाहवि-
ष्टंभकरं यच्चेहाहारभेषजं ॥ द्वे पादमध्ये पृथुसन्निवेशे सिरे गते ते बहु-
धा च नेत्रे ॥ ता म्रक्षणोद्वर्तनलेपनादीन्पादप्रयुक्तान्नयने नयन्ति ॥ म-
लौष्ण्यसंघट्टनपीडनाद्यैस्ता दूषयन्ते नयनानि दुष्टाः ॥ भजेत्सदा दृ-
ष्टिहितानि तस्मादुपानदभ्यंजननावनानि ॥ इत्यक्षियाकपिलप्रति-
षेधो नाम विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

अथातः कर्णरोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ॥ प्रतिश्यायजलक्री-
डाकर्णकंदूयनैर्मरुत् ॥ मिथ्यायोगेन शब्दस्य कुपितोऽन्यैश्च कोपनैः ॥
प्राप्य श्रोत्रसिराः कुर्याच्छूलं स्रोतसि वेगवत् ॥ अर्द्धावभेदकं स्तं-
भं शिशिरानभिन्दनं ॥ चिराच्च पाकं पक्वं तु लसीकामल्पशः स्रवे-
त् ॥ श्रोत्रं शून्यमकस्माच्च स्यात्संचारविचारवत् ॥ शूलं पित्तात्स-
दाहोपाशीतेच्छाश्वयथुज्वरं ॥ आशु पाकं प्रपक्वं च सपीतलसिका
स्रुतिः ॥ सा लसीका स्पृशेद्यत्तत्तत्पाकमुपैति च ॥ कफाच्छिरो-
हनुग्रीवागौरवं मंदता रुजः ॥ कंडूः श्वयथुरुष्णेच्छा पाकाच्छेत्तघ-
नस्रुतिः ॥ करोति श्रवणे शूलमभिघातादिदूषितं ॥ रक्तं पित्तसमा-
नार्ति किञ्चिद्वाऽधिकलक्षणं ॥ शूलं समुदितैर्दीपैः सशोफज्वरतीव्ररु-
क् ॥ पर्यायादुष्णशीतेच्छं जायते श्रुतिजाड्यवत् ॥ पक्वं सितासि-
तारक्तघनपूयप्रवाहि च ॥ शब्दवाहिसिरासंस्थे शृणोति पवने मुहुः ॥
नादानकस्माद्विविधान्कर्णनादं वदन्ति तं ॥ श्लेष्मणाऽनुगतो वायु-
र्नादो वा समुपेक्षितः ॥ उच्चैः रुच्छ्राच्छ्रुतिं कुर्याद्वधिरत्वं क्रमेण च ॥
वातेन शोषितः श्लेष्मा स्रोतो लिपेत्ततो भवेत् ॥ रुग्गौरवं पिधानं
च स प्रतीनाहसंज्ञितः ॥ कंडूशोकौ कफाच्छ्रोत्रे स्थिरौ तत्संज्ञया
स्मृतौ ॥ कफो विदग्धः पित्तेन सरुजं नीरुजं त्वपि ॥ घनपूतिव-
हुक्लेदं कुरुते पूतिकर्णकं ॥ वातादिदूषितं श्रोत्रं मांसासृक्केदजां
रुजं ॥ खादंतो जंतवः कुर्युस्तीवां स कृमिकर्णकः ॥ श्रोत्रकंदूय-

नाज्जाते क्षते स्यात्पूर्वलक्षणः ॥ विद्रधिः पूर्ववच्चान्यः शोफोऽशौर्बु-
दमीरितं ॥ तेषु रुक्पूतिकर्णत्वं बधिरत्वं च बाधते ॥ गर्भेऽनिला-
त्संकुचिता शङ्कुली कूचिकर्णकः ॥ एको नीरुग्नेको वा गर्भे मां-
सांकुरः स्थिरः ॥ पिप्पली पिप्पलीमानः सन्निपाताद्दिदारिका ॥ स-
वर्णः सरुजः स्तब्धः श्वयथुः स उपेक्षितः ॥ कटुतैलनिभं पक्वः स्ववे-
त्कच्छ्रेण रोहति ॥ संकोचयति रुढा च सा ध्रुवं कर्णशङ्कुली ॥
सिरास्थः कुरुते वायुः पालीशोषं तदाह्वयं ॥ कृशा दृढा च तंत्रीव-
त्पाली वातेन तंत्रिका ॥ सुकुमारे चिरोत्सर्गात् सहस्रैव प्रवर्द्धिते ॥
कर्णे शोफः सरुक् पाल्यामरुणः परिपोटवान् ॥ परिपोटः स पवना-
दुत्पातः पित्तशोणितात् ॥ गुर्वाभरणभाराद्यैः श्यावो रुक्दाहपाक-
वान् ॥ श्वयथुस्फोटपिटिकारागोपाक्लेदसंयुतः ॥ पाल्यां शोफोऽनि-
लकफात्सर्वतो निर्व्यथः स्थिरः ॥ स्तब्धः सवर्णः कंडूमानुन्मथो ग-
लिरश्च सः ॥ दुर्विद्धे वर्द्धिते कर्णे सकंडूदाहपाकरुक् ॥ श्वयथुः स
न्निपातोत्थः स नाम्ना दुःखवर्द्धनः ॥ कफासृक्कृमिजाः सूक्ष्माः सकं-
डूक्लेदवेदनाः ॥ लेह्याख्याः पिटिकास्ता हि लिङ्ग्युः पालीमुपेक्षि-
ताः ॥ पिप्पलीसर्वजं शूलं विदारीकूचिकर्णकाः ॥ एषामसाध्या
याप्यैका तंत्रिकाऽन्यास्तु साधयेत् ॥ पंचविंशतिरित्युक्ताः कर्ण-
रोगा विभागतः ॥ इति कर्णरोगविज्ञानीयो नामैकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

अथातः कर्णरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ वातजे कर्णशूले रात्रौ
रसभोजनोत्तरं वातहरद्रव्यसिद्धं सर्पिः पिबेत् ॥ निरन्नो वा पयोनुपानं ॥
ततो दशमूलसिद्धे छागपयसि गोशृंगनिहितेऽग्निवर्णान् पाषाणान्
सदंशेन गृहीत्वा ऽऽवपेत् ॥ तेनोष्मणा नाडीस्वेदेन वसाभ्यक्तं स्वेदयेत् ॥
विल्वयवकोलकुलत्थमाषार्कशिग्रुपत्रैर्वा सानूपमांसैः कथितैः ॥ स्विन्नं
च पूरयेत् कुष्ठरास्त्रामधुकवंशावलेखशुंठीशिखिचंद्रकमाषसरत्नपयो-

विपक्वेन तैलेन ॥ जीवकमधुककुष्ठमंडूकीदेवदारुमहौषधकल्काष्टगुण-
 क्षीरसिद्धेन वा ॥ मयूरनालकुलत्थागुरुमाषदेवदारुकल्कक्षारसुक्ताम्ल-
 साधिताभ्यां वा तैलवसाभ्यां ॥ मधुकक्षीरकाकोलीमाषशतावरीक-
 ल्कसर्वगंधोदकक्षीरपक्वया वा वराहवसया ॥ रास्त्रामधुककाकोली-
 देवदारुकल्कपयोविपाचितया वा शिशुमारवसया ॥ मांसीकुष्ठमे-
 दासरलसुरभिमधुक्षीरविपक्वया वा गोवसया ॥ जीवकशताब्धामधु-
 कमांसक्षीरसिद्धां कुकुटमयूरवसां कर्णपूरणनस्याभ्यंगेषु विदध्यात् ॥
 मधुकक्षीरकाकोलीकल्केन चतुर्गुणशिग्रुऋस्वपंचमूलेन चैरंडपत्रर-
 समष्टगुणक्षीरसाधितं तैलं वा ॥ घृततैलवसाभ्यक्तानि तरुणान्य-
 श्वत्थपत्राणि पुटपाकस्विन्नानि प्रपीड्य तद्रसेन कर्णं पूरयेत् ॥ तद्वच्च
 तैललवणाभ्यक्तान्यर्कोरुबूकमूलककोरंटबिल्वमहावृक्षान्यतमपत्राणि
 ॥ महापंचमूलसरलागुरुदेवदार्वन्यतमकाष्ठमष्टादशांगुलं त्रिभागे
 क्षौमेणावेष्ट्य तैलेनासिक्त्वाऽग्रेण प्रदीपयेत् ॥ दह्यमानाद्यः स्ने-
 हः पतति स सद्यः कर्णरुजमपहरति ॥ मधूच्छिष्टकैडर्यमधुशिग्रु-
 फलवचायवनलदैलागुग्गुलुभिः श्लक्ष्णपिष्टैः क्षौमवस्त्रवर्तिप्रमाणप-
 रिणाहं लेपयेत्ततः सूत्रेणावेष्ट्य टुंडुकजलेन नुंदयात् ॥ टुंडुकना-
 लमेवानेन कल्केनाभ्यज्य शोषयित्वा धूमं विदध्यात् ॥ श्रेयसीदेव-
 दारुकाकोलीकुष्ठनिचुलबीजैः क्षीरपिष्टैस्तैलयुतैः कर्णं बहिलेपयेत् ॥
 सर्वधान्यस्नेहगोक्षीरसिद्धामुत्कारिकामैरंडपत्रावच्छादितकर्णस्वेदा-
 य प्रणयेत् ॥ पुनः पुनश्च नाडीस्वेदं कुर्यात् ॥ पिंडस्वेदेन वा ॥
 वातव्याधिप्रतिश्यायार्दितविधानं च सनिरूहानुवासनं कुर्यात् ॥ परि-
 हार्याश्च परिहरेत् ॥ विशेषतः प्रवातशीतांबुपानं शिरःस्नानं च ॥
 पित्तजे तु शूले प्रातः शर्करायुतं सर्पिः पाययेत् ॥ ततः स्निग्धं विरे-
 चयेत् ॥ द्राक्षामधुकस्तन्यं कर्णपूरणं प्रयुंजीत माक्षिकं वा ॥ म-
 धुकपद्मककल्कस्तन्यसिद्धं वा सर्पिः ॥ सितामधुकखर्जूरमृद्दीका-

भिर्वा सक्षीरेक्षुरसं पियालतैलं पाचितमभ्यंगनस्यकर्णपूरणैः शूलदा-
हघ्नं ॥ मधुककुडवं षोडशगुणेनांभसा पादशेषं साधयित्वा तेन तै-
लार्द्धकुडवमष्टगुणक्षीरं यष्टीमधुकोशीरसारिवाकाकोलीजीवकानंतामृ-
णालमंजिष्ठारोध्रचंदनविसर्गं पचेत् ॥ तच्च पूर्ववत्प्रणयेत् ॥ एषामे-
व च कल्केन सघृतेन कर्णं परिलेपयेत् ॥ सेचयेच्च ॥ तथा क्षीरसर्पि-
र्नस्यशिरोभ्यंगेन ॥ एवमनुपशमे तु पुनर्विरेकः ॥ कफजे पिप्पलीवि-
पक्वं घृतमथवा क्षौद्रं पाययित्वा वामयेत् ॥ ततस्तीक्ष्णं धूमं पाययेत् ॥
सरलदेवदारुहिंसापटोलपत्रसुरससिद्धेन तैलेन देवदारुपिप्पलीकटुक-
मालतीपत्रकल्ककाथसिद्धेन वा रोध्रखदिरसारमनःशिलालद्विहरिद्रा-
कुष्ठत्रिफलैलाकाथकल्कसिद्धेन वा रसांजनमार्कवैजयंतीशिग्रुलशु-
नार्द्रकमुरंगीमूलककदलीनां वा पृथक् समस्तानां वा रसेन मधुना वा
रक्षोग्नतैलेन वा तथा शूलशोफगौरवाणि शाम्यन्ति ॥ धान्याम्ल-
कथितदशमूलकाथवाष्पेण नाडीस्वेदमाचरेत् ॥ स्विन्नः कुशाभ्र-
त्रिवृन्नलदशुंठीमुस्तसाधितेन तैलेन पूरयेत् ॥ कफघ्नांश्च गंडूषा-
न्धारयेत् ॥ रक्तजे पैत्तिकवत्सिद्धिः सिराव्यधश्च ॥ पक्षेषु क-
र्णमूलेषु पूयप्रवाहिषु यथास्वं धूमनस्यगंडूषवमनान्याचरेत् ॥ उपदि-
ग्धं च स्रोतः सायं प्रातः पित्तुवर्त्तिभिः प्रमृज्य यवागुरुमदनैः सघृतैर्गु-
ग्गुलुना वा धूपयित्वा मधुना पूरयेत् ॥ पलाशधवतिनिशककुभसर्ज-
त्वक्कल्ककाथेन रसक्रियया स्वभ्यक्तां पित्तुवर्त्तिं स्रोतसि दद्यात् ॥
बदरीसल्लकीजंबूधातकीवटप्लक्षोदुंबरकाथेनैवमेवं रसक्रियया ॥ हरि-
द्राधातकीत्रिफलाजंबूशल्लकीकिंशुककाथेन च ॥ तथा सौराष्ट्रिकापद्म-
कधातकीसमंगांऽवष्टाधवरोध्रसांजनकाथेन ॥ एभिरेव चौषधैः सूक्ष्म-
चूर्णीकृतैः स्रोतसो विकिरणमेवं क्लेदशूलगौरवाणि शाम्यन्ति ॥ एषामे-
व कप्रायेण सक्षौद्रेण कपित्थस्वरसेन वा प्रक्षालनं ॥ तथा सुरसादिवर्गः

प्रक्षालनावचूर्णनयोः प्रयोज्यः ॥ नादबाधिर्ययोर्वातशूलोक्तः सर्वो वि-
धिः ॥ श्लेष्मानुबन्धे तु प्राक् श्लेष्माणमाहरेद्वमननावनाभ्यां तीक्ष्णधू-
पैश्च ॥ बाधिर्यं च बालवृद्धक्षीणकासशोषिणां चिरोत्थितं वर्जयेत् ॥
इतरस्तु स्नेहस्वेदनस्य शिरोवस्तिवस्तिकर्मप्रभूतिभिर्दोषानुबन्धमपेक्ष्य
साधयेत् ॥ तत्र प्रागेव पुराणसर्पिषा वातहरतैलेन वा स्निग्धं स्नेहेनैव
विरेचयेत् ॥ कृतसंसर्जनस्य पुनः स्निग्धस्य शोणितमपहरेत् कर्णास-
न्नं जलौकोभिस्ततो वस्तिकर्म पूर्वतैलेन नस्यधूपान् कर्णपूरणं च शी-
लयेत् ॥ तरुणबिल्वफलानि गोमूत्रेण काथयेत्तेन सितामधुकबीज-
कबीजकल्केन पयोयुक्तं तैलं पाचयेत् तत्तैलमुष्णं शीते बिल्वकांथे
प्रक्षिप्य मथयेत् ॥ यावत्पिंडीभूतमुद्धृत्य चैतत्पुनरन्यत्र बिल्वोदकेन
मथयेत् ॥ ततश्चोद्धृत्याष्टगुणे पयसि समधुकचंदनगर्भसाधितमाशु
कर्णपूरणाद्बाधिर्यं नाशयति ॥ तिलाञ्जवप्रलूनान्वस्त्रवद्धान् वहंती-
ष्वप्सु रात्रिमुषितान्दिवा शोषयेत्पंचरात्रं ॥ एवं गते पंचरात्रे मधुय-
ष्टिकाक्षीरकाकोलीमहापंचमूलदेवदारुशताब्हाजीवककथिते पयसि
पंचाहमेव वासयेच्छोषयेच्च ॥ ततोऽनेनैव क्षीरेणैषामेव च द्रव्याणां
चूर्णमात्रया युक्तान्प्रपीडयेत् ॥ तत्तैलं नीलोत्पलानंताचंदनागुरुमधु-
कजीवककाकोलीमुनिषण्णकमूलकल्कैरष्टगुणेन पयसा पचेत् ॥ ए-
तन्नस्यं कर्णपूरणं शिरसि चाभ्यंजने प्रणीतमाशु शूलनादबाधिर्याणि
सर्ववातविकारांश्च पित्तानुबन्धानपोहति ॥ भग्नास्थिसंबंधजननं च
॥ शुष्कमूलकक्षारक्षारद्वयहिंगुशुंठीमिशिवचाकुष्ठामरदारुशोभांजनभू-
र्जप्रंथिमुस्तासौवर्चलविडौद्धिदलवणैस्तैलं शुक्तकदलीबीजपूरकरस-
युक्तं सिद्धं शूलनादबाधिर्यकंदूशोफक्लेदोपदेहकृमिपूतिकर्णेषु ॥ अथ
कर्णौ सुप्ताविव भवतस्तत्समीपे यथोक्तां सिरां मोक्षयेत् ॥ सश्वयंथुपरि
स्त्रावे मंदश्रुतेर्वमनमाचरेत् ॥ प्रतिनाहे स्नेहस्वेदक्लिन्नं कर्णं कर्णशो-
धनेन विशोध्य तैलस्य पूरयेत् ॥ मातुलुंगरसस्य वा समुक्तक्षौद्रसैधव-

स्य॥ शोध्यमाने वेदना रक्तागमो वा यदि भवेत् ॥ ततो घृतमण्डेन पूर-
 येत् नस्यं च शीलयेत् ॥ मलपूर्णोऽप्येष एव विधिः ॥ कंठ्वां तीक्ष्णधूमन-
 स्यादीन्कफघ्नान्वितरेत् ॥ रूक्षकटुतिक्तश्चाहारः ॥ शोफेऽप्ययमेवविधिः
 कटुतिक्तोष्णाश्च प्रदेहाः परिषेकाः ॥ पूतिकर्णे कर्णस्त्रावोक्तो विधिः
 कृमिकर्णे च ॥ विशेषतश्चात्र कृमिघ्नः ॥ तथा सर्षपतैलेन पूरणं ॥
 हरितालचूर्णवत्ता गोमूत्रेण वा ॥ वार्ताकबीजेन धूपनं ॥ कर्णविद्र-
 धिं वमनपूर्वं विद्रधिवदामं पक्वं च चिकित्सेत् ॥ क्षनविद्रधिं पित्त-
 कर्णशूलवत् ॥ कर्णाशोर्बुद्धानि नासाशोर्बुदवत् ॥ विदारिकामामां
 कर्णविद्रधिवद्यथादोषोदयं च साधयेत् ॥ पालीशोषे वातशूलवन्न-
 स्यमालेपं स्वेदं च कुर्यात् ॥ स्विन्नमुद्वर्त्तयेत् तिलपियालबीजमधु-
 कयवाश्वगंधाकल्केनोद्धर्तितं च मधुकपयस्यासितपुष्पाश्वगंधाक-
 लकाष्टगुणवाजिगंधावृहत्याभीरुकाथक्षीरसाधितेन तैलेनाभ्यंज्यात् ॥
 शतावर्यश्वगंधैरंडपयस्याजीवकक्षीरे सिद्धेन वा गोधाप्रतुदविष्कि-
 रानूपोदकमांसवसामज्जानं सर्पिः सर्षपतैलं च यथाळाभं संसृज्या-
 कालर्कवलाऽतिबलानंताविदारिगंधाजलशूकमधुरवर्गप्रतीवापं विप-
 चेत् ॥ अयमभ्यंगः पाल्याः परं मांसजननः ॥ एवमपि तु या क्षी-
 यते पाली तस्या यद्दुष्टं तच्छित्वा विधिवत्संधाय युक्तेनैव क्रमेणो-
 पचेत् ॥ तंत्रिकामपि चैवमेव नस्याभ्यंगादिभिर्यापयेत् ॥ परियो
 द्वकेऽप्ययमेवविधिः ॥ तथा मधुकखरमंजरमंजरीसैंधवाश्वगंधादेव-
 दारुमूलकावलगुजफलमूलमधूच्छिष्टैः सक्षीरैर्महास्नेहसिद्धोऽभ्यंगः ॥
 तिलमधुकप्रपौंडरीकसिद्धार्थकक्षीरकृतयोत्कारिकयोपनाहः ॥ उत्पा-
 ते जलौकोभिरपनीतरक्ते शीतैः प्रदेहः ॥ तिलमधुकसारिवोत्पलकरो
 ध्रकदंबबलाऽऽघ्रजंबूपलवैः सधान्याम्लं तैलं साधितमभ्यंगः ॥
 तथा क्षीरसर्पिर्विसर्पोक्तानि च घृतानि ॥ उन्मथे तीक्ष्णैः शिरोवि-
 रैकस्तिक्तसर्षपरोध्रहरिद्राद्वयैः ॥ उद्धर्तितायाः कर्णपाल्यास्तालीसत-

मालैलाकट्फलसांजनैर्लेपः ॥ तालपत्राश्वगंधार्कसैधवावलगुजबी-
जसुरसलांगलीभिः गोधाकुलीरवसायुक्तं तैलं विपक्वमभ्यंजनं ॥ तै-
लमेव वा पटोलकटुरोहिणीरसांजनशिरीषैः ॥ दुःखवर्द्धने जंघाम्रा-
शमंतकपत्रकाथपरिषिक्तां कर्णपालीं तैलेनाभ्यज्य यष्टीमधुहरिद्राप्र-
पौंडरीकमंजिष्ठाचूर्णेनावचूर्णयेत् ॥ लाक्षाविडंगविपक्वतैलेनाभ्यंजये-
त् ॥ लेहिकापिडिकां कर्णपालीं बहुशो गोमयापिंडस्विन्नामुरश्रीमूत्र-
पिष्टैः कृमिघ्नैरालेपयेत् ॥ कुटजकरंजेंगुदबीजारग्वधत्वग्भिर्वा ॥ ए-
भिरेव च सर्वैः समरिचनिंबपत्रमधूच्छिष्टैः सर्षपतैलं सिद्धं लेहिका-
व्रणघ्नोऽभ्यंगः ॥ परिदहने जलजाभिरसृक्स्त्रावयेत् ॥ शीतैश्च प्र-
दिह्यात् ॥ सर्वेषु च पालीरोगेषु स्नेहस्वेदशोधनाभ्यंगप्रदेहनस्यास्त्र-
विस्त्रावणानि यथार्हं प्रयुंजीत ॥ प्रकोपकारणानि च परिहरेत् ॥ उ-
त्पद्यमानायां तु शाल्यां सर्जरसापामार्गपटोललिकुचत्वग्भिरालेपः ॥
उत्पतन्त्यां शिथुशम्याकपूतीकगोवराहपित्तगोधावसासर्पिर्भिः ॥ श्या-
वायां गौरीसुगंधाश्यावानंतातंदुलीयकमूलैः ॥ कंडूमत्यां पाठानंताता-
क्ष्यशैलेयमाक्षिकैः ॥ दद्यमानायां क्षीरितृक्षजीवनीयकल्कमधुघृतैः ॥ व्र-
णितायां क्षौद्रजीवनीयैः ॥ कृशायां गोधावराहादिभिः ॥ ग्रथितायां ग्रंथिं
पाटयित्वा ऽवलिख्य च कृष्णासैधवमधुभिः प्रतिसारयेत् ॥ स्त्रावव-
त्यां मधुमधूकमधुपर्णीभिर्लेपः ॥ एभिरेव च यथास्वं स्नेहानभ्यंगार्थं
प्रकल्पयेत् ॥ अथ रोगतो बलाद्वा छिन्नकर्णमनुसंदध्यात् ॥ समा-
सतस्तु पंचदश कर्णसंधयः प्रायो नामानुगतसंस्थानस्थानविशेषतया
संभवन्ति ॥ तद्यथा ॥ पृथुलायतसमपालिश्वकनेमिर्वृत्तायतसमपा-

१ अस्मिन् कर्णपालिप्रकरणे लेखकप्रमादाद्ग्रन्थसंगतिः समीचीना न दृश्यते सा-
चित्या ॥ सुश्रुते तु ॥ तत्र समासेन पंचदश कर्णबंधनाकृतयः ॥ तद्यथा ॥ नेमिसं-
धानक उत्पलभेद्यको वल्लूरक आसंगिमो गंडकर्ण आहार्यो निर्वेधिमो व्यायोजिमः क
पाटसंधिकोऽर्द्धकपाटसंधिकः संक्षिमो हीनकर्णो वल्लीकर्णो यष्टीकर्णः काकौष्ठक इति ॥
तेषु पृथुलायतसमोभयपालिर्नेमिसंधानकः ॥ वृत्तायतसमोभयपालिरुत्पलभेद्यकः ॥ न्ह-

लिरुपलभेद्यकश्चाभ्यन्तरदीर्घपालिसंक्षिप्तोधिष्ठानपालिपर्यंतयोश्च क्षी-
णमांसहीनतनुविषमपालीबलीग्रथितनिर्मासस्तब्धसिरावृतसूक्ष्मपालि-
यष्टीनिर्माससंक्षिप्ताग्राशोणितपालिकाकौष्ठइति ॥ एषामाद्या द-
श सिध्यन्ति नत्विदरे ॥ तत्र बाह्यायां पाल्यां दीर्घायामाभ्यन्तरसं-
धिः ॥ तथेतरायां बाह्यः समः समयोश्च ॥ अण्वादिविषमयोस्तु-
परस्परविपर्ययेण ॥ यात्वेकैव पाली स्थूला पृथ्वी स्थिरा च स्या-
त् ॥ तां द्विधा पाठयित्वापरि छित्त्वा संदध्यात् ॥ गंडोत्कृत्तेन वा-
सशोणितेन सानुबंधेन मांसेन पालीं कल्पयेत् ॥ यस्य पालीद्वयम-
पि नास्ति तस्याप्येष विधिः ॥ अथवा समानवयोदोषादौ संचार्य
कर्णं पीठं वा समे मध्ये निर्विध्य वर्द्धयेत् ॥ संधानविधिः पुनरातुरे
ग्रथितकेशांते बंधमुपधार्य छेद्यभेद्यलेख्यैरुपपन्नैरुपपाद्य कर्णशो-
णितमवेक्षेत दुष्टमदुष्टं चेति ॥ ततो वातदुष्टे धान्याम्लोष्णोदका-
भ्यां पित्तदुष्टे क्षीरशीतोदकाभ्यां श्लेष्मदुष्टे वारुणीसलिलाभ्यां प्र-
क्षाल्य पुनश्चावल्लिख्यानुन्नतमहीनमविषमं कर्णसंधिं निवेश्य ततो-
मधुघृताभ्यामभ्यज्य पिचुप्फोतयोरन्यतरेणावगुंठ्य सूत्रेणानवगाढम-
शिथिलं च बध्वा सिराव्यधोक्तेन कपालस्य वा चूर्णेनाकीर्याचा-
रिकमादिशेत् ॥ संधिमाश्लिष्य तं क्षौमसूत्रेण सीव्येदमिक्षीणपा-
लिकं वा ॥ शोणिताक्तेन पिचुना वेष्टयेत् व्रणवच्चैनमुपाचरेत् त्र्य-
हाच्चतुरहाद्वा सतैलेन परिषिच्य पिचुसूत्रं चापनयेत् ॥ न चाशुद्धर-

स्ववृत्तसमोभयपालिर्वल्लूरकः ॥ अभ्यन्तरदीर्घकपालिरासंगिमः ॥ बाह्यदीर्घकपालिर्गड-
कर्णः ॥ अपालिरुभयतोऽप्याहार्यः ॥ पीठोपमपालिरुभयतः क्षीणपुत्रिकाश्रितो निर्वधि-
मः ॥ स्थूलाणुसमविषमपालिर्विद्योयोजिमः ॥ अभ्यन्तरदीर्घकपालिरितराल्पपालिः कपा-
टसंधिकः ॥ बाह्यदीर्घकपालिरितराल्पपालिरर्द्धकपाटसंधिकः ॥ तत्र दशैते कर्णबंधविकल्पाः
साध्यास्तेषां त्वनामभिरेवाकृतयः प्रायेण व्याख्याताः ॥ संक्षिप्तादयः पंचासाध्याः ॥ तत्र
शुष्कशङ्कुलिरुत्सन्नपालिरितराल्पपालिः संक्षिप्तः ॥ अनधिष्ठानपालिः पर्यंतयोः क्षीण-
मांसो हीनकर्णः ॥ तनुविषमाल्पपालिर्वल्लोकर्णः ॥ ग्रथितमांसस्तब्धसिराततः सूक्ष्मपा-
लिर्यष्टीकर्णः ॥ निर्माससंक्षिप्ताग्राशोणितपालिः काकौष्ठकपालिरिति ॥

क्षमतिप्रवृत्तरक्तं क्षीणरक्तं वा कर्णं संदध्यात् ॥ तस्य हि स्वयम-
पि संधिर्विश्लिष्यते ध्मायते श्यावतामुपैति पच्यते शुष्यति चिरा-
द्रोहति रुढोऽप्याभरणं न क्षमते सशोककंडूसंतापो ग्रंथिमांश्च भव-
ति ॥ तत्र यथास्वं प्रतिकुर्वीत ॥ दुष्टरक्ते च रक्तमवसेचयेत् ॥ क्षी-
णरक्तं स्नेहपाननस्यमांसरसाशनाभ्यंगैर्वृहयेत् ॥ सर्वत्र चैवमपि सो-
पद्रवसंधौ संधिं विमुच्य पूर्वापचारोपस्थापितस्मृतिं सम्यक् संदधी-
तेति ॥ भवन्ति चात्र ॥ न कर्णे शोफरागादियुक्ते संधानमाचरेत् ॥
न घस्मरस्य नात्युष्णे नाविशुद्धतनोरपि ॥ मुरुढं जातरोमाणं श्लि-
ष्टसंधिसमं स्थिरं ॥ सुचर्माणमरोगं च शनैः कर्णं विवर्द्धयेत् ॥ अ-
न्यथानाहरुक्तोदशोफाः स्युस्तत्र कारयेत् ॥ शीतान् प्रदेहसेकादी
न् शुद्धिं च क्लेदनाशिनीं ॥ स्नेहावनूपजौ तैलं सर्पिलक्षारसांजनं ॥
साधयेन्मधुरस्कंधहयगंधामसूरकैः ॥ पिष्टैर्दशगुणक्षीरे तत्परं कर्णव-
र्द्धनं ॥ कठिनाः सरुजः क्षामाः पाल्यः स्वेदितमर्दिताः ॥ अ-
भ्यक्तास्तेन जायन्ते मृदवो नीरुजः स्थिराः ॥ बृहत्यौ कव्वरीवारिशू-
कमर्कजटाघृतं ॥ माक्षिकं शिखिनीतैलं सप्ताहं ताम्रभाजने ॥
स्थापयेत्तत्परं कर्णमालेपात्पोषयेत्कृशं ॥ चर्मचटिकाजलौकोह-
यगंधाशवरकंदकं तुल्यं ॥ माहिषनवनीतयुतं कपित्थकं कर्णवर्द्धनं
पक्षात् ॥ कुर्याद्वाभ्यंजनालेपान् पालीशोषे प्रकीर्तितान् ॥ अथ
कुर्याद्द्वयस्थस्य छिन्नां शुद्धस्य नासिकां ॥ छिंद्यान्नासासमं पत्रं
तत्तुल्यं च कपोलतः ॥ त्वङ्ग्रांसं नासिकासन्ने रक्षंस्तत्तनुतां नयेत् ॥
सीव्येद्वंदं ततः सूच्या सेविन्या पिचुयुक्तया ॥ नासाच्छेदे सुलिखिते
परित्योपरि त्वचं ॥ कपोलवच्च संदध्यात् सीव्येन्नासां च सर्वतः ॥
नाडीभ्यामुत्क्षिपेदंतः सुखोच्छ्वासप्रवृत्तये ॥ आमतेलेन सिक्त्वाऽनु-
पतंगमधुकांजनैः ॥ शोणितस्थापनैश्चान्यैः सुश्लक्ष्णैरवचूर्णयेत् ॥

ततो मधुघृताभ्यक्तं बध्वाऽऽचारिकमादिशेत् ॥ ज्ञात्वा ऽवस्थांतरं
कुर्यात्सद्योव्रणविधिं ततः ॥ छिंद्याद्रूढेऽधिके मांसं नासोपांताच्च चर्म-
वत् ॥ सीग्रेत्ततश्च सुश्लक्ष्णं ह्रीनं संवर्द्धयेत्पुनः ॥ निवेशिते यथा-
न्यायं सद्यश्छेदेऽप्ययं विधिः ॥ इति कर्णरोगप्रतिषेधो नाम द्वाविंशो-
ऽध्यायः ॥ २२ ॥

अथातो नासरोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ॥ अवश्यायानिलर-
जोभाष्यातिस्वप्नजागरैः ॥ नीचात्युच्चोपधानेन पीतिनान्येन वारि-
णा ॥ अत्यंबुपानरमणछर्दिबाष्पग्रहादिभिः ॥ क्रुद्धा वातोल्ब-
णा दोषा नासायां स्त्यानतां गताः ॥ जनयंति प्रतिश्यायं वर्द्धमानं
क्षयप्रदं ॥ तत्र वातात्मप्रतिश्याये मुखशोषो भृशं क्षवः ॥ घ्राणो-
परोधनिस्तोददंतशंखशिरोव्यथाः ॥ कीटकाइव सर्पति मन्यते परि-
तो भ्रुवौ ॥ स्वरसादश्चिरात् पाकः शिशिराच्छकफस्रुतिः ॥ पि-
त्तातृष्णा ज्वरघ्राणपिटिकासंभवभ्रमाः ॥ नासाग्रपाको रूक्षोष्णताम्र-
पीतकफस्रुतिः ॥ कफात्कासोऽरुचिः श्वासो वमथुर्गात्रगौरवं ॥ माधु-
र्यं वदने कंडूः स्निग्धश्लक्ष्णघनस्रुतिः ॥ सर्वजो लक्षणैः सर्वैरकस्मा-
द्द्विद्दिशांतिमान् ॥ दुष्टं नासासिराः प्राप्य प्रतिश्यायं करोत्यसृक् ॥
उरसः सुप्तता ताम्रनेत्रत्वं श्वासपूतिता ॥ कंडूः श्रोत्राक्षिनासासु
पित्तोक्तं चात्र लक्षणं ॥ सर्वेणैव प्रतिश्याया दुष्टतां यांत्युपेक्षिताः
॥ यथोक्तोपद्रवाधिक्यात्सं सर्वेन्द्रियतापनः ॥ साग्रिसादज्वरश्वास-
कासोरःपार्श्ववेदनः ॥ कुप्यत्यकस्माद्बहुशो मुखदौर्गन्ध्यशोषकृत् ॥
नासिकाक्लेदसंशोषशुद्धिरोधकरो मुदुः ॥ पूयोयमासितारक्तग्रथित-
श्लेष्मसंस्रुतिः ॥ मूर्च्छति चात्र कृमयो दीर्घस्निग्धसिताणवः ॥ प-
क्वलिङ्गानि तेष्वंगलाघवं क्षवथोः शमः ॥ श्लेष्मा मुचिक्रणः पीतो
ज्ञानं च रसगन्धयोः ॥ तीक्ष्णाघ्राणोपयोगार्करश्मिसूत्रतृणादिभिः ॥

वातकोपिभिरन्यैर्वा नासिकातरुणास्थनि ॥ विषद्वितेऽनिलः कुद्धो
 रुद्धः शृंगाटकं व्रजन् ॥ निवृत्तः कुरुतेऽत्यर्थं क्षवथुं स भृशक्षवः ॥
 शोषयेन्नासिकास्रोतः कफं च कुरुतेऽनिलः ॥ शूकपूर्णाभनासात्वं
 कच्छादुच्छ्वसनं ततः ॥ स्मृतोऽसौ नासिकाशोषो नासानाहे तु
 जायते ॥ नद्धत्वमिव नासायाः श्लेष्मरुद्धेन वायुना ॥ निश्वासो
 च्छ्वाससंरोधात्स्रोतसी संवृते इव ॥ पचेन्नासापुटे पित्तं त्वङ्मांसं दा-
 हशूलवत् ॥ स घ्राणपाकः स्रावस्तु तत्संज्ञः श्लेष्मसंभवः ॥ अच्छो
 जलोपमोऽजस्रं विशेषान्निशि जायते ॥ कफः प्रवृद्धो नासायां रुध्वा
 स्रोतांस्यपीनसं ॥ कुर्यात्सघुर्घुरश्वासं पीनसाधिकवेदनं ॥ अवेरिव स्रव-
 त्यस्य प्रक्लिन्ना तेन नासिका ॥ अजस्रं पिच्छिलं शीतं पक्वं सिंघाण-
 कं घनं ॥ रक्तेन नासा दग्धेव बाह्यांतः स्पर्शनासहा ॥ भवेद्धूमोपमोच्छ्वा-
 सा सा दीप्तिर्दहतीव च ॥ तालुमूले मलैर्दुष्टैर्मारुतो मुखनासिकात् ॥
 श्लेष्मा च पूतिर्निर्गच्छेत्पूतिनासं वदन्ति तं ॥ निचयादभिघाताद्वा
 पूयासृङ्नासिका स्रवेत् ॥ तत्पूयरक्तमाख्यातं शिरोदाहरुजाकरं ॥ पि-
 त्तश्लेष्मावरुद्धोऽतर्नासायां शोषयेन्मरुत् ॥ कफं स शुष्कपुटतां प्राप्नो-
 ति पुटकं तु तत् ॥ अशोर्बुदानि विभजेद्दोषलिङ्गैर्यथायथं ॥ सर्वेषु क-
 च्छोच्छ्वसनं पीनसः सततं क्षुतिः ॥ सानुनासिकवादित्वं पूतिनासः
 शिरोव्यथा ॥ अष्टादशानामित्येषां यापयेद्दुष्टपीनसं ॥ इति नासारो-
 गविज्ञानीयो नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

अथातो नासारोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ सर्वेष्वेवादौ पीनसेषु
 स्नेहस्वेदवमनधूमगंडूषस्निग्धोष्णभोजननिवातशयनासनानि सेवेत ॥
 पाचनार्थं च गुडार्द्रकक्षीरत्रिकटुकाजमांसमध्याम्लभोजनानि ॥ रोहि-
 षाजाजीवचाचोरकोपकुंचिकाचातुर्जाततर्कारीरजो वस्त्रावबद्धं मुहु-
 मुद्गरुपजिघ्रेत् ॥ घृताक्तसक्तून्मल्लकसंपुटे कृत्वा धूमं च पिबेत् ॥ पक्वं
 तु शिरोविरेचनमवपीडं च युज्यात् ॥ निदानोक्तानि वर्जयेत् ॥ विशेषे-

ण शीतांबुस्नानपानात्युच्चोपधानवेगोदीरणधारणक्रोधशोकान् ॥ अथ
 वातप्रतिश्यायी पूर्वमेव वातहरद्रव्यविपकं ससैधवं प्रातः सर्पिः पिबेत्
 ॥ दशमूलकुलत्थकोलयवशुष्कमूलकव्योषलवणपंचकैः सदधिधान्या-
 म्लं सर्पिः सिद्धमाहरेत् ॥ पाने च प्रणीतं प्रतिश्याययक्ष्मकासश्वा-
 सग्रहणीगुल्मविवंधघ्नं ॥ जीर्णस्नेहं जांगलरसेन व्योषदाडिमसैधववचा
 बालमूलरसेन सर्वधान्ययूपेण वा भोजयेत् ॥ नागरं वा पयसा पिबेत्
 ॥ कृष्णादशमूलशुंठीयवैरंडमूलकाथसिद्धेन पयसोत्तमांगं स्वेदयेत् ॥
 तदेव च पानभोजनयोर्विदध्यात् ॥ अर्दितोक्तंश्च स्वेदानेवमपरिप-
 च्यमाने पुनः पुनर्नाडीस्वेदान्वातहरं चास्थापनमनुवासनं शिरोवास्तिं
 च ॥ पके तु तैलं क्षवकचूर्णयुक्तं सैधवं सर्पिः शिरोविरेचनं ॥ पित्तप्र-
 तिश्याये पद्मकोशीरपटोलीसारिवाविदारीशतावरीक्षीरिद्रुमशुंगशुंठीक-
 र्कटाख्यादुरालभानामर्द्धाढकमष्टगुणैः भसि विपाच्य पादावशेषे मधुक
 मृद्वीकाचंदनशृंगाटककशेरुकश्वेतपाकान्यक्षमात्राणि दत्वा घृतप्र-
 स्थं पयसा सह साधयेत् ॥ तत्प्रातः पानाय युंज्यात् ॥ जीर्णे सुखोष्णतो-
 यपरिषिक्तं ससैधवेन रसेन भोजयेत् ॥ स्निग्धं विरेचयेत् ॥ द्राक्षापटो-
 लश्रीपर्णीमूर्वात्रिवृत्काथेन त्रिवृत्पथ्यापूगफलचूर्णान्वितेन ॥ विरिक्त-
 भुक्तस्य शीतलैः शिरोवक्रलेपपरिपेककवलग्रहान्वितरेत् ॥ व्यजनप-
 वनविधूयमानश्च नीलशाद्वलोपवनशिशिरकरकिरणधारागृहाणि सेवे-
 त ॥ पके तु दोषे शिरोविरेकं पुराणेन घृतेन ससैधवेन घृतमण्डेन वा
 कट्फलान्वितेन वा कुर्यात् ॥ विशुद्धस्रोतसश्च जांगलरसेन क्षीरेण
 वा शीतेन संभोजनं ॥ कफजे तु यवक्षारावचूर्णितमुष्णोदकानुपानं
 घृतं पाययेत् ॥ जीर्णे च तिलमाषपल्लवतीं यवागूं ॥ ततो वामनीयौ-
 षधकाथसिद्धया ससर्पिष्कया ससैधवमाषचूर्णप्रगाढया पेययोष्णांभ-
 सा च वामयेत् ॥ ततस्तीक्ष्णधूमकवलयवाञ्चणकप्रायाहारनाडीस्वे

दैरूपाचरेत् ॥ अरुचिगौरवयोस्तु विशोषयेत् ॥ पके क्षवकविडंगसैंध-
वादिभिर्नस्यं तैलाद्भुतो नागरचूर्णानुबद्धो मुद्गाहारो यथासात्म्यं
च ॥ रूक्षतीक्ष्णोष्णशुद्धघ्राणपथस्य देवदारुसरलकाकोलीजीवक-
मधुकपिप्पल्यनंताक्षीरविपकं तैलं नस्यं ॥ सान्निपातिके दोषब-
लतः प्रतिकुर्यात् ॥ रसांजनातिविषामुस्तभद्रदारुसाधितं चात्र
तैलं नावनं ॥ रक्तजे पैत्तिकरक्तपित्तयोश्च विधिः ॥ दुष्टप्रतिश्याये
व्योषचित्रकयवक्षारबीजकविडंगत्वक्लवणत्रयीमांसरसप्रतीवापविप-
कं सक्षौद्रं सर्पिः पाययेत् ॥ जीर्णे घृते जांगलरसेन तैलोपसेकं भो-
जयेत् ॥ स्निग्धं च प्रतिश्यायवदुपाचरेत् ॥ पकेऽवपीडं व्योषेन्द्रय-
वविडंगसारजीरकसैंधवैर्बस्तमूत्रपिष्टैर्दद्यात् ॥ विशुद्धघ्राणस्रोतसं च
पुनरुपस्नेह्य विरेचयेत् ॥ भृष्टान् यवान् भूस्तृणकाम्रातकजीरकत्रि-
वृतायुक्तगोमूत्रे काथयेत् ॥ तं काथमभयानागरमरिचक्रमुकसैंधव-
यावशूकचूर्णयुक्तं सबीजपूरकरसं पाययेत् ॥ कोष्णोदकं चानु पा-
ययेत् ॥ विरिक्तं च काले मुस्तहरिद्रानागरयवक्षारपूतिकरंजरेणुका-
भिरजाविगोमूत्रदधिभिश्च सिद्धं सर्पिरुपयोजयेत् ॥ तीक्ष्णानि च नि
रूहानुवासनानि ॥ अरिष्टांश्च पानार्थं ॥ एवमप्यशांतौ हिङ्गुक्षाराम-
रदारुविपकं घृतं मांसरसानुपानं पिबेत् ॥ कुशाम्रपल्लवमूर्वातर्कारी-
गुदीफलफणिज्जकमहापंचमूलकंटकारिकासारिवोरुबृकहिंस्रानिंबशि-
युफलरक्षोग्नकमिघ्नदंतीपूतिकरंजपिप्पलीवार्ताकबीजाहिमारकमूल-
त्वक्पत्रपुष्पफलैरजाश्वशकट्रसयुक्तैर्धूमवर्ति कृत्वा घृताभ्यक्तां पातुं
प्रयच्छेत् ॥ पिप्पलीवर्द्धमानं चोपयुंजीत ॥ रुमिघ्नैश्च योगैर्यापयेत्
॥ भृशक्षवथौ पुटके च निंबकट्फलकुष्ठमरिचचूर्णः क्लृदनाय प्रथमनं
॥ पिप्पलीकुष्ठशुंठीविडंगमृद्दीकाकषायकल्कविपकं तैलं घृतं वा नाव-
नं ॥ नासाशोषे बलातैलं पाने शिरोबस्तौ च ॥ स्निग्धस्य स्वेदः॥क्षी-

रसर्पिर्नस्यं ॥ मधुरवर्गसाधितं वा तैलं ॥ स्नेहिको धूमः ॥ तथा ऽऽनाहे
 ऽपि ॥ एवमनुपशमे शिरोविरेकः ॥ नासापाके दीप्तौ च जलौकोभिर-
 स्रविस्त्रावणं ॥ शीतैरूर्ध्वाधो विरेकलेपसेकाः ॥ नासास्त्रावे तीक्ष्णं नस्यं
 धूमश्च ॥ अपीनसे पूतिनासे च गुडमरिचार्हिगुशिवाटिकाविडंगैरजामूत्र-
 पिष्टैर्नस्यं ॥ कफप्रतिश्यायवच्च स्नेहस्वेदवमनानि ॥ वमितवतो निर्गु-
 ङीशिग्रुतर्कारीफणिज्जकक्षवकसुरसार्जकपत्रस्त्रसेन सार्षपं पीलुजं वा
 तैलं विपाच्य नस्यं विदध्यात् ॥ लाक्षाविडंगपिप्पलीलवंगक्षवकनि-
 शाकुष्टवचाकरंजिकाकल्कैर्वा तिलतैलं ॥ उत्पन्नमात्रं पूयरक्तं प्रति-
 श्यायवच्चिकित्सेत् ॥ प्रवृद्धं नाडीव्रणवत् ॥ कृतवमनस्य चास्य न-
 स्यधूमौ योजयेत् ॥ अर्शसि विधिवत् क्षारेणाग्निना वा दहेत् ॥ स्थू-
 लानि तु शस्त्रेण स्पृष्ट्वा ॥ दाहानंतरं शीतां क्रियां योजयेत् ॥ वार्ति च
 नासायां कुंभनिकुंभाग्रिकसैधवपिप्पलीमनःशिलाऽलकल्कमधुघृत-
 प्रदिग्धां ॥ तुवरिकाविभीतकहरिद्रारोध्रप्रियंगुकरंजिकाकल्कगुडोद-
 कविपक्वं तैलं नावनं ॥ रोध्रोत्पलमधुकार्तिदुकास्थित्रिफलाखदिर-
 सारविपक्वं वा ॥ यथादोषं च स्नेहवमनविरेचनादीन् प्रणिदध्यात् ॥
 अर्बुदं बडिशेन गृहीत्वा मंडलाग्रेण मूले समं भिंद्यात् ॥ छेद्यं चो-
 च्छेदयेत् ॥ चलं प्रसृष्टं च व्रणं शलाकया दहेत् ॥ तैलेन वाऽ-
 भिदग्धं अक्षयेत् ॥ ततः शिशिरप्रदेहः ॥ उपरुद्धव्रणस्य रोधावापं ती-
 क्ष्णोष्णलवणद्रव्यगोमूत्रयुक्तं सार्षपं कारंजं वा तैलं नावनं ॥ पित्तजे
 रक्तजे वाऽर्बुदे गोदंतसैधवतालकासीसकांस्यनीलैरंबुपिष्टैरालेपः ॥
 तत्रश्च शीताः प्रदेहसेकाः शीतैरेव च साधितान्यभ्यंगनस्यपानानि ॥
 मांसमेदः सन्निपाताशोर्बुदानि च साधयेदिति ॥ भवति चात्र ॥ ही-
 नच्छेदात् पुनर्द्विरतिच्छेदात्स्वरक्षयः ॥ गंधाज्ञानं च बीसर्पो मू-
 च्छां छिंद्यादतः समं ॥ इति नासारोगप्रतिषेधो नाम चतुर्विंशो-
 ऽध्यायः ॥ २४ ॥

अथातो मुखरोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ॥ मात्स्यमाहिषवा-
 राहपिशितामकमूलकं ॥ माषसूपदधिक्षीरमुक्तेक्षुरसफाणितं ॥ अ-
 वाक्शय्यां च भजतो द्विषतो दंतधावनं ॥ धूमछर्दनगंडूषानुचित्रं
 च सिराव्यधं ॥ कुद्धाः श्लेष्मोल्बणा दोषाः कुर्वत्यंतर्मुखे गदान् ॥
 तत्र खंडोष्ठइत्युक्तो वातेनोष्ठो द्विधा कृतः ॥ ओष्ठकोपे तु पवनात्स्त
 ब्धावोष्ठौ महारुजौ ॥ दाल्येते परिपाठ्येते परुषासितकर्कशौ ॥ पि-
 त्तात्तीक्ष्णासहौ पीतौ सर्षपाकृतिभिश्चितौ ॥ पिटिकाभिर्बहुक्लेदा-
 वाशुपाकौ कफात्पुनः ॥ शीतासहौ गुरू शूनौ सवर्णपिटिकाचितौ
 ॥ सन्निपातादनेकाभौ दुर्गंधास्त्रावपिच्छिलौ ॥ अकस्मान्म्लानसं-
 शूनरुजौ विषमपाकिनौ ॥ रक्तोपसृष्टौ रुधिरं स्रवतः शोणितप्रभौ
 ॥ खर्जूरसदृशं चात्र क्षीणे रक्तेऽर्बुदं भवेत् ॥ मांसपिंडोपमौ मां-
 सात्स्यातां मूर्च्छकृमी क्रमात् ॥ तैलाभश्वयथुक्लेदौ सकंदौ मेदसा
 मृदू ॥ क्षतजाववदीर्येते पाठ्येते चासक्तपुनः ॥ ग्रथितौ च पुनः
 स्यातां कंडूलौ दशनच्छदौ ॥ जलबुद्बुदवद्वातकफादोष्ठे जलार्बुदं^१
 ॥ गंडालजी स्थिरः शोथो गंडे दाहज्वरान्वितः^२ ॥ वातादुष्णसहा
 दंताः शीतस्पर्शाधिकव्यथाः ॥ दाल्यंतइव शूलेन शीताख्यो दाल-
 नश्च सः ॥ दंतहर्षे च वाताम्लशीतभक्ष्याक्षमा द्विजाः ॥ भवंत्य-
 म्लाशनेनैव सरुजाश्चलिताइव ॥ दंतभेदे द्विजास्तोदभेदरुक्स्फुट-
 नान्विताः ॥ चालश्चलद्भिर्दशनैर्भक्षणादधिकव्यथैः ॥ करालस्तु क-
 रालानां दशनानां समुद्रमः ॥ दंतोऽधिकोऽधिदंताख्यः स चोक्तः ख-
 लु वर्द्धनः ॥ जायते जायमानेऽतिरुक् जाते तत्र शाम्यति ॥ अ-
 धावनान्मलो दंते कफो वा वातशोषितः ॥ पूतिगंधः स्थिरीभूतः
 शर्करा सोऽप्युपेक्षितः ॥ शातयत्यणुशो दंतान्कपालानि कपालिका
 ॥ श्यावः श्यावत्वमायाता रक्तपित्तानिलैर्द्विजाः ॥ समूलं दंतमा-

श्रित्य दोषैरुल्वणमारुतैः ॥ शोषिते मज्जि सुषिरे दंतेऽन्मलपूरि-
ते ॥ पूतित्वात्क्रमयः सूक्ष्मा जायंते जायते ततः ॥ अहेतुतीव्रा-
र्तिशमः ससरंभोऽसितश्चलः ॥ प्रलूनः पूयरक्तासृक् स चोक्तः क-
मिदंतकः^१ ॥ श्लेष्मरक्तेन पूतीनि वहंत्यस्त्रमहेतुकं ॥ शीर्यते दंत-
मांसानि मृदुच्छिन्नमितानि च ॥ शीतादोऽसावुपकुशः पाकः पि-
त्तासृगुद्भवः ॥ दंतमांसानि दह्यंते रक्तान्युत्सेधवंत्यतः ॥ कंडूमंति
स्त्रवंत्यस्त्रमाध्मायंतेऽसृजि स्थिते ॥ चला मंदरुजो दंताः पूतिवक्त्रं
च जायते ॥ दंतयोस्त्रिषु वा शोथो बदरास्थिनिभो घनः ॥ क-
फास्त्रात्तीव्ररुक् शीघ्रं पच्यते दंतपुष्पुटः ॥ दंतमांसे मलैः सास्त्रै-
र्बाह्यांतः श्वयथुर्गुरुः ॥ सरुग्दाहः स्त्रवेद्भिन्नः पूयास्त्रं दंतविद्रधिः ॥
श्वयथुर्दंतमूलेषु रुजावान् पित्तरक्तजः ॥ लालास्त्रावी स सुषिरो दंत-
मांसप्रशातनः ॥ स सन्निपाताज्ज्वरवान् सपूयरुधिरस्रुतिः ॥ महासुषिर
इत्युक्तो विशीर्णद्विजबंधनः ॥ दंतांते कीलवच्छोथो हनुकर्णरुजाकरः ॥
प्रतिहंत्यभ्यवहति श्लेष्मणा सोऽधिमांसकः ॥ घृष्टेषु दंतमांसेषु सरं-
भो जायते महान् ॥ यस्मिंश्चलंति दंताश्च स विदभोऽभिघातजः ॥
दंतमांसाश्रितान् रोगान् यः साध्यानप्युपेक्षते ॥ अंतस्तस्यास्त्र-
वन् दोषः सूक्ष्मां संजनयेद्वर्ति ॥ पूयं मुहुः सा स्त्रवति त्वङ्मांसासृक्-
प्रभेदिनी ॥ ताः पुनः पंच विज्ञेया लक्षणैः स्त्रैर्यथोदितैः^२ ॥ शाकपत्र
खरा सुप्ता स्फुटिता वातदूषिता ॥ जिह्वा पित्तात् सदाहोषा रक्तै-
र्मांसांकुरैश्चिता ॥ शाल्मलीकंटकाभैस्तु कफेन बहला गुरुः ॥ क-
फपित्तादधः शोफो जिह्वास्तंभरुदुन्नतः ॥ मत्स्यगंधिर्भवेत्यकः सो-
ऽलसो मांसशातनः ॥ प्रबंधनेऽधो जिह्वायाः शोफो जिह्वाग्रसन्नि-
भः ॥ सांकुरः कफपित्तास्त्रैर्लालोषास्तंभवान् खरः ॥ अधिजिह्वः
सरुकंडूर्वाक्याहारविघातकृत् ॥ तादृगेवोपजिह्वस्तु जिह्वाया उपरि-

स्थितः^१ ॥ तालुमांसेऽनिलादुष्टे पिटिकाः सरुजाः खराः ॥ बह्व्यो घनाः
 स्रावयुतास्तास्तालुपिटिकाः स्मृताः ॥ तालुमूले कफात्सास्त्रान्मा
 त्स्यवस्तिनिभो मृदुः ॥ प्रलंबः पिच्छिलः शोफो नासयाऽऽहारमीर-
 यन् ॥ कंठोपरोधतृट्कासवमिरुद्धलशुंडिका ॥ तालुमध्ये निरुद्धांसं
 संहतं तालुसंहतिः पद्माकृतिस्तालुमध्ये रक्ताच्छ्वयथुर्बुदं ॥ कच्छ-
 पः कच्छपाकारश्चिरवृद्धिः कफादरुक् ॥ कोलाभः श्लेष्ममेदोभ्यां
 पुष्पटो नीरुजः स्थिरः ॥ पित्तेन पाकः पाकाख्यः पूयास्त्रावी महा-
 रुजः ॥ वातपित्तज्वरायासैस्तालुशोषस्तदाह्यः ॥ जिह्वाप्रबंध-
 जाः कंठे दारुणा मार्गरोधिनः ॥ मांसांकुराः शीघ्रत्रया रोहिणी-शी-
 घ्रकारिणी ॥ कंठास्यशोषरुद्धातात्सा हनुश्रोत्ररुक्करी ॥ पिताज्ज्व-
 रोषातृणमोहकंठधूमायनान्विता ॥ क्षिप्रजा क्षिप्रपाकार्तिरागिणी स्प-
 र्शनासहा ॥ कफेन पिच्छिला पांडुरस्रजा स्फोटकान्विता ॥ तसां-
 गारनिभा कर्णरुक्करी पित्तजाकृतिः ॥ गंभीरपाका निचयात्सर्वलिंग-
 समन्विता ॥ दोषैः कफोल्बणैः शोफः कोलवद्वयितोन्नतः ॥ शूक-
 कंटकवत्कंठे शालूको मार्गरोधनः ॥ वृंदो वृत्तोन्नतो दाहज्वररुद्धल-
 पार्श्वमः ॥ हनुसंध्याश्रितः कंठे कार्पासीफलसन्निभः ॥ पिच्छिलो-
 मंदरुक् शोफः कठिनस्तुंडिकेरिका ॥ बाह्यांतः श्वयथुर्धौरो गलमा-
 र्गिलोपमः ॥ गलौघो मूर्द्धगुरुतातंद्रालालाज्वरप्रदः ॥ वलयं नाति-
 रुक् शोफस्तद्वदेवायतोन्नतः ॥ मांसकीलो गले दोषैरेकोऽनेकोऽथ-
 वाऽल्परुक् ॥ कृच्छ्रोच्छ्वासाभ्यवहतिः पृथुमूलो गिलायुकः ॥ भू-
 रिमांसांकुरवृता तीव्रतृट्ज्वरमूर्द्धरुक् ॥ शतघ्नी निचिता वर्त्तिः श-
 तघ्नीवातिरुक्करी ॥ व्याससर्वगलः शीघ्रजन्मपाको महारुजः ॥ पूति-
 पूयनिभस्त्रावी श्वयथुर्गलविद्रधिः ॥ जिह्वावसाने कंठादावपाकं-
 श्वयथुं मलाः ॥ जनयंति स्थिरं रक्तं नीरुजं तद्गलाबुदं ॥ ५

१ इति जिह्वायाः षट् ॥ २ स तालुशोष इत्युच्यते इत्यथौ तालुरोगाः

वनश्लेष्ममेदोभिर्गलगंडो भवेद्बहिः ॥ वर्द्धमानः स कालेन मु-
 ष्कवलंबने गले ॥ कृष्णोऽरुणो वा तोदाढ्यः स वातात्कृष्ण-
 राजिमान् ॥ वृद्धस्तालुगले शोषं कुर्याच्च विरसास्यतां ॥
 स्थिरः सवर्णः कंडूमान् शीतस्पर्शो गुरुः कफात् ॥ वृद्धस्तालुमले
 लेपं कुर्याच्च मधुरास्यतां ॥ मेदसः श्लेष्मवद्धानिवृद्धयोः सोऽनु-
 विधीयते ॥ देहं वृद्धश्च कुरुते गले शब्दं स्वरालपतां ॥ श्लेष्मरु-
 द्धानिलगतिः शुष्ककंठो हतस्वरः ॥ ताम्यन्प्रसक्तं श्वसिति येन स
 स्वरहाऽनिलार्तं ॥ करोति वदनस्यांतर्ब्रणान् सर्वसरोऽनिलः ॥ सं-
 च्छाद्रिणोऽरुणान् रुक्षानोष्ठौ ताम्रौ चलत्वचौ ॥ जिह्वा शीतासहा
 गुर्वी स्फुटिता कंटकान्विता ॥ विवृणोति च कच्छ्रेण मुखं पाको
 मुखस्य सः ॥ अधःप्रतिहतो वायुरर्शोगुल्मकफादिभिः ॥ यात्यू-
 र्ध्वं वक्रदौर्गन्ध्यं कुर्वन्नूर्ध्वगदस्तु सः ॥ मुखस्य पित्तजे पाके दाहोपे-
 त्तिकवक्रता ॥ क्षारोक्षितक्षतसमा व्रणास्तद्वच्च रक्तजे ॥ कफजे
 मधुरास्यत्वं कंडूमत्पिच्छिला व्रणाः ॥ अंनः कपोलमाश्रित्य श्या-
 वपांडु कफोऽर्बुदं ॥ कुर्यात्तत्पाटितं छिन्नं मृदितं च विवर्द्धते ॥
 मुखपाको भवेत्सास्रैः सर्वैः सर्वाकृतिर्मलैः ॥ पूत्यास्यता च तैरेव
 दंतकाष्ठादिविद्विषः ॥ ओष्ठे गंडे द्विजे मूले जिह्वायां तालुके गले
 ॥ वक्त्रे सर्वत्र चेत्युक्ताः पंचसप्ततिरामयाः ॥ एकादशैको दश च-
 त्रयोदश तथा च षट् ॥ अष्टावष्टादशाष्टौ च क्रमात्तेष्वनुपक्रमाः
 ॥ करालो मांसरक्तोष्ठावर्बुदानि चलाहिना ॥ कच्छपस्तालुपिटि-
 का गलौघः सुषिरो महान् ॥ स्वरघ्नोर्ध्वगदश्यावशतघ्नीवलयालसाः
 ॥ नाड्योष्ठकोपौ निचयाद्रक्तात्सर्वैश्च रोहिणी ॥ दशने स्फुटिते
 दंतभेदः पक्वोपजिह्विका ॥ गलगंडः स्वरभ्रंशी कच्छ्रोच्छ्वासोऽ-
 तिबत्सरः ॥ याप्यस्तु हर्षो भेदश्च शेषान् शस्त्रौषधैर्जयेत् ॥ इति
 मुखरोगविज्ञानं नाम पंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

अथातो मुखरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ स्निग्धस्विन्नस्य खं-
 डौष्ठस्योष्ठांतौ विलिख्य सुश्लिष्टौ क्षौमसूत्रेण सीव्येत् ॥ शतधौ-
 तघृताभ्यक्तां चास्मै कवलिकां व्रणस्योपरि दद्यात् ॥ प्रक्लिन्नं च
 व्रणं व्रणचिकित्सया साधयेत् ॥ ज्योतिष्मतीरोध्रमधुकपटोलकाकमा-
 चीश्रावणीसारिवाभिस्तैलं विपक्रमभ्यंजनाच्छोधनरोपणं ॥ वातह-
 रमधुरौषधसिद्धं च तैलं नस्थं ॥ वातजे ओष्ठकोपे देवदारुगुग्गुलुस-
 र्जरसमधूच्छिष्टसिद्धेन महास्नेहेनाभ्यंगः ॥ तेनैव च समधुकचूर्णेन
 प्रतिसारणं ॥ तदभ्यक्तेन पिचुना प्रच्छादनं ॥ एरंडपल्लवैः क्षीर-
 कथितैर्नाडीस्वेदः ॥ खंडौष्ठोक्तं च नावनं ॥ तदेव शिरोभ्यंगः ॥
 पित्तोत्थेऽभिघातजे च जलौकोभिर्वाऽस्नानावणं ॥ पतंगयष्टीछिन्नरु-
 हाविपक्वं सर्पिरभ्यंगः ॥ मधुमधुकरोध्रसर्जरसैः प्रतिसारणं ॥ पि-
 त्तविद्रधिपक्वं चिकित्सा ॥ रक्तजेऽप्यचिरोत्थिते पैत्तिकवत्प्रतिकु-
 र्यात् ॥ कफजे जलजाभिः शाकादिपत्रैर्वा रक्तं विस्त्राव्य व्योषपा-
 ठायवक्षारस्वर्जिकाक्षारैः सक्षौद्रैः प्रतिसारयेत् ॥ कुष्ठतगरदंतीश्यामाबि-
 डहरितालविडंगैर्वा ॥ स्वेदनस्य धूमकवलांश्च कफघ्नानवचारयेत् ॥ मेदोजे
 दंतच्छदं स्वेदयित्वा वृद्धिपत्रेण विपाट्य शुद्धमेतदग्निनाऽनु दहेत् ॥
 कफजोक्तैश्च प्रतिसारणं ॥ जलार्बुदोक्तं च तैलं रोपणं ॥ जलार्बुदं भित्त्वा
 विशोध्य त्रिकटुककटुकातेजोवतीयधक्षारसैधवस्वर्जिकाकासीसचू-
 र्णैः सक्षौद्रैः प्रतिसारयेत् ॥ अतिगाढमतिवृद्धं वा क्षारेणाग्निना
 वा दहेत् ॥ हरिद्रामधुकरोध्रमालतीहरेणुतगरैर्विपक्वं तैलं रोपणं
 ॥ मांसपाकार्बुदसन्निपातास्त्याज्याः ॥ गंडालजीमपक्वां शोफवत्
 विदग्धामुपनाह्य पक्वां विदार्य व्रणवत्साधयेत् ॥ शीतदंतस्योष्णां
 बुस्विन्नस्य ब्रीहिमुखेन पालीं लिखित्वा पिचुतैलेन दहेत् ॥ प्रतिसा-
 रयेच्च प्रियंगुजंज्वस्थिदाडिमत्वक्त्रिफलारसांजनसैधवशुंठीमुस्तकचू-
 र्णैर्मधुपुतैः ॥ क्षीरिवृक्षकषायैर्गंडूषः ॥ अणुतैलं नस्थं ॥ दंतहर्षे भेदे

च वातहरसिद्धं तैलं ॥ एलाकुष्ठपाटलीत्वग्निपको मज्जा वा गंडूषः ॥
 स्निग्धाश्च नस्यादयः ॥ दंतचाले दशमूलकाथेन तैलसर्पिर्वसाक्षौद्रैश्च
 कवलः ॥ पिप्पलीसैधवतुत्थरोध्रपतंगस्रोतो जमुस्तात्रिफलाः प्रतिसा-
 रणं ॥ नियतं च स्नेहिकधूमपायी स्निग्धमधुराहारो विस्त्रावणपरः स्या-
 त् ॥ चंदनपद्मकविदारीकसेरुकनीलोत्पलमृद्वीकाजीवकर्षभकशर्करा-
 णां प्रत्येकं पलेन क्षीरेण च मांसरसद्विगुणेन तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥
 एतन्नस्यगंडूषप्रयोगात्परमं दशननयनश्रवणबलकरं ॥ अधिदंतकं
 क्षारेणालिप्य जर्जरं विज्ञाय कृमिदंतकविधिनोत्पाद्य तद्देवोपचरेत्
 ॥ अनावस्थितशोणितं दग्ध्वा त्रणवदुपक्रमेत् ॥ दंतशर्करां दंतमूला-
 न्यपीडयन्दंतलेखनेन विलिख्य क्षारतैलेनावसेचयेत् ॥ उपायां कर्पू-
 रपाटलीत्वक्चूर्णेन प्रतिसारणं ॥ सदा च दंतधावनादि निषेवेत् ॥
 दंतहर्षोक्तं च कुर्यात् ॥ कपालिकायामेतदेव विशेषतः शीलयेत् ॥
 कृमिदंतके सुपिरं गुडेन मधूच्छिष्टेन सर्पिषा वा पूरयित्वा तप्तशलाक-
 या दहेत् ॥ सप्तच्छदार्कक्षीरपूरणं ॥ सर्पपकरंजतैलं वा ॥ हिंगुविडंगस्व-
 र्जिकाकट्फलकासीसकुष्ठचूर्णस्तांतवबद्धो दंतस्योपरि तिष्ठन् रुजमं-
 पहरति ॥ कुंदरुकचूर्णो वा ॥ एभिरेव च सिद्धं तैलं गंडूषः ॥ दृढमूल-
 गूढमांसे सरुजे विस्त्रावणं ॥ भग्नस्फुटितविवर्णमुप्तस्य चलस्य सरुज-
 श्वैवमनुपशमे संदंशयंत्रेण दंतमायतं गृहीत्वा विचाल्य शस्त्रेण
 पार्श्वेभ्यो मोक्षयित्वाद्धरेत् ॥ दंतनिर्घातनेन चोत्पीड्य मुद्गरेणाश्मना
 वा निर्घातयेत् ॥ न तूत्तरं ॥ तस्योद्धरणाच्छोणितात्ययः स्यात् ॥ त-
 तश्चेन्द्रियभ्रंशो वातव्याधिर्वा ॥ प्रक्षालितमुखस्य समधुचूर्णं तैलं म-
 धु वा गंडूषं धारयेत् ॥ विदारीमधुकशृंगाटककसेरुकाभिस्तैलं दशगु-
 णे पयसि सिद्धं नस्यं ॥ उत्तरदंतोद्धरणेऽप्ययमेव प्रतीकारः ॥ शी-
 तोपचारश्च सुतरां ॥ शीतादे शोणितं विस्त्राव्य रसांजनमुस्तात्रिफला-

र्जुनत्वक्प्रियंगुमहौषधकपायगंडूषं धारयेत् ॥ एभिरेव च सक्षौद्रैः प्र-
 तिसारणं मधुवर्गतैलं नस्यं ॥ तेजोवतीहरिद्राद्वयकुष्ठपाठाकटुक-
 रोहिणीरोधसमंगामुस्तैः प्रतिसारणं ॥ सर्वदंतमांसामयेषु कंडूश्व-
 यथुवेदनारक्तस्रुतिहरं ॥ तथा व्योषधवक्षारमनःशिलाऽलसैधवदार्वी-
 त्वग्निरेव चौषधैर्गुलिकाः सर्वमुखरोगहराः ॥ उपकुशे सुखोष्णांबु-
 स्विन्नान्युत्सन्नानि दंतमांसान्यवलिखेन्मंडलाग्रेण शाकादिपत्रैर्वा ॥
 ततः सुखोष्णो घृतमंडस्तैलं वा गंडूषः ॥ मरिचकुष्ठमधुप्रियंगुभिर्वा
 लाक्षापतंगैरिक्करसांजनशुंठीसैधवैर्मधुघृतमंडयुक्तैः प्रतिसारणं ॥ पृ-
 थक्पर्णीविडंगविदारीमधुकपयस्यासुरदारुपक्वं तैलं गंडूषो नस्यं च
 ॥ मधुरसिद्धमेव वा सर्पिः ॥ पुनः पुनश्च रुधिरावसेकः ॥ दंतपुष्पु-
 टके छिन्ने भिन्ने विलिखिते स्वर्जिकामधुशुंठीसैधवैः प्रतिसारणं ॥
 दंतविद्रधौ तिक्तकटुकपायोष्णैः समूत्रैः कवलालेपाश्च ॥ वृश्चिकाली
 कुष्ठकटुकायवक्षारैः प्रतिसारणं ॥ पाकं तु रुक्षशीतैरंतर्बहिः प्रयुक्तै-
 र्धारयेत् ॥ पके तु पाटनमवगाढे दाहः ॥ त्रिफलासुमनारिष्टकाथो
 गंडूषः ॥ यष्टीमधुकसिद्धः सर्पिर्मंडो नस्यं ॥ सुषिरे छिन्नलिखिते-
 रोधमुस्तत्रिफलाकिंशुकपतंगताक्षर्यशैलशतपुष्पाकट्फलैरवघर्षः ॥
 तेषामेव काथो गंडूषः ॥ क्षीरिष्टक्षकिंशुकामलकानां वा ॥ गैरिको-
 त्पलमधुकसारिवाचंदनप्रपौंडरीकशर्करानंतारोधागुरुसिद्धं तैलं नावनं
 ॥ अधिमांसकमचिरोत्थं स्त्रावयेत् ॥ विट्द्वंदं तु बडिशेन मुचुंड्या वा
 गृहीत्वा मंडलाग्रेण छित्वा तीक्ष्णैः प्रतिसारयेत् ॥ कटुतीक्ष्णैः कवल-
 स्तैलं वा यवक्षारावचूर्णितं ॥ विदर्भं दंतमूलानि शस्त्रेण विशोध्य क्षा-
 रं प्रयुज्य घृतमंडं गंडूषे दद्यात् ॥ रोधप्रियंगुमंजिष्ठामधुकचूर्णैः प्र-
 तिसारणं ॥ काकोलीयष्टीमधुशर्कराविपक्वं तैलं नावनं ॥ दंतनाडी
 मेषयित्वा संवृतां शस्त्रेण विचारयित्वा तदाश्रितं दंतशेषमुद्धृत्यश-

लाकया दहेत् ॥ कुञ्जामवगाढामनेकगतिं गुडमधुसिक्थान्यतमपूर्णा ॥ ततः क्षीरितृक्षकषायेण गंडूषान्धारयेत् ॥ तत्सिद्धेन वा तैलेन नस्यं च ॥ दंतीखदिरसारमदनस्वादुकंटककाशे रोध्रवालकोशीर-
 देवदारुमंजिष्ठामधुककले विपक्वं तैलं सर्पपतैलं वा नाडीशोधनं रोपणं च ॥ प्रपौंडरीकहरिद्राद्वयमधूकमधूच्छिष्टरोध्रकटुशर्करापद्मक-
 चंदनदूर्वापोदकावास्तुकतंदुलीयकमंजिष्ठाम्लीकाकपित्थैः पत्रैर्वा न-
 स्यं च ॥ विडंगमधुमुस्तानिर्गुंडीखदिरमंजिष्ठोशीरसुरतरुसिद्धं तै-
 लं ॥ धूमासृक्स्त्रावणनावनानि शीलयेत् ॥ नाडीशोधनं चेक्षेत ॥
 जिह्वायां वातजेषु कंटकेषु वातोष्ठकोपोक्तं च कुर्यात् ॥ पित्तजेषु
 विषृष्टस्तदुष्टरुधिरेषु प्रतिसारणगंडूषनावनानि मधुरैर्हिमानि कु-
 र्यात् ॥ कफोत्थेषु सर्पपञ्चूषणादिभिस्तीक्ष्णैस्तानि ॥ जिह्वालसे
 नवोत्थिते तीक्ष्णाः प्रतिसारणादयः ॥ नचात्र शस्त्रमवचारयेत् ॥
 सिरां तु वित्थयेत् ॥ पुनरथोजिह्वामुन्नम्य बडिशेन गृहीत्वा मंड-
 लाग्रेण छिंद्यात् ॥ तीक्ष्णाश्च नस्यादयः ॥ उपजिह्वां शाकपत्रे-
 णांगुलिशस्त्रेण वा विस्त्राव्य यवक्षारेण प्रतिसारयेत् ॥ गलशुंडि-
 कां तु कफघ्नैरुपाचरेत् ॥ वृद्धायां त्वेर्वारुकबीजनिभमसिरातत-
 मुपरि जिह्वाया निविष्टं बडिशेन मुचुंडया वा वस्त्रवेष्टिता-
 भ्यां वा वामांगुष्ठप्रदेशिनीभ्यां गृहीत्वा मंडलाग्रेण नात्यग्रे नाति-
 मूले छिंद्यात् ॥ अग्रच्छेदादनुपशयः शोफलालाभिरुद्धिर्वा ॥ अति-
 च्छेदाच्छोणितक्षयेण मरणं ॥ सम्यक्छिन्नायां पूर्ववत्प्रतिसार-
 णादयः ॥ तालुसंधाते पुष्पुटे कच्छपे च नवे विधिरयं ॥ शस्त्रक-
 र्मणि तु विशेषः ॥ तत्र हि विलेखनं ॥ तालुपाकेऽप्यपक्वस्य श्व-
 यथोः कासीसरसांजनक्षौद्रेण प्रतिसारणं ॥ मधुरकषायशीतैर्गंडूषः
 ॥ पक्वस्य मंडलाग्रेणौष्ठापदवद्भेदनं ॥ तीक्ष्णैरवधर्षणं ॥ पटोला-

रिष्टजातीकरवीरगुडूचीवृषकटुकाहरिद्रादयवेत्राग्रकंटकारिकाकाथः
 कवलो मधुतैलं च ॥ तालुशोषे मधुपिप्पलीनागरसिद्धमौत्तरभक्त-
 कं सर्पिः सतृष्णः पिबेत् ॥ अम्लैश्चास्य गंडूषः ॥ पयस्यामधुक-
 मधूलिकाविपकं क्षीरसर्पिर्नस्यं ॥ स्निग्धो धूमः ॥ तृष्णाघ्नमन्नपानं ॥ कंठ-
 रोगेषु तु ज्वराद्यनुपद्रुतेषु कटुतीक्ष्णैर्नस्यावधर्षणगंडूषादयः ॥ सि-
 राव्यधो रसांजनैर्द्रव्यवदार्वानिंबकाथः पानं ॥ व्योषयवक्षाररसांजन-
 दार्वातिजोवतीपाठानिंबत्वक्त्रिफलाचित्रकैः सुक्तगोमूत्रकथितैः क-
 वलो गुटिका वा प्रतिसारणं ॥ तालीसपत्रगृहधूमपंचकोलकैलामरि-
 चपलाशमुष्ककक्षारयवक्षारैः गुडकाथेन गुटिकाः कृताः सर्वकंठरोगे-
 ष्वमृतोपमाः ॥ अथ वातरोहिणिकामंतर्बहिः स्विन्नामंगुलिशस्त्र-
 केण मधुलवणगर्भेण वा नखेन विस्त्राव्य तीक्ष्णैः प्रतिसारयेत् ॥ म-
 हापंचमूलकाथो गंडूषः ॥ एलापुनर्नवासिंहीकपित्थकल्कपयो-
 विपकं तैलं गंडूषो नावनं च ॥ पित्तजामप्येवं विस्त्राव्य पत्तंगशर्क-
 रारोधप्रियंगुभिः प्रतिसारयेत् ॥ एषामेव कषायो गंडूषः ॥ द्राक्षा-
 परूषकोशीरमधुकचंदनकाथो वा ॥ त्रिफलातिल्वकश्यामाश्रीपर्णी-
 त्वङ्गधुयष्टिकाभिर्दशगुणे पयसि सिद्धं सर्पिर्नस्यकवलभोजनेषु ॥
 रक्तजामप्येवं प्रत्याख्यायोपक्रमेत् ॥ श्लैष्मिकां स्वेदयित्वा विलि-
 ख्य कटुवर्गेण सागारधूमत्रिफलासैंधवयुक्तेन प्रतिसारयेत् ॥ तद्वि-
 धाश्च गंडूषाः ॥ निंबजात्यपामार्गतगरविडंगविपकं तैलं नस्यं ॥
 कंठशालूकहृदंतुंडिकेरीगिलायुष्वप्येष एव विधिः ॥ गलविद्रधौ वि-
 स्त्रावितायां रोध्रवरारसांजनपत्तंगैरिकरोचनापिप्पलीसैंधवचूर्णाव-
 धर्षणं ॥ तैरेव कथितैर्गंडूषः ॥ किराततिक्तकरोध्रदार्वाशतपुष्पानि-
 बकुष्ठैलागुडूचीचित्रकतगरमुस्ताकाथविपकं तैलं नावनं ॥ तिलप्रिया-
 ललट्टामूलकशणातसीबीजैरुपनाहयेत् ॥ तिल्वकाग्निमंथपुनर्नवका-
 लामृतासौभांजनकगजपिप्पल्येषिकार्कमूलकरघाटकपुष्पैः सुराम्ल-

पिष्टैः पुनः पुनर्लेपयेत् ॥ निंबगुडूचीकुटजहंसपादीरुष्णाबलाद्वयदे-
वदारुसिद्धं तैलं पाययेत् ॥ श्लैष्मिकेऽप्ययमेव विधिः ॥ तीक्ष्ण-
तराश्च स्वेदप्रलेपादयः ॥ विशल्याऽतिविषाविषाणिकाशुकनासाऽ-
जगंधागुंजाफलकटुकालाबुभिः पलाशक्षारमुपिष्टैः सुखोष्णो लेपः ॥
वत्सकादिना पंचलवणयुक्तेन सिद्धं तैलं पानं ॥ तीक्ष्णान् वमनादीन्
शीलयेत् ॥ पर्यायशः स्वेदः शोणितावसेचनं च ॥ तथाऽनुपशमे
पाचयित्वा व्रणवदुभावप्युपचरेत् ॥ यवान्नमुद्गादियूपांश्च व्योषोत्कटान्
पानभोजनयोर्विदध्यात् ॥ मेदोजे स्निग्धस्य सिरां व्यधेत् ॥ पूर्वोक्तैः प्रलेपः
॥ प्रांतः प्रातश्चासनादिसाररजो गोमूत्रेण पिबेत् ॥ एवमशांतौ च शस्त्रे-
ण विदार्य मेदो विशोध्य सीव्येत् ॥ दाहयोग्यं वा वसाधृतक्षौद्रान्य-
तमेन यथावद्देहेत् ॥ रोचनाकासीसतुत्थकचूर्णावचूर्णितं तैलं व्रणशो-
धनरोपणं ॥ असनादिसारं गोपुरीपरसयुक्तं वा ॥ मुखपाकेषु सामा-
न्यतस्त्रिफलाकाथो मधुमान् ॥ अन्ये च तिक्तकटुकषाया मुखधाव-
नाः ॥ पाठामृद्दीकाजातीमातुलुंगार्जुनपुत्रजीवकपल्लवानामनभ्यवहार-
ताचर्वणं ॥ दारुहरिद्रार्द्धतुलां विशतिगुणैः भसि श्रपयित्वा तं का-
थं सगैरिकमादूर्वाप्रलेपात्साधितं क्षौद्रयुक्तं घृतभाजने निदध्यात् ॥
तन्निष्ठीवनं सर्वमुखामयनाडीघ्नं ॥ अयमेव पृथक्कल्पो यष्टीमधुकप-
टोलीनिंबाटरूपकजातिरोध्रारिमेदत्रिफलाजंबूखदिरत्वचां ॥ यवक्षा-
रभागाः सप्त सुवर्णगैरिकभागद्वयं दूर्वाकटुकातिविषामलकानामेकै-
को भागस्तत्सर्वं कुंतलाक्षारोदकपिष्टं गुलिकाः कृत्वा खादेन्निष्ठी-
वेत् ॥ खदिरसारतुलामरिमेदतुलाद्वयं च तोयवहेऽष्टभागावशेषं का-
थयेदवतारितपरिक्षुतं च पुनराघनीभावात् ॥ घनीभूते शीते च कार्ष्णि-
काणि श्लक्ष्णीकृतानि प्रक्षिपेच्चंदनपद्मकोशीखालकमंजिष्ठाधातकी
मुस्तकप्रपौंडरीकमधुकत्रिफलाचतुर्जातकलाक्षानलदताक्षर्यशैलरोध-
द्विरजनीसमंगाकट्फलैलेयपतंगागुरुगैरिकांजनानि पालिकांश्च जा-

तीफललवंगकंकोलकान् कर्पूरकुडवं च ॥ तां गुलिका वदनस्थाः
 सर्वान्मुखरोगान् जयन्ति ॥ सौरभं सौमनस्यं रुचिं च जनयन्ति ॥ ए-
 षामेव च कल्ककपायैस्तैलं साधितं कवले निधुंज्यात् ॥ तत्र वात-
 जे मुखपाके दशमूलकंकोलीरास्त्रामधुकसारिवाक्काथेन कुष्ठकल्केन
 च सिद्धं तैलं नस्यं गंडूषश्च श्लेहिको धूमः ॥ पिप्पल्येलालवणोत्तमैः
 प्रतिसारणं ॥ पैत्तिके क्षीरेक्षुरसद्राक्षारसशर्करोदकैर्गंडूषः ॥ मधुरद्रव्य-
 सिद्धं पयः पानं कवलो नस्यं च ॥ पद्मकसमंगामंजिष्ठारोधधातकी-
 विपक्वः सर्पिर्मंडो नावनं ॥ मदयंतिकापत्रैर्निष्ठीवनं ॥ कफजे कटुक-
 क्षारलवणैः प्रतिसारणं ॥ स्थिरामु तु पिटिकासु प्राक् शाकादिपत्रेण
 लेखनं ॥ मुष्ककपलाशामलकक्षारगोमूत्रैर्गंडूषः ॥ तद्विपक्वं तैलं च ॥
 निर्गुंडीफणिज्जाजकसुरसपत्रैर्निष्ठीवनं ॥ देवदारुपाठाऽतिविषादंती-
 द्रयवकटुका गोमूत्रेण कथिताः कल्किता वा पीताः सर्वकफामयान्नि-
 घ्नन्ति ॥ रक्तजे पित्तवत्सिद्धिः ॥ सर्वजे यथादोषोदयं सेवनं ॥ कासीस-
 सौराष्ट्रिकारसांजनानि मोचरसो मधु चैकतो विपक्वं लोहभाजनस्थं क-
 ल्कं विशुष्कं चूर्णीकृतं मधुना व्रणलेपं कुर्यात् ॥ सर्वसरम्बुदमचिरोत्थि-
 तमप्रवृद्धं मंडलाग्रेण छित्वा मुष्ककभस्मना मधुमिश्रेण प्रतिसारयेत् ॥
 स्वर्जिकाशुंठीचूर्णेन वा ॥ मधु तैलं निंबगुडूचीकाथश्च गंडूषः ॥ यवा-
 न्नभोजी च तीक्ष्णानि कवलतलनस्यान्याचरेत् ॥ पूतिमुखं स्निग्ध-
 स्विन्नं वामयित्वा शिरोविरेकैरुपाचरेत् ॥ ततः स्वर्जिकाहिंगुहधूम-
 मनःशिलैलाशुंठीविद्धतेजोवतीभिर्गुलिकाः कृत्वा मधुद्रुता मुखपाक-
 शोधनार्थं दद्यात् ॥ समंगाधातुकिरोधपद्मप्रियंगुचूर्णैः सलिलमवचू-
 र्णितं मुखधावनं ॥ शीतादोषकुशोक्तं च कुर्यात् ॥ नस्यधूमकवलां-
 श्च शीलयेदिति ॥ भवंति चात्र ॥ मुखदंतमूलगलजाः प्रायो रो-
 गाः कफास्त्रभूयिष्ठाः ॥ तस्मात्तेषामसरुद्रुधिरं विस्वावेदुष्टं ॥ काय
 शिरसोर्विरेको वमनं कवलप्रहाः कटुकतित्ताः ॥ प्रायः शस्तं तेषां

कफरक्तहरं तथा कर्म ॥ यवतृणधान्यं भक्तं विदलैः क्षारोषितैरप-
स्नेहाः ॥ यूषा भक्ष्याश्च हिता यच्चान्यच्छेष्मनाशाय ॥ प्राणानिलोप-
संस्थाः श्वसितमपि निरुधते प्रमादवतः ॥ कंठामयाश्चिकित्सितमतो
द्रुतं तेषु कुर्वीत ॥ इति मुखरोगप्रतिपेधो नाम षड्विंशोऽध्यायः ॥२६॥

अथातः शिरोरोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ॥ धूमातपतुषारांबुक्कीडा
तिस्त्रिजगैः ॥ उत्स्वेदाधिपुरोवातबाष्पनिग्रहरोदनैः ॥ अत्यंबुमद्यपा-
नेन कृमिभिर्वैगधारणैः ॥ उपधानमृजाभ्यंगद्वेषाधःप्रततेक्षणैः ॥ अ-
सात्म्यगंधदुष्टांभोभाष्याद्यैश्च शिरोगताः ॥ जनयंत्यामयान्दोषास्तत्र-
मारुतकोपतः ॥ निस्तुद्येते भृशं शंखो घाटा संभिद्यते तथा ॥ भ्रु-
वोर्मध्यं ललाटं च पततीवातिवेदनं ॥ बाध्येते स्वनतः श्रोत्रे निष्क-
ष्येते इवाक्षिणी ॥ घूर्णतीव शिरः र्वं संधिभ्य इव मुच्यते ॥ स्फु-
रत्यतिसिराजालं कंधराहनुसंग्रहः प्रकाशासहता घ्राणस्त्रावोऽक-
स्माद्वथाशमौ ॥ मार्दवं मर्दनश्रेहसं बंधैश्च जायते ॥ शिरस्तापोऽ-
यमर्द्धं तु मूर्ध्नः सोऽर्द्धावभेदकः ॥ क्षात् कुप्यति मासाद्वा स्वयमेव
च शाम्यति ॥ अतिवृद्धस्तु नयनं श्रवणं वा विनाशयेत् ॥ शिरोभि-
तापे पित्तोत्थे शिरोधूमायनं ज्वरः ॥ स्वेदोऽक्षिदहनं मूर्च्छा निशि
शीतैश्च मार्दवं ॥ अरुचिः कफजे मूर्ध्नी गुरुस्तिमितशीतता ॥ सि-
रानिस्पंदता ऽऽलस्यं रुद्धांदाऽन्ध्रधिका निशि ॥ तंद्रा शूनाक्षिकूटत्वं
कर्णकंदूयनं वमिः ॥ रक्तात् पित्ताधिकरुजः सर्वैः स्यात्सर्वलक्षणः ॥
संकीर्णैर्भोजनैर्मूर्ध्नि क्लेदिते रुधिरामिषे ॥ कोपिते सन्निपाते च जा-
यन्ते मूर्ध्नि जंतवः ॥ शिरसस्ते पिबंत्यस्त्रं घोराः कुर्वन्ति वेदनाः ॥ चि-
त्तविभ्रंशजननीर्ज्वरः कासो बलक्षयः ॥ रौक्ष्यशोफव्यधच्छेददाह-
स्फुरणपूतिताः ॥ कपाले तालुशिरसोः कंठूः शोषः प्रमीलकः ॥ ता-
म्राच्छसिंघाणकता कर्णनादश्च जंतुजे ॥ वातोल्बणाः शिरः कंप-
तत्संज्ञं कुर्वन्ते मृलाः ॥ पित्तप्रधानैर्वाताद्यैः शंखे शोफः सशोणि-

तैः ॥ तीव्रदाहरुजारागप्रलापज्वरतृड्भ्रमाः ॥ तित्तास्यः पीतवदनः
क्षिप्रकारी स शंखकः ॥ त्रिरात्राज्जीवितं हन्ति सिध्यत्यप्या-
शु साधितः ॥ पित्तानुबंधः शंखाक्षिभ्रूललाटेषु मारुतः ॥ रुजं
सस्पंदनां कुर्यादनुसूर्योदयोदयां ॥ आमध्याह्नं विवर्द्धिष्णुः क्षुद्रतः
सा विशेषतः ॥ अव्यवस्थितशीतोष्णमुखा शाम्यत्यतः परं ॥
सूर्यावर्तः स इत्युक्ता दश रोगाः शिरोगताः ॥ शिरस्येव च वक्ष्यते
कपाले व्याधयो नव ॥ कपाले पवने दुष्टे गर्भस्थस्वापि जायते ॥
सवर्णो नीरुजः शोफस्तं विद्यादुपशीर्षकं ॥ यथादोषोदयं ब्रूया-
त्पिटिकार्बुदविद्रधीन् ॥ कपाले क्लेदबहुलाः पित्तासृक्श्लेष्मजंतुभिः
॥ कंगुसिद्धार्थकनिभाः पिटिकाः स्युररुंषिकाः ॥ कंडूकेशच्युति-
स्वापरौक्ष्यकस्फुटनं त्वचः ॥ सुसूक्ष्मं कफवाताभ्यां विद्याद्वारुण-
कं तु तत् ॥ रोमकूपानुगं पित्तं वातेन सह मूर्च्छितं ॥ प्रच्यावयति
रोमाणि ततः श्लेष्मा सशोणितः ॥ रोमकूपान् रुण्णस्य ततोऽन्ये-
षामसंभवः ॥ तदिद्रुलुभं रुज्यां च प्राहुश्चाचेति चापरे ॥ खलते-
रपि जन्मैवं शातनं तत्र तु क्रमात् ॥ सा वातादग्निदग्धाभा पि-
त्तात्स्विन्नसिरावृता ॥ कफादनत्वग्वर्णाश्च यथास्वं निर्दिशेत्त्वचि ॥ दो-
षैः सर्वाकृतिः सर्वैरसाध्या सा नखप्रभा ॥ दग्धाग्निनेव निर्लोमा स-
दाहा या च जायते ॥ शोकश्रमक्रोधकृतः शरीरोष्मा शिरोगतः ॥
केशान्सदोषः पचति पलितं संभवत्यतः ॥ तद्वातात् स्फुटितं श्यावं
खरं रूक्षं ज्वलत्प्रभं ॥ पित्तात्सदाहं पीताभं कफात्स्निग्धं विवृद्धि-
मत् ॥ स्थूलं सशुक्लं सर्वैस्तु विद्याद्व्यामिश्रलक्षणं ॥ शिरोरुजोद्भ-
वं चान्यद्विवर्णं स्पर्शनासहं ॥ असाध्या सन्निपातेन खलतिः प-
लितानि च ॥ शरीरपरिणामोत्थान्यपेक्षते रसायनं ॥ इति शिरो-
रोगविज्ञानीयो नाम सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

अथातः शिरोरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ वातजे शिरोभि-
तापे वातव्याधिविहितं कुर्यात् ॥ निवातस्थं च नक्तमभ्यक्तशिरसं
सर्पिः पयोनुपानं तैलं वा पाययेत् ॥ माषान्वा सर्पिष्कानुष्णपयोनुपा-
नान् मक्षयेत् ॥ तद्वद्वा मुद्गान् ॥ आनूपपिशितवेसवारेण यवतिलमा-
षमुद्गकुलत्थकुष्ठदारुहरिद्राऽतसीसैध्वैर्वा महास्नेहवतीमुत्कारिकां द-
त्वा शिरो वेषयेत् ॥ ततः प्रत्यूषे दशमूलसिद्धेन पयसा कबोष्णेन
परिषेकं कुर्यात् ॥ तत्सिद्धैश्च पायसैः पिंडस्वेदं लेपं वा ॥ कूर्मम-
हिषवराहकुक्कुटशलकीनां वसा ससैधवा नस्यं शिरःकर्णपूरणं च ॥
तथैव पंचमूलबलासारिवाद्द्वयकाथे मधुकजीवकर्षभकपुनर्नवगर्भ
पयः सर्पिस्त्रैलं चैकतो विषकं ॥ कार्पासमज्जत्वङ्मुस्तमुनःकोरका-
ण्युष्णांबुपिष्टानि नावनं शिरोरुजाग्रं ॥ तद्वत्क्ष्वेदकशर्कराशिपुकं-
जबीजानि तथा चंदनोत्पलतगरकुष्ठैः सघृतैर्लेपः ॥ देवदारुकुष्ठचोर-
कयष्टीमधुककमलनीलोत्पलैलाप्रपौंडरीकैश्च ॥ कुंकुमशर्करासंस्कृतमा-
ज्यं रक्तपित्तानुबन्धे मर्शः ॥ न चात्र रक्तमवसेचयेद्वातोद्रेकभयात् ॥ श्ले-
हिकं धूमं शिरोवस्तिं च शीलयेत् ॥ वस्तिकर्म चाचरेत् ॥ एवमशांतौ वा-
तजे श्लेष्मजे वा यथोक्तो दाहः ॥ अर्द्धाविभेदकेऽप्ययमेव विधिः ॥
निर्गुणोपत्ररसश्च सघृतमंडसैधवो नस्यं ॥ शिरीषमूलफलानि वा ॥ सारि-
वोत्पलकुष्ठवचामधुकपिप्पलीभिः सतैलाम्लो लेपः ॥ अशाम्यति दोषा
नुबन्धमवेक्ष्य प्रतिकुर्वीत ॥ सूर्यावर्त्तेऽपि तद्वद्विधिः ॥ विशेषतस्तु सिरा-
मोक्षः ॥ पित्तजे रक्तजेऽपि शिरोभितापे स्निग्धस्य सिरां वित्थयेत् ॥ काष्ठं
च विरेचयेत् ॥ सुशीतैः शतधौतघृतान्वितैः शिरो वक्त्रं च प्रदिष्टा-
त् सिंचेच्च ॥ चंदनसारिवामधुकदूर्वात्पलप्रपौंडरीकमंजिष्ठाविदारी-
भिः सक्षीरं सर्पिर्विपाचितं नावनं शिरोवस्तिश्च ॥ जीवनीयविषकात्य-
यसो नवनीतमुद्धृत्य जीवनीयकाथकल्काभ्यां पाचितं पानभोजनन-

स्याभ्यंगवस्तिषु प्रणीतं पित्तरक्तजान्सर्वान् विकारान् साधयति ॥
 जीवनीयगर्भं षोडशगुणं पयसि सिद्धमाज्यं वा ॥ क्षीरेक्षुजांगलस-
 खर्जूरद्राक्षाकसेरुकमृणालसिद्धः सर्पिर्मंडोऽनुवासनं ॥ उत्पलादिवर्ग-
 शृतं क्षीरमास्थापनं ॥ शंखकं प्रत्याख्यायैवमेवोपचरेत् ॥ विसर्पव-
 च्च ॥ विशेषतस्तु कृष्णतिलशतावरीनीलोत्पलदूर्वापुनर्नवैलेपः ॥
 कफजे शिरोभितापे लंघयेत् ॥ पुराणसर्पिःस्निग्धं त्रामयेत् ॥ स्वेदः
 पिण्डेन रूक्षेण शिगुनिर्वैरंडकाथेन वा नाडीस्वेदेन वा देवकाष्ठकुष्ठशा-
 र्ङ्गैष्टासरत्नरोहिषैः सलवणैः सुखोष्णैरालेपः ॥ यवचूर्णमधुकचंदनह-
 रिद्राकुष्ठप्रियंगुशतपुष्पादेवदारुभिस्तैलाजक्षीरयुक्तैः ससैंधैरुपनाहः
 ॥ विडंगतैलं नस्यं सार्पणं वा ॥ तदेव व्योपसिद्धं ॥ मधुकसारकल्को
 वा मधुयुतस्त्वग्वा मेषशृंग्या वा इंगुदस्य वा ॥ एभिरेव धूमवर्त्तिः ॥
 शिरोविरेचनद्रव्यैर्वा सूत्रस्थानोक्तैः प्रथमनं ॥ तैरेव पक्वं तैलं प्रतिम-
 शौ वा ॥ शिरोविरेचनांते कर्णनादोक्तं स्नेहनस्यं ॥ तीक्ष्णाः कवलाः ॥
 मनःशिलानलदतुत्थकासीसचूर्णः ससर्पिष्को धूमः ॥ कट्फलचूर्णस्य
 मुहुर्मुहुःप्राणं ॥ सन्निपाते व्यामिश्रो विधिः ॥ रुमिजे दुरालभासु-
 रदारुहृषपूतीकत्रिफलाकट्फलवचात्रिकटुकैरजामूत्रयुक्तं सर्पिः
 पानं ॥ उपस्निग्धस्विन्नस्य देवदारुपूतीककटभीसर्पपविडंगतिलकंट-
 कविपक्वेन तैलेन शिरः कर्णौचाभ्यज्य स्वेदयेत् ॥ ततः रुमिमूर्च्छ-
 नार्थमसृक् नस्तो ऽवसेचयेत् ॥ ततो रुधिरगंधमदेन प्रविसृप्ताः सस-
 च्छदत्वग्रसेन वा पुष्परसेन वाऽनंतरं निषिक्तेन तैलेन शिरः कर्णौचा-
 भ्यज्य रुमयः पतंति ॥ सरलदेवदारुकट्फलसर्पपापामार्गक्षवककटु-
 कालाबुकरसबीजपिप्पलीतंदुलकल्कचूर्णस्तत्पक्वं वा तैलं सद्यः रु-
 मीन्निरस्यति ॥ विडंगतंदुला वाजिमूत्रपिष्टाः शिरीषबीजानि छाग-
 मूत्रपिष्टानि पुष्करमध्यबीजानि वा ॥ गोमांसेन छानमांसेन वा पिष्टेन
 यवागूं कृत्वा शिरो विलेपयेत् ॥ ततो निंबार्कवंशसुरसकदुककरंजक-

रवीरपत्रकाथेन सेचयेत् ॥ अजामूत्रेण वा कवोष्णेन पूतिमत्स्ययु-
 ताश्च धूमाः ॥ एवं कृमिषूपागतेषु तेजोवतीपूतिकविंबीसुरसनक्तमाल-
 विडंगहरीतकी सर्पपार्ककरवीरमूलमालतीदेवदारुक्षवकमुस्तफणिज्ज-
 कपिप्पलीशतपुष्पामधुकनिंबसारकल्कैरजामूत्रयुतैः सर्पपतैलमैंगुदं
 पैलुकं वा विपकं युक्त्या नावनं ॥ न तु जातु रुधिरमवसेचयेत् ॥
 जंतुभिः पीतशोणिते हि शिरसि पुनरस्त्रावसेकादकांडे मृत्युः स्या-
 त् ॥ कृमिचिकित्सितं चेक्षेत ॥ शिरःकंपमक्षीणस्यान्यव्याध्यनु-
 पद्रुतस्य दाहवर्जं मारुतविधानेनोपक्रमेत ॥ उपशीर्षके जन्मो-
 त्तरकालजातोत्थिते वातव्याधिविहितं स्नेहं पाननावनाभ्यंजनेषू-
 पयोजयेत् ॥ अभ्यक्तं च स्वेदयित्वोपनाहयेद्यथा विदाहो न भवति ॥
 विदाहे विद्रधिबत्कर्म ॥ पिटिकावृद्धविद्रधिषु यथास्वमाचरेत् ॥
 वृणीभूतासु पिटिकासु निंबनिशामधुकधात्रीफलैर्विपकं तैलं शोध-
 नरोपणं ॥ मूर्वाचंदनसारिवाधातकीकांतारोध्रमधुकसमंगापद्मकेसर-
 शतपर्वकमूलैर्वा ॥ विद्रधिष्वेभिरेव च सिद्धं सर्पिर्नस्यं ॥ रूढे तु वि-
 द्रधौ यदि त्वक् सुप्तेव भवति ततो वामयेत् ॥ उपस्त्रिगंधं च विरेच-
 येत् ॥ अरुणिकासु जलौकोपहतशोणितं शिरः क्षुराघृष्टं वा निं-
 बोदकेन परिपिच्यार्श्वशरुद्रसेन लवणप्रगाढेन लेपयेत् ॥ किंचि-
 त्कालं स्थितं चोष्णोदकाम्लकांजिकान्यतरधौतं विडंगव्योषलाक्षा-
 ऽगारधूममनोव्हाऽलवचारसांजनहरिद्राद्वयैरालिपेत् ॥ तिलमण्ड्या वा
 स्नुक्क्षीरयुक्त्या मधुकोत्पलतिलैरंडमार्कवपत्रैर्वा शिग्रुमूलकसर्पपबी-
 जैर्वा गोमूत्रपिष्टैर्वालकामलकनागैर्वा क्षीरपिष्टैः शिरीषत्वग्गुटीमधु-
 काभ्यां वा पुराणपिण्याककुटुपुरीषाभ्यां वा ॥ कपालभृष्टकुष्ठचूर्णं
 तैलयुक्तं कंडूक्लेददाहवेदनाघ्नं ॥ इंद्रलुप्तोक्तं चित्रकादितैलमभ्यंजनं
 ॥ दन्तीपाठाकोशातकीचित्रकातिविषासहालांगलकीसिद्धं तैलं व-
 णाभ्यंगः ॥ मनःशिलैलहरितालपिप्पलीकुष्ठकासीसहरिद्राकरंजमुस्त-

तगरविठंगचित्रकसिद्धार्थककरवीरमूलचूर्णगर्भं तैलमादित्यपाकं व्र-
णरोपणं ॥ एवमनुपशमे वमनधूमशिरःकायविरेकान्कुर्यात् ॥ दा-
रुणके ललाटसिरां व्यध्येत् ॥ अभ्यंगस्नाननावनानि शीलयेत् ॥ पि-
यालबीजमधुकुष्ठमाषसर्षपैः सक्षौद्रैर्लेपः ॥ कोद्रवतृणक्षारांशःप्र-
क्षालनं ॥ इन्द्रलुप्ते यथासन्नं सिरां विध्वा कासीसमनःशिलामरिचै-
र्लेपयेत् ॥ भद्रादारुकुटञ्जटाभ्यां वा ॥ चित्रककरवीरनक्तमालमाल-
तीसिद्धेन वा तैलेनाभ्यज्यात् ॥ अवगाढपदं वा सूचीकूर्चकेन प्र-
च्छाय भूयो भूयः प्रदिश्यात् ॥ कपोतवंकामूलेन लांगलिकामूलेन
वा माहिषक्षीरपिष्टेन घृतलिप्तमैरंडपत्रावच्छादितं रात्रिमुषितं मा-
हिषनवनीतेन लिपेत् ॥ मार्कषपत्रसहचरपुष्पपक्ववार्ताकफलैस्तैलं पक्वं
क्षौद्रांजनपुक्तमालेपः ॥ सक्षौद्रो वा क्षुद्रवार्ताकरसो जलशूको वा ॥ ला-
क्षारसाक्तेन गोशरुता वा घृष्टा ऽरुष्कररसेनालिप्तमंतधूमदग्धं कूर्म-
मप्यवचूर्णयेत् ॥ कूर्मकपालभस्मना वा सुरसारसाक्तेन प्रदिश्यात् ॥
॥ हस्तिदंतमण्या वा तैलान्वितया पूतीककरंजपत्राणि वा ससैंधवानि
लेपः ॥ पिप्पल्यंजनरसांजनबाकुचिकाफललोहरजांसि वा गोमूत्र-
पिष्टानि ॥ खलतिविहितानि चाचरेत् ॥ सलिलसेकमारोमोद्गमा-
त् परिहरेत् ॥ खलताविन्द्रलुप्तोक्तः क्रमो यथादोषं च संशुद्धिः ॥
त्रिफलार्जुनसैर्यकत्वक्पुष्पकृष्णपिंडीतकफलमूलोत्पलनीलीलोहचूर्णं
कासीसजंबुमार्कषबीजमंजिष्ठामेषशृंगीखदिररजः सकर्दममर्दितो-
क्ताणुतैलयुक्तमसनसारसंपुटे न्यस्तं कर्दमे मांसं निखातस्थितमुद्द-
तं सूचीकूर्चप्रच्छितायाः खलतैर्लेपः परं रोमसंजननं ॥ रक्ताग्निमं-
थपुष्करककिंशुकतालमूलमधुकहस्तिदंतभस्मान्यविक्षीरपिष्टानि ले-
पः ॥ जंबूत्वक्पत्रद्वयमधुकभृंगरजस्त्रिफलाश्लेष्मातकमंजिष्ठाफ-
णिज्जकबलाद्राक्षजशृंगीचपलाऽतिविषाकंकोलकल्केन क्षीरिदृष्ट-

काथेन च तैलमक्षतैलं साधयेत् ॥ तन्नस्येऽभ्यंगे च पुंज्यात्
 ॥ एवमेव मधुरवर्गकल्केन ॥ खलतिपलितयोश्च प्रयोगान् पर-
 स्परं विदध्यात् ॥ अकालपलितेषु वातादीनपेक्ष्य स्नेहस्ने-
 दसंशोधनास्रविस्त्रावणानि कुर्यात् ॥ ततोऽस्यार्दितप्रोक्तमणुतैलं
 नस्येऽभ्यंजने च ॥ मधुकामलकमाक्षिकैः केशमूलानि लिपेत् ॥
 तिलामलकक्षौद्रतैलैर्वा तुत्थकाम्रजम्ब्वस्थिकासीसकिट्टशर्कराभिर्वा
 सैर्यकपुष्पनीलीत्रिफलाभृंगरजोभिर्वा कृष्णाजमूत्रपिष्टैः ॥ असनपुष्प-
 पत्रमयःपात्रे बहिरामलककल्कप्रदिग्धे निहितमक्षतैलं सिद्धमयःपात्रे
 पूर्ववत्स्थितं समानं पूर्वेण ॥ रामतरणीमूलपलद्दयं यष्टीमधु-
 कपलं शर्करार्द्रपलमेकत्र जर्जरीकृतमक्षतैलपलैर्दशभिराश्रुतं लो-
 हभाजने दशाहं दिवसकरकरप्रतप्तं नावनात् पलितं सर्वैन्द्रियदाढ्या-
 बहं च ॥ कृष्णतिलतिलपर्णीत्रिफलामधुककासीसपद्मकर्दमं मांसी-
 मार्कवासनपुष्पपत्रस्वरसपिष्टं त्रिरात्रमयःपात्रे स्थापयेत् तेन पूर्वोक्त-
 रसद्रुतेन पद्मिनीकर्दमेन प्रलिसधौतान्केशान्कपालं च लेपयेत् ॥
 ततः पद्मिनीपत्रैः प्रच्छाद्य कौशेयमयेन वेष्टयेत् ॥ तृतीयेऽहनि प्र-
 क्षाल्यैवमेव कुर्यात् ॥ एवमलिकुलनीलाः केशाः शिरो विभूषयन्ती
 ति ॥ भवन्ति चात्र ॥ खलतौ पलिते वल्यां हरिलोम्नि च शोधि-
 तं ॥ नस्यवक्त्रशिरोभ्यंगप्रदेहैः समुपाचरेत् ॥ सिद्धं तैलं बृहत्याद्यै
 जीवनीयैश्च नावनं ॥ क्षीरात्सहचरान्द्रुंगरजसः सौरसाद्रसात् ॥ प्रस्थ-
 स्तैलस्य कुडवो यष्टीमधुपलान्वितः ॥ सिद्धः शैलासने भादे शृंगे मे
 षस्य वा स्थितः ॥ नस्यं स्यात्क्षीरपिष्टौ वा दुग्धिकाकरबीरकौ ॥ उ-
 त्पाद्य पलितं देयावांशये पलितापहौ ॥ आदित्यवल्या मूलानि कृष्ण-
 सैर्यकस्य च ॥ फलं कृष्णशणात्यत्रं सुरसायष्टिमार्कवं ॥ सुराहं
 क्यकमाची च पृथक् दशपलांशकं ॥ प्रपौढरीकमंजिष्टारोधकृष्ण-

गुरुत्पलं ॥ अग्रास्थि कर्दमः कृष्णो मृणाली रक्तचंदनं ॥ नीलीभ-
 छातकास्थीनि कासीसं मदयंतिका ॥ सोमराज्यसनात्पुष्पं कृष्णं पिं-
 डीतचित्रकौ ॥ पुष्पाण्यर्जुनकाशमर्यादाग्रजंबूफलांजनं ॥ प्रत्येकं
 पंचपलिकं पिष्टं सत्रिफलाकणं ॥ अक्षतैलाढकं तेन पचेद्वात्रीरसा-
 मणे ॥ कुर्यादादित्यपकं च यावद्भुक्तो भवेद्रसः ॥ लोहपात्रे ततः
 पूतं महानीलं प्रयोजितं ॥ तत्पाने नावनेऽभ्यंगे शुद्धस्य नियतात्म-
 नः ॥ सर्वजत्रूर्ध्वरोगघ्नं पलितघ्नं विशेषतः ॥ एभिरेव च भैषज्यैः
 शिरोवक्त्रं प्रलेपयेत् ॥ क्षीरं प्रियालं यष्ट्याहं जीवनीयो गणस्तिलाः
 ॥ कृष्णाप्रलेपो वक्रस्य हरिलोमावलीहितः ॥ तिलाः सामलकाः प-
 द्मकिंजल्को मधुकं मधु ॥ बृंहयेद्रंजयेच्चैतत्केशान्मूर्ध्नः प्रलेपनात् ॥
 पचेत्सैधवशुक्ताम्लैरयश्चूर्णं सतंदुलं ॥ तेनालिप्तं शिरः शुद्धमस्त्रि-
 ग्धमुषितं निशं ॥ तत्प्रातस्त्रिफलाधौतं स्यात्कृष्णस्त्रिग्धमूर्द्धजं ॥
 अयश्चूर्णोऽम्लपिष्टश्च रागः सत्रिफलो वरः ॥ नीलीपत्रसुनिंब-
 बीजमधुकश्रेष्ठावचामार्कवाचूर्णं छागलगव्यमाहिषपयःक्षेहेन संष्ठा-
 वितं ॥ पात्रे स्थापितमायसे क्षितितले मांसं निधायोद्धतं पा-
 लित्यं खलतिं च दर्पणनिभां हंत्येतदभ्यंजनात् ॥ बीजैः श्लेष्मा-
 तकस्य व्यपशमिततुषैः कांजिकश्लक्ष्णपिष्टैर्यक्षिसालोहदंडादि
 नकरकिरणैस्तापितात्प्रच्यवेत् ॥ तत्तैलं केशकाण्ड्यं जनयति
 परमं नावनाभ्यंजनाभ्यां मूर्द्धघ्राणाक्षिदंतश्रवणगलरुजं हंति निः-
 शेषतश्च ॥ बलामधूकमधुकविदारीचंदनोत्पलैः ॥ जीवकर्षभकद्रा-
 क्षाशर्कराभिश्च साधितः ॥ प्रस्थस्तैलस्य सक्षीरो जांगलाद्धृतुलारसे ॥
 नस्यं सर्वोर्ध्वजत्रूथवातपित्तामयापहं ॥ मयूरं पक्षपित्तांत्रपादविद्-
 तुंडवर्जितं ॥ दशमूलबलाराक्षामधुकैस्त्रिफलैर्युतं ॥ जले पक्त्वा घृतप्र-
 स्थं तस्मिन्क्षीरसमं पचेत् ॥ कल्कितैर्मधुरद्रव्यैः सर्वजत्रूर्ध्वरोगनुत् ॥
 तदभ्यासीकृतं पानवस्त्यभ्यंजननावनैः ॥ एतेनैव कषायेण घृतप्रस्थं

विपाचयेत् ॥ चतुर्गुणेन पयसा कल्कैरेभिश्च कार्षिकैः ॥ जीवन्तीत्रिफ-
लामेदामृद्धीकर्द्धिपरूपकैः ॥ समंगाचविकाभाङ्गीकाशमरीककटाव्हयैः ॥
आत्मगुप्तामहामेदातालखर्जूरमस्तकैः ॥ मृणालविसखर्जूरयष्टीमधुक-
जीवकैः ॥ शतावरीविदारीक्षुद्रहतीसारिवायुगैः ॥ मूर्वाश्वदंष्ट्रर्षभक-
शृंगाटककसेरुकैः ॥ रास्नास्थिरातामलकीसूक्ष्मैलाशठिपौष्करैः ॥ पु-
नर्नवातवक्षीरीकाकोलीधन्वयासकैः ॥ जीवन्तीत्रिफलामेदामृद्धीका-
द्विपरूपकैः ॥ मधुकाक्षोडवाताममुंजाताभिषुकैरपि ॥ महामायूरमि-
त्येतन्मयूरादधिकं गुणैः ॥ धात्विन्द्रियस्वरश्रंशश्वासकासारिदितापहं ॥
योन्यसृक्शुक्रदोषेषु शस्तं वंध्यासुतप्रदं ॥ आखुभिः कुक्कुटैर्हसैः श-
शैश्चेति प्रकल्पयेत् ॥ जत्रूर्ध्वजानां व्याधीनामेकत्रिंशं शतद्वयं ॥ परः
स्परमसंकीर्णं विस्तरेण प्रकाशितं ॥ उर्ध्वमूलमधःशाखमृषयः पुरुषं
विदुः ॥ मूलप्रहारिणस्तस्माद्रोगांश्छीघ्रतरं जयेत् ॥ सर्वैन्द्रियाणि ये-
नास्मिन् प्राणा येन च संस्थिताः ॥ तेन तस्योत्तमांगस्य रक्षास्वव-
हितो भवेत् ॥ इति शिरोरोगप्रतिषेधो नामाष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥
इतिचतुर्थमूर्ध्वगमंगं संपूर्णं ॥ ४ ॥

अथातो व्रणविभक्तिविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ यावदा-
युर्व्रणयति वा शरीरमिति व्रणः ॥ स द्विविधो निज आगंतुश्च ॥ त-
त्र निजो दोषसमुत्थः ॥ आगंतुः शस्त्रानुशस्त्रोपललकुटनखदशनवि-
षाणविषारुष्करादिनिमित्तः ॥ सोऽपि पुनर्वातादि भिरधिष्ठितो निजतां
लभते ॥ पुनश्च द्वेधा दुष्टः शुद्धश्च ॥ तत्र दोषदूषितो दुष्टः ॥ तस्य सामा-
न्यलिंगमतिमत्तमतिविद्वतमतिमृदुकठिनात्युत्सादावसादातिशीतोष्ण
भावोऽतिरक्तकृष्णपांडुता पूनिमांससिरास्त्रायुप्रतिच्छन्नत्वं पूतिपूया-
स्त्रावः सोत्संगता दाहपाककंडूश्वयथुवेदनासरंभपिटिकोपद्रुतत्वं दी-
र्घकालानुबंधश्च ॥ विशेषतस्तु पंचदशधा प्रतिभिद्यते ॥ तत्र श्वावोऽ-

रुणः रुष्णो भस्मास्थिकपोतगुडान्यतमवर्णो वा दधिमस्तुक्षारांबुमांस-
धावनपुलाकोदकनिभोऽल्पस्त्रावो रुक्षश्चटचटायनशीलोऽकस्माद्विषि-
धशूलस्फुरणायामतोदभेदस्त्रापबहुलो निर्मांसश्च वातात् ॥ क्षिप्रजः
पीतनीलहरितरुष्णकपिलपिंगलो गोमूत्रभस्मशंखकिंशुकोदकमार्दी
कतैलाभोष्णभूरिक्लेदो दाहोपाज्वररागपाकावदरणधूमायनान्वितः क्षा
रोक्षितक्षतोपमः पिटिकाजुष्टश्च पित्तात् ॥ स्निग्धः स्थूलोष्ठः पांडु-
श्रृङ्गकंदूर्नवनीतवसामज्जपिष्टतिलनारिकेलंबुसदृशश्वेतः शीतबहुलपि
च्छिलक्लेदः स्वापस्तंभस्तैमित्यगौरवोपदेहयुक्तः सिरास्त्रायुजालावततो
मंदवेदनः कठिनश्च कफात् ॥ प्रवालनिचयदलप्रकाशरक्तः रुष्णस्फो-
टपिटिकाजालोपचितो वाजिस्थानगंधः सरक्तपूयस्त्रावी पित्तलिंगश्च
रक्तात् ॥ यथास्त्रलिंगसंकरे द्वाभ्यां त्रिभिः सर्वैश्च दुष्टं विद्यात् ॥ अपिच
॥ घृतमंडाभो मत्स्यधावनगंधिर्मृदुर्विसर्पी रुष्णोष्णपूयश्च पित्तरक्ता-
भ्यां ॥ वातादिभिरेव च व्रणस्यानधिष्ठानं शुद्धिः ॥ तत्र यथोक्तदुष्ट-
लिंगाभावात् संरंभरहितत्वं जिह्वावर्णता शुक्लत्वं नीरुजत्वं निरास्त्रा-
वता श्यावपर्यंतत्वं समौष्ठमध्यत्वं किंचिदुन्नतमध्यता वा ॥ त्वङ्मां-

१ अत्र पित्तरक्तजव्रणस्यैव विशिष्टं लक्षणं दृश्यते अन्यानि द्वंद्वजादिव्रणानां वि-
शिष्टलक्षणानि न दृश्यन्ते तानि लेखकप्रमादाद्गलितानि भांति ॥ सुश्रुते तु तानि सर्वाण्युक्ता
नि ॥ तान्यथा ॥ तोददाहधूमायनप्रायः पीतारुणभासस्तद्वर्णस्त्रावी चेति वातपित्ताभ्याम्
॥ कंदूयनशीलः सनिस्तोदो दारुणो सुदुर्मुहुः शीतपिच्छिलस्त्रावी चेति वातश्लेष्मभ्या-
म् ॥ गुरुः सदाह उष्णः पीतः पांडुस्त्रावी चेति पित्तश्लेष्मभ्याम् ॥ रुक्षस्तनुस्तोदबहु-
लः सुप्त इव च रक्त्वारुणाभस्तद्वर्णस्त्रावी चेति वातशोणिताभ्याम् ॥ घृतमंडाभो मीनधाव-
नतोयगंधिर्मृदुर्विसर्पुष्णरुष्णस्त्रावी चेति पित्तशोणिताभ्याम् ॥ रक्तो गुरुः पिच्छिलः कं-
डूप्रायः स्थिरः सरक्तपांडुस्त्रावी चेति श्लेष्मशोणिताभ्याम् ॥ स्फुरणतोददाहधूमायनप्रायः
पीततनुरक्तस्त्रावी चेति वातपित्तशोणितेभ्यः ॥ कंदूस्फुरणचुम्बुमायनप्रायः पांडुघनरक्ता-
स्त्रावी चेति वातश्लेष्मशोणितेभ्यः ॥ दाहपाकरागकंडूप्रायः पांडुघनरक्तस्त्रावी चेति श्ले-
ष्मपित्तशोणितेभ्यः ॥ त्रिविधवर्णवेदनास्त्रावविशेषोपेतः पवनपित्तकफेभ्यः ॥ निर्दहून
निर्मथनस्फुरणतोददाहपाकरागकंडूस्त्रापबहुलो नानावर्णवेदनास्त्रावविशेषोपेतः पवनपि-
त्तकफशोणितेभ्य इति ॥

ससिरास्नायुसंध्यस्थिकोष्ठमर्माण्यद्यै व्रणाशयः ॥ आश्रयविशेषा
 चास्त्रावविशेषः ॥ तत्र घृष्टासु भिन्नासु वा त्वक्षु स्फोटेषु वा भि-
 न्नेषु सलिलप्रकाशो भवत्यास्त्रावः किञ्चिद्विस्त्रः पीतावभासश्च ॥ मां
 सगतः सर्पिःप्रकाशो बहलपिच्छिलश्च ॥ सिरागतस्तु सद्यश्छिन्नासु
 सिरासु रूक्तातिप्रवृत्तिः ॥ पक्कासु च तोयनाडीभिरिवांभसः पूयस्या
 गमनं ॥ स च तनुर्विच्छिन्नः पिच्छिलोऽवलंबी श्यावश्च ॥ स्त्रावग-
 तः स्निग्धो घनः सिंघानकप्रतिमः सरक्तश्च ॥ संघिगतः समंतात्पी-
 ड्यमानो न प्रवर्ततेऽथवा कुंचनप्रसारणोन्नमनविनमनप्रवाहणेषु स्रव-
 ति पिच्छिलोऽवलंबी रूधिरोन्मिश्रश्च ॥ अस्थि त्वभिहतं स्फुटि-
 तं भिन्नं दोषावदारितं वा दोषभक्षितत्वान्निःसारं भवत्यास्त्रावश्चात्र
 मज्जमिश्रः सरुधिरः स्निग्धश्च ॥ कोष्ठाश्रितस्तु व्रणो मूत्रपुरीषरुधिर-
 पूयोदकानि स्रवति ॥ मर्मगतस्तु नोच्यते ॥ त्वगादिष्वेवांतर्गतत्वात् ॥
 तेषु यथापूर्वं सुखसाध्यत्वं ॥ तथाऽऽयतश्चतुरस्रो वृत्तस्त्रिपुटकश्च व्र-
 णः ॥ शेषास्तु विकृताकृतयो दुरुपचारास्ते च प्रायशो भवन्त्यांगत-
 वः ॥ स्वयं विदीर्णाश्च दोषजा न तु वैद्यकृताः ॥ वयस्थानां दृढानां
 प्राणवतां सत्ववतां दीप्ताग्नीनां च व्रणाः सुचिकित्स्याः ॥ तत्र वय-
 स्थानां प्रत्यग्रधानुत्वादाशु व्रणसंरोहो भवति ॥ दृढानां स्थिरबहुमां
 सत्वाच्छस्त्रमवचार्यमाणं सिरास्त्राध्वादीन्न प्रामोति ॥ प्राणवतां वे-
 दनाहारविहारयंत्राणादिभिर्न ग्लानिः ॥ सत्ववतां दारुणैरपि क्रिया-
 विशेषैर्न व्यथा भवति ॥ दीप्ताग्नीनामप्रक्लिन्नदेहत्वात्प्रकृतितश्चाप्रक्ले-
 दशरीराणां तद्विधयोश्च देशकालयोरास्त्रावदौर्गंध्याभावादाशु विशुद्धे
 न मांसेनानुपद्रवमापूरणं ॥ एतएव गुणा वृद्धकशाल्यप्राणभीरुमंदाग्नि-
 प्रक्लेददेशंकालेषु विपरीताः ॥ शिष्योपनयनीयं चेक्षेत ॥ तथा स्फिक्-
 पायुप्रजननललाटगंडौष्ठपृष्ठकर्णफलकोशोदरजत्रुमुखाभ्यंतरस्थाः सु-

खरोपणीयाः ॥ विपरीतास्त्वक्षिदंतनासाऽपांगश्रोत्रनाभिजठरसेवनी-
नितंबपार्श्वकुक्षिवक्षःकक्षास्तनसंधिविभागगताः सफेनपूयरक्तानिल
वाहिनीऽतःशल्यश्चाधोभागाश्चोर्ध्वभागनिर्वाहिणो रोमांतोपनखमर्म-
जंघास्थिश्रिताश्च॥भगंदरश्चांतर्मुखः सेवनीकट्यस्थिसंश्रितः॥अपिच
॥ कुष्ठिनां विषजुष्टानां शोषिणां मधुमेहिनां ॥ व्रणाः कच्छेण सि-
ध्यन्ति येषां च स्युर्व्रणे व्रणाः ॥ याप्यास्त्ववपाटिकानिरुद्धमणिरुद्धगु-
दव्रणग्रंथिप्रभृतयः सर्वास्थिगताश्च ॥असाध्याः पुनर्मौसपिंडवदुद्धताः-
प्रसेकिनीऽतःपूया वेदनावंतश्चापानवदुद्धतौष्ठाः कठिना गोशृंगवद्गतप्र-
रोहा दुष्टशोणितास्त्राविणस्तनुपिच्छिलास्त्रावस्त्राविणो वा मध्योन्नताः
समवसन्नसुषिरपर्यताः शणतूलवत्स्त्रायुजालवंतो दुर्दर्शा मेदोमज्जव-
सामस्तुलुंगस्त्राविणश्च दोषसमुत्थाः ॥ पीतासितमूत्रपुरीषवातवा-
हिनश्च कोष्ठस्थाः ॥ रक्ताशयजाश्च क्षारोदकसमास्त्रावाः ॥ तथा
ऽऽमाशयजाः कलायांभोनिमास्त्रावाः पक्वाशयजाश्च पुलाकोदकमिव-
निःस्त्रवंतः ॥ क्षीणमांसानां च सर्वतो गतयस्त्वणुमुखामांसबुद्बुद-
वंतः ॥ सशब्दवातवाहिनश्च शिरःकंठस्थाः ॥ विसर्पज्वरपिपासारो-
चकाविपाककासश्वासातीसारछर्दियुक्ता भिन्ने च शिरःकपाले मस्तु-
लुंगदर्शनं त्रिदोषलिंगप्रादुर्भावो वा स्यादिति ॥ भवंति चात्र ॥
स्त्रायुच्छेदात् सिराच्छेदाद्ग्रांभीर्यात्कमिभक्षणात् ॥ अस्थिभेदात्सशल्य-
त्वात्सविषत्वादतर्कितात् ॥ मिथ्याबंधादतिस्नेहाद्रौक्ष्याद्रोमादिघट्ट-
नात् ॥ क्षोभादशुद्धकोष्ठत्वात्सौहित्यादतिकर्शनात् ॥ मद्यपाना-
दिवास्त्रमाद्ववायाद्रात्रिजागरात् ॥ व्रणो मिथ्योपचाराच्च नैव सा-
ध्योऽपि रोहति ॥ कपोतवर्णप्रतिमा यस्यांताः क्लेदवर्जिताः ॥ स्थि-
राश्च पिटिकावंतो रोहतीति तमादिशेत् ॥ इति व्रणविभक्तिविज्ञानी-
यो नामैकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

अथातो व्रणप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ व्रणस्य शोफावस्थायां
 शस्त्रकर्मविधौ श्वयथुचिकित्सिते च साधनमुपदिष्टं यथायथं ॥ अ-
 वेक्ष्य दोषप्राणादीन्कर्तव्यमपसर्पणं ॥ रागसंभरहिताः परिम्ला-
 नहताश्रयाः ॥ सद्यः शाम्यन्ति शुद्धानां व्रणाः शोफाश्च देहिनां ॥
 लेपाभ्यंगपरीषेकान् यथोक्तांश्च प्रयोजयेत् ॥ यथाऽबुभिः सिच्यमानः
 शांतिमग्निर्नियच्छति ॥ दोषाग्निरेवं सहसा प्रलेपाद्यैः प्रयोजितैः ॥ प्रति-
 लोममेव चानुलिपेन्नानुलोमं तथास्यौषधं सम्यगवतिष्ठते ॥ अनुप्रविश-
 ति च रोमकूपान् ॥ न तु शुष्पदुपेक्षितव्यमन्यत्र पीडयितव्यात् ॥ शु-
 ष्कं हि दाहोषारागश्यावत्वशूलानि वर्द्धयति ॥ स तु शीतस्तनुर्मुहुर्मुहुश्च
 प्रयुज्यते ॥ स प्रदेहो रक्तपित्तत्वां प्रसादकः ॥ प्रलेपस्तूष्णः
 शीतो वा बहलश्च ॥ तथा वातश्लेष्मप्रशमनस्तस्योपयोगः क्षताक्ष-
 तेषु ॥ यस्तु क्षतेषूपयुज्यते स भूयः कल्क इति संज्ञां लभते ॥ द-
 शविधश्च समासादालेपः ॥ स्नेहिको निर्वापणः प्रसादनः स्तंभनो
 विलयनः पाचनः पीडनः शोधनो रोपणः सवर्णीकरणश्च ॥ तत्र
 वाते स्निग्धद्रव्यैः स्नेहाढ्यैः स्नेहेनैव वा स्नेहिकः ॥ पित्ते
 प्रायशश्च शोफे विषाग्निक्षारदग्धे च शीतैर्निर्वापणः ॥ स एव
 वातदुष्टे रक्ते प्रसादनः ॥ स एव च पुनरस्त्रातिप्रवृत्तौ संस्तंभनसंज्ञः ॥
 श्लेष्ममेदोभूयिष्ठे शीतैश्चाविदग्धे विष्टब्धे ग्रथिते वा रूक्षैर्विलयनः ॥
 तैरेव च विदग्धे पाचनः ॥ सूक्ष्मास्ये व्रणे रूक्षैः पिच्छिलैश्च पीडनः
 ॥ अशुद्धे यथास्त्रमुपदिष्टैः शोधनः ॥ शुद्धे रोपणः ॥ रूढे च स-
 वर्णीकरणः ॥ नामभिरेव चैषां स्वरूपमाख्यातं ॥ न च प्रदेहं रात्रौ प्रयु-
 जीत ॥ माभूच्छैत्यपिहितस्योष्मणो बहिरनिःसरणाद्विकारपरिवृद्धिः ॥
 पुष्कलावर्त्तस्तु पठति ॥ तमसा च हतो द्यूष्मा रोमकूपैरनावृत्तैः ॥
 लेपादिनैव निर्याति रात्रौ नालेपयेदतः ॥ न च पर्युषितं लेपं दद्याद्भू-
 यस्तमेव वा ॥ व्यम्लः पर्युषितो हि स्याद्भृष्टवीर्यस्तथोत्तरः ॥ शोफे

व्रणे च कठिने विवर्णे वेदनान्विते ॥ सविषे च विशेषेण जलौकाद्यै-
 हरेदमृक् ॥ वेदनायाः प्रशांत्यर्थं पाकस्याप्राप्तयेऽपि च॥निर्वापणान्
 पुनश्चात्र न्यग्रोधाद्यैः सुशीतलान् ॥ कुर्यात्प्रदेहसेकादीन्सघृतक्षीरश-
 र्करान् ॥ न्यग्रोधोदुंबराश्वत्थप्लक्षवेतसवलकलैः ॥ प्रदेहो भूरिसर्पिर्भिः
 शोफनिर्वापणः परं ॥ प्रदेहः ससितस्तद्वत्सक्तवो मधुकं घृतं ॥ वातो-
 ल्वणानां स्तब्धानां कठिनानां महारुजां ॥ सुतासृजां च शोफानां
 व्रणानामपि चेदृशां ॥ ग्राम्यानूपौदकामिषवेसवारुशरापायसोत्का-
 रिकाभिः स्वेदो योज्यः ॥ सदाहशूलांस्तु तिलानतर्सी च भृष्टा प-
 यसि निर्वाप्य तेनैव क्षीरेण पिष्ट्वा प्रलेपयेत् ॥ कालामधुकपृश्निप-
 र्णीछिन्नरुहाभीरुजीवंतीशर्करामदनक्षीरमहाश्लेहसिद्धोत्कारिका क-
 वोष्णा शूलदाहहरा ॥ तद्वन्मधुकयवचूर्णतैलसर्पिर्भिः कोष्णस्तु
 लेपः ॥ तथा सतिलो मुद्गपायस उपनाहः ॥ दशमूलसिद्धेन सुखो-
 ष्णेनांभसा पयसा वा घृततैलाभ्यां वा परिषेकः शोफे व्रणे वा दा-
 हशूलघ्नः ॥ स्थिराणां मंदवेदनानां शोफानां विम्लापनं कार्यं ॥ अ-
 भ्यज्य स्वेदयित्वा च वेणुनाड्या शनैः शनैः॥विम्लापनार्थं मृद्रीयात्त-
 लेनांगुष्ठकेन वा ॥ तथाऽऽस्फोटपत्रमसूरकल्केनालेपः ॥ सुसिद्ध-
 पिष्टैः सघृतमधुगोधूमयवमुद्वैर्वा लेपादाविलीयते ॥ सचेन्नैवं विलीयेत
 ततस्तमुपनाहयेत् ॥ अविदग्धस्तथा शांतिं विदग्धः पाकमश्नुते ॥
 शिपुशणफलचित्रककिण्वनिष्पावसर्षपतिलातसीसक्तुकोलगृहधूमैर-
 म्लपिष्टैः सुखोष्णैः स्निग्धैः सलवणैरुत्कारिकां कृत्वा तथा प्रलिसैरं-
 डपत्रेणाच्छाद्य बध्नीयात् ॥ पाकाभिमुखे च शोफे यथेष्टमातुरं भो-
 जयेत् ॥ पाचनार्थं पाकवेदनाशस्त्रकर्मसहनार्थं च ॥ पके तु यथो-
 क्तेन विधिना शस्त्रमवचारयेत् ॥ सुपके पिंडिते शोफे पीडनैरुपपी-
 ङिते ॥ दारणं दारणाहस्य दोषपाकावृते हितं ॥ चित्रकचिरबिल्वदं-

तीकरवीरमूलकपोतकगृध्रपुरीषैर्गुगुल्वतसीसुहीक्षीरपलाशक्षारसुवर्ण
क्षीरीदक्षशकुन्मुकुलकैर्वा क्षारेणैव वा॥ पूयगर्भानणुद्वारान्सोत्संगान्म-
र्मगानपि॥निःस्नेहैः पीडनद्रव्यैः समंतात्प्रतिपीडयेत्॥शुष्यंतं समुपेक्षेत
प्रलेपं पीडनं प्रति॥ न मुखे चैनमालिपेत्तथा दोषः प्रसिच्यते॥कलाय
यवगोधूममाषमुद्गहरेणवः॥द्रव्याणां पिच्छिलानां च त्वङ्मूलानि प्रपी-
डनं॥विवर्णान् पिच्छिलान् पूतिगंधीन् क्लेदरुजावतः॥व्रणानशुद्धान्वि-
ज्ञाय शोधनैरेभिराचरेत् ॥ शंखिन्यंकोलसुमनाकरवीरसुवर्चलाः ॥
त्रिफला खदिरो दावी कोलपत्रं बलांकुराः ॥ प्रक्षालने कषायाणि-
वर्गश्चरग्वधादिकः ॥ पटोलीतिलयष्ट्याह्त्रिद्वंद्वीनिशाद्वयं ॥ नि-
बपत्राणि चालेपः सपटु व्रणशोधनः ॥ अजगंधा ऽजशृंगी च गवाक्षी
लांगली निशा ॥ पूतिकश्चित्रकः पाठापटोलीवेहरेणुकाः ॥ कदु-
त्रिकं यवक्षारो लवणानि सुराष्ट्रजा ॥ निकुंभकुंभकासीसहरितालम-
नःशिलाः ॥ कल्काज्यतैलरसजाचूर्णवर्तिषु भेषजं॥तत्रगंभीरेषु पित्ता-
त्मकेषु दाहपाकवत्सु व्रणेषु तीक्ष्णोष्णैरेभिः कार्पासीफलमिश्रं क-
ल्कं घृतं वा साधयित्वा योजयेत् ॥ उत्सन्नमांसेष्वल्पस्त्रावेषु ति-
लापामार्गवृहतीद्वययुक्तैः सर्षपतैलं ॥ प्रबलप्रदेशजेषु क्लेदबहुलेषू-
त्सन्नस्थिरमांसेषु तैलेन चाशुध्यत्सु रसक्रियां कुर्यात् ॥ यथोक्तानां
संशोधनौषधानां कषायं पुनः परिखाव्याधिशृतं मनःशिलालतुवरीका-
सीसचूर्णप्रतीवापं सिद्धं च मातुलुंगरसोपेतं सक्षौद्रं प्रयुजीत॥मेदोयुक्ते
षु गंभीरेषु क्लेदिषु कल्कैश्चासिध्यत्सु च वचासैधवकिण्वकासीसरजनी
द्वयेषु॥शोधनागेषु चान्येषु चूर्णं कुर्वीत शोधनं॥अंतःशल्यानणुद्वारान्
गंभीरान्मांससंश्रितान् ॥संधिमर्मनिविष्टांश्च शोधयेद्वर्तिभिर्व्रणान्॥बा-
ताभिभूतान् सास्त्रावान् धूपयेदुग्रवेदनान् ॥ श्रीवेष्टकसर्जरससारदे व-
दारुशिंशिपाखदिरासनकैर्द्वयसारयवमधूच्छिष्टभूर्जपत्रक्षौद्रसर्पिर्भिः॥

निर्वापयेद्भृशं शीतैः पित्तरक्तविषोल्बणान्॥ शुष्काल्पमांसे गंभीरे व्रण-
उत्सादनं हितं ॥ अश्वगंधाऽपामार्गतालपत्रीमुवर्चलाऽतिबलाऽनंताधा-
तकीकुसुमसमंगाभिः पद्मकादिवर्गेण न्यग्रोधादिना च कल्कः ॥ त-
था सर्पिरभ्यंजनार्थं ॥ अद्यान्मांसादमांसानि विधिनोपहितानि च॥
मांसं मांसादमांसेन वर्द्धते शुद्धतेजसः ॥ उत्सन्नमृदुमांसानां व्रणाना-
मवसादनं ॥ सैधवकासीसमुमनोमुकुलगुग्गुलुचित्रकाग्रिमथदंतीशि-
रीषकरंजफलभूर्जग्रंथिकुकुटांडत्वक्क्रपोतकलर्विकपुरीषेनपालीहंरिता-
लचूर्णानि सक्षौद्राणि ॥ कठिने सरुजे शुष्के रूक्षे शुष्यति च व्र-
णे ॥ मार्दवजननार्थं व्रणविरोधिवातघ्नसिद्धस्य सर्पिषः पानं ॥ तद्वि-
धैरेव च सिद्धं तैलमभ्यंगः ॥ पूर्वोक्ताश्च स्वेदाः ॥ तथा सर्पिर्मज्ज-
वसाभिर्धूमाः ॥ सुस्निग्धसक्तुसैधवकिण्वतिलपिष्टकशरपायसप्रलेपाः
वेसवारः किंचिदुष्णो बहुशः प्रलेपो घनश्च बंधः ॥ पित्तविद्रधिबि-
सर्पशोफकुष्ठघृतानि ॥ सर्वव्रणेषु योज्यानि पानसेकप्रलेपने ॥ अति-
मृदुमांसेषु दृढीकरणार्थं त्रिफलारोधाग्रसर्जजंबूप्रियंग्वशोकवल्क-
लानि॥ सौराष्ट्रीकासीसरोचनायावचूर्णनवसारैर्गंधैश्च धूपः॥ उत्सन्नमां-
सान्कठिनान्कंडूयुक्तांश्चिरोत्थितान्॥ व्रणान्मुदुःखसाध्यांश्च शोधयेत्क्ष्मा
रकर्मणा॥ खवंतोऽश्मरिजा मूत्रं ये चान्ये रक्तवाहिनः॥ छिन्नाश्च संधयो
येषां यथोक्तैर्ये च शोधनैः ॥ शोध्यमाना न शुद्ध्यन्ति शोध्याः स्युस्तेऽ-
ग्निकर्मणा॥ व्रणानामथ शुद्धानां रोपणानि प्रयोजयेत्॥ असनादिन्यग्रो-
धादिवर्गैरेव॥ शलकीकुटजत्वक्मंजिष्ठासमंगाऽमृताऽश्वगंधाऽऽरग्वध-
धातकीपुष्पाणि पद्मकादिश्च प्रक्षालनादिषु सप्तसु प्रयोज्या इति॥ भ-
वंति चात्र ॥ उत्सन्नदुष्टपिशिते संश्लिष्टध्यामशोणिते ॥ व्रणे प्र-
च्छर्दनं शस्तं कफदुष्टे विशेषतः ॥ विरेचनं पित्तदुष्टे दीर्घकालानुबं-
धिनि ॥ रूक्षे सवेदने बस्तिरधःकाये विशेषतः ॥ जत्रूर्ध्वजे सश्व-
यथौ कंद्वाढये तीक्ष्णनावनं ॥ रजएवानिलाविष्टे रुजाढये स्नेहनाव-

नं ॥ तथा सशोफरुक्खावे धूमो वातकफोल्बणे ॥ रुजादिमति
 वक्रस्थे यथास्वं कवलो हितः ॥ द्वावाद्यौ पंचमूलाख्यौ गणौ यश्चा-
 निलापहः ॥ ते व्रणे वातिके योज्याः कषायादिषु सप्तसु ॥ न्यग्रो-
 धपद्मकाद्यैस्तु पित्ते वर्गश्च पित्तजित् ॥ आरग्वधादिश्लेष्मग्रौ कफे
 मिश्रास्तु मिश्रिते ॥ पिष्टोऽम्लैर्वातिके लेपस्तैलसर्पिर्वसायुतः ॥
 घनः कोष्णश्च पैत्ते तु पयःपिष्टो घृतान्वितः ॥ तनुर्वस्त्रांतरः शश्वदु-
 ष्णो गोमूत्रपेषितः ॥ रूक्षस्तैलेन वा स्निग्धो बहुलः कफजे हितः ॥
 अपेतपूतिमांसानां मांसस्थानामरोहतां ॥ कल्कं संगरोहणं कुर्यात्ति-
 लानां मधुकान्वितं ॥ स्निग्धोष्णतिक्तमधुरकषायत्वैः स सर्वजित् ॥
 सैक्षौद्रनिबपत्राभ्यां युक्तः संशोधनं परं ॥ पूर्व्याभ्यां सर्पिषा चासौ
 युक्तः स्यादाशु रोपणः ॥ तिलवद्यवकल्कं तु केचिदिच्छंति तद्विदः ॥
 सास्त्रपित्तविषागंतुगंभीरान्सोष्मणो व्रणान् ॥ क्षीररोपणमैषज्यशृते-
 नाज्येन रोपयेत् ॥ रोपणौषधसिद्धेन तैलेन कफवातजान् ॥ अबं-
 ध्यानां चलस्थानां शुद्धानां वा प्रदूष्यतां ॥ यथास्वं रोपणैः कुर्या-
 द्रसजा सनिशाद्वैः ॥ समानां स्थिरमांसानां त्वक्स्थानां चूर्णं इष्य-
 ते ॥ नीरुजामवगाढानां शुद्धानां वर्तयो हिताः ॥ समंगामोचसरल-
 सोमवल्काः सचंदनाः ॥ पद्मकादिश्च कल्कोऽयं परमो रोपणोऽथवा ॥
 मुंजाहातिलजीवन्तीगोजिह्वाधातुकीबलाः ॥ प्रपौंडरीकमधुककाको-
 लीद्वयचंदनैः ॥ साधितं तैलमाज्यं वा तद्वत्कंपिल्लकेन वा ॥ दूर्वार-
 सेन वा दाढ्यास्त्वचो वा व्रणरोपणं ॥ पाटलीनिबपत्राणि रोधमुस्ता
 प्रियंगवः ॥ सूक्ष्मैलाधातकीसर्जखदिरागुरुचंदनं ॥ कंपिल्लकं विडंगा-
 नि वत्सकं त्रिफला बला ॥ कल्कैरेभिर्घृतं सिद्धं तैलं वा रोपणं परं
 ॥ चंदनं पद्मकिंजल्कं दार्ढीमूर्वातिलोत्पलं ॥ मेदासमंगायष्ट्याहं प्र-
 लेपो व्रणशोधनः ॥ ककुभोदुंबराश्वत्थजंबूकट्फलरोधजैः ॥ त्वचमा

शु निगृह्णन्ति त्वक्चूर्णैश्चूर्णिता व्रणाः ॥ लाक्षामनोव्हामंजिष्ठाहरि-
तालनिशाद्वयैः ॥ प्रलेपः सघृतक्षौद्रस्त्वग्विशुद्धिकरः परः ॥ ध्याम
काश्वत्थनिचुलमूलं लाक्षालगैरिकं ॥ सहेमाह्वामृतासंगाकासीसं चे-
ति वर्णकृत् ॥ कालीयकलताम्रास्थिहेमकालारसोत्तमैः ॥ लेपः स-
गोमयरसः सवर्णकरणः परं ॥ अयोरजः सकासीसं त्रिफलाकुसुमा-
नि च ॥ प्रलेपः कुरुते काष्ण्यं सद्यएव नवत्वचि ॥ दग्धयाऽऽनूपसत्वा
नां श्लक्ष्णचूर्णितया त्वचा ॥ भल्लाततैलप्लुतया शुक्लमालेपयेद्व्रणं ॥ स-
सरात्रस्थितं क्षीरे छागले रोहिणीफलं ॥ तेनैव पिष्ट्वा सुश्लक्ष्णं रुष्णमा
लेपयेद्व्रणं ॥ नवं कपालिकामूलं वैदुलं सर्जसाह्वयं ॥ कासीसं मधुकं
लेपो व्रणे रुष्णे मधुद्रुतः ॥ कपित्थानां समुद्धृत्य मूत्रस्याजस्य पू-
रणं ॥ क्षिपेच्चास्य मनोव्हालं वंशनिर्लेखरोचनाः ॥ कासीसं प्रपु-
नाटं च मांसं न्यस्तं ततो भुवि ॥ अथोऽर्जुनस्य तल्लुण्णे व्रणे लेपः
सवर्णकृत् ॥ दग्धो वारणदंतोऽतर्धूमस्तैलं रसांजनं ॥ रोमसंजननो
लेपस्तद्वत्तैलपरिप्लुता ॥ चतुष्पात्रखरोमास्थित्वक्शृंगखुरजा मयी ॥
जीर्णशाल्योदनं स्निग्धमल्पमुष्णोदकोत्तरं ॥ भुंजानो जांगलैर्भीसैः
शीघ्रं व्रणमपोहति ॥ इति व्रणप्रतिषेधो नाम त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

अथातः सद्योव्रणविज्ञानप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ आगंतोर्ब्र-
णस्य प्रागुपदिष्टः संभवः ॥ तत्र यथायथं प्रतीकारश्च ॥ विविधा-
भिघातजनितैश्च तत्तदाव्हाकृतिभिरपि सद्योव्रणैरधिष्ठितमंगं समा-
सात्रिविधं भवति ॥ छिन्नं भिन्नं पिच्छितं च ॥ त्रिविधमपि चैत-
त्स्वगादिक्शणनाक्षतमित्युच्यते ॥ तत्र छिन्नं पंचधा भिद्यते ॥ त-
द्यथा ॥ त्वक्छेदे घृष्टं ॥ किञ्चिन्मांसस्याप्यवकृतं ॥ तस्यैवावगाढस्य
प्रायेण विशालमायतं विच्छिन्ने ॥ किञ्चिच्छेषेषु त्वस्थिस्राव्यादिषु
विलंबितं ॥ अशेषांगच्छेदे पातितं ॥ विद्वं त्वष्टविधं ॥ तत्र मांस-

मनुप्राप्तेन शल्येन विद्धं ॥ द्वितीयपार्श्वत्वचमुन्नम्योत्तुङ्घितं ॥ किञ्चि
 त्त्रिःसृतेऽतिविद्धं ॥ सर्वथा त्रिःसृते निर्विद्धं ॥ एतदेव चतुर्विधं कोष्ठे
 पृथुमुखैर्वा प्रहरणैः कुंतादिभिर्विद्धमनुभिन्नं भिन्नोत्तुङ्घितमतिभिन्नं
 निर्भिन्नमिति च संज्ञां लभते ॥ यत् पुनः प्रहारेण पीडनेन वा गा-
 त्रमस्थियुक्तमसृज्जज्जुतं पृथुतामापद्यते तत्पिच्छितं ॥ तत् द्विविधं
 सव्रणमव्रणं च ॥ तत्र सव्रणमुक्तमव्रणं पुनर्भोगेषूपदिश्यत इति ॥ भवति
 चात्र ॥ सद्यः सद्योव्रणं सिंचेद्यष्टीमधुकसर्पिषा ॥ तीव्रव्यथं कवो-
 ष्णेन बलातैलेन वा पुनः ॥ क्षतोष्मणो निग्रहार्थं तत्कालं विस्तृत-
 स्य च ॥ कषायशीतमधुरस्निग्धा लेपादयो हिताः ॥ सद्योव्रणेष्वाय-
 तेषु संधानार्थं विशेषतः ॥ मधुसर्पिः प्रयुंजीत पित्तघ्नाश्च हिमाः क्रि-
 याः ॥ ससंरम्भेषु कर्तव्यमूर्ध्वं चाधश्च शोधनं ॥ उपवासो हितं भक्तं
 प्रततं रक्तमोक्षणं ॥ घृष्टपिच्छितयोरेष सुतरामिष्यते विधिः ॥ त-
 योरस्त्रं स्रवत्यल्पं पाकस्तेनानु जायते ॥ अत्यर्थमस्त्रं स्रवति प्राय-
 शोऽन्यत्र विक्षते ॥ ततो रक्तक्षयाद्वायौ कुपितेऽतिरुजाकरे ॥ स्नेह-
 पानपरीषेकस्वेदलेपोपनाहनं ॥ स्नेहवस्तिं च कुर्वीत वातघ्नौषधसा-
 धितं ॥ इति सप्ताहिकः प्रोक्तः सद्यो व्रणहितो विधिः ॥ सप्ताहा-
 द्गतवेगे तु पूर्वोक्तं विधिमाचरेत् ॥ क्षालनाभ्यंगलेपेषु तस्मिन् दुष्टे
 प्रयोजयेत् ॥ आरग्वधादिकं वर्गं सुरसादिं च शोधनं ॥ कल्कस्त्रि-
 वृत्तिलैरंडपत्रैर्योज्यः ससैधवैः ॥ वातिके पैत्तिके कुंभयष्ट्यान्हा-
 रजनीतिलैः ॥ श्लैष्मिके तिलतेजोन्धानिकुंभस्वर्जिकाग्निकैः ॥ एष
 दुष्टव्रणविधिः कुष्ठमेहव्रणेष्वपि ॥ प्रायः सामान्यकर्मेदं वक्ष्यते तु पृथ-
 क् पृथक् ॥ घृष्टे रुजं निगृह्याशु व्रणे चूर्णानि योजयेत् ॥ कल्कादीन्यवरु-
 त्ते तु विच्छिन्ने प्रविलंबिते ॥ सीवनं विधिनोक्तेन बंधनं चानुपीडनं ॥

१ व्रणप्रतिषेधोक्तं ॥ २ पीडां प्रागुपशम्य ॥

असाध्यं स्फुटितं नेत्रमदीर्घं लंबते तु यत् ॥ सन्निवेश्य यथास्थानम-
 व्याविद्धशिरं भिषक् ॥ पीडयेत्पाणिना पद्मपत्रव्यवहितेन तत् ॥
 ततोऽस्य सेचने नस्ये तर्पणे च हितं हविः ॥ विषक्मज्ज्यं यष्ट्यावृ-
 जीवकर्षमकोत्पलैः ॥ सपयस्कैः परं तद्धि सर्वनेत्राभिघातजित् ॥
 मुखबाष्पोष्णचैलेन स्विन्नं नयनमाहृतं ॥ मरिचेनांबुपिष्टेन पिचुयु-
 क्तेन पूरयेत् ॥ दद्यान्निषिक्तेन जले निशायां सर्पिषा सह ॥ सास्त्र-
 श्वयथुरुग्रागे शस्तं चक्षुषि सेचनं ॥ कार्या चानु क्रिया शीता प्रले-
 पाश्चोतनादिका ॥ गलपीडावसन्नेऽक्षिण वमनोत्कासनक्षवाः ॥ प्रा-
 णायामोऽथवा कार्यः क्रिया च क्षतनेत्रवत् ॥ कर्णे स्थानच्युते स्यू-
 ते स्रोतस्तैलेन पूरयेत् ॥ ककाटिकायां छिन्नायां निर्गच्छत्यपि मा-
 रुते ॥ समं निवेश्य बध्नीयात्स्यूत्वा शीघ्रं निरंतरं ॥ आज्ञेन सर्पि-
 षा चात्र परिषेकः प्रशस्यते ॥ उत्तानोऽन्त्रानि भुंजीत शयीत च
 सुयंत्रितः ॥ घातं शाखासु तिर्यक्स्थं गात्रे सम्यङ्निवेशिते ॥ स्यू-
 त्वा वेह्नितबंधेन बध्नीयाद्वनवाससा ॥ चर्मणा गोष्फणाबंधः कार्यश्चां-
 सगते व्रणे ॥ पादौ विलंबिमुष्कस्य प्रोक्ष्य नेत्रे च वारिणा ॥ प्र-
 वेश्य वृषणौ सीव्येत्सेवन्या तुन्नसंज्ञया ॥ कार्यश्च गोष्फणाबंधः क-
 ट्यामावेश्य पट्टकं ॥ स्नेहसेकं न कुर्वीत तत्र क्लिद्यति हि व्रणः ॥
 कालानुसार्यगुर्वेलाजातीचंदनपद्मकैः ॥ शिलादार्यमृतातुथैः सि-
 द्धं तैलं च रोपणं ॥ छिन्नां निःशेषतः शाखां दग्ध्वा तैलेन युक्तितः
 ॥ बध्नीयात्कोशबंधेन ततो व्रणवदाचरेत् ॥ कार्यः शल्याहृते विद्धे
 क्रमोऽयं गात्रपिचित्ते ॥ शिरसोऽपहृते शल्ये वालवार्तिं प्रवेशयेत् ॥
 मस्तुलुंगे सुते कुट्टो हन्यादेनं चलोऽन्यथा ॥ व्रणे रोहति चैकैकं
 शनैरपनयेत्कचं ॥ मस्तुलुंगसुतौ खादेन्मस्तिष्कानन्यजीवजान् ॥

१ वालवर्त्तेरप्रवेशात् ॥ आचरमोच्छ्वासादातुरं समुपाचरेदिति वचनान्मस्तुलुंग
 सुतावप्युपक्रममाह ॥ मस्तुलुंगस्य मज्जाख्यस्य सुतौ ॥

शल्ये हृत्तेऽगादन्यस्मात् स्नेहवर्ति निधापयेत् ॥ दूरावगाढाः सूक्ष्मा-
 स्या ये व्रणाः स्नुतशोणिताः ॥ सेचयेच्चकृतैलेन सूक्ष्मनेत्रार्पितेन ता-
 न् ॥ भिन्ने कोष्ठेऽसृजा पूर्णे मूर्च्छाहृत्पार्श्ववेदनाः ॥ ज्वरो दाह-
 स्तृढाध्मानं भक्तस्यानभिनंदनं ॥ संगो विण्मूत्रमरुतां श्वासः स्वे-
 दोऽक्षिरक्तता ॥ लोहगंधित्वमास्यस्य स्याद्वात्रे च विगंधिता ॥
 आमाशयस्थे रुधिरे रुधिरं छर्दयत्यपि ॥ आध्मानेनातिमात्रेण शू-
 लेन च विनश्यति ॥ पक्वाशयस्थे रुधिरे सशूलं गौरवं भवेत् ॥ नाभेर-
 धस्ताच्छीतत्वं खेभ्यो रक्तस्य चागमः ॥ अभिन्नोऽप्याशयः सू-
 क्ष्मैः स्रोतोभिरभिपूर्यते ॥ असृजा स्यंदमानेन पार्श्वे मूत्रेण बस्तिवत् ॥
 तत्रांतर्लोहितं शीतपादोच्छ्वासकराननं ॥ रक्ताक्षं पांडुवदनमानद्धं च
 विवर्जयेत् ॥ आमाशयस्थे वमनं हितं पक्वाशयाश्रिते ॥ विरेचनं निरुहं
 च निःस्नेहोष्णैर्विशोधनैः ॥ यवकोलकुलत्थानां रसैः स्नेहविवर्जितैः ॥
 भुंजीतान्नं यवागूं वा पिबेत्सैधवसंयुतां ॥ अतिनिःसृतरक्तस्तु भिन्नको-
 ष्ठः पिवेदसृक् ॥ क्लिष्टच्छिन्नांत्रभेदेन कोष्ठभेदो द्विधा स्मृतः ॥ मूर्च्छाद-
 योऽल्पाः प्रथमे द्वितीये त्वतिबाधकाः ॥ क्लिष्टांत्रः संशयी देही छिन्नां-
 त्रो नैव जीवति ॥ यथास्वं मार्गमापन्ना यस्य विण्मूत्रमारुताः ॥ व्युप-
 द्रवः स भिन्नेऽपि कोष्ठे जीवत्यसंशयं ॥ अभिन्नमंत्रं निष्क्रान्तं प्रवेश्यं न
 त्वतोऽन्यथा ॥ उरोगलशिरोग्रस्तं तदप्येके वदन्ति तत् ॥ प्रक्षाल्य
 पयसा दिग्धं तृणशोणितपांशुभिः ॥ प्रवेशयेत्कृत्तनखो घृतेनाक्तं शनैः
 शनैः ॥ क्षीरेणाद्रीकृतं शुष्कं भूरिसर्पिःपरिप्लुतं ॥ अंगुल्या प्रमृशे-
 त्कंठं जलेनोद्देजयेदपि ॥ तथाऽत्राणि विशंत्यंतस्तत्कालं पीडयन्ति
 च ॥ व्रणसौक्ष्म्याद्बहुत्वाद्वा कोष्ठमंत्रमनाविशत् ॥ तत्प्रमाणेन जठरं
 पाटयित्वा प्रवेशयेत् ॥ यथास्थानस्थिते सम्यगंत्रे सीव्येदनुव्रणं ॥

१. अन्यथाभिन्नमित्यर्थः २. उत्पंगिलशिरोग्रस्तमिति पाठः ॥ उत्पंगिलशिरसा मर्को-
 दशिर्षेण ॥ उरोगल व. उत्पंगिल ह्यणजे मुंगळा इतिलोके ॥

स्थानादपेतमादत्ते जीवितं कुपितं हि तत् ॥ वेष्टयित्वा ऽनु पट्टेन
घृतेन परिषेचयेत् ॥ पाययेत् ततः कोष्णं चित्रतैलप्लुतं पयः ॥
मृदुक्रियार्थं शक्तो वायोश्चाधः प्रवृत्तये ॥ त्वगश्वकर्णकतकवदरी-
शल्लकीधवात् ॥ धातुकीमेषशृंगीभ्यां क्षीरिभ्यश्च बलाजटा ॥ त-
त्कल्कसाधितं तैलं प्रधानं व्रणरोपणं ॥ अनुवर्त्तेत वर्षं च यथोक्तां
व्रणयंत्रणां ॥ उदरान्मेदसो वार्ति निर्गतां भस्मना मृदा ॥ अवकी-
र्य कषायैर्वा श्लक्ष्णैर्मूले ततः समं ॥ दृढं च बध्वा सूत्रेण वर्द्धये-
त्कुशलो भिषक् ॥ तीक्ष्णेनाग्निप्रतप्तेन शस्त्रेण सकृदेव तु ॥ स्याद-
न्यथा रुगाटोपो मृत्युर्वा छिद्यमानया ॥ सक्षौद्रे च व्रणे बद्धे सुजी-
र्णेऽन्ने घृतं पिबेत् ॥ क्षीरं वा शर्कराचित्रालाक्षागोक्षुरकैः शृतं ॥
रुग्दाहजित्सयष्ट्याह्वैः परं पूर्वोदितो विधिः ॥ भेदोग्रंथ्युदितं तत्र तै-
लमभ्यञ्जनं हितं ॥ तालीसं पद्मकं मांसी हरेण्वगुरुचंदनं ॥ हरिद्रे
पद्मबीजानि सोशीरमधुकं च तैः ॥ पक्वं सद्योव्रणेपूक्तं तैलं रोपणमु-
त्तमं ॥ गूढप्रहाराभिहते पतिते विषमोच्चकैः ॥ कार्यं वातास्रजित्-
सिमर्दनाभ्यंगशोधनं ॥ विश्लिष्टदेहं मथितं क्षीणं मर्माहतं हतं ॥
वासयेत्तैलपूर्णायां द्रोण्यां मांसरसाशिनं ॥ प्रहर्तृयंत्रायुधघातगात्रे
सद्योव्रणाः काममनंतरूपाः ॥ तथाऽपि न त्रित्वमतिक्रमंते चयादि-
भेदैरिव मारुताद्याः ॥ इति सद्योव्रणविज्ञानप्रतिषेधो नामैकत्रिंशो
ऽध्यायः ॥ ३१ ॥

अथातो भंगविज्ञानप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ पतनपीडनप्रहा-
राक्षेपणव्यालदंशप्रवृत्तिभिरभिघातविशेषैरनेकविधमस्थिभंगमुपदिशं-
ति ॥ तत्तु भग्नजातं संधावसंधौ च ॥ तत्र संधिमुक्तं षड्विधं ॥
उत्पिष्टं विश्लिष्टमवक्षिप्तमतिक्षिप्तं तिर्यक्क्षिप्तं विवर्तितमिति ॥
तस्य सामान्यलक्षणं प्रसारणाकुंचननिवर्त्तनाक्षेपणाशक्तिरुग्ररुजता

स्पर्शासहिष्णुत्वं ॥ अथोत्पिष्टे स्वस्थानएव संधीषूभयतः शोफो वेदना विशेषतश्च रात्रौ भवति ॥ विश्लिष्टेऽल्पशोफो वेदनासातत्यं संधिविक्रिया च ॥ अवक्षिप्ते संधिविश्लेषस्तीव्रा च रुक् ॥ अति क्षिप्ते द्वयोरपि संध्यस्थोरतिक्रांतता वेदना च ॥ तिर्यक्क्षिप्ते त्वेक-स्यास्थः पार्श्वतो गमनमत्यर्थवेदना च ॥ विवर्तिते संधिपार्श्वगमना-द्विषमांगता वेदना च ॥ असंधिभग्नं पुनर्द्वादशविधं ॥ तद्यथा ॥ कर्कटं वक्रं स्फुटितं वेह्यितमस्थिच्छलिकमश्वकर्णं पिच्चितं दारितं चूर्णितमतिपातितं शोषितं मज्जानुगतमिति ॥ श्वयथुवाहुल्यं स्पंदनं विवर्तनं स्पर्शासहिष्णुता च पीड्यमाने शब्दः स्वस्तांगता वेदनातिप्रवृत्तिः सर्वासु चावस्थामु शर्म न लभत इति साधारणमसंधिभग्नरूपं ॥ वैशेषिकं च ॥ समूढमुभयतोस्थ्यस्थिमध्ये भग्नं ग्रंथिरिवोन्नतं कर्कटानुकारिकर्कटकं ॥ अभुग्नमविमुक्तमस्थि वक्रं ॥ शूकपूर्णमिवाध्मातं विपुलैकदारि स्फुटितं ॥ द्विधाभूतं वेह्यिते प्रकंप्यमानं वेह्यितं ॥ पार्श्वतोऽस्थिहीनउद्गते ऽस्थिच्छलिका ॥ अश्वकर्णवदुद्गतमश्वकर्णः ॥ पृथुतां गतमनल्पशोफं पिच्चितं ॥ अणुवेददारिवेदनाव-च्च दारितं ॥ स्पृश्यमानं शब्दवच्चूर्णितं ॥ अस्थ्यवयवोऽस्थिमध्य-मनुप्रवेश्यतिपातितं ॥ अन्यतरपार्श्वावशिष्टं शोषितं ॥ क्षतं भुग्न-मुन्नम्यमानं मज्जति मज्जानुगतं ॥ एवमंत्यानि पंच कृच्छ्रसाध्यानि ॥ कशातिबालवृद्धासहानामल्पाशनानां वातात्मकानां कुष्ठिनामुपद्रववतां च ॥ असाध्यं तु भिन्नं कटिकपालं संधिमुक्तं वा जघनमुत्पिष्टं कूर्परो विवर्तितस्तथा ललाटं चूर्णितमसंश्लिष्टकपालं च शिरः शंखपृष्ठस्तनांतरं भुग्नं चेति ॥ भवंति चात्र ॥ अथावनतमुन्नम्य मुन्नतं चावपीडयेत् ॥ आच्छेदनिक्षिप्तमधोगतं चोपरि वर्त्तयेत् ॥ आच्छनोत्पीडनोन्नामचर्मसंक्षेपबंधनैः ॥ संधीन् शरीरगान् सर्वान् चलानप्यचलानपि ॥ इत्येतैः स्थापनोपायैः सम्यक्संस्थाप्य निश्चलं ॥

पट्टैः प्रभूतसर्पिर्भिर्वैष्टयित्वा सुखैस्तनः ॥ कदंबोदुंबराश्वत्थसर्जार्जु-
नपलाशजैः ॥ वंशोद्भवैर्वा पृथुभिस्तनुभिः सुनिवेशितैः ॥ सुश्लक्ष्णैः
सुप्रतिस्त्नैर्वल्कलैः शकलैरपि ॥ कुशाव्हयैः समं बंधं पट्टस्योपरि
योजयेत् ॥ शिथिलेन हि बंधेन संधिस्थैर्यं न जायते ॥ गाढेनाति-
रुजादाहपाकश्वयथुसंभवः ॥ त्र्यहात्र्यहादृतौ घर्मे सप्ताहान्मोक्षये-
द्धिमे ॥ संधारणे तु पंचाहाद्भगदोषवशेन वा ॥ न्यग्रोधादिकषाये-
ण ततः शीतेन सेचयेत् ॥ तं पंचमूलपक्वेन पयसा तु सेवेदनं ॥ सु-
खोष्णं चावचार्य स्याच्चक्रैलं विजानता ॥ विभज्य देशं कालं च-
वातघ्नौषधसाधितं ॥ प्रततं सेकलेपांश्च विदध्याद्भृशशीतलान् ॥ गृ-
ष्टिक्षीरं ससर्पिष्कं मधुगौषधसाधितं ॥ प्रातः प्रातः पिबेद्भृशः शीतलं
लाक्षया युतं ॥ सव्रणस्य तु भग्नस्य व्रणो मधुघृतोत्तरैः ॥ कषायैः
प्रतिसार्योऽथ शेषो भंगोदितः क्रमः ॥ लंबानि व्रणमांसानि प्रलिप्य
मधुसर्पिषा ॥ संदधीत व्रणान्वैद्यो बंधनैश्चोपपादयेत् ॥ तान्समान्मु-
स्थितान् ज्ञात्वा फलिनीरोधकटफलैः ॥ समंगाधातुकीयुक्तैश्चूर्णितै-
रवचूर्णयेत् ॥ पंचवल्कलचूर्णैर्वा शुक्तिचूर्णसमन्वितैः ॥ धातुकीरो-
धचूर्णैर्वा रोहत्याशु तथा व्रणः ॥ विश्लिष्टोत्पिष्टयोः संधिमेवमेवाव-
घट्टयेत् ॥ उपाचरेद्यथास्वं च विसर्पादीनुपद्रवान् ॥ इति भंग उप-
क्रांतः स्थिरधातो ऋतौ हिमे ॥ मांसलस्याल्पदोषस्य सुसाध्यो दारु-
णोऽन्यथा ॥ पूर्वमध्यांतवयसामेकद्वित्रिगुणैः क्रमात् ॥ मासैः स्थै-
र्यं भवेत्संधैर्यथोक्तं भजतो विधिं ॥ सामान्यं साधनमिदं विशि-
ष्टं वक्ष्यते ततः ॥ नखसंधिं समुत्पिष्टं रक्तानुगतमारया ॥ अ-
वमथ्य स्त्रुते रक्ते शालिपिष्टेन लेपयेत् ॥ भग्नान्संधिविमुक्तांश्च कृ-
त्वा पूर्ववदंगुलीन् ॥ तंतुनाऽऽवेष्ट्य पट्टेन घृतसेकं प्रयोजयेत् ॥
चक्रयोगेन मतिमानां च्छेदूर्ध्वास्थिनिर्गतं ॥ आं च्छेदूर्ध्वमधस्ताच्च

कटिभग्नं चिकित्सकः ॥ मुसलेनोत्क्षिपेत्कक्षामंससंधौ विसंगते ॥
स्थानस्थितं च बध्नीयात्स्वस्तिकेन समाहितः ॥ कौर्परं तु भिषक्
संधिमंगुष्ठेनानुमार्जयेत् ॥ अनुमृज्य ततः संधिं पीडयेत्कूर्पराच्चयुतं ॥
प्रसार्याकुंचयेच्चैनं स्नेहसेकं च कारयेत् ॥ मणिबंधे च जानौ च गु-
ल्फे चैवं क्रियाक्रमः ॥ उभे तले समे कृत्वा तलभग्नस्य देहिनः ॥
बध्नीयादामतैलेन परिपेकं च कारयेत् ॥ प्राग्गोमयस्य पिंडं वा धा-
रयेन्मृन्मयं ततः ॥ हस्ते जातबले कार्यं क्रमात् पाषाणधारणं ॥
सन्नमुन्नामयेत्स्विन्नमक्षकं मुसलेन तु ॥ तथोन्नतं पीडयेत् बध्नीया-
न्निबिडं ततः ॥ ऊरुवच्च विधातव्यं बाहुभंगे प्रसाधनं ॥ ग्रीवायां
तु विट्तायां प्रविष्टायामथापि वा ॥ अवटावथ हन्वोस्तु प्रगृह्यो-
न्नमयेत्ततः ॥ समं कुशाभिर्बध्नीयादुत्तानं शाययेत्तु तं ॥ हन्व-
स्थिनी समानीय हनुसंधौ विसंगते ॥ स्वेदयित्वा स्थिते सम्यक् पं-
चांगीबंधमाचरेत् ॥ घृतं वातघ्नमधुरैः सिद्धं नस्यं च पूजितं ॥ दंतान-
भग्नांश्चलितान्सरक्तानवपीडयेत् ॥ वयस्थस्यांबुभिः शीतैः परिपिच्य
प्रलेपनैः ॥ बहिर्निर्वापणैरंतः संधानीयैरुपाचरेत् ॥ बलाद्वयशृते क्षीरे
पद्मकादिशृतं घृतं ॥ नस्यगंडूषयोर्योज्यं चलद्विजहितानि च ॥
कल्कितैस्तद्विधैश्चास्य दंतमांसानि लेपयेत् ॥ त्रीन्मासान्मृदुभुंजीत
रसान्नं कठिनांस्त्यजेत् ॥ नासां विट्तां सन्नां वा कजुं कृत्वा श-
लाकया ॥ प्रत्येकतस्ततो नाडीं द्विमुखीं संप्रवेशयेत् ॥ ततः पटेन
संवेष्ट्य घृतसेकं प्रदापयेत् ॥ मग्नं कर्णं घृताभ्यक्तं न्यस्य बंधेन
योजयेत् ॥ सद्यःक्षतविधानं तु ततः पश्चात्समाचरेत् ॥ कटीजंघो-
रुभग्नानां कपाटशयनं हितं ॥ यंत्रणार्थं ततः कीलाः पंच कार्या
निबंधनाः ॥ जंघोर्वोः पार्श्वयोर्द्वौ द्वौ तल एकश्च कीलकः ॥ श्रोण्यां
वा पृष्ठवंशे वा वक्रस्याक्षकयोस्तथा ॥ विमोक्षे भग्नसंधीनां विधि-
मेवं समाचरेत् ॥ संधींश्चिरविमुक्तांश्च स्निग्धस्विन्नान्मृदून् कृतान् ॥

उत्तमवधानैर्बुद्ध्या च यथास्वं स्थानमानयेत् ॥ असंधिभग्रे रुढे तु
विषमोल्बणसाधिते ॥ आपोथ्य भंगं यमयेत्ततो भग्नवदाचरेत् ॥
भग्नं नैति यथा पाकं प्रयतेत तथा भिषक् ॥ पक्वमांससिरास्त्रायुः सं-
धिः श्लेष्मं न गच्छति ॥ वातव्याधिविनिर्दिष्टान्स्नेहान् भग्नस्य योज-
येत् ॥ चतुःप्रयोगान्बल्पांश्च वस्तिकर्म च शीलयेत् ॥ शालिभी
ररसाज्याद्यैः पौष्टिकैरविदाहिभिः ॥ मात्रयोपचरेद्भग्नं संधिसंश्लेष-
कारिभिः ॥ ग्लानिर्न शस्यते तस्य संधिविश्लेषकृद्धि सा ॥ लव-
णं कटुकं क्षारमम्लं मैथुनमातपं ॥ व्यायामं च न सेवेत भग्नो रूक्षं
च भोजनं ॥ सम्यग्यमितमप्यस्थि दुर्न्यासादुर्निबन्धनात् ॥ सं-
क्षोभादपि यद्गच्छेद्विक्रियां तद्विवर्जयेत् ॥ आदितो यच्च दुर्जातम-
स्थिसंधिमथापि वा ॥ तरुणास्थीनि नम्यन्ते भज्यन्ते नलकानि
तु ॥ कपालानि विभज्यन्ते स्फुटंत्यन्यानि भूयसां ॥ अनुल्बणमना-
विद्धं स्वस्थाने पर्यवस्थितं ॥ अवेदनं च चेष्टायां भग्नं विद्यात् सु-
साधितं ॥ कृष्णांस्तिलान्विरजसो दृढवस्त्रबद्धान्सप्त क्षपा वहति वा-
रिणि वासयेत् ॥ संशोषयेदनुदिनं प्रतिसार्य चैतान्क्षीरे तथैव मधु-
ककथिते च तोये ॥ पुनरपि पीतपयस्कांस्तान् पूर्ववदेवशोषितान्बा-
ढं ॥ विगततुषानरजस्कान्संचूर्ण्य सुचूर्णितैर्युज्यात् ॥ नलदवाल-
कलोहितयष्टिकानखमिशिष्टवकुष्ठबलात्रयैः ॥ अगुरुकुंकुमचंदनसा-
खिासरलसर्जरसामरदारुभिः ॥ पद्मकादिगणोपेतैस्तिलपिष्टं ततश्च
तत् ॥ समस्तगंधभैषज्यसिद्धदुग्धेन पीडयेत् ॥ शैलेयरास्त्रांशुमती-
कसेरुकालानुसारीनतपत्रोद्भिः ॥ सक्षीरशुक्लैः सपयस्कदूर्वैस्तैलं
पचेत्तत्रलदादिभिश्च ॥ गंधतैलमिदमुत्तममस्थिस्थैर्यक्ज्जयति चाशु
विकारान् ॥ वातपित्तजनितानतिवीर्यान् व्यापिनोऽपि विविधैरुपयो-
गैरिति ॥ इति भंगविज्ञानप्रतिषेधो नाम द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

अथातो भगंदरविज्ञान प्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ हस्त्यश्वपृष्ठ-
 गमनकठिनोत्कटकासनैः ॥ अशोनिदानाभिहितैरपरैश्च निषेवितैः ॥
 अनिष्टदिष्टपाकेन सद्यो वा साधुगर्हणैः ॥ प्रायेण पिटिकापूर्वा योऽगु-
 ले द्वांगुलेऽपि वा ॥ पायौ व्रणोऽतर्बाह्यो वा दुष्टासृङ्मांसगो भवेत् ॥
 बस्तिमूत्राशयाभ्याशगतत्वात्स्यंदनात्मकः ॥ भगंदरः सर्वगश्च दारय-
 त्यक्रियावतः ॥ भगवस्तिगुदं तेषु दीर्यमाणेषु भूरिभिः ॥ वातमू-
 त्रशकृच्छुकं खैः सूक्ष्मैर्वमति क्रमात् ॥ दोषैः पृथक् द्वयैः सर्वैरांगतुः
 सोऽष्टमः स्मृतः ॥ अपक्वं पिटिकामाहुः पाकप्राप्तं भगंदरं ॥ गूढमूलां
 ससरंभां रुगाढयां रूढकोपिनीं ॥ भगंदरकरीं विद्यात्पिटिकां न त्व-
 तोऽन्यथा ॥ तत्र श्यावारुणा तोदभेदस्फुरणरुक्करी ॥ पिटिका
 मारुतात्पित्तादुष्टग्रीवावदुच्छ्रिता ॥ रागिणी तनुरूष्माढ्या ज्वरधू-
 मायनान्विता ॥ स्थिरा स्निग्धा महामूला पांडुः कंडूमती कफात् ॥
 श्यावा ताम्रा सदाहोपा घोररुग्वातपित्तजा ॥ पांडुरा किंचिदा-
 श्यावा कृच्छ्रपाका कफानिलात् ॥ पादांगुष्ठसमा सर्वैर्दोषैर्नानाविध-
 व्यथा ॥ शूलारोचकतृड्दाहज्वरच्छर्दिरुपद्रुता ॥ व्रणतां यांति ताः
 पक्वाः प्रमादात्तत्र वातजा ॥ चीयतेऽणुमुखैश्छिद्रैः शतपोनकवत्-
 क्रमात् ॥ अच्छं स्रवद्भिरास्त्रावमजस्रं फेनसंयुतं ॥ शतपोनकसंज्ञो
 ऽयमुष्टग्रीवस्तु पित्तजः ॥ बहुपिच्छापरिस्रावी परिस्रावी कफोद्भ-
 वः ॥ वातपित्तात्परिक्षेपी परिक्षिप्य गुदं गतिः ॥ जायते परितस्तत्र
 प्राकारं परिखेव च ॥ ऋजुर्वातकफादृज्या गुदो गत्या तु दीर्यते ॥
 कफपित्ते तु पूर्वोत्थं दुर्नामाश्रित्य कुप्यतः ॥ अशोमूले ततः शोफः
 कंडूदाहदिमान् भवेत् ॥ स शीघ्रं पक्वभिन्नोऽस्य क्लेदयन्मूलमर्शसः ॥
 स्रवत्यजस्रं गतिभिरयमशोभगंदरः ॥ सर्वजः शंबुकावर्तः शंबुकाव-

र्तसन्निभः ॥ गतयो दारयंत्यस्मिन् रुग्णैर्दार्ढ्यैर्गुदं ॥ अस्थिलेशो-
 ऽभ्यवहृतो मांसगृध्या यदा गुदं ॥ क्षणोति तिर्यङ्मिर्गच्छन्नुन्मार्गं
 क्षततो गतिः ॥ स्यात्तदा पूयदीर्णायां मांसकोथेन तत्र च ॥ जा-
 यंते क्रमयस्तस्य स्वादंतः परितो गुदं ॥ विदारयंति न चिरादुन्मा-
 र्गी क्षतजश्च सः ॥ तेषु रुग्दाहकंद्वादीन्विद्याद्वणनिषेधतः ॥ पट्
 कच्छसाधनास्तेषां निचयक्षतजौ त्यजेत् ॥ प्रवाहिणीं वलीं प्राप्तं से-
 वर्नीं वा समाश्रितं ॥ अथ भगंदरिणमपक्वपिटिकं पाकपरिहारार्थ-
 मपतर्पणादिना व्रणप्रतिषेधविहितेन शीघ्रमुपाचरेत् ॥ पक्वपिटि-
 कं पुनरर्कादिकाथसिद्धस्नेहस्वभ्यक्तमवगाहस्त्रिचं ॥ भुक्तवतं शय-
 नस्थमर्शसमिव यंत्रयित्वाऽर्वाचीनं पराचीनं बहिर्मुखमंतर्मुखं वा
 भगंदरं सम्यगीक्षेत ॥ तथाऽंतर्मुखं यंत्रं प्रणिधाय प्रवाहणप्रविष्टं
 भगंदरमभिसमीक्ष्य सम्यगेषित्वा शस्त्रेण पाटयेत् ॥ बहिर्मुखं
 त्वेषिणीं प्रणीय साशयमुद्धरेत्सशस्त्रेणानंतरं चोभयमप्यग्निना क्षा-
 रेण चोपक्रमेत ॥ उष्ट्रग्रीवं क्षारेणैव ततो निर्वापणशोधनरोपणैर्यथा-
 कालं साधयेदिति सामान्यो विधिः ॥ अथ शतपोनके नाडीरेकांतरि-
 ताः पाटयित्वा रोपयेत् ॥ रूढासु चेतराश्रिकित्सेत् ॥ अन्यथा तु वि-
 हृतं व्रणं गुदस्रोतोविदारणाद्वातविण्मूत्राण्यनुप्रपद्यंते ॥ ततश्चोन्मार्ग-
 गो वायुराध्मानाटोपपायुशूलादीनुपजनयति ॥ तत्र स्नेहाभ्यक्तगुद-
 स्यास्त्रिगंधपिंडनाडीकुंभीस्वेदान्प्रयुंजीतावगाहं वा ॥ स्त्रिचं वचाकुष्ठ-
 हिंगुव्योषलवणपंचकाजमोदाः सर्पिर्मद्यकांजिककुलत्थयूषान्यतमेन
 पाययेत् ॥ व्रणं चास्य मधुकतैलेनोष्णेन सिंचेत् ॥ गुदं च बलातैला-
 दिभिर्वातवेदनाघ्नैः ॥ अनेन विधाना वातादयः स्वमार्गमापतंति त-
 त्कृताश्च विकारा निवर्तन्ते ॥ एवमेव परिक्षेपिष्यपि क्रमाद्गतिं नाडी-
 विहितेन क्षारसूत्रेण द्विशस्त्रिशो वाऽवदारयेत् ॥ सकृदेव ह्यवदारणा-
 दसाध्यता याप्यता वा स्यात् ॥ अर्शोभगंदरे पूर्वमर्शांसि छिंद्यात् ॥

ततो गत्यनुसारेण ॥ भगंदरमुन्मार्गिणं च प्रत्याख्यायोपचरेत् ॥ अ-
 निःसृतं च शल्यमाहरेत् ॥ तथा रुमिघ्नक्रमं लेपाभ्यवहारयोः कुर्वी-
 त ॥ वेदनायां पूर्वोक्ताः स्वेदा वचादिपाचनं च ॥ साल्वणप्रदिग्धं वा
 ब्रणं कदलीमृगलोपाकाजिनकौशेयाविकैरुपनाहयेदिति ॥ भवति
 चात्र ॥ भगंदरे बहुच्छिद्रे छेदानेतान्प्रयोजयेत् ॥ गोतीर्थसर्वतोभद्र-
 दललांगललांगलान् ॥ पार्श्वगतेन शस्त्रेण छेदो गोतीर्थको मतः ॥
 सर्वतः सर्वतोभद्रः पार्श्वछेदो ऽर्द्धलांगलः ॥ पार्श्वद्वये लांगलकः सम-
 स्तांश्चाग्निना दहेत् ॥ आस्त्रावमार्गान्निःशेषान्नैवं विकुरुते पुनः ॥
 यतेत कोष्ठशुद्धौ च भिषक् तस्यांतरांऽतरा ॥ आर्द्रकस्वरसे सिद्धं
 कल्के वा पाययेद्दृतं ॥ भगंदरे मारुतजे पक्वापक्वे विरेचयेत् ॥ ज्यो-
 तिष्मतीलांगलिकाश्यामादंतीत्रिवृत्तिलाः ॥ कुष्ठं शताह्वा गोलोमी
 तिल्वको गिरिकर्णिका ॥ हेमक्षीरी च वर्गोऽयं लेपाद्यैर्ब्रणशोधनः ॥
 तिलकुंभवरादंतीतुत्थसिंधूत्थमाक्षिकैः ॥ सरुण्णरोचनाकुष्ठं शोधनं
 मांसरुत्पुनः ॥ मंजिष्ठासैधवक्षौद्रनागदंतीत्रिवृत्तिलाः ॥ रसांजनं द्वि-
 रजनीतेजोहानिबपलवाः ॥ निकुंभकुंभरक्ताश्च कल्को नाडीव्रणापहः
 ॥ सुधासेलुत्रिवृत्पाठामलयूहयमारकैः ॥ ज्योतिष्मतीलांगलिकास्व-
 र्जिकाकवचाग्निकैः ॥ विष्यंदनाख्यं विपचेत्तैलं शोधनरोपणं ॥
 त्रिवृदंतीहरिद्राऽर्कमूललोहाश्वमारकैः ॥ विडंगसारत्रिफलास्रुगर्क-
 क्षीरमाक्षिकैः ॥ तैलं समदनैः सिद्धं भगंदरनिबर्हणं ॥ सैधवा-
 र्कत्रिवृत्पाठासंमगापूतिकाग्निकैः ॥ समानुलुंगच्छदनैस्तैलं शोधन-
 रोपणं ॥ मधुतैलयुता विडंगसारत्रिफलामागधिकाकणाश्च लीढाः ॥
 रुमिकुष्ठभगंदरप्रमेहक्षतनाडीव्रणरोपणा भवंति ॥ अमृतानुटिवेल्ल
 वत्सकं कलिपथ्यामलकानि गुग्गुलुः ॥ क्रमवृद्धमिदं मधुद्रुतं पिटि-
 कास्थौल्यभगंदरान् जयेत् ॥ गुग्गुलुपंचपलं पलिकांशा मागधिका
 त्रिफला च पृथक् स्यात् ॥ त्वक्नुटिकर्षयुतं मधुलीढं कुष्ठभगंदर-

गुल्मगतिघ्नं ॥ शृंगबेररजोयुक्तं तदेव च सुभावितं ॥ काथेन दश-
मूलस्य विशेषाद्वातरोगजित् ॥ उत्तमाखदिरसारजं रजः शीलयन्-
सनवारिभावितं ॥ हंति तुल्यमहिषाक्षमाक्षिकं कुष्ठमेहपिटिकाभ-
गंदरान् ॥ भगंदरेष्वेष विशेष उक्तः शेषाणि तु व्यंजनसाधनानि ॥
व्रणाधिकारात्परिशीलनाच्च सम्यग्विदित्वौषधिकं विदध्यात् ॥ अश्व-
पृष्ठगमनं चलरोधं मद्यमैथुनमजीर्णमसात्म्यं ॥ साहसानि विवि-
धानि च रूढे वत्सरं परिहरेदधिकं वा ॥ इति भगंदरविज्ञानं प्रतिषेधो
नाम त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

अथातो ग्रंथ्यबुद्दश्लोपदापचीनाडीविज्ञानं व्याख्यास्यामः ॥
कफप्रधानाः कुर्वन्ति मेदोमांसस्रग्ना मलाः ॥ वृत्तोन्नतं यं श्वयथुं
स ग्रंथिर्ग्रथनात्स्मृतः ॥ दोषास्त्रमांसमेदोऽस्थिसिराव्रणभवा नव ॥ ते
तत्र वातादायामतोदभेदान्वितो ऽसितः ॥ स्थानात्स्थानानंतरगतिरक-
स्माद्धानिवृद्धिमान् ॥ मृदुर्बस्तिरिवानद्धो विभिन्नोऽच्छं स्रवत्यसृ-
क् ॥ पित्तात्सदाहः पीताभो रक्तो वा पच्यते द्रुतं ॥ भिन्नोऽस्रमु-
ष्णं स्रवति श्लेष्मणा नीरुजो घनः ॥ शीतः सवर्णः कंडूमान् पक्वः पूयं
स्रवेद्धनं ॥ दोषैर्दुष्टेऽसृजि ग्रंथिर्भवेन्मूर्च्छत्सु जंतुषु ॥ सिरामांसं च
संश्रित्य सत्त्वापः पैत्तलक्षणः ॥ मांसलैर्दूषितं मांसमाहारैर्ग्रथिमा-
वहेत् ॥ स्निग्धं महान्तं कठिनं सिरानद्धं कफाकृतिं ॥ प्रवृद्धं मे-
दुरैर्मेदो नीतं मांसेऽथवा त्वचि ॥ वायुना कुरुते ग्रंथिं भृशं स्निग्धं
मृदुं चलं ॥ श्लेष्मतुल्याकृतिं देहक्षयवृद्धिक्षयोदयं ॥ स विभि-
न्नो घनं मेदस्ताम्रासितसितं स्रवेत् ॥ अस्थिभंगाभिघाताभ्यामुन्न-
तावनतं तु यत् ॥ सोऽस्थिग्रंथिः पदातेस्तु सहसाऽभोवगाहनात् ॥
व्यायामाद्वा प्रतांतस्य सिराजालं सशोणितं ॥ वायुः संपीड्य सं-
कोच्य वक्त्रीकृत्य विशोष्य च ॥ निःस्फुरं नीरुजं ग्रंथिं कुरुते स

सिराब्धयः ॥ अरुढे रूढमात्रे वा व्रणे सर्वरसाशिनः ॥ सार्द्धं वा
 बंधरहिते गात्रेऽश्माभिहते ऽथवा ॥ वानोऽस्त्रमस्रुतं दुष्टं संशोष्य
 ग्रथितं व्रणं ॥ कुर्यात्सदाहः कंडूमान् व्रणग्रंथिरयं स्मृतः ॥ सा-
 ध्या दोषास्त्रमेदोजा न तु स्थूलखराश्चलाः ॥ मर्मकंटोदरस्थाश्च मह-
 तु ग्रंथितोऽर्बुदं ॥ तल्लक्षणं च मेदोऽतैः पोढा दोषादिभिस्तु तत् ॥ प्रायो
 मेदः कफादयत्वात्स्थिरत्वाच्च न पच्यते ॥ सिरास्थं शोणितं दोषः संको-
 च्यानुंप्रपीड्य च ॥ पाचयेच्च तदानद्धं सास्त्रावं मांसपीडितं ॥ मांसांकुरै-
 र्श्रितं याति दृष्टिं चाशु स्रवेत्ततः ॥ अजस्रदुष्टरुधिरं भूरि तच्छो-
 णितार्बुदं ॥ तेष्वसृङ्मांसजे वर्ज्यं चत्वार्यन्यानि साधयेत् ॥ प्रस्थि-
 ता वंक्षणोर्वादिमधःकार्यं कफोल्बणाः ॥ दोषा मांसास्त्रगाः पादौ काले-
 नाश्रित्य कुर्वते ॥ शनैः शनैर्घनं शोफं श्लीपदं तत्प्रचक्षते ॥ परिपोटयुतं
 कृष्णमनिमित्तरुजं खरं ॥ रुक्षं च वातात् पित्तात्तु पीतं दाहज्वरान्वितं ॥
 कफाद्गुरु स्निग्धमरुक् चितं मांसांकुरैर्बृहत् ॥ तस्य जेद्वत्सरातीतं सु-
 महत् सुपरिस्फुति ॥ पाणिनासौष्ठकर्णेषु वदंत्येके तु पादवत् ॥ श्ली-
 पदं जायते तच्च देशेऽनूपे भृशं नृणां ॥ मेदस्थाः कंठमन्याक्षकक्षा-
 वंक्षणगा मलाः ॥ सवर्णान्कठिनान् स्निग्धान् वार्ताकामलकाकृतीन्
 ॥ अवगाढान्वहून् गंडांश्चिरपाकांश्च कुर्वते ॥ पच्यंतेऽल्परुजस्त्वन्ये
 स्रवंत्यन्येऽतिकंडुराः ॥ नश्यंत्यन्ये भवंत्यन्ये दीर्घकालानुबंधिनः ॥
 गंडमालाऽपचीचेयं दूर्वेव क्षयदृष्टिभाक् ॥ तां त्यजेत्सज्वरच्छर्दि-
 पार्श्वरुक्कासपीनसां ॥ अभेदात्पक्वशोफस्य व्रणे चापथ्यसेविनः ॥
 अनुप्रविश्य मांसादीन्दूरं पूयोऽभिधावति ॥ गतिः सा दूरगमनाच्चा-
 डी नाडीव संस्रुते ॥ नाड्येका ऽनृजुरन्येषां सैवानेकगतिर्गतिः ॥
 सा दोषैः पृथगेकस्थैः शल्यहेतुश्च पंचमी ॥ वातात्सरुक् सूक्ष्ममुखी
 विवर्णा फेनिलोद्गमा ॥ स्रवत्यभ्यधिकं रात्रौ पित्तात्तूद्वज्वरदाहकृत्
 ॥ पीतोष्णपूतिपूयास्रुद्दिवा चातिनिषिंचति ॥ घनपिच्छिलसंस्त्रा-

वा कंडूला कठिना कफात् ॥ निशि चाभ्यधिकक्लेदा सर्वैः सर्वाकृतिं
त्यजेत् ॥ अंतःस्थितं शल्यमनाहृतं तु करोति नार्दी बहते च साऽस्य
॥ फेनानुविद्धं तनुमल्पमुष्णं सास्त्रं च पूयं सरुजं च नित्यं ॥ इति
ग्रंथ्यर्बुदश्लीपदापचीनाडीविज्ञानं नाम चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

अथातो ग्रंथ्यादिप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ सर्वेष्वेव पूर्वं ग्रंथिषु
बृहतीद्वयपिप्पलीचित्रकसाधितेन पुराणसर्पिषा स्निग्धं वामयेत् वि-
रेचयेच्च ॥ कृतसंसर्जनस्य चोत्तमांगगतेषु ग्रंथिषु लाक्षाद्विरजनी-
विडंगशुंठीपूतीदारुभिः शिरो विरेचयेत् ॥ धूमकवलगंडूपांश्च सेवेन ॥
अंकोलमधुमातुलुंगहिंसापूतिदारुबिल्वमूलसरलकुष्ठवचावरुणत्वक्का-
लातिविषाऽजगंधाभिलेपः ॥ श्यामासुरदारुसमंगाकोशातकीपुनर्न-
वासर्षपैर्वा ॥ सशोफरुक्स्तंभे चोपनाहयेद्यवसक्तुमधुकुष्ठशतपुष्पा
देवदारुभिर्घृतयुक्तैः ॥ गोजाखरोष्ट्राश्वहस्तिमूषकमांसैर्वा वेसवारी-
कृतैर्वसातैलवद्भिः ॥ पलाशवृंताग्रिमंथत्वक्कल्केन मांसपिंडैर्वा बहु-
शः स्निग्धमंगुष्ठेन वेणुपर्वणा वा शनैः शनैः पुनःपुनर्विमर्दयेत् ॥ य-
थायथं च शोफवक्रियां प्रयुंजीत ॥ अथ वातजे ग्रंथौ दशमूलसि-
द्धं महास्नेहं पिबेत् ॥ अमृतानिंबबीजभाङ्गीश्यानाकतालपत्रीकृष्ण-
गंधाऽगुरुभिः क्षीरपिष्टैः सुखोष्णैरालेपयेत् ॥ विविधाश्च वातव्याधि-
विहिताः स्नेहस्वेदोपनाहाः ॥ तथानुपशमे सिराव्यधः ॥ पक्वं तु
विदार्य निरस्त्रपूयं कृत्वा ऽर्कादिवर्गाभसा प्रक्षाल्य तिलकल्केन च
चित्रकदंतीसैंधवेनालेपयेत् ॥ तैलं च रोपणं रास्त्रासरलोशीरविडंग-
मधुकक्षीरसंस्कृतं पिबेत् ॥ कुर्यात्पित्तजे रक्तजे च जलौकसो न्य-
ग्रोधादिः प्रदेहपरिषेकयोः पद्मकादिः पाचने च ॥ द्राक्षेश्वरसयुक्तो ह-
रीतकीविरैकः ॥ पक्वे पाटिते च पित्तव्रणोक्तो विधिः ॥ कफज-
ग्रंथिमंतःसंशुद्धस्य भृशं स्वेदयेद्विस्त्रापयेच्च ॥ काकादनीविकं-
कतकाकदंतिकारग्वर्धेगुदमूलमदनफलभाङ्गीकरंजैर्लेपयेत् ॥ तग-

रविङ्गैलवालुकचव्यपालाशवृत्तचित्रकैर्वा ॥ भल्लातकसैधवाजगंधा-
 सर्पपैर्वा ॥ एवमप्यपच्यमानममर्मस्थं विदार्य स्थितरक्तं निःशे-
 षमग्निना दहेत् ॥ सशेषो हि पुनरापूर्यते ॥ ततो निर्वापितं क्षारक्षौद्र-
 गुडोत्तरैरालेपयेत् ॥ संशुद्धं रोपयेत् ॥ मांसव्रणग्रंथी चैवमेव पाटये-
 त् ॥ मेदोजेऽप्ययमेव विधिः ॥ अपिच ॥ मेदोग्रंथिं तिलकल्क-
 दिग्धद्विगुणपटांतरितं तप्तेन फालेन दव्या वा जतुलिसया बहुशः
 प्रमृष्यते ॥ शस्त्रं चावचार्य पूर्ववन्मेदो दहेत् ॥ सुपक्वं वा विपाट्य
 मूत्रक्षालितं क्षौद्रसैधवमुवर्चिकाकांचनक्षीरीहरितालमिश्रैः क्षी-
 रपाकंप्रगाढैस्तिरैरालेपयेत् ॥ गुंजाद्विकरंजतापसवृक्षवंशावलेखमूत्र
 सिद्धं तैलमभ्यंगः ॥ सम्यक्शुद्धं चैनं रोपयेत् ॥ सिराग्रंथौ त्वमिन-
 वे तैलं साहचरं पिबेत् ॥ उपनाहश्च वातहरैर्वस्तिकर्म च कुर्यात् सि-
 राव्यधश्च ॥ वातार्बुदमैरंडपियालनारिकेलमज्जैर्वा रुक्कारुबीजोत्का-
 रिकयोपनाहयेत् ॥ आनूपामिषवेसवारैर्वा ॥ नाडीस्वेदं च कुर्यात् ॥
 बहुशश्चात्र शृंगेण रुधिरमवसेचयेत् ॥ वातहरवर्गकाथपयोम्लसिद्धं
 त्रैवृतं पिबेत् ॥ पित्तोत्थे मृदून् स्वेदोपनाहान् कायविरेचनं च प्रयो-
 जयेत् ॥ शाककाकोदुंबरिकापत्रघृष्टे प्रियंगुपतंगसर्जरसार्जुनरोधम-
 धुमधुकैर्लेपः ॥ प्रियंगुश्यामागिरिकर्णिकांजनक्लीतनकद्राक्षासमला-
 न्यतमरससाधितं सर्पिः पीतं पित्तार्बुदश्लोषदोदरघ्नं ॥ श्लेष्मजे तूर्ध्व
 मधश्च हतदोषस्य सुतरक्तस्य च वमनविरेचनद्रव्यैः प्रलेपः ॥ काका-
 दनीशुकबर्हाम्निजिह्वामूलदक्षकपोतगृध्रपुरीषकाशमूलैर्वा ॥ पलाश-
 क्षारपिष्टैः पिण्याककुलत्थनिष्पावैर्वा मांसप्रगाढैर्दधिपिष्टैर्लेपयेत् ॥
 लेपास्त्रादलोभेन च निलीयमाना मक्षिकाः समुपेक्षेत तद्विमुक्तैः रु-
 मिभिरितैर्वा भक्ष्यमाणं च ॥ ततः रुमिभिर्भक्षितावशेषं शाकादि-
 पत्रैर्विलिख्याग्निना प्रतिसारयेत् ॥ अल्पमूलं वा त्रपुताघ्रायःसीसप-
 ट्कवेष्टितं पुनः पुनश्च क्षारान् कालापेक्षया योजयेत् ॥ जात्यास्फो-

तकरवीरपल्लवांश्च व्रणशोधनाय कल्कादौ ॥ तैलं चात्र पाठाविडंग-
 भाङ्गीत्रिफलाकपायसिद्धमभ्यंगः ॥ मेदोर्बुदं स्विन्नभिन्नं सुशोधित-
 मेदस्कमुपशांतरक्तस्त्रावं सद्यः सीव्येत् ॥ ततो गृहधूमरोध्रमनःशिला-
 हरिद्रापतंगचूर्णैर्मधुसर्पिर्भिः प्रतिसारयेत् ॥ करंजतैलं चाभ्यंजनार्थं
 च युंजीत ॥ सर्वाबुदानि च यदृच्छया पर्यागतानि सुपरिशोधितानि
 रोपयेत् ॥ अपिचा॥सशेषदोषाणि हि योऽबुदानि करोति तस्याशु पुन-
 र्भवन्ति ॥ तस्मादशेषोद्धरणं प्रशस्तं क्षारेण शस्त्रेण तथाऽग्निना वा ॥
 श्लीपदे तु वातात्मके स्नेहस्वेदोपनाहान्प्रयुज्य गुल्फस्योपरिष्ठाङ्गु-
 ले सिरां विध्येत् ॥ एरंडतैलं गोमूत्रेण मासं पिबेत् ॥ जीर्णे ना-
 गरक्वथितेन पयसा पुराणधान्यान्यश्रीयात् ॥ त्रिवृतं च पाययेत् ॥ ब-
 स्तिं च प्रयुंजीत ॥ एवमप्यशाम्यदग्निना दहेत् ॥ पैत्तिके मृदुरुपना-
 हो गुल्फस्य चाधः सिरामोक्षः ॥ पित्ताबुदोक्ताः स्नेहविरेकाः पित्तघ्नाश्च
 लेपाः ॥ श्लैष्मिके त्वंगुष्ठके सिरां मुंचेत् ॥ ससौद्रांश्च कफघ्नान्कपायान
 भीक्षणं पाययेत् ॥ यथाबलं वा हरीतकी वर्द्धमाना ॥ अदारीकाकजं-
 घाकाकादनीशुकनासाकदंबपुष्पीबृहतीद्वयमंतर्धूमं दग्ध्वा गोमूत्रेण
 बहुशः परिस्त्रावयेत् ॥ ततस्तत्क्षारोदकं क्षारकल्पेन विपचेत् ॥ द-
 द्याच्चात्र प्रतीवापं फल्गुशूकारव्यामदनफलरसं ॥ एष क्षारो मधुराहारे-
 णाभ्यस्तोऽन्वहं श्लीपदापचीग्रहणीदोषारोचकान्सर्वविषाणि च निय-
 च्छति ॥ तैलं वा पिबेद्दिङ्गार्कमग्निचित्रकचविकशुंठीदेवदोर्विलाताक्षर्य
 लवणपंचकैः सिद्धं ॥ आलेपयेच्च नागरामृताविडंगकटुकाभद्रदारुभिर्मू-
 त्र पिष्टैरुस्तंभोक्तैश्च भेषजैः ॥ यथासन्नं च शोधनं शीलयेत् ॥ गंडमा-
 लायां कुंभनिकुंभद्रवंतीजीमूतककोशातकीफलविपकं घृतमुभया-
 नुलोमनं पिबेत् ॥ शार्ङ्गिष्ठामूलं च तक्रपिष्टं वमनार्थं सुखोदकेन वा
 ॥ जातीबर्हिष्ठनिर्गुंडीजीमूतकैरंडमूलत्वक्चूर्णं वा ॥ सिरां चास्य
 विध्येत् ॥ सशेषदोषं तु कौष्ठिकं नवकं पाययेत् ॥ रसांजनं गोमूत्र-

तंदुलोदकान्यतरेण वा ॥ तदेव च नावयेत् ॥ मधूकसारं वा ॥ शि-
 गुफलानि वा ॥ निंबकरंजकरवीरसिद्धं वा ॥ विरेचनकं च धूमं पि-
 बेत् ॥ अपक्वांश्च गंडान्नाकुलीसैंधवनागरैर्लेपयेत् ॥ गुंजाकरवीरार्क-
 श्यामासिद्धार्थकैरजामूत्रयुक्तैर्दशकृत्वो विपकं तैलं लवणपंचकपिप्प-
 लीमरिचचूर्णोपेतमभ्यंगात्सर्वावस्थमपच्यशोर्बुदनाडीदुष्टव्रणवल्मी -
 कानपोहति ॥ सौवर्चलसैंधवोद्भिददंतीभल्लातकचित्रककल्केन सिद्धं
 तैलमभ्यंगोऽपच्यं ॥ तंदुलीयकस्वरसेन वा समरिचनिर्गुंडीरसं तैलं
 साधितमभ्यंगपाननावनैर्गंडमालानाडीव्रणकुष्ठानितार्त्तिहरं ॥ काका-
 दनीनहिकाऽग्निजिह्वावंध्याकर्कोटकीविशालापाठोत्तुंडकीजीमूतको -
 शातकीबीजैर्द्वपलांशैर्विषकर्षयुक्तैर्निर्गुंडीस्वरसोपेतं करंजतैलप्रस्थं
 विपचेत्तत्पूर्वदेव प्रयुक्तं परमपचीघ्नं ॥ अमर्मजांश्च गंडानपक्वानेवो
 धृत्याग्निना क्षारेण वा प्रतिसारयेत् ॥ सर्पपट्टक्षादनीकाथैर्व्रणक्षाल-
 नं ॥ तिलकुंतलकक्षारपिष्टस्तिलकल्कः सुखोष्णो लेपः ॥ काक-
 कलासगौराहिनिर्मोककूर्माणामन्यतमस्यांतर्धूमदग्धस्य मर्षांगुदतै
 लप्लुताऽभ्यंगः ॥ मांसीसर्जरसकार्पासीफलसैंधवैः स्तन्यपिष्टैस्तैलं
 पक्वमभ्यंगो व्रणकाठिन्यघ्नः ॥ सर्पाजगरवसातैलं समं त्रयमेतदप-
 चीव्रणघ्नं ॥ श्लीपदोक्तानि च तैलानि प्रयोजयेत् ॥ एवमनुपशमे
 वामपार्श्वजायां दक्षिणजंघापृष्ठमध्यादिद्रवस्तेरधस्तादूर्ध्वं वा शस्त्रे-
 णाक्षिमात्रं व्रणं कृत्वा मत्स्यांडजालनिभं मेदोऽपनीयाग्निना दहेत्
 ॥ अनेनेतरपार्श्वजा व्याख्याता ॥ एवमुभयपार्श्वजायां गंडमालायामु-
 भयतः ॥ यवमुद्गप्रायं च गंडमालासु भोजनं ॥ नाडीमनिलजामुपनाह्य
 पूयगतिमस्या निःशेषमेपित्वा च दारयेच्छस्त्रेण ॥ ततस्तिलापामार्गफ
 लकल्केन ससैंधवेन पूरयित्वा बध्नीयात् ॥ पित्तजां सघृतक्षीरया पद्मका
 दिरुतयोत्कारिकयोपनाहितां विदारितां च तिलनागरदंतीमंजिष्ठाक-

ल्लेनपूरयेत् ॥ श्यामात्रिभंडीत्रिफलातिल्वहरिद्राद्वयकल्कक्षीरसंस्कृतं
 सर्पिरभ्यंगः परं नाडीनिबर्हणं ॥ श्लेष्मजां सक्तुकुलत्थकिण्वसर्षपैरुपना
 ह्य विदार्य च तैलसैधवसौराष्ट्रीनिकुंभैर्लेपयेत् ॥ दंतीचित्रकमुवर्चिकासै
 धवतालीतालपूतिकापामार्गपलैस्तैलं समूत्रं पाचितमभ्यंगः ॥ शल्यहे-
 तुकीं पाटयित्वा सर्वशः शल्यं विशोध्य मधुघृततिलकल्कप्रतिच्छन्नां
 बध्नीयात् ॥ बिल्वकपित्थकुंभीकखर्जूरवनस्पतिशलाटुकाथे प्रियंगुमु-
 स्तोरुबूकशकुनसुगंधिकारोध्रमोचरसधातुकीपुष्पगर्भं तैलं प्रतिसाधितं
 प्रसाधयत्याशु शल्यजां गतिं ॥ अशस्त्रकृत्यायां नाड्यां भेदनैषिण्यां-
 ऽते समुद्भिद्य क्षाराक्तं सूत्रं प्रवेशयेत् ॥ तदसन्निधाने त्वरयेत्तैरैषि-
 ण्या च तेनानवदीर्णायां तदनुस्यूतमन्यदन्यत्क्षारसूत्रं संचारयेदाग-
 तिभेदादयमनपायोऽभ्युपायः सूक्ष्मानेकगतिषु भगंदरेषु मूलेषु च छि-
 द्रितेषु ग्रंथ्यर्बुदेष्विति ॥ भवति चात्र ॥ व्रणेषु दुष्टमूक्ष्मास्यगंभीरा-
 दिषु साधनं ॥ या वर्यो यानि तैलानि तन्नाडीष्वपि शस्यते ॥ बि-
 भीतकाम्रास्थिवटप्रवालहरेणुकाशाल्मलिबीजयुक्ता ॥ वराहविष्टा
 च मपी सुदग्धा तैलक्षुता सर्वगतीर्निहंति ॥ धतूरकं मदनकोद्रवजं
 च बीजं कोशातकीशुकनसामृगभोजिनी च ॥ अंकोल्लजं च कुसुमं
 परिकल्प्य चूर्णं लाक्षोदकापहतदोषगतौ प्रयोज्यं ॥ मिश्रितं तेन
 तैलं च परमं गतिरोपणं ॥ सौकरेषु च कंदेषु कृतं वज्रावह्येषु च ॥
 भल्लातकार्कमरिचैर्लवणोत्तमेन सिद्धं विडंगरजनीद्वयचित्रकैश्च ॥
 तैलं समार्कवरसैर्विनिहंति रुच्छ्रां नाडीं कफानिलकृतामपि च व्रणां
 च ॥ इति ग्रंथ्यर्बुदश्ल्लीपदापचीनाडीप्रतिषेधो नाम पंचत्रिंशोऽ-
 ध्यायः ॥ ३५ ॥

अथातः क्षुद्ररोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ॥ स्निग्धा सवर्णा ग्रंथिता
 नीरुजा मुद्गसन्निभा ॥ पिष्टिका कफवाताभ्यां बालानामजगल्लिका ॥

१ सौवहेषु च कंदेष्विति पाठः ॥ तत्र सुवहा गंधनाकुली

यवप्रख्या यवाकारा तौभ्यां मांसश्रिता घना ॥ अवक्रा चाल-
 जी वृत्ता स्तोकपूया घनोन्नता ॥ ग्रंथयः पंच वा षड्वा कच्छपी क-
 च्छपोन्नता ॥ कर्णस्योर्ध्व समंताद्वा पिटिका कठिनोग्ररुक् ॥ शा-
 लूकाभा पनसिका शोफः स्त्वल्परुजः स्थिरः ॥ हनुसंधिसमुद्भू-
 तस्तौभ्यां पाषाणगर्दभः ॥ शाल्मलीकंटकाकाराः पिटिकाः सरुजो
 घनाः ॥ मेदोगर्भा मुखे यूनां तौभ्यां च मुखदूषिकाः ॥ ते पद्म-
 कंटका ज्ञेया यैः पद्ममिव कंटकैः ॥ चीयते नीरुजैः श्वेतैः शरीरं क-
 फवातजैः ॥ पित्तेन पिटिका वृत्ता पकोदुंबरसन्निभा ॥ महादाह-
 ज्वरकंठी विवृता विवृतानना ॥ गात्रेष्वंतश्च वक्रस्य दाहज्वररुजा
 न्विताः ॥ मसूरमात्रास्तद्वर्णास्तत्संज्ञाः पिटिका घनाः ॥ ततः कष्ट-
 तराः स्फोटा विस्फोटाख्या महारुजाः ॥ या पद्मकर्णिकाकारा पिटि-
 का पिटिकाचिता ॥ सा विद्धा वातपित्ताभ्यां ताभ्यामेव च गर्दभी ॥
 मंडला विपुलोत्सन्ना सरागा पिटिकाचिता ॥ कक्षेति कक्षासन्ने-
 षु प्रायो देशेषु साऽनिलात् ॥ पित्ताद्भवन्ति पिटिकाः सूक्ष्मा
 लाजोपमा घनाः ॥ तादृशी महती त्वेका गंधनामेति कीर्तिता ॥
 घर्मस्वेदपरीतेऽंगे पिटिकाः सरुजो घनाः ॥ राजिकावर्णसंस्थानप्रमा-
 णा राजिकाह्वया ॥ दोषैः पित्तोल्बणैर्भदैर्विसर्पति विसर्पवत् ॥ शो-
 फोऽपाकस्तनुस्ताम्रो ज्वरकज्जालगर्दभः ॥ मलैः पित्तोल्बणैः
 स्फोटा ज्वरिणो मांसदारणाः ॥ कक्षाभागेषु जायन्ते येऽग्न्याभाः
 साऽग्निरोहिणी ॥ पंचाहात्सरात्राद्वा पक्षाद्वा हन्ति जीवितं ॥ त्रि-
 लिंगा पिटिका वृत्ता जत्रूर्ध्वमिरिवेल्लिका ॥ विदारीकंदकठिना वि-
 दारी कक्षवंक्षणे ॥ मेदोनिलकफैर्ग्रथिः स्नायुमांससिराश्रयैः ॥ भि-
 न्नो वसाज्यमध्वाभं स्रवेत्तत्रोल्बणोऽनिलः ॥ मांसं विशोष्य ग्रथितां

१ वातकफाभ्यां. ॥ २ वातकफाभ्यां ॥ ३ वातकफाभ्यां ४ काशमां-
 जरीतिलैके

शर्करामुपपादयेत् ॥ दुर्गंधि रुधिरं क्लिन्नं नानावर्णं ततो मलाः ॥
 तां स्त्रावयन्ति निचितां विद्यात्तच्छर्कराबुद्धं ॥ पाणिपादतले संधौ
 जत्रूर्ध्वं चोपचीयते ॥ वल्मीकवच्छनैर्ग्रथिस्तद्वह्णुभिर्मुखैः ॥
 रुग्दाहकंदूक्लेदाढ्यैर्वल्मीकोऽसौ समस्तजः ॥ शर्करोन्मथिते पादे
 क्षते वा कंटकादिभिः ॥ ग्रंथिः कीलबदुत्सन्नो जायते कदरं तु तत्
 ॥ वेगसंधारणाद्वायुरपानोऽपानसंश्रयं ॥ अणूकरोति बाह्यांतर्मार्ग-
 मस्य ततः शक्यत् ॥ कृच्छ्राग्निर्गच्छति व्याधिरयं रुद्धगुदो मतः ॥
 कुर्यात्पित्तानिलं पाकं नखमांसे सरुज्वरं ॥ चिप्यमक्षतरोगं च वि-
 द्यादुपनखं च तं ॥ कृष्णोऽभिघाताद्रूक्षश्च खरश्च कुनखो नखः ॥
 दुष्टकर्मसंस्पर्शात्कंदूक्लेदान्वितांतराः ॥ अंगुल्योऽलसमित्याद्वृत्ति-
 लाभांस्तिलकालकान् ॥ कृष्णानवेदनांस्त्वक्स्थान्मपांस्तानेव चो-
 न्नतान् ॥ मषेभ्यश्चोन्नततरान् चर्मकीलान् सितासितान् ॥ तथा-
 विधो जतुमणिः सरुजो लोहितस्तु सः ॥ कृष्णं सितं वा सहजं मं-
 डलं लाञ्छनं समं ॥ शोकक्रोधादिकुपिताद्वातपित्तान्मुखे तनु ॥
 श्यामलं मंडलं व्यंगं वक्रादन्यत्र नीलिका ॥ परुषं परुषस्पर्शं व्यंगं
 श्यावं च मारुतात् ॥ पित्तात्ताम्रांतमानीलं श्वेतांतं कंदुमत्कफात्
 ॥ रक्ताद्रक्तांतमाताम्रं सोषं चिमिचिमायते ॥ वायुनोदीरितः श्ले-
 ष्मा त्वचं प्राप्य विशुष्यति ॥ ततस्त्वग्जायते पांडुः क्रमेण च वि-
 चेतना ॥ अल्पकंदूरविक्लेदा सा प्रमुषिः प्रमुषितः ॥ असम्यग्बम-
 नोदीर्णपित्तश्लेष्मान्नविग्रहैः ॥ मंडलान्यतिकंडूनि रागवंति बहूनि
 च ॥ उत्कोठः सानुबंधस्तु कोठ इत्यभिधीयते ॥ भवति चात्र ॥
 प्रोक्ताः षट्त्रिंशदित्येते क्षुद्ररोगा विभागशः ॥ यान्विज्ञाय न संमु-
 ह्येच्चिकित्सायां चिकित्सकः ॥ इति क्षुद्ररोगविज्ञानं नाम षट्त्रिं-
 शोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

अथातः क्षुद्ररोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ अजगल्लिकामपक्वां जलौकोभिर्ग्राहयेत् ॥ यवक्षारशुक्तिसौराष्ट्रीकलकैश्च लेपयेत् ॥ पक्वामजगल्लिकां व्रणवदुपाचरेत् ॥ यवप्रख्यादीन् पाषाणगर्दभांता न् स्वेदयित्वा सुरदारुकुष्ठमनःशिलालैर्लेपयेत् ॥ मुखदूषकान् रोध्रतुवरिकाभ्यां प्रदिह्यात् ॥ वटपत्रनारिकेलशुक्तिकाभ्यां सैधववचाक्षिभेषजसिद्धार्थकैर्वा ॥ एवमशांतौ छर्दयेत् ॥ ललाटे च सिरां विध्येत् ॥ पद्मकंटकेषु निंबांबुवांतं निंबोदकसिद्धं सर्पिः सक्षौद्रं पाययेत् ॥ निंबारग्वधकषायश्चोद्धर्त्तनं ॥ विट्पादीन् जालगर्दभांतानिखेल्लिकां च पित्तविसर्पवच्चिकित्सेत् ॥ विशेषतो राजिकं चापाकवच्छर्करादूर्वाकटशर्कराभिः क्षीरपिष्टाभिलेपः ॥ अभीक्ष्णं च मृजाशीलनं ॥ जालगर्दभे वा त्रिफलां युंजीत ॥ अग्निरोहिणीमपि प्रत्याख्याय पित्तविसर्पवदुपाचरेत् ॥ पक्वां तु मधुरवर्गसिद्धेन सर्पिषा रोपयेत् ॥ विदारिकां जलवासिनीभिः शोधयित्वा विल्वमूलनागमृत्तिकावर्षाभ्वजकर्णपलाशकल्केन प्रलिपेत् ॥ अनुपशाम्यंतौ त्वभ्यज्य स्वेदयित्वा च विम्लापयेत् ॥ पक्वां शस्त्रेण विदार्य निंबपटोलविदारिकल्केन प्रच्छाद्य बध्नीयात् ॥ क्षीरवृक्षवदरखदिरकषायो व्रणप्रक्षालनं ॥ शुद्धां मधुरकषायसंस्करेण तैलेन रोपयेत् ॥ शर्कराबुदं मेदोबुदवदुपाचरेत् ॥ वल्मीकं हस्तपादस्य चोपरिष्ठान्मर्मणि वा जातं प्रवृत्तमतिबहुच्छिद्रावृतं सशोफं च वर्जयेत् ॥ अतोऽन्यथा तु प्राकृतशुद्धेः शोणितमपहरेत् ॥ सक्तुपल्ललव्रणगुदूच्यारेवतश्यामादंतिकुलित्थिकामूलैर्लेपयेत् ॥ पक्वे तु सर्वगन्तिदुष्टमांसानि च शस्त्रेण सम्यक् शोधयित्वाऽग्निना क्षारेण वा दहेत् ॥ सुशुद्धे व्रणे च भस्मातकमनःशिलैलाकालानुसार्यगुरुचंदनैर्निंबतैलं रोपणार्थं श्रपयेत् ॥ कदरं च शस्त्रेणोत्कृत्य स्नेहेन दहेत् ॥ रुद्धगुदे निरुद्धमणिवच्चिकित्सा ॥ चिप्यं शोणितावसेकसंशोधनैरु-

पाचरेत् ॥ व्यपगतोष्माणं चैनमुष्णांबुना परिषिच्य यथायोगं श-
स्त्रेण परिकृत्यापनयेत् ॥ ततो रसांजनरोचनानेपालीतेजोव्हाकल्कै-
रंबुपिष्टैः शोधयित्वा कालेयकागुरुहरिद्रारसांजनसिद्धेन तैलेन रो-
पयेत् ॥ मधुरकषायसिद्धेन वा ॥ अवशिष्टं सर्जरसचूर्णेन पूरये-
त् ॥ कुनखमपि प्रदुष्टमेवमेवोपक्रमेत् ॥ अलसे ऽम्लकांजिका-
वसिक्तौ चरणौ निंबतिलपटोलीकासीसरोचनाकक्केनालेपयेत् ॥ निदि-
ग्धिकारससिद्धेन सर्पपतैलेनाभ्यज्य रोचनाकासीसमनःशिलाचूर्णैः
प्रतिसारयेत् ॥ तिलकालकान्मषकांश्च सूर्यकांतेनाग्निना दहेत् क्षारेण
वा ॥ चर्मकीलं जनुमणिं च तद्वच्छस्त्रेणोत्कृत्य दहेत् ॥ लांछनव्यंग-
नीलिकासु यथासन्नां सिरां विध्येत् ॥ क्षीरितृक्षकल्कैश्च क्षीरपिष्टैर्ले-
पयेत् ॥ बलाऽतिबलामधुकहरिद्राभिर्वा मधुकागुरुपयस्याकालीय-
कैर्वा तरुणकपित्थतिंदुकरजनीभिर्वा ऽम्लिकामूलेन वा शूकरदंष्ट्रया
वा मधुघृतयुक्तया ॥ विशेषेण व्यंगेष्वसृक्स्वावपूर्वमंजनं ॥ क्षौ-
द्रेण वा यष्टीमंजिष्ठाऽजाक्षीरेण चार्द्रदाडिमत्वक् तेनैव बालामलकं
गोमूत्रे सप्ताहं स्थितं दधिमेंडेन वा कालीयकरोध्रोत्पलकिंजल्कं नव-
नीतेन वा श्वेताश्वखुरमषी ॥ तत्रापि वातजेषु देवदारुदुरालभा
बृहतीमंजिष्ठामूर्वाऽपामार्गत्रायमाणाशुकनासाबलाविदारीयबदरकु-
लत्थबिल्वोत्पलशतावरीदर्भमूलकाथे शृंगीविडंगगर्भं घृतं विपक्रम-
धोपभुक्तं पानमभ्यंगं नावनं च सायं योजयेत् ॥ प्रलेपं च न्यग्रो-
धदेवदारुहरीतकीपूतिकरंजमदनफलचूर्णैर्घृतयुक्तैः बदरमज्जाकोद्रव-
लाजचूर्णेन वा सघृतेन श्वेतचमरास्थितालपत्रैः स्नन्यमधुघृतैर्वा ॥
पैत्तेषु बलामधुक्रमागधिकाक्षीरकाकोलीस्वगुप्ताफलकाकमाचीतुगा-
ह्वाभिः सपयः सर्पिः सिद्धं पूर्ववत्प्रयोजयेत् ॥ मृद्दीकाश्वेतपाकखर्ज-
ुररूपकसौवीरबदरद्विमेदापुनर्नवकसेरुकामृणालैर्वा सक्षीरैरुपस्निग्धं
चैनमिक्षुरसेनोभयतो विरेचयेत् ॥ कृतरुधिरावसेचनश्च व्यंगं मधु-

सारिवाबलाचंदनरोध्रोत्पलैर्धृतयुक्तैरालेपयेत् ॥ प्रपौंडरीमकधुकनी-
लोत्पलसारिवाकदलीमूलप्रवालमुवर्णगैरिकैर्वा ॥ शीतमधुरमन्नपानं
प्रवातमहःस्वप्नं सौमनस्यं च सेवेत ॥ कफजेषु दशमूलदेवदारुहरी-
तकीश्वदंष्ट्रामालतीकाथे मुस्तकुष्ठहरिद्राऽमरतरुकल्कैस्तद्वत्साधि-
तं सर्पिस्तद्वदेवोपयुंजीत ॥ तुत्थरोचनारोध्रप्रियंगुकालीयकैर्मधुघृ-
तैर्लेपः ॥ देवदारुसरलबलाशिग्रुमूलैर्वा मनःशिलातुत्थरसांजनैर्वा म-
धुना क्षारेण दशरात्रं प्रलेपः ॥ रक्तजेषु क्षीरसर्पिःस्निग्धस्य सिरां वि-
स्त्रावयेत् ॥ वमनविरेचने च पित्तवत्कुर्यात् ॥ आलेपश्चास्य चंदन-
मधुकंकलकेन ॥ घृतवसासर्जरसनीलोत्पलशंखवेतसकदलीमूलमूर्वा-
मधुकंकलकेन वा ॥ प्रसुप्तौ वातकुष्ठोक्तः क्रमोऽने चाग्निना दहेत् ॥
उत्कोठे पित्तश्लेष्महरो विधिः सक्षारलवणं च तैलमभ्यंगः ॥ को-
ठे कुष्ठचिकित्सितं चेक्षेत ॥ इति क्षुद्ररोगप्रतिषेधो नाम सप्तत्रिंशो-
ऽध्यायः ॥ ३७ ॥

अथातो गुह्यरोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ॥ स्त्रीव्यवायनिवृत्तस्य
सहसा भजतोऽथवा ॥ दोषाध्युपितसंकीर्णमलिनाणुरजःपथां ॥
अन्ययोनिमनिच्छंतीभग्न्यां नवमूतिकां ॥ दूषितं स्पृशतस्तोयं र-
तैर्निष्वपिनैव वा ॥ विवर्द्धयिषया तीक्ष्णान्प्रलेपादीन्प्रयच्छतः ॥ मु-
ष्टिदंतनखोत्पीडाविषवच्छूकपातनैः ॥ वेगनिग्रहदीर्घातिस्वरस्पर्श-
विघट्टनैः ॥ दोषा दुष्टा गता गुह्यं त्रयोविंशतिमामयान् ॥ जनयं-
त्युपदंशादीनुपदंशोऽत्र पंचधा ॥ पृथग्दोषैः सरुधिरैः समस्तैश्चात्र
मारुतात् ॥ मेढ्रे शोफो रुजश्चित्राः स्तंभस्त्वक्परिपोटनं ॥ प-
कोदुंबरसंकाशः पित्तेन श्वयथुर्ज्वरः ॥ श्लेष्मणा कठिनः स्नि-

१ वाताद्यधिष्ठीतस्तथा संकीर्णः संकटो मलिनोऽणुः सूक्ष्मो रजोमार्गो यस्या
स्थाविधा स्त्रियं ॥ २ महिष्यादिको ॥ ३ भगिन्यादि ॥ ४ सविषजंत्वादिभिर्दूषि-
तं जलं स्पृशतः ॥ ५ रतानिष्वपि नैव जलं स्पृशतः ॥

ग्न्यः कंदूमान् शीतलो गुरुः ॥ शोणितेनासितस्फोटसंभवोऽस-
 स्तुतिर्ज्वरः ॥ सर्वजे सर्वलिंगत्वं श्वयथुर्मुष्कयोरपि ॥ तीव्रा रु-
 गाशु पचनं दारणं कृमिसंभवः ॥ याप्यो रक्तोद्भवस्तेषां मृ-
 त्यवे सन्निपातजः ॥ जायन्ते कुपितैर्दोषैर्गुह्यामृक्पिशिताश्रयैः ॥
 अंतर्बहिर्वा मेढ्रस्य कंदूला मांसकीलकाः ॥ पिच्छिलास्रस्त्रवा यो-
 नौ तद्वच्च छत्रसन्निभाः ॥ तेषां स्युपेक्षया प्रंति मेढ्रपुंस्त्वभगार्त्तवं
 ॥ गुदस्य बहिरंतर्वा पिटिकाः कफरक्तजाः ॥ सर्षपामानसंस्थाना
 घनाः सर्षपिकाः स्मृताः ॥ पिटिका बहवो दीर्घा दीर्यते मध्यतस्तु-
 याः ॥ सोऽवमंथः कफासृग्भ्यां वेदनारोमहर्षवान् ॥ कुंभिका र-
 क्तपित्तोत्था जांबवास्थिनिभा ऽशुभा ॥ अलर्जा मेहवद्विद्यादुत्तमां
 रक्तपित्तजां ॥ पिटिकां माषमुद्गाभां पिटिका पिटिकाचिता ॥
 कार्णिका पुष्करस्येव ज्ञेया पुष्करिका तु सा ॥ पाणिभ्यां भृशसं-
 न्येदे संव्यूढपिटिका भवेत् ॥ मृदितं मृदितं वस्त्रसंख्यं वातकोपतः
 ॥ विषमा कठिना भुग्ना वायुनाऽष्टीलिका स्मृता ॥ विमर्दनादिदु-
 ष्टेन वायुना चर्ममेढ्रजं ॥ निवर्त्तने सरुग्दाहं कचित्पाकं न गच्छति ॥
 पिंडितं ग्रथितं चर्म तत्प्रलंबमधो मणेः ॥ निवृत्तसंज्ञं सकफं कंदू-
 काठिन्यवत्तु तत् ॥ विरूढं स्फुटितं चर्म निर्दिष्टमवपाटिका ॥ वा-
 तेन दूषितं चर्म मणौ सक्तं रुणद्धि तत् ॥ स्रोतोमूत्रं ततोऽभ्येति
 मंदधारमवेदनं ॥ मणोर्विकासरोधश्च स निरुद्धमणिर्गदः ॥ लिंगं शूकै-
 र्वापूर्णं ग्रथिताख्यं कफोद्भवं ॥ शूकदूषितरक्तोत्था स्पर्शहानिस्तै-
 दाह्या ॥ छिद्रैरणुमुखैर्यत्तु मेहनं सर्वतश्चितं ॥ वातशोणितकोपेन
 तं विद्याच्छतपोनकं ॥ पित्तासृग्भ्यां त्वचः पाकस्त्वक्पाको ज्वर-
 दाहवान् ॥ मांस्पाकः सर्वजः सर्ववेदनो मांसशातनः ॥ सरागैर-

१ मेढ्रे जाता पुंस्त्वं प्रंति भगे जाता आर्त्तवंप्रति ॥ २ आशुजेति पाठोऽष्टांगद्वये
 ३ पाणिभ्यामतिशयेन संव्यूढे घृष्टे सति ॥ ४ स्पर्शहानिसंज्ञा ॥ ५ ईषलोहितैः

सितैः स्फोटैः पिटिकाभिश्च पीडितं ॥ मेहनं वेदना चोग्रा तं विद्या-
दसृगर्बुदं ॥ मांसार्बुदं प्रांगुदितं विद्रधिश्च त्रिदोषजः ॥ कृष्णानि
भूत्वा मांसानि विशीर्यते समन्ततः ॥ पक्वानि सन्निपातेन तान्विद्या-
तिलकालकान् ॥ मांसोत्थमर्बुदं पाकं विद्रधिं तिलकालकान् ॥ च-
तुरो वर्जयेदेषां शेषांश्छीघ्रमुपाचरेत् ॥ विंशतिर्व्यापदो योनेर्जायते
दुष्टभोजनात् ॥ विषमस्थानशयनभृशमैथुनसेवनैः ॥ दुष्टार्तवादपद्र-
व्यैर्बीजदोषेण देवतः ॥ योनौ कुद्धोऽनिलः कुर्याद्दुक्तोदायामसुप्तताः
॥ पिपीलिकासृष्टिमिव स्तंभं कर्कशतां स्वनं ॥ फेनिलारुणकृष्णा-
ल्पतनुरूक्षार्तवसृतिं ॥ स्तंसं वंक्षणपार्श्वदौ व्यथां गुल्मं क्रमेण च
॥ तांस्तांश्च स्वगदान् व्यापद्वातिकी नाम सा स्मृता ॥ सैवातिचर-
णा शोफसंयुक्ताऽतिव्यवायतः ॥ मैथुनादतिबालायाः पृष्ठजंघोरुव-
क्षणं ॥ रुजन्संदूषयेद्योनिं वायुः प्राक्चरणेति सा ॥ वेगोदावर्तना-
द्योनिं प्रपीडयति मारुतः ॥ सा फेनिलं रजः कृच्छ्रादुदावृत्तं विमुं-
चति ॥ इयं व्यापदुदावृत्ता जातग्री तु यदाऽनिलः ॥ जातं जातं सुतं
हन्ति रौक्ष्याद्दुष्टार्तवोद्भवं ॥ अत्याशिताया विषमं स्थितायाः सुरते
मारुत् ॥ अग्नेनोत्पीडितो योनेः स्थितः स्रोतसि वक्रयेत् ॥ सास्थिमांसं
मुखं तीव्ररुजमंतर्मुखीति सा ॥ वातलाहारसेविन्यां जनन्यां कुपि-
तोऽनिलः ॥ स्त्रियो योनिमणुद्वारां कुर्यात्सूचीमुखीति सा ॥ वेगरो-
धादृतौ वायुर्दुष्टो विण्मूत्रसंग्रहं ॥ करोति योनेः शोषं च शुष्का-
ख्या साऽतिवेदना ॥ पडहात्सप्तरात्राद्वा शुक्रं गर्भाशयांश्मारुत् ॥ व-
मेत्सरुक्नीरुजो वा यस्याः सा वामिनी मता ॥ योनौ वातोपतप्ता-
यां स्त्रीगर्भे बीजदोषतः ॥ नृद्वेषिण्यस्तनी च स्यात् पंडसंज्ञाऽनु-
पक्रमा ॥ दुष्टो विष्टभ्य योन्यास्यं गर्भकोष्ठं च मारुतः ॥ कुरुते वि-

वृतां स्वस्तां वातिकीमिव दुःखितां ॥ उत्सन्नमांसां तामाहुर्महायो-
निं महारुजां ॥ यथास्त्रैर्दृषणैर्दुष्टं पित्तं योनिं समाश्रितं ॥ करोति
दाहपाकोषापूतिगंधज्वरान्वितां ॥ भृशोष्णभूरिकुणपनीलपीतसिता-
र्त्तवां ॥ सा व्यापत्पैत्तिकी रक्तयोन्याख्याऽसृगतिस्त्रुतेः ॥ कफोऽभि-
ष्यंदिभिः क्रुद्धः कुर्याद्योनिमवेदनां ॥ शीतलां कंदुलां पांडुं पिच्छि-
लां तद्विधस्त्रुतिं ॥ सा व्यापच्छैष्मिकि वातपित्ताभ्यां क्षीयते रजः
॥ सदाहकार्श्यवैवर्ण्यं यस्यां सा लोहितक्षया ॥ पित्तलाया नृसंवा-
से क्षवथूद्वारधारणात् ॥ पित्तयुक्तेन मरुता योनिर्भवति दूषिता ॥
शूना स्पर्शासहा सार्तिर्नीलपीतास्रवाहिनी ॥ बस्तिकुक्षिगुरुत्वाति-
सारारोचककारिणी ॥ श्रोणिवंक्षणरुक्तोदज्वरकृत् सा परिप्लुता ॥
वातश्लेष्मामयव्यासा श्वेतपिच्छिलवाहिनी ॥ उपप्लुता स्मृता यो-
निर्विप्लुताख्या त्वधावनात् ॥ संजातजंतुः कंदूला कंड्वा चातिरति-
प्रिया ॥ अकालवाहनाद्वायुः श्लेष्मरक्तविमूर्च्छितः ॥ कर्णिकां ज-
नयेद्योनौ रजोमार्गनिरोधिनीं ॥ सा कर्णिनी त्रिभिर्दोषैर्योनिगर्भाश-
याश्रितैः ॥ यथास्त्रोपद्रवकरैर्व्यापत्सा सान्निपातिकी ॥ इति योनि-
गदा नारी यैः शुक्रं न प्रयच्छति ॥ ततो गर्भं न गृह्णाति रोगांश्चा-
प्नोति दारुणान् ॥ असृग्दराशोर्गुल्मादीर्नावाधांश्चानिलादिभिः ॥
इति गुह्यरोगविज्ञानीयो नामाष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

अथातो गुह्यरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ उपदंशेषूत्पन्नमात्रे-
षु पाकपरिहारार्थं मेढ्रमध्ये सिरां व्यधेत् ॥ जलौकसो वा योजये-
त् ॥ उभयतश्चास्य विधिवद्दोषानपहरेद्विशेषतो विरेचनेन ॥ तदयो-
ग्यस्य त्वत्युच्छ्रितानास्थापनेन ॥ यथायोगं च लेपसेकादीनविरतं वि-
दध्यात् ॥ एवं सद्य एव रुक्शोफरागसंरम्भा निवर्त्तते ॥ पक्वेषु तु शस्त्र-
मवचारयेत् ॥ सघृतक्षौद्रेण च तिलकल्केन वा लेपयेत् ॥ अपिच ॥ जंब्वा

अमुमनेनीपश्वेतकांजोजिकांकुरान् ॥ शलकीबदरीविल्वपलाशति-
 निशोद्भवाः ॥ त्वचः क्षीरिद्रुमाणां च त्रिफलां च पचेज्जले ॥ स काथः
 क्षालनं तेन पक्वं तैलं च रोपणं ॥ गोजीविडुंगमधुकसर्वगंधैश्च पे-
 षितैः ॥ तुत्थगैरिकलोध्रैलामनोऽव्हातरसांजनैः ॥ हरेणुपुष्पकासी-
 ससौराष्ट्रीलवणोत्तमैः ॥ लेपः क्षौद्रयुतैः सूक्ष्मैरुपदंशवणापहः ॥
 दार्वीत्वक्सेव्यताक्षर्योत्थलाक्षागोक्षुरविडूसैः ॥ सक्षौद्रतैलसर्पिर्भिर्ले-
 पः श्रेष्ठो व्रणे तथा ॥ लाक्षाद्राक्षाऽतसीक्षौद्रैः क्षौद्रशैलेयनाक्षर्यजैः
 ॥ कपाले त्रिफला दग्धा सघृता रोपणी परं ॥ सामान्यं साधनमि-
 दं वांतिकं तु प्रलेपयेत् ॥ अपक्वं कुष्ठयष्ट्यावहसुरदारुपुनर्नवैः ॥ क्षि-
 ग्धोष्णैर्लोध्रसरलरास्त्रापुंद्वावहसंयुतैः ॥ अथवा निचुलैरंडवीजगोधू-
 मचिकसैः ॥ गैरिकांजनमंजिष्ठामधुकोशीरपद्मकैः ॥ सचंदनोत्प-
 लैः शीतैर्घृताढ्यैः पित्तसंभवं ॥ पद्मोत्पलमृणालैर्वा ससर्जार्जुनवेतसैः ॥
 सेचयेच्च घृतक्षीरशर्करेक्षुमधूदकैः ॥ धवशालाश्वकर्णाजकर्णत्वग्भिः
 कफोत्थितं ॥ सुरापिष्टाभिरुष्णाभिः सतैलाभिः प्रलेपयेत् ॥ रजन्य-
 तिषिषामुस्तसरलामरदारुभिः ॥ सपर्णपाठापत्तुरैरथवा श्लेष्मसंभवं ॥
 न च याति यथा पाकं प्रयतेत तथा भृशं ॥ पक्कैः स्नायुसिरामांसैः
 प्रायो नश्यति हि ध्वजः ॥ उपदंशद्वये शिष्टे प्रत्याख्यायाचरेत्कियां
 ॥ अशीसि च यथायोगं शुद्धदेहस्य शस्त्रक्षारादिभिः साधयेत् ॥ उ-
 पदंशोक्ताश्चात्र रसक्रियालेपाः ॥ सर्षपिकां विलिख्य कषायैरवचू-
 र्णयेत् ॥ तैरेव तैलं व्रणरोपणं कुर्यात् ॥ अवमंथे जलौकसो योज-
 येत् ॥ पक्वभिन्नं धवतिंदुकशलकीपत्तंगसर्जकतेन तैलेनारोपयेत्
 ॥ तद्वत् कुंभीकामुपाचरेत् ॥ रोध्रतिंदुकत्रिफलाकृतस्तु लेपस्तैलं
 च रोपणं ॥ अलर्जीं सुतरक्तां कषायैरवचूर्णयेत् ॥ तेष्वेव च तैलं
 व्रणरोपणार्थं कुर्वीत ॥ उत्तमपिटिकां शस्त्रेण छित्वा कषायचूर्णप्रदे-
 हैर्मधुमद्भिस्पाचरेत् ॥ पुष्करिकासंव्यूढस्पर्शहानित्वक्पाकेषु पित्त-

विसर्पोक्तो विधिः ॥ मृदितं कोष्णेन बलातैलेन सेचयेत् ॥ मधुरद्र-
व्यकल्कैः सुखोष्णैर्घृतसिकैरुपनाहयेत् ॥ अधीलिकां जलौकोभि-
र्ग्राहयेत् ॥ तथाऽनुपशमे श्लेष्मग्रंथिमिव शस्त्रेणोद्धरेत् ॥ निवृत्तं
सर्पिषाऽभ्यज्य स्वेदयेत् ॥ स्विन्नमुपनाहयेत् त्रिरात्रं पंचरात्रं वा
साल्वणेन ततो भूयः स्वेदयित्वा घृतेनाभ्यज्य शनैः शनैश्चर्मसमा-
नयन्मणिमवपीडयेत् ॥ पीडयित्वा च पुनरुपनाहयेत् ॥ स्निग्धो-
ष्णं चान्नपानं ॥ अवपाटिकायामप्ययं विधिः ॥ निरुद्धमणेः सु-
वर्णादिकृतां दारुजां वा जतुसृतां नाडीमुभयतो द्वारां स्नेहाभ्यक्तां
स्रोतसि प्रणिधाय शूकरशिशुमारयोर्वसया मज्जा वा परिषेचयेत् ॥ च-
क्रतैलेन वा वातहरसिद्धेन वा त्रिवृतेन वा ॥ तृतीये तृतीयेऽहनि नाडीं
पीनतरां विदध्यात् ॥ एवमस्य स्रोतोद्वारं विवर्द्धयेत् स्निग्धं चाहारं
भोजयेत् ॥ एवमनुपशांतौ शस्त्रेण सेवनीं परिहृत्य दारयित्वा सद्यः
क्षतवदुपाचरेत् ॥ ग्रथितं नाडीस्वेदेन स्वेदयित्वा स्निग्धोष्णैरुपना-
हयेत् ॥ शतपोनकं लिखित्वा कषायचूर्णैः सक्षौद्रैर्लेपयेत् ॥ वि-
दार्यादिसिद्धेन तैलेन रोपयेत् ॥ रक्तार्बुदे रक्तविद्रधिबत्साधनं ॥ सर्वेषु
च यथास्वमंतःशुद्धिं कषायलेपघृततैलरसक्रियाचूर्णान् शोधनरोपणा-
न्विदध्यात् ॥ योनिव्यापदि तु वातिक्यां लवणतैलाक्तां योनिं
पिंडनाडीकुंभप्रभृतिभिः स्वेदयेत् ॥ ततः सुखोष्णांबुपरिषिक्तस-
र्वगात्रां जांगलरसैर्भोजयेत् ॥ बलाद्रोणद्वयनिर्यूहे पयस्याशालि-
पर्णीमागधिकाशतावरीकाकनासाश्रावणीशर्कराजीवनीयमहाकषाय-
गर्भं क्षीरचतुर्गुणं घृततैलाढकं साधयेत् ॥ तत्पानात् सर्वान् वा-
तपित्तविकारानपोहति गर्भजननं च ॥ शतावरीत्रिफलागुडूची-
काशमर्यमृद्वीकाकसेरुकपरूषकहरिद्राह्वयसहचरशुकनासापुनर्नवैः का-
र्षिकैर्घृतप्रस्थः सिद्धो वातजान् योनिरोगानपहरति गर्भजननश्च ॥

सैधववचोपकुंचिकापिप्पलीवृषकयवक्षाराजमोदाजाजीसितोपलाञ्चि-
त्रकचूर्णो मदिराकुलितः सर्पिषा संयावीकृत्य भक्षितो योनिपा-
श्वर्वस्तिवेदनाशोऽगुल्महृद्दोगहरः ॥ शूले वृषकरास्त्रागोक्षुरक-
शृतं पयः पिबेत् ॥ वृषकमातुलुंगमूलमदयंतिकासैधवपिप्पलीक-
ण्णजीरककल्कं वा मद्येन ॥ तेनैव चार्जकमूलं बिल्वयुतं पि-
प्पलीयुक्तं सौवर्चलोपकुंचिकापिप्पलीयुक्तं वा मद्येनावंतिसोमेन वा
॥ दंतीत्रिफलागुडूचीकाथः सुखोष्णो योनेः परिपेकः ॥ कुष्ठतगरदे-
वदारुवार्ताकिनीसैधवैः साधितं तैलं पिचुना धारयेत् ॥ रास्त्रामालती-
छिन्नरुहामधुकवलाव्याघ्रीदेवदारुचित्रकयूथिकामूलैः कार्ष्णिकैस्तैल-
प्रस्थो वाजिमूत्रे द्विगुणपयसा विपक्वः पिचुना प्रणीतोऽनिलार्तिह-
रः ॥ वस्तिकर्माभीक्षणं स्वेदं च प्रयोजयेत् ॥ विशेषतो वानह्रैः सु-
कुमारकबलातैलशिरीषतैलैः सशतपाकसहस्रपाकैश्चानुवासनमुत्तरव-
स्तिश्च ॥ एष क्रमो विशेषेण योनेर्वेदनाकार्कश्यस्तंभसंस्पर्शहानि-
घ्नः ॥ अतिचरणादिषु सर्वास्वनिलजास्त्रयमेव क्रमः ॥ धारयेच्चाति-
चरणायां यवगोधूमकिण्वकुष्ठशतपुष्पाश्यामाह्वाप्रियंगुबलाखुपर्णीक-
ल्करुतामुत्कारिकां ॥ प्राक्चरणाशुष्काविप्लुताकर्णिनीषु तैलमुत्त-
रवस्तिं दद्यात् ॥ धारयेच्च विप्लुतायां गोमत्स्यान्यतरपित्तेनैकविंशक-
त्वो भावितान् क्षौमनक्तकान्किण्वचूर्णमाक्षिकमेवं युक्तमस्याः स्त्रो-
तांसि विशुद्ध्यन्ति कंडुक्लेदशोफाश्च निवर्त्तते ॥ कर्णिन्यां कुष्ठार्कप-
ल्लवपिप्पलीसैधवैर्वस्तमूत्रपिष्टैर्वर्ति कृत्वा धारयेत् ॥ श्लेष्महरं च स-
र्वं कर्म ॥ उपावृत्तायामानूपमांसरसाः क्षीरं स्वेदो दशमूलत्रिवृताका-
थकल्कसिद्धश्च स्नेहः पानानुवासनोत्तरवस्तिषु ॥ योनिस्त्रंसे च महा-
योनिप्रभृतिष्वेव एव विधिः ॥ जातघ्नीरक्तयोनिरक्तक्षयासु कुटज-
काश्मर्यकाथसिद्धं सर्पिरुत्तरवस्तौ दद्यात् ॥ अथवा मृगाजाविवरा-

हरुधिराम्लदधिमधुघृतानीति ॥ भवति चात्र ॥ स्नेहस्वेदनवस्त्या-
 दि वातलाघ्वनिलापहं ॥ कारयेद्रक्तपित्तघ्नं शीतं पित्तक्रियासु च ॥
 श्लेष्मलासु च रूक्षोष्णं कर्म कुर्याद्यथायथं ॥ सन्निपाते विमिश्रं
 तु संसृष्टासु तु कारयेत् ॥ स्निग्धस्विन्नां तथा योनिं दुस्थितां स्था-
 पयेत्समां ॥ पाणिनोन्नमयेज्जिह्वां संवृतां व्यधयेत् पुनः ॥ प्रवेश-
 येन्निःसृतां तु विवृतां परिवर्त्तयेत् ॥ स्थानापवृत्ता योनिर्हि शल्य-
 भूता स्त्रियो मता ॥ सर्वा व्यापन्नयोनिं च कर्मभिर्वमनादिभिः ॥ मृ-
 दुभिः पंचभिर्नारीं स्निग्धस्विन्नामुपाचरेत् ॥ सर्वतः सुविशुद्धा-
 याः शेषं कर्म विधीयते ॥ वस्त्यभ्यंगपरीषेकप्रलेपपिचुधारणं ॥
 हिंसाकल्कं समीरात्तौ कोष्ठमभ्यज्य धारयेत् ॥ पंचवल्कस्य पित्ता-
 र्त्त्या श्यामादीनां कफानुरा ॥ वामिन्याप्लुतयोश्चैव स्वेदयित्वा प्रयोज-
 येत् ॥ तर्पणं स्नेहपिचुभिर्भोजनं चानिलापहं ॥ शल्यकीर्जिङ्गणीजंबू-
 धवत्वक्पंचवल्कलैः ॥ कपायैः साधितास्त्रेहात् पर्युपप्लुतयोः पिचुं ॥
 कुलीरसूकरवसासर्पिर्भिर्मधुरैः शृतैः ॥ पूरयित्वा महायोनिं बध्नीया-
 त्सौमनक्तकैः ॥ प्रशस्तां सर्पिषाऽभ्यज्य क्षीरस्विन्नां प्रवेशयेत् ॥ ब-
 ध्नीयाद्देसवारस्य पिंडं मूत्रेण कल्कितं ॥ यच्च वातविकाराणां कर्मोक्तं
 तच्च कारयेत् ॥ सर्वव्यापत्सु मतिमान्महायोन्यां विशेषतः ॥ न हि
 वातादृते योनिर्वनितानां प्रदुष्यति ॥ अतो जित्वा तमन्यस्य कुर्यादो-
 षस्य भेषजं ॥ पित्तलानां तु योनीनां सेकाभ्यंगपिचुक्रियाः ॥ शी-
 ताः पित्तजितः कार्याः स्नेहनार्थं घृतानि च ॥ शतावरीमूलतुलाचतु-
 ष्कात्क्षुण्णपीडितात् ॥ रसेन क्षीरतुल्येन पाचयेत् घृताढकं ॥ जीव-
 नीयैः शतावर्या मृद्दीकाभिः परूषकैः ॥ पिष्टैः प्रियालैश्चाक्षांशैर्मधु-
 काद्धपलान्वितैः ॥ सिद्धशीते तु मधुनः पिप्पल्याश्च पलाष्टकं ॥ श-
 र्कराया दशपलं क्षिपेल्लिह्यात् पिचुं ततः ॥ योन्यसृक्शुक्रदोषघ्नं दृ-
 ष्यं पुंसवनं परं ॥ क्षतक्षयमसृक्पित्तं कासं श्वासं हलीमकं ॥ काम-

लां वातरुधिरं विसर्पं हृच्छिरोग्रहं ॥ अपस्मारार्दितायाममदोन्मादां-
 श्च नाशयेत् ॥ एवमेव घृतं क्षीरं जीवनीयोपसाधितं ॥ गर्भदं पित्त-
 जानां च रोगाणां परमं हितं ॥ रक्तयोन्यामसृग्वर्णैरनुब्रंधमवेक्ष्य च
 ॥ यथादोषोदयं युज्याद्रक्तस्थापनमौषधं ॥ तिलचूर्णं दधिघृतं फा-
 णितं शौकरी वसा ॥ क्षौद्रयुक्तं जयेत्पीतं वातोत्तरमसृग्दरं ॥ वराह-
 स्य रसो मेध्यः सकौलत्थश्च तद्गुणः ॥ पत्रकल्को घृते भृष्टो राजादन-
 कपित्थयोः ॥ शर्कराक्षौद्रयष्ट्याह्नागरेश्च युतं दधि ॥ पयस्योत्पल-
 शालूकविसकालीयवारिजं ॥ सपयःशर्कराक्षौद्रं रक्तपित्तोत्तरे पिबेत्
 ॥ तंदुलीयकमूलं वा सक्षौद्रं तंदुलांभसा ॥ सनाक्ष्यशैलां लाक्षां वा
 छागेन पयसा पिबेत् ॥ वासाघृतं तिक्तघृतं रक्तपित्ते हितं च यत् ॥
 मधुकं त्रिफलां रोध्रं मुस्तं सौराष्ट्रिकां मधु ॥ मद्यैर्निबगुडूच्यौ च क-
 फजेऽसृग्दरे पिबेत् ॥ पाठां जंब्वाभ्रयोरस्थि शिलोद्भेदं रसांजनं ॥
 अंबष्टां शाल्मलीपिच्छां समंगां वत्सकत्वचं ॥ बाल्हीकविल्वातिवि-
 पारोध्रतोयदगैरिकं ॥ शुंठीमधुकमाचीकारक्तचंदनकट्फलं ॥ कटुंग-
 वत्सकानंताधातकीमधुकार्जुनं ॥ पुण्ये गृहीत्वा संचूर्ण्य सक्षौद्रं
 तंदुलांभसा ॥ पिवेदर्शःस्वतीसारे रक्तं या चोपवेश्यते ॥ दोषा जं-
 तुकृता ये च बालानां तांश्च नाशयेत् ॥ योनिदोषं रजोदोषं
 श्यावश्वेतारुणासितं ॥ चूर्णं पुण्यानुगं नाम हितमात्रेयपूजितं ॥
 सर्वेषु गर्भस्त्रावोक्तं प्रदरेषु प्रशस्यते ॥ रक्तक्षयायां क्षीरं च जी-
 वनीयशृतं पिबेत् ॥ योन्यां श्लेष्मप्रदुष्टायां वर्त्तिः संशोधने हिता ॥
 वाराहं बहुशः पित्ते भावितैर्नक्तकैः कृता ॥ भावितं पयसाऽर्कस्य
 माषचूर्णं ससैधवं ॥ वर्त्तिः कृता क्षणं धार्या सेक्तव्याऽनुसुखानुना ॥
 पिप्पलीमाषमरिचशताह्वाकुष्ठसैधवैः ॥ प्रदेशिन्यंगुलीतुल्या वर्त्तिर्यो-
 निविशोधिनी ॥ उदुंबरशलादूनां द्रोणं द्रोणेऽभसः क्षिपेत् ॥ सपंच-

१ पयःसर्पिरिति पाठः ॥ पयःसर्पिः क्षीरोत्थं घृतं ॥ २ गजादनकपित्थयोरिति पाठः

बल्कतिलकमालतीनिबपल्लवैः ॥ निशास्थिते जले तस्मिंस्तैलप्रस्थं
विपाचयेत् ॥ पलाशशाल्मलीलाक्षाधवनिर्यासबल्कलैः ॥ पिष्टैर्युक्तं
च तस्त्रेहपिचुं योनौ निधापयेत् ॥ सशर्करैः कषायैश्च शीतैः कुर्वीत
सेचनं ॥ पिच्छिला विवृता योनिश्चिरदुष्टा तु दारुणा ॥ सप्ताहा-
च्छुष्यति क्षिप्रमपत्यं च समश्रुते ॥ उद्वरस्य दुग्धेन षट्कृत्वो भा-
वितांस्तिलान् ॥ तैलं काथेन तस्यैव सिद्धं धार्यं च पूर्ववत् ॥ धा-
तुक्यामलकीपत्रस्रोतोजमधुकोत्पलैः ॥ जम्बाम्रसारकासीसरोध-
कटफलतिंदुकैः ॥ सौराष्ट्रिकादाडिमत्वगुद्वरशलाटुभिः ॥ अक्ष-
मात्रैरजामूत्रे क्षीरे च द्विगुणे पचेत् ॥ तैलप्रस्थं तदभ्यंगपिचुबस्ति-
पु योजयेत् ॥ शूनोत्तानोन्नता मुप्ता पिच्छिला स्त्राविणी तथा ॥
विष्टुतोपकुता योनिः सिद्ध्येत्सस्फोटशूलिनी ॥ अर्कनिबाम्रकोशाग्र-
बिल्वपूगधवोद्भवैः ॥ करंजजिंगिणीजंबूकरंजारुनशिग्रुजैः ॥ प-
लाशमधुकोत्थैश्च कषायैर्धावनं परं ॥ मुक्तसीधुमधून्मिश्रैर्योन्याः
स्त्रावनिवारणं ॥ कुर्यात् सतक्रगोधूमयुक्तैर्वा त्रिफलारसैः ॥ यवा-
न्मभयारिष्टसीधुतैलं च शीलयेत् ॥ पिप्पल्ययोरजःपथ्याप्रयोगांश्च
समाक्षिकान् ॥ रोहीतकजटाकल्कं पांडुरेऽसृग्दरे पिबेत् ॥ धात्रीमज्ञोऽ
थवा कल्कं सितामाक्षिकसंयुतं ॥ मधुनाऽऽमलकीचूर्णं रसं वा प्रा-
शयेत् सिते ॥ सरोधकल्केन वटत्वक्कषायेण सेचयेत् ॥ आस्त्रावे क्षौ-
मपट्टान्वा भावितांस्तेन धारयेत् ॥ प्लक्षत्वक्चूर्णपिंडं वा धारयेन्मधु-
नोक्षितं ॥ योन्या स्नेहाक्तया रोध्रप्रियंगुमधुकस्य च ॥ धार्या म-
धुघृता वर्तिः कषायाणां च भूरिशः ॥ स्त्रावच्छेदार्थमभ्यक्तां धूपये-
द्वा घृतपुतैः ॥ सरलागुग्गुलुयवैः सतैलैः कटुमत्स्यकैः ॥ कासीसं त्रि-
फला कांक्षी साम्रजं बस्थिधातकी ॥ पैच्छिल्ये क्षौद्रसंयुक्तभूर्णो-
वैशद्यकारकः ॥ पलाशधातुकीजंबुसमंगामोचसर्जजः ॥ दुर्गंधे पिच्छि-

लोत्क्लेदे स्तंभनश्रूर्ण इष्यते आरग्वधादिवर्गस्य कषायः परि-
 पेचनं ॥ स्तब्धानां कर्कशानां च कार्यं मार्दवकारकं ॥ धारणं
 वेसवारस्य कृशरापायसस्य च ॥ दुर्गंधानां कषायः स्यात्तैलं वा
 कल्क एव वा ॥ चूर्णो वा सर्वगंधानां पूतिगंधापकर्षणः ॥ श्ले-
 ष्मजानां कटुप्रायाः समूत्रा वस्तयो हिताः ॥ पित्ते समधुक-
 क्षीरा वाते तैलाम्लसंयुताः ॥ सन्निपातसमुत्थायाः कर्म साधारणं हि-
 तं ॥ एवं योनिषु शुद्धासु गर्भं विंदन्ति योषितः ॥ अदुष्टे प्राकृते-
 बीजे जीवोपक्रमणे सति ॥ पंचकर्मविशुद्धस्य पुरुषस्यापि चेद्वियं
 ॥ परीक्ष्य वर्णैर्दीपाणां दुष्टं तद्गैरुपाचरेत् ॥ मंजिष्ठाकुष्ठतगरत्रिफ-
 लाशर्करावचाः ॥ द्वे निशे मधुकं मेदा दीप्यकः कटुरोहिणी ॥ प-
 यस्या हिङ्गुकाकोली वाजिगंधा शतावरी ॥ पिष्ट्वाऽक्षांशैर्घृतप्रस्थं प
 चेत्क्षीरचतुर्गुणं ॥ योनिशुक्रप्रदोषेषु तत्सर्वेषु प्रशस्यते ॥ आयुष्यं
 पौष्टिकं मेध्यं धन्यं पुंसवनं परं ॥ फलसर्पिरितिख्यातं पुंषे पीतं
 फलाय तत् ॥ अत्रियमाणप्रजानां च गर्भिणीनां च पूजितं ॥ एतत्परं च
 बालानां ग्रहघ्नं देहवर्द्धनं ॥ इति गुह्यरोगप्रतिषेधो नामैकोनचत्वारिं-
 शोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

इति शल्यतंत्रं नाम पंचममंगं समाप्तं ॥ ५ ॥

अथातो विषप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ पुरा खल्वमृतार्थं सुरा-
 सुरैः सलिलनिधेर्विमथ्यमानात्क्रोधइव रूपवान्सत्त्वं समुद्भूव कृष्णं ह-
 रितनयनमूर्ध्वप्रदीप्तकेशं दंष्ट्राकरालं भैरवारावरूपं ॥ तद्दर्शनादेव य-
 तो देवदानवा विषण्णास्तस्माद्विषसंज्ञामवाप ॥ तत्र सहसैव सर्वभूता-
 नि निर्दग्धुकामउपयोगविशेषैर्विषममृततां नयमानो ब्रह्माऽनुनीयौ-

१ पुंषे आर्तवकाले पीतं फलाय भवति

पधिषु न्यस्तवान् ॥ ततश्च स्थावरासु मूर्तिष्वधिवसनात् स्थावरमित्युच्यते ॥ जंगमं पुनः पृथिव्याभारावतारार्थमुखादिरूपेण विष्णु-
निर्ममे ॥ तयोः स्थावरं मूलपत्रपुष्पफलत्वक्सारनिर्यासक्षीरधातुकं-
दभेदादशाधिष्ठानं ॥ तत्र मूलविषाणि क्लीतनकाश्वमारकगुंजासुगं-
धकगर्गककरघाटकादीनि ॥ पत्रविषं कालपत्रकालंबरवरदकरंभा-
कादीनां ॥ पुष्पविषं वल्लीजरेणुककरंभमहाकरंभादीनां ॥ फलं कु-
मुद्वतीरेणुकाकरंभमहाकरंभनंदनकतुवरकादीनां ॥ त्वक्सारनिर्या-
साः करककरघाटककरंभमहाकरंभनाराचकादीनां ॥ क्षीरं कुमुद्वती-
दंतीश्लुघ्यकजालिनीव्यालादीनां ॥ धातवो हरितालफेनाश्मभस्पर-
क्तप्रभृतयः ॥ कंदजानि तु हालाहलकालकूटवत्सनाभशृंगीसर्पप-
वालककर्मकवैराटकमुस्तकसाक्तुकक्रौंचकबलाहलकमहाविषपुंडरी-
कगालवमूलकमर्कटककटकरवीरकेंद्रायुधसांकोचकलांगलकतैलप-
यकुशमुस्तकेंद्रमुष्ककरोहिषाजनाभकादीनि ॥ तत्र मूलविषैरुपयुक्तै-
रुद्देष्टनप्रलापमोहाः प्रजायन्ते ॥ पत्रविषैर्जृम्भोद्देष्टनश्वासाः ॥ पुष्पविषै-
श्छर्द्याध्मानमोहाः ॥ फलविषैर्दाहमुष्कशोफौ ॥ निर्यासविषैः प्रसे-
कास्यदौर्गन्ध्यपारुष्यशिरोवेदनाः ॥ क्षीरविषैर्जिह्वागौरवं शक्नुद्देदश्च ॥
धातुविषैस्तालुदाहमूर्च्छाहृदयपीडाः ॥ सर्वमेव च स्थावरं ज्वरहिष्मातं
द्रादंतर्हर्षहनुस्तंभगलग्रहफेनवमनाऽरुचिश्वासमूर्च्छाः करोति विशेषे-
ण कंदजं ॥ तत्पथतितीक्ष्णत्वादाशुकारितरं ॥ इतरं तु प्रायः कालांतर
प्राहरणं ॥ सर्वमपि चैतन्मूलमित्युच्यते मूलाश्रयत्वात्पत्रादीनां ॥ जं-
गमस्य त्वाश्रयाः षोडश ॥ दृष्टिनिःश्वासस्पर्शदंष्ट्रामुखनखास्थिर्मूत्र
पुरीषशुक्रार्तबलालाशूकपित्तशोणितशवानि ॥ तानि पुनः सर्पकी-
टकणभाद्याश्रितानि ॥ तत्कृतानां यथास्वमामयानां साधनं चोत्तरत्र
वक्ष्यते ॥ सर्वं च प्रायशो जंगमं निद्रातंद्राक्लमदाहरोमहर्षशोफपाकाति-
सारान्करोति ॥ द्विविधमपि चैतद्विषं तीक्ष्णोष्णरूक्षविशदसूक्ष्मव्यवा-

व्याशुकारिविकाशिलघ्वव्यक्तरसैर्दशभिर्गुणैर्युक्तमपाकि च ॥ तत्र तै-
 क्ष्ण्योष्ण्यात् पित्तं रक्तं च प्रकोपयति रौक्ष्याद्वायुं वैशद्यादसक्तवेगं
 प्रसरति सौक्ष्म्याद्वायित्वाच्च दोषधानुमलादीन्समंताच्छरीरावयवा-
 ननु प्रविशत्याशुकारित्वादाशु व्यापादयति विकाशित्वान्मर्मच्छेदेन
 मर्ति व्यामोहेयति लाघवाद्दुर्निर्हरमव्यक्तरसत्वाच्छ्लेष्मप्रकोपमन्नरसां
 श्च सर्वाननुवर्त्तते ॥ अत एव च प्रयत्नेनान्नानि विषतो रक्षेदित्युक्तं ॥
 अपाकित्वाज्जरां नो याति तेनाभ्यवहृतमवश्यं मारयति मंत्रौषध-
 बलेन चोपशमितमपि प्रत्ययमासाद्य प्रकुप्यतीति ॥ भवति चा-
 त्र ॥ स्थावरं जंगमं चेति विषं प्रोक्तमकृत्रिमं ॥ कृत्रिमं गरसंज्ञं तु
 क्रियते विविधौषधैः ॥ हन्ति योगवशेनाशु चिराच्चिरतराच्च तत् ॥
 शोफपांडूदरोन्माददुर्नामादीन् करोति वा ॥ अपि चैतद्विषं सर्वं ती-
 क्ष्णाद्यैरन्वितं गुणैः ॥ वातपित्तोत्तरं नृणां सद्यो हरति जीवितं ॥
 विषं हि देहं संप्राप्य प्राग्दूषयति शोणितं ॥ कफपित्तानिलांश्चा-
 नु समं दोषान् सहाशयान् ॥ ततो हृदयमास्थाय देहोच्छेदाय क-
 ल्यते ॥ शरीरं दूषिते रक्ते सर्वं चिमिचिमायते ॥ कोठः समंडलः स्वे-
 दो रोमहर्षश्च जायते ॥ क्षुद्रकीटा इवांगे मे विसर्प्यतीति मन्यते ॥
 विनामयति गात्राणि जृम्भते शिशिरप्रियः ॥ व्यापिनस्तस्य दुष्टस्य
 रक्तस्य विषतेजसः ॥ वातादयो वशं यांति बलिनोऽप्यबला इव ॥
 विषं यद्दोषभूयिष्ठं तं दोषं प्राक् प्रपद्यते ॥ आश्रये यस्य यस्यैव त-
 तस्तदवतिष्ठते ॥ तज्जान् विकाशान्कुरुते गान्सर्पेषूपदेक्ष्यते ॥ वा-
 ताशयस्थं कुरुते तथा श्लेष्मामयानपि ॥ पित्तश्लेष्माशयगतं तद्व-
 त्पित्तकफोद्भवान् ॥ तत्रापि चोत्तमांगस्थे सकोठं शूयते शिरः ॥
 विशेषादक्षिकूटौष्ठनासास्यं हृष्टदंतता ॥ तालुशोषो रुजा मूर्ध्नि व-
 क्रे चिमिचिमायनं ॥ अर्थेषु चक्षुरादीनामप्रवृत्तिर्हनुग्रहः ॥ इत्य-
 न्यत्रापि च विषं स्थितमंगेऽभिलक्षयेत् ॥ व्याप्यैवं सकलं देहमुपरु-

ध्य च बाहिनीं ॥ विषं विषमिव क्षिप्रं प्राणानस्य निरस्यति ॥ पीतं
मृतस्य हृदयं जग्धदिग्धाभिविद्धयोः ॥ दंशे तिष्ठति भूयिष्ठं सर्वतः
पिंडितं विषं ॥ नाद्यादतो विशेषेण तेषां मांसं तदाश्रयं ॥ यथा-
स्वं भक्षिते पीडा यथास्वं च क्रियाक्रमः ॥ सप्त वेगान्विषस्याद्गुरष्टा-
विति पुनर्वसुः ॥ दुष्यति प्रथमे वेगे रसश्छर्दिप्रसेककृत् ॥ द्विती-
येऽस्त्रं चिमचिमाजृंभावेपथुकारि तत् ॥ तृतीये पिशितं कंदूकोठमंड-
लशोफदं॥दोषाश्चतुर्थे तेषु स्युर्यथायथमुपद्रवाः॥पंचमे दर्शने आंतिः
षष्ठे हिध्मासमुद्भवः॥सप्तमे स्कंधभग्नस्य जायते मृत्युरष्टमे ॥ दुष्यति
प्रथमे रक्तं द्वितीये श्वयथूदयः ॥ तृतीयेऽंगे चिमिचिमा चतुर्थे ज्वरंमू-
र्च्छना॥ पंचमे पांडुजिह्वाऽऽस्यशोफः षष्ठे हृदि व्यथा ॥ सप्तमे मरणं
वेग इति नमजितो मतं॥मूर्च्छा हृदि परं पीडा शिरोरुगपतंत्रकः॥हि-
ध्मा च दारुणो मर्मच्छेदो जीवितसंक्षयः॥सप्तेति वेगा मूर्च्छाद्या विदे
हपतिना स्मृताः॥रक्तमांसवसास्त्रायु तथाऽस्थ्याद्यास्त्रयःक्रमात्॥आ-
श्रयाः सप्त सप्तानामित्यालंबायनोऽब्रवीत् ॥ वेगान्धन्वंतरिस्तद्वत्सर्प-
दष्टस्य मन्यते ॥ स्थानवर्जं समस्थाने दोषानिच्छति कोष्ठगान् ॥
धान्वंतरेषु याः सप्त कलाः पूर्वं प्रकीर्तिताः ॥ अतीत्य तासामेकैकां
वेगं प्रकुरुते विषं ॥ तत्कालकल्पं कालेन कलामभ्येति यावता ॥ ऊ-
ह्यमानं समीरेण तावद्देगांतरं स्मृतं ॥ मुनिना येन यत्रोक्तं तत्सर्वमि-
ति दर्शितं ॥ जीर्णं विषघ्नौषधिभिर्हतं वा दावाग्निवाताक्षपशोषितं
वा ॥ स्वभावतो वा न गुणैः सुयुक्तं दूषीविषाख्यं विषमभ्युपैति ॥
वीर्याल्पभावादविभाव्यमेतत्कफाहतं वर्षगणानुबन्धि ॥ तेनादितो भि-
न्नपुरीषवर्णो दुष्टास्त्ररोगी तृडरोचकार्तः ॥ मूर्च्छन्वमन् गद्गदवाक्प्रमु-
ह्यन् भवेच्च दूष्योदरलिंगजुष्टः ॥ आमाशयस्थे कफवातरोगी पित्ता-
शयस्थेऽनिलपित्तरोगी ॥ भवेन्नरो ध्वस्तशिरोरुहांगो विलूनपक्षः

१ बाहिनीरितिपाठः २ स्वभावतो वा गुणविग्रहीनमिति सौश्रुते पाठः

स यथा विहंगः ॥ स्थितं रसादिष्वथवा यथोक्तान्करोति धातुप्रभवा-
 न्विकारान् ॥ प्राग्वाताजीर्णशीताभ्रदिवास्वभाहिताशनैः ॥ दुष्टं दूष-
 यते धातूनतो दूषीविपं स्मृतं ॥ स्थावरस्योपयुक्तस्य वेगे पूर्वं प्रजा-
 यते ॥ जिह्वायाः श्यावता स्तंभो मूर्च्छा त्रासः क्रमो वमिः ॥ द्विती-
 ये वेपथुः स्वेदो दाहः कंठे च वेदना ॥ विपं चामाशयं प्राप्तं कुरुते ह-
 दि वेदनां ॥ तालुशोपस्तृतीये तु शूलं चामाशये भृशं ॥ दुर्बले ह-
 रिते शूने जायेते चास्य लोचने ॥ पक्वाशयगते तोदहिष्माकासांत्रकू-
 जनं ॥ चतुर्थे जायते वेगे शिरसश्चातिगौरवं ॥ कफप्रसेको वैवर्ण्यं प-
 र्वभेदश्च पंचमे ॥ सर्वदोषप्रकोपश्च पक्वाधाने च वेदना ॥ षष्ठे संज्ञा-
 प्रणाशश्च स भृशं चातिसार्यते ॥ स्कंधपृष्ठकटीभंगो भवेन्मृत्युश्च स-
 समे ॥ प्रथमे विपवेगे तु वातं शीतांबु सेचितं ॥ सर्पिर्मधुभ्यां संयु-
 क्तमगदं पाययेद्भुतं ॥ द्वितीये पूर्ववद्वातं विरिक्तं चानु पाययेत् ॥ तृ-
 तीयेऽगदपानं च हितं नस्यं ततोऽजनं ॥ चतुर्थे स्नेहसंयुक्तमगदं प्र-
 तियोजयेत् ॥ पंचमे मधुककाथमाक्षिकाभ्यां युतं हितं ॥ षष्ठेऽती-
 सारवत्सिद्धिरवपीडस्तु ससमे ॥ मूर्ध्नि काकपदं कृत्वा सासृग्वा पिशि-
 तं क्षिपेत् ॥ कोशातक्यग्निकः पाठा सूर्यवलयमृताभयाः ॥ शेलुः शि-
 रीषः किण्वी हरिद्रे क्षौद्रसाव्हया ॥ पुनर्नवे त्रिकटुकं बृहत्यौ सारि-
 वे बले ॥ एषां यवागूं निर्यूहे शीतां सघृतमाक्षिकां ॥ युंज्याद्देगांतरे
 सर्वविषघ्नीं कृतकर्मणः ॥ तद्वन्मधूकमधुकपद्मकेसरचंदनैः ॥ अगदा-
 न्वक्षयते चातः सिद्धान् पूर्वर्षिनिर्मितान् ॥ सर्वेषु, सर्वावस्थेषु ये विषे-
 षु परं हिताः ॥ चंदनं कुंकुमं कुष्ठं कांक्षी लाक्षा प्रियंगवः ॥ मुस्तस्थौ-
 णेयशैलेयरोचनामदनप्लवं ॥ श्रीविष्टकविडंगैलाविशालाऽलमनःशिलाः ॥
 सुरसप्रसवस्पृकारजनीद्वयवालकं ॥ हिंगु सिद्धार्थकाः पद्मचारिणी
 पद्मकेसरं ॥ जात्याः पुष्पं प्रवालत्वक् पुष्पमर्कशिरीषयोः ॥ हिरोध-

बृहतीकौंतीमधुकं गंधनाकुली ॥ मुद्गपर्णी कणा श्यामा ध्यामकं न-
लदं नतं ॥ सिंधुवारितशामाकं देवदारु मयूरकं ॥ पुण्ये समाहृतैः पि-
ष्टैर्योज्यस्तैरगदोत्तमः ॥ संजीवनः प्रागमृताद्दिहितोऽयं स्वयंभुवा ॥
पाननस्यांजनघ्राणधूमालेपनधारणैः ॥ जीवानां विषसुप्तानां राजद्वारे
जयावहः ॥ धन्यो धान्यधनायुःश्रीक्षेमपुष्टिसुखप्रदः ॥ गृहे स्थितो वि-
षालक्ष्मीमंत्रज्वरग्रहान् ॥ कृत्याकार्मणकष्टादिव्यालजंतुसरीसृपान् ॥
स्वमोषघातदुःस्वभतोयाम्निनृपतस्करान् ॥ निहंत्यकालमरणं मरका
शनिविग्रहान् ॥ चंदनं वालकं मुस्तां ध्यामकं कटुका नतं ॥ दा-
डिमं कुंकुमं शुंठी कपित्थं वत्सकात्त्वचं ॥ करंजबीजं मरिचं दलमौ-
त्पलकामलं ॥ नलमूलमपामार्गकरवीरकमंजनं ॥ द्राक्षामालत्यहि-
च्छत्रनागपुष्पाम्लवेतसं ॥ विशाला रोचना श्यामा शंखपुष्पी प्रियं-
गुकः ॥ अजाजीसारिवाकुष्ठमजमोदकुरंदकं ॥ वयस्थासिंधुवारैला
कायस्था चारटी वचा ॥ कर्कटी पूतना केशी श्वेता च गिरिकर्णि-
का ॥ गोलोमी सिंहलोमी च वर्षाभू गजपिप्पली ॥ अगदो याप-
नाख्योऽयं पूर्वेण सदृशो गुणैः ॥ अंजनं तगरं कुष्ठं हरितालं मनःशि-
ला ॥ फलिनी त्रिकटु स्पृक्का नागपुष्पं सकेसरं ॥ हरेणुमधुकं मां-
सी रोचना कोमलाक्षिका ॥ श्रीवेष्टकं सर्जरसः शताब्दा कुंकुमं ब-
ला ॥ तमालपत्रतालीसभूर्जोशीरनिशाद्वयं ॥ कन्योपवासिनी स्नात्वा
शुक्लवासा मधुद्रुतैः ॥ द्विजानभ्यर्च्य तैः पुण्ये कल्पयेदगदोत्तमं ॥
वैद्यश्चात्र सदा मंत्रं प्रयतात्मा पठेदिमं ॥ नमः पुरुषसिंहाय नमो
नारायणाय च ॥ यथाऽसौ नाभिजानाति रणे कृष्णः पराजयं ॥ ए-
तेन सत्यवाक्येन अगदो मे प्रसिद्ध्यतु ॥ नमो वैदूर्यमाने हरै हर र-
क्ष मां सर्वविषेभ्यः गौरी गांधारी चांडाली मातंगी स्वाहा ॥ पिष्टे

१ वत्सकात्फलमिति पाठः २ काकमालिकेत्यष्टांगद्वये पाठः ३ हरहरेत्यत्र हुलु
हुल्वित्यष्टांगद्वये पाठः

च द्वितीयो मंत्रः ॥ ॐ हरिमयि स्वाहा ॥ अशेषविषवेतालग्रहकर्म-
 णपाप्मसु ॥ मरकव्याधिदुर्भिक्षयुद्धाशनिभयेषु च ॥ पाननस्यांज-
 नालेपमणिबंधादियोजितः ॥ एष चंद्रोदयो नाम शांतिः स्वस्त्ययनं
 परं ॥ वासवो वृत्रमवधीत् समालिप्तोऽमुना किल ॥ श्रीवेष्टकं हरि-
 द्रे द्वे कोविदारं मनःशिलां ॥ पिप्पलीं पाटलां श्वेतां श्वेतां च गिरि-
 कर्णिकां ॥ मंजिष्ठां बृहतीं शक्रयष्टीमधुककेसरं ॥ फलिनीं किणि-
 ह्रीं चेति गवां पित्तेन पेपयेत् ॥ सूर्योदयो हंति विषं तमः सूर्योदयो
 यथा ॥ निंबकाष्ठं गृहाद्धूमं फाणितं बृहतीद्वयं ॥ गोपित्तयुक्तमग-
 दः परमं मृतजीवनः ॥ गोपित्तकुष्ठसुरसमधुकद्विनिशं तथा ॥ वि-
 शालरजनीकुष्ठश्वपित्तव्योषतुंबरु ॥ वचाशिरीषपंचांगो मृतसंजीवनो
 ऽगदः ॥ पंचांगानि शिरीषस्य श्वपित्तं च परोऽगदः ॥ प्रियंगु तगरं
 लाक्षा मंजिष्ठा मधुकं मधु ॥ हरिद्रा चेत्ययं श्रेष्ठः कौटिल्यदयितो
 ऽगदः ॥ विसंज्ञानां विषैर्घोरैः प्रहारैर्नष्टचेतसां ॥ उद्वंधानां जलौघे-
 न मृतानां चेतनावहः ॥ शिरीषफलकाकांडसुरसाग्रपुनर्नवैः ॥ कक्षावा-
 यसिसंयुक्तैरगदः पूर्ववद्गुणैः ॥ कटुकालाबुमूलानि गवां पित्तेन कल्क-
 येत् ॥ ब्राह्मो धार्योऽयमगदः सर्वकर्मसु पूजितः ॥ आगारधूमस्त्रिदृ-
 ता गोपित्तं त्र्यूपणं वचा ॥ प्राजापत्योऽयमगदः सर्वरक्षोविषापहः ॥
 श्वेतपुष्करतुल्यांशं जीवंत्याः कुसुमं घृतं ॥ रुक्मगर्भो मणिर्धार्यश्चा-
 णक्येष्टो विषापहः ॥ मांसीत्वक्पत्रसुरसमनोव्हाशीतकुंकुमं ॥ निशा
 व्याघ्रनखं शुंठी दशांगोऽयं विषापहः ॥ उत्पातगह्वपिटिकादि-
 ग्धविद्धविषापहः ॥ उदुंबरत्वग्जं ब्वस्थिमधुकोत्पलगैरिकैः ॥ चं-
 दनोशीरनलदनागकेसरपद्मकैः ॥ विशेषाद्विषविस्फोटवीसर्पज्वरदा-
 हहा ॥ शिरीषोदुंबरप्लक्षन्यग्रोधाश्वत्थबल्कलैः ॥ सघृतो दाह-
 तृष्णास्त्रविषवीसर्पपित्तहा ॥ गजापिप्पलिकासीसक्षारयष्टीमधूरकं
 ॥ रक्ता नतं वज्रां दंती शिवः शिवकृतो गणः ॥ सुराला

पावकी सोमभोगवत्यमृता नतं ॥ आढकी किणिही सोमराजी
 चौशनसोऽगदः ॥ श्लेष्मातकोऽर्ककुसुमं तंदुलीयो मयूरकः ॥
 सुरसामंजरी काकमाची पाने ऽगदो वरः ॥ दध्याज्यक्षौद्रलवणं
 पीतं मूलविषापहं ॥ हरिद्रासैधवक्षौद्रघृतं संसृज्य पाययेत् ॥ आ-
 तान्मूलविषैर्घोरैर्दिग्धविद्वान्विशेषतः ॥ हरिद्राऽतर्बहिः शस्ता विष-
 दोपातुरे परं ॥ निशाऽश्वमारसुरसकरंजव्योपदारुभिः ॥ अंजनं व-
 स्तमूत्रेण पिष्टैर्नैत्रोपरोधजित् ॥ कर्णाक्षिनासिकाकंठजिह्वारोगेषु ना-
 वनं ॥ बीजपूरोऽथ बृहतीफलं ज्योतिष्मतीकृतं ॥ श्वेता वचा हिं-
 ग्व-
 मृता सुगंधा कुष्ठसैधवं ॥ शिरीषपुष्पद्विनिशाव्योपटुटुकसर्षपाः ॥ क-
 पित्थमध्यं लशुनं करंजो वंशलेखनं ॥ पिष्ट्वा गोवस्तमूत्रेण तत्पित्तेनै-
 व भावयेत् ॥ दिनानि सप्त विधिना विनिहंति ततोऽजनात् ॥ विषं
 शिरस्थं मूर्द्धार्तिज्वराजीर्णविमूचिकाः ॥ अपस्मारगदोन्मादपांडुमेह-
 मदात्ययान् ॥ शुष्कनेत्रामयशिरोरोगपैल्लगलाबुदान् ॥ काचांधका-
 र्पटलकंडूदौर्बल्यपक्ष्मणः ॥ लेपात्पीतमथालीढं दुष्टदिग्धं विषं जये-
 त् ॥ श्वित्रं कृच्छ्राणि कुष्ठानि दुष्टनाडीमहाव्रणान् ॥ आनाहार्शो गु-
 दे लेपाल्ललाटे दुष्टपीनसं ॥ योनिलेपेन नारीणां मूढगर्भानुलोमनः ॥
 उन्मूलयत्येष विषं गदो हस्तीव काननं ॥ विडंगपाठात्रिफलाऽजमोद-
 हिंग्वग्निवक्रं लवणस्य वर्गः ॥ व्योपान्वितं स्थावरजंगमानां जेता वि-
 षाणामगदोऽजिताख्यः ॥ मनोव्हारोचनाचंडात्वगेलासितसर्षपैः ॥
 स्पृक्काहिंगुलकाश्मीरकांतादिः कल्कितोऽगदः ॥ विषघ्नो बाल-
 सूर्योऽयं श्रीरक्षाविषयोगदः ॥ अश्वगंधा सगोमूत्रा गृहधूमः सगु-
 ग्लुः ॥ एष माहेश्वरो योगो न क्वचित्प्रतिहन्यते ॥ विषदिग्धेन
 विद्धस्तु प्रताम्यति मुहुर्मुहुः ॥ विवर्णभावं भजते विषादं त्वांशु ग-
 च्छति ॥ कीटैरिवावृतं चास्य गात्रं चिमिचिमायते ॥ श्रोणिपृ-

ष्टशिरस्कंधसंधयः स्युः सवेदनाः ॥ कृष्णदुष्टास्रविखावी तृणमूर्च्छाज्व-
 रदाहवान् ॥ दृष्टिकालुष्यवमथुश्वासकासकरः क्षणात् ॥ आरक्त-
 पीतपर्यंतः श्यावमध्योऽतिरुग्मणः ॥ शूयते पच्यते सद्यो गत्वा मां-
 सं च कृष्णतां ॥ प्रक्लिन्नं जीर्यते ऽभीक्ष्णं सपिच्छिलपरिखवं ॥
 कुर्यादमर्मविद्धस्य हृदयावरणं द्रुतं ॥ शल्यमारुह्य तप्तेन लोहेना-
 नु दहेद्व्रणं ॥ अथवा मुष्ककश्वेतासोमत्वकृताम्रवह्निः ॥ शिरी-
 षाद्गृध्रनख्याश्च क्षारेण प्रतिसारयेत् ॥ शुकनासाप्रतिविषाव्याघ्री-
 मूलैश्च लेपयेत् ॥ कीटदष्टचिकित्सां च कुर्यात्तस्य यथार्हतः ॥ व्र-
 णे तुं पूतिपिशिते क्रिया पित्तविसर्पवत् ॥ सौभाग्यार्थं स्त्रियो भर्त्रे
 राज्ञे वाऽऽरातिचोदिताः ॥ गरमाहारसंयुक्तं यच्छंत्यासन्नवर्तिनः ॥
 नानाप्राण्यंगशर्मलविरुद्धौषधिभस्मनां ॥ विषाणां मंदवीर्याणां यो-
 गो गर इति स्मृतः ॥ तेन पांडुः कृशोऽल्पाग्निः कासश्वासज्वरार्दितः ॥
 वायुना प्रतिलोमेन स्वमचिंतापरायणः ॥ मेहोदरयकृत्स्नीही दीनवाग्दुर्ब-
 लोऽलसः ॥ शोफवान् सतताध्मातः शुष्कपादकरः क्षयी ॥ स्वप्ने गो-
 मायुमार्जारनकुलव्यालवानरान् ॥ प्रायः पश्यति शुष्कांश्च वनस्पति
 जलाशयान् ॥ मन्यते कृष्णमात्मानं गौरो गौरं च कालकः ॥ विकर्ण-
 नासानयनं पश्येत्तद्दिहर्तेन्द्रियः ॥ एतैरन्यैश्च बहुभिः क्लिष्टो घोरैरुपद्र-
 वैः ॥ गरार्तो नाशमाप्नोति कश्चित्सद्योऽचिकित्सितः ॥ गरार्तो वांतिमान्
 भुक्त्वा तत्पथ्यं पानभोजनं ॥ शुद्धहृच्छीलयेद्वेम सूत्रस्थानविधेः
 स्मरन् ॥ शर्कराक्षौद्रसंयुक्तं चूर्णं ताप्यसुवर्णयोः ॥ लेहः प्रशमयत्युग्रं
 सर्वयोगकृतं विषं ॥ मूर्वामृतानतकणापटोलीचव्यचित्रकान् ॥ वचामुस्त-
 विडंगानि तक्रकोष्णांबुमस्तुभिः ॥ पिवेद्रसेन चांम्लेन गरोपहतपावकः

१ शमलपुरोषं २ पूर्वोक्तं पानभोजनं ३ विधेः स्मरन् नित्यत्राधिगर्थस्यादिना
 विधिशब्दात्कर्मणिषष्ठीत्यागद्वयेऽरुणदत्तः ॥ विधिमित्यपि पाठः ४ बीजपुरादिरसेन

॥ पारावतामिषशठीपुष्कराव्हशृतं हिमं ॥ गरतृष्णारुजाकासश्वासहि
 ध्माज्वरापहं ॥ वायसी श्वासकासघ्नी भृष्टाऽथ त्रिफालारसे ॥ भा-
 र्द्दीनागरनिर्यूहः शिशिरश्च समाक्षिकः ॥ हरेणुचंदनश्यामानलदं श्ल
 क्षणपेपितं ॥ विलेपनं प्रयोक्तव्यं गरेणोपहतत्वचः ॥ मंजिष्ठाकिणि-
 हीर्निबरजन्यश्वत्थचंदनैः ॥ प्रघर्षणं कृशानां तु गरेण क्षपितौजसां ॥
 पथ्यं परममुद्दिष्टं शीलनं क्षीरसर्पिपोः ॥ वृषनिंबपटोलीनां काथेन
 विपचेद्वृतं ॥ अभयागर्भिणं श्रेष्ठं तद्गरस्य निबर्हणं ॥ हरिद्रे नाकुलीं
 जार्तां पृथक् पिष्ट्वा विपाचयेत् ॥ घृतत्रयं विषार्तानामेतदारोग्यदं
 परं ॥ तंदुलीयकमूलेन गृहधूमेन चैकतः ॥ क्षीरेण च घृतं सिद्धं स
 मस्तविपरोगजित् ॥ नागदंतीत्रिवृदंतीद्रवंतीस्रुकूपयःफलैः ॥ सा-
 धितं माहिषं सर्पिः सगोमूत्राढकं हितं ॥ सर्पकीटविषार्तानां गरार्ता-
 नां च शान्तये ॥ मधुकं तगरं कुष्ठभद्रदारुहरेणवः ॥ मंजिष्ठैलैलवालू-
 नि नागपुष्पोत्पलं प्लवं ॥ विडंगं चंदनं पत्रं प्रियंगु ध्यामकं बला ॥
 अंशुमत्यौ हरिद्रे द्वे बृहत्यौ सारिवाहयं ॥ एषां कल्कैर्घृतं सिद्धम-
 जेयं नाम विश्रुतं ॥ विषाणि हन्ति सर्वाणि शीघ्रमेव प्रयोजितं ॥ श्वे
 तैकमाता बीजानि प्रत्यक्पुष्पीशिरीषयोः ॥ गोमूत्रपिष्टैस्तैः सर्पिः
 सिद्धं विषहरं परं ॥ अमृतं नाम विख्यातमपि संजीवयेन्मृतं ॥ शि
 रीषत्वक्त्रिकटुकं विदारी चंदनोत्पलं ॥ द्वे बले सारिवास्फोटसुरभी-
 निंबर्पलवाः ॥ बंधुजीवाढकीमूर्वावासासुरसवत्सकाः ॥ पाठांकोटाश्व-
 गंधार्कमूलयष्ट्याव्हपद्मकं ॥ विशाला बृहती द्राक्षा कोविदारी शता-
 वरी ॥ कटभी दंत्यपामार्गपृष्टिपर्णीरसांजनं ॥ श्वेतौ बाणाश्वखुर-
 कौ कुष्ठदारुप्रियंगुकाः ॥ विदारी मधुकं सारं करंजस्य फलं वचा ॥
 रजन्यौ रोध्रमक्षांशं पिष्ट्वा साध्यं घृताढकं ॥ तुलांबु छागोमूत्रत्र्या-
 ढके तद्विषापहं ॥ अपस्मारक्षयोन्मादभूतग्रहगोदरान् ॥ पांडुरोग-

कमिष्टीहगुल्मोरुस्तंभकामलाः ॥ हनुस्तंभग्रहादींश्च पानाभ्यंजनना-
 वनैः ॥ हन्ति संजीवयति च विषोद्वधमृतान्नरान् ॥ भक्षिते हरिता-
 ले तु हृदि दाहो रसाग्रहः ॥ आनाहोऽम्लस्य वमनं पीतहारिद्र-
 विद्रुतिः ॥ तथा मंडलिसर्पोक्तविकारास्तत्र भेषजं ॥ विभज्य
 योजयेद्दूर्ध्वमधः संशोधितं हितं ॥ अंकोलजालिनीबीजशुक-
 नासाप्रियंगुकाः ॥ रोध्रध्यामकनालीसनतयष्ट्यावहगुग्गुलु ॥ ज्ही-
 बेरं भद्रकाष्ठं च लेहयेन्मधुसर्पिषा ॥ दद्यान्नकुलगोपितयुतान्न-
 स्यांजने च तान् ॥ धतूरकोपयोगेन सर्वं पश्यति पीतकं ॥ कंपला-
 लामंदच्छर्दिस्मृतिभ्रंशभ्रमान्वितः ॥ तं वामयेत मधुरैः पाययेद्वा सि-
 तापयः ॥ कोरदृषैर्मदनकैः प्रायो धतूरवद्गदाः ॥ उन्मादोऽक्षिविनाशश्च
 तत्रापि वमनं हितं ॥ कूष्माण्डकं च सगुडं बहुशस्तत्र भक्षयेत् ॥ ना-
 नाप्रकारैः संयोगैः कोद्रवा मदहेतवः ॥ तान्विभज्य यथायोगं चिकि-
 त्सेदविरोधिभिः ॥ दूषीविषार्तं सुस्विन्नमूर्ध्वं चाधश्च शोधितं ॥ दूषी-
 विषारिमगदं लेहयेन्मधुनाऽऽप्लुतं ॥ पिप्पल्यो ध्यामकं मांसी रोध्रमेलां
 सुवर्चिका ॥ कुटन्नटं नतं कुष्ठं यष्टीचंदनगैरिकं ॥ दूषीविषारिर्नाम्ना-
 ऽयं न चान्यत्रापि वार्यते ॥ हरीतकी सलवणा मागधी मरिचानि च
 ॥ एतदूषीविषार्तानां काश्यपोक्तं विरेचनं ॥ युंज्याच्च विषरोगेषु रेकं
 व्योषाधिकं भिषक् ॥ तरुणस्य पलाशस्य शृतं क्षारोदकं पिबेत् ॥ क्वाथे-
 नात्र प्रतीवापं प्रक्षिपेच्छृङ्खणचूर्णितं ॥ व्योषं शिरीषकुसुमं मधुकं सा-
 रिवे मिशी ॥ कुष्ठं वेल्हनिशं लाक्षायुक्तां सुरसमंजरीं ॥ सिंधूत्थरक्त-
 त्वङ्मांसीरेणुकार्हिगुबालिहकं ॥ दर्वीप्रलेपि तज्जातं गोविषाणे निधा-
 पयेत् ॥ क्षारं गुल्मोदराशींसि मेहमंदाग्रिताज्वरान् ॥ त्वग्दोषकासा-
 पस्मारग्रहोन्मादभगंदरान् ॥ पांडुं कंठोरसोरोगान् स्त्रीहानं श्वयथुं कृ-
 मीन् ॥ कोलमात्रमतः खादन् जयेत्सर्वविषाणि च ॥ विषं तेजोमयं
 मंत्रैः सत्यब्रह्मतपोधनैः ॥ यथा निवार्यते शीघ्रं प्रयुक्तैर्न तथौषधैः ॥

न तु सर्वमनुष्याणां संति भेषजसंपदः ॥ अज्ञातरोगसद्भावे योग्यता
चातिदुर्लभा ॥ प्रकुप्यति विषं भूयः केवलैश्चौषधैर्जितं ॥ अवासौ
सिद्धमंत्राणां यतेतातश्चिकित्सकः ॥ नापि ते व्रतहीनस्य हीना वा
स्वरवर्णतः ॥ यस्मान्न सिद्धिमायांति तस्माद्योज्योऽगदक्रमः ॥ विष-
प्रकृतिकालान्नदोषदृष्यादिसंगमे ॥ विषसंकटमुद्दिष्टं शतस्यैकोऽत्र जी-
वति ॥ क्षुत्तृष्णाधर्मदौर्बल्यक्रोधशोकभयश्रमैः ॥ अजीर्णवर्चोद्वता-
पित्तमारुतवृद्धिभिः ॥ तिलपुष्पफलाघ्राणभूवाष्पघनगर्जितैः ॥ ह-
स्तिमूषिकवादित्रनिःस्वनैर्विषसंकटैः ॥ पुरोवातोत्पलामोदमदनैर्वर्द्धते
विषं ॥ वर्षासु चांबुयोनित्वात्संक्लेदं गुडवद्गतं ॥ विसर्पति घनापाये
तदगस्त्यो हिनस्ति च ॥ प्रयाति मंदवीर्यत्वं विषं तस्माद्द्विनात्यये ॥
इति प्रकृतिसात्म्यर्तुस्थानवेगबलावलं ॥ आलोच्य निपुणं बुद्ध्या
कर्मानंतरमारभेत् ॥ श्लेष्मिकं वमनैरुष्णरूक्षतीक्ष्णैः प्रलेपनैः ॥ कषाय-
कटुतिक्तैश्च भोजनैः शमयेद्विषं ॥ पित्तिकं खंसनैः सेकप्रदेहैर्भूरिशी-
तलैः ॥ कषायतिक्तमधुरैर्घृतयुक्तैश्च भोजनैः ॥ वातात्मकं जयेत्स्वादु
स्निग्धाम्ललवणान्वितैः ॥ सघृतैर्भोजनैर्लेपैस्तथैव पिशिताशनैः ॥ नाघृ-
तं खंसनं शस्तं प्रलेपो भोज्यमौषधं ॥ सर्वेषु सर्वावस्थानु विषेषु न घृ-
तोपमं ॥ विद्यते भेषजं किञ्चिद्विशेषात्प्रबलेऽनिले ॥ रक्तजे स्नावये-
द्रक्तं पित्तवच्च क्रियाक्रमः ॥ दूषीविषे पुनः खस्थे पंचकर्माणि चाचरेत् ॥
गंडूषैः कवलैः प्राशैस्तीक्ष्णैः प्रथमनांजनैः ॥ शिरोगतं प्रशमयेद्वि-
षसंक्रमणैस्तथा ॥ विषदुष्टकफस्रोतोरुद्धवायुर्मृतोपमः ॥ यः स्था-
दसाध्यलिगैश्च रहितस्तस्य योजयेत् ॥ मूर्ध्नि काकपदं कृत्वा कल्कं
चर्मकषोद्भवं ॥ ध्मापनं चास्य कटभीजालिनीकटुकैर्हितं ॥ आ-

१ विषप्रकृत्यादियोगे सति विषसंकटं कथितं ॥ अस्मिंश्च विषसंकटे विषार्तः शत-
मध्ये एको जीवति ॥ तत्र विषप्रकृतिः पित्तप्रकृतिः कालो वर्षा विषान्नं सर्षपादि विषदो-
षः पित्तं दूष्यं रक्तं आदिशब्देन सात्म्यादीनां ग्रहणं २ विरेचनैः

शये यस्य दोषस्य विषं तिष्ठति तं पुरः ॥ आश्रयाश्रयिणोर्विद्वा-
नविरोधेन साधयेत् ॥ क्षारागदैः कफस्थाने स्थिते स्वेदसिराव्यधैः ॥
पित्ते क्षौद्रपयोऽभ्यज्य पानसेकावगाहनं ॥ स्वेदो वाताशये दध्ना
पानं च नतकुष्ठयोः ॥ क्षीरेण गुडगर्भेण मदनस्य फलेन च ॥ आ-
स्थापनं प्रयुंजीत वाताशयगते विषे ॥ पचेद्यष्टीमधुकाथे तैलं क्षी-
रचतुर्गुणं ॥ त्रिफलासर्पवेतालीशतपुष्पेन्दुराजिभिः ॥ अनंतया च
तत्पानंनावनाभ्यंगवस्तिषु ॥ भोजने च प्रणिहितं हंति वाताशया-
द्विषं ॥ बलया सोमराज्या वा पचेत्पाटल्याऽथवा ॥ घृतमंडसमं
तैलमनुवासनिकं परं ॥ विषोपद्रवपथ्यं च वीक्ष्य युंज्याद्यथायथं ॥
अयत्नाच्छेष्मगं साध्यं यत्नात्पित्ताशयाश्रितं ॥ सुदुःसाध्यमसाध्यं
वा वाताशयगतं विषं ॥ इति विषप्रतिपेधो नाम चत्वारिंशो-
ऽध्यायः ॥ ४० ॥

अथातः सर्पविषविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ दिव्यभौ-
मविभागेन द्विविधाः पन्नगाः स्मृताः ॥ वासुकिस्तक्षकोऽनंतः सागरः
सागरालयः ॥ तथोपनंदनंदाद्याः समिद्धाग्निसमप्रभाः ॥ दिव्या गर्जति
वर्षति द्योतंते द्योतयंति च ॥ धारयंति जगत्सर्वं कुर्युः क्रुद्धाश्च भ-
स्मसात् ॥ दृड्भिश्वासैर्नमस्तेभ्यो न तेष्वस्ति चिकित्सितं ॥ दर्वी-
करा मंडलिनो राजीमंतश्च पन्नगाः ॥ त्रिधा समासतो भौमा विद्यंते
ते त्वनेकधा ॥ व्यासतो योनिभेदेन नोच्यंतेऽनुपयोगतः ॥ विशेषा-
द्रूक्षकटुकमम्लोष्णं स्वादुशीतलं ॥ विषं दर्वीकरादीनां क्रमाद्वाता-
दिकोपनं ॥ तारुण्यमध्यवृद्धत्वे वृष्टिवातातपेषु च ॥ विषोल्बणा
भवंत्येते व्यंतरा ऋतुसंधिषु ॥ रथांगलांगलच्छत्रस्वस्तिकांकुशधा-
रिणः ॥ फणिनः शीघ्रगतयः सर्पा दर्वीकराः स्मृताः ॥ ज्ञेया मंड-

१ दर्वीरूपः फणएवे करो हस्तो येषां ते दर्वीकराः फणावंत इति ब्रह्मदेवव्याख्या ॥
२ व्यंतराः विजातयः ॥

लिनो भोगे विविधैर्मण्डलैश्चिताः ॥ प्रांशवो ऽमंदगमना राजीमंतस्तु
 राजिभिः ॥ स्निग्धाभिश्चित्रवर्णाभिस्तिर्यगूर्ध्वं च चित्रिताः ॥ गो-
 धामुतस्तु गौधेरो विषे दर्वीकरैः समः ॥ चतुष्पाद्यंतरान्विद्यादेतेषामेव
 संकरात् ॥ व्यामिश्रलक्षणास्ते हि सन्निपातप्रकोपनाः ॥ दिव्यको
 ऽजगरः सर्पः प्रतापो वृक्षशायिकः ॥ शकली पुष्पकः क्षीरी लसिनी
 सारसाहिकः ॥ वर्षाहिको ज्योतिरथः शुकपत्रो बलाहकः ॥ गजभ-
 क्षः प्लवोद्वाही निर्विषाः षोडशाहयः ॥ प्रायेणर्तुमती मासं ज्येष्ठं तिष्ठ-
 ति पञ्चमी ॥ आपादे सर्पसंयोगादंडानां मासि कार्तिके ॥ द्वे शते विं-
 शती द्वे च सा सूते तत्र जायते ॥ कर्केतनसवर्णे ऽडे समुद्भिन्ने भुजं-
 गमः ॥ दीर्घलोहितराजीभिश्चित्रे योषिन्नपुंसकं ॥ शिरीषपु-
 ष्पसदृशे दंष्ट्राः सर्पस्य सप्तमे ॥ चतस्रः संभवन्त्यन्दि विषं तामु
 चतुर्दशे ॥ वामाधोऽस्यसितापीतातदूर्ध्वादक्षिणात्वधः ॥ रक्ता
 श्यावोत्तरैकद्वित्रिचतुर्विषविंदुकाः ॥ ताः क्रमान्मुद्रमात्राऽनुविंदु-
 रेखा तु भोगिनां ॥ व्यधकल्पेन चान्येषां विद्यादंष्ट्रास्तथाऽपराः ॥
 चत्वारिंशद्भुजंगस्य निर्विषाश्चतुरुत्तराः ॥ आयुर्वर्षशतं विंशं पंचवर्ष-
 शतायुषः ॥ गोनसो धर्मतमानां ते गवां नाशकोद्भवाः ॥ तत्रोर्ध्व-
 दृङ्गहाकायनेत्रजिहाशिरः स्वरः ॥ व्यक्तभोगः पुमान्धीरः स्त्री स्या-
 त्तस्माद्विपर्यये ॥ आयता चपला क्लीबः सुकुमारो जडाकृतिः ॥
 मंदवेगस्त्वनक्रोधः स्तब्धांगस्तिर्यशीर्षकः ॥ दिनत्रियामासंध्यासु प्र-
 बलास्ते यथाक्रमं ॥ तदैव चापराध्यन्ति सर्वदैव च पञ्चमी ॥ ब्राह्म-
 णाः क्रोधना नीलकपिलाः श्वेतलोहिताः ॥ रक्तास्याः पिंशनयना
 मध्यदेशविचारिणः ॥ भोगे यज्ञोपवीतानि द्विजचिन्होपचिह्निताः
 ॥ बिल्वपुष्पहिमोशीरपद्मगुग्गुलुगंधयः ॥ क्षत्रिया मानिनो धीरा र-
 क्ताक्षा भृशकोपनाः ॥ पक्वजांबवखर्जूरद्राक्षाभिन्नांजनप्रभाः ॥
 ॥ भोगे ऽर्द्धचंद्रश्रीवत्सशंखचक्रहलांकिताः ॥ जातीचंपकपुन्नागप-

न्नजोगकगंधयः ॥ वैश्या पारावताभासा वज्रगोमेदसप्रभाः ॥ बि-
 दुमंडलचित्रांगा धूमपाटललोहिताः ॥ वस्तकुष्टाविकक्षीरसर्पिषां गं-
 धतः समाः ॥ शूद्राः सवर्णा गोधूममाहिषद्विपकर्दमैः ॥ विदुरेखाचि-
 ता रूक्षाः सुराशोणितगंधयः ॥ पूर्वमध्यापराण्वेषु चरन्ति ब्राह्मणा-
 दयः ॥ अस्तंगते रवौ शूद्रा दशन्ति ब्राह्मणाः पुनः ॥ संस्थिता दक्षि-
 णे पार्श्वे क्षत्रिया वामतो विशः ॥ शूद्रास्तु पृष्ठतो विप्रास्त्रीनप्यनि-
 लपूर्वकान् ॥ कोपयन्ति क्रमाद्दोषांस्त्रीस्त्रयः क्षत्रियादयः ॥ दंशा-
 अप्यंगगंधेन ज्ञेयास्तेषां यथायथं ॥ वायुमूषकमंडूकसर्वभक्षाः क्र-
 मेण तु ॥ आहारार्थं भयात्पादस्पर्शादिति विषा क्रुधः ॥ पापवृत्तितया
 वैरादेर्वर्षियमनोदनात् ॥ दशन्ति सर्पास्तेषूक्तं विषाधिक्यं यथोत्तरं ॥
 आदिष्टात्कारणं ज्ञात्वा प्रतिकुर्याद्यथायथं ॥ व्यंतरः पापशीलत्वा-
 न्मार्गमाश्रित्य तिष्ठति ॥ यत्र लालापरिक्लेदमात्रं गात्रेषु दृश्यते ॥
 न तु दंष्ट्राकृतं दंशं तत्तुंडाहतमादिशेत् ॥ एकं दंष्ट्रापदं द्वे वा व्याली
 ढाख्यमशोणितं ॥ दंष्ट्रापदे सरक्ते द्वे व्यालुसं त्रीणि तानि च ॥ मां-
 सच्छेदादविच्छिन्नरक्तवाहीनि दष्टकं ॥ दंष्ट्रापदानि चत्वारि तद्दृष्ट-
 ष्टानिपीडितं ॥ निर्विषं द्वयमप्याद्यमसाध्यं पश्चिमं वदेत् ॥ विषं नां-
 हेयमप्राप्य रक्तं दूषयेत् वपुः ॥ रक्तमण्वपि तु प्राप्तं वर्द्धते तैलमं-
 बुवत् ॥ भीरोस्तु सर्पसंस्पर्शाद्भयेन कुपितोऽनिलः ॥ कदाचित्कुरु-
 ते शोफं सर्पागाभिहतं हि तत् ॥ दुर्गाधिकारे विद्धस्य केन चिद्वृष्ट-
 शंकया ॥ विषोद्रेको ज्वरश्छर्दिर्मूर्च्छा दाहोऽपि वा भवेत् ॥ ग्लानि-
 र्मोहोऽतिसारो वा तच्छंकाविषमुच्यते ॥ दंशस्तु सविषः सर्वः सशो-
 फो वेदनान्वितः ॥ तुद्यते ग्रथितः किञ्चित्कंडूमान् दह्यते भृशं ॥ नि-
 र्विषो विपरीतोऽस्मात्तत्र दंशः फणावतः ॥ कूर्मपृष्ठोन्नतो रूक्षः सूक्ष्म

१ दष्टकमिव ॥ २ दष्टनिपीडिताख्यं ॥ ३ सर्पजं विषं न शोणितमप्याप्य शरीरं दूष-
 यतेऽपितु प्राप्य किंतु रक्तं स्तोकमपि प्राप्य विषं वर्द्धते यथा तैलं जलं प्राप्य प्रसरति ॥

दंष्ट्रापदोऽसितः ॥ विकारः श्यावता वक्रनखमूत्राक्षिविट्त्वचां ॥ शी-
 तज्वरः संधिरुजा निद्रानाशो विजृम्भता ॥ मन्यास्तंभः सिराध्मा-
 नं पृष्ठकटग्रस्थिवाग्रहः ॥ शिरोगुरुत्वमरुचिः कासश्वासौ हनुग्रहः
 ॥ शूलमुद्वेष्टनं कोष्ठे शोपरोधौ मलाशये ॥ संदिग्धवाक्त्वं नैश्वे-
 ष्ठ्यं मृतस्येव विसंज्ञता ॥ फेनलालोद्वमो हिध्मा कंठे खुरखुरायनं
 ॥ शुष्कोद्गारो मुहुश्चैते वातजाश्चापरे गदाः ॥ दंशो मंडलिनां
 सोष्मा सशोफः पीतलोहितः ॥ पृथुवीसर्पदाहोषाक्लेदः कोथोऽ-
 ति शीर्यते ॥ विकारा दंतवक्त्रादिपीतता तृट् श्रमो श्रमः ॥ दा-
 हो मूर्च्छा ज्वरस्तित्तवक्त्रत्वं पीतदर्शनं ॥ रक्तागमनमूर्ध्वाधः शी-
 तेच्छा धूपनं मदः ॥ आशु सर्वांगविकृतिर्गदास्त्वेते च पित्तजाः ॥
 दंशो राजीमतां स्निग्धः स्थिरः पिच्छिलशोफवान् ॥ सांद्रः सुशि-
 शिरः पांडुस्तद्विकाराः शिरोव्यथा ॥ अरुश्चिश्छर्दिरालास्यं दृढासो म-
 धुरास्यता ॥ कंठः खुरखुरः कोठः कंडूरूक्षाहिमो ज्वरः ॥ कृच्छ्रा-
 दुच्छ्वसनं निद्रा कासः श्वेतनखादिता ॥ स्तंभो गुरुत्वं चांगानां ना-
 सिकाक्षिमुखस्रुतिः ॥ रोमहर्षस्तनुश्वासो रोगाश्चान्ये कफोद्धवाः ॥
 व्यंतरे मिश्रलिंगत्वं दष्टः पुंसोर्ध्वमीक्षते ॥ उत्क्षिपेदक्षिणं पादं पूर्व-
 कायसमुद्यतः ॥ धीरोऽल्पवेगः शर्वर्या विपरीतस्तु योषिता ॥ हीन-
 खरोऽतिसारार्तः कंपते त्रस्यते ज्वरी ॥ नपुंसकेन तिर्यक्त्वं धीरस्तु
 प्रियमैथुनः ॥ बहुवादी च दृढेन चिरान्मंदा च वेदना ॥ बालेन शी-
 ग्रं तीवाश्च कुमारेणाक्षिण दक्षिणे ॥ रागः कुमार्या वामे तु गर्भिण्या
 कृष्णजिह्वाटक् ॥ जृम्भा क्रोधोपजिह्वार्तः सशूनोष्ठः सिताननः ॥ गु-
 रूदरः शिरोरोगी सूतादष्टस्तु मेहति ॥ शोणितं कुक्षिशूलार्तः सूची-
 भिरिव भिद्यते ॥ वेगानां रक्तमांसाद्याः सप्तोक्ताः पूर्वमाश्रयाः ॥ पूर्वं
 दर्बीकृतां वेगे दुष्टं श्यावीभवत्यसृक् ॥ श्यावता तेन वक्त्रादौ सर्पतीव
 च कीटकाः ॥ द्वितीये ग्रंथयो वेगे तृतीये मूर्द्धगौरवं ॥ दृग्रोधो दंश-

विक्लेदश्चतुर्थे घृविनं वमिः ॥ संधिविश्लेषणं तंद्रा पंचमे पर्वभेदनं ॥
 दाहो हिष्मा च पष्ठे च हृत्पीडा गात्रगौरवं ॥ मूर्च्छा विपाकोऽती-
 सारः प्राप्य शुक्रं तु सप्तमे ॥ स्कंधपृष्ठकटीभंगः सर्वचेष्टानिवर्तनं ॥
 अथ मंडलिदष्टस्य दुष्टं पीतीभवत्यमृक् ॥ तेन पीतांगता दाहो द्वि-
 तीये श्वयथूद्भवः ॥ तृतीये दंशविक्लेदः स्वेदस्तृष्णा च जायते ॥ च-
 तुर्थे ज्वर्यते दाहः पंचमे सर्वगात्रगः ॥ दष्टस्य राजिलैर्दुष्टं पांडुतां
 याति.शोणितं ॥ पांडुता तेन गात्राणां द्वितीये गुरुताऽति च ॥ तृ-
 तीये दंशविक्लेदनासिकाक्षिमुखस्रवं ॥ चतुर्थे गरिमा मूर्ध्ना मन्यास्तं-
 भश्च पंचमे ॥ गात्रभंगो ज्वरः शीतः शोषयोः पूर्ववद्देत् ॥ कुर्यात्पंच-
 सु वेगेषु चिकित्सां न तैतः परं ॥ जलाप्लुता रतिक्षीणा भीता नकुल-
 निर्जिताः ॥ शीतवातातपव्याधिक्षुत्तृष्णापरिपीडिताः ॥ तूर्णं देशांत-
 रायाता विमुक्तविपकंचुकाः ॥ कुशौषधीकंदकवद्ये चरन्ति च काननं
 ॥ देशं च दिव्याध्युषितं सर्पास्तेऽल्पविषा मताः ॥ श्मशानचैत्यव-
 ल्मीकयज्ञाश्रमसुरालये ॥ चतुष्पथे जलस्थाने जीर्णोद्याने तु कोटरे
 ॥ क्षीरिद्रुमे निवतरौ निर्झरे गिरिगह्वरे ॥ चक्रवर्गदाकुंतत्रिशूलांक-
 जटाधराः ॥ रक्तास्यनयना ये च ते स्युराशीविषोपमाः ॥ न तेषां का-
 लनियमो न च वेगेष्वनुक्रमः ॥ मंत्रतंत्रबलान्नापि प्रसह्य विनिवर्तनं ॥
 उपहारनमस्कारजपशांतिपरायणः ॥ कश्चिज्जीवति तैर्दष्टो विरूपो वि-
 कलोऽपि वा ॥ श्मशानचित्तिचैत्यादौ पंचमीपक्षसंधिषु ॥ अष्टमीनवमी-
 संध्यभ्रमध्यरात्रिदिनेषु च ॥ याम्याभ्रियमघाश्लेषाविशाखापूर्वैर्नैर्ऋते ॥
 नैर्ऋतारव्ये मुहूर्ते च दष्टं मर्मसु च त्यजेत् ॥ दष्टमात्रः सितास्याक्षः
 शीर्यमाणशिरोरुहः ॥ स्तब्धजीह्वो मुहुर्मूर्च्छन् शीतोच्छ्वासो न जी-

१. षष्ठसप्तमयोर्लक्षणं पूर्ववद्द्वीकरवद्देत् ॥ २. असाध्यात्वात् ॥ ३. याम्यं भरणी
 ॥ ४. आश्रयं कृत्तिका ॥ ५. नैर्ऋतं मूलं ६. नैर्ऋतारव्यो मुहूर्तः संध्योदय एव ॥

वति ॥ हिध्मा श्वासो वमिः कासो दष्टमात्रस्य देहिनः ॥ जायते
युगपद्यस्य सट्टच्छूली न जीवति ॥ वेपथुर्वेदनास्तीवा ग्रीवाभंगा-
क्षिरक्तताः ॥ मूच्छा गलग्रहश्छर्दिः प्रेतराजस्य किंकराः ॥ जांबवप्र-
तिमो दंशः कूर्मपृष्ठवदुन्नतः ॥ रक्तं खेभ्यः समस्तेभ्यो वर्त्तते न तु
दंशतः ॥ रोमहर्षो न शिशिरैः श्वयथुर्लोहितासितः ॥ दृष्टमेहनता
वक्त्रवक्त्रत्वं यस्य तं त्यजेत् ॥ फेनं वमति निःसंज्ञः श्यावपादकरा-
ननः ॥ नासावसादो भंगोऽग्रे विद्वेदः श्लथसंधिता ॥ विषपीतस्य द-
ष्टस्य दिग्धेनाभिहतस्य च ॥ भवंत्येतानि रूपाणि संप्राप्ते जीवित-
क्षये ॥ न नस्यैश्वेतना तीक्ष्णैर्न क्षताक्षतजागमः ॥ दंडाहतस्य नो
राजिः प्रयातस्य यमांतिकं ॥ अतोऽन्यथा तु त्वरया प्रदीप्तागारव-
द्विषक् ॥ रक्षन्कंठगतान्प्राणान्विषमाशु शमं नयेत् ॥ इति सर्पवि-
षविज्ञानीयो नामैकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

अथातः सर्पविषप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ मात्राशतं विषं स्थि-
त्वा दंशे दष्टस्य देहिनः ॥ देहं प्रक्रमते धातून् रुधिरादीन्प्रदूषयेत् ॥
एतस्मिन्नंतरे कर्म दंशस्योत्कर्तनादिकं ॥ कुर्याच्छीघ्रं तथा देहे
विषवल्ली न रोहति ॥ दष्टमात्रो दशेदाशु तमेव पवनाशनं ॥ लोष्टं
महीं वा दशनैश्छित्त्वा चानु ससंभ्रमं ॥ निष्ठीवेन समालिपेद्दंशं कर्ण-
मलेन वा ॥ दंशस्योपरि बध्नीयादरिष्टां चतुरंगुले ॥ क्षौमादिभिर्वणि-
कया सिद्धैर्मन्त्रैश्च मन्त्रवित् ॥ बंधो देशानुसारेण नातिगाढश्लथो हि-
तः ॥ दंशपूतित्वशोफादीन्कुरुते ह्यतिपीडितः ॥ अशक्तः शिथिलो रोहुं
विषं देशान्तरं व्रजेत् ॥ अंबुवत्सेतुबंधेन बंधेन स्तभ्यते विषं ॥ न वहं
ति सिराश्चास्य विषं बंधाभिपीडिताः ॥ निष्पीड्य चोद्धरेद्दंशं मर्मसं-
ध्यगतं तथा ॥ न जायते विषावेगो बीजनाशादिवांकुरः ॥ मर्मगे
प्रामुयान्मृत्युं संधिस्थे विकलांगतां ॥ दंशं मंडिलिनां मुक्त्वा पित्त-

लत्वात्तथा परं ॥ प्रतर्हमलोहाद्यैर्दहेदाशूलमुकेन वा ॥ करोति
 भस्मसात् सद्यो बन्धिः किञ्चाम तु क्षतं ॥ आचूषेत्पूर्णवक्रो वा मृद्भ-
 स्मगदगोमयैः ॥ प्रच्छायांतररिष्टाया मांसलं तु विशेषतः ॥ अंगं स-
 हैव दंशेन लेपयेदगदैर्मुहुः ॥ चंदनोशीरयुक्तेन सलिलेन च सेचयेत्
 ॥ विषे प्रविस्ते विध्येत्सिरां सा परमा क्रिया ॥ रक्ते निर्ह्नीयमाणे
 हि कृत्स्नं निर्ह्नीयते विषं ॥ दुष्टे तु व्यामुवत्यंगं ध्रुवं मृत्युर्भवत्युत
 ॥ सिराव्यधोदितैरस्त्रमप्रवृत्तं प्रवर्त्तयेत् ॥ स्तंभयेदतिवृत्तं तु तैरेव
 प्राणरक्षया ॥ दुर्गंधं सविषं रक्तमग्नौ चटचटायते ॥ यथादोषं वि-
 शुद्धं च पूर्ववलक्षयेदसृक् ॥ सिरास्वदृश्यमानासु योज्याः शृंगज-
 लौकसः ॥ शोणितं स्तुतशेषं च प्रविलीनं विषोष्मणा ॥ लेपसेकैः
 सुबहुशः स्तंभयेद्भृशशीतलैः ॥ अस्कन्ने विषवेगाद्धि मूर्च्छायम-
 ददृद्रवाः ॥ भवंति तान् जयेच्छीतैर्वीजैश्चारोमहर्षतः ॥ स्क-
 न्ने तु रुधिरे सद्यो विषवेगः प्रशाम्यति ॥ विषं कर्षति तीक्ष्ण-
 त्वात् हृदयं तस्य गुप्तये ॥ विषेदृतं घृतक्षौद्रमगदं वा घृताप्लुतं ॥
 मज्जानं गोमयरसं भस्मांभः कृष्णमृज्जलं ॥ ऐकध्यं पंचगव्यं वा-
 दधिगैरिकसारिवाः ॥ खादेद्वा कोविदारार्कशिरीषकटभीच्छदान् ॥
 छागमेषवराहासृक् शिशुस्थविर्योपितः ॥ पिबेयुर्गर्भिणी शीतमधुरान्
 पयसाऽगदान् ॥ तथा मूर्च्छादयो न स्युर्विषं चाभ्येति नानिलं ॥
 हृदयावरणे चास्य श्लेष्मा हृद्युपचीयते ॥ प्रवृत्तगौरवोक्तेः शह्लासं
 वामयेत्ततः ॥ द्रवैः कांजिककौलत्थतैलमद्यादिर्वर्जितैः ॥ वमनैर्विष-
 हृद्भिश्च नैवं व्याप्नोति तद्दपुः ॥ भुजंगदोषप्रकृतिस्थानवेगविशेष-
 तः ॥ सुसूक्ष्मं सम्यगालोच्य विशिष्टां चाचरेत्क्रियां ॥ सिंदुवारितमूला
 नि रसेन स्वेन पेपयेत् ॥ मधुयुक्तोऽयमगदः पानं दर्वीकृतां विषे

१ अरिष्टामध्ये प्रच्छाया प्रच्छानं कृत्वा आचूषयेत् २ शोफादिना अनुपलभ्यमा
 नासु सिरासु ३ तत्र विषं ॥

॥ सिंदुवारितमूलानि श्वेता च गिरिकर्णिका ॥ पानं दर्वीकैरदृष्टे न-
 स्यं मधु सर्पाकलं ॥ कृष्णसर्पेण दष्टस्य लिपेदंशं हतेऽसृजि ॥ चा-
 रटीनाकुलीभ्यां वा तीक्ष्णमूलविषेण वा ॥ पानं च क्षौद्रमंजिष्ठागृ-
 हधूमयुतं घृतं ॥ तंदुलीयककाश्मर्यकिणिहीगिरिकर्णिकाः ॥ मातु-
 लुंगी सिता सेलुः पाननस्यांजनैर्हिताः ॥ अगदः फणिनां घोरे विषे
 राजीमतामपि ॥ समाः सुगंधा मृद्वीका श्वेताख्या गजमृत्तिका ॥
 अर्द्धांशं सौरसं पत्रं कपित्थं बिल्वदाडिमं ॥ सक्षौद्रो मंडलिविषे वि
 शेषादगदो हितः ॥ पंचवल्कवरायष्टीनागपुष्पैलवालुकं ॥ जीवक-
 र्पभकौ शीतं सितापद्मकमुत्पलं ॥ सक्षौद्रो हिमवाच्याम हंति मंड-
 लिनां विषं ॥ लेपाच्छुष्यथुवीसर्पविस्फोटज्वरदाहहा ॥ काश्मर्यं व-
 दशुंगानि जीवकर्पभकौ सिता ॥ मंजिष्ठा मधुकं चेति दष्टो मंडलि-
 ना पिबेत् ॥ वंशत्वग्बीजकटुकापाटलीबीजनागरं ॥ शिरीषबीजा-
 तिविषे मूलं गावेधुकं वचा ॥ पिष्टो गोवारिणा ऽष्टांगो हंति गोन-
 सजं विषं ॥ कटुकातिविषे कुष्ठगृहधूमहरेणुकाः ॥ सक्षौद्रव्योपतग-
 रा घ्नन्ति राजीमतां विषं ॥ निखनेत्कांडचित्राया दंशं यामद्वयं भुवि
 ॥ उद्धृत्य प्रच्छित्तं सर्पिर्धान्यमृद्भ्यां प्रलेपयेत् ॥ पिबेत्पुराणं च घृ-
 तं वराचूर्णावचूर्णितं ॥ जीर्णे विरिक्तो भुंजीत यवान्नं सूपसंस्कृतं ॥
 करवीरार्ककुसुममूललांगलिकाकणाः ॥ कल्कयेदारनालेन पाठामरि-
 चसंयुताः ॥ एष व्यंतरदष्टानामगदः सार्वकार्मिकः ॥ शिरीषपुष्प-
 खरसे सप्ताहं मरिचं सितं ॥ भावितं सर्पदष्टानां नस्यपानांजने हि-
 तं ॥ द्विपलं नतकुष्ठाभ्यां घृतक्षौद्रचतुष्पलं ॥ अपि तक्षकदष्टानां
 पानमेतत्सुखप्रदं ॥ गृहधूमं हरिद्रे द्वे समूलं तंदुलीयकं ॥ अपि वा

१ कुष्ठसहितमाक्षिकं ॥ २ शिरीषपुष्पलवटकुक्षवेतसानां त्वक् पंचवल्कलमिति
 सर्वांगसुंदरायां ३ कांडचित्रायाः सर्पविशेषस्य दंशं यामद्वयं भुवि निखनेत् ॥ तत उद्धृत्य
 प्रच्छित्तं सर्पिर्धान्यमृद्भ्यां प्रलेपयेत् ॥ धान्यस्य मृद्धान्यमृत् ॥

सुकिना दष्टः पिबेन्मधुघृताप्लुतं ॥ रक्तं मांसं तु गोधायाः शुष्कं चू-
 र्णीकृतं हितं ॥ विषे रसगते पानं कपित्थरससंयुतं ॥ सेलुत्वङ्मूलप-
 त्राणि बादरोदुंबराणि च ॥ कटभ्याश्च पिबेद्रक्तगते मांसगते पुनः ॥ स-
 क्षौद्रं खादिरारिष्टं कौटजं मूलमंभसा ॥ सर्वेष्वपि बलायुग्मं मधुकं म-
 दनं नतं ॥ शिरोगते विषे मूलं नस्यकर्मणि योजयेत् ॥ बंधुजीवस्य भार्या
 तु सुरसस्यासितस्य वा ॥ अथवा पिप्पली हिंगु वृश्चिकाली मनःशिला ॥
 शिरीषबीजापामार्गलवणं चेतनाकरं ॥ कल्कश्रृणोऽथवा रुष्णाक्षव-
 कातिविषोपणात् ॥ पिप्पलीमरिचक्षारवचासैंधवशिग्रुकात् ॥ पिष्टो
 रोहितपित्तेन हंत्यक्षिगतमंजनात् ॥ चंदनं मधुकं मांसी पिप्पली म-
 रिचोत्पलं ॥ सैंधवं चांजनं श्रेष्ठं गवां पित्तेन कल्कितं ॥ नक्तमाल-
 फलं व्योषं बिल्वमूलं निशाद्वयं ॥ पुष्पं च सौरसं पिष्टमंजनं वस्तवा-
 रिणा ॥ भोजवैतरणोद्दिष्टं विषसुप्तप्रबोधनं ॥ वाजिगंधाफलोक्षीरं ने-
 त्रयोर्विषसुप्तयोः ॥ अंजनं वारिणा पिष्टं गारुडं गरुडोपमं ॥ समुद्रफे-
 नमरिचकणासौवीरकांजनं ॥ चूर्णांजनं ससिंधूत्थं विषोपहतचक्षुषां
 ॥ कपित्थमांसं ससितक्षौद्रं कंठगते विषे ॥ लिह्यादामाशयगते ताप्य-
 चूर्णं फलं नतात् ॥ पिबेत्पक्वाशयगते मंजिष्ठारजनीद्वयं ॥ पिप्पली-
 च समं पिष्ट्वा मत्स्यपित्तेन पाययेत् ॥ पिप्पलीनागरं क्षीरं नवनीतेन
 मूर्च्छितं ॥ प्रवृद्धे कंठगे दद्याच्छेषाणि प्रतिसारयेत् ॥ जयेत्सं-
 क्रामणैश्चाशु विषं शिरसि संश्रितं ॥ दद्यादधस्तदृष्टस्य मूर्ध्नि काक-
 पदे कृते ॥ काकपक्षशिखिच्छागव्यमाहिषकौकुटं ॥ बिल्वप्रमा-
 णं मांसासृङ्मूर्ध्नि दष्टस्य पादयोः ॥ विषं संक्रमते तत्र निहन्याच्छीघ्रम-
 न्यथा ॥ तीक्ष्णनस्यांजनांते च भूरिमात्रं पिबेद्दृतं ॥ विषं हि नेत्रं
 रूक्षस्यं तीक्ष्णैर्हति समीरितं ॥ वामयेत ततश्चैनं विषशेषोपशान्तये ॥
 श्लेष्मलं श्लेष्मलैर्दष्टं नाभेरूर्ध्वं विशेषतः ॥ धामार्गवः शक्रयवाः स-
 र्पपा मदनं मधु ॥ सैंधवं वमनं कोष्णं विषे श्लेष्माशयाश्रिते ॥ सुरसं

सर्पवेतालीमीश्वरी गौरसर्पपं ॥ पटोलनिंबपत्रं च पिबेत्सक्षौद्रसैधवं ॥
 शुक्राब्दा जालिनी दंती मदनेक्ष्वाकुकोटजं ॥ काला लांगलिका तित्ता
 वमनं तंदुलांबुना ॥ पैत्तिकं पैत्तिकैर्दष्टमधो नाभेर्विशेषतः ॥ विषे पित्ता-
 शयगते पाययेत् विरेचनं ॥ सनीलिनीफलां दंतीं पयसा मस्तुनाऽथ-
 वा ॥ श्लक्ष्णचूर्णीकृतं कुंभं काथेन त्रैफलेन वा ॥ क्षारेण च त्रिवृ-
 च्छ्यामासुरसानीलिनीरजः ॥ पिंडीतकफलं व्योषं त्रिवृद्देहं हरीत-
 कीं ॥ विरेचनं कफप्राये लवणं मूत्रसंयुतं ॥ घृताप्लुतं सलवणं मारु-
 ते नीलिनीफलं ॥ शयानः शयने छिद्रे विरेच्यो विषपीडितः ॥ मुद्गरु-
 त्तिष्ठते ह्यस्य विषं दृष्यतेऽनिलं ॥ पिबेद्वांतो विरिक्तो वा यवागूं वि-
 षनाशिनीं ॥ विषे वाताशयगते सर्पिषा पानमिष्यते ॥ आद्यपश्चिम-
 योर्ध्वं प्रोक्तं विपनिषेधयोः ॥ अथ दर्वीकृतां वेगे पूर्वं विस्त्राव्य शो-
 णितं ॥ अगदं मधुसर्पिर्भ्यां संयुक्तं त्वरितं पिबेत् ॥ द्वितीये वमनं
 कृत्वा तद्देवागदं पिबेत् ॥ विपापहे प्रयुंजीत तृतीयेऽजननावने ॥
 पिबेच्चतुर्थे पूर्वोक्तां यवागूं वमने कृते ॥ पष्ठपंचमयोः शीतैर्दिग्धं सि-
 क्तमभीक्ष्णशः ॥ पाययेद्दमनं तीक्ष्णं यवागूं च यथोदितां ॥ अगदं
 सप्तमे तीक्ष्णं युंज्यादंजननस्ययोः ॥ कृत्वाऽवगाढं शस्त्रेण मूर्ध्नि काकपदं
 ततः ॥ मांसं सरुधिरं तत्र चर्म वा तत्र निक्षिपेत् ॥ तृतीये वमितः पेयां वे-
 गे मंडलिनां पिबेत् ॥ अंतीक्ष्णमगदं षष्ठे गणं वा पद्मकादिकं ॥ आद्येऽ-
 वगाढं प्रच्छाद्य वेगे दष्टस्य राजिलैः ॥ अलांबुना हरेद्रक्तं पूर्ववच्चागदं
 पिबेत् ॥ षष्ठेऽजनं तीक्ष्णतममवपीडं च योजयेत् ॥ अनुक्तेषु च वेगेषु
 क्रियां दर्वीकरोदितां ॥ गर्भिणीबालवृद्धेषु मृदुं विध्येत्सिरां न च ॥
 त्वङ्मनोवह्निशो वक्त्रं रसः शार्दूलजो नखः ॥ तमालः केसरं शीतं
 पीतं तंदुलवारिणा ॥ हन्ति सर्वविषाण्येतद्वज्रिवज्रमिवासुरान् ॥ प्रपौ-

१ अभीक्ष्णमिति पाठः २ गर्भिण्यादिषु मृदुक्रियां योजयेत् ॥ सिरां च न व्यधयेत् ॥
 ३ वक्त्रं तगरं

डरीकं कटुका देवदारु सुवर्चिका ॥ कालानुसारी स्थौणेयशैलेयधन-
पद्मकं ॥ कुटञ्जटैलापुन्नागनतकुष्ठप्रियंगुकं ॥ रोधगुग्गुलुतालीस-
पिप्पलीस्पर्णगैरिकं ॥ सिंदुवारसिताशुंठीध्यामकं लवणोत्तमं ॥ सू-
क्ष्मचूर्णीकृतं शृंगे निदध्यान्माक्षिकान्वितं ॥ ताक्ष्यस्ताक्षर्योपमः पा-
ननावनाभ्यंजनांजनैः ॥ अगदस्तक्षकस्यापि विपवेगं निवर्तयेत् ॥
रोधं शिरोपपुष्पाणि समंगा सहरणुका ॥ कणोपणालनेपालीवचाय-
ष्टीमधूत्पलं ॥ सिंदुवारीतमंदारमूलं बीजं करंजजं ॥ ज्योतिष्मती
नतं कुष्ठं श्वेता च गिरिकर्णिका ॥ चूर्णितः कन्यया क्षौद्रगोपित्ता-
भ्यां च वर्तितः ॥ अगदो हंति सर्पाखुकणभुक्श्वशृगालजं ॥ बि-
डालकांडचित्रोत्थं विषं भूतज्वरं ग्रहं ॥ अपस्मारगदोन्मादगुल्माजी-
र्णविसूचिकाः ॥ शिरोक्षिकर्णशूलं च राजद्वारे च शस्यते ॥ बि-
ल्वस्य मूलं सुरसस्य पुष्पं फलं करंजस्य नतं सुरावहं ॥ फलत्रिकं
व्योपनिशादयं च वस्तस्य मूत्रेण सुसूक्ष्मपिष्टं ॥ भुजंगलूतौदुरुह-
श्रिकाद्यैर्विसूचिकाऽजीर्णगरज्वरैश्च ॥ आर्त्तान्नरान्भूतविधर्षितांश्च
स्वस्थीकरोत्यंजनपाननस्यैः ॥ त्रिवृद्विशल्या मधुकं निशे लवणपंच-
कं ॥ मंजिष्ठा त्र्यूषणं तद्वत्कल्कयेत्स महागदः ॥ मांसीहरेणुत्रि-
फलासुरंगीमधुयष्टिका ॥ पद्मकाशोकपुन्नागकुष्ठतालीसचंदनं ॥ सु-
गंधकैला किणिही त्वक्पटोली मृगादनी ॥ भार्गवी विडंगं पालिंदी
पाठा क्रोष्टुकमेखला ॥ पुष्पमारुष्करं पत्रं सौरसं कटुकं नतं ॥
पित्तं नकुलमार्जारगोधाशल्यकसूकरात् ॥ पृषताच्चित्रपत्राच्च गोशृं-
गे पूर्ववत्स्थितं ॥ यत्र गेहे न तत्राहिकीटादिभ्यो भयोद्भवः ॥ ए-
तेन भेरीपटहाः पताकाश्च प्रलेपिताः ॥ और्षभेण विषं घ्नति स्पर्श-
श्रवणदर्शनैः ॥ प्रलेपाद्यैश्च निःशेषं दंशौदप्युद्धरेद्विषं ॥ भूयो वे-

१ हिगुरणुकैतिपाठः २ आर्षभनाम्नाऽगदेन ३ दंशादपि किं पुनः कायात्सर्वं
विषमुद्धरेत् ॥

गायं जायेत शेषं दूषीविषाय वा ॥ विषापायेऽनिलं कुट्टं स्नेहादि-
भिरुपाचरेत् ॥ तैलमद्यकुलत्थाम्लवर्ज्यैः पवननाशनैः ॥ पित्तं
पित्तज्वरहरैः कषायस्नेहवस्तिभिः ॥ समाक्षिकेण वर्गेण कफमारग्व-
धादिना ॥ सिता वैगंधिको द्राक्षा पयस्या मधुकं मधु ॥ पानं समं-
त्रपूतानुप्रोक्षणं सात्वहर्षणं ॥ सर्पागाभिहते युञ्ज्यात्तथा शंकाविषा-
दिते ॥ पूतनाप्रेतकूष्मांडपिशाचाद्या नरद्विपः ॥ निहंत्यौषधिवी-
र्याणि रक्षाकर्माण्यथाचरेत् ॥ तस्माद्रक्षां प्रयुञ्जीत रक्षोगणनिव्धारि-
णां ॥ गोमयेन सुसंमृष्टे धूपागुरुमुधूपिते ॥ गंधमाल्योपहाराद्यैर्गुरुपूजि-
तदैवते ॥ सूत्रकारान्समभ्यर्च्य शंकरास्तिककक्ष्यपान् ॥ संतर्प्य हव्यकं-
व्याभ्यां समिद्धाननलद्विजान् ॥ प्राङ्मुखायोपविष्टाय विषार्ताय चि-
कित्सकः ॥ उत्तराभिमुखो युञ्ज्यात्सिद्धमंत्रादि भेषजं ॥ समप्रमाणैर्हरितै-
र्दर्भैः प्रागभिमंत्रितैः ॥ अच्छिन्नाग्रैः समूलैश्च कुर्यात्तस्यापमार्जनं ॥ ब्र-
ह्माद्यैरगदैरेनं नित्यमेवानुलेपयेत् ॥ संजीवनादीन् पानादौ दंशलेपे
च योजयेत् ॥ पूर्णकुंभं सकुसुमं सर्पपांश्च गँले सितान् ॥ शस्तं दूर्वामधु-
घृतं कुर्याद्दृष्टस्य मूर्द्धतः ॥ एवं शाम्यति सप्ताहाद्विषमात्मवतां सदा
॥ कर्कतनं मरकतं वज्रं वारणमौक्तिकं ॥ वैदूर्यं गर्दभमणिं पिचुकं
विषमूषिकां ॥ हिमवद्विरिसंभूतां सोमराजीं पुनर्नवां ॥ तथा द्रो-
णां महाद्रोणां मानसीं सर्पजं मणिं ॥ विषाणि विषशांत्यर्थं वीर्यवं-
ति च धारयेत् ॥ छत्री झर्झरपाणिश्च चरेद्रात्रौ विशेषतः ॥ तच्छा-
याशब्दविव्रस्ताः प्रणश्यंति भुजंगमाः ॥ इति सर्पविषप्रतिपेधो नाम
द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

अथातः कीटविषविज्ञानप्रतिपेधं व्याख्यास्यामः ॥ सर्पाणामेव वि-
षमूत्रशुक्रांडशवकोथजाः ॥ दोषैर्व्यस्तैः समस्तैश्च युक्ताः कीटाश्चतुर्वि-

१ विषापगमेसति २ तयोश्छत्रझर्झरयोः यथासंख्यं छायाशब्दाभ्यां विव्रस्ताः सर्पाः
प्रणश्यंति

धाः ॥ कुंभीनसस्तुंडिकेरी शृंगी शतकुलीरकः ॥ उच्चिटिंगोऽग्निना-
 माच चिंचिटांगो मयूरकः ॥ अहिजोरभ्रकावर्त्तसारिकामुखवैदलाः
 ॥ शरावकुर्दौ परुषश्चित्रशीर्षोऽहिजारिकः ॥ अष्टादशैते वायव्या
 कीटा वायुप्रकोपनाः ॥ कौण्डिन्यकः कणभको वरटी पत्रवृश्चिकः ॥ वि-
 नामिका ब्राह्मणिका विदुलो भ्रमरस्तथा ॥ बाह्यकः पिच्चकः कुंभी
 वर्चःकीटोऽरिमेदकः ॥ दुंदुभः पद्मकीटश्च मकरः शतपादकः ॥ पं-
 चालः पाकमत्स्यश्च सूक्ष्मतुंडोऽथ गर्दभिः ॥ क्लीतः रुमिसरावी च य
 श्चाप्युत्क्लेशकः स्मृतः ॥ चतुर्विंशतिराग्नेयाः कीटाः पित्तविकारदाः ॥
 विश्वभरः पंचशुक्लः पंचरुष्णोऽथ पौंडकः ॥ शीर्यकः प्रचलाकश्च व
 टमाः किटिभो जटी ॥ सूचीमुखः रुष्णगोधा दभ्रः काषायवासिकः
 ॥ त्रयोदशैते निर्दिष्टाः कीटाः श्लेष्मप्रकोपनाः ॥ भृंगीलसो वलि-
 भकः शूलको वाहकस्तथा ॥ कोष्ठकारी रुमिकरो यश्च मंडलपुष्प-
 कः ॥ तुंडनाभः सर्पपको सर्पपी शंबुकस्तथा ॥ अग्निकीटश्च संकी
 र्णा द्वादश प्राणनाशनाः ॥ दष्टस्य कीटैर्वायव्यैर्दशस्तोदरुजोल्बणः
 ॥ आग्नेयैरल्पसंस्त्रावो दाहरागविसर्पवान् ॥ पक्षपीलुफलप्रख्यः खर्जु
 रसदृशोऽथवा ॥ कफाधिकैर्मंदरुजः पक्षोदुंबरसन्निभः ॥ स्त्रावाढ्यः
 ॥ त्रिलिंगस्तु दंशः स्यात्सान्निपातिकैः ॥ वेगाश्च सर्पवच्छोफो वार्द्धि-
 ण्युर्विस्तरक्तता ॥ शिरोक्षिगौरवं मूर्च्छा भ्रमः श्वासोऽतिवेदना ॥
 सर्वेषां कर्णिकाशोफो ज्वरः कंदूरोचकः ॥ वातिकः पक्षवातेन स्प-
 र्शाद्दशति पैत्तिकः ॥ मुखेन श्लैष्मिकः कीटः सर्वथा सान्निपाति-
 कः ॥ दष्टस्य कणभैः शोफो विसर्पो वमथुर्ज्वरः ॥ दंशश्च कर्णि-
 काकारः श्यावरक्तो विशीर्यते ॥ त्रिकंटकैस्तु दष्टस्य नानावर्णोऽ-
 थवाऽसितः ॥ दंशो भवेच्छूयथुमान्मोहो भेदश्च वर्चसः ॥ काक-

लासोऽर्द्धचंद्राभः श्याववान् भृशलोहितः ॥ दंशो रक्तैश्चितैः
स्फोटैः सशूनैः कमलोद्भवः ॥ एकदंष्ट्रार्पितः पीतः कंडूमान् दर्दु-
रः सरुक् ॥ दंशो दष्टः सतृष्णिद्रो मूर्च्छवान् हरितं वमेत् ॥
मात्स्यो दंशः सरुग्दाहः प्रागेवोक्तो जलौकसां ॥ विश्वंभरकृतो दंशः
शोफकंडूरुजान्वितः ॥ फेनोद्गममतीसारं कुरुते कोठजन्म च ॥ पी-
तः शतपदीदंशः स्वेदरुग्रागशोफवान् ॥ अतसीपुष्पवर्णो वा पिटि-
कावान् भ्रमप्रदः ॥ गृहगोधिकया स्वेदतोदश्वयथुदाहवान् ॥ क्लेदी-
च दंशो दष्टस्य हृत्पीडा ग्रंथिसंभवः ॥ कंडूमान्मापकैरीषच्छयथुर्म
देवेदनः ॥ असाध्यकीटसदृशमसाध्यमशकक्षतं ॥ प्रायेण मक्षिकाः
क्षेत्रे दशंति श्वयथूल्वणः ॥ तदंशो दाहकंडूमांस्तासां तु स्थगिकां
त्यजेत् ॥ तदष्टे पिडिका श्यावा स्राविणी भूर्युपद्रवा ॥ रुग्वान्पि-
पीलिकादंशो बन्धिनेवच दहते ॥ कालबिंदुनिभैः स्फोटैर्दाहकंडूरु-
जान्वितैः ॥ यद्वात्रमाचितं सोष्म तद्विद्यादवमूत्रितं ॥ वृश्चिकस्य वि-
षं तीक्ष्णमादौ दहति बन्धिवत् ॥ ऊर्ध्वमारोहति क्षिप्रं दंशे पश्चात्तु
तिष्ठति ॥ दंशः सद्यो ऽतिरुक् श्यावस्तुद्यते स्फुटतीव च ॥ ते
गवादिशरुक्कोथादिग्धदष्टादिकोथतः ॥ सर्पकोथाच्च संभूता मंदम-
ध्यमहाविषाः ॥ मंदाः पीताः सिताः श्यावा रूक्षकर्बुरमेचकाः ॥ रो-
मशा बहुपर्वाणो रोहिता पांडुरोदराः ॥ धूम्रोदरास्त्रिपर्वाणो मध्या-
स्तु कपिलारुणाः ॥ पिशंगाः शबलाश्चित्राः शोणिताभा महाविषाः
॥ अग्न्याभा द्योक्पर्वाणो रक्तसितसितोदराः ॥ तैर्दष्टः शूनरसनः स्त
ब्धगात्रो ज्वरार्दितः ॥ खैर्वमन् शोणितं कृष्णमिंद्रियार्थानसंविदन् ॥
स्विद्यन्मूर्च्छन्विशुष्कास्यो विह्वलो वेदनातुरः ॥ विशीर्यमाणमां-
सश्च प्रायशो विजहात्यसून् ॥ उच्चिर्दिगस्तु वक्त्रेण दशत्यभ्यधिकव्य-

१ ते गवादिशरुक्कोथात् विषदिग्धदष्टादिकोथात् सर्पकोथाच्च संभूता यथासंख्यं
मंदविषा मध्यविषा महाविषाश्च स्युः २ तैः महाविषैः

थः ॥ साध्यतो वृश्चिकास्तंभं शेषसो दृष्टरोमतां ॥ करोति सेक-
 मंगानां देशः शीतांबुनेव च ॥ उष्ट्रवर्णतया चोक्तः स एव द्युष्टधू-
 मकः ॥ रात्रिको रात्रिचाराच्च पृथक्त्वं कणभादिषु ॥ विकारसा-
 धनाभेदान्नेदाः संतोऽपि नोदिताः ॥ वातपित्तोत्तराः कीटाः श्लै-
 ष्मिकाः कणभोंदुराः ॥ प्रायो वातोल्वणविषा वृश्चिकाः सोष्ट्रधूमकाः ॥
 यस्य यस्यैव दोषस्य लिंगाधिक्यं प्रतर्कयेत् ॥ तस्यतस्यौषधैः कु-
 र्याद्विपरीतगुणैः क्रियां ॥ हृसीढोर्ध्वानिलस्तंभः सिरायामोऽस्थिपर्व-
 रुक् ॥ घूर्णनोद्देष्टनं गात्रश्यावता वातिके विषे ॥ संज्ञानाशोष्णनिः-
 श्वासो दृष्टाहः कटुकास्यता ॥ मांसावदरणं शोफो रक्तपीतश्च पै-
 त्तिके ॥ छर्द्यरोचकदृष्टासप्रसेकोत्क्लेशपीनसैः ॥ सशैत्यमुखमाधुर्यै-
 र्विद्याच्छेष्माधिकं विषं ॥ पिण्याकेन व्रणे लेपस्तैलाभ्यंगश्च वाति-
 के ॥ स्वेदो नाडीपुलाकाद्यैर्बृहणश्च विधिर्हितः ॥ पैत्तिकं स्तंभयेत्
 सैकैः प्रदेहैश्चातिशीतलैः ॥ लेखनच्छेदनस्वेदवमनैः श्लैष्मिकं जये-
 त् ॥ कीटानां त्रिप्रकाराणां त्रैविध्येन क्रिया हिता ॥ स्वेदालेपनसे-
 कांस्तु कोष्णान्प्रायोऽवचारयेत् ॥ अन्यत्र मूर्छितादंशपाकतः कोथ-
 तोऽपि वा ॥ नृकेशाः सर्षपाः पीता गुडो जीर्णश्च धूपनं ॥ विषदंशस्य
 सर्वस्य काश्यपः परमब्रवीत् ॥ विषघ्नं च विधिं सर्वं कुर्यात् संशोधनानि
 च ॥ साधयेत्सर्पवदृष्टान्विषोऽग्रेः कीटवृश्चिकैः ॥ तंदुलीयकतुल्यांशां त्रि-
 वृतां सर्पिषा पिबेत् ॥ याति कीटविषैः कपं न कैलास इवानिलैः ॥ क्षी-
 रिवृक्षत्वगालेपः शुद्धे कीटविषापहः ॥ मुक्तालपो वरः शोफतोददाहज्व-
 रप्रणुत् ॥ वचा हिंगु विडंगानि सैधवं गजपिप्पली ॥ पाठा प्रतिविषा व्यो-
 षं काश्यपेन विनिर्मितं ॥ दशांगमगदं पीत्वा सर्वकीटविषं जयेत् ॥ भै-
 षज्यं कीटवत्पीतं महास्नेहपयो मधु ॥ शिखिकुकुटजैः पिच्छैः सतै-
 ललवणोत्तमैः ॥ धूपो हन्ति क्रतुः शीघ्रं कीटवृश्चिकजं विषं ॥ विषे
 कणभजे कुर्याद्वंद्वरोक्तमुपक्रमं ॥ शिरीषबीजं मंडूके लेपः सुक्षीर-

कल्कितः ॥ मधु त्रिकटुकं श्वेता सिंढामूलं च मत्स्यजे ॥ वचां
वंशत्वचं पाठां नतं सुरसमंजरीं ॥ द्वे बले नाकुलीं कुष्ठं शिरीषं रज-
नीद्वयं ॥ गुहामतिगुहां श्वेतामजगंधां शिलाजतु ॥ कटुतृणं कट-
भीक्षारं गृहधूमं मनःशिलां ॥ रोहीतकस्य पित्तेन कल्कयेत्स परो
ऽगदः ॥ विश्वंभरादिष्वालेपनावनांजनपाननः ॥ स्वर्जिकाजशकृ-
त्क्षारः सुरसः साक्षिपीडकः ॥ मदिरामंडसंयुक्तो हितः शतपदीविषे
॥ कपित्थसिक्थार्पिडार्कक्षीरं त्रिकटुकान्वितं ॥ करंजं द्वे हरिद्रे च
गृहगोधीविषापहः ॥ काकांडयुक्तः सर्वेषां विषाणां तंदुलीयकः ॥
प्रशस्तो बर्हिणांऽडेन तद्द्वयायसपीलुकः ॥ तगरं नागरं नागकैसरं
मरिचानि च ॥ प्रयुक्तं पाननस्थाभ्यां मक्षिकाविषनाशनं ॥ सिता-
सिते च लवणे मरिचं च सनागरं ॥ फणिज्जकरसोपेतं वरटीनां वि-
षापहं ॥ सद्यो वृश्चिकजं दंशं चक्रतैलेन सेचयेत् ॥ विदारिगंधासि-
द्धेन कवोष्णेनेतरेण वा ॥ लवणोत्तमयुक्तेन सर्पिषा वा पुनःपुनः ॥
सिंचेत्कोष्णारनालेन सक्षीरलवणेन वा ॥ उपनाहो घृते भृष्टः कल्को
ऽजाज्याः ससैधवः ॥ आदंशं स्वेदितं चूर्णैः प्रच्छाय प्रतिसारयेत् ॥
रजनीसैधवव्योषशिरीषफलपुष्पजैः ॥ मातुलुंगाम्लगोमूत्रपिष्टं च सुर-
साग्रजं ॥ लेपः सुखोष्णश्च हितः पिण्याको गोमयोऽपि वा ॥ पाने
सर्पिर्मधुयुतं क्षीरं वा भूरिशर्करं ॥ गुडोदकं वा सुहिमं चतुर्जातकवा-
सितं ॥ पलाशबीजसंयुक्तो लेपोऽर्कक्षीरभाबितः ॥ पारावतशकृत्पथ्या-
तगरं विश्वभेषजं ॥ बीजपूररसोन्मिश्रं परमो वृश्चिकागदः ॥ मनो-
व्हा सैधवं हिंगु मालतीपलवानि च ॥ गोशकृद्रसपिष्टेयं गुलिका वृ-
श्चिकार्दिते ॥ लशुनो मरिचं हिंगु सुरसं विश्वभेषजं ॥ अर्कक्षीरे-
ण गुलिका वृश्चिकार्दितशंकरी ॥ सैधवोष्ट्रदंष्ट्रा च हंति वृश्चिक-
जं विषं ॥ हिंगुना हरितालेन मातुलुंगरसेन च ॥ लेपांजनाभ्यां गु-

लिकाः परमं वृश्चिकापहाः ॥ करंजार्जुनशेलूनां कटभ्याः कुटजस्य
 च ॥ शिरीषस्य च पुष्पाणि मस्तुना दंशलेपनं ॥ पिप्पलीं मरिचं
 यष्टीं श्वेतां सुरसमंजरीं ॥ सहदेवीमपामार्गं तंदुलीयं च कल्कयेत् ॥
 कुंतलक्षारतोयेन लेपोऽलिविषनाशनः ॥ यो मुह्यति प्रश्वसिति प्रल-
 पत्युग्रवेदनः ॥ तस्य पथ्यानिशाकृष्णामंजिष्ठातिविषोषणं ॥ सा-
 लाबुद्धंतं वार्ताकरसपिष्टं प्रलेपनं ॥ आदंशं यस्य कंडूः स्यात्कोथः कु-
 ष्ठं च दारुणं ॥ तस्यालेपस्त्रिकटुकं यवक्षारोऽक्षिपीडकः ॥ पारावत-
 शकृत्कांतास्वर्जिकाग्निहरेणवः ॥ रसेन मातुलुंगस्य क्षीरेणार्कस्य च
 द्रुतः ॥ हृदयं पीडयते यस्य मूर्च्छा चिमिचिमायनं ॥ दंतौष्ठदं-
 शो रोम्णां संहर्षस्तस्य निवर्त्तते ॥ वेगो विषस्य पंचाहात्रैव वा
 क्रिययां विना ॥ तत्र कुर्वीत दंशस्य लेपनं मस्तुकल्कितैः ॥ श्वे-
 तपाटल्यतिविषाहरिद्राहरिणीनैः ॥ बिल्वमूलयवक्षारकुष्ठमागधिका-
 युतैः ॥ उद्धृत्यतद्वादंशः शूनः क्लिन्नो हतच्छविः ॥ जंबूफल-
 मिवारक्तः कूजनवमति चेष्टते ॥ इंद्रियार्थान्न जानाति प्र-
 स्विद्यति च यो मुहुः ॥ स्वर्जिकाकुष्ठतगरनाकुलीपीलुपिप्पलीः ॥
 दहतीं चाच्छसुरया तस्य पिष्ट्वा प्रलेपनं ॥ सर्वत्र चोग्रातिविषे पा-
 ययेद्दधिसर्पिणी ॥ विध्येत्तिरां विदध्याच्च वमनांजननावनं ॥ उष्ण-
 स्निग्धाम्लमधुरं भोजनं चानिलापहं ॥ नागरं गृहकपोतपुरीषं बीजपू-
 रकरसैर्हरितालं ॥ सैधवं च विनिहंत्यगदोऽयं लेपतोऽलिकुलजं विष-
 माशु ॥ अंते वृश्चिकदष्टानां समुदीर्णे भृशं विषे ॥ विषेण लेपयेद्दंशं
 स्थावरेण यथोदितं ॥ क्रियेयमुच्चिष्टिगेऽपि प्रतिलोमं च पांशुभिः ॥
 उद्धर्तनं सुखाम्लोष्णैस्तथा वाऽऽच्छादनं घनैः ॥ कुटजस्य फलं कुष्ठं
 मालती जालिनी नतं ॥ तिक्तेक्ष्वाकुश्च पिष्टानि पानप्रथमनादिभिः ॥
 वृश्चिकोदुरुलूनानां सर्पाणां च विषापहं ॥ समानममृतेनेदं गराजीर्णं
 च नाशयेत् ॥ अर्कस्य दुग्धेन शिरीषबीजं त्रिर्भावितं पिप्पलिचूर्ण-

मिश्रं ॥ एषो ऽगदो हंति विषाणि कीटभुजंगलूतौंदुरुष्टश्रिकानां ॥
 शिरीषपुष्पं सकरंजबीजं काश्मीरजं कुष्ठमनःशिले च ॥ एषोऽगदो
 रात्रिकटश्रिकानां संक्रांतिकारी कथितो जिनेन ॥ इति कीटविषवि-
 ज्ञानप्रतिषेधो नाम त्रयश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

अथातो लूताविषविज्ञानप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ विश्वामित्राय
 रुष्टस्य वसिष्ठस्य ललाटजाः ॥ स्वेदलेशाः स्मृता लूता लूने ये पतिताः
 स्तृणे ॥ खांडवे दह्यमानानामसुराणां शरीरतः ॥ याः स्फुलिंगा त्रिनि-
 श्वेरुस्ता लूता इति केचन ॥ अन्ये वदन्ति भुक्तस्य दुष्टस्यान्नस्य
 भोजनात् ॥ संभवन्ति विषस्फोटा ये लूताः कीटलक्षणाः ॥ यथास्वं धा-
 रयन्तस्ते लूताः कीटाश्च संज्ञिताः ॥ तत्र घोरतरा लूता भिद्यन्ते ता
 अपि त्रिधा ॥ तीक्ष्णमध्यावरत्वेन घ्नन्ति चाश्वचिकित्सिताः ॥ सप्ता-
 हेन दशाहेन पक्षेण च परं क्रमात् ॥ कपिलाऽग्निमुखीपीता पद्मा मू-
 त्रा सिता ऽसिता ॥ आग्नेयाः स्वेदजाः सप्त लूताः पित्तविकारदाः ॥
 रक्तपादाभृङ्गनीलापिंगलाभात्रिमंडलाः ॥ पूनिगंधाभिधा लूता लू-
 ताश्च चिरमंडलाः ॥ लूता वीरांडजाः सप्त सौम्याः श्लेष्मविकारदाः ॥
 कुमुदाऽलविषारक्ताश्चित्रासंतानिमेचकाः ॥ कसना चोद्भिदाः सप्त
 वायव्या वायुरोगदाः ॥ काकांड्येणपदी लाजा वैदेही जालिनी तथा
 ॥ मालागुणा सवर्णा च मिश्राः सप्तोपपादुकाः ॥ व्यामुवंत्याशु गा-
 त्राणि ज्वलत्पावकसन्निभाः ॥ सन्निपातकृतोऽसाध्याः साध्याः कृच्छ्रेण
 चेतराः ॥ ता दशन्ति सिते पक्षे ऽसिते संधौ सदैव च ॥ दंशः सामा-
 न्यतस्तासां दद्रुमंडलसन्निभः ॥ सितोऽसितोऽरुणः पीतः श्यावो वा
 मृदुरुन्नतः ॥ मध्ये कृष्णोऽथवा श्यावपर्यंतो जालकावृतः ॥ विसर्प-
 वान् शोफयुतस्तप्यते बहुवेदनः ॥ ज्वराशुपाकविक्लेदकोथावदरणा-
 न्वितः ॥ क्लेदेन यत्स्पृशत्यंगं तत्रापि कुरुते व्रणं ॥ श्वासदंष्ट्रा-

शकृन्मूत्रशुक्रलालानखार्त्तवैः ॥ अष्टाभिरुद्धमंत्येता विषं वक्त्रैर्वि-
 शेषतः ॥ श्वासेन दंशः सहसा शूयते ज्वरदाहवान् ॥ दंष्ट्राकृ-
 तस्तूग्रतरो विवर्णः कठिनः स्थिरः ॥ गंभीरशोफवांस्तोदवेदनादा-
 हसंयुतः ॥ दुर्गन्धः शकृता दाहकंडूचिमिचिमान्वितः ॥ पच्यते चाशु
 पक्वश्च पांडुः पीलुफलोपमः ॥ मूत्रेण रक्तपर्यंतो मध्ये कृष्णो विशीर्यते ॥
 आवर्त्तसंदृशः शूनः पूतिः सर्पति दह्यते ॥ शुक्लेण ग्रंथिसंस्थानः क-
 ठिनस्तीव्रवेदनः ॥ अल्पमूलोऽल्परुक्कोचो लालया कंदुरो मृदुः ॥
 नखेन चोषः कुलकः कंडूधूमायनान्वितः ॥ किंशुकोदरवर्णस्तु रजसा
 चंचुमालवान् ॥ लूता नाभेर्दंशंत्यूर्ध्वमूर्ध्वं चाधश्च कीटकाः ॥ तद्दृषि-
 तं च वस्त्रादिदेहे पृक्तं विकारकृत् ॥ दिनार्द्धं लक्ष्यते नैवं दंशो लूता-
 विषोद्भवः ॥ सूचीव्यधवदाभाति ततोऽसौ प्रथमेऽहनि ॥ अव्य-
 क्तवर्णः प्रचलः किंचित्कंडूरुजान्वितः ॥ द्वितीयेऽभ्युन्नततोऽतेषु पि-
 टिकैरिव चाचितः ॥ व्यक्तवर्णो ततो मध्ये कंडूमान् ग्रंथिसन्निभः ॥
 तृतीये सज्वरो रोमहर्षकृद्रक्तमंडलः ॥ शरावरूपस्तोदाढ्यो रोमकू-
 पेण सास्त्रवः ॥ महान्श्वतुर्ये श्वयथुस्तापश्वासभ्रमप्रदः ॥ विकाराङ्कु-
 रते तांस्तान् पंचमे विषकोपजान् ॥ षष्ठे व्यामोति रोमाणि सप्तमे
 हन्ति जीवितं ॥ इति तीक्ष्णं विषं मध्यं हीनं च विभजेदतः ॥ वि-
 षं शाम्यति सर्वासामेकविंशतिरात्रितः ॥ दंशः पित्तात्मको दाहतृट्-
 स्फोटज्वरमोहवान् ॥ सशोफः कठिनः पांडुः कंडूमान् श्लैष्मिकोऽ-
 ल्परुक् ॥ वातिकः परुषः श्यावः पर्वभेदातिरुक्करः ॥ सर्पज्ञानोदितै-
 र्लिङ्गैर्दोषोद्रेकं च लक्षयेत् ॥ त्रिदोषाः प्रायशो लूताः सर्वाः पित्तक-
 फाधिकाः ॥ प्राणांतिकीषु हृन्मोहश्वासहिष्माशिरोग्रहाः ॥ श्वे-
 ताः पीताः सिताः रक्ताः पिटिकाः श्वयथूद्भवः ॥ वेपथुर्वमथुर्दाहतृ-
 ङाध्यं वक्रनासता ॥ श्यावौष्ठवक्रदंतत्वं पृष्ठग्रीवावभंजनं ॥ पक्व-
 जंबूसवर्णं च दंशात् स्रवति शोणितं ॥ अथाशु लूतादष्टस्य शस्त्रे-

णादंशमुद्धरेत् ॥ दहेच्च जांबवौष्ठाद्यैर्नतु पित्तोत्तरं दहेत् ॥ कर्क-
 शं भिन्नरोमाणं मर्मसंध्यादिसंश्रितं ॥ प्रसृतं सर्वतो दंशं न छिं-
 दीत दहेन्न च ॥ लेपयेद्गन्धमगदैर्मधुसैधवसंयुतैः ॥ सुशीतैः सेचये-
 च्चानु कषायैः क्षीरिदृक्षजैः ॥ सर्वतोऽपहरेद्रक्तं शृंगाद्यैः सिरया ऽपि
 वा ॥ स्नुते रक्ते परीषेकः स्मृतः क्षीरादिभिर्द्रुतः ॥ प्रपौंडरीकऋबिर-
 साखिशोरीरजीवकाः ॥ रोध्रचंदनजीवंतीमंजिष्ठासर्जवंजुलाः ॥ मृ-
 णालबिसशैवालकुमुदोत्पलैर्गैरिकाः ॥ न्यग्रोधोदुंबराश्वत्थनिचुल्लक्ष-
 वेतसाः ॥ समंगापाटलीगुंद्राकाकोलीसितपर्विकाः ॥ शिरीषधातकी
 मूर्वाविदारीपद्मकं कुशाः ॥ शृंगाटकं कोशवतीवायसीसोमराजयः ॥
 मधुकांशुमतीदूर्वा यथालाभं समाहृतं ॥ शस्तः पर्युषितो लेपः सधू-
 तः पैत्तिके विषे ॥ श्यामाद्वयनिशामुस्तानखरास्त्रामहासहां ॥ वा-
 सापत्तंगसुवहानाकुलीगिरिकर्णिकाः ॥ सर्पगंधायवफलानिर्गुण्डयश्मं-
 तकस्थिराः ॥ शुकाख्यामहिषक्रांतकुष्ठेन्द्रयवकुंकुमं ॥ करवीरागुरुनतं
 मुगंधं सिंधुवारितं ॥ आस्फोटगुंद्री च हितः प्रलेपः श्लेष्मिके विषे
 ॥ विंबीविदुलंबंधूककोविदारयवासकाः ॥ सुवहारिष्टकब्राह्मीगुडूची-
 बिल्वसैर्यकाः ॥ सिद्धार्थकादेवदारुविडंगानींद्रवारुणी ॥ शतावरी-
 लांगलकीराजवृक्षपुनर्नवाः ॥ जीवंतीवायसीभार्ङ्गीकतकेंद्रयवार्जुनं
 ॥ निशे व्याघ्रपदी सिंहपुष्पी मंडलपर्णिका ॥ श्वदंष्ट्राकोलवृहतीरे-
 वतीश्वेतपुष्पिकाः ॥ प्रपुन्नाटः कुरुवकः प्रलेपो वातिके विषे ॥ स-
 र्वत्रैव च शस्यते बोधिश्लेष्मातकाक्षकाः ॥ उदीर्णदोषान्बलिनो वि-
 षे महति वामयेत् ॥ कांकांडकीकोशवतीरोध्रेंद्रयवसैधवैः ॥ पटोलीपत्रंम-
 रिचकरघाटप्रियंगुभिः ॥ रुष्णाशुकनखानीपनिंबसप्ताब्धयष्टिभिः ॥
 विरेचयेच्च त्रिफलात्रिवृत्रिकटुसैधवैः ॥ मदंतीपूगमृद्वीकाविडंगैरथ-
 वा पचेत् ॥ एभिः पलांशकैः प्रस्थं समं ब्राह्मीरसं घृतात् ॥ पंचमूल-
 शृतं क्षीरं तोयं वा शोधनौषधैः ॥ यथास्वं कल्कितैर्युक्तं पृथग्दद्यादि-

शोधनं ॥ पिप्पलीपिप्पलीमूलशुंठीद्रवसैधवैः ॥ पाठाऽजमोदाय-
 ष्ट्यान्हमुस्तासर्पपदारुभिः ॥ लघुना पंचमूलेन लवणेन सुसाधिता ॥
 पेया संसर्जने योज्या सघृता विषनाशिनी ॥ आध्मानहिध्माश्वासेषु
 पृष्ठग्रीवादिभंजने ॥ संकोचस्तंभकंपेषु शूलेष्वर्द्धावभेदके ॥ वात-
 रोगेषु चाप्येषु पर्वभेदार्दितादिषु ॥ एरंडबिल्वसरलचिरबिल्वार्कपाट-
 लीः ॥ शिग्रुपाठाकुशविषं विदुलं च जले पचेत् ॥ कनीयः पंचमूलं
 च तस्मिन्मंदं पचेद्वृतं ॥ द्विगुणे तुल्यगोक्षीरे पिष्टैर्यष्टीनिशानतैः ॥
 मुराब्ध्वेलसरलशतान्धारोध्रगैरिकैः ॥ पयस्याकुष्ठगांधेयीरुष्णामदन-
 कैः समैः ॥ बस्तौ प्रत्यागतेऽश्रीयत् पंचमूलान्वितैरसैः ॥ नावनं
 गौरवे शोफे लालासावे हनुग्रहे ॥ गिरिकर्णीफलरसो बंधूकं किणिही-
 सिता ॥ पटुंथालशुनव्योषवृहतीविलसैधवैः ॥ अपामार्गफलं भार्ङ्गी-
 नाकुली सर्पगंधिका ॥ संज्ञानाशे प्रथमनं भार्ङ्गीयुक्तैः प्रशस्यते ॥ ति-
 क्तालाबुफलव्योषवृहतीजालिनीफलैः ॥ श्यामा यवफला बीजं फणि-
 ज्जकशिरीषयोः ॥ वार्ताकरसपिष्टानि नस्यं विषहरं परं ॥ विरिक्त-
 शिरसश्चास्य सर्पिर्मंडोऽनुवासनं ॥ नेत्रोपरोधश्वयथुकंडूनिद्रासमाग-
 मे ॥ वचामनोव्हात्रिकटुत्रिफलारोध्रगैरिकाः ॥ शंखो नीलोत्पलं ता-
 म्रं मुक्ताहेमप्रवालकं ॥ जीवंती लशुनं कुष्ठं कतकं मार्कवं नतं ॥
 प्रपौंडरीकं मधुकं करंजफलसैधवं ॥ निशे फणिज्जकं तुत्थं स्रोतोऽज-
 नरसांजने ॥ मेषशृंग्याश्च कुसुमं पिष्टं गोवारिणांऽजनं ॥ मुरसप्रस-
 वव्योषबिल्वमूलमुराब्धयं ॥ हरिद्रा छागलीमूत्रं लूताकीटघ्नमंजनं ॥
 शिरीषपद्मकोशीरपाटलीसिंदुवारितं ॥ क्षीरशृंगीनतोदीच्यसारिवाकु-
 ष्टचंदनं ॥ सेलुस्वरसपिष्टोऽयमगदो नावनांजने ॥ पाने प्रलेपे सेके
 च लूतासु परमं हितं ॥ पयस्यामधुमृद्दीकाश्वदंष्ट्राक्षीरमोरटाः ॥ गो-
 जीविदारियष्ट्यान्हामधुकानि च तद्गुणाः ॥ तथा शिरीषकुसुमं च-

द्रलेखोद्भवं फलं ॥ सुराला कटभी जातिः श्वेता च गिरिकर्णिका
 ॥ तद्वच्च गुंजातगरकुष्ठनागबलाबलाः ॥ हरिद्रायुगुलं नागदंतीरोधं
 च शाबरं ॥ शिरीषपुष्पं तगरं सहदेवी शतावरी ॥ पुनर्नवा नागबला
 सर्पगंधा कुटञ्जटं ॥ गवादनी दंतशठसोमवल्केंदुराजयः ॥ विषेषु स
 र्वेष्वगदः सक्षौद्रः सर्वकर्मकृत् ॥ सर्पाक्षी चंदनं चक्रं मृगाक्षी गंधना-
 कुली ॥ एला महासुगंधा च वस्तमूत्रेण कल्किताः ॥ लेपे पाने च
 लूतासु नानेन सदृशोऽगदः ॥ कटभीमूलतगरसमंगादेवदारुभिः ॥ बृ-
 हतीद्वयगांगेयीरोचनाचंदनैर्घृतं ॥ सिद्धं चतुर्गुणे क्षीरे पानाभ्यंज-
 नयोर्हितं ॥ लूताकणभकीटानां विषे परमदारुणे ॥ निवृत्ते दाहशो-
 फादौ कर्णिकां पातयेद्वणात् ॥ कुसुंभपुष्पं गोदंतः स्वर्णक्षीरी कपोतवि-
 द् ॥ त्रिवृता सैधवं दंती कर्णिकापातनं तथा ॥ हरिद्रा गुग्गुलुः
 किण्वं वंशलेखः कपोतविद् ॥ तद्वच्च सैधवं कुष्ठं दंती कटुकदौ
 ग्धिकं ॥ राजकोशातकीमूलं किण्वो वा मथितोद्भवः ॥ कर्णि-
 कापातसमये बृंहयेत्तं विषापहैः ॥ ऋतुकालेषु लूतानां यावंतः
 शुक्रविंदवः ॥ देहे पतन्ति तावंत्यो जायन्ते कर्णिकाः समं ॥ गोदंतदं-
 ती त्रिवृता हरिद्रे सैधवं तिलाः ॥ मधुकं निवपत्राणि घृतं च व्रणशो-
 धनं ॥ कांताविडंगखदिरनिंबकंपिलकांबुदैः ॥ सर्जैलाधातकीलोहैः
 सिद्धं सर्पिर्व्रणापहं ॥ शिरीषकटभीसेलुक्षीरिवृक्षार्जुनत्वचः ॥ कल्क-
 चूर्णपरीषकैः कीटलूताव्रणापहाः ॥ शताब्दारोधकासीसदावीजंब्व-
 स्थिरोचनाः ॥ हरीतकी पूगफलं चूर्णोऽयं व्रणरोपणः ॥ लाक्षारज-
 न्यौ मंजिष्ठा हरितालं मनःशिला ॥ सर्पिर्मधुप्रलेपोऽयं त्वग्निशुद्धि-
 करः परं ॥ रोमसंजननं कुर्याद्यदुक्तं व्रणशोधने ॥ स्नेहकार्यमशेषं च
 सर्पिषैव समाचरेत् ॥ विषस्य वृद्धये तैलमग्नेरिव तृणोलुपं ॥ इति
 लूताविषविज्ञानप्रतिषेधो नाम चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

अथातः प्रत्येकलूताविषप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ आदंशे पिटिका

ताम्रा भवेत्कपिलया स्थिरा ॥ लसीका रोमकूपेषु दाहोऽक्ष्णोर्मूर्ध्नि गौर-
 रवं ॥ पाननस्यांजनालेपसेकांश्चात्र प्रयोजयेत् ॥ निशापद्मककुष्ठैला-
 करंजककुम्भवचः ॥ स्थिरार्कपण्यपामार्गब्राह्मीशादलनाकुलीः ॥ अ-
 थवा कुष्ठपत्तंगनखजौंगककुम्भं ॥ अग्निमुख्या ऽतिरुक् स्फोटः सं-
 भवत्यग्निदग्धवत् ॥ अग्निज्वालासमानेन प्रस्विद्यति विषोष्मणा ॥ तृ-
 द्दाहकंपमूर्च्छाश्च पित्तास्रमतिसार्यते ॥ योजयेत् पूर्ववत्तत्र प्रत्याख्या
 य त्वरान्वितः ॥ कुष्ठलामज्जकोशीरमधूकं मधुकं मधु ॥ लाभतः शी-
 तवीर्याणि तालीसं गोपकन्यकां ॥ पीतया पीतविष्णूमूत्रदंशक्लेदाक्षि-
 दर्शनः मूर्च्छाछर्दिशिरोदुःखज्वरारोचकशूलवान् ॥ तत्रेष्टाः करभोशी-
 रमंजुवंजुलपद्मकाः ॥ वंशत्वर्गर्जुनकुशाः शिरीषकिणिहीत्वचः ॥ अ-
 थवा वन्दिवाल्हीककुष्ठकेसरजौंगकं ॥ पद्माभः पद्मया स्फोटो भि-
 न्नो भिन्नः पुनर्भवेत् ॥ क्लिद्यत्याशु स्रवत्युष्णं क्लेदं क्लेशोऽतिरुज्वरः
 ॥ तत्र पद्मोत्पललताहिमवेतसवंजुलाः ॥ समृणालाः सकुसुमाः स-
 क्षौद्रघृतशर्कराः ॥ पूतिर्मूत्रविषादंशो विसर्पी कृष्णशोणितः ॥ श्वा-
 सकासज्वरच्छर्दिमूर्च्छादाहभ्रमान्वितः ॥ मनःशिलालमधुकमधुको-
 त्पलचंदनं ॥ कुंष्टैलामधुकोशीरपद्मकं तत्र भेषजं ॥ आदंशे श्वेतया
 श्वेता पिटिका पीतकंदुरा ॥ दाहमूर्च्छाज्वररुजाविसर्पक्लेदकारिणी
 ॥ श्वेतायां शीतलालेपा हरेणुनलवंजुलाः ॥ कुष्ठमांसीनलोशीरकांता-
 ध्यामकपद्मकाः ॥ आदंशः कृष्णया कृष्णो विद्वंधिः क्लेदशोफवान् ॥
 उत्थाप्यते कृष्णमसृग्दुष्टं तत्र भिषग्जितं ॥ महासुगंधासर्पाक्षीवकै-
 लार्गंधनाकुलीः ॥ शूनः पांडुरया दंशः शोफो वंक्रस्य गौरवं ॥ ज्वरो
 विघूर्णनं जृम्भा शिरोरुक् तत्र भेषजं ॥ मूलं वारुणपुष्पाया रोचनागोश-
 रुद्रसः ॥ आपांडुः पिटिकादंशः शोफवान् रक्तपादया ॥ अश्रुस्त्रावो-

१ वंशकाशार्जुनकुशा इति पाठः २ कुष्ठलामज्जकोशीरपद्मकमिति पाठः ३ पांडुरासं-
 ज्जकलूतादंशलक्षणं चिकित्सितं चाधिकं भाति

ऽत्र नलदसेव्योदीच्यहिमं मधु ॥ भृंगाभो भृंगया दंशः पिटिका दाह-
रुक्करी ॥ कोष्ठैश्च चीयते गात्रं तत्र शस्तं भिषग्जितं ॥ अंकोलसारः
फलिनी गवां पित्तं मिशिर्गदः ॥ पिंगया वन्निहदग्धाभो दंशे स्फोटो बहु-
द्युतिः ॥ तीव्रशोफज्वररुजाहृत्पीडादाहतृड्युतः ॥ तत्रागदः सितागुंद्राम
ल्लिकामधुकोत्पलं ॥ जीवकः क्षीरिणां शुंगा द्विनिशा नागकेसरं ॥ त्रि-
मंडलाया बहुलो दंशः कृष्णं स्रवत्यसृक् ॥ अरुचिर्नैत्रयोर्दाहः कलु-
षसुतिदृष्टिता ॥ विविधैर्मंडलैश्चास्य शरीरमुपचीयते ॥ तत्रार्कमूल-
द्विनिशासुरालापृश्निपर्णिकाः ॥ दधित्यनाकुलीब्राह्मीज्योतिष्मत्यो
हितोऽगदः ॥ आदंशः पूतिगंधाया विसर्पक्लेददाहवान् ॥ अलजी-
सन्निभो रुग्वान्निर्गन्धः पिटिकान्वितः ॥ भार्द्वादिदिग्धिकानिबपटो-
लीसिंदुवारितं ॥ मूर्वा हरिद्रे वासा च पूतिगंधाविषापहः ॥ चिरमं-
डलाया दंशः पिटिकाजालकाहतः ॥ वीराया भूर्द्धरुक्शीतज्वरान्न-
द्वेषसंयुतः ॥ हरिद्रे नलदं कुष्ठमेला सुरसमंजरी ॥ तगरं च श्वपि-
त्तेन पिष्टं वीराविषापहं ॥ दंशः कुमुदया दाहस्फोटस्फुरणतोदवा-
न् ॥ पिच्छिलः क्लेदविस्त्रावी सश्वासः सगलग्रहः ॥ प्रत्याख्यायात्र
कुर्वीत सामान्योक्तं क्रियाक्रमं ॥ भवंत्यलविषादंशे पीता लोहित-
मंडलाः ॥ पिटिकाः सर्पपप्रख्यास्तालुशोषो रुजा ज्वरः ॥ छर्दिर्दाहः
शिरःकंपस्तत्र सेव्याः समाक्षिकाः ॥ सकांतामिशिह्वीबेराः सपि-
प्पलिवटांकुराः ॥ रक्तांतो रक्तया दंशः सपांडुपिटिकोद्भवः ॥ श्वे-
तोऽतिसारः श्वसनं दाहः क्लेदः सशोणितः ॥ विसर्पश्चात्र ह्वीबेरचं-
दनोशीरपद्मकं ॥ शस्तं शैल्वर्जुनाम्रातात्त्वङ्मूलं सिंदुवारतः ॥ अदंशे
चित्रया रक्ता पिटिका विस्तृता स्थिरा ॥ पर्वभेदशिरस्तापज्वरशोफवि-
सर्पिणी ॥ भिन्ना कृष्णत्वमभ्येति पीतास्त्रावा महाव्रणा ॥ तत्रेष्टाः
कुष्ठनलदशिरीषनतरेणुकाः ॥ दंशेऽति संतानिकया शूलमाकुलता

श्रुतेः ॥ प्रसुप्त्याक्षेपकौ तत्र केसरं क्षीरिणां त्वचः ॥ आग्रस्य सिं-
 दुवारस्य मूलमश्वंतकत्वचः ॥ पिटिका मेचकादंशे मध्ये जतुकणो-
 पमा ॥ ज्वरः शोफोऽत्र वारुण्या रोचना रजनीद्वयं ॥ राजिमान्क-
 सनादंशो ज्वररुक्श्वासकासवान् ॥ शीतपिच्छिलरक्तमुद्रक्तोक्तं तत्र-
 भेषजं ॥ पांडुरक्तोऽतिरुग्दंशः काकांड्याः स्मृतिमोहकत् ॥ हिध्मा-
 श्वसनतृणमूर्च्छानिद्राऽऽक्षेपकहृद्गदाः ॥ रक्तांतस्त्वेणपादाया दंशः कृ-
 ष्णतिलाकृतिः ॥ दाहमोहाग्निवीर्यतृद्वमिश्रवासकासवान् ॥ पूति-
 ध्यामोऽतिकासासृगादंशो लाजवर्णया ॥ शीतज्वरसमुत्थानो दाहमू-
 र्च्छातिसारवान् ॥ अग्निदग्धनिभो दंशो वैदेह्या भृशवेदनः ॥ गंभी-
 रः सज्वरतृष्णामोहो हृदयपीडनं ॥ ऊर्ध्वराजीचितो दंशो जालि-
 न्यास्नीव्रशोफरुक् ॥ उदीर्णतृड्भ्रमः श्वासः स्तंभमोहौ विदीर्णता ॥
 रक्तो मालागुणादंशो धूमगंधिः सतीव्ररुक् ॥ दीर्यते पार्श्वतस्ताम्रैः सं-
 रब्धैर्मंडलैर्युतः ॥ अंतर्दाहो बहिः शैत्यं साध्मानं कृच्छ्रमूत्रता ॥ मू-
 र्च्छाप्रलापातीसारज्वराः प्राणांतकारिणः ॥ ध्मातः सौवर्णिकादंशः
 स्पंदते मत्स्यगंधिकः ॥ शिरोऽक्षिरुक्करः कासस्तृष्णा फेनोद्गमो
 भ्रमः ॥ असाध्यानामपि हितं प्रत्याख्यायाशु योजयेत् ॥ दोषो-
 च्छूये विशेषेण छेददाहादिवर्जितं ॥ कपिला तत्र नासायामग्निर्द-
 शति जत्रुणि॥पीटिका गल्लयोः पद्मा दक्षिणांसेऽथ कक्षयोः ॥ लूता
 मूत्रविषा श्वेता चिबुके तालुके ऽक्षिणि ॥ असिता दक्षिणे स्कंधे
 कराभ्यां रक्तपादिका ॥ वामपार्श्वे दशेद्भृगां वामागे पिंगला दशेत् ॥
 त्रिमंडलोदरे पूतिः पृष्ठे वीरां तु दक्षिणे ॥ बाहौ नाभ्यां कुमुदिका
 वामस्कंधेऽलसंज्ञिता ॥ कंठे रक्ता ललाटे तु चित्रा संतानिकोष्ठयोः
 ॥ मेचका मूर्ध्नि कसना हस्तयोः कुक्षिमूलयोः ॥ काकांड्येणी तु हृ-
 दये लाजवर्णा स्तनांतरे ॥ बाहुसंधिषु वैदेही लूताऽपगितु जालि-

नी ॥ मालागुणाख्या ग्रीवायां सौवर्णा कर्णमूलयोः ॥ इति क्षेत्राणि
नियतानीत्युदीर्णविषाः पुनः ॥ परक्षेत्रेऽपि वर्त्तते राजानोऽतिबला इ-
वा॥ इति प्रत्येकलूताविषप्रतिषेधो नाम पंचचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

अथातो मूषिकालर्कविषविज्ञानप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ लाल-
नश्चपलः पुत्रो हसिरश्चक्रिरोऽजिरः ॥ कषायदंतः कुलकः कोकिलः
कपिलोऽसितः ॥ अरुणः शबलः श्वेतः कपोतः पलितोऽदुरः ॥ छुच्छुं-
दरो रत्नासारव्यो दशाष्टौ चेति मूषिकाः ॥ यस्मिन्नेगे पतत्येषां शुक्रं
मंगैः स्पृशन्ति वा ॥ यच्छुक्रदिग्धैस्तत्रास्ते दूषिते पांडुतां गते ॥ ग्रं-
थयः श्वयथुः कोठो मंडलानि भ्रमोऽरुचिः ॥ शीतज्वरोऽतिरुक्सा-
दो वेपथुः पर्वभेदनं ॥ रोमहर्षः सुतिर्मूर्च्छा दीर्घकालानुबंधनं ॥
श्लेष्मानुबद्धबवाखुपोतकच्छर्दनं सतृट् ॥ व्यवाय्याखुविषं रुच्छं
भूयो भूयश्च कुप्यति ॥ मूर्च्छाऽगशोफवैवर्ण्यक्लेदशब्दाश्रुतिज्वराः ॥
शिरोगुरुत्वं लालासृक्छर्दिश्चासाध्यलक्षणं ॥ शूनवस्ति विवर्णोष्ठमा-
खुभिर्ग्रथिभिश्चितं ॥ छुच्छुंदरसंगंधं च वर्जयेदाखुदूषितं ॥ शुनः श्ले-
ष्मोल्बणा दोषाः संज्ञां संज्ञावहाः श्रिताः ॥ मुष्णतः कुर्वते क्षोभं
धातूनामतिदारुणं ॥ लालावानंधवधिरः सर्वतः सोऽभिधावति ॥ स-
स्तपुच्छहनुस्कंधः शिरोदुःखी नताननः ॥ दंशस्तेन विदष्टस्य सुप्तः
रुष्णं क्षरत्यसृक् ॥ तृच्छिरोरुक्ज्वरस्तंभस्तृष्णामूर्च्छोद्भवोऽनुच ॥
अनेनान्येऽपि बोद्धव्या व्याला दंष्ट्राप्रहारिणः ॥ शृगालाश्वतराश्वर्क्ष
ह्रीपिव्याघ्रवृकादयः ॥ कंटूनिस्तोदवैवर्ण्यसुप्तिक्लेदज्वरभ्रमाः ॥ वि-
दाहरागरुक्पाकशोफभ्रंथिविकुंचनं ॥ दंशावदरणं स्फोटाः कर्णिका
मंडलानि च ॥ सर्वत्र सविषं लिंगं विपरीतं तु निर्विषे ॥ दष्टो येन
तु तच्चेष्टारुतं कुर्वन्विनश्यति ॥ पश्यंस्तमेव चाकस्मादादर्शसलिला
दिषु ॥ जलदर्शनसंपर्शशब्देभ्यो यश्च संत्रसेत् ॥ अदष्टमपि तं ज-

ह्याज्जलसंत्रासरोणिं ॥ आखुना दष्टमात्रस्य दंशं कांडेन दाहयेत् ॥
 ॥ दर्पणेनाथवा तीव्ररुजा स्यात्कर्णिकाऽन्यथा ॥ दग्ध्वा विस्त्रावये-
 दंशं प्रच्छितं च प्रलेपयेत् ॥ शिरीषरजनीवक्रकुंकुमामृतवल्लिभिः ॥
 आगारधूममंजिष्ठारजनीलवणोत्तमैः ॥ लेपो जयत्याखुविषं कर्णि-
 कायाश्च पातनः ॥ ततोऽम्लैः क्षालयित्वा तु तोयैरनु च लेपयेत् ॥
 पालिंदीश्वेतकदम्बीबिल्वमूलगुडूचिभिः ॥ अन्यैश्च विषशोफघ्नैः सि-
 रां वा मोक्षयेद्भुतं ॥ छर्दनं नीलिनीकाथैः शुकाख्यांकोल्योरपि ॥
 कोशातक्याः शुकाख्यायाः फलं जीमूतकस्य च ॥ मदनस्य च सं-
 चूर्ण्य दध्ना पीत्वा विषं वमेत् ॥ वचामदनजीमूतकुण्डं वा मूत्रपे-
 पितं ॥ पूर्वकल्पेन पातव्यं सर्वोदुरविषापहं ॥ निष्पावकदलीमू-
 लं बंधुजीवफलानि च ॥ सुवर्चलारामठकं स्वर्जिकातिविषाद्वयं ॥
 श्यामादिकर्णिकामूलमर्द्धेन वमनत्रयं ॥ वांतस्य शुद्धहृदये शुष्का
 हिध्माऽरुचिर्भ्रमः ॥ शुष्कोद्गारानुबंधो वा स्याच्च तत्र तदौषधं ॥
 जीरकं त्र्यूषणं कुष्ठं तुगाख्या नागकेसरं ॥ रजन्यौ सैधवं सेव्यं यष्टी
 मधुसुवर्चलं ॥ मधुरं लवणं पिष्ट्वा बीजपूरकपित्थयोः ॥ रसेन खांडवं
 कुर्यान्मधुमत्स्यंडिकान्वितं ॥ गंधवर्णरसोपेतं स पीतो विषदोषजित् ॥
 द्विपिप्पलीद्व्यंशुमतीकाथः पेया च तद्गुणा ॥ विरेचने त्रिवृत्त्रिली-
 त्रिफलाकल्क इष्यते ॥ शिरोविरेचने सारः शिरीषस्य फलानि च ॥
 अंजने गोमयरसो व्योषसूक्ष्मरजोन्वितः ॥ कपित्थगोमयरसो मधुना
 चाबलेहने ॥ तंदुलीयकमूलेन सिद्धं पाने हितं घृतं ॥ द्विनिशाक-
 दम्भीरक्तायष्ट्यान्वैर्वाऽमृतान्वितैः ॥ आस्फोटमूलसिद्धं वा पंचकापि-
 त्थमेव वा ॥ अधोभागे विशुद्धस्तु शूलं नाभ्यां भवेद्यदि ॥ पुरीषं ना-
 विबध्येत गुदे वास्याद्विकर्त्तिका ॥ तत्र पेयां पिबेच्छीतां शर्करामधु-

१ अथवा पंचकापित्थसिद्धं सर्पिः पाने हितं ॥ कपित्थस्येमानि कापित्थानि
 मूलत्वक्पत्रपुष्पफलानिपंच

योजितां ॥ पिप्पलीपिप्पलीमूलसारिवाकच्छुराद्वयैः ॥ शृतैः सिद्धं
 सह बलासमंगाविश्वभेषजैः ॥ नलदध्यामकव्योषरोध्रचित्रकदीप्यकं ॥
 कुंतलक्षारतोयेन पिष्टं माक्षिकसर्पिषा ॥ दध्ना वा प्राशयेत् क्षौद्रयव-
 क्षारपयोदधि ॥ फाणितं तैलमाज्यं च विषघ्नं पीतमेकतः ॥ सिंदुवा-
 रनतं शिग्रुबिल्वमूलपुनर्नवं ॥ वचाश्वदंष्ट्राजीमूतमेषां काथं समाक्षि-
 कं ॥ पिबेच्छाल्योदनं दध्ना भुञ्जानो मूषिकार्दितः ॥ तक्तेण शरपुंखा-
 या बीजं संचूर्ण्य वा पिबेत् ॥ अंकोलमूलकल्को वा वस्तमूत्रेण क-
 लिकतः ॥ पानलेपनयोर्युक्तः सर्वाखुविषनाशनः ॥ किराततिक्तममृ-
 तां समंगां ककुभवचं ॥ बाणं पलाशं काश्मर्यं पयस्यां तंदुलीयकं ॥
 आखुविन्नां महानिबं सप्तपर्णी मधूलिकां ॥ कपित्थं राजवृक्षं वा पि-
 बेदन्यतमं गैरी ॥ स्थिरे मंदरुजे प्रच्छेत्कर्णिकां पातयेत् वा ॥ श्यामा
 लांगलकी दंती किणिही गिरिकर्णिका ॥ आखुविन्ना महावृक्षस्त्रिवृदं-
 जनकी सुही ॥ कर्णिकापातनं द्रव्यमेकैकं तिलकल्कवत् ॥ क्षीरप्रवा-
 लमंजिष्ठाबलादार्वाह्वाह्वयाः ॥ रोपण्यः कल्कितास्तैलं घृतं वा सा-
 धितं तथा ॥ द्विनिशानिलयष्ट्याह्नगरोशीरपद्मकैः ॥ सामान्येनेति नि-
 र्दिष्टा क्रियाऽऽखूनां विशेषतः ॥ लालनेन वमिर्मूर्च्छा लालास्रावश्च
 जायते ॥ लिह्यात्समाक्षिकं तत्र चूर्णितं तंदुलीयकं ॥ चपलेन व-
 मिर्मूर्च्छा तृड्वा तत्रावलेहयेत् ॥ सदारुमुस्तां त्रिफलां पुत्रकेण तु पां-
 दुता ॥ सादोऽङ्गे सर्वतश्चाखुसदृशग्रंथिसंभवः ॥ शिरीषबीजं कुष्ठं च
 मधुना तत्र लेहयेत् ॥ हसिरेणान्नविद्वेषो जृम्भणं रोमहर्षणं ॥ आरग्व-
 धादिनिर्यूहं सुवातं तत्र पाययेत् ॥ चिकिरेण शिरोदुःखं शोफो हिष्मा
 वमिर्भ्रमः ॥ वातोऽत्र जालिनीकाथैः सारमंकोलजं पिबेत् ॥ अजि-
 रेणाशु कृष्णत्वमूर्च्छाछर्दनहृद्गदाः ॥ मधुना तत्र मंजिष्ठां लिह्या-
 त् सुक्षीरकल्कितां ॥ निद्रा कषायदंतेन हृच्छोषः कृशताऽति च ॥

शिरीषसारत्वग्बीजं तत्र क्षौद्रेण लेहयेत् ॥ कुलकेन रुजा स्रावो राजयो
 दंशमण्डले ॥ ससिंदुवारिते तत्र सहे लिह्यान्मधुप्लुते ॥ ग्रंथयः कोकिले
 नोग्रा ज्वरो दाहश्च दारुणः ॥ नीलीपुनर्नवाकाथसिद्धं तत्र पिबेद्वृतं ॥ क-
 पिलेन व्रणे कोथो ज्वरो ग्रंथयुद्गमः सतृद् ॥ लेहयेन्मधुना श्वेतां श्वेतां
 चात्र पुनर्नवां ॥ रक्तं कृष्णेन वमति विशेषादुर्दिने पिबेत् ॥ तत्र किंशुक-
 भस्मांबु शिरीषफलवालकं ॥ अरुणाद्याः पृथग्दोषसन्निपातास्रसंभ-
 वान् ॥ जनयन्ति क्रमाद्रोगान्सर्वे ऽत्र ग्रंथिकर्णिकाः ॥ करंजार-
 ग्वधव्योषहृत्यंशुमतीद्वयात् ॥ काथं दधिपयः सर्पिः पृथक् प्रस्थो-
 न्मिर्तं पिबेत् ॥ कपित्थदाडिमच्छल्लीविशालाहिमुगंधिकाः ॥ त्रि-
 वृतावृत्तिकावक्रगुडूचीश्चात्र कल्किनाः ॥ क्षिपेत्तदरुणादीनां पंचा-
 नां विषनाशनाः ॥ काकादनीकाकमाचीस्वरसेन घृतं शृतं ॥ क्ल-
 मश्छुच्छुंदरेणोग्रो ग्रीवास्तंभो विमूचिका ॥ यवनालर्षभीक्षीरं बृह-
 त्यौ चात्र पाययेत् ॥ ग्रीवास्तंभो रलासेन वेदना दंशमण्डले ॥ लि-
 ह्यान्महागदं तत्र घृतमाक्षिकसंयुतं ॥ सशेषं मूषिकविषं प्रकुप्य-
 त्यभ्रदर्शने ॥ यथायथं वा कालेषु दोषाणां वृद्धिहेतुषु ॥ तत्र सर्वं
 यथावस्थं प्रयोज्याः स्युरुपक्रमाः ॥ यथास्वं ये च निर्दिष्टास्तथा दू-
 षीविषापहाः ॥ दंशं त्वलर्कदष्टस्य दग्धमुष्णेन सर्पिषा ॥ प्रदिह्यादग-
 दैस्तैस्तैः पुराणं च घृतं पिबेत् ॥ व्रणस्योपरिनिष्पीड्य प्रत्यक्पुष्पी-
 रसोऽथवा ॥ तिलगुग्गुलुदूर्वाणां दाडिमस्य गुडस्य च ॥ कल्को मुहु
 मुहुर्लेप्यः श्वदंष्ट्राविषजित् परं ॥ नलमूलं जले पिष्टं पानलेपनयोर्हि-
 तं ॥ मातुलुगच्छदैर्दंशं बध्नीयादंतचूर्णितैः ॥ अर्कक्षीरयुतं चास्य
 योज्यमाशु विरेचनं ॥ पिबेत् पुनर्नवां श्वेतां धतूरकफलान्वितां ॥
 फलं धतूरकान्मूलं काकोदुंबरिकोद्भवं ॥ सीधुना श्वविषं हन्ति पी-
 तं वा तंदुलांबुना ॥ ऐकध्यं पललं तैलं रूयिकायाः पयो गुडः ॥

निर्हन्ति विषमालर्कं घनद्वन्द्वमिवानिलः ॥ लशुनोषणवैदेहीवचा गो-
पित्तकल्किताः ॥ पाननस्यांजनालेपैः श्वदघ्नस्यौषधं परं ॥ जलबे-
तसपत्रत्वक्कूलं क्षुण्णं पचेज्जले ॥ स काथः शीतलः पीतः परं श्व-
विषभेषजं ॥ तत्सिद्धं च घृतं पाननस्याभ्यंजनलेपने ॥ जलत्रासे
समस्ते च विषे तद्गुरुदोषमं ॥ यवमाषकुलत्थानां पंचमूलस्य चां-
भसि ॥ क्षीरद्विगुणिते सर्पिः साधयेच्छृक्षणकल्कितैः ॥ अश्वगं-
भावचाकुष्ठहृतीरजनीद्वयैः ॥ विदारीकंदकद्वंगपयस्यासिंदवारितैः ॥
सर्पगंधानखाभीरुशर्करारक्तचंदनैः ॥ श्वदंष्ट्रोपद्रवान् सर्वान् पाना-
भ्यंगैर्निहन्ति तत् ॥ हृदि दाहे प्रसेके च विरेकवमनैर्भृशं ॥ विष-
दोषहरो योज्यः शुद्धे संसर्जनक्रमः ॥ दद्यात् संशोधनं तीक्ष्णमव-
श्यं विषनाशनं ॥ अशुद्धरूढेऽपि व्रणे प्रकुप्यति च तद्विषं ॥ सर-
त्तबीजौषधिभिः कुंभैः शीतांबुपूरितैः ॥ अष्टोत्तरशतं वारान्सिद्ध-
मंत्राभिमंत्रितैः ॥ अष्टोत्तरशतोन्मानैः पुष्पमालावगुंठितैः ॥ गो-
चर्ममात्रके लिप्ते ज्वलिताग्नौ कुशास्तृते ॥ स्थंडिले सरितस्तीरे स्ना-
नवान् स्याच्चतुष्पथे ॥ अलर्काधिपते यक्षसारमेय गणाधिपा ॥ अलर्कजुष्ट
मेतन्मे निर्विषं कुरु मा चिरात् ॥ स्वाहेतिमंत्रोऽलर्कार्ते सर्वकर्मसु शस्यते
॥ चतुष्पाद्भिर्द्विपाद्भिर्वा नखदंतपरिक्षते ॥ शूयते पच्यते रागज्वरत्वाव-
रुजान्वितं ॥ सोमवल्लोऽश्वकर्णश्च गोजिह्वा हंसपादिका ॥ रजन्यौ
गैरिकं लेपो नखदंतविषापहः ॥ इति मूषिकालर्कविषविज्ञानप्रतिषे-
धो नाम षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

अथातो विषोपद्रवप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ ज्वरकासवमिश्वास-
हिध्मातृष्णातिमूर्च्छनं ॥ व्रणदाहानिसाराश्च विशेषाद्वस्तिमूर्द्धरुक् ॥
श्वयथुः पूतिगंधत्वं रक्तखावोऽग्निमंदता ॥ इति षोडशं निर्दिष्टा विषा-
र्तानामुपद्रवाः ॥ गच्छंत्युपेक्षिता नाशं येर्जुष्टा विषरोगिणः ॥ राज-

वृक्षफलोशीरकाश्मर्यघनपद्मकात् ॥ काथः सशर्करक्षौद्रो विषज्वरहरः
 परः ॥ पीता तंदुलतोयेन कटुका ससितोपला ॥ विषज्वरहरा ऽजाजी-
 जीवकर्षभकोत्पलं ॥ कोलमज्जासिताधान्यभाङ्गीयष्ट्यान्हकेसरं ॥
 विषज्वरवमिश्वासकासतृष्णानिवर्हणं ॥ त्रिफलारग्वधव्याघ्रीकाथो
 ज्वरविबंधजित् ॥ बालबिल्ववचामुस्तकपायः सपुनर्नवः ॥ ज्वरा-
 म्रिसादश्वयथून्निहन्ति विषसंभवान् ॥ वैदेहिकारामठककपित्थरससै-
 धवं ॥ ससितामाक्षिकं लीढं श्वासकासज्वरापहं ॥ द्राक्षाक्षं तगरं कृ-
 ण्णामथवा सवराघनं ॥ लीढाऽऽज्यमधुना कासान्मुच्यते विषसंभवात्
 ॥ सपाठांजनमंजिष्ठादिनिशामधुकं तथा ॥ यष्ट्यान्हं चांभसा पीत्वा
 मरिचैरवचूर्णितं ॥ विषवम्यां पिबेत् काथं बिल्वमूलाद्रसोऽथवा ॥ बा-
 ह्नीपरूपकद्राक्षामधुकं पयसा द्रुतं ॥ सेलुलाजघनोशीरयष्ट्यैलाकण-
 केसरं ॥ लिह्यान्मरिचकुंभं वा घृतपुष्परसद्रुतं ॥ क्षीरिवृक्षांकुरक्षौद्र-
 सितास्तृद्धमथुच्छिदः ॥ जीर्णे शाल्योदनं क्षौद्रं क्षीरं चंदनसाधितं
 ॥ शीतांभोऽनुपिबन् भुक्त्वा विषच्छर्दिमपोहति ॥ तैलगोविद्रसक्षौ-
 द्रैर्लिह्यात्कृष्णाप्रियंगुके ॥ श्वासी क्षौद्रेण वा द्राक्षाशृंगीमागधिकासि-
 ताः ॥ गुडनागरवैदेहीविजयामलकानि च ॥ हिध्मायां शंखकनककटु-
 कास्वर्णगैरिकं ॥ वेल्हशुंठीकणोशीररजनीदितयानि वा ॥ लिह्याद्वा
 क्षीरमृद्धीकां बीजपूररसेन वा ॥ सक्षौद्रं बालकरजः काथं वा सगुहं
 पिबेत् ॥ विश्वभेषजगायत्रीहरिद्रामरदारुजं ॥ दंतीद्रवारुणीद्दीपीक-
 लकं सौवीरकेण वा ॥ तृणमूर्च्छार्येऽंगशिरसोर्लेपसेका हिमा हिताः ॥
 अंभोजनालकुमुदचंदनोशीरमौक्तिकैः ॥ वैहायसंसितायोयक्षीराढ्ये-
 क्षुरसाद्रुतैः ॥ व्यजनं तालवृंतेन शीते सिकतिले स्थितिः ॥ कमलोत्पल-
 किंजल्कपाटलाश्रितवारिषु ॥ विषतृद्धाहमूर्च्छाघ्नं सरसीष्ववगाहनं
 ॥ विषवेगसमुत्थायां तृष्णायां लाजतर्पणं ॥ शर्करादादिमक्षौद्रं सलि-
 लह्लाषितं पिबेत् ॥ बटवेतसजम्बाम्रसेव्यतोयं च शीतलं ॥ भूर्निबमु-

स्तकटुकात्रार्थतींद्रयवान् समान् ॥ द्वौ भागौ चित्रकादष्टौ कुटजाद्वा-
 रिणा पिबेत् ॥ विषातिसारोदावर्त्तकासश्वासज्वरापहः ॥ रोध्रमोचरसां-
 बष्ठाधातकीस्तंदुलांबुना ॥ समाक्षिकाः पिबेत्तद्वन्नागरातिविषाऽभयाः ॥
 सधातकीः सकुटजाः सांजनाः श्लक्ष्णचूर्णिताः ॥ पाठानागरचूर्णं
 वा दध्ना युक्तं समाक्षिकं ॥ बस्तिरुग्वर्त्तदाहेषु फलवर्तिं प्रयोजयेत् ॥
 सारग्वधां समधुकां सोपकुल्यां हरीतकीं ॥ पिबेद्दूतेन सक्षौद्रां ब-
 स्तिशूलादिनाशिनीं ॥ गृहधूमनतश्यामानीलिनीतंदुलीयकैः ॥
 सिद्धं चाज्यं तथा सिंदुवारात्काथे त्रिवृद्युतं ॥ काकोलीक्षीरवृक्षत्व-
 क्द्राक्षायष्ट्याव्दशर्कराः ॥ नस्यं विषशिरोरुग्घ्नं संयोज्यं शीतवारि-
 णा ॥ श्वयथौ शुद्धकोष्ठस्य पयः पाने हितं स्मृतं ॥ विश्वभेषजैव
 देहीकटुकादेवदारुभिः ॥ सुरसामूलकल्कैर्वा छागं वा पिप्पलीशृतं ॥
 त्रिफलायाः कषायेण त्रिफला भाविता त्र्यहं ॥ आलोढ्य सर्पिषा
 पीता विषश्वयथुनाशिनी ॥ मधुवेह्वराव्योषसुराव्होशीरपद्मकैः ॥
 विषश्वयथुजिह्वेपस्तथास्वादुकषायकैः ॥ शिरीषपुष्पादिशिरोनतकु-
 ष्ठं घृतान्वितं ॥ धूपोऽगदः श्वयथुहृत् समस्तविषनाशनः ॥ अल्पे
 नाप्यपचारेण दंशः पूतित्वमश्रुते ॥ प्रायो न सहते तीक्ष्णमुष्णं वा
 भेषजं विषं ॥ मधुरस्निग्धशीतानि युंज्यात्तस्माद्विषव्रणे ॥ सकाले
 पाश्च सक्षीरैः कषायैः क्षीरिष्टक्षैः ॥ न्यग्रोधशृंगमधुकतिलसर्षप-
 सैधवं ॥ साभयानिबमध्वाज्यं दंशपूतित्वनाशनं ॥ कर्णिकापातनं
 श्रेष्ठं विषव्रणविशोधनं ॥ रक्ते खवत्यतिभृशं घृतं समरिचं पिबेत् ॥
 तंदुलीयकमूलेन सितया च समन्वितं ॥ दंशं प्रलेपयेच्चास्य दान्द्या
 सुश्लक्ष्णपिष्टया ॥ सितोपलाक्षौद्रघृतच्छागदुग्धादिनावनं ॥ शमी-
 कल्कं पिबेच्छ्लक्ष्णमंगं लिप्पेद्विशालया ॥ भावयेद्देमशुक्लांच ततः
 शाम्यति शोणितं ॥ कशस्यातिश्रुते रक्ते रूक्षैरत्यर्थसेवितैः ॥ वि-
 षस्य च प्रभावेन मातरिश्वा प्रकुप्यति ॥ उन्मादाक्षेपकमनोभ्रंशाप

स्मृतयस्ततः ॥ तत्रेष्टं स्नेहनं वस्तिनस्यप्रथमनांजनं ॥ नागदंत्यभ-
याकुष्ठं पिप्पलीदृषकटफलं ॥ भल्लातकास्थिकटुकाबिल्वप्रतिविषा-
भिकाः ॥ सक्षीरं तैर्घृतं सिद्धं विषवातविकारजित् ॥ पिबेदैरंडतैलं
वा छागमांसरसान्वितं ॥ ऐकघ्नं घृततैलं वा मेध्यमांसरसाशनः ॥
कार्पासमूलं मरिचं हरिद्रे नलदं नलं ॥ पिप्पलीं स्वर्जिकां कुष्ठं ज-
लेनालोड्य पाययेत् ॥ उन्मत्तं विषवातेन तथाऽपस्मारिणं नरं ॥ वचां
हंसपद्मीं व्योषं दधित्थं हस्तिपिप्पलीं ॥ देवदारुबलाबिल्वकृमिजित्कु-
ष्ठपुट्टकं ॥ रोध्राखुपपर्ण्यतिविषं क्षीरं सर्पिश्च पाचयेत् ॥ निहन्ति पा-
नाभ्यंगाभ्यां घृतं सर्वविषाणि तत् ॥ प्रतिकुर्याद्यथास्वं च रोगेष्वेव
परेषु च ॥ दोषानुबन्धमालोच्य विषतंत्राविरोधतः ॥ दृश्यशब्दागदै-
रस्य विषशेषं निवर्त्तयेत् ॥ अल्पमप्यवशिष्टं हि व्याधये मरणाय
वा ॥ धवाश्वकर्णतिनिशकरहाटकपीतनं ॥ पलाशाम्रातककुभपा-
रिभद्रकतिल्वकान् ॥ कपित्थकुटजांकोलप्रग्रहामलकैर्बुक् ॥ शमी-
श्लेष्मातकाशमंतगोजीमलयुकंदकान् ॥ चिरबिल्वार्ककटुंगान्सशाक-
मधुशिग्रुकान् ॥ गोपघोंटाहिमारौ च भस्मीकृत्याभसा गवां ॥ क्षा-
रकल्पेन विस्त्राव्य पचेत्क्षिप्त्वा ऽवचूर्णितं ॥ पिप्पलीद्वयकुंभाग्रसप्त
पर्णैलवालुकं ॥ वरांगचोचमंजिष्ठाकुष्ठवंजुलटिंदुकान् ॥ विडंगाति-
विषाऽनंतासर्षपातंदुलीयकान् ॥ सुराब्धसरलप्लक्षगृहधूमकरंजिकाः ॥
नागदंतीसुरश्रेणीनिचुलं वरुणं वचा ॥ वर्द्धमानपयोबिल्वं क्षार-
वत्पाकमागतं ॥ तल्लोहकुंभे निहितं कार्यं सञ्चिहितं सदा ॥
तेन दुंदुभिमालिप्य पताकास्तरणानि च ॥ दर्शनश्रवणस्पर्शैर्नि-
र्विषं तानि कुर्वते ॥ पानक्षारागदश्चैवं विषं स्थावरजंगमं ॥ शू-
लगुल्मोदराजीर्णश्वासकासाशमशर्कराः ॥ शोफाशीग्रहणीदोषान-
रुचिं विनियच्छति ॥ अपि तक्षकतुल्यानां सर्पाणां दर्पनाशनं ॥ श्री-
वेष्टकमनीष्हालं ससर्जरसवालकं ॥ कर्षांशं नागपुष्पस्य प्रकुंचस्तु-

दिशिंशकं ॥ हरेणवश्चतुः षष्टिः कुटन्तटचतुष्टयं ॥ शतान्हापोडशै-
 तानि पुष्पे संभृत्य पेषयेत् ॥ आश्लेषासु गवां मध्ये सिद्धमंत्राभि-
 रक्षितं ॥ कुमार्या स्नातया तत्र मंत्रोऽयं विष्णुनिर्मितः ॥ माता
 मे विजया नाम जयो नाम पिता मम ॥ अहं जयस्य पुत्रोऽसौ वि-
 जये च जयामि वः ॥ सुगंधाख्योऽयमगदो नित्यं देहविलेपनात् ॥
 अभंगकरणो युद्धे विवादे च जयावहः ॥ अमुना लेपिताश्चक्रदु-
 दुभिध्वजतोरणाः ॥ दृष्टस्पृष्टश्रुता ग्रंति विषं स्थावरजंगमं ॥ भूत-
 बालग्रहोन्मादान् गेहस्थोऽपि निवारयेत् ॥ प्रपौंडरीकसरलदेवदारु-
 कुटन्तटं ॥ जटा शतान्हा ऽतिविषा तिलपर्णी सुगंधिका ॥ नीली
 यवफला भार्द्गी मधुयष्टशेलवालुकं ॥ तोयतोयदकालीयतगरध्या-
 मकत्वचः ॥ नखपद्मकपुत्रागपत्रकालानुसारिवाः ॥ तालीसपत्र-
 मूर्खजोंगकं चंदनद्वयं ॥ झेलाद्विसेव्यद्विश्वेतादिनिशानलद्वयं ॥
 लाक्षाशीतशिवव्योषफलिनीधान्यगैरिकं ॥ शैलेयकशिलापुष्पग्रंथि-
 तालोचनाभयाः ॥ अर्कस्थौणेयष्टश्रीकाकटुकाचंद्रराजयः ॥ कलिं-
 गकः सर्जरसः कुष्ठं लवणपंचकं ॥ श्रीपर्णीकाश्मरीसेलुशिंशिपासिं-
 दुवारजाः ॥ चंपकाशोकसुरसमुमनस्तिलकोद्भवाः ॥ पाटल्यास्तृ-
 णशूल्याश्च प्रसवाः कुमुदोत्पलं ॥ तिनिशार्जुनशम्याकधवपुष्पं सपं-
 कजं ॥ पंचाशीतिरितभूर्णी समूत्रघृतभाक्षिकं ॥ निधापयेद्गवां शृं-
 ने मनुष्यं तेन जीवयेत् ॥ भग्नस्कंधं विवृत्ताक्षं मृत्योर्दंष्ट्रांतरं गतं ॥
 महासुगंधो नामायमतिवीर्योऽतितेजसा ॥ वारयत्यतिदुर्वारं विषा-
 मिं वासुकेरपि ॥ नृपोऽनेनानुलिप्तांगो भवेत् सर्वजनप्रियः ॥ ते-
 जस्वितां च लभते राजकस्यापि मध्यगः ॥ शीतमेव च कुर्वीत वि-
 धानं विषरोणिणां ॥ मुक्त्वा कीटविषं तद्वि शीतेनातिप्रबद्धं ॥
 शालयः षष्टिका जीर्णाः कोरदूषाः प्रियंगवः ॥ मुद्गो हरेणुस्तुबरी प-
 टोलं वेत्रपल्लवाः ॥ तंदुलीयकजीवन्तीवार्ताकं सुनिषण्णकः ॥ जा-

गलं दाडिमं धात्री कपित्थं सैधवं सिता ॥ अविदाहि यदप्यन्नवि-
ज्ञानीये स्वरूपतः ॥ तत्तद्दद्याद्विपार्तेभ्यः कार्या व्यंजनसंस्कृतिः ॥
कषायैर्बिषहर्तृणां घृतैः कल्याणकादिभिः ॥ दिव्यसारसकूपोत्थमन्य-
द्वा शृतशीतलं ॥ मध्वामलकयुक्तं वा विपार्तः सलिलं पिबेत् ॥ न-
दीतडागजं त्याज्यं विशेषेण घनागमे ॥ शुक्लवस्त्रोदरायाताः सुकृताः
सक्तबो यवाः ॥ तन्त्रेण सघृताः पीताः परमं विषनाशनाः ॥ तिल-
मद्यकुलत्थक्षुत्तृन्मयायासमैथुनं ॥ वर्जयेद्विषमुक्तोऽपि दिवास्नमं
विशेषतः ॥ प्रशांतदोषप्रकृतिं सुधातुमाहारकामं सममूत्रविद्रुकं ॥
प्रसन्नचित्तेन्द्रियचेष्टितं च वैद्योऽवगच्छेदविषं मनुष्यं ॥ इति विषोप-
द्रवप्रतिषेधो नाम सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

अथातो विषोपयोगीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ विषे प्रतिबि-
षं योज्यं मंत्रतन्त्रैरसिध्यति ॥ अतीते पंचमे वेगे सप्तमस्यानतिक्र-
मे ॥ प्रभोर्निवेद्य प्रयतेनैव व्याख्याय कस्यचित् ॥ सिद्धमं-
त्रधरः कृत्वा धरणीबंधमादितः ॥ नहि मंत्रसाहाय्यस्य विषं या-
त्यविधेयतां ॥ श्लेष्मतुल्यगुणं प्रायः स्थिरमूर्ध्वगमं विषं ॥
प्रायः पित्तगुणैर्युक्तं मध्यगामि च जंगमं ॥ गुणैरेभिर्विपर्यस्तैर्निह-
तस्ते परस्परं ॥ थुंज्यान्मूलविषं तस्माद्दृष्टानां पानलेपयोः ॥ वि-
षपीतं च कुशलो दंशयेत्पवनाशिभिः ॥ न विषप्रतिमं किञ्चिन्निर्वि-
षीकरणं विषे ॥ चतुर्भिः षड्विष्टाभिर्हीनमध्योत्तमां यवैः ॥ मात्रां
विषस्य मौलस्य प्रयुंजीत यथायथं ॥ दष्टस्य द्वौ यवौ कीटैस्ति-
मात्रं तु द्विचकैः ॥ नैव त्वसृक्स्थे पाने च लूतादष्टस्य नेक्ष्यते ॥
प्रच्छाय लेपयेद्दंशं तस्य ज्ञात्वा सुनिश्चितं ॥ सविषे युक्तममृतं वि-
षमे वा विषे विषं ॥ अवले चातिबलवद्वापन्नं चाप्रयोगतः ॥ सवि-
षाविषशंकायामगदानपि योजयेत् ॥ अविरोद्धान्प्रयुक्तो हि निर्धि-
षस्य गदोऽगदः ॥ तद्वच्च सविषस्यापि क्रियाकालातिपाततः ॥ जा-

नीयाद्विषसद्भावं भिषक् तस्मात्प्रयत्नतः ॥ सात्कुंकं मुस्तकं शृंगी वा
लकं सर्षपाव्हयं ॥ वत्सनाभं च कर्माणं विषं स्निग्धं घनं गुरु ॥ न-
जात्वन्यत्प्रयोक्तव्यं कालकूटं विशेषतः ॥ विषोऽवचारिते तीक्ष्णे पे-
यं घृतमनंतरं ॥ सभाङ्गीदधिमंडोत्थसारिवातंदुलीयकं ॥ आगारधूम
मंजिष्ठाघृथावैर्वा समन्वितं ॥ लिह्याद्वा मधुसर्पिभ्यां चूर्णितामर्जु-
नत्वचं ॥ क्षीरक्षौद्रघृतैर्युक्तं पीतं हन्ति विषं विषं ॥ ससिंदुवारतगरं
मृतसंजीवनं विषं ॥ शिरीषकुसुमं वक्रं विषमाशु विषापहं ॥ देवदा-
रुनतं मांसीदाडिमीबाकुचीविषं ॥ कुष्ठं च पानलेपाभ्यां समं सविष
नाशनं ॥ मनःशिलाललालैलासिंदुवारामराव्हयं ॥ सरक्ताकुंकुमवि-
षं ध्मातं निःसंज्ञबोधनं ॥ देहे विषोद्भवे लेपः सक्तुक्षीरघृतैर्हितः ॥
यस्तु संरोपितो भोगी धूमं वक्राद्विमुंचति ॥ दंडाग्रे पिशितं बध्वा
बहुशस्तेन दंशयेत् ॥ अशक्तमगैरन्यैर्विषपीतं चिकित्सकः ॥ पाय
येन्मांसचूर्णं तं ज्ञात्वा विषबलाबलं ॥ अन्येष्वपि च वेगेषु शेषोपा-
यपरिक्षये ॥ विषं युंजीत नित्यं च रसायनगवेषिणः ॥ घृतोपस्कृत-
देहस्य विशुद्धस्य हिताशिनः ॥ सात्विकस्योदिते भानौ योज्यं शी-
तवसंतयोः ॥ ग्रीष्मे चात्ययिके व्याधौ न च वर्षासु दुर्दिने ॥ न
क्रोधने न पित्तार्ते न क्लीबे राजनि द्विजे ॥ क्षुत्तृष्णाश्रमघर्माध्व-
व्याध्यंतरनिपीडिते ॥ गर्भिणीबालवृद्धेषु न रूक्षेषु न मर्मसु ॥ स्व-
भ्यस्तेऽपि विषे यस्माद्वर्जनीयान्विवर्जयेत् ॥ कटुम्लतैललवणदि-
वास्वमातपानलान् ॥ रूक्षमन्नं विशेषेण भयं वाऽजीर्णतः सदा ॥
दृग्विभ्रमं कर्णरुजामन्यांश्चानिलजान् गदान् ॥ विषं रूक्षाशिनः कु-
र्यान्मृत्युमेव त्वजीर्णतः ॥ अलं गोमूत्रसंयुक्तमातपे शोषयेन्न्यहं ॥
विषं बृंहणमेतद्वि विषस्यादौ प्रशस्यते ॥ तत्पिबेन्मस्तुना वातज्वरे
क्षीरेण पैत्तिके ॥ युक्तं मूत्रेण कफजे सर्वजे त्रिफलांभसा ॥ रो-
ध्रचंदनषड्भुथाशर्कराघृतमाक्षिकैः ॥ क्षीरेण च घृतं युक्तं जीर्णज्व-

रहरं परं ॥ निकुंभकुंभत्रिफलासर्पिर्मधुविषैः कृतः ॥ निहन्ति मोद-
 को ऽजीर्णज्वरमेहत्वगामयान् ॥ शिखिकर्करसोपेतं विषमज्वरजिद्विषं
 ॥ विषं यष्ट्याह्वयं रास्त्रासेव्यमुत्पलकंदकः ॥ तंदुलोदकपीतानि-
 रक्तपित्तस्य भेषजं ॥ विषं रसांजनं भाङ्गी वृश्चिकाली महासहा ॥
 सवेदने सपाके च व्रणे दुष्टे प्रलेपनं ॥ सिताविषक्षीरतरुप्रवाला
 मधुना द्रुताः ॥ श्वासहिध्मापहा लीढाश्छर्दिघ्नास्तु विषान्विताः ॥
 क्षौद्रोक्षीरमधुक्षाररजनीकुटजत्वचः ॥ विजयापिप्पलीमूलपिप्पली-
 द्वयचित्रकैः ॥ पुष्कराव्हराक्षायवानीक्षीरदीप्यकैः ॥ सितायष्टी-
 द्विवृहतीसैधवैः पालिकैः पचेत् ॥ सविषार्द्धपलैः प्रस्थं घृतात्तज्जीर्ण-
 भुक् पिबेत् ॥ दुर्नाममेहगुल्मार्मतिमिररुमिपांडुताः ॥ गलग्रहग्रहो-
 न्मादकुष्ठानि च नियच्छति ॥ रुच्छग्रं विषपथ्याग्निदंतीद्राक्षानिशा-
 विषं ॥ शिलाजतुविषं मूत्रमुदावर्त्ताश्मरीहरं ॥ गोमूत्रक्षारसिंधूथविषं
 पाषाणभेदकं ॥ वज्रवद्धारयत्येतदातंकं पीतमश्मरीं ॥ समूलपिप्पली-
 मूत्रं विषं शूलहरं तथा ॥ विषद्रवंतीमधुकद्राक्षारास्त्राशठीकणाः ॥
 ऐरंडतैलं त्रिफलागोमूत्रं चित्रको विषं ॥ सर्पिषा सहितं पीतं वातां-
 डत्वमपोहति ॥ त्रिफला स्वर्जिकाक्षारो विषं गुल्मप्रभेदनं ॥ विषवेह-
 मिशिक्षीरं गुल्मप्लीहनिबर्हणं ॥ प्लीहोदरघ्नं पयसा शताव्हाकमिजिद्वि-
 षं ॥ वायसीमूलनिःकाथपीतं कुष्ठहरं विषं ॥ पयसा राजरक्षत्वग्गा-
 यत्रीबाकुचीफलात् ॥ लीढं स्नेहकणाभ्यां च विषं काथेन कुष्ठजित् ॥
 अवलुगुजैडगजयोर्वीजं क्षारद्वयं विषं ॥ लेपः ससैधवः पिष्टो वारिणा
 कुष्ठनाशनः ॥ चित्रकार्कजटाहस्तिपिप्पलीबाकुचीविषैः ॥ गोमूत्रपि-
 ष्टैरन्योऽन्यो मनोव्हासुकपयोविषैः ॥ सचंद्ररेवैडगजकरंजफलसैधवैः
 ॥ सव्योषस्वर्जिकाक्षारयवक्षारनिशाद्वयैः ॥ आगारधूमसहितैर्बस्तमूत्रे-
 ण कल्कितैः ॥ भस्मातकाग्निशम्याकविषैर्गोमूत्रपेषितैः ॥ लेपो विच-

चिकादद्रुर्कसाकिटिभापहः ॥ शम्याकपत्रत्वङ्मूलं विषं तक्रं च तद्गु-
णं ॥ विषभलातकद्दीपिगुंजानिबफलैर्जयेत् ॥ लेपोऽम्लपिष्टैः श्वित्रा-
णि पुंडरीकं च दारुणं ॥ वक्रकुष्ठरसद्दीपिस्पृक्कापत्रैलवालुकं ॥ पिष्टं
खदिरतोयेन त्रिरात्रमुषितं पिबेत् ॥ श्वित्रा विषेण संसृष्टं ततः स्फो-
टान्किलासजान् ॥ कंटकेन विभज्यानु लैपैर्लिपेत कौष्ठिकैः ॥ अथवा
करवीरार्कमूलवाकुचिकाविषैः ॥ बस्तांबुपिष्टैः सद्दीपिद्विपिप्पल्यरु-
ष्करैः ॥ लाक्षासुराह्मंजिष्ठाकुष्ठपद्मकसारिवाः ॥ गुंजाफलं कुर-
बको लांगलीवज्रकंदकः ॥ वाराहीकंदजास्फोतामसाह्नगिरिकर्ण-
काः ॥ अर्काश्वमारयोर्मूलं नागपुष्पनतं निशे ॥ दंतीविषं हंति विषं
पिप्पलीमरिचानि च ॥ तैस्तैलं कटुतैलं च श्वित्रस्याभ्यंजनं पचेत्
॥ सवर्णीकरणं श्रेष्ठमास्तिकस्य वचो यथा ॥ वीरालांगलकीदंतीवि-
षपाषाणभेदकैः ॥ प्रयोज्यो मूढगर्भाणां प्रलेपो गर्भमोचनः ॥ स्वर-
सं बीजपूरस्य वचाब्राह्मीरसं घृतं ॥ बंध्या पिबंती सविषं सुपुत्रैः प-
रिवार्यते ॥ नष्टशुक्रः पयोद्राक्षाकपिकच्छूवचाविषं ॥ विषं सर्पिः
सिताक्षौद्रं तिमिरापहमंजनं ॥ विषं चैकमजाक्षीरकल्कितं विषधू-
पितं ॥ विषं धात्रीफलरसैरसक्तुपरिभावितं ॥ अंजनं शंखसहितं
प्रगाढतिमिरप्रणुत् ॥ विषमिंद्रायुधं स्तन्ये घृष्टं काचछिदंजनं ॥ बी-
जपूरसे घृष्टं विषं तद्वा सितायुतं ॥ विषं मागधिका द्वे च निशे का-
चघ्नमंजनं ॥ शुक्रार्मजिद्विषं लघ्नायुक्तं गोमूत्रभावितं ॥ समुद्रफे-
नस्फटिककुरुर्विदमुधांजनं ॥ कूर्मपृष्ठं च तुल्यानि तेभ्योऽर्द्धांशा
मनःशिला ॥ अर्द्धहीनानि मरिचसैधवायोरजांसि च ॥ अतो य-
थोत्तरं दद्यादयसा च समं विषं ॥ रसक्रियेयं मधुना शुक्रपिला-
र्मकाचजित् ॥ असीक्षणं शीततोयेन सिंचेन्नेत्रे विषांजिते ॥
रसोनकंदमरिचविषसर्पसैधवैः ॥ पिल्लेऽक्षि लिखितं पूर्वं सुरसार-

सपेषितैः ॥ पूरयेत् सर्पिषा चानु सर्पिरेव च पाययेत् ॥ मधूक-
सारमधुकविषक्षीरजलैर्घृतं ॥ पक्वं संतर्पणं श्रेष्ठं रात्र्यन्धत्वे चिरोत्थिते ॥
नस्यं शिरोरुक्शमनं प्रत्यक्पुष्पीसिताविषं ॥ अथवा घृतयष्ट्याद्दश
कैरा विषसंयुताः ॥ शुंठी पथ्या विषं पाका द्रवन्ती पूतिनासजित् ॥ क-
टुतैलं विषं नस्यं पलितारुणिकापहं ॥ स्वर्जिकाक्षारसिंधूत्थशुक्तयु-
क्तं विषं परं ॥ कर्णयोः पूरणं तीव्रकर्णशूलनिवर्हणं ॥ प्रपौंडरीकमं-
जिष्ठविषसिंधुसमुद्भवैः ॥ निहन्ति साधितं तैलं गंडूषेण मुखामयान् ॥
देवदारुविषं सर्पिर्गौमूत्रं कंटकारिका ॥ वाचःस्खलनतां हन्ति पीत-
मित्याह काश्यपः ॥ शत्रुप्रयुक्ताद्विषतो गराद्वा भूताद्भुजंगाखुगणा
ज्जरायाः ॥ अकालमृत्योर्ग्रहपाप्मतो वा विषाशिनो नास्ति भयं
नरस्य ॥ इति विषोपयोगीयो नामाऽष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥
इति विषतंत्रं नाम षष्ठमंगं संपूर्णं ॥ ६ ॥

अथातो रसायनाध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ दीर्घमायुः स्मृतिं मे-
धामारोग्यं तरुणं वयः ॥ प्रभावर्णस्वरौदार्यं देहेंद्रियबलोदयं ॥
वाक्सिद्धिं वृषतां कान्तिमवाप्नोति रसायनात् ॥ लाभोपायो हि स-
प्तानां रसादीनां रसायनं ॥ पूर्वं वयसि मध्ये वा तत्प्रयोज्यं जिता-
त्मनः ॥ स्निग्धस्य स्तुतस्तस्य विशुद्धस्य च सर्वथा ॥ अविशुद्धे
शरीरे हि युक्तो रसायनो विधिः ॥ न भाति मलसंक्लिष्टे वस्त्रे रंगइ-
वार्षितः ॥ युक्तं संस्कारहीनस्य सम्यगप्यप्रमादिनः ॥ यथैव पौ-
रुषं तद्वन्न सिध्यति रसायनं ॥ सर्वे च दोषा भवन्ति प्राज्यादाहा-
रादम्ललवणकटुकक्षारविरुद्धासात्म्यरूक्षाभिष्यंदिक्लिन्नगुरुपूतिपर्यु-
षितनवधान्यशुष्कशाकमांसतिलकुलतथदधिशुक्तकांजिकपिष्टान्नवि-
रूढनिषेविणां दिवास्वप्नमद्यस्त्रीनित्यानां विषमातिमात्रव्यायामसं-
क्षोभितवपुषां क्रोधलोभभयशोकायासबहुलानां पापकर्मणामसमं-

जसाहारव्याहारनीहारनिरतानां ॥ अतो निमित्तं ह्यविशुद्धः सं-
जायते रसो विदह्यते रक्तं शिथिलीभवन्ति मांसानि विष्यंदते मेदो
दूष्यन्ते दोषाः विमुच्यन्ते संधयो न संधायन्तेऽस्थिषु मज्जानो नाप्या-
यते शुक्रं नौजो न बलं न वीर्यं ॥ तत एवंभूतो ग्लायति सीदति
निद्रातंद्रालस्यसमन्वितः खिद्यते निर्विद्यते निरुत्साहोऽसमर्थः शा-
रीरमानसानां विशिष्टानां भ्रष्टच्छायो नष्टस्मृतिरल्पबुद्धिरसंपाद्यमा-
नाभिलषितार्थोऽहर्निशमनिशमनिशं निःश्वसन्नधिष्ठानभूतो रोगा-
णां नोपात्तमपि सर्वमायुरवाप्नोति ॥ तस्माद्बुद्धिमानपास्य यथो-
क्ताहारादिदोषान्निर्वाह्य च पूर्वोपचितान् रसायनं विधिसहितभुपसे-
वेत ॥ तत्तु द्विविधं कुटीप्रावेशिकं वातातपिकं च ॥ तत्र वीर्यप्र-
भावप्रयोगपरिहारगुरुत्वात्कुटीप्रावेशिकं महाफलतरं ॥ तस्य विधिः
॥ क्षेमसुभिक्षधार्मिकश्रद्धधानजननृपतिवैद्यविप्रे सुलभमहौषधिषू-
तक्षीरपथ्यभोजनोपकरणे ग्रामे नगरे वा पूर्वोत्तरस्थां दिशि प्रागुदक्-
प्रवणे सुविभक्तविहारोद्देशे देशे दृढघनसुमृष्टभित्तिमुत्सेधविस्ता-
रसंपन्नां सूक्ष्मलोचनां त्रिगर्भामृतसुखां निवातां प्रवातैकदेशां प्रा-
ग्द्वारामुदग्द्वारां वा शमीबिल्वक्षीरिवृक्षपरिगृहीतामनिष्टेन्द्रियार्थवाता-
तपरजोधूमस्वेदक्लेददंशमशकसरीसृपव्यालबालस्त्रीदासांतावसायिना-
मगम्यां सन्निहितवैद्यपरिचारकोपकरणां कुटीं कारयेत् ॥ तस्यां रसा-
यनार्थं शरदि वसन्ते शुक्लपक्षे प्रशस्ते ऽहनि पूजयित्वा यथार्थं देवगु-
रुष्टद्धान्प्रणम्य दक्षाश्विप्रभृतीन् परिमृज्य सुवर्णघृतमधुसिद्धार्थक-
प्रियंगुरोचनाः प्रदक्षिणीकृत्य गोब्राह्मणमनुप्रविशेत् ॥ तत्र संशो-
धनैः शुद्धः सुखी जातबलः पुनः ॥ ब्रह्मचारी धृतियुतः श्रद्धधानो
जितेन्द्रियः ॥ दानशीलदयासत्यव्रतधर्मपरायणः ॥ देवतानुस्मृति-
युतो युक्तस्वप्नप्रजागरः ॥ प्रियौषधः पेशलवागारभेत रसायनं ॥
हरीतकीमामलकं सैधवं नागरं वचां ॥ हरिद्रां पिप्पलीं वेहं गुडं

कोष्णांबुना पिबेत् ॥ स्निग्धः स्विन्नो नरः पूर्वं तेन साधु विरिच्यते
 ॥ ततः शुद्धशरीराय कृतसंसर्जनाय च ॥ त्रिरात्रं पंचरात्रं वा सप्ता-
 हं वा घृतान्वितं ॥ दद्याद्यवकमाशुद्धेः पुराणशक्तोऽथवा ॥ इ-
 त्थं संस्कृतकोष्ठस्य रसायनमुपाचरेत् ॥ यस्य यद्योगिकं पश्येत्सर्व-
 मालोच्य सात्त्विकवित् ॥ हरणात्सर्वरोगणां याऽसावुक्ता हरीतकी ॥ प-
 थ्यत्वात् सर्वधातूनां पथ्या शिवतया शिवा ॥ यस्माद्विजयते व्याधी-
 न् सप्तग्रान् विजया ततः ॥ अभयं सर्वरोगेभ्यो भवत्यायुश्च शाश्वतं
 ॥ यतः शीलयतामेनां तेनेयमभया स्मृता ॥ नवा वृत्ता घना स्नि-
 ग्धा गुर्वी मज्जति चाप्सु या ॥ बालस्य सा प्रयोक्तव्या नवनीतसम-
 न्विता ॥ वाते ससर्पिलवणा पित्ते सगुडशर्करा ॥ कफे सपिप्पलीक्षौद्रा
 सर्वदा सा प्रशस्यते ॥ अथ हरीतकीनां हिमवच्छैलसंभवानां का-
 लजानामापूर्णासवीर्याणां निरामयानां द्विशस्त्रिशो वा शकलिताना-
 माढकं चतुर्गुणेन पयसा संस्वेद्य मृदुभूतमवतार्य शीतं सर्पिर्मध्वाढका-
 भ्यां संसृज्य सुगुप्तं स्थापयेत् ॥ ततस्त्रिरात्रादूर्ध्वमाहारानुपरोधिनीं
 मात्रां प्रत्यहमुपयुंजीत ॥ जीर्णं शालिषष्टिकं पयसा भुंजीत ॥ प्रयो-
 गांते च तावन्तमेव कालं ॥ अस्य प्रयोगाद्वर्षशतमजरो निर्वलीखलति-
 पलितामयः श्रुतिस्मृतिसंपन्नः समिद्धानलश्च पुरुषो भवति ॥ बृह-
 च्छरीरं गिरिसारसारं त्वरो घनौघस्तनितानुकारी ॥ भवत्यपत्यं
 विपुलं स्थिरं च समश्रतो योगमिमं प्रयत्नात् ॥ पथ्यासहस्रं त्रि-
 गुणधात्रीफलसमन्वितं ॥ पंचानां पंचमूलानां सार्द्धं पलशतद्वयं ॥
 जले दशगुणे पक्त्वा दशभागस्थिते रसे ॥ आपोऽप्य कृत्वा व्यस्थीनि
 विजयामलकान्यथ ॥ विनीय तस्मिन्निर्यूहे योजयेत् कुड्वांशकं ॥
 त्वगेलामुस्तरजनीपिप्पल्यगुरुचंदनं ॥ मंडूकपर्णीकनकशंखपुष्पीव-
 चाप्लवं ॥ यष्ट्यान्वयं विडंगं च चूर्णितं तुलयाऽधिकं ॥ सितोप-
 लार्द्धभारं च पात्राणि त्रीणि सर्पिषः ॥ द्वे च तैलात्पचेत्सर्वं तदग्नौ

लेहतां गतं ॥ अवतीर्णं हिमं युञ्ज्याद्विशैः क्षौद्रशतैस्त्रिभिः ॥ ततः
 खजेन मथितं निदध्याहृतभाजने ॥ एतद्रसायनं ब्राह्मं समं पूर्वेण
 सर्वथा ॥ वैखानसा वालखिल्याः प्राश्य प्राप्ता नवं वयः ॥ आरोग्य-
 ममितं चायुर्वीततंद्राश्रमकृमाः ॥ अभयामलकविभीतकपंचात्म-
 कपंचमूलनिर्यूहे ॥ वल्लीपलाशकरसे क्षीरेऽष्टगुणे च विपचेत् ॥
 घृतस्य कुंभं मधुकं मधूकं काकोलियुग्मं च बलां सुगुप्तां ॥
 सक्षीरशुक्लामृषभं सुजीवं सुखांबुपस्तच्च पिबेद्गुणाढ्यं ॥ आ-
 मलकसहस्रं पिष्टस्वेदनविधानेन क्षीरोष्मणा सुस्विन्नमनातपशु-
 ष्कमनस्थि चूर्णयेत् ॥ तदामलकसाहस्रस्वरसपरिपीतं स्थिराजीवंती-
 पुनर्नवानागबलामंदूकपर्णीब्रह्मसुवर्चलाभीरुशंखपुष्पीवचापिप्पली
 विडंगस्त्रयंगुसाऽमृताऽगुरुचंदनमधुकमधूकपुष्पपद्मोत्पलनवमालिका-
 युवनीयूथिकाचूर्णाष्टभागसंपृक्तं पुनर्नागबलापलसहस्रस्वरसपरिपीतं
 छायोपशोषितं द्विगुणितसर्पिषा क्षौद्रेण क्षुद्रगुडारुतिं कृत्वा घृतभा-
 जनस्थं भस्मराशेरधःस्थापयेदंतर्भूमौ पक्षमथर्ववेदविदा कृतरक्षं प-
 क्षात्यये चोद्धृत्य कनकरजतताम्रप्रवालकालायश्चूर्णाष्टभागसंयुक्तम-
 र्द्धकर्षाभिरुद्ध्या यथाग्निं प्रातः प्रयोजयेदिति समानं पूर्वेण ॥ आमल-
 कसहस्रमार्द्रपलाशद्रोण्यां सपिधानायां बाष्पमनुद्गमंत्यामारण्यगोम-
 याग्निभिरुपस्वेदयेत् ॥ तानि सुस्विन्नशीतानि चोद्धृत्य निष्कुलीकृता-
 न्यापोथ्य पिप्पलीविडंगतंदुलानां पृथगाढकेनाध्यर्द्धेन शर्करायाः षड्वि-
 र्मधुघृततैलानां संयोज्य घृतकुंभे स्थापयेद्विंशतिरात्रं ॥ परं चोपयोजये-
 दिति समानं पूर्वेण ॥ आमलकसहस्रं पिप्पलीसहस्रसंयुक्तं तरुणपला-
 शक्षारोदकेनाप्लाव्य शुचौ भांडे स्थापयेत् ॥ ततोनुगतक्षारमनातपशुष्क-
 मस्थिरहितं चूर्णयित्वा सितोत्पलापादेन चतुर्गुणाभ्यां मधुघृताभ्यां च
 संयोज्य घृतभाजने षण्मासानंतर्भूमेः स्थापयित्वा परतो यथाग्निबल-

मुपयुंजीतेति समानं पूर्वेण ॥ आमलकचूर्णाढकमेकविंशतिरात्रमाम-
लकस्वरसभावितं मधुयुतं घृताढकाभ्यां पिप्पलीचूर्णाष्टभागेन शर्क-
राचतुर्भागेन संसृष्टं घृतभाजनस्थं प्रावृषि तद्भस्मराशाविति समानं
पूर्वेण ॥ अभयामलकविभीतकानां द्विशस्त्रिशो वा संयोजितानां प-
लाशत्वग्वनद्धानां मृदावलिप्तानां कुकूलस्त्रिचानां निरस्थीकृतानां
पलसहस्रमुलूखले संक्षुद्य दधिमधुघृततैलपललशर्करासंपृक्तं भक्षये-
दनन्नभुक् ॥ प्रयोगाति द्विगुणं कालं यवागूषक्षीरघृतपष्टिकात्रमा-
हारोऽभ्यंजनं सर्पिरुद्धर्तनं यवचूर्णमिति समानं पूर्वेणाभ्यधिकफलं
वा ॥ विडंगतंदुलानामाढकमाढकं पिप्पलीतंदुलानामध्यर्द्धं सितोप-
लाया मधुघृततैलाढकैः षड्विरेकीकृतं प्रावृषि भस्मराशाविति समानं
पूर्वेण ॥ दशमूलबलामुस्तजीवकर्षभकोत्पलं ॥ पर्णिन्यौ पिप्पली शृं-
गी मेदा तामलकी त्रुटिः ॥ जीवन्ती जोंगकं द्राक्षा पौष्करं चंदनं श-
ठी ॥ पुनर्नवद्विकाकोलीकाकनासामृताव्हयं ॥ विदारीविषमूलं च त-
दैकध्यं पलोन्मितं ॥ जलद्रोणे पचेत्पंचधात्रीफलशतानि च ॥ पादशेषं
रसं तस्माद्व्यस्थीन्यामलकानि च ॥ गृहीत्वा भर्जयेत्तैलघृताद्वादशभिः
पलैः ॥ मत्स्यंडिकातुलाद्धेन युक्तं तलेहवत् पचेत् ॥ स्नेहाद्धं मधु सि-
द्धे च तवक्षीर्याश्चतुष्पलं ॥ पिप्पल्या द्वे पले दद्याच्चतुर्जातं कर्णाद्धि-
तं ॥ अतोऽवलेहयेन्मात्रां कुटीस्थः पथ्यभोजनः ॥ इत्येष च्यवनप्रा-
शो यं प्राश्य च्यवनो मुनिः ॥ जराजर्जरितोऽप्यासीन्नारीनयननं-
दकः ॥ कासं श्वासं ज्वरं शोषं हृद्रोगं वातशोणितं ॥ मूत्रशुक्राशया-
न् दोषान् वैस्वर्यं च व्यपोहति ॥ बालवृद्धक्षतक्षीणकृशानामंगवर्द्ध-
नं ॥ मेधां स्मृतिं कांतिमनामयत्वमायुःप्रकर्षं पवनानुलोम्यं ॥ स्त्री-
षु प्रहर्षं बलमिन्द्रियाणामग्रेष्व कुर्याद्विधितोपयुक्तः ॥ मधुकेन तवक्षीर्या
पिप्पल्या सिंधुजन्मना ॥ पृथग्लोहैः सुवर्णेन वचया मधुसर्पिषा ॥

सितया वा समा युक्ता समायुक्ता रसायनं ॥ त्रिफला सर्वरोगघ्नी-
मेधायुःस्मृतिबुद्धिदा ॥ त्रैफलेनायसीं पार्त्वीं कल्केनालेपयेन्नवां ॥
तमहोरात्रिकं लेपं पिबेत्क्षौद्रोदकाप्लुतं ॥ प्रभूतस्नेहमशनं जीर्णं तत्र
प्रशस्यते ॥ जीवत्यरुद्धरस्तस्य समाभ्यासात्समाः शतं ॥ वर्षं खा-
देत्प्राणदां प्रातरेकामश्रन्नात्पूर्वमक्षद्वयं च ॥ साज्यक्षौद्रं भो-
जनांते चतुष्कं शृंगीकानां तद्वयःस्थापनेऽलं ॥ अथायसानि चतुरं-
गुलदीर्घाणि तिलोत्सेधानि पत्राणि कारयेत् ॥ तान्यभ्रिवर्णानि कृ-
त्वा ऽऽमलकस्वरसे निर्वापयेदेकविंशतिं कृत्वा तेषां तादृशानां पल-
शतमायस्यां स्थाल्यां प्रक्षिप्यामलकशतोत्तरं कृत्वा सुविहितं भस्म
राशौ निखनेत् ॥ मासि मासि चोद्धृत्यायसेन दंडेन घट्टयेत् ॥ एवं
तानि लोहपत्राणि संवत्सराद्वीभवंति ॥ ततश्चोत्तरकालमकृत्वावम-
नविरेचनं वा स्निग्धतनुरेव केवलं समंततोऽगुष्ठपर्वमात्रमुखेनायसेन
स्रुवेणायस एव भाजने तस्मात्कल्कीकृतात्सुचमेकं गृहीत्वा मधुघृ-
ताभ्यां पृथक् स्रुचेन संयोज्य प्राश्रीयात् ॥ जीर्णं क्षीररसयूषाणां
मन्यतमेन सर्पिर्मिश्रं नवं षष्टिकौदनमश्रीयात् ॥ अनेन विधिना व-
र्षमुपयुज्य वर्षमेव चान्यदप्युद्दिष्टाहारो यन्त्रितात्मा कुटीमावसेत् ॥
ततः सर्वोपतापान् जित्वा व्याधिजरामरणशस्त्राभितोयविषाणामग-
म्यः सर्वभावेष्वर्तीन्द्रियो वर्षसहस्रद्वयं जीवति ॥ वाजिवेगो गजप्रा-
णो भवेत्तु स्मृतिबुद्धिमान् ॥ वाङ्मयी वृषः श्रुतधरो महाभोगो म-
हाधनः ॥ ताप्यरूप्यसुवर्णानामयमेव पृथग्विधिः ॥ द्विगुणं तु गु-
णोत्कर्षं जानीयादुत्तरोत्तरं ॥ हेमधात्रीफलक्षौद्रं गायत्रीपरिमन्त्रि-
तं ॥ लिहन्ननुपिबन् क्षीरं दृष्टरिष्टोऽपि जीवति ॥ सुवर्णं पद्मबीजा-
नि मधु लाजाः प्रियंगवः ॥ क्षीरेण पीतं परममलक्ष्मीविनिवारणं ॥
सपद्मबीजामलकाभयाक्षं सर्पिर्मधुभ्यां कनकं लिहंतः ॥ दीर्घायु-

पो मंदजरोपतापाः सरीसृपाणां च भवंत्यगम्याः ॥ मधुमागधिका-
विडंगसारत्रिफलाहेमघृतं सितां च खादन् ॥ जरसा ऽनवलीढदे-
हकांतिः समधातुश्च समाः शतं स जीवित् ॥ हेमविल्वं वचासर्पि-
रैकध्यमुपयोजितं ॥ मेध्यमायुष्यमारोग्यकांतिः सौभाग्यपुष्टिदं ॥ शता-
वरीघृतं लीढं समुवर्णं समाक्षिकं ॥ करोति चिरजीवित्वं राजानं च
वशानुगं ॥ आयुष्कामः शंखपुष्प्या समेतं मेधाकामः कांचनं सोम-
गंधं ॥ लक्ष्मीकामः पद्मकिंजल्कयुक्तं खादेः कामं कामकामो विदा-
र्या ॥ मंडूकपर्ण्याः स्वरसं यथाग्नि क्षीरेण यष्टीमधुकस्य चूर्णं ॥ र-
सं गुडूच्याः सहमूलपुष्प्याः कल्कं प्रयुंजीत च शंखपुष्प्याः ॥ आयुः
प्रदान्यामयनाशनानि बलाग्निवर्णस्वखर्द्दनानि ॥ मेध्यानि चैतानि
रसायनानि मेध्या विशेषेण तु शंखपुष्पी ॥ नलदं कटुरोहिणी प-
यस्या मधुकं चंदनसारिवोगंधाः ॥ त्रिफलाकटुकत्रयं हरिद्रे सपटो-
लं लवणं च तैः सुपिष्टैः ॥ त्रिगुणेन रसेन शंखपुष्प्याः सपयस्कं
घृतनलवणं विपक्वं ॥ उपयुज्य भवेज्जडोऽपि बाग्मी श्रुतधारी प्रतिभा-
नवानरोगः ॥ ब्राह्मीवचासैधवशंखपुष्पीमत्स्याक्षकब्रह्मसुवर्चलैर्द्रव्यः
॥ वैदेहिका च त्रियवाः पृथक्स्युर्यवौ सुवर्णस्य तिलो विषस्य ॥ स-
र्पिषश्च पलमेकत एतद्योजयेत्परिणते च घृताढ्यं ॥ भोजनं समधु
वत्सरमेवं शीलयन्नधिकधीस्मृतिमेधः ॥ अतिक्रांतजराव्याधितंद्रा-
लस्यश्रमक्लमः ॥ जीवत्यब्दशतं पूर्णं श्रीतेजःकांतिदीप्तिमान् ॥ वि-
शेषतः कुष्ठकिल्बिषगुल्मविषज्वरोन्मादगरोदराणि ॥ अथर्वमंत्रादिकृ-
ताश्च कृत्याः शाम्यंत्यनेनातिबलाश्च वाताः ॥ यथोक्तगुणायां भूमौ-
ज्जाताम्बालामजीर्णां शीर्णपुराणपर्णामसंजातान्यपर्णां तपसि तपस्ये

१ तपसि माघे ॥ तपस्ये फाल्गुने ॥ तपा माघेऽथफाल्गुने ॥ स्यात्तपस्यः फा-
ल्गुनिक इत्यमरः ॥

वा मासे यथोक्तेन विधिना पुण्ययुक्ते चंद्रमसि सुमुहूर्ते नागबलां-
समूलामुद्धारयेत् ॥ तस्या मूलानां त्वक् पिंडमात्रमक्षमात्रं वा श्ल-
क्ष्णपिष्टं वा चूर्णितं पयसा पिबेत् ॥ मधुघृताभ्यां वा लिह्यात् ॥ जी-
र्णे क्षीरवृत्तिरेव स्यात् ॥ क्षीरेणैव वा ससर्पिष्कं शालिषष्टिकमश्रीय-
त् ॥ एवं संवत्सरं प्रयोगाद्वर्षशतमजर इत्यादि समानं पूर्वणाबलाऽति-
बलाचंदनागुरुधवतिनिशखदिरकदरशाकशिशिपाऽसनसुरसा पुनर्न-
वांताश्च वयःस्थापनोक्ता दशौषधयः सविदारीश्वदंष्ट्राश्वगंधावाराहीश-
तावर्यौ नागबलया व्याख्याताः ॥ तत्र सारवृक्षाणां सर्वेषां स्वरसा-
र्थी कुष्ठचिकित्सिते खदिरकल्पमीक्षेत ॥ आर्द्रवृक्षासंभवे तु सारश-
कलानि द्व्यंगुलत्र्यंगुलानि तनूनि चतुर्गुणांभसाऽऽप्लाव्यातपे त्रिरात्रं
स्थापयेत् ॥ ततस्तान्युद्धृत्यान्यानि तत्र प्रक्षिपेत् ॥ त्रिरात्राच्च पुनर-
न्यानि ॥ एवं नवरात्रेण त्रिःप्रक्षेपेणोद्धारेण च स्वरसः परिकल्पि-
तो भवति ॥ फलानां पुनर्वीरुदोषधीनां च यंत्रेणोलूखलेन वा नि-
ष्पीड्य स्वरसं गृहीयात् ॥ परिशुष्काणां तु चूर्णीकृतानामाढकमा-
ढकमुदकस्याहोरात्रस्थितं विमृदितपूतं स्वरसवत्प्रयोज्यं ॥ तुवरक-
भल्लातकादीनां पुनः पृथगेवोपदेशः ॥ वृक्षास्तुवरकानाम पश्चिमार्ण-
वतीरजाः ॥ वीचीतरंगविक्षोभमारुतोद्धूतपल्लवाः ॥ तेभ्यः फलान्या-
ददीत सुपक्वान्यंबुदागमे ॥ मज्जः फलेभ्यश्चादाय शोषयित्वाऽवचूर्ण-
येत् ॥ तिलवत्पीडयेद्गोण्यां काथयेद्वा कुसुंभवत् ॥ तत्तैलं संभृतं भू-
यः पचेदासलिलक्षयात् ॥ अवतार्य करीषेषु पक्षमात्रं निधापयेत् ॥
स्निग्धस्निग्धो हृतमलः पक्षादुद्धृत्य तं ततः ॥ चतुर्थभक्तांतरितः प्रा-
तः पाणितलं पिबेत् ॥ मंत्रेणानेन पूतस्य तैलस्य दिवसे शुभे ॥ म-
ज्जासार महावीर्यं सर्वान्धानून्विशोधय ॥ शंखचक्रगदापाणिस्त्वामा-

१ अमृता पथ्या घात्री जीवती श्रेयसी स्थिरा युक्ता ॥ मंडूकपर्वण्यतिरसा स्था-
पयति पुनर्नवा च वय इति महाकषायसंग्रहोक्ताः ॥

ज्ञापयतेऽच्युतः ॥ तेनास्योर्ध्वमधस्ताच्च दोषा यांति सकृत्ततः ॥
 सायमस्नेहलवणां यवागूं शीतलां पिबेत् ॥ पंचाहानि पिबेत्तैलमित्थं
 वर्ज्यान्विवर्जयेत् ॥ पक्षं मुद्गरसाक्षाशी सर्वकुष्ठैर्विमुच्यते ॥ तदेव-
 खदिरकाथे त्रिगुणे साधु साधितं ॥ निहंति पूर्ववत्पक्षं पिबेन्मांसं-
 सुयंत्रितः ॥ तेनाभ्यक्तशरीरस्तु कुर्वन्नाहारमीरितं ॥ भिन्नस्वरं रक्त-
 नेत्रं शीर्णांगं कृमिभक्षितं ॥ अनेनाशु प्रयोगेण साधयेत्कुष्ठिनं नरं ॥
 सर्पिर्मधुयुतं पीतं तदेव खदिरादिना ॥ पक्षं मांसरसाहारं करोति द्वि-
 शतायुषं ॥ तदेव नस्ये पंचाशद्विसानुपयोजितं ॥ वलीपलितनि-
 र्मुक्तं स्थिरस्मृतिकचद्विजं ॥ वपुष्मंतं श्रुतिधरं करोति त्रिशतायु-
 षं ॥ अंतर्धूमं तस्य मज्जा सुदग्धः क्षिप्तस्तेले सैधवं चाग्निवर्णं ॥
 तुल्यं हन्यादर्मनक्तांध्यकाचाच्चीलीरोगं तैमिरं चांजनेन ॥ एकां-
 तरं तौवरकं च तैलं पिबेद्विंशती नियमेन मांसं ॥ प्रभिन्नकुष्ठो
 गलितांगदेशस्त्वचं त्यजेत्सर्पइवाशु जीर्णां ॥ साधयेत्षोडशगुणे स-
 लिले तुवराढकं ॥ अष्टांशशेषे विस्त्राव्य संक्षुद्योदूखले ततः ॥
 शुष्कारग्वधकल्कपादरजसा व्यामिश्रितं कल्कितं तस्य काथजलै-
 रुदुंबरसमान् छायाविशुष्कान् गुडान् ॥ कुर्यादेकमतश्च सार्द्धमथवा
 गोवारिणाऽऽलोडितं कुष्ठी तद्विवसं स्थितो निरशनः सूर्ये गतेऽस्तं पि-
 बेत् ॥ तावदेव च तथैव च भूयः पाययेत्तमरुणोदयकाले ॥ अप्य-
 जीर्णमविचिंत्य वर्मि वा भेषजं पुरुषदोषबलज्ञः ॥ मध्यान्हेऽद्याद्भूरि
 निष्पावतैलं कंडूकारं शिष्टुकंदोपदंशं ॥ दध्ना युक्तं स्वल्पसिंधूत्थचूर्णं
 गव्येनानु स्तोक्तकक्रानुपायी ॥ तैलाक्तगात्रो दिवसांतरं च कंठ्विष्टि-
 काचूर्णकृतप्रघर्षः ॥ स्नायात्सुखांभोभिरमद्यमांसस्त्रीसंगतिः स्यात्त्रिगु-
 णं च योगात् ॥ उपयुज्य योगमखिलं प्रतिदिनमेव द्विकालमभियुक्तः
 ॥ कुष्ठीकुष्ठमपोहति विशीर्णकर्णौष्ठनासमपि ॥ अथ भल्लातकान्यनुप-

हृतान्यनामयान्यापूर्णरसप्रमाणवीर्याणि पक्वजांबवप्रकाशानि शुक्ले-
 शुचौ वा मासे संगृह्य यवपल्ले माषपल्ले वा निधापयेत् ॥ तानि चतुर्मा-
 सस्थितानि सहसि सहस्ये वा मासे प्रयोक्तुमारभेत ॥ शीतस्निग्धम-
 धुरोपस्कृतशरीरः पूर्वं दशभल्लातकान्यापोथ्याष्टगुणेनांभसा साधयेत्
 ॥ तेषां रसमष्टभागावशिष्टमनुष्णं सपयस्कं सर्पिर्गंडूषाभ्यक्तोष्ठतालु-
 जिह्वः प्रातः प्रातः पिबेत् ॥ एवमेतानि दश भल्लातकान्येकैकोत्क-
 र्षापकर्षणात्रिंशत्प्रयोज्यानि ॥ विधिनाऽनेन साहस्रं प्रयोगस्त्रिगुणश्च
 कालो घृतक्षीराभ्यां शालिषष्टिकमशनमेवं विशेषाद्विगतकुष्ठदुर्नामक-
 कृमिप्रमेहमेदोदोषो वर्षशतमजर इत्यादि समानं पूर्वेण ॥ पूर्वमेव च भ-
 ल्लातककार्थं सपयस्कं पिबेदेकैकं च भल्लातकमभिवर्द्धयेत् ॥ यावत्पं-
 च ॥ ततः पंचपंच वर्द्धयेद्यावत्सप्ततिः ॥ प्राप्य च सप्ततिमपकर्षये-
 त् ॥ भूयः पंचपंचयावत्पंचपंचभ्यश्चैकैकं विधिनाऽनेन सहस्रं प्रयोग
 इत्यादि समानं पूर्वेण ॥ सप्ततिवच्च शतमुपयुंजीत ॥ तथा च सहस्र-
 द्वयं प्रयोग इत्यादि समानं पूर्वेण ॥ द्विगुणस्त्वायुषः कालः ॥ भल्ला-
 तकानां जर्जरीकृतानां पिष्टुंस्वेदनं पूरयित्वा भूमावाकंठनिखातस्य
 स्नेहभावितस्य दृढस्योपरि कुंभस्यारोप्योदुपेनापिधाय रुष्णमृदवलिप्तं
 गोमयाग्निनोपस्वेदयेत् ॥ तेषां यः स्वेदरसः कुंभं प्रपद्येत तमष्टभाग-
 मंधुसंप्रयुक्तं द्विगुणितघृतमद्यात् ॥ त्रिगुणश्च कालो घृतक्षीराभ्यामि-
 त्यादि समानं पूर्वेण ॥ अनेनैव विधिना भल्लातकस्वरसं गृहीत्वा केव-
 लमेव मासमेकं प्रयुंजीत त्रिगुणः काल इत्यादि समानं पूर्वेण ॥ म-
 सि मासि वर्षशतमायुषोऽपि वृद्धिः ॥ एवं दशमासानुपयुज्य वर्षसह-
 स्रमायुर्भवति ॥ भल्लातकनैलपात्रं सपयस्कं मधुकाक्षपात्रेण शतपा-

१ शुक्ले ज्येष्ठे ॥ शुचौ आषाढे ॥ ज्येष्ठे शुक्रः शुचिस्त्वयं ॥ आषाढे इत्यमरः
 ॥ २ सहसि मार्गशीर्षे ॥ सहस्ये पौषे ॥ मार्गशीर्षे सहा मार्गआघहायणिकश्च सः ॥ पौषे-
 तैषसहस्यौ द्वावित्यमरः ३ पिष्टं शालिचूर्णं त्विद्यतेऽस्मिन्निति पिष्टस्वेदनं भांडमित्यरुणदत्तः

कमुपयुंजीत ॥ त्रिगुणश्च काल इत्यादि समानं पूर्वैण ॥ भल्लातकतै-
लं कृष्णतिलैलं सर्पिरामलकरसोऽसनादिसारकषाय इत्येषां द्रो-
णं द्रोणं त्रिफलात्रिकटुकविडंगसारचित्रकहरिद्राद्वयत्रिष्टद्वैतद्रिय-
वयष्टीमधुविषातिविषारसांजनप्रियंगूनां पालिका भागास्तदैकध्यं
स्नेहपाकविधिना विपाच्यावतार्य परिपूर्य चानुगुप्तं निदध्यात् ॥ तत
उपस्कृतशरीरः प्रातः प्रातः पाणिशुक्तिमात्रं क्षौद्रेण प्रतिसंयोज्योप-
युंजीत् ॥ जीर्णे मुद्गामलकयूषेणालवणेन सर्पिष्मता खदिरोदकसिद्धं
मृदुमोदनमश्रीयत् ॥ खदिरोदकेनोदककार्यकर इत्येवमतोद्रोणमुप-
युज्य विगतकुष्ठदुर्नामेत्यादि समानं पूर्वैण ॥ पुष्टानि पाकेन परिच्यु-
तानि भल्लातकान्याढकसंमितानि ॥ घृष्टेष्टिकाचूर्णकणैर्जलेन प्रक्षा-
ल्य संशोष्य च मारुतेन ॥ जर्जराणि विपचेत्कलशेऽपां पादशेषधृ-
तगालितशीतं ॥ तद्रसं पुनरपि श्रपयेच्च क्षीरकुंभसहितं चरणस्थे ॥
सर्पिः पक्वं तेन तुल्यप्रमाणं युंज्यात्प्रस्थं शर्कराया रजोभिः ॥ एकी-
भूतं तत्त्वजक्षोभणेन स्थाप्यं धान्ये सप्तरात्रं सुगुप्तं ॥ तममृतरस-
पाकं यः प्रगे प्राश्यमश्रन्ननुपिबति यथेष्टं वारि दुग्धं रसं वा ॥ स्मृ-
तिमतिबलमेधासत्वसारैरुपेतः कनकनिकषगौरः सोऽश्रुते दीर्घमा-
युः ॥ सहामलकशुक्तिभिर्दधिसरेण तैलेन वा गुडेन पयसा घृतेन
यवसक्तुभिर्वा सह ॥ तिलेन सह माक्षिकेण पललेन सूपेन वा वपुष्करम-
रुष्करं परममेध्यमायुष्करं ॥ भल्लातकानि तीक्ष्णानि पाकीन्यग्निसमा-
नि च ॥ भवंत्यमृतकल्पानि प्रयुक्तानि यथाविधि ॥ कफजो न स
रोगोऽस्ति न विबन्धोऽस्ति कश्चन ॥ यन्न भल्लातकं हन्याच्छीघ्रमग्नि-
बलप्रदं ॥ वातातपविधानेऽपि विशेषेण विवर्जयेत् ॥ कुलत्थद-
धिशुक्तानि तैलाभ्यंगाग्निसेवनं ॥ पंचाष्टौ सप्त दश वा पिप्पली-
र्मधुसर्पिषा ॥ रसायनगुणान्वेषी समामेकां प्रयोजयेत् ॥ तिस्रस्ति-

स्रस्तु पूर्वाह्ने भुक्त्वाऽग्रे भोजनस्य च ॥ पिप्पल्यः किंशुकक्षार-
 भाविता घृतर्भाजिताः ॥ प्रयोज्या मधुसंमिश्रा रसायनगुणैषिणा ॥
 दश वृद्ध्या दशाहानि दश पैप्पलिकं दिनं ॥ वर्द्धयेत्पयसा सार्द्धं त-
 थैवापनयेत्पुनः ॥ जीर्णौषधश्च भुंजीत षष्टिकं क्षीरसर्पिषा ॥ पि-
 प्पलीनां प्रयोगोऽयं सहस्रस्य रसायनं ॥ पिष्टास्ता बलिभिः पेयाः
 श्रुता मध्यबलैर्नरैः ॥ शीतीकृता मध्यबलैर्वीक्ष्य दोषान्प्रयोजयेत् ॥
 तद्वच्च छागदुग्धेन द्वे सहस्रे प्रयोजयेत् ॥ एभिः प्रयोगैः पिप्पल्यः
 कासश्वासगलग्रहान् ॥ यक्ष्ममेहग्रहण्यर्शःपांडुत्वविषमज्वरान् ॥
 ग्रंथि शोफं वर्मं हिष्मां ह्रीहानं वातशोणितं ॥ विडंगचूर्णं यष्टी-
 मधुकचूर्णयुक्तं शीततोयेन मासमुपयुंजीत ॥ जीर्णं मुद्गसूषेणाल-
 वणेन सघृतमोदनमश्नीयात् ॥ तेन विशेषाद्विगतकृमिदुर्नामकुष्ठप्र-
 मेह मेदोदोषो वर्षशतमजर इत्यादि समानं पूर्वेण ॥ विडंगचूर्णं क्षौ-
 द्रभल्लातककाथाभ्यां मध्वामलकरसाभ्यां गुडूचीकाथेन ॥ एतांश्च-
 तुरो योगान्मासमुपयुंजीतेति समानं पूर्वेण ॥ सर्वेषु च मासि मासि
 वर्षशतं वर्षशतमायुषो वृद्धिः ॥ अलंबुषां स्वेन रसेन भावितां पृथक्
 पृथक् क्षीरमधूष्णवारिभिः ॥ पिबेत्तथा कांजिकनकमस्तुभिर्भगंदरोरु
 ग्रहकासवान्तरः ॥ उष्णा विपाके कटुका कषायमधुरा रसे ॥ अत्यर्थं दी-
 पनी मेध्या वातश्लेष्महरा च सा ॥ वर्षोपयोगात् कुरुते नरं वर्षशतायुषं ॥
 दृढेन्द्रियानलबलं निर्वलीपलितामयं ॥ श्वेतावल्गुजफलान्यातपशुष्का-
 णि चूर्णयित्वा तत्तुल्यगुडेन संक्षुद्य घृतकुंभे धान्यराशौ सप्तरात्रं निद-
 ध्यात् ॥ ततोऽनुदिते भास्वति यथाबलमात्रं सुखोदकानुपानमुपयोज-
 येत् ॥ जीर्णं शीतांबुपरिषिक्तः शालिषष्टिकौदनं सशर्करेण पयसाऽश्री-
 यात् ॥ तस्य मासप्रयोगाद्विशेषेण विगतकुष्ठो ग्रहणधारणवान् वर्षशतं म-
 जर इत्यादि समानं पूर्वेण ॥ प्रयोगाच्चोर्ध्वं द्विगुणपरिहारः ॥ बाकुचि-

काकर्षचूर्णं सुखांबुना पिबेत् ॥ पीत्वा चातपे निर्वीतोष्णेन वा गर्भ-
 गृहे तिष्ठेदपराणहे तद्देव स्नानमशनं यूपरसाभ्यां वा तस्य त्रिःसप्त-
 रात्रोपयोगाद्विगतकुष्ठइत्यादि समानं पूर्वेण ॥ त्वग्रोमकेशदशनन-
 खांस्तुमुक्त्वा पुनर्नवौलभते ॥ स्वरवर्णबलोत्साहं नवंवयो नष्टपलितं
 च ॥ पलानि दश बाकुच्या दशैव च फलत्रयात् ॥ सप्त कृमिग्राद-
 यसस्त्रीणि द्वे गिरिसंभवात् ॥ पुरपुष्करमूलाभ्यामाहरेत पलं पलं ॥
 सूक्ष्मैलाद्धपलं व्योषधनकेसरकुंकुमं ॥ रोधत्वक्पत्रयष्ट्याहचित्र-
 कं कार्षिकं पृथक् ॥ भल्लातकानां च शतं सर्वं खंडसमांशकं ॥
 चूर्णयेदथ तन्मात्रा भक्षयेत्पालिकीं परां ॥ यथेष्टचेष्टो लभते वर्षा-
 द्रासायनान् गुणान् ॥ सर्वान् रोगान्विजयते त्वग्विकारान्विशेषतः
 ॥ अशोभगंदरश्वासकासपार्श्वामयकृमीन् ॥ गुल्मप्लीहाशमरीवधर्मप्र-
 मेहारुचिपीनसान् ॥ मंदानलत्वं कशतां शोफग्रंथ्यर्बुदानपि ॥ बा-
 कुचिकाफलानि गोमूत्रे सप्तरात्रं वासयेत् ॥ ततो निस्तुषीकृत्य
 छायायां शोषयित्वा सुसूक्ष्मं च संचूर्ण्य त्र्यहं त्र्यहं क्रमशो भावये-
 त्त्रिफलाकाथेन कारवेल्लीवासाब्राह्मीगुडूचीभृंगराजस्वरसैः पृथक् पृथ-
 क् खदिरासनराजवृक्षपिचुमंदकाथैः ॥ तस्य पीतः प्रतिदिनं धात्रीफल-
 रसाप्लुतः ॥ कर्षः सर्वामयान्हंति त्वग्विकारं विशेषतः ॥ असनखदिर-
 यूपैर्भावितां सोमराजीं मधुघृतशिखिपथ्यालोहचूर्णैरुपेतां ॥ शरदम-
 वलिहानः पारिणामान्विकारांस्त्यजति मितहिताशी तद्ददाहारजाता-
 न् ॥ तीव्रेण कुष्ठेन परीतमूर्तिर्यः सोमराजीं नियमेन खादेत् ॥ संवत्स-
 रं कृष्णतिलद्वितीयां ससोमराजीं वपुषाऽतिशेते ॥ ये सोमराज्या वितु-
 षीकृतायाश्चूर्णैरुपेतात्पयसः सुजातात् ॥ उद्धृत्य सारं मधुना लिहंति
 तक्रं तदेवानु पिबंति चांते ॥ कुष्ठिनः शीर्यमाणान्गास्ते जातांगुलिना
 सिकाः ॥ भांति वृक्षा इव पुनः प्ररूढनवपल्लवाः ॥ खदिरांभसा पिबेद्वा
 रविसेवी तया यवागूं वा ॥ गायत्रीजलसिद्धां कुष्टी न तोयकार्यकरः

गजलिङ्गक्षारयुता तत्क्षारस्त्रायिनो विलेपिभुजः ॥ श्वित्राणि सोमरा-
जी प्रसह्य हन्यात्प्रलेपाच्च ॥ गोमूत्रे ससरात्रं शशिशकलमयोवासितं
पेषयित्वा कुर्याच्छायाविशुष्कं पृथगिति च पलं प्रापुनाटं च शुष्कं ॥
अंशस्ताभ्यां तथाऽशः कृमिरिपुदहनस्फोटकृद्भ्यः स चूर्णो गोमूत्रेणो-
पयुक्तः प्रमितहितभुजः श्वित्रमाश्वेव हन्ति ॥ इक्षुरगोक्षुरासिंहीव्याघ्री-
पंचांगुलांबुना पीता ॥ उपलेपनं घनं वा रसाशिनां हन्ति बाकुचिका ॥
उष्णोदकेन पिष्ट्वा पीता घृतमिश्रिता जयेद्दुल्लभं ॥ लघुपंचमूलसिद्धां
पेयामुपयोजयेज्जीर्णे ॥ कद्वंगकुटजयूपैरशींसि भगंदरं च नाशयति
॥ मेहान्मद्यैर्निगदैर्निषेविता बाकुची प्रबलान् ॥ विष्किररसेन पी-
ता दशमूलरसेन वा गुडूच्या वा ॥ अपतंत्रकं निहन्यादायामं वा
रसान्नभुजः ॥ जठरे प्रपिबेन्मूत्रैर्जलोदरे त्रैवृतेन यूपेण ॥ शो-
फे पांडुव्याधाववल्गुजं सीध्वरिष्ठसंयुक्तं ॥ इक्षुरकादिकाथैर्वर्ध्मनि
मूत्रेण वा गवां शस्ता ॥ धारोष्णेन तु पयसा युक्ता शोफज्वरौ हन्ति ॥
उष्णांबुना प्रयोज्या लूताकीटाखुसर्पदष्टेषु ॥ कृमिहरचतुंगुलयोः
क्वाथैः कोष्णैः कृमिणकोष्ठे ॥ लेखामिदोः सघृतां सुखांबुना पुत्रि-
णी भवति पीत्वा ॥ पुष्पोदये ऽश्वगंधाशृतेन पयसा च भुंजाना ॥
बंध्याऽपि सप्ताहमिमं प्रयोगं करोति या हर्षवती सुगंधी ॥ प्रियंव-
दा च व्रतशौचयुक्ता सूते सुतान् सा नियमाहुणाढ्यान् ॥ स्नि-
ग्धैरुष्णैर्मधुरैर्हरति गदान्वातजान् युता पैत्तान् ॥ तिक्तमधुरकषायैः
कफजांस्त्रिफलारसमधुभ्यां ॥ इति शमनी धन्येयं विषधरभूतोपस-
र्गपाप्मघ्नी ॥ गेहे स्थिताऽपि रेखा चांद्रमसी किमुत कोष्ठस्था ॥ म-
नुष्यमप्यागतमृत्युशासनं प्रनष्टबुद्धीन्द्रियमल्पचेतसं ॥ अवल्गुजा
मोक्षयते महाभयाच्छिथं च मेधां च ददाति पुष्कलां ॥ हैमवत्या
वचायाः पिंडमामलकमात्रं पयसाऽऽलोढ्य पिबेत् ॥ जीर्णे पयःस-
र्पिरोदनहत्याहारः ॥ एवं ससरात्रेण मेधावी भवति ॥ सप्ततिससरात्रैः

श्रुतधरो वर्षशतमजर इत्यादि समानं पूर्वेण ॥ तच्चूर्णं क्षौद्रसर्पिर्भ्यां
यथाबलमवल्लिह्याज्जीर्णे पय इत्यादि समानं पूर्वेण ॥ वचाकल्कश-
तपाकं घृतद्रोणमुपयुज्य विशेषाद्ब्रह्मोन्मादापस्मारगलगंडगंडमाला-
श्लोषदस्वरभेदविमुक्तः सर्वार्थेषु सिद्धिमान् पंचवर्षशतायुर्भवति ॥ शी-
तवर्षहिमंदिग्धतनूनां स्तब्धभग्नकुटिलव्यथितास्थ्यां ॥ भेषजस्य प-
वनोपहतानां वक्ष्यते विधिरतो लशुनस्य ॥ राहोरच्युतचक्रेण लूना-
द्ये पतिता गलात् ॥ अमृतस्य कणा भूमौ ते रसोनत्वमागताः ॥
द्विजा नाश्रंति तमतो दैत्यदेहसमुद्भवं ॥ साक्षादमृतसंभूतेरव्या-
घ्रेः स रसायनं ॥ शीलयेल्लशुनं शीतिं वसेते च कफोल्बणः ॥ घनो-
दयेऽपि वार्तार्तः सदा वा ग्रीष्मलीलया ॥ मासः परोऽस्य रसकल्क-
निषेवणाय स्वच्छंदमप्युपदिशंति विमर्दकैस्तु ॥ षण्मासमन्नविधि-
नातमुशस्तमाहुः पक्षप्रयोगमपिसाधुतरं रसोने ॥ स्निग्धशुद्धतनुः शीतम-
धुरोपस्कृताशयः ॥ तदुत्तंसावतंसाभ्यां चर्चितानुचराजिरः ॥ तस्य
कंदान्वसंतंति हिमवच्छकदेशजान् ॥ अपनीतत्वचो रात्रौ तिमैथे-
न्मदिरादिभिः ॥ तत्कल्कस्वरसं प्रातः शुचितांतवपीडितं ॥ मदिरा-
याः सुरुढायास्त्रिभागेन समन्वितं ॥ मद्यस्यान्यस्य तैलस्य मस्तुना
कांजिकस्य वा ॥ तत्कालएव वा युक्तं युक्तमालोच्य मात्रया ॥ तै-
लसर्पिर्वसामज्जक्षीरमांसरसैः पृथक् ॥ काथेन वा यथाव्याधि रसं के-
वलमेव वा ॥ पिबेद्रंढूपमात्रं प्राक्कंठनाडीविशुद्धये ॥ प्रततं स्वेदनं चा-
नु वैदनायां प्रशस्यते ॥ शीतांबुसेकः सहसा वमिमूर्च्छाययोर्मुखे ॥
शेषं पिबेत्क्लृमापाये स्थिरतां गत ओजसि ॥ विदाहपरिहाराय परं
शीतानुलेपनः ॥ धारयेत्सांबुकणिकामुक्ताकर्पूरमालिकाः ॥ सहिमस-

१ राहोरमृतचौर्येणेत्यष्टांगद्वये पाठः २ साक्षादमृतसंभूतेर्यामिणीः स रसायनमि-
त्यष्टांगद्वये पाठः ३ तिमयेत् क्लेदयेत्

लिलगर्भाचंद्रशुभ्रामृणाली कुवलयदलमाला हारयष्टीश्च लोलाः ॥
 स्तनतटविनिविष्टाश्चारुगात्र्यो दधानास्तनुसरसविलिप्ता गाढमेनं स्व-
 जेरन् ॥ नलिनीदलतालद्वंद्वतैः प्रगल्हारिलवैर्जलार्द्रया वा ॥ दयिताः
 करपल्लवैश्च शीतैर्लशुनस्वेदकृतं क्लृप्तं हरेयुः ॥ कुडवोऽस्य परं मात्रा तद-
 र्द्धं केवलस्य तु ॥ पलं पिष्टस्य तन्मज्जः सभक्तं प्राक् च शीलयेत् ॥
 रसोनकल्पो मृदुनौजसा हि संयुज्यमानः सहसा हि तस्य ॥ दाहाति-
 साररतिचित्तनाशान्कुर्यादतस्तं त्वरितो न युज्यात् ॥ जीर्णशाल्यौदनं
 जीर्णं शंखकुंदेंदुपांडुरं ॥ भुंजीत यूषैः पयसा रसैर्वा धन्वचारिणां ॥
 दीप्ताग्निर्मंडकान् खादेत्सर्पिर्मंडोपसेवनान् ॥ अखंडमंडलैर्द्वाभानि-
 ढरीखंडमंडितान् ॥ राजिकामुक्तसंपर्कविनिर्वर्तितगौरवैः ॥ पिष्टि-
 काचूर्णधवलैर्वधैः सौकरकैर्युतान् ॥ मद्यमेकं पिबेत्तत्र तृट्प्रबंधे
 जलान्वितं ॥ गंधमत्तक्वणदलि प्रियावक्त्रेंदुचोषितं ॥ अमद्यपो म-
 स्तुफलाम्लतक्रमवंतिसोमं च सुगंधिशीतं ॥ सौवीरकं जांगलजं रसं
 वा कूपोदकं वा परिसित्थिकं वा ॥ तत्कल्कं वा समधृतं घृतपात्रे ख-
 जाहृतं ॥ स्थितं दशाहादश्रीयात्तद्दद्या वसया समं ॥ सद्यः पिष्टं सर्पिषा
 संयुतं वा निर्यासेन स्वेन युक्तं निकामं ॥ युंजीतैनं पूर्वकैरेव पानैः को-
 ष्णांभोभिर्वैष कल्पोऽतिवीर्यः ॥ रसोनकल्कः सदृशाजसर्पिः ष-
 ण्मासमुड्यामुषितो निहंति ॥ अभ्यंगपानांजननस्ययुक्तो नाना-
 विकारान्विषमज्वरं च ॥ समतैलं समुक्तं वा यवराशौ समास्थितं
 ॥ वातरोगान् जयेत्त्वादन् घृतमांसोत्तराशनः ॥ तैलसर्पिर्गुडसिताः
 पृथक्कुर्यात्पलोन्मिताः ॥ द्वे पले लशुनाच्छुद्धाब्रूषणात् कुडवत्रयं
 ॥ पलं त्वचश्च तच्छुष्कं निहितं घृतभाजने ॥ द्वे समे यवमध्य-
 स्थं पूर्वस्मादधिकं गुणैः ॥ क्षुण्णां पिबेत्कंदतुलां तक्रस्य पलविं-
 शतिः ॥ गते तु सप्तरात्रे तु तुलार्द्धमसितात्तिलात् ॥ धौतक्षुण्णात्
 पृथक्क्षौद्रगुडशुंठीचतुष्पलं ॥ अजाजीचव्यधान्यानि द्विकृष्णादी-

प्यग्रंथिकान् ॥ पलोन्मितांश्चतुर्जातात्पलमेकं सुचूर्णितं ॥ पृथक्
 पलाष्टकं तैलादृतात् क्षुण्णाच्च सर्षपात् ॥ पटूनि पंच क्षारौ द्वौ द-
 द्यात्तत्राक्षमानतः ॥ एकादशाहं तद्धान्ये स्थितमश्वत्थप्रगे ॥
 गुणान् रासायनान्सर्वान् संप्राप्नोति निरामयः ॥ द्विपंचमूलनिका-
 थे नल्वणे लशुनाढकं ॥ पिष्टं पर्युषितं वर्षं हन्ति वातकफामया-
 न् ॥ तत्कंदकल्कस्वरसे घृततैलं पृथक् पचेत् ॥ शीलयेच्च यथा-
 सात्प्यं दारुणानिलपीडितः ॥ नवनीतसमांशं वा खादेत्तत्कल्कमर्दिते ॥
 विकंचुकप्राज्यरसोनगर्भान्सशूल्यमांसान्विविधोपदंशान् ॥ विमर्दका-
 न्वा घृतमुक्तयुक्तान्प्रकाममद्यालघु तुच्छमश्वत्थम् ॥ कुस्तुंबरीजीर-
 कभृष्टमुद्गसौवर्चलश्लक्ष्णरजोवकीर्णान् ॥ रसोनकंदांकुरपत्रचित्रैः
 सव्यंजनैर्नैकरसानुपानैः ॥ तत्कंदसिद्धान् कमशो यूपक्षीररसान्
 पिबेत् ॥ कफपित्तानिलाशंकी यथास्वौषधसंस्कृतान् ॥ कशोऽश्व-
 गंधोद्भवचूर्णकीर्णं सन्नस्वरो यष्टिमधूपधानं ॥ तैलेन गुल्मी खदि-
 रेण कुष्ठौ खादेत् कृमिघ्नैः कृमिमान् रसोनं ॥ मांसादमांसैर्यक्ष्माण-
 मशींसि कुटजत्वचा ॥ हन्ति स श्रेष्ठया मेहकासश्वासविलंबिकाः ॥
 अन्नस्वरूपविज्ञानात् स्वरूपमुपलभ्य च ॥ यथायथं प्रयोगोऽस्य
 कार्यस्तं तं गदं प्रति ॥ लशुनस्वरसप्रस्थान्द्वात्रिंशत्तिलतैलतः ॥
 द्वावपेतमलात्किण्वादष्टौ पिष्टाच्च षड्यवात् ॥ मेषशृंगीभवात्काथा-
 द्रोणयुग्मं च शीतलात् ॥ स्नेहपात्रे तदैकघ्नं निदध्याच्च शुचौ दृढे ॥
 क्लृमात्तत्र पुनर्दग्धात्पिष्टात्पात्रचतुष्टयं ॥ पक्षात्परमियं पेया सुरा
 वातविकारिभिः ॥ त्रिरात्रमुषितं क्षुण्णं लशुनं खादयेत्ततः ॥
 क्षीरदध्याज्यमथितं ब्राह्मणस्यापि शस्यते ॥ पित्तरक्तविनिर्मुक्ते स-
 मस्तावरणावृते ॥ शुद्धे वा विद्यते वायौ न द्रव्यं लशुनात्परं ॥ सुखा
 त्पनां विशेषेण प्रयोज्यो लशुनोद्भवः ॥ नारदेनोद्भवस्यैव वातभग्नस्य

कल्पितः ॥ आमांबुपानेक्षुविकारमत्स्ययानाध्ववातातपभाष्यचिंताः
 ॥ स्वप्नं दिवा जागरणं निशासु पिष्टं व्यवायं दधि चात्र नेच्छेत् ॥ स्ने-
 हकल्कविधानेन स्नेहयुक्तं प्रयोजयेत् ॥ लशुनं स्नेहसंयोगाद्गरीषान् जा-
 यते हि सः ॥ पित्तकोपभयादने युंज्यान्मृदु विरेचनं ॥ रसायनगुणा-
 नेवं परिपूर्णान्समश्नुते ॥ प्रियांबुगुडदुग्धस्य मांसमद्याम्लविद्विषः ॥
 अतितिक्षोरजीर्णं च रसोनो व्यापदे ध्रुवं ॥ पांडूदरोरक्षतशोफतृष्णा-
 पानात्ययच्छर्दिविषव्रणेषु ॥ पैत्ते विकारेऽक्षिगदेऽतिसारे क्षामे शरी-
 रे च स वर्जनीयः ॥ शीलितएव करोति दुरापं वन्दिशरीरबलं सममेव ॥
 वाङ्मतिरूपगुणाढ्यसुतेशं स्त्रीपुरुषस्य च बीजविशुद्धिं ॥ अमृतकण-
 समुत्थं यो रसोनं रसोनं विधियुतमिति खादेच्छीतकाले सदैव ॥ स न-
 यति शतजीवी स्त्रीसहायो जरांतं कनकरुचिसवर्णो नीरुजस्तुष्टपुष्टः ॥
 लशुनानंतरं वायोः पलांडुः परमौषधं ॥ साक्षादिव स्थितं यत्र शका-
 धिपतिजीवितम् ॥ यस्योपयोगेन शकांगनानां लावण्यसारादिव नि-
 र्मितानां ॥ कपोलकांत्या विजितः शशांको रसातलं गच्छति निर्वि-
 देव ॥ स्निग्धांगत्वं गौरता कांतिमत्ता वन्देदीर्घवर्ष्मपुष्टिर्षत्वं ॥ सं-
 प्राप्यन्ते यंत्रणोद्देगमुक्तैर्यस्याभ्यासाद्दीर्घमायुः सुखं च ॥ अव्याहारे
 शीलितो दीर्घरात्रं बल्यश्चक्षुस्तर्पणः स्तैर्यकारी ॥ तैस्तैर्यैर्गैर्योजितो-
 ऽयं पलांडुस्तानातंकान्देहिनामुच्छिनत्ति ॥ रसं रसोनवत्तस्य पीत्वाऽश्री-
 यात्तथैव च ॥ सबीजपूरस्वरसं मदिरामधुसीधुपः ॥ मरकतमणिनीलं
 नालमस्याति तृद्यं परिणतशशिगौरं यच्च बीजं सपिष्टं ॥ ससुरसमु-
 खाभ्यां प्राश्य मांसं सशुक्तं मृदुधवलमुष्टैर्मंडकैर्द्रुमैः ॥ ब्रह्मशः
 शोभितं शुभ्रैः शशांकशकलोपमैः ॥ घारिकेंडरिकावहैः क्षीरोदावय-
 वैरिव ॥ यवमुद्गमापगोधुमबहुविधविकारकल्पितान् भक्ष्यान् ॥ कां-
 बलिकरागषांडवसट्कखलकान्सफलसारान् ॥ पटुसुरभिधुरगंधान्ब-
 लाक्षकधवलबहुलरसान् ॥ खर्जूरदाडिमसिताद्राक्षापानानुपोऽभ्यसेन्नि-

त्यं ॥ लभते बलवर्णौजोवीर्यस्वरसौमनस्यतेजांसि ॥ क्षीणशक्तद्रुधिरो-
 ऽपि च रसोनवत्तद्रसं पीत्वा ॥ सुरासुरैः क्षीरसमुद्रमंथनोद्भूतास्तदा ये
 ऽमृतविंदवः पुरा ॥ बभूव तेभ्यः किलकुक्कुटी यया व्रजंति देवत्वमि-
 वाद्य मानुषाः ॥ कुक्कुटांडनिभैः कंदैः किंचित्कटुकपिच्छिलैः ॥ स्नि-
 ग्धैर्मरकतच्छायैः खर्जूरसदृशच्छंदैः ॥ निखिलरोगहराऽपि विशे-
 षतो जयति दारुणमप्यनित्यमयं ॥ गुदजगुल्मतमोविषनाशिनी
 जनयति स्थिरतां वपुषः पुरा ॥ कुटीं प्रविश्य तत्कंदान् भक्षयेद्दृढभ-
 र्जितान् ॥ पयोऽनुपाने धारोष्णं तत्रेष्टमसनांबु वा ॥ तन्मात्रदृ-
 त्तिस्तु भवेदशाहं विशत्यहं स्वादुभुगप्रमादी ॥ जत्रूर्ध्वकोष्ठत्रिकसं-
 धिवातं पार्श्वामयार्शस्तिमिराणि जित्वा ॥ बलीपलितनिर्मुक्तः
 स्थिरकेशद्विजश्रुतिः ॥ मेघामतिस्मृतियुतो जीवेद्दृष्यशतद्वयं ॥
 आपूर्यमाणचंद्रप्रतिपदमारभ्य वर्द्धयेत्कंदं ॥ एकैकं घृतभृष्टं प्राक्भु-
 क्तं पथ्यभुक् खादेत् ॥ भुंजीताल्पतरं दिना^{*}घनमृषिपक्षक्षयेद्भक्ष्य
 नृक्षीरं बीजकवारि तक्रमथवा पीत्वा स्थितिं कल्पयेत् ॥ मासं प्रा-
 श्य तथा नखद्विजकचैः शीर्णोत्थितैः कांतिमान् जीवत्यब्दशतत्रयं
 धृतिमतिस्मृत्यादिभिर्भूषितः ॥ क्षीरेण कंदचूर्णं पिबन्त्यवागूं च प-
 रिणते मासं ॥ लवणस्नेहविहीनां दृढदृग्जीवेद्द्वितीयशर्ति ॥ निमिरं
 क्षौद्रघृताभ्यां पथ्यभुजस्तद्रसो जयेन्मासात् ॥ कंदत्रयं च भृष्टं घृ-
 तेन वा भक्षितं वातान् ॥ तत्कंदसूक्ष्मरजसा त्रिभागगोधूमचूर्णमि-
 श्रेण ॥ पयसा पक्त्वा खादेद्दृतपूरानंत्रद्विहरान् ॥ त्रीन् कंद-
 कांश्च निशि भक्षयिताज्यभृष्टान् धात्रीफलांबु संसितच्छगलीपयो-
 वा ॥ पेयं दृगामयजयाय निषेवितव्या कामं च रोगशमनाय फला-
 धिभिः सा ॥ क्षीरान्विता कंचुकिमूलकंदा सप्ताष्टपत्रा सितरक्तकां-
 डा ॥ विभर्ति या पल्लवशब्दशब्दान् सा कंचुकी श्वेतवपुर्वरेण्या ॥ आ-
 षाढे कार्तिके वाऽपि तत्कंदः शीतले स्थितः ॥ अंगुष्ठपर्वद्वयसंपिष्टः

क्षीरपलाष्टके ॥ कुटीप्रावेशिकं पीत्वा क्षीरमेव पिबेदनु ॥ क्षीरमेव
 च जीर्णेऽपि पेयां वा स्नेहभार्जितां ॥ किञ्चिदुष्णाम्ललवणां स्पृशे-
 दुष्णांबुनोदितं ॥ एकेन सप्तरात्रेण कुष्ठान्येवं नियच्छन्ति ॥ सर्व-
 व्याधीन् द्वितीयेन तृतीयेन तु सर्पवत् ॥ त्यक्त्वा त्वचं ततो जीर्णं के-
 शदंतनखानपि ॥ मेधावी रूपवान् जीवेत्पंचवर्षशतानि वा ॥ कंचु-
 कीकंदचूर्णं वा स्नेहक्षीरेण भावितं ॥ गोक्षीरकुडवे न्यस्तं सर्वं खं
 डप्लान्वितं ॥ पीतं सर्वाभयान् हन्ति नखकेशस्थितानपि ॥ पीतं
 तत् स्वरसं चूर्णं तस्या मधुसमन्वितं ॥ खादन् हिताशी सप्ताहं त्व-
 ग्दोषं तिमिरं जयेत् ॥ विडंगताप्यत्रिफलालोहकांचुकिजं रजः ॥
 सप्तरात्रत्रयं लिङ्ग्याज्जितात्मा ससितामधु ॥ क्षीरेण भोजनं जीर्णं शा-
 लेर्लावरेसेन वा ॥ तथाऽस्य काचतिमिरं सरुच्छ्राः शिरसो गदाः ॥
 मेधाविनः प्रणश्यन्ति गात्रं सुप्तं च बुध्यते ॥ एष सप्तामृतश्रूर्णः स-
 र्वव्याधिषु पूजितः ॥ पलं चूर्णस्य कांचुक्याः क्षीरप्रस्थं समावपेत्
 ॥ स्नेहजग्धं ततो लिङ्ग्याज्जितात्मा ससितं मधु ॥ शालेरन्नं पयःपा-
 नं मासमेवं प्रयोजयेत् ॥ चतुर्गुणपरीहारः षोडशाब्दसमद्युतिः ॥ श-
 तानि पंचवर्षाणि जीवेद्देवद्वयवर्जितः ॥ पचेत्पलानि द्रोणेऽपां कांचु-
 क्याः पलांशतिः ॥ अष्टांशशिष्टे तु घृतात्प्रस्थं क्षीरसमं पिबेत् ॥
 शंखपुष्पीवचाकुष्ठत्रिरुतामरदारुभिः ॥ वरायष्टीसिताद्राक्षामहिषा-
 क्षैः पलांशकैः ॥ युक्तैः कमलकिंजल्कत्रैफलेन हिमेन च ॥ क्षौद्रा-
 च्चतुष्पलं दद्यात्तद्वदंत्यमृताव्हयं ॥ चक्षुष्यं बृंहणं मेध्यं बल्यं वर्ष-
 शतत्रयं ॥ अष्टौ पलानि कंचुक्यास्त्रीणि लोहात् सृचूर्णितम् ॥ प-
 लाशबीजाच्चत्वारि दश द्वे च पलत्रयं ॥ अष्टादश शतावर्या बीजक-
 स्यैकविंशतिः ॥ जीवन्त्याः षोडशैकध्वं पौर्णिमास्यां विपाचयेत् ॥
 बहेऽपां पादशेषेण पृथगर्द्धाढकेऽपि च ॥ पचेत्कांजिकमस्तुभ्यां घृ-
 तप्रस्थं पिचून्मितैः ॥ शताब्हारुष्करवचाकुष्ठैलाबिड्बिहिंगुभिः ॥ सौव-

चैलान्वितैः पद्मकेसराच्च त्रिभिः पलैः॥ पंचभिः पद्मबीजानां पद्मद्वाद-
 शकेन च॥ एतत्सोमामृतं पीत्वा यत्सोमोऽद्यापि राजते ॥ इदमुपयुज्य
 सर्पिरतिवीर्यमुदारगुणं भवति सुवाक् सुधीः सदृढवाक् सुबलः सुभगः
 ॥ ग्रहगरकोपसर्पविषभीभिरधृष्यवपुर्विजितजराज्वरो नयति वर्षशत-
 द्वितयं ॥ दानवेंद्रविजितान् पुरा सुरान् अष्टकांतिधृतिधैर्यतेजसः ॥
 वीक्ष्य विष्णुरमृतं किलासृजद्गुगुलं बलवपुर्जयप्रदं ॥ अद्याप्यतः
 सुरगणाः किल धूपमुख्यान् हित्वा वरागुरुतुरुष्कहिमैन्दुदर्पान् ॥ निर्द-
 ह्यमानवपुषोऽपि शिखां पिबन्तो गंधेन तस्य मुदिता दधति प्रसादं ॥
 संयोगवाही स शिवः सशर्वः सर्वर्तुसेव्यः सुखशीलनीयः ॥ हंता ज-
 रापाप्ममलामयानां कर्ताऽग्निमेधास्मृतिपाटवानां॥ गंधोत्कटः स दाहे
 स्निग्धद्रवपिच्छिलो विगतशल्यः ॥ महिषाख्यः पुष्परागस्फटिकसि-
 तनीरजच्छायः ॥ यः पद्मरागरागो यः कनकच्छेदपाटलो यो वा ॥
 जयतीन्द्रनीलममलं भग्नेप्यतिकांतिमत्वेन ॥ ज्येष्ठः प्रयोगोऽस्य तु-
 ला पलात्रैवाधिकं पिबेत् ॥ आत्रेयमुनिगीतश्च मंत्रोऽयं सर्वकर्म
 कृत् ॥ भगवान् पुंडरीकाक्षो देवाश्च सपुरंदराः ॥ आज्ञापयन्ति स-
 म्यक् त्वां प्रभावं चादिशन्ति ते ॥ जरामरणदुःखेभ्यो यथा तेऽ-
 भ्युत्थिताः सुराः ॥ उपयोक्तुस्तथैवास्य भव त्वं हि महाबल इति ॥
 पंचमूलस्य महतः काथेन हिमभोजनात्॥ गुग्गुलुः शीलितो हंति सर्वा-
 न्वातकफामयान् ॥ लघीयसोऽपि तद्वच्च सुखोष्णेन जलेन वा॥ मस्तु-
 धान्याम्लमद्यैर्वा वचादेः सलिलेन वा ॥ वरणादेस्तु बाधिर्यं दंतकर्ण-
 शिरोरुजः ॥ स्वरभेदोदरश्वासवध्मांतर्गुल्मविद्रधीन् ॥ वातपित्तास्ररो-
 गेषु बृंहणार्थीनि चेप्यते ॥ काथेन वाजिगंधाया जीवनीयगणस्य वा॥
 काथेनोत्पलमृद्दीकारक्तचंदनजन्मना॥ वातपित्तं निहंत्येष पद्मकादिग-
 णस्य वा॥ चव्यकुष्ठविहंगानां यवान्या नागरस्य वा॥ प्रसारण्याश्च तोयेन
 गुग्गुलुः कंफवातलित् ॥ त्र्यूषणाभिघनवेल्लवराभिर्भक्षयन् समधृतं म-

हिषाक्षं॥आशु हन्ति कफमारुतमेवोदोषजान्बलवतोऽपि विकारान् ॥
 पटोलनिंबत्रिफलागुडूचीगायत्रिरात्रिद्वयबीजकानां ॥ काथैः पृथक्
 पथ्यरसस्य हन्ति मासेन घोरान् कफपित्तरोगान्॥विशेषाच्छोषवीसर्प-
 दुष्टव्रणभगंदरान् ॥ शुक्रार्तवमनोदोषप्रमेहश्वित्रपांडुताः ॥ पटोला-
 रिष्टनिर्यूहपिष्टस्तुल्यरसांजनः ॥ गलरोगापचीव्यंगप्रथिस्थौल्यकृमि-
 प्रणुत् ॥ शिलाजतुसमः पीतः पयसा वातशोणितं ॥ निवर्तयत्यति-
 बलं क्षीरमांसघृताशिनः ॥ रसेन पयसा मूत्रैर्वातपित्तकफापहः ॥
 ब्राह्मीमंडूकिशंखानां पृथङ्मेधादिकृद्रसैः ॥ मागधिकाग्निकलिंगविटं-
 गैर्बिल्वधृतैः सवचापलषट्कैः ॥ गुग्गुलुना सदृशेन समेतैः क्षौद्रयुतैः
 सकलामयनाशः ॥ पिबेत्पलशतं योऽस्य विधिना नियतो यतिः ॥
 नाकालमृत्युर्न व्याधिर्न तस्य जरसो भयं ॥ कल्पयेदोषधैः स्वैः स्वै-
 र्व्याधिष्णामयनाशनैः ॥ शिलाजतुविधानं तु गुग्गुलौ सर्वमिष्यते ॥ गु-
 णनिधिरपि कुर्यात्सोऽतिमात्रोपयुक्तस्तिमिरवदनशोषक्लीबताकाश्रयमे-
 हान् ॥ शमलशिथिलभावं देहरौक्ष्यं च तस्माद्रजनिचरनिषेवी स्या-
 न्न रोगेष्वमीषु ॥ ग्रीष्मेऽर्कतप्ता गिरगो जतुतुल्यं वमन्ति यत् ॥ हेमा-
 दिषट्धातुरसं प्रोच्यते तच्छिलाजतु ॥ सर्वदोषप्रशमनं सर्वरोगविना-
 शनं ॥ शिलाभ्यो यच्च यज्जातं धातोस्तत्तद्गुणं वदेत् ॥ सर्वं च तिक्तक-
 टुकं नात्युष्णं कटुपाकतः ॥ छेदनं तु विशेषेण लौहं तत्र प्रशस्यते ॥
 गोमूत्रगंधि कृष्णं गुग्गुलुवाभं विशर्करं मृत्क्षं ॥ स्निग्धमनम्लकषायं
 मृदु गुरु च शिलाजतु श्रेष्ठं ॥ रास्नादशमूलबलापुनर्नवैरंडशुंठिमधुका-
 नां ॥ काथेन भावितं तद्विशेषतो वातरोगघ्नम् ॥ द्राक्षाभीरुपटोली-
 त्रायंतिगुडूचिजीवनीयानां ॥ निर्यूहेण सुभिन्नं शस्तं पित्तामये
 सुतरां ॥ कृमिजिह्वाफलत्रयकरजघनमुख्यपंचमूलानां ॥ सह
 पंचकोलकानां काथेन कफामये भाव्यं ॥ लघुपंचमूलशुंठीद्राक्षा-

काश्मर्यवाजिगंधानां ॥ सगुडूचिशरबलानां रसेन पित्तानिलगदेषु ॥
घनकुष्ठवचात्रिफलासुरदारुविडंगपंचकोलानां ॥ रजनीमरिचातिवि-
षासहितानां वातकफजेषु ॥ पाठापटोलनिंबत्रिफलाघनकुटजसप्त-
पर्णानां ॥ त्रायंत्यमृतातिविषासहितानां पित्तकफजेषु ॥ निच-
येऽपि दोषबलतो योगानेतान्विकल्प्य युंजीत ॥ विविधगणसंग्रहोक्तै-
स्तैस्तैश्च गणैर्गिरैः सारं ॥ व्याधिव्याधितसात्म्यं समनुसरन् भावयेदयः
पात्रे ॥ प्राक्केवलजलधौतं शुष्कं काथैस्ततो भाव्यं ॥ समगिरिज-
मष्टगुणिते निःकाथ्यं भावनौषधं तोये ॥ तन्निर्व्यूहेऽष्टांशे पूतोष्णे
प्रक्षिपेद्गिरिजं ॥ तत्समरसतां यातं संशुष्कं प्रक्षिपेद्रसे भूयः ॥
स्त्रैः स्त्रैरेवं काथैर्भाव्यं वारान् भवेत्सप्त ॥ अथ स्निग्धस्य शुद्धस्य
घृतं तिक्तकसाधितं ॥ त्र्यहं युंजीत गिरिजमेकैकेन तथा त्र्यहं ॥
फलत्रयस्य यूषेण पटोलया मधुकस्य च ॥ योगयोग्यं ततस्तस्य का-
लापेक्षं प्रयोजयेत् ॥ शिलाजमेवं देहस्य भवत्यत्युपकारकं ॥ गु-
णान् समग्राङ्कुरुते सहसा व्यापदं न च ॥ एकत्रिसप्तसप्ताहं कर्ष-
मर्द्धपलं पलं ॥ हीनमध्योत्तमो योगः शिलाजस्य क्रमान्मतः ॥ सं-
स्कृतं संस्कृते देहे प्रयुक्तं गिरिजावह्यं ॥ युक्तं व्यस्तैः समस्तैर्वा
ताम्रायोरूप्यहेमभिः ॥ क्षीरेणालोडितं कुर्याच्छ्रीघ्रं रासायनं फलं
॥ हन्याद्रोगानशेषांश्च जीर्णे हितमिताशिनः ॥ व्यायामातपमारुतचे-
तःसंतापगुरुविदाह्यादि ॥ उपयोगादपि परतो द्विगुणं परिवर्जये-
त्कालं ॥ कुलत्थान्काकमार्ची च कपोतांश्च सदा त्यजेत् ॥ पि-
बेन्माहेंद्रमुदकं कौपं प्रासवणांबु वा ॥ ज्वरी ज्वरघ्नांबुदपर्पटादि-
काथेन रक्ती मधुयष्टिकायाः ॥ शोषी रसैः कव्यभुगामिषोत्थैर्मा-
यूरमासैः पयसा च कार्श्यं ॥ मध्वंबुना मेदसि संवृष्टे क्षीरेण प-

र्याकुलबुद्धिसत्वः ॥ पांड्वामयार्तावुदरे सशोफे पिबेच्छिलाजं महि-
 षीजलेन ॥ अश्म वीरतराद्येन कुष्ठं खदिरवारिणा ॥ विषं विष-
 द्वैरगदैर्हृत्येवं तद्यथामयं ॥ शैलजत्रिकटुक्षौद्रक्षौद्रधातून्निषेवते ॥
 क्षीरौदनाशी यो जीर्णे यक्ष्मणा स न बाध्यते ॥ सुभावितां सारज-
 लैस्तुलां पीत्वा शिलोद्भवात् ॥ सारांबुनैव भुंजानः शालिं जांगल-
 जैरसैः ॥ व्यपोह्य मधुमेहाख्यमंतकं रोगसंकरं ॥ वपुर्वर्णबलोपेतः
 शतं जीवत्यनामयः ॥ शिलाव्हात्पोडशपलं त्रिखिरेकत्र भावयेत् ॥
 वराया दशमूलस्य गुडूच्याः कर्कटस्य च ॥ बलाया मधुयष्ट्याश्च
 रसे गव्ये च वारिणि ॥ क्षीरे सकृत्क्रमेणैवं सप्तकृत्वस्तथा पुनः ॥
 काकोलियुग्मघनपुष्करवन्हिरास्त्रामेदायुगर्द्धिचविकागजपिप्पलीनां ॥
 पाठाद्विजीवकनिकुंभविदारियुग्मवीरावरीमधुफलांशुमतीद्वयानां ॥ प-
 लिकानां तु द्रोणे सिद्धानां पादशेषिते काथे ॥ भावितमित्थं
 गिरिजं द्विपलैश्चूर्णीकृतैर्युज्यात् ॥ कर्कटशृंगीधात्रीव्योषैस्तालीसकुड-
 वेन ॥ चूर्णपलेन विदार्याः क्षीरविदार्याश्च कर्षयुग्मेन ॥ द्विपलेन च-
 तुर्जातात्तैलघृतक्षौद्रशर्कराभिश्च ॥ द्विपलाभिर्द्विगुणाभिः कुर्या-
 द्गुलिकास्ततोऽक्षसमाः ॥ ताः शुष्के नवकुंभे जातीपुष्पाधिवा-
 सिते स्थाप्याः ॥ तासामेकां खादेत्प्रतिदिनमनुपानमत्रेष्टं ॥ क्षी-
 ररसदाडिमांभोमार्द्धिकमुरासवान्यतमं ॥ जीर्णेऽन्नं लघु भोज्यं यूप-
 पयःपिशितनिर्यूहैः ॥ सप्ताहमात्रमेवं सर्वांन्नीनः क्रमाद्भवेत् परतः
 ॥ भुक्तस्याति प्राग्वा गुलिका न विरुध्यते चैषा ॥ निरपाया भूरि-
 फलाऽपरिहारमुखोपयोजिता जयति ॥ प्रबलमपि वातशोणितमू-
 रुस्तंभं ज्वरं दीर्घं ॥ भगमूत्रशुक्रदोषप्लीहयक्तृपांडुहृद्रोगान् ॥ व-
 र्ध्वमिगुल्मपीनसहिष्माकासारुचिश्वासान् ॥ विद्रधिमुदरं कुष्ठं श्वि-
 त्रं पांडुर्यं क्षयं मदं मूच्छी ॥ उन्मादमपस्मारं मुखनेत्रशिरोगदांस्तां
 स्तान् ॥ आनाहमतीसारं हलीमककामलाग्रहणिगैरान् ॥ ग्रंथ्यर्बु-

दान् सपिटिकान् भगदंरं गंडमालां च ॥ अतिकार्यमतिस्थौल्यं स्वे
 दमपि श्लीपदं गुदकीलान् ॥ दंष्ट्राविषं समूलं गरप्रयोगांस्तु घोरांश्च
 ॥ अभिचारमरातिरुतं दुःस्वप्नं भौतिकीं तथा बाधां ॥ पाप्मालक्ष्मीं
 चैयं गुलिका शमयेच्छिवा नाम ॥ वृष्याऽऽयुष्या धन्या कांतियशः
 श्रीविबोधिनी मेध्या ॥ कुरुते नृपवल्लभतां जयं विवादे च वक्रस्था ॥
 विजितं खलति वलिपलिता जीवयति सुखं शतद्वयं शरदां ॥ वर्षद्व-
 यं प्रयोगाद्वर्षशतचतुष्टयं जीवेत् ॥ नसोऽस्ति रोगो भुवि साध्यरूपो
 जत्वश्मजं यं न जयेत्प्रसह्य ॥ तत्कालयोगैर्विधिवत्प्रयुक्तं स्वस्थस्य
 चोर्जा विपुला दधाति ॥ अमरमंदिरमंदरसंभवाद्दशपलं गिरिजादुप-
 योजय ॥ यदिजरामयदुःखविवर्जितां सुचिरमिच्छसि जीवितसंत-
 तिं ॥ दशगुणमुपयुक्तं यः शतं शैलजाताल्लघुहितमितभोजी वर्जय-
 न्वर्जनीयान् ॥ सततसमनुपक्तान्वर्जितान्वैद्यद्वंदैर्विधमति स गदौघा
 न्नेक्षते चायुषोऽतं ॥ समुद्रभूवामृतमंथनोत्थः स्वेदः शिलाभ्योऽमृतव
 द्विरेः प्राक् ॥ यो मंदरस्यात्मभुवा हिताय न्यस्तः स शैलेषु शिला
 जरूपी ॥ सुवर्णशैलप्रभवो विष्णुना कांचनो रसः ॥ तापीकिरातची
 नेषु यवनेषु च निर्मितः ॥ ताप्यां सूर्याशुसंतप्तो माधवे मासि दृश्य
 ते ॥ मधुरः कांचनाभासः साम्लो रजतसन्निभः ॥ किंचित्कषाय-
 उभयः शीतः पाके कटुर्लघुः ॥ शिलानिर्यासवच्चात्र कुलत्थादीन् प-
 रित्यजेत् ॥ न तन्निषेवी जरसाऽभिभूयते न पन्नगैर्नापि गरैर्न वृश्चि
 कैः ॥ न पांडुमेहज्वरशोफयक्ष्मभिर्न कंठनेत्रश्रवणत्वगामयैः ॥ स्वा
 दुस्तिक्तो माक्षिकधातुः सघृतो वा सक्षौद्रो वा क्षौद्रसिताभ्यां सहि-
 तो वा ॥ सांभस्को वा तैलयुतो वा विनिहंता त्वग्दोषाणां सर्ववि-
 षाणां सगराणां ॥ अक्षद्राक्षाऽयोमलमुस्तामलकानां सव्योषाणां प-
 र्वतनिर्यासयुतानां ॥ दत्त्वा तुल्यं माक्षिकधातुं मधुमिश्रं लिह्यात्पां-
 हुव्याध्यभिभूतं शिवमिच्छन् ॥ अंशः शुंठ्या लोहमलांशो बदरांशः

पिप्पल्यंशो माक्षिकधातुर्दिगुणांशः ॥ क्षौद्रैकांशः कृष्णतिलानामपि
चांशः श्रेष्ठा पिंडी पांडुविकारश्वयथुघ्नी ॥ सायशूर्णी माक्षिक-
धातुं मधुमिश्रं व्योषोपेतं पर्वतनिर्याससमेतं ॥ क्षीराहारश्चाव-
लिहानः प्रयतात्मा मृत्युद्वारं शोषमपोहत्यचिरेण ॥ लोहं सर्पि-
र्माक्षिकधातुं मधुमिश्रं धात्रीचूर्णं केसरमंबुप्रभवानां ॥ योगः कु-
र्याच्चैष सिताभागविमिश्रश्चक्षुर्घ्राणश्रोत्ररसज्ञानवबोधं ॥ कृवैकस्थं मा-
क्षिकधातुं त्रिफलां च भ्राष्ट्रे पक्त्वाऽऽज्यैः सह पिष्टं विलिहन्ति ॥ प-
थ्यादास्तान्वार्धकदोषा न भजन्ते मातुर्दोषास्तन्यनिवृत्तानिव बाला-
न् ॥ समश्रतो माक्षिकधातुचूर्णं सर्पिर्मधुभ्यां त्रिफलारजश्च ॥ शनैः
शनैर्याति जरा विनाशं प्रत्यंतवासादिव लोकयात्रा ॥ त्रिकोणकांडा-
सुबहुप्रताना फलेषु पीता कुसुमेषु रक्ता ॥ पत्रैः सुदिग्धैर्मृदुरोमवद्भि-
स्तांबूलयुक्तैर्धनकंदमूला ॥ पवनविवस्वदंशुवनितादिभिराप्तजरावि-
विधमनःशरीरगददृढनिवृत्तकरी ॥ भुवि परमौषधीमहिषवल्लिरितिप्र-
थिता कचिदपि वृद्धदारक इयं त्वपि वेल्लरिका ॥ वसन्ते संगृहीतानां शो-
षितानामनातपे ॥ वृद्धदारकमूलानां तुलां संचूर्ण्य सर्पिषा ॥ आप्ला-
व्य घृतपात्रस्थां धान्ये पक्षमुपेक्षितां ॥ लिह्यादनु पिवेत्क्षीरं जीर्णं
क्षीरघृताशनः ॥ तत्प्रयोगाज्जराजीर्णं वृद्धो दारकतामियात् ॥ भग्ना-
स्थिर्गद्गदः पंगुः श्यावो ह्रस्वोऽन्यरूपतां ॥ निरस्ताशेषदोषोत्थनख-
मेदाद्युपद्रवः ॥ अपस्मारगरोन्मादपाप्मालक्ष्मीविवर्जितः ॥ दीप्ताग्नि-
र्बलवान्वाग्मी जीवेद्वर्षशतानि षट् ॥ चूर्णितैरश्वगंधायाः संयुतं त्रिं-
शता पलैः ॥ तत्तुल्यं दारकं प्राश्य पयसा सर्पिषाऽथवा ॥ जीर्णं पू-
र्ववदश्रीयाद्यो जीवेत्स समाः शतं ॥ वाजिवेगो गजप्राणः सुरूपो भा-
स्करद्युतिः ॥ अश्वगंधेन संयोज्यौ वरीगोक्षुरकौ पृथक् ॥ यो लिह्या-
त्सर्पिषा चूर्णं वृद्धदारकमूलजं ॥ सप्ताहं यूषभक्ताशी स्यात्स किन्न-
रतुल्यवाक् ॥ स्वरसेन शतावर्याः सप्ताहं भावितं च तत् ॥ लिहानः

पूर्ववन्मासं शतं जीवेन्महामतिः ॥ लिह्याद्वा मधुसर्पिभ्यां धात्रीस्वर-
 सभावितं ॥ क्षीरेण वा पिवन्मासं शतं जीवेदरुक् सुरवी ॥ वृद्धादार-
 कमूलानां रसं क्षीरेण यः पिवेत् ॥ तत्कल्कसिद्धं सर्पिर्वा स जीवेन्नी-
 रुजः शतं ॥ पीतं वेह्रिकामूलं गोमूत्रेण सहोषितं ॥ कुष्ठगुल्मोदरग-
 रश्लीपदशोपचीर्जयेत् ॥ पिप्पलीत्रिफलादार्वीमहौषधपुनर्नवाः ॥ पृ-
 थग्दशपलाः सर्वतुल्यांशो वृद्धदारकः ॥ धान्याम्लपीतस्तच्चूर्णो जीर्णे
 स्वच्छंदभोजनः ॥ स दुष्टवातान् हंत्याशु गुल्मोदरगरादिकान् ॥ शौं-
 डीविश्ववराहपिबेह्रमुस्ताः समांशकाः ॥ तुल्यवेह्रिकामूलाः साज्य-
 क्षौद्रांस्तथागुणाः ॥ तत्पलं स्वरसात्कर्षं लिहंस्तुल्याज्यमाक्षिकं ॥ ग-
 व्यं पिबेदनुपयो माहिषं वा यथेष्टभुक् ॥ पंचाहेन जयेत्कासान्सप्ता-
 हेन त्वगामयान् ॥ महाकुष्ठानि मासेन भवेन्मासद्वयेन तु ॥ पंचवर्ष-
 शतायुष्को धीमेधाबलवर्णवान् ॥ वेह्ररीफलमूलाभ्यां पिप्पल्याश्च स-
 मं रजः ॥ वेह्ररीफलमूलोत्थस्वरसेनैव भावयेत् ॥ अमृताया रसेनानु-
 ततः शुष्कं घृताप्लुतं ॥ निखनेदृतकुंभस्थं करीषे बहुसंचये ॥ मासा-
 दुद्धृत्य तं लेहं यो वर्षमुपयोजयेत् ॥ सहस्रायुः स जरसा सह-
 सा नाभिभूयते ॥ रुष्णाचूर्णतुलां क्षौद्रो* घृतं च दितयान्वितं ॥
 धान्यराशौ दिनशतं निहितामुपयोजयेत् ॥ सुसंधिकायो दृक्श्रो-
 त्रस्वरवर्णोऽप्यर्तीन्द्रियः ॥ गतव्याधिजरो जीवेत्सप्तवर्षशतानि च ॥
 कुटीप्रवेशः क्षमिणां परिच्छदवतां हितः ॥ अतोऽन्यथा तु ये ते-
 षां सूर्यमारुतिको विधिः ॥ वातातपसहा योगा वक्ष्यन्ते ऽतो विशे-
 षतः ॥ सुखोपचारा अंशोऽपि ये न देहस्य बाधकाः ॥ शीतोद-
 कं पयः क्षौद्रं घृतमेकैकशो द्विशः ॥ त्रिशः समस्तमथवा प्राक्-
 पीतं स्थापयेद्वयः ॥ हरीतकीमागधिकाक्षधात्रीशूर्णीकृता लोहरजो-
 विमिश्राः ॥ सर्पिर्मधुभ्यामदतः शरीरं कालाग्रदूती न जरा दु-
 नोति ॥ हरीतकीमागधिकाविडंगशशांकलेखामलकच्छवीनां ॥ सि-

तोपलातैलघृतान्वितानां गदा न लेढारमभिद्रवन्ति ॥ त्रिफलामसनो-
 दकेन पिष्टां रजनीपर्युषितामयःकपाले ॥ मधुना मधुरां लिहन्निहं-
 ति स्थविमानं जरसं गदांश्च सर्वान् ॥ खदिरासनयूषभाविताया-
 स्त्रिफलाया घृतमाक्षिकप्लुतायाः ॥ नियमेन नरा निषेवितारो यदि
 जीवंत्यरुजः किमत्र चित्रं ॥ असनस्वरसेन भावितानागभयानां
 सविडंगतंदुलानां ॥ मधुलोहरजोघृतप्लुतानां न हि लेढारमभिद्रवन्ति
 रोगाः ॥ बीजकस्य रसमंगुलिहार्यं शर्करामधुघृतं त्रिफलां च ॥
 शीलयत्सु पुरुषेषु जरत्ता स्वागताऽपि विनिवर्त्ततएव ॥ दर्वीप्रलेप-
 स्त्रिफलाकषायः सितोपलातैलमधुप्रगाढः ॥ सपिप्पलीनागरलोहरे-
 णुस्तनोः सपत्नीं जरसं निहन्ति ॥ फलत्रयं, त्र्यूषणचूर्णयुक्तं द्राक्षां
 ससर्पिर्मधुशर्करांच ॥ क्षीरानुपानां पुरुषा लिहन्तो जीवंति निर्धूत-
 जराविकाराः ॥ हरीतकीं सर्पिषि संप्रताप्य समश्नतस्तत्पिबतो
 घृतं च ॥ भवेच्चिरस्थायि बलं शरीरे सकृत्कृतं साधु यथा कृतज्ञे ॥
 आसंधितानां कलशं पुराणं धात्रीफलानां मधुनश्च चूर्णं ॥ संवत्स-
 राद्धं निहितं यवेषु निषेवमाणो जरसं निहन्ति ॥ धात्रीकमिग्रास-
 नसारचूर्णं सतैलसर्पिर्मधुलोहरेणु ॥ निषेवमाणस्य भवेन्नरस्य ता-
 रुण्यलावण्यमविप्रनष्टं ॥ नवामलकशुक्तयो मधुघृतं रजश्चायसं
 चतुष्टयमयोघटस्थमतिचूर्णितं वत्सरं ॥ क्रमेण लिहतः पयोऽनुपि-
 बतश्च पथ्याशिनश्चिरं भवति जीवितं क्षयमुपैति पृथ्वी जरा ॥ चू-
 र्णं श्वदंष्ट्रामलकामृतानां लिहन्सर्पिर्मधुभागयुक्तं ॥ वृषः स्थिरः
 शांतविकारदुःखः संमाशतं जीवति रुष्णकेशः ॥ विडंगभल्लातक-
 नागराणि येऽश्रन्ति सर्पिर्मधुसंयुतानि ॥ जरानदीं रोगतरंगिणीं ते
 लावण्ययुक्ताः पुरुषास्तरन्ति ॥ विडंगकल्कं स्वरसेन धात्र्याः क्षौ-
 द्रेण युक्तं च पिबन्नरो यः ॥ द्राक्षारसक्षौद्रपरिप्लुतं वा विजित्य
 रोगान् स भवेच्छतायुः ॥ चूर्णं समं मागधिकाकंशानां विडंगचूर्णेन

सचित्रकेण ॥ निषेवमाणो मधुतैलमिश्रं वयःपरीणामजलेन मज्जेत्
 ॥ पुनर्नवस्यार्द्धपलं नवस्य पिष्टं पिबेद्यः पयसाऽर्द्धमासं ॥ मासद्व-
 यं तन्निगुणं समां वा जीर्णोऽपि भूयः स पुनर्नवः स्यात् ॥ मूर्वाद्व-
 हत्यंशुमतीबलानामुशीरपाठासनसारिवाणां ॥ कालानुसार्यागुरुचं-
 दनानां वदन्ति पौनर्नवमेव कल्पं ॥ शतावरीकल्ककषायमिद्धं ये
 सर्पिरश्रन्ति सिताद्वितीयं ॥ तान् जीविताध्वानमपि प्रपन्नान्न विप्र-
 लुपन्ति विकारचौराः॥पीताऽश्वगंधा पयसाऽर्द्धमासं घृतेन तैलेन घृतां
 बुना वा॥ऋशस्य पुष्टिं वपुषो विधत्ते बालस्य सस्यस्य यथाऽबुष्टिः
 ॥दिने दिने कृष्णतिलप्रकुचं समश्रतां शीतजलानुपानं ॥ पोषः शरी-
 रस्य भवत्यनल्पो दृढीभवत्यामरणाच्च दंताः ॥ शिलाजतुक्षौद्रविडं-
 गसर्पिलौहाभयापारदताप्यभक्षः ॥ आपूर्यते दुर्बलदेहधातुस्त्रिपंचरा-
 त्रेण यथा शशांकः ॥ मधुमधुस्सालज्जाभाङ्गीमधूकशतावरीकमलकु-
 सुमत्वक्क्षीरभिः समं जतु पार्वतं ॥ प्रचुरहविषा लेहं लीढा सम-
 द्रसितोपलं शिथिलजरसो मंदातंका भवन्ति चिरायुषः ॥ गायत्री-
 शिखिशिंशिपासनशिववेलाक्षकारुष्करान् पिष्ट्वा ऽष्टादशसंगुणैऽभ-
 सि धृतान् खंडैः सहायोमयैः ॥ पात्रे लोहकते त्र्यहं रविकैरालोड-
 यन् पाचयेदग्नौ चानु मृदौ सलोहशकलं पादस्थितं तत्पचेत् ॥ पूत-
 स्यांशः क्षीरतोऽशस्तथांशौ भाङ्गीनिर्यासाद्वौ वरायास्त्रयोऽशाः ॥
 अंशाश्चत्वारश्चेह हयंगवीनादेकीकृत्यैतत्साधयेत् कृष्णलौहे ॥ वि-
 म्लया सितया मधुनाऽथवा युतमयुक्तमिदं यदि वा घृतं ॥ स्वरुचि
 भोजनपानविचेष्टितो भवति ना पलशः परिशीलयन् ॥ श्रीमान्नि-
 र्धूतपाप्मा वनमहिषबलो वाजिवेगः स्थिरांगः कैशैर्भृगांगनीलैर्मधुसु-
 रभिमुखो नैकयोषिन्निषेवी ॥ बाङ्ग्रेधाधीसमृद्धः सुपटुद्रुतवहो मास
 मात्रोपयोगात्पचेत्सौ नारसिंहं वपुरनलशिखातप्तचामीकराभं ॥ ह-
 विरिदमतिप्रभावं स्वमिववपुर्निर्मितं नृसिंहेन ॥ नश्यन्ति यतो भीता-

व्याध्यादिजरासुरा दूरात् ॥ भृंगप्रवालानमुनैव भृष्टान्धृतेन यः खाद
ति यंत्रितात्मा ॥ विशुद्धकोष्ठोऽसंनसारसिद्धं दुग्धानुपस्तत्कृतभो-
जनार्थः ॥ मासोपयोगात्स सुखी जीवत्यब्दशतत्रयं ॥ गृह्णाति स-
कृदप्युक्तमविलुप्तस्मृतीन्द्रियः ॥ अनेनैव च कल्पेन यस्तैलमुपयोज
येत् ॥ तानेवाप्नोति स गुणान्कृष्णकेशश्च जायते ॥ काश्मर्याणां तु-
लां मासं स्थितां मधुघृतोषितां ॥ उपयुज्य पयोन्नाशी चिरंजीवति
कांतिमान् ॥ उक्तानि शक्यानि फलान्वितानि युगानुरूपाणि रसाय-
नानि ॥ महानुशंसान्यपि चापराणि प्रास्यादिकष्टानि न कीर्तितानि
॥ अमानुषाणामपि विस्मयानां तत्कर्मणां यद्यपि तानि हेतुः ॥
समूलकापं तु कपंति देहं श्रंशाद्विधेस्तानि विवर्जितानि ॥ युगप्रभा-
वाद्यदि चौषधीनां क्रियासु शक्तिः परिकल्प्यतेऽप्या ॥ आयुर्वला
दिष्वपि सा तथेति यत्तान्निषेव्याणि रसायनानि ॥ न चौषधीनाम
पि सर्वथैव प्रभावहानिः परिशंकनीया ॥ फलं प्रयात्यूर्ध्वमधस्त्रिवृत्तु
प्रत्यक्षतः कस्य न सिद्धमेतत् ॥ अदेशकालोपहितान्यसात्म्यान्यत्यु-
ष्णतीक्ष्णानि यथौषधानि ॥ नाशं नयंते सहसैव देहं सम्यक्-
प्रयुक्तानि तथैव वृद्धिं ॥ जित्वा तस्मादिन्द्रियादीन्सुदुष्टान्कालो-
पेतः श्रद्धधानो यथावत् ॥ आयुःप्रज्ञातेजसां यच्च वृद्धौ वीर्यो-
पेतं शीलयेदौषधं तत् ॥ उत्साहधीरैरपि सर्वकालं नरैरगम्यानि
तपोदरिद्रैः ॥ महाकथानामपि दुस्तराणां पाराण्यपाराणि रसाय-
नानां ॥ रसायनानामुपयोगसंपदां कृतप्रसादैः समदोषधातुभिः ॥
स्थिरं शरीरं क्रियते शरीरिणां कुलं यथा सत्पुरुषैरधिष्ठितं ॥
दानेन्द्रियेण शास्त्रार्थं यथावदनुतिष्ठता ॥ कियद्वा दीर्घजीवित्वं
नेद्रत्वमपि दुर्लभं ॥ रसायनविधिभ्रंशाज्जोयेरन् व्याधयो यदि ॥
यथास्वमौषधं तेषां कार्यं मुक्त्वा रसायनं ॥ अत्याक्रांता येऽम्लप-
दुक्षारकटूष्णैर्द्रव्यैस्तीक्ष्णैः सन्निहिता तेषु जरता ॥ संधुक्ष्योऽग्नितै-

रूपजाते च विवर्जायोगास्तेऽग्नौ धातुसमृद्धेः स हि मूलं ॥ आयुर्द्यौ-
गाः साध्वपि युक्ता मृदुवन्हौ नैरर्थक्यं यांति कृतघ्नेऽप्युपकाराः ॥ दी-
प्ते वन्हौ ते च गुणौघैरपि तुच्छा विस्तीर्यते पात्रविसृष्टा इव भोगाः ॥
सत्यवादिनमक्रोधमध्यात्मप्रवर्णेन्द्रियं ॥ शांतं सद्बृत्तनिरतं विद्यान्नि-
त्यरसायनं ॥ गवां मृदुत्वेन कृतानुकारैरनन्यवागाशयदेहचेष्टैः ॥ स्थि-
रेंद्रियायुर्ज्वलनैः सुशीलैः सुदृढगोपैः समधिष्ठितेषु ॥ प्राज्याज्यदु-
ग्धौघधिपादपेषु हंभारवैर्वल्गिततर्णकेषु ॥ मठप्रवेशेन विनापि सि-
द्धिं व्रजन्ति गोष्ठेषु रसायनानि ॥ इति रसायनविधिर्नामैकोनपञ्चाश-
त्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

इतिसप्तमं रसायनाख्यमंगं संपूर्णं ॥ ७ ॥

अथातो वाजीकरणमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ वाजीकरणमन्वि-
च्छन् सततं विषयी पुमान् ॥ तुष्टिः पुष्टिरपत्यं च गुणवत्तत्र संश्रितं ॥
अपत्यसंतानकरं यत्सद्यः संप्रहर्षणं ॥ वाजीवातिबलो येन यात्यप्र-
तिहर्तोऽगताः ॥ भवत्यतिप्रियः स्त्रीणां येन येनोपचीयते ॥ तद्वाजी-
करणं तद्वि देहस्यौजस्करं परं ॥ सारो हि जीवलोकस्य स्त्री स्त्रीगुण-
समन्विता ॥ स्त्रियः साधु प्रसवते नरान् गुणमयानिह ॥ गोत्रवृद्धिक-
रा ह्येता गृहिण्यो गृहदेवताः ॥ गृहं हि हीनमेताभिर्न श्रीमदपि शोभते
॥ न तु ता अपि शोभन्ते जरसानुगता इव ॥ पुंयोगेन विना स्त्रीणां न
हि संवर्धनं परं ॥ वाजीकरणनित्यस्य कामं कामं सिषेविषोः ॥ न श-
रीरमवाप्नोति न वा रतिरतिः क्षयं ॥ अच्छायः पूतिकुसुमः फलेन र-
हितो द्रुमः ॥ यथैकश्चैकशाखश्च निरपत्यस्तथा पुमान् ॥ अदृष्टपुत्र-
पौत्रस्य कुलतन्तुनुवर्तिनः ॥ संसारसुखबाह्यस्य कीदृशं नाम जीवितं
॥ असंबन्धो ह्यपुत्रस्य नित्यमेव परापरः ॥ सीदत्यस्यावसाने च गृहं

१ वाजीव येन । समर्थः क्रियते तद्वाजीकरणं ॥ २ वशीक्रियासंवर्धनमित्यमरः ॥

मुस्थेऽप्यनायकं ॥ अतो वाजीकरा योगा निषेव्याः शुक्रवर्द्धनाः ॥
 कल्यस्योदग्रवयसो वाजीकरणसेविनः ॥ सर्वेष्वनुष्वहरहर्व्यवायो न नि-
 वार्यते ॥ चिंताजराभ्यां शुक्रं तु व्याधिभिः कर्मकर्शनात् ॥ क्षयं ग-
 च्छत्यनशनात् स्त्रीणां चातिनिषेवणात् ॥ शुक्रक्षयाद्भयाच्छोकादवि-
 श्रमादिसेवनात् ॥ अतिहर्षादतिस्थौल्यान्मलोपचयतः श्रमात् ॥ स्त्री-
 णामकौशलादोषदर्शनादभिचारतः ॥ मेंढ्रमयात्तु महतः क्रोधतो मर्म-
 कर्तृजात् ॥ हृष्टस्यापि स्त्रियो गंतुं न शक्तिरुपजायते ॥ बृहच्छरीरां
 बलिनः केचिन्नारीषु दुर्बलाः ॥ संति चाल्पाश्रयाः स्त्रीषु बलवंतो ब-
 ह्वप्रजाः ॥ नराश्चटकवत्केचिद्व्रजंति बहुशः स्त्रियं ॥ गजवत्तु
 प्रसीदंति केचिन्न बहुगामिनः ॥ केचित्प्रयत्नैर्बोध्यन्ते वृषाः के-
 चित्स्वभावतः ॥ तस्मात्प्रयोगान्वक्ष्यामि दुर्बलानां बलप्रदान् ॥
 मुखोपयोगान्बलिनो भूयश्च बलवर्द्धनान् ॥ अथ स्निग्धविशुद्धानां
 निरूहान्सानुवासनान् ॥ घृततैलरसक्षीरशर्कराक्षौद्रसंयुतान् ॥ यो
 गविद्योजयेत्पूर्वं क्षीरमांसरसाशिनां ॥ ततो वाजीकरान् योगां-
 श्छुक्तापत्यबलप्रदान् ॥ शरेक्षुकुशकाशानां विदार्या वीरणस्य च ॥
 मूलानि कंटकार्याश्च जीवकर्षभकौ बलां ॥ मेदे द्वे द्वे च काको-
 ल्यौ शूर्पपण्यौ शतावरीं ॥ अश्वगंधामतिबलात्मात्मगुप्तां पुनर्नवां ॥
 वीरां पयस्यां जीवंतीमृद्धिं रास्नां त्रिकंटकं ॥ मधुकं शालिपर्णीं च
 भागांस्त्रिपलिकान् पृथक् ॥ माषाणामाढकं चैतद्विद्रोणे साधयेद-
 पां ॥ रसेनाढकशेषेण पचेत्तेन घृताढकं ॥ दत्त्वा विदारीधात्रीक्षु-
 रसानामाढकाढकं ॥ घृताच्चतुर्गुणं क्षीरं पेय्याणीमानि चावपेत् ॥
 वीरां स्वगुप्तां काकोल्यौ यष्टीं फल्गूनि पिप्पलीं ॥ द्राक्षां विदारीं
 खर्जूरं मधुकानि शतावरीं ॥ तत्सिद्धपूतं चूर्णस्य पृथक् ग्रस्थेन
 योजयेत् ॥ शर्करायास्तुगाधास्तु पिप्पल्याः कुडवेन च ॥ मरिच-

स्य प्रकुंचेन पृथगर्द्धपलोन्मितैः ॥ त्वगेलाकेसरैः श्लक्ष्णैः क्षौद्रा-
द्विकुडवेन च ॥ पलमात्रं ततः खादेत्प्रत्यहं रसदुग्धभुक् ॥ ते-
नारोहति वाजीव कुलिङ्ग इव दृष्यति ॥ माषात्मगुप्ताबीजानामा-
ढकं प्रसृतोन्मितं ॥ मेदाश्वगंधाद्विवरीवीरायष्टीद्विजीरकं ॥ शूर्पेऽपां
विपचेत्तेन पादशेषेण पाचयेत् ॥ विदारीक्षुरसप्रस्थद्वयेन सदृशेन
च ॥ सर्वैः क्षीरेण हविषो नवात्प्रस्थं शृतेन च ॥ सिताक्षौद्रतुगा-
ख्यानां पृथग्दद्याच्चतुष्पलं ॥ पलं कणा पुरोभुक्तं लिहंस्तत्पलपू-
र्वकं ॥ तरुणीष्वतितृप्तासु प्रसभं रासभायते ॥ मेदादिभिश्च कर्षाशैः
शृतं बाष्कयणं पयः ॥ सशर्कराक्षौद्रघृतं शुक्रवृद्धिकरं परं ॥ प-
यसा पायसस्तेन माषकंदूकरीफलैः ॥ वृष्यो वेगकरः सिद्धः स-
घृतक्षौद्रशर्करः ॥ श्वदंष्ट्राया विदार्याश्च रसे क्षीरचतुर्गुणे ॥ घृता-
ढ्यः साधितो वृष्यो माषषष्टिकपायसः ॥ समूलिका माषपर्णी सि-
ता शृंगाटकं यवाः ॥ स्वगुप्तामूलयष्ट्यान्हविदारीक्षुरकाः समाः ॥
सपियालाः कृताशूर्णं पृथङ्गन्ध्वाज्यषड्गुणाः ॥ पादाभ्यामस्पृशेद्भूमिं
लिहन्कोलमितः पितुं ॥ लभते बलमुत्साहं स्त्रीश्चायाति कुलिङ्ग-
वत् ॥ स्वगुप्ताक्षीरकाकोलीविदारीजीवकद्वयं ॥ तिलान् सुलुंचि-
तान् भृष्टा शर्कराज्यमधुघृतं ॥ तच्चूर्णं प्रसृतं लीढ्वा गच्छति प्र-
मदाशतं ॥ प्रसृतं माषचूर्णस्य धात्रीस्त्रसभावितं ॥ विदारीरज-
सो वाऽपि लिहन्मधुघृतद्रुतं ॥ क्षीरानुपश्वटकवद्दशरुत्वो व्रजेत्त्रि-
यं ॥ चूर्णं विदार्या बहुशः स्त्रसेनैव भावितं ॥ क्षौद्रसर्पिर्युतं ली-
ढ्वा प्रमदा दश गच्छति ॥ कृष्णाधात्रीफलरजः स्त्रसेनैव भावितं
॥ शर्करामधुसर्पिर्भिर्लीढ्वा योऽनु पयः पिबेत् ॥ सं नरो ऽशीतिवर्षो
ऽपि युषेव परिदृष्यति ॥ कर्षं मधुकचूर्णस्य घृतक्षौद्रसमन्वितं ॥ पयो-
नुषानं यो लिह्यान्नित्यवेगः सदा भवेत् ॥ कुलीरशृङ्ग्या यः कल्कमालो-
ढ्य पयसा पिबेत् ॥ सिताघृतपयोन्नाशी स नारीषु वृषायते ॥ धातुमांस-

रसक्षीरं क्षौद्रमिक्षुरसो घृतं ॥ द्विमेदाजीवकयुगक्काथश्चैकत्र योजितः ॥
 पीतः करोति पुरुषं प्रमदाशतगामिनं ॥ भल्लातकैश्चतुर्भिश्च दुग्धस्या
 द्वादकं शृतं ॥ पीतं करोति वृषतां सुजीर्णस्यापि देहिनः ॥ स्वयंगु-
 सेक्षुरकयोर्वीजचूर्णं सशर्करं ॥ धारोष्णेन नरः पीत्वा पयसा रासभा-
 यते ॥ उच्चटाचूर्णमप्येवं शतावर्याश्च योजयेत् ॥ शूर्पपर्णीद्विका-
 कोलीजीवकर्षभकशृतं ॥ लघुना पंचमूलेन द्विकाकोलीयुतेन च ॥
 पयोऽतिवृष्यमभ्यस्य वृद्धोऽपि तरुणायते ॥ क्षीरिणी च श्वदंष्ट्रां
 च फाणितं शर्करा मधु ॥ गृष्टिक्षीरं नवं सर्पिरेतत् पुंसवनं परं ॥ अ-
 श्वत्थपत्रमूलत्वक्तुंगासिद्धं पयो नरः ॥ पीत्वा सशर्करं शीतं कुलिंगं
 इव वृष्यति ॥ पयः पयस्यया सिद्धं शुक्रकृत्साज्यमाक्षिकं ॥ शता-
 वरीकल्करसे पयोदशगुणं धृतं ॥ घृतं सपिप्पलीक्षौद्रशर्करं वृष्यमु-
 त्तमं ॥ शतावरीरसप्रस्थं क्षीरप्रस्थचतुष्टयं ॥ प्रस्थं घृतस्य शुक्लां च
 द्राक्षामांसीपरूषकं ॥ जीवकर्षभयष्ट्याब्धबलामेदाकसेरुकं ॥ प्रिया-
 लबीजकाकोलीयुग्मं चैकत्र पाचयेत् ॥ पक्वपूने क्षिपेच्चास्मिन् कुड-
 वांशां सितोपलां ॥ गृष्टिक्षीरानुपः प्राश्य स नारीषु वृषायते ॥ वि-
 जयेत च वातास्रं पित्तास्रोरक्षतक्षयान् ॥ जीवकक्षीरकाकोली-
 स्थिराहंसपदीघनैः ॥ शठीक्षुगंडिकायष्टीमृणालैः कार्ष्णिकैः पिबेत् ॥
 घृतप्रस्थं दशगुणे क्षीरे तट्टलपुष्टिकत् ॥ बंध्यानां पुत्रजननं शुक्रव-
 र्द्धनशोधनं ॥ जलाढके स्वयंगुसामूलात्पंचपलं पचेत् ॥ पादशेषे तु-
 संचूर्ण्य कुडवांशाः पृथक् क्षिपेत् ॥ स्वगुसामूलगोधूमभाषेक्षुरकपि-
 प्पलीः ॥ सपियालरसैः क्षौद्रात्प्रस्थाद्धं नवसर्पिषः ॥ सितोपलातु-
 लापादं कुर्यात्तान्मोदकांस्ततः ॥ मोदकं भक्षयित्वैकं षष्टिं व्रजति
 योषितां ॥ पलाशवृहतीव्याघ्रीष्टृश्रिपर्णीत्रिकंटकान् ॥ द्वाढकेनां-
 भसा पक्त्वा पादशेषे रसे स्थिते ॥ पलानि क्षीरकाकोल्याः पंच मा-

गधिकापलं ॥ स्वगुप्ताफलमूलाभ्यां माषाणामिक्षुरस्य च ॥ विदार्या
मधुनश्चात्र कुडवं कुडवं क्षिपेत् ॥ पृथग्द्वौ मुद्गतिलयोर्धृते शष्कुलि-
कास्ततः ॥ पचेदेकांततः प्राश्य शतं व्रजति योषितां ॥ स्वगुप्ताढक
चूर्णेन पुतेन पयसा कृताः ॥ घृते सशर्कराक्षौद्रा भक्ष्या वेगशतप्रदाः
॥ माषात्मगुप्तागोधूमशालिषष्टिकपैष्टिकान् ॥ शर्कराया विदार्याश्च
चूर्णानीक्षुरकस्य च ॥ संयोज्य क्षीरसर्पिर्भ्यां घृते पूपलिकाः पचेत्
॥ पयोनुपानास्ताः शीघ्रं कुर्वति वृषतां नरं ॥ चूर्णं माषात्तिलाच्छा
लेर्विदार्याश्च ससैधवं ॥ रसेन पुंड्रकासेक्षोः पुतं वाराहमेदसि ॥ प-
कां शष्कुलिकां खादन्नारोहेत्पष्टिमंगनाः ॥ मुखप्रियाणां स्निग्धानां
फलानां मधुरात्मनां ॥ फलानामात्मगुप्तायाः शालेर्माषात्तिलाद्दृतात् ॥
मुद्राद्गोधूमतश्च स्यात्कुडवं कुडवं पृथक् ॥ चूर्णितैर्निस्तुपैस्तैस्तु क्षी-
रेणालोड्य मर्दितैः ॥ पकां पूपलिकां खादन्ककवाकुरसानुपः ॥ मायूरं
तैत्तिरं हांसमेवमेव रसं पिबेत् ॥ अनेनाश्व इवोदीर्णो बली लिंगं समर्पये-
त् ॥ पिष्ट्वा वराहमांसानि दत्त्वा मरिचसैधवं ॥ कोलवद्गुलिकाः कृत्वा
तमे पयसि वर्त्तयेत् ॥ वर्त्तनस्तंभितास्ताश्च प्रक्षेप्याः कौकुटे रसे ॥
घृताढ्ये गंधपिशुने दधिदाडिमसारके ॥ प्रक्षिप्य साधयेद्युक्तं धान्य-
जीरकनागरैः ॥ पीतो युक्तश्च स रसः कुरुते शुक्रमक्षयं ॥ हंसवर्हिण-
दक्षांडान् भृष्टांस्तप्तेन सर्पिषा ॥ सुरानुपानान् यः खादेत्स तृप्तस्तर्पये-
त्त्रियः ॥ आर्द्राणि मत्स्यमांसानि शफरीवां सुभर्जिताः ॥ तमे सर्पि-
षि यः खादेत्स गच्छेत् स्त्रीषु न क्षयं ॥ घृतभृष्टान्न्यसेच्छागे रोहिता-
न्फलसारके ॥ अनु पीतरसान् सिद्धानपत्यार्थी प्रयोजयेत् ॥ घृतं मां-
सात्सबस्तांडात् फलाम्ले माहिषे रसे ॥ मेदो वा साधयेत्पूतं तद्रसं भर्ज-
येद्दृते ॥ ईषल्लवणितं युक्तं धान्यजीरकनागरैः ॥ पीतः स दृष्यो ब-
ल्यश्च बृंहणश्च परं रसः ॥ चटकांस्तैत्तिरे'तद्वत्तित्तिरीन् कौकुटे रसे ॥
कल्पयेच्छिखिन्ने हांसे हंसान्वा शिखिजे रसे ॥ तृप्तिं चटकमांसानां

गत्वा योऽनु पिबेत्पयः ॥ प्रभूतकालसंरुद्धाः संतर्पयति योषितः ॥
 घृताक्तं कुक्कुटं शूल्यं शीतं खादेत्समाक्षिकं ॥ पिबेच्चानंतरं क्षीरं य
 इच्छेच्छुक्रमक्षयं ॥ पिप्पलीलवणैर्युक्तौ बस्तांडौ क्षीरसर्पिषा ॥ सा-
 धितौ भक्षयेद्यस्तु स गच्छेत्प्रमदाशतं ॥ बस्तांडसिद्धे दुग्धे तु भावि-
 तानसकृत्तिलान् ॥ यः खादेत् ससितान् गच्छेत्स स्त्रीशतमपूर्ववत् ॥
 भुक्त्वा यो माषसूपेन घृताढ्यं षष्टिकौदनं ॥ पयः पिबति जागर्ति
 कृत्स्नां रात्रिं स वेगवान् ॥ आत्मगुप्ताफलं माषान् खजूराणि शतावरीं
 ॥ शृंगाटकानि मृद्दीकां पचेत्तत्प्रसृतोन्मितान् ॥ क्षीरप्रस्थं जलप्रस्थ-
 मेतत्क्षीरावशेषितं ॥ शुचिना वाससा पूतं योजयेत् प्रसृतैस्त्रिभिः ॥
 शर्करायास्तवक्षीर्याः सर्पिषोऽभिनवस्य च ॥ तत्पिबेत्क्षौद्रसंयुक्तं भुं-
 जानः षष्टिकौदनं ॥ तथा जरापरीतोऽपि पुत्रैः संपरिवार्यते ॥ द्रा-
 क्षाखजूरखजूरीमस्तकान्युच्चटाफलं ॥ पयस्याभीरुमाषांश्च मधुकानि
 च साधयेत् ॥ तोयाढके पलांशानि पादशेषेण तेन च ॥ क्षीरप्रस्थं प-
 चेत्क्षीरशेषेणाद्याहृतान्वितं ॥ षष्टिकान्नं सिताज्येन योगेयं शुक्रक-
 स्परं ॥ जीवकर्षभकौ मेदा जीवन्ती श्रावणीद्वयं ॥ खजूरं मधुकं द्रा-
 क्षा विदारी विश्वभेषजं ॥ शृंगाटकानि चपला नवं सर्पिः पयो जलं
 ॥ घृतावशेषं सिद्धं च शर्करामाक्षिकान्वितं ॥ षष्टिकौदनसंयुक्तमुप-
 योज्यं यथायथं ॥ तद्दृष्यं बलकृद्दृष्यं कंठ्यं देहस्य बृंहणं ॥ गृष्टिर्ब-
 ष्कयणी नीरुगूर्ध्वशृंगी चतुःस्तनी ॥ सांद्रस्वादुबहुक्षीरा रूपशीलसम-
 न्विता ॥ इक्षुभिर्माषपर्णेन वा सुतृप्ताऽर्जुनेन वा ॥ तत्क्षीरं ससिता-
 क्षौद्रघृतं पुत्ररतिप्रदं ॥ शुक्रलैर्जीवनीयाख्यैर्बृंहणैर्बलवर्द्धनैः ॥ वयःसंस्था
 पनैश्चेतत्पयः सिद्धं पृथक् पृथक् ॥ युक्तं गोधूमचूर्णेन सघृतक्षौद्रशर्क-
 रं ॥ पर्यायेण प्रयोक्तव्यमिच्छता शुक्रमक्षयं ॥ मेदां पयस्यां जीवन्तीं
 विदारीं कंटकारिकां ॥ माषान् श्वदंष्ट्रां क्षीरीकां गोधूमान् शालिषष्टि-

कान् ॥ तत्क्षीराद्धौदके सिद्धान्कार्षिकानाढकोन्मिते ॥ विवर्जयेत् पयः
 सिद्धं तत्पूतं क्षौद्रसर्पिषा ॥ सितया च युतं पीत्वा वृद्धोऽपि तरुणायते ॥
 मंडलैर्जातरूपस्य सुतसैस्तत्पयःशृतं ॥ सिद्धं पुंसवनं वृष्यं ससि-
 ताघृतमाक्षिकं ॥ रूपायस्ताम्रसीसानामयमेव पृथग्विधिः ॥ चू-
 र्णिताः पिप्पलीस्त्रिंशत्प्रकुंचैस्तैलसर्पिषोः ॥ भृष्टाः सशर्कराक्षौद्राः
 क्षीरेणालोडिताः पिबन् ॥ अश्रंश्च षष्टिकं क्षीरसर्पिर्भ्यां वाजिवद्धवेत् ॥
 चंद्रांशुशुभ्रं पयसा घृताढ्यं षष्टिकौदनं ॥ शर्करामधुसंयुक्तं भुञ्जानो
 ना वृषायते ॥ दध्नःसरेण सघृतो भक्षितः षष्टिकौदनः ॥ सैला-
 तुगोषणक्षौद्रशर्कराढ्येन शुक्रकृत् ॥ अर्ध्यांशुमार्षर्भां चैव स्वयंगुप्ता-
 फलानि च ॥ सिद्धश्चरणलेपोयं भुवं पद्भ्यां न तु स्पृशेत् ॥ घृतक्षीराशनो
 निर्भीर्निर्व्याधिर्नित्यगो युवा ॥ संकल्पप्रबलो नित्यं नरः स्त्रीषु प्रजा-
 यते ॥ आत्मगुप्ताफलं माषा गोधूमः शालिषष्टिकं ॥ इक्षुरिः क्षु-
 रिकः क्षीरं क्षौद्रं द्राक्षा सितोपला ॥ उच्चटाशरमूलानि विदारी स-
 शतावरी ॥ जीवनीयानि खर्जूरं मोचचोचफलानि च ॥ एभिर्भक्ष्या-
 णि पेयानि लेह्यानि च घृतानि च ॥ नित्यमासेव्यमानस्य स्त्रीषु
 हर्षो विवर्द्धते ॥ जीवनीयघृतक्षीरमधुतैलसितारसैः ॥ रसक्षीरा-
 शिनः क्षिप्रं वृषं कुर्वति बस्तयः ॥ सिद्धबस्तिविकल्पोक्तान् बल-
 शुक्रसुतप्रदान् ॥ पुंजीत बस्तीन् पुत्रार्थी पुत्रकामोदितं च यत् ॥
 यत्किञ्चिन्मधुरं स्निग्धं बृंहणं बलवर्द्धनं ॥ मनसो हर्षणं यच्च तत्स-
 र्वं वृष्यमुच्यते ॥ द्रव्यैरेवंविधैस्तस्माद्भावितः प्रमदां व्रजेत् ॥ आ-
 त्मवेगेन चोदीर्णः स्त्रीगुणैश्च प्रहर्षितः ॥ इष्टा ह्येकैकशोऽप्यर्था ह-
 र्षप्रीतिकराः परं ॥ किं पुनः स्त्रीशरीरे ये संघातेन प्रतिष्ठिताः ॥
 रुचिभेदेन लोकस्य दैवयोगाच्च योषितां ॥ तं तं प्राप्य विवर्द्धते
 नरं रूपादयो गुणाः ॥ तस्माद्या यस्य हृदयं विशतीव वरांगना ॥

तुल्यस्वभावा या हारीमृजारूपगुणान्विता ॥ पाशभूतैर्विहृत्यंगैर्ला-
वण्यमिव मूर्तिमत् ॥ आलपंत्यमृतेनैव या गात्राणि निषिंचति ॥
पिबंतीव च पश्यंती स्पृशंती लिंपतीव या ॥ नित्यमुत्सवभूता या
या समानमनःशया ॥ नयत्युत्सुकतां चेतो नित्यं सन्निहिता च
या ॥ यया विमुक्तो निःस्त्रीकमरतेर्मन्यते जगत् ॥ प्रगल्भा रतिसंग्रामे
स्वस्था लज्जामयी च या ॥ बहुशोऽपि च यां गत्वा तत्पूर्वमिव ग-
च्छति ॥ चरितैर्निर्विकारा या चरितैरिव निर्मिता ॥ कांतानुवृत्तिपर-
मा सा स्त्री वृषतमा मता ॥ अभ्यंजनोद्धर्तनसेकगंधस्रक्चित्रवस्त्रा-
भरणप्रकाराः ॥ सुगंधिपुष्पोत्तरेणुकीर्णा मृदुर्मनोज्ञा विपुला च
शय्या ॥ प्राज्ञा कलाज्ञा वशगा विनीता प्रियंवदा प्रीतिपरा व-
यस्या ॥ विश्रंभसत्त्वप्रकृतिक्रियैकया शरीरमात्रेण पृथक् च भूता ॥
कांता वनांताः परपुष्टुष्टा रम्याः स्ववंत्यः सततं स्ववंत्यः ॥ मद्यं
यदामोदकरं विशेषाद्भृत्याः प्रसन्नाः सुरभिः प्रसन्नाः॥वरांगनगण्डतला-
भिपांडु तांबूलपत्रं परिवारशोभिः॥प्रसाधनं स्त्रीमुखपंकजानां यदायु-
धं मूर्तमिवात्मजस्या॥मंथाचलोद्भूतितदुग्धसिंधुसमुद्भवत्फेनचयावदा-
तं॥सौधं सुधाशुभ्रतराः कराश्च चंद्रस्य कुर्वति परं वृषत्वं॥ वंधेन पूर्वं
पहितेन पुंसः खिन्नस्य वृत्तिःकरणांतरेण ॥ संवाहनं स्पर्शमुखं क-
रैश्च करोत्यपूर्वमिव मन्मथेच्छां ॥ सांयोगिकाधिकरणोदितचित्रचे-
ष्टासंशीलनोद्भवदनल्परसार्द्रचित्तः ॥ वृष्योपभोगपरिवृंहितदेहधातु-
र्नारीमनांसि वशमानयति प्रसह्य ॥ तस्मान्नित्यं स्त्रीषु वांछन्प्रियत्वं
वृष्यैर्योगैर्जातकामोऽपि कामी ॥ सत्वं साम्प्यं देशकालौ च बुध्वा
चातुःषष्टे चेष्टिते व्याप्रियेत ॥ वलयस्वनसंकुलमुष्टिरवद्विगुणीकृतमे-
खलिकानिनदः ॥ चलनूपुरशब्दयुतोऽपि मुहुः शममावहते न रता-
तिशयः ॥ सर्वार्थसिद्धिः प्रथमोऽनुरागः शृंगारगंधर्वकथाविशेषाः ॥
सीत्कारणमै हसितं सहावं छिन्नाक्षरं विश्रमवच्च गीतं ॥ सव्याजसं-

दर्शितचारुगात्रं वृत्तं प्रियाणामवलोकितं च ॥ चूतांकुरं पुष्पफलं य
 थर्तुविद्युत्तदुद्योतितगर्जितानि ॥ विहंगमाला स्तनितानुयातं स्त्रीकू
 जितं भूषणसिंजितानि ॥ काले यथास्त्रं वपुषश्च शुद्धिः संकल्पयो-
 नेधुरमुद्दहन्ति ॥ स्रोतःसु शुद्धेष्वमले शरीरे वृष्यं यदाद्यं मितमत्ति
 काले ॥ वृषायते तेन परं मनुष्यस्तद्बृहणं देहबलप्रदं च ॥ उपदिष्टे
 विचित्रेऽस्मिन्वक्तव्यार्थानुरोधतः ॥ कर्तव्यमेव कर्तव्यं प्राणाबाधेऽ-
 पि नेतरत् ॥ एतत्स्वरूपं शास्त्रस्य यद्वापित्वेन वर्ण्यते ॥ स्पृशति
 न्यूनता दोषो महानव्यापिनि ध्रुवं ॥ वीर्यहीनैरसंकीर्णैः प्रयोगैरविभू-
 पितं ॥ अर्थानुतंत्रं यत्तंत्रं तंत्रतामामुयात्कथं ॥ हंसवर्हिणदक्षांडा
 यद्यप्यत्यर्थशुक्लाः ॥ मुनयः सदया ब्रूयुस्तांस्तथैवान्यथा कथं ॥
 कथं च सर्व एवैते योगा रागाग्निदीपनाः ॥ क्लिष्टसंकल्पजननाः प्रो
 क्ताः संसारवर्द्धनाः ॥ त्रिकालदर्शिभिर्दिव्यैः सत्वदोषविर्वर्जितैः ॥
 पूर्वाचार्यैः कृतं वर्त्म को लंघयितुमर्हति ॥ प्रकांते सर्वथा सर्वमुक्तं भ
 वति सूदितं ॥ न हि लेशाभिधानेन लभ्यः सर्वार्थसंग्रहः ॥ तथा च
 गर्दभीक्षीरं मांसमश्वश्वहस्तिनां ॥ सहसागरतोयं च प्रोक्तं निरूपयो
 गिकं ॥ आद्यत्वेन विशेषेण भूरितंत्रार्थसंग्रहात् ॥ संग्रहाद्यन्न बु-
 द्धेत तद्विज्ञानमतिदुर्लभं ॥ यथाप्रतिज्ञातमिति क्रमेण वेदोऽयमष्टां
 गनिधेर्निबद्धः ॥ अभ्यस्यतो मार्गमिवार्थसत्यं संजायते स्वार्थपरा-
 र्थसिद्धिः ॥ पितामहमुखोदीर्णमित्यायुर्वेदवाङ्मयं ॥ जीवितारोग्य-
 धर्मार्थमुखगौरवकीर्तिकृत् ॥ अलंकृतं युक्तिपदैः सद्गत्नैरिव कांचनं
 ॥ षट्त्रिंशतार्थदुर्गेषु भिषजां संक्रमैरिव ॥ तत्राधिकरणं योगो हेत्व-
 र्थाऽर्थः पदस्य च ॥ प्रदेशोद्देशनिर्देशवाक्यशेषाः प्रयोजनं ॥ उपदेशाप

१ यदा ना मितमत्ति कालेदितचरकपाठः २ संक्रमः क्रमणे पुंसि न स्त्री स्याद्
 र्गसंचरदिति मिदिनी ॥

देशातिदेशार्थापत्तिनिर्णयाः ॥ प्रसंगैकांतनैकांताः सापवर्गो विपर्ययः ॥
 पूर्वपक्षविधानानुमतव्याख्यानसंशयाः ॥ अतीतानागतापेक्षास्वसंज्ञो-
 ह्यसमुच्चयाः ॥ निदर्शनं निर्वचनमभियोगो विकल्पनं ॥ प्रत्युत्सारस्तथो-
 द्वारः संभवस्तंत्रयुक्तयः ॥ सरसः सुसपद्मस्य रविदीधितयो यथा ॥
 वाक्यार्थयोजनादेतायुक्तयस्त्वष्टसिद्धिदाः ॥ असद्वादिप्रयुक्तानां
 वाक्यानां प्रतिषेधकाः ॥ लीनव्यत्यासलेशोक्तिगदितानां प्रकाशकाः
 ॥ वादयन्यायविधेः सारं गृहीत्वैक्यं व्यवस्थिताः ॥ एतदागमसिद्ध-
 त्वात्प्रत्यक्षफलदर्शनात् ॥ प्रयोज्यं मंत्रवत्तंत्रं तंत्रज्ञानविशारदैः ॥ पि-
 तामहेन लोकस्य स्मृत्वा तदिदमव्ययं ॥ अकालमृत्युरक्षार्थमलौहं
 वर्म निर्मितं ॥ सुज्ञातमेतदमृतं स्वस्थास्वस्थमुखास्पदं ॥ यथेप्सित-
 फलाशेषपुरुषार्थप्रसाधनं ॥ इदं शास्त्रमदृष्टीनामेवमालोककार्यपि ॥
 मंडलं भास्करस्येव न प्रकाशाय जायते ॥ ध्रुवं वैद्येषु कल्याणमायु-
 र्वेदानुसारिषु ॥ इतरेष्वितरच्छस्त्रविषज्वलनकर्मकृत् ॥ कुर्यात्प्रयुक्त-
 शस्त्रादिसशेषमपि रोगिणां ॥ मत्वेति भेषजं मोहादनालोचितयोजितं
 ॥ सदा महौषधादीनां वीक्ष्य द्वादशतत्त्वतः ॥ कुर्याच्चिकित्सितं प्रा-
 ज्ञो न योगैरेव केवलं ॥ मात्रादिसम्यगज्ञात्वा यदृच्छाप्रतिपादितः ॥
 हिनस्ति व्याधितं योगो घृतमाक्षिकयोरिव ॥ दृष्ट्वा ह्यमृततां क्षौद्र-
 घृतादौ मारणात्मतां ॥ शास्त्रतत्त्वमविज्ञाय न दुरात्मा चिकित्सतु ॥
 सुगीतश्चैष कस्यापि महाश्लोको महात्मनः ॥ वैद्या ह्यश्रुतशास्त्रार्था-
 भृत्याश्च प्रभविष्णवः ॥ अकालमृत्यवो ह्येते विचरन्ति महीतले ॥ लो-
 भयंत्यातुरं वैद्या ये चित्रैः कर्मकौशलैः ॥ तेभ्यो रक्षेत् सदाऽऽत्मान-
 मात्मा यस्मात्सुदुर्लभः ॥ ते घृणाक्षरवत्कंचिदुत्तार्य नियतायुषं ॥ घ्नं-
 ति वैद्याभिमानेन शतानि नियतायुषां ॥ रोगार्तस्य विषण्णस्य य-
 त्नलभ्यमुखायुषः ॥ अवैद्यो निर्वृणः कूरो यः करोति भिषग्जितं ॥
 पापस्य मृत्युदूतस्य दुर्मतेस्त्यक्तधर्मणः ॥ नरो नरकपाती स्यात्तस्य

संभाषणादपि ॥ अतंत्रीकृततंत्रार्थः शास्त्रमात्रोपजीवनः ॥ राज्ञां प्र-
मादाद्राष्ट्राणि चरन्ति व्याधिदृत्तयः ॥ तान्कालपाशसदृशान्वर्जयेच्छा-
स्त्रधर्षणान् ॥ सेवेत शमविज्ञानज्ञानपूर्वान् भिषकूतमान् ॥ अन्नपानानि
पथ्यानि व्याधिनिर्घातमौषधं ॥ रसायनानि वृष्याणि प्राप्यन्ते वैद्य-
संश्रयात् ॥ अराजका यथा देशा भर्तृहीना यथा गृहाः ॥ आतुरा-
द्यास्तथा पादाः शोच्या वैद्यानधिष्ठिताः ॥ प्राणाचार्यं बुधस्तस्माद्द-
यालुं विजितैर्द्रियं ॥ अश्विनाविवदेवेंद्रः पूजयेदादृतस्तदा ॥ यज्ञस्य
हि शिरश्छिन्नमश्विभ्यां संधितं पुनः ॥ पातिता दशनाः पूष्णो भग-
स्य च विलोचने ॥ राजयक्ष्मादितश्चंद्रस्ताभ्यामेव चिकित्सितः ॥
सोमातिपिबतो वज्री भुजस्तंभे च दारुणे ॥ भार्गवश्ववनः का-
मी वृद्धः सन्विकृतिं गतः ॥ वीर्यवर्णबलोपेतः कृतस्ताभ्यां पुन-
र्युवा ॥ एभिश्चान्यैश्च बहुभिः कर्मभिर्भिषगुत्तमौ ॥ बभूवतुर्भूशं पू-
ज्यार्विद्रादीनां महात्मनां ॥ अश्विभ्यां सहितः सोमं प्रातः पिबति वास-
वः ॥ सौत्रामण्यां च भगवानश्विभ्यां सह मोदते ॥ अश्विनोः कल्प्यते
भागो यज्ञेषु ब्राह्मणैरपि ॥ अजरैरमरैर्नित्यं सुखितैरेवमादृतैः ॥ व्या-
धिमृत्युजरात्रस्तैर्दुःखप्रायैः सुखार्थिभिः ॥ किं पुनर्भिषजो मर्त्यैः
पूज्याः स्युर्नातिशक्तितः ॥ शीलवान्मतिमान् युक्तो द्विजातिर्वैद-
पारगः ॥ प्राणिभिः पितृवत्पूज्यः प्राणाचार्यः स हि स्मृतः ॥ वि-
द्यासमाप्तौ भिषजां द्वितीयाजातिरुच्यते ॥ न वैद्यो वैद्यशब्दं हि
लभते पूर्वजन्मना ॥ विद्यासमाप्तावत्यर्थं ब्राह्मं वा भिषजां ध्रुवं ॥
सत्त्वमाविशति ज्ञानात्तेन वैद्यो द्विजः स्मृतः ॥ नाभिध्यायेन्न चाक्रो-
शेदहितैर्न समाचरेत् ॥ प्राणाचार्यं बुधः कश्चिदिच्छन्नायुरनीश्वरं ॥
भिषगप्यानुमानं सर्वान्स्वसुतानिव सत्त्ववान् ॥ अवाधेभ्योऽपि सं-
रक्षेदिच्छन् धर्ममनुत्तमं ॥ कुर्वते ये तु दृश्यर्थं चिकित्सापण्यविक्रयं
॥ ते हित्वा कर्त्तव्यं राशिं भस्मराशिमुपासते ॥ रोगाख्यान् दारुणा-

न् पाशानंतकांतिककर्षिणः ॥ यश्छित्वा यच्छति प्राणान् दाता
 नास्त्येव तत्समः ॥ न जीवितप्रदानाद्धिं दानमन्यद्दिशिष्यते ॥ त-
 स्मादुपाचरेत्स्वेन स्वेन निःस्वतपस्विनः ॥ स्वत्वार्थमीहमानस्य वैद्यस्यैव
 महात्मनः ॥ वर्त्तते सन्निधानेन नियतं सिद्धदेवताः ॥ क्वचिद्धर्मः क्वचिन्मि-
 त्रं क्वचिदर्थः क्वचिद्यशः ॥ कर्माभ्यासः क्वचिच्चेति चिकित्सा नास्ति
 निष्फला ॥ नित्यमादरवान्वैद्यस्तस्मादार्त्तानुपाचरेत् ॥ प्राणान्स-
 हात्मनः कीर्त्या निहंत्येषामनादरात् ॥ सर्वत्रमैत्री करुणाऽऽतुरेषु
 निरामदेहेषु नृषु प्रमोदः ॥ मनस्युपेक्षा प्रकृतिं ब्रजत्सु वैद्यस्य स-
 हृत्तमलं तनोति ॥ सामिषेणापिचित्तेन जीवितोच्छेदकारिणः ॥
 यो निहंत्यामयान्वैद्यः सोऽपि केनोपमीयतां ॥ किमुत निरामिषेण
 मनसा करुणामृदुना रुपणविशिष्टयोः सदृशमुद्बृहता ॥ अतिगुर-
 वोऽधिकसत्वचरितं सततं विदधच्छमयति रोगजालमपि योऽतिविरो-
 धिमिथः ॥ दाहः शूलं तृडाध्मानं क्षुत्क्षामत्वमरोचकं ॥ कः प्राकृतो
 जयेद्रोगान्नित्यमन्योन्यरोधिनः ॥ मारुतामग्रहोन्मादमदान्सुसदृशा-
 कृतीन् ॥ को जानीयाच्चिकित्सेद्वा दूरभिन्नक्रियाक्रमान् ॥ पर्वभे-
 दोऽगमर्दस्तृट्कासः श्वासोऽरुचिर्भ्रमः ॥ एतान्यलंघिते लिङ्गान्येता-
 न्येवातिलंघिते ॥ प्राणाचार्यं वेदपारं प्रयातं बुध्या युक्तं पूजयेन्नित्य-
 मस्मात् ॥ यस्मिन् ह्यस्य प्राणयात्रा निबद्धा तस्मै यच्छन् को धना-
 नां धनायेत् ॥ आयुर्वेदं श्लोकलक्षेण पूर्वं ब्राह्मं त्वासीदग्निवेशादय-
 स्तु ॥ रुच्छ्राद्धेयान्प्राप्तपारान्सुतंत्रांस्तस्यैकैकं नैकधाऽङ्गानि तेनुः ॥
 भिषग्वरो वाग्भट इत्यभून्मे पितामहो नामधरोऽस्मि यस्याः सुतो भव-
 त्स्यच सिंहगुप्तस्तस्याप्यहं सिंधुषु लब्धजन्मा ॥ सँमधिगम्य गुरोरवलो-
 किताद्गुरुतराच्च पितुः प्रतिभामयं ॥ सुबहुभेषजशास्त्रविलोकनात्सुचरि-
 तांगविभागसुनिश्चितः ॥ पूर्वोक्तमेव वदता किमिवोदितं स्याच्छ्रद्धालु-
 नुष्टिजननं न भवत्यपूर्वं ॥ संक्षिप्तसंशयितविस्तृतसंप्रकीर्णं कृत्स्नार्थ

राशिरिति साधु स एव दृष्टः ॥ आयुर्वेदोदधेः पारमपारस्य प्रयाति
 कः ॥ विश्वव्याध्यौषधिज्ञानसारस्त्वेषः समर्थितः ॥ स्मृत्वेदमुदितं
 पूर्वं श्रुत्वेदानीं द्वयोः पुनः ॥ स्मर्तुः श्रोतुश्च सुतरां श्रद्धातुं कस्य यु-
 ज्यते ॥ अथवा भूतमप्येतं स्मर्तुरेव क्रमागतं ॥ अभिधातृविशेषेण किं
 तत्तऽपि प्रयोजनं ॥ ऊर्ध्वमेति मदनं त्रिवृताऽधो वस्तुमात्रक इति
 प्राद्ये ॥ मद्दिधो यदिवेदेदथवाऽत्रिः कथ्यतां कइव कर्मणि भेदः ॥ सा
 ध्वसाध्विति विवेकवियुक्तो लोकपंक्तिरुतभक्तिविशेषः ॥ बालि-
 शो भवति नो खलु विद्वान् सूक्तएव रमते मतिरस्य ॥ अभिनिवेशव-
 शादभियुज्यते सुभणितेऽपि न यो दृढमूढकः ॥ पठतु यत्नपरः पुरु-
 षायुषं स खलु वैद्यकमाद्यमनिर्विदः ॥ ऋषिप्रणीते प्रीतिश्चेन्मुक्त्वा च-
 रकमुश्रुतौ ॥ भेदाद्याः किं न पठ्यन्ते तस्माद्वाह्यं सुभाषितं ॥ इति मु-
 निवचनानां जीवितोपाश्रयाणामभिलषितसमृद्धौ कल्पवृक्षोपमानां
 ॥ यदुदितमिह पुण्यं कुर्वतो मेऽनुवादं भवतु विगतरोगो निर्वृतस्तेन
 लोकः ॥ इतिवाजीकरणयोगो नाम पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

इत्यष्टमं वाजीकरणमगं संपूर्णं ॥ ८ ॥

इति श्रीसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटाचार्य विरचितेऽष्टांगसंग्रहे षष्ठमुत्तर-
 स्थानं संपूर्णं ॥ ६ ॥ समाप्तश्चायं ग्रंथः ॥ ॥ श्रीगुणार्पणमस्तु ॥

अष्टांगसंग्रहस्य

शुद्धिपत्रम्

पूर्वभागस्य

पत्रे	पंक्तौ	त्याज्यं	ग्राह्यं	पत्रे	पंक्तौ	त्याज्यं	ग्राह्यं
८	१७	भवयु	भवेयु	१७५	८	तीर्यक्	तिर्यक्
१०	२०	गज	गजं	१७६	२३	समंताद्यंगुले	समंताद्ध्यंगुले
१२	१	वृत्त्य	वृत्त्य	१७७	१०	त्रिकटुक	त्रिकटुक
१४	२०	भवति	भवति	१७९	१६	अंगुष्ठेनापरुध्य	अंगुष्ठेनोपरुध्य
१५	२४	कर्कुभो	कर्कुभो	१८२	१०	यथामार्ग	यथामार्ग ॥
३२	२२	कठिना	कठिना	॥	११	हरं ॥	अन्यतो हरमन्यतो
३८	२४	त्वरं	त्ववरं	॥	१७	कशाभिर्बध्वा	कुशाभिर्बध्वा
४६	२२	खाप	खाप	१८३	२३	उष्मणा	ऊष्मणा
४९	६	सापधान	सापिधान	१८६	९	सक्तुभिर्घृताकैः	सक्तुभिर्घृताकैः
५३	२२	चूर्णं	चूर्णं	॥	१२	बात	वात
५५	१९	विरुढ	विरुढ	१८९	१८	नृणां	नृणां
६९	१७	सुखानुवृत्तिः	सुखानुवृत्तिः	१९२	४	सारवाद्भिः	सारवाद्भिः
७१	११	कषायं	कषायं	१९६	२५	प्रत्तावुपलब्धिः	प्रवृत्तावुपलब्धिः
७९	४	पित्तकापहे	पित्तकफापहे	२०७	९	प्रयाजयेत्	प्रयोजयेत्
८५	२४	सेवाल	शेवाल	२०७	२१	खादु	त्वादु
८९	२१	राजवहं	राजावहं	२२१	१	क्रोधा	क्रोधो
९३	१	विपक्ति	विविक्त	२२४	२४	भ्रूवोः	भ्रुवो
१०१	१४	प्रायेर्भेदः	प्रायेर्भेदः	२३१	२	स्रोतोभ्यश्च	स्रोतोभ्यश्च
१०४	२०	भवेत्	भवेत्	२३८	२३	संसर्गकृतिः	संसर्गप्रकृतिः
१०८	९	दौर्गन्ध्यं	दौर्गन्ध्यं	२४७	९	पुष्पाणि	पुष्पाणि
११७	२२	पारवारा	परिवारा	२५०	१३	अनाधिगच्छन्तं	अनधिगच्छन्तं
११९	२३	परस्परेण	परस्परेण	२६२	१९	खरा	खरा
१४७	२५	विमर्दित	विमर्दित	२७२	९	कषायतिक्रमधुरं	कषायति-
१४८	१	आत्ययित्वात्	आत्ययिकत्वात्	२७४	२०	जायते	जायते
१६८	२५	कर्णादि	कर्णादि				क्रमधुरं
१७१	१६	कुशपत्रारामुखे	कुशपत्राठामुखे				
१७२	१७	आसुरी	आसुरी				

शुद्धिपत्रम्

पत्रे	पंक्तौ	त्याज्यं	ग्राह्यं
२७५	१०	संन्यासा	संन्यासा
"	२४	संन्यासो	संन्यासो
२७६	४	संन्यासे	संन्यासे
२९२	३	रुचिः	रुचि
२९८	४	श्यावारुणाः	श्यावारुणा

उत्तरभागस्य

२७	२४	खर्जूरणि	खर्जूरणि
२८	१९	वर्ण्यं	वर्ण्यं
४४	२०	तस्मा	तस्मात्
४७	२२	पिबे	पिबेत्
४८	२२	दीपनाद्यैः	दीपनाद्यैः
५७	२३	मुनिना	मुनिना
५८	३	त्रिरात्रं	त्रिरात्रं
७५	२	पक्षवार्ताकुण्डवं	पक्षवार्ताकुण्डवं
८७	१३	ईक्षते	ईक्षत
९९	१६	अम्लसुतं	अम्लसुतं
९९	२५	अंभःसुतं	अंभःसुतं
१०५	२१	हलीमकी	हलीमकी
१०६	१४	पंचपलप्रकर्षं	पंचपलप्रकर्षं
१०७	४	चूर्णं	चूर्णं
१०९	२५	वातरलेष्मणि	वातरलेष्मणि
११८	१८	कंपिलकः	कंपिलकः
११९	२४	विलयंति	विलयंति
१२०	२१	शुद्धिः	शुद्धिः
१२५	२३	मूत्रेण	मूत्रेण
१२६	८	निषन्यात्	निषन्यात्
१३३	२५	कपित्थमपधु	कपित्थमपधु
१४५	७	गुल्फ	गुल्फ
१५४	९	सुरवान्	सुखान्

पत्रे	पंक्तौ	त्याज्यं	ग्राह्यं
१६१	२	मृदुकोष्ठे	मृदुकोष्ठे
१६२	१९	अन्योन्यसंसर्गं	अन्योन्यसंसर्गं
१६६	४	निरुहित	निरुहितं
१६६	१०	निरुहवस्ते	निरुहवस्तेः
१७१	१०	निष्ठूयादित्यत्रनिष्पुन्यादि	तिचरके पाठः
१७७	५	आध्यान	आध्यान
१७९	१७	उत्पत्तः	उत्पत्तिः
२००	१५	मधुकन्धोवेर	मधुकन्धोवेर
२००	१६	सुरामेषमूत्र	सुरामेषमूत्रपिष्टैः
२१५	२१	वीतशस्त्राश्मजने	वीतशस्त्राश्मजने
२२१	६	वर्त्मात-	वर्त्मातः
२२४	१	वमनैःयापयेत्	वमनैर्यापयेत्
२२८	२	पिष्टकघ्न	पिष्टकघ्नम्
२२८	१७	ईक्षमाणस्य	ईक्षमाणस्य
२३०	५	शिरोवक्रं	शिरोवक्रं
२३१	१	शुद्धशुक्रं	शुद्धशुक्रं
२३७	२४	शीताल०	शीताल०
२४२	१७	पोटल्या	पोटल्या
२४५	७	दार्वातूत्थ०	दार्वातूत्थ०
२५३	२१	हेतुः	हेतुः
२८८	१९	मुहुः	मुहुः
२८८	२४	पांडु०	पांडु०
२९३	१९	प्रयुजीत	प्रयुजीत
२९८	२४	आचरमो २	आचरमोच्छ्वासात्
३१९	१	प्रपौडरीमकधुक	प्रपौडरीमकधुक
३३०	२०	माणहरं	माणहरं
३३६	२५	अशिवक्रः	अशिवक्रः
३७१	२१	सिताद्योय	सिताद्योय
३८०	१६	माग्द्वाराम	माग्द्वाराम

शुद्धिपत्रम्

पत्रे	पंक्तौ	त्याज्यं	ग्राह्यं	पत्रे	पंक्तौ	त्याज्यं	ग्राह्यं
३९०	२३	वर्षशतम्	वर्षशतम्	४०९	१९	संवत्सनम्	संवत्सनम्
३९५	२४	लशुनोद्भवः	लशुनोद्भवः	४१५	७	षष्टिकौदनः	षष्टिकौदनं
३९७	११	मेघा	मेघा	४२१	६	पाद्ये	प्रतिपाद्ये
४०५	२	सुरवी	सुखी				

—————

अष्टांगसंग्रहग्रंथास आश्रयदात्यांचीं नावें.

नावें	प्रती	बक्षिस	पत्ता
१ श्रीमन्महाराजावखतसिंगजी संस्थान लुणावाडा	१५	५०	लुणावाडा
२ सर दिनशाजी माणकजी पेटिट	५	५०	मुंबई
३ मेहरबान नबाबसाहेब बाहादुरखानजी संस्थान जुनागढ	१०		जुनागढ
४ श्रीमंत पंतसचिव निसवत श्रीधर विनायकशास्त्री भोरकर	४		भोर
५ शेठ चतुर्भुज मोरारजी	१०	५०	मुंबई
६ रावसाहेबविश्वनाथ नारायण मंडलिक वकील सी. आय. ई-	१		मुंबई
७ रावबाहादुर लालशंकर उमयाशंकर फर्स्ट क्लास सवार्डिनेट जडज नासिक	२	५	नासिक
८ रावबाहादुर विष्णुमोresh्वर भिडे	३	२०	पुणे
९ श्रीमंत संस्थान मिरजमळा कारभारी	३		मिरज
१० रावबाहादुर महादेव गोविंद रानडे सी. आय. ई-	२		पुणे
११ रावसाहेब गोपाळ मोरेश्वर साठे रिपोर्टर अँनधि नेटिव मेस	१	२	मुंबई
१२ रावबाहादुर गोपाळराव हरिदेशमुख	१		मुंबई
१३ रावबाहादुर रामचंद्र गोपाळदेशमुख	१		कडीपात
१४ डाक्टर मोरेश्वर गोपाळ देशमुख एम.डी	५		मुंबई
१५ डाक्टर भालचंद्रकृष्ण भाटवडेकर	२		मुंबई
१६ शेठ हरकिसनदास नरोत्तमदास	१		मुंबई
१७ डाक्टर रामकृष्णगोपाळ भांडारकर मेफेसर	१		पुणे
१८ राजमान्यराजश्री मनोहर गणेशदेव	१	२	नासिक

आश्रयदात्यांची नावे

नावे	प्रती	बक्षिस	पत्ता
१९ श्रीमंत रा० रा० गणपतराव दामोदर चांदव- डकर	१	१५	नासिक
२० राजमान्यराजश्री गणेश रघुनाथ मुठे	२	२	नासिक
२१ राजमान्यराजश्री पुरुषोत्तम उमाशंकर	१	१०	नासिक
२२ रावबाहादुर नारायण आपाजी वाड वकील	२		नासिक
२३ श्रीमंत श्रीबाई साहेब मलेक श्रीबापजी मियानीसौभाग्यवती दिकरी	२		विरमगाम जिल्हा अमदाबाद
२४ शेट ठाकुरजी मुळजी सन्स	२	१०	मुंबई
२५ शेट धनजी मावजी	२		मुंबई
२६ राजमान्यराजश्री मनसुखरामसूर्यरामत्रिपाठी	२		मुंबई
२७ शेट धरमशी मुरारजी गोकुळदास	२		मुंबई
२८ श्रीमंत राजश्री येळापबाळाराम	२		मुंबई
२९ श्रीमन् महाराजाकेसरीसिंगजी के.सी. एस आइ संस्थान इडर	२		इडर
३० रा०रा० जयराम आबाजी वकील	१	५	नासिक
३१ रावसाहेब गंगारधर नृसिंह केतकर वकील	१	५	नासिक
३२ रावसाहेब गणेश पांडुरंग वैद्य वकील	१	५	नासिक
३३ रावसाहेब नरहर पुरुषोत्तम टिळक हे० इनस्पेक्टर	१	५	सोलापुर
३४ रावबाहादुर मर्लंड वामनश्रीत्रिध	१		पुणे
३५ मलेक श्रीहायातखानजी लाखाजीसाहेब वणोद दरबार	१		वणोदताबे वढवाण
३६ रावबाहादुर धोंडेशामरावगरुड सालिसिटर	१		मुंबई
३७ राजमान्यराजश्री हरि महादेव पराजपे ने- टिवओपिनियनचे मालक	१		मुंबई
३८ राजमान्यराजश्री सिताराम दामोदर भोंडे	१	२	नासिक
३९ रावसाहेब बाळाजी दाजी धमाळ	१	२	नासिक

आश्रयदात्यांची नावे

३

नावे	प्रती	वक्षिस	पत्ता
४०. श्री० रा. रा. लक्ष्मणराव रामराव सुकेणकर जा०	१	२	नासिक
४१. रावसाहेब पुरुषोत्तम सदासिव वकील	१	२	नासिक
४२. राजमान्यराजश्री रामचंद्र विश्वनाथ पटवर्धन वकील	१	२	नासिक
४३. रावसाहेब दाजी विष्णु केतकर वकील	१	२	नासिक
४४. राजमान्यराजश्री माधवराव जनार्दन पळ- निटकर वकील	१	२	नासिक
४५. रावसाहेब शंकर रुग्ण देवभानकर	१	२	धुळे
४६. वेदशास्त्रसंपन्न जटाशंकर विठ्ठलजी वैद्य	२		मुंबई
४७. शेट वृंदावनदास पुरुषोत्तमदास	२		मुंबई
४८. शेट ठक्कर मुळजी जेठा	२		मुंबई
४९. वेदशास्त्रसंपन्न परभुराम जीवनराम वैद्य	२		मुंबई
५०. रावबाहादुर यशवंतराव व्यंकट भिरीकर जाहागीरदार	१		नेवास
५१. वेदशास्त्रसंपन्न रामचैतन्यबुवा ब्रह्मचारी	१	१	मुंबई
५२. रावसाहेब वासुदेवराव बालरुग्ण टाकळ- कर जाहागीरदार	१	१	नासिक
५३. रावसाहेब कचरदास मयाराम शेट	१	१	नासिक
५४. वेदशास्त्रसंपन्न वैजनाथ लक्ष्मणशास्त्री दाते वैद्य	१		नासिक
५५. राजमान्यराजश्री गोपाळरावजी चांदवडकर कार्टिंगएजंट	१		नासिक
५६. वेदशास्त्रसंपन्न हरिधोडेदेव भाटवडेकर	१		पुणेपेठबुध०
५७. रावसाहेब द्वारकानाथ राघोबा तरखडकर हेडमास्तर हायस्कूल नगर	१		नगर
५८. राजमान्यराजश्री मोहनलाल हिरालाल वकील	१		नगर
५९. रावसाहेब केशवराव विश्वनाथ पटवर्धन वकील	१		नगर

आश्रयदात्यांची नावे

नावे	प्रती	बक्षिस	पत्ता
६० रावबाहादुर निळकंठराव भगवंत मुळे डिस्ट्रिक्ट- कूदेपुटिकलेक्टर	१		नगर
६१ रावबाहादुर नारोमहादेव ठोसर फस्टक्लास स०जज	१		नगर
६२ रावसाहेब प्रभाकरलक्ष्मण नागपुरकरवकील	१		सोलापुर
६३ राजमान्यराजश्री नारायणमल्हार वकील कोटेशवागांव जिल्हा अहमदनगर	१		शेवगांव
६४ राजमान्यराजश्री भगवंतराव धोंडदेव	१		शेवगांव
६५ सौभाग्यवती वज्रचुडेमण्डित काशीबाई का- नितकर	१		नेवासे जि० नगर
६६ राजमान्यराजश्री श्रीधर दाजी नेवासे बुदुख	१		नेवासे
६७ मेहेरबान जाहागीरदार उस्थल	१		नेवासे
६८ रावसाहेब भगवंत बळवंत प्रधान मामले- दार नेवासे	१		नेवासे
६९ राजमान्यरा० दामोदरकृष्ण करंदिकर	१		मुंबई
७० रावबाहादुर महादेव वासुदेव बर्वे माजी कारभारि कोल्हापुर	१		रत्नागिरी
७१ राजमान्यराजश्री दामोदर जनार्दन गोखले	१		पुणे
७२ राजमान्यराजश्री महादेव चिमणाजी आपटे वकील हायकोर्ट	१		मुंबई
७३ राजमान्यरा० रामचंद्र दाजी नगरकर यांचेहस्ते देवरुख येथील लायब्ररी करितां	१		देवरुख
७४ वेदशास्त्रसंपन्न गोपाळ रामचंद्र विवलकर वैद्य	१		नासिक
७५ रावसाहेब गणेश वेंकटेशजोशी संस्कृत- मास्तर हायस्कूल	१		मुंबई
७६ राजमान्यराजश्री शामराव विठ्ठल वकील	१		मुंबई

आश्रयदात्यांची नावे

नावे	प्रति	वक्षिस	पत्ता
७७ राजमान्यराजश्री जनार्दन दामोदर कोल्हटकर	१		मुंबई
७८ राजमान्यराजश्रीदत्ताराम पुरुषोत्तम इयाटे	१		मालवण
७९ राजमान्यराजश्री रामचंद्र बळवंत पाठक	१		मुंबई
८० डाक्टर गोविंद बाळाजी खेर	१		मुंबई
८१ वेदशास्त्रसंपन्न हरि बापु जोशी (काकावैद्य)	१		वसई
८२ रावसाहेब बाळकृष्णबापुजी खत्री	१		मुंबई
८३ रावबाहादुर रघुनाथ रामचंद्र इंजनीयर	१		नासिक
८४ वेदशास्त्रसंपन्न मोरेश्वर काशीनाथ पाटणकर वैद्य	१		मुंबई
८५ रावसाहेब लक्ष्मण रामचंद्र वैद्य	१		मुंबई
८६ डाक्टर कृष्णाजी काशीनाथ गोखले	१		नागपुर
८७ वेदशास्त्रसंपन्न राघवानंद बुवा ब्रह्मचारी	१		मुंबई
८८ रावसाहेब सखाराम पंत जोशी मुनसफ मुक्काममाढे	१		माढे
८९ रावबाहादुर माधवराव पांडुरंग बर्वे	१		मुंबई
९० राजमान्यरा० शेषगिरिराव विठ्ठल कारवार	१		कारवार
९१ शेट विजभूखण दास आत्माराम	१		मुंबई
९२ राजमान्यराजश्री गणेश पांडुरंग पराजपे व०	१		नासिक
९३ राजमान्यराजश्री रामचंद्रमोरेश्वर वैशंपायन वकील	१		नासिक
९४ शेट रामदिन गंगाराम	१		नासिक
९५ शेट आमलक केवळचंद	१		नासिक
९६ शेट गोपाळ पानाचंद	१		नासिक
९७ विद्वद्गुरु राजमान्यराजश्री विष्णुशामजीरान-डे (बंडनाना)	५		पुणे
९८ रावसाहेब आपाजी ऊर्फ रंगनाथबाळकृष्ण देशपांडे जालनापुरकर सबरजिष्टार	१	२	नासिक
९९ राजमान्यराजश्री कृष्णराव गंगाधरप्रभुणेमा-लेगाधकर अबकारी क्लार्क	१	१	नासिक
१०० रावबाहादुर अंबालाल साकरलाल हळको-टंजज बंडोदा	१		बुडोदा

